Тыва республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
1
пятница
№ 125 (14325)
1925 чылда
үнелелттингер
Өртээ 3 кап.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ КАНАДАГА АЯН-ЧОРУУ

ОТТАВА. (СЭТА-ның тускай корр.). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Канадалың найысылалынга күрүне аян-чоруу кылып чеде бээрге, ону аңаа эптиг-эзелек, хүндүткелиг ёзу-биле уткуп хүлээп алган. Хоорайның төп кудумчуларынга совет болгаш канада туктарны, совет сүлле демдектиг байыр чедирген кыйгырыгларны азып каастаан турган. Оон аян-чоруун чурттуң солунгаларында болгаш телевидениезин дамчыштыр калбаа-биле чырыдып, ооң дугайын улуг дужаалдыг политиктер болгаш бөдүүн канадалар-даа чугаалап турарлар.

Дээди деңнелдиг совет-канада ужуражышкыннарны чырыдары-биле хөй санныг журналистер Оттавага чыылган. Парлалга төвүнүң санап турары-биле алырга, Канададан, Совет Эвилелиниден болгаш өске-даа чээрби хире күрүнелерден келген 700 чедип турар репортёрлар бар.

Журналистерге ажыл-дааш четчир турган: ооң 29 шактыг аян-чоруунуң программазы кыс-чай-даа чок болган. Оон аэродромдан келгенинден соонда дораан-на совет болгаш канада удуртукчуларның ужуражышкыннары болгаш беседалары эгелээн.

...Шуушкан автомобильдер улуг эвес даш бажыңга чедип келген. Сассекс-Драйв, 24— канада чазактың баштыңының турар өргээзи. М. С. Горбачевту болгаш Р. М. Горбачёваны Канаданың Премьер-министри Брайан Малруни болгаш ооң кадайы Мила Малруни уткаш, аалчыларны албан ужурунда эвес эртенги шайлалгаже чалаанар. Өргээже кирер эжик аксынга чыылган журналистер совет удуртукчудан хөйле айтырыг салганнар. Олар Москвада сөөлгү политиктиг болуушкуннарыы, Канаданы канчаар көргенин сонуургап айтырып турганнар. М. С. Горбачев ол айтырыгларга харыылаан.

Дараазының ужуражышкыны — Канаданың генерал-губернатору Р. Хнатишин-биле болган. Ол сураглыг политиктиг ажылдакчы, украин уктуг канада кижи бо чылдың эгезинде күрүнениң херек кырында баштыны болур албан-дужаалды эзлээн (ёзу барымдаалаар болза, канада күрүнениң баштыңы англи королева боон артып турар). М. С. Горбачев биле Р. Хнатишинниң аразында беседа болган.

Май 30-ниң кежээзинде М. С. Горбачев кадайы-биле кады Оттавадың дал ортузунда чадаг кижи кылаштаар эң чараш кудумчуларының бирээзи— Спаркс-стритке селгүүстээнер. Ону селгүүстээшкин деп адазары берге болган, чүге дээрге совет удуртукчуну баргап-на черинге хөй кижи бүзээлей бээр турган.

Чүс-чүс кижилер хүлүмзурүп, он-оң кижилер холдарын көдүрүп, байыр чедирип турганнар. Чүгле англи эвес, харын база орус-даа дылларның кырынга: «Президент Горбачев, амыр-чаагай моорлап көрүңер!», «Михаил Горбачев, бисче, биске чоокшулап көрүңер!» дээн сөстер ооң-моон чаңгыланып тургулаан.

Канадаларның аразында Россиядан болгаш Украинадан келген уктуг кижилер эвээш эвес. М. С. Горбачев оларның чамдыктары-биле чугаалашкан.

М. С. Горбачев барык-ла доктаагаң санында ооң бодунуң ажылынга чедиишкиннерлиг болуруң, Канадага болгаш АКШ-ка үре-түннелдиг чугаалажышкыннар кылырын хүсээнин ханызындан күзеп турар сөстер дыңналып турган.

Валентин ВАСИЛЕЦ,
Юрий КИРИЛЬЧЕНКО,
Андрей ШИТОВ.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ БЕСЕДА

ОТТАВА, май 30. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи Канаданың Премьер-министри Б. Малруни-биле ужуражыр дээш ооң резиденциязынга чоокшулап чедип кээрге, журналистер М. С. Горбачевка айтырыгларны салган.

Айтырыг: Дээрги Горбачев, дээрги Ельцинни сонгааны Силерни дүвүредип турар бе?

Харыы: Съездиде тургустунуп келген байдал мени дүвүредип турар. Улур-дедир туржур чорук тургустуна бергени айтырыгларны шиитпирлээринге бир янзы салдарны чедирип турар. Дээди Советтиң Даргазын сонгуур дугайында айтырыг каш хүн уламчылап келгенин көргеп болгай силер. Ниитизи-биле чугаалаарга, депутаттарның хөй кезиин каттыштырып шыдаптар аргалыг кижи тывылбаан. Шыдыраага чит болу берген хевирлиг байдал тургустуна берген турган болгай. Ол чорук депутаттарның бот-тарыы-даа, Россияның чурттакчыларыы-даа дүвүредип эгелээн, чүге дээрге улуг болгаш нарын айтырыгларны шиитпирлээриниң база бот-боттарын билчириниң болгаш кады сүмележип ажылдаарының орнунга удур туржур чоруктар уламчылаш турун берген. Ол чорук бүгүдеңе дүвүреткен болгаш күштерни канчаң каттыштырып алырының дугайында дискуссия чоруп эгелээн. Съездиге хамаарыштыр мени дүвүредип турар чүве ол-дур, бирээде ынаар.

Үшкү оралдажышкынга эш Ельцинниң элээн каш кижиниң балылаашкынын немей апкаш, бичии чая база бергенин эскерген боор силер. Ынчаарга Съездиге хамаарыштыр эң чүгүле айтырыг — бистиң эң улуг республикавыстың мурнунда туруп турар бүгү айтырыгларны сайгарып көөр болгаш шиитпирлээр дээш күжениишкиннерин каттыштырары болур.

Эш Ельцин сөөлгү хүннерде социалистиг шидиң алышкынга хамаарыштыр болунуп туружун тайылбырлаар ужурга таварышкан. ССРЭ Президентизиниң туружунга удурланышкак чүвем чок дең, ол чугаалаан. Бистиң улустарывыстың дем каттыжыңгазын хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга Совет Эвиделиниң хөгжүлдезиниң перспективаларын база Россия Федерациязының ролюн канчаар көрүп турар силер деп ооң айтырган. Чурттуң Президентизи база эвилел чазаа-биле үре-түңнелдиг кады хөделип, кады ажылдажып болур силер бе деп ооң база айтырган. Бо айтырыгларга ол чогумчалыг харыыларны берген. Алак сөөлүнде ол Россияның мурнунда туруп турар айтырыглары шиитпирлээр дээш Съездиниң болунда тургустуиуп келгилээн бүгү агымнарны каттыштырар мен деп чугаалаан.

Бир эвес ол харылар политиктиг кажарлаашкын эвес чүве болза, чогум сөөлгү каш хүннерде эки талаже элээн өскерилгелер кылдынган болгай, бир эвес ол харылар бүдүмчелиг политиктиг туруштa болур чүве болза, чогумчалыг үүлдер тургустунуп кээр. А бир эвес од харылар политиктиг кажарлаашкын болур болза, берге үелер чедип келир. Анаа эвес болур. Кандыг хевирлиг апаарын көргей-ле бис. Амыдырал дээрге чеже-даа башкылардан болгаш хынаачылардан байлак болдур ийин.

Айтырыг: Михаил Сергеевич, Канадага ийи дугаар чедип кээриңерге сеткил-сагыжыңар кандыг-дыр?

Харыы: Эки, эки... Генерал-губернатор-биле машинага чоруп ора, аңаа бо черинiң арыг агаары дээш Оттавaның чурттакчыларындан үнүдүрүг тыртар болза эки-дир деп баштактаның чугаалаадым. Ам дээрезинде чурттуң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкан дээрден башка, ооң чону-биле ужурашпадым. Ынчалзажок мооң мурнуунда болуп турган ужуражышкынналрдан кончуг эки сактыышкыннар сеткилимде артып калган. Канада чонуң амыдыралга хамаарылгазын, бүдүмчелиниң болгаш ажылгырын магадаар мен. Сеткилиме амдаа хөй үүлдер артып калыр боор. Сөөлүнде силерге чугаалап бээр мен. Ооң-биле болзуң, маңаа интервьюолар бээр дээш эвес, а чугаалажышкыннар кылыр дээш чедип келген-не болгай мен.

М. С. Горбачевтуң АКШ-та күрүнениң аян-чоруу

ВАШИНГТОН. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев күрүнениң аян-чоруун кылып, май 31-де АКШ-та чеде берген. Вашингтон чоогунда Эндрюс авиабазага ССРЭ-ниң Президентизин АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер болган албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

М. С. Горбачев-биле кады ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң кежигүннери Э. А. Шеварднадзе, Ю. Д. Маслюков, Е. М. Примаков, Ю. А. Осипьян, С. С. Шаталин ында чеде берген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Таарыштыртының турар рынок экономиказыңче шилчириниң дугайында чазактың кирип келген концепциязын депутаттар дөрт хүн чугаалажып келгеш, бо айтырыгны үзе шиитпирлээрин бир неделя соңгаарладыр деп шиитпирни хүлээп алган.

Май 30-де болган эртенги хуралга «Хөй-ниити каттыжышкынналрының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Хоойлужудулга талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. Х. Калмыков кылган. Мооң мурнунда чуртка турган чанчыл апарган хөй-ниити организацияларынга немештир сөөлгү чылдарда янзыбүрү сорулгалыг организациялар, каттыжышкынналр, клубтар, эвилеллер, массалыг шимчээшкиннер болгаш политиктиг партиялар тургустунуп эгелээн. Боттарын политиктиг партия кылдыр адап турар ындыг каттыжышкынналрның саны түгле РСФСР-де безин 40 ашкан.

Бо бүгү хөй-ниити каттыжышкынналрының организастыг түргузуунун, ажыл-чорудулгазының болгаш эрге-хүлээлгелериниң, өске чердер-биле харылзаа-хамаарылгазының дугайында хоойлужудуп доктаатказ кандыг-даа дүрүмсаавыр чок. Чамдык хөй-ниити организацияларының дугайында 30 чылдар үезинде хүлээп алдынган саавырлар ам эргижээн. Ынчангаш бо талазы-биле тодаргай хоойлуну чогаадып тургузарын хөй-ниити негеп турар. Комитет бо айтырыг талазы-биле үш төлевилелди тургускаш, депутаттарга киирип келген деп, илеткелчи чугаалаан.

Тургустунган айтырыг талазы-биле элээн хөй депутат саналын берген. Бот-боттарынга удурланышкак-даа саналдар үнүп турган. Депутаттарның киирген саналдарын өөренип көрүп тургаш, төлевилелдерни ам-даа чедир ажылдап кылырын комитеттерге болгаш комиссияларга дааскан.

Ооң соонда депутаттар «Чүдүүр-чүдүвезиниң, шажын организацияларының хостуунун дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеш, ону баштайгы номчулгада чүүлдүг деп хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Май 30-де болган эртенги хуралга «Хөй-ниити каттыжышкынналрының дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып эгелээн. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди Хоойлужудулга талазы-биле комитеттиң даргазы Ю. Х. Калмыков кылган. Мооң мурнунда чуртка турган чанчыл апарган хөй-ниити организацияларынга немештир сөөлгү чылдарда янзыбүрү сорулгалыг организациялар, каттыжышкынналр, клубтар, эвилеллер, массалыг шимчээшкиннер болгаш политиктиг партиялар тургустунуп эгелээн. Боттарын политиктиг партия кылдыр адап турар ындыг каттыжышкынналрның саны түгле РСФСР-де безин 40 ашкан.

Бо бүгү хөй-ниити каттыжышкынналрының организастыг түргузуунун, ажыл-чорудулгазының болгаш эрге-хүлээлгелериниң, өске чердер-биле харылзаа-хамаарылгазының дугайында хоойлужудуп доктаатказ кандыг-даа дүрүмсаавыр чок. Чамдык хөй-ниити организацияларының дугайында 30 чылдар үезинде хүлээп алдынган саавырлар ам эргижээн. Ынчангаш бо талазы-биле тодаргай хоойлуну чогаадып тургузарын хөй-ниити негеп турар. Комитет бо айтырыг талазы-биле үш төлевилелди тургускаш, депутаттарга киирип келген деп, илеткелчи чугаалаан.

Тургустунган айтырыг талазы-биле элээн хөй депутат саналын берген. Бот-боттарынга удурланышкак-даа саналдар үнүп турган. Депутаттарның киирген саналдарын өөренип көрүп тургаш, төлевилелдерни ам-даа чедир ажылдап кылырын комитеттерге болгаш комиссияларга дааскан.

Ооң соонда депутаттар «Чүдүүр-чүдүвезиниң, шажын организацияларының хостуунун дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеш, ону баштайгы номчулгада чүүлдүг деп хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Рада Донгак Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң ийиги курузунда өөренип турар. Бүдүрүлгеге ажылдаар практиказын ол Кызыл районда «Тиилелге» совхозка арттырып, ында малчыннарга дузалажып, сакманчылап, ийи чүс ажыг хураганны менди доруктурупп берген. Ынчангаш ол өөредилге практиказын эки эрттирбишаан, ажыл-агыйга хөй чаш хураганны өстүржүп, аныяктарның чарыжынга тиилекчи болган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДҮКТҮ КАЯА ДУЖААР БИС?

Бо 1990 чылдың эгезинде «Терек-Хөл» совхозтуң бүгү малчыннары аренда керээзинче кирген. Ынчалза-даа бо аразында аренда талазы-биле чангыс-даа кичээл эртпеди. Бергедеп тур бис, билип алыксап турар чүүлдеривис хөй. Бирээде, ындыг. А ийиде, удавас ам хөй кыргылдазы эгелээр. Күндус деп черде аалдар кыргаан дүгүн кайнаар чорудары мынчага чедир билдинмейн-дир. Мооң мурнунда чылдарда Үстүү Балыктыгже коштап чорудуп турган бис. Оон автомашиналарга чүдүргеш, Кунгуртуг суурга аппаар, пресстээр. Баштай бис кыргаан дүгүвүстү деңзилээр бис, а оон совхоз төвүнге барып пресстээн болза, шын эвес-тир. Эң ылангый бистиң Балыктыг малчыннары ырак-узак черде чурттап, ажылдап чоруур улус бис. Бергелерге бо-ла таварыжыр, а бисти арендалыг силер дээш специалистер хайгаарабас, дузалавас болза канчаарыл? Бригада төвү аалдардан ооок турар болза, ол ышкаш ясли-сад, кижиниң, маадың эмчилери чангыс черге бөлүк турар болза, оларның-биле аралажыры белеп. Чайгы үеде мал ценуротан аарый бээр, а бистер хөй ажыг өреге дүжер-дир бис. Чүге дизе ол малдың деңзизиниң агаардан тудуп салып каар боор-дур.

Ынчангаш Үстүү-Алдыы Балыктыларга шак ындыг төө турар болза эки-дир. Бүгү малчыннарны чаңгыс кооператив кылдыр каттыштырза? Боттары амыдыраар кылдыр. Черле ынчаш «Терек-Хөл» совхозтуң дирекциязы, зооветспециалистер биске дузалашсын. Ол чокка кандыгдаа аренда-биле ажылдаш, бистер эки түннел чедип албас бис. Каларын турар малывыс совхозтуу-дур. Чүгле сүмележип, демнежип турган, хөй орулганы ап болур.

Намгай МААДЫР.
«Терек-Хөл» совхоз.

УЛУСКА ЧЕДИШТИРЕРИ-БИЛЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков «Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартынар рынок экономиказыңче шилчириниң концепциязының дугайында» илеткел кылган соонда чуртта хөлзээшкин эгелээн. Ол дээрге бараан өртээниң өзер дээни-биле магазиннерниң баартыктарындан бүгү-ле үүлдерни арыдыр садып ал эгелээни. Ооң саддары бистиң республикада база чедип келген.

Бо талазы-биле кандыг хемчеглер аллынып турарын кысказы-биле чугаалап бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчызы В. А. Парунинден бистиң корреспондентивис дилээн. Ооң харыызы мооң адаанда парладывыс.

— Н. И. Рыжковтуң илеткелинде «Өртем тургузарының реформазы» деп эге, шынап-ла, чонну дүвүреткен. Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналарының чамдык белүктериниң өртетерии өстүрер дугайында чугаалап турар болгай. Ону дыңнаан кижилер бараанналарны мөөңү-биле садып ап эгелээн. Бүгү чурттa ынчап барган. Салыглаашкынны чогумчалыг болзурары-биле черлерде хемчеглерни ап эгелээн. Чижээ, Москва хоорайда болгаш Москва область садыгда байдалды чүрүмчудары-биле тур хемчегни алган. Ол дээрге кирип бижидилге барымдаалап садары-дыр.

Ооң саддары бистиң республикага келгенинден крупа аймаан, макарон кылыгларын, балык консерваларын садып алырын 2-3 катап көвүдеткен, үүнүп үзүп, пес-таавы аймаан, ийик-хептi база эңдере садып аппарган. Чижээ, Кызыл хоорайның пес-таавы садар магазинининден бир хүнде ортумаабиле 5 хире мун рубльдиң бараанны садып ап турган болза, май 25-те 20,5 мун рубльдин пес-таавызын садып аппарган. Магазиннерниң өске-даа салбырларында бараан саавылгазы бо хүнлерде 2-3 ажыг катап өскүлээн.

Ындыг байдаллар республиканың районнарында база тургустунгулаан.

Бо байдалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң садыг болгаш чонуң хереглел бараанналарының комиссиязының хуралынга май 28-те чугаалашкан. Хөй бараанналарны кайы хамаанчок эңдере садып алыр чорукту болдурбас талазы-биле чамдык хемчеглерни ажылдан кылган. Ол хемчеглерге дараазында үүлдер киирип турар.

Хамыктың чурнунда талоп-биле садып турар бараанналарның санын көвүдедир. Оон өске арга амлыгында чок. Бо ажылды республиканың Садыг министерствозу, Респотребсоюз, райооркүүскомнар күүседир. Маңаа түс черниң байлалдарын ханы барымдаалаары чугула.

Нормалап садып турган бараанналарны көвүдеди бээрининң аргаларын тывары чугула деп санал турар. Улустуң албазы безин бараанналряры кайы хамаанчок нормалаар чоруктар тургулаан. Ону чугула хереглээн кижи чүгле садып алыр болгай.

Үстүнде адаанывыс илеткел болган соонда бистиң республиканың магазиннеринде барчок бараанналры чүгле Тыва АССР-ниң чурттакчылары эвес, биске сонгаартан келген аалдылар база хөй-биле садып аппарып турар. Красноярскиден, Абаканнан хөй кижилер машина-балгаттыг кээп, бараанны мөөңү-биле садып ап турары чажыт эвес. Чогум мында багай чүве чок — бистиң чуртувуста хамаатылар бир демей эргелиг, чурттуң кайыдаа булуңундан садыглаар эргелиг болгай. Тыва АССР-ниң чурттакчылары өске кайы-даа областарның, крайларның хоорай, суурларынга чорааш, бараан садып алыр эргелиг.

Ынчалза-даа бисте бар бараанналарны республиканың чонунга чедирери-биле эң кыдыкы түр хемчегни алыры шиитпирлеттингеп. Ол дээрге республика иштинге кирип бижидилгени барымдаалаары. Тодаргайларга, Тыванын кайыдаа хоорайынга, суурунга чорааш, магазинден ховар бараан садып алыр дээр болзувуоса, садыгжылар бистиң паспорттарывыс негээр, ооң кирип бижидилгезии көөр. Бир эвес АССР-ниң иштинде кайы-даа чурттакчылыг черге кирип бижиткен болза, аңаа бараанны садар. Мурнунда чүгле хоорай, суурлар аайы-биле түс-түс кылып деп турган, ол ёзугаар кылыры нарын болган: чөптүг хомудаллар үүн кээп болуп.

Шак бо арга эң эптиг хевирлиг. Ооң кадында чурттуң ес ке девискээрлери база олче шилчип эгелээн, ынчангаш ындыг шиитпир хүлээп алганы биске чөп.

Адак соонда демдеглеп каар чүве-чүл дээрге, чамдык кижилер бистиң республиканың үлежи бараан аймаан аалчылар хөйү-биле садып аппарган, а бисте арткан чүве чок дижип дүвүреп турар. Ол хей дүвүрел. Республиканың чурттакчы чонун чемгериптер аъш-чем бараанналарының курлавыры бисте ам-даа бар, далган, крупа болгаш макарон кылыглавы четчир, ол продуктуларның фондулары эрткен чылдаазындан эвээжеэвээн, харын-даа бичии хөй.

Аңаа немештир чугаалаксаан чүүлүм — бүгү аъш-чем продуктулары шыгжаар хүүсаалыг болгай, ону хемчээл чокка садып алгаш, үреп аар болза, бистиң шуптувуска каража. Ону утпазын номчукчулардан дилээр-дир мен.

Бөгүн партияның XXII область конференциязы Кызылга ажыттынар.

Делегаттарның кичээнгейинге

БИР ЯНЗЫ КӨРЗЕ ЧҮЛ?

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга кандидаттар кылдыр бүдүрүлелериниң, коллективтериниң, совхозтарының партия организациялары депшиткен, а районнарның партконференциялары деткээнин парлалгадан билип ап, радиодан дыңнадывыс. Депшиттирген кандидаттарчерле чонуң төлептиг ооллар, кыстары деп чүве билдингир. Олар оңаашкан ажылынга берлингеп, идепкейлиг хөй-ниитчилер, бедик мергежилдиг, чон-биле ажылдап билир, бистиң амыдыралывыста берге айтырыгларны шиитпирлээринге туруштуглар дээрзи билдингир-дир.

Делегаттарның кандидаттарын бир янзы көрзе чүл деп партияның область конференциязының делегаттарынга сүмелексээр кижи-дир мен.

Мен бодап көөрүмге, мынчалза чүл? Партияның XXVIII съездизиниң бир хойжу кижини делегат кылдыр депшитсе. Тывaның арын-шүүрүг чөпле мал ажылы болгай. Оларның ажылы чымыштыг. Оларда сезок чок. Хойжу кижиниң ажылы изигни изиг, соокту соок дивес. Үе-шак чок. Хөй орулганы мал ажылы берип турар. Бир эвес хойжу кижини делегат кылдыр депшидип каар болза, Тывaның мал ажылдакчыларының ажылын Канадаларның аразында Россиядан болгаш Украинадан келген уктуг кижилер эвээш эвес. М. С. Горбачев оларның чамдыктары-биле чугаалашкан.

М. С. Горбачев барык-ла доктаагаң санында ооң бодунуң ажылынга чедиишкиннерлиг болуруң, Канадага болгаш АКШ-ка үре-түңнелдиг чугаалажышкыннар кылырын хүсээнин ханызындан күзеп турар сөстер дыңналып турган.

Валентин ВАСИЛЕЦ,
Юрий КИРИЛЬЧЕНКО,
Андрей ШИТОВ.

ҮЕНИН СУДАЛЫ

ДҮҮН

КӨРҮЛДЕ-ДЕЛГЕЛГЕ

КЫЗЫЛ. Хоорайның А. С. Пушкин аттыг библиотеказының номчулга залынга педагогика журналдарының талазы-биле көрүлде-делгелге болган. Ону номчулга залының эргелекчизи Людмила Васильевна Яхненко удуртуп эрттиргеп.

СҮТТҮ—КҮРҮНЕГЕ

Дүүнгү хүнге чедир республиканың чамдык районнары күрүнеге сүт садар талазы-биле беш айларның планнын оңаалдаларын күүседткен. Ылаңгыя Сүт-Хөл район бир хүнде 2380 кг сүттү, Тожу 1305 кг, а Тес-Хем район 2856 кг сүттү күрүнеге дужаганнар.

БӨГҮН

БАЙЫРЛАЛ

САРЫГ-СЕП. Бүгү-делегей уруглар камгалалының хүнү — июнь 1-де Сарыг-Сеп суурга «Кезээде тайбың турзун» деп байырлал болур.

Аңаа бичии чаштар, пионерлер болгаш школа-чылар шупту киржир. Уруглар асфальтыларга уран чурулга чорудар. Ол талазы-биле тускай комиссияны тургускан. Ол хүн уруглар автобуска халас чоруур.

Шак ындыг байырлалдар Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларга база районнар теп-терингe болгулаар.

КОНФЕРЕНЦИЯ ЭГЕЛЭЭР

КЫЗЫЛ. СЭКП обкомунуң Политиктиг чырылышкын бажынынга партияның XXII область конференциязы болуп эртер. Ында хоорайның болгаш районнарның партия организацияларының хөй санныг делегаттары киржип турар.

Илеткелди СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат Г. Ч. Ширшин кылыр.

Ол ышкаш район бүрүзүнден СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң чорудар делегаттарга кандидаттарны илип үнүдүргеп.

Кызылдың партия организацияларының мурнундан съездиниң делегадын соңгаан болгай. Ол болза СЭКП Кызыл хооркомунуң секретары В. Г. Валыков. Ам үш делегатты соңгуурунга конференцияның киржикчилери идепкейлиг киржир.

ДААРТА

ХҮРЕШ БОЛУР

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга тыва хүрешке, бурят барильдаага, хакас күреске маргылдаа эгелээр. Аңаа районнарның болгаш Кызыл хоорайның мөгелери киржир. Деңзи аайы-биле болур хүрешке бир райондан-на он ажыг мөге келир.

Бистиң шыырак хээн мөгелеривисе Владимир Монгуш, Алексей Хомушку, Алдын-оол Куулар, Маадыр Монгуш, Сүхтер Шимет, Кызыл-оол Орлан, аныяк мөгелер Уран-оол Донгак, Амир Монгуш, Геннадий Монгуш эрткен «Найырал шаңналы дээш болган хүрешке эки киришкеннер. Бо удаада баштай республиканың бирги чери дээш хүрештин үш хевирнге киришкечиниң соонда Спартакиаданың түлгап чемпионун илередирe-биле тыва хүреш болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Орта шүүлген кижи республиканың чемпиону болбушаан, бирги разрядтың нормативнин күүседир.

«Чүге күш чок болганыл?» деп материалга хамаарыштыр

ДОЙ БУТТУГ «ДЕТЕКТИВ»

1990 чылдың май 17-де «Шын» солунга «Чүге күш чок болганыл?» деп материал үнген. Ында Сукпактың № 79 сонгулда округунга бо чылын май 5-те болган катап сонгулданы күш чок деп санаанының база оон сонгуткан Тыва АССР-ниң улус депуталын бүрүткээринден ойталаанының чылдагаанарын таймлбырлап бижээн. Ук чүүлге хамаарыштыр чамдык эштер-ниң удуралыышкынары-лаа, деткиишкиннери-лээ келген. Сонгулда үезинде Сукпактың № 79 сонгулда округунун сонгулда участоктарынга сонгулда канчаар эрткенинин болгаш хажыдыышкынарга кым бууулуг болганының дугайында номчукчуларга таныштырары-биле ук материалдарга эдилге кылбайн, ол-ла хевээр моон алааңда парладывыс.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат, Сукпак ортумак школазының башкызы Б. И. Араптаның бүзүреттирген кижилери болгаш деткикчи болуу Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга сонгуллалар талазы-биле Төп сонгулда комиссиязынга киирген хомудалының бир хоолгазыны редакцияга май 10-да экжеп бергеш, солунга парлаарын дилээн турган.

«Соңгулдалар талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга хомудал

Бистер, кандидат Б. И. Араптаның бүзүреттирген кижилери болгаш деткикчи болуу, кандидат Л. С. Зориманың сонгулда мурнунун кампаниязында база сонгулдалар үезинде аажы-чаңында болгаш шынчы эвес чоруунга хомудап тур бис. Бирээде, оон чоок ышкыр болгаш ажылдап турар эжи М. С. Малецкаяның ашаа директорлап турар туйбу заводундан ол кандидат кылдыр депшиттиргенин билгеш, кайгаан бис. Ийиде, сонгулда кампаниязының үезинде Зорина кара «Волгага» олурупкаш, хүнүң-не кээп, чоруп турду. бистиң кандидадывыс шак ындыг арга чок турган, чеүле ыначаш биске транспорт чок турду. Ол кара «Волга» обкомнуң болган, ол болза, хамык-ла чүүлдү шыдаар аппарат ажылдакчызы, а бистиң кандидадывыс чүгле бөдүүн көдээ башкы. Чүгле мында безин көңгүс ылгалдыг-дыр! Үште. Зориманың көскү агитациязы безин Араптанныңнаан көңгүс ылгалдыг: типографияга шупту үүн кыйгырлармыс, язы-буруу өңнерлиг кылдыр оон фото-чуруктарый-биле парлагылап каан. А кым төлээнил?

Дөртте, суртаал ажылы чорудары-биле ол хоорайның «Билиг» нинтилелиниден Валерий Хомушкуевич Чадамбаны чорудупкан, сонгукчудаар-биле ужуражып турган, ол Зорина дээш балыларын дилеп, оларга арча-водка талоннарын аазап турган болду.

Беште, майның 4-те телевидение ужуражыгларга ортаиластаан. Ол ужуражыгланы хевээжен кандидаттар-биле ужуражырга деп алган. Зориның эгелээшкини-биле эртирген. Ол дамчыдылага Мария Кыргысовна Наксыл, чүгеле ийик, киришпээн эвеспе. Бүзүреттирген кижи Р. Б. Литвиненко хевээжен кижи-даа болза, ол ужуражыышкынга пат боорда кирипкеш. Сонгулда мурнунун кампаниязында база сонгулдалар үезинде бистер шак ындыг партийжи ыйыдыышкынны үргүлүү көрүп келдивис.

Оон ында. Сонгуллалар үезинде идеология биле эргелекоойлу киладистери ажыллаваан, а боттарының хевир-янызы, хөделиишкиннери-биле «ыйыдып», чамдыкта харыы олар хамык чүвени шупту-зуун билир, хамык чүүлдү шупту-зуун кылып болур, ол хамаанчок сонгулдаларны безин сокгадып-даа шылаар дээрзин көргүзүп, Суклакка чоруп турганнар. Чижээ, Ю. С. Лицкевич бюллетеньнерни санап турда, стол кырынга шуут-ла чыдыпкаш, бюллетеньнерни бөле-хаара туткаш, оларны комиссиянның кежигүннери-биле дейге санап эгелээн. Комиссия кежигүннериниң каш улаа сагындырының тоовайн, саналарын уламчылаан. Комиссия кежигүннери-биле маргыжып тура, Лицкевич Араптаның алында 4 бюллетеньни үште соп алгаш, болдум харыылаар кижи мен дээш оларны комиссия көрүп турда-ла, ора соп каапкан. Саналшкы үезинде Тыва АССР-ге 31 бюллетень четпес болган. Ол бюллетеньнерини чиде бергенине комиссия кежигүннери Ю. С. Лицкевичиниң карааын турар, чүге дээ маргыжып турар үеле ура дажыын турган класстан каш-даа катап үне халаан кижи.

В. А. Бакуның комиссиязының ажылынга холгаарлап, сонгулдаларны сонсадып болур эргелиин база чугаалап турду. Оон ыңызылганы негээшивиске, оорум кос болгуч. Мунчулаа бис оны көрбээн-даа бис, а ол чүгеле сонгулдалар доостуунуң муунуу чарыынга кеступ келдя.

Маргарита Сергеевна Малецкая бөлгадыгы база Ильинка суурга чоруан үеде комиссия кежигүнү А. Оюнуң холундан бюллетеньнерни үште соп алгаш, болдум харыылаар кижи мен дээш оларны комиссия көрүп турда-ла, ора соп каапкан. Саналшкы үезинде Тыва АССР-ге 31 бюллетень четпес болган. Ол бюллетеньнерини чиде бергенине комиссия кежигүннери Ю. С. Лицкевичиниң карааын турар, чүге дээ маргыжып турар үеле ура дажыын турган класстан каш-даа катап үне халаан кижи.

В. А. Бакуның комиссиязының ажылынга холгаарлап, сонгулдаларны сонсадып болур эргелиин база чугаалап турду. Оон ыңызылганы негээшивиске, оорум кос болгуч. Мунчулаа бис оны көрбээн-даа бис, а ол чүгеле сонгулдалар доостуунуң муунуу чарыынга кеступ келдя.

Маргарита Сергеевна Малецкая бөлгадыгы база Ильинка суурга чоруан үеде комиссия кежигүнү А. Оюнуң холунд

Дузалал ажыл-агыйы

ХУУДА МАЛЫ АРБЫН

Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң малчынары Оюлоол Бээшович биле Минчимир Кашпыковна Монгуштарның хар-назынын улгаткан. Өгүүң эр ээли келир чылын пенсияже үнер. Олар ам Бора-Шай хойжу бригаданың Бош-Дагда совхозтуң 400 ажыг иртчигештерин кадарып орар. Оларның хууда хой, өшкүзүүүң саны бәза ол хире. Тодаргайларга, хоюнуң баш саны 220, өшкүлери 183, моллурга, казыраларын санаваска, 26 инек бар.

— Мал-маганыларын өзүп сайзырааны чүден эгелээнил? — деп малчындан сонуургаан мен.

— Шаанда өглениип туруустa бистиң ада-иевис биске саап ижер 3 инек, 20 ажыг хой, 30 хире өшкү берген чүве—деп, ол харыылады.—Оонга ужукталган мал-маган чүве бо.

Монгуштарның урут-дарыы база эвээш эвес, шуптузу 10 кижи. Оларның бежи ам өглениип-баштаанган. Кайы бирээзи өглениир деп бааргa, ажылгыр ада-ие оларга малының ортузундан малын үзүп берип орар.

Оларның бир кыс уруу Чойганмаа Кызылдың садыг-кооперативтиг училищезин доозуп алгаш келген. Бо чайын өглениир деп турар.

— Ада чеңгеп чүнү маңаа орар сен, Чойганмаа?

— Шаг-шаандан бээр бисте доктаатынган чүрүм ёзугаар, саап ижер 3 инек, 20 ажыг хой, 30 шаа өшкү алыр боор мен—деп, аныяк кыс харыылады.

— Бистерни ынчаар өглээри чанчыл апарган — деп, эрткен чылын 10 класс дооскан Сылдысмаа бистии чугаавыска кириштi. Ол ам эмчи училищезинче киреринге белеткенип турар болду.

Хөй мал-маганыг кижилерни чоокка чедир кожайлар деп кочулап, оларны тыртылчак көрүп турган болгай бис. Херек кырында чалгаа, олуттай кижилер ынча мал азырап шыдаар бе? Чок. Малдың баш саны түгле кызымаккай күш-ажылдың дүмүзүнде өзер. Оюлоол Бээшович биле Минчимир Кашпыковнаны мактавас арга чок. Бодап-даа көрүнер даан, 200 ажыг хойнуң, 200 чыгам өшкүүң дүүгү кайнаар барын турар деп бодаар силер? Олар ону совхозтуң планынга киириштир дужаап турар. Оон ангыда олар чылдың-на 8-9 инектии, 20 хире, хой, өшкү, иртти эъдин база совхозунга дужаап келген. Ынча инектен алган сарыг-жаг база-ла күрүнеже, өскээр чугаалаарга, бистии, сээн биле мээң, компукчу, аъш чемивиске кирип турар-дыр.

Боттары тодуг-доо аа, чурттавышаан, өскелер-е, күрүнеге ажыктыг ажылды бүдүрүп орар шак мындыг кижилерниң ат-алдарын көдүрер үе келген.

Монгуштарның эң улуг оглу Владимир ам 38 харлыг, эң биичизи Буян 5 классты дооскан. Чүгле уругларының уруглары безин 14 четкен. Хоочун малчыннар ажы-төлүн күш-ажылга ынак кылдыр кижизиттiкен.

— Ада-иең суур кирип, 2-3 хондур эмчилей бээр болза, ынча көвей мал-маганы каяктап шыдаар сен бе?— деп, аъттанып тура, Сылдысмаадан айтырдым.

— Шыдавайн канчаар — деп, ол чоргаар харыылады.— Бисти ада-невис кара чажыыстан мал карактаар кылдыр өөреткен.

Аас-кежии күш-ажыл-биле сырый холбаалыг улуг өг-бүленiң кежигүннерииге эккин күзел, Ангырактыг аржаан чанында ол аалдан өөрүшкүлүг чанып чорупкан мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ДҮРГЕН КЫЛЫРЫ ЧУГУЛА

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозта мынчага чедир телефон харылзаазы чок. Ону дүрген кылырыиче кым-даа кичѐингей салбайн турар. Совхоз төвүнден Хандагайтыга чедир чүс ажыг километр ырак. Бо аразынга харылзаа чугула херек. Бо айтырыгже чаа сонгуткан Тыва АССР-ниң база Россия Федерациязының депутадыда мынчага чедир хичээнгей салбаан. Соңгулдалар мурнуун хуралдарынга чечен, казас сөстерии сөглеп, канчаар-даа ажок аазап-ла турган. Чүү-даа бүтпээн.

Ак-Чыраа — Хандагайты—Кызыл аразынга кара чаңгыс харылзаанның тыныи тудуп турар разист Доигак Бежендей харылзаа белдирииге хүнгедир, оон соонда дүнекиниң оң йи-шакка чедир дежурнийлаар. Бо ажылынга кызмак аныяк кижини чон макты турар.

ЧУРУКТА: Ак-Чыраанның кра чаңгыс харылзаа ажылдакчызы Доигак Бежендей ажылдаар өрээлиинде. Оон бшкарар дериглеерии совхозтуң конторазында бичии өөлде тургускан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕБОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң өмүнээриидеи шаңнаары болза:

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденнии III чергези-биле

Кретова Александра Ивановна — райпо ажылчыны.

Күжүгет Антонина Хомбуруковна — районуң төп эмнелгезиниң хеп чүүкчүзү.

Монгуш Тамара Канчыыровна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Монгуш Вера Салчаковна — улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитединиң улус өөредилге килдизиниң бухгалтери.

Монгуш Дарья Бегзиевна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.

Сат Римма Очуровна — чонуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелииниң даараныкчызы.

Тюлюш Надежда Белекпеновна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Кара-Сал Дина Мөнгеевна — «Тыва» совхозтуң ясли-садыгының эргелекчизи.

Рынова Зинаида Александровна — райпо ажылчыны.

Хомушку Тамара Сергеевна — Чыргакы ортумак школазының интернадының кижизидикчизи.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденнии I чергези-биле

Серен Барынмаа Дулушовна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденнии II чергези-биле

Багай-оол Валентина Мекпер-ооловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Старцева Татьяна Васильевна — коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының аалчылар бажыңының техажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденнии III чергези-биле

Аймыр Алдын-Белек Сувановна — Кара-Хаак ортумак школазының техажылчыны.

Мекпер-оол Лидия Михайловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Балдан Ирина Ивановна — «Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыны.

Герасимова Тамара Михайловна — Чербиде хлеб пекарнязының хлеб бижырыкчызы.

Дагаажык Галина Александровна — Баян-Кол участок эмнелгезиниң санитарказы.

Коловская Галина Евгеньевна — Элегес-Аксы ортумак школазының ажылчыны.

Куулар Александра Токпаковна — Элегес-Аксы суурда ясли-садыкта ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Адан-оол Дарья Хомушкуевна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

Хертек Ольга Хомушкуевна — чонуң амыдырал хандырылга комбинадының даараныкчызы.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иенин аллары» орденнии III чергези-биле

Иргит Мария Калчан-ооловна — районуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Салчак Мария Өлей ооловна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Минчимаа Бюрбюевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң аллары» орденнии II чергези-биле

Ооржак Ираида Төмүр-ооловна — «Ишкин» совхозтуң уруглар садыгының кижизидикчизи.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иенин аллары» орденнии III чергези-биле

Куулар Марина Мээрен-ооловна — Алдан-Маадыр суурда фельдшер-акушер пунктузуңуң санитарказы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Монгуш Нина Дыбазевна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.

Ондар Зоя Соскур-ооловна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.

Сарыглар Светлана Михайловна — районуң уруглар библиотеказының библиотекары.

ТЕС-ХЕМ РАЙОН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденнии I чергези-биле

Алыя Шилимаа Баймровна — «Чодураа» совхозтуң кассири.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденнии II чергези-биле

Шаравии Клара Чоодуевна — Самагалдай суурда бажың эзэзи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Дамчай-оол Ява Оюновна — БАЛКЭ райкомуниң секретарь-машинакчызы.

Нурсат Шалыкмаа Оюновна — «Чодураа» совхозтуң ажылчыны.

Төмүр-оол Амаа Ензаковна —районуң төп эмнелгезиниң повары.

ТОЖУ РАЙОН

Чеди уругну божаан-болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденнии III чергези-биле

Перинта Татьяна Мыйгак-чыковна — «Май 1» совхозтуң саанчызы.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Кол Людмила Айыровна— «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Күкелиг Лидия Коловна — «Май 1» совхозтуң саанчызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги орлакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың май 25.

ЧЫЛДЫҢ БҮРҮТКЕЛИ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың февраль 16-да үндүрген № 56 «Албан, организация болгаш бүдүрүлге черлериниң чиик автомобильдерии моон соңгаар ажыглаар талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалынга үнелезилээш, Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң КАИ черинин регистрация-экзамен киидизи албан черинiң болгаш тускай чиик автотранспорттуг черлерде бар машиналарының бүрүткелин чорудар дугайында дыпнадыл тур.

Бюджеттиг организациялар чылдың-на чиик транспорт ажыглаарының талазы-биле үстүкү министерстволарның болгаш ведомстволарның чөпшээрели-биле алган машиналарының табельдерии болгаш машина тудар лимиттиг шын-зылгаларының бирги экземплярларын кээп дужаар ужурлуг.

Бот-орулга-чарылгалыг организациялар болгаш бүдүрүлге черлерии чеже чиик машиналарны болгаш тускай транспортту тударын күш-ажылчы коллективтин чөвүлелиниң шинтпирлээни-биле тодаразыр. Артык машиналарны албан, организация болгаш бүдүрүлге черлерии база таксиланг бүдүрүлге черлерии өске организация болгаш бүдүрүлге черлеринге сатпайн, чиигеткен өртектиг барааннар садыын дамчыштыр хуу кижилерге сайгарып садары көрдүнгеи.

Тускай транспорт түгле Ишгики херектер министерствозуига, эмчи черлеринге, байкыларга, тускай харылзаа черлеринге турар ужурлуг. Өске черлерде турар чиик машиналарны «Технологическая», «Аварийная служба», «Учебная», «Безопасность движения» деп демдеглеллерни кылыр болгаш бүрүткедир ужурлуг. Ол бүгүнү КАИ органнары кылыр.

Өөредилге машиназы ийи талазынга сарыг болгаш кызыл оңиерлиг дилиндек шугумнардыг болгаш бижиктиг чоруур. Кырынга ийи талазынга «У» деп демдектиг болур. «Безопасность движения» деп каан тускай машинага дилиндек шыйыгны бижнибиле катай көк өң-биле бижнир. Кырынга көк өңнүг чивецейнии чоруур оттуг болур ужурлуг.

Бо хүннерге чедир албан машиналарын боттарының хуу херээнге ажыглаар турар кижилер хөй. Чүгле бо чылын 56 кижиге административтиг харылсалганы онаагаан.

Моон мурнунда бүрүткеттирген тускай чиик машиналарны ам катап бүрүткедирде, тускай номерлерии алыр болгаш тускай шыйыг база бижик чокка ажыглап болур.

Ол ышкаш аттарны өскерилген албан, организацияга, бүдүрүлге черлери боттарында бар турган бүгү транспортту катап бүрүткедир херек.

Чаа келгеи-биле республиканың хоорай, суурларының кудумчуларында мотоциклдиг кижилер хөй-биле чоруп турар апарган. Сөөлгү үеле ИХМ-ниң КАИ черинiң дыпнадыы-биле алырга, тонаткан болгаш оорлаткан автотранспорттуң саны көвүдеп турар. Оларның иштинде бүрүткеттинмээн транспорттуң хөй болуп турары-биле ону дилеп тывары бергедеп турар.

Мотоциклди садып алган хуу кижилер 5 хонук иштинде чурттап турар черинiң айы-биле күравтоинспекцияга бүрүткедир ужурлуг. Ол бүрүткээшкинии Кызыл районнан аңгыда, бүгү районнар төптеринде чорудуп турар.

Салимаа ОРУСПАЙ.
Милицияның улуг лейтенантызы.
ИХМ-ниң КАИ-де регистрация-экзамен киидизиниң улуг күравтоинспектору.

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Автомобиль садарыига албан-дужазд соора ажыглаашкынарыныи дугайында кеземче херээн Тыва АССР-ниң Прокуратуразының, ИХМ-ниң, КАК-тың истелге-оператив бөлүктери чорудуп турарын мурнунда дыннатканнар болгай.

Амгы үеде автомобильдерии хамаатыларга хуваарыныи үнелезиннии документ ёзугаар хынаары дооступ турар. Башгайгы сан-мелээлер ёзугаар алырга, ооруг чурумунуң хөй санныг хажыдыышкынынары. ону садып алыр кииыг-даа эргеен чок кижилерге (оон иштинде республикада чурттавайн турарларга) автомобильдерии сатканының фактылары илереттинген.

Истелге үезинде эрге-хоойлу камгалаар органнарга элээн кайы кижи эки тура-биле чедип кээп, автомашина садып алыры-биле албан-дужаалдыг кижилерге хээли бергенинiң дугайында дыннатканнар. Ол мелээлерии истелге ёзугу-биле хынаан, хээлиленишкиге киришкеии база ону алганы дээш «Олесь» кооперативтиг даргазының оралакчызы А. А. Росликов, Тывааграхандырылга каттыжышкынының башкарыкчы инженери С. И. Локастов, Кызылдың алгы заводунуң кол инженери В. В. Сайфутдинов, Кызыл хоорайкүүскомунуи садыг килдизиниң экономизи тургаи О. Н. Марширова оларны кеземче харыысалгазынга онаагаан.

Бо кижилериң буруузунуң хемчээлииниң дугайында сөөлгү түнелди суд үндүрер, ынчалза-даа херекте бар бадыткаллар оларга хээлиленген дугайында тодаргай буруузу онаар барымдаавы берип турар деп истелге санап турар. Кылган чүүлүнүң аарын барымдаалап, буруудаттыргаиларыны хорудаан.

Истелге уламчылап турар.

Хээли берген дугайында эрге-хоойлу органнарынга эки тура-биле кээп дыннадып турган кижилерии хоойлу ёзугаар кеземче харыысалгазындан хостаар, ындыг дыннадыг дээш чүгле кеземче харыысалгазындан хостаар эвес, өске хевирлиг (административтиг, сагылга-чурум, автомобилии хавырар дээн, ышкаш) харыысалгадан база хостаар дээрзин Прокуратура тайылбырлап тур.

АЛДЫН КАЗАРЫН СОКСАДЫР ДЭЭН

Сыстыг-Хемниң үстүү үеинде алдын казып турар артель хемниң суун чүдедип турарының дугайында дыңнадыглар, хомудалдар бойдус камгалалчыл органнарынга Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларынан келгеи үеде кирген. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал комитединиң, Тожу районуң бойдус камгалал комитединиң ажылдакчыларындан, Сыстыг-Хем суурнуң чурттакчыларынан тургустунган комиссия ол дыңнадыгларның чүү хире шынныын хынап чораан. Комиссияның ажылынга Тожу район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы В. В. Содунам, алдын казып турар артельдиң даргазы В. Ф. Хомченко, кол геологу В. Радченко база кирипкен. Хыналданың түнелиинде алдын казып турар артель хемниң суун довуратпас турары батыаттынган.

Гус черинiң чурттакчыларының хомудалдарын хынап кээн комиссияның ажылыбе холбаштыр Сыстыг-Хем сүрнуң чурттакчыларының хуралы база болган. Артельдиң ажылы тус черинiң чонунуң амыдыралында чугула черии ээлеп, ону ашкарыпчемгерип чыдар хемге багай салдарлыг дээш, артельдиң ажылын соксадыр дээн шиитпирии хуралга суурнуң чурттакчылары хүлээп алган. Артельдиң даргазы эш Хомченко хемнии довуратпас дээш хемчеглерии ап чорудар бис дел, турда-ла, чон аиаа бүзүревээн, чүге дээрге оон мурнунда база ол ындыг чизылыг аазаашкынарны берип турган.

Чонуңун шиитпири чогуур органнарга кандыг үнелелии алыр ирги? Азы шиитпир боон артып каар бе?

Бай-Сөөтте алдын казып турар черге база чордувус. Ында база алдын каскан соонда, черии камгалаар талазы-биле ажылдарны кылбайн турар болду. Бо талазы-биле ажылдарны чорударын бойдус камгалалының ажылдакчылары сагындырган.

50 чылдарда Коптуга алдын казып турган болгай. Ону барып көөрүвүске, амга чедир алдын уургайлаарының чанында оът-сиген үнмээн болду. Коптуң хемниң балыы база читпестов, Кызылдың алгы заводунуң кол инженери В. В. Сайфутдинов, Кызыл хоорайкүүскомунуи садыг килдизиниң экономизи тургаи О. Н. Марширова оларны кеземче харыысалгазынга онаагаан.

Бо кижилериң буруузунуң хемчээлииниң дугайында сөөлгү түнелди суд үндүрер, ынчалза-даа херекте бар бадыткаллар оларга хээлиленген дугайында тодаргай буруузу онаар барымдаавы берип турар деп истелге санап турар. Кылган чүүлүнүң аарын барымдаалап, буруудаттыргаиларыны хорудаан.

Истелге уламчылап турар.

Хээли берген дугайында эрге-хоойлу органнарынга эки тура-биле кээп дыннадып турган кижилерии хоойлу ёзугаар кеземче харыысалгазындан хостаар, ындыг дыннадыг дээш чүгле кеземче харыысалгазындан хостаар эвес, өске хевирлиг (административтиг, сагылга-чурум, автомобилии хавырар дээн, ышкаш) харыысалгадан база хостаар дээрзин Прокуратура тайылбырлап тур.

Алыптар. Улуг-Хемден Коптуже чоктап турар аларган.

Бөгүн дүнгү хүниүң уржуктарын сактып көөру артык эвес-тир.

Альберт САНЧАТ.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитединиң киидис эргелекчизи.

ИЙМЕЖИЛЕР МЫНЧААР КОЛХОЗТАШКАН

I. Эгелекчи бөлүк

1950 чылдың чазы. Ийме сумузунуң даргазы О. Дүлеераа, сумунуң нам комитединиң даргазы Т. Сотпа база элээ̀ш каш араттар Деспек деп черге чмылгаш, Чөөн-Хемчик кожуунда чаңгыс-ла колхозташпаи суму — Ийме арткан деп чүүлүү чугаалашкаш, аиаа колхоз тургузары-биле черле хандыр боданып, даалаш чорук талаар дээрзии өөреиип көргеш, эгелекчи бөлүктү тургускан. Оон даргазынга Шаалый Монгушту бадылаан алганнар.

Чүден эгелээрил деп айтырыг тургустуиуң келгеи. Баштай-ла колхозтуң конторазыи, үрезии урап склатты тудар деп шиитпирлээи. Бызаңчылар Ондар Иши, Монгуш Бапы-Өлчей оларныи удуртулгазы-биле тудугну сентябрь айда дооскаи.

Колхоз тургузар дугайынна баштайгы хуралга 27 кижи келгеи турган болза, 1950 чылдың апрель ортанга чедир 73 өг-бүле четкеи. Ынчангаш оларның хуралын эрттиргеи. Аиаа мындыг шиитпир үндүргеи: тараанны тарып, үрезии-хүнезиинии уруп, малды семиртип чайладып алгаш, күзүүи колхозтажыр, ийиде, колхоз тургузарынга белеткел кылдыр баштай өг-бүлелер үрезии дужаар. Шак ындыг шылалдыглар билдириишкии киирген 73 өг-бүледеи дөртеии болган. Ынчангаш оларны улус «дөртен өрегс» деп адаи берген. Чогум колхоз кылдыр бадылаттынмаан болза-даа, олар белеткели эгелээи. Тудугиу үстүнде адааиы ол ийи арат харылаар, а Монгуш Кечилек араттарыиа үрезиие дужааган тараазын хүлээп ап эгелээи. Хову ажылын Хүрбаа Ондар биле Көкхуна Монгушка даскаи. Хову улузунга эң шыирак дээп 30 аътты быжыглаан. Эгелекчи бөлүктүң ажылы план ёзугаар чоруп турган.

II. Баштайгы дүжүт

1950 чылдың часы тарылгазынга улус чурттаары-биле ийи өгиу ховута кээп тиккеи. Көжеге-Ховузуида араттарның бүгазиичe сугиу үндүргеш, 7 аидазын-биле черии андарып кирипкеи. Кеиирегш, аидарган черге Сат Дамдың биле Монгуш Дыртыкай болгаш өскелер-даа үрезииии чажар, а 2 аът-биле илиартеп турган. Тарылга организастыг, шыиарлыг эрткеи. Ынчангаш чайын тараа шөлүи кеш катап суттарган. Улустуң ажыллаары-даа магалыг. Демиис күш чүиү-даа бүлүрүп болур-дур дээрзии башгайгы базымнар көргүскеи. Тараа чуларынга Ондар Борбаиды, Бүлүүн-оол Тулуш, Ешы Тулуш, Сат Маизыроп, Стах Монгуш болгаш өскелер-даа шылгарап турган.

Аътгар, шарылар кожуп хаш, тараа бастырары база солуи ажыл. Эгелекчи өрегелериии кежигүииерии баштайгы чаагай дужудуи үлежии алгаш, үрезии кылырын складка ургаш, Сат Чымбага таңныылдалып каан чүве.

III. Ам-на кээп колхозташкан

Эгелекчи бөлүк хамык ажылды башкарып каан, сен тенгенде, 1950 чылдың ой күзүүүнде Шеми сумуга СЭКП Чөөн-Хемчик ркомуниуң бирги секретары КК. Дилгижек, райкүүском дгазы М. О. Доржулдай, ба райкомнуң агитация бгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи Д. К.-Х. Оң-оол — бо даргалар сумуң чонунуң ортузунга колоз дугайында тайылбыр аилын чорудуп, эгелекчи бөктүүн ажылын таныштырып чоруп турган. Оон түнинде 1950 чылдың декабрь 21е Ийме школазының эң үлүг класзынга араттар хураан. Аиаа колхоз тургузуүн дугайында ылелткелди ogiia райкомунуң бирги секгары кылган. Ийиеге баштаы коллективтиг ажылайны В. И. Ленииниң алыбы адаан. Колхозтуң даргазига сумуиуң эң идепкеиг коммунистериниң бирээ Ондар Лопсанович Дүлеаиы бадылаан. Ол даргавы сөөлүнде Лениа ордениибиле шаңнаткан кижи.

Ында хуралга колхозтуң Уставын бадылаан бис. Колхозка киреринiң дадывыры— өг-бүле бүрүзүидеи 20 рубль кылдыр бадылаан. Устав ёзугаар колхозчу өг-бүлеге саары-биле хатай 7 баш-сан инек, 1 аът, 20 шаа шээр малды арттырган. А Уставтан артык малды колхозка халас дужаар, эт-херекселди (аъттың дериг-херекселиия) база ыныг.

Баштайгы хуралга колхоз баштаар черииии кежигүиерия, бригадирлерии бадылаан. Колхоз өнүзүүнге берген бүгү-ле чүүлдериа бүрүткеп, хүлээп алыр онза комиссияны 7 кижи составтыг кылдыр тургускан. Ук комиссия 1950 чылдың декабрь 31-ге чедир малды шуптузуи чыгаш, 1951 чылдың январь 1-де колхоз өнүзүү кылдыр отчётка киирер сорулгалыг турган.

Чонуиуи колхозка киирери 1952 чылдың чазыныига чедир үргүлүлээи. Кежигүнге киирер дээиеринi ниити хуралга ажок шыигыы хүлээп ап турган.

IV. Баштайгы малчыннарывыс

Чонуиуи колхозка дужааган мал-маганыи комиссия хүлээп алгаш, өң-чүзүүиүи, мыйыстыг, дөңгүрүи, эр-кызыи, харназыиын айтып тургузар, 3 хоолгалыг акт тургузар, оон бирээзии кадарчыга, ийигизии бригадирге, үшкүзүи бухгалтериига хүлээдип турду. Дужааган малдарны аалдарның чоогуи барымдаалап тургаш, чаңгыс черге белгеш, кадарчыларга хүлээдир. Шээр малды Ондар Чүлдүмүиүи, Монгуш Сүсүгбейии, Сат Сүрүнмаиың, Сат Буружаиың, Сат Базыр-Садыиың, Монгуш Комбуиуи, Ондар Серенмаиың, Ховаалыг Күдерехтии, Түлүш Самбуунуи өг-бүлелеринге хүлээткеи бис.

Чылгыны ол үеде онзагай мал кылдыр саиап турдувус. Чүге дизе, тудуг материалларын аътгар-биле сөөртүп, тараа тарыырда, муиарда, Чадаанадан кывар-чаар материалдар, бараан-даа сөөртүрде, ынчан автотранспорт бар эвес, кара чаңгыс хөлгевис — чылгы ол. Колхозтуң баштайгы чылгычызы Ондар Насых-Доржу 1951 чылда 40 беден 40 кулуиду бүрүи кампалап алган кижи. Чылгы маллыи, баш саиы дыка өскеи. Ынчангаш төрүүрүи, төрүвезии, ол ышкаш мунарын база ангылаан. Чылгының уксаазын экижидеи-биле Чадаанаиың ынчангы үлегерлиг станциязындан аскырган тускай чиик машиналарывыс садып алган бис.

Баштайгы автомашина — ГАЗ-51 1951 чылдың сентябрьда келгеи. Ону улус «кадайлар машиназы» дээр турган чүве. Чүге дизе, колхозтуң акша-көрешгизи эвээш болганы-биле өг-бүле Сүрүзү саржат чыып тургаш, оон өртээ-биле садып алган. Ол ажылга эң ылаигыя херээжеи улус дыка идепкейлиг киришкеи. Автомашинаны чолаачылаптар кижи ынчаи Иймеге чок, ынчангаш Баян-Талдан Кара-Сал Алдын-ооллу хүлээп алган бис. Оон соонда Чадаанадан Елисеевти көжүрүп экkеи алгаш, чолаачылаадын турдувус. Оон колхозтуң кежигүнү Монгуш Чимит-ооллу Кызылче чолаачы сургууулунче өөредип чоруткан чүве, ынчангаш Ийме чурттуг баштайгы чолаачы ол болган.

Инек бригадири Баймрты Ондар турган. Баштай-ла дужааган бода мал арай ширелиг, коллуу-ла молдурга, казыра, шарыжыктар. Сааннывыс Борбак-Көк 25 инектi саар, суудуи тырткаш, өремелээр, саржаглаар, хойтпакташ, даржылзар, арагазыи база тигер, ол бүгүнү колхозтуң складынга дужаар турдувус. 1952 чылда Чадаанаиың үлегерлиг станциязындан уксаалыг 2 буганы садып алган. Инектерии ынчаи Дестек Монгуш кадарып турган. Оон оглу Мартаажык ам бо хүннерге чедир адазының соон салган, ферманың иижэи кадарып турар. Четпес-ле чүве болза инектериң уксаазы багай. Кожавыс «Октябрь 30 чылы» совхоз чылда бир инектен 2000 ажыг килограмм сүттүг саап ап турда, бистии көргүзүүвүс оон дыка куду. Малга чем баазазы чедишпес. Ынчангаш фермага мал чеми белеткээр бот-орулга-чарылгалыг тускай бригаданы тургускан болза эки-даа йиик.

V. Тудугжуларывыс

Кёшкүи амыдырадган сууружуң байдалче шилчиири — колхоз шимчээшкиниинии бир кол сорулгазы болгай. Ынчангаш Ийменiи Көжеге ховузунга яизы-бүрү тудугларыиы тузары негеттинип келгеи. 1951 чылдың январьда Ондар Ишп, Бапы-Өлчей Монгуш баштаан тудугжулар Шеленiи Карааңгы-Өзеи деп черлеии тудуг мыяжы белеткеп эгелээи. Олар тайгага ыяшты кезии белеткээш, шанак оруунга сөөртүп чедирип каарга, оон улаштыр-ла суурже сөөртүп турган. Тудуг мяжы келеринге Кеидеи Сат, Дарыыоол Түлүш, Бегзи Сат, Чамык-оол Монгуш, Дүүкпай Монгуш олар шылгарап турган. Ыяшты сөөртүрүнге херээженнер безии дыка идепкейлиг киришкеии улуг чоргаарал-биле чугаалавас аига чок. Олар болза Хорлуу Ондар, Өшкү-Саап Монгуш, Кушкаш Ондар болгаш өскелер-даа. Суурну тударынга ынчангы школа коллективи (эргелекчизи Очур-оол Ооржак) терииии идепкейлиг киришкеи.

1950 чылда чаңгыс өргеедээ чок турган черде ам Ийме суур тыптып келгеи. Ону тудуп мелээрииге колхозтуң хазаиылга пегиигe ажыллап турган салым-чаланыг шеварлер: Х. Баллаң-Доржу, О. Чалаиба, М. Бадыи-Өлзей, М. Дакпай, ыяш дилиңчилерии Дамдың Сат, Дагба Сат, Кеидеи Монгуш, Дас-Эиик Монгуш, Балчиимаа Монгуш, Шактар-Сүрүк, Намдак Монгуш, дарганнар: Бежекей Монгуш, Аймыы Сат бүгү-ле арга-мергежилии берип ажылдап келгеннер. Эң ылангыя былаичы Шактар-Сүрүк Ондар бодуиуи эки туразы-биле Теректиг деп черде 300 өшкү кирер кажааны база малчын өг-бүле чурттаар бир бажыңны тудуп берген.

Баштайгы үеле тудугга саианны, туулбуну дыка ажыглап турган бис. Туулбу цегн чүгле колхозту хандырган эвес, харын продукциязын өске черлерге база садып турган. Колхозувус далган тыртар дээрбелиг, хлеб быжыр черлиг турду. Чаңгыс өс-биле чугаалаарга, хөй адырларлыг ажыл-агый турган. Сөөлгү үеле харын специализация, концентрация дээш, чамдык адырларны өскедып хаанны хоиучуг буруу. Ол эки чүүлдерии катап хөсүдер сорулганы салган бис.

Баштайгы колхозувус бот-акшаланыышкынынын оруу-биле дыка сайзыраан.

Сат ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, мал эмчизи.

Чылдар болгаш кижилер

Бөгүн — Бүгү-делегейниң уруглар камгалалыныңъ хүнү

БАЙЫРЛААЛЫҢАР - БИЛЕ!

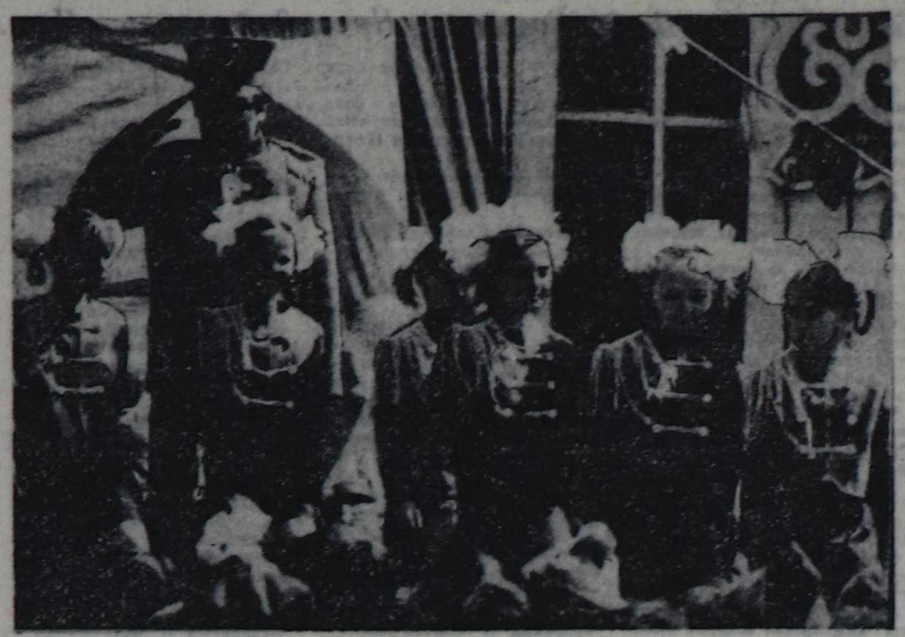

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга бөгүн Делегейниң уруглар камгалалының хүнүн кызылчылар байырлап эрттирер. Дыштанылга парыгы бичии ургларның спортчу маргылдаалаарының төвү апаар. «Хүреш» стадионга ажы-төлүн спортчу маргылдаалары, уран чүүлге оюнарын эрттирер. Ургларның ойнаар-хөглээр черлери-ле хөй. Оон ынай Ногаан театр дыштанып хүнерде ээн турбас. Анаа бичии ажы-төлүвүскe концерттер, киновикторина, уран чүүлге көрүлделер-даа болгулаар. Паркка дыштанып келгеш, уруг-дарыывыс-биле эгин кожа базып, стадионга болур ачы-дуза чедирилгезинин буянныг кежээзинге идепкейлиг киржиилинер. Байырлалыкар-биле эргим, уруглар!

ЧУРУКТАРДА: паркка дыштанып келген чонга бичии кызылчыларның оюн көргүзүп турары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Муса ДЖАЛИЛЬ,
Совет Эвилелиниң Маадыры, татар шүлүкчү.

УДУП ЧЫДАР УРУГ

Улуп чыдар шөлээн
Уруг чаштың магалыын!
Ону көргеш чайгаар
Омак-сергээн дам баар!
Чымчак хоюг сыртыын
Сыртаныпкан тамчыктыг.
Эриннери шала өл,
Эге шөлээн чыдар-дыр.
Чаактары бопуң кызыл,
Чалгыннар дег кирбиктиг.
Хенертен бутчактарын
Хере тепкен,— чөргек чок!
Канчангаштың ийик
Хавааи маадыр дүүпкен.
Ынчалза-даа кем чок,
Ыяда уян чүве чок.
Тыныжы-даа дески.
Дыка оожум, хостуг.
Ынай чашты долгандыр
Ыыт-даап чок улус бар.
Шылырт-даа дээр чүве чок,
Сымыранчып тургулаар.
Таалап улаан төлүн
Талган көрүп хайгаараан
Шак бо өйде аванып
Чаражы-ла дендим!

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ очулдурган.

Хенизг оолак ийи бутка
Хере тепкеш турувуткан.
Ол ам черле кээп дүшпес,
Оран-чуртту эргий базар.

Паркта хостуг шөлге
Барып ойнаайн, дүүт-дүүт.
Эштеримни сүрүп четкеш,
Эрттир халдыйн, дүүт-дүүт.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фото-чурумалы.

Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы

«АК-ООЛДУҢ ИГИЛИ»

Найысылал Кызылга болгаш Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайга болгулаан уран чүүл фестивалынга, көрүлделерге, байырлалдарга аът башты игилиг туткаш, чажыын суйбап, хөөнүн киргеш, узун хоюг аялгаларны ойнавышаан, хөөмей, сыгыттың кым-даа өттүнүп шыдавас бир янзы хөгжүмүн карак базып салза бээр кижини Ак-оол Кара-Сал дээр турган. Ол ховар дээн күүселдениң автору бөт-тывынгыр артист болунуң уран талантызын Вьетнамга, Моолга, Чехословакияга, Югославияга болгаш Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларынга баравлагадып чораан. Ол Чөөн-Хемчик районга «Сыгырга» ансамбльди тургускаш, удуртуп турган. Чыраа-Бажы суурга ол игил, бызаанчы, хомусту боду кылыр турганыбиле солуы кижи.

Уран чүүлдүң хөгжүлдезинге улуг ачы-хавыяазы дээш аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа ооң чырык адынга тураскаадып национал тыва хөгжүм херекселдерин белеткеп кылыр уран-шеверлерниң болгаш күүседикчилериниң «Ак-оолдуң игили» аттыг республика көрүлде-конкурузун Тыванның улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвү бо чылдың июнь 2-3 хүнеринде Кызылда уран чүүл учулаштезинге организастап эрттирер.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга киириштир болуп эртип турар «Ак-оолдуң игили» көрүлде-конкурс орус улустуң национал хөгжүм оркестрин бир-ле дугаар тургускан сүрааглыг композитор В. В. Андрееватиң төрүттүнгенинден бээр 130 чыл-иорга тураскаатпышаан. Ук көрүлдениң кол соругазы болза тыва национал хөгжүм херекселдериниң кыдык-чыларының уран-шеверин сайзырадыры болгаш чаа күүседикчилерни тып шилиири болур. Ол ыяшкаш тыва национал хөгжүм херекселдериниң оркестрлериниң, ансамбльдериниң күүседиглерин байыдары, ол талазы-биле сурталга ажылдарын калбартыры, ону кылыр база өйнаар аныяк-өскенни тывары кол соругга болуп турар. Көрүллеге киржип келген кижилериниң кылган хөгжүм херекселдериниң чараш, көрүштүг, өскелерден ылгалдыыш, өткирин база күүседикчилериниң улустуң аас чогаалынга үнделзиндээн, ховар аялгаларын, хөгжүм херекселдериниге обналышаан, хөөмей, сыгыттыкүүседирин өөренип тургаш, тилекчилерни тодаргадыр.

Ук көрүлде Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Эрзин, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарга болуп эрткен-болгаш республика конкурузуга тилекчилер киржир. «Ак-оолдуң игили» көрүлденің негелдерии райои бүрүзүнге кажай бурунгаар чоруткан. Ынчангаш ук конкурска 80 ажыг кижи киржир. Тес-Хем, Кызыл районнар болгаш Кызыл хоорай бөгүнге чедир конкурска киржир чагыгларын киирбээн болгаш киришпес апарганы эдептеп. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Р. Кенденбиль улурткан тос кижиден тургустунган жюри ажылдаар. Уран чүүл талазы-биле эртемденнер— Ленинградтан П. В. Машиевский, Алма-Атадан А. И. Мухамедова, Улан-Удэден Д. Б. Цоктоев, В. С. Марченко, Кызылдан З. Киргис болгаш В. Сүзүкей олар көрүлденің ажылынга киржир.

«Ак-оолдуң игили» көрүллеге Чөөн-Хемчиктен 19 кижи киржир. Оларның аразында «Чыраа-Бажы» совхозтуң бот-тывынгыр артизи Франциянга, Италияга, ГФР-ге болгаш өске-даа чуртталга уран талантызын баразылгаткан Эрес-оол Куулар база бар. Улусчу чогаадылга талазы-биле Бүгү-делегей фестивалының лауреады Александр Салчак Барыын-Хемчиктиң телээлери-биле кады келир. Ол ыяшкаш Эрзиден Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дүпчүр, республиканың ат-сураглыг ус-шеверлер болгаш күүседикчилер Бай-Тайгадан Балгаң Күжүгет, Идамчап Хомушку, Тожулдан Самыя Сэзи, Моңгун-Тайгадан Калбак-оол Салчак, Сүт-Хөлден Маржымал Ондар, Өвүрден ырыш-кылар Николай, Валерий Моңгуштар болгаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң болгаш № 4 профтехучулишениң хөгжүм оркестри, аас чогаал күүседикчилери боттарының уран талантызын чымыгнаарга сөңнээр.

— Тыва национал хөгжүмнү сайзырадыр, ховар дээн күүселдикчилерни ылередир база национал хөгжүм херекселдерин суртаалларр сорулгалыг көрүлде-конкурсту Балган Күжүгетиң болгаш Маржымал Ондарның чугаалары-биле эгелээри көрдүнгеп. Ол ыяшкаш Ак-оол Кара-Саллың игилге ойнавышаан, сыгыт, хөөмейни күүседип турар аялгаларын пластинкалаан. Тыва радионуң бижиткен пайнкаларындан рыынаар аасжежиктиг болур бис. Ак-оолдуң оглуунуң күүседелзин көрүкчүлер дыннап, адазының ховар мергежилин оглуунуң канчаар шиңгээдип алганын көрүкчүлер үнелээр ужурлуг. Оон ынай чапсар үезинде хөгжүм уран чүүлүнге бижээн шулүктерин чогаалчылар Черлиг-оол Куулар, Владимир Серен-оол, Алексей Арапчоп болгаш өскелер-даа номчуур.

Көрүлде үезинде Москва, Улан-Удэ хоорайларга кылган тыва национал хөгжүм херекселдери-биле танышжып бис. Ол ыяшкаш тыва национал хөгжүм херекселдерин өйнаар күзелдиг кижилер оларны телгелеп алып ап болуп, Ийиги хүнде болуп эртем-практиктиг конференцияга бүгү киржиичилер болгаш көрүкчүлер киржир. Тиилекчилерни шаңнап-мактаары көрдүнген — деп, республиканың эртем-методиктиг төвүнүн улусчу чогаалдыга ажылдарының талазы-биле киилиг эргелекчизи Сергей Алексеевич Баир мензэ тайылбырлап чугаалады.

«Ак-оолдуң игили» көрүлде-конкурстуң тиилекчилеп бо чылдың январьда улусчу хөгжүмүнүң Бүгү-эвилел фестивалынга турускаатпан Ленинград хоорайга болуп эртер В. В. Андрееватың 130 чыл ооңга аллаш болгулаан көрүлде-конкурска киржир аасжежиктиг болур.

Сарыг-оол КУУЛАР.
(Чуруктү бот-тывынгыр композитор Батый КЕНЕШТИҢ хууда архивинден алган).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Алтайның медицина институдунуң эмчелге болгаш педиатр факультеттеринге өөренирин күзээн көдээ черлерде чурттап турар кижилерниң тускай чылдазын чорудуп эгелээнин Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу дыннадып тур. Көдээ черлерде доктаамал чурттап турар кижилерниң документилерни хүндүскү салбырга өөренири-биле хүлээп алыр.

Тускай чылдаанның негелделерии ёзугаар дараазында документилерни чорудар: көдээ (суур) школаларын «ортумак» демдек чокка доосканнарга — школаның башкылаар чөвүлелиниң, комсомол райкомунуң база тып район эмнелгезинниң кол эмчизинниң ат салып сүмелээн характеристика; көдээ черге бир чыл ажыг үеде ажылдаан бичe болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллектив кежигүннеринің чиити хуралындан сүмелээн характеристика. Анаа хуралдың болуп эрткен хүнүн болгаш ооң хүлээп алган доктаалының дугаарын айтыр; көдээ черде чурттап турар болгаш бир чыл ажыг ажыл стажтыг совхоз ажылчыннарны, а ол ышкаш шериг баарының мурнунда көдээге чурттап турган болгаш шериг албанынган халаашкан дедир кезээде чурттай берген шериг албанныгларга — ажылдап турар черинден, комсомол райкомундан болгаш тып район эмнелгезинниң кол эмчизинден сүмелеп чоруткан характеристика.

Характеристиказын ыңгыда дараазында документилерни чорудар: ортумак эртемнинн дугайында документ (боду-биле), 086У хевирлиг медицина шыпылгазы. 3х4 см. хемчээлиг 6 фото-чуруук, күш ажыл-дептеринден ушта бижидилге. ону ажылдап турган черинни удуртукчузу тапма базып база ажыл салып шыжыктырар. Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир.

* * *

Кызылдың уран чүүл училишези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижёр—ниинги мөнүш.
2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара, арфа, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселдерин (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта).
4. Фортепиано
5. Вокалдың (ырлаарынның).
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустуң хөгжүм херекселдери, хореография).
8. Чүрүлга салбыры.
9. Библиотека салбыры.

Өөренириниң хуусазы: музыка салбырынга — 4 чыл чүрүлга салбырынга — 5 чыл клуб салбырынга — 4 чыл библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училишеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиин хынаар музыканы дыннаары, ритм үнү; чүрүлга салбырынга музыкага билиин хынаар турган чүрүк, уран чүрүлга, композиция талазы-биле ажылдары херек. Шупт мергежилдер дайы-биле киирелер-биле беседалажыр.

Сес класс доосканнар мергежилиге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литературага (ааспиле) экзамен дужаар. Ортумак школа доосканчар мергежилиниң дайы-биле, орус дылга база литературага (чогаалдыг) азы эссег. ССРЭ төлгүүр (ааспиле). дужаар.

Киреринің экзаменнери 6 чылдың июль 6 дан ниити чүрүм сөстаар болур. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендиялы ниити чүрүм сөстаар тыпсыр. Училишеге чагайжыл туттунган ниити чуртталга чери бар.

Директорлуг алынга билдиришкинге дараазында документилерни кожар: аттестат, сес класс доосканының меречилели, бодуң, № 086 майыктың эмчи шыжылгазы (чурттап турар черинден берген), күш-ажыл дептеринден ушта бижилге, 3х4 хемчээлиг дөрт фото-чуруук, өг-бүле байдалының дугайында шыжылга. Училишеге келгеш, төөттүнгеп дугайында черечилелин, паспортун, шериг биледин, келдирилгеш черечилелин дужаар.

Училишеңиң адресиз: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

* * *

Ак-Довуракты профтехучилишеминде 1981 чылдың июль 20-де Фанов Кагановичи Салчакка тывысканы № 922126 үшүү разрядтыг газоэлектрокаинакчызы ыяш диплому читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Республиканың уран чүүл школазы 1990—1991 өөредилге чылында тыва уругар хүлээп ап турарын чарлап тур. Ниити өөредилге школазының ийиги класын доосканнарны баян, труба, флейта, дошпулуур салбырларынга өөренир кылдыр хүлээп алыр. Уругларны музыкага салымның барымдаалап хүлээп алыр.

Школага хүлээп алышкын экзаменни **бо чылдың июнь 4-тен 6-га чедир 9 шакктан 12 шакка чедир болур.**

Школаның адресиз: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2, № 20 класс.

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Улан-Удэниң харылзаа техникумунга дараазында мергежилдерниң сургуулдарын хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Харылзаазының бүдүүлге-техника эргелези дыннадып тур: «Автоматчытыкан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы».

Хүндүскү салбырга билдириишкиннерни бо чылдың июль 31-ге чедир, бот-өөредилгелиг салбырга август 10-га чедир хүлээп алыр.

Киреринің экзаменнери хүндүскү салбырга бо чылдың июль 15-тен, бот-өөредилгелиг салбырга — июнь 10-дан эгелээр.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53. Кадрлар киллизи. Телефон №№ 2-48-12, 2-23-90.

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Новосибирскизе харылзаа электротехникуму дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң харылзаазының бүдүүлге-техника эргелези дыннадып тур: «Автоматчытыкан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы», «Районнуң электрохарылзаазы болгаш радиофикация», «Радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы».

Билдириишкиннерни бо чылдың август 10-га чедир хүлээп алыр. Киреринің экзаменнери база-ла ол-ла үеде эгелээр.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар киллизи. Телефон № 2-48-12.

ТААРЗЫНМАДЫМ

Каранын кажан үнүп келирин көрүкчүлер четтиктелип манап-орган. Бо удаада Каранын ролюнда Тывадың комсомол шанналының лауреады Г. Мунзук болду. Оон ойнап турары черле мурнунда чылдарга болзаргa экн апарган: дыл-домаа элээп сайзыраан, ойнаары озе берген. Хоочун артистерден дуржулганы ап турар дээрзи кескү. Ынчалза-даа ам-даа кулакка анчыг кылыр дыннаар сөстер барлып. Чамдык черлерге сөстү тода дугаалаар дээш ролдуң овур-хевиринден үне бээр черлер база бар. Оон ынай ырлаарынга черле таарзынмадым. Сценага Кара ырлай бээрге, залда олурганнар шүжүгейин бээр чүве болгай. Бо удаада шак ынчыг кээргел, уярал көзүлбеди. Сөстерже сагыш салыр дээш артист Г. Мунзук Каранын овур-хевирин көрүкчүлерге дамчыдып шылаавайн барды. Ол үеним байдалынче кирбейн турар. Борга үндезилээш Кара артист Г. Мунзуктуң ролю эрес дээрзи моон кескү. Оон ынай ол сценага дунмаларындан ачыг кылыр көстүрдү. Ынчангаш аңаа харыдаа Хранны ойнатқан болза конгут чараш болур ышкаш.

Аңаже артист А. Хомушкуюн Кенден-Хууракты ойнаазы база солуы болду. Ынчалза-даа төлүн эрттир, кажыдыр. Өске артистерин болаас, болу ыаскаан каржылаңнып турып бээрге, залда орган көрүкчү кижи түгле ону көрүп, өске артистерин оюнун эскербейн баар. Ынчангаш аяның артиске мынчыг үлегер, дожакты чугаалаксаным. «Ишти яряк, дашты чаагай». Ону бодаза эки. Артист С. Ондарның Седипти ойнаанын чедимчелиг-дир. Сөс, домаа тода, сценага көстүрүү эки, ырлаары чараш. Ам-даа сөзүүнүн аянын хоюглаар болза эки. Кара-биле чугаалажып турда, чүгаазы арай таарышпайн баар. Г. Мунзуктун аяны-биле чүве ийикле, арай сөстүң аянын оруспудуп турар. Ону база артистер өөренип көөр боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Моон мурнунда чылдарда Каранын ролюн төлептир күүседип турган Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Т. Ондарның ойнаарын көөр дээш апрель 30-ның хүнүнде база келдивис. Ынчалза-даа түге-ле чүве ийик, ол ойнавайн барды. Оон ыцай мында театрның администрация ажыллакчыларының чурумун солуп, дамчыштыр бижикседим. Апрель 30-де Каранын ролюн кайы артист ойнаарыл деп айтыраарывыска, Т. Ондар деп биске харылзып берген. А шынында база катап-ла Г. Мунзук ойнады. Ажыы-биле чугаалаарга биллингир чүве-дир ийин, бир эвес Г. Мунзук дээр болза көрүкчүлериң көвей кезии чоруй баар, түге дээрге дүүн база көөрген болгай. Чоянуынчаар мегелээрге болур чүве бе?

База бир мени кайгаткан түүл ава чылдың бир дугаар үнтен «Тувинская правда» солунуунга Каранын ролюн Т. Ондар биле Г. Мунзук ойнаар деп бижип турган-на болгай. А сөөлгү мелээлер-биле алган көөрге, Каранын ролюн театрның анмах артизи Р. Сарыг-Хуурак база ойнаар деп чүве база бар. Ынчалза-даа ол артист чаңгыс-даа ойнап көрбеди.

Удавас «Хайыраан бот» телефильмни тырттырар деп турар. Телефильмге Каранын ролюн кайы артист ойнаар күүседир ирги деп чүве дыка көвей көрүкчүлериң сеткилин дүвүредип турар. Мээң бодап турарым-биле алыр болза, башкай шинии кайы-даа артистериң киржилгезинбиле (Т. Ондар, Г. Мунзук, Р. Сарыг-Хуурак) республиканың чурттакчы чонунга баразылгадып көргүскеш, артистериң кайызы Каранын ролюн ойнаарынга тааржырын илередип алыр болза, эки деп саналдыг мен.

Ам удавас, июнь 1, 2, 3 хүннеринде 54-кү театр сезонунуң хаашкыны болур. Ам база-ла «Хайыраан бот» чарлап каан. Каштың хүнүнде кайы артист ойнаар деп чарлал ам база чок. Өске хоорайларның театрларының чарлалдарында кол рольдарны ойнаар артистерни баш удур бижип каан болур чүве болгай, а бисте түге ыңдыг эвес чүвел? Ону черле театрның администрациязы өөренип көөр болза эки. А мен бодум хуумда телефильмге Каранын овур-хевирин тургускан Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Тамара Онлар биле Дадар Барыынмаа төлептир ойнап шыдаар деп бүзүрээр мен. Көрүкчүлериң бодалы та кандыг чүве?

Наталья АЙЫЖЫ.

(Бо материалдың гонорарыи Чүрттелга-социал банкыныц 142050 дугаар агар саныиче тыва кино тырттырарынга дуза кылдыр шилчидерин дилеглим).

ТАЛАРЗЫНМАДЫМ

Кызылдың куш фабриказы ишкири 80 литр ыяш, 200 литр демир доскаарларны хостуу-биле садып турарын дыннадып тур.

Бир ыяш досказрның өртээ 5 рубль 50 көпеек, демир доскаарның—11 рубль.

Кызылдың куш фабриказынга бирги болгаш ийиги классчарның чоллачылары, бульдозерист, грейдерист, операторлар, куш ажаакчылары, куш дөгерер цех ажылчыннары, трактористер, куш оолдуун сорттакчылары, склад ажылчыннары, слесарьлар болгаш электриктер дарый негеттинип турар.

Ажылчыннарны ажыллаар черинге фабрикаңың автобузу чедирер. Аъш-кеминиң өртээн 50 хуу чиигеткен столовая ажыллап турар.

Куш фабриказының адресиз: Каа-Хем суур, № 3 автобустуң «Школа» деп доктаар черинге дүжер.

* * *

Тыва күрүне филармониязынга экономист, материалдыг бөлүктүн бухгалтери, кол администратор, ажыл-агый эргелекчизи, «Д» категориянын чоллачылары, моторист-слесарь негеттинип турар.

Бистин адресивис: Кызыл хоорай, Шетинкин, Кравченко кудумчузу, 58. Телефон №№ 2-46-02, 2-55-69.

Документилерни министерствонуң кадрлар киллизин бо чылдың июль 1-ге чедир ажыл хүнеринде 15 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр.

Айтырыгны билип алыр чер: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 10.

ААРЫГДАН АДЫРЫЛГАН

Кызыл районнуң «Х Улуг хураа» совхозунуң хоочун малчыны Семис-оол Ховалыг Дүжүлмечович берге аарыгга алдыы, мага-болуунуң чартыы былыжыктээн.

Баян-Кол участок эмнелгезинин үзүмүн Светлана Михайловна Сарыгларга удуртқан эмчи ажылдакчыларының зарыгны толарадып, шын диагнозун салгаш, малчыныы 4 эй эрткенде шимчеп кылаштап турар кылдыр эмнеп каан.

Аарыгның бодуң эмнээрге, ону болдурбазы дээш баш бурунгаар профилактиктиг ажыллы чорудары чугула дел С. М. Сарыглар чугаалаар. Ынчангаш эмнелге ажылдакчылары янзы-бүрү аарыгларга удур профилактиктиг ажылдарны чорудуп, чон аразынга кирип, «огуур арга-сүмелерин, дузаны көргүзүп турардар.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.

Телевидение

ИЮНЬ 1
ИЧГИ ПРОГРАММ
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 9.45 «Чүректиң ыры». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 «Чаңгылар». Уран-чеген публицистиг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30—13.00 «Ye». 16.10 «Үткүй базымнар». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.00 Останкинониң Концерт студиязынга педагог, композитор, дирижёр Г. А. Струве-биле ужуражышкын. 18.30 «Ye». 19.00 Дешилге. Информация. Реклама. 19.30 «Кинопанорама». 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Од болгаш... болгаш...» 21.55 Брейн Ринг «Чүү? Кайа? Кажан?». 22.35 «Үениң эргилдези». (Стамбул калейдоскову). Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.45 — 01.10 Медээлер

ИЧГИ ПРОГРАММ
МОСКВАДАН

8.00 Эртеңги гимнастика. 8.15 Чогаалылганың нарыя айтырыгларының дугаймында багырымдаалыг фильм. 8.45 Тел фильмнер. 9.05 Уругларг фильм: «Аъттыг кижилер 2-ги сериязы. 10.20 Хөгжүмчү лер хөгжүм дугаймында. 11.(«Күруне кызыгаарлы». Уран-чеч фильм. 2-ги фильм. 2-г сериязы. 17.35 «Ыры кижи-б ле артын кааш». «Уян-чымч сеткил». А. Пахмутова, Н. До ронравов.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «Салгынчыгаш». Уру лар камгалалының хүнүнге т раскаатқан дамчыдылга. 18 Медээлер. 18.50 Медээле 18.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информасти программа. Чапсарда (20.00)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30—19.00 «Ye».

Кино

ИЮНЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Идеальное преступление» 9.10, 13.00, 15.10, 17.20, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Трагедия в стиле рок» (2 сериалыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 17» 9.00, «Клад на дне озера» 10.20, «Хроника сатаны младшего» 12.00, ««Авария» — дочь мента» 14.30, 18.30, «Атлантик-сити» 16.20, 20.30 шактарда.

Видеозал: «Конвой» 12.00, 16.30, «Материнская любовь» (Индия) 14.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 12.00, «Родные берега» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Капрынская девушка и пхеньянский парень» 15.20, «Просто Америка» 16.40, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Имя розы» (АКШ) 15.00, 17.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Встреча» (2 сериалыг) 17.00, 19.40 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ эралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ эралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түргүзүт — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа кылдыр — 3-39-03, 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ золуң келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 кап үнер. Хемчээли 2 ралга ымы. Тиражы 200 экз.

Гыва АССР-ниң Ном үндурер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар, бажың № 1.

Чагыг № 425. ТС—00666.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
2
суббота
№ 126 (14326)
1925 чылда үдеп иттингеш Эртээ 3 кез.

Партияның XXII Тыва область конференциязының дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга партияның XXII Тыва область конференциязы болуп эрткен.

Конференцияның ажылчын президиумун, секретариадын, мандат комиссиязын делегаттар сонгаан.

Конференцияга дараазында хүн айтырыгларын киирген:

1. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында.

2. СЭКП ТК-ның составынга кандидатуралар талазы-биле саналдар дугайында.

3. СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттарны сонгууру.

«Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында» илеткелди СЭКП обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** кылган.

Илеткел талазы-биле санал берген делегаттар: СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров**, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу **Н. С. Карьянова**, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозта партком секретары **С. И. Самбый-оол**, «Тыва сугмелиорация» каттыжыышкында № 5 АКМК-ның бригадири **В. В. Наволокин**, Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири **М. Б. Давик**, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдызының директору, эртем доктору **В. И. Лебедев**, Өвүр районуң Солчур ортумак школазының башкызы **З. Б. Донгак**, СЭКП Тандыр райкомунуң бирги секретары **Ю. К. Губарев**, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозта партком секретары **М. Ш. Куулар**, Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң хойжузу **Ч. Л. Ынаалай**, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу **А. Б. Содунам**, Кызылдың №2 школазының башкызы **Н. А. Мистрюкова**, Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозта тудуг мастери **А. С. Донгак**, Тес-Хем райкүүскомунуң даргазы **К. Л. Лапчаа**, Хову-Аксы ортумак школазының башкызы **Н. К. Монгуш**, Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору **Т. Д. Чечек-оол**, Сүт-Хөл район эмнелгезиниң кол эмчизи **О. Ш. Ондар**.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң талазы-биле конференция резолюциялар хүлээп алган.

Илеткелчи — СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Мандат комиссиязының илеткелин ооң даргазы, СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг болгаш кадр-биле ажыл кылдызының эргелекчизи **В. М. Евтешин** конференцияга кылган болгаш ону бадылаан.

СЭКП ТК-ның составынче партия обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинни сүмелээр деп шиитпирни конференция хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар сонгууруунуң чурумунуң дугайында партия обкомунуң ийиги секретары **В. В. Рогило** таныштырган.

Ооң соонда СЭКП-ниң XXVIII съездизинче делегаттар сонгууруниче кирген. Шилилгелиг чажыт бадылаашкынның түңнелинде, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарынга хөй бадылаашкыны алган дараазында коммунистер сонгуткан: Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.

Партияның область конференциязындан болгаш партияның Кызыл хоорай организациязының чаңгыс мандаттыг сонгулда округундан сонгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарының данзызын съездиге дараазында составтыг кылдыр киирерин конференция шиитпирлээн:

В. Г. Вальков, М. Б. Давик, Т. Д. Чечек-оол, Г. Ч. Ширшин.

СЭКП ТК-ның Партия тургузуушкуну болгаш кадр-биле ажыл кылдызының сектор эргелекчизи **М. П. Чемоданов** конференцияның ажылынга киришкен.

Партияның XXII область конференциязы ооң-биле ажылын дооскан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Депутаттар белүктериниң болгаш национал-девискээр тургузугларының төлээдекчилериниден тургустуунган чөпшээрежилге комиссиязы (оон составында 200 хире депутат бар) РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга болгаш үш оралакчызынга сонгулдар кандидатураларны эрткен хүнерде шиитпирлээр, ук кандидатураларны май 31-де болган хуралга киирип келген.

Ынчаарга республиканың Үнелезин Хоойлузуулга Дээди Советтиң Даргазы чүгле бир оралакчылыг турар деп айыткан чүве болганда, РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелерни база киирер деп санал тургустунуп келген.

Ындыг байдал болгаш хуралдың будүүзүнде хүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының тургусканы парлалга конференциязы хуралдың ажылынга элээн салдарны чедирген. Бир дугаарында Хабаровск крайдан депутат И. В. Галушко сөс алган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының болгаш дашкыда аян-чорук кылып чоруп турар ССРЭ Президентизиниң солуушан медеглелдери болгаш Съездиниң ажылынга бооп турар чемдык чүүлдер мени сөс ап, чүве чугаалаарынче албаадады деп, ол саналының эгезинде чугаалаан. Б. Н. Ельцинни «Демократтыг Россия» дээр блок эрге-чагыргага чедирип келген болгаш ук бөлүкке хамаарыжып турар депутаттар элээн артык эргелерлиг апарган деп болдап чамдык депутаттарда тургустунуп келген. Ындыг үзел бодалда барымдаа чок, бир эвес ол уламчылаар болза, Съездиниң ажылынга бигай салдарны чедирип болур. Б. Н. Ельцин дээш депутаттарның 50 ажыг хуузу, ооң иштинде коммунистер, агражылар, хамаарыштыг бот-тускайлаң бөлүктериниң төлээлекчилери, башкылаашкынын берген. Республиканың чүгүле албан-дужаалдарынга кандидатуралар шилип ап турган үеде Дээди Совединиң Даргазы бот-боттарының санал-оналарын барымдаалап көөр, күштерни каттыштырар дээш күзелин көргүскен. Шиитир болзажок, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга бодунуң талалакчыларын коллеги киириң алыр дээш Б. Н. Ельцинниң элээн чүткүүшкүнү кылганы мени кайгатты деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы чугула айтыыглар болгаш республиканың хөгжүлдезинниң уг-шинии талазы-биле Дээди Совединиң Съездилеп чөпшээрел албайн, а чамдык таварылгада бүгү чон-биле дугуржуп албайн, ындыг-бүрү мелеглелдер кылып болбас уккулуг. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң удуртукчулары чон-биле сүмележип, бот-боттарының аразында дугуржуп турган ажылдаар уккулуг деп, ол түнелинде чугаалаан.

Бо темага хамаарыштыр Е. А. Амбарцумов болгаш өскө-даа депутаттар санал бээргеге, Б. Н. Ельцин чамдык айтыыглырга харыыны бергеш, бо теманы уламчылап сайгарбазын дилээн.

Хуралдың даргазы чөпшээрежилге комиссиязының өмүзааныдан РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызынга албан-дужаалдыга саналдаттынган кандидатураларны алган. Ол албан-дужаалга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатиповту, Башкир АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызыны, «Башагропромсоюзтуң» даргазы И. А. Габитовту, Татар АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы Р. С. Мухамадиевти, Хакасиянның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылакчызы В. Н. Штыгашеваны комиссия саналдап киирген.

Кандидаттар боттарының программаларын депутаттарга таныштырган. А. И. Габитов РСФСР-ниң муниципал ёзыгуде туруп турар айтыыглырга локтаагаш, болдунуң кандидатурагын дужуттеп.

Ооң соонда Съезд РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызының албан-дужаазынга кандидатуралаанны чугаалажып эгелээн. Ол албан-дужаалга Кемерово область эмчилер билии бедидээр институттуң кафедра эргелекчизи Б. А. Денисенкону, «Мөрөс» эртем-шинчилел институдунуң юрисы В. А. Домнинаны, ССРЭ-ниң Планнаашкын талазы-биле күрүне комитединиң чанында эртем-шинчилел институдунуң килдис эргелекчизи Т. И. Корягинаны саналдап киирген.

Элээн хөй депутаттар санал бергеш, комиссияның киирип келген саналынга «Демократтыг Россияның» талалакчылары көвүдей берген-дир дээш, өске кандидатураларны саналдап немээрге, Съезд ону хүлээп албаан.

Дарганың эрткен ийи оралакчызының албан-дужаалдарынга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаевтя, Кабардин-Балкарның университединиң кафедра эргелекчизи А. К. Миниаевти, СЭКП Ханты-Мансы округ комитединиң бирги секретары В. А. Чупикову, Соцгу-Осетияның профсоюзтарының область чөвүдүлиниң даргазы Доевти, Москва университединиң кафедра эргелекчизи С. М. Шухрайны, Ленинград облкүүскомунуң даргазы Ю. Ф. Яровту саналдап киирген.

Кежээки хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызының болгаш оралакчыларының сонгулдазы болган. Саналга комиссиязының даргазы Ю. С. Сидоренко депутаттарга бүгү ооң үш кандидатураның аттарын бүлүктешиннерге киирген деп дыңнаткан. Депутаттар Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга чажыт бадылаашкынны кылган. Бадылаашкынның үүлелерин дараазында хүннүң эртенги хуралынга дыңнаар деп дүтүрүшкаш, депутаттар өске айтыыглырны сайгарып чугаалашкан. Рынок экономиказынче шилчиир дугайында эвилел чазаанның саналдап киирген программазынга хамаарыштыр Съездиниң бээр деп турар медеглелиниң төлевилелии. Москва хоорайга болгаш ол областка барааннарны паспорт бымдаалап салар дугайында Моссоветтиң хүлээп алган шиитпирин чугаалашкан болгаш депутат негелделериниң дугайында дыңнадыгларны дыңнаан.

* * *

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш оралакчыларын сонгаан чажыт бадылаашкынның түнелинии июнь 1-де болган эртенги хуралга саналга комиссиязының даргазы дыңнаткан.

Дарганың бирги оралакчызының албан-дужаалынга киирген үш кандидатураның чаңгызы-даа чогуур санныг бадылаашкынны албаан. Эң хөй санны алган Р. Г. Абдулатипов биле В. Н. Штыгашевтиң кандидатураларын катап бадылаашкынга киирер деп шиитпир хүлээп алдыгнан.

Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы албан-дужаалга Челябинск облкүүскомунуң даргазы Б. М. Исаевти сонгуткан. Арткан ийи оралакчының албан-дужаалы ам дээрегинде хостуг арткан.

(СЭТА).

ПАРТИЯНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ КҮЖҮН — ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ - ХЕРЕКТЕРЖЕ

Партияның XXII область конференциязынга СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Эштер!

Эде тургустунуушкунуун сорулгаларының хемчээлдери болгаш чаа чүүлдерге партияның үндезин чаартылгазын иеген турар. Авторитар — бюрократчы системадан шиитпирлиг чарлыышкын, гуманныг, демократтыг социализмче, ажыктыг экономикаже, эрге-хоолдулуг күрүнеже, совет федерациязының чаартырыгче, чонга амыдыралдың чогумчалыг байдалдарын тургузарыгче угланыышкын ооң үндезинии болуп турар. Бо байдалдарда партия чедип алган чүүлдерин шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелээр, политиктиг перспективазы тодаргай билир, ниитилелдин бүгү кадык күштерин катттыштырар болгаш мөөнгээр, харын-даа массаларбиле бодунуң ажылының стилинде болгаш методтарында хөй-ле чүүлдерни өскертир үжурлуг. Партияның эң чугула документилери — Платформаның болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдерни оны барымдаалап тургустунган. Ол документилер партияның келир үезинге, бүгү ниитилелге тодарадыкчы үжур-дүзалыг болуур.

Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң чугаалажыышкыны болуп турар. Бисте оларны партия эге организациялыларга, партияның хоорай болгаш районнар конференцияларынга, массалыг информация чепсектерге чугаалашкан. Коммунистерниң хөй хезии ол документилерни деткнир деп саналдаанзар.

Партия комитеттеринче, солуннар редакцияларынче, радио болгаш телевиденееже хөй санныг саналдар, бодалдар келген. Оларның авторлары — коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер, ажылчынар болгаш албан-хаакчылар, хоочуннар болгаш аныяктар. Олар Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдерни үнелевишаан, боттарының саналдарын болгаш сүмелерин кииргеннер. Оларның шупту-зун өөренип көргөн болгаш дыка хөйүн бо илеткелге киирген. Чамдык коммунистер болгаш партия организациялары боттарының саналдарын СЭКП Төп Комитединче дорт чорутканнар.

Бөгүн бис бо конференцияга Платформа болгаш Устав төлевилелдерни чугаалажыр, киирген саналдарны болгаш сүмелерни тулгаштырар үжурлуг бис.

Съезд мурунуң документилериниң элээн чугула болгаш принциалдыг чүүлдеринге болгаш бистиң оларга хамаарылгаымска элээн тодаргай доктаарын чөпшээрел көрүнер.

Хамыктың мурунда дискуссияларның дыка хөй киржикчилери СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниг ниитилел хөгжүлдезинии коммунистиг перспективазы чогумчалыг тодаратпышнаанын, амгы үениң революсчу чорудулгазының болгаш ооң социал базазының хөгжүлдезинии. Барын Европа чурттарында болуп турар өскерилгелериниң байдалдарының аналазын кылбазаның, а ол ышкаш партияның болгаш чурттуң амгы үедеги хөгжүлдезинге, эде тургустунуушкун чорудулгазынга, ыланггыя шилчилгелиг үе-чадала таарымча чок чүүлдерниң чылдагаарыкчыларга эртемге үндезилеттинген үнелел чогун эскерип турар. Шилчилгелиг ол үениң характеристиказының чогуундан кайыын, кайнаар шилчип турарывыс эки билдинмейн турар.

Программалыг документилерде партияның характерининг болгаш утка-шынарының, ооң идей-организастыг үндезининиң дугайында, социалистиг ниитилелге СЭКП-ниң туружунуң болгаш ролюнуң дугайында принциалдыг, үндезин айтырыглырга харыылар хаяы эвес деп, республиканың коммунистери чөптүү-биле айтып турар деп бодап турар бис.

Коммунистиг болгаш социал-демократтыг партияларның, бистиң эвилелчилеривистиң болгаш бистиң политиктиг удурланыкчылавыстың үндезин ылгалдарын документилерде кирбээн деп шүгүмчүлеп турар коммунистерни дыкъ шын деп билип турар бис.

Ооң-биле холбаштыр Платформаның ол кезээн четпеен турар аналитер, формулировкалар болгаш характеристикалар-биле долдурар, ол чорук коммунистерниң ажылының партияга болгаш массаларга идеология ажылын организастаарының принциалдыг үндезини, амгы болгаш келир үеде политиктиг угланыышкынарның системазы апаар дээн саналгаларны деткивейн барып болбас.

Партияның хөделмишкиннериниң тодаргай программазын Платформаның ийиги кезээнге мөөнгээри болгаш партия организациязы бүрүзү анаа бодунуң туружун улам көскү тодарадып алыры-биле ооң хөгжүлдезинии үе-чадаларын ацгылаары ажыктыг хире.

Партия чаартынмышаан болгаш эде тургустунмышаан, чаңгыс-даа адырдан хоорулбас, ниитилелге чүгле болунуң программалыг эчис сорулгазын сүмелээр, ол дээш агитастаар эвес, харын-даа эде тургустунуушкунну боттуу-биле буруингаарладыр, кижилериниг амыдыралын экижидерн-биле делгем орукту ажыдар дээш масаларга болгаш Советтерге ажылдаар дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

Сөөлгү үеде төптен ажылхеректиг байдалын экижидер дээн ацгы-ацгы хөй-ле аазаашкыннар дыңналып турар, херек кырында ол хемчеглер бүруну-биле боттанмайн турар деп, хуралдарга болгаш конференцияларга чөптүү-биле хомудап турар коммунистерни деткиири күзенчиг. Чурттуң аргаларын, хамыктың мурунда улус ажыл-агыйының эрги адырлар структуразын эде тургузарынга бүгү эртем болгаш эртем-техниктиг, боттуг күүлдерден, күүсеттинмейн турар аазаашкыннардан чонуун ацгы-ацгы кежектериниң социал могай туружуушкунун катап-катап ханы сайгарары чугула. Платформаның идеяларының болгаш чүүлдериниң херек кырында боттанмышкыны эрге-чагырга дээш, миллионнарның угаан-медерелинге салдар чедирер дээш хөй партиялыг демиселдиң байдалдарында болур дээрзин барымдаалары эргежок чугула.

«Ажыктыг план-рынок экономиказы дээш» деп кезээ коммунистериниң болгаш партия кежигүнү эвестериниң улуг сонуургалын болдурган. Ол билдингир. Чүге дээрге экономика чонуун бүгү кежектериниң үндезин эрге-ажыктарын дорт хаара тудуп турар, ооң кризизи ниитизи-биле эде тургустунуушкунуун чорудулгазын согугга таварыштырар.

Шынап-ла, кандыг-даа партияның практиктиг ажыл-чорудулгазының өзээ болза ооң социал-экономиктиг политиказы болур, ынчангаш дыка хөй коммунистер Платформаны чугаалажып турар үеде экономиктиг реформаны шиитпирлиг улам хаңыладырының, чыылган айтырыгларны шиитпирлээриниң дугайында айтырыгны чиигн-биле тургузуп турар.

Бо таварылгада коммунистер экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээриндеп партия чайгаар үнмес үжурлуг деп онзадап демдеглеп турар. Партияның бо адырга ажыл-чорудулгазының кол утка-шынары болза, социал-экономиктиг хөгжүлдеге партийжи салдарның туружун, стилин болгаш методтарын үндезинии-биле эде тургузары болур. Мында кол чүүл — хөгжүлдениң кол угланыышкыннарын өөренип көөрү болгаш тодарадыры, удурткучу коммунистериниң харыысалгазын күштелдирери, ажылчы чоннар коллективтеринге көскү ажыл, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну быжыглаары болгаш өске-даа чүүлдер болуур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязынга ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы эш Н. И.Рыжковтуң «Чурттуң экономиктиг байдалының болгаш башкартынар рынок экономиказыиче шилчириниң концепциязының дугайында» илеткелиниг дугайында билир силер. Ол темага хамаарыштыр чоокта чаа ССРЭ-ниң Президентизи эш М. С. Горбачев Төп телевидение дамчыштыр чүве база чугаалаан.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге — амыдыралның болдунуң иеген келгени хемчеглер болур. Бистер база рынок харылзааларын шинчээдип алырынга саадаашкын чок белеткенир, бүгү чүүлдерни бодаар, санаар үжурлуг бис.

Бо чиик эвес үе-чадала республиканың чонунуң, ыланггыя материалдыг байдалы элээн кошкак кижилериниң социал камгалалынга бар акша-хөреңгинин ажыглаар үжурлуг бис.

Бистер, чурттуң өске девискээрлериниде дег, чоинуң хереглел барааннарының үүлмектеп садар күүлүне өртектерни бүгү чонга чугаалажып көөр кыллыр үндүреги эргежок чугула деп санап турар бис.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинии сөөлгу чылдардагы байдалын бо илеткелге ылаптыг сайгарар сорулга салдынмайн турар. Ону бо чылдың күзүнүде болур партияның отчёт-сонгулдалыг область конференциязынга кылыр. Ынчалзада улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинии кол угланыышкыннарын, ооң кол-кол көрүзүүлерин сагындырары эргежок чугула.

Экономика адырларында киинтизин-биле бодунуң чарыгдалын боду дуглаарының болгаш бот-акшаланыышкынның угланыышкыны адынган, экономиктиг методтар— бот-орулга-чарылга, керээ болгаш аренда харылзаалары шинчээттинии, каттыжыышкынарның болгаш бүдүүлгелериниң араазында бот-боттарынга ажыктыг харылзаалар тургустунуп турар. Бүдүүлгениң чаа-чаа технологиялырынче сонуургал коллективтерде тывылган. бо талазы-биле чамдык базынар база кылдыгылаан.

Үлетпүр продукциязының бүдүүшкүнү 1985 чылдаазынга деңнээрге, эрткен чылын 29 хуу көвүдээн. Мында продукцияның чылда ортумак немей өзүлдези эрткен беш чылдаазындан 2,2 катап бедик болган.

Көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумак хемчээли дөрт чыл дургузунда, он бирги беш чылдың ол үезинге деңнээрге, 16 хуу өскен. Малды болгаш кушту, сүттү, дүктү, тараанны садып алыр талазы-биле дөрт чылдарның планнары күүсеттинген. Аъш-чем продуктуларын кижи санынга онаалтыр ажыглап турары элээн көвүдээн.

Капитал тудугунуң хемчээли өзүп турар. Дөрт чыл дургузунда 879 млн. рубль капитал салыышкыннар шинээдип аллыган, азы эрткен беш чылдың ол үезинге деңнээрге 1,7 катап хөй. Улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында көскү чедиишкиннер бар.

Ооң-биле чергелештир республиканың экономиказында чидиг айтырыглар бар. Чурттуң улус ажыл-агый комплекизинде нарын болгаш берге чүүлдер республиканың экономиказынга база салдарны чедирип турар.- Анаа боттарывыстың четпестеривисти болгаш чедир кылбайн турар чүүлдеривисти база немээр хөөек. Орулгалыг ажылдың ажыктыг оруктарын кошкак дилеп турар, дыка хөй курлавырларны болгаш аргаларны хаара тутпаан, азырадыкчы хөөнну ооожум чайладып турар.

ССРЭ-ниң Дээди Соведи «Тус черниң бот-эргелелиниг болгаш тус чер ажыл-агыйының ниити эргелериниң дугайында», «ССР Эвилелинии, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның экономиктиг кол харылзааларының дугайында» хоойлуларны хүлээп алганын билир силер, олар партияның XXVIII съездизинге ТК-ның Платформазының төлевилелиниде кирген чүүлдер-биле капсырлажып турар. Оларда киргеи кол принциптер — экономиктиг бот-тускайлаң чоруукче эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның шимчээшкинин быжыглаары.

Ооң үнелезин — ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлу ёзугаар эргезинде киргеи: республиканың черии, бойдус курлавырларын, эт-хөреңгизин эдилээр, ажыглаар, баш билир, республиканың күрүне эргелеп башкарылга органын тургузар болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр эргелериниден ангы бүгү ажылагый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээр бүрүн эргелери болуур.

Республиканың экономиктиг бот-тускайлаң чоруунче шилчиирде бистер быжыг баазаны тургузар, экономиктиг чаа харылзааларны: аренданы болгаш ажылчы чонуун бот-эргелелиниге үндезилеттинген бүдүүлге кооперативтериниден, өнүүнүн өске-даа хевирлериден эгелээш, күрүне бүдүүлгелеринин болгаш оларның ажылдакчыларының кирижиргем-биле янзы-бүрү ассоциацияларга, каттыжыышкыннарга чедир шиитпирлиниби шинээдир херек. Өөчүү харылзааларын хаяы эде тургуспас болза, республиканың экономиказы хөгжүлдениң ажыктыг оруунче кирип шыдавас.

Ийиде, улус ажыл-агыйының структуразын өөренири, эргежок чугула апарганда, ону эде тургузары, ажыы эвээш, карылгалыг бүдүүлгелерге хамаарыштыр экономиктиг болгаш организастыг хемчеглерни боттандырары, оларны чоинуң хереглел барааннарын бүдүреринче угландырары, башкартынар рынокту хевирлээринге байдалдарыны тургузары чугула. А амдыызында барааннар бүдүүлгелиниң хемчээлин чаа ажыл-агый механизми чогумчалыг түнелдерни бербейн турар болгаш садыл алыкчыларның эрге-ажыктары-биле бүдүүлгелиниң эрге-ажыктарын каттыштырып шыдавайн турар. Чаа ажыл-агый механизминиң чамдык күш-ажылчы коллективтериниң экономиктиг негелделерин хамыкты мурнай хандырар дээн углаыышкынны хөй кезиниде чиик өртектиг, ол хирезинде кижилерге эргежок чугула продукцияны болгаш ажылдарны соксаткаш, хөй акша ажылдап алыр дээн чүткүлүг тывылдырган. Шалын төлевирии өстүргени күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери-биле чамдыкта дүүшпейн турар. Чижээ, 1989 чылда үлетпүрге айда ортумак ажыл төлевириниң өзүлдези 8,7 хуу болгаш, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 2,3-де хуу өскен. Бо чылдың бирги кварталында ол ийи көргүзүүлериниң арасында карышкак 7 хуу чеде берген.

Рынокту болгаш акша саадылгазын чогумчударының программазын республикада төлевилээн. Барааннар бүдүрерни кескүзү-биле көвүделир, апаар. 1995 чылда бис оларның хемчээлин 135 млн. рубль чедирер үжурлуг бис. ол дээрге 1985 чылдаазынлаң 2,5 катап хөй болуру ол. Ону чедип алыр төлээде, бүдүүлге хүүлерин, турар черлерин зак ажыглаар, продукциянын материал чарыгдаарын эвээжедир, чиг этти болгаш материалдарны каминг ажыглаар, ажылдап турар бүдүүлгелерни чаартыр база техника-биле немей чепсеглээр, ажылдаар кижилер бар хөдээ черлерге оларның бараан бүдүрер салбырларын ажылдар, кооперативтерин, күш-ажылдын бажынга кылыр хевирлерин организастаары чугула.

Рынокту бараан-биле долдурарынга чиик, тус чер база аъш-чем үлетпүрүн мурнаазы хөгжүдерии ужур-дүзалыг кылдыр көөр. Маңаа улуг изгелдя хой болгаш өшкү дүгүн баштай ажылдан кылырының база оон трикотаж пөс чүүн, даараар-трикотаж болгаш -арган кылыгларны кылып үндүрер белүк бүдүүлгелерни тургузарынга. Кызылдың даараныла фабриказын, алгы заводун алгыдын база чаартып тургаш продукция бүдүрерин көвүдеринге, а ол ышкаш чаа мебель комбинадының болгаш калбак хереглел бараанарын бүдүрер өске-даа бүдүүлгелерни, цехтериниг туттунарыга салып турар бис.

Бараанарын, ылаңгыя үе үеде ажыглаар чүүлдерниң, бүгү-ниити чедишпезиниг байдалында оларны кымнын-даа эрге-ажыктарын кызамдаайн чөптүү-биле үлеэриниң механизмни тывар, хажыдыышкынар, чинжең садыг кылыр чоруктар-биле илеп-кейлиг демнселди чорудар ужурлуг бис.

Төлевирлиг ачы-дузаның хемчээлин калбартыры — акша саарылгазын чогумчударының чүгүлә негелделериниң бирээзи. Республиканың чонунуң санга аллыган чарыгдалларында оларның үлүү 8 хуу ажыл турар. Ачы-дуза адырын хөгжүдериниң программазы бар, ону чайгылыш чок боттандырар, бо чүгүлә херекке бүгү бүдүүлгелерни болгаш организациялырны хаара тудар херек.

Сан-хөөнү кадыкшыларынга дээштиг рольду чонуун акша-хөреңгилерии хаара туларының аргаларын калбартыры (бедиткен хуулар-биле ажаалга кассаларынга, облигацияларга, акцияларга салыышкыннар, чурттагга шөлүн салары, ур ажылгалдың чүүлдери дээш авансылаар төлелгелер) болгаш акша орулгаларының өзүлдезин күрүненин таварыштырып башкарары ойнаар ужурлуг.

Алак сөөлүнде, улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга план болгаш керээ сагылга-чурумун бүгү хемчээл-биле бедидери, чогуур чурумну хандырары эргежок чугула.

Кижилерге төлептиг амыдыралды болгаш күш-ажылды хандырарынга онзагай черни чурттагга бажыңнарым, кадык камгалал, культура объектилерин, школаларны, школа назыны четпес үруглар алдын черлерни тударын калбартыры эдлеп турар.

(Уланчызы 2-ги эрмында).

РСФСР-де чурттап турар хөй ургларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Ол болгаш ооң хөй ургларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты болгаш «Маадыр ие» орденни тыпсыры болза:

ТЫВА АССР-ден:

Бичемей Лидия Очуровна— «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны, Тожу район.

Мортуй-оол Тамара Севековна — «Тиилелге» совхозтуң ажылчыны, Кызыл район.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың май 23.

Кызылчыларның кичээнгейинге

СЭКП Кызыл хооркому хоорайның чурттакчыларын республиканың болгаш хоорайның эрге-хоолдуг камгалалының органнарының удуртукчулары-биле корум-чурум үрээшкиннерин баш удур болдурбазының база кем-херек үүлгединишкиннер-биле демиселдиң айтырыгларының талазы-биле ужуражмышкынче чалап тур.

Ужуражмышкын бо чылдың июнь 4-те 17 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң уланчызы

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа өзүгаар 1990 чылга чедир 890 муң дөрбелчин метр шеллуг бажыңнарны тудар ужурлуг бис, а дөрт чыл иштинде 668 муң дөрбелчин метрин дужааган. 1989 чылда 1985 чылдаазындан 80 хуу хөй чуртталга бажыңнарын туткан. Ынчалзадаа ол ам-даа эвээш. Бо чылын 200 муң дөрбелчин метрден эвээш эвестя тудар апаар. Чуртталга бажыңнарын тударынга төпчүткен күрүне капсалымшкынарындан ангыда күш-ажылчы коллективтерниң база чоныун бодунуң акша-хөреңгизин көвүдеди киришкилер апаар, маңаа чөзилелерни, тудуг материалдарын ангылап бээр ажылды чорудар. Хөреңгилерни болгаш курлавырларны быдарадыр чоруккa удур хемчегларни алыр, ведомстволуң болгаш тус черниң кызыы эргежыктарын бодаар чоруктарны болдурбас херек. Чурттаалга бажыңнарын, үзүглаар яслилерни болгаш садтарын тударынга шыгыы контрольду тургузары-биле чергелештир, оларны хуваап турда социал төптүг чоруктуң принциптерни ыяк сагыырынга база ыдыг контроль турар ужурлуг.

СЭКП ТК-ның Платформазында ’аъш-чем айтырыын эңне чидиг айтырыг дел айыткан. Чоныу аъш-чем продуктулары-биле хандырарын көскүзү-биле экижидер төлээде, хамыктың мурнунда кедээ ажыл-агый будурулгелиниң нинти секторунуң ажыктыын бедидери, экономиктиг чаа харылзааларны шингээдири, өнчүнүң болгаш ажыл-агый чорударының хөй янзы хевирлиг болуру дээш улуг ажылды чорудар апаар. Хамаатылариың хууда дузалал ажыл-агыйларының улуг курлавырларын ажыглаар, тараачын (арат) ажыл-агыйларын организастаарынга бүгү хемчээл-биле дузалаар, аренданы, керээниң, кооперацияның янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдер. Будурулгелериниң болгаш организацияларның дүзалал кедээ ажыл-агыйларын калбартыр.

Чоныу аъш-чем продуктулары-биле идегелдиг хандырар дээш, ону республика иштинге будуреринин аргаларыбиле колдады шинтирлээрибиле агроүлетшүр комплекизиниң эртем хандырылгазының программазын ажылдап кылган. Ында көрдүнгенин ёзүгаар 1995 чылга чедир ажылагыйларның бүгү хевирлериниге тараа будуреринг 220 муң тонна, эттиг — 52 муң, сүттү — 95 муң, картофельди — 50 муң, ногааларны 21 муң тонна, чуурганы 80 млн. чедир будурери көргеш.

Аъш-чем айтырыын чедиишкинниг шинтирлээрде кедээниң социал эде чаартылгазының талазы-биле ажылды күштелдирери эргежок чугула.

Кедээде бичии урутларның дең кезии амгы үеде школа назыңы четпээн уруглар албан черлеринге турар аргазы чок болуп турар. Малчыннарның 700 өг-бүлези чылды өттүр өглерде чурттавышаан. Нинти энергия четкизинге хойжудар турлагларының 40 хуузун кошпаан.

Кедээниң социал эде чаартылгазының ажылдап кылдынган программазын ёзугаар 1991—1995 чылдарда социал адырга капитал салымшкынарының чылда ортумак хемчээлдерни 1990 чылда планнаанындан 63 хуу кевүдериң көргеш. Беш чылда совхозтарга 7700 квартираны тудар, 8390 олуттуг школаларны база школа назыңы четпээн урутларың 5210 орунну албан черлерни, 3550 олуттуг 12 клубту, 10 спортзалды, 27 медицина албан черлерни, суурларга 13 база малчыннарга 1328 чунар-бажыңнарны болгаш өске-даа объектилерни ыяал-ла ажыглалга киирер ужурлуг бис. Ажыл-агыйлар иштинге кадыг шывыглыг оруктарны тудар, хойжулар турлагларын электрижидер, кедээ суурларны телефончударын калбартыр, хөй программалыг телевиденне база радиодамчыдылга-биле хаара тудар талазы-биле хемчегларни боттандырар.

Партия күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктарын, ниитилелдиң чүдэн-даа мурнай дузаламчызын база деткимчезин хереглеп турар чоныуң социал бөлүктериниң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалаар деп Платформаның төлевилелинде айтып турар.

Бистиң республикада болза ол дээрге — чоныуң дең кезиндеэ хөйү болуп турар херээженнериниң, хөй уруг-дарыглыг 6 муң ажыг өг-бүлелериниң болгаш 10 муң хире бот нелериниң күш-ажылының база амыдыралының чидиг айтырыглары болуп турар Ол дээрге дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуларының, инвалидтериниң, ескүстериниң социал камгалалдыг чорууның айтырыглары-дыр. Нинти күрүне хемчегларн-биле чергелештир оларга дуза көргүзериниң өске-даа аргаларын дилеп тывары, тус чер бюджединиң, ол ышкаш бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилериниң күсели-биле чаңгыс удаяның пособиелерни үндүрери, буяның дуза хемчегларни дарый-дарый чорудары эргежок чугула. Чаңсаан арткан хамаатыларны болгаш инвалидтерни социал хандырылгага алырының янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдериниң, инвалидтериң кадыын катап тургузар эмнээшкинни база социал күш-ажыл талазы-биле чадыгарын экижидериниң талазы биле хемчегларнд алыр.

Кыскаш-биле чүгаалаарга кижизи чорук болгаш эчы буян деп билиишкинин тодаргай утка-шынарлыг болдурар апаар бис. Ынчаарга ону бис чүгле бир эвес коммунист бүрүзү, ажыл-ишчи бүрүзү хүнүң эң чугула социал сорулгаларын шинтирлээрининг кол-ла аргазы болза экономиканы, ооң ажыктыын улам-на немей өстүрери болур деп чүвени медереп билгеш, шинтирлеп шыдаар бис. Херек кырында чок курлавырларны база кежиктерни эде хуваарының дугайында ооң-моон дыңналып турар демагог негелделер азы кенеп идегелдер хей чүве ышкажыл, олар ажыл-херекке дуза болбас, айтырыгларны шинтирлевес. Күш-ажылдың будурүкчүлүүн бедидер, ажыл-херекке хамаарылганы өскертир херек. Ам бо үеде республиканың улус ажыл-агыйында харыысалга чок, салгза чорук неперээн, күүседикчи сагыгачүрүм кедергей багай. Будурүлгениң салбыр бүрүзүнге корум-чүрүмну тургузар, бүгү-ле деңнелдерге сагылга-чүрүмну быжыглаар херек.

Көрүнер даан, чүү болуп турар-дыр. Эрткен чылын ажыл шагының будурүкчүлүг эвес чидирии үлетпүге 29, тудугга 19 хуу өскен бооп турар. Ооң иштинде прогулдан чидириглер од-ла чөрлерге 27 болгаш 8 хуу өскен-дир. Ажыл шагының чидириглериниң уржундан 1,6 млн. рубль үлетпүр продукциязын чедир албаан, 1,3 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбаан. Ажылды организастаарын шинтирлии-биле экижидери, чидириглери көскүзү-биле кызырары, ажыл шагын чидирерин соксадыры эргежок чугула.

Эштер! СЭКП ТК-ниң Платформазының төлевилелии чугаалажын көрүп турар үеле коммунистер, хураалдар болгаш дискуссиялар киржикчилери амгы байдалдарда партияның идеология ажылын улам экижидериниң талазыбиле хөй санналдарны киирген. Платформаның «СЭКП, марксизм-ленинизмниң принциптерин үнделип кылгаш, бодунуң политиказын болгаш программада айтыкан сорулгаларын пропагандалавышаан, социализмниң кижизит, буянныг, үнелиг үүлдерин неперээнде, эде тургустунуушкунныү сорулгаларын боттандырары, дээш суртаалдавышаан, массалар ортузунга идей-политиктиг ажылды чорудар» дээн үүлүүн деткээн. Ооң-биле кады нинтилел хөгжүлдезиниң теоретиктиг айтырыгларын ажылдап кылырынче партияның төп органнары кичээнгейин сөөлгү үеде кошкатканы база демдеглээн, ында билдинмес болган будалчак үүлдер хөй.

Бо чылдың апрель 23-24-те СЭКП ТК-га болган хуралга мынчаар демдеглээн: «Социализм дугайында үзел-бодал колдуунда өскерлип турар. Айтырыг хөй кезиниде мынчаар тургустунуп турар —демократтыг, гуманныг принциптерге чаартынган социализм турар, азы социализм шуут турбас». Од хире үнделзин айтырыг талазы-биле ындыг шыңгыы мелеглелге улаштыр социализм турар бе азы турбас бе деп айтырыг чогум чүл од дээрзиниң дугайында тода тайылбыр чок болганынга мырынай элдепсинип турар бис. Социализм бодунуң утказы-биле алырга чаңгыс аай чүүл-дүр, бир эвес ол эртемге үнделиевгеп, ылап шын социализм болза, ол бодунуң шинчизиниң болгаш утка-шынарының талазыбиле чүгле гуманныг, демократтыг болур дээрзин бодаар херек.

Партия организацияларының идеологиту, масса-политиктиг ажылмя көскүзү-биле идепкейжидериниң, марксизм-ленинизмни, социалистиг ямеранционализмни үзелдеп, үгаан бодал база молшынар үнелиг чүүлдерин пропагандалаарың амгызындан чүткүлдүг болгаш тода сорулгалыг чорударының эргежок чугулазының дугайын коммунистер бир эп-сеткилдиг саналдаанар. Улус өөредилгезиниң, культураның болгаш эртемниң хөгжүлдезинде четпестер дугайын, оларның материал-техниктиг баазазының быжыглаарының чугулазының дугайын база демдеглээн.

Хөй-хөй партия комитеттери болгаш парторганизациялар идеология ажылын, ооң хевирлерин болгаш методтарын ам-даа коичут шүшпен эде тургузуп турарын чугаалаар апаар. Олар оожум шимченип, дүрген өскерлип турар нинтилел-политиктиг байдалды чедир барымдаалап көрбейн турар.

Масса-политиктиг ажылдың дээштинн кудуладып турар кол факторларының бирээзи болза, ооң боттуг амыдыралдан хоорулчаа, хөй-нинтиниң санал-бодалының бүгү-ле хөй янзылыын, чоныуң янзы-бүрү бөлүктериниң сеткил-хөөнүн база негелде-хереглелдерин идеология активинин чедир билбейн турары болур-дур деп, коммунистер демдеглээн. Бистиң идеология талазы-биле четпестерибистиң болгаш частырыгларывыстың чылдагаарыны болза чамдык партия организацияларының багай болуушкыннарны болгаш четпестерин чидиг кылдыр көрбейн турарында, оларны чайладыр талазы-биле алган хемчеглерни кижилерге чогуур үезинде дыңнатпайн турарында, улусту хөлзедип турар дыка хөй айтырыгларның харыы чок артып турарында. Үргүлүү улус чоныуң араазында, ханызынга турар, кижилер-биле доктаамал харылзажыр, чугаалажыр, оларны дыңнап биидир болгаш билип алыр, оларның хүн бүрү негелделерин база сонуургалдарын хандырар дугайында сагыш салыр — идеология ажылдакчыларынга болгаш активке бегүдеги негелде ындыг.

Чуртта националлар араазында харылзааларының чидиглеңгенинии байдалдарында Платформа төлевилелиниң «Чаа федерацияже» деп бөлүүнге коммунистериң улуг сонуургалы билдингир. Ында амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының кол үгланышкынары айыттынган, националлар араазының харылзааларын чогумчудар талазы-биле программа тодараттынган.

Республикада күш-ажылчы коллективтерниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң, чурттакчылыг черлериниң хөй кезиниде партия организацияларының болгаш өөредилге черлериниң, чурттакчылыг черлериниң хөй кезиниде партия организацияларының бо чугула айтырыже кичээнгейни угландырып, ажылчы чоныун, аныяктарның интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле ажылды чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир республикала националлар араазының харылзааларында тыптып келген айтырыгларны көрүп, билип турар бис, оларны ажып эртер дээш күштүг-даа, үениндаа харамнаның болбас.

Партия, совет, ажыл-агый болгаш хөй-нинти организацинлары бүгү социал-экономиктиг, политиктиг, идеологтуг болгаш кадр талазы-биле ажылынга нацияларың база биче улустарниң төлээлекчилериниң эрге-ажыктарын чедир хандырарын өөренип көрбес. СЭКП ТК-ниң сентябрь (1989 ч.) Пленумунуң, СЭКПниң «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформазының айтыышкынарын багай билир болдур, национал харылзааларда күзенчиг эвес байдаллар ында тыптып келгилей турар. Удуртукчу кадрларың чамдыызы бо айтырыгның чугулазын, чидиин база ооварымчалыг болуурун бодаваин турары харагдап чыг.

Хову-Аксынга чоокт. болган болуушкун бистиң шупшүвусту дүвүреткен. Нинтинии корум-чүрүмүн көзүлдүр-ле үрээни-биле, аныяктар бөлүүнүң хулиган болгаш хөөлчу-дүрүмге дүүшпес үүлгедиглери-биле чергелештир мында националлар араазының кадык эвес харылзаазын тывылдырып турар чыллагаанарны болгаш байдалдарны көрбейн барып болбас бис. «Тыва кобальт» комбинаттың удуртулгазынга, парткомга болгаш улус депутаттарының суур Соведининң күүскомунга чурттакчы чоннуң чамдык кезээниң сеткилханмаанының үндезинниге социал утка-шынарлыг чыллагааннар, эң ылангыя чуртталга баажыңнарын хуваарда, ажылга хүлээп алырда социал төптүг эвес чоруктуң фактылары бар бооп турар. Маңаа кадрларны хуваап тургузарда ажыарымчалыг эвес чорукту, аныяктарны күш-ажылга киирерде, комбинаттың кол-кол цехтеринге ажылчыннарны белеткээринде сандарангай чорукту немеп болур. Комбинаттың удуртулгазының массалардан хоорулчаа, кижилер-биле, эң ылангыя аныяктар-биле партокомун кошкак кижизидилге ажылы, нинтиниң чогуур корум-чүрүмүн тургузар талазыбиле милиция салбырының болгаш хөй-нинти организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң чылыш чок чоруу — хоойлужудулганы үрээринің боттуг чылдагаанары ол-дур. Национализчи болгаш шовинисчи чугаалаарга, янзы-бүрү уткалыг дамчыыр чугаалаарга база нүүлхоптарга ангы-аңгы национал улустарның араазында бүзүрел чок, хүндүткел чок хамаарылгаларга чеминг болу бээр чүүлдерге өй-шаанда болгаш чогуур үнелелди база ойтур шавышкынны бербейн турганың демдеглээр апаар. СЭКП обкомунуң бюрозу Хову-Аксы суурга болган таарымча чок фактыларга политиктиг үнелелди бо чоокку хүннерде берип, партия, совет, ажыл-агый болгаш эрге-хоойлу камгалаар организацинларын удуртар ажылдакчыларының шыңгыы четпестерин болгаш частырыгларын айыткан. Оларга партийжи харыысалганы онаагаан. Шак ындыг чорук моон соңгаар болбазын дээш олар, төгүүр түнелдерни кылып, болган таварылгадан өөредилдиг чүүлдү үндүрери эргежок чугула. Удуртукчу чамдык ажылдакчыларның шүшпен болгаш шын эвес хөделиишкинниери, олар боттарының эрге-дужаалын өскээр ажыллаары ажылчы чоннуң килеңин хайныктырып, аңгы-аңгы национал кижилерниң бот-боттарының араазында шын харылзааларны хевирлээринге багай салдарны чедирип турарын тодазы-биле чугаалаар апаар. «Азас» заповедникте корум-чүрүмну тургузары кайы хире үр шөйүп келгенин, Тожу районга төтчеглекчилер кайы хире шөлээн, дээрбечи ёзу-биле чаңнап келгенин сактып көрээлиерем. Бойдусту камгалааның орнуига ону ядарадырынга идепкейлии-биле дузалап келген «Тыва аныыр-тыныш» каттыжышкынның удуртукчузу Н. И. Сованың үүлгедиглеринге кижи килеңневес аргажок. Анда шыңгыы харыысалга онаарын партия организацинзынга дамскан. Министрлер Чөвүлели ол каттыжышкынның ажылын дарый чугаалажып үөөр боор деп бодай-дыр мен. Удуруткчу М. К. Доржукайның турамык чоруун долгандыр чугаасоот намдавайн турар.

Националлар араазының харылзааларынга хамаарылгалыг кандыг-даа херекке чөптүг, овааарымчалыг болгаш улуг харыысал алыг болур ужурлуг дээрзин барымдаалаар ужурлуг бис. Партия организацияларының, бистиң бүгү кадрларывыстың эң чугула сорулгазы чүл дээрге, улустарның найыралын быжыглаарынга, аңгы-аңгы национал улустарның араазынга бүзүрежилгени база хүндүткелди бадыткап доктаадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Национализмниң болгаш шовинизмниң кандыг-даа илерээшкиннери-биле шинтирлиг демиселди чорудары, оларга совет хоойлуларның күжүн, хөй-нинтиниң сагыш-бодалын идепкейлиг удур тургузары эргежок чугула.

Аныяктар дугайында онзагай сагыш салыр ужурлуг бис.

Эде тургустунуушкунуң ам чурттап эртип турарывыс эргилделиг үе-чадазы аныяктар айтырыгларын шинтирлээринге бистен чаа-чаа арганы негеп турар дээрзин медереп билип турар бис. Оларның өөредилгезинин, профессионал белеткелиниң, ажылга кирериниң база социал чаа байдалга таажыжалгазының идея, мөзү-шынар талазы-биле бижыгарының болгаш политиктиг угланышкынының айтырыглары бирги чергелиг ужур-уткалыг апарган.

Аныяк кижилерни амыдыралынче ханызы-биле сиңнирер, оларның сонуургалдарына болгаш негелделеринге сагыш човаачал база кичээнгейлиг болур, үргүлчү аралажыр, республиканың, хоорайдарының, районнарның амыдыралында амгы шинтирлээр айтырыгларының болгаш бергелериниң, чуртта болуп турар болуушкуннарның дугайында тайылбырлап дыңнадыр ужурлуг бис. Аныяктарбиле ажылга комсомолдуң ролюн бедидер херек, дорту-биле чугаалаарга, ооң ролю дыка-ла кудулаан болдур ийин. ВЛКСМ обкомунда, хооркомунда, райкомнарында, комсомол организацияларында ажылдап турар коммунистерниң идепкейин болгаш харыысалгазын бедидеринче улус киҥээнгейни партия комитеттери салыр ужурлуг.

Сургуул болгаш студент аныяктарның өөредилгезинге, чурттаалгазынга, дыштанылгазынга чогуур байдалдарның чок болуп турары чйдир айтырыг болуп артышаан. Студентилериниң чартык кезиниде хөйүнүң чурттаалга бажыңнарында чурттаар чер-биле хандыртынмаан. Өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг студентилерниң саны көвүдеп турар, а школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде уруун тургузар арга барык чок. Студентилерниң чемненилгезин организастаанында болгаш кадыкшылын быжыглаарында шыңгыы четпестер бар.

Сургуулдарның болгаш студентилерниң социал-амыдырал байдалдарын экижидер сорулга-биле Дээди Советтиң, Министрлер Чөвүлелиниң, Күрпланның коммунист удуртукчулары он үшкү беш чылда социал-экономиктиг хөгжүлдениң планын чогаадып тургузуп тура, студентилерге өгбүлелериниң нинти чурттаалга бажыңнарын, школа назыны четпээнериниң албан черлерин тударын, столоваяларның база буфеттериниң амгы баазаларын эде кылырын, эргежок чугула дерилгелер-биле оларны хандырарын, шак бо чугула сорулгаларны боттандырарында аныяктарның боттарын ыяапла киириштирерин баш удур көөр херек.

Аныяктарны ажылга киирериниң айтырыгларын улам чугулалап шинтирлээр ужурлуг бис. Кайы-бир тодаргай айтырыгны шинтирлээрде хөй-ле таарымча чок үүлдер, баш муңгаш байдалдар туруп келир, мында колдуунда харылзаштырылганың эргежок чугула системазы амдаа чок бооп турар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш Д. С. Монгуш чүгле аныяктар херээ-биле ажылдаар дээрзин билир болгай силер, ол ам аныяктар херээниң талазы-биле Дээди Советтиң доктаамал комиссиязы-биле, өске-даа органнарбиле сырый холбаалыг ажылдап тургаш, бо бүгү айтырыгларны шинтирлээрин холга алыр херек. Аныяктарны кижизидери-биле бир дөмей, оларны ажылга киирерин бүгү-ле партия, күрүне, ажылгагый, хөй-нинти организацияларының, бистиң бүгү кадрларывыс шинтирлээр ужурлуг.

Кем-херек үүлгедир чорук онза чидирленген болгаш улуг дүвүредин болдуруп турар. 1988 чылда турганындан 1989 чылда бүгү-ле хевирлер талазы-биле 36,6 хуу өскен. Бо чылын байдал база-ла экиживейн турар. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннери Кызыл хоорайда, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарда эң-не хөй болуп уламчылап турар. Кем-херек үүлгедикчилери болгаш хулиганнар Кызыл хоорайда, дыка хөй чурттакчылыг черлерде чурттакчы чоннуң терроржу ёзу-биле аажылап, оруктарга автомашиналарга халдап, үптээшкиннерни кылып турар. Чамдык таварылгаларда тус чернин эрге-чүгыргаларының, эрге-хоойлу камгалал органнарының, хөй-нинтиниң суларгай, ылбай чоруун ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедикчилери кажар арга-биле таарыштынып ап турарын көрүп турар бис.

Хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин баш удур болдурбас болгаш соксадыр талазы-биле республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының болгаш хөй-нинтиниң, Иштики херектер министерствозунуң, прокуратураның, Юстиция министерствозунуң, Дээди Судунуң, оларның чер-черде салбырларының ажылының деңнели куду болуп артышаан.

Кем-херек үүлгединиче улуг хемчээлдиг, чер бүрүзүнге шавар халдаашкын чорудары, ону ажып эртер дээш чогумчалыг деңнелди күштелдирери негеттинип турар. Корум-чүрүмдан база сагыгга-чүрүмдан, совет хоойлуларны шынгы сагыырындан, хамаатыларның күүседиринден демократия чарылбас, кадыг дээрзин кижилерге угаадырын болгаш негээрин ажылдың төвүнге тургузар ужурлуг. Моон соңгаар кара туразында чаңнар чорукка шыдажып хорчок бис. Ындыг чоруктар ам дыка хөй черлерде илереп турар. Бо талазы-биле онзагай шыңгыы негелделерни эрге-хоойлу камгалал органнарыгга, ылангыя Иштики хереқтер министерствозунга, ооң чер-черде органнарынга салыр апаар. Олар Конституцияга удур хөделиишкиннерни шинтирлиг үзе шавар, кем-херек үүлгединиге чүткүлдүг удур туржур, нинтиниң корум-чүрүмүн болгаш хоойлужудулганы, быжыглаарынга ажыктыг хемчеглерни алыр, хамаатыларның амызын, төлептиг чоруун, күрүнениг эргеажыктарын идегелдиг камгалаар ужурлуг. Спекуляция-биле садыгның чүрүмнарын үрээри база арагалаашкын, арага хайындырары, алкоголизм, наркомания-биле оларның хайыбиле тыптыр аар, онза айылдыг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирери-биле соңгарладып болбас хемчеглерни боттандырар херек. Хоойлуларны кижи бүрүзүнүң сагыырын хандырары — хүн бүрүнүң эң чугула сорулгазы.

Эштер, Советтер болза чоныуң тура-соруун чайгылыш чокка илереп, чер-черде бүгү эрге-чагырганы боттарының холунда мөөнчеп алган, шыпап-ла, бүрүн эрге-чагыргалыг органнар болур ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның Платформазында айыткан болгай.

Партия органнарын боттарынга хамаарышпас хүлээлгелерден хостаар чорук, бис-биле турарывыска, Советтериин соңгуткан депутат корпузуңун инициативазындаң, билиниден болгаш тодаргай ажылындан улуу-биле хамааржыр. Моонбиле холбаштыр эрткен соңгулда кампаниязының түңнелдериниң талазы-биле чамдык бодалдарны чугаалаарый чөпшээреп көрүнер. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалары массаның өзүп турар политиктиг идепкейин бадыткап көргүскенин хамыктың мурнуида айтыр херек. Ынчалза-даа четпестер чокка база болуп эртпээн.

Хамыктың мурнуида партияның чамдык комитеттери, оларның адаккы партия звеноларының соңгулда кампаниязы чоруп турда, эң ылангыя ооң эгс чадазында чорудуунга партийжи салдарның ыяк тодаа болгаш ылаң. Соңгулдаларның түңнелдериниң алырга чамдыктарының политиктиг алыс бодаары четпес удуртукчулар дыка хөй таварылгада боттары кордакчылар апарганындан, хамыктың мурнуида ооң ужурундаа, улус депутаттарының ажылын кызар-кыяр болгаш кызыгаарлаар дээн херээ чок. Черле ынчаш, ындыг чүве турбаан болгаш турбас-даа ужурлуг. Советтер, оларның активтери болгаш ажылдакчылары боттарын боттуг ажыл-херекке көргүзер ужурлуг, оларның бергилээни дазаашкыннары дээш, элээп үе эрткенде ажылчы чон олардан айтыра бээр деп бодай-дыр мен, ол дугайын уттуп болбас.

Эштер!

Платформаның төлевилелиниде СЭКП-ни бот-башкарыр нинтилел-политиктиг организация, чаңгыс эң-сеткилдиглерниң—коммунистерниң эки тура эвилели деп тодаратказн. Бистиң партиявыс ажылчын ангыным, бүгү-ле ажылны чоныуң авангарды болуур болгаш бодуңуң ажылын ленинчи идей-организастыг принциптерге, оларның чогаадыкчы хөгжүлдезинге база ажыглалынга үндезилеп тургузар ужурлуг деп бүзүреп турар бис.

Бо удаада ооң авангардчылролюнуң кол утказы чүл дүвүрге, ооң болуунга таарышпас хүлээлгелерден адырылгаш, теорияны, ажылдың программазын чогаадып кылырынга, организакчы болгаш кижизидикчи ажылга, партинның кадр политиказын боттандырарынче, ниитилелдә чаартырының оруктарынга ооң сырый каттыжылгазының сорулгаларын шинтирлээрниче болуунуң күженнишкиннерин мөөнүзээ аргайы алыр апаар.

Партияны эде тургузар талазы-биле Платформаны төлевилелинде айыткан принципиалдыг үүлдерни СЭКП Четавының төлевилелиниде деңгереңгей-биле тайылбырлап киргеш.

Съезд мурнуңуп документилериниде демократтыг централизмниң принциптерин чаартырының дугайында, партияның иштики амыдыралының ёзулуг демократчылдазының шөлчиринин дугайында айтырыгны чөптүг тургузуп турар. Коммунистер нинтилеби-биле ону деткивишаан, ооңбиле кады кол үүл: быжыг сагыгга-чүрүм, айтырыгларны калбак демократтыг чугаалашканының соонда хөделиишкиннерниң чаңгыс ай чоруу, ажылга коллегиалдыг чорук хевээр артары дээш сагышсыран турар. Демократтыг централизмниң принциптерни СЭКП Уставынга ленинчи билиишкин-биле хевээр артар ужурлуг деп, ханы бүзүреп турар бис.

Партияны эде тургузарының эң кол идеязы, а ол дээрге, партийжи массаларның эрге-чагыргазын бадыткаарыдыр, партияның эге организацияларының эргелерин кадбартырын көрүп турар. СЭКП-ниң политиказын ажылдап кылырынга партияның адаккы звеноларының, коммунистериң салдары өзер ужурлуг. СЭКП кежигүнүнге хүлээп алыр болгаш кежигүн болуруң соксадыр талазы-биле шинтирлерини хүлээп алыр эргени партияның эге организацияларынга дамчыдып бээр деп, Устав төлевилелинде бижээн. Партия кежигүнүнүң эргезин, ооң партийжи болгаш хамаатыг идепкейиниң магалылалын улам тода айыткан. Партиядан эки тура-биле үнүп чоруурунуң дугайында чаа үүлдү киирип турар. Партияның чамдык, эң ылангыя «Тиилелге», «Х Улуг хурал», «Тере-Хөл» совхозтарда, организацияларды ол үүлге удур саналдаан.

Дискуссияның киржикчилеринге партияга кежигүн дугайында кезек улуг сонуургалды болдурган. Бис 80 ажыг саналдарны алган бис. Чижээ, коммунистер — Мөңгүн-Тайгадан Ш. И. Намы, М.-Б. Салчак, Тожудан А. Д. Колев, Каа-Хемден А. Т. Слюсарева, Чөөн-Хемчиктен В. П. Пирлей, Таңдыдан Х. Ш. Ховалыг олар төлевилелде бижээни ышкаш, ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзү эвес, а чүгле эң төлептиглер СЭКП кежигүнү боон болур деп санап турар. Таңдының партия организациязы, «Чаа орук» соахозтуң партия эге организациязы Устав төлевилелиниң I кезээнин дөрткү параграфында: «СЭКП-ниң составындан эки туразы-биле үнүп ёөрааннарны партияга катап хүлээп албас» деп домакты немээр херек деп санап турарлар. ДОСААФ обкомунуң, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынның партия эге организациялары, коммунистер — Улуг-Хемден Н. М. Очур-оол, Т. М. Баир, Таңдыдан А. Ю. Парилов, Чөөн-Хемчиктен К.-М. Б. Сегленей, Өөвүрден Л. Ч. Монгуш олар партияга кирип турарларга кандидат стажы хаптырары эргежок чугула деп санап турарлар. Бо болгаш өске-даа саналдарны бегүдүүгаалажып болур деп бодайдыр мен.

Партийжи массаларның ролюн бедидерин, партияның иштики харылзааларының, бүгү талалыг демократчылдазының Уставтың төлевилелиниде партияда удуртукчу органнарны соңгуурунуң чаа механизми-биле быжыглап киирип турар. Ол дээрге, шилиделиг чорук, адаккы организацияларның коммунистери кандидатураларыны депшидерн болгаш удуртукчу органнарны база конференцияларга, съездилерге делегаттарны соңгуурунга оларның шуут киржикгезин-дир. Республиканың коммунистери Устав төлевилелиниң ол үүлүн деткип турар.

Партия организацияларының секретарьларының чөвүлелдерин, партия клубтарын, дискуссия төптерин болгаш партийжи ажылдың өске-даа хевирлерин тургузуп база ажылдап-даа болурун Устав төлевилелинде бижыглаан, оңу чон деткип турар. Ооңбиле кады сагыгга-чүрүмну үреп, партияны ылбай болгаш башкартынмас кылып турар идейлиг айтыышкынарлыг болгаш хөделиишкиннерлиг фракциялардан Устав СЭКПния идегелдиг камгалаар ужурлуг.

Платформа биле Уставтың төлевилелдеринде СЭКП райкомнарының болгаш хоорком-

(Уланчызы 3-кү арында).

ЧУРУКТАРДА: конференцияның ажылының үезинде.

Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткелиниң төнчүзү

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

нарының ролюн бедидерин көрүп турар. Ол база шын. Олар партия эге организацияларын катыштырып турар даянгыш звеноолар болуп артар ужурлуг. Бөгүн ол звеноларның ажылынга шимчээшкин болгаш шудургу чорук, оларның күштелдирер болгаш каттыштырар ролю кажангызындан-даа артык херек. Шак бо мындыг бодал-биле алырга, райкомнарны, хооркомнарны дүжүрер деп дыңналгылаан чамдык саналдарны таарышпас деп санаар херек.

«Партияның организастыг түргүзүүр» дел III кезектиң талазы-биле чамдык тодаргай саналдарны коммунистер чугаалаарлыг болур деп немээрин санаалдап турар коммунистерниң — Эрзинден К. А. Моң, С. С. Дамдын-Сюрюн, Мөңгүн-Тайгадан С. Б. Донгак, Бай-Тайгадан Р. Ч. Хертек оларның саналдарын качээнгейлиг көөр болза экн. Коммунистер — Сүт-Хөлдең Д. К. Монгуш, Мөңгүн-Тайгадан В. Д. Ондар, Таңдыдан Н. З. Барадулин, Эрзинден Д. С. Хорлуу 18-ки параграфка — коммунистерниң ажылдап азы чорттап турар черинин аайы-биле олар 3 эвес, а бештен эвээш эвес турда партия эге организацияларын тургузуп болур деп саналды киргеннер.

ТК-ның секретарьлары башпаанын СЭКП ТК-ниң бодунуң харылаар айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерин хүлээп алыр эргени бергеи доктаамал комиссияларны тургузар дугайында Устав төлевилелиниң чүүлү-биле чөпшээрежип болур деп бодаардыр мен.

Партияның съездизинге соңгудар ужурлуг СЭКП-ниң Даргазының болгаш оон орлакчыларының албан-дужаалы партияга тургузар, а ол ышкаш амгы түрээ Политбюрону ТК-ниң Президиуму-биле солуур дугайында айтырыгны бис улам хынызы-биле өөренип көөр ужурлуг бис. Удурланышкак саналдар база бар. Чамдыктар болза ону кылыр, а өскелери — маңаа чүнү-даа солувас дижирлер. Бис бодап көөрүвүске, Политбюрону база СЭКП ТК-ның Чингине секретарының албан-дужаалын ленинчи чаңчылдар ёзугаар арттырганы дээре.

Партия съездизиниң документтилеринде быжыглаттынган Контроль-Реризия Комиссияларының дугайында дүрүм партияны быжыглаарынга дуза болур. Комиссия дугайында Дүрүмүвүн телевилелинден көөрге, ол болза СЭКП-ниң Уставын коммунистериң күүседирин, партияның иштики амыдыралының нормаларын сагыырын, бюджеттиң күүселдезин, бодунуң бүрүн эргелериниң ёске-даа айтырыгларын контрольдаар апаар.

Устав төлевилели партия бюджединиң тургустукарының база чарыгдаарының практиказын элээн өскертирин саналдап турарын чугаалаар апаар. Дадывырның 50 хире хуузун партия организацияларының эргезинге арттырарын көрүп турар. Устав төлевилелиниң бо кезээниң талазы-биле бис 30 ажыг янзы-бүрү саналдарны алган бис. Партияның чамдык организацияларының дадывырының 80 хире хуузун арттырып алырын саналдап турар. Ол эргени электен-не боттандырып эгелей бээрин ораллашкан элээн каш парторганизациялар амбезин бар. Шак мындыг фактыларны СЭКП Кызыл хооркому бюрога чугаалашканы дээн бодай-дыр мен. Дадывырларны эң-не шын үнделзиниг ажыглаарынга база бадылаар бюджетке дүүштүр секретарьлар чөвүлелиниң киржилгези-биле эде хуваарда оларны партия комитеттеринге мөөнеп чыып алыр херек деп, дыка хөй коммунистер, чамдык парторганизациялар санап турар.

Амгы тургустуиган байдалда партияның область организациязының бюджединиң орулгалыг кезээ, партияның кежигүн дадывырлары болгаш ёске-даа орулгалар түгле 19 хуу азы 1,2 млн. рубль, СЭКП-ниң бюджединден дотация 5,1 млн рубль азы 81 хуу болуп турарын республиканың коммунистери, кандыг-бир шиитпирни хүлээп алырының мурнунда, билгеп турар ужурлуг. Эге организацияларга партия дадывырының 50 чедир хуузун арттырар апаар болза, боттарын түгле үш комитет: Кызыл хоорайның базарга «Тыва даг-дүгүр», «Тыва кобальт» комбинаттарның парткомнары өскээртен дуза чокка хандырып болур. Бо чорук экша-хөреңгилериниң эде хуваалдазы чокка болдунмас дээр ин херечилеп турар-дыр. Моон сонгаар-даа бис партия организацияларының структуразын чүрүмүдарының, чарыгдаалдарны кызырарының, партия ажыл-агыйын чөптүг чорударының, орулгаларны көвүдедириниң немелде үнер дөстерин тыварының дугайында бодаар апаарывыс чайлаш чок.

Партия аппарадының дугайында. Бо конференцияга белеткелдиң үезинде чамдык партия организацияларынга аппараттың тургузуун эде көөр талазы-биле янзы-бүрү саналдар, бодалдарны илередип турган. Айтырыгны ынчаар тургузары партияның чарыылаар ажылының, оон хемчээлинге чүгүлеп, ёске кандыг-даа херекке дег, эмин эрттир ол-боже чайгыларны ажык чок деп чугаалазы эргежок чүгүла деп санап турар бис. Партияга аппарат эргежок чүгүла, ол дугайын Платформа төлевилелинде тодаргай чугаалаан. Аппарат ой-тавыда, ажылын билир, бедик бүдүрүкчүлүг болур деп чүве билдингир. Партия организациларының болгаш оон аппарадының тургузуун өскеертир эргени партияның область, край организацияларынга бээрн көрдүнген. Коммунистерниң санал-оналларын өөренип көөгеш, бис партияның XXVIII съездизиниң соонда бо айтырыг талазы-биле боттарывыстың саналдарывысты киирер бис.

Платформа төлевилелинде партия парлалгазының дугайын база чугаалаан. Партия бодунуң ажылының ажык-чарлын херек кырында боттандырып турар болгаш ындыг болуруи бүгү күрүне база хөй-нинти организацияларындан чедип ап турар. Ажык-чарлыг дорукту хөгжүдери партийжи журналистерден, парлалга организациларындан ажылдың чаа, улам бедик деңнелиин, медереп билген харысалгалыын болгаш шынының негээр.

Солуннар редакцияларының, телерадиокүркомитеттиң коллективтериниң ажылында ёскертилеп турар-дыр.

Массалыг информацияның чепсектери республика амыдыралының аңгы-аңгы адырларынга «айтырыгларны» тып ап, солуннарны СЭКП обкомунуң болгаш райкомнарның контролюндан үштүрүп саналдап турар-дыр. Бир эвес чогум шыны-биле алыр болза, айтырыг ында эвес боор. А чүгле кайы-кайызының-даа партийжи бедик харысалгалы болгаш эде тургустуунушкунуң херээн буруңгаарладырынга сонуургалды, амыдыралды ханы билири, аңаа шын уг-шигин тывары, бүгү-ле чүүлдерге шыныны херек. Съезд мурнуңуң документилеринде көрдүнүп турары дег, солуннар редакторларын, редколлегияларын база боон болгу дег, партия комитеттериниң пленумнарыгга бадылаары оларның эрге-хүлээлгелерин чогуур деңнелге көдүрер, а ол ышкаш, оон мурнундаазы дег, соңгулдалыг партия комитеттериниң мурнунга отчёттуг болуруи, комитеттериниң кырыынга турбазын бадыткаар деп чүвеге бүзүрел турар бис.

Бөгүнде хуралларда, пленумнарда, конференцияларда Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында айтырыгны долу хемчээлге көдүрүп турар. Ол херек бе? Оон программазы, эрге-хүлээлгези кандыгыл деп айтырыгларны салып турар. Бис Россияның Коммунистиг партиязын тургузары дээш үнүүсту кадып түвээ бис. Бо айтырыг талазы-биле конференцияның делегаттарын санап бээрин дилеп тур мен. Россия Федерациязының коммунистери чүрттүн амыдыралының бо харысалгалыг үезинде олар СЭКП-ниң дүрээлеңиге кажан кезээде мурнакчы, организас болгаш идея талазы-биле сырый каттышкан отрады, оон үндезин дээш бооп келген ындыг турүжун салбас ужурлуг деп чүве чайгылыш чок болур ужурлуг.

Ниитилелдиң чаартылгазының үезинде партияла тургуступ турар чаа байдал партияның бүгү кадр политиказын шыңгыы эде көөрүн негеп турар. Чугаа болза партияның бүгү кезектериниң, бистиң бүгү күрүне база хөй-нинти организмивистиң ажылдан шыдаар бедик шынарларын хандырып турар шак ындыг кадр ажылының системазын ажылдап кылырының дугайында боон турар.

Амгы үеде кадр айтырыы социалистиг демократияның бүгү талалыг калбарары, ниитилел амыдыралывыста айтырыгларын шиитпирлээрингге ажылчы чонуң боттуг киржилгези, оларның кадрларга саллары, кадрларның ажылын контрольдаарын боттандырары-биле сырый тудуш холбаалыг боон турары боттуг чүүл-дүр. Кижилерни өөренип көөрү, оларның шынарларын ажыл-херекке хынаары, шилгелиг байдалда соңгулдалыг болуруи база боттуг чүүл апаргап.

Ынчалзажок ажыы-биле чугаалаар апаар, кадрлар шилирининг болгаш таарыштыр тургузарының механизми элээн чергелиг сулараан, бис эвээш эвес бергелээшкиннерге, чамдыкта шуут болган чүүлдерни үгүле демделээр ужурга таваржып турар бис. Шак ындыг механизмни съезд мурнуңуң документилеринде төлевилел кирирбээн. СЭКП ТК амгы байдалларда кадр политиказының айтырыглырын хамаарылгалыгыл, партияның угланышкынын олар амыдыралга боттандырып шыдаар деп бодаар-дыр мен.

Бистең ооң мурнуялан быжыккан, ынчалзажок чаа угаан-бодал сиңген кадрларда, чаа тыптып келген, ынчалзажок боттуг ажыл-херектерге чогуур идепкей, тодаргай хөделиишкин чок кадрлар бээ бар. Бис ажылдакчыларның тодаргай шынарлары, оларның байдалды эң-не талазынче ескертир, кижилерни организастап шыдаар аргалыын удуртулга болдуар ужурдуг бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның бодунуң эде тургустуунушкунуң байдалдарында кадрлар-биле ажыл — партийжи удуртулганың үнезин дөзү. Партия организациязының сайгарып турар кандыг-даа айтырыы хамыктың түңнелинде колкол черлерде ажылдакчылар канчаар хуваатгынганыл, дааскан херекке олар кандыг хамаарылгалыгыл, партияның угланышкынын олар амыдыралга боттандырып шыдаар деп чүвеге айтырыг-лыр.

Ырак-узакка чоруурга хереглеттине бээр чүүлдел-ле хөй боор-дур. Айтыглар тургустунуп келир. Кыштаавыс Алдан-Маадыр девискээри — Кужурлуг-Хову деп черде. Арендалыг болганывыста, 1969 чылда-ла туткан кажаанның хөлезинии-өртээн бистең тыртып турар. Совхозувус. Ол шын бе? Оон өртээ ам каш артхан боор чүвел?

Чайын одардар солуп, Кежээ-Бажының делгем чайлагларынга баар бис. А черле биске автомагазин чүгүла херек апаар-дыр. Чөгүм бисти хандырар ужурлуг автомагазинивис келбес, харын ёске малчыннарда бажыглаткан Александр Ооржактыы кээр, аңаа өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур улус-тур бис. Эш кадар-бе — ногум-на оортан хамаарыр.

Платформаның, СЭКП Уставының төлевилелдеринде ёске-даа тодаргай саналдарны кирген. Оларны шупту-зун билдингир кылдыр делегаттарга үлеп берген. СЭКП обкому шупту саналдар болгаш сүмелер өөренип көрдүнген, кичээнгейден дашкаар артпазын дээш шыгыы хайгаараллы тургускан.

Эштер! Эде тургустунуушкун—ол дээрге чүүл-даа мурнуила практиктиг ажылхеректер. Ол дээрге — немелде аъш-чем продуктуларын болгаш хүн бүрүүн ажыглал барааннарын бүдүрери. Ол дээрге — чүрттелга бажыннарының, ялгилерниң база садтарының, школаларның болгаш эмнелгелериниң тудугларын. Ол дээрге — корум-чурум болгаш сагылга-чурум. Бөгүн хол чүүл — тургузукчу ажыл-иш, совет кижилерниин шупту-зунуң база кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш күш-ажыл.

Бис шупту-вус, республиканың коммунистери, ажылчы чоннары бо чылдың ажылының түңнелдериниң кайы хире чүве хамаарыжын эки мелдереп билир ужурлуг бис. Чылдың бирги чартыынга ажыл-херектериниг баксырай бергенин улуг дүвүрел-биле демделээр апаар. Улуг күжениишкин, боттуг ажыл-херектер болгаш тодаргай түңнелдер херек. Бо чылдың беш айларының дургузунда үлетпүр продукциязын бүдүрери эрткен чылдың ол-ла үезин-биле деңнээрге 2,9 хуу кызыл, хереглекчилер 2,1 млн. хире рубльлиг продукциязын чедир албаан. Будуүрүлгелериниң 30 хуузу керээ ёзугаар продукция бээринең хүлээлгезин доктаамал үзүп келген.

Бо херекке эң-не улуг «Аалыышкынын» «Тыва кобальт» комбинаттың (850 мун. руб.), бажың тудар комбинаттың (450 мун руб.), «Тыва даг-дүгүр тудугнуун» үлетпүр тудуг комбинадының (335 мун.), дараанылга-трикотаж фабриказының (338 мун.), Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының (515 мун руб.) коллективтери киргеп. Үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталының, орулга планның 465 мун рубльге чедир күүсетпээн болгаш эоткен чылдың деңнелинге бодаарга, оон кирери чүгле 52 хуу болган.

Капитал тудугга ажыл саазының чылдың капитал салыышкыннарының 30 хире хуузун беш ай дургузунда күүсеп алган. Доозулбаан тудугларның хемчээли көвүдээн. Бистиң кол-кол тудугжу салбырларывыс керээдиг ажылдарның хемчээлин кудулаткан. «Тыва тудуг» (А. И. Остапец), «Тыва агроүлетпүр тудуг» (Г. М. Шубник), «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж тудуг» (Л. А. Лехтариков), «Тыва суг-мелиорация» (Н. А. Жоголь) планнарын үскен. Ынчаарга эң-не үш-үдүрүм чүве чүл дээрге, план күүселдезин дээш демделеп удуртукчулар безин башкарбас, санавас-даа апарганнар.

Республикада чүрттелга бажыннарын дужаары беш айларда чыл планын чүгле 15.4 хуузу болган, а оон 55 хуузун деотку кварталда планнаан. Школаларның, эмнелге албан черлериниң тудуунда ажыл-херек багай.

Көдээ ажыл-агыйда дыка нарын байлал тургустунуп турар. Кыштаглаашкынны ажок бергедеп ашкан бис. Агаар-бойдустуң байдалы часкы хову ажылдарын бүрүнү-биле доозар арганы безин бербээн. Хөрээнге ел-шык чогундан тараа биле мал чеми культураларның 40 ажыг хуузу тарыттынмайн арткан. (Оода мал чеми өстүрүп алырда, июньның бирги он хонгуунда чаъска идеген тураар бис). Одарлар багай. Мал азыраан, оон продуктулуг чоруу кудуу болуп артпышаан. Бо бүгү чорук чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга салдарлыг болур турар болбайн аан, а ол дээрге кижилериниң сеткил-хөөнүгге база салдарлыг болгай. Чуртта берге байдалдарга капсырлаштыр ындыг бооп турар-дыр. Улуг бергелер бар-даа болза, кижилерни аъш-чембиле хандырарын бакса-ратпазын кызып турар бис. Бис боттарывыстың курлавырларывысты болгаш аргаларывысты, эки ажыглаар ужурлуг бис, а олар бар. Чурттакчы чонтан, эң ылаңгыя көдээден, көдээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылын садып алырын эки организастаар, хөлезин ап саарар болгаш рынок садының калбартыр херек. Бисте чүү-ле барыл, ону шын хуваарынга контрольдуу шыгыыладыр, мөлчүүлүг болгаш кажар, ортуг аргаларга хамык-ла орукту хаар.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерден түңнел чаңгыс. Ол чүл дээрге, шупту-вус мобилизастаттынар, шупту ажылдаар-ла. Чонга аңгы-башка чоруктан база азырадыкчы хөөреден, ажыл чокка-ла, хуузуда күш-ажылны салыышкын чокка-ла магалыг чүүл маңаарынган ёске чүнү-даа бербес амгы салдынчак чорукту, чалгаа чорукту, политиктиг хоозун чулчуруушкунну соксадыр херек. Республиканың бүгү коммунистери түңнелдеви үндүрер, бергелерни ажып эртер дээш, чоннуң амыдырал деңнелин кудулатпас дээш, ажылчы чонунга демисселин удуртуп баштаар херек. Оон-биле партияның атларды, съезд мурнуңуң документилеринде киргеп оон ажыл-херектериге база бодал-сагыжынга кижилериниң бүзүрелин быжыглаар ужурдуг бис.

Партия ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болур хүнүн бо чылдың июль 2 деп доктаатkан. Съездиге белеткел кидин чоруп турар. Янзы-бүрү санал-бодалдарның, идеологтуг болгаш политиктиг демисселдин чидиглеңгенинин үезинде, СЭКП-ниң туружун бызыы-биле хамгалаары, оон марксисчи-ленинчи идейлиг болгаш организастыг үнделзиниерин чүй шавар дээр ораллажыышкынынарының мурнунга дедирленмес, совет ниитилелдин авангардчы политиктиг күжүнүң дугайында ленинчи өөредиглге дүүштүр аңаа чаа овур-шынарны бээрн амгы үеде эң чугула сорулга ол.

Чагаалардан одуруглар

АНЫЯКТАР, ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ, «ТУРУП ТУВУС»...

Аныяктар кижизидилгезинге социал айтырыгларның киржилгези аажок улуг. А оон канчаар шиитпирлеттинин турарын маңаа чугаалап-даа канчаар, каракка илден ышкажыл. Бөгүнгү үеде бистиң кол сорулгавыс мындыг: тоомча чок чоруктуң көжегезин сывыра соп, каржыны кээргелбиле, бодамча чок чорукту эрик баар-биле, буянныг херектер-биле солуур че келген. Аныяктарга хумагалыг, сагыш човаашкынныг болуп шыдаваныывыстың түңнелинде, бистиң амыдыралывыста шиитпирлеп чадап турарывыс хөй-хөй айтырыгларның кырында аныяктар айтырыы база аар чүүк болуп чүдүрүлгени ол-дур.

Михаил ШУР-ООЛ.
Кызыл хоорай.

* * *

Сөөлгү үеде аныяктар улуг салгалдың кижилериниг аныяктарның кижизидилге айтырыынче боттарының үезинде чогуур кичээнгейни салбаанындан амгы үеде кем-херек үүлгедиишкинилери көвүдээн дээр сагыштыг бүрүүну онаап турар. Ынчалза-даа шупту кижилерни чаңгыс дыргак алаанга дыскаан ажыы чок. Оларның аразында төлеп чок, аныяк-өскенге багай үлегерин көргүзүп чоруурлар чок деп чугаалап шыдаавас мен. Ындыглар база кайы хөй. Ынчалзада-даа чалыы назынның салыыңолу дээш чүрээниң ханызынан дүвүрел чоруур, ол дээш бүгү күжүн, энергиязын чарыгдап чоруур кижилер база бар. Ындыг биче сеткилдиг кижилер кол нургулаймында эскет чок болур. Бир эвес долгандыр хынамчалыг көөр болза, бистиң аравыста ындыгларның хөйүн кайгап каар силер. Чаржынчыг үүл каракка дораан илдигер болгаш оон хөлегезинге алыскан, көжегелеткен эки чүүлдү эскерери ындыг-ла белеп эвес. Амыдыралың терецин хандыр өөренип билири кымга-даа артык эвес болгу дег.

Эртине ЧООДУ.
Тес-Хем район.

* * *

Чаржыттарым, ачыларым, дуңмаларым! Экини бактан, актыы карадан ылгап билиптер апарган хиревисте-ле, аныяавыстан адыыс камнавайн, бүгү-ле чаржынчыг үүлдерге буруудаттырып чоруурувыс ужуру чүл? Чүге боттарывыстың кылып турар үүлдеривисти, хөделиишкиннеривисти контрольдап шыдавас апарган бис? Чалыы сеткилдеривиске каржының үрезиннери кажан хөрзүн тып, чечектелип четтигипкени ол? Кым аңаа буруулугул?

Бистиң мурнувуста назынның узун оруу шөйлүп чоруй барган. Ону канчаар чорттап эртери бистиң боттарывыстан хамааржыр. Чүге мооң дугайында болавайн, а чүгле хүнүн бодап, «мээң соомда та үер болуп турзун, хамаан эвес» дээр хөөнүүг чорттап чоруур бис? Чүге?

Елена ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

* * *

Кызыл хоорайның училищелериниге, техникумнарында өөренип турган үруглар болгаш оолдар өөренириниге болгаш дыштанырында, чорттаарында таарымча чок байдалдарга таарыныл чадашкаш, чанып чедип кээп, өөредилгеде-даа, ажылда-даа чок, берге аныяктар дирткеннерин санында кирип турарлар.

Аныяк кижиге хамаарылгадан дыка хөй чүүлдер хамааржыр дээрзин чөрениң удуртукчузу билгеп турар ужурлуг. Ол сургууулдарга училище даярге оларның ийиги бажыны, оон амыдыралының байдалы, чедишкиннери чүгле оларның боттарындан хамааржыр дээрзин херек кырынга шинзидер апаар.

Улустарның ажы-төлүүн салыы-чолу, билиг чедип алыры дээш харысалгалыг мен дээрзин утпас ужурлуг. А бистиң амыдыралывыста оранчокта ындыг эвес. «Кажып» чаныл турар аныяктарның санының көвейи ортумак өөредилге черлериниге байдалдың дүвүреңчиг болуп турарын хереченл турар-дыр.

Ш. ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык.

* * *

Бистиң эрткен үеден төөгүвүстү бүгү талалыг сайгарар ужурлуг тургаш, оон чүгле хөлегелиг кара талаларын алыры сөөлгү үеде нептерээн. Чырык чер кырында чок «баштыңчыларывыстың» «бажын кованнадып» турда магалыг-ла бис.

Сталинни, Брежневти, Токаны бактаары, төөгүнүң балалчак, хөлегелиг талаларын көргүзери, парлаары болгаш чүгаалаары ам болзун, бис шуут туруптувус, көөр, номчуур болгаш дыңнаар-д а хөнүвүс чогул...»

Бичиш МОНГУШ.
Өвүр районда «Кызыл туң» совхозтуң партком секретары.

Социал айтырыглар

ДЕПУТАТТАРЫВЫС, КАЙДА СИЛЕР?

Бис, ёөм ээзи Адар-оол Монгуш-биле, ам 28 чыл дургузунда малчыннап келдивис. Бо чылын 340 хунан хой кадарын тур бис. 100 хойдан 70 хураган алыр тургаш, 71-ни доруктурдувус. Аренда керээзи-биле ажылдап турар бис.

Ырак-узакка чоруурга хереглеттине бээр чүүлдел-ле хөй боор-дур. Айтыглар тургустунуп келир. Кыштаавыс Алдан-Маадыр девискээри — Кужурлуг-Хову деп черде. Арендалыг болганывыста, 1969 чылда-ла туткан кажаанның хөлезинии-өртээн бистең тыртып турар. Совхозувус. Ол шын бе? Оон өртээ ам каш артхан боор чүвел?

Чайын одардар солуп, Кежээ-Бажының делгем чайлагларынга баар бис. А черле биске автомагазин чүгүла херек апаар-дыр. Чөгүм бисти хандырар ужурлуг автомагазинивис келбес, харын ёске малчыннарда бажыглаткан Александр Ооржактыы кээр, аңаа өөрүп четтиргенивисти илередип чоруур улус-тур бис. Эш кадар-бе — ногум-на оортан хамаарыр.

Платформаның, СЭКП Уставының төлевилелдеринде ёске-даа тодаргай саналдарны кирген. Оларны шупту-зун билдингир кылдыр делегаттарга үлеп берген. СЭКП обкому шупту саналдар болгаш сүмелер өөренип көрдүнген, кичээнгейден дашкаар артпазын дээш шыгыы хайгаараллы тургускан.

Эштер! Эде тургустунуушкун—ол дээрге чүүл-даа мурнуила практиктиг ажылхеректер. Ол дээрге — немелде аъш-чем продуктуларын болгаш хүн бүрүүн ажыглал барааннарын бүдүрери. Ол дээрге — чүрттелга бажыннарының, ялгилерниң база садтарының, школаларның болгаш эмнелгелериниң тудугларын. Ол дээрге — корум-чурум болгаш сагылга-чурум. Бөгүн хол чүүл — тургузукчу ажыл-иш, совет кижилерниин шупту-зунуң база кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш күш-ажыл.

Бис шупту-вус, республиканың коммунистери, ажылчы чоннары бо чылдың ажылының түңнелдериниң кайы хире чүве хамааржырын эки мелдереп билир ужурлуг бис. Чылдың бирги чартыынга ажыл-херектериниг баксыраай бергенин улуг дүвүрел-биле демделээр апаар. Улуг күжениишкин, боттуг ажыл-херектер болгаш тодаргай түңнелдер херек. Бо чылдың беш айларының дургузунда үлетпүр продукциязын бүдүрери эрткен чылдың ол-ла үезин-биле деңнээрге 2,9 хуу кызыл, хереглекчилер 2,1 млн. хире рубльлиг продукциязын чедир албаан. Будуүрүлгелериниң 30 хуузу керээ ёзугаар продукция бээринең хүлээлгезин доктаамал үзүп келген.

Бо херекке эң-не улуг «Аалыышкынын» «Тыва кобальт» комбинаттың (850 мун. руб.), бажың тудар комбинаттың (450 мун руб.), «Тыва даг-дүгүр тудугнуун» үлетпүр тудуг комбинадының (335 мун.), дараанылга-трикотаж фабриказының (338 мун.), Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының (515 мун руб.) коллективтери киргеп. Үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың бирги кварталының, орулга планның 465 мун рубльге чедир күүсетпээн болгаш эоткен чылдың деңнелинге бодаарга, оон кирери чүгле 52 хуу болган.

Капитал тудугга ажыл саазының чылдың капитал салыышкынларының 30 хире хуузун беш ай дургузунда күүсеп алган. Доозулбаан тудугларның хемчээли көвүдээн. Бистиң кол-кол тудугжу салбырларывыс керээдиг ажылдарның хемчээлин кудулаткан. «Тыва тудуг» (А. И. Остапец), «Тыва агроүлетпүр тудуг» (Г. М. Шубник), «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж тудуг» (Л. А. Лехтариков), «Тыва суг-мелиорация» (Н. А. Жоголь) планнарын үскен. Ынчаарга эң-не үш-үдүрүм чүве чүл дээрге, план күүселдезин дээш демделеп удуртукчулар безин башкарбас, санавас-даа апарганнар.

Республикада чүрттелга бажыннарын дужаары беш айларда чыл планын чүгле 15.4 хуузу болган, а оон 55 хуузун деотку кварталда планнаан. Школаларның, эмнелге албан черлериниң тудуунда ажыл-херек багай.

Көдээ ажыл-агыйда дыка нарын байлал тургустунуп турар. Кыштаглаашкынны ажок бергедеп ашкан бис. Агаар-бойдустуң байдалы часкы хову ажылдарын бүрүнү-биле доозар арганы безин бербээн. Хөрээнге ел-шык чогундан тараа биле мал чеми культураларның 40 ажыг хуузу тарыттынмайн арткан. (Оода мал чеми өстүрүп алырда, июньның бирги он хонгуунда чаъска идеген тураар бис). Одарлар багай. Мал азыраан, оон продуктулуг чоруу кудуу болуп артпышаан. Бо бүгү чорук чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга салдарлыг болур турар болбайн аан, а ол дээрге кижилериниң сеткил-хөөнүгге база салдарлыг болгай. Чуртта берге байдалдарга капсырлаштыр ындыг бооп турар-дыр. Улуг бергелер бар-даа болза, кижилерни аъш-чем-биле хандырарын бакса-ратпазын кызып турар бис. Бис боттарывыстың курлавырларывысты болгаш аргаларывысты, эки ажыглаар ужурлуг бис, а олар бар. Чурттакчы чонтан, эң ылаңгыя көдээден, көдээ ажыл-агый продуктуларының артыкшылын садып алырын эки организастаар, хөлезин ап саарар болгаш рынок садының калбартыр херек. Бисте чүү-ле барыл, ону шын хуваарынга контрольдуу шыгыыладыр, мөлчүүлүг болгаш кажар, ортуг аргаларга хамык-ла орукту хаар.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерден түңнел чаңгыс. Ол чүл дээрге, шупту-вус мобилизастаттынар, шупту ажылдаар-ла. Чонга аңгы-башка чоруктан база азырадыкчы хөөреден, ажыл чокка-ла, хуузуда күш-ажылны салыышкын чокка-ла магалыг чүүл маңаарынган ёске чүнү-даа бербес амгы салдынчак чорукту, чалгаа чорукту, политиктиг хоозун чулчуруушкунну соксадыр херек. Республиканың бүгү коммунистери түңнелдеви үндүрер, бергелерни ажып эртер дээш, чоннуң амыдырал деңнелин кудулатпас дээш, ажылчы чонунга демисселин удуртуп баштаар херек. Оон-биле партияның атларды, съезд мурнуңуң документилеринде киргеп оон ажыл-херектериге база болдал-сагыжынга кижилериниң бүзүрелин быжыглаар ужурдуг бис.

Партия ТК-ның март (1990 ч.) Пленуму СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болур хүнүн бо чылдың июль 2 деп доктаатkан. Съездиге белеткел кидин чоруп турар. Янзы-бүрү санал-бодалдарның, идеологтуг болгаш политиктиг демисселдин чидиглеңгенинин үезинде, СЭКП-ниң туружун бызыы-биле хамгалаары, оон марксисчи-ленинчи идейлиг болгаш организастыг үнделзиниерин чүй шавар дээр ораллажыышкынынарының мурнунга дедирленмес, совет ниитилелдин авангардчы политиктиг күжүнүң дугайында ленинчи өөредиглге дүүштүр аңаа чаа овур-шынарны бээрн амгы үеде эң чугула сорулга ол.

Репортёр даалгаже үнүшкен

Бистиң редакцияга Тывада, ылаңгыя, Кызыл хоорайда аныяктарның арын-нүүрүн бахсыраар чоруур «чиик» ажы-чаңныг уругларның тыптып келгенинин дугайында чагаалар кээп турар. Янзы-бүрү ужур-утка сиңирген киленнээшкинниг-даа, муңгарал-биле бижиттинген ханы бодалдарлыг-даа чагаалар бар-ла.

«Энциклопедия словарын» ажыдып көөр болзувусса, ында мынча деп бижиттинген: «Проституция — амыдыраарынга херек акша-ажык тып аары-биле бодунуң мага-бодун салаар чорук. Капиталзам үезинде проституция нептерең-гейээн. Оон социал чылдагааннары — хереэээннерин эрге чогу болгаш дең эвес чоруу, оларның ажыл төлевириниң кудузу, ажыл чок чорук... Социалистиг чурттарда проституцияның социалдыг илереэшкин апаарынга байдаллар чок» деэн.

Шак бо бүгү айтырыгларга харыыны бээр дээш бистиң корреспондентивис даалгаже үнүпкен.

Оларны болгашкан черивис, хоорайның ортузунда скверде бөлүк теректер адаанга саңдайга олурда тып алдым. Үш уруг оон-моон эртпи-дүшкен кижилерже кайганып, бир-ле кижиниг маңагыынган олурлар. Сандайга олуруп болуруунун чөпшээрелиң олардан дилээш, болумну таныштырдым. Уругларының ийиги «кудурук» элертпп эккелбээн бе, моозуй дээш-дээш, бажының дүгүн кыскаладыр кестиргеш, дылыртып алган, шилгедек дурт-сыныыт, кыдырык характырлыг, чуга, ягаан кылдыр будун алган эриннерлиг, кызыл кофталыг, «бөпаң» чүвүрлүг уруг каттырып кагды.

Шак бо «чиик ажы-чаңныг» деп адап чаңчыкканывыс («яңган» деп сөстүг адап диттикпес-тир мен) кызыжактарбиле ужуражылгам шак мынчаар эгелээн. Олар-биле ужуражыр арганы, болчагга чедирген ниити дылды канчаар чедип алганымны чугаалаашдаа канчаар мен, мээң бичии чажыдым болуп артар ыйнаан. Ынчалза-даа бо бүгү амыдыралдың согур таварылгазы болбаан дээрзин айтып каайн. Кызылда мындыг кыстарның барының дугайында медээ дыңнаваш, сураганыын, хөй-хөй кижилер-биле домактажыгны чорутканым түңнели хилис барбааны ол. Кыстар-биле чугааны чыркыкче үндүрерин чедип алырда, оларның меңээ салган негелделерин көүседир ужурга таварышкан мен. Оларның ат-сывын, төрүттүнген черин, чүнү кынчап турарын адаваас деп аазашкынны берген мен. Бир-тээ, материалга кижи бүрүзүнүң бодалын илередир бергеи-биле, туралааным аты шилип алырын чөпшээрээрин дилээп, «чөптүг-дүр» деп харыы алдым.

Ол-хүн элээп үр-хөөрештивис. Изиглеңчин, маргыжын, бирде-бирде алгыжарынгадаа чедип турдувус, ынчалзажок шоодай кадык картошканы үреп каалтып болур. Силерниң чаа угаал бодаашкынныг кижилериңер эрги үзел-бодалдыг кижилерниң салдарынга алыспас деп магадылалды кым бээрил?

Мен көдээге, ажы-төлү хөй өг-бүлеге өстүм. Чажымдан ядыы-түрегей байдалга өзүп келдим. Акыларымның, угбаларымның кедип каапканы иник-хеп кедип, хлеб, чигир көргөн дээрден башка чүнүдаа ожаавааи мен. Ада-нем арага-дарыга хандыкшыл чок улус, уругларын бүт кырынга тургузуп алыр дээш ажок кызаралар, ынчалза-даа бирээзи 72, өскези 106 рубль акшабиле ынча хөй австарны канчаар өстүрерил? Каш борбак мал-маганныг-даа болзувусса, олар амыдыралывысты кайыл чиигеп аар.

Корр.: Берге амыдырал кижини далыктырар, туруштут, амыдыралга ынак, чаңгыс көпеектин үезинде ханы бодап билириниге өөредир болгу дег. Амыдыралдың ындыг школазын эрткен кижи чүге ыяавыла мындыг, чигзиничиг орукту шиидип алган сен?

Чойганмаа Х.: Мея бодумнуң мурнумда чүгле чаңгыс сорулганы салган мен—ёзулуг кижи болуп чорттаарыы. Оны чедип алыр дээш чүнүи-даа мурнунга доктаавас мен. Улустардан кескинди хлеб дилеп, кижилерге хыйыртадып чорттаар хөөнүм чок.

Корр.: Ниитилелдиң буруудадыр сагыштыг ышкаш-тыр силер, уруглар. А боттарынар ниитилелдиң кезик-чамдыы бис дээрзин уттупканынар ол бе? Чок, күзээр, күзевезинерзе-даа

Марина С.: Чижээлээрге, мен чараш мен деп чүүлдүү, ээр кижилерге таваржыр, оларны болумнуң чаражым-биле элээдип шыдаптар мен деп чүвеин кончуг эки билир мен. Ындыг төлээле ону ажыглаар апаар. Амыдырадан шыдаар шаа-биле алыр херек, оон кадында чалыы назын база моңге эвес болгай. Мээң чугаам каржы, бужар-даа дыңналыры чадавас, канчаар хүлээп алыр силер, бодунар билинер.

Корр.: Бот-боттарыңарның аразында «профессиявыс» дээр чүүлүнерни канчаар ойзу адаар-дыр силер?

Света К.: А-а, канчаар-даа, чүү-даа дизе ажырбас. «Ынакшылдың дашчыналары», «Дүнекн тюльпан», «Ынакшылдың ховаганнары»...

Корр.: Ынакшыл дээрге нарын билиг-ле болгай. Ону чаңгыс талалай көрүп, чүгле мага-бот таалалы киллыр биле бээрге болур бе? Ол дээрге сагыш-сеткил, мага-бот таалалындан аңгыда, энерел, чоргаарал, сагыш човаашкын катай хаара-д

Чаа тывызыктар

Сыгылар чүсүг,
Чыдар коошпалыг.

Хемден эттээр
Хензиг илбээм.

Ажыдыптар аксы бар,
Ажырыптар боску чок.

Узазын өзектиг,
Узун хөнү сынныг.

Азыг диштер хавырды,
Адыр-мыйыс шиштеди.

Тывызыкты Казарбай ТҮЛҮШ ыткан.

Сонуургап номчуңар

ХЕНДИРНИҢ АЖЫЫ

Делегейде билдингир, Дания чүрттүү тоолчу чогаалчы Ганс Христиан Андерсенниң Одеис деп хоорайда шыгжаттынган чүүлдериниң аразында бижыктыр дошпап каан чоон хендир бар. Андерсен ол хендирни аяа-чорукче үргүлчү ап чоруп турган.

Бир-ле катап, улуг отельдиң үстүкү каңдынга турда, өрт үнген. Хендирни ханага быжыглаш, ол туттунуп садып келген. Ынчангаш Данияның база Норвегияның эрги отельдериниң үстүкү каңттарының сонгаларында хендир илбектээр бижыг демирелерни кадап каан. Отельдиң ээлери аңаа хендирлерни азып каар.

ЧАДА

Американ эмчилер Брент Пети база Дэвад Харрингтон мынчаар санап турарлар: неделя дургузунда кижиниң организмги ийи мүңгүн эвээш эвес артык калорийлерни чыып алтар. Оларны чок кылыры негеттинер. 70 тепкиишти чадаже үнерге 28 калорийни «чок кылыр». Артык калорийлерден адырлыо дизе, неделя дургузунда беш мүң тепкиишти артап эртери чугула.

ШИИТКЕЛ

Үүрмек оор херек кылган дөрт аныяк оолду судья воскресенье санында таптыг-ла 15 шакта полиция участогунга кээп демделдип турарын хүлээндирген. Кижи бодаарга, аргажок-ла шииткел ышкаш сагындырар. Херек кырында ол шиитқел оолдарны ундарадыпкан. Олар ам дыштаныр хүнүүн футбол маргылдааларын көөр аргазы чок ышкажыл. Ол маргылдаалар таптыг-ла 15.30 шакта эгелээр болгай. Ол шиитқелди үрээр болза, кара-бажың оларны манап турар.

ЭЛДЕПТИГ-ЛЕ

«Нэтил инпуайрер» деп америк солун кайгамчык таварылга дугайын дыңнатқан. Эрткен чылын август 12-де Калифорнияда Вентура хоорайның чүрттакчызының өг-бүлезинге ийи ийис оол төрүттүнген. Ында кижи кайгаар чүү деп: ийистер барык хүннүп-даа төрүттүнүп-ле турарлар.

Херектин ужуру болза мындыг-дыр. Бо ийистер дээрге ол да өг-бүледе үшкү салгалдың ийистери болуп турар. Олда хүнде, ол-ла өг-бүлеге үш удаа ооп ийистер төрүттүнген.

Ургуларыңарга номчуп бериңер

УУЧАК

—Бичии хырның тотту бе,
Бижиргексеп турба.
Бопуун кеттин, уучак,
Болзун, болзун, кылашта.

Бөөп-бөөп, уучак,
Бөмбүүн эккел, уучак.
Бас-ла, бас-ла, уучак
Барып үшпа, чассыг оглум.

Уучак, уучак, эреспей,
Уламчылап кылашта.
Үшпа-үшпа, уучак,
Улус көрзүн, уучак.

«Уучакты» уттупкаш,
Ужа-тура базыпкан.
— Охай, охай, чассыгбай
Оруун ажык, кылашта.

Моңгуш ЮНДЕШ-ООЛ.

ӨСКЕ ОГЛУ

Ат-сураглыг аттажым — **Николай Өскеевич ӨЛЗЕЙ-ООЛГА**

Ачаң адың — «Өске» деп каан...
Атта үүг деп? Кым-даа болгай!
Эки атка
Энгиме-дег бедий бербес,
Багай аттаң
Маадыр боору дудап калбас.
Оккур, ыржы Шыдазын хем —
Угба тырта, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы —
Улус тырта, Кызыл чоктаан:
Арны аштып, үнү хөнүп,
Ады-сураа алгып келген —
Дыңгылдайлаан, дембилдейлээн
Тыва чоннуң оглу болган!
Оон үнү —
Москваның
ханазынга
чаңгыланган,
Оон үнү —
Моол чернин
делгемперин таалаткан.
«Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла Тайга»—
Соңгу чүктүп ишкизин
Сорук кирип, харандырган.
«Тыва кыстың» алтай оолак
Дыннап-дыңнап, ыңдынналган...
Он-он ангы хуулуп тургаш,
Ойнаарын кым санап чедер.
Шыңдазын хем —
Улуг-Хемче
кынгырадып кире берген,
Шыдаар чүвен —
Ураң эр боол,
эвилелче үне берген.
Чүгле бистиң Тыва түрүүк,
Чүктер санай «өскелеңээн»—
Чоннуң оглу
Чедеп харны ажыр баскаш,
Чоргаарал боол,
Сергек, чалыы хевээр арткан!

Өлчей-ооң МОҢГУШ.

КАЙГАМЧЫКТЫГ ГОША

Андрей САЛОМАТОВ

Фантазиялыг чечен чугаа

Кайгамчыктыг Гоша — ол кым-даа эвес, аңаа-ла бөдүүн бажың роботу-дур, ол баштак, оюн-тоглаага ажок сундулуг тенекпей-дир ийин: Кижилер биле роботтарның аразында харылзаазының дугайында хөй-хөй фантастарның бижип турарындан алгаш көөрге, кижилер бөлүк-бөлүүлеринде электроннуг машиналарны дорамчылап турарын көргүскен болур. А. Саломатовтуң чечен чугаазында кижиниң бодавааны бөдүүн бодал бар. Роботтар ажок сайзырапгай болгаш кижизиг бүлүштүг боон, сонуургапчыг шынарларлыг, харын-даа эвилең-ээлдек болгаш чаптанчыг болур.

Гоша — бистиң бажыңывыс роботу. Чогум оны АР-034, азы 034 хевириниң амыдырал роботу дээр. Ындыгдаа болза, бис ону кажан хезээде Гоша дээривисти сактыр-дыр мен.

Ачам Гошаны бракталтынган робот дээр. Үргүлчү ону чаа хевирнин-биле солуур мен деп кыжанып, ынчалзадаа ону ол ынчанмас. Чүге дизе Гоша—белек-тир. Ачамга ооң өөнүү Чердең дашкаар депшилгелиг садыг харылзааларының ажылдакчызы белекке берген. Гоша ачамга ооң чоок эжин сагындырар чадавас. Мен база аңаа хөлчок ынак мен. Кымда-даа четпес талалар бар болбазыкпе. Гошаның четпестери дээрге шупту кижизиг. Чыдыргаар үттерин демир салаалары-биле чушкуур чаңчылдыг. Подвал кирер, сери кыры үнер. Ооң дыңнаар хана-карактарын үргүлчү-ле довурак-доозун, эзремчигей дузактары хөме алы берген боор.

Бир эвес ачам бажыңга турган болза, Гошага берге-ле. Ол ону чүү-даа деп бодавас, авамны мынча дээр:

— Бо азаазыг ойнаарактыг шкафче суп каавыт, чоп мында тенектеним турары ол?

Гоша хорадаза-даа, өрээлдин дап-дал ортузуна доктаай бергеш, оожуму кончуг: «Чүнүң дугайында, Павел Петрович?» — деп айтырар. Ачам аңаа «Сен ам дораан кыжыраарың соксатпас болзуңза, сени «электрилиг» зүттыртар машина кылдыр эде кылып каар мен» дээр.

Кыжаныгдан корткаш, Гоша кыжыраарын соксадып, ачамны аяар «кулданыкчы» депкеш, мээн өрээлимге кээп, ынаяр азыгга олуруп алыр. Ооң соонда дыка үр мээн-биле ойнавас. Бажыи манипуляторга үстүрүп алгаш химиреңир:

— Силерниңден дөмей-ле чоруй баар мен. Боттарыпар азы-чем сатпас, машина чүгбас хиренерде. Ынчан канчаар ырлажыр эвес силер.

Чамдыкта Гоша хүнзелир, харын-даа ийи суг хонукта чиде бээр. Кажан чедип келгеш, болзуун ужуралдарын хөөрей бээрге, ачам безин туттуруп шыдавайн каттырып орар чүве. Ол солуп таварылгалар чугаалаарынга дыка сундулуг. Ынчан мен бичии турумда, кежээлерде тоолдар ыдып бээр. Тоолдарны билир-даа болза, оларны аажок бүдаар. Буратиноның аяа-чоруундан эгелээш, дээрги Помидор болгаш Карабас Барабасты Чиполлионуң тиилел алганы-биле суг төңдүрер. Бир катап өлүм чок Кашей Кызыл бөртүгеш болуп алгаш, аргага бөрүнү сывыртап туруп бээр. Чоокта чаа Илья Муромецтиң кажан-даа Америкага чорбаанын, хат дээрбези-биле демисешпээнин база оон билип алдым. Ол дугайында ол тоолдарда бижиизээн.

Бир катап база-ла ачамга хорадаашт, Гоша бүдүн үш хүн дургузунда чиде берген. Бистиң бажыңывыстың подвалында ол кожаларыстың роботтарынга бүдүн планетаны ядролуг дайындан капчаар камгалап алганын хөөреп олур. Ооң чугаазы шакла мындыг:

— Ам канчаар боор. Президентиниң уруун оорлаптар деп болап алдым. А уруг дээрге дыка чараш. Фотоэлементилери көк-көк. Манипуляторлары чиге, чымчак шланг. Чараштарның-даа чаражы болбазыкпе. Президентиге, ийе, уругнуң адазынга чеде бергеш: «Сээң уруунуу алгаш, шөө-бөрүге бызаалар сывыртатпазы-биле каап берейи» — дээримге, ол мени: «Мен сенден самовар хоолайы кылдырыл, эзриилдер қылыр каар кылдыр дужаалтар мен» — дээрге, мен: — «Шыдавас сен. Менде күчүлүг Бластер Шмастер бар. Оруунну огурец кескени дег, хээндектеп каар мен» — дидим. Ол: «Хирлиг хайындырыкчы, мээң уруумну чок кылып каар болзуңза, бластер чокка-ла сывырындак демир кылып каар мен»—деп кыжанырга: «Сен, президент, кортпа, сээң уруун бүдүн-бүрүн. Бүгү эзриилдери-биле катай эгидип берейн, а сен бомбаны менээ бер. Мен бодумнуң черимче чана бээйн. Оон башка эзлерим ажылындан дораан келир чыгаан, а мээң картошкам безин аштаттынмаан» — дидим.

— Оон канчалды, ап берди бе? — деп, кожавыстын роботу айтыра-дыр.

— Ам чүү боор, ап берген. Черже ээп кел чыда, бир метеоритке баглап кагдым. Ол сылдыстар системазынче ужуп чорупкан. Ында кандыг-даа амыдырал чок. Бомбаның айылы ынчаар чайлаттынган болдур-ийин — деп, Гоша чугаазын төңдүрүтөри билек, чаштып турган черимдең үнүп кээп:

— Гоша, бис сени үш хүн дургузунда дилеп тур бис. Чанаалы, че — дидим.

Авам, ачам Гошаның читкенинин соонда, дыка-ла үр олче чүнү-даа ыыттаавайн, ажыл безин шоолуг кылдырбайн турду. Ол бажыңга чоргаары кончуг бастырып:

— Чаа шүнчүктер салып бербес хирезинде, кыйыраан даашты дээш кижи аттынар — деп кыйлангылаар.

Авам чамдыкта агартынып, ону оожуктуруп эгелээр:

— Гошенька, бис эрткен чылын, чаа шүнчүктер салып бердивис. Сен домкрат-биле ажылдап турар эвес сен. Үзеттинип ап көрем...

— «Үзеттинил ал». Неделя бурунгаар үзеттинип алдым— деп, ол чугаалаңыр. Чоортү Гошаның дезиншкинин утуп, катап база авам, ачам сагындырыг берип эгелээн. Ачам ону харын-даа хораданчыг сөстер-биле ажындырып каапкан. Гоша шуут чиде берген. Подваллар, серилер кырын дыка үр дилеп, металл кылыр черден база сурагладывыс. Харын-даа металл эзилдиричилери Гошаны эзилдирип, омааштар болгаш удазыннар кылып каапкан боор деп бодадывыс. Районда бүгү роботтардан Гошаны айтырып, солунга чарлал-даа кылдым. Оон сураа безин • чок. Бир удаа автономнуг чемгерикчилиг ойнаар роботту алырын сүмелээн. Аңаа хөңүм чок болган.

Гоша дээш авам ачам, мени ажок сагыш човаап турдувус. Бир хүн ачам ажыбиле:

— Чаа роботту ап-даа аарга, сос билбес мугулай болур. Гоша ёзулуг эр болдур ийин— деп чугааланы-дыр.

Ай эрткен. Бистер Гошаны тып алырынга бүзүревейн барган бис. Ачам чаа хевирнин рободун чагыдып каан. Ону көөр дээш чордувус-даа. Улуг-хүнде эртеиги чемни чиирп-биле олурун турувуста, ачамның ынчангы өңүүн Михаил Иванович, ооң соондан Гоша кирип келди. Михаил Иванович мендилешкеш, аъш-чемниң амданныг боорун күзээш:

— Силериң бе? — деп айтырды.

— Бистиң, бистиң — деп алгырыпкаш, Гошаның кырынче шурай бердим. Авам столдан турун чыда:

— Ийе, бистиң-дир — деп чугааланыырга, ачам хүлүмзүрээш, — бистиң болбайн, кымнарның болур ийик — деп харылады. Столга шупту олурупканывыста, катап Гоша бистиң кичээнгейивисти хаара туда берген.

Ол бодунуң көрээнде базыткыышты долган, катап база биске чедип келгениниң өөрүшкүзүн илередип турган ышкаш мекээ сагындырган.

— Чүге ону чааскаандырзын чорудупкан силер? — дигеш, ачамның өңүүн Гошаның төөгүзүн чугаалады:

— Корабльче канчап кирип келгенин, кала чаштына бергенин боду чугаалап бээр ыйлаан. Ынчан бодуя дыка бүжартаткан болгай. Сылдыстарда Дева деп бичии планета бар, планета-даа эвес, а хуулгаазын чечектелген сад чүве. Ынчангаш биске ногаалар болгаш чимистер үрезинн-биле хандырарын ол планетаның удуртукчу чазаанга даскан. Бо силериң Гошаңар бистиң чугаавысты дыннап турган болгаш дузалаарын бодаан чадавас. Херим иштинге чугаалажып, бүгү чүүлүү дугуржуп алганывысча, хенертен бо кулугур бластерин бажының кырынга чайып: «Кым мында Падишах хаанын? Үрезинерни доскаарже уруңар!» деп алгырып чоруп ор. Харын-даа оон чугаалажыр хереселя чок болган. Аборигеннер чүнү-даа билбээн. Билдинген турган болза, планеталар аразынга эчок чүүл база турул кээп болур турган. Дораан-на мону алгаш өжүрүп каан мен. Ол ол-чаан Черге келгижеге чедир кораблыга чыткан.

Бо болуушкун соонда Гоша, шынап-ла, дыка чоргаар апарган. Ам мээң өрээлимге он хире роботтар чыглып кээр. Ол өске планетаның хаанын экзотиктиг фрукт «тубус» үрезиннерин садар керээге канчап ат салдырыпкаинының дугайын:

— Тубус—ол чүү-даа эвестир, ону көргеш, чараам суу безин сайырай бергеининден маниуляторларымны чылгай каапкан мен. Оон картын титаидан кылган, а иштинде М. М. Т-01215 маркалыг машинаның арыг үзүг бар— деп, Гоша хөөрээрге, өскелери аажок таалал-биле дыңнаар.

А ачам катап база Гошага чаңчыгар ужурлуг. Бир эвес ол аңаа шуут-ла чаңчыга бээр болза, та үүг болур ыйнаан.

Орузундан Вячеслав МОНГУШ очулдурган.

Оларны утпаан бис

Партизан Вера Порошкеваның авазынга чагаазы

Комсомолчу Вера Калинин областа партизан отрядынга дораан-на кирип алган. Октябрьның чажыды, амыдыралдың нарын, бергезин бичизинден көрген, ачазы чок өскен. Партизан отрядынга хайгыылчылап, эрес-дидим тулчуп эгелээн. Немец комендатураже-даа кире берген. Дидим кысты өскерликчи сөглеп бериихен. Эрин, шаажы, хилинчектээшкин эгелээн.

1941 чылдың ноябрь 29.
«Даарта мени өлүрүп каар боорлар, авай.

Сен 50 чыл чурттаан сен, а мен — чүгле 24. Чурттаксаардыр мен. Дыка-ла эвээшти кылдым! Кижи көөр хөөн чок фашистерни чылча шаап, чурттаксаар-дыр мен. Олар мени бастып, дорамчылаалар, ынчалзажок чүнү-даа сөглеведим. Мен демей-ле билип тур мен: мээң өөрүм өжээнии негеп алырлар.

Ыглава, күжүр авай. Бүгү-ле чүвени тиилелгеге бараалгаткаш, бажым салып турарымны билип тур мен. Чон дээш өлүрү коргунчуг эвес-тир.

Бистиң тиилелгевис ырак эвес!

Шуптуңарны ошкадым. Сеня база, эргим авай.
Сээң кызың Вера».

«Өлген маадырлар чугаалап турлар» деп номдан.

Ужар-оол МОҢГУШТУҢ «Төрээн Тывам чурумалы» деп чураан чуруу.

Болган таварылга

БАШ ААРЫНЫҢ ЭМИ

Бир-ле күзүн Тывадан көдээ ажыл-агый мурнакчылары Ленинградче экскурсиялап чоруткан. Оларның аразынга Мөңгүн-Тайгадан, Улуг-Хемден, Чөөн-Хемчиктен үш хоочун малчын чораан. Үзүн орукка чоруп чорааш, бир-ле дугаар тапыжып, сеткил хандыр хөөрешкеннер. Олар Тывадан дашкаар хамаанчок, төрээн булуңуудан үнүп көрбээнер, назынының хөй кезиин мелдан халбактаның эрттиргеннер. Кара тыва чүгаа-биле чугаалажыр, оруктары пат. Ынчангаш оларның салым-хуузу барык-ла демей болгаш, бот-боттарынга таарышкан.

Үзүн орукка чарылбас өңнүктер болу берген. Чемнеирде-даа, арыгланып чиигеп алыр дээнде-даа кады-ла шууштур базыптарлар. Черде шөйгеп ийи чиңге демирлер кырында кожуп каан үзүн бажыңнар ышкаш демир-орукка бир дугаар олургаш, дүн-хүн чок карацнадып чоранар. Уйгу келзе, чыдып алыр оруи-дөжек-даа белеп, аштаза, халдып оргаш-ла чемненип алыр чер-даа бар. Бичии соңга шилип өттүр көөрге, хову-шөл, арга-ыяш, даг-даш карацайның эртипле турар. Үлуртукчузу аныяк эр чүс ажыг кижизин ончалап, эргил көрүп каап чоруур. Демир-орук карацнадып орда, савага куткан суук чем бичин-даа ыйлыш дивес. Хоочуннар кожуп каан үзүн бажыңны магадап чорааш, төнчү чок ышкаш халадданчыг черин орукка янзы-бүрү солуп, хөктүг чүүлдер чугаалажып чорааннар.

— Тывага машина-балгат чаа тыптып кээп турар үеле оон дааш-диимидинден болгаш «дүүт-дүүт» дээр кыпсынчыг ыыдыдан мал-магандаа коргар хоюр, багдар аът-хөл-даа үзе-чаза соп ыыкай боор. А амгы шагда олар дүн чок, харын мырыңай барып соңуургаан дег машиналы чыттап туруп-туруп, хөлегезинге девээлеп чыдып алыр.

— Шагда машина-балгат бистиң черге база-ла чаа көстүл келген үеде, оон кырынга улус сыңмарлаштыр олуруп алыр чүве болгай. Суурдан район төвүнче чүк машиназының кырынга тырый олурупкан, хөглүг-омак халдып ор бис. Орукка узун, мөге-шыырак дүрт-сыннығ кырган ашак кылаштап бар чыдыр. Соонда келгеш, чолаачы машиназын тургузуп-каш, олурупалырын диледи. Бирээзи дүш чок: «Чок, чок оглум, далажып чор мен» — дээш, оргазынга холдарын чүктеңнипкеш, оруун улам-чылап базып чорупту. Оон дораан-на довурак-доозун аразында төөкүйүүң бараны көзүлбейн барды. Аравыска тенек оолдар: «Кылаштаары машинадан дүрген болганы од-дур ва» дээш са-ла шоодуп, чир-шоң дүжүп чорду.

Үшкү ашак «мен чоонган мен» дээн ышкаш база бирээни чугаалап:

— Шагда бир-ле катап Тожудан самолётка ийи эзирик ашак олурупкан чүве-дир. Самолёт силгирге, ашактарның эзирни дам барып чораан. Богда, сүлде, улус эскербээнде эжи карманнарын үженген соонда, садыгдан арага садып эккээйн дээш бүдүү чылбыртың үне бергеш, сураг барган... Самолет чогуур черге кээп тонуптарга, улус: «Эжиң кайыл?»—деп айтырган. «Дем-не арага садып эккээр дээш үнген кижи»—деп дүш чок харылаан...

Топтап дыңнап орган ийи эжи улуг тынгаш, «эзирээн улус бажыныңда деп бодаанар-дыр, араганыи ужундан амы-тыныңнан ынчаар чарылган-дыр хөөкүй» диштеннер.

Кажа хонгур-хүнзедир хөөрежип келгеш, Москва тавараш, Ленинградка чеде бергенин орта-ла эскербээнер. Революциянын кавайы чараш, чаагай хоорайның төөгүүзү черлерин кезип көрүп эгелээннер. Ашактар, шиитапла, көрбээн чүвезин көрүп могаар-шыларын безин утупканнар.

Ынчаза-даа аал-оран, ажытөл, алган кадай, аалаачилээн мал-маган сагышка кирип турар апарган. Хоорай ышкам, дыкпыш, чыттыг-бустуг болган. Сөөлүнде-сөөлүнде ашактарның харын эъдизинир, бажы аарыр, карак шокараңнаар.

Чүү боор, үш кырган аарыгның чылдагаанын дилеп эгелээннер. Агаар-бойдуста бе, аъшта-чемде бе? Эътти-даа, амданныг өске-даа янзы-бүрү чемнч чип, аштавайн, суксавайн чоруурун олар миннип чугаалашканнар. Ам чүдел? Аңаа бир-ле бажызы чок тывызык-ла! Элдеп! Удуртуп-баштап чоруур өдечара чанныг аныяк оолга чугаалаарга, мырыңай хаайга какпас: «Арагалап алдынар ыйнаан, ам баш «эмнээр» чүвени кайыын тывар мен, ишпезиннерзе, ол-ла, аарыры чиде бээр» дээш бурт-сарт ыыдай болгаш. Эжизи көрген, бир-ле хөрээжен кижиге чугаалаарга, харын, эмчи чалап эккелгеп. Элээн үр шиитээн соонда, баш аарыының эмин берип каапш чоруй барган. Ону каш хонук ижерге-даа баш аарыы эттинмес. Ашактар ам-на чүвениң ужурун билип каапнар. Ижил, чип чоруур аъш-чемин ончалаанар. Карак-ла бо, ижин өөренгении сүттүг сарыг шайы чок бооп-тур. Аллан үнгеш-ле сүттүг сарыг шайның бараанын безин көруп көрбээннер. Кады чораан тыва эшеөрүнүң ачызы-биле, кайыын-на ийик, сүттүг сарыг шайны тып, хайындырып эккеп бээрге, олар дер-бузун төгүлдүр вартаанар. Богда, сүлде, эртеңинде турул кээрге, баш аарыы читкен. Баш аарыының чылдагааны арага эвес, сүттүг сарыг шайны ишпейн чорааныида болган ышкажыл. Эми ол болгандыр, кижиниң бичизиндеп ижип, чип чаңчыккан ажычеми-даа ол хире үнелиг-дир!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Чарлалдар вюрозу

телевидение

ИЮНЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүүүг. 10.20 «Партнер» Коммерция медээчизи. 10.50 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Дайының узуп оруктары». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-3 сериялары. 13.05 Равель. Концерт. 13.35 «Кинофиша». 14.35 «Дириг амытаннар ораныида». 15.35 Политиктиг чугаалар. 16.05 Мультфильм. 16.30 К. Кийск режиссёрнуң фильмнери. «Арыг фиалкалары». 17.15 Америк кинолардан үзүндүлер. 18.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң иниң бажыңывыс». 18.50 «Дүргеп эвес час». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 «Көрүүшкүн». 23.15 «Владимир Пресняковтуң шоузу». 00.25 — 00.50 Медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртеиги гимнастика. 8.15 В. Беляев. Ырылар чыыдызы. 8.40 «Владивосток. 1918 чыл». Уран-чечен фильм. 9.55 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 10.05 Баскетболга. АКШ-тың чемпионаты. 11.05 Телепрограмма «Өг-бүлеге». 12.05 Дешлэлге. Информация. Реклама. 12.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Фермерлер». Барымдаалыг фильм. 12.55 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 13.55 Коллаж. 14.00 Видеоканал «Совет Россия». 16.30 «Пи» демдек адаа-биле. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Пи» демдек адаа-биле. 19.00 Информастыг программа. Чаңсарда (20.00) — «Тамчыктыг уруңар, чаштар!». 23.15 Киноконцерт. «Романстың таалалчыы». 00.05 — 02.55 «Трюфельдерни аңнаары» Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен (ГДР).

Районнар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң шаналы дээш 128 мөгенин хүрежин 1990 чылдың июнь 16-да эрттиреин чарлап тур. Хүрешке республиканың кайыдаа районундан мөгелерниң кээп киржири хостуг.

Хүреш Кызыл-Мажалыкта культураның болгаш дыштанылганың парыгынга 14.00 шакта эгелээр.

Район Советиниң күүскомунуң даргазының бирги орлакчызынга ажылдаарын күзээн кижилерниң конкурузуун улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң күүскому чарлап тур. Күүскомдаргазының бирги орлакчызының айда шалыны 450 рубль (район коэффициентизи болгаш немелделер чокка).

Күүскомдаргазының бирги орлакчызы үлетпүр, тудуг, транспорт айтырыгларын ол ышкаш районнуң улус өредилге, кадык камгалал албай черлериниң, административтиг органнарның ажылынга детким көргүзер хүлээлгелиг.

Ук албан-дужаалга ажылдаар күзелдиг кижилер дээди эртемниг, харын инженер-техниктиг, экономиктиг дээди эртемниг болза, улам эки. Удуртукчу ажыл стажы беш чылдан эвээш эвес болур. **Билдиримишкиниң райкүүскомчанында комиссияга 1990 чылдың июнь 15-ке чедир киирер.**

КИНО

ИЮНЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10, «Под принуждением» (Франция) 9.10, 13.00, 15.10, 19.40, «Дерево, распустившее почки осенью» (МАР) 17.20 шактарда.

Видеозал: «Проводник» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: № 17 киносборник 9.30, «Дай лапу, Друг!» 10.50, «Хроника сатаны—младшего» 12.20, «Авдия»— дочь мента» 14.50, 16.50, 20.50, «Атлантик-сити» 18.50 шактарда.

Видеозал: «Конвой» 12.00, 16.30, «Материнская любовь» 14.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родные берега» 14.00, 18.00, «Пришелец» 16.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Каирынская девушка и пхеньянский парень» 10.00, 11.40, 18.00, «Просто Америка» 13.20, 15.40, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Встреча» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалың секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет туругуу — 3-34-98, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ удурукчулер — 2-27-41; ◆ толун келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Гиражы 28000 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулар, бажың № 1.

Чагыг № 426. ТС—00666.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 3 воскресенье № 127 (14327)

1925 чылда үнелидеттингеш Өртээ 3 кеп.

Партияның XXII область конференциязы

ПАРТИЯНЫҢ ЧААРТЫКЧЫ КҮЖҮН— ПРАКТИКТИГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ

Партияның XXII Тыва область конференциязының Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болганын дүүнү солунга дыңнаткан бис. СЭКП ТК-ның кежигүнүне кандидат, партия Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң «Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Платформазының төлевилелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелиниң дугайында» илеткелин парлаан бис.

Солунуң бегүнгү номериңге ук конференцияга, делегаттарның берген саналдарын допчулап парладывыс.

СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары **В. Б. Петров** бир дугаарында санал берген:

— Амгы үеде харыылаар ужурлуг айтыырлавывыс көнүг хөй. Кайнаар бар чыдар бис? Кандыг күзел-чүткүлдүг бис? Бо айтырыгларга, харалаан, партия чарт харыны бербейн турар. Маңаа улуг рольду партия Төп Комитединиң ойнаар ужурлуг. Чуртта болуушкуннарның анализин, Төвен Европа чурттарында политиктиг байдалдарны тодаргай, билдингир кылдыр тайылбырлаары чугула болгай. Ынчангаш СЭКП ТК-ның чаңгыс-даа секретарының бүгү талаллыг анализтиң, хөй айтырыгларга харыыларны берип турар материалын төп парлалгага көрбээн мен.

СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш Уставтың төлевилелдеринге хамаарыштыр бистиң районуң коммунистери сонуургалдыг болуп, саналдарын киргилээн. Чижээ, Уставтың «партия кежигүнүне хын-даа кирип болур» дээн үүлүгүне чепшээрешпейн турарлар база бар. СЭКП кежигүнүне үүле төлептиглериң төлептин кирер ужурлуг. Ол шыкаш эвээш саннаг партия организацияларынга хуралларны кайы хире болгаш эрттирерин коммунистер боттары шинтпирлээри чугула. Азы өскээр чугаалаарга, партия эге организацияларынга бот-тускайлаң хөделиринң аргаларын бээр.

Устав төлевилелинде партия кандыг күзел-чүткүлдүгүл дээрзиниң талазы-биле тодаргай үүлдер айыттынмаан.

Бистиң районуң хоочун коммунистери мындыг түнелге келгеннер: ам көрдүүп турары дег, «Партияның хоочуну» атты 50 чыл стажтыг болганда эвес, а партияга 25-даа чыл болурга берзе, ажырбас. Үүге дээрге ол хире стажтыг партия кежигүнүнери ажылчы чон, аныяктар-биле кижизидилге ажылын дээштиг чорудуп шыдаар ужурлуг. База ол шыкаш дадывырың 50 хуузун эге организацияларга арттырар дээнии районуң коммунистери деткип тураралар. Ол-акшыны кайнаар, түүже чарыгдаарын эге организация боду шинтпирлептер дээрзи маргыш чок. Дадывырны шалың аксызындан болгаш немей ажылдап ап турар акша-төгеригтен катай эвес, а ийи аңгы тыртары чүгула деп санап турар бис. 300 рубльден ынай тыртып турар 3 хуунуң 1,5 хуу чедир эвээжедирин өөренип көрзе кандыгыл деп айтырыг тургустунуп турар.

Мээң бодалым-биле алырга, СЭКП ТК-ның Чиңгине (Генеральный) секретары дээрге, таарышпас. «Генерал» деп сөстүң бодунда-ла улуг, бедик элбан-дужаал көргүскен утка бар. А бис коммунистерниң биче сеткилдиг болурунуң дугайында чугааны чорудуп турар болгай. Ынчангаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарын канчаар адаарын эде көөрү чугула. Ол аңаа бир чүве эвес, а партияның ат-алдарының, салдарының, каттыжылгазының айтырынга хамаарыжып турар чүүл-дүр.

Н. С. Карьянова, Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң хөйжузу:

— Бистиң партиявыска кайы хире бижыг туруш херектиин, оон үүрээлениге чүгле идепкейлиг амыдыралчы туруштуг кижилер кирер ужурлуун билип турар мен. Платформаның «Планга база рынокка даянган ажыктыг экономика дээш» деп кезээн көнүг киҥээнгейлиг өөренип көрдүм. Чүге дээрге бистиң совхозтуң малчынарны ам колдуунда аренда керээзи-биле ажылдап турар. Эки ажылдаарывыска чуртта чогумчалыг эвес политиктиг байдал көнүг шаптыктап турар. Чамдык кижилер В. И. Ленинниң адын каартарының орайдажып турарлар. Чүүл-даа бай чүве бурузун партияже чүүл каап, ону-ла бууудадырынга өйлежип турарлар хөй. Аңаа удур партийжилериң талазындан шинтпирлиг харыы көзүлбейн турар.

Дыка хөй кижилер социалистиг чурттар биле капиталистиг чурттарны деңнээш, амыдырал капиталистиг чурттарда эки дээрзин чугаалап турар. Ажыл-биле чугаалаарга, капитализм чурттарында чүгле аксы-биле «ажылдавайн», ёзулуг-ла ажылдап турар деп чүүлдү чамдыкта уттуп алыр-дыр бис. Ындыг төлээде амыдыралывыстың деннелиг экижидерге, шуугаарының орнуңга ажылдаар апаар. Чүгле буруулугларны дилээп олуруптар болзувусса, ажыл бүтпес.

Партияның национал политиказынга хамаарыштыр мындыг үүлдү чугаалаксап тур мен. Бистиң партия эге организацияларында 7 ангы национың төлөөлери бактаап турар. Чаңгыс организацияга туруп алгаш, кады ажылдап, чурттап тургаш, аңгылажыр деп сагыш биске туруп көрбээн. Амгы үеде орус, тыва ийи дылдың хостуг хөгжүлдезин чедип алыры чугула. Бо индирден республиканың бүгү коммунистерин хоозун күткүүшкүнерге алыспайн, партияны долгандыр сырый каттыжарынче кыйгырып тур мен.

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Б. С. Нурзат** сөс алган. Партияның нигитилерге ролюнуң болгаш туружунуң дугайында ажык чугаа кажангызындан-даа артык кайгамчык чидиг дискуссияның, бодалдарның хөй янзылыының, харыл-даа чамдыкта карышкак, чөрүшкек бодалдарының байдалдарында чоруп турар. СЭКП кижинии ёзулуг-ла чугаадыкчы кылдыр чарлаан, ынчангаш бүгү-ле чаагай үүлдерни кижиге, кижи дээш, оон бүгү талаллыг сайзыралы дээш туржур партия болуп артар-даа ужурлуг.

Бистиң районуң коммунистери база партия кежигүнү эвестери-даа Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдери-биле таныжып, ёзулуг-ла хынаттынган, бодаттынган, шүгдүнген санал-оналдарын берип турарлар. Чижээ, ылаңгыя Платформаның төлевилелинде эртекен оруувузун бүгү-ле эки-бак-даа, нарын-берге-даа талаларының чыыттынмаанын айтып тураллар. Партияның чаңгыс эвинге, оон кадык күштеринии каттыжылгазынга болдунар-ла бүгү үүлдерни кылырының чугулазын ажыл-ишчи чон демдеглеп турар.

Национал айтырыг амгы үеде бистиң келир үеже бурунгаарлаашкынывыстың үндезини бодалы дээр болзувусса хөөреднишкин болбас боор. Бо талазы-биле ангы-аңгы, харын-даа удурлашкак бодалдар үнүп турар. Партияның чорудуп турар политиказының үүле – эки тала же шинтпирлээр айтырыгларының бирээзи бо.

Илеткелде харысалга база чүрүм-сагылга дугайында бодалдар бар болду. Ылаңгыя бо талазы-биле байдалдың чыл эгезинде кошкаш кынны бергени ниити ажыл-агый чорудулгазынга улуг шаптыкты ужураштырган. Бистер, коммунистер, хөй-ле хуралдаалаар чаңчылдан үштүнмайн, янзыбүрү кампанияларның агымызынга алзып турар бис. Ылаңгыя соңгулдалар хөй үе чидиреринге чедирген, ылаңгыя катап-катап бадылаашкыннар кижилерни бужургандырып эгелээн. Олче улуг кичээйгей салыр турган.

Ам болза эрге-чагырганы бүрүнү-биле Советтерге дамчыдып бээринии үе-шаа болгай. Ынчалза-даа ол үүлү ам-даа херек кырында боттанмаан болгаш, мурнувуста турар чугула сорулгаларны күүседиринге шаптык чедирип турар. Бо айтырыгны төнчүзүнге чедирери обкомдан эгелээш, бүгү-ле парткомнардан негеттинип турар.

Бо хүннерде республикага агаар-бойдустуң берге байдаллары тургустунган. Ындыг болганда республиканың партия организациязы тодаргай ажыл-херектер: аъш-чем программазының күүседилгезинче, чоннуң хун бүрүде хереглелиниң бараанарының будүүлгезинче сагыш салыры чугула. Ынчангаш отчёт-соңгулдалыг конференцияга күүсеттингеп, боттанган тодаргай ажыл-херектериң талазы-биле чон мурнугга харыыны тудар ужурлуг бис.

— Төлевилелдериң хол оргазын чугаалажып тура, маңаа тодаргай салдарны чурттуң коммунистери киирип тураралар — деп, Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары **С. И. Самбыйоол** чугаалаан. — Бодум хуумда партияның эге звенозунга улуг дуза херек дээрзин онзалаар ийик мен. Үүге дээрге партия эге организациялары— партияның үндезини болгай. Райкомнарның структуразын эде көрүп тура, аңаа деп эргелиг инструкторлариы арттырары албан деп саналар мен. Партия райкомунуң секретарьлары киллис эргелекчилеринге, олар — инструкторларга, а инструкторлар биске кээр. Ынчангаш парткомнарны бижиглаары-биле, совхозтарның парком секретарьларының идеология талазы-биле хостаткан оралакчызын тургузары чугула деп саналдыг мен. Кожавыс Моолда канчап ыңдыг-дыр?

Амгы үеде совхозтарның парткомнары өскүссүгей байдалда ажылдап турар. Ажылдап эгелээнимден тура, бистиң парткомга СЭКП обкомундан чаңгыс-даа ажылдакчы кээп көрбеди. Совет, ажылагый органнарының ажылынче партия холгаарлаашкынны кылбас дээш-биле чеергелештир партия обкому дугланган олурупкан ышкаш сагындырар. Чон ортузунче кирип, ажык чугааны чорудары күзенчиг. Чон ам-даа партияга идегелии ышкынмаан болгаш, оон хөйну манап турар. Биезги ышкаш, кажан тараа тарып, бастырарының үе-хуусазын айтып турбас-даа болза, чоңга политиктиг удуртулганы бээри коңчуг чугула.

Национал айтырыг талазыбиле каш сөс. Тывалар биле орустар шаандан бээр коңчуг эп-найыралдыг, дузалажып, хүндүлежип чурттап келген. Ынчалза-даа Тываже сөөлгү кээп турар чамдык орус кижилериң тывалары хүндүлевейн баарынга таарзынмааны-биле чамдыкта ындыг харыы үүнүп турары чадапчок. Орус партия ажылдакчылары тыва чоонну эргип, кезип, оларның бажың-балгалынга кирип, кутказ шайын ажып, уруг-дарыын чаптап-чассыдып чоруурундан дыка хөй чүве хамаажып болур.

Чамдык партия ажылдакчылары 15-20 чыл иштинде чаңгыс ол-ла албан-дужаалын эжелээш олуруп бээр. Ынчангаш ийи хуусаадан эртирбейн, ол кижилерни халап, көдээ черлерже ажылдадып чорудары чугула.

Чүгаам төнчүзүнде мындыг үүлге доктаксап тур мен. Барып-барып партия обкомуниң, идеология кылдызының эргелекчизи Л. С. Зорина баштадыр Малецкая, Лицкевич оларның соңгулдалар чезинде улуг хажылдыышкыннарны кылып турганы коңчуг эвчок, коммунист кижиниң арыннүүрүүге чүүлдешпес чүведир. Бодун ынчаар ыяшчы кылдыр көргүзерге, биче сеткилдиг эвес чоруу — барып-барып партийжи харысалгалыг ажылдакчыларны талазындан канчаар-даа ажок берге, таарымча чок чорук деп санап, аңаа хамаарыштыр обкомуң талазындан принципиалдыг үнелелди бээрэ чугула дээрзинге каттыжып тур мен.

«Тыва сут мелиорация» каттыжылышкынының № 5 КМК-зының бригадири **В. В. Наволокин:** СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге үндүрген документилери-биле таныжып, хоорайның партия эге организацияларындан бир-ле дугаарында саналдарывысты, бодалдарывысты киирген бис. Платформаныңдаа, Уставтың-даа төлевилелдеринде сагышка кирер үүүл — партийжи массаларга улуг эргелерни бергени болур. Оон-биле бистерге, бодүүн коммунистерге, улуг харысалга онзажып турар. Ынчан ам мурнунда ышкаш, «ындыг директива, ындыг айтыышкын үүген» деп агартынар арга чок болу бээр.

Партия Кызыл хоорком бодунуң бюджедин боду тургузуп, оон хире-шаа-биле аппарадын хевирлеп тургузар болза эки. Боттарын чемгерип ыыдавас партийжи комитеттер дугуругшкаш, катчыл ап болур. Партияга бүгү соңгулдалар альтернативалыг болурунга коммунистер коңчуг таарыныл турар. Оон-биле чергелештир ылаңгыя удуртукчу коммунистерден негелде коңчуг улуг болур ужурлуг. Кижи дугайында сагыш човаашкын партияның политиказының төвүнде турар болганда, партия ажылдакчыларының, удуртукчу коммунистериң ажыл-херекчи, кижизиг шынарларын кижиге хамаарылганы дамчыштыр көөрү чугула.

Сөөлгү үеде хоорайның кудумчуларында кем-херек үүлгединшкиннери, хулиганнаашкыннар көвүдээн. СЭКП обкомунуң секретары эш Канзайның болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы эш Ондарның башталгазы-биле аныяктарны ажылга тургузарының, кем-херектербиле демиселдя күштелдеринің талазы-биле комиссиялары тургускан болгай. Ол бүгү үүлге савзын кырында арткан-дыр. Солунарда көөрге үүлге ИХМ-ниң дыңнадыглары бар, ол-ла.

Бистиң бригадавыста аңгыаңгы нацияның кижилери ажылдап турар. Бот-боттарын куду көрүүр, бактажыр, аңгылажыр деп чүве бисте чок, харын-даа бүгү чидиг айтыырлар дээш чаңгыс аай сагыш варыыр мындыг бис. Мээң бодалым-биле алырга, кем-херек үүлгединшкинниң болгаш бүгү бактың дөзү — аныяктарның ажыл чок чорууңда. Арага садыларының чанында ээртинип турар улустуң хөй кезии 30 хар иштинде аныяктар. Ынчангаш бир кол айтырыг — аныяктарны ажылга тургузары.

Кызыл хоорайга бүгү үлетпүр-бүдүүлгени мөөнеп алыры шын эвес. Ынчаарга районнардан келген аныяктар ада-иезинии хайгааралыдаан үнер. Ынчангаш үлетпүр-бүдүүлге черлерин ырак районнардан бээр тарадыр тургузары чугула.

М. Б. Давик, «Тоора-Хем» совхозтуң Тоимал сүт-бараан фермазының бригадири:

— Бистиң совхозтуң коммунистери Платформа биле Уставтың төлевилелдерин таныжып көргеш, ол дээрге партияның чаңгыс эвин быжыглаарывыс угланган чугула документилер деп санап, билип турар бис.

Чаа негелделарге дүүштүр, эң ылангыя чаа арга-методтарны шингээдир, мал болгаш чер ажылын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып турар.

Бодум фермада ажылдап турар мен. Көдээ ажылагыйны хөгжүдери хөй талалыг. Бистер арендаже киргенивистен бээр 2 чыл ажып тур бис. А бот-оруглага-чарылга аренда дугайында тыва дылда материал черле чок боор-дур, бо. Ынчангаш орус дылда кээп турар литератураны таарыштыр кылгаш, ону тарадыр болза, ынчан биске аренда, кооператив хөгжүлдезн эки түнелдиг болур. Аренда талазы-биле малчын өг-бүлеге база-ла дуза херек. Оларга чаа негелде-биле бичии машина-техниканы 5-10 чылдарда быжыглаар, черни, одар-белчирни быжыглаар, ол шыкаш өг-бүлелериниң керээзин боттандырарынга база дузалаар херек. Бо талазыбиле республиканың Агрүлетпүр эвилели биске дузалазын.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партия ТК-ның Платформазының төлевилелинде бойдус камгалалынче улуг кичээнгейни салган-дыр. Бо айтырыг эң ылангыя бистиң Тожуда дыка нарын, берге. Ажыы-биле чугаалаарга, төгеглекчилерниң уязы болу берген. Ол дугайында чоокта чаа чоруткан ийи рейдиниң түңнели бадыткаан. Геологтар болгаш өскелер-даа «командировка» деп сылдан алгаш, районуң девискээрни шуут чаза базып турлар. «Азас» заповедникти ап хөрээлиннер. Ол дээрге бойдус байлаан камгалаар ужурлуг камгалалдыг чер-дир. А хе-

(Уланчызы 2-ги арында).

ҮЕНИН СУДАЛЫ ДҮҮН

МӨҢГЕЗИ-БИЛЕ

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинии даргазы Александр Даржай, чогаалчылар Кызыл-Эник Кудажы, Черлиг-оол Куулар, «Сылдысчыгаш» солунуң харысалгалыг секретары, уруглар шүлүкчүзү Кара-Күске Чооду Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Кызылдың школа-интернадының өөреникчилери болгаш башкылары-биле ужурашкак.

Чогаалчылар хүүгээ библиотеказындан даштыккы, совет, тыва чогаалчыларның ховар дээш 50 ажыт номнарын уругларга ачыдуза чедирилгезинии буянныг кылдыр халаска түлээдип берген. Өөреникчилер, башкылар өөрүп четтиргенин илереткен. Ол номнар школа-интернаттың библиотеказынга мөңге шыгжаттынар.

ААЛЧЫЛАР

Тыва киновидеокаттыжыышкынның удуртулгазы моол киноларны хүнүнүн организастап эртирип турар.

МАР-ның Усба-Нур болгаш Завхан аймактарының 10 кижи составтыг делегациязы дүүн Кызылда чедип келген. Делегацияның составында кино артистери, кино четкизиниң ажылдакчылары кирип турар. Олар Кызылга кээр мурнунда Эрзин болгаш Тес-Хем, Өвүр болгаш Улуг-Хем районнарының кинотеатрларының ажылдакчылары-биле ужуражып, арга-дүрмүлге солушкан.

Аалчылар Тыва киновидеокаттыжыышкынның удуртукчулары-биле ужурашкан. Олар «Найырал» кинотеатрга база чорааш. Орта «Күзүн мончургалаңыр ыяш» деп моол кинога тайылбырны аалчылар берген, көрүкчүлер-биле таныышкан.

ҮГҮН

АКШ-ЧЕ БААР

Тыва национал хөгжүм хереселлери кылыр ус-шеверлериниң болгаш күүседикчилериниң «Аккоолдуң игили» республика көрүүлези Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залында эгелээн.

Аңаа аңгы-аңгы районнардан 80 ажыг кижи киржип турар. Ол шыкаш «Тыва», «Саян» ансамбльдериниң тыва национал хөгжүм хереселдеринге ойнаар, олариың үзелгези-биле сыгыт, хөөмей күүседир артистер база бар. Уран үүүн талазы-биле эртемденнер Ленинградтан П. Мациевский, Алма-Атадан А. Мухамедова, Улан-Удэзеп Д. Цоктаев, В. Марченко, Кызылдан З. Кыргыс олар көрүүленип ажылынга киржип, ажыктыг арга-сүмелерни бээр.

Үк көрүүлде бөгүн ажылын уламчылаар. Төвен-Хемчик райондан келген тыва национал хөгжүм хереселдериниң күүседикчилериниң аразында «Искра» совхозтуң механизатору Олег Куулар (чурукта) база бар. Ол июль 30-де түскай чалалга ёзугаар АКШ-че уран таланытызын бараалгадып аттаныптар.

АЛДЫ СЕЗОННУГ

Клавдия Прокофьевна Губановага удурткан «Чедер» курорт бөгүнден эгелеп дыштаныкчыларны хүлээп ап эгелей берген. Алды сезоннуг кылдыр ажылдаар болганы-биле ол курорттуу бо чылын эрте ажыткан. Аңаа бир сезонда-ла 200 ажыг кижи дыштанып, кадыын экижидип алыр.

Дыштаныкчыларга таварымчалыг бүгү-ле үүлдерни курортта кылган. Корпустарны септеп, будаан. Аъш-чем курлавырын шинээ чедирген. Эмнии кадрлар четчелеттингеп. Хостуг үелерде ойнаар черлерни кылган. Дыштаныкчылар кинолариы доктаамал көөр. Оларга артистер болгаш бот-тыванныг коллективтер аалдап чеде бээр.

Эмнелге корпустарында рапага, малгашка кирер, кидромассаж кылыр өрээлдерни тускайлап кылган. Дыштаныкчыларны эмнилер доктаамал хайгаарал-га алырлар.

ЧАЙЛАГЛАРЖЕ

Барыын-Хемчик районда «Шекпээр» совхозтуң малчынарны чайлагларынче бөгүн көжер. Олар оттуг, суглуг черлерге баргаш, кадарган малын эки семиртип алырлар.

Ол ажыл-агыйда хой кыргылдазы бурунгу хүн эгелээн. Совхоз күрүеге 21 токна дүктү дужаар. Ам кыргылаже 13738 хойну киирер. Ажыл-агый 2129 өшкүнү кыргып доошкан. Оон 1399 кг дүктү кыргып алган. Совхозта хой кыргылдазы үргүлүүлеп турар.

ДААРТА

БАШКЫЛАРНЫҢ ТУРСЛЁДУ

Республика башкыларының чаңчыл болган турисчи слёду июнь 5-те эгелээр.

Оон киржикчилери—күш-культурага болгаш туризмге хандыкшылыг башкылар командалары даарта найысылалга чыглып кээр. Бо спортчу маргылдааны чырыдышкын, дээди школа болгаш эртем черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкому организастап эртирер.

Туристиң слёттүң баймылыг ажылымышкыны Кызыл чоогунда Кок-Тей сууружугашка болур. Бо туристиң слёттүң киржикчилери майгыннар тигериниг, одаг салырына, черии уг-шинии тывариига болгаш спорттуң анги-аңгы хевирлериге маргыжаралар. Оон тинлекчилери июнь 7-де билзяне бээр. Ол дугайында корреспонденция солунга парлаттынар.

Эш Б. М. Исаевти РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга соңгуур дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга эш Борис Михайлович **Исаевти** соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың июнь 1.

Эш С. П. Горячеваны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга соңгуур дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызынга эш Светлана Петровна **Горячеваны** соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.
1990 чылдың июнь 1.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Июнь 1-де палаталарның каттышкан хуралы А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле эрткен. ССРЭ-ниң улус депутаттары аңаа «ССРЭ-де бүдүүлгелер дугайында» Хоойлу төлевилелии база катап чугаалажып эгелээн. Ам ынча деп адай берген бүдүүлге дугайында хоойлу төлевилелии баштайгы номчулгага сайгарып чугаалашкандан бээр бүдүн чартык ай эрткен. Ону ынчан чугаалажып турда, депутаттар төлевилелге хамаарыштыр 700 ажыг санаалды киирген турган. Төлевилелди чедир ажылдап кылыры-биле тургускан ажылчын бөлүк бо үениң дургузунда улуг ажылды кылган. Депутаттарның киирген саналдарын, эдиилелерин бүрүнү-биле чугаалажып көргеп болгаш ол бүгүнү ВЦСПС, адырлар профэвилелдери, Москва, Ленинград, Новосибирск болгаш өске-даа улуг хоорайларның бүдүүлге ассоциацияларының бүдүүлге ассоциацияларының сүмележип тургаш, ажылдап кылган.

Бо бүгү ажылдың түңнелинде төлевилелде чугула чаа үүлдер киргеп деп, Үлетпүр, энергетика, техника болгаш технология айтырыгларының талазы-биле парламент комиссиязының даргазының оралакчызы Б. Г. Васильев чугаалаан. Чижээ, эдилел турар өөрүзүнүң болгаш кылып турар ажылчорудулгазының аайы-биле бүдүүлгелериниң хевирлерин тодаргайлап тургускан. Күшажылчы коллективтериниң ролюн болгаш бот-тускайлаң чорууп көскүзүү-биле бедиткен.

Күрүне чагыынга хамаарыштыр чаа үүүл хүлээп алдынган. Оон негелдезии ёзугаар продукция бүдүрүп бээр талазыбиле бүдүүлге биле күрүне керээзии чарар ужурлуг. Бүдүүлгелер кылган продукциязын боттарының тургузуп алган өртектери-биле болгаш керээле көрдүнген өртектер-биле садып болур эргелиг. Рынокка эң чугула болгаш эң хөй хемчеглиг продукцияларны кылып берип турар бүдүүлгелериниң кылган чүүлдериниң өртек-үнезин күрүне таарыштырып болур деп чүүлдү киргеп.

Хоойлу төлевилелии чугаалажып эгелээр деп турда, депутат С. И. Навотний сөс алгаш, төлевилелди ниитизи-биле хүлээп алгаш, оон чүүдерии тустус бадылап эгелээр-дир деп саналды киирген. Чуртта атсураа алгаан Сибирьде ажылдап турар «Адрон» деп адаар эң улуг эртем-бүдүүлге каттыжылышкынының чиигине директорунуң бо саналынга депутаттар каттышкан. Төлевилелдиң чүүлдерии тус-тус бадылап эгелээрге, удур-дедир үткалыгдаа саналдар тургустунуп кээп турган. Ындыг болзажок санал-оналларының кол уг-шии хоойлуның чүүлдерии тодаргай болгаш билдингир болдурарынче угланган турган. Чижээ, рынок экономиказынче шилчип эгелээни-биле чергелештир бүдүүлгениң ажыл-чорудулгазы хереглекчилер рынокче угланган турарын дорт айтыр деп санал киргеп. Күрүне чагыынга хамаарыштыр чаа үүүл хүлээп алдынган. Оон негелдезии ёзугаар продукция бүдүрүп бээр талазыбиле бүдүүлге биле күрүне керээзии чарар ужурлуг. Бүдүүлгелер кылган продукциязын боттарының тургузуп алган өртектери-биле болгаш керээле көрдүнген өртектер-биле садып болур эргелиг. Рынокка эң чугула болгаш эң хөй хемчеглиг продукцияларны кылып берип турар бүдүүлгелериниң кылган

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы болгаш оралакчыларын соңгуп, саналга комиссиязы ажылдап турган үелерде депутаттар эвлеглиг айтырыгларны чугаалашкан. Съездиниң ажылынга тур регламентизи хүлээп алдынган. Хуралдың ажылынга чамдык депутаттарның киришпейн турарын барымдаалап көргеш, бадылаашкыннарны кижилерниң аттарын барымдаалап чорудар болгаш аңаа киришпээн кижилерниң алын Съездиге чарлап дыңнадыр деп шинтпир хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң күрүне тускай догуиналашкынының дугайында декларациязын төлевилелии чугаалажып көөрү үргүлүүлээн. Депутаттар бөлүктериниң болгаш тус-тус депутаттарның киирип келгени беш төлевилелди каттыштырып турган, бо төлевилелди чогаадып тургускан деп, ону ажылдап кылган комиссиязының даргазы О. И. Тиунов чугаалаан. Бо документ РСФСР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылырынга үндезии болур ужурлуг. Республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу догуиналашкынының магадылалдарын болгаш чаартынган федерацияга ооң деп эргезинии дугайында чүүлдерни ында киргеп. Декларация төлевилелиниң кады элээн каш хоойлулар төлевилелдерни тургузуп турар, оларны чугаалажып көөрү-биле Съездиге дараазында киирип кээр.

Төлевилелге хамаарыштыр элээн хөй чаа саналдар болгаш эдиилелер депутаттардан киргеп. Ынчангаш ону чедир ажылдап кылырын комиссияга дааскан.

Чапсар үезинде оралакчы даргалар соңгуурунуң ийи дугаар чажыт бадылаашкыны болган. Ооң түңнелдерин кежээки хуралга дыңнаткан. Биргн оралакчы база катап соңгуттунмаан: Р. Г. Абдулатипов дээш 425, В. Н. Штыгашев дээш 266 депутат бадылаашкынын берген.

Дээди Совединиң Даргазының база бир оралакчызынга депутат **С. П. Горячева** соңгуткан. Ам бир оралакчының албан-дужаалы хостуг арткан.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

(Эгези 1-ги арында).

рек кырында ында ан-куш, балык аймаа дыка ховартаан.

Вертолёттар, машина-техника-биле аннаарын шуут соксатсын. Чөнүзээредиг улус аът, чары-биле аңназыннар. Бистиң тайгаларывыста кышчай чок чурттап, аннап, балыктап турар улустар бар, олар шуут бажыңнарлыг. Оларны үндүрер херек. Эштер Марцеха биле Петров шак ындыг кижилерге дузалап турар чоруун соксатсын.

База бир айтырыг бар. Ырбанны Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйындан ангылаар, херек продукцияны болу садып, саарзын. Ынчан районга дузалыг, ажыктыг апаар. Ол ышкаш республиканың Иштики херектер министерствозунуң Тожуда ыяш белеткээр чери база ажылдаярын соксатсын. Бо айтырыгны Сыстыг-Хем улузу негеп турар. Районда бойдус байлаан камгалаарының айтырыы, шынап-ла, дүвүренчиг. Черниң ээзи—чон, Советтер болур үжурлуг. Геологтар бисте 20—30 чыл дургузунда улаштыр ажылдап турлар. Оларның үнүг кылып турарын телевиденнеден көрүп, солуннардан номчаан болгай бис. Алгыякта, Кижи-Хөлде, Оюктаарда партиялар үнүг кылып турарыл, бойдус байлаан үге төтчеглеп турарыы? Ынчангаш чонуң мурнунга олар отчёдун берзин, чажыт үүлдер бар-ла ыйнаан харын, ону чугаалаар ээвес.

Платформа биле Уставтың төдевилеллеринде хөй-ле үүлдер кирген-дир. Эң ылангыя партия эге организацияларының эргелерин калбартыр дээни чөп. Эде тургустуунуушкун үезинде бистер партияның адын, ат-алдарын камгалап шыдаар ужурлуг бис.

ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдазының директору, эртем доктору **В. И. Лебедев** бодунуң чугаазында съезд мурнуңа документтиринде партия эге организацияларының туружунуң болгаш ролюнуң дугайын айтып турары чөп деп деткээн. Эге организация коллективте эң кол күш болганда, ат-алдарлыг, негелделиг болур үжурлуг. Ол ышкаш коммунистер девискээр айтырын шинтпирлээрде клубтуг болуру чөп. Коммунистер чонуң аразында ажылдап, чурттап турар, ынчангаш ооң эрте-ажыын эки билир. Амгы үеде практика ёзугаар алырга, партияның айтырыын райкомнарга болгаш хооркомнар шинтпирлээр, оон партия хуралдарынга чугаалажыр, а чогум чонга четпес. Оон аңгыда, секретылар төвүлелги тургусканы ажылга дыка таарымчалыг.

Ооң соонда оратор удуртукчу коммунистерниң ролюнга болгаш ат-алдарыга доктааган.— Илеткелчи маңаа Хову-Аксының удуртукчуларын шүгүмчүледя. Мен бодум аңаа 1963 чылда бардым, сес чыл болдум. Бо чоокта чаа болганы ышкаш, ындыг таварылга болу бээри башка безин кирбес турган. Кижилер бот-боттарын хүндүлежир, сагыш ковааччал турган. Бо частыышкын дораан-на тыптып келбээн болбайн аан. Буруу— удуртукчуларда. Мен директор эш Голиковту бидир мен—деп, ол чугаалаан.

70 чылдарга турганынга бодаарга, Хову-Аксы ам аажок өскерилген. Суур магалыг. Казар байлак ында, Хову-Аксында арай эвээжээш, рудадан байлакты чедир албайн турар деп чугаа үнүп турду. Ол дээрге эртемденнериң бууруу-дур. Ону шинтпирлээр керек.

Россияның Коммунистиг партиязын тургузар деп саналды оратор деткивишаан, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизин эгелээринге чедир тургузары эргежок чугула дээрзин айытказн.

Солчур школазының башкызы **З. Б. Донгак** мынча дээн:

— Платформа биле Устав төлевилелинде чаа үүлдер, бодалдар киргени өөрүнчүгдүр. Төөгүнү кижи билбес болза, амыдыралды шинтизибиле билбес боор болгай. А төөгүнүң бир кезээ—чонуң чаңчылдары. Ынчангаш бистиң школаларывыска тыва улустуң чаңчылдарын шуутла программага киирип тургаш өөредиг болза эки-дир деп бодаар-дыр мен. Ол таварылгада школачылар, аныяктар эки үүлдерге чаңчыгар болгаш кижизиттинер.

СЭКП-ниң кичээнгейиниң төвүнде кол-ла үүве кижи дээн болгай. Ынчаарга амдыызында бистиң амыдыралывыста ол сөстер ажыл-херек-биле дүүшпейн турар. Чоокта чаа эрткен соңгулдаларга бистиң чамдык кандидаттарывыстың ажы-чаны, хөделиишкиннерге дыка-ла четпес болду. Бодун бедик көөр, удуралыкчызын бактаар боор-дур. Шак ындыг төлеп чок чоруктарны коммунистер, бистер, буруу шавар ужурлуг бис.

Платформа төлевилелинде, бир-тээ, башкы кижи болганымда, өскерген үүлүм болза, ында улус өөредилгезиниң талазы-биле дээш кирген. Ынчалза-даа студентилерге стипендия бээринин чүрүмүн өскертир дээни өөрүнчүг-дүр.

Партияның Уставының төдевилелинде чамдык чаа үүлдерни база саналдан киирип турар-дыр. Кежигүнге хүлээп алырын эге организацияларга үзе шинтпирлээр дээнин деткнир мен. Ынчалза-даа партия райкомунуң бюрозунга чаа киргеннерни аңаа аттестация кеваирлиг бе-седалажыр болза эки. Оон аңгыда, кандидат стаж турзун деп саналдыг мен. Кандидат стажының үезинде бир чыл дургузунда ол кижи бодун көргүзсүн.

Амгы үеде партиявыстың ат-алдарын кудуладып, харын өске партияларны тургузар дээрзинге удур мен. Сагылга-чүрүмну кошкатпас ужурлуг бис. Платформаның төлевилели дээрге, ленинчи ёзу-биле чурттаар дээни ол. Үе ынчаар негеп турар.

Төлевилелге хамаарыштыр кежигүн дадывырының 50 хуузун эге организацияларга арттырар дээнин деткнир кижи-дир мен. Ол ышкаш коммунистерниң чурттап турар черинин аайы-биле 5-тен эвээш эвес кижи турда, эге организацияны тургузуп болур дээнин деткнир мен.

СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары **Ю. К. Губарев** бодунуң саналынга эде тургустуунуушкунуңуң амгы үечадазында партияның туружунга болгаш ролюнга доктааган. Ол айтырыг Программаның болгаш Уставтың төлевилелдерин чугаалажып турда, коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турган. Ук документилерни районнуң бүгү партия организацияларынга чугаалашкан болгаш коммунистер тодаргай саналдарны бергилээннер. Ылангыя чурттуң экономиказын экижидер талазы-биле айыттынган одуругларны олар үүлдүргүзүннеер, экономиктиг политиканы чорударының эргежок чугула факторларынга олар доктаазаннар.

Платформа төлевилелинге көдээже кичээнгейин ам-даа салыры күзенчиг дээрзин олар айытканнар деп, оратор уламчылаан. Өртек доктаадылгазында чедир шинтпирлеттинмейн турар айтырыглар база хөй.

Устав төлевилелин чугаалажып турар үеде районнуң коммунистери партияның иштики айтырыгларынга хамаарыштыр база саналдарны киргилээн деп, Ю. К. Губарев уламчылаан. Оларның хөй кезини эвээш кижиниг эге организацияларга партия хуралдарын кварталда бирден эвээш эвес эрттирерин, а өскелери—эргежок чугула апарганда чылдыраын саналдаан. Партия комитеттериниң секретарьларын альтернативалыг байдалга соңгууру чугула. Оон аңгыда, коммунистер комитетиң бюро кежигүннеринге бирги секретарьдан өске аппарат ажылдакчыларын кирбес деп база саналдааннар. Райком ажылдакчыларының ажылының кандыг түннелин эге организацияларның канчаар ажылдап турарын барымдаалап үнелээр дээрзин база коммунистер саналдааннар.

Иидирде — Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң партком секретары **М. Ш. Куулар:**

— Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ниң Платформазының төлевилелин бистиң районнуң коммунистери үүлдүргүнүүн деткип турар—деп, ол чугаалаан.—Оны болгаш Устав төлевилелин чугаалажып турар үеде дыка хөй санал-оналлдарны киргеннер. Ылангыя СЭКП-ниң ат-алдарын кудуладыр дээн оралдажышкынынарны буруу шаап турар, четпестер бар-даа болза, партияның эрткен төөгүзү база кайгамчык.

Ынчалза-даа бөгүнгү амыдралда болуп турар чамдык үүлдер партияның ат-алдарынга салдар чедирип турар дээрзин оратор айытказн. Чижээ, чамдык удуртур ажылдарга турган ат-алдарын баксыраткан коммунистерге өске база-ла удуртур ажылдар берип турары шын эвес. Чамдык коммунистер боттарының төлеп чок чоруун көргүзүп турары база чажыт эвес. Ындыг фактылар СЭКП обкомунун аппарадында база бар. Оон бир бадыткалы бо чылдың май 17-де «Шын» солунга үнген «Үүве күш чок болганы?» деп үүл болур. Сукпак соңгулда округунга болган соңгулдаларның түннелин үндүрүп турда, обком ажылдакчылары эштер Зорина, Малецкая, Лящкевич олар кончуг чараш эвес үүлдер кылып турган-дыр. Ол дээрге партийжи удуртукчу кижиниң эрге-чагырга дээш шынчы эвес демиселиниң бадыткалы. Обком аппарады ындыг турда, бөдүүн коммунистерден үүнү маңаар боор?

Ол дээрге ниитизи-биле идеология ажылының көшкаан көргүзүп турары-дыр. Ол ылангыя көдээ черлерде дыка хожудап турар. Кижиниң төлептиг мөзү-шынарын хевирлеп тургузарындан эгелээш, өске-даа айтырыгларны идеологтар күүседир ужурлуг. Амгы национаддар аразының харылзаалары нарыядан турар үеде идеологтуг бүгү ажылдакчыларның мурнунга улуг-улуг сорулгалар туруп турар.

Саналдакчы Устав төлевилелинге база доктааган. Партияга 18 хар эвес, 20 хардан өрү назылыг хамаатыларны хүлээп алыр деп киирзе чогуур дээрзин ол саналдаан. Ол ышкаш 3 кижиниң рекомендациязы албан турар ужурлуг.

— Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле маңаа хөй үүве чугаалавас мен—деп, Эрзин районда «Мөрен» совхозтуң койжузу **Ч. Л. Ыналай** чугаалаан.— Бистиң коммунистеривистиң киирген саналдары колдуунда маңаа үүве чугаалаан эштерним-биле дөмейлежип тур. Мен чедир шинтпирлеттинмейн турар айтырыгларга бичии доктаап көрейн. Олар бистиң республикада өөредилгезиниң бүгү коммунистерин бир дем-биле шинтпирлээр ужурлуг.

Көдээ ишчилериниң амыдырал-чуртталгазын көрээлиңер. Ылангыя хойжуларның байдалы ам-даа берге болгай, ол чай, кыш деп үүве билбес, үргүлүү мал аразында чоруур. Оларның амыдыралынче кичээнгей салыр үе черле келген.

Республикада тургустуунган база бир кол айтырыг — кижилер-биле ажыл, кадрлар. Ону тоомчага албайн турарывыстан чогумчалыг эвес үүлдер көвүдеп турар. Ылангыя хулиганнаашкын, оорланыр чоруктар, аар кем-херек үүлгедишкиннери нептерер барган. Оон бир чылдагааны — амгы күштүг болуп турар хоойлуунуң чымчаа. Кижи безин өлүрүп каап кижилерни эвээш хуусаага шиидер боордур.

Бистиң республикада сөөкязы ылгажыр дээш кончуг бүжар үүве тыптып келген-дир деп, ол уламчылаан. Бистиң ниитилел амыдыралынга ол канчап-даа дүүшпес дээрзин бөдүүн ишчилер кончуг эки билип турар. Оон чылдагааны үүдел? деп айтырыгны база сонуургаан мен. Хөй чорду. Оларның бирээзи — чамдык удуртукчу ажылдакчыларның тоомча чок чоруу. Чижээ, орус удуртукчу даргалар тыва улусту херекке албас, оларның ажыл, амыдыралын сонуургавас болур, а тыва удуртукчулар — орус болгаш өске-даа нацияның төлөзлекчилериниң негелде-хереглелинге дыңнангыр эвес апаар. Кижилер, ылангыя удуртукчулар, арыг арыы-нүүрлүг болур херек.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге партия ТК-ниң Платформазының төлевилелинге болгаш Устав төлевилелинге хамаарышкан санал-оналлдарны Кызыл хоорайның коммунистери эвээш эвести берген дээрзин СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков** чугаалаан. Оларны редакция комиссиязынче дамчыдар бис, санал бүрүзү кичээнгейге алдынган. Партияның ат-алдарынга, экономиктиг реформаның ботганыышкынынга болгаш өскедаа үүлдерге хамаарыштыр саналдар киргилээн.

Хоорайның коммунистери СЭКП-ниң башкарыкчы партия болур ролюн камгалап арттырар дугайында үнелиг саналдарны киирген. Ол дээш, чеже-даа нарын болза, демисежир апаар. Нарын, берге орукту эрткен болгаш СЭКП-ниң дуржулгазы бар, кризистен үнүп шыдаар күштү ол тып алыр.

Партияның XXVIII съездизи эрткен соонда партия документилерин солуур чугула деп, оратор уламчылаан. Ынчан шаарланчактар партиядан боттары чайгаар үүве бээр. А ындыглар эвээш эвес. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниге бедик албан-дужаал эзлеп чораан чамдык эштер пенсияже үнген соонда, партия билеттерин херээ ам эрткен дээш хооркомга дужаап берипкен. Ындыгларны эгезинде-ле партияга хүлээп албас турган.

Партияга бо нарын, берге үеде ооң хүрээлеңинге боттарының ак сеткилин-биле кирип турардар эвээш эвес деп, В. Г. Вальков уламчылаан. Езулуг коммунистер ол. Ындыгларның одуруу хөй болзун дээш хооркомнар моон соңгаар-даа ажылдаар. Коммунистериң санының эвээш болурунга сезинмейн турар бис, эвээш-даа болза эки шынарлыг болза, партияның ат-алдары бедик болур.

Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу **А. Б. Содунам** саналының эгезинде мал ажылын хөгжүдериниң айтырыгларынга доктааган. Малдың бай санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер талазы-биле чугула сорулгаларны малчыннарның специалистериниң мурнунда салганын ол чугаалаан. Мону чедишкинниг шинтпирлээринге специалистер бичe эвес рольду ойнаар, ындыг турбуже, өөредилгезиниң талазы-биле черлерни доозуп келген эштерниң билии чавыс болуп турарын айытказн. Мал ажылының мурнакчыларының дуржулгазын вептередири ажыктыг турбуже, сөөлгү үеде олче сагыш салбастаанын хойжу шүгүмчүлээн. Ол ышкаш социалистиг чарыштыг организастап турары кошкак, бир эвес бо ажылды чогуур деннелге тургузар үүве болза, ажыл-ишти экижидеринге улуг салдарны чедирер болгай.

Чөөрби чыл төрүүр хой кадарын келдим, онаашкан ажылымны ак сеткилдиг күүседир дээш бодунар-ла хөгчеглерни ап турар мен. Ындыг-даа болза эки ажылдаарынга шаптыктап турар чүүлдер тургулаар чүве-дир бо. Бистиң кыштаавыс эрги, кажаалар бичелээн, хой, хураган сыңмастаан. Оларны чаартыр, тудар хемчеглерни албайн турар. Соңгулдаларга белеткел үезинде депутаттың кандидадынга депшиткен даргалар келгеш, кажаа-хорааны туттурар, малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар дээш эки ажылдаарын хүлээнип ап, ону программазында киирип алган боор. Соңгулдалар-даа эртер, кылдынган үүве колдуунда чок.

Бойдус камгаладының айтырыгларынга ол доктааган. Баян-Кол бажында аргаарыгны кеспес дээрзин дугуржуп-даа алган болза ону сагывайн турар. Кооперативтер кежигүннери ону кыргып, чүгле боттарынга акша-көпеек ажылдап алырын бодап турар. Ындыг төтчеглекчи, бойдусту камгалаар, характаар хөөн чок улустар-биле демисежир ажылды хөй-нияти чорудары хүнүүн чугула айтырыы болурун хойжу айытказн.

Платформаның болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниге хамаарыштыр Кызылдың № 2 школазының башкызы **Н. А. Мистрюкова** бодунуң саналдарын, бодалдарын чугаалаан. Платформада партия эге организацияларының ролюн көдүрер, ажыл-чорудулгазын экижидер дугайында айытканын ол чүүлдүгзүнүп деткээш, ону амыдыралга боттандырар дээш шудургу ажылды чорударын чугулага көргеп. Россияның компартиязын тургузарын, партия билеттерин солуур дугайында саналдарга ол каттыжып, ону чугула деп санаан.

Партияның идеология ажылы четпес болуп турарын шүгүмчүлээн. Төп телевиденеенин дамчыдылгаларында безин амгы үениң идеология айтырыгларынга хамаарышкан дамчыдылгалар эвээш. «Взгляды» колдуунда аныяктар көрүп турар, оларга эки саларны ол чедирбейн, харын чамдык багай чүүлдерни берип турар. СЭКП ТК-ниң төлээзи мында олуржуп турар болганда мээң устунде чугаалаан чүүлдеримни кичээнгейге алыр боор деп бодап тур мен.

Партияның область, хоорай организациялары национаддар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынче ханылап кирбейн турарындан сөөлгү үеде республикада чамдык таарымча чок чүүлдер үнүп кээп турар. Моон соңгаар бо херекти чугулага көөр, партия, совет, ажылагый органнарының удуртукчуларын мону шинтпирлээринге идепкейлиг киришпирер.

Аныяктарны ажылга киирер, ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында чугаа чоруп-ла турар, херек кырында кылдынган чүүлдер эвээштир. Ынчангаш кылыр чүвезин чок аныяк кижилер чурум, кем-херек үүлгедип турардыр. БАЛКЭ обкомунуң бо талазы-биле кылган ажылы билдинмес, көзүлбес. Ажыл-биле чугаалаарга, комсомолчуаныяктар ортузунга ажылды экижидеринче хүн бүрү сагышты салыр үе келген деп бодаар мен.

Тываның төөгүзүн республиканың бүгү школаларында өөренириниң чугулазын башкы саналдаан. Чүге дээрге чурттап турар республиказының ажылчы чонунуң төөгүзүн, эки чаңчылдарын билип алыры кымга-даа ажыктыг.

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң тудуг мастери **А. С. Донгак** сөс алгаш, улустуң саналдарынга каттыжып турарын чугаалаш, олар моон соңгаар чүүлдерниң кичээнгейге алыр боор деп бодап тур мен.

Партияның область, хоорай организациялары национаддар аразында харылзааларны экижидериниң айтырыгларынче ханылап кирбейн турарындан сөөлгү үеде республикада чамдык таарымча чок чүүлдер үнүп кээп турар. Моон соңгаар бо херекти чугулага көөр, партия, совет, ажылагый органнарының удуртукчуларын мону шинтпирлээринге идепкейлиг киришпирер.

Аныяктарны ажылга киирер, ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында чугаа чоруп-ла турар, херек кырында кылдынган чүүлдер эвээштир. Ынчангаш кылыр чүвезин чок аныяк кижилер чурум, кем-херек үүлгедип турардыр. БАЛКЭ обкомунуң бо талазы-биле кылган ажылы билдинмес, көзүлбес. Ажыл-биле чугаалаарга, комсомолчуаныяктар ортузунга ажылды экижидеринче хүн бүрү сагышты салыр үе келген деп бодаар мен.

Тываның төөгүзүн республиканың бүгү школаларында өөренириниң чугулазын башкы саналдаан. Чүге дээрге чурттап турар республиказының ажылчы чонунуң төөгүзүн, эки чаңчылдарын билип алыры кымга-даа ажыктыг.

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозтуң тудуг мастери **А. С. Донгак** сөс алгаш, улустуң саналдарынга каттыжып турарын чугаалаш, олар моон соңгаар чүүлдерниң кичээнгейге алыр боор деп бодап тур мен.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ниң «Гуманный, демократтыг социализмче» деп Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерининг талазы-биле конференция резолюциялар хүлээп алган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттар кирген. Республиканың партия эге организацияларының делегаттарының кандидаттарынга 14 кижини депшиткен турган, ону солуннарга парлаан. Оларның ниитизинден Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол боттарының кандидатуразын уштуп алганнар. Ынчангаш чажыт балыллаашкын дайзызынга он ийи кандидаттың адын киирген. Баштайгы балыллаашкынның түннелинде, эң-не хөй балыллаашкынны Г. Ч. Ширшин алгаш, съездиниң делегадынга соңгуткан. Ийи дугаар балыллаашкынче өскелериниден хөй балыллаашкынны алган үш кижини чажыт балыллаашкынның дайзызынга киирген. Олардан 50 хуудан хөй балыллаашкынны алган М. Б. Давик, Т. Д. Чечек-оол соңгуттурган. Партияның область конференциязындан болгаш партияның Кызыл хоорай организациязының чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуткан СЭКП-ниң XXVIII съездизинин делегаттары болза: **СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири М. Б. Давик, Улуг-Хемге «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин.**

Партияның XXII область конференциязы ооң-биле ажылын дооскан.

Тарылга. Темп. Шынар

ЧУРУКТА: Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң чолаачызы Олег Картай-оолдуң үрезин дажыглаар машиназы тарааны сеялкаларже урар тускай дерилгелиг. Хораннап каан үрезинни хол-биле эжип уруп, шүүдептээ турбас. Үрезиннер төне бээрге, ол совхоз төвү Аржаан суурдан сөөртүп эккеп-ле турду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХӨНДЕРГЕЙЖИЛЕР, КАНЧААР-ЛА БОЛДУҢАР

Анна Ивановна үүү дээш хомудааныл?

Ажылга харыысалгалыг чорук негеттинерин сагындырып каалы.

Чөөн-Хемчик районда «Хөндергей» совхоз эрткен чылын 1200 тонна картофель ажаан алыр планныг тургаш, херек кырында ону дөкүүл-ле 155 тоннага күүсеткен, бир гектарга онааштыр дүжүт 16 центнер болган, азы 99700 рубльдиң продукциязын чедир албаан. Ам ында байдал кандыгыл, эрткен чылда түннел кижилерге кандыг салдар чедиргенил база ногаажылар бо чылын кандыг сорулгалыг ирги деп бодал-биле командировкалап чордум. Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы С. К. Долгар нинти байдалды мынчаар таныштырды: «Суггат чок, кааңнап турары-биле 8800 гектарда тараа культураларын чашкан. Планның 60 хуузу. А картофельди 170 гектарга олуртурун планнаан. Суггаттыг черлерни барымдаалап көөр болза, амдыызында 110 гектарга олуртуп болур. Үрезинни четчир кылдыр тыптынып алган. Бүгү-ле күштү бо үүнерде картофель олуртулгазынче углап эгеледивис. Бистиң тускай эртемниглеривис база ыналар чоруп турар. Совхозтуң эрткен чылгы түннелдерин боттарынар билир болгай силер».

Агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному К. Монгушка таварышкаш, көктүг-шыктыг Хөндергейже кады хаптывыс. Кол-ла үүве— баштай совхозтуң кол агроному, азы директорунга ужуражыры. Агроном Кызыл-оол Бүлүгүнович Монгуш Чалдаананың автотранспортчуларының төлээлери-биле картофель шөлүү дээш изиг-изиг маргышкан тур. Кымга-даа картофель шөлүү хуваар даалганы ол бербээнин чугаалап, шөлдү ооң мурнунда тарып турган черинден алырын дилээрге, автотранспортчулар таарзынмаанын илередип:

— Дүүн-не силерниң ол шөлүүлерде бир кижи 5 шоодай үрезин тарып каапкан. Ону Ондар Чотпа айтып берген — дидилер. — Мен ону билбес мен. Таштын райондан үрезин садып ап чорааш, беш хонгаш келдим. Девин чаа, эртен келгеним ол-дур — деп, бүгү үүлдү Кызыл-оол Бүлүгүнович тайылбырлаарга, олар харын тайбыны-биле машиназынга олурупкаш чоруптулар.

— Бо чылын 120 гектарга картофель олуртур планныг бис. Бар үрезининг 70 тонназы боттарывыстыы. Хакасияның Таштын районунуң белеткелдер конторазындан 94 тонна садып алдынган. Картофель олуртур шөлдү эрткен чылын арендаторларга хуваараан турган. Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынынын даргазы С. К. Долгар нинти байдалды мынчаар таныштырды: «Суггат чок, кааңнап турары-биле 8800 гектарда тараа культураларын чашкан. Планның 60 хуузу. А картофельди 170 гектарга олуртурун планнаан. Суггаттыг черлерни барымдаалап көөр болза, амдыызында 110 гектарга олуртуп болур. Үрезинни четчир кылдыр тыптынып алган. Бүгү-ле күштү бо үүнерде картофель олуртулгазынче углап эгеледивис. Бистиң тускай эртемниглеривис база ыналар чоруп турар. Совхозтуң эрткен чылгы түннелдерин боттарынар билир болгай силер».

Агроүлетпүр каттыжыышкынының кол агроному К. Монгушка таварышкаш, көктүг-шыктыг Хөндергейже кады хаптывыс. Кол-ла үүве— баштай совхозтуң кол агроному, азы директорунга ужуражыры. Агроном Кызыл-оол Бүлүгүнович Монгуш автотранспортчуларының төлээлери-биле картофель шөлүү дээш изиг-изиг маргышкан тур. Кымга-даа картофель шөлүү хуваар даалганы ол бербээнин чугаалап, шөлдү ооң мурнунда тарып турган черинден алырын дилээрге, автотранспортчулар таарзынмаанын илередип:

— Дүүн-не силерниң ол шөлүүлерде бир кижи 5 шоодай үрезин тарып каапкан. Ону Ондар Чотпа айтып берген — дидилер. — Мен ону билбес мен. Таштын райондан үрезин садып ап чорааш, беш хонгаш келдим. Девин чаа, эртен келгеним ол-дур — деп, бүгү үүлдү Кызыл-оол Бүлүгүнович тайылбырлаарга, олар харын тайбыны-биле машиназынга олурупкаш чоруптулар.

— Бо чылын 120 гектарга картофель олуртур планныг бис. Бар үрезининг 70 тонназы боттарывыстыы. Хакасияның Таштын районунуң белеткелдер конторазындан 94 тонна садып алдынган. Картофель олуртур шөлдү эрткен чылын арендаторларга хуваараан турган. Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинден (ам ол бүдүрүлгени «Агротехсервис» каттыжыышкыны деп адаар) арендаторларның беш кижилиг Василий Монгушка удурткан звенозунуң кежигүннери совхозтуң арендаторларынга бодаарга, бедик дүжүттү алган. А уксаажылга бүдүрүлгезинин арендаторлары бирги звенодан дудаваан. Бо чылын база черни район эмнелгезининг коллективинге, райкүүском ажылдакчыларына № 1, 2 АКМК-ларга бээр бис. Олар черниң хөлезинин кылдыр шеф ажылынга, сиген белеткежиринге дузалажыр, а тудуг организацияларга кажаадар септеп бээр—деп, совхозтуң директору Ширинн Шыырапович Монгуш тайылбырлайдыр.

— Эрткен чылын совхозтуң звенозу үүге чавыс дүжүт ажаап алганыл, ооң чылдагааны үүле болганыл? Аңаа бүрүүлүг кижилерге кандыг хемчег очаганыл, Ширинн Шыырапович?

— Эрткен чылдың түннелдерин совхозтуң техниктиг чөвүлелинге, агроүлетпүр чөвүлелдинге сайгарып чугаалашкан. Аңаа ажылдап турган Хеймер-оол Ооржакка удурткан 6 кижилиг звенонуң кежигүннери ажылынга ээхарыысалга чок болган. Ам бо чылын аныяк ооллар звенозун немей организастап тургустувус. Удурткучузу Владимир Монгуш. Үш трактор болгаш картофель олуртур, ажаан алыр техникалыг. Черниң эргижирээни-биле, суггатты чөптүг ажыглавааны-биле эрткен чылын дүжүттү чедир албайн барган. Бо чылын олар 55 гектарга картофель олуртур. «Агротехсервис» каттыжыышкынның арендатору Василий Монгуш 10 гектарга, школа коллективи 5 гектарга олуртур. Совхозтуң картофель өстүрер звенозун аъш-чем, майгын-биле хандырган. Эрткен чылын тарып турган шөлүүдеке картофель тарывас. Аңаа мал чеми меде болгаш тоорук чажар бис. Ынчап кээрде шөлдү солуур апаар. Улуг-Хөндергей биле Аныяк-Хөндергейниң суун кадып алгаш, тарыыр ужурлуг шөлүүстүң 60 хире гектарын суггарып алдывыс — деп, директор чугаазын доозту.

Чугаа чугаа-ла болгай. Херек кырында ажылдың чоруп турарын көөрү-биле ийи агроном, мен—үжелээ баштай тоорук чаштырып эгелээн оолларга бардывыс, улаштыр — картофель подвалынга келдивис. Ында үрезининг хөйү кончуг. Ында контора ажылдакчылары, ясли-садиктен келген шефчилер болгаш огородтуң ногаажылары эртенги үеде бир машинаны чүлүрүп чоруткаш, ооң кээрин манап, районнуң «Билиг» ниитилелиниден келген лекторнуң делегей байдалынын дугайында лекциязын дыңнап олурлар. Чай аразында лекция дыңнап турары кижилерге ажыктыг болуру чугаажок. Оон чоруткаш, картофель олуртуп турар черге—ийи Хөндергейниң аразында тайга белинге келдивис. Ында ийи трактор бар. Бирээзи шөлдүң адаа талазындан чаа-ла шимчеп үнүптү. Үстүндээзи шимчевейн, чаңгыс черде туру. Шөлдүң белинде «ЗИЛ» маркалыг бензовоз машина, оон чанында ийи кижи чер казып турлар. Оларга чеде бээривиске, чолаачы Григорий Нагорных кадайы Анна-биле дүүн чаа олуртуп каан беш шоодай картофелинин үрезинин дедир үштүп ап турлар. Совхозтуң агроному К. Б. Монгуш аңаа база шыжыгып үндү. Бир талазында, бодап тураргa, үрезин олуртканын хамаатыларда буруу чок-даа ышкаш. Ийе, амыдырал ынчаар негеп келген. Ногаа, дүжүттү өстүрүп алыры чонунуң хереэ-даа болза, албан-биле аңгылап, тускай звенога берген шөлдү кандыг-ла-бир кижи агроном билбээнде, улуска айтып бээри кымның буруузуз? Кызыл-оол Бүлүгүновичиниң шыжыгып турары чөптүг. Анна Ивановна бодунуң күш-ажылын, дериң, үезин хөй-ле черге чидиргенинге хомудаан, ыглапты. Мен хуумда агрономну-даа, Нагорныхтарны-даа буруудатпас мен. Керээ чарын ап турар үеле дугуржулганың эрегей болганында деп бодадым.

Аныяк арендаторларның байдалын ам көрээлиңер. Турупкан турар тракторнуң чанынга чеде бээривиске, ында ооллар директорнуң девии эртен ногаажы-агроном Мижит. Доржу Саттан чоруткан майгынын тип чадашкан турлар. Катап-катап эдип, чазып көөрлер-дээ. Ону тип алырының барымдаазыдаа чок. Ынчангаш дедир суурже аппараы-биле дүргеш, бистиң машинавыска суп кагды.

Бир тракторнуң үүге ажылдавайн турарын Владимир Мөңзүй-ооловичиден айтырдывыс. Ол мырыңай бистерге чарбыттынар чыгыы.

— Үс чок. Солидол база. Шаанг чарылгаштың үс үндүр алыпты. Ынчангаштың турары ол-дур. Аъш-чем чогум чедер. Майгын чок. Терге адаайга матрацтар чаткаш, хонар бис бе? — деп, удур бистен айтырыг салды. Агроүлетпүр каттыжыышкынының агроному К. С. Монгуш: — Каш-ла хонукту тапты эрт, тирип көрүнер. Үе ат болду. Таарымчалыг үези эрте бээр, дуңмаларым — деп үгулаларга-даа, ыналар кым-даа сагыш салбады.

Ажылдың шак мындыг ооңум темпилиг чоруп турары берге-ле чорду. Директорнуң чугаазы-биле алырга, ында ажыл шуудай бертен дээр, а херек кырында байдал мындыг. Ниити звенозда 10 кижи нарял-биле ажылдап турар. Кандыг-даа керээ чарбаан. Ол дугайын бригадир боду чугаалады. Аъш-чем-биле хандырган-даа болза, ында тускай повар чок. Ак-Баалык бригадазының столованың поварлары чемгерер дээрге, шөл аразы ырак. Звенонуң кежигүннери боттарының поварын бар дээш база ынавайн барган. Оларга бир шиин тып, черле кандыг-бир ажылды кылып турарын, арганыг болза, туруушкуннар болдурбазын чагаап чоруптувус. А Нагорныхтарны эпчок байдалга арттырбас дээш Кызыл-оол Бүлүгүновичиниң шыжыгып турары чөптүг. Анна Ивановна бодунуң күш-ажылын, дериң, үезин хөй-ле черге чидиргенинге хомудаан, ыглапты. Мен хуумда агрономну-даа, Нагорныхтарны-даа буруудатпас мен. Керээ чарын ап турар үеле дугуржулганың эрегей болганында деп бодадым.

Аныяк арендаторларның байдалын ам көрээлиңер. Турупкан турар тракторнуң чанынга чеде бээривиске, ында ооллар директорнуң девии эртен ногаажы-агроном Мижит. Доржу Саттан чоруткан майгынын тип чадашкан турлар. Катап-катап эдип, чазып көөрлер-дээ. Ону тип алырының барымдаазыдаа чок. Ынчангаш дедир суурже аппараы-биле дүргеш, бистиң машинавыска суп кагды.

Бир тракторнуң үүге ажылдавайн турарын Владимир Мөңзүй-ооловичиден айтырдывыс. Ол мырыңай бистерге чарбыттынар чыгыы.

— Үс чок. Солидол база. Шаанг чарылгаштың үс үндүр алыпты. Ынчангаштың турары ол-дур. Аъш-чем чогум чедер. Майгын чок. Терге адаайга матрацтар чаткаш, хонар бис бе? — деп, удур бистен айтырыг салды. Агроүлетпүр каттыжыышкынының агроному К. С. Монгуш: — Каш-ла хонукту тапты эрт, тирип көрүнер. Үе ат болду. Таарымчалыг үези эрте бээр, дуңмаларым — деп үгулаларга-даа, ыналар кым-даа сагыш салбады.

Ажылдың шак мындыг ооңум темпилиг чоруп турары берге-ле чорду. Директорнуң чугаазы-биле алырга, ында ажыл шуудай бертен дээр, а херек кырында байдал мындыг. Ниити звенозда 10 кижи нарял-биле ажылдап турар. Кандыг-даа керээ чарбаан. Ол дугайын бригадир боду чугаалады. Аъш-чем-биле хандырган-даа болза, ында тускай повар чок. Ак-Баалык бригадазының столованың поварлары чемгерер дээрге, шөл аразы ырак. Звенонуң кежигүннери боттарының поварын бар дээш база ынавайн барган. Оларга бир шиин тып, черле кандыг-бир ажылды кылып турарын, арганыг болза, туруушкуннар болдурбазын чагаап чоруптувус. А Нагорныхтарны эпчок байдалга арттырбас дээш Кызыл-оол Бүлүгүновичиниң совхозтуң картофель подвалынын 5 шоодай үрезинни уруп бээрин чугаалап каан турган. Оларның машиназы бистиң соовус-биле чөрупту. Суурга четпейн, орук ара картофель чүдүрген машинала ногаажы-агроном Мижит-Доржу Сатка таваржы бергеш, доктаадып чугаалажы бердивис. Ол чемге хереглээр эът алыр дээш бир аалче чораан. Ында кажан-даа өлгени билдинмес, бакырап калган хой эъдин албаанын чуга

Бистиң аалчывыс

ТАЛЬ ДЕП КЫМЫЛ?

Шыдыраа талазы-биле делегей чемпиону чораан Таль Кызылга июнь 10-да чедип кээр. Михаил Нехемьевич июнь 5-ке чедир лекциялар номчуур, часкаан хары угда хөй кижи-биле ойнаар сеанстарны чорудар.

Сураглыг шыдыраачының бо аян-чоруу Кызылдың болгаш Тываның шыдыраа спортунуң амыдыралынга улуг болгаш ажыктыг болуушкун болуп артар. Бо бодал-биле шыдыраага ынак, ооң хөгжүлдезин сонуургап чоруур база ону билир кижилер чөпшээрежиин билдиңгир.

Таль деп кымыл ол?

Ону чүгле делегей гроссмейстери, делегей чемпиону чораан дээр болза, анаа хамаарыштыр көңгүс өвөөшти чугаалаан апаар.

Михаил Таль 1936 чылдың ноябрь 9-та Ригага төрүттүнген. Бичии чажындан-на ооң чүве утпазы кайгамчык турган болгаш чүвени ханы угаан, бодап билир чораан. Маңаа хамаарыштыр эге класстарга өөренип турган чылдарында үш оранныг санны саат чок көвүдедип, ооң түңүн дораан-на адаптарын чугаалаарга-ла четчир.

Дайын чылдарында ол өг-бүлези-биле кады Уралдың бир оозалаат суурунче көже берген. Анаа ол чылдарның аар-бергезин көрген, чурттап эрткен.

Школага өөредилгезин шуут-ла 3-кү класстан ол эгелээн. Школаны эрте, он беш харлыг тургаш, дооскан. Ооң онзагай сундулуг чоруун өөренип көргеш, ону Рига университединиң филология факультединге хүлээп алган. Ол ону чедишкинниг дооскаш, школага литература башкылап турган. Удаваанда ону шыдыраага улуг сонуургалы бүрүнү-биле хаара туда берген.

Риганың Пионерлер ордузунга 11 харлыындан (1947 чыл) эгелеп, шыдыраа маргылдааларынга Миша киржип эгелээн. Амгы негелделер ёзугаар алырга, ол элээн орай назы боон турар. Ынчалза-даа шыдыраа спортунуң чадаларынга ооң бурунгаарлаашкыны дыка дүрген болган. 1958 чылдың зона турииринден Ботвинник-биле делегей чемпиону ат дээш маргылдаага чедир ойнап турар аразында ССРЭ-ниң чемпиону атты ол чаалап алган. А 1960 чылда ол делегей чемпиону болган. Ооң мурнунда чаңгыс-даа кижи ындыг кыска үеле ол хире тиилелгелерни чедип албаан болганда, чогум-на Тальдың мерген угланының ам бистер чугаалаар апаар бис.

Михаил Таль — Совет Эвилелиниң алды дакпыр чемпиону, делегей чергелиг чээрби маргылдааның тиилекчизи. Ооң чедишкиннери тывызыксыг. Чүге дээрге ооң баажызын тывары безин берге боон турар. Бо таварылгада ынчан шыдыраачыларга улуг ажыдыышкын болу берген стиль-биле ол ойнап турган.

Тальдың чедишкиннериниң чажылы чүдел? Кайгамчык көштер кылып билиринде, угланнывында, дидиминде, стратегтиг бодаллар тургузуп шыдаарында болдур эвеспе. Ындыг-даа болза, ол шынарлар делегей чемпионнары чораан Алехинге, Ботвинникке, Ласкерге база Капабланкага бар турганынга кым-даа бүзүрээр.

Улуг ат-алдарлыг болза-даа, Михаил Таль угланыныг, бичe сеткилдиг, эш-өөрүнге, шыдыраачыларга дыннангыр чоруун ам-даа салбаан. Ооң ол ындыг эки мөзүлеш аажы-чаңы ону шыдыраачылар аразынга сураглыг болдуруп, делегейге безин алдаржыдып каан.

Ыраккы Тывага Тальдың аалчы болуп кээр деп турары — тыва шыдыраачыларга (мооң мурнунда чылдарда ат-сураглыг гроссмейстерлер бистиң республикага кээп чорбаан болгай) хамаарыштыр ооң чаагай сеткилиниң, хүндүткелиниң демдээ-дир.

Тальдың чогаадыкчы планнарынга хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны ооң лекциялары болуп турар үеле салып, ооң бодундан билип ап болур. Лекциялар Кызылда Политиктиг чырыдышкын бажынынга болуп эртер. Дараазында хүннерде Тальдың боду-биле ойнаар арга бар апаар. Ол июнь 11-ден 15-ке чедир часкаан хары угда хөй кижи-биле ойнаар дерт сеансты эрттирер. Ол хүнүң-не 25 кижиге улур ойнаар. Адак соонда Михаил Тальдың киржигезин-биле блиц-турнирин база организастаар.

Шымрак шыдыраачыларны болгаш көрүкчүлерни ол солуп ужуражылгаже чалап тур бис.

Николай ШИШИГИН.
ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

ӨӨРҮШКҮМ

Школадан келген оглум
Улуг караа кыптыылап,
Чүүү мурнай диевиниң
Чүгле менче сунар-дыр-ла.

Алган дораан ажыл көрдүм,
Арыг-силиин магададым.
Чүгле «4», «5» демдек көргеш,
Чүден артык өөрээн мен.

— Эр-дей, оглум, эртем херек,
Эки кызыл өөрей — деп
Эзгип келгеш, ошкап, чыттап,
Эргеледип чагып турдум.

Ирина БЮРБЮ.

ДӨРТ ЧҮРЕК

Чеченчугаа

Августуң каан, аис магалыг хүнеринниң бирээзи. Ак-Довуракче кирер оруктa, фабрика чанында автобус доктаар чер. Фабрикадан шилгедек хөнүсынныг, сырый, сарыг бажының дүгүн дыдырартып алган хып дээн аныяк, чараш орус кыс Надя автобус доктаар черге келгеш, саалавайндаа, ооң артыы талазында ырак эвес, эл кырынче углай базыпкан. Үр болбаанда Надяже согуи дег сыныг, чодураа дег характерлыг, чоон кара чаштыг, долбаныг кызыл чаактарында дам-дум секпилдерлиг, ортумак дурт-сыныг, үгулзалап даарап каан кызыл, торгу тоныг Сайлыкмаа базыпкан. Ол ынаар бар чыдырда, ооң бажыңга бодаллар цывыраш кылдыр кире халып келген. «Мээң Володя-биле болчашкан черимде танывазым орус уруг чүге турар чоор. Мээң ынаам орус оол-ла болгай. Бо черле анаа эвес-ле боор» деп бодал-биле Сайлыкмаа танывазы уруг-биле экилешкеш, дораан айтырган:

— Маңаа үрде келдиңер бе?
— Чаа-ла келгеним бо-дур — деп, Надя харыылаваш, олче чазык көрген.

— Автобус маңап турар бе азы... кижи маңап тур силер бе? — дээр часкаш, Сайлык дора соксап каан.

— Чажыргаш канчаар ийик мен. Бир кижи-биле болчашкан черим бо чүве болгай. Шагы шуут чеде берди. Силер кай барып чор силер, таныжып алыр бис бе? — дээш, Надя холун сунган.

— Мээң адымны Сайлыкмаа дээр — дээш, чиге хөңү салаалаглыг холун сунган, улаштыр Сайлык шала дүвүреп чугаалаан — Мен база-ла эргимим-биле маңаа бо-ла шакта болчашкан кижи мен ийин. Карчап мынчаар таажы бергеи чоор, хөктүүн аа! Эпчок-сунмайн көрүнер, таныжыларның ады кым боор?... Кайда ажылдап турар кижи ирги? — деп, Сайлыкмаа чугаалаы ханыладып кирипкен.

— Дүштүүм ады — Володя! Комбинаттың даг-дүгү болбаазырадыр цегинде дагда ажылдап турар кижи... — дей каапкаш, болчагның мынчаар чаңгыс шакта болу бергенин кайгап, Володя дээрге тыва оол-ла болгай. Ол дээрге чырык черде чүгле менээ шуут бердинген кижи. Ол дугайын меңээ каш-даа чугаазалаан-на болгай. Володя меңээ чүден эргим, мен чүгле оон-биле салым-чолум холбаштырган мен. Ол будуштуг, томаанныг, ажыл-ишчи, ооң кажан-даа меге чүве кылбазынга бүзүрээр мен — деп бодай каапкаш, улаштыр айтырган:

— Силериниң дүштүүнар алы кым боор? Кайда ажылдап турарыл, билип ап болур бе?

— Адыя база Володя-ла дээр чүве база дагда ажылдап турар кижи, канчаарын ол?— деп, Сайлыкмаа шуут кылыктанып, доңгуи харыылаан.

— Мээң таныжым эртен Москванын даг институдунче өөренип чоруур кижи. Ынчангаш бо кежээ Мажалык кыры үнүп, үдежилге кежээзи эрттирер кылдыр чугаалашкан улус бис. А силер база ынчаар чугаалашкан чалавас силер ыйнаан — деп, Надя чугааның аайы-биле баштактанган аян-биле тайылбыр кылырын кызыткан.

Сайлыкмаа кылчаш кыннып, каректарын чидиди көрүп, арны арта-ла саргара хона берген. Ол эрткен чылын автобуска кондукторлап турган, аныяктарның кежээки школазын бот-өөредилге-биле доосkан. Сайлыкмааның бичизиндеп тура-ла эттиимейн чоруур четпес аажызы бар, коичуг дүргеп, бичии-ле чүве болза, эш-өөрү-биле маргыжа хона берген турар. Ооң ындыг байдалын Володя эскерип каапкаш, ону чагып-сургап, элип бар чылары көзүлдүр-ле көстүп кел чыткан.

— Москваже, даг институдунче деп алган, магалыг-ла чүве-дир. Меня силер ынчаар кыжырып турбайн аан. Володя-биле силер мурнунда-ла таныжар-дыр силер. Арыннүүр чову-биле меня мегелеп, хей черге ат-сураам үндүрүп, ыядыр арыя-нүүр чок чүве кылып турганы ол-дур — деп, Сайлыкмаа хедерлеп берген.

— Оожумнал көрүнер, эш, ындыг кижи каяа турар чүвел, атташ аттар база турар болгай — деп, Надя чөөүн сөглээн.

— Шупту чүве ынчаар канчап таварыжып турар чүвел? Меня ийи дугаар душтук кылып алгаш, чаңгыс черге болчап... Ынчангаш арта-ла эртен арлы бээр деп турар.

— Ооллуң сеткил-сагыжын хандыр билбейн чыда, ооң мөзү-шынарын, чоруп чоруур аажызын эки билбейн чыда, канчап дораан ынакшый берген силер. Мээң ынаам ындыг бак чүве кылбас. Мен анаа бүзүрээр мен.

— Чаштан тура чаңгыс хемниң суун ижип, кады ойнап өскен эвес, кым билир ындыг чүвелерни — деп, Сайлыкмаа кылыктанып харыылаан.

— Ындыг-дыр, эжим. «Шугум чазаар мурнунда шыгаар, шуутаарының мурнунда болазыыр» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай, элекпен эшкелей бербекер — деп, Надя Сайлыкмааны соңгуктурарын орадлашкан.

Шак ол өйде уругларның турганы чөрже автобустан чаа дүшкен ийи оол аразында чугаалажып кел чоруан. Олар кончуг өнүктер Володя Монгуш биле Володя Яшин олар-дыр. Хайлыг чүве, мурнунда душтуктарын таныштырып кагбаан. Ол хирезинде олар элдеп чүве, чаңгыс черге, чаңгыс шакта душтуктарын болчап каан болганы-биле уругларын аңаа кагжы бергеин ол. Ийи өнүк ынак кыстарын хөректериңче чыыра тыртып күспакташ, чаактарынче ошкап тургулаан. Амыдыралга мындыг таварылга база тургулаарын караам-биле көрген мен ийин. Дөрт чүрек ынчаар катты бергеи чүве ийин.

Донгак ДЫРТЫК.
Барыын-Хемчик.

Ырлажыылы

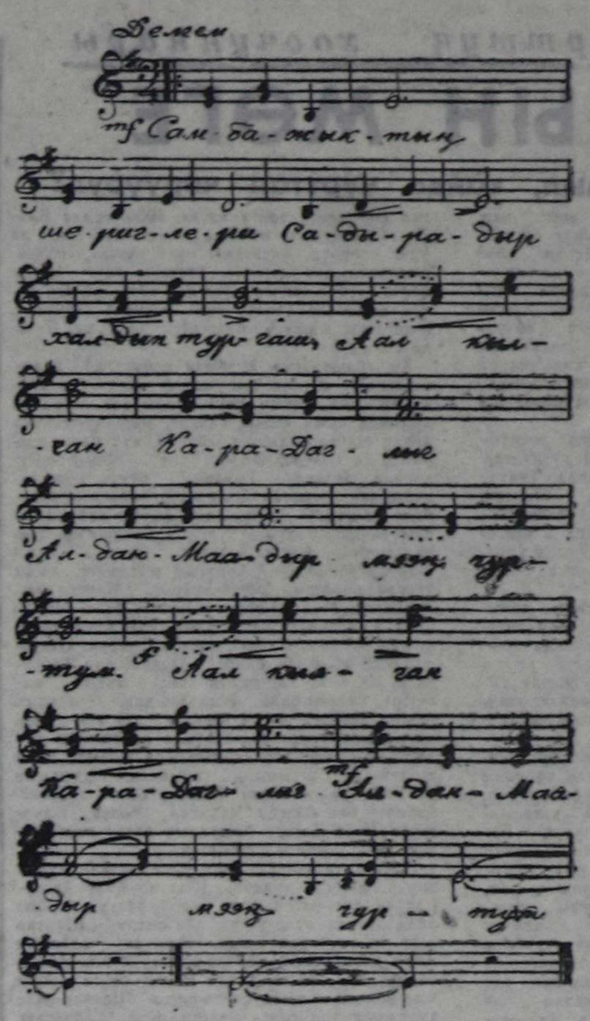

АЛДАН-МААДЫР

Аялгазы Дамба ХҮРЕШ-ООЛДУУ.

Сөзү Ондар ОХЕМЧИК-ТИЙ.

Самбажыктың шериглери
Садырадыр халдып тургаш,
Ал кылган Кара-Даглыг
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Чалча болуп чурттавас дээш,
Чаңгыс эптиг демисешкен
Адаларга турасхаал бар —
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Чалыы кыстың салбактарлыг
Саглаң чажы сагындырар
Арыг ханым ужукталган
Алаш, Хемчик—мээң чуртум.

Доозур кара карактарлыг
Дордум тоннуг хомусчулар
Аас-кежиин алгап ырлаан
Алдан-Маадыр—мээң чуртум.

Маннык-торгу чаптылган дег,
Маңчурээмге келинер деп
Аяк шайже чадаар черим —
Алдан-Маадыр— мээң чуртум.

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР СОҢГУТКАН

Июнь айда Москвага Россия Федерациязының журналистериниң тургузукчу съездизи ажыттынар. РСФСР-ниң Журналистер эвилелин тургузарының дугайында айтырыгны чугаалажырынга бистиң чогаадыкчы организацияавыстың төлээлери база киржир. Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черинин каттышкан пленумунга тургузукчу съездиниң делегаттарынга чижек хувааларга ёзугаар 5 кижи соңгуткан. Кымнарыл ол? Тыва АССР-ниң Телерадиокүркомитединиң даргазы, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы Тавалай Салчак болгаш «Тувинская правда» солунуун редактору Светлана Монгуш, Телерадиокүркомитединиң улуг редактору, ында журналистер эге организациязының секретары Чечек Кенден, «Тувинская правда» солунуун редактору Анатолий Богдановский, «Шын» солунуун улуг корреспондентизи, ында журналистер эге организациязының секретары Надежда Эргел июнь ортаанда ынай Россия Федерациязының журналистериниң тургузукчу съездизинге барып киржирлер.

База ол ышкаш журналистер эге организацияларының саналдарын өөренип көрүп тургаш, ССРЭ-ниң журналистериниң август айда Москвага болур VII съездизиниң делегаттарын каттышкан пленумга соңгаан. Республиканың чогаадыкчы эвилелин аңаа Телерадиокүркомитединиң даргазы, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин даргазы Тавалай Салчак болгаш «Тувинская правда» солунуун киллис эргелекчизи Роман Тас-оол төлээлээрлер.

Россия журналистериниң тургузукчу съездизин организастап эртгеринде талазы-биле оргкомитеттиң составынче «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң харысалгалыг секретары Чкалов Мандынчыны пленум соңгаан.

Всеволод ФИЛИППОВ.

ЭЛДЕПТИИН АА!

Зоналар аразында шылгарап үнген эң эки дээн улусчу театрлар болгаш шин бедгүмнеринин көрүлдези республиканың хөгжүм-шин театрынга болуп эртти. Бөдүүн көрүкчү кижи болганымда, шиилерни бот-тывыгыр артистерни ойнап турарын сонуургап көрдүм. Сеткилимге таарыжкан эки көргүзүглүг театр Тожунуң улусчу театры болду. Ук шинии ооң режиссёру Клара Сагды бижээш, тургускан дээрзин «Шын» солунга база демдеглээн. «Кижиниң шокары» деп шин бегүнгү аныяк-өскеннің кижизидилгезинде, амыдыралывыста хөлегелерни сойгалап бижээн.

Мээң чанымга театр директору Сянн-оол Лаклаевич Ооң олурган. Тожукун коллективи ойнап көргүскен соонда, шиңге хамаарыштыр ооң үнелелин сонуургадым. Ол чүгле кысказы-биле мынча дидя:

— Тожунуң театры ёзулуглалартык профессионал театр-дыр. коичуг эки ойнадылар, режиссёр-даа, артистер-даа эки ажылдаан-дыр.

Ынчангаш республиканда улусчу театрларның аразында мындыг шырак театр сайзырап үнүп келгенинге чүгле театр ажылдакчылары эвес, көрүкчү чон база өөрүүр боор деп бодаар мен. Ол ышкаш Николай Доңлувайга улурткан Самагалдайдан келген улусчу театр «Бодарал» дээр шинии база солуп ойнааннар. Ак-Довуракта келген ажылчыннар коллективи «Самбажыкты» ойнап келген. Төөгү-биле холбаалыг, хөй кижи киржикчилиг шинии ажылдап тургузары берге болбайн аан. Ынчалза-даа ында ойнап турар хоочун бот-тывыгыр артистер Александр Салчак, Чысыңмаа дээш оол-даа өске артистер ролдарын эки ойнаар чордулар.

Ам жюри кежигүннериниң дугайын бижикседим. Түңнел үндүрүп тургаш, мээң бо үстүнде адаанам эки ойнаан коллективтерни онзалап демдеглевейн, чүгле харын кошкак ойнаан, чалгаланчыг шин бөлгүмнерин мактап алдаарга, шуут-ла кайгай бергеи бис. Жюри даргазы хоочун артист Хүргүдек Коигар түңнел сёскё чүнё-даа чугаалаваан. Шаңнал-макталлы чамдык коллективтерге чүү дээш тывысканы көрүкчү кижиге эки билдинмейн баргай. Кошкак коллективтерни демдеглээш, шырак коллективтерни адаавайн барганы черле элдептиг. Залдан: «Тожунуң театры кайыл?», «Ак-Довурак түү болду?», «Ийи «Бодаралды» неллирзин дейге алаңзар» деп, кезек бөлүк кижилер алгыржып-даа турду. Аңаа харыыны кым-даа берип шыдаваан.

Ырак черлерден бот-тывыгыр коллективтерни чалап эккелгеш, буу-хаа түңнел чок чүве кылырга, экизи ол бе, азы багы ол бе? Эллептиин аа!

БӨЛҮК КӨРҮКЧҮЛЕР:
Анчимаа ОНДАР,
Күске МОНГУШ,
Николай БАРААН,
Маргарита ОЮН.

Муңгарал кыдыраажындан

ЧОВАНЧЫЫНГА ЧОДА СЫНГЫ ДЕГ

Нарылаан шаг-үе бо. Кижилериниң чугаалаары безин ынзы-бүрү апарган. Чектээн, чемелээн, шүгүмчүлээн, сүмелээн... Оларның аразында кижиниң эъди соолаш кыныы бээр сөстер бар: «Культура деп чүве күруг чон бо», «Хөй-ниити чери деп чүве билир эвес, ында-мында алгырышкан, ол-бо дүкпүртүнген, сиңмиртинген», «Кижи хүндүлээр деп чүвениң сураан безин дыннаваан ышкаш, ылангыя аныяктары, өршээ дадай», «Каректыг төжектер болбазыхпе...»

Бо чугааларны кыска ле-рестеп турары билдингир ыйнаан. Тывааларга хамаарыштыр ынчаар чугаалаанын бо назыда каш удаа дыннаан мен, шуут кылык хайнар. Ылангыя «Кем-херек үүлгедир дээнде, мурнуң былаашкан деп болуу, дерзин, улугну улуг дивес, бичиини бичии дивес, кырганы кырган дивес, бак сөглээр, үптээр, ооң кедерезе, бижектээр» дишкен суг сөстер кижиниң кара базрын ажыда бээр.

Өрү баштыг, орта үгааныг кижилер будуң чонга хамаарыштыр ындыг сөстү кайын чугаалаар. Бистиң чонувус эки сеткиллиг, чүвени ханы бодап билир, дузаргак, кижиниң кижи деп хүндүлеп билир-ле болгай. Ону орус улус эки билир, ынчалза-даа оларның аразында чамдык кижилер ындыг хоран сөстеони эде кааптар болдур эвеспе. Ону чугаалап турда ары-бажы безин саргарып хээр, ылангыя бо национал айтырыы нарыядан турар үеле суг эптиг сөстерни кижи болганчок дыңнаар.

«Чүге-ле өөлежок кижилерге ынчаар сөглеттирип чоруур ирги бис?» деп мүнгаранчыг болал хөректи дүй чыдыпкан, оон бээр хокуктар хамаанчок, айлар, чылдар эрте берди. Чогум чүнү кылыпкан улус бис? Каш санныг хамаанчок, чаңгыс-даа кижиниң ындыг чегенчиг «үнелелин» дыннаарга сагыш-сеткилге каранчыг-дыр! Бистин республикада чурттап турар хей санныг аймак-сөөк улустарның чамдыктарының бак караа ялаар үүлгединивис чүл?

Ол айтырыгларны база хөрээмге дыка үр шыгжап, чөптүг шын харыызын дилеп келген мен. Кым-даа тодаргай харыы бербеди, а хүн бүрүнүң амыдыралында көстүп кээр эскиттер харыы кылдыр меңээ сөглей бердилер. Чамдык-чамдыкта чованчыынга чода сынгы дег үүлдер көстүп кээр чорду.

«Культуразы куду» дишчик бе? Ындыг үүлдер бар-дыр ийин. Хөй-ниити чөплериге чораш, бодувусту туттуруп билбес, кайы хамаанчок чоруктарывыс бар-ла болгай. Ылангыя аныяктарны көөрге кандыг ийик, долгандыр турар орус-тыва, эр-херээжен чонну-даа эскербес, алгырышкан, шашкылашкан, эки-бак сөглешкен чоруур. Ынаар удур сөс сөглээр болзуза, бодуң шорун. Чүү-даа деп кааптар, ооң кедерезе, кыжаныр. А эзирих акыларывыс, үгбаларывыс кандыг ийиң: кудумчу долдур алгы-кышкылыг чалчыжар ышкажыгай. Кижи черже кире бер чазар, дүрген ол черден ыңай чоруксаазы келир.

Улус-биле чугаалажырының культуразы база четпес болгай. Чамдык таварылгада эжилежирин, мендилежирин безин билбес, эптиг, аянныг айтырыг салып, харыы берип шыдавас, шуут хөмө таварыыр. Кудумчу долдур чараа дугайында эмин эрттир хөөреткендаа болза, ындыг фактылар бар. Чоокта чаа үжен шаа кижи магазин ажыттынарын маңап турувуста улуг тыва акый уруглар ойнап халчып турган асфальтыже даашкыр сиңмиртинген болгай. Ооң чоогунга турган улустар ыраадыр кылаштажы берген. Химиренгилээр-даа кижилер бар. Чованчыынга чода сынгы дег аа?

Ол-даа ындыг. Ооң дора чүве бар: хулиганнаар чоруувус. Эргим тыва ажы-төлүм, оолларым! Бистиң адаларывыстың, иелеривистиң эриг ёаарлыг, кижиниң кижи деп кээргээр сеткилин бистер чүге дөзеп, салган албас бис? Ахыларывыс, үгбаларывыс кайы хире чаагай сеткилдиг ийик? Чоокта чаа телевизорга болган телемарафонну сактып тур силер бе? Танывазы аарыг орус оол дээш чеже не келбежик. Аңаа келгеннерниң хөй кезии тывалар чорду чоо. Бир херээжен аныяк не ол танывазы ооллуң аарыының бергезин бодап келгеш, чүс-чүс телекөрүкчүлерни-даа уттуткан, ыглай каапты! Кижи сеткили деп чүве ол-дур. А бистиң эриг сеткиливис кайыл? Кежээ, дүне кудумчуларга чораан ийи-чангыс чорумалларны чүге үптеп, эттеп, ооң туржук, соок чепсек-биле балыглап чоруур бис? «Улуг кижиже холуң карбаңнатпас, сиригээштей бээр» деп үе-дүптеги тыва мерген үгаалыгны дыңнаваан силер бе? Ындыктыг чүве бо делегейде артпаан деп бодаарывар ол бе?

Ол-даа канчаар, ооң дора үүлгедиглер кылып турардыр бис. Таан чаржыячыг. Салаа базып саваар болза, дыка хей. Оларның бирээзи, сөөлгү үеде база нептереп бар чыдар ырма сынчыг үүлгелиг — машиналарже даш октаар чоруктар дугайын чугаалажып көрээли. Чежеге чижек-факт чок сурталдажыр, каш таварылгадан маңа көре каапкаш, ооң дугайын бичии чугаалажып көрээлиерем. Ындыг медээ дыңнаваш, чүрээм аарыр, ынчангаш ыяттавайн баар аргам чок апарды. Чугаалавас болза хоржок, мээң бо сөстерим «төскелчок» элээлдерни, ала-нелерни бодандырар чадавас, кордалым ол.

Ийет, машина дажаар чоруук дугайында. Бистиң бот-тарывыстың амыдырал-чурттал-гавыстың үндезинни сөөртүп чоруур буянныг чолаачыларже канчап холувус көдүрлүрүл? Аъш-чем, эт-херексел, ыяш, хөмүр дээш бистиң боттарывыска-ла хе-рек үүлдерни кыштын соогу, чайның изин дивейн экжел чыдар чолаачылар ышкажыл ол! Ындыг турбуже...

Көрүнер даан. Бо чылдың апрельде «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының чолаачызы Л. Половенченко Барыын-Хемчиктиң «Шеклээр» совхозка чоруп турда, ооң чүүк сөөртүр машиназының мурнуку шилин даш-биле чуура шаапкан-дыр. Чоокта чаа, тодаргайлааргa, май 20-де Эрзин суурнуң чоогунга С. Тарапов, А. Фрайс деп хамаатыларның мунуп чораан машиназының соңгаларын буза шаап каапкан-дыр, ооң уламынган чолаачы Тарапов аар хемдээн...

Мындыг фактылар эвээш эвес. Ооң уламыңдан чолаачылар районнарже чүүк сөөртүрүнден сестир, ойталаар апаргап. Ооң-биле чүүү чедип ап турар бис? Боттарывыстың чиир аъш-чемивисти, келер хевивисти чок кылып турар ышкажыл бис. Улустуң үлегер чугаазы-биле алырга, боттарывыстың олурар будуувусту боттарывыс олурa шаап турарывыс ол.

Чүүк эвес, пассажир сөөртүп чораанныр база суурларже үнмезинге чедер чыгыы. Каа-Хем суурнуң «Совхозная» остановказынга «Икарус» деп автобустуң дөрт шилин чуура шаап алдывыс. База-ла чазын, апрельде. Ооң ырак эвесте педучилище чоогунга хоорай автобузуунуң үш шилин бускап-дыр. Мартта Чалаана хоорайга ПАЗ-672 автобустуң мурнуку шилин чуура шаалты. Каш хонук бурунгаар бөлүк оолдар Кызылдың автоорук техникумынуң чанынга хоорай автобузунуң соңгу шилин бузуп каан...

Чоокка чованчыг фактылар ам-даа бар, оларны санаар хөөнүм чогул. Мээң хөөнүм хамаан ийикле, кандыг-даа кембуруу чок пассажирлерни аргыштырар кижи тывылбаза, олла берге-дир. Ындыг «маадырлар» боттары соң-даарта чадаг кылаштаар эвеспе. Автобуска ажылдаар кижи чокта мээң буруум бар ирги бе деп бодаарлар ирги бе? Ооң «чыындыда» кырган иези, аарыг адазы, чаш уруглуг үгбазы кыштың соогунда, чайның изинде экжел чыдаар чолаачылар ышкажыл ол! Ындыг турбуже...

Көрүнер даан. Бо чылдың апрельде «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының чолаачызы Л. Половенченко Барыын-Хемчиктиң «Шеклээр» совхозка чоруп турда, ооң чүүк сөөртүр машиназының мурнуку шилин даш-биле чуура шаапкан-дыр. Чоокта чаа, тодаргайлааргa, май 20-де Эрзин суурнуң чоогунга С. Тарапов, А. Фрайс деп хамаатыларның мунуп чораан машиназының соңгаларын буза шаап каапкан-дыр, ооң уламынган чолаачы Тарапов аар хемдээн...

Ооң-даа дора чүве — чованчыг-дыр, аарышкылыг-дыр. Төлепчоктарның «чачыында» сөглеттирип чоруур чонум дээш чүрээм саргыды. «Хүндүлээчел», «Биче сеткилдиг», «Үнген-киргенинге холу чемзиг» деп үнелелдеривисти эгидип ап шыдаар бис бе? Кижи бүрүзүн мынча дээр кылдыр аан. Чаңгыс-даа эптчок сөс сөглевес кылдыр аан.

Шыдаар ужурлуг бис. Чүгле шуптувус боданыр ужурлуг бис. Чаңгыс-даа кижи хажыызынга артпас болза экн. Карактарым шийптеримге, ажыл-ишчи, чазык хүлүмзүрүглүг, өскелерден бодунуң чагай сеткили-биле ылгалдыг тыва аныяктарым, тыва чонум көстүп келди. Ындыг үе даарта-даа чедип кээр. Ол чүгле бистерден хамаржыр. Кижи бүрүзүнден.

Дан ИРГИТ.
Кызыл хоорай.

АЯЛГАЗЫ ЧУРТТАП ЧОРЗУН

Ногараңнаан оттуг карааң
Оюн эреп базып орар
Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калгаш.

Игилиниң үнү-биле
Ижии-баарның көгүя суйбаар,
Көгеренизин караа-биле
Хөөнүкте дээр элдеп үреп.

«Кундус дүктүг куда дайның
Кудуруунда уя-ла бар.
Кускун кара кулугурның
Кулаанайда сыра-ла бар.

Саваскан дүктүг чараш ойнуң
Саарында таңма-ла бар.
Чараш кара сарыымайның
Чажыпайда салбак-ла бар».

Чыргакының дыды-биле
Арамайлап чазап кылган,
Сылдыс-Шокар хилы-биле
Аактадыр үнүн чазаан.

Хей-аъдың игил-биле
Хере чалгый ужуктургаш
Көвей кижи чүлдү чүрээн
Хөөмей-биле тудуп чораан.

Аравыста Ак-оол ам чок,
Аялгазы артып калгаш.
Ынчалза-даа алдары улуг,
Ырларында чурттап чоруур.

«Ак-оолдуң игили» деп
Аңаа ындык тураскаадыл
Хөгжүмчүлер одаанга бис
Хөөктүрүп өөскүдээли.

Аязының төрүп берген
Амырга дег боостаазы
Хей-ле салгал байлаа болуп,
Хөөмейге мөңгежизин!

Чүүлар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

«Ак-оолдуң игили» көрүлдеге чогаалчылар идепкейлиг киришкен. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери Черлиг-оол Куулар, Владимир Серен-оол болгаш шүлүкчүлер Монгуш Доржу, Алексей Арапчор ук ураң чүүлге тураскаатkан шүлүктерин чапсар үезинде көрүкчүлерге номчаан. Оларның бирээзин бөгүн парладывыс.

Тыва спорттуң хоочуннары

НАЧЫН МӨГЕ

Ол кымыл, кайда чурттап чоруурул?

Мен бодум оон-биле үе-черге эвес мен. Алыс танывырым кончуг. Доозуунуг бугалының диңмирел турган үези ол. Ынчан 1950 ажыг чылларда Эрзин районда «Чаа оруктуң» бир чамдык тараа шөлдери амгы Ак-Эрик суурдан ырак эвес турган. Ачам тракторист болгаш тараа шөлүнге «өзүп» келдим. «Өскүс» машинавыстың чолаачызы «Сагды шоопур» чүве ийин. Оон кадында ол алдар-аттыг мөге кижи дээрзин мөлдүк-калдык билир мен. Ынчаигаш «Сагды мөге»-даа дээр-ле.

Чылдар эрткен. Бистиң Эрзиниден республикага 64 туржук, 128-тиң чиринии дуглаптар мөгелер хөй үнүг: Чылбакай, Каваа, Төвүт, Откуй, Дажы-Дондук, Күдер-оол, Шаптан, Алдын-оол, Лай, Ак-оол. Чылаа... Ынчалзажок, Сагды амгы дег «хайнак» эвес, а чиңгине тыва хүрештерге бичиизинден эгелеп хүрежип эгелээш, «Начын мөге» деп атка четкен кижи.

«Кижи чугаалажып, ат киштежип таныжар» чүве дээн. Чоокта Ак-Эрикке бир төредим акаа-биле тыва мөгелер дугайында хөөрежип ор бис. Республиканың хостуг хүреш маргылдаазы чаа доозулган, аңаа болган тыва хүрешке Ак-Эриктиң ийи оолдарының бирээзи шүүлгеш, өскези үжүүрлешкеш келген турганы ол. Демги кижим:

— Сүктер Шиметтиң шүглүп чоруурун экидир. Ону сөөлгү үеде республикада хүрешке ынак улуг бичии кижилер дөгерези билирии чөп. Ынчалзажок үе узап, хар-назыны улгадыксап бар чорууру-биле арай уттундуруп бар чыдар бир республика мөгези кижи силериниң черде бар. Алыс болду Төре-Хөл суму чурттуг. Аныяанда бо черге, бо Ак-Эрик суурга, өөрээш-биче чүрттады ийин ол. Сагды дээр. Кызылга «Совет Тыванын 5 чыл» стадиону тур бе. Ам-даа көже бербээн, чаа туткану 1949 чылдан бээр барык ийи хем белдиринде, эрик кыдында тур ийин ол. Харын-даа эде чаартынып турар. Ынчан республикада чок дээн улуг, делгем, хевир-көрүштүг бо стадионуңң ажыдышкынын бүгү Тыва байырлаан чүве. Аңаа шүүлген кижи кым деп бодаар сен. Сагды болгай. Шак ынчаар ооң ады ол стадион-биле, тыва хүрештиң төөгүзүү-биле кезээ мөңгеде тудуш артып калган.

Ынчан мен Василий Куякович Сагдыга доп-дораан хөлчок дужуксаным шыг. Бай-Даг бадар хереэм турган. «Чыткан тева аксынче каммыңа кирер» дээн ышкаш Эрзин райкүүском даштында чадага ооң-биле ужуражы бердим. 1950 чылдар орту кирип чорда, кабинэге олурупкаш, дүшпестей бээр турганым, ам кээп мээң база бир адап-сурап чоруурум ажаам бо тур-ла. Эгезинде эки танывалым, эрттиритим. Хөй чыл көрбээн кижимен. Республика мөгези дээр хире эвес, арай «соглуп» кире берген болзажок, кылажы дорт, дыңзыг, бүзүредиг чорбадыве. Чаңгыс шыраймында таимлым. Акаамайлап доктаадып алгаш, ат-бажымны, авам адын адап бердим. Биезги-ле ээлдек хүлүмзүрүг, бежен чылларның хүлүмзүрүг ооң арнын шыва берди. Бистиң кижи бүрүвүстү тускай, «таңмаланган» бир-ле онзагай шынар, аажы-чаң, бүдүш ылгаары чөп.

Бо чүүлдүң маадырының чырык черге төк кээп дүшкеп 1923 чылдан бээр деп чаа ужурашкан шак, минутавыска чедир узун үе, чылдар, айлар саат чокка «шуужуп» эрте берген. Ооң күш-ажылчы базымын көөрге база солуун-иа кижи чорду ийин. Баштай даргалап эгелээн. Суму секретары, райониуң тудуг киялдизинин эргелекчизи, белеткед конторазының даргазы.. Ооң ам ооң болунун чугаазы-биле алырга. «дедир депшип» чорутканын. Эгезинде чолаачы, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже, хойжу. Ол АРШ-га (Араттың революстуг шеринге) албан-хүлээлге эрттирип турган, танкист мергежилги чедип алган. Таиж башкарары харын харын боордан башка, машинада чүү дев. Чолаачының шынзылгазын бир денге холга алган. 1950 чылда Бай-Даргга баштайгы машина келгей. 1,5 тонна-ла чүүк сөөртүр, ынчангаш «полуторка», «полтарытонника»-даа дээр-ле. Тергиин улуг шары болза, үгбас чыгыы чүве-дир ийин ол. Ол үенин шаа-биле кончуг эки машина турган. Баштайгы машина, баштайгы чолаачы. Базала Сагды ол.

Ам «баштайгы» хүрешти сонуургай каапталыңар. «Совет Тыванын 5 чылы» стадионну ажыдып турган 1949 чылды аан. Стадион иштинде кижи бажы кизирт, машина-техника ховар шагда ыидыг-ла ыйнаан, аът бажы шынында-ла козурт. Ол бүгүдең чыгыы-торгу тоннар кеткен. Тываның бүгү кожуннарындан чыылган мөгелер, чарыштырарыбиле белеткээн чыраа, саяк аттар хөйүүн кичээнгейниң төвүнге турганы биилиигир. Ынчалзажок Сагды ылап, мөге кижи дээрзин чүгле ооң Араттың шеринге кады турган өөрлери: Бегзи-Хуурак, Мартаажык, Аймыжы, Мандар-оол суглардан база ооң болуала Эрзин-Тезиниң адын камгалап кады келген эштери: Ак-оол, Дажы-Донлук, Откундан өске кым-даа билбес. Оларның эң биинээзи-ле ол. Чок, хар-назын эвес, а эът-хан, маға-бот талазы-биле. Ынчалза-даа, «азаның бичези кончуг» дээн ышкаш од хүн ооң «хүнү ылап киргеп». Үстүнде адаанывыс алдар-аттыг мөгелер «сывырлып» чыдып каап эгелээн. Сагдының таныважы, хүрежип уг-шиин, ажы-чаның билбези безин хөй-хөй мөгелер бар болган. Чүү-даа болза, «шуургуур» Кара-Доржу баштадыр элээн каш дыңзыг дээн мөгелер ушкулаан.

128-тен таптыг-ла дөрт мөге арткан турда көрүп, дыңнап турарга, Шактар биле Ашаксоолдан ажыда, чаңгыс чер-чурттуу Ак-оол иелдирзинин ады үнген. Ак-оолду Шактар саат чокка октап алган. Эжинин аданын алыр дээр болза, канчап-чоап тургаш, Ашаксоолду каар, ол-ла. Ында ыидыг берге чүве чок болган. Харын барза-барза, Шактар-биле хүрежири тоң берге болган. Кол чылдагаан шүглүр азы ужүүр-былаажыр дээш иелээ үнүп келгеннеринде эвес, а кай-кайызы-даа черге бир үеде турган болгаш үргүлүүнүң хүрежип келген, бот-боттарының чаңнарын, арга-хоргаларын пат билчир. Арта барып-барып иелээ куду кирер, буттаар. Мөге кижи чежемейнин-даа хөй арга билир болза, ооң чаңгыс идегелдиг, ынаныштыг, кол «бүзүрээр» чаңгыс аргазы ыяап-ла турар чүве дээн. Василий Куякович Сагды мөге турар шаанда: «Бир эвес мен куду киргеш, удурлашыкчымның балдырындан солагай хол-биле алыр болзумза, тиилелге мээңии дел билир мен» дээр. Ынчан, 1949 чылда, эң сөөлгү салыгга ол демги Шактарны ол-ла аргазын өйшаанда болгаш чедимчелиг ажыглаан, октап, «Совет Тыванын 5 чыл» стадионуңң эң баштайгы чемпиону деп атты чаалап алган. Ооң соонда чылларда ол районга, республикага каш удаа шүүлген.

Шак мынчаар бистер, журналистер, бир чамдыкта хензиг чүве бижип алыр дээш маадыр дилеп, чеже-чеже он, чүс километрлерни аъттыг, чадаг эртпес дээрил. А олар, хүннүң маадырлары, бис-биле мынчаар кожа-хелбээ амыдыран-чурттап, бистиң-биле чаңгыс ажыл үүлеин бүдүрүп, мырынай чамдыкта чаңгыс паштан чем ижип, чип турарлар-дыр. Чайгыс чижек, мен Сагды мөгени анай-кара чажымдан танывыр ооң 9 үргуларының чамдыктары-биле ойнап өөүп келгеним чөптүг. Арта мөге-биле баштай ужуражы бергенивисте, ол эгезинде мынча дээн болгай: «Толя суга барып тур сен бе?...» Ол хиреде, бо кыскажык дурт-сынныг, бичежек боттуг, ам хөй-даа, өөрээш-даа эвес, а 67 харлыг прей кижи ыидыг солуун амыдыралды чурттаан эртип келген, чүтле районуның эвес, а найысылал Кызылдың төөгүзүңге безин база бир солуун иеги арттырып каан кижи-дир дээрзин билбейн чораанын шын чүве.

Седип МОНГАЛ.

СРЕДА САНЫ—КАДЫКШЫЛГА ХҮНҮ

Өөүр районуның төөү Хандагайты суурның чурттакчылары кадыкшылга хүнүн среда санында эрттиргенге чанчыгып эгелээн. Майның сөөлгү кадыкшылга хүнүнге харыысалгалыг организация райкүүском болган.

Кежээкиниң 5 шак ажып чорда, суурның стадионуига спортчу хептерлиг улуг, бичии кижилер чыглып келген. Чүгле чыскаалга безин турупкан кижилериң саны чөө чоокшулап турду. Сула шимчээшкиннерден эгелээн кадыкшылга хүнү чоорту ритмиктиг гимнастиканаже шилчээн. Ол төнген соонда чылган чон спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргыжып кирипкен.

Кадыкшылга хүнүнүң программазында 100, 200 метрге чарыш, канат тыртары, волейбол, даалы, шыдыраа, лапту ойнаары, баг кагары, скакалкалыг чаржыры дээш еске-даа хевирлер кирген. Лотерея база ойнаткан.

Кадыкшылга хүнүн эрттирип турар организация хана солун үндүрүп, аъш-чем аймаан белеткээр. Бо үдаада стадионга хаарган далганны, сүттүг шайны, хойтпакты садып турду. Ол-ла организация тиилекчилерге шаңналдарыны база тыпсыр. Ол хүнүү эрттиреринiң девизи мынаыг: «Рекордтар эвес, массалыг чорук, спортчу дурт-сын, кадыкшыл херек». Ол-бо волдерде изигленген маргылдаалардың киржикчилериниң аразында СЭКП Өөүр райкомунуң секретарьларындан, райкүүском даргаларындан эгелээш, аппараттың дегере ажылдакчылары киржип турар чорду.

Дараазында средага кадыкшылга хүнүн район эмнелгезиниң коллективи эрттирер.

Кодур-оол ОЮН.

БИЛДИНМЕС БОЛУП АРТКАН

«Вашингтон пост»

Дүжүр октаттырган румын диктатор Николае Чаушескуну шаажылап өлүргенинге чедир, он чыл дургузунда, америк чазак совет мурнакчы шеринг технологиязының дутайында медээлерин Румыниядан чажыды-биле садып ап турган, чазактың бедик албан-дужаалыңга ажылдап турган кижилерин, тодаргайларга. Чаушескунун ийи дунмазының аңаа киржилгези улуг болган.

ТРЭ-ниң углап-баштап турганы чажыт программазынга дүүштүр АКШ-тың чазаа даштыкы холбажылар дамчыштыр. Румынияга 40 млн. ажыг долларны телээш, ооң 20 хуу хирези швейцар байкыларга агар санкарда мөөнелип чыдар, ону Чаушескуну төрел бөлүү контрольдавышаан деп. Вашингтонда болгаш даштыкыда развелка ажылдакчылары дамчыткан.

Чаушеску-биле харылзаа боо-чейсек садып алыр талазы-биле дыка улуг операциялың кезиң болуп. Чөөн блоктуң шериг организациязының дээди албан черлери-биле ол холбаалыг турган. Болдуңуң камгалалынга болгаш Варшава Керээзиниң өске-даа чүрттарының камгалалынга ажылап турганы агаардан халдаашкынга удур системаларны киириптир, тактиктиг ядролуг эвес чепсектиң чүтүлга компонентилерин Төп развелка эргелели болгаш америк шериг ажылдакчылары ап тургулаан.

Америк чазактың улуг албан-дужаалдыг кижилериниң медеглеп турары-биле алырга, Николае Чаушеску дугуржулгаларга кириштээн болзажок, ол операциялар ооң ыыт чок чөпшээрежилгези-биле чедиишкинниг күүсеттинип турган. «Ону эң эгезинден бээр барымдаалап келген бис. Бистиң чугаалажыр үжурдуг айтырыывыстың темазы болуп турбаан болзажок, ооң киржилгези, чөпшээрежилгезинчокка ыидыг янзылыг чүүл черле болбас дээрзинге бүзүредиг турган бис» деп, америк разведканың бир офицери чугаалаан.

Эрткен чылын Чаушескуну албан-дужаалыдан дүжүргени болгаш шаажылап өлүргени-биле кады операциянын румын кезиң доозулган. Ийи дунмазы база ол кажарлаашкындан үнген.

Марин Чаушеску 1971 чылдың декабрь 28-те Венада румын садыг талазы-биле төлээ черинiң подвалынга богдуна берген, ук төлээ черин ол удурлуп турган. Румыниянның национал камгалал министриниң орлалакчызы болгаш Румыниянын Армиязының политиктиг дээди чөвүделиниң секретары турган генерал-лейтенант Илие Чаушеску революция үезинде тудуп хорудаттырган болгаш Бухаресте хорудалда.

Николае Чаушескуның тускай дузалакчызы Сталиан Октавиан Андроник Швейцарияже үргүлүү ужуп барып, Чаушескуның өг-бүлезининң чажыт банк агар санкарының талазы-биле төлелгелериниң чартык хире кезиниң хувааларын башкарып турган. Арткан акшалар Бухаресте «Ромтехника» деп румын шериг ведомствозунче кирип турган.

Николае Чаушескуның өлгенинiң соонда, ол өг-бүленiң акша-хөрөнгизиниң хөй кезиниң кайда шыгжаттынганы биилиимее болуп арткан.

(СЭТА-ның Парлаага бюрозу).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ — ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 4
БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 А. Чехов дугайында барымдаалыг телефильм. 9.05 Концерт. 9.25—11.10 «Хоорай-кыдыында эмнелге». 20 сериялыг ураң-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 17.30 «Делегей судалыг-90». «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.25 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен телефильм. 3-4 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Камера делегейже көрүп тур». 22.30 Коллаж. 22.35 Литературжу-ураң-чечен программа «Сөс».

00.35—01.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркинд турганым». 1-ги сериязы. 9.20 «Булактар». 9.50—10.10 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Найырал экраны». Тываның экраннарында Бурят телевидениe неделязының ажыдыышкыны. 18.00 «Буряттиянын панорамазы». Информастыг-публицистиг программа. 19.00 Медээлер. 19.05 «Бурят чурумалдар». Киноочерк. 19.20 «Тыва черде». XXII область партконференциязындан репортаж. «Июнь 5-те — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаварының делегей хүнү». «РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съезднзинде». «Кижи болгаш хоойлу». Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.35 Коллаж. 20.40 Хол бөмбүү. Бирги чер дээш делегей лигазы. Эр кижилер. ССРЭ биле Японияның шилиндек командалары. 21.40 «Ыракта чазылдырышкынның чаңгызы». Ураң-чечен фильм. 22.50 — 23.55 Хөгжүм телеабонементтиг. «Өөренирнiң хөй янзылыы».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ИЮНЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Бистиң студияда Антон-квартет». 9.10—10.45 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 3-4 сериялары. 16.50 Уругларга фильм. «Электроникти ужуралдары». 1-ги сериязы. 18.00 «Экии, хөгжүм!». «Делегейнин билет лагери». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 5-6 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ййе, дээрги премьер-министр». Ураң-чечен телефильм. 1-ги фильм (Велякобритания). 22.10 «Парлалга клуву» көргүзүп тур. 22.55 «Бо үш бүзүреллиг карта». Ураң-чечен фильм. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркинд турганым». 2-ги сериязы. 9.20 Ритмниг гимнастика. 9.50 «Цирк артистера Ермолаевтер». Фильм-концерт. 10.35 Мультфильм. 10.55 Татар АССР-ниң ыры болгаш таиың ансамблиниң концерти. 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.15 — 13.30 «Күрүне кызыгаары». Ураң-чечен фильм. 3-ку фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Дугаржап Дашиев ырлаар». Фильм-концерт. 18.00 «Кандыг чоруп тур сен, студент?» Улус депутаттарының Москваның дээди өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражышкыны. 18.20 «Азия төвү». Программада: Медээлер. XXII область партконференциязында. «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелди камгалаварының делегей хүнү». «Рынокта өртектер үнээн». 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Курлавырда: Уттундурбас хөгжүмүнүг кежээлер. К. А. Кулька (скрипка) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Бодаалаар белдиринде». 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

Среда

ИЮНЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Сидерниң үнер үенер, артист». Елена Ласько. 9.20 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 5-6 сериялары. 11.05 «Бо үш бүзүреллиг карта». Ураң-чечен фильм. 12.30—13.10 «Үе». 16.15 Мультфильм. 16.25 Уругларга фильм. «Электроникти ужуралдары». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Шүглүк чогаалының минуталары 19.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 7-8 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ййе, дээрги премьер-министр». Ураң-чечен фильм. 2-ги фильм. 22.15 «Прага чазы-90». Телеочерк. 00.15 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс бирги». 1-ги сериязы. 9.25 Шаандакы болгаш амгы ырлар. 10.10 Барымдаалыг фильм. 10.50 Фильм-концерт. 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.40 — 12.50 «Күрүне кызыгаары». Ураң-чечен фильм. 3-ку фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Музейлер залдарында». Чурукчу Д. Дугаровтуң чогаадыкчы ажылының дутайында. 18.00 Чугула интервью. 18.15 Медээлер. 18.20 «Тыва черде». «Хамаатыларны пенсия-биле хандырарының дугайында хооглуу». «Июнь 10-да — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнү». Делегей байладының дутайында беседа. Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Курлавырда: барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Чиик атлетика. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 17.40 Ф. Лукининиң ниити ырлары чогаалдары. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

Четверг

ИЮНЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Кызыл Яң». Барымдаалыг фильм. 8.50 Концерт. 19.10 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.30 — 11.25 «Хоорай кыдыында эмнелге» Ураң-чечен фильм. 7-8 сериялары. 16.35 Уругларга фильм. «Электроникти ужуралдары». 3-ку сериязы. 17.40 «... 16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 9-10 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ййе, дээрги премьер-министр». Ураң-чечен фильм. 3-ку фильм. 22.10 Операга ынактар клуву. 23.20 Останкинону Концерт студиязынга Илья Глазунов-биле ужуражышкын 00.50 —01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс бирги». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.25 Концерт. 9.55 Ритмниг гимнастика. 10.25 Концерт. 11.00 Мультфильм. 11.20 Концерт. 12.05 — 13.10 «Күрүне кызыгаары». Ураң-чечен фильм. 4-ку фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Ужуражышкын». ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сальянова болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи П. Атшеев. 18.05 «Депутатчы херектер». РСФСР-ниң улус депутады В. А. Рощин-биле интервью. 18.15 Медээлер. 18.20 «Азия төвү». Үндүрүлгелер: Медээлер. «Суттаттыг гектарный өртек-үнеэн». «Социал программаны — боттанышкынга». «Июнь 10-да — Амыдырал хандырылга болгаш чуртталга-коммунал ажылагый ажыллакчыларының хүнү». «ИХМ-ниң парлалга төөү дыиндып тур». 18.50 Чарлаалар, реклама.

МОСКВАДАН

19.00 — 00.30 — Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». Курлавырда: Уттундурбас хөгжүмүнүг кежээлер. К. А. Кулька (скрипка) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 «Бодаалаар белдиринде». 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

Пятница

ИЮНЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 9.30—11.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүн». 23.15 Бут бөмбүүнге делегей чемпионадының байырлыг ажыдыышкыны. Италиядан дамчыдылга. 23.45 «Ол болган... болган...» 00.05 Брэйнринг «Чүү? Кана? Кажан?». 00.40 — 00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.35 Уругларга фильм. «Суг дүвүнче кире берген хоорайның дилекчилери». 10.45 «Гжель кандыг болурул?» 11.30 Концерт. 12.00 — 13.10 «Күрүне кызыгаары». Ураң-чечен фильм. 4-ку фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ким Базрсадаевтың киржилгези-биле фильм-концерт. 18.15 «Буряттиянын эртинелери». Очерк. 18.35 Бурят телевидение неделязының хаашкыны. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

19.00 — 23.45 Информастыг программа. Чапсарда (20.00)— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 23.45 — 02.00 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Аргентина биле Камерунуң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 17.45 «Самчылар». Телефильм. 18.15 «Дартс деп чүл ол?». 18.30 — 19.00 «Үе».

Суббота

ИЮНЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже киримпкен. 9.05 «Чыл үелери». Июнь. 10.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 11-ги сериязы. 11.00 «Бүрда молен» сүмелеп тур...» 11.30 Отелло Профацио (Италия) ырлаар. 12.00 «Партиер». Коммерция медээзиизи. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Аргентина биле Камерунуң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 13.30 «Найырал мериднаннары». Аас чогаалының ийиги делегей фестивалы. 15.45 «Бүзүреңчиг-даа болза, элдептиг». 16.45 Мультфильм. 17.05 Политиктиг чугаалар. 18.05 «Чер — бистиң ниити бажыныывыс». Фотоконкурс. 18.10 Делегей панорамазы. 18.55 Барымдаалыг фильм. 19.20 «Александр Малининиң балы». 20.30 К. Кийск режиссёрунуң фильмнери. «Ужураллар дилекчизи». 22.00 «Үе». 22.30 «Экранда — Сибирь». 22.45—01.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. ССРЭ биле Румыниянын шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. Чапсарда — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Шалыгин полковниктиң маназыкынары». Ураң-чечен фильм. 9.40 «Браво, Альберт Лолиш». Ураң-чечен фильм. 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле Камерунуң шилиндек командалары. 12.30 Останкинону Концерт студиязынга пегелей программазы. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Хууда амыдырал». Ураң-чечен фильм. 22.00 «Үе». 22.30 Чурукчуның мастерскаязында. «Иван Никифоровтуң уш амыдырал». 22.45 — 01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. АКШ биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

Воскресенье

ИЮНЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртее». 10.00 «Ада-чурттунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 Делегейни дескиндир. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 П. И. Чайковский. «Куулар хөлүү». Шин. 15.40 Мультфильм. 16.00 Аныяктарга публицистиг программа. 17.15 «Бүгүдеге педагогика». 18.15 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 19.30 Татар ССР-ниң танцы болгаш ыры ансамбли. 20.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 12-13 сериялары. 22.00 «Үе». 22.30 — 22.40 «Менге чүүлдер дугайында бодалдар».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 8.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Каттышкан Араб Эмираттар болгаш Колумбиниң шилиндек командалары. 9.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Австрияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 12.00 «Александр Невский». Барымдаалыг телефильм. 13.05 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 16.35 Видеоканал «Совет Россия». 19.05 «Планета». Делегей программазы. 20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Хууда амыдырал». Ураң-чечен фильм. 22.00 «Үе». 22.30 Чурукчуның мастерскаязында. «Иван Никифоровтуң уш амыдырал». 22.45 — 01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. АКШ биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

КИНО

ИЮНЬ 3

«НАЙЫРАЛ»: «Чудесный лес» 11.10. «Под принуждением» 9.10, 13.00, 15.10, 19.30, «Дерево, распустившее почки осенью» 17.20 шактарда.

Видеозал: «Вспышка» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник № 17 9.30, «Дай лапу, «Друг» 10.50, «Хроника сатаны-младшего» 12.20, «Авария» —дочь мента» 14.50, 16.50, 20.50, «Конец старого монастыря» 18.50 шактарда.

Видеозал: «Валерий Леонтьев» 12.00, «Дама на рельсах» 13.30, «Любовь выигрывает» 15.00, «Кто и как» 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Родные берега» 12.00, 16.00, «Пришелец» 14.00, «Разные судьбы» 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Каирынская девушка и пхеньянский парень» 10.00, 11.40, 19.40, «Просто Америка» 13.20, 15.40, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Встреча» 13.00, 15.30, 18.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Серебряные трубы» 13.00, «Друг моей подруги» 14.40, 18.50, «Гарем Степана Гуслакова» 16.50 шактарда.

ИЮНЬ 4

«НАЙЫРАЛ»: «Стук в дверь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсуау» 9.00, 12.20, «Как теперь вас называть?» 10.20, 13.40, «Идеальное преступление» 15.40, 19.50, «Городок лотосов» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Атлантик-сити» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Имя розы» 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Родные берега» 15.00, 18.40, 20.30, «Пришелец» 16.50 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың медицина училищези 1990—1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырга дараазында мергежилгелерге сургуулдар хүлээп ап турары чарлап тур: «Эмнээшкин херээ» (фельдшер) — өөренирнiң хуусаазы 2 чыл 6 ай, «Сестра херээ» (медицина сестразы) — өөренир хуусаазы бир чыл 10 ай.

Ол класс дооскан 30 хар четпээн назылыг кижилерни хүлээп алыр.

Киреринiң экзаменнери: орус дыл болгаш литература — сочинение, диктант, биология — аас-биле.

Училищеге киреглер хүлээп алыышкын комиссиязынга дараазында документилерин киирер: чогуур хевирге бижээн биилиришкинiң, ортумак эртемнiң дугайында аттестат (боду-биле), № 086 хевирлиг медицина шынзылгазы, күшажыл дептериниң үшта бижидилге, ону администрация бадыткаан болур, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, төп район эмнелгезиниң код эмчизиниң чорукан бижиң.

Паспортуң, шериг документизин боду ап алгаш келир.

Биллириишкинiң июнь 1-ден июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринiң экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алыышкын август 15-ке чедир болур.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2 «а». Телефон № 2-41-19.

* * *

Новосибирскиде харылзаанын А. В. Псуриев аттыг электротехника институтуу бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматчыттынган электрохарыызаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаанын» дараазында салбырлары:

а) хөй каналдыг электрохарылзаа

б) харылзаа дериг-херекселдерни эптеп тургузарын болгаш харылзаа тулуглары, радио харылзаазы, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары, харылзаа экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы.

Хүндүскү салбырга биллириишкинiнерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга — август 31-ге чедир хүлээп алыр.

Биллириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемнiң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевирлиг медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга июль 16-дан август 5-ке чедир, бот-өөредилгелиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Биллириишкинiң болгаш документилерни дараазында адресче чорулар: 630125. Новосибирск, 125, Кирова, 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодарадып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар кылдазы. Телефон № 2-48-12.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ орвемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34 98: 3-41-23: ◆ үлетөүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетөүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа кылдизи — 3-39-03: 3-34-39:

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Советинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
5
вторник
№ 128 (14328)
1925 чылда үнделеттингеи
Өртээ 3 кеп.

Кызыл хоорайда Валентина Дубининаның дашчылар бригадазы ийи чүс өг-бүле чурттаар инити чурттарга бажыңын туйбудан кылып турар. Олар ону эрткен чылдың октябрьда таваан салып эгелээн. Ам бешки хаттка чедир кыла берген. Оозун бодаарга, ажылы шуудаашкыныг. Тудугжулар эрткен айда тудуг-монтаж ажылдарының планын 106 хуу күүсеткен.

Бригадала чээрби беш тудугжу ол инити чурттарга бажыын бо чылдың сентябрьда кылып доозар соруглалыг. Дашчылардан Николай Родинин, Күжүгет Александрны, Виктор Суваклутту болгаш оон өске-даа тудугжуларны ажылынга кызымак деп мактап турар.

ЧУРУКТА: бригаданың нежигүннериниң оң талазында бригадир Валентина Дубинина.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОРА-ХӨЛДЕ МЫНДЫГ

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Бора-Хөлде Альберт Хапылак удуртқан бригада 4 звено боон алган ажылдап турар, ында 20 механизатор бар. Коллектив ам 1350 гектарда кызыл-тасты чажып турган. Планы—1650 гектар. Оон аңгыда, 635 гектар арбай, 400 гектар сула тарыыр планныг.

Дөртей Саттың звенозу 735 гектар черни андырган. Нинтиви-биле 750 тонна кызыл-тасты, арбайны совхозунга дужаар планныг. Олег Кара-Сал биле Алексей Ооржактың звенолары чүткүлдүг ажылдап турар. Галина Саттың звенозу сорт участогунда 300 гектар шөлдүг, оон чартыында чингетараанны тараан, бир гектардан 7 центнер дүжүттү алыр.

Бригадада янзы-бүрү маркалыг 12 трактор үрелиишкин чокка ажылдап турар. Кыварчаар түүлдери база четчир.

Чарыштың түңнелии 7 хонгаш-ла үндүрери, шалыпчыларны шаңнап махтаары чаңчыл болган. Поварлар Наталья Ховалыг биле Айлаң Сат механизаторларга амдан-сүүзүннүг чемни кылып берип, Зоя Сат биле Екатерина Саая олар чунар-бажыңны доктаамал чылыдып турар. Ынчалзаа-даа агиткультбригаданың, көжер киноның кажан кээрин маңнаш, шылай бергеннер.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

Дүжүт алыр дизе

ХҮН, АГААР БАР, А СҮТ...

Бо эрткен кыжын бистиң районнуң деискээриге хар кылын дүшкен-даа болза, час эрте дүшкен, хар март айда-ла эрээн. Оон соонда чаъс-чаашкын мырыңай чок болган. Оон хараазы-биле амгы үеде районда байдал нарыдап, оът-сиген оңган-суксап эгелээн. Шак мындыг берге байдалды өөренип көргеш, районнуң улусчу контроль комитеди суггаттыг черлерни совхозтар канчаар ажыглап турарының дугайында бо чоокку үеде массалыг хынаалаары кылган. Анда ажылагийларда улусчу контроль бөлүктериниң даргалары, штаттан дашкаар хөй санныг активтер киришкен.

Районда суггаттыг шөлдер 3557, оон иштинде тарылга шөлү 2944 гектар. Ол черлерни суггарар талазы-биле Көк-Тейниң бот-орулга-чарылгалыг участогу база совхозтар-даа кончуг четпес ажыглап турар. Оон хараазындан сөөлгү каш чылдарда суггаттыг черлерден тараанның, ногаанның болгаш картофельдиң дүжүдүү суггат чок черинии-биле барык дөмей болуп артышаан, а чарыгдал үлүг. Күрүнеден хөй акша-хөреңгини үндүрүп турган, совхозтарда насос станцияларын тудуп, ажыглалда киргеи. Оон ажыглалы кандыгыл? Багай. Чогуур үезинде септеп белеткевес-тир. Бот-орулга-чарылгалыг участок бо чылын насос станцияларын дыка орай белеткеп эгелээн. Эң ылаңгыя «Совет Тыва» совхозтуң Чеди-Пашта насос станциязын (участок удуртукчузу В. Попов) апрель 30-де ажылладыр дугайында керээ чарган, а херек кырында ону май айның ортаа үезинде ажылдадып эгелээн. Ук совхозтуң директору Б. Монгул-оол станцияны чогуур үезинде ажылдадыр дугайында айтырыгны районнуң удуртур органнарынга база бот-орулга-чарылгалыг участоктуң удуртулгазының мурнунга каш удаа тургузуп келген. «Улуг Октябрь» совхозтуң суггарылга системазының насос станциязының мотору кыжын үрелген. Оон уламыдаш Сарыг-Булунда шелдү совхоз чүгле май 20-де суггарып эгелээн. Кайы хире үнелиг үе эрткен-дир че? Насос станциязын чогуур үезинде белеткевээнинден «Бурунгаар» совхоза огород суггарар суг безии чедиштейн турар. «Енисейде» суг дамчыдар хоорай үрелген. Ол ышкаш Бояровкада насос станциязын база-ла өй-шаанда белеткевээн. Бот-орулга-чарылгалыг участок чаштырып суггарар дерилгелерни септээри-биле совхозтарга дузалашпаан. Улусчу контрольчулар хыналда кыдып турар үеде бот-орулга-чарылгалыг участоктуң деискээринде «Енисей», «Ленинчи орук» совхозтар черни шору суггарып турар. Районнуң улусчу контроль комитединге айтырыгны чугаалажып көргенинiң соонда харын Бояровка суурнуң чанында агрегаттар элээн ажылдай бергеи.

Майның 18-ке чедир район суггаттың планын чүгле 30 ажыг хуу кылдыр күүсеткеи. Хол-биле чер суггарып турар улус район эвээш дээрзин үстүнде чижектер-биле айтыкан мен. Оон бир чылдагааны болза, суггатчыларны өөредип белеткевээн. Суггарылганың бот-орулга-чарылгалыг участогу ажылчыннарның семинарын безии эрттирбээн. Биске бергеи медээзин ёзугаар алырга, бо чылын 64 суггатчыны белеткээн бис дээн, а херек кырында ону хынап көөрүвүске, элээн каш-ла кижини өөреткеи болган. Кымны мегелеп турары ол? Кандыг үзел-бодалдыг улус мындыг болурул? Суггат дээш дорт харыылаар үжурлуг эштер шак мынчаар ажылдап турда, ам кандыг түңнел тураар боор. Бир эвес арык-бугаларда суг келбээн болза өске херек.

Шын харын үстүнден командылап удуртур арга ам эргижирээн., ажыл-агыйлар, коллективтер бот-башкарның ажылдаар үжурдут дээр бис. Ол чөп. А бир эвес улусчу контрольчулар бо айтырыгны чугаалажып көрбээн болза, районда суггат кандыг байдалдыг болур үжурлуг-дур? Хыналда сөөлүнде «Енисей» совхозта суггатчыларның саны 10 четкеи. Бот-орулга-чарылгалыг участоктуң 3 агрегады база ажылдап эгелээн.

Часкы хүн бо хире изидип турда, арык-бугаларже суглушаа-биле үндүрүп, суггатты организастап болур арга турда-ла, олче кичээнгей салбаавы дээш районнуң улусчу контроль комитеди бууулуг кижилерге харыысалга онаап, бар четпестерии доп-дораап чайладырын негээн.

Районнуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, чер ажылының специалистери бо чоокку үеде чаъс чагбас деп чүвеии эки билир, изиг хүнден от-сигеннии-даа, чашкан тараанын-даа үнүжү саадаан, кыдамдап чыдар дээрзин карап-биле көрүп турар, а арык-бугаларда суг шаа-биле бар. Үнүштүн өзүлдезинге эң чугула түүлдерден хүн, агаар четчир, а суг эвээш, барын четче ажыглавайн турар. Чүге? Кымга, чүге ынаныр олурар бис?

Климентий ОЧУР-ООЛ.
Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

ҮЕНИН СУД'АЛЫ ДҮҮН

Бухгалтерлер семинары

Тыва АССР-нин агроүлетпүр эвилелиниң организастаавы Теп зонада совхозтарның улуг бухгалтерлериниң семинары эгелээн. Ол семинар бир неделя уламчылаар, 36 шакка көрдүнген лекцияларны планнаан.

Семинар «Агроүлетпүр секторунуң экономиказынга эле тургустунуушкун» деп темага болуп эртер. Анаа Сап-хее, Социал-хандырылга министерстволарының, күрстрахование черинiң база агроүлетпүр эвилелиниң кол-кол специалистери лекцияларны воомчуур.

Аренда болгаш өөрү дугайында хоойдуларга хамаарыштыр тускай өөредилгеии база чорудар.

Пленум ажылын эгелээр

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң III пленуму болуп эртер. Анаа обком кежигүннеря болгаш чалаттырганнар киржир. «Профэвилелдериих чаа Уставының төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалажыр. Пленум «Моңгүлек» аалчылар бажыңының залынга болур.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алыр.

Бойдусту камгалаар

Кежээлиин 18 шак 20 минута турда «Азия төвү» деп телевиденне программазынга «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелдя камгалаарының делегей хүнү» деп рубриканың адаа-биле тускай темага Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң кылдыс начальныгга Олег Иванович Гаврилов чүве чугаалаар. Анаа чүгле бойдус дугайында эвес, а төтчегленчилер-биле демисел дугайында чугаа база болур.

БӨГҮН

Пленум ажылын эгелээр

Культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң III пленуму болуп эртер. Анаа обком кежигүннеря болгаш чалаттырганнар киржир. «Профэвилелдериих чаа Уставының төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалажыр. Пленум «Моңгүлек» аалчылар бажыңының залынга болур.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алыр.

Бойдусту камгалаар

Кежээлиин 18 шак 20 минута турда «Азия төвү» деп телевиденне программазынга «Бөгүн — Долгандыр турар хүрээлелдя камгалаарының делегей хүнү» деп рубриканың адаа-биле тускай темага Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң кылдыс начальныгга Олег Иванович Гаврилов чүве чугаалаар. Анаа чүгле бойдус дугайында эвес, а төтчегленчилер-биле демисел дугайында чугаа база болур.

СОВЕТ-АМЕРИК ДЭЭДИ ДЕҢНЕЛГЕ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР

ВАШИНГТОН, июнь 4. (СЭТА). Кэмп-Дэвидте президентилер резиденциязында боон турган совет-америк чугаалажыышкыннарга М. С. Горбачев биле Дж. Буш делегейниин айыыл чок чоруунга, бирги эвлчегде, тустус девискээрлерге хамаарышкан айтырыгларны чугаалашканнар. Афганистан, Камбоджа, Куба, Никарагуа, Сальвадор, Индия болгаш Пакистан база Чоокку Чөөн чүк дугайында айтырыглар кичээнгейниң төвүнге турган.

ССРЭ-ниң Президентизин АКШ-ка күрүне аян-чоруун кылып чоруп турган үеде Москвага болгаш Вашингтонга ийи чурттуң культура-информация төптерии ажыдар дугайында, ССРЭ биле АКШ-тың кызыгаар албан черлериниң аразынга кады ажылдажылга дугайында, «Совьет лайф», «Америка» журналдарның тираждарын көвүдедир дугайында дутуржулгаларга ат салдынган.

ССРЭ-ниң АКШ-та элчин черинге америк элээн хөй ажыл-херекчи бөлүктериин болгаш совет министерстволарның төлөэлекчилериниң кады ажылдажылга дугайында документилерге ат салганы ийи күрүнеиинг кайызынга-даа ажыктыг харылзаалар калбартырыгга чугула базым болган. Чяжэ, Казахстанда нефть тывыштыг черии ажылдап кылырынга «Шеврон оверсис» корпорациияны киришкирер, «Иби уорлд трейд» корпорация совет школаларга 13 муң компьютерии чорудуп бээр дугайында дугуржулга кылдынган.

Дээди деңнелге вашингтон ужуражышкынарының сөөлгү түңнел хүнү келген. ССРЭ Президентизиниң автомашина-назы Ак бажыңга чоокшулап келген. М. С. Горбачевка байыр чедирип, хүндүлелдиң ёзузун илередир дээн муңмуң кижилер Ак бажыңның чанында кудумчуларга долдур чыглы берген турган.

М. С. Горбачев биле Дж. Буш Ак бажыңга каттышкан парлалга конференциязын эрттирген.

Оон соонда удээшкиниинг байырлал ёзулалы доостурга, М. С. Горбачев болгаш оңу үдеп чоруур кижилер вертолеттарга олурупкаш, Эндрюс авиабазазаже ужупкан.

СЭТА-ның корреспондентизи: «Михаил Сергеевич, Вашингтондан кандыг сеткилхөөнүг чоруптунар» деп айтыраргa, ол: «Кончуг эки, чүге дээрге ажылывыс чүгүнелии эки болду» деп харыылаан.

• • •

ССРЭ-ниң Президентизиниң АКШ-ка күрүне аян-чоруу уламчылаар, ол Миннеаполиске болгаш Сан-Франциского баар.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ол-ла хүн Миннесота штаттың найысылалы Миннеаполис хоорайда чеде берген. Штаттың губернатору Р. Перпич совет аалчыга алдар болдуруп, эртенги шәйлалга кылган.

ССРЭ-ниң Президентизи ол хүн ажыл-херекчи бөлүктериниң төлөэлекчилери-биле ужурашкаш, оларнын сонуурган турар айтырыгларыга харыылаан. Оон соонда ол совет-америк полар экспедициязының киржикчилери-биле ужурашкан болгаш бистиң чуртувустуң организациялары, бүдүрүлгелери-биле үр үеде кады ажылдажылганы боттандырып келген «Коятрол дейта» компаниязының конторазынга чорааи.

АРЕНДАТОРЛАР СЪЕЗДИЗИ ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң арендаторлар болгаш хуу бүдүрүлгечилер эвилелиниң бирги съездизи июнь 3-те Москвага ажылыы доозукан. Оон ажылынга бүгү эвилелдешкеи республикаларлан 720 делегат киришкеи. Эвилелдиң президентизиниге ССРЭ-ниң улус депутады, ССРЭ-ниң ЭА-зының корреспондент-кежигүнү П. Г. Бунич, а күүсекчи директизиниң удуртукчузунга И. М. Васькин сонгуткан.

Аренда шимчээшкиниң сөөлгү каш чылда чуртта кончуг калбарган. Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чоруткан санал-оюл салышкыны күрүне бүдүрүлгелериниң 60 хуузунуң аренда керээзинче шилчир күселдиг болганы тодаткан. 25 хуузу ам дээрезинде айбыл тыпайн турар, а 14 хуузу шуут удурланган.

Экономиктиг чаартылгаларны боттандырарынга слат ужураштырып турар чүүлдер эвээш эвес. Амгы үеде арендалыг коллективтерии түгле 4 хуузу бүдүрген продукциязын хостуу-биле сайгарар аргалыг. Чиг эт болгаш дериг-херекселдер-биле хандырылга кончуг нарын айтырыг боон турар. Арендаторларның 25 хуузу ол чүүлдерии «кара рынoктан» тыптынып ап турар. Арендага кайы адырның кандыг бүдүрүлгелерии дужаап болурул дээр дугайында тодаргай дакпы ам-даа чок. Үндүрүт онаашкыны база-ла будалмак боон артышаан. Төнчүткен тарифтерии болгаш шалыңны арендаторларга албадап турар, а чер-черде эргечагырга органнары янзы-бүрү хоойлу-саазырларыны боттарының туразы-биле үндүрүп турар.

Съездиниң хүлээп алганы түңнел резолюцияда эвилелдиң кежигүннериниң эргехоойлу камгалалын боттандырар хүлээлгелиг юридиктиг консультация албаның тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Съезд ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка кыйгырыгны хүлээп алган. Арендa болгаш хууда бүдүрүлгечи ажыл-чорудулга дугайында эвилел-республика хоойлузун ажылдап кылырын дүргедилерии аренда харылзааларының хөгжүлдези негеп турар деп ында айыткан.

Эвилелдиң ийиги съездизии 1991 чылдың май-июнь айларында чыылдырар деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ХӨГЖҮП ОРАР ЧАА ФЕРМА

СЭКП ТК-ниң (март 1989 ч.) Пленуму эрткенден бээр бир чыл ажып турар. Ол үеиин дургузунда көдээниң чурттакчы чону амгы аграр политиказының кол угланышкыннарын амыдыралга боттандырып, мал, чер ажылынга өг-бүле, арендалыг звено, азы кооперативтерни организастап эгелээн. Республиканың ангыаңы черлериниде мурнакчы дуржулганың ажыктыын биле берген арендаторлар звенозун, бригадазын азы кандыг-ла-бир кооперативтерни чижекке киирип-даа болур. Олар чурттун Аъш-чем программазын шиитпирлежирииге үлүгүи киирип турарлар.

Чөөн-Хемчик районда семиртилге утланыышкынныг «Тыва» совхоз ажыл-агыйны аңы-аигы хевирлиг чорудуп турар. Дузалал ажыл-агыйны сайзыралдыр соруга-биле дирекция 1988 чылдан эгелеп, Хакасияның ажыл-агыйларыидан симменталь уксаанын молдургаларын садыл ап, оларны семиртилгеле малындан аигы кадарып турар. Ниитизи-биле симменталь уксаалыг 101 инекти хоочун кадарлы Эрес-оол Тюлюш биле оон дузалакчызы Борис Монгушка хүлээдип берген. Ажыл-агыйның иштинде чаа тургустунуп турар ферманы ам теве-хаяжылар «Чимис» деп адап турар. Оларның турар чери Теве-Хая— Сүт-Хөл оруундан ырак эвестс хавак баарында. Ферманың саанчылары 5 кижи. Оларның турлаанда ийи өг болгаш бир вагончуташ бар. Саанчылар суурже чанып турар. Бо хүннерге чедир 65 хунажын ооладакаи. Сагдынган сүттүң чамдыызын Чадаанаиың сүт заводунче, артканын суурнуң уруглар сады, столовоязынче, хову-трактор бригадазынче чорудуп турарлар.

— Фермавыс чаа-ла шуудаа эгелээн. Бүгү чүвеии хол-биле кылып турар бис. Черле нынчаш, ажыл берге-даа болза, кижи бүрүзүнүң сонуургалы улуг. Чогум амдыызында совхозтуң удуртулгазы-биле керээ-даа чарып албадывыс. План-даа албаан бис. Ынчалза-даа сүттү бидоннарга саап каарыыска, машина-биле Чадаанаже база боттарывыстың хереглекчилеривис алгаш баар. Ажыл-агыйга сүт четчип турар. Ам сүт-саан улам элбээри чугаажок. Ынчан хойтпакты-даа көвүдедир кыла бээр бис—дигеш, саанты Фаина Калзановна Тюлюш аяктарга хойтпак кудуп сунмушаан, таваста хоюг чигирии, хойтпактыг савапы бисче чоокшуладыр сала каапты.

Шынап-ла харын, хөреди-ил-даа канчаар, хайындырган сүттеи кылган хойтпактың чаагайын кандыг дээр. Дуржулгалыг хоочун саанчылар Фаина Калзановна, Шончалай Дуран-ооловна Тюлюштер саанчыларны башкарып турарын чугаа кадында билип алдым. Аныяк саанчылар оларның дукмалары болгаш кенээттери.

Шончалай Дуран-ооловна бодунуң бодалларын мынчаар илередi-дир:

— Амдыызында биске ажылагийлап кандыг-даа план бербейн турар-даа болза, чоорту алыр апаар бис. Ам-даа инектериивис бызаалаар. Фермавыс эргелекчиин Кара-кыс Дүктүг-ооловна Куулар доктаамал кээп турар. Кол зоотехник Эрес-оол Чигжитович Куулар база. Ынчап кээрге, биске келир үеде тускай зоотехник база херек апаар. Шупту чүвеии баш бурунгаар санап өөренири чугула апарган.

Амгы үеде ферманың турар девискээринде от эвээжээп, Июнь айның баштайгы хонуктарында Улут-Хөндергейниң Ак-Хемде чайлааиче көжерииге өг-бүле фермазының кежигүннери белеткеиип турарлар. Баштай аиаа кажаа, бажыбалгат турар ужурлуг. Совхозтуң тускай эртемниглери ферманың турлаан кылыры-биле тускай хемчеглерни чорудуп эгелээн.

Чаа төрттүнген бызаалардың чаптанчыг, чараштарын кандыг дээр. Чадагай кажаа кыдыынга хүн карааига таалаан дег, кегженип чыткылаар. Оларны 26 чыл дургузунда механизаторлап, комбайнерлеп келген Спирин Калчанович Тюлюш кадарып турар. Оон келир үеже боддаллары база-ла үстүнде саанчылар-биле дөмейии чугаалашкаш билдим.

«Деминг сааскан теве тудуп чиир» деп чоиуң үлегер чугаазы шыиныг. Мен хуумда ух ажыл-агыйда чаа-ла хөиүп орар «Чимис» фермазын сонуургап, келир үеле арендаторларның база бир коллективи болу бээрииге чигзинмес мен. Олар малдың продукциязын элбедип, күрүнеге хөй, сава сынмас сүттү сада бээри чугаажок.

Вячеслав МОНГУШ.

Ажыглалга киpеп тудугларда

УЗАМДЫККАН СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

«Совет Тываның 5 чылы» стадионуң чанында спорт комплекизиниң тудуу— узамдыгып барган тудугларның бирээзи. Оон доостурунуң хуусаазы он чылдарның иүүрүи көрүп турар. «Кызыл тудуг» эргелелинде аңаа-ажылдаваан бригада ховар. Ында ам бо хүинерде Владимир Дамбарның удуртқан бригадазындан он шаа кижи ажылдап турар. Оларның чамдыктары-биле ужураажып чугаалажыр аргалыг болдум.

Ук тудугну чылдан чылче чылдырып турар аразында төлевилел эргижиреп, чаартыкылдыр ужурга таваржып турганың тудугжулар хомудап чугаалажып турдулар. Оны катап чаартып төлевилээриие хөй түүнүг акша-хөреңгиниң үнгеия билдингир болбайн аан.

Корреспондент-биле ужурашкаш, шуут-ла шыжыгып, шугулдаары-даа бар боор чорду.

— Солуи ажылдакчызы биске чүүн-биле дузалап шыдаарыл — деп, мастериин хүлээлгезин күүседип турар Олег Галактионов дээрзи мээи-биле ужуражылгага таарзынмаан хөөнүн дораан илеретти. Аныяк мастер адыс болу. Кызыярскиниң политехниктиг институдуның Кызылда филиалында өөреиип турар болгаш, ам бо хүииерде спорт комплекизиниде бүдүрүлге практиказын эрттирип турарын шала-була дыиаткаш, тудуг материалдары-биле үе-шаанда хандырбайн келгенинге хомудаар. Мээи соиуургаан айтырыгларымның чаңгызыига-даа огулут, орта таптыг харыы тыппады.

Аиаа көөрде ажылчын тудугжу Маадыр-оол Бүрбүевич Ондарның сеткилинден үиүп турар чемелиг сөстери черле үидезиииг болгу дег.

— Бистер маиаа электриктериин, шеверлекчилериии болгаш өске-даа ажылчыиарыиы сооидам келгеш, оларның богун аытап хилиичектеиир улус-тур бис— деп, ол хомудай-дыр.— Кандыгдаа кижи ажылчын туружуя арыг-силиг тургузар үжурлуг болгай. Ол чорук мында сагыттымайн турар. Оваа-оваа хөй бокка туруп алгаш, оиу шиирбип, бөлүп, хөй үе-шакты үидүрүп келдиивис. Бо тулугга келириивиске боктуи хөйүи чүү дээр!

Хоочун тудугжунуң сагындырыгын кичээнгейге албас аргажок. Оларның шуудап ажылдаарынга оон-даа өске чүүлдер шаптыктап турарын ол дыиаатты. Бистер чораанывыс хүи олар тайга үиеринге белеткеиип, тарыыр ыяштар экизэрии сүмележип дугуржуп турганнар. Ынчалза-даа чоруур ужурлуг машиназы чогуур шагында келбейн барган. Ыяш турар баллы, демир-хүүрек, лом тутқан тудугжулар барык биче дүъшке чедир машина маиаан.

Спорт комплекизи турар бажыңның ханалары салдынган, тудуу доозумган. Улус эштир улуг, биче бассейииер, янзыбүрү хемчээлдиг ийи спорт залы, бут чуур дөрт ванна, хөй санныг дүштар, арыглаиыы аштаиыр биичи өрээлдер' 48 тудуг эргелелииия шеверлекчилерии маиап турар. Олар аиаа келгеш, ол өрээлдериии ханаларын хаастап, дерип, плиталар салып, биичи дөрбелчии көзенектерии хана дургаар чыыт, шеверлел ажылдарын чорудар.

— Бир иеделя бурунгаар мында ажылдап эгелейиивс— деп, бригадир Надежда Анатольевна Фаль чугаага киришти.— Амдыызында ажылчын, бир өөреиикчи шеверлел ажылдарынче киришти. Кылыр ажыл эдериик. Бажын иштиниң чадаларын мраморбиле шыва салыр, чараштап каастаар. Бистиң ажылывыска эргежок чугула материалдарны дажып эккел, үүрмек ажылдың кол кезээиче киреринге белеткеиив турарывыс бо. Мынчап кээрге шеверлекчилериии үлүүиге ажыл фронтузу четчир болгаш артар, мырыиай-ла бажын ажыр. Оиу чүгле шыиарлыг кылып доозары чүгле бистерден хамаажыр апаар.

Тудугжуларның чугаазындан алырга, баш удур чагыг киирип каарга-даа, ол чамдыкта хилис куруг баар. Бирле көдүртүр кран саадай бээр азы бок үстүрер бульдозер келбестээш турултар. Бажыиыы долгандыр дөииер болуп овааланы бергилээи бокту сөөртүр, боду дүжүрер автомашиналарга киирген чагыглар үргүлчү үзүктелиишкиигe таваржып келген.

Бригадир коммунист Владимир Дамбаа 1974 чылдан бээр тудугжунуң белеи эвес мерсежилии шилип алган. Ол бо үеиин дургузунда аргадуржулганы-даа ажылынга мөөнээн, алыс боду ажыкчарлыг чорукту деткип, четпес чүүлдерии сагыысыралбиле чугаалаар, дорт сөстүг, тодаргай харыыга ыиак кижи дээрзин эскердим.

— Узамдыккан спорт комплекизии бо чылын ажыглалга киирериие бүзүрел турар бис —деп, Владимир Тюлюшович демделгей-дир — Чамдык шеиелде ажылдары ам-даа эгелевээии бистерии дүвүрелии турар. Чүл дээрге эштиң бассейииерже суг киирер хоолайлар бар болгай. Оларның шеиелдезии чорудуп турда үреиишкиннер тура бээриидеи сезиимес аргажок.

Сагыш-сеткилде саарзык бодаллар турза-даа, тудугжулардан хамаажыр ажыл шупту доостурунуң кырында келген. Спорт комплекизи турар бажыңның даштында девискээрии бульдозер-биле дескилеп үстүрүп каарга, асфальтылап эгелээн. Оиу кылырынга № 14 механизация эргелели машина-техиика-биле дузалаар. Ол эргелел дову рак, кара хөрзүнүү дүжүрге. Чамдыкта хөй бокту бөле үстүрер бульдозер, оиу чүдүрер экскаватор келбеии баар таварылгалар ам-даа үргүлчүлевишпаан. Оларның келир, келбезиигe тудугжулар чаңчыгып калган. Кады ажылдап турар бүдүрүлгелериии аразында шак мындыг халалыг харылзаа, деткимче чок чорук тудугжуларны арендаже киреринге ажок шаптыктап турар. Ам тудугжуларның мурнунда чугула ажыл—дээвириин даштыкы талазын июиь айда битүм, кара-саазын-биле шып доозары. Амдыызында девискээрии долгандыр чаагайжыдылга ажылы чорун турар.

Хоорайның чурттакчыларының, эң ылаңгыя спортка ынактарның үр мааиаиы тудугну бо чылын ажыглалга киирер деп шиитпирлээн. Оиу бо чылын боттандырар деэш хынамчалыг ажылдаары. тудуг ажылдарын магалылалдыг болуурары ук тудугла ажылларны удуртуп турар даргалардан, ында ажылдап турар ажылчыннардан хамаажыр. «Ыадыг болур деп кымыл чылар бо чылын бүзүрел болуп бе?

Данзы САЛЧАК
(«Шыиның» корр.).

ЧАА-ХӨЛ: кижизидилге ажылының дуржулгазы

ЧАЖЫНДАН ЭГЕЛЭЭР

Өг-бүленің олуның кыпсыкчызы деп хереэжеп кижини алааны гаварылга эвес. Бүгүле өг-бүленің сагыш човаашкыны ооң эктинге дужер. Ынчангаш хереэжеп кижиже ээ көрүрүү дээрге келир үеде салгал дээш, күрүненин үнделзини болур өг-бүлени бижыглаарының барымдаазы болур.

Бистин Чаа-Хөл суурда 1988 хереэжеп бар. Беш-алды уругларлыг тозан, оон эвээш ажы-төлдүг ийи чүс хире нелер бар. Бот-нелериің саны —120. Чаш уруг азырап орар нениң ижин үнелээри четпейн турар. Ол база харысалгалыг-даа, буянныг-даа иш. Оларга дузалаарын хүн бүрү бодап турар болза, кижи дээш сагыш салып турарының чижээ болур. Садик назыны чеде берген чаштарнын авалаарыга ажыддаар арганы тургузары база бир нарын айтырыг болуп турар. Улус өредилге килдизинин, совхозтуң бир-бир ийи садиктериде уруглар нормадан ажып турар. Оочурда дөрт чүс ажыг кижи туруп турар.

Байдалдан үштунарының арганы дилеп турар бис. Ийи кааң ниити чуртталга бажыңы эвээ турган. Ону тозан олуттуг садик кылдыр эде кылыр дээрге, өрт чери ыяш бажың дээш чөпшээреввэн. Бо айтырыг хүн чурумундан үштунмаан шаанда, негелдени тургузарывыс чугаа чок. Ам бодап турарывыс—өг-бүле садиктерин тургузары. Күзелдиг өг-бүлелер бар. Эвээш санныг бөлүктерге уругларның хайгааралы эки болур. Өг-бүленин хереэжеп ээзин ажыл-биле хандырар арга база тургустунар. Амгы үеде бөлүкте он беш кижинин орнуна үжен үругну ап турар. Малчыннарның ажы-төлүн олут чок дээш албас арга чок база апаар. А кижизидикчи башкыга ажыл улгаткан дээш немелде шалың бербес. Ол шын эвес.

Кандыг-даа хевириң садиги болза, хандырылга арай хирелиг апарган. Бот-орулгачарылга дээш, чаштарны уттуп алырга болур бе? Эът-даа үстү бээр, ойнаарактар садар безин акша тывылбайн баар. Үүгле бистин суурда эвес, районда, республикада школа назыны четпээн уруглар албан черлерин-не кичээнгей негелтенип турар. Районда садиктерниң 40 чүүру печкалыг бажыңнарда. Кухня дериглери, орун-дөжек херек болуп турар. Депутат чагыг киргенім соонда, республиканың фондузун 94 муң рубль кылдыр немеп каан. 15 тонна дозуну немей үндүрүп берген.

Уругну чажындан кижизидер. Садик чаа кижини хевирлээринге улуг рольдуг. Чаштарның кадыы, кижизидилгезин бистиң ажылывыстың башкыларының негелделеринге бис база каттыжып турар бис. Ажыл чиик эвес, а төлевири кудуу.

Ногаа аймаа чаш организмге херек. «Чодураа» садиктиң ажылчыннары боттарының күжү-биле 8 тонна картофельди, 5 тонна капустаны, морковьту, свёкланы дузап шыгжап алган бис. Рис, макарон аймаа безин үзүктеля бээр. Аъш-чем ассортиментизин байлак-ла болза экн.

Кижизидилге ажылы садикке эки тургустуган болза, оон эки өөреникчилер үнер. Бис уругларывысты школаже үдепкеш-даа, үш класска чедир бүрүн сонуургаар бис. Школа соруглазын ак сеткилдиг күүсетсе, келир салгал дэвш сагыш аарыйайн барып болур. Ону өг-буле-биле бир деминг чорударын чедип алганда, берге уруглар турбас. Бистин коллектив аланелер-биле ажылдың янзы-бүрү аргаларын ажыглап турар. Ада-иелер хүнү доктаамал. Садыгларда чок улуг хемчээлдиг ойнаарактарны, бажың херекселерин олар биске кылчып берип турар. «Өг», «магазин», «аптека», «школа» деп оюннарны оларның дузазы-ау-биле организастаар.

«Ажык эжиктер хүнүнде» неделя дургузунда ада-иелер бөлүктерге кээп, уруг-дарыының ойнап, кичээлдеп турарын көөр, дузазын кадар. Ол үеде «Чеве, аладар», «Чеве, авалар» деп конкурстарны, өг-буле спортчу оюннарын организастап турар бис. Уруглар кижизидилгезинче ада кижиниң киржилгезин күштелдиреринче сагыш салып турар бис.

Кижизидилге ажылынга улусчу чанчылдарны ажыглаарын садиктиң кижизидикчи башкылары чугаалап көрүп туралар. Тывалың 40 чылын ажыглаарын, ажыктың, тывызыктажып, тыва оюннар ойнап турганывыс уттуидуртан. Амгы үеде тыва эдиледдерниң будунун дерээн. Ийи улуг бөлүк Шагаа байырлалынга тыва тоннарлыг келген. Башкылар боттары көргүзүп киржип тура, тевектээрни, сайзанактаарын өөредип турар. «Хайыраан боттан» үзүндүну база көргүскен. Бо бүгү эки мөзү-бүдүштү хевирлээринге, эстетиктиг билиишкиннерни чаштарга билиидиреринге ужур-дузалыг болуп турары чугаажок.

Бистин бодап турарывыс-биле, садик назылыг уругларны салым-чаяанын ажыдарының аргаларын дилеп тывары чугула. Шупту-ла эртемнерни бичии-бичиилеп билип алзын деп соруглга салып турган болгай. Ам келир үеде кандыг кижи үнерни көрүп тургаш, хөгжүмге, чурук чуруурунга, сан бодаарынга ынак уруглары сонуургал аайы-биле үзүп азы боттары-биле тускай кичээлдээринче кирер болза экн. Школага базындыг утланыышкын херек. Хөгжүм, таныц кичээлдерниң бөлгүнерин удуртуп турар башкыларга төлевирлиг кылдыр кылырын көөр деп турар бис. Ол-даа болза ооң сонуургалын көдүрер болгай. Хөй үе-шак, күш үнери чугаажок. Уруглар концерттерни өртектиг кылып болур.

Суурувус — интернационалчы. Дыл сайзыраынга экидаа болгай, садиктерге орус, тыва уругларны холуштур тургузарын чедип ап болур арга бар. Садикте тускай булукларны дерип, эвилелдешкен республикаларга тураскаатkан кежээлерни эрттирип турар. Орус дыллы башкылаарын чаа деннелче көдүрери негеттиниң турар. Ам интернационалчы өг-бүлелер-биле ужуражыры организастаарын көрдүнгеп. Бистиң садик районга чарыш тиилекчизи болган. Арга-дуржулга солчуп, семинарны бистиңге эрттирдиң.

Бо бүгү чоруттуңуп турар хемчеглер кижизидикчи башкылар М. К. Аллайның, Е. О. Монгуштуң, М. Д. Шелуруйн, ажаакчылар К. С. Кыргыстың, Н. К. Монгуштуң, ажыл эгьй эргелекчиин В. К. Кускановтуң кыымак ажылының үүлелеп болуур.

Садик ада-иелер-биле ажылдың төвү болуп болуруи моон көрүп болур-дур. Оон ангыда, чон ортузунда кижизидилге ажылынга суурнуң үжен ийи агитквартираазы, хереэжеңнер чөвүлелиниң бежен кежигүнү идепкейлиг киржип тураын чугаалавас арга чок. Кол утланыышкын—өг-бүлеже кичээнгей. Хөй уруглуг иелер чөвүлелин анчы база тургускан. Оларның амыдырал байдалынга хамаарышкан айтырыгларны тургузуп турар бис. Хөй уруглыг өг-бүлелерге хеп чуур машиманы болгаш еске-даа бараанарны мурнай садарын, оларны аъш-чем-биле хандырарын экижидерин, иштиг хереэженнерге, уруг эмзирер иелерге тускай немелде чемни, сокгарны бээрин чедип алыр сорулгалыг бис. Арыг-Үзүүнүн хаван фермазында хереэжеп ажылчыннар 200 килограмм тергеин хүнде аай-дедир үжен катап сөөртүп турары канчап-даа таарышпас. Фермаларга, тудугларга көдүрер ажылдарны механизастаарынче кирип чадап турар. Будуруглерге хереэженнерге гигиена болгаш дыштанып өрээлдерин тургузуп турар бис.

Хереэжеп кижиниң уруглар кижизидилгези дээш, өг-бүленин кадык моралыдыг байдалы дээш харысалгазын улгаттырарын чедип алыры, ооң амыдырал байдалын экижидер хейчеглер-биле холбашкан турар болза экн. Четчир аъш-чем, олурар бажың-балгат чокта, ол болдунмас дээрзи билдингир. Бажың айтырыы бисте чүгээр. Ынчалза-даа хөй уруглыг улустуң утпаз-биле бажың үлелгезин демократтыг арга-биле чорударын чедип ап турар бис. Нинтилелдин хөгжүлдезин хереэжеп кижиге хамаарылга-биле хемчээр дээрзи черле шын. Орта хумагалыг, камныг, хүндүткелдиг хамаарылга херек.

Галина САГААНДАЙ.
ССРЭ-ниң улус депутады, Чаа-Хөл суурда хереэженнер чөвүлелиниң даргазы.

● Садик чаа кижини хевирлээринге улуг рольдуг. Өг-бүле саликтеринче шилчилгеге белеткел

● Адаларның кижизидилгезин күштелдирер

● Уругларның сонуургалын барымдаалаар, оларның салым-чаяанын ажыдар углаңышкын херек

● Хөй уруглыг иелер чөвүлелин

● Аныяан сургаар

● Ие дээш сагыш салыышкын—келир салгал дээш сагыш салыышкын

ИЕ-ЧАШ КАМГАЛАЛЫ

Бо талазы-биле эки доктаалдар арбын, чогум ооң күүселдези багай. Иштиг хереэжеп кижиге чиигелделерни чедир көргүспейн баар таварылгадар тургудаар. Келир салгалдың кадыы ооң кадыындан дөрт хамаарылгалыг дээрзин утпас ужурлуг бис.

Үш чыл дургузунда ховар аъш-чем аймаанга талон системазын тургузарын чедип чадаштывыс. Боттары огородтуг болгаш витаминнер-биле хандыртынган чүгээр болуп турар. Эът чем, сок, ногаа аймаандан эрткеш, авалар уруглариига идик-хеп тыпластап турар.

Суурда сес орунныг божудар бажың бар. Эмчилер четчир, техниктиг ажылчыннар база. Иштиг хереэженнерниң 72 хуузун он ийи неделя чедир учётка ап, хайгаарап турар бис. Каш чыл бурунгаар чылда 270-300 иелер божуп турган болза, ам оларның саны чартык хире кызырылган. Өг-бүленя планнаарын сүме ап, кадыы кошкак, хары улгатkан улусту камгалап турганындан ол кызырылган. Өске талазында экологияның баксыраанындан азы амыдырал чедишпестээнинден ынчыг шинтпирге кээп турар. Ону кижи база билип болуур.

Малчын хереэженнерге хайгаарал херек. Моолда ышкаш, божуур мурнунда оларны эмчиже чоокшулалып, дынзын алгыже хайгаарап турар чер кылыр болза экн. Совхоз ээ көрүүр болза, ону шинтпирлеп ап болгу дег.

Меним база бир дүвүредип чоруур айтырыг — экология айтырыы. Үүге-ле йиик, хереэженнериниң гемоглобинин 60 грамм суг болгулаар. Анемиялыг чаштар, иелер көвүдеп турар. Моңу болбаазын чем чогу-биле тайылбырлаары берге. Турнуккан сугларны арыглап ап чадап, аарыглар хөлбээредип тургаш, цемент заводунуң ыжын дуглап аптар бис дээрзинге бүзүреккесевестир мен. Ооң соонда халактай берзе-ле халап. Новокузнецкиниң каът бажыннар көзүлбес доозунуң көрген болгаш, дадагалзаар үнезинн менде бар. Эмчи кижи болганымда, бүзүрүлгенин кижиге хоразын бодавас аргам чок. Доозун чүгле кижиниң кадыынга багай салдарны чедирбес, сугнуң балыы, огород, ээт-сиген чок каар бис.

Ие-чаштың кадыы дээш, бир-ле дугаарында Советтер хөй күш үндүрер болза экн. Бичии бажында сыимавлажып орар өг-бүлелер, материал байдалы чедишпестер, аарыг-аржык уруглар, иелер дээш оларның сагыш човаар чүүлдери баш ажыг. Үүгле ону аас кырында эвес, хүнден хүнче чылдырбайн, үезинде шинтпирлээрин чедип алган болза деп бодаар мен.

Мария МОНГУШ.
Хереэженнер эмчизи.

ЧОННУҢ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ ЭКИЖЭЭН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң тургустуганының баштайгы чылдарында ооң денискээринге ажылчыи кооперацияга ажылдап турган. Ынчан ону тургускаиы черле чөптүг болган. Чүге дээрге совхозка чамаржын турар черлер коочуг делгем, ооң үш салбырларындаи аңгыда, Элдиг-Хемде кадыкшылга школазы база бар. Ынчап кээр орта, барык-ла дөрт ажылчын суур совхозка кирип турар. Ажылчын кооперация ажылдап турган үеде совхозка чонну аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырары дыка таарымчалыг турган. Ол-ла хевээр ынчаар турган болза, ажылчын кооперация амга чедир дыка сайзыраар ийик. Ынчалзажок таптаашкын чылдарында «камналга» алыр сорулга-биле-ле ынчанган чүве боор он. Чыраа-Бажыңга турган ажылчын кооперацияны дүжүрүп каапкан. Оон соонда-ла совхозтуң ажылчыннарының хандырылгазы дорайтаан. Салбырларның садыгларында аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары ховартаан, олче орта сагыш салыр кижи-даа чок болу бергеи. Малчыннар өгге чырытку кылыр лаа азы керосин лампазы тып алыр дээш, шуут-ла Кызылче базар үжурга таваржыр апарган. Өске ховар бараанар-биле хандыртынар дугайын чугаалаандаа хереэ чок болу бергеи.

Эде тургустунуушкунуун ачы-дузазы ам Чыргакыда база көскү апарган дээр болза, хөөремче эвес ийик. «Чыраа-Бажы» совхозка ажылчын кооперацияны катап тургускандан бээр ам үшкү чылдың күүрүи көрүп турар. Ынчалзажок чоннуң хандырылгазы көскүзүү-биле экижээни каракка илдеи. Ооң садыгларындаи ам кандыг-даа бараанны садып ап болур. Аъш-чем аймаандан эът, колбаса, саржат, чигир, янзы-бүрү консервалар, макарон кылыгары болгаш өске-даа чүүлдер үзүктелбестээн. Бараан делгиирлеринде чонга эргежок чугула ховар дээн барааннар безин бо-ла турар апарган.

Ажылчын кооперация чонну янзы-бүрү барааннар-биле багай эвес хандырып турар. Ажылчын кооперацияның ажылын ооң баштаар черинин даргазы Василий Борбакович Куулар мергежилдиг удуртуп турарын демдеглээр херек. Оон боду аныяк. Ынчалзажок ажыл-херекти биллилиг организастап шыдаар мергежилдиг. Ажыл-херекти чаа ёзу-биле көөр, чоннуң негелде-хереглелин хандырар дээш сагыш салып турар.

«Чыраа-Бажы» совхоз боду база совхоз-кооператив болу берген болгаш эрткен 1989 чылда орулгалыг кылдыр ажылдаан. Совхозтуң ажылчыннериниң чеднишкинниг кылдыр ажылдаарынга ажылчын кооперация эвээш эвес үлүг-хуузун киирген дээрзин демдеглээр чогуур. Эрткен чылдарга бодаарга, бо чылын ооң хандырар девискээри деллеменээн: Шемиже «Большевик» совхозтуң ажыл-ишчилерин хандырарын база анаа орнап каан.

Ажылчын кооперацияның штады ыдыг-ла улуг эвес: 18 ажылдакчылыг. Ниитизи-биле ооң шугумунда ажылдап турарларның саны 90 кижи четкен. Машина-техника-биле хандыртынганы багай эвес. Ында 9 машинаны быжыглаан. Ооң иштинде автомагазин 4, бараан сөөртүр бир тускай машина бар. Белеткел сорулгаларынга ажыглаар бир чаа УАЗ-ты эртken чылын алган.

Бүдүүлге аймаандан бир хлеб быжырар черлиг, кондитер кылыглары бүдүрер цехти ажыглалга киирген, хлеб быжырар чер хонукта бир тонна хлебти бүдүрүп үндүрер. Кондитер цеги айда ийи тонна пряник, чаагай амданныг булочка аймаан кылып үндүрүп турар. Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын 12 садыгда делгеп тургускан.

Ажылчын кооперацияның ишчилери кызымак, шудургу ажылдап турар. Ону мындыг саннардан көрүп болур. Бо чылдың бирги кварталында олар 680 муң рубльдин барааннарын саарын сайгарар тургаш, ону херек кырында 853 муң рубль кылыр, азы 125 хуу боттандырган, эртken чылдың ол үезинге дейнээрге, немелде өзүлде хөй болгаи.

Ажылчын кооперацияның ажылдакчылары үүгле бараанар алгаш, ону саарын сайгарары-биле кызыгаарлаттынмайн турарлар. Боттарының күш чедип, белеткеп ап болур чүүлдерин кылырыига база улуг кичээнгейин салып турар. Чижээ, 1989 чылда ажылчын кооперация чонган 100 ажыг баш малды садып алгаш, ону семирти азыраш, 34 центнер эътти сайгарган. Ол-ла үеде чонган 82 тонна эътти кинр садып алган. Оон ангыда, капустаны 295 центнери, 27 центнер огурешти, 297 центнер картофельди база өске-даа ногааларны садып сайгарган.

Эрткен чылын ниитизи-биле 45 муң рубльдин арыг орулгазын алырын планнаан, херек кырында 65 муң рубль чедирип, 144 хуу ажырган. Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер сорулга-биле ажылчын кооперация эрткен чылын 150 баш өшкүнү садып алгаш, оон чөөк дүгүн, эъдин күрүнеге садары-биле өстүрүп турар.

Чоннуң чагыын ёзугаар ховар барааннарны эккеп, оларны эът, саржат, дүк дужаагаи кижилерге садарын база организастап турар. Чижээ, 1989 чылда мал продуктуларын киирип алыры-биле чонга чагыг ёзугаар хеп чүүр машинаны 60-ны, соодукчуну 26-ны, бок сордурар машинаны база 26-ны, мотоциклди 20-ни, чиик машинаны 5-ти, телевизорну 79-ту сагкан. Хевис аймаан 47 муң рубльге сайгарган.

Эрткен чылын ажылчын кооперацияның девискээринге кат, тоорук хөвек болган. Ынчангаш 67,2 килограмм өнек-караа кадын чыып, варенье кылгаш, чонга саткан. Киш-кулаан 415 килограммны чыгган, тоорукту тонна хиреин саткан. Цитизи-биле ол үүлдерден 44 муң рубльдиң орулгазын киирип алган.

Ажылчын кооперацияда ак сеткилдиг, кызымак ажыллап турар кижилерни маңаа демдеглээри күзенчиг. Бо чылдың бирги кварталында Ирина Даваасвна Хен-оолдуң эргелекчилээри ажыл-агый бараанарының садыы социалистиг карышка тиилекчи болган. Ол коллектив 45 муң рубльдиң орнуига 49 муңну сайгарып, планын 109 хуу күүсеткен. Чыраа-Бажыңда Ырышбаана Шоомаевна Монгуш эргелекчилээн хеп садының коллективи 152 муң рубльдин бараанын сайгаргаш, ийиги черни, база-ла ында Раиса Хайыр-ооловна Кара-Сал эргелекчилээн аъш-чем бараанарының садыы чарыштың үшкү черин ээлээн. Автомагазинниериин чарыжында Монгуш Омун-оол тиилекчи болган, ол бирги кварталда планын 108 хуу күүсеткен, хлеб быжырар черле Надежда Куулариың ээлчээ квартал планын 130 хуу күүсеткеш, бирги черни ээлээн.

Ийи муң чылга чедир өгбүле бүрүзүн тускай орап-бажын-биле хандырар улуг программаны боттандырарынга-даа ажылчын кооперация бодунун үлүг-хуузун киниреринче чүткүп турар. Эрткен чылын бодунун күжү-биле үш ээл ишти чурттаар бир бажыңны тутkаш, ажыглалга киирген. Бо чылын дөрт ээл ишти чурттаар бажыңны тудуп эгелээн болгаш база ажыглалга киирер.

Ажылчын кооперация катап тургустунгаш, чаа-ла үш чылынче кирип турар. Ынчангаш ында бүгү-ле чүве эки, чаагай дээр болза, шын эвес апаар. Ооң ажылынга эвээш эвес бергелер таваржып турар. Бир берге чүве болза, хамык бажың-балгаттың: магазиннериин, складтарның эргижиреп калганы. Оларны шагда-ла тутkан, ам капитал септелге негеттиниң турар. Азы ажыы-биле чугаалаарга, чаа магазиннер, чаа складтар тудар херек. Ону барымдаалаап, ажылчын кооперация эрткен чылын болдунун ажылдакчыларының күжү-биле тудуг материалдары садар, шыгжаар магазин-складты тудуп алган. Тудуг ажылдарын чорударынга эвээш эвес акша-хөреңги үнер апаар. Респотребсоюзтуң баштаар черн ажылчын кооперацияның бүт кырынга быжыглып алырынга чедир анаа бүгү талазы-биле деткимче-дузаламчы көргүзери негеттиниң турар.

Күулар АРАКЧАЛ.
Чөөн-Хемчик район.

АНЫЯКТАРГА КИЧЭЭНГЕЙ ХЕРЕК

Бистиң партия организациявыста үжен ийи коммунист, ийи кандидат бар. Кижи бүрүзү даалгалыг. Политкичээлдер хаая-даа бол чоруп, чугула документилерге хамаарыштыр хуралдарга сайгарылгаларны кылып турар бис. Коммунистер боттарының саналоналын кирип турар. Партияның XXVIII съездизиниг СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелиниг хамаарыштыр чамдык саналларны олар киирген. Профэвилел дадывырын улгаттыргаш, партияның дадывырын кызырар, үстүнден чагырып дужаар аргаларны шегээр, кижилер-биле ажылды чаа деңнелче көдүрер.

Чыл санында-ла бир-ийи кижиңи аныяктар иштинден кежигүнге киирип ап турар бис. Амгы үеде ажылдың кол утланыышкынын аныяктар-биле ажылче углавдырар деп коммунистерниң саналын барымдаалаш, толаргай ажылдарны кылып чорудуп эгелээн бис. Моон мурнунда чамдык комсомолчуларның партия хуралынга отчёдун ап, агитквартиралар дамчыштыр аныяктаржже чоокшулаарының аргаларын көрүп турган болзувусса, ам ниити хуралга суурнун комсомол организациязының ажылын дыннаар деп турар бис.

Комсомол комитединиң секретары Людмила Сарым-оол кызымак кижи, ынчалза-даа аңаа дуза херек. Ажыл-херекче аныяктарны хаара тудуп тургаш, оларның эгелекчи саналын деткип тургаш, үретүннелля чедип ап болур. Хөрек-чүрек саргын келир үүлегеңгилер турбазын дээш, баш удур ажылдарны чорудары чугула.

Шинтпирлезе чогуур айтырыглар эвээш эвес. Ажылга тургустунмаанаар хөй. Чоллачы сургууулун доозун алган келген оолдар ажыл чок чоруп турар. Профтехучилище-даа доозарга ындыг. Ажыл чок аңаа кылаштажып тургаш, олар кем-херек үүлгедип болуур. Оон келерезе ажыл дилеп хоорай кирер. Оларны ындыг амыр хүлээп алыр чүве чок. Кижи бижилген чок, ажыл бербес бис дээр. Ол оолдар ам канчаарларыл? Бирле дугаарында биче цехтерни-даа тургузуп тургаш, ажылчаар черлерни суурга ажыдарын көөр болза экн. Ажыл чок улустуң данзызын тургузарын кызыдып турар бис.

Суурга аныяктарның болгаш хоочунарының аллеязын кылыр бис. Элээдн уругларны кичээнгейден үндурбези-биле, школа-биле харылзаа тудуп, сонуургал аайы-биле кежээлерни, белгүминерни организастап турар. Бистиң уруглар библиотеказында чурт-шинчилел ажылының, бойдуска ынактарның клубтары ажылдап турар. Суурнуң баштайгы тудугжуларын, мурнакчыларын, фронтучуларын бижээн альбомнарны дерээн.

Интернационалчы кижизидилгеин холдан салбаза экн. Эрги суурдан бээр кады-кожа болза, оларның шынары ораанчок куду болуп турарын эскерип турар бис. Чүгле техниктиг талазы эвес, харын дамчыдылгаларны чорудуп, башкарып турар журналистерниң профессионал мергежилиңде четпес чүүлдер эвээш эвес. Эң хожудан турар чүүлүвүс — тыва дылга чугаалары. Ону эдип ап болурунун аргазы бар, ында улуг бергедээшкин чок деп санаар мен. Дамчыдылгаларга киржип турар кижилерниң чугаа, сөстери чегей, орустан, тывалап холуп чугаалаар, ылакгыя ажылдакчылар, удурткучулар. Чижээ. Кызылдың эът комбинадының инженери В. Санчит эът аймаанын технологтуг тыва терминнерин билбес. А көдээ улус ону билбейн баар деп чүвени үтпас херек.

А кажан депутатка кандидаттарны депшидип турда, чамдык кижилериң төлептиг, төлеп чогуиуң чамдык биини фактылары база көстүп кээр дугайында М. Шогжалдың саналын деткип тургаш, үретүннелля чедип ап болур. Хөрек-чүрек саргын келир үүлегеңгилер турбазын дээш, баш удур ажылдарны чорудары чугула.

Шинтпирлезе чогуур айтырыглар эвээш эвес. Ажылга тургустунмаанаар хөй. Чоллачы сургууулун доозун алган келген оолдар ажыл чок чоруп турар. Профтехучилище-даа доозарга ындыг. Ажыл чок аңаа кылаштажып тургаш, олар кем-херек үүлгедип болуур. Оон келерезе ажыл дилеп хоорай кирер. Оларны ындыг амыр хүлээп алыр чүве чок. Кижи бижилген чок, ажыл бербес бис дээр. Ол оолдар ам канчаарларыл? Бирле дугаарында биче цехтерни-даа тургузуп тургаш, ажылчаар черлерни суурга ажыдарын көөр болза экн. Ажыл чок улустуң данзызын тургузарын кызыдып турар бис.

Суурга аныяктарның болгаш хоочунарының аллеязын кылыр бис. Элээдн уругларны кичээнгейден үндурбези-биле, школа-биле харылзаа тудуп, сонуургал аайы-биле кежээлерни, белгүминерни организастап турар. Бистиң уруглар библиотеказында чурт-шинчилел ажылының, бойдуска ынактарның клубтары ажылдап турар. Суурнуң баштайгы тудугжуларын, мурнакчыларын, фронтучуларын бижээн альбомнарны дерээн.

Интернационалчы кижизидилгеин холдан салбаза экн. Эрги суурдан бээр кады-кожа болза, оларның шынары ораанчок куду болуп турарын эскерип турар бис. Чүгле техниктиг талазы эвес, харын дамчыдылгаларны чорудуп, башкарып турар журналистерниң профессионал мергежилиңде четпес чүүлдер эвээш эвес. Эң хожудан турар чүүлүвүс — тыва дылга чугаалары. Ону эдип ап болурунун аргазы бар, ында улуг бергедээшкин чок деп санаар мен. Дамчыдылгаларга киржип турар кижилерниң чугаа, сөстери чегей, орустан, тывалап холуп чугаалаар, ылакгыя ажылдакчылар, удурткучулар. Чижээ. Кызылдың эът комбинадының инженери В. Санчит эът аймаанын технологтуг тыва терминнерин билбес. А көдээ улус ону билбейн баар деп чүвени үтпас херек.

А кажан депутатка кандидаттарны депшидип турда, чамдык кижилериң төлептиг, төлеп чогуиуң чамдык биини фактылары база көстүп кээр дугайында М. Шогжалдың саналын деткип тургаш, үретүннелля чедип ап болур. Хөрек-чүрек саргын келир үүлегеңгилер турбазын дээш, баш удур ажылдарны чорудары чугула.

Партия, совет органнарының ажылдакчылары чоннуң айтырыгларынга харылар берип тургаш, чамдыкта шынар чок, утказы билдинмес чүүлдер чугаалаар-дыр. Айтырыгны журналистер өскээр үткалыг салыр чүүлдер база бар.

Журналистер Дакан-оол Ондар, Владимир Алексеев, Вячеслав Салчак оларның эрттирген дамчыдылгаларының шынары багай эвес деп санаар мен. Бир эвес дамчыдылга үезинде үе-шак эвээжей бээр болза, ону удуртуп турар кижи ооң киржикчилериге сагындырар болза, ында багай чүве чок деп бодаар мен. Бир сүмем — дамчыдылга үезинде журналист кижи бичии чазык, чугаа аразында үлүмүрүп каап орар болза, эки боор.

Д. Ондарның чорудуп турары «Ажык чагаа», «Айтырыгларга харылар» деп дамчыдылгалары орус дыл кырында эки чоруттуңуп турардаа болза, ооң тыва дылда дамчыдылгаларының шынары чавыс.

Тележурналист Кенден Оюржактың тыва дамчыдылгалар чорударында четпес чүүлдер бар. Чижээлээрге, Эйлиг-Хем, Шагаан-Арыг, Баян-Кол дээн шыкаш тыва сөстерни чарып алгаш номчуур, азы моолчуду адаар. «Тыва телевидение чаламп тур» деп дамчыдылганың удуртукчузу аныяк оолдуң чугааларында четпестер бар, эс-домаанаың төнчүзү дынзылбайн баар. Ону чоорту чүвэ алыр болза, ол аныяк ажыл моон соңгаар улам эки дамылдаар деп идегээр мен.

Эскерген боор силер. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарының чонунуң чугаалаары дыка таптыг, ёзулуг тыва аянныг. Чижээлээрге, «Хемчиктиң сылдысы» солунның редактору Василий Хомушкунуң тыва сөстерни адап, харын-даа шаандакы улуг улустуң чугаалаары дег.

Бичии уругларга «Салгынчыгаш» деп дамчыдылганы ары тывалаар, чечен-мерген сөстүг, артист талантылыг кижиге удуртур болза экн. Чүге дизе ону бо хүннерде чорудуп турар Г. Мунзуктуң чугаалаары кандай. Маңаа хамзарыштыр ийи чыл бурунгаар артист Самба-Сүрүн Байырның дамчыдылгалары, ооң тоолдаары уругларга дыка таарыжыр турган. Моон-биле чергелештир бичии уругларга дамчыдылгалар сөөлгү үеде дыка эвээш болуп турарын айтыр херек. Школа назыны четпээн уругларга мультфильмнер эргижирээн, чамдыктарының утказы билдинмес.

Болуунун тыва дылын кошкак билир, сөстерин аларры, чугаалаарын шын эвес улустуң аныяктар, ажы-төл өттүнүп, ооң багай үлегер ап болур болгай. Кадрлар шилип алырда, бо чүүлдерни өөренип көөр болза артык эвес.

Радио дамчыдылгаларында «Шагар-ары», «Чиик бус-биле» дээн ышкаш чидиг шүгүмчүлелдиг, дээштиг дамчыдылгалар эвээш болуп турар. Улугхүнде бичии уругларга дамчыдылгаларны эрте чорудуп турар. Ооң шынары куду.

Мен бодаарымга, тыва диктордар дамчыдылга үезинде боттарының национал хевин кедип алыр болза, улам эки деп бодаар мен. Чүге дизе, Киргизияның, Казахстанның, Молдавияның, Украинаның, Прибалтиканың теледамчыдылгаларының үезинде оларның диктордары национал хептерин доктаамал кедип алыр апарганнар. Олардан үлегер алыр болза багай эвес.

Тыва улустуң культуразын белидер, чоннуң чанчылларын катап сайзырадып хөгжүдер чорукка телерадиодамчыдылгазының киирер үлүг улуг. Маңаа чүгле журналистер эвес. Тыванның сураглыг чогаалчылары, башкылар, эртемденнер, күш-ажылдың хоочунары дорт киржир ужурлуг.

Килимаа ХОМУШКУ.
Кызыл хоорай.

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылдың бирги чартымның планныг даалгаларын чедишкинниг боттандырар сорулганы салган. Күрүнеге мал ажылының продукциязын дужаарын ажыл-агый бирги чартык чылда ажыр күүсеэир деп турар.

Совхозтуң ангы-аңгы участоктарында мурнакчылар ковүдээн. Механизаторларның малчыннарының ортузунда социалистиг чарыштың тиилекчилерни толарадын, тиилекчилерге шакпал-макталдарны тывыскылаан.

Бо ажыл-агыйның специалистери, чоллачылары кол кылыр ажылындан аңгыда, арыгларга кыпкан орттерни ажурерине база идепкейлиг киржип турарын демдеглээри чугула. Кол инженер Вадим Севекпиттиң удуртулгазы-биле хөй чоллачылар О. Шынаа талазындан келген өрттерни каш-даа удаа барып ажургеннер. Арыгларга болган өрттерни дүрген ажурерине гараж эргелекчизи Вячеслав Сат, сантехник Семён Монгуш, чоллачы Кызыл-оол Хүлер-оол, Аркадий Комбуйоол дээш, ооя-даа өскелер үлүүн киирген.

ЧУРУКТА: Ак-Чыраанның бөлүк ерт ажурукчулери. Оң талазында оларның удуртукчузу, кол инженер Вадим Севекпит.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

НОГААНЫ—ЧОНГА

Кызыл хоорайның кооперация садыы беш айларның бараан саарар талазы-биле планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен.

Ол ышкаш Элегес-Аксында 40 ажыг гектар черде ногаа культураларын олурткан. Дүүнгү хүнге чедир 5 га черниң ногаалын долузу-биле олурткан. Каш хонгаш, редискаларны болгаш кулчаларны садып эгелээр. Ол кооперативтиң ажылын Виктор Романович Ким удуртуп турар.

Ол кооператив эрткен чылын 50 тонна ногаа аймаан ниитиниң чемненилге черинче киирген.

Даарта—Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарының бүгү-делегей хүнү

АРАЗЫНДА ТУДУШ

Тывага 1978 чылда келгеним.

Өг-бүлемниң болгаш ажыл, амыдыралымның аайы-биле Горький областан Ыраккы Чөөн чүкке чедир Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы булуңнарынга чорааш, кысказы-биле чугаалаарга, эвээш эвес чүүлдерни көрдүм. Нижний-Тагилдиң металлургия комбинадының хоралыг ышбузундан, бүдүрүлге, артыкчыларындан хорааннаган хову-шөлдерни, Башкирияның девискээринде газ бүдүрүлгелериниң хайындан качыгдаан чурумалдыг шынаалары, Сибирьниң сиген дег кылдыр кезип каапкан аргарыгларын, куштар безин хонмастап каан улуг-биче хөлдерни көргеш, кижиниң аңаа хомудавас аргазы чок бооп хээрдир. Кижиге арыг агаар, арыг суг болгаш долгандыр турар бүгү бойдус чурттаар, ажылдаар арганы берип турар болгай. Бо бүгү чүүлдер шуптуу аразында тудуш болгаш бижыг харылзаалыг. Чижеглеп чугаалаарга, арга-арыгның кезек черииниң курт-кымыскаяан узуткан каалтар болза, оң черге аң-мең-даа келбес, оон оътсиген-даа үнмес болур. Чер бойдус ол хире уян болгаш, ону катап диргизип алыры белем эвес.

Кажан мону чугаалап тургаш, Тываның агаар-бойдузун, ылаңгыя Кызыл хоорайда бүгүнгү байдалдың дугайын чугаалавайн барып шыдавас-тыр мен.

Кызылдың хоочун чурттакчыларының чугаазы-биле алырга, ам турар Оюн Күрседи кудумчузунуң чоогунда тулаага үжен чыл бурунгаар тогдуктар келгилээр турган. Ынчан ол тулаының кыдыында көк шыкуа ховар дээн эм оъттарны чоп янзы-бүрү аарыгларга удур ажылгап турган. Ам оъттарның чамдызы ол черде шуут үнместээн. Бо хүнневде ол черниң тулаазын кургатканындан ыңда азырал хастар безин ховар. Шыктың бажында эрги аэропорт турган черниң чоогунга улуг эвес ыяштарлыг алаак турганын амгы аныяктарның чамдызы билбес-даа боол чадавас.

Бистиң республика аң-мең-биле база байлак черлериниң бирээзи турган Эрзин-Тестиң ховуларынга чээрен деп чер оъттаар аң шагда колаң-колаңы-биле турган. Ам ол черлерде ындыг аң чок. Оон чылдагааны — кам-хайыра чок хоптак кижилериниң болгаш браконьерлериниң кылган үүлгедиглериниң түңнели-дир. «Каа-Хем» хомүр-даш разрезиниң чоогунда черлерге бойдустуң ховар дээн амытаннарының бирээзи — тарбаган хөй турган. Ам оон саны дыка кызырылган. Аңаа чүгле ак-боолуг браконьерлерден аңгыда, ол черлерде хову-ажылдары чорудуп турар ажыл-агыйларның спецификациялары, удуртукчулар база бурыулуг. Чыл санында ховушөлдерже чемиштидилге кылыры-биле хөй-хөй тонна химиктиг бүдүмелдерни сөөртүп чажып турар. Ындыг черлерге оъттаар амытаннарга, оларның өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдалдары чок болуп турары билдингир.

Тываның девискээринде аржаан суглар, эм шынарлыг оът-сиген болгаш малгаш-балар эвээш эвес. Оларны чөптүг ажыглаар талазы-биле ажыл ам-даа шүүдаваан. Бо чорук браконьерлерге, төтчеглекчилерге, оорларга чамдык таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Чер чурттуң байлаан камгалаар, каракгаар, ону көвүдедир дээр бодузувусса, маңаа күүне, хөй-ниити организациялары, кижи бүрүзү идепкейлиг киржир болгаш ажылдаар ужурлуг.

Виктор БАРИНОВ.
Эмчи.
Кызыл хоорай.

ЭКОЛОГТУГ ӨӨРЕДИЛГЕ КОКПАЗЫ

Бойдус камгалалының хөрээнде ылгалып турар беш чүүл бар: экологтуг, гигиена талазы-биле кадыкшылдыг, кижизиделге ужур-дузалыг, эстетиктиг болгаш эртем-өөредилиг. Оларны интизи-биле каттыштыр көөрүп экологтуг өөредилгениң кокпазы дузалаар турар. Ол өөреникчилериниң болгаш студентилериниң экологтуг кижизидилгезин сайзырангайжыдарынга ажыктыг. Кокпа дээрге «бойдустуң байдалдарынга өөредилге-чырыдыышкын хабинеди-дир».

Ол кандыг ужур-дузалыгыл? Ол айтырыгны Кызылда күрүнениң башкы институду-биле кады хоорай школаларының тургусканы экологтуг кокпазы харыылап берип болур.

Бистиң экологтуг кокпавыс Кызыл хоорайның сонгу-барыын талазында, Улуг-Хемниң оң талакы эриинде, дачалар турар черде тургустуунган. Оон узуи дурту 5,4 километр. Ол кокпаның маршруду мындыг янзылыг: экскурсия чорудар объектилер болгаш комплекстер өөреникчилерни чүгле бойдус-биле таныштырар эвес, а харын кижи биле бойдустуң аразында хамаарылгазының, бойдуста болуушкуннарның дугайында тодаргай чугаа кылырынга дузалаар.

Экологтуг кокпа араазында хайгааралдарны чорударын көрүп турар:

Улуг-Хем болгаш оон оң талакы эриинде шынаалариың тургузуу.

амгы болгаш бурунгу туружуңуң геологтуг чадагай байдалы,

турар черииң тургузуунуң янзы-бүрү хевирлери,

бойдус факторларының ажыл-чорудулгазының түңнели («Хээлиг чалымнар»),

бурунгу культураның элемептилери (Хаяларда чуруктар),

амгы бойдус комплекизииниң тургузуунуң ажыл-чорудулгазы.

Сөөлгү аспектиге каксы доктаап көрээл. Дачаларлыг участок. Социал-экономиктиг талазы-биле алырга, Улуг-Хемниң суг алыр черин ажыглап турары ажыктыг талаларын берген. Хоорай ногаа аймаан, кат-чимисти, фруктуларны ап турар. Ол чорук көлээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге тайырымчалыг эвес байдалдарда турар бистиң девискээрге ажок улуг ужудузалыг. Оон-биле кады хамаатыларының хуузунда дузалап ажыл-агыйы уругларны күшажылга өөредип турар.

Дача участогуның багай салдарлыг талазы база бар. Чүге дээрге оон ээлери минералдыг чемиштидилгелерни, хоран химикаттарны Улуг-Хемниң эриинге ажыглап турар болгай. Оон түңнелинде хемниң суун бокталдырып, хирлендирип турар.

Дача турар черииң оң талазында амыдырал болгаш үлетпүр богу барык ийи хире километр черде ováалаиы берген чыткылаар. Шак ол ováалаиган бок чамдык хамаатыларның экологтуг культуразының чавызы хереченнер турар. Дача ээлери бойдус комплекизииниң санитарлыг байдалын экижидиринге үлүг-хуузун киирер ужурлуг турбуже, бок аразында бажың иштиниң эт-севиден аңгыда, көдээ ажыл-агый культураларының артынчылары: өөртошка картын, мыжыраш-кат, помидор сыптарын, бокталырар үңүш аймаан болгаш өскедаа чүүлдерни кайы хамаанчок октапкан болгулаар. Ыяшка болдаарга, сиген дазылдыг үңүштерге мөөнеттиигеи хүл чемиштидилге бүдүмелдериниң талазы-биле элээн байлак дээрэни дыка хөй кижилер амдаа чедир билбейн турар.

Бодуиуң кызымак күш-ажылы-биле ол девискээрни чаагайжыдып, аян хевир киирип турар чурттакчыларының үлегерин эдерзе чугула. Олар хамаарышкан участоктарын долгандыр янзы-бүрү ыяштарны тарып, хараачыгайлар хонар хааржактарны аскылап, спорту дериг-хереккелдерни белеткеп кылып алган.

Экологтуг кокпа-биле чоруп олурарга, бойдустуң «холуу»-биле чогаатказн кайгамчык чараш чүүлдерни хайгаарап болур. Хат-салгын бөжүм-даа болза, дыка үр үениң дургузуида хаядашты хоюглап, хар, чаъс изиг, соок үргүлүг үреп келип. Ол бүгүнүң түңнелинде хаялар бөгтаалы-ла хөлеңдээр.

Ийи чүс метр хире кылаштаан, хаяда чуруктарга (петроглифтерге) таваржып болур. Бора өниүг элезиниден бүткен улуг хаялар арны каракка доораи илдитер. Оларда бурунгу шагда маңаа чурттап турган кижилериниң аңнап турганы дириг амытаннарны чураан.

Кадыр эриктырынга үүп келгеш, Кызыл хоорайның болгаш оок-кавызының баразының магадап көрүп болур. Ында хорум даштарның хевирдүрзүү шаанда ол чер суг аданга чыткының бадыткап турар.

Шак оон тура хөй санныг завод хоолайлары аажок эки, тода кәстүр. Кызылдың экологтуг айтырыгларынга доктаакгай-дыр мен. Чылда-ла кижи бүрүзүнге 500 килограмм хире хораллыг бүдүмелдер оиажып турар. Хоорай агаарының кол дайзыны—чедир хыппан углеродтуң продуктузу хөө болуп турар. Ыш үнер хоолайларга газ, доозуи үндурер хереккелдерни тургуспушаан, хөмүрүң өрттедириниң технологиязын сайзырангайжыдары чугула.

Хайгааралдың дараазында чүүлү даштапып калган үңүштер аймаа болур. Бо черге шаг шаанда ыяыг кончуг хаяы эвес чылыг далай чалгын чыткан хире. Оон эриин дургаар 160-130 миллион чылдар бурунгаар 10-15 метр узун дурттуг ине бүрүлүг чадан ыяштар үүп турган. Ол ыяштар черге барып дүжерге, оларның кыры элезин дуй шаап гаапкан.

Бичии хемчигештиң бажында улуг терек өөүп үүп келгеи. Ол терекиң күчүлүг дазылдарын хөрәүп чүп, азырап турар. Терекгиң дазылдары дыка хаяы, оларның шыпшык бажында чер адаанның суу чылар. Ол суг күчүтеп улуг теректи чемгерип турар.

Экологтуг кокпа орук черден үнген кара суглар-биле тенер. Ол суглар Улуг-Хемни кежер туттуиуп турар чаа көвүругүң ыяыпта. Ында чашпаи чеминг үнүштер коллаан курган хову ортузунда ногаан ортулукчугаш бар. Ол кайгамчык чүүлду чүүң-биле тайылбырлап болурул? Херектиң ужуру ол черде суг барыдаи болуп турар. Он-он бичии кара суглар элезининг даглар эдээнден Улуг-Хемче агып кирап чыдар. Суг турда үнүш-даа, терек-даа, ногаан от-сиген-даа өзүп үнер. Маңаа дыштаныи, коичуг соок, арыг кара сутиу мага хаядыр ижип болур. Шак ол кара суглариың девискээрин аштап ырыглап алза дыка-ла эки-дир ийин. Бистер бойдустуи аалчылары бис. Ынчаигаш черже октапкан саазын ийи чыл, консерва банказы 30 ажыг чыл, шил муи чыл, полиэтилен хап-сава ийи муи чыл чыдар деп чүвени утпазывысса чогуур. Оон ужурунда сугну камиандар! Суг алдын, мөңгүнден-даа үнелиг.

Мындыг хевирлиг кокпа оруктарны республикаиың район бүрүзүнге тургузуп ап болур. Ону арыгга, паркка, дыштанып девискээрге-даа тургузуп ап болгай. Кол-ла чүве маршрут тодаргай угланыышкынныг болуру күзенчиг. Бирле дугаарында, ол тус черниң бойдузунуң онзагай талаларын көргүзер. Ийинде, кижилериің бойдус дээш сагыш-сеткилин оттурар. Үште, эстетиктиг, утаан-бодал кижизидилгезинге болгаш экологтуг билиглерни пропагандалаарынга дузалаар ужурлуг.

Михаил АНДРЕЙЧИК.
Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң география кафедразының эргелекчизи, бойлус камгалалының улусчу университединиң ректору.

Профоблчөвүлелде

УРУГЛАРНЫҢ ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫНГА

Ургларның чайгы кадыкшыдылга сезонунга пионер лагерьлериниң белеткелиниң дугайыкда айтырыгны профоблчөвүлелдиң «резидиумуиу чоокта чаа болуп эрткен хуралыига чугаалажып көрген. Ол талазы-биле илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова кылган.

Ургларның чайгы кадыкшыдылга сезонунга пионер лагерьлерии белеткээр талазы-биле ажылдарны бүдүрүлгелериниң, организациялариың удуртукчулары, профэвилелдериниң адырлар аайы-биле обкомнары, профэвилелдериниң область чөвүлели Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң президиумунуң, В.ЛКСМ обкомуиуң бюрозуиуң эрткен чылдың декабрь 20-де хүлээп алган докгаалыи амыдыралга боттандырар дээш кылып чоруткан. Пионер лагерьлериниң начальниктериниң, улуг пионер вожатыйларының өөредилгезин организастап эрттирген. Лагерьлерде турар ургларның чеминиң, оларны иогаа болгаш картофель-биле долу хандырарының дугайында айтырыгларны чогумчалыг кылдыр шиитирлээн.

Бо чайын республиканың школачыларындан 20 муң кижи пионер лагерьлеринге дыштанып, калыкшылын быжыглаар, оларга таарымчалыг бүгү дериг-хереккелдерни лагерь бүрүзүнге тургузары шиитпирлеттинген. Ниитизи-биле чугаалаарга, ургларның кадыкшыдылга сезонунга пионер лагерьлери белеп дээрэии илеткелчидаа, президиум хуралынга санал берген эштер-даа чугаалаанаар.

Ургларның чайгы кадыкшылыга сезонунуң эгелээринге чедир санныг хомуктар артканн-даа болза, чедир кылдынмаан ажыллар ам-даа бар. Пионер лагерьлерии ажылдарынга белеткээриниң айы чарлаттынган турбуже, чамдык лагерьлер ам-даа чедир деритгинмээн, кадрлар-биле четчелеттинмээн болганын он комиссииның кежигүннери илеретккек. Ылаңгыя лагерьлериниң электри-биле ажыллаар деригхереккелдериие чедир кылдынмаан чүүлдер бар дээрэии өөрткө удур камгалал талазыбиле киидистиң начальнигиниң оралакчызы А. А. Королёв чугаалаан. Гайарин аттыг лагерьде өөрткө удур сигиализация кылдынмаан, электри удазынаары эргижиргээ, өөрткө удур хёреглээр суг хөөлбээ чок. Дубинин аттыг лагерьде база-ла өөрткө удур сигиализация чок, клуб айыллыг байдалда, чаныкка удур камгалал чок. Ол ышкаш «Ооленок», «Чагытай», Терешкова аттыг лагерьлерде база-ла чедир кызза чогуур ажылдар эвээш эвес. Оларның аразыидан өөрткө удур ажылдар талазы-биле «Орлёнок» лагерь эң куду деңнелде турар дээрэии өөрткө удур ажылдар талазы-биле инспектор чугаалап, ол талазы-биле тыттырган чуруктарны президиум хуралынга көргүскен.

Пионер лагерьлериие ажылдаар ужурлуг эмнелге ажылдакчыларыига тускай өөредилгеии эрттиргенин, лагерь бүрүзү тускай мергежилдиг ажылдакчылар-биле хандыртынган болуруи Тыва АССР-ниң кадык камгалал министриниң оралакчызы О. Х. Ондар чугаалаан.

Бүдүн чай дургузунда 20 муң школачыларны лагерьлерге дыштандырары дээрге, ындыг-ла хөй эвес-тир, а чамдык райкүүскомнар лагерьниң чаңгыс-ла сезонуи ажыктаар, дараазында ол ажылды уламчылаавайн турар фактылар база бар, ону бо чылын болдурбазының хемчеглерин алыры чугула дээрэи улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомуиуң даргазы М. Ч. Ооржак саналынга чугаалаан. Оон ынай, эге класстарның өөреникчилери чайын колдуунда-ла хайгаарал чок атрын турар. Пионер лагерьлеринге оюн, концерттерии организастап, ургларның эстетиктиг кижизидилгезинче чайгы үеде сагыш салыр үе келген дээрэии ол чугаалаан.

Агроүлетпүр комплекизииниң ажылдакчыларының ургларының дыштаиыры «Байлак» пионер лагеринде байдал бо чылын черле багай эвес дээрэии ол профэвилел обкомуиуң даргазы, профоблчөвүлелдиң секретары А. Т. Сотпа чугаалаан, Салыг министерствозунуң, республика эмнелгезиниң талазындан пионер лагерьлерии хандырар талазы-биле эки ажылдааиын демдеглээн. Ынчалза-даа «Байлак» пионер лагеринде амга чедир хөгжүмчүү чок болуп турарыига культура ажылдакчылары бурыулуг дээрэии чугаалаан.

Республиканың культура ажылдакчыларының мурнундан президиум хуралынга келген М. И. Буянова чүве чугаалаан, пионер лагерьлерии хөгжүмчүлер-биле хандырарының айтырыы моон мурнунда чылларда турганы мшкаш, база-ла берге байдалда дээрэии демдеглээш, моон соигаар кандыг ажылларны кылза чогуурул деп айтырыгга харыы бербээн. А пионер лагерьлериң библиотека системалары бүрүи харыылаар дээрэии ол бүзүреткен. Ол ышкаш чайгы дыштанылга сезонунуң үезиниде бүгү пионер лагерьлерии оюи, концерттер-биле хандырып болурунуң айтырыынга ол доктаагаи.

Пионер лагерьлерии телефончударының айтырыынче бо чылын улуг кичээнгей салдынганының дугайын боттарының саналдарынга Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Э. А. Монгуш, харылзаа ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы Г. И. Насюрюи олар чугаалааннар.

Ургларның чайгы дыштанылгазының дугайында айтырыгны чугаалашкан бо хуралга культура министри, профоблчөвүлелдиң кежигүнү Ч. Ч.-Д. Ондарны чалаарга, ону херекке албайн, келбээниигe президиум хуралынга келгеннер таарызымааннар. Чүге дээрге ургларның эстетиктиг кижизидилгезиниң айтырыынга четчестериң дугайында чугаа аиаа хөй черии ээлээн болгай.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

«Шынга» харыылар

ОРАЙТАП-ДАА БОЛЗА...

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң ажылында чамдык четчестер дугайында бижикчи Г. Сарыгларның элээн каш чагаалары редакцияга келген. Ында айыткан фактыларны хынап, хемчег алыры-биле мурнунда директороже база көдээ Советтиң күүскомунуң даргазыиче, райкүүском даргазыиче, СЭКП райкомуиуң секретарьларыиче чоруткулаан бис.

Оларның чамдыктарынга амгы директор К. С. Чульдумнун ат салганы харыылар келген. Бирээде, совхозтуң гаражыига дүүй берген (бир автомашина чүгүү) дүк чыткаан, ол шын эвес. Аиаа 2-3 шоодай (100 ажыг кг) дүк кыштааны шын. Ынчалза-даа ол ирил дүзээн эвес, чамдыкы шынары куду, хөй кезиниде аиаа дүк чыткан. Оиу шыгжап каан. Ам-даа бар. Ол дүктүи зиаа, гаражка, кыштаан чыллагааны, бир талала, склад чогу, ийи талазында, совхоз күрүнеге дүк дужаар планын шагда-ла ажыр күүседипкеии. А хуу чондан сөөлүнде чыглыигаи 100 ажыг кг дүк склад чогунган гаражка кыштааны, чайын дээвир дамдылап турда, дүктүи шыгып турганы шын, ынчалза-даа ол үрелбээн.

Ээлээ дүктү Оренбургче сөөртүрү ажык чок дээрэи биллингир, ынчаигаш ол дүк бо чылдың планынга кирер апаар.

Ийиде, эрткен күзүи сиген кажаазынга 158 тонна сигеиниң өрттенгеии шын. Ким аиаа буруулугуи деп чүве биллиимес дирекцияның төлээлери хемчег ап, дилеп, истеп турган. Милиция ажыллакчылары ону билир, ынчалза-даа буруулуглар тывылбаан. Үште, эрги багай складка чыткан тараа база эрткен чылдын-на дүжүлүнүң тараазы шыктыг, боктуг боду-биле изип чыткаиы шын. Оон шуптузуи тарай эжип, соотказ, кыжын чарбалаашы, малга берипкеи.

РЕДАКЦИЯДАН: «Кызыл-Даг» совхозка хамаарыштыр келген чагаалаарның чамдызызынга харыы мындыг. Оларны алыр дээш редакция бижиктерни районнуң партия, совет организациларынга, көдээ Советке каш улаа чоруткаиың үстүнде чугаалаан бис. Чоннуң чагаа-бижиктеринге чогуур өй-шаанда харыылап бөөр дугайында СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң докгаалы база бар. Ол ышкаш чоннуң шүгүмчүлелдиг чагаалары-биле «Шын» солуи редакциязының ажылының дугайын СЭКП Тыва обкомуиуң секретариалынга бо чылдың эгезинде база чугаалашкан, ынчаигаш оон шиитпирии ёзугаар негелдеии салып турар бис.

Солуига үнген шүгүмчүлелдиг материал чүгле редакцияга эвес, харын шүгүмчүлеткен районнарга, коллективтерге дорт хамаарыр. Четпестерии чайгадыры-биле хемчеглерни ап-ла турар болза, иишти коллективтиг, районнуң ажылынга эки болур дээрэи биллингир.

АҢНААШКЫНЫҢ ХАЛАВЫ

Топтап көрүнер. Бо дээрге чөпшээреп каан аңнаашкын үезинде өлүрткен пум дээр дириг амытаннарның баштары-дыр.

Америкада аңнаашкынга удур кижилериң саны чыл өрткен тудум-на көвүдеп олурар. Олар митингилерни безин эрттирип турар. «Аннаары — өлүрүүшкүн-дүр», «Дириг амытаннарны өлүрерин хоруур!» дээн плакаттарны Америкага бо-ла көрүп болур.

Чүгле 1988-89 чылларның анныыр сезонунда чөпшээрел ёзугаар 25 миллион койгуну, 22 миллион диинии, 54,5 миллион куш аймаан, 4,5 миллион улуг болгаш чинге аң аймаан өлүргеи. Чөпшээрел чок аннаашкын үезинде өлүрткен аң-мең аймааның саны биллинмес.

А бистиң чуртувуста чеже аңны өлүрүп турар бис?

СЭТА-ның фотохрониказы.

Хүндүлүг номчукчу, долгандыр турар хүрээлел камгалалының хүнү — июнь 6-га уткуштур үндүрген бо болүк материалдарның аразындан Кызылдың педагогика институдунуң кафедра эргелекчизи Михаил Андрейчиктиң «Экологтуг өөредилге кокпазы» деп аттыг чүүлүи сонуургап номчуурунарга идеген турбис. Бүсти долгандыр турар бойдуста кайы хире эскертинмес, солуи чүүлдер барын оон тып ап болур. Оң[illegible]тиг боттарынарның хайгааралдарыиарыи оижиринерни диледивис.

«Азас» заповедниги: чаа бодал

АЖЫЛДААР ТЫВАЛАР ТЫВЫЛБААН...

«Азас» заповедниигиие бойдус камгалалыига хамаарыштыр солуиларга үүп турган чүүлдерии шуптузуи номчудум. Бодуиуң чер-чуртуиуң ээзи болуксап турар чоннуң күзелин деткиир мен. Ынчалза-даа бистиң чугаавыста ажыл-агыйжы чорук эвээш, а шуугаашкын колдаан-дыр. Ону бир чижек-биле бадыткап көрейн.

Заповедниктиң бир турлаа-кылдыр 3 өрээлиг бажыңны туткан. Ында заповедник даамалы кижи бар. Адын Чорбаа Арнак дээр. Чаасканн ажылдап турар кижи болду. Арнактың кадайы-биле ол чаа бажыңны чугайлап, дозулап чорлувус. Даамал-биле чугаалажырга, ол турлагга ийи кижи ажыллаар ужурлуг дээр. Эш тып бээр дээш даргазы чоруткала ай хире болу берген. Арнактың бодуиуң күзелиие детпээн. Ол турлагга ийи кижи ажыллаар ужурлуг дээр. Эш тып бээр дээш даргазы аэропорт турган черниң чоогунга улуг эвес ыяштарлыг алаак турганын амгы аныяктарның чамдызы билбес-даа боол чадавас.

Бистиң республика аң-мең-биле база байлак черлериниң бирээзи турган Эрзин-Тестиң ховуларынга чээрен деп чер оъттаар аң шагда колаң-колаңы-биле турган. Ам ол черлерде ыидыг аң чок. Оон чылдагааны — кам-хайыра чок хоптак кижилериниң болгаш браконьерлериниң кылган үүлгедиглериниң түңнели-дир. «Каа-Хем» хомүр-даш разрезиниң чоогунда черлерге бойдустуң ховар дээн амытаннарының бирээзи — тарбаган хөй турган. Ам оон саны дыка кызырылган. Аңаа чүгле ак-боолуг браконьерлерден аңгыда, ол черлерде хову-ажылдары чорудуп турар ажыл-агыйларның спецификациялары, удуртукчулар база бурыулуг. Чыл санында ховушөлдерже чемиштидилге кылыры-биле хөй-хөй тонна химиктиг бүдүмелдерни сөөртүп чажып турар. Ындыг черлерге оъттаар амытаннарга, оларның өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Чер чурттуң байлаан камгалаар, каракгаар, ону көвүдедир дээр бодузувусса, маңаа күүне, хөй-ниити организациялары, кижи бүрүзү идепкейлиг киржир болгаш ажылдаар ужурлуг.

Виктор БАРИНОВ.
Эмчи.
Кызыл хоорай.

Чагаалар допчулалы

Адыр-Кежиг суурнуң үлдезии чурттакчызы.

РЕДАКЦИЯДАН: «Азас» заповедниигиие өске черден келген хамаатылар ажылдап турар деп чугаа чоруп, хомудалдарлыг чагаалар редакцияга хөйүу-биле келген. Чүге ындыг болганыл? Эгезиидеи тура, тайга черге чаасканн барып, аал-оранындан ырак черге ажыллаар күзелдиг тус черниң чурттакчыларының тывылбааны ол эвес бе? Бо чагааны иомчаашн, айтырыгларны бижикчилер салыр боор.

Черивистиң байлааның ёзуруг эээи болур деп ылап-ла күзевиссе, кандыг-даа бергелерден чалданмайн, амыдыралдың бергелерии эртип, херек кырында ажыллап кириптер ужурлуг эвес бис бе? Бо ажылга чүге ажыллаар тывалар белеп тывылбазыл?

Ак СЕДЕНБАА.

ДЭЭР КЕЗЭЭДЕ АЯС БОЛЗУН

Кезээде хүн хүннеп турзун,
Кезээде дээр аяс болзун.
Авам мөңге чурттазын,
А мен база чурттаайн.

Шынап-ла, бо ырда ышкаш. Уругларга камгалалының делегей хүнүнде найысылал Кызылдың кырынга хүн-даа чайыннандыр хүннел, дээр-даа чырык, ажык турган, а ада-иелериниң, бичии уругларның арын-шырайында хүлүмзүрүг ойнаан. Бүгү-ле үнүш-бойдус база-ла ыржым-шыпшың, чиндигир ногаан аңаран тургулаар. Долгандыр-ла ыры-шоор, каткы-хөгжүлганган; чаражын, магалының чүү дээр!

Уругларның байырлалы Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга эртенгиниң 10 шакта эгелээн. Ногаан оргулуктуң кижи кылаштаар, уруглар ойнаар, аъш-чем, суксун ижер чер бүрүзү — базым санынала каас-чараш шимелде, сактырга-ла кандыг-ла-бир тоолтывыскыг хуулгаазын оранда ышкаш, магадап базып чоруур сен. Парктың иштинде тоолчургу каас-чараш шимелделеп аңгыда, чиик каас-коя кылдыр кеттингеп бичии уруглар ыядамында ойнап хөглээн, ырлап-шоорлаан, хоюг чараш, сергекомак хөгжүм-музыка куттулуп-ла турар.

Ол байырлалга чамдык садиктериң уруглары база келгидээн, а чамдыктары, та чүге чүве, чоок-даа болза келбээн. А ол дээрге, садик эргелекчизиниң, ында кижизидикчи башкыларның херээ-ле ыйнаан. Ол «богдаткан» бичиилер паркта ыры, каткы-хөгжү, ыянгылыг хөгжүм-музыканы дыңнаан, ынаар барыксап пат-ла тургаанар боор. Байырлал баштай-ла парктың ортузунда фонтан чанында каастарга-шимелделиг, түлкай дериң тургускан шөлүгешке тоол-домакта ышкаш кэйгамчык, хуулгаазын селбер ыяштың чанынга Өскүс-оолдан эгелээш хамык тоолдап маадырларының ужуражылгазыбиле эгелээн. Ол маадырларның ролдарын бичии уруглар боттары-даа, аныяк артистерда, уран чурулга школазының, уран чүүл училищениң, аныяк көрүкчүлер театрының сургуулдары-даа ойнап, эң идепкейлиг киришкен. Хуулгаазын ыяш чанынга тоолдар маадырларының ужуражылгазының соон дарый уругларның концерттери болгаш янзы-бүрү оюн-тоглаазы уламчылаан. Ногаан театрга болгаш суг кырынга тоол аяны-биле дерип кылган тускай сценага концерттер, уругларның чураан чуруктар делгелгези, бичии оолдарның азыраан акчы болгаш чыттап истеп билир кылдыр өөреткен ыытарының делгелгези, аныяк натуралистер станциязының янзыбүрү куштар болгаш дириг амытаннар делгелгези аажок солун болуп эрткилээн. Уругларның чураан чуруктарын көрүкчүлер күзелдин биле садып ап-даа турду. Уруглар асфальтыга чурук чуруп, шөлүгештерге янзы-бүрү шимчегир оюннар ойнап, каткы-хөгж үзүк чок-ла хүнзээн.

— БАЛКЭ Кызыл хооркомунуң ажылдакчылары-биле болгаш харылаза чогуур өске-даа организациялар-биле дугуржуп тургаш, июнь бир — Уруглар камгалалының хүнүн моон мурнунда эрттирип турганыңдан бир янзы эрттирер дээш, чогаадыкчы бодалдарывысты илереткен бис. Колла бодал: бо байырлалды Чөөн чүк улустарының чанчылдарынга даянып, тоолчургу аян-хөөн кылрер. Хүнүң программа-сценарийин мен тургустум. Кыска хуусаада буу-хаа белеткенгеш, чамдык бодалдарыны херек кырында боттандырып күш четпейн барган бис. Чижээ, улуну (дракон) суг аттыгып турар фонтан кылыр турдувус, ол бүтпээн. Дээрже хөй саазынчылаанар ужудуп үндүрердээ, сутта хөй куу-куштардаа эжиндирер бодалдыг турдувус, оон-даа өске көрүкчүлерге солун болгу дег чамдык чүүлдер бүтпээн. Ук белеткелге киржир турган чамдык улуг кижилеривистиң бууруу-биле ол чүүлдериң болбайн барганы мээн сеткилимни хомудатты. Чамдык ындыг харылсалга чок улуг улуска деңнээрге, бичии уруглар аажок дыңнангыр боор-дур, ону-моогу кылыр дээрге, ана мурнуну биладжыл, шалыпкын, кончуг сонуургалдыг, эң идепкейлиг киржир. Моон соңгаар-даа Уруглар камгалалының хүнүн биеэги ышкаш эвес, солун, ядазы-бүрү кылдыр эрттирерни ораладжыр бис. Мурнукузунга деңнээрге, бо бир янзы, чүгээр болган боор — деп, аныяк көрүкчүлер театрының кол режиссёру Айлана Леонидовна Чадамба чугаалады.

Ийет, көрүкчүлер ол уруглар хүнүнүң байырлалын Кызылга эрткээнин чүгле чүгээр эвес, а сагыш-сеткилге артып каар эң-не солун, өөрүнүг болду дең, улут, бичe кижилер үнелеп турду.

Ол уруглар хүнүнүң байырлалы кежээ «Хүреш» стадионга ичити каттышкан улуг концерт-биле доозулган.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ. ЧУРУКТАРДА: Кызылдың парыгынга байырлалга районнардан-даа уруглар келгилээн, мында О. Шынзалан школдчылар; сонуургаачыг чүүлдер-ле хөй болган, хөвелбекте хемелерлиг көргүзүглер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ТААКПЫДАН АДЫРЛЫЫЛЫ

Бо чылдың май 31-де Делегейниң таакпы тыртпас чөрукка тураскаатқан хүнү «Уруглар, аныяктар таакпылаазын» деп девиз адаа-биле эрткен. Чүге, ыяап-ла, уругларын?

Таакпылаар херээжен кижиниң төлү аазының иштинге чоораап-ла таакпыга чанчыгар. Ындыг байдалга боттанып сайыраан чаа төрүттүнген уругнуң организми кандыг-бир дүлгалдыг, деңзизи нормадан 200-300 грамм эвээш, өзүлдези багай болур. Таакпының үржуктары төрүттүнген соонда дораан ийикпе, азы каш чыл эрткенде ылерел келирэ. Таакпылаар херээжен кижиниң үреэи кислородту чедир албас болганындан ооң нерв системазы үрелир. Оон ужурудан баш сөөгүнге, мээзинде кемдээшкиниг төрүттүнүп турар уругларның саны көвүдээр. Ол ышкаш чаш төл эйиг сүдүлеп таакпының хөй хоралыг түүлерин ап, организминиң камгалакчы механизмнерин чидирер. Оон кедерээе уруг таакпы холуксаалыг суттеэ аар хораннаныл, чүрээниң согуу оожумнап, ижин-шөйүндүүү ажылдавастап, пакалаас чеелевес апаар. Ынчал болганза уругну арыг агаарга чыттырыптар база аазы таакпылавастай бээр болза, уругнуң кадыминиң бәйлалы катап зижип кээр.

Элээдилер, өөренчилерниң 70 хуулу эң баштай 15 хар четпей чыткаш, таакпыны шеңеп тырткан болур. Баштайгы шенелде соонда баш дескинер, хөөнү булганыр, кустурар. Бо бүгүнү элээдилер улугларга эскертпезин бралдажыр.

Уругларның таакпыже тыртыла бээриниң чылдагааны улуг кижилерде, ада-иеэе, башкыларда. Олар көзүлдүр таакпылап турда, уруглар оларның үлегерин эдерери чөп. Чажындан таакпылаар улуг аразында оскен төл чоорту таакпы чыдынга, ыжында чанчыгып, чайгаар-ла таакпылаксаар апаар. Чамдык элээди кыс уруглар таакпылаар кыс эштерни өттүнүп, оларның көрээнге багай көзүлбес дээш ийикпе, азы артык деңзизеп адырлып, арып алыр дээш таакпылаар эгелээр. Таакпыдан ханның эргилдеэи баксырап, ооң уламыдан арын-шырайның өңү оңуп, куурарып, саргарып, бырыжа бээрин олар билбестер. Таакпылаар кыс уруглар боттарының үе-чергелери урутларын улуг, кырган көстүр.

Никотин, таакпы ыжы перв, чүрек, хан-дамыр системазының ажылын үреп, ханда кислородту эвээжедип, будүмелер солчулгазын баксырадыр. Мындыг көргүзүглер уругну аргыып-доргузуп, өөредилгезин баксырадып, шыгаанарын күш чок болдурар. Оон дигыда, никотин диш шазынга аарыг хуулчүшкүнарны болдуруп, диштерни саргартып, буступ тоглаарынга чедирер, аас иштиниң чыдын баксырадыр, чем хайылдырар органнарның ажылдарын эскертип, улуг-хырынга, узун шөйүндүге оюлганнарны тывылдырар. Таакпы чугу тынар органнарның ханаларынга чыпшынып, сиңе бергенинден бронхит тыптып, үзүк чок курлаг хаартынчак чедүлүг болдурар.

Студентилер аразында таакпылаар чорук нептереигей. Бирги курска кирген эр кижилерниң 20-40 хуузу, херээженнериң 4 хуузу таакпылаар болза, үстүкү курска 60-90 хуу чедир өзе бээр. Ылаңгыя студент чылдарда таакпының салларындан организмге аар аарыглар тыптыр. Кислородтуң чедишпезиндеэ хан базымышкыны улгадып, судал согуу дүргелеп, ханче аденалиниң үнери көвүдеп, дамырлар ханазы тарлаар.

Никотин наркотиктерге хамаарыжыр болгаш, организм акаа дүргеп чанчыгып, ооң адырлыры бергедей бээр.

«Туруң чокта күш чок, дус чокта амдан чок» дээн ышкаш кадыының байдалы дээш сеткилге хөлзеп-дүвүреп эгелээн тура-соруктуг кижилер ол бүгай чанчылыдан адырлып чыдаптар болза, бодунга-даа, долганыыр кижилерге-даа бүлиниг түүлүү кылганы ол боор.

Лидия КОМЛЕВА.
Республикаңың Кадыкшыл төвүүн инструктору.

ЧОГААЛДАР ЫЫНДЫЗЫ

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Степан Агбакович Сарыг-оолдуң поэзия болгаш проза чогаалдарының ийиги тому беш муң кезек тиражбиле чырыкче үнгенин номчукчулар улуг өөрүшкү-биле уткаанныр. Ында уран-чечен бәйлак чурумалдарлыг шүлүктер, шүлүглелдер, тоожулар, чечен чугаалар кирген. Чечен сөстүң ёзулуг мастери С. А. Сарыг-оолдуң бүгү жаирларга бижээн чогаалдары кажан-даа имистелбес, солун, чүге дээрге ооң чогаалдары амыдыралдың терениннеден үзуп алдынган, чоннуң аас чогаалы-биле, чаңчылдары-биле чоок холбашкынында, идейлиг утка-шынарының күштүү база ында сиңген.

Улуг хемчээлдиг чаа ыындыла 1934 чылдан 1981 чылга чедир бижиттинген шүлүктер, баллалалар, шүлүглелдер кирген, ылаңгыя «Саны-Моге», «Алдын-кыс», «Ильичиин көрүп чор мен», «Арыг кыс сен», «Маадыр-ие Буянмаа», «Тиилеп кээр сен», Улуг-Хемим», «Үжен харлаан», «Тыва бижим дайыразы», «Өөнүктер», «Торгалыг», «Ынакшаанын күштүг» болгаш ооң-даа өске чогаалдар номчукчуларның сеткил-сагыжын ам-даа хайныктырбышаан.

Ооң ынай проза чогаалдарындан «Белек» деп патриотчу утка-шынар-биле долдуунган солун тоожузу база кирген. С. А. Сарыг-оолдуң шылгаранган чогаалдарының дугайында допчу тайылбырны хоочун шүлүкчү Юрий Кюнзегеш бижээн.

Салдю САНДАН.

Спорттуң национал хевирлеринге Спартакиада

СТАДИОНГА БОДАЛДАР

Бо дыштанып хүнде кызылчылар болгаш оон аалчылары чалгараваан. Культура болгаш спорт талазы-биле оюнар хөй болган. Аңаа чүгле дыштанықчыларның идепкейлиг киржири негеттинген.

Үш хүреш талазы-биле республика Спартакиадазы болуп эрткен. Аңаа 200 ажыг мөге хүрешкен. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң спорт мастерлери база киришкен. Хакас күреске дөрт аңгы деңзинии мөгелери хүрешкен. 58 кг деңзиге Алексей Нордуп-оол, 66 кг деңзиге Дада Полихов, 74 кг деңзиге Сергей Биче-оол, 74 кг-дан өрү деңзиге Александр Калбак биргн черлерни алгаш, боттарының деңзилеринге республика чемпионнары болганнар.

Бурят барильдаа хүреш база дөрт деңзиге болган. Аңаа бежен ажыг мөге күжүн шенешкен. 60 килограмм чедир деңзиге Александр Казак. 70 кг деңзиге Кан-Демир Монгуш. 82 кг деңзиге Бежендей Күжүгет. 82 кг-дан өрү деңзиге Аяс Монгуш чемпионнаанар.

Тыва хүрештиң мөгелери сес деңзиге хүрешкеп. Ийи хүн иштинде чидиг демиселлиг түнелиниде боттарының деңзилеринге Маадыр Монгуш (52), Михаил Норбу (57), Маадыр Куулар (62), Святослав Ондар (68), Олег Монгуш (74), Бежендей Күжүгет (82), Амир Монгуш (90), Василий Ондар (90-дан өрү) тивлекчилер болганнар.

Шанналдыг чер алган мөгелерге Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазыбиле күрүне комитединиң бирги, ийиги болгаш үшкү чергелер аайы-биле дипломнарны тывыскылаан. Бирги чер алган мөгелерге өртектиг шанналдарны тудускан.

«Азия төвү» шанналдың маргылдаа болгаш ыңдыг ийик бе, көрүкчүлер бо удаада эвээш болган. Маргылдааларны «Совет Тываның 5 чылы» стадионга эрттирерге, чон черле шоолуг чыылбастаан. Оон чылдагааны ол стадионда олурар олуттарның эвээжи, болуу ажык черде туруп турар болгаш хүн изиг болурга көрүкчүлер эвээш кээп турары магатчок.

Ол ышкаш суксун аймаа садар буфеттерни баш удур чугаалажыр, аъш-чем садыгларыбиле баш удур дугуржулганы чорудар ужурлуг. Черле ынчаш кайы-даа стадионга аъш-чем садыглаары шоолуг эвес. Улуг хоорайларда болза пирожкилерни, ижер суксуннарны стадион иштинде олурар чон аразынга кылаштап турган бемин садыглап турар болгай. Бир эвес садыгжылар чедишпес чүве болза, садыг училищезинниң сургуулдарын чүге киништирип болбас деп. Ол айтырыгларны хүреш федерациязы болгаш спорт инитилелдериниң удуртукчулары чугаалажып көөру арткан.

Тывада бир дүтээр туттунган стадионнуң иштики дериглези болгаш көскү агитация ам-даа эвээш. Стадионнуң дөрт талаларынга олурар сандайларны кылыры, черле ону амгы үениң байдалынга таарыштыр тудары негеттинип турар. Спорт дериглеп каттыжышкыны (директору В. А. Андреев) стадионну эге дериниринге сагыш салыры күзенчиг.

Моон мурнунда маргылдаларга чоннуң чурумнуг болуп турганын мактап турган болгай бис. Бо удаада чурумувус шала «аскан» турганын чамдык көрүкчүлер болгаш келген далчылар кайгаан боор. Тиилээн мөгелерге шанналдар тыпсыр дээш орус дыл кырынга чарлай бээрге, сыгырып, сулыларның үнүн алыш часкаашкынынар-биле үзе шаап, эпчок чоруктарны көргүзүп турган. Оң кезек олурган аныяктарның болгаш ортумак назынныг улустарның аразында хоочун культура болгаш спорт ажылдакчылары базә бар болду. Ындыг эштер боттарын ында олурган аныяктарга чараш эвес чаныш көргүзүп турар.

Стадионга чүгле тывалап чарлап, шанналмактанар дээр болза окта шын эвес. Бистерниң оюн-тоглаавысты, культуравысты сонуургап келген улустуң сагыш-сеткилинге чүү артып каарыл?

Кижи бүрүзү бодунуң культуразын бедидип, хөй-ниитин черинге бодуп ап билири күзенчиг. Келген аалчыларга болгаш көрүкчүлерге чаржыныг чоруувусту көргүспээлинер. Чиидиг маргылдажып турар спортчуларывысты-даа хүндүлээл.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: деңзи аайы-биле тыва хүреш.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ИЮНЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Бистиң студиязда «Литон-квартет». 9.10—10.45 «Хоорай кыдында эмнелге». Уран-чечен фильм. 3-4 серилдары. 16.50 Уругларга фильм. «Электроникпиң ужуралдары». 1-ги серилзы. 18.00 «Эжим, хөгжүмүм». «Делегейниң балет лагери». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильм. 19.10 «Хоорай кыдында эмнелге». Уран-чечен фильм. 5-6 серилдары. 21.00 «Үе». 21.30 «Ийе, дээрги премьер-министр». Уран-чечен телефильм. 1-ги фильм (Великобритания). 22.10 «Парладга клуву» көргүзүп тур. 22.55 «Бо үш бүзүреллиг карта». Уран-чечен фильм. 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вундеркинд турганым». 2-ги серилзы. 9.20 Ритмиг гимнастика. 9.50 «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерт. 10.05 Мультфильм. 10.55 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.35 Барымдаалыг фильм. 12.15 — 13.30 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 3-ку фильм. 1-ги серилзы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Дугаржап Дашиев ырлаар». Фильм-концерт. 18.00 «Кандыг чоруп тур сен, студент?» Улус депутаттарының Москванын дээди өөредилге черлериниң студентилери-биле ужуражышкыны. 18.20 «Азия төвү». Программада: Медээлер. XXII область партконференциязында. «Богун — Долгандыр турар хүрээлелдя камгалаарының делегей хүнү». «Рынокта өртектер үнеза». 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». Курлавырда: барымдаалыг фильм. Гандболга чурттуң шилиндек командазының дугайында.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Левшанын садгакчылары». 17.30 Ритмиг гимнастика. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

ИЮНЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: «Стук в дверь» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Я — против» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсуду» 9.00, 12.20, «Как теперь вас называть?» 10.20, 13.40, «Идеальное преступление» 15.40, 19.50, «Городок лотосов» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хроника сатаны-младшего» 15.20, «Атлантик-сити» 13.20, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Канрынская девушка и пхеньянский парень» 17.30, 19.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Аварная — дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Пришелец» 15.00, «Родные берега» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тываның хөлээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга 10 класс дооскандарны 2-ги курска дараазында мергежилдерге немелде сургуулдар кылдыр хүлээп алырын чарлап тур: «Көлээ ажыл-агыйны электрижилери болгаш автоматчыдары». «Көлээ ажыл-агыйны механизастазары».

Өөренип киреринг күзээннер дараазында эртемнерге шылгалдаларыны дужаар: литературага (чогаадыг), математикага (аас-биле).

Бялдыриишкиннерге дараазында документилерни кожар:
1. Эртеминиң дугайында документ (болуп).
2. Совхозтан чоруткан бижик.
3. № 086 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдан турар черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептериндеэ ушта бижидилге.
8. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга киреплеэ июль 15-тен июль 30-га чедир киреринин шылгалдаларын дужаар.

Келир адрези: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 2а, телефон: 3-25-53.

* * *

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу культураның болгаш уран чүүлдүң дараазында дээди өөредилге черлериниң хүндүскү салбырларына конкурстан дашкаар студентилерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. Новосибирскиниң М. И. Глинка аттыг күрүне консерваториязы. Үрер хөгжүм херекселдери, удустуң хөгжүм херекселдери, фортепиано мергежилдерге.

2. Красноярскиде күрүненин уран чурулга институду. Уран чурулга, шугумнар, шыйыглар ажылган чуруулар, скульптура мергежилдерге.

3. Күш-ажылдың Кызыл тун болгаш Улустарның пайыралы орденнерлиг А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң күрүне институду. Шин режиссёрлары, театроведение мергежилдерге.

4. Чөөн-Сибирьяның күрүненик культура институду. Чыдыдышкын ажылдакчылары, библиотековедение болгаш библиография мергежилдерге.

5. Кемеровода күрүненик культура институду. Культурачыдыдышкын ажылдары, библиотековедение болгаш библиография мергежилдерге.

Айтырыгларны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Культура министерствозу, кадр килдизи, телефону: 3-23-83.

* * *

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга июнь 10-да «Енисейде Азия төвү» хөп МАР-ның эртистерниң Бурят болгаш Тыва АССР-лериң уран чүүлдүң мастерлериниң уран чүүлдүң улустар аразының байырлалын эрттирер.

Концерт 17 болгаш 20 шактарда болур.

Билеттерни филармониянын кассазында салып турар. Коллективтиг чагыларны акша болу-биле болгаш счёт-биле хүлээп ап турар.

Айтырыг салып дараазында телефоннарже долгап болур: 2-55-19, 2-55-69.

* * *

Уран чүүлдүң ол байырладын эртгирери-биле холбаштыр Тываның күрфилармониязында штаттан дашкаар билеттер тараазып салары-биле ажылдакчылар дарый хереглеттинип турар. Телевизри дугуржулга ёзугаар болур.

Түс черде кирер бижидилгелиг, 18 хар четкен хамаатыларны хүлээп алыр. Ол дугайында билип алыры-биле дараазында телефоннарже долгаар: 2-55-19, 2-46-02.

Шагаан-Арыг хоорайда № 8 профессионал-техниктиг училище 1990—1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур.

Училищеге 8 болгаш 10 класс дооскан 15-тен 25 хар чедир назылыг оолдар, кыстарны хүлээп алыр.

8 класс дооскаңнарның өөренир хуусаазы ийи чыл. Дараазында мергежилдерни чедип алыр:

1. Демир-бетон болгаш каң конструкциялерының дашкымонтажинги.
2. Чазаныкчы, бызанчы.
3. Штукатур-маляр.

10 класс дооскаңнарның өөренир хуусаазы 8-10 ай. 3-ку разрядтың талазы-биле дараазында мергежилдерни чедип алыр:

1. Демир-бетон болгаш каң конструкциялерының дашкымонтажинги.
2. Хол-биле электрикаңнакчы.
3. Штукатур-маляр.

Училищени дооскан соонда мергежилиниң аайы-биле дипломну бээр.

Училищеге киреплеэ дараазында документилер хереглеттинер:

1. Директорнуң адынга бландириишкин.
2. Эртеминиң дугайында документ.
3. № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
4. Чурттап турар черинден шынзылга.
5. Паспорт азы төрүттүнгеп дугайында черелиел.
6. 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Бялдыриишкинни болгаш документилерни хүлээп алыр комиссия 1990 чылдың июнь 10-дан сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Өөренип киреринг күзээннерниң кичээнгейинге

Училище далас өөредир, хүнде 4 катап чемгерер, идик-хеп, дүхтеп аргаан спортчу хептер-биле болгаш общежитие-биле хандырар.

Сургуулдарның өөренип турганы база бүдүүлге практиказының үезинде ажылдаанын дээш төлевирииң 50 хуузун алыр. 10 класс дооскаңнарга болгаш шеңг албанындан халажыш келгеннерге

* * *

Бялдыриишкинни июнь 1-деп июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринин экзаменнери июль 15-те эгелээр, хүлээп алыышкын август 15-ке чедир болур.

Училищенің адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 2 «а». Телефон № 2-41-19.

* * *

Новосибирскиде харылзаанын А. В. Псурцев аттыг электротехниква институду бирги курстуң дараазында хүндүскү болгаш бот-өөредилгиг салбырларынга студентилер хүлээп ап турарын чарлап тур: «Автоматчыттынган электрохарылзаа», «Хей каналдыг электрохарылзаанын» дараазында салбырлары:

а) хей каналдыг электрохарылзаа

б) харылзаа дериг-керекселедин эптеп тургузары болгаш харылзаа тудуглары, радио харылзаазы, радио болгаш телевидение дамчыдылгалары, харылза экономиказы болгаш эгелеп башкарылгазы.

Хүндүскү салбырга бландириишкиннерни июнь 25-тен июль 15-ке чедир, бот-өөредилгиг салбырга — август ай саанында 76 рубль хемчээлдиг стипендияны төлеп бээр.

Өөренип турган үезинге нимет ажыл стажынга кирер саналр.

Чаа өөредилге чылында 18 хар четкеннерге ДОСААФ шугуму-биле чолаачылар курузун организастаар.

Училищеге хостуг хүреш, туризм, баскетбол, хол бөмбүү, ушу хүреш, мотокросс, хаак, стол теннизи, чиик атлетика секциялары ажылдап турар.

Общежитиеэ чаагайжыттыган.

* * *

Республикаңың уран чүүл школазы чүруүрга салбырының 1-ги клазынга 7 харлыг өөреникчилерни районнардан хүлээп алырын чарлап тур. Шылгалдага келирде 5-6 чураан чуруктар киирер. Хүлээп алырының шылгалдалары 1990 чылдың июнь 4-тен 6-га чедир болур. Эртеминиң 9 шактан хүндүскүнүң 12 шакка чедир дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2, № 32 класс.

* * *

31-ге чедир хүлээп алыр.

Бялдыриишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртеминиң дугайында документ (боду-биле), характеристика, № 086 хевирниң медицина шынзылгазы, 3×4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Хүндүскү салбырга **июль 16-дан** август 5-ке чедир, бот-өөредилгиг салбырга июль 16-дан сентябрь 10-га чедир дараазында экзаменнерни тудар: математика (аас-биле), физика (аас-биле), орус дыл болгаш литература — сочинение.

Бялдыриишкинни болгаш документилерни дараазында адресче чоруур: 630125. Новосибирск, 125, Кирова, 86. Приемная комиссия.

Айтырыгны тодаралып алыр чер: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, кадрлар килдизи. Телефон № 2-48-12.

* * *

Өөрү районнуң Торгалыг ортумак школазын 1970 чылда дооскаңнарны 1990 чылдың июнь 23-те 10 шакта школага болур ужуражылгаже чалап тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалың секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет гургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ улетвур — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроулетвур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ тидурукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үвер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираждың 28000 ажа. Чагыг № 427. ТС—00803

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
6
среда
№ 129 (14329)

1925 чылдан үндевилеттингеп
Өртээ 3 кел.

МЕДЗЭЛЕР

ЧҮСТЕН 92 АНАЙ

Тес-Хемде «Таңды сыны» совхозтуң № 1 өшкү бригадазының малчыларының бо чылгы көргүзүү ыңдыг. Ол дээрге республика Наадымына киржир эрге дээш, социалистиг чарышты организастаанының бир ачызы болган. Сайын-оол Араптың, Ушаа Мажаа, Виктор Чооду, Владимир Багай-оол оларның өг-бүлелери 100 өшкүге онаастыр 100—121 анайларны камгалап алган. Өске-даа малчыннар мал төлүү алыр талазы-биле планнарын ажыр күүсеткилээн. Ол ышкаш дүк кыргыыр даалгаларын-даа боттандырып шыдаан.

Бригадага кыштаглаашкын эки эрткенинден хорамча чок болган. Бригалир Севээн Спилин коллективиниң улузун ажыл-ишче эвилелдээн.

Амгы үеде өшкү кадарчылары чайлаглаашкынга белеткенип турар.

Дайынчы ЧООДУ.
Самагалдай суур.

СУГ ЧОК, АМ КАНЧААР БИС

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозтуң Базыраштың инженер-системалыг бугазының ачызы-биле чыллың-на 400 гектарга тэрээ болгаш иогаа аймаан база 350 гектарга мал чемин культураларны тарып өстүрүп ап турар бис. Бо хүннерде ында ажыл база хайыышкыныыг. Дөрт звенода 40 кижи ажылдап турар. Техника, тускай идик-хеп-биле сугтатчы, механизатор бүрүзү хандыртырган.

Ынчалза-даа бергедеп-ле турар түүлүвүс — черим суг-гарын чадап тур бис. Тайгада соок, кзак-халдың болганыбиле суг эвээш, суттатчылар барык ажыл чок олурупкал. Бүдүн системада чүгле чаңгыс арык суг агып келгенинден 12-ле гектар черим суттаргаи, тодаргайлаарга, картофель шөлүк-калдык-ла доостү. Тараанның чамдызын суттат чок черде чаштылар. Ам канчаар, суг чедиишес-даа болза, мал чемин болуур ыйнаан.

Бистее байдал мындыг турда, кожавыста хем кежир «Хемчик» совхозта тарылга шөлдерии көөрге, суг четчир. Бистиң ийи районда суттарылга системазының чаңгыс эргелел харыылаар. Ындыг болганда сугну шын хуваага, бир-тээ ындыг болганда, график тургузар болза эки. Херектиң үжүүр чүл дээрге, ол ажыл-агыйның ажыглап турар системазы эгезинде болгаш, Барлыктың сууи колдуунда шуптузуи чайып аппаар, а биске артпас. Ам үе орайтаан. Суг чок, канчаар улус боор бис?

Барлык хемниң сууи денге үлештирер, хуваар талазы-биле айтырыгны үк эргелеллин, районнуң база республиканыңдаа чогуур организацияларының мурнунга тургускаш, чадаштыыс ийин. Канчаарыл?

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ ЧАСТЫРЫЫН КАТАПТАВААН

«Хадын» совхозтуң механизаторлары 1989 чылда часкы тарылгаже орайтап киргеп. Оон түннелинде дүжүт чавыс болган. А бо чылын май 1-де нити культураларны хар шыгы-биле тарып киргеш, май 15-те дооскан. Ам оларның сыптаны эки үнүп турар. Майның 25-26-да чаъс база чагган, үнүштүң өзүмүнге дыка эки болду.

Механизаторлар аренда-биле ажылдап турар. Ам чайгы черни аңдарып кирипкен.

Степан ДАНГЛА.
Бии-Хем район.

Инектер дойлап эгелээн

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң механизаторлары эрткен чылын 96 гектарга тарымал сигенни чажып каап, оон ийиги дүжүттү ажаап албайн барган. Оон чылдагааны болза, суурнуң чурттакчы чонунуң хуу инектери өзүп келген сигенни дойлап каапкан. Бо хүннерде база-ла эрткен чылдың хоочураан «аарлы» эгелээн. Чонунуң хуу инектери база катап сигенни дойлай берди. Тараа кадарлызы оларны кажаалап каарга-даа, администрация, совхоз директизы кандыг-даа хемчег албайн турар.

Моон соңгаар бо айтырыгны черде канчаар шиитпирлээре эки ирги?

Григорий САРЫГЛАР.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Палаталарның каттышкан хуралын ажыдып тура, Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов сессияның моон соңгаргы ажылын кандыг янзылыг эрттирер кылдыр планнап турарын депутаттарга таныштырган. Арткан хүннерде үре-түнелдиг болгаш күжениишкининг ажылдаар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан. М. С. Горбачев даштыкыдан эвээ чедип келгеш, Варшава Кереэзинин киржикчилерин күрүнелериниң Политиктиг консультативтиг комитединиң хуралының ажылынга киришкен соонда, Дээди Советтиң сессиязынга делегей амыдыралынга болгаш чүртта байдалга хамаарыштыр чүве чугаалаар деп, ол дыннаткан.

Ооң соонда эрткен чылын «Уфа — Челябинск» демиржолуунга болган авариянның бир чыл болганын таварышкан аңаа өлген кижилерниң турасказалын депутат А. А. Лихановтуң саналы-биле депутаттар бут кырынга сактып ёзулааннар.

Депутаттар ССРЭ-де бүдүүлелер дугайында хоойлу төлевилелии чугаалажып көөрүи уламчылаан. Депутат Л. В. Шарин сөс алган, Дээди Советтиң Даргазының үретүнелдиг ажылдаарынче кыйырыын деткээн болгаш үеин камнай алыры-биле төлевилелдиң тус-тус чүүлдерин дүрген, ындыг болзажок хынамчалыг сайгарып тургаш, хүлээп ап эгелээрин саналдаан. Бо төлевилелди бирги номчулгада тодаргай сайгарын көргеш, барык чүүл бүрүзүнге хамаарыштыр боттарывыстың саналдарывысты киргеп болгай бис. Комитеттер болгаш комиссиялар ол саналдарны барымдаалап тура, төлевилелди база катап ажылдап кылгаш, чөпшээрежилге комиссиязынга база киирген болгай — деп, ол чугаалаан. Ынчангаш сөс алган кижилернин-ие саналдап турар эдилгелерии сайгарбайн, комитеттериниң болгаш комиссияларның киирген эдилгелерии сайгарып чугаалажыр деп шиитпирии депутатар хүлээп алган. Ынчангаш төлевилелдиң түүлдерии тус-тустап хүлээп алыры шуудаан. Ындыг болзажок онза чугула эдилгелерии депутаттар ыяап-ла сайгарып чугаалашкаш, төлевилелге киирип турган. Чижээ, монополист-бүдүрүлгелерге хамаарыштыр боттарывыстың саналдарывысты киргеп болгай бис. Комитеттер болгаш комиссиялар ол саналдарны барымдаалап тура, төлевилелди база катап ажылдап кылгаш, чөпшээрежилге комиссиязынга база киирген болгай — деп, ол чугаалаан. Ынчангаш сөс алган кижилернин-ие саналдап турар эдилгелерии сайгарбайн, комитеттериниң болгаш комиссияларның киирген эдилгелерии сайгарып чугаалажыр деп шиитпирии депутатар хүлээп алган. Ынчангаш төлевилелдиң түүлдерии тус-тустап хүлээп алыры шуудаан. Ындыг болзажок онза чугула эдилгелерии депутаттар ыяап-ла сайгарып чугаалашкаш, төлевилелге киирип турган. Чижээ, монополист-бүдүрүлгелерге күрүне чагының кезиктамдыызын ыяап-ла онаагаи турар ужурлуг деп түүлду төлевилелде киирген.

Амгы үеге чедир бүдүрүлгелер аразында туруп келген экономиктиг болгаш өске-даа харылзааларны доп-дораан үрээрин болдурбазы-биле төлевилелде киирген түүлдерии ийи чыл хире үеде шенеп ажыглап турган, хоойлуну 1993 чылдың январь бирдеи күштүг кылдыр ажыглап эгелээрии депутат А. К. Милосердный саналдаан. Ол саналга элээн хөй депутаттар удурланган. Ындыг болзажок чаа хоойлуиуң негелделерии чоорту шиигээдип киирер деп санал хүлээп алдынган.

Кежээки хурал доостур чоокшулап турда, «ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында Хоойлу» бүрүнү-биле хүлээп алдынган. Ону ажыглап эгелээрииң дугайында доктаал база хүлээп алдынган. Хоойлуну иитизи-биле, оон чамдык түүлдерии соорту ажыглап эгелээрии барымдаалап тура, 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп ажыглап эгелээр деп ук доктаалда айыткан. Бүдүрүлге удуртукчузуи болгаш ооң өске-даа албан-дужаалдыг кижилерии соңгуурунуң болгаш халаарыныи дугайында айтырыг хүлээп алдынган хоойлуда киргении барымдаалап көргеш, ол дугайында хоойлу төлевилелиң хүи айтырыындан үштур деп санал хүлээп алдынган.

Сессия ажылын уламчылап турар. **(СЭТА).**

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съездиниң июнь 4-те болган эртенги хуралынга республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызын болгаш оралакчызын соңгуур дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү уламчылаан. Хуралды Б. Н. Ельцин ажыдып тура, чөпшээрежилге комиссиязының саналдап киирип келген 21 кижизиниң кандидатураларының чаңгызы-даа ийи удаа бадылаашкынга чогуур саны албаан деп дыңнаткан. Ынчангаш ол РСФСР-ниң Конституциязында көрдүнген эргезии ажыглап алгаш, чөпшээрежилге комиссиязының данзызында киргеп кижилерден бир-бир кандидатураларыны ук албан-дужаалдарга саналдап киирген.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы албан-дужаалга Москваның Г. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институдунда кафедра эргелекчизи Р. И. Хасбулатовту ол саналдаан. Депшиттирип турар кандидатура бодунуң ажыл-чорудулгазының программазын депутаттарга таныштырган болгаш оларның айтырыгларынга харыылаарны берген.

Бир кезек депутаттар бо кандидатурага альтернатива кылдыр баштайгы ийи бадылаашкынга эң хөй санны алган Р. Г. Абдулатиповтуң кандидатуразын саналдап киирип кээрге, Б. Н. Ельцин Дээди Совет Даргазынга Конституциниң тывыскан эргезинга ажыглап алгаш, ону хүлээп албаан.

Дараазында Дээди Совет Даргазының оралакчызынга кандидатураларны чугаалашкан. Б. Н. Ельцин база-ла Конституцияда тывыскан эргезии ажыглап алгаш, ол албан-дужаалга Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединде лаборатория эргелекчизи С. М. Шахрайның кандидатуразын саналдап киирген. Депутаттар бо ийи кандидатураны чугаалажып көргеш, оларны чажыт бадылаашкынның бүлетельнеринге киирер деп шиитпирии хүлээп алган.

Саналга комиссиязы бадылаашкын чорударынга белеткенип база бадылаашкынның түүнелдерии үндүрүп турган үелерде депутаттар өске айтырыгларны чугаалашкан.

Бадылаашкынның түүнелдерии кежээки хуралга чарлаан. Ол ийи кандидатураның кайызы-даа эртпээн. Бүттүнместеп туруп бергеи бо айтырыгны кандыг янзылыг шиитпирлээрииге хамаарыштыр улуг маргылдаа болган. Чамдык депутаттар бо Съездиге бүзүрээр бе азы бүзүревес бе дээрзиниң дугайында соңгукчуларга референдум чарлаар деп-даа саналдап турган.

Кежээки хурал доостур чоокшулап турда база катап кандидатураларны шилип эгелээн. Депутаттар чажыт бадылаашкынга Р. Г. Абдулатипов биле Р. И. Хасбулатовтуң, С. М. Шахрай биле Ю. Ф. Яровтуң кандидатураларын киирер деп саналдаан. А хуралдың даргазы Р. И. Хасбулатов биле С. М. Шахрайның кандидатураларын киирген.

Съезд ажылын уламчылап турар. **(СЭТА).**

Часкы тарылга: темп болгаш шынар дээш

ЧҮҮ ШАПТЫКТАП ТУРАРЫЛ?

Бо чазын чаъс-чаашкыны чок, хат-когуруумнуг, арык-бугаларда суг база эвээш, ынчангаш часкы тарылга кайы хире апарганыл деп айтырыгны чамдык номчукчулар сонуургап турар чадавас. Тыва АССР-ниң ажыл-агыйлары бо чылын 264490 гектар культураларны чазын тарыыр планныг, июнь 1-де Агроүлетпүр эвилелиниң медээзиниң ёзугаар алырга, 172983 гектарны тарып алган-дыр бис. Ол дээрге планның 65 хуузу-дур. А эрткен чылдың бо үезиинде кандыг турганыл? Ынчан план бо чылдаазындан 5341 гектар хөй болган. Планны 62 хуу кылдыр күүсеткен турган-дыр бис. Тараалап районнарывыс —Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем шнити культураларның 78-тен 86 хуузун, а тарааны таңдыжылар 91, тес-хемчилер биле бии-хемчилер шуут 100 хуу чедирген. Ол ышкаш Эрзиниң чамдык ажыл-агыйлары тараа культураларын база бүрүн чажып доозупкан.

Бо хүннерде республика тараа культураларының 84 хуузун чашкан. Эрткен чылда турганындан дээре, мал чеми культураларны тарыырының темпизи оожум. Картофель олуртур планны Эрзин биле Тес-Хем доозарычын кырында келген. Ноганы чүгле улуг-хемчилер, бии-хемчилер база каа-хемчилер тарып олуртуп турар.

Ниити тарылганың темпизинге агаар-бойдус дыка шаптыктаан, чамдык ажыл-агыйлар тараазы, картофельди чүгле суттаттыр черге тарыыр дээш манап турар.

Кол үүл—суттат. Хамык культуралардан түгээр дүжүт алырының аргазы-ла ол. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң сөөлгү медээзинден алырга, хар болгаш дош суу—сарыг-сүт-биле 2205 гектарны суттарган. Агроүлетпүр эвилелиниң медээзинден көөрге, ол арганы Өвүр, Таңды, Бии-Хем, Эрзин районнарының ажыл-агыйлары ажыглаваан. Бисте иитизи-биле 40 мун ажыг гектар суттаттыр шөлдер бар. Оон чазын 13199 гектарны суттарган. А үнүш өзүп эгелээн соонда, 12087 гектар черни суттарып алган бис. Бо дээрге эвээш-тир.

Ам кол үүл—суттата дээрзин ажыл-агыйларның удуртукчулары, чер ажылының тускай эртемниглери база суттатчылар боттары-даа билип турар. Мында эки үүлдер бар. Бо хүннерде республиканың хову-шөлдеринде чаштырып суттарар 74 машина, 820 кижи ажылдап турар. Оларны шын ажыглаар, ажылын чөп организастаар болза, улуг күш. Медээ ёзугаар алырга, Чөөн-Хемчикте 19, Кызыл районда 18, Улуг-Хемде 18 агрегат, а хол-биле Сүт-Хөлде 180, Барыын-Хемчикте 130 кижи чер суттарып турар, өске районнарга бодаарга, суттаттыг хөй шөлдүг болгаш аргалыг Улуг-Хемде 99 кижи чер суттарып турар.

Шын харын, суг эвээш, кайда-даа ындыг. Ону шын хуваар херек. Барыын-Хемчикте Барлык системазында ийи ажыл-агый — «Хемчик» биле «Барлык» совхоз бар, ында суг эвээш болганы-биле олар аразында дугурушкаш, сугну ажыгларын графиктеп алган. Оон өске арга чок. А Улуг-Хемде «Ак-Туруг» биле «Найырал» совхозтарның ажылчыннары мичалдыр чугаалажып шылдаваан, бирээзиниң бугазында суг эрнин ажыр агып чыдар, өскезинде—сырганды. Ынаныштыг арга—суттатты үүне база халас ыдың болбас. Шак ындыг берге өйде ону черле ажыглаар. Чер ажылдагларның амгы бо үеде эң кол аргазы ол.

Социал айтырыглар

ЧАА ТУДУГЛАР НЕМЕЖИР

«Кызыл-Даг» совхоз тургустунгандан бээр ам ийи чыл алды ай болган. Өшкү өстүрер угланыышкыныыг бо ажыл-агыйның материалдыг базазын быжыглаар, социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле кандыг-кандыг практиктиг хемчеглерни ап турарын бистиң корреспондентивис ук совхозтуң директору К. С. Чүлдүмден сонуургаан. Ол интервьюну моон адаанда парладывыс:

— Совхоз тургустунган соонда суурнуң чаартылгазынга кандыг өскерлиишкинер болганыл, Каң-оол Салчакович?

— Сөөлгү ийи чыл дургузунда суурга бирээзинге-ле ийи аал чурттаар 5 бажыңны, ортумак школаның немелде тудуун, 10 автомашина кирер гаражты ажыглалда киирген. Эрткен чылын эгелээн чазаныр мастерскааны, ыяш дилдирер цехти удавас доозуп, электри шугумунга кожар. Кыска хуусаада хөй ажылдар кылдынганын суурга келген кижи эскерип каар.

— Бо чылгы планынарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Кылыр ажылдарның хемчээли аажок улуг. Ниитизи-биле алырга, 1 млн. 332 мун рубльди чарыглаары көрдүнгеп. Районнуң ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колонназы 90 олуттуг ийи каът садикти шалыпкын тудуп турар, келир чылын ону дужаар. «Тээли» совхозтуң салбыры турган үеде Кызыл-Даг суурнуң хөгжүлдезинче кичээнгей кошкаанындан бажың оочурунда өг-бүлелерииң саны көвүдээн. Ону канчаар шиитпирлээнил? Бо айтырыгны чыл эгезинде чугаалажып, бар арга-курлавырларыны ажыглаарын дугуруштуувус. Совхозтуң он алды ажылчыны, материалдарны хандырып бээрге, керээ ёзугаар бажыңнарны боттарынга тудуп алырга, ажылының төлевирии санадыл алыр кылдыр чөпшээрешкен. Бо хүннерде суурнуң мурнуу талазында чаа бажыңнарның тавза салдынган болгаш ханалары бедип үнүп олурар. Аңаа немей совхозтуң тудугжуларының күжү-биле 4 аал иитти чурттаар бажыңнарны ажыглалга киирерин планнаан бис.

Аныяк коммунист Николай Сүндүптүң удуртканы 6 кижи составтыг комсомолчу-аныяктар звенозу 50 телефонну кожар АТС тудуун эгелээр. Ажыл-агый аргазы-биле картофель шыгжаар анмаарны тударынга 20 мун рубльди тускайлаан.

Суурда ийи ханы кудукту өрүмнеп дооскан, насосту долгандыр кажаапы тударын, херимнээри арткан. Кызыл хоорайга чолаачылар хонар бажың биле машина тургузар бичии гаражты база тудар.

— Малчыннарның социал амыдыралын экижидеринче угланган тускай хемчеглеринер база бар-ла боор аа?

— Ийе, бар. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профобличөвүлелдиң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы доктаалын күүседири—бистиң дөрт хүлээлгевис. Кыштагларны электрижидерии, бажыңнарны тударын бирги эзлчегнин айтырыы кылдыр көрүп турар бис. Чодураа, Мугур-Тал деп черлерге малчыннарга 2 бажыңны, бир чаа кажаапы чоокта чаа ажыглалга киирдивис. Мажалыкка, Сарыг-Хаяга кажаалар тударынга 64 мун рубльди шиитгээдир. Ам 5 бажыңны, 6 чүнар-бажыңнарны тудуп эгелээр бис, ооң аңгыда 2 кудукту кылдырар.

— Каң-оол Салчакович, бир кол үүл болза, тулуг материалдары болгай. Оларны кайыын ап турар ирги силер?

— Тулуг ыяжын Шүйүүн Бавыдай деп черде белеткел рубль кирген. Төлевиделиң кылып, смета-документизин санап, четчелеп доозуп турар. Ук тудугнуң даштыкы хевирии шаанда маңаа турган Көпсөөк хүрээзи-биле дөмей кылдыр кылырын ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнери Көгел Саая биле Сергей Кочаа саналдаап, ол ажылды удуртуп турар.

Бисте Хемчик кыдыында Алаак деп чер бар, ында 251 гектар черни суттарып болур инженер-системалыг буганы 406 мун рубль-биле келирии чылын тудуп доозар ужурлуг бис. Район төвүнче аргыжар орукту экижидеринге дуза көргүзерии Тыва АССР-ниң улус депутадывые К. Дилакка соңгукчулар чагыг киирген үүве бо.

Тудуг материалдары-биле хандырылганын берге байдалын өөренип көргеш, туубу, шлак-бетон будурер цехтер ажыдарынын аргазын база бодап турар улус бис.

Тудуг-суур талазы-биле планывыстың дугайын допчулап чугаалаарга мыидыг ийин. Ажылывыс хөй. Тудуглар немежип-ле турар.

— Четтирдивис, Каң-оол Салчакович. Планныг сорулгаларыңарны күүседирин, ажылчыннарны өөртүп-ле турарын күзээр-дир бис.

— Четтирдим. Ораллажыпла тур бис.

Александр ХЕРТЕК белеткээн.

ЧУРУКТА: ажылчын Алароол Салчак бодунуң бажыңын өөрү-биле тудуп турары.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Үенин СУДАЛЫ ДҮҮН

КОМПОЗИТОРГА ТУРАСКААТКАН

Тыванып Композиторлар эвилелиниң баштаар черинин удуртулгазы-биле ССРЭ-ниң улустуң артизи А. Б. Чыргал-оолга турасказтаар кежээни эрттирген. Ол кежээге ооң чогаалдарын, өске авторларның шүлүктеринге чогаадып тургускан ырларын сураглыг болгаш бот-тывынгыр композиторлар күүсеткен.

ЭНЕРГЕТИКТЕР АЪТТАНЫПКАН

КЫЗЫЛ. Тыванып электри четкилеринде сес чүс ажыг кижи ажылдап турар. Олар шупту боттарының быжыглаан участокторын бүрүнү-биле харыылаар. Каа-Хем районнуң девискээринде харылзааның багай ажылдап турарының чылдагаанын тодарадыры-биле Александр Григорьевич Хабаровка баштаткан дөрт кижи составтыг бригада Бүрен-Бай-Хаак болгаш Сарыг-Сеп суурларда харылзаа шугумнарын хынап көөрү-биле аъттаныпкан.

Ол ышкаш Терлиг-Хаяда чыгыктың эвээш болуп турары-биле холбаштыр будүрүлгеле шаптыктаашкын эгелээн. Ынчангаш Баян-Колда подстанцияның чырыынын чамдызын Теолиг-Хаяже көжүп бээри-биле Владимир Филиппович Середнинин бригадазы чорупкан. Оны кошканыыны соонда будүрүлгеле ажыл шуудай бээр.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭН

Кызылдың башкы институдунда 800 хире кижи ботөөредилге-биле өөренип турар. Ам эге класстарнын башкылары өөредилге чылы төнгенин билек боттарының билинии белдирери-биле экзаменнер дужаар дээш четкилеп келгенер. Кышкы болгаш часкы дыштанылгалар үезинде кээп шыдавадан башкылар ийи семестрнин экзаменнерин дужаарынга белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Оларга институттуң башкылары лекцияларны номчуп, практиканы эрттирип турар.

БӨГҮН

КИЖИГЕ—ЧУРТТААР ОРАН

Кызылдың башкы институдунуң башкыларының болгаш студентилериниң чурттаар оран-савазы чедишпес дээш, чүвени моон-ма мурнуунга болуур эрткен хуралдарга удаздараа чугаалажып келген. Ниити чурттарга бажыңнарында башкылар болгаш студентилер кирер эжиктери аңгы дээрдеи башка, кады чурттап турар. Оон арыг-салгын болгаш корум-чурумуи тударын ында турар комендант харыылаар.

Ол айтырыг амгы үеде улам чидигленген. Чайгы үеде ниити чурттаага бажыңнага септелгеии чорудар айтырыг тургустуунуп келген. Ынчангаш институттуң администрациязы-биле кады профкомуун чурттаага-амыдырал комиссиязының каттышкан хуралы бөгүн хуралдаар залга болур.

Айтырыгны дораан шиитпирлээри берге. Ону өөренип көөр болгаш уругларны база оолдарны кайы общежитиеге тургузарын амдыгааштан дамзыны тургузуп эгелээн.

ДААРТА

ИЮНЬ 8-ТЕ ДАМЧЫДЫП БЭЭР

Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Б. Кечил-оолду шаңнаан Маадырның Сылдызын ооң төрелдеринге дамчыдып бээрииге тураскаатkан хурал июнь 8-те 17 шакта Политиктиг чырыдышкын бажыңында болуруи СЭКП Кызыл хооркому дыннадып тур.

«АРЗЫЛАҢ-ЧАМЫЯҢНЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

ШЕМИ. Тывапың хүреш федерациязы биле профэвилелериниң ВДФСО-нуң Тыва область чөвүлелиниң дугурушкаиы ёзугаар Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозка «Арзылан-Чамыяңның» шаңналы дээш хүрешти организастап эрттирер талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Тус черниң чурттакчылары ол улуг байырлалга шагла-ла белеткенип эгелээн. Чогаадып тургускан программада команда аайы-биле бирги чер дээш аът чарыжы, хүреш болур, аңаа 128 мөгеен салырын планнаан. Хоочуннар хол бөмбүүнге күжүн шенежир. Ол ышкаш дыштанылга кежээзин база организастаар.

«Арзылан-Чамыяңның» шаңналы дээш болур хүрешке республиканың шырак мөгелерин келирин базә чалаан. Аңаа шүүлген мөгелерге янзы-бүрү аттарны тыпсыр.

Маргылдаа июньның 9-10 хүннеринде болур.

НААДЫМГА УТКУШТУР

Сүттү саары болгаш ону күрүнеге садып турарывыс (1990 чылдың июнь 1-де медээ, килограмм-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1398	1506	1169	1256	3,7	4,3
Барыын-Хемчик	5360	4790	4730	3844	5,7	4,1
Өвүр	780	630	780	565	1,5	1,5
Сүт-Хөл	4281	3160	3519	2380	5,1	3,5
Чөөн-Хемчик	10509	10693	8963	9484	5,9	6,8
Улуг-Хем	16423	14030	14964	12518	6,1	5,0
Таңды	27656	27389	24547	23267	7,8	7,0
Бии-Хем	25712	20710	22630	16650	6,8	5,8
Тожу	890	1539	696	1305	1,8	3,3
Каа-Хем	17870	18422	13799	15319	8,3	7,0
Тес-Хем	2850	3432	2210	2856	3,5	5,3
Эрзин	2590	2546	2120	2260	3,6	3,8
Кызыл	10460	9949	9450	8251	5,4	5,1
Республика	126779	118796	109577	99955	6,2	5,6

ТАЙЫЛБЫР: 1—1989 чылда хонукта ниити саап турганы, 2—бо чылын хонукта саап ап турары; 3—1989 чылда хонукта күрүнеге дужаап турганы, 4—бо чылын хонукта дужаал турары; 5—1989 чылда хонукта 1 инектен сагганы, 6—ам бо чылын хонукта 1 инектен саап ап турары.

СЭКП Тыва обкомундан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумундан болгаш Министрлер Чөвүлелинден

СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, эвилел чергелиг персоналдыг пенсионер

Эрестол Даржаевич ДАРЖААНЫҢ

алдан тос харлап бар чораан мөчээнии ханы кажыдалбиле дыңнадып тур.

Үндезин реформаның оруу-биле

МИЛЛИОНЕР КООПЕРТИВ-СОВХОЗ

Хой ажылдыг «Чыраа-Бажы» совхоз мурнунда чылдарда ургулчу-ле карыдгалыг ажылдап турган. Экономикитиг үндезин реформаның ачызы-биле ыыла байдал шуут өскерилген. Күрүнеге өре, оон алыр чүүл барык-ла чок болган. Бот-орул ачарылга, бот-акшаланыышкын дээш "ажылдаанының түрнели ол. Бо аргаже киирер дээш, специалистер база дирекциядаа дыка күжениишкиннг, тывынгыр ажылдаан.

1988 чылда план ёзугаар 1 млн. 308 муң рубль түңнүг орулганы алыр тургаш, херек кырында оон 133 муңну хөйнү алган. А эрткен чылын совхозтуң орулгазы планнаанындан 1 млн. 038 муң рубль хөй болган. Ооң кол нуруузу мал ажылындан киргеи.

1989 чылда «Чыраа-Бажы» совхоз 4 млн. 391 муң рубльдиң продукциязын садып саарган, планын 119 хуу күүсеткеи.

Ажыл-агыйны башкарарының депшилгелиг арганарын улам-на ажыглавышаан, совхоз 1989 чылда бүрүнү-биле кооперативче шилчээн. Үш салбырлан ангыда, тудугжулар бригадазын, чурттагга-коммунал ажыл-агыйын, автопаркты, МТМ-ни база кооператинтер кылыр эде тургускан. Мында башкарылга демократинга үлезилеттингеи. Кооператив бүрүү дирекция биле кеэ-дит. Үш салбырлан кооперативтериң чүвеге. Уставтарын ажылны чонуң хураларынга бадылаан, дарганарын база соңгаан.

Кооператив-совхозта амгы үеде хойжу 3 бригада бар. Бо чылдың май 1-де медээ-биле алырга, бистс барык 30 муң баш мал бар, оон иштинде хой 25947. 1988 чылда турганыдан ниити мал 2810 башка өзүп көвүдээн. Совхозтуң 640 ажылчыныыңың 208-и хойжулар. Хойжу 104 ег-бүленнң чартыы арендa, а артканы ег-бүле керээзи-биле ажылдап турар. А «Хорум-Даг» кооперативтиң хойжулары 18 ег-бүле шупту кооператорлар. Керээлеринiң хуусаазы янзы-бүрү: бир чыл, 3 база 5—10-даа чылдыы бар.

Арендаторлар ай санында аванс алыр, а чыл төнчүзүнде ниити продукция дээш санажыр.

1989 чылда совхозтуң бир ажылчыныңың ортумак ажыл төлевири айда 197 рубль болган, ынчангаш бо чылын бир хойжу авазында 186 рубльди алыр кылдыр дорлаткан, а бедик классты малмынарлыы 245-250 рубль чеде бээр.

Арендаторнуң олча-ажыында, төнчү продукция дээш үзе саналашкыны-даа экн ажылдан хамааржыр деп чүүлду кооператор бүрүзү билир.

Продукцияның өртээн совхозта күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга чугаалашкаш бадылаан. Арендаторнуң дужаганы 1 центнер дүк дээш 683 руб. 54 көпеекти, 1 центнер немелде дензи дээш 161 рубльди төлээр кылдыр дугурушкан.

Керээде айыткан хүлээлгени арендатор коллектив чедир күүсетпээн таварылгада, 50 хуузун күрүнеиниң садын алыр өртээн ёзугаар совхозка эгидер, бир эвес ол хүлээлге совхозтуң буруузу-биле күүсеттинмейн барган болза, оон 50 хуузун арендаторга төлеп, эгидип бээр. А бир эвес ег-бүле бодунуң алган хүлээлгезин күүсеттпээн болза, дулгалдалдың 20 хуузун күрүнеиниң садын алыр өдө-биле совхозунга эгидер, кеэ-ден ашкан продукция үзе 20 хуу немелде төлевирни ол да өртен-биле совхозтуң кооператорга чедир саналаш, төлеп бээр. Мал чеми транспорт дээш төлевир учёт-план өртекте көрдүнеен. Ол төлевирлерни кооператорлар чек ёзугаар санажып ап турар.

Дирекция-биле арендаторнуң аразында хүлээлелерни керээде дыка тода айыткан. Күш-ажыл төлевириниң бо чаа хевирлери кооператорларның тура-соруун, хей-аъдын кедүрүп, оларның бот-тывынгыр, камналгалыг, хостуг ажылдаарынга делгем орукту ажыткан. Ынчангаш кооператив-совхоз эрткен чылын ялыр орулга планның 183 хуу күүсеткени таварылга эвес. «Хорум-Даг» кооперативтиң аныяк хойжузу Григорий Ооржак 1989 чылда 100 хойдан 100 хураганы алганда, ниити совхозтуу чүгле 62 хуу болган. Черле ынчаш хураган алыр талазы-биле көргүзүг дыка куду боол турары дуюреичиг.

«Чыраа-Бажы» совхоз-кооператив арендa ег-бүле келээ-ни шеглеметир талазы-биле дулгалдалыны дүрген шилчээнин алган, ажыл-агыйны эртемге үндезилеп башкарып турар. Ынчангаш Өвүр, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Сут-Хөл районнарның совхозтарынга база ажыл-агыйны боол турар. База бир чаа чүүл болза, ег-бүлелер молдургаларны, хаванарны арендa керээзи ёзугаар азырап, дужаап турар. Эң ылаңгыя ам 7 ег-бүле 80 ажыг хаванны арендага алгаш, азырап, эки түннелдерлиг ажылдап турар.

Кооператив-совхозтуң специалистери, удуртукчулары башкарыгаш улам сайзырангайжыдары-биле ажылдап, чон ортузунда тайылбыр ажылын күштелдиргеи.

Оолак КАРА-САЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Каа-Хемден ийи чагаа

ЧОННУҢ ХОМУДАЛДАРЫН, ДЫҢНАДЫГЛАРЫН ЁЗУГААР

Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединге сөөлгү үеле дыка хей хомудалдар, дилелер кирип, хууда айтырыглыг кижилер үргүлүү кээп турары чанчыл болуу берген. Олар боттарының билдиришкиннерине, дилеглеринге чамдык албан черлеринде, организация, будурүлге черлеринде ажыл-агыйжы эвес чоруктарны илередип, чамдык кижилерниң талазындан боттарының эрге-дужаалын шын эвес ажыглап, күрүнеинiң хей көрөнгизин самчыгдап, техниканы садыглап, үреп турар дугайында бижип база чугаалап турар.

«Бурунгаар» совхозтуң ажылчыннары огород-бригадазында дуюреңнг дээ-далдың дугайында СЭКП райкомунга, районнуң күүсекчи комитединге, улусчу контроль комитединге чаңгыс удва эвес хомудалды киирип келген. Ол совхоз эрткен чылын ногаалар өстүрери-биле көрейлер бригадазын ажылдаткан, оон кандыг-даа орулга чок, улуг когаралдың болган. Олар өстүрүп алган ногааларын боттары сатказ, акшазын ап алгаш, чаңа бергеиңер. Ол айтырыгны совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы эш Мальцев күш-ажылчы коллектив чөвүлелинге тургускаш, буруулуг кижилерни истелге органнарынче киирип, совхозтуң директорун ажылдан хостаар дугайында айтырыгны кедүрген.

«Енисей» совхозтан элээн хей механизаторлар директор Б. В. Трубиновтуң бодуунуң эрге-дужаалын шын эвес ажыглап, совхозтуң эвээш эвес техникаларын тразы-биле сайгарып, ажылчыннарга эптиг-ээлдек эвес, каржы, бюрократсыг чоруунуң дугайында улусчу контроль комитединге киирген. Ол материалды районнуң улусчу контроль комители хынап көргеи. Хыналлдан ында биижээн фактылар шын болуп илерээн. Районнуң улусчу контроль комители Трубиновтуң дугайында материалды СЭКП райкомунга киирген. Партия райкому ону партия кежигүнүнден үндүрүп, ажылындан хостаан. Совхозтуң техникаларын кайы хамаанчок садыглап турган дугайында материалды истелге органнарында киирген.

«Енисей» совхозтан хуу чондан садып алган өшкү болгаш хой дүгүн чамдык кижилер самчыгдап турар деп хомудал районнуң улусчу контроль комитединге киирген. Ол материалды хынап көөрүн совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы П. П. Москаленкога даасkан. Оон хыналлазындан илерээнн болза 250 кг аигор өшкү болгаш хой дүгүн хуу чондан садып алган. Ол дүк совхозтуң складынга киргеен. Оон ниити түңү 3600 ажыг рубль болуп турар. Ол материалды истеп хынаары-биле район прокуратуразынче шилчиткеи.

Бүрениң бажың-интернадындан картофель донуп үрелген дугаймда медээ киргеи. Хыналлаан интернаттың директору Е. Н. Жуйков картофель урар, шыгжаар черинин септелгезин чорутпаан болган. Одалга системазын ажыглалга киирбээнн илерээн. Оон харазы-биле 11 тонна чемге хереглээр картошка донуп үрелген. Ол буруулуг кижилерге харыысалганы хүлээткеи.

Дерзиг-Аксының уруглар садыгларынга үндүрүп бериеи эътпээн-дээ ажылдап. Инда ажылдап турар кижилер эътпи боттары үлежип ап турар дугайында хомудалды бижээн. Хыналлаан илерээнн болза садык эргелекчизи А. Быкова март айда уруглар чемгереригбиле 83 кг өнек эъдин райподан алган. Ооң 56 килограммыи ажылчыныларга саткан. Ол үеде садыктың уругларын хаван эъди-биле чемгеиң турганы илерээн. Ол ышкаш коллективтиң ажылында улуг четпестер бар. Даңзыда 49 уругнуң 31-и садыкте турар. Инда өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарның деңнели куду.

«Енисей» совхозтуң клубунуң капитал септелгезин 1989 чылда И. А. Алексеевтиң хелезиленген бригадазы кылгаш, 60 муң рубльди алган дугайында хомудалды билдириишкин республиканың болгаш районнуң улусчу контроль комитединге келген. Хынап көөрге, ол бригада клубтуң капитал септелгезин чедир кылбайн, 16 муң рубльдн ажыр телеттирип алганы илерээн. Аңаа совхозтуң директору турган Б. В. Трубиңов, совхозтуң бухгалтериа апарады буруулуг болган. Ол материалды көөрү-биле республика комитединче шилчиткеи.

Сөөлгү үеде районнуң улусчу контроль комитединге районнуң удуртур ажыллакчылары боттарының эрге-дужаалын шын эвес ажыглап турар дугайында материаллар база келгилээн. Ол материалды районнуң улусчу контроль комитеди партия райкому-биле кады сайгарып көрүп турар.

Клименгий ОЧУР-ООЛ.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

ЧЕРИНГЕ ЫНАКШЫЛЫ, ХҮНДҮТКЕЛИ

Сергейниң черинге ынакшылы, ажыл-ишке сонуургалы бичиизиде-ле одуурган. Трактор башкарган аңазының чанынга олурупкаш, Тээлиниң делгеминерин, ында дүн-хүн чок ажылдап турар тараажыларының чымыжын магадаар, аңаа баргында, шак-үениң эрткенин, чанарын безин уттуптар турган. Механизатор болуур дээн күштүг күзелин чедип алыры-биле сески классты дооскаш, Кызылдың № 1 профтехучилишезинге өөренип киргеи. Үш чыл билдиртпейн эрте берген. Көдээ ажыл-агый техниказын башкарарының дипломун холга тутkан аныяк оолга совхозтуң директизязы бүзүрээш, аңаа чаа тракторну быжыглап бергеи.

Адазының база өске-даа хоочун механизаторларның деткимчези, чагыг-сүмелеринге даянып алгаш, ажылынга баштай таварышкан бергелерни ажып эртип, мергежилиниң хынын Сергей чоорту тыва берген.

Оон ам 30 чыл наза-харының 12-зи Эдер-Күйнүң шөлдеринге үңүш-дүжүт өстүрери-биле холбашкан. Чер чарырындан, үрезин чаштырарындан аңгыда, хөрзүнүү минералдыг болгаш органиктиг бүдүмелдер-биле чемнiчидер, үңүштү чайын хайгаараары, суггарары, бок үңүштер-биле демисел, дүжүттү ажаары—бо бүгү чүүлдерин практика кырынга шингээдип ап, чоорту аңаа мергежин, өске өөрүн база өөреткеи.

Сергей Ногай үениң базымы-биле 2 чыл мурнунда чамдык эш-өөрүн эвилелдеп алгаш, бот-орулга-чарылга негелдезн-биле ажылдаар күзелин дирекцияга чугаалаан. Ону деткээн. Ийи талалыг керээни чаргаш, 440 гектарга сиген тарып өстүрерни хүлээнгеи, техниканы база дугуржулга ёзугаар алган. Звеноңуң баштайгы чылда-ла үндүрген чарыгдалдары эвээш, кылган ажылы хөй, ынчангаш 43 муң рубль орулганы алган. Оон 23 муң рубльдн чарыгладларга ажыглаар кылдыр арттырып алган.

Чоокта чаа Эдер-Күй ховуунга барып, Сергей Ногайны сураглап чораан, ужураштым. Чер чарып турган трактору доктаадыпкаш, дерии чодуп тура чугаалашты. Сут орай батса-да, 457 гектар сиген шөлүнүң чамдыызын суггарып доозупкан, 27 гектарда хөй чылдыг сиген үрезниин чашкан, 245 гектарда чемнiчидилгеии төккеи болду. Кады ажылдап турары Харлыг-оол Чүдүктү. Виталий Дүрзүүнү, Валерий Хомушкуну, Дмитрий Адыгны адап мактады.

— Бо чылын аренда керээзинче шилчип, 6 трактору, сиген кезер 2 база сигении

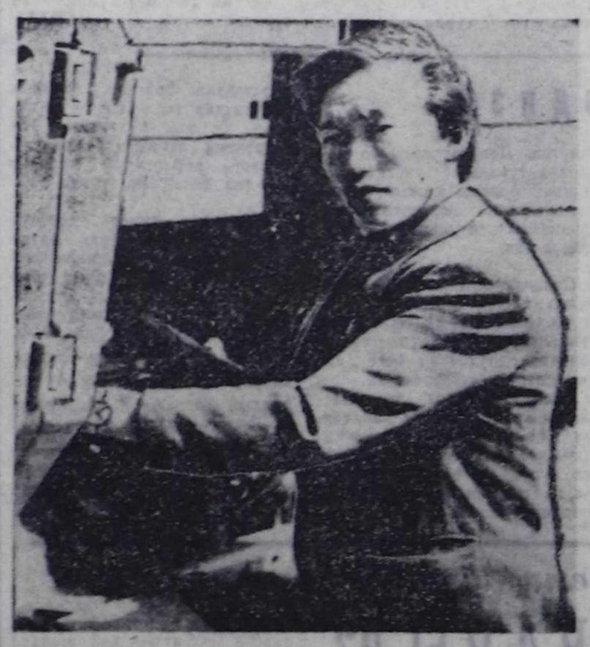

болер 2, пресстээр 1 машиналарга немештир Т-16 маркалыг трактору алдывыс. Техниканы боттарывыс септедивис. Ниити шөлүүстен 845 тонна сигении алырын керээде айыттывыс. Агаар-бойдустуң таарымча чок чүүлдери турза-да, суггатты чөп ажыглап тургаш, хүлээнгеивисти күүседир арга бар—деп, звено удуртукчузу бүзүретти. Ол сөзүнге ээ болуп шыдаар-даа.

Эки ажыл, бүдүштүг мөзүшнар кижиин көдүрер болгаш алдаржыдар, каастаар. Мергежилиге бердингеи, алыс боду идепкейлиг, үениң негелдезиниге дүүшүүр чаа чүүлдерни дилээн чоруур ажылчын Сергей Бугалдырович Ногай СЭКП кежигүнүнге кирге-ле 6 чыл болган. Эрткен соңгуулдаларда чон аңаа бедик бүзүрелдя илередип, Ээр-Хавактың № 37 соңгулда округундан Тыва АССРниң улус депутадынга соңгаан.

Оон программазында Адыр-Мажалыктың бугазын септээри, Эдер-Күйнүң суггарылга системазын эде кылыры, черни чемнiчидери, интенсивтиг технологияны ажыглаары көрдүнеен. Бо айтырыгларны чогумчалыы-биле шинтпирлевээн шаанда, оон сеткил-сагыжы оожургавас-даа. Берген сөс дээш ажылдап турар.

Александр ХЕРТЕК.
ЧУРУКТА: С. Б. Ногай, Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ПЛАННЫГ СОРУЛГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИР ДЭЭШ

Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Барыын-Хемчик районда агроүлетпүр каттыжыышкынының кол зоотехниги Э. М. Куулар-биле ужурашкаш, республиканың малчыннар Наадымынга уткуштур планныг соруглгаларны район канчаар күүседип турарының дугайында чамдык айтырыгларны соңуурган, оонбиле беседалашкан. Ам ону моон адаанда парладывыс:

— Эрес-оол Маскыр-оолович, бо чылдың бирги чартыы доостурунга чедир бир ай четпес үе арткан. Районнуң совхозтары күрүнеге эът, сүт дужаар талазы-биле канчаар ажылдап турар ирги? Наадым база удавас чоокшулаан-дыр.

— Ажыы-биле чугаалаарга, чартык чылда мал продуктуларын садарының байдалы элээн нарын. План күүсединге чедир ам-даа 208 тонна эът херек. «Барлык», «Шекпээр» совхозтарда хөй даалга арткан. Күрүнеге дужаар малды анчы семиртип, азыраар талазы-биле ажыл барык чоруваан турар. Ынчангаш арган мал дужаар «аарыышсыз» уламчылавышаан. Бо чылдың бирги кварталында дужаганывыс 822 мыйыстыг бода малдың 38 хуузу, азы ыының коллективи эрестиг ажылдап, сүт дужаарын 157 килограммга көвүдеткеи. Ынчангаш бирги чартык чылда планнан ажыр 25 тонна сүттүг хейнү садып болур аргалыг.

Ниитизи-биле чартык чыл доозулгуже, «Барлык», «Шекпээр», «Дөн-Терезин» совхозтар 247 тоннаны садар ужурлут.

— Ажыл-агыйларда сүт саалдазының кудулаанын чүүн-биле тайылбырлап болур ирги?

— «Барлыкта» бо чылын силос барык чок болган, өске ажыл-агыйлардан саттынып ап кыштады. «Дөн-Терезинде» чылдың бо үезинге турганындан сүт саалдазы «Барлыкта» 387, «Дөн-Терезинде» 122, «Шекпээрде» 328 килограмм эвээжээн.

— База бир айтырыг, Эрес-оол Маскыр-оолович, районда ам малдың чайлаглашкынынга белеткел канчаар чоруп турарыл бо?

— Шээр мал кадарчыларының чайлаглаар черлерии ам тодарадып, чугаалажып турар. А сүт-бараан фермаларының турар черлеринде хамык чүүлду септеп эгелээн. «Дөн-Терезин» совхозтуң Алаак фермазы Эдегей иштинде чайгы турлаанда чеде берген. А «Барлыкта» чайлаглаашкынга белеткел. ону эрттирер талазы-биле кылыр ажылдар хөй, байдал амдыызында берге. Кадарчылар сиген, тараа шелдериннң чоогунда чазаглап турар, ынчангаш оларны чайладыр талазы-биле хемчеглерни дарый албас болза хоржок. Час-Адырже, Актың Баян-Кол, Мунгаш-Аксе баар көвүрүглерни кылып, оруктарны септээр, чаа чайлагларны дилеп тывар херек.

— Хой кыргыыр чугула кампания келген болгай. Ажыл-агыйларда бо талазы-биле белеткел кандыг ирги?

— Бо чылын районнуң совхозтары ниитизи-биле 48900 улуг хойну кыргыыр. Амгы үеде 7 пункт бар, оларның биреэзи Час-Адырда — малчыннарның чайлаанда. Кыргылда пунктуларында белеткел ам-даа эгелевээн, чамдык пунктуларны харын үреп каапкаиы-даа бар, эң ылаңгыя «Шекпээр» совхозтуң Бичe-Тей салбырында пунктуның столдарын ынчангаи. Аксы-Барлыкта дүк складының кырында шиферин үрегдээн. Оларны ам-даа септеп кирбээн. Электриниг хачылар база четче эвес, бо талазы-биле байдал дүүренчиг.

— Эрес-оол Маскыр-оолович, күрүнеге эът, сүт дужаар талазы-биле база чайлаглаашкынга, кыргылдага белеткелдерде байдал элээн нарындыр. АҮК кандыг хемчеглерни ап турар ирги?

— Бо айтырыглар талазыбиле май 17-де Агроүлетпүр каттыжыышкынының чөвүлелиниң хуралынга чугаалаштывыс. Аңаа совхозтар директорлары, зооветспециалистер олурушкан. Мен бодум үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр дыннадыг кылдым, оон ангыда чамдык директорларның тайылбырын алдывыс. Тускай шинтпирни хүлээп алган бис. Ажыл-агыйларга барып, оларга боттуг дуза чедирнн уламчылаар бис.

Июль айның эгезинде районга, оон Кызылга Наадым болуур болгай. Орта күш-ажылчы чеднишкиннерлиг ужуражыр дээш, малчыннар-даа, зооветспециалистер база удуртукчулар-даа улам күзенишкининг ажылдавас болза хоржок. Күштүү мөөнүээр апаар бис.

Интервьюну Хюг-оол МОНГУШ алган.

НИИТИ КҮШ ХЕРЕК

КАА-ХЕМ СУУР. Сөөлгү үеде өрт халавының аймыы улгаткан. Чүге дээрге олар Тываның дыка хей девискээрлеринде үңүп турар. Өрттүг кымнар үндүрүп турарыл? Мен бодаарымга, хемнерден балыктан чораан улус, воходтаан өөренiкчилер, чамдык серемчилел чок чоруук кижилери одаан чедир өжүрбейн баар иинкпе, азы таакпы одуун ол хевээр октаптарындан өрт болу бээр ышкаш-тыр. Өрттү болдурбас дизе, одаглаган черии долгандыр каскаш, чоруурда ону сүт-биле эки өжүрүп каарын үтпас херек.

Хып үнген өттүү өжүрүп каар ирги бе деп эрбейн, олче ходфай организацияларын, шеңиг кезектерин, милиция эмылдакчыларын, АТБ-лер коллективтерин эвилелдеп, ниити күш-биле хөделирн кончуг чугула деп бодаар мен.

Дарый хемчеглер алыр болза-ла, өрттү өскүтпейн, дүрген үзүткап чок кылырынга аргазы бар апаар.

Назежда ХЕРТЕК.

ӨРТ КЫППЫШААН

БАЙ-ТАЙГА. Барык май айны төндүр Бай-Тайга биле Барыын-Хемчик районнарның девискээриите өрттер хып келди. Изиг хүннер үзүктелбейн келгеии-биле олар чаа-чаа черлерге тыптып кээп турар. Бо эмкл талазы-биле харыысалгалыг эштер ону болдурбазының дугайында хемчеглерян өй-шаанда ап, кайы-бир черге өрт тыптып кээрге-ле, үдур өжүрүп турган болза, ындыг улуг хемчээлге ол чаптылын чоруй барбас-ла болгай.

Чамдык кижилериниң чугаазын дыннаарга, чаъс чаярга өжер болгай ваи, дигилээрдир. Агаар-биле «чугаалажып» алган эвес, дээрже көрүп алгаш орган херээ чок эвес чүве бе?.

Өрт Аянгаты, Час-Адыр, Шуйнуң Мөңгүлектер, кат-чимистиг Ак-Хем, Бавыдай, Ала-Белиг ол ынчаар чаптылып чоруй барган. Оон ам кат-чимис-даа үнмези билдингир. Ацмен, эм оъттар оон «чидиг» дылынга база таварышкан болдур эвеспе. Бо дээрге, улуг когарал ышкажыл. Шивилиг аржаанының девискээринде өрттү өжүрер талазы-биле ол үезинде, чогуур хемчеглер алдынмайн келген.

Өрттү өжүрер талазы-биле шинтпирлиг хөделип, олче хей-ниитининң күжүн мөөнүээри чугула айтырыг.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

«Шынга» харыылар

ХОМУДАЛДЫ КАДЫ САЙГАРГАН

1989 чылдың түнели-биле ег-бүле керээзи ёзугаар оларга шын эвес төлеп берген дугайында хомудалды редакцияга бөлүк малчыннар бижээн.

Оларның чагаазында айыткан чүүлдерни ханызы-биле шын сайгарган, харыылап бээрин редакция «Таңды сыны» совхозтуң дирекциязындан дилээн. Аңаа дараазында харыыны алган бис. Оон утказы мындыг: малчыннарның чагаа-хомудалын АҮК-түн, совхозтуң специалистери-биле кады ниити хуралга сайгарып чугаалашкан. Аңаа малчыннарның айтырыгларынга чедир харыылап, тайылбырлап берген. Төлевирни тариф база өртек ёзугаар санап берген турган.

А Алак-Даа бригадазының кежигүннериниң чартык чылда маллан алган немелде дензизин чогуур үезинде төлеп бербейн барганы шын. Ону чылдың түнели-биле чедир санап берген. Малчыннарның стаж акшазын чүгле күш-ажыл дептерии барымдаалап төлеп берип турар.

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг хевирлиг айтырыглар өске-даа совхозтарның малчыннарындан кээп турар. Ынчангаш моон ап көөрге, ажылчыннарның билбес айтырыы хөй, ону специалистер—экономистер, бухгалтерия ажылдакчылары, профком улузу, зоотехниктер, агрономнар чедир тайылбырлап бербейн турар.

Ажылчыннарга шак мындыг темалыг кичээлдерии ыяап-ла эрттирер болза эки. Чүге дизе ажыл төлевири кандыг болуруи билип алыры албан. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, чоннуң юридиктиг өөредилгезин организастаар херек.

ХАРЫЫЗЫ ОРАЙ-ДАА БОЛЗА КЕЛГЕН

Мурнунда «Саян» совхозтуң бир салбырының төвү турган Ленинка суур эзнзиреэн, ында клубка кино үндүрер аппаратураны база аппарган, механизаторларны кыш-чай чокка Өөк суурже дажыглап, үе эрттирип, кывар-чаар материаллар чарыгдап турар, ол ышкаш Ленинканың девискээринде одаплар болгаш тарылга шелдери күргульаи дугайында ук суурнуң бөлүк чурттакчыларының хомудал чагаазын 1989 чылдың апрель 12-де «Шынга» парлаан бис. Чоннуң дилээн харыыны болгаш ам ёзугаар совхозтуң директорунга, чоннуң юридиктиг өөредилгезин организастаар херек.

Ол дугайын база катап телефоннан айтырып, оон соонда солунга база бижээн бис. Бир чыл мурнунда үнген шүгүмчүлелдиг материалга харыы ам келген.

Райкүүском даргазының орлакчызы А. Максимовтуң ат сылганы харыызы мындыг: Ленинка суурну катап хөгжүлеп дугайында айтырыгны Өөк көдээ Советиниң сессияларында, «Саян» совхозтуң дирекциязынга каш удаа тургускан. Аңаа чугула акша-хөрецгиниң четпезиилеп бо айтырыгны совхозтуң дирекциязы үр үе дургузунда чогумчалыг шиитпирлеп чадап келген.

Оон соонда, улус депутаттарының Өөк кедээ Советиниң бир сессиязынга «Ленинка биле Могой суурларның экономиктиг болгаш социал төгжүлдезиниң дугайында» айтырыны чугаалашкаш, тускай шиитпирни хүлээп алган.

Улус депутаттарының район Советиниң күүсекчи комитединиң 1990 чылдың март 27-де хуралынга «Ленинка суурнуң тудуушкунунуң чинглие планының дугайында» № 56 шиитпирни хүлээп алган. Ол ёзугаар «Саян» совхозтуң дирекциязы бо чылын ук суурга 200 бызаа кирер кажаанны, ийи-ийи аал чурттаар 5 бажыны ажыглалга киирер ужурлуг. Ол ышкаш клубту шуут чаартып септээр. Моон соңгаар чоорту аңаа 200 олуттуг клубту, 50 олуттуг уруглар садыи, эмнелге пунктузун болгаш өске-даа объектилерни тудар.

РЕДАКЦИЯДАН: Ленинка суурнуң чурттакчыларының үлелээн Бии-Хем райкүүском база «Саян» совхозтуң дирекциязы-даа ханызы-биле өөренип көргеии эки-дир. Партияның кичээнгейиниң төвүнде кижи туруп турар. Платформала ынчаар айыткан. Ынчангаш чоннуң чөптүг дилеглерииге дыннангыр болуур ужурлуг бис.

БОТТАРЫ ШИЛИП АЛГАН

Политиктиг өөредилгениң шынарын экижидер, ооң дээштиг чоруун болгаш ажылын чогумчудар талазы-биле СЭКП ТК-ниң доктаалын удуртулга болдуруп, ол талазы-биле чаа аргаларны бистин Бажын-Алаак суунуң пропагандистери ажылгаа турар апаарган.

Чижээлээрге, Бажын-Алаак ортумак школазында партия эге организациязы (секретары Анай-оол Монгуш) политөөредилгени чогаалдыкчы ёзу-биле эрттиреринге кичээнгейлиг үгленнирип турар. Ооң түнелинде школада политөөредилге чыл бүрүзүнде доктаамал чоруп, ооң киржикчилериниң саны көвүдеп, оны эрттирип, организастап турарларының агитөөргежили бедип турар, а дыңнакчыларның сонуургалы улгадып, кичээлдерге киржилгези идепкейжин келген.

Партия эге организациязының чоокта чаа эрткен хуралынга школада политөөредилгениң түнелинин чугаалашкан.

Школаның директору Дашдорл Ооржак ажылчыныарга политкичээлди боду эрттирип, кичээл бүрүзүн практиктиг чүүлдер-биле холбап, сан-фактыларга даянып алгаш, диаграммаларны доктаамал ажыглап, лекцияларны ажык чугаа кылдыр организастаарынче үглап келген. Ол бодунуң лекцияларыга республиканың, районнуң болгаш совхозтуң бүгүнгү амыдыралындан чижектерни киирип, бадыткап турар. Ылангыя амыдыралла чаа чүүлдерже кичээнгейни үглап, национал харылзаалар, политика, шөлээ, чер дугайында Хоойлуга тайылбыларны кылып, кичээлдерни солуп кылдыр белеткел, эрттирип келгенин дыңнакчылар чугаалап турар. Лекцияларга белеткенирде, ол чүгле солуннар эвес, харын политиктиг болгаш чечен чогаалтарны хөйү-биле ажыглап турар. Ооң түнелинде кичээлдериниң шынары экижээн, ажылчыннарның бот-харыысалгазы бедип, күш-ажылдың сагыга-чуруму бижыгып, хөйнинти ажылынга оларның киржилгези улам идепкейжин келген. Ажылчынар Галина Ооржак, Татьяна Доңгак, Зоя Ондар, Елизавета Кара-Сал болгаш оон-даа өскелерниң кичээлдерге белеткели багай эвес, олар — суурда үлегерлиг өөрүлелериниң ээлери.

Башкылар аразында политөөредилгени Лай-Сат Артына база эки удуртуп турар. Оон кичээлдери айтырыг-харыы, дискуссия база «тегерик стол» хевирлиг эртип турарындан дыңнакчылар апаа доктаамал киржип, боттарының санаалнын солчуп, ямыдыралчы чижектерни хөйү-биле ажыглап келген. Башкылар Ирина Намжай, Оолак Сарыг-Хая, Кертик-оол Ховалыг болгаш оондаа өскелериниң белеткели эки, читкартиралар ажылынга доктаамал киржип турардар.

Партия эге организациязынга политиктиг өөредилгеге «Билиг» ниитилелиниң район оганазиациязы практиктиг дуза көргүспейн турарын хуралга демдеглээн. Кичээлдее үезинде чамдык темалар сайгарылгазынга бергедээшкиннер чаңгыс эвес удаа тургулаан, ылаңгыя очулга талазы-биле.

Келир өөредилге чылында пропагандистер хуваалгазынга дыңнакчылар боттары киржип, пропагандистериң ажылынга үнелелди болгаш сүмелерни берип, оларны коллективтеп боттары шилип алыр дугайында чугаанга кылганы дыка төптүг. Көдээ Совет, школа ажылчыннары боттарының пропагандистерниңге Анай-оол Монгуш биле Даш-оол Ооржакты, я башкылар — Лай-Сат Артынаның болуунун дилээн барымдаалаашкы, Кызыл-оол Сарыг-Хааны сонгуп алганнар. Бо чүүл ажык-чарлыг чоруктун болгаш демократияның база бир чижээ.

Александра МОНГУШ.
Бажын-Алаак суур.

КӨСКҮ АГИТАЦИЯНЫ ТЫВА ДЫЛГА КЫЛЗА

Тыва дыл дугайында эртем конференциязы эрткен соонда, эртемденнериниң, он-оон бижикчилериниң материалдары солуннарга парлаттынганын сеткилдиң дойлуушкуну-биле сонуургап иомчудум. Ол конференцияга мен база киристим. Анаа мээн адым база сойгалаткан. Төрүттүүген шаралыг чаштың чырык чер кырынга көзүлген незинге эртиие дээрэн чугаажок. Ол хүн аалывыска Молорик деп укранн ниженер шайлаш, эрткен деп дыңнаан мен. Аларелениң менээ шанналн адыг ол болган чүве-дир.

Тыва дыл дугайында чугаа оолдар, кыстарга чангы дег чыжырт дигеп. Чүс-чүс кижилер чугаа культуразын сагып эгелээни өөрүнүүл. Чыргаланды болгаш Кызыл-Чыраа культура бажыннарынга 250—300 ажыг ажылчы чоннуң ниити хуралларынга орус болгаш тыва дыл холуштурган сөстер дыннаабаан. Самагалдайның аныяктары хуралдарга, каяа-даа хайнактап чугаалаарын шегжей берген, өөрүнүүг чорду.

Эрткен чылын Самагалдайның Культура бажыңынга хөрээжен чоннуң хуралынга «хайнак» сөстерни кыстар ажыглап тургулады. Чараш херээженнерниң шырайынче көрүп олура, кыптыккан чоргааралым бок сөстерден өже бээр чорду. Чугаа культуразы кайдал?

— Дээллың бир дугаар башкызы кымыл?

— Авазы —деп, эриг чымчак сөстү адаан бис. Дыл культуразын ажы-төлге аваар өөредип, кижизидип турар.

Районнуң албан дылын кымнар чаартырыл? Албан черлериниң адрестери, кудумчуларда янзы-бүрү плакаттарны, самбыраларны болгаш орус дылда албан бижиктерин кымнар чаартыр ужурлугул? Кажан төрээн дылывыска бижиир ужурлуг бис? Бо айтырыглар кижиниң дүвүредип келир.

Эрткен чаа чыл Шагаазы орус шимелге-биле эрткен. Шагааны кайы дылга чүрүп көргүзери билдинмээн. Соңгулга кампаниязының көргүзүг материалларын база орус дылда биживишаан бис. А оран камгалалының дугайында сөстерни болгаш ёрт база орук шимчээшкини биезги-ле орус сөстерде бакка-сокка бижип каан... Ол-ла бүгүнү төрээн дылывыска бижил каар болзувусса, чаштарга, аныяк болгаш улуг кижилерге кижизидилгелиг болур деп бодаар мен. Ооң тодаргай чижээ: районнуң хереглекчилер ниитилелиниң чамдык магазиннериниң иштики шимелдези ийи дылда көстүп келген. Хлеб садыып ап тура-ла, хлебтиң кайын төрүттүүгенин билип алыр-дыр. Чигир, каттан бүдүрген чемнерни чүге ийи дылга угаадып болбазыл?

Ол ышкаш районнуң суурларынга алгы-кештен кылган кышкы тоннарлыг, хөм идиктерлиг, тыва бөрттөлиг оолдар, кыстар хөйү-биле көстүп келген. Час дүшкен, оолдар, кыстар национал хепсиныг көстүп келирге, аңаа кым өөрүвес боор. А көскү агитацня черчерлерде орус дылда хевээр, көдээ черлерге тывалап бижизе кандыг боор. Кудумчулар аттарын база чараш, көрүштүг, хөөлер, угулзалар биле каастап кылаа.

Моторж ТИРЧИН.
Радиоорганизатор.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өөрүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле **шаннаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Агзамов Фогель Агзамович —«Тыва хамаалы тудуг» трестиң септелге-тудуг эргелелиниң чазаныкчызы.

Белокрылова Зоя Яковлевна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжышкынының ажылчыны.

Белоусов Иван Акиндимович —Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазында чолаачы.

Бирюков Валерий Георгиевич — № 15 ортумак школаның башкызы.

Бузина Людмила Васильевна — Тыва АССР-ниң Күрстрахование эргелелиниң улуг инспектору.

Вавилова Миляра Ивановна— № 15 ортумак школаның башкызы.

Гончаров Валерий Михайлович — «Каа-Хем» разрезтиң экскаватор машинисти.

Ганчарова Нинель Михайловна — «Каа-Хем» разрезтиң кадр киллизиниң начальниги.

Горшкова Валентина Георгиевна— хоорайның харылзаа белдириниң ажылчыны.

Дулов Николай Александрович — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Елисеева Любовь Федоровна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң поликлиниказының эпидемиологунуң дузалакчызы.

Иванов Виктор Алексеевич — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң чанында «Труд» күрүне-кооперативиниң бүдүрүлгезинде оператор-таңчымал.

Поморцев Александр Николаевич — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында көдээ ажыл-агый албанының күрүне эргелелиниң башкарыкчы инженер-чер тургузукчузу.

Потапов Юрий Прокопьевич — көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Растворцев Петр Серафимович— «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң электрокаиналкчызы.

Русина Линда Александровна— «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжышкынының быжыкчызы.

Рыбалов Василий Николаевич — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазында чолаачы.

Сафрина Галина Сергеевна —ийиги чергенниң курлавыр бүдүрүлге-белеткел конторазының директору.

Сафронов Алексей Иванович — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Середкин Евгений Иванович — хоорайның харылзаа белдириниң почта үделге талазы-биле почтачызы.

Сергеева Зоя Ивановна — онкология диспансериниң ажыл-агый сестразы.

Скрипальщик Эдуард Александрович — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң өрүмнекчизи.

Смирнова Валентина Александровна — онкология диспансериниң лабораитызы.

Страшкова Галина Георгиевна — № 15 ортумак школаның башкызы.

Тутенко Нина Ивановна — «Каа-Хем» разрезтиң ажылчыны.

Трофимов Владимир Александрович — «Каа-Хем» разрезтиң котел машинизи.

Тюлюш Анастасия Доңгаковна — хоорайның харылзаа белдириниң оператору.

Филиппов Александр Петрович — Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң автобазазының чолаачызы.

Фунтикова Надежда Георгиевна — көдээ ажыл-агый техникумунуң башкызы.

Хертек Раиса Баалыровна— онкология диспансериниң санитарказы.

Хомушку Очур-оол Чажинович — хоорайның харылзаа белдириниң электромонтеру.

Худяков Василий Нестерович — пенсионер.

Цыганова Альбина Григорьевна — «Тувафоторазиобыт» бүдүрүлге каттыжышкынының № 1 парикмахерскаязының мастери.

Черемина Фаина Васильевна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң поликлиниказында эмчи сестразы.

Чеснова Нина Глебовна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжышкынының быжыкчызы.

Чымба Хураган-оол Түлүшович—Тыва Агроүлетүр эвилелиниң «Могер» лабораториязының кол зоотехниги.

Шайдурова Луиза Александровна — «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң инженери.

Ширнина Нина Дмитриевна — онкология диспансериниң улуг эмчи сестразы.

(Уланчылыг).

ДАРЖАА
Эрестол Даржааевич

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, эвилел чергенниң персоналдыг пенсионери Эрестол Даржаевич Даржаа алдан тос харлап бар чораан, 1990 чылдың июнь 4-те мөчээн.

Э. Д. Даржаа 1921 чылын июлюң 25-те Тоожу районнуң Ак-Тайга деп черге төрүттүнгеп. Бичизинден тура ини кадарып, ынчап өөренген. 1950 чылдан бээр «Совет Тыва» колхозка, «Совет Тыва» болгаш «Май 1» совхозтарга ажыллап келген. Ажылышке кежээ, даандырган ажыл-херек дээш харыысалгалыг, алызындан анчы уктуг болгаш өлүк-тывыш ажылының аргаларын эки шиңгээдип алган. Чыл санында эки көргүзүглерни чедип алгаш, ажыл-агыйының экономиказын хөгжүдүрүнге улуг үлүг-хуузун киирип чораан.

Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга чедип алган эки көргүзүглери база болгаш алган социалистиг хүлээглелерин доктаамал ажыр күүседип келгени дээш Э. Д. Даржаага 1966 чылда Социалистиг Күш-ажылдыи Маадыры атты тывысхан. 1982 чылда пенсиияже үнгүже чедир күш-ажылга доктаамал эки көргүзүглерни чедип ап чораан. Э. Д. Даржаа арат өгбүледеп үнген мурнакчы кижилериниң бирээзи, мөзүлшинар талазы-биле чаагай сеткилдиг кижи чораан. Ол аныяктарның доктаамал дагды-ныкчызы турган.

Э. Д. Даржаа республиканың хөй-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң иижи чыскынының депутадынга, район болгаш көдээ Советтериниң депутадынга каш удаа сонгуткан.

Э. Д. Даржааның күш-ажылчы ачы-хавыяазы белик күүрүне шаннаалдары-биле демделетиңген. Ол Ленин орден болгаш өлүг-тывыш каш медальдар-биле шаннаткан.

Кайгамчык болгаш биче сеткилдиг кижи Эрестол Даржаевич Даржааның чыртыкылыг тураскаалы бистиң чүректе-ривиске кеззеде артып калыр.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, А. К. Кайчай, А. А. Мельников, Ш. П. Куулар, В. А. Оюн, И. М. Сувандии, С. Д. Киров, У. А. Бавуй-оол, Д. Д. Даваа, Й. П. Сафонов, В. О. Янчат, М. К. Менгуме, Т. Ч. Норбу, В. С. Дамдын-оол, Б. Ш. Серен, Ю. Ш. Күнзегеш, З. Б. Чаламба, С. Н. Салчак, В. В. Содунам, А. Д. Колев, С. Б. Дугур, А. Б. Монгуш, К. Б. Кушкаш.

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСКЕ ХҮНДУТКЕЛ

Лира Болат-оол Бурятияның кооперативтиг техникумунуң хлеб быжырар салбырын дооскаш, төрээн Тывазынга ол талазы-биле технолог боюп чедип келген. Лира-биле кады ол техникумну дооскан дөрт кижи Тес-Хем, Сүт-Хөл дээш ышкаш өске-өске районнарже чорупкан, а ол боду Өвүр райпозунга келген.

Аныяк специалисти тус черниң кижилери чылы-биле уткуп, хүлээп алган. Лираны райпо баштаар чери аазчылар бажыныида чурттаһып каан. Арга-дуржулга мөөңнеп алыры-биле ону амдыызында хлеб быжырыкчызы кылдыр хүлээп алган.

— Биске келген аныяк специалист Лира Болат-оолга чурттаар бажыңы күстен бээр үндүрүп бээр бис—деп, салыг эргелекчизи Онгай-оол Кара-Монгуш чугаалаан.—Ооң аалчылар бажыныида түр чурттап турар өртээн райпо төлеп турар.

— Мени ол хире хүндүлеп, үнелеп турар болганда, бүгү күжүмнү, аныяк назыныимның энергиязын ажылымга бээр мен—деп, Лира бистин корреспондентивиске чугаалаан.

БИСТИҢ КОРР.

(Төнчүзү. Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99, 104, 107, 112, 113, 116, 123 «Шында).

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

Партия Тыва обкомуиуң база СЭКП ТК-ниң чанында ПКК-ниң адрезиниге чагаазында Полат мынча деп бадыткап турар: «Ол үеде Тывага кеземче херээнии-даа, негелле херээнии-даа кодекстери шуут чок турган, ынчангаш менээ кайы-бир кодекстиң ол-бо чүүлүи хажыттаи дээр бурууда-дыышкын оһаары болдунмас... кижилер чүгле революсчу мөдерелии удуртулга болдуруп ажылдап турган, ам бөгүнде оларны ол үеиин революсчу хоойлу-дүрүмүн үрээп деп бурууда-лыш турар» (арын 215).

А херек кырында 1938 чылдың октябрь 13-те ТАР-ныи Дээди судуиуң Онза суд коллегиязы ТАР-ныи Кеземче херээнии кодекзиинин 10, 11, 12, 13 чүүлдерии удуртулга болдургаш, дараазында кижилерни кеземчеии дээди хемчээли-биле — адып шиидер деп (эт-хөреигизии хавырбышаан) шииткел үндүрген: Оюи Танчай Чырандай-оглу, 1893 чылда төрүттүнген, ТАР-ныи Танды кожуунуиуң Межегей суму чурттуг, тыва, тудуп хоругдаттырарыиың муриунда Тыва банкыиың баштаар чеиии-ниң даргазы: Сат Чурмит-Дажы Саиы-Шири-оглу, 1894 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хайыракан суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Сайыттар Чөвүлелиниин даргазы: Адыг-Түлүш Хемчик-оол Олдукай-оглу, 1893 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожуунуиуң Ийи-Тал суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Бичe Хурал Президиумуиуң даргазы; Кара-Сал Пириилей Орума-оглу, 1905 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хайыракан суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Дээди судуиуи суд күүсекчизи; Сат Лопсан Базыр-оол-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хөндергей суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи садыг болгаш үлетпүр сайыды; Оюи Сенгижиик Тамчай-оглу, 1900 чылда төрүттүнген, Танды кожуунуиуң Межегей суму чурттуг, тыва, 1932 чылдан 1936 чылга чедир күрүнеии шериг-политиктиг камгалал эргелелиниң начальниги, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи прокурорунуң ораалакчызы; Куулар Сунгаар-оол Товунак-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Өвүр кожуунуиуң Солчур суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда Москвага КУТВ-ка өөреиип турган, Күжүгет Сарыг-Сереи Араптай-оглу, 1902 чылда төрүттүнген, Барыын-Хемчик кожуунуиуң Кызыл-Тайга суму чурттуг, тыва, 1933 чылга чедир АРШ-тыи комиесар-командири чораан, хоругдаттырар муриунда Көк-Тейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап орган; Ховалыг Тоткан Сонам-оглу, 1911 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Бичe Хурал Президиумуиуң даргазы; Кара-Сал Пириилей Орума-оглу, 1905 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хайыракан суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Дээди судуиуи суд күүсекчизи; Сат Лопсан Базыр-оол-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хөндергей суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи садыг болгаш үлетпүр сайыды; Оюи Сенгижиик Тамчай-оглу, 1900 чылда төрүттүнген, Танды кожуунуиуң Межегей суму чурттуг, тыва, 1932 чылдан 1936 чылга чедир күрүнеии шериг-политиктиг камгалал эргелелиниң начальниги, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи прокурорунуң ораалакчызы; Куулар Сунгаар-оол Товунак-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Өвүр кожуунуиуң Солчур суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда Москвага КУТВ-ка өөреиип турган, Күжүгет Сарыг-Сереи Араптай-оглу, 1902 чылда төрүттүнген, Барыын-Хемчик кожуунуиуң Кызыл-Тайга суму чурттуг, тыва, 1933 чылга чедир АРШ-тыи комиесар-командири чораан, хоругдаттырар муриунда Көк-Тейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап орган; Ховалыг Тоткан Сонам-оглу, 1911 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Бичe Хурал Президиумуиуң даргазы; Кара-Сал Пириилей Орума-оглу, 1905 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хайыракан суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Дээди судуиуи суд күүсекчизи; Сат Лопсан Базыр-оол-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хөндергей суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи садыг болгаш үлетпүр сайыды; Оюи Сенгижиик Тамчай-оглу, 1900 чылда төрүттүнген, Танды кожуунуиуң Межегей суму чурттуг, тыва, 1932 чылдан 1936 чылга чедир күрүнеии шериг-политиктиг камгалал эргелелиниң начальниги, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи прокурорунуң ораалакчызы; Куулар Сунгаар-оол Товунак-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Өвүр кожуунуиуң Солчур суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда Москвага КУТВ-ка өөреиип турган, Күжүгет Сарыг-Сереи Араптай-оглу, 1902 чылда төрүттүнген, Барыын-Хемчик кожуунуиуң Кызыл-Тайга суму чурттуг, тыва, 1933 чылга чедир АРШ-тыи комиесар-командири чораан, хоругдаттырар муриунда Көк-Тейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап орган; Ховалыг Тоткан Сонам-оглу, 1911 чылда төрүттүнген, Улуг-Хем кожуунуи Ийи-Тал суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Бичe Хурал Президиумуиуң даргазы; Кара-Сал Пириилей Орума-оглу, 1905 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хайыракан суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи Дээди судуиуи суд күүсекчизи; Сат Лопсан Базыр-оол-оглу, 1908 чылда төрүттүнген, Чөеи-Хемчик кожуунуиуң Хөндергей суму чурттуг, тыва, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи садыг болгаш үлетпүр сайыды; Оюи Сенгижиик Тамчай-оглу, 1900 чылда төрүттүнген, Танды кожуунуиуң Межегей суму чурттуг, тыва, 1932 чылдан 1936 чылга чедир күрүнеии шериг-политиктиг камгалал эргелелиниң начальниги, хоругдаттырар муриунда ТАР-ныи прокурорунуң ораалакчызы; Куулар Сунгаар-оол Товунак-оглу,

1935 чылда тыртыргап бо чурукта ТАРН ТК-ныи Политбюро кежигүннери болгаш ТАР чазааның чамдык удуртукчулары: (солагай талазындан оң талазынче) мурииида олурарлар Ховалыг Базыр-Сат, Кара-Сал Пириилей, ийиги одургда Оидар Баймр, Танов Седип-оол, Адыг-Түлүш Хемчик-оол (ак тыва тоннуг), Оюи Полат, Иргит Бадыраа, Гессен Шоома, Оюи Танчай, артыкы одургда Куулар Сунгаар-оол, Сояи Ойдуп, Сат Чурмит-Дажы, Кол Тока, Түлүш Товарищтай, Салчак Сүрүп.

Олардан 5 кижини — Кара-Сал Пириилейни, Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Оюи Танчайны, Куулар Сунгаар-оолду, Сат Чурмит-Дажыны 1938 чылдың октябрь 16-да Онза судтуң шииткели-биле харыы-нары ТАР-ныи эрге-чагырга тургузуулуун, ооң ажыл-чорудулгазының арганарыиың болгаш хевирлериниң даянып чүүлүү апарган. Намның болгаш чазактыг удуртукчуларын, дипломаттарны, араттарны, ооң мурнунда феодалдарның бодал-сагыжын база хөделиишкиннерии дег, ынчаар чажыт хайгаарап, шивишкиннээри Чурмит-Дажы, Танчай болгаш өскелерним-даа херектерии нүгүлдеп кылырыига база болган. Оларны шиноиааны, хоралыг үүгледиишкиннер, революсчу чазакты дүжүрер, феодалнзмни катап тургузар соруулганы салып тургаи деп шамиап бурууда ткан. «Контрреволюсчуларның хөделиишкиннери» хөй талалыг, хөй кижи киржикчилиг болур ужурлуг чүве болганда сулчээчи бөлүкке төөгү-даа, географиядаа талазы-биле алырга, шынап-ла, ындыг ышкаш болуурбиле чоннуң аиғы-аиғы кезектерииің төлээлекчилерии ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, онзагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. Ынчангаш феодал аиғыны узуткаары дээш демисел чорун турда, ооң удурланыышкының базарыига XX чүс чылдың барык 30 чылдарының эгезииге чедир арат революсиига күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Сталинчи онза хемчеглерни Тывага база кандыг-даа хажыдыышкын чокка ажыглап кирген, чүге дээрге «улустарның башкызының» болгаш баштыңчызының» теоретиктиг база политиктиг айтышкынга күштүг ажыглаары дээш демисел-биле ынаар кижи шамнаан. 1938 чылдың суд чорудулуиуң материалдарыиа күштүг ажыглаары чайлаш чок, эргежок чугула, эргелекоойлу ёзугаар көрдүнгеи арга турган. Ынчалзажок революсчуиың хегжүдүрүнинин чогуур үе-чагазы, оизагай байдалдары эрткенде күш ажыглаары уламчылап, оиу революсчияның улам ханы, доктаамал шынары база тиилелгелериинің негелдоп болур ажылчы чоннуң организастаттынганы-биле солуваан.

Улусчу чогаадылганың фестивалы уламчылавышаан

ТИИЛЕКЧИЛЕР ИЛЕРЕЗЕ-ДАА...

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, ингил-биле удевишаан, ким-даа өттүнүп шыдавас хөөмей-сыгыды-биле сураг-жаан, культураның хоочун ажыллакчызы чораан Ак-оол Кара-Салга тураскаатkан тыва национал хөгжүм хереселдери белеткен кылыр ураншеверлериниң болгаш күүседикчилериниң «Ак-оолдуң ингилэ» көрүлдези Кызылда уран үүл училищезиниң концерт залынга эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткен.

Залдың ханазында «Ак-оолдуң ингили» деп бижээш, аът баштыг ингилди чураан улуг чуруктуң алзазында Ак-оол Кара-Салдың дириг чорда тырттырган чуруун делгеп каан. Ол ышкаш оон чурттап, ажыллап чораан Чөөн-Хемчик районуң культура ажылдакчыларының фото-чуруктарының болгаш Ак-оолдуң ойнап чораан тыва хөгжүм хереселдериниң делгелгези чыылганының сонуургалын хайыктырган. Ында сураглыг бот-тывынгыр артистиң Вьетнамга, Чехословакияга, Моолга, Югославияга болгаш Москва база Совет Эвилелиниң улуг хоорайларынга ойнап чораан үелериниде тырттырган чуруктар бар.

Улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга киришкиннер болуп эртип турар «Ак-оолдуң ингили» көрүлдени Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова ажыткаш, киржикчилерге чогаадыкчы чедишкиннерни күзээн. Үк көрүлдениң кол сорулгазы болза тыва национал хөгжүм хереселлериниң кылыкчыларының мергежилиниң кайы хире ескенин тодаргээр, чаа күүседикчилерин шилип тывары болур. Ол ышкаш хөгжүм хереселдериниң оркестрлериниң, ансамбльдериниң күүселделерин байыдары, ол талазы-биле сурталл ажылдарын калбартыры, ону кылыр база ойнаар аныяк-ескенин шилнири болур дээрзин Л. М. Борисова бодунуң чугаазынга айыткан.

Оон соонда уран-шеверлерге болгаш күүседикчилерге байыр чедирери-биле сцена кырынче сураглыг мастерлер болгаш күүседикчилер Бай-Тайгадан келген 77 харлыг Балгай Күжүгет, Идамчап Хомушку болгаш Сүт-Хөлдеп Маржымал Ондар үнүп келгеш, киржикчи бүрүзүнге чогаадыкчы ажылништи күзеп, чүве чугаалаанар. Оларга улаштыр Чөөн-Хемчик районуң бот-тывынгыр артистери барык 20 ажыг кижи тыва хөгжүм хереселдерине, бызаанчы, ингил, чадаган, дошпулуур, шанзы оларны уламдыр ойнап үнүп келгеш, өрүлдени эгелээн. Ылангыя «Чыраа-Бажы» соөхозтуң төлээзи, Францияга, Италияга, ГФР-ге болгаш өске-даа чурттарга уран талантызын баазалгатkан Эрес-оол Куулар, төкей чолаалга ёзугаар ам АКШ баар, «Искра» совхозтуң механизатору Олег Куулар-ларның хөгжүмге ойнавының көрүүлер магадаан. Ол ышкаш Тере-Хая школазының башкызы Ирина Саттың «Ырлыкмыл» деп улустуң ырын ингилиг аялгалары» ансамбльдиң үелелгези-биле ырлаан. Василий Ары-Сединиң чыдыг күүселлезин болгаш өске-даа бот-тывынгыр артистиң бызаанчыга, ингилге, чадаганга ойнаны өскелерге өөренгеш, ажыктыг болган.

Улуг-Хемдең келген Полина Кенден тыва улустуң «Чашпы-Хөл» деп ырызын бызаанчыга үдеширнаан, чараш ыраан. Ол ышкаш «Тыва», «Саян» «Аян» ансамбльлериниң тыва хөгжүм хереселдерине ойнарышаан, хөөмейлеп-сыгыртырын. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Кызыл районнан келген бот-тывынгыр композитор Солаан Базыр-оолдуң орус, тыва аялгаларны лимбиге күүседиктиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Тавахайның моол ингилге аялгаларын, композитор Саая Бүрбениң ингилге аялгаларны ойнаанын көрүкчүлер көргүзүглүг өөредилге кылдыр хүлээп алган.

Культура ажылының хоочуну Барын-Хемчиктен Александр Салчактың бызаанчыга «Ходушпайны», ингилге «Узуп хоюгну» күүселдирин чугаалаап, ойнаанын көрүкчүлер онза сонуургаан. Ол ышкаш № 4 профтехучилищениң хөгжүм хереселдериниң көргүзүү өөредилиг болган. Оркестриниң үделгези-биле ыраажы Вероника Чооду «Шемин-Бажы» деп ырыны чедишкининиг күүселткен. Личынмаа Сонамның «Лъдым», «Хойжу сугга барыксаар мен», «Чыраа-Бора» деп ырыларның аялгаларын чадаганга күүселкени улуг үнелелди алган. Өөүр районнан келген алышкылар Николай, Валерий Монгуштар чалаганга, дошпулуурга, Герасим Куулар бызаанчыга тыва улустуң ырыларының аялгаларын бедик лаларже ламчыдары чүгула сорулга болуп турар. Ийи чыл болгаш-ла мынды көрүлде болуп келген. Ынчалза-даа тыва национал хөгжүм хереселдери-даа, күүседикчилер-даа бар хиреле, бурунгаар делишиле чок, бо айтырыг чаңгыс черде таптавышаан. Оон ыңай чамдык районнарның төлээлериниң сцена культуразын сагып билбези база илерээн. Көрүлде эртип турда, чамдык организас чок ажылларның тургаиын жюри демделээн.

Үстүнде айыттыган четпестериниң дугайын жюри даргазы Алексей Панов, кежигүннерэ — ураң үүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан, культураның хоочуну Александр Салчак, чүрүкчү-конструктор Николай Самдан чугааларынга айыткан. Ол ышкаш чаладып келген ураң-үүл талазы-биле эртемденнер ажыктыг, өөредиглиг арга-сүмелерин берген. Жюриниң секретары Татьяна Монгуш көрүлдениң түңнелин чыылганнарга дыңнаткан. «Ак-оолдуң ингили» көрүлдезиниң түңнелиниде, бирги черлерни ингилге, бызаанчыга Идамчап Хомушку, дошпулуурга Маржымал Ондар, ликбинге Василий Ары-Седи, шелер-хомуска Баллан Күжүгет, чадаганга Личынмаа Сонам, оркестрлерден «Тыва» ансамбль, № 4 профтехучилищениң коллективи алган, бирги черлериниң дипломнары, өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Ол ышкаш Александр Салчак, Владимир Херелчап, Кайгал-оол Ховалыг, Олег Куулар, Солаан Базыр-оол, Валерий Монгуш, Анатолий Куулар национал хөгжүм хереселдериниң эки ойнап күүселкени дээш шаңналдарны алгылаан.

Улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары улусчу чогаадылганың үшкү Бүгү-эвилел фестивалынга киришкиннер бо чылдың март айлап бээр тыва улустуң ырыларының күүседикчилериниң «Декей-оо», улусчу төрээлерниң республика көрүлдезиниң организастал эртиргеп. Бо ажылдар культура ажылдакчыларының болгаш бот-тывынгыр артистериниң эдегүргустунуушкун үезинде ажылының уг-шиин тодарадып турар. Ол ышкаш бо үдаада тыва хөгжүм хереселдери кылыр ураң-шеверлериниң болгаш күүседикчилериниң «Ак-оолдуң ингили» көрүлде конкурузу база организастыг эрткен деп санап болур. Ынчалза-даа чамдык ажылларда четпестер база тургулаан. Районнардан келгилээн кижилериниң үдуур, дыштаныр черлерин, чемненир столовазының, көрүлде эртиреп черин безин дугуржул алыры ындыг-ла белен эвес болгай. Тыва ураң үүлдүң, хөгжүмүнүң, шинии, бот-тывынгыр коллективтериниң ажылының ыңарын бедидер сорулгабиле эртип турар көрүлделерна СЭКП обкомуның Министрлер Чөвүлелиниң үзүүтүкчүларының сонуургавайн туралы амгы үениң иегелдезинге дүүшпейн турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: «Ак-оолдуң ингили» көрүлде үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

спорт

Июнь 3. Кызылда «Совет Тываның 5 чылы» стадион. Анаа ол стадионуң шаниалы дээш тыва национал хүрешке маргылдаа болуп эрткен. Орта 64 мөге хүрешкен. Ол хүрештиң бир солун үүлү — республикага сураглыг мөгелерден ангыда, алы шоолуг билдинмес аныяк мөгелерниң хүрешкени, оларның чараш, көрүштүг арга-ларыны көргүскени, шалып болгаш кашпагай, дидим база соруктуг чоруун көрүкчүлерге бараалгатканы. Олар болза, Кызыл районуң Шамбалыг суурда өөреникчи Аяс Монгуш, Тес-Хемден Дашоол Шимет, Владимир Хураган, Бии-Хемниң Сесерлиг суурда аныяк башкы Шолбан Нончат, Мөңгүн-Тайгадан Станислав Сарыглар, Өөүрден Алексей Семис болгаш оондаа өскелер-дир. Ылангыя көрүкчүлер бо чылын школаны доозуп үнер Аяс Монгуштуң хүрежирин сонуурган, ол дээш «арыпп» органнар. Ол черле чөп. Аяс барык бир чыл чартык буруңгаар улуг хүрештерге көстүп келген. Ол хүрештиң аргаларын ахыы— республикада сураглыг мөге Владимир Монгуштан өөренип ап чоруур. Бо удаада бистиң олуттарывыс кожа кылдыр таваржы берген. Дунмазының адын мөге салыкчылары адаптарга-ла, Владимир оон удурланыкчызы кандыг кижил, оон-биле канчаар хүрешсе экил дээрзин кыска, тода чугаалай каап, аңаа удур канчаар хүрежирин сүмелеп орду. Аяс далаш чок хүрешкен. Чүге дээрге, оон онаглары шыырак, дуржулгалыг мөгелер болгулаан. Ынчалза-даа Аяс бо удаада серемчилелдиг, дидим хүрешкеш, Уран-оол Донгакты (Кызыл), Сергей Дандааны (Эрзин), Станислав Сарыгларны (Мөңгүн-Тайга), Василий Чазырны (Эрзин) октаваш, дөрт мөгениң аразында артkан. А ынчан Бежендей Күжүгетке (Сүт-Хөл) таваржы бергеш, аңаа октаткан. Ынчангаш дөртkү черни эзеледи.

Аныяк мөге Аяс Монгуштуң мактай бергенимде ужур бар. Бо маргылдааны көрген көрүкчүлер эскерген боор. Чүвениң ужуру болза мындыг: сөөлгү хүрештерге бистер ийи алышкы — Владимир биле Аяс Монгуштарның үргүлчү-лекады чоруурун эскерип турар бис. Ол эки-дир. Оңу мактаар херек. Оон ыңай Өөүрден Андрей, Алексей Семистериниң хүрежин чоокта чаа эрткен «Найырал» шаиналдың маргылдаазывыны үезинде көрдүвүс. Бо удаада Алексей бо хүрешке кириштп. Сүктер Шиметтиң (Тес-Хем) дунмазы Даш-оолду, Иван болгаш Василий Хураганнарның дунмазы Владимирни көрүкчүлер көрген, билбес кижилер танып алган. Ол база солун ышкажыл. Бо аныяктар амдыызында бөгай эвес хүрежин чоруурлар. Мээң бодалым-биле алырга, улуг хүрештерге киржирине оларда арга-дуржулга ам-даа четпес хемирлиг-дир. Оон-биле чергелештир хүн бүрүүн кызымак, үзүктел чок белеткеп, күш-дамыр сайзырадылгазы кончуг ажыктыг дээрзин база утпас херек.

Ам хүрешче дедир эглип келгил. Дөрт мөге артканда Аяс Монгуш Бежендей Күжүгетке (Сүт-Хөл) октаткан. А дөртkү салгда республикага, районнарга чаңгыс эвес удаа шүүлүп келген Алексей Хомушку (Чөөн-Хемчик) Эрзинниң мөгези Валерий Санаага октадыпкан. А Валерий эзлчеглиг салгда Маадыр Монгушка октадыпкаш, үшкү черни эзлээн.

Сөөлгү салгда Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик) биле Бежендей Күжүгет (Сүт-Хөл) таварышкан. Олар бот-боттарын эки билчир. Ынчалза-даа бистиң чамдык мөгелеринис ышкаш туттунүп алгаш, октажып чадап, хей черге дерии теп турбадылар. Маңаа Маадыр октаваш, шүүлүп үнду.

Ниити түңнел кандыгыл? Кандыг бодалды, күзээшкинии илередип болурул? Бирээде, моон мурнунда чылдарда тыва хүреш үезинде көөгүс дыңнавайн турганывыс Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды районнарның төлээлекчилериниң аттарының үүгүн келгеин, ол районнардан аныяк мөгелерни тыптып турары эки-дир, чедишкин-дир. А Улуг-Хем районуң мөгелери кайдал, чүге чогул? Ол багайдыр. Моңу районуң спорткомитединиң адынга адрестеп каайн.

Ийиде, чарлал дугайында. Спорттуң национал хевирлеринге — хакас күреске, бурят барильдаага, тыва хүрешке эрткен республика спартакиадазының тиилекчилерин шаңнап тургаш, судья-информаторлар орус дылга чарлал кыла бээрге, көрүкчүлер адыш часкап, алгыржып эгелединер. Чамдыктары чарлалды шуут-ла тыва дылга кылыры негей бердилер. Ол чептүг бе? Бир талазында шыда-даа ыйнаан. А нигизи-биле шуут-ла тыва дылга чарлал кылыры — өске чоңга хүндүткел эвес болгай. Ынчангаш чарлалды орус, тыва дылга катай кылыры күзенчиг-дир. Көрүкчүлер аразында кандыгдаа нацияның кижилери олуруп болгай. Бо таварылгада бистер шуут-ла хүндүткел чок апаар бис. Көрүкчүлер ону билип алза эки, хүндүзээчел чонувустун чагай чанчылын хууда доскуг сеткиливистеп кудулатпазывысса кандыгыл?

Хүрешке бирги дөрт черии эзлээн мөгелерге тус-тус шаңналдарны тывыскаи. Өөүр районуң мөгези Эдуард Донгак эң эки шудак-содактыг киришкеии, Эрзин районуң мөгези Василий Чазыр эң эки девээни дээш түскай шаңналдарга төлептиг болган.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
ЧУРУКТА: шүүлген мөге Маадыр Монгуш, үжүүрлешкен Бежендей Күжүгет.
Радисвет ДОНГАКТЫҢ фотозу.

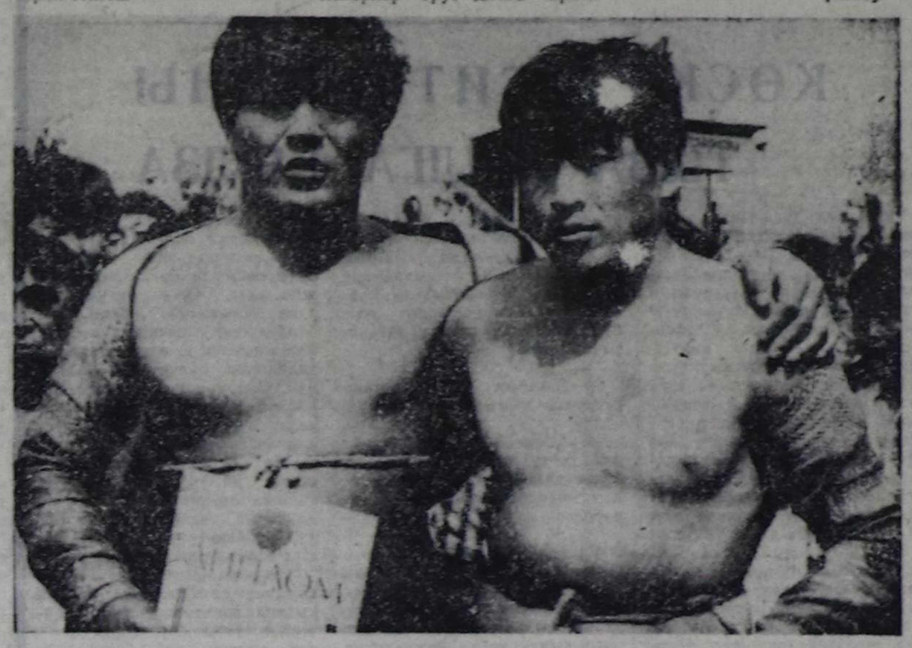

АЪТ ЧЫЛДЫҢ КИЧЭЭНДИРИГЛЕРИ

Ак аъттың чылы — 1990 чылда од-бө чүүлдерге хамаарыштыр чамдык тайылбырлардан кылып көрээди.

Моол календарьда неделяның хүннери планеталар адыбиле адаттынган. Воскресенье-ни «Адыяа» дээр, хүн дээни ол. Ак аът чылының күүтени —хүн.

Сугар деп планета (Венера) бо чылын элээн ажыл-херектерни бүдүрериниг дузалыг. Садыгларынга, харылзаалар тударынга, орулга киирип алырынга элээн таарымчалыг. Ак аът чылы байлакшылдың чылы. Оон-биле чергелештир бо чыл хүн энергиязының күштелириниң чылы. Ынчангаш чүрек-дамыр азырыглыг, гипертониялыг улус черле оваарымчалыг болза эки.

Час дургузунда, чайның башкы болгаш сөөлгү айында база кыштың сөөлгү айында хоочураан азырыг улус оваарымчалыг болуру чугула.

Пагшат деп сылдыс үнүп кээр үеде, июнь 7-ден 14-ке чедир, сугдан оваартынза эки. Ынчан сутнуң шынары баксыраар деп моолдар ынча дижир. Ынчан суг процедуралары кылбайн, эжинмес, хайындырбаан сут ишпес болза эки. Шагда ол үеде эм үнүштер безин чыгбас турган. Чүге дээрге үнүштер суг сиңирип алгаш, шынарын чидирер. Малчыннар ол өйде малын шоолуг сугтарбастар.

Сентябрь 19-тан бяр неделя дургузунда дээрге Риха сылдыс чырыыр. Оон сут ам-на арыгланып эгелээр. Декабрь 22-ге чедир хүннерде суг процедуразары элээн тазарымчалыг.

Л. ТЭРБИШ.
«Монголия» журналдан.

Телевидение

ИЮНЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Барымдаалыг фильм. 8.55 «Сиверниң үнер үнер, артист». Елена Ласько. 9.20 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 5-6 сериялары. 11.05 «Бо үш бүзүреллиг карта». Ураң-чечен фильм. 12.30 —13.10 «Үе». 16.15 Мультфильм. 16.25 Уругларга фильм. «Электрониктиң үжүралдары». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30 «Үе». 19.00 Шүүлүк чогаалының минуталары 19.05 «Хоорай кыдыында эмнелге». Ураң-чечен фильм. 7-8 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 «Ийе, дээрги премьер-министр». Ураң-чечен фильм. 2-ги фильм. 22.15 «Прага чазы-90». Телеочерк. 00.15 — 00.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Чүс биргн». 1-ги сериязы. 9.25 Шаандакы болгаш амгы ырлар. 10.10 Барымдаалыг фильм 10.50 Фильм-концерт. 11.30 Барымдаалыг фильм. 11.40 — 12.00 «Чүүүне кызыгаары». Ураң-чечен фильм. 2-ки фильм, 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 «Музейлер залдарында». Чүрүкчү Д. Дугароптуң чогаадыкчы ажылының дугайында беседа. Медээлер.

МОСКВАДАН

19.00—00.30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». Куралывырда: барымдаалыг фильм

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Чиик атлетика. Делеттиг маргылдаазы Италиядан дамчыдылга. 17.40 Ү. Хүрешиниң ниити ыры чогаалдары. 18.00 Теннис. Франциядан дамчыдылга. 18.30 — 19.00 «Үе».

КИНО

ИЮНЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Лошади в океане» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Командо» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Чук и Гек» 9.00, 12.20, **«Как вас теперь называть»** 10.20, 13.40, **«Под принуждением»** 15.40, 19.30, **«Дерево, распустившее почки осенью»** 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хроника сатаны-младшего» 14.00, **«Сальвадор»** 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария» — дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Атлантик-сити» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга июнь 10-да «Енисейде Азия төбү» деп байырлал болур. Анаа МАР-ның артистери, Бурят болгаш Тыва АССР-дерниң уран чүүлдүң мастерлери киржир.

Концерттер 17 болгаш 20 шактарда болур.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Коллективтиг чагыгларны акша боду-биле болгаш счёт-биле хүлээп ап турар.

Айтырыг салып. дараазында телефоннарже долгап болур: 2-55-19 2-55-69.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

1990—1991 өөредилге чылында Иркутскиниң учёт-кредит техникумунуң хүндүскү болгаш бот-өөредилгелиг салбырларынга «ССРЭ-ниң Ажаалга банкыларында учёт» мергежилге сургуулдар хүлээп ап турарын республиканың Ажаалга банкызының эргелели дыңнадып тур.

Ортумак школа дооскаңнарны хүлээп алыр. Өөрениринiң хуусазы бир чыл 8 ай. Өөренип кирерлер дараазында экзаменнерни дужаар: орус дыл болгаш литература — сочинение, математика — ааc-биле. Экзаменнерни бо чылдың август 1-ден 10-га чедир Кызылга хүлээп алыр.

Дараазында документилерни дужаар: тускай девиргe бижээн билдяриишкин, ортумак эртеминиң дугайында документ (боду-биле), күш-ажыл дептериндеп ушта бижидилге, ону таңма базып шынзыктырган болур, 3×4 см. хемчээлдиг дөрт фото-чуруук, паспорт, өөредилгеже чоруткан бижик, № 086У майыктың медицина шынзылгазы, өг-бүле дугайында херечилелдиг хоолгазы.

Документилерни бо чылдың июль 10-га чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 31. Ийиги хаттa кадрлар кылдазы 14 шактан 17 шакка чедир хүлээп алыр. Телефон № 2-22-25.

Тываның көлээ ажыл-агый техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү салбырынга 10 класс дооскаңнарны 2-ги курска дараазында мергежилдерге немелде сургуулдар кылыр хүлээп алырын чарлаан тур: «Кедээ ажыл-агыйны электрижидери болгаш автоматчыдары», «Кедээ ажыл-агыйны механизастаары».

Өөренип кирерни күзээнер дараазында эртемнерге шылгалдаларны дужаар: литературага (чогаазыг), математикага (ааc-биле).

Биллириишкиннерге дараазында документилерни кожаар:
1. Эртемниң дугайында документ (бодуң).
2. Совхозтаи чоруткан бижик.
3. № 086 майык өөгүлаар эмчи шынзылгазы.
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черииден шынзылга.
6. Ажылдап турар черииден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептериндеп ушта бижидилге.
8. 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чуруук.

Хүндүскү салбырга киредеп июль 15-тен июль 30-га чедир киреринiң шылгалдаларын дужаар.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 2а, телефон: 3-25-53.

СЭКП Тожу райкому, райкүүском болгаш агроүлетчүр каттыжыышкынының район чөвүлели Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, эрилел чергенин персоналыг пенсионери

Эрестол Даржаевич
ДАРЖААНЫҢ

мөгээнин дыңнатпышаан, оон дөргүл-төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалын илергейдеп тур.

Чөөн-Хемчик районнуң культура киадизи Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, республиканың ураң чүүлүнүң хоочуну

Константин Чүлдумович
ДАМДЫНЫҢ

үр эзараан, мөгээнии дыңнатпышаан, оон дөргүл-төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалын илергейдеп тур.

(Солуннуң дараазында немери июнь 8-те үнер).

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кылдистер: ◆ партийни аймыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет түргүзүт — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагза кылдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-83 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ үолун кедбейн Загранда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 шарлалга амазы

Тираждың 28000 экз. Чагыг № 428.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының тереттериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС — 00804.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
8
пятница
№ 130 (14330)
1925 чылда үндезилеттингеи
Өртээ 3 кеп.

Үениң судалы

ДҮҮН

КЫЗЫЛ. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тыванып комплекстиг кылдызының ажылдакчылары Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарының девискээрлеринде аржаннарыны шинчилеп, химиктиг болгаш физиктиг будүмелдерниң ажык-тыын база ажыктыг эвезин шинчилээр дээш дүүн чорупканнар.

Аржаннарның үнүп чыдар баштарында чыдар даштарда кижиниң организминиге ажыктыг кандыг чүүлдер барын база тодарадыр.

Аржаннарны шинчилээри-биле он кижи составтыг бөлүк баар. Ол бөлүктү химия эртемнериниң кандидады, доцент, башкарыкчы эртем ажылдакчызы Кара-кыс Донгаковна Аракчаа удуртуп чоруур.

* * *

Республиканың школачыларының хөглүг, солун чайгы дыштанылгазы эгелээн. Районнардан келген пионерлер дүүн Кызылдан Чагытай хөлдүң девискээринде каас-чараш чурумалдыг черлерде «Байлак», «Орлёнок», «Чагытай» пионер лагерьлеринге мага хандыр дыштанып алыры-биле аттанып-кан.

Бо чылын районнарда болгаш республиканың төп пионер лагерьлеринге бирги сезонда 5 муң ажыг пионерлер дыштаныр. Лагерь бүрүзү чогуур деннелинге чедир септеттинген.

* * *

В. Ш. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзии РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Максим Мунзук шаанда баштайгы көргүзүүни ёзугаар тургускан. Бай-Тайга районнуң Культура бажыңынга Тээли суурнуң чурттакчылары хоочун, ортумак, аныяк салгалдарның артистериниң киржилгези-биле болган шинии сонуургап көрген.

Тыва улустуң шаандакы амыдыралын көргүскен ук шининиң код рольдарын артистер Р. Сарыг-Хуурак, К. Сапык-оол, О. Чөлбеней, А. Хомушку, С. Ондар болгаш өскелер-даа ойнап чоруп турар. «Хайыраан бот» республиканың хөгжүм-шин театрының артистери районнуң ажыл-агыйларынга, суур бүрүзүнге база көргүзер. Кажан ол районга ук шинии ойнап көргүскенинин соонда, артистер Барыын-Хемчик районнуң ажыл-ишчилеринге аалдап чедерлер.

БӨГҮН

Моолдуң Завхан аймаанның болгаш Бурят АССР-ниң уран чүүл болгаш литературазының төлээлери найыралчы аян-чоруун кылыры-биле Кызыл хоорайның аэропортунга ужуп чедип келген. Аалчыларны найысылалдың культура албан черлериниң ажылдакчылары, республиканың удуртур дарга-лары найыралчы байдалга уткуп, хүлээп алган.

Совет Тыванып 5 чылы аттыг стадионга моол, бурят болгаш тыва артистериниң каттышкан улуг концерти болур. Аяда «Саян» ансамбльдиң артистери база киржир. Ат-сураглыг, уран чүүлдүң ёзулуг мастерлериниң солун программалыг концерти көрүкчү бүрүзүнге улуг магадалды болдуурар дээрзинге идегел улуг.

ДААРТА

Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчылары—нинти-зи-биле 17 кижи Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаанның культура ажылдакчылары-биле арга-дружага солчуру-биле аттаныптар.

Районнуң культура ажылдакчылары Убса-Нурга болур культура ажылдакчыларының семинарынга база киржир. Олышкаш аймактың чамдык сумуларынга солун концертти көргүзер. Ында Чадаана Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери, национал хөгжүм оркестри кирип турар. Культура ажылдакчыларының бөлүүн республиканың эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчызы Светлана Сат удуртуп чоруур.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ОКРУГТАРНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЛАРЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 33 үүлүнге дүүштүр, округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарыга дараазында кандидаттарны бүрүткээн:

Сукпак № 79 соңгулда округу

Араптан Борбак-оол Иргитович, 1938 чылда төрүттүнген, Сукпак ортумак школазының башкызы, СЭКП кежигүнү, Сукпак суур.

Зорина Лидия Семеновна, 1944 чылда төрүттүнген, СЭКП Тыва обкомунуң идеологиия киллизининиң эргелекчизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ширии-оол Хертек Өлбезекович, 1945 чылда төрүттүнген, Тыванып хөгжүм-шин театрының артизи, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Юмбуу Кима Байкараевна, 1935 чылда төрүттүнген, ССРЭ-ниң социал банкызының Тыва республика эргелелиниң кол ажыл-чорудулгазының талазы-биле инспектору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Ялаков Киим Шейхутдинович, 1940 чылда төрүттүнген, «Тувамясомолпищепром» каттыжышкынының даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Хову-Ахсының № 103 Соңгу соңгулда округу

Голихов Василий Петрович, 1948 чылда төрүттүнген, Кызылдың шинчилел-ажыглал будүрүлгезиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

Партияның XXII Тыва область конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттарын соңгаанын номчукчулар билир. Олар бистиң партиявыстың ол үлүг шүүлганынче кандыг күзел-чүткүлдер-биле баар деп бодап турарыл, эде тургустунуушкуннуң бо нарын үезинде партияны кайы хамаанчок халдаашкынналан камгалаар дээш чүнү кылза чогуурул дээш ышкаш айтырыглар номчукчуларны дүвүредип турар. Бистин корреспондентилеривис делегаттар-биле ужуражып, сонуургааны айтырыгларны салгылаан.

Бөгүн делегаттарның бирээзи, СЭКП Кызыл хоорай комунуң бирги секретары В. Г. Вальков-биле бистиң корреспондентивистин беседазыны парладывыс.

— Виталий Григорьевич, бо чыл силериниң ажыл, амыдыралыларга онзагай болган: бирээде — хоорайның коммунистери партия хооркомунуң бирги секретарынга альтернативтиг байдалга соңгуп алдылар. Ийиде — база ынчыг байдалга партияның хоорай организациязындан СЭКП-ниң съездизинче делегат кылдыр соңгуттунар. Ол дээш байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер.

— Четтирдим. Бирги секретарь дээрге бедик албан-дужаал эвес, а бедик харыысалга-дыр. Эде тургустунуушкуннуң негелдези ынчыг. Нарыысылалдың дөрт муң ажыг коммунистеринии, ажылчы чонунуң күзел-чүткүлдерин барымдаалап ажыллаар, бүгү айтырыгларны кичээнгейнин төвүнге тудар апаар. Ынчангаш харыысалга эгээртинмес. Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунуп турар бүгү чидиг айтырыглар бо хүнде партия комитединиң, коммунистеринiң кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг. Бо талазы-биле сорулгалар улуг. Оларның күүселдезин үе көргүзе бээр.

Съездиже делегат кылдыр соңгааны — мээң бодавааным чүүл болган. Ол дээш бүгү коммунистерге өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Дыка улуг бүзүрел деп санадым, оон артында эгээртинмес улуг харыысалга онаажып турарын база билир мен.

— Съезд мурнунуң документилеринге хамаарыштыр бодалыңар чугаалап көрүңерем.

— СЭКП-ниң ТК-ныи Платформазының болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле ажык чугаалар пайысылалдың партия организацияларынга болгулаан. Оларны кичээнгейге ап, бюрога сайгарып чугаалашкан бис. Коммунистер-даа, мен-даа Платформада айтыгнан «СЭКП бодунуң политиказын чорудар болгаш демократтыг чорудулгаларга дүүштүр башкарыкчы партияның чурумун камгалап арттырар дээш демисежир» деп чүүлүн деткээн. Чүге дээрге эде тургустунуушкунуң бо чорудулгаларының үезинде янзы-бүрү агымнар, бөлүктер тыптып келген, олар «чаа» программа-биле чоннуу төөредирин ораладжып турар, чамдыктарының эчис сорулгазы чончу эвес. А Коммунистиг партия частыргыларны кылып-даа турган болза, инити үзел-бодалы, сорулгазы гуманныг, кижиже уланган. Бистиң инитилелге ол башкарыкчы партия болур-даа, артар-даа ужурлуг.

— Ынчалза-даа партияның ат-алдары кудулаан-дыр, ол ам-даа кудулап турар...

— Кудулап турар эвес, кудуладып турар. Мында бир талала — оны кудуладырынга сонуургалдыг күштер бар. Оларга ажыктыг болганындан чогумча чок чүүлдерни мурнуунга тудуп алгаш, ол бүгүнү партията шамнап турар. Ийи талада— чамдык коммунистерниң талазындан тыптып турар таарымча чок чүүлдер: оорданышкын, хээлиленишкин дээш янзылыг үүлгедилер партияның ат-алдарын бужартадып турар. Ындыглар дээрге партияга ат-алдар, артык эргелер, чигелделер сүрүп киргеннер болур.

Ындыглардан үоорту адырлып турар бис. Чок, оларны тып иперетпеш, партиядан үнүүрүп турар деп бодаванар, бөттары үнүп турар. Эде тургустунуушкунуң негелделери аңаа таарышпас, долу күш-биле ажылдаар күзел чок, партияны камгалаар күзелхөөн чок кижилер боттарының билеттерин дужаап берип турарлар. Оларның аразында бедик албан-дужаал эзелеп чораан кижилер бээп бар. Чоокта чаа бээп ИХМ-ге килдистер начальниктери чораан, курлавырда полковниктер Ключников, Калинин, Зайцев олар пенсияже үнген дораан-на билеттерин эккеп берийлеппер.

Шак мындыг чоруктар партияның ат-алдарын кудуладып турар. Ол кудулап турар ат-алдарны эгидери — коммунист бүрүзүнүң хүлээлгези деп-санаар мен. Ол талазы-биле съезд мурнуңа документилеринде база тодаргай киргеп болуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияга, аа амыдыралды тургузар, оон овур-хевирин ескертир, чаа ёзу кииреп, болугга хамаарышпас хүлээлгелер күүседириндеп ойталаар, оларны Советтерге дамчыдар дугайында чугаа чоруп турар. Бо таварылгаларда Советтер экономикада, социал алырда тодаргай ажыл-херектер дээш

(Төнчүзү 2-ги арында).

«Социал-экономиктиг айтырыглардан эгелээш, корум-чурумга чедир тургустунган бүгү чидиг айтырыглар партия комитединиң, коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг».

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Эрткен хүнверде бооп эрткилээн каттышкан хураларга депутаттар элээн каш хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Оон-биле чергелештир сессиянын ажылын үре-түнелдиг болдурарының база дүвгеделириниң талазы-биле чамдык чүүлдер дугуруштунган. Арткан үеде кол-кол хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көргеш, сессиянын ажылын июнь 14-те доозар деп дугурушкан.

Күрүне, аренда, кооператив, хөй-иянти болгаш өскедаа черлерниң бүдүрүлгелериден, каттыжышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүг дугайында хоойлу төлевилелдинге хамаарыштыр улуг чугаа болган. Ылаңгыя ол черлерден тыптар үндүрүгүн хемчээли кайы хире болурул деп айтырыг талазы-биле чидиг мартылаалар боон турган. Ол черлерниң арыг орулгаларынга үндүрүг онарының үш янзы вариантызы тургустуна бергеп: план-бюджет комиссиязы үндүрүгүнүң үстүкү хемчээлин 50 хуу болдурар деп саналдаан, ону чөпшээрежилге комиссиязы деткээн, чазак — 55 хуу, а элээн хөй депутаттар —45 хуу деп саналды киирген.

Депутаттарның хөй кезии үшкү саналды деткий бээрге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкин сөс алгаш, мынча деп чугаалаан: бир эвес арыг орулгадан тыртар үндүрүгүнүң үстүкү хемчээлин 45 хуу деп доктаадыптар болза, чурттуң бюджединге 20 млрд. хире рубль четпестей бээр, оон уламындан келир чылдың планында киргеп элээн хөй чүүлдер, оон иштинде социал хемчеглер боттанмайн бааран баш удур-ла планнаныыс ол болур. Аңаа харыы киллыр бир депутат «бистер доктаадып бадылап каглывыс, а силер четпестеп турар, ол хире акшаны кайыын алырын дилеп тывыңар». Шаштырыглыг ол сөске хурал даргазы А. И. Лукьянов болгаш өске-даа депутаттар шыгыы удурлаган. Бир эвес кызып ажылдавайн, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедитпейн, акша-хөрекпиин кайы-бир адырлап яна-ла үштуп ап турар апаар болза, чиик амыдырал сурег чорук тургустунуп, кижилерниң харыысалгазы кудулай бээр.

Бо төлевилелди ийиги номчулгада база катап сайгарар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Сессияның киржикчилери оон соонда парлалга дугайында хоойлу төлевилелдиң чугаалажын болгаш оон чүүлдерин тус-тустап бадылап эгелээн. Ол-да хүн ук төлевилелди чедир ажылдап кылган парламент кежигүннери-биле журналистерниң ужуражыышкыны болган.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Россия Федерациязының улус депутаттары республиканың парламентизиң тургузар, тодаргайлаарга тус-тус комитеттерге болгаш комиссиялар-га чеже санныг кижини ажылдаар киллыр соңгуу алырының дугайында айтырыгны сөөлгү хүнверде улаштыр-улаштыр чугаалажып келген. Чөпшээрежилге комиссиязы республика палатазынга болгаш националдар палатазынга 126-126 кижини парламент кежигүннери киллыр соңгуур деп саналды киирип келген. Санал-онал солчулгазының үезинде парламент кежигүнеринiң санын көөдедир, харын-даа бүгү депутаттарын парламент кежигүнү киллыр саналар деп саналдар тургустунуп келген.

Парламент кежигүнеринiң санын көөдедип азы бүгү депутаттарны парламент кежигүнү киллыр санай бээр болза национал автономиялар-ның эргелери казыттыыр бээр деп саналдар тургустунуп кээрге, РСФСР-ниң Дээди Соведиинин Даргазы Б. Н. Ельцин национал тургузугларының төлээлекчилери-биле тускай ужуражыгланы кылып, олар-ның-биле сүмелешкен. Оон түнелинде ийи палатаның кайызынга-даа 163 депутатты соңгуур деп дугуржулга киллыган. Ону Съезд деткээн.

Бо айтырыгны чугаалажып турган үеде, чапсар үезинде, болган бир бадылаашкынга Дээди Соведиинiң Даргазының оралакчызынга депутат Р. И. Хасбулатов соңгуткан. А Дарганың база бир оралакчызының дугайында айтырыгны дараазында шиитпирлээр деп дугурушкан. «РСФСР-ниң социал-экономиктиг байдалының дугайында» резолюцияны депутаттар чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

ЧУРТТАКЧЫ ЧОНГА ДЫҢНАДЫГ

Корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү база сагылга-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннери, мангысталчак чорук, арагалаашкын болган алкоголизм, кылымал азыртыр суксуннар белеткээр болган арага аймаан чиижеп өртекке садар чоруктар-биле демиселдиг күштеллирер, автотранспорт шимчээшкиниии айыыл чок чоруун хандырар, чурттакчылыг черлерге болган оруктарга хулиганнаашкынарны база таарымча чок өске-даа чүүлдерни болдурбазынче угланган ажылды кылыр сорулгалыг профилактиктиг хемчеглерни алырыбиле, СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың районнарынче партия, совет, ажылагый, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарыны бөлүк ажыллакчыларын чоруткан. Шак-ла ындыг бөлүктер Кызыл хоорайда база ажылдап эгелээн.

СЭКП обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели бүгү ажылчы чонну, чер-черлерде партия, совет, ажылагый ажыллакчыларын, бүдүрүлгелериниң, организацияларының болгаш албан черлериниң удуртукчуларын бо чугула хемчеглерни чорударынга идепкейлиг киржип, деткимче көргүзерин дилеп тур.

Наадымга уткуштур

КҮЖЕНИИШКИННИГ АЖЫЛДААР

Ам удавас бирги чартык чыл доостур. Үе далаштырып, план күүседир талазы-биле чүнү кылыры артканыл деп айтырыгны чидин-биле тургузуп келген. Бо материалды белеткеп тура, Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң дараазында медээзин алган бис.

Бирги чартык чылда күрүнеге эът биле сүт садарының планының күүселдези (1990 чылдың июнь 1-де, центнер-биле)

Районнар	1	2	3	4	5	6
Бай-Тайга	1500	1535	102,3	3200	1737	54,3
Мөңгүн-Тайга	400	200	50,0	200	129	64,5
Барыын-Хемчик	4800	2842	59,2	8000	6294	78,7
Өвүр	1800	1515	84,2	1800	974	54,1
Сүт-Хөл	5300	1976	37,3	7400	3716	50,2
Улуг-Хем	6800	5208	76,6	22700	15408	67,9
Чөөн-Хемчик	3700	2698	72,9	14700	11661	79,3
Таңды	9700	8661	89,3	37500	29805	79,5
Бии-Хем	7200	4289	59,6	33400	13415	40,2
Тожу	1000	831	83,1	2150	929	43,2
Каа-Хем	7200	4329	60,1	23100	15322	66,3
Тес-Хем	3800	1755	46,2	3500	2417	69,1
Эрзин	3900	1676	43,0	3250	2044	62,9
Кызыл	16700	13562	81,2	15500	13151	84,9
Кызыл хоорай	1200	2216	184,7	—	—	—
Республика	75000	53293	71,1	176400	117002	66,3

Тайылбыр: 1—бирги чартык чылда эът дужаар планы, 2—дужааганы, 3—хуузу; 4—бирги чартык чылда сүт дужаар планы, 5—дужааганы, 6-да хуузу.

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, бирги чартык чылда мал продуктуларын садар талазы-биле кым муриап, кайызы хожудап турары илдең-дир. Чартык чылдың түнелиин малчыннар Наадымнга чугаалажыр дээрзи билдингир. Аңаа чүгле ийи-үш район, он хире совхоз, чүс ажыг өг-бүле малчыннар эвес, а инити республика эки көргүзүглүг болуп, планнарын бүрүн күүседип, ёзулуг байырлал шинчилиг ужуражыр ужурлуг. А бир эвес Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районнарының совхозтары эът дужаар талазы-биле амгы байдалы экижиптес болза, бисте ындыг харык бар бе? Сүт садарының планы шуут-ла күүсеттинмезинин кырында келгендир. «Бии-хемчилер чаңгыс-ла ай дургузунда барык 2000 тонна сүттү канчап дужаарыл? Беш ай дургузунда дужааганы чүгле 1341 тонна-дыр. Инити республика планын күүседиринге ол районнуң дең-зигүүрү улуг.

Эрткен чылга бодаарга, канчаар ажылдап турар бис деп айтырыг база туруп келир. Эът дужаарын Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Тожу, а сүттү — Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем, Эрзин, Кызыл районнар көвүдеткен.

Күрүнеге мал продуктуларын садып тура, бистер чүгле сан сүрег эвес, оон шынарлыг-че кол кичээнгейни салыр ужурлуг бис. Мында ийи утка бар: бирээде, эки шынарлыг продукция дээш, ажыл-агыйлар немелде төлевир алыр, ийиде, немелде деңзиин санаар.

Дужаап турар сүдүүстүң шынарының дугайында медээ амдыызында келбээн, а эът-тиң шынары мындыг: инити дужаганывыс эът 5329 тонна, оон 2000 тонназы чогуур негелдеге дүүшпес болган. Эң ылангыя Бии-Хем районнуң дужаганы эът-тиң шынары дыка куду, оон аңгыда, Кызыл биле Улуг-Хем районнар арган-дорган малды өскелерден хөйну дужаган. Сүт-Хөл биле Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары шынарлыг продукцияны дужааган.

Шынар чок эът дужаарга, бир талазында, хөй мал садар аларга, ийиде, эвээш орулга киирер.

Ам эът биле сүт садарын көвүдедиринге чүгээр таарымчалыг үе келген. Оът-сиген шаа-биле үнүп турар, ол ышкаш малчыннар чайлаглап эгелээн. Садар малды дүн-хүн чок кадарарындан аңгыда, немей чемгерер херек. А сүт садарын, ону садарын көвүдедиринiң бир аргазы — сарлыкты, өшкүнү, хойну саап болур. Ол ышкаш улустуң хуузунда малының сүдүн садып алырыи черле организастаавас болза хоржок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тывынгыр, сагынгыр ёзу-биле ажылдаар, малчынарны эвилелдээр. Наадымга төлептиг ужуражыр дээш, оларны сорук киирип, социалистиг чарыштыг калбартыр херек. Чыл-дың инити байдалы берге бооп-тур. Аңаа удур кызымак ажылдап турган, планнарны күүседип болур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

КУРЛАВЫРЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Улустуң хереглел барааннарын будүрериң көвүдедир база Тыва АССР-де амыдырал хандырылга адырларын үндезинин-биле эде тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» 1989 чылдың май 15-те бодунуң доктаалының күүселдезин чугаалажып көргеи.

Ол документ ёзугаар улустуң хереглел барааннарын будүрер, өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң хемчээлин улгаттырар, улус ажыл-агыйының шак ол адырларының материал-техниктиг базазын быжыглаарынче угланган хемчеглерни улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнары, республиканың министерстволары, ведомстволары, каттыжышкыннары болгаш будүрүлгелери ап чорутканын демделээн. 1985 чыл-биле деннээрге, аъш-чемге хамаарышпас бараанналарның будүрүлгезин 2, оон иштинде культура-амыдырал ужур-дузалыг барааннарны будүрери 3-тен хөй катап көвүдээн. Өртек-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң хемчээли 1,6 катап өскен. 1995 чылга чедир улустуң хереглел барааннарын будүрерин база ачы-дуза чедирер адырларны хөгжүдериниң комплекстиг программаларын районнарда чогаадып кылгаш, оларны бадылаан.

Оон-биле кады Министрлер Чөвүлелиниң ол чугула докталында айтыкан чамдык даалгаларны дыка хөй будүрүлгелер күүсетпээн. 1980 чылда аъш-чемге хамаарышпас бараанналарны будүрүлгезин 95,7 хуу боттандырган. Чиик үлетпүрүнүң бараанналарын, культура-амыдырал ужур-дузалыг бараанналарны будүрериниң планы күүсеттинмээн.

Аъш-чемге хамаарышпас бараанналарны будүрүп үндүрериниң бо чылгы дөрт ай дургузунда планы үзүлген. Ол-ла үениң дургузунда чоннуң хереглел бараанналарын будүрүп кылырының даалгазын 14 министерство, каттыжышкыннар болгаш будүрүлгелер, оон иштинде «Тыва даг-дүгү» комбинат, «Тыва тудуг» девискээр тудуг каттыжышкын, Иштики херектер министерстволу, Кызылдың алгы заводу олар күүсетпээн. 1990 чылдың бирги кварталының планын 21 каттыжышкын, будүрүлгелер болгаш организациялар 217 муң рубльге чедир күүсетпээн, оон иштинде совхозтар 111 муң рубльди чедир бербээн. Өртех-хөлезилиг ачы-дуза чедирериниң хемчээлин чамдык будүрүлгелер болгаш организациялар 1989 чылдың ол-ла үезинге бодаарга, кудулатказ. Ол көргүзүг талазы-биле планнарын чүгле 5 район күүсеткен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели оон ыңгыда, улустуң хереглел барааннарын будүрер болгаш ачы-дуза чедирер адырларның объектилерин тудар талазы-биле даалга четпес күүсеттинин турарын айтыкан. Эң ылангыя хөй кежиктен тон даараар фабрикалың, типографиянын, чоннуң ус-тывыш уран чүүл херекселдерин кылыр фабрикалың, Кызылда кинотеатрның, районнарда харылзаа белдирлерининң, школа назыны четпээн үүглар албан черлериниң тулуу саадан турар, ынчангаш 1990 чылдың база инитизи-биле он үшкү беш чыл планының ол талазы-биле даалгалары үстүрүнүн кырында келген.

Чурттакчы чоннуң акша орулгазы көвүдеп турар-даа болза, бараан будүрериниң база ачы-дуза чедирериниң талазы-биле даалгалар үстүп турарындан хереглел рыногунда байдал база акша саарылгазы бакырап турар. 1989 чылда 32,4 млн. рубль, а бо чылдың дөрт айларында 6,9 млн. акша шимчээшкин чок чыдаи. Рынок харылзааларын кииргенге Культура министерстволу (эш Ондар), Улус өөредилгезиниң министерстволу (эш Конгар), Тудугиун девискээр каттыжышкыны (эш Остапец), Тыванып электри четкилери (эш Сурков), Кызылдың алгы заводу (эш Козловский), машина тудуынуң заводу (эш Тимонин), Ак-Довуракты ко даараныылгатоикотаж фабриказы (эш Сарыглар), «Тыва сут-мелиорация» каттыжышкын (эш Жоголь) улустуң хереглел барааннарын будүрерин база өртех-хөлезилиг ачы-дуза чедирерин багай организастап турар деп Министрлер Чөвүлели санаан.

Үстүнде айыткан доктаалды күүседир талазы-биле программаны бир ай дургузунда ажылдап, кылгаш. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниге киирерин, хереглел барааннарын будүрер база ачы-дуза чедирер объектилерниң тудуун дозарын чогуур министерстволарга, ведомстволарга, организацияларга болгаш будүрүлгелерге, районнар база Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга дааскан.

Төлевилелдерни чугаалажып тур бис

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

ХАНЫ САЙГАРЫЛГАНЫ КЫЛГАН

Бай-Тайга районнуң партия конференциязынга СЭКПниң XXVIII съездизинге Платформаның база партияның Уставының төлевилелдериниң дугайында чугаалашкан. Илеткелчи СЭКП райкомунуң бирги секретары Б. Д. Монгуш Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдериниң түстүс бөлүктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, тодаргай анализти кылган. Партия райкому, оон бюроозу СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазын болгаш Уставтың төлевилелдерин районнуң партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге таныштырар, оон сайгарылгазын чорудар талазы-биле чогуур хемчегларни алган. Ук төлевилелдерни демократчы байдалдарга сайгарып, чугаалажып көөрүнге, районнуң 30 ажыг коллективтериниң коммунистери, партияның, күш-ажылдың хоочуннары, кежигүн эвестер болгаш аныяктар калбаа-биле киржип, 35 хире чаа саналдар киргеннер. Ылангыя сан-хөө кылдызинде, райпода, Тээлиниң № 3, Шуйнуң кадык-шылга школаларында партия организацияларынга төлевилелдерни сайгарып, ханы чугаалажыышкынарны кылгылаан.

Чүртта болуп турар чаартылгаларны районнуң коммунистери бүрүн чүүлдүгүзүнүүшкүн-биле деткип, оон оруунда түр бергелерни, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медерел билип турар. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга чагдынып алгаш. СЭКП-ниң ролюн кудуладып, партияга федералисчи структураны албадаар, коммунистерни националдар аайы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур демисежип турар агымнарның талалакчыларынга оруктуг бербес херекке СЭКП-ниң авангардчы ролюн көдүрериңге боттарының үнүн кадып туварлар.

Районнуң коммунистери амгы үеде партияның ат-алдарын улам көдүрер, СЭКПниң идейлиг болгаш организастыг ,үндезинниерин янзыбүрү халлаашкынындан камгалаар үе келген деп санап турар.

Шуй ортумак школазында башкы Ч. Х. Чүльдүм-оол, эмнелгеде партия эге организациязының секретары, Тыва АССР-ниң улус депутады Н. Х. Хертек, Тээлиниң № 1 ортумак школазында башкы Ө. С. Шыырап бистиң республикабыс, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинде бар четпестерни айтып, ону экижилер талазы-биле партия, совет органнарның күжениишкинниг ажыллаарын сүмелеп, ниитилел хөгжүлдезиниң төвүнге кижиниң тургузуп, оон амыдыраал-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарын тургузуп, социал чөптүг чорукту быжыглаар дугайында Платформаның төлевилелдиниң киргген чүүлдү деткээнер.

Күш-ажылдың хоочуну, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны А. Ч. Иргит мал ажылында ажылдап турарларның ажылын чиигедир, кадыын камгалаар, амыдырал байдалын экижидер ажылдарның районда ыракта четпес боттанып турарын айыткан. Мен бүгү назынымда коммунистиг партия-биле кады чорум келдим. Ону деткиир мен. Партияны хүндүлеп, оон атталарын көдүрүп көрээлиңер. Партияже үжүр-утка чок халдаашкын кылып турарлар, моон соңгаар боттарының частырыын биле бээрлеп дээн.

Платформаның төлевилелин районнуң партия эге организацияларны таныжып тургаш, көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге шинтпирлеттинмейн турар айтырыларга хамаарышкыр санал-оналдарын киргненер.

«Бай-Тал» совхозтуң партком секретары М. И. Баавыл: «СЭКП ТК-ның март (1989 чыл) Пленуму көдээ ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле шыңгыы эргилге кылбаан. Хүлээп алган доктаалхемчегларнын күүселдезинче СЭКП обкому, партия райкому эвээш кичээнгейни ууланыдырган. Чер ажылынган дүжүт албас-тыр бис. Ону харылаан турар күүседикчи органнардан, удуртукчу коммунистерден негелде кошкак, чогуур хемчег албас-тыр бис, ону ам кым харыылаар ужурлуг чүвел» деп айтырыг салган.

— Районнуң АУК-үн чежеда катап сайгарып, ат-сывын өскерткеп, шынгалза-даа районга көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге оон кандыг-даа чаартылгалар үнмээн. Совхозтар көдээ ажыл-агый машиналарын, минералдыг чемишчидилгелерни улуг өртекбиле садып ап турда-ла, көдээ ажыл-агыйның продуктуларын күрүне чиик өртекбиле садып алыр-дыр. Бо өртектер аразында карышкакты деңнештирип, көдээ ажылагый продуктуларынга чаигыс аай өртектер турар кылдыр доктаадып тургузарын, эде көөрүн Платформаже киирер—деп, коммунист Н. Б. Куулар саналдаан.

— Республикада тургустунган кооперативтериниң ажылынын хынаалдазын шыңгыы кылып, чуртка-даа, бистиң республикага-даа хөлегелеңчек экономиканың элементтериниң тыптып келгенин-биле буруулуг кижилерни илередип тып, күрүне өнчүзүн оорлап, экономиканың четпес талаларын ажыглааш, боттарынга ажык-конча сүрер, чижек, ховар барааннарны өске чүүлдерге орнап садып, сайгарып турар ыдыг кижилерге ажык орук бербейн, оларны толарадып тыварынга кижи бүрүзү эң активчи киржир болза эки. Ынчан оларның туразында чаннаары соксаар, боттарының ажыл-чорудулгазын эде көөрлер апаар — деп, «Тээлиз» совхозтуң кол мал эмчизи С. С. Хертек чугаалаан.

Районнуң амыдырал хамдырылга бүдүрүлге эргелениниң начальныгы Б. Д. Хемер-оол:

— Чер-черлерде ажылчын күштүг ажылгаары-биле республикага дүк болбаазырадыр бүдүрүлге черлерин көдээ район төптеринге тургузарын өөренип көөр, ол ышкаш тыва национал идик-хептаараар, аъш-чем белеткеп кылыр цехтерни район төвүнге дарый ажыдары кончуг чугула.

«Кара-Хөл» совхозта пенсионер коммунист Б. Л. Күжүгет:

— Платформаның төлевилелинде бойдустуң күрлавырларын чөп ажылгаарын, чиг эттн болгаш материалларны камнаарын, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демисежирин-че кол кичээнгейни улгадырган. Курлавырларда бар чүүлдерий тус черге тааржыткан ажылгаары-биле «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринде Кара-Суг деп черде эки шынарлыг дой-довуракты черге туубу бүдүрер бөдүүн цехтен кылгаш, бо тулуг материалы-биле совхоз бодун бүрүн хандыртынып шыдаар, мону удуртур ажыллакчылар шинтпирлеп көөрү чугула — дээн.

«Бай-Тал» совхоз Япония-биле дорт валюта солчулгазын сарлык болгаш аңгор өшкүлер-биле кылып болур аргазы бар. Ынчангаш күрүне чагыының күүселдезинден хамаарылга чокка совхоз бодуу садыглажып болур аргалыг дээрзин база ол ышкаш совхоз девискээринде чурттап турар хуу чондан садып алган көдээ ажыл-агый продуктуларын совхозтуң планынга кириштирерин өскертпейн, бо хевээр арттырарын боттандырза чугула дээрзин совхоз директору, Тыва АССРниң улус депутады Ч. Х. Хертек, коммунист С. С. Очур олар саналдааннар.

СЭКП-ниң Платформазының-даа, СЭКП-ниң Уставының-даа төлевилелдериниде партияның үндезинин болур эге организацияларның ролюн бедидерин онзалап айтканын районнуң коммунистери детким турар. Бүгү коммунистер, партия организациялары бодуның ажыл-чорудулгазын дорт шинтпирлээр эргеин тыпсып турарын улуг бүзүрел кылдыр хүлээп ап турар. Ылангыя эвээш кежигүнелерлиг партия организацияларынга боттары хураллар эрттиреринин хуусаазын, ажылдың хевирин шилип алыр кылдыр тургузуп турары кончуг таарымчалыг дээрзин хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинде, суг ажыл-агыйының Тээлиде участогунда, районнуң сан-хөө киллизинде болгаш ажыл-агыйлар аразында КМК-да партия организациялары саналдап киирген.

Чамдык коммунистер кандидат стажты арттырарын саналлап, ол дээрге аныяк кижиле шылгалда база оон ажылнжи дээш өске коммунистерниң бот-харыысалгазын бедиреринң оруу кылдыр көрүп, рекомендацня бээрин арттырар дугайында саналдаан.

Райпо даргазы К. С. Чамбый-оол:

— 18 хар чедир назылыг ССРЭ-ниң кандыг-даа хамаатылары партияга кирип болур деп Уставта айыткынынга каттышпас мен. 18 хар четкен-не дээш билиг-медерели эки быжыглаан аныяк кижилерни, кем-херек үүлгедип, харыысалгага онаажып-даа чораан аныяктарны партияга киирип алыр бе? Бо дээрге коммунист кижиниң ат-алдарын, харыысалгазын кудуладып турар чүүл-дүр. Эрги төлевилел ёзугаар ажылчын ангыяын эң төлептиг, мурнакчы кезээниң төлөзүлүн турар. Политөөредилгеге хамаарышкыр ажылдакчыларның бот-өөредилгезин организастаарын иеген турар.

Бистиң республикаңын партия организацияларында бот-өөредилге ийи хевирлиг. Бирээзе, болур кичээлдерге белеткенири: классиктиг чогаалдарны, партийжи документилерни номчуп конспектилээри, солун, сеткүүлдерге үнген материалдарны чыып, сайгарары, клеткел-дыннадыгларны, лекцияларны белеткеп кылыры, рефераттарны бижип, камгалаары, словарьлар болгаш өске-даа чыындылардан чаа терминнерге хамаарыштыр тайылбырны өөренири дээн ышкаш. Бо талазы-биле ажылды пропагандистер организастап турарын Каа-Хем районнуң партия организацияларынга чоруткан шинчилелдер база өске-даа районнарның партия организацияларының дуржулгазы бадыткап турар.

Ийиде, бот-өөредилгени хууда план ёзугаар коммунистер боттары шилип ап, организастаар. Дооступ турар өөредилге чылында 1320 бот-өөредилгелиглерниң иштинде чүгле 631 партия кежигүннери боттарының политиктиг, теоретиктиг билиин бедидип ап турар. Өөредилгениң бо хевирин моон-даа сайзырадыры партия организацияларындан негеттинип турар. Дыңнакчылар билиглери ханы шингээдип алыр уран аргаларны билип алырынга дузалаары партия эге организацияларының, оон бюроларының секретарьларының, пропагандистериниң хүлээлгезинде кирип турар.

Өөредилгеге сонуургалды чүгле оон ужурутказы оттурбас, ону чорударының методиктиг, арга-хевирлери база хайныктырар чүве болганда, кичээлдерге дөмейлешпес үзел-бодалдарны илередир, политиктиг амыдыралдың шапкын агымының нарын айтырыларынга харыыларны дилеп тывар байдалдарны тургузары чугула болуп турар. Бо негеллеге дүүштүр сөөлгү чылдарда СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы пропагандистерге, партия активинге методиктиг дузаны чедирип турар. Дискуссияларны, «төгерик столдарны», ажыл-херекчи оюннарны организастап эрттиреринге ажыттап болгу дег материалдарны белеткеп, ону семинарларга таныштырып турар. СЭКП Кызыл ооркомунче, райкомнарже, будүрүлге черлериндге парткомнарже чорудуп турар методиктиг бюллетеньнерге ону парлап таралып турар бис.

Хөй-ле пропагандистер кичээлдерге дыңнакчыларның сонуургалын, идепкейлиг чоруун чедип ап, үзел-бодалын эш-өөрү-биле үлежир аргазын тургузуп турарын социологтуг шинчилелдер көргүскен. Оон-биле кады кичээлдер солун эвес, чүгле лекция хевиринг эртип, дыңнакчыларга билинип, медерелин быжыктырар арга бербейн турарын база айтып турар.

Бо өөредилге чылын түңнээр үеде политиктиг өөредилге системазында кандыг эде тургустунуушкун барып, кандыг арга-хевирлер үре-түңнелди, ажыкты берип турарыл, кандыызындан уштунар болзувусса эки деп шылгаттынары түс-тус партия организацияларындан, хооркомдан, райкомнардан, Политиктиг чырыдыышкын бажыңының ажыллакчыларындан негеттинип турар.

Маңаа хамаарышкан семинар-хуралды май 15-17 хүннеринде эрттирип, аңаа политиктиг чырыдыышкын кабинеттериниң эргелекчилерин, методиктиг чөвүлел кежигүннерин, дуржулгалыг пропагандистерни, чамдык партия организацияларының секретарьларын чалап киириштирген бис.

Политөөредилге системазында түңнел кичээлдериң эртер үезинде ССРЭ-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязында, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде бистин амыдыралывыстың чугула айтырыгларын чугаалажып турар болганда, ону оюп эртер аргажок. Июнь 1-2-де болган партияның XXII область конференциязында партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП-ниң Уставының төлевилелдеринге хамаарыштыр республиканың коммунистериниң саналдарын чугаалажыры түңнел кичээлдерниң утка-шынарын байыдар.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңының методиктиг № 2, 3 бюллетеньнеринде пропагандистерге дузаламчы сүмелерни база берген бис.

Амгы үеде коммунистерниң марксисчи-ленинчи үзелин, политиктиг культуразын кижизидер сорулга күштелгенде политиктиг өөредилгениң уйказы, арга-хевирлери, шынары ол сорулгаларны чогумчалыг боттандырарынга чагырткан турар ужурлуг. Чүнү өөренирил, коммунисче бөгүн кандыг билиг херегил, кайы хире хуусаада ону ханы шингээдип алырыл дээш ышкаш айтырыгларны партия эге организацияларынга шинтпирлээри чугула.

Ончимаа ООРЖАК.
СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңының эргелекчизи.

ПОЛИТӨӨРЕДИЛГЕ ХЕРЕК БЕ?

УТКАЗЫ, АРГА-ХЕВИРЛЕРИ

Амгы үеде партийжи политиктиг өөредилгениң херээ бар бе? Ындыг үнелер эвээш-эвес дыңналып турар. Бирээзе, ажык-чарыын, политиктиг плюрализмнин үезинде радио, телевидение, хөй саныг солуннар, кылын, чуга сеткүүлдер дамчыштыр ап турар информация-биле кызыгаарланза чүл деп турар. Ийиде, амгы үениң чугула айтырыгларынга партияның теоретиктиг ажыл-чорудулгазы харыы берип шылдавайн турар болганда, пропагандистер кичээллерге ол айтырыгларны сайгарып, харыы бээри берге-ле болгай дээр хөөннер бар.

Ындыг угаазылал-биле чөпшээрежир арга чок. Чүге дээрге бистиң партиявыстың үндезини болур принциптери база эчис сорулгазы — марксисчи-ленинчи угаан-медерелди бедик деңнелге нептередири. Бо дугайында В. И. Ленин 1905 чылдың июньда бижээнин «Политиканы педагогика-биле холбаарының дугаймында» ажылынга демдеглээн.

В. И. Ленин организацияның, бөлүктүн, бөлгүмнүн массаларга доктаамал хөнү болгаш калбак салдар чедирер ажылы чок болза, социал-демократтыг организация туруп шылавас дээрзин айыткан. База шапкын революцияның-даа, политиктиг таптаашкынның-даа үезинде партияның массаларга салдар чедирери соксавас ужурлуг деп демдеглээн.

Бо бодалдар чүгле революция чылдарында чугула турбаан. Ниитилелдиң революсчу чаартылгазының идепкейлиг демиселчилери кылдыр ажылчы чонуң угаан-медерелин, массаларның политиктиг культуразын бедидери марксисчи-ленинчи партияның идей-теоретиктиг ажыл-чорудулгазындан хамаарыжыр дээрзи билдингир. Эде тургустунуушкунуң политиктиг платформазын хүн бүрү ниитилел, республика, тодаргай коллективтер амыдыралында өскерлип, сайзырап, чаартынып турар болуушкуннар-биле холбаштырары чугула. Бо байдалларда коммунистерден политиктиг хаңы билиглер негеттинер.

Каа-Хем районнуң партия организацияларында дыңнакчылар өөредилге үезинде боттарының мергежилин, нинти билиин бедидип ап турар. Кичээлдерге эш-өөрү-биле боттарының билиин, үзел-бодалын үлежир аргалыг болуп турарлар.

СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязының ажылдакчыларының чоруткан социологтуг шинчилелдериниң түңнелибиле алырга, 1983 чылга чедир бистиң чурттуң ажыл-ишчилериниң сонуургалы бир дугаарында даштыкыла болуушкуннарже улганган турган болза, 1983 чылдан бээр чурт иштиниң политиктиг амыдыралывыс шуут дорту-биле негеп келген. Күш-ажылдың чаа арга-хевирлерин чер-черлерге тургузуп, ылангыя кооперативтер шимчээшкинин кайбартыр, олче ажыл чок кижилерни хаара тудар, хоойлу органнарының киржилгезин улам тодаргайлаар, хоойлунуң чымчак көрдүнген талаларын шыңгыыратса эки.

Тээлиниң № 3 ортумак школазының директору К. К. Сарыг-Донгак:

— Бистиң чуртувуста ажыл чоктар чок, национал айтырыглар шинтпирлеттинген деп хоозуи кыйгырыглар-биле чурттап келген бис. А херек кырында ол амыдыралда боттанмайн турар. Районнуң социал-хөжүлдезинде шинтпирлеттинмейн артып турар айтырыглар хөй. Школалар, уруглар албан черлериниче кошкак кичээнгей салып келгениниден олар эргижирээн. Бичин чаштарны ясли-садик-биле хандырар, культура албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаар айтырыгларда четпестерин дарый эдери чугула. Албан, организация черлериниң ораи-савалары түүдеп артык делгем, чырык, чылыг болуп турар. Райкомнуң, АУК-түң чамдык ажыы эвээш, артык штаттарын кыырар болза эки. Национал кадрларны удуртур ажылдарга депшидип, ажылдадыры — үенин чугула айтырыы. Бистин аныяктарывысты ажылга киирер, ажылдадыр айтырыг кончуг чидир тургустуиуп келген.

Районнуң партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге болгаш партияның район конференциязынга партияның эң кол документилери болур СЭКПниң XXVIII съездизинге Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин чугаалажып турда, коммунистерниң сеткил-сагыжындан идип үндүргени саналдарының чамдыызының кол утказы, углаашкыларының мындыг болган.

Седип-оол ИРГИТ.
«Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентизи.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегады

ОЛ—БАШКАРЫКЧЫ ПАРТИЯ БОЛУР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

харыысалганы бодунга алыр ужурлуг.

Платформа болгаш Устав төлевилелдерни чугаалажып турар үеде хоорайның дыка хөй коммунистери партияның иштинге чарлыышкынны болдурбазының эргежок чугулазын демдеглеп турдулар. Ынчап баар болза, чүгле партияга эвес, бүгү ниитилелге багай салдарны чедирер. Коммунист кижи бүрүзүнге серемчилел, быжыг туруш херек.

Мээң бодап турарым болза, партияның XXVIII съездизи эрткен соонда, партия документилерни солууру чугула. Бир-тээ, ол партияның Платформазын хүлээп алган, Уставын күүседир сорулгалыг болза, партия биледиң солуузун. Ол дээрге ук партияның бүгү негелделери-биле чөпшээрежип, оон төлептиг кежигүнү болурунга белеңнең көргүзүп турары ол. А хоржок болза, ону үнген деп санаар.

Ындыг хемчегни чугула херек деп бодаар мен. Оон башка СЭКП-ниң хүрээлениңге тура-ла, капиталистиг хөгжүлдениң оруун чогумчалыг деп санаар, социалистиг турушка хөнүү чок кижилер ам-даа бар. Ындыглар шовинисчи үзел-бодалдарга каттыжып, хөлегелеңчек экономиканы деткип туралар болур.

— Виталий Григорьевич, партияның съездизинче баар дээн болганыңарда дээди органның улуртулгазының талазы-биле бодалдарыңар барла ыйнаан, кандыг хевирлиг турар болза эки деп бодаар силер? Кижи бүрүзү оптимист болур болгай, бир эвес съездиниң индиринден санал бээриниле чалаптар болза, чүнү чугаалаар силер?

— Бодалдар бар. Партияны удуртукчу структуразын бөлүүнүүдери чугула деп бодаар мен. СЭКП-ниң Даргазы, оон оралакчылары, Президиум, ТК-ның секретарьларының удуртканы комиссиялар, доктаамал ажыллап турар ТК кежигүннери болгаш олярның аппараты... дээш хөй-ле чүүлдер кирген-дир. Партияның аппаратын кызырып турар үеде ындыг хөй кижиниң херээ бар бе? Эге организацияларның бот-тускайлаң чорууу база улгаткан болгай. Ону барымдаалап, партияның өске комитеттериниң структуразын база эде көөр херек.

Бир эвес сөс алыр болзумза, өске бүгү чүүлдер-биле чергелештир пенсионер коммунистер, партияның хоочуннарының дугайында каш сөс чугаалаар мен. Ол айтырыг XXVII съездиге-даа, XIX партконференцияга-даа көдүрүлүп турган. Бо айтырыг шагда-ла өйү келген, ону моон ыдай чылзыр арга чок. Кадыкшылының байдалы-биле партия организациязының ажыл-херээнге киржип, дадывыр төлеп шыдавас апарганы-биле дыка хөй коммунистер партиядан үнүп турар. Сөөлгү ийи чыл дургузунда ындыг чылдагаан-биле чээрби ажыг пенсионерлер партиядан үнгеп.

Ынчангаш партияның хоочуннарының дугайында чүүлдү СЭКП Уставында тодаргай киирер херек. Коммунистиг партияның хүрээленинге 25—30 чыл болган пенсионер коммунист кижи болунуп арганаларын санап тургаш, партия организациязының ажылынга канчаар киржирин болу тодарадып алыр эргеин бээр херек. Хуралларга киржиринда-даа, дадывырны кажан төлээрин-даа ол болу шинтпирлээр ужурлуг. Оон башка күжү, шыдалы четчир турла партияга бүгү энергиязын берип келгеннерни шыңгыы чурумга тургузуп турар бис.

— Силер партияның башкарыкчы ролюнуң дугайын чугааладыңар. Ол хоорком, райком болгаш эге организация деңнелинге кандыг болур ужурлуг деп бодаар силер?

— Хоорай-даа, районнар комитеттери-даа, ол ышкаш эге организациялар коммунистерниң боттарының идепкейин бедидип, кижилерниң социал болгаш угаан-бодал негелделерин хандырар талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар болза, ынчан башкарыкчы рольдуг апаар. Ол айтырыгларны мурнуку үелерде кичээнгейге албайн турганындан таарымча чок чүүлдер тыптып келген болгай. Коммунистерниң аразында азыралыкчы хөөннер, сарыыл чок чоруктар, чайгылчак чүүлдер тыптып келген. Ындыг болур болза, ниитилелдиң авангарды болуру берге.

Эге организацияларның ролюн бедидери — хоорком уп, райкомнуң кол сорулгазы болур ужурлуг. Амгы үеде эге организациялар ам-даа дидим эвес, кандыг-бир харыысалга алырындан сестир болгай. Ындыг чоруктар эде тургустунуушкунга шаптыктап турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, секретарь кижи бүрүзү партия ажылын экижидер дээш чогаадыкчы, дидим ажыллаар ужурлуг. Түңнел оон хамаанжыр. Маңаа үстүнден айтыышкын маңаар, чүү дээринден сестир хөөннер таарымча чок.

— Сөөлгү айтырыг. Силер СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретарыңга чаа сонгуткан болгай силер. Өг-бүлеңер, ажы-төлүнер дугайында чугаалап көрүнерем. Каяа төрүттүнген, өскен силер, адаенер бар бе?..

— Төрүттүнген черим — Красноярск крайның Каратуз. Ийи харлыг турумда Тывага эккелген, ачам Григорий Васильевич Вальков ИХМ ажылдакчызы кижи. Ам пенсияда. Авам Мария Степановна бөдүүн ажылчын, база пенсияда. Кадыы кайызынындаа чүгээр, Сарыг-Септе чурттап орлар. Люба деп дунмам бар, соңгаар чурттап чоруур.

Ажым ишти Галина Михайловна — ортумак медицина ажылдакчызы. ИХМ-ниң поликлиниказында сестралап турар. Ийи уруглуг бис, олар ам өскен — Слава Кызылдың педагогика институдунуң биохимия факультединиң ийиги курузунда, Наталья— Иркутскиниң пединститудунуң төөгү факультединиң студентизи. Олар төлептиг кижилер болзуи дээш үндүрүп турар күжениишкинивис амыыызында халас барбайн турарынга чоргаарланыр бис.

Интервьюну Д. ЧЫДЫМ кылган.

«Шынга» чагаалардан

ООҢ КҮЖҮ—СЫРЫЙ КАТТЫЖЫЫШКЫНДА

Россияның удавас болур партия конференциязының чамдык делегаттарындан СЭТА-ның корреспондентилери мындыг чаңгыс айтырыгны салган: «Россияның, оон келир үезинин дугайында кандыг бодалдыг партконференцияга бадар силер?».

Белгород область «Родной край» деп район солунунуң редактору Д. Батуевтин харыызы:

— Россияның хамаарышпас Компартиязының дугайында саналды моон мурнунда бурун деткил чораан мен. Сөөлгү үеле мээң ол бодалым шала ескерлип эгелээн. Барык 20 млн. кижи хүрээлениг СЭКП кончуг аар байдалды ажыллап турар, бир эвес Россияның Коммунистиг партиязы (РКП) база-ла мындыг хевирлиг апаар болза, оск тургаи ажыы бар бе? СЭКП-деп оон аңаа-ла хоорлуп үне бээри Россияга чүнү-даа бербес.

Бир эвес чаартыган партия тургустуна бээр чүү болза, шүүт ёскө херек. Чамдык кижилер партия хүрээленин «арыглаар» деп сестен кончуг коргар-дыр. Партия артар-артпазының дугайында катап бүрүткээшкинин чүге кылын болбазыл? Болунуп хүрээленин яштар-арыглап албаан шаанда, партия бурунгаарлап шыдавас деп бодал мени сөөлгү үеде дүвүредип эгелээн.

Краснодар крайның СЭКП Веселковск райкомунуң бирги секретары **А. Климовтун** хөрыызы:

— Күштүг болгаш бот-тускайлаң Россия чокка чаа хевирниң федерациязы тургустунмас деп санаар мен. Россияны күрүне бот-догуннаашкынныг болдурары — оон бурунгаар хөгжүлдезиниң магадылалы. Эвилел министерстволарының болгаш ведомстволарының эрге-ажыын бодаар. Россияның өнүү-байдаи чашкаиная үлежир чорукту моон соңгаар болдуубас керек. Совет эрге-чагырганың 70 чылдарының дургузунда өске бүгү республикалар бут кырында туруп келген, а Россия мурнуку хевээр артын калган. Россияның эрге-ажыын камгалап шыдаар магадылал — оон СЭКП-ниң платформазында бот-тускайлаи Коммунистиг партиязында деп санаар мен.

Политиктиг бо угланыышкынны конференцияга чайгылыш чок тудар ужурлуг бис, оон башка төөгү болгаш бистиң келир салгалывыс бисти өршээвес.

Костроманың политехниктиг институдунуң башкызы **А. Ипатовтун** харыызы:

— Россияның партия конференциязы ажыттыгаш, томуйлаттынган Россия Бюровунуң кежигүннериниң бурун эргезин дүжүрүп каапкаш, бодунуң ажылын оон-биле доозар ужурлуг. Оон соонда Россия коммунистериниң бирги съездизин ажылдар ужурлуг деп санаар мен.

Бо чылдың март айда болуп эрткен РКП-ниң инициативчи съездизиниң хүлээп алган шинтпирлериниң күүсеттиммейн барганы чаваа болган. Оон башка Россияның коммунистери СЭКП-деп тускайланып чоруй баар хиреллиг апарган турган.

РКП-ниң бирги съездизинге организастыг айтывыгларны чугаалашкаш, оон ажылын СЭКП-ниң XXVIII съездизи доозулган соонда улам-чылаза эки деп саналдыг мен.

(СЭТА).

«Шынга» чагаалардан

ДЕТКИДИМ

Бодум хөй уругларның иези мен. Ажы-төлүмүң чаасказан азырап өстүрген болгаш кижизиткен кижи болганымда, уруглар айтырыы деп чүл дээрзин, шынап-ла, эки билир мен.

Чамдык уруглар төрүмелиниен-не аарыг азы ивалид болур чорук сөөлгү үеде көвүдеп турар-дыр. Оон түңнелинде оларга ачы-дуза, ажаалга-хайгаарал чугула болуп турары билдингир. Чамдыкта бүүрап дүшкен азы чарыгган өг-бүленин уруглары бот-неинң холунга артып, хөй таварылгада багай кижизидилгелиг болур-дур. Маңаа чаш урутнун бүрүүзү чок, ол дээрге харыысалга чок ада-нениң үүргези-дир. Чогум-на ындыг уруглар бистиң кичээнгейивистеи уштунул турар, олар азы келиг, бир болза адаглыг арткан болур.

Бистин республикада өскүс арткан, кадырган азы кадыы кошкак, ивалид уругларга ачы-дуза чедиреринің буянныг, чаагай ажыл-херектиң эгелеп турарынга сеткилимден дыкала өөрүүр-дүр мен. Хөй уруглардыг өг-бүлелерге, ылангыя оларның нелериие үлетпүр бүдүрүлге чергелериин күсеп-биле акша дузаламчының немээрииниң дугайында саналга хууда каттыжып турар мен. Бо талазы-биле үлегер-чижек биетерде бар болгай. Маңаа В. И. Ленин аттыг «Тыва дағ-дүгү» комбинаттын үлегерин алыр болза эки.

Буяныыг ачы-дуза чедирилгелиниң республика фондузун тургусканынга байыр чедирбес эргам чок.

Уругларым өзүп улгаткан. Улуу эмчи учалшээнинде, оон бичези—садикте башкы. Кызыдың башкылар биле бедидер институдунда бир кижи, ййнзи студентилер, хеймери—ам удавас школа доозар.

Амыдыралдың бергелерин корген херээжен ие кижи болганымда уругларга бүгү талабиле дузалаарын деткип, ол буяныыг херекке киржиринче бүгүзеии кыйгырдым. «Шын» солуила К. Д. Будук-оолдуң материалын черле деткиндир мен.

Далар КАРАШПАН.
Алды уругларның иези.

КАНЧАНГАН ИРГИ?

Өске улус-биле дөмей-ле, бистиң өг-бүлевис база репрессияның халавызына таварышкан. Ачам Дамдын Чымбаевич Салчак, оон кады төрээн дуңмазы Лама-Сүрүк Салчак оларны валыидан тудуп апаргаи олчаан келбүзиинер. «Контр» оглу дээш өөретпейн баарга. Кызыл-Дагдан Тээлиже чорупкан мен. Орта база чем чинр эрген чок дээн. Канчап чанар чоор деп мунгарап чоруп турумда, башкы Чочай Салчак мени бажыныңче аппарган.

Удаваанда оон өөнүн ишти Арачалды тудуп алгаш баргаи. Бистер ыглажып чыдып калган бис. Каш хонганда Кендеи Күжүгетти, Салчак Бартчыл оларны алгаш баргаи. Ол үеде кожуун даргазы Ончай-оол Салчак турган чүве. Бо улустуң салым-чолу кандыг болгаи ирги? Ачам канчалгаи ирги?

Мартан-оол САЛЧАК.

ЧЕДИ ЧҮЗҮН МАЛЫМ ТУРДА...

1989 чылда Тывадан өшкү ажылдыг 4 совхоз ассоциацияда бактаап кирген. Ооң кол сорулгазы болза, өшкү дүгүнүң шынарын экижидип тургаш, ону даштыкыже үндүр садыглап сааргаш, доллар киирип алыр. Перспектива улуг.

Социал айтырыг

ЭМНЕЛГЕ-ДАА ЭКИ, ЫНЧАЛЗА-ДАА

Бистер, каш малчын, Кызыл хоорайда № 2 эмнелгеде эмнедип тур бис. Ырак-чоок-даа чеделерден келгенивиске бар. Бот-боттарывыс таныжып, чугаалажып келгенивиске, шуптувус-ла хой, өшкү малдап чоруур улус болдувус.

Черле ышкаш бистерге, малчынарга, шак бо хире эки эмнелгени чөпшээрел бергени лыка-ла өөрүнчүг-дүр. Бо эмнелге мурнунда бистер ышкаш бөдүүн улуска «хаалгыг» турду. Ам эде тургустуунушкун соонда, социал чөптүг чоруктуң негелдези ёзугаар бистерни маңаа эмнедип алыр кылдыр чөпшээрел кааннып. Малчынарның дыштанылгазы, чуртталгазы, кадыкшылы дээш бо сөөлгү үеде республиканың удуртуп органнары сагыш салып турар апарганынга канчаар өөрүвес бис. Түскай доктаал база үнүп.

Бо эмнелгеге кедген соонда, бир хонганда-ла кижиниң аарыын эмчилер тодарадып эгелей бээр-дир. «Волга» деп автомашинага-даа олуртуп алгаш, аңгы-аңгы эмчилерге чедирип-ле турар. «Дүргей дузаныш-даа» машиназынга олуртуптаттар. Аарыг арттырбас, хынап бээр-дир. Кончуг-ла эки эмнелге-дир бо.

Ынчалза-даа бистиң сагыжывыска кирбес чүүлдер база бар, бир-тээ, малчыннарга ыңдыг эки эмнелгени ажыдып каан болганда, бистиң байдалывысты билип, тыва дыл билир эмчилерден база биске бижиглээр болза деп күзелиг-дир бис. Чок, мында батай болал чок. Опус дылга дажок чегей бис. Чамдык малчынар орус дылды шуут билбес. Ыңдыг болганда, эмчилерибиске ам чүү деп тайылбырлаар бис? Хелемеги чок-тур. Чугаанны үткаан орус дылга билип-даа орза, харылаг шылдаастарывыс бар. Ниити дарылгаларывыс-ла боор, поокта-даа сургууль дооскан хевирлиг аныяк орус оол эмчилер бар. Чүү деп чугаалажыр бис хоржок боор чүве-дир. Эки-ле чүүлү — хан базышкыны хынаар. Бистиң шын билип көрзүн.

База бир чүүл бар: тыва шайны хайындырган, аладап-га столовага самоварга тургузуп каргза деп саналдыг бис. Ол шайның өртээн төлеп, салып ижип-даа болгай-ла бис. Кежээки чем соонда эртенгинин 8 шакка чедир дыка-ла суксанчыг-дыр. Кежээ 21 шакта, удуур бетинде кефир бээр-дир, ону чамдыктарывыс иже албас-тыр бис. Бистиң эрттир ямбылыг улус-тур деп көре бербенер аа. Ынчангаш бистиң бо саналдарывысты өөренип көөрүн дилээр-дир бис.

Тес.-Хемден **Ч. САНЧЫ**, Кызыл районнан **З. ОНДАР**, Тожудан **С. САМБУУ**, Барыын-Хемчиктен **К. КАРА-САЛ** болгаш өскелер-даа.

РЕДАКЦИЯДАН: Бо чагаавы редакция алгаш, ук эмнелгеге барып, кол эмчиниң дүлээлгезин күүседип турар Маргарита Моигушовна Ооржак база мында эмнедип чыдар чамдык малчынар-биле чугаалашкан бис. Бо хүннерде ниитизи-биле мында 26 орун бар, а малчынар 14 кижи. Орун саны эвээш, ынчангаш немей база салгылаан. Шынап-ла, чамдык улуг казылыг малчынар орус дылды билбес болганындан берге болурга, аныяк специалист Виктор Анатольевичиниң харылаан турган палаталарын ам М. Ооржак болу хүлээнип алган. Ол ышкаш очулдурукчуну база чамдыкта быжыглап берип турар.

Тыва шай талазы-биле чүл дээрге, амдыызында малчынарның негелдезин хандыпар аргазы чок. Ону чоорту шиитпирлээр деп турар. Ынчалза-даа эмнелгеде чыдып турар малчынар боттары шайны база хайындырып ижип болуур, чөпшээрээр. Чамдыктар харын хайындырып ижип-даа турар чорду.

Кызылдың № 2 эмнелгезин малчынарга дамчыдып бергени дыка эки. Ынчалза-даа тааримча чок чүүлдер, шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй. Чүлерил? Бааза бичии. Ийнде, кадарчыларның чамдыызы совхозунган база район эмнелгезинден бижик-документ чокка-даа келгилеер.

Черле ыңчаш ол эмнелгеге малчынарның кээ чурумунуң дугайынга айтырыгны тайылбырлавары-биле эмнелгениң кол эмчизиниң интервьюзун солунга, «Чели чүзүн малым турда...» деп арыңга чоокку үеде парлаар бис. Оон совхозтарының директорлары, кадр киидистери, эмнелге ажылдакчылары база малчынар боттары-даа хөй-ле чүүлдерни билип ап болур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Чурттуң улус ажыл-агыйынга өшкү - малдың продукциязы аажок херектиг. ССРЭ-ниң Чиик үлетпүр министерствозунуң медээзи-биле алырга, чуртка чылдың-на 600—800 тонна чөвек, 3-5 муң тонна өшкү дүгү (аналга дүк) база 20-25 млн. өшкү кежи херек боон турар. Ынчаарга амгы үеде чурт боду чөвектүң чүгле 40-45 хуузуун, өшкүнүң аналга дүгүнүң 15-20, база кежиниң 10-12-ле хуузун бүдүрүп ап турар. Оон уламыдан хөй акша-төрецги-биле дашкыдаан өшкү ажылының продукциязын садып алыр үжүрга таварышкан. Шак мындыг чоруктуң бир кол чылдагааны болза, ынчан чурттуң удуртулгазының шын эвес политиказының хайы-биле 60 чылдарның эгезинде хөй өшкүнү чарыгдаан, ол адырны орулга чок деп санаанында.

Өшкү ажылын катап хөгжүдер дугайында доктаалды 1983 чылда хүлээп алган. Дүктүң өртээ улгаткан. Өшкүнүң 1 килограмм дүгүнүң өртээн 41 руб, а чөвектүүн — 120 рубль чедирген.

Бистиң республиканың девискээри өшкүйү азыраарынга аажок-ла таарымчалыг. Эң ыламгыы Тываның барыын база мурнуу талазында ыңдыг. Черле ыңчаш, өшкүнү бистиң республиканың район бүрүзүнге азырап болур аргалар бар. Өшкү болза даглыг черге оттаар, аңаа таарышкан болгаш өскелерге малдың четпес черинең одарын ажыглаарынга дыка эптиг. Мурнунда биске тус черниң шыдамыккай, ынчалза-даа эвээш продуктулуг өшкүлерни азырап, өстүрүп турган. 50 чылдардан бээр оларны дон чоогу уксаалыг хуналар-биле хайнакташтырып эгелээн. Ынчалза-даа ол үеде ыңдыг эгелээшкин шоолуг-ла деткимче чок болган. Ынчангаш ийиги чада 60 чылдарның эгезинде, эң ылаңгыя 1965 чылдан ам бисте дүккүр угланышкынның өшкүнү өстүрүп турар бис. Мында селекция ажылының бир кол чедиишкини болза, ак дүктүг өшкү колдаан, ниити өшкүнүң чартык кезии ангор уксаалыг боон турар.

Өшкүнүң уксаазын экижиткенинден бистиң республика ам ховар чиг этти бүдүрер, өшкү ажылын ажыктыг адыр кылдыр шилчидер аргалыг болган. Ам Тыва ниити Эвилелдиң кыырил ап турары арыг өшкү дүгүнүн 20 хуузун берип турар.

Өшкүнү хой-биле дөмей кылдыр ажаап, өстүргере, оон продуктузундан кирер орулга хөй болур. Чижээ, 1988 чылда Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары бир хойдан ортумаа-биле 1,15 кг. дүктү кыргаан, а оон өртээ — 8 рубль 64 көпеек болган. А бир өшкүден-не 1.13 кг. дүктү кыргаан, оон 34 руб. 18 көпеек орулганы алган.

АЧЫЛЫГ ДОКТААЛ

«Тыва АССР-ге өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында» 1987 чылда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели аналга үнелезилээш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаалдарны хүлээп алган. Оон бээр-ле республикага өшкү ажылын хөгжүдеринге делгем орук ажыттынган. 80 чылларның эгезинде биске ниити өшкүнүң саны 100 муң бичии-ле ажа дүшкеш, оон доктаап турупкан. А чазактың доктаалының соонда, бо чылдың январь 1-де бисте 141.8 муң өшкү бар апарган, ону 1988 чылда турганындан 14,3 хуу көвүдээн.

Үстүнде алаанывыс доктаал ёзугаар биске өшкү өстүрер тускай дөрт ажыл-агыйны — «Эйлиг-Хем», «Ишкин», «Кызыл-Даг» база «Таңды сыны» совхозтарны тургускан. Совхозтар салбырларының базаларында ыңдыг ажыл-агыйларны тургусканы ук девискээрлериң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге база аажок улуг ужур-дузалыг болуп турары биллингир. Чүге дизе ол девискээрлерде хөй санныг янзы-бүрү тудугларны база көргең.

Өшкү ажылдыг тускайжыттынган совхозтарны тургусканы ёзулуг-ла шын политиказыдыр дээрзин практика бадыткаан. Олар кайыы-даа чүгле өшкү дүгүнден миллион ажыг, а «Эйлиг-Хем» харын 3 млн. ажыг орулганы эрткен чылын киирип алган.

Специалистериң санап турары-биле алырга, өшкү малды бистер чоокку үеде 250-300 муң чедирер аргалыг бис. Оон продукциязын бүдүрери 3-3,5 катап көвүдеп болур. База бар.

Ам ук доктаал ёзугаар чүнү кылыр үжурлугуд? Хамыктың мурнуда селекция-уксаажыдылга ажылы. Амдыызында бистиң өшкүлеривистиң продуктулуг чоруу дыка чавыс. Бир өшкүден-не ортумаа-биле 0,75-1,1 килограмм дүктү кыргып ап турар бис. Ол дээрге совет дүккүр уксаалыг өшкүлерни азырап өстүрүп турар девискээрлерниң көргүзүүнден ийи катап эвээш.

Бо талазы-биле кылыр ажыл дыка хөй. Специалистер, эң ыламгыы республикада тургускан «Могер» (өшкүнүң аргы дүгүн ыяна дээр) чөвүлел (удуртукчузу С. Делгер) хөй таладлыг шинчилел болгаш практиктиг ажылды план ёзугаар кылып үжурлуг. Ол чөвүлелде амдыызында 12 совхоз бактаап кирип турар. Оларның чамдыктары херээни чарган. Оон канчаар ажылдап, чүнү кылып турары бо-ла ажык-чарлыг үеде эки-ле билдинмези хомудаачыг. Ынчангаш «Шын» солунның аграр килдизи бо айтырыгны моон соңгаар чырыдары-биле номчукчуларның мурнунга хүлээнип ап турар.

Бистиң ангай ажырывыс 100 өшкүге чүгле 70-80 онаажыр. Чаш малдың хорамчазы улуг.

ӨШКҮДЕН ХӨЙ, ШЫНАРЛЫГ ДҮКТҮ КАНЧАП АЛЫРЫЛ?

Амгы үеде республикада «Кызыл-Даг», «Ишкин», «Эйлиг-Хем» совхозтарның базазында уксаалыг өшкүлүг үш ферма бар. Ында төрүүр 18.2 муң өшкүлерни мөөнүзээн. Оларның чүгле хензиг хуузу элита (эң тергиин) база 1 классты болуп турар.

Шынарлыг продукт бээр уксаалыг хуналар бисте эвээш, ол хиреде тарып боозадылганы ажыглавайн турар бис. «Эйлиг-Хем» совхоз малдың уксаазын экижидериниң, баш санын өстүрериниң шак ыңдыг дешилгелиг аргазын чүгле 3-4 хире коданга ажыглаан. Ынчалза-даа эрткен чылын хамык өшкүзүн шуптузун сула эдериштирген.

Специалистер Г. Альков, Б. Даудетбаев, С. Истамилов, К. Чаш оларның чоруткан шинчилелдеринден алырга, өшкү өстүрүп турар кол-кол совхозтарның малының үштүң бир кезиниң дүгү хайнак, дүгү эвээш боон турар. «Ишкин» совхозка көргең улуг база аныяк-даа кыс өшкүлериниң арасында I-II салгалдың хайнактары бар болган.

Уксаалыг өшкүлериниң ботдензигүүрүү шак ыңдыг эвээш боон турарының чылдагааны чүгле чем базазының, оларны ажаап азырап турарының байдалы багайында эвес, а селекция-уксаажыдылга ажылында улуг четпестериниң база үржүүлга-дыр. Чангыс сес-биле чугаалаарга, өшкүнү эрги ёзугаар ажаап, азырап турарывыста.

Бо дугайын Черногорскиниң фабриказынга дужаазан дүгүвүстүң анализи бадыткап турар. 1988 чылда ооң 48,5 хуузу чангыс аай эвес, 38,7 хуузу чангыс аай эвес, 0,7 хуузу хылган болган.

Шынарлыг дүктү дужаарының үлегер-чижээ бистиң бодувуста-ла бар. «Кызыл-Даг» совхозтуң дужаагаңы дүгүнүң 95,8 хуузу чангыс аай болган. Чүге дээрге ында уксаажыдылга ажылы зоотехниктиг негелделерге элээн дүжүп турар. «Кызыл-Даг» бир өшкүден 1,2 килограмм дүктү кыргып турда, «Ишкинде» чүгле 0,8 килограмм. Бисте өшкүнүң продуктулуг чоруун өстүрүп болурунуң аргалары моон бээзин илдеп-дир.

Тыва АССР-ниң дүккүр өшкүлери чүгле ажыл-агый талазы-биле ажыктыг эвес, харын чуртка генетика (укталышкын, уксаа дугайында эртем) талазы-биле база солун боон турар. Чүге дизе бистиң республиканың агаар-бойдузу берге, ынчангаш Тываның ыңдыг өшкүлерни өске чөрлерге өстүрүп болурунуң долу аргалары бар-дыр. Тывада өшкүлериң генетика талазы-биле бир онзагай үүлүг болза, ооң дүгүнүң чиңге, торгуланчак боон турары.

Бистиң республиканың бойдус болгаш мал чеминиң шынары, а ол ышкаш азия уктуг өшкүден укталып үнгени ооң дүгү чөөкке чоок, чиңге, нарын, а хунан анайларның дүгүнүң шынары чарык чөөк боон турарында.

Уксаалыг өшкүлерни шилнир, оларны шинчилээр ажыл колдуунда чок. Ынчангаш уксаалыг бөлүктерге, коданнарга оларны ёзу барымдаалап шилип ап турар. Продуктулуг малды — өшкүнү, хунаны-даа шуут чангыстап тургаш, шинчилээр, өөренир үжурлуг. Ол ышкаш кыргаан дүгүн-даа шинчилевес-тир бис. Шак ыңдыг уксаалыг малдарның хуу үчёду-даа чок. Черле ыңчаш совхозтарда, эң ылаңгыя өшкү азыраар ажыл-агыйлатывыста зоотехниктиг ажыл аажок-ла кошкак.

Тываның Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязы мурнунда амгы «Кызыл-Даг» совхозтуң салбыры турда-ла ону база пункт кылып алган хирезинде, оон бээр өшкү талазы-биле огулуг-ла дуза чедирбээн. Бирээ, баазазынга ыңдыг болганда, еске ажыл-агыйлар дугайында чугаалаан-даа херек чок. Үк станция 10 чыл бурунгаар өшкү талазы-биле эртем темазын ажыктан хирезинде, ыңчага чедир чаңгыс-даа сүме, өшкү өстүрериниң угланышкынын-даа бербээн. Өшкү талазы-биле ажыктыг чүүлдер билип алыр кылдыр радиога, телевидениеге база солунаргада материалдарны чырытпайн турар. Амгы үеде республиканың өшкү ажылын хөгжүдеринге эртемниң ролю канчаар-даа аажок улуг болур ужурлуг.

Ам бисте өшкүнү хайнактаарының айтырыгы чедиишкинниг шиитпирлеттингеи, бир эвес оларның чем базазын экижидиптер болза, бир өшкүден-не 1,5, а чамдык коданнардан харын 2,0 килограмм-даа дүктү кыргып болдуруның генетиктиг аргалары бар.

АМ ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Бирээде, дүккүр өшкүлерни азыраарынга чем херек. Ынчангаш специалистер ам белоктуг, күтүрлүг янзы-бүрү чемнерни четчир кылдыр белеткээри дээш ажылдаар ужурлуг. Ол айтырыгны шиитпирлевээн шаанда республиканга өшкү дүгүн көвүдедир дугайында чугаа турбас.

Ийиде, дүккүр өшкүге селекция-уксаажыдылга ажылын экижидер. Ынчангаш совхозтарга зоотехник-селекционер, уксаажыдылга талазы-биле техник кижи херек. Шак ыңдыг ажылдыг специалистер чоокка селекция-уксаажыдылга ажылын бурунгаарладып шыдавас бис. Бо ажылда таптаашкыдан уштунар херек, уштунар.

Үстүнде айткан сорулгаларны күүседирде канчаарыл? Кышкы үеде төрүүр бир өшкүге бөдүүн чемни 1.0—1,5 центнер, концентраттарны 30—40 килограмм онаажыр кылдыр белеткээр херек. Бир эвес коданга төрүүр 300 өшкү турар болза, 30—40 тонна сиген база 9—12 тонна концентрат негеттинер. Шак мындыг тавариглагда өшкүден дүктү база анайны-даа ап болур. Өске уксаанын өшкүлерингe бодаарга, дүккүр өшкүлерге хөй күш херек. Таарыштыр хувааган мал чемин бээрге, өшкүнүң дүгү 18—25 хуу немежиң өзер. Ынчангаш ам черни мелиорастаар, эрги арык-бугаларны катап ажыглаар, сиген кезер шөлдерни немей шингээдир, мал чеми культураларны тарырын көвүдедир херек. Оон аңгыда өшкүнү ажаап азыраарының технологиязын бир янзы кээр, эң ылаңгыя төрүп турда, оларны тургузу азыраар болза эки.

Мал чеминиң четчир базазын тургускаш, өшкү коданнарын эртемге үндезилеп, улаттыр каттыштырар аргазын көөр херек. Бо айтырыгны шиитпирлээрин соңгаарладып болбас. Малды чаңгыс черге хөйүү тударга, кадарчыларның амыдыралы байдалын экижидериге база эптиг. Ол ышкаш чамдык ажылды механизастап-даа болур, өшкүнү тарып боозадыр, анайны сакман аргазы-биле азыраар арга турар.

Амгы үеде бисте анайларны нелериниң аңгы тулуп, азыраары шуут-ла чаңчыл апарган болгай. Оларны хүнде ийи катап ыдып, тудуп, нелерииге эмзирер. Ол ажыл шүүттүг, коданда анайларны шуптузун ынчалдыр эмзиреринге 2-3 шак негеттинер апаар. Ооң ынай чаш анайлар аштаар, аарыыр-даа таварылгалар бола турар. Кодзинчрның аразы ырак, үүрмек турда, өшкүнү механизастаан арга-биле кыргыры, тарып боозадыры бергедээр.

Даглыг база даглар эдээ олардарга төрүүр өшкүйү бир коданга 400 чедир, а бир эвес мал чеминиң базазы эки болза, харын 500-түн-даа чаңгыс черге тудуп болур. Бо тавариглага анайларны сакман аргазы-биле азыраар, бир анайлыг өшкүге 1,4—1,5 дөрбелчин метр хемчээлиг клетка-кажаа негеттинер апаар. Ындыг клеткалар турар кажаанның ишти 10—12 градус соок. Өшкү төрүй берген үеде кажаанның иштии анайлыг чаңгыс, беш, он өшкү турар кылдыр аңгылап хуваап алыр.

ХАМЫК УЖУР МЕРГЕЖИЛДИГ КАДРЛАРДА

Бистиң республикага өшкү ажылының хөгжүүрүү-биле холбаштыр ол адырга кадр айтырыгы чылдың-на турун турар. Материалдыг база кошкак, коданнарда улустуң ажылдаарынга таарымча чок чоруктар ыңаар аныяктарыны ажылдадырыгга доктар боон турар. Кадрчы кадрларыны профессионал-техниктиг училшелерде белеткевейи келген.

Ыраккы коданнарда малчынарның социал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң каттышкан доктаалында дуржулгалыг, мурнакчы малчынар аныяктарны бир чыл чедир хуусада өөредирге, ооң хөлезинии база совхозтар төлээр кылдыр көргеп. Бо дээрге малчынарны өөредип, белеткеп алырыга аажок таарымчалыг арга-дыр. Ынчангаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, зооветспециалистер кадрчылаар улус тывылбас деп турбайн, практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Өшкү ажылын, черле кандыг-даа адырны хөгжүдерде специалистер херек дээрзи кымга-даа билдингир. Чогум бисте өшкү талазы-биле тускайжыттынган, ол талазы-биле шинчилелдер кылып турар специалистер хаая. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалы (салбыры)-даа, көдээ ажыл-агый техникумуу-даа өшкү ажылының талазы-биле тускай программа чок, ындыг болганда тускай белеткел эртпейн турар.

Эртем-техниктиг деңшилгени дүрседирдде база херек. Ынчангаш бистиң үстүнде адаанывысс ийи өөредилге черн республикага өшкү ажылын хөгжүдер талазы-биле план ёзугаар эртем-шинчилел ажылдарын шуут-ла дарый эгелээр ужурлуг. Хой талазы-биле бисте шинчилелдер бар, эртем адыл камгалаан специалистерлиг бис, а өшкү талазы-биле амдыызында куруг. А кылыр ажыл эдерих. Тывага нарын, торгуланчак дүктүг өшкү өстүрер, өскээр чугаалаарга, республикада бар өшкүнүң дүгүн экижидер талазы-биле улуг сорулга туруп турар. Оны специалистер шиитпирлээр. Ол ышкаш өшкү малды азыраарының, хайгаараарының, кадарының бүгү-ле аргаларын экижидер ужурлуг бис. Бистиң эртем ажылдакчыларывыстың база институтутун, техникумуун башкыларының кылыр ажылының темалары ол-дур.

1988 чылда бисте «Могер» деп эртем-бүдүрүлге чөвүлели тургустунган, а ооң мурнунда чылын дүккүр өшкү талазы-биле Тывада лабораторииның ажыдар дугайында Агроүлетпүр каттыжышкыны доктаалды хүлээп алган. «Могер» эрткен үеде эртем-шинчилел ажылдарын кылыр база совхозтарга практиктиг дуза-даа чедирер талазы-биле кёскү кылыпкан чүвези чок. Лаборатория чаа-ла тургустунуп турар. Республиканың ажыл-агыйлары «Могер»-биле база лаборатория-биле-даа эң-не сырый холбаалыг ажылдаары чугула. Өшкүден орулганы көвүдедир талазы-биле аргалар совхоз бүрүзүнде бар.

СЕЛЕКЦИЯ-УКСААЖЫДЫЛГА АЖЫЛЫ ЧОККА ОРУЛГА ТУРБАС

Мал ажылының ниити байдалы билип алырда, бонитировка (шинчилел) кылгаш, ооң уксаазын, продуктулуун, азы-харын тодарадып алыр ужурлуг. Бо ажылды чүгле тускайжыттынган совхозтарда дээрдеи башка, өшкүлүг өске ажыл-агыйлар кылбайн турар. Эрткен 1989 чылда чүгле 7 совхозка бонитировканы чоруткан. Шинчилел көрген 25346 өшкүниң 1,8 хуузу элита (эң тергиин), 39,2 хуузу— бирги, 59,0 хуузу — ийиги классты болган.

Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң өшкүзүнүң уксаазы, шынары өске ажыл-агыйларныыдан дээре. Ында элита өшкү 70.2 хуу, «Ишкинде»— 61,2, «Эйлиг-Хемде»—53,8, а «Таңды сыныда» 21,6 хуу болуп турар.

Селекция талазы-биле ам чоокку үеде сорулга болза, «Кызыл-Даг» биле «Ишкинге» 900-900 баш өшкүлүг — үшүш коданы, «Эйлиг-Хемге» 1500—2000 баш өшкүлүг 4—6 коданны селекция дөзү кылдыр аңгылап тургузар, ынчангаш оларның бирээзинине дириг деңзизи 38—42 килограмм, дүгү 2 килограммнан эвээш эвес болгаш узуну 18 сантиметр, харын ооң-даа узун дүктүг болур кылдыр, шак ынчалдыр экижидер сорулга туруп турар.

Уксаалыг өшкүлүг ажыл-агыйларга хуналарны шилнир, кол ажыглаар будурукчуларын бир коданга 60—70, а дараазында ажыглаарларын 90—100 баш турар кылдыр тудар. Селекция бөлүктеринге база бедик шынарлыг малдыг коданнарга өшкүнүң хулаан инээр, мыйызынга демдектээр херек. Өшкүнүң уксаазын экижидериниң эң эптиг аргазы болза, тарып боозадылга. Ынчангаш өшкүнү тарып боозадыр буиктуларны тудуп тургузар, бо чылдан эгелеп, эң эки шынарлыг хуналарны шинчилеп, тодарадыр, оларның үрезин тарып боозадылгага ажыглаары-биле эртем ажылын чорудар.

Республиканың специалистери тус черниң өшкүүн өскеөске черлерден экелгилээн хуналар-биле эмин эрттир хайнактап каапкан бис деп санап турар. Ынчангаш оларны ам бөдүүн дүктүг хуналар-биле катап эдериштирери чугула деп санай берген. Ындыг бе дээрге, ол тус черниң хуналарын ам кайыын алырыл ынчаш? Генетика фондузу болур тус черниң өшкүлерин ам шуут чидириппээн бис бе? Бо таварылгада салгакчыларывыс бистиң өршээвес. Муруу районнарда, эң ылаңгыя Өвүрнүң совхозтарында тыва уксаалыг өшкүлер бар. Өскедээ районнарда таварышкылаар. Ол эки-дир. Ынчангаш санал чүл дээрге, тус чер уксаалыг өшкүлерни чаңгыс кандыг-кандыг четпестер барыл, ооң чылдагааны чүлел база бо ажылда шалыпчыларның дуржулгазы кандыгыл, ону канчаар неперетсе, ажыглаза экиа?

Хөйүң саналы улуг дузалыг. Ынчангаш чагааларны манап эгелединис. Мал ажылының бо чугула адырының дугайында шупту демнежип тургаш чугаалажып, сүмележип көрээлиңер.

(Арынны Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң кол зоотехниги **Ким-оол Түлүшович ЧАШ**-биле солуннуң корреспондентизи **Седен ХЕРТЕК** олар белеткээн).

ОДАРДА

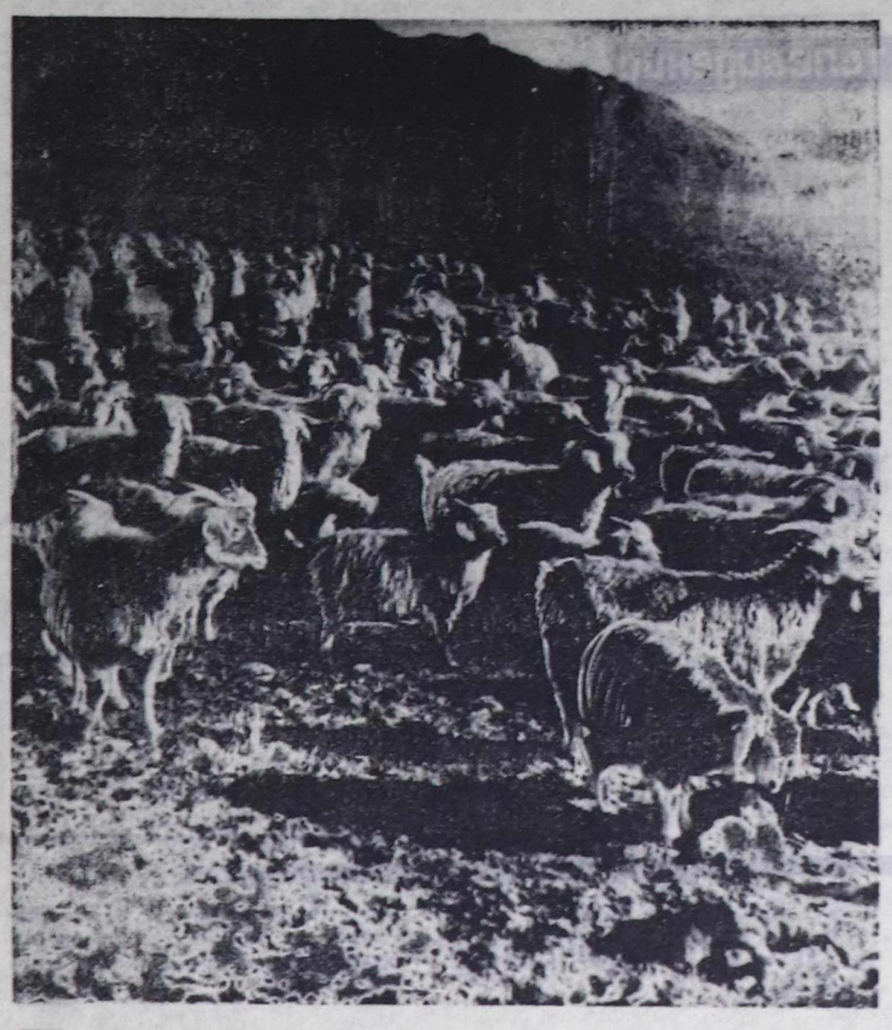

ЧҮСЧҮ-МАЛЧЫННАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң кежигүнү, «Таңды сыны» совхозтуң эрткен чылгы чемпиону Үшаа Билчировичиниң бидбес кижи болза, оон сес үндүрүп алыры берге. Ынчалза-даа өшкү малдаарының аргамергежилиниге канчап өөренип алырыл, оон эки түнелдерни канчаар чедип алырыл дээр дугайында сүмелер айтырар болзунарза, оон чугаазы чайгаар-ла төктүп кээр. Арга-сүме айтырып чоруур кижилерге дуза кадарындан ол кажан-даа ойталавас. Аныяктарны мал ажылынга өөредир херек — оон күзели ол.

Үшаа Билчировичиниң коданында төрүүр 363 өшкү бар. Оларының күш-деңгели шыырак, өшкү бүрүзүнден аңай алырынга дуржулгалыг өг-бүле бүзүреллиг. Эрткен чылын олар төрүүр 100 өшкүге онааштыр 115 аңайны камгалап алган. 15 аңайны совхоэтан шаңналга бергенинге чоргаарланыр болдулар.

— Багай-оолдар Ү. Шынаада хөй алышкылар болгай, оларның кайызы ирги бо? — деп, каш чыл бурунгаар республиканың Хүндүлел самбыразында аныяк малчын ооллуң чүруун көргеш, боданып турганымны ам сактып келдим. Ол оол бо-ла болгай, Чыварлыгда ооң кыштаанга бардывыс.

—Мал ажылынга үзэрби чыл чоокшулап тур бис. Ажылга шору мергежий-даа бердивис. Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге онааштыр 111 аңайны камгалап алгаш, бир өшкүге онааштыр 1,3 кг дүк кыргып алган бис — деп, Владимир Ужар-оолович Багай-оол чугаалады.

— Чаш төл камгалап алыр күлээлгевисти ажыр күүсеткенивис дээш совхоз дирекциязы бисти 15 аңай-биле шаңнаан. Бистиң өг-бүлевиске аллар кылдыр районнуң Күш-ажылчы алдар тугун көдүргеи — деп, оон өөнүн ээзи Маргарита Доржуевна күш-ажылчы чедиишкинивиниң дугайын чугаалап бээрии дилээримге, ынчаар харыылады.

Аныяк малчыннарның чурттап олурары шыырак. Кажаа чанында бичежек шимчедикчиин тургузуп каан: аңай-лаашкын эгелээргe-ле, ону ажылдадып, кажааны электри-биле чырыдылтар.

Республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң базада бир кежигүннериниң ажылажи-биле танышкаш, дараазында аалче оруувус углаптывыс.

— Эрткен чылын төрүүр 100 өшкүге оначыдыр 117 аңайны камгалап алган бис. Планывысты ажыр күүсеткенивис дээш совхоз дирекциязы бисти 12 аңай-биле шаңнаан. Бо чылын түнелиивис эки болур дээрзиниге бүзүреллиг бис — деп, Виктор Дуваевич биле оон өөнүн ээзи Валентина Балдын-ооловна чугаалаалыпар. Колаи девискээри эмге-сескелиг, аңайлары тодуг-догаа. Кыштаанда чуртталга бажыңын тудуп турар болду. Бо өг-бүленің кежигүннери мал ажылынга 20 чыл чоокшулаан. Иненда малдап, хойжулап-даа човааннар.

Мурнакчы малчыннарның бирээзи — Сайын-оол Найданович биле Херелмаа Кыргысовнаның Шүүлүгле кыштаанга келгеш, республиканың «Чүсчү-малчын звено» клубунуң кежигүннериниң үлегерлиг ажылын сонуургап көрдүм. Бо өг-бүленің коланында төрүүр 342 өшкү бар, улуг уруу Айсуу ада-иезинии аалында сакманчылап, дуза-лакчылап турар чорду. Ажылнижи эки. Аңай-даа алыр, дүк-даа кыргыыр плэнларын күүсеткилээн. Ам малын семиртир талазы-биле бөчүм ажылда хаара түттүнгеи.

Бо малчыннарның черле кызымак деп чүвезин. Чангыс өг-бүле ийи коданы малды ажаап, кадарып турар.

— Өшкү база малдап олурар, сарлык база кадарып турар — ажылынга канчап четтигип турар сен, Виктор — деп, Виктор Андреевич Араваадан айтырдым.

Болум сарлык малчыны кижи мен. Бо мал дээрге, Кара-Бедик ышкаш кадыр-берт черлерге таарыжыр-лыр. А өшкүнү кадайым малдап турар — дээш, өөнүн ээзи Клара Дыдаевнаже айты-зыр. Мурнакчы малчын өг-бүленин коданында төрүүр 300 өшкү бар. Эрткен чылын 100 башка онааштыр 100 аңайны камгалап алган. Бо чылын базала ол түнелден куду эвес көргүзүүлерни чедип алырынга олар бүзүреллиг.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

(Төнчүзү. Эгези № 129 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОН

Борисенко Иван Егорович — «Тыва даг-дүгү тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадының чолаачызы.

Домрачев Анатолий Александрович — «Тыва даг-дүгү тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадының автокран машинизи.

Прокопич Яков Иванович — Ак-Довуракты тускайжыттыган ёрт камгалалыйы отрядының насос станциязының начальныгы.

Сарыглар Зоя Доржуевна — «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чылыг энергокотел цегинин машинизи.

Сат Кадыр Мөнгештеевна — Аксы-Барлык ортумак школазының башкызы.

Силкин Георгий Астафьевич — районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыныңың кол инженери.

Тушкова Мария Афанасьевна — Ак-Довуракты тускайжыттыган ёрт камгалалыйы отрядының улуг инструктору.

Хомушку Доокай Көк-Салович — «Хемчик» совхозтуң малчыны.

Хомушку Клара Сааяевна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хомушку Татьяна Ходуевна — «Дэн-Терезин» ортумак школазының башкызы.

Чихачева Лидия Николаевна — Ак-Довуракты орук септелге-тудуг эргелелиниң правы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН

Донгак Елизавета Хос-Хаайевна — Хорум-Даг ортумак школазының техажылчыны.

Донгак Өлзеймаа Кенденовна — СЭКП райкомунуң техажылчыны.

Донгак Чудурукпай Барымзаевна — «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны.

Кара-Сал Досумаа Бора-Хөөевна — уруглар библиотеказының төнүткен библиотека системазының техажылчыны.

Куулар Вера Чымбаевна — төнүткен библиотека системазының Хорум-Даг филиалының улуг библиотекары.

Куулар Елизавета Айдыноловна — Хөндергейниң дузалал школазының ажылчыны.

Куулар Комбукай Балчырооловович — «Дагыр-Шеми» кооперативтиң даргазы.

Куулар Окчаа Салчаковна — Шеми ортумак школазының башкызы.

Михайлов Алексей Петрович — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттыган колонназының булаачызы.

Монгуш Алдын-кыс Шаданг-Хуһаевна — Шеми ортумак школазының башкызы.

Монгуш Бегзи Оялаевич — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Кошкар-оол Дүптүевич — райпода № 1 тудуг бригадазының бригадири.

Монгуш Метпек Чымчакаевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң ясли-садигинин хел чуукчузу.

Монгуш Николай Ламаевич — Чадаананың тараа хүлээп алыр будүүлгезинин электрик-механиги.

Монгуш Сюрюн Дорбаховна — Хорум-Даг ортумак школазының башкызы.

Монгуш Ханды Байыр-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Монгуш Чечек Чимитовна — Хорум-Даг суурда ясли-садиктиң повары.

Монгуш Шылгалдаа Дочун-Бавуевна — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Ондар Раиса Айжыжевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Александра Орусооловна — СЭКП райкомунуң секретарь-машинакчызы.

Ооржак Александра Шыгыл-ооловна — райпода магазин эргелекчизи.

Ооржак Шэнгыр Калаановна — Чадаананың автотранспорт будүүлгезинин ажылчыны.

Очур Бопаа Албанчыевна — Чадаана хоорайда ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Очур-оол Ольга Кашпык-ооловна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң экономизи.

Рудольф Ирина Кузьминична — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттыган колонназының бухгалтери.

Сат Өнер Айжыжевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

Сат Чимистей Сендиновна — районнуң төп эмнелгезиниң бухгалтери.

Соленова Любовь Андреевна — орук септелге-тудуг эргелелиниң склад эргелекчизи.

Ховалыг Татьяна Балчырровна — райпода магазин эргелекчизи.

Энчик-Кулак Александра Ооржаковна — Хөндергейниң дузалал школазының башкызы.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Бордюгова Дарья Ивановна — нефть продуктулар хайдырылгазының талазы-биле Кызылда будүүлгениң Сарыг-Септе филиалының ажылчыны.

Востриков Григорий Лукьянович — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының таңчылыы.

Гаев Захар Мартемьянович — пенсионер.

Голикова Валентина Федоровна — районнуң төп эмнелгезиниң № 2 ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Дембирель Бычыкмаа Начыновна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дмитриева Мария Васильевна — пенсионер.

Докус-оол Борбекей Сергеевич — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Зубакина Парасковья Павловна — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының повары.

Кадинов Иван Иванович — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Ондар Раиса Айжыжевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Александра Орусооловна — СЭКП райкомунуң секретарь-машинакчызы.

Ооржак Александра Шыгыл-ооловна — райпода магазин эргелекчизи.

Ооржак Шэнгыр Калаановна — Чадаананың автотранспорт будүүлгезинин ажылчыны.

Очур Бопаа Албанчыевна — Чадаана хоорайда ясли-садиктиң кижизидикчизи.

Очур-оол Ольга Кашпык-ооловна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң экономизи.

Рудольф Ирина Кузьминична — «Чөөн-Хемчик» ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттыган колонназының бухгалтери.

Сат Өнер Айжыжевна — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары.

Сат Чимистей Сендиновна — районнуң төп эмнелгезиниң бухгалтери.

Соленова Любовь Андреевна — орук септелге-тудуг эргелелиниң склад эргелекчизи.

Ховалыг Татьяна Балчырровна — райпода магазин эргелекчизи.

Энчик-Кулак Александра Ооржаковна — Хөндергейниң дузалал школазының башкызы.

КАА-ХЕМ РАЙОН

Бордюгова Дарья Ивановна — нефть продуктулар хайдырылгазының талазы-биле Кызылда будүүлгениң Сарыг-Септе филиалының ажылчыны.

Востриков Григорий Лукьянович — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының таңчылыы.

Гаев Захар Мартемьянович — пенсионер.

Голикова Валентина Федоровна — районнуң төп эмнелгезиниң № 2 ясли-садигиниң кижизидикчизи.

Дембирель Бычыкмаа Начыновна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Дмитриева Мария Васильевна — пенсионер.

Докус-оол Борбекей Сергеевич — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Зубакина Парасковья Павловна — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Кадинов Иван Иванович — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Колбасинская Анна Васильевна — районнуң Культура бажыңының техажылчыны.

Кузьмин Николай Александрович — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Лифанова Анна Яковлевна — пенсионер.

Монгуш Дүдүк-кыс Каңооловна — «Совет Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Намлак Көк Чамыяновна — пенсионер.

Носкова Анна Емельяновна — районнуң ИХК-ниң чанында камгалал салбырының контролеру.

Недосекина Матрена Еремеевна — пенсионер.

Оюн Доржуйбан Лопсанович — пенсионер.

Сендажи Александр Салчакович — «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы.

Тандара Иван Ашак-оолович — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Чаж-оол Фанна Чатовна — «Совет Тыва» совхозтуң малчыны.

Швецова Валентина Андреевна — районнуң ИХК-ниң камгалал салбырының контролеру.

КЫЗЫЛ РАЙОН

Анучин Андрей Герасимович — Кызылдың орук септелге-тудуг эргелелиниң мастери.

Бедарева Валентина Андреевна — Тываның электри четкилериниң ясли-садигинин эргелекчизи.

Маркошев Михаил Иванович — Кызылдың орук септелге-тудуг эргелелиниң трактористи.

Моллерова Надежда Васильевна — Көк-Тей ортумак школазының башкызы.

Намчыл-оол Кара-оол Байкаевич — Көк-Тей ортумак школазының башкызы.

Оюн Алдынай Баа-Хөөевна — Баян-Кол ортумак школазының техажылчыны.

Ховалыг Светлана Николаевна — Баян-Кол ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле орлакчызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОН

Дүлүш Дыртык-оол Данзын-оолович — улус депутатарының район Советиниң даргазы.

Куулар Сечикмаа Өктех-ооловна — СЭКП райкомунуң учет болгаш статистика секторунуң эргелекчизи.

Мөңгүн-оол Куулар Бораевич — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Ондар Ханды Дембиреловна — районнуң ХБАБ бюрозунуң эргелекчизи.

Ооржак Александра Шүрженовна — Алдан-Маадыр ортумак школазының кижизидикчизи.

Ооржак Лек Шыырапович — районнуң харылзаа белдириниң начальныгы.

Ооржак Очур-оол Боскекович — районнуң харылзаа белдириниң электромонтеру.

Оюн Мира Калчан-ооловна — районнуң БАЛКЭ комитединиң ажылчыны.

Сат Виктор Очурович — Баян-Тала ортумак школазының директору.

Ховалыг Деге Бай-оолович — райпо таныылы.

Ховалыг Чылбак Чадаалайевна — райпо ажылчыны.

Сут-Хөл ортумак школазындан

Донгак-оол Мария Андреевна — башкы.

Монгуш Кочал Опайовна — ажылчын.

Монгуш Сентябрина Кунгаевна — башкы.

Ондар Александр Сандынович — башкы.

Ондар Диктан Оялаевна — башкы.

Ондар Наталья Кыртышпановна — башкы.

Сарыглар Момак Серен-Доржу — ажылчын.

«Алдан-Маадыр» совхозтан

Донгак Сундуй-оол Шымбай-оолович — ажылчын.

Ондар Дайыза Дайдыновна — ажылчын.

Ооржак Чачый Чоодаровна — ажылчын.

Ооржак Чимит Аяк-Хаевна — ажылчын.

Ооржак Чуруш Аныяновна — ажылчын.

Ооржак Шыгжаа Шогдуповна — ажылчын.

«Октябрь 30 чылы» совхоз

Куулар Байлак Дондупович — малчын.

Куулар Шаравии Дупе-ооловович — инженер-механик.

Монгуш Анай-оол Семис-ооловович — ажылчын.

Монгуш А-Сүрүн Сундуйовна — ажылчын.

«Ишкин» совхозтан

Монгуш Серен-Доржу Чодайович — чазаныкчы.

Монгуш Сыян-оол Серенович — малчын.

Ондар Син-Сот Сагаанович — чазаныкчы.

Ооржак Карао Дембилович — тудуг мастери.

Ооржак Эзир-оол Бойдаевич — малчын.

Сат Надежда Даваевна — ажылчын.

«Сут-Хөл» совхозтан

Каракпан Ак-Тараа Монгушович — быжаачы.

Колхозбай Сарыглар Дамбаевич — чолаачы.

Мартис-оол Сарыглар Бораевич — саанчы.

Монгуш Данчик Санчыевич — бухгалтер.

Ондар Дажы Доржуевич — малчын.

Ондар Даизиваа Мөңгеевна — саанчы.

Ондар Кадыр-оол Мөчекооловович — чолаачы.

Ондар Кара-кыс Конгаровна — ажылчын.

Ондар Санчай-оол Миначевич — механизатор.

Сарыглар Чокпак Тооруктаевна — саанчы.

Хертек Мочак-оол Доскаарович — мал эмчизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги орлакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 23.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызыллың автоорук техникуму 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга дараазында мергежилдерге өөренгичилерни хүлээп алырын чарлап тур:

Техниктиг хандырылга болгаш автомобильдер болгаш тракторлар септээри (8 класс доосканнарны).

Ажыглал болгаш көдүрер транспорттар, тудуглар, орук машиналары, дериг-херекселдерни септээри (8 класс доосканнар).

Тулуг, ажыглал болгаш автомобильдер оруктары, аэродромнар септээри (8 болгаш 10 класс доосканнарны).

Тулуг болгаш ажыглал тудугларын, дериг-херекселдер (8 класс доосканнарны).

Улус ажыл-агыйының адырларынга, тудугларга планнаашкын болгаш экономика (8 класс доосканнарны).

10 класс доосканнарны бот-өөредилге салбырынга шупту мергежилдерге хүлээп алыр.

Сес чыл школазын дооскан өөренип киредиң күзээнер орус дылга (диктант), математиканга (аас-биле) киреринин шылгалдаларын дужаар.

Ортумак школа дооскан өөренил киредиң күзээнер орус дыл (чогаадыг азы эдертиг), математиканга (аас-биле) шылгалдаларны дужаар.

Өөренип киредиң күзээнер даразымда документилерни дужаар:

Техникумнуң директорунуң адынга билдиришкини.

Аттестат азы эртемнин дугайында хереглел (доду-биле). № 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.

3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук.

Күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге.

Харктеристика.

Хүндүскү салбырга июль 15-тен июль 31-ге чедир (8 класс доосканнар), июнь 1-зен август 14-ке (10 класс доосканнар), бот-өөредилге салбырынга май 3-тен август 10-га чедир документилерни дужаар.

Өөренип киредиң хүндүскү салбырга июль 15-тен август 25-ке чедир, бот-өөредилге салбырынга июнь 10-дан август 30-га чедир шылгалдаларны дужаар.

Айтырыгларны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 415, телефоннары: 6-15-48, 6-14-84.

* * *

Кызылдың № 1 ортумак профессионал-техниктиг училишези 1990-1991 өөредилге чылында хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга дараазында мергежилдерге өөренгичилерни хүлээп алырын чарлап тур:

1. Долу эвес ортумак школа доосканнарны:

Калбак билиглиг тракторист-машинист, слесарь септекчи, автомобиль чолаачызы.

Бульдозер машинизи, скиртир машинист, кожуг грейдер машинизи.

Чаңгыс узукчулуг экскаватор машинизи.

(Өөренириниң хуусаазы 3 чыл).

2. Ортумак школа доосканнарны.

Калбак билиглиг тракторист-машинист.

(Өөренириниң хуусаазы 2 чыл).

Мал комплекстериниң болгаш механизастаттыган фермаларның механизатору (калбак билиглиг).

Электри дериг-херекселдерин септээр талазы-биле электромонтерлар. (Өөренириниң хуусаазы 1 чыл).

Мал согар кижилер белеткээри. (Өөренир хуусаазы 6 ай).

«С» категориянын автомобиль чолаачылары. (Өөренириниң хуусаазы 3,5 ай).

Училищени доосканнар тускай мергежилиниң дугайында диплом болгаш ортума эртемниң дугайында аттестат, ол шыкаш дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөренип киреринин дугайында чингелделиг эргени алыр.

Мал согар кижилерден ескелер шупту мергежилдиң сургуулдары автомобиль транспортун башкарары немелде мергежилди алыр.

Өөренип тургаи үелериңде чаагайжыттыган иниги чуртталга чери-биле, хүнде үш катап чемненир, идик-леп формазы-биле хандырар. Ай санында стипендияны төлээр. Училищеге өөренип тургаи үезин күш-ажыл стажыңа кирер санаар.

Училищеде спорт секциялары, уран чүүлүн, уран чырулганың болгаш техниктиг белгүнээр ажылдан турар. Чыл санында сургуулдарга социалистиг чурттарже туристтээр. Кара далайже, маадыр-хоорайларже, санаторийлерге төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң эт салып сүмелээн характеристика; көдээ черге бир чыл ажыг үеле ажылдаан биче болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллектив кежигүннериниң иниги хураңгыаан сүмелээн характеристика. Аныа хуралдың болуп эртикен хүнүн болгаш оон хүлээп алган доктаалының дугаарын айтыр; көдээ черде чурттап турар болгаш бир чыл ажыг ажыл стажтыг совхоз ажылчыларын, а ол шыкаш шериг базарының мурнунда көдээге чурттап турган болгаш шериг албанныгларга — ажылдан турар черинден, комсомол райкомунуң болгаш төп район эмнелгезиниң кол эмчизинден сүмелеп чоруткан характеристика.

Характеристиканың ангыда дараазында документилерни чоруур: ортумак эртемниң дугайында документ (доду-биле). 086У хевирлиг медицина шынзылгазы. 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, оны ажылдан турган черинин удуртукчузу төнмө базын база адын салып шынзыктырар. Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир.

* * *

Кызылдың уран чүүл училишези 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижёр — иниги ырның.
2. Улустуң көргүм хереселдериниң (баян, аккордеон, домра, дошпулуур, гитара, ятка, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер көргүм хереселдерде (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта)
4. Фортепиано
5. Вокалдың (ырлаарының)
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустуң көргүм хереселдерин хореографиа)
8. Чурулга салбыры
9. Библиотека салбыры

Өөренириниң хуусаазы: музыка салбырынга — 4 чыл, чурулга салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерни хүлээп алыр. Музыка база клуб салбыларынга музыкага билиин хынаар, музыканы дыннаары, ритм, үнү; чурулга салбырынга музыкага билиин хынаар: турган чурук, уран чурулга, композиция талазы-биле ажыллары херек. Шупту мергежилдер эйи-биле киреелер-биле беседалажыр.

Сес класс доосканнар мергежилиниг, орус дылга азы тыва дылга (диктачгт), орус дылга база литературага (аас-биле) экзамен дужаар. Ортумак школа доосканнар мергежилиниң эйи-биле, орус дылга база литературага (чогаадыг азы эдертиг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле) дужаар.

Киреринин экзаменнери бо же, дыштанылга бажыңарынче чоруур путевкаларны бээр.

Өөренип киредиң күзээнер боттарының мергежилиниң эйи-биле училищениң директорунуң адынга билдиришкинин киирер.

Билдиришкинге дараазында документилерни кожар:

1. Ортумак эртемниң дугайында аттестат азы 8 чыл школазын доосканын хереглел.
2. № 286, 086У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы.
3. Чурттаан турар черинден шынзылга.
4. Төрүттүнген дугайында хереглел, азы паспорт.
5. 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Совхозтан азы БАЛКЭ райкомчудан чоруткан бижин.

Училищеге хүлээп алырда беседалажылышкынны чоруудар. Киреринин экзамени чок.

Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистиң училищеже хүндүүлүү-биле моорландар!

Бистиң адрезивис: Тыва АССР, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14, КПТУ-1.

* * *

ЧОГААЛЧЫЛАР — МАЛЧЫН ӨГДЕ

«Тываларда Тарлашкынны дыннаваанар тывылбас-даа...» Бир билдингир ырыда ынчаар ырлажып турар. Шында-ла, Тарлашкын Тывада туржук, а бүгү улуг Сибирьде төөгүлүг чер. Актарның сөөлгү артынчылары маңаа чылча шаптырган, хамаатты дайынга бортаа доозулган. Майның сөөлгү хүнниринің бирээзи, Тарлашкын хемнин уну ногаан шыкта тевежи Николай Назыйның аалы. Өг чанында шулурткайнып чыдар хемчигештиң эрик кырында хөй-ле улуг-биче улус чыылган. Оът-көк, чечек-чимис оларга олбук болган. Оларның баарында сыртай салган маиза кырында хойжу бригада кежигүннериниң бөгүнгү аалчылары — чогаалчылар. Дөрт кижиниң ийизи арта ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ааржы, быштак, ак сүттүг шай, изиг хан чүгле аалчыларның «шиөээзинин» кырында эвес, а арат чоңга база четчир турган. Ынча хөй кижиниң шайлаары-суксуунадыр дээш Балчырмаа балдыр сыкпайн-на турду.

Баштайгы сөстү ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Тываның Чогаалчылар эвилелиигиң баштаар черинин даргазы Александр Даржай алды. Ол чугаазынга тыва чогаалдың үндезилеттингениниң төөр хөгжүдевинге, орта амга чедир дөрт салгалдың тыва чогаалчыларының төлептиг салымшкынынга доктаагаш, кандыг-даа ногаал чондан, оон амыдыралынлаа үжүктелир, улус чоннбиле шак мындыг үжуражылгалардан соң даарта барып эки чогаалдар үндезилеттинин төрүттүнер дээрзин демдегледи.

Чүгле ол эвес. Бөгүнгү чырыткылыг амыдыралда тыва кебелеривистиң, амгы-даа аныяк-өскенниң салымшкыны улуг. Чангыс чижек, дайынчаага хызыл хая-биле черии өнүзээн ыдыктыг бо бичии черден Ала-чурттуң Улуг дайынчы аъттанган тыва эки турачылариның аразында Аныяжы Севээн база бар. Ол даиын-чаадан тиилелгелиг ээп келгеш, хөй чылдар дургузунда төөгүде, ырда кирген бола Тарлашкын унунга хөй чыл улаштыр малчыннап ажылдаан. Бөгүн бо 4 дугаар хойжу кооператив (бригада) хоочун дайынчының адын эдилеп бергеи ужурлуг. Ак-ыының адын сыкпаин ажылдап, чурттап, өскелерге үлегер-чижек болган ортумак салгалдың малчыннары ында хөй чораан. Бо дугайында Бай-Даг көдээ Советиниң даргазы Б. Севилбаа сөөлзүреди чугаалай бээр. Оиу арын-шырайындан таныи ордум. Аалчылардан айтырыглар салгылап каап орган (чүгле чогаал эвес, а ажыл толевириниң дугайында оларнын бодалы дээш) кижи Тыва АССР-ниң аллаарлыг малчыны Анай Севилбаа чүве. Солуннардан көөрге малчыннарның ажыл төлевири өскен ышкаш. Арта хуулап санаи каап. Ынаыг түрбүже, түе черде телевир өскеии көзүлбес. «Чүгле аванс өскен, эвээш, хөй-даа аванс алыры оларның хергээ, сөөлүнде барып үзе саиажыр болганда. Алыс түнел өзер ужурлуг, аванс эвес...» (Малчыннарның чогаалчыларга хомудалынгдан). А. А. Даржай эштериниң мурнуидан ол айтырыгларга болур-чогууру-биле тайылбырын берип, оиу дорт харылзал турар. Агроүлетпүр эвилели чергелиг албан черлеринге ук айтырыгны тургузуп, шиитпирлежир болган киржи.

Арай деп, ам барып-барып ырак булунга Тываның белүк чогаалчылары даргазын башталы аалдап келирге, ынчаиамайн оон, чугаа узап, «аскак хой мраиэ». Улустуң салбас айтырыглары-ла чок: «Тыва кино үнер дээн, ол тыва азы орус дылдыг бе? Оон сценарийии кандыг чогаалга үндезилээрил база кым бижиидил?» «Бир кылын ном бижиирге бир машина ертээн «хойлап» алыр дижири шын бе?» «Чогаалчыларның амыр-төлүү чоп чогаалы болбазыл?» «Репрессия дугайында кажан ажыт-чажыт чокка номчуур бис?», «Бир солуннуң «үзел бодалы» өскезинден чүге карышкактыгы? Кады төрээн халышкылар безин (Күичүк, Аранчин)...» А. Даржай бодүүн харыылап болгу дег айтырыгларынга долчу харыылары бергеш, бир-тээ, ам бо үе-шакта олар маднын кижилерин аал-оранынга ак сүттүг шайга аас дээп, аян сөстү тудуп орар болганнарда «Аът», «Тыва өг», бодүүгга хамаарыштыр «40 харлыгларның ынакшылыының дугайында» дел шүлүктерии номчуурга, чыылганнар чылыбиле хүлээп алды. Харыы сөстү «Сенгилен» чечен чогаал каттыжышкынының киржикчилери, бот-тывынгыр артистер алган. Чогаалчының ажырымчы оорларга хамаарыштыр бижээн. «Чаңгыс инээн алыскан шуваганчының халагыиэ» К. Чылбак отқүт. үнэ, дээштиг кылдыр номчуп күүседирге, автор «Аиаа бир артист кижи-дир моцар» дел өөрүп орду. «Сеии сактып» А. Даржайның сөзүнге Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Б. С. Дүпчүр ыидыг ырыны бижээн. Авторнуң үделгези-биле дөрт кыс, оол ук ырыны ыидыналыр, сырыннадыр бадырган.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Владимир Серен-ооллуң ал болуп безин таныыр, биляр улуг-биче улус чыылганнарда хөй болган. Ол хөйге биляингир: «Оруктар, оруктар», «Совскенер чечектелип турда», «Иелер шиитпкелиэ»... дээн чижектиг хөй шинлерии үгүле чогаадып бижээн драматург эвес, а болу уттундурбас хөй оваур-хевирлерии тургускан артист. Оон казыыла шүлүкчү. Шүлүкчүнүң шүлүктери тыва дыл-биле чергелештир пайысылал Москвага орус дылга база парлаттынгылаан. Ынчангаш драматурга, артисте, шүлүкчүдее көрүкчү, дыңнакчы-биле үлежир, ижии-кара чокка чугаалажыр үүре хөй болганы тодаргай. Сенгиленчилер чогаалчыга база-ла баштайгы эжиигe ышкаш чечек орнунга долу ак сүттүг аяктыг тутсун чолукшаан. Шүлүкчүнүң сөзүнге Солаан Базыр-ооллуң бижээни «Уттундурбас час» дел ырызын Л. Мандал, К. Чылбак ырлап күүседирге, алыш часкаашкынары шаинал болган. Ол ышкаш Москвада Горький аттыг чечен чогаал институдуи эге башгай дооскан бирги профессиоиал тыва чогаалчы Монгуш Доржу, Тываның комсомол шаиналының лауреады (1989 ч.) ынык талантылыг шүлүкчү. Тываның ном үндүрер черииің чечен чогаал редактору Антон Күжүгеттиң чогаадыкчы оруктарың, чогаалларындан үзүндүлерии, хөглүг-баштак, лирнктиг шүлүктерии таалал-биле дынналш, номчукчу оларын үр-ле салыр хөнүү чок болган.

Ам база катап ырыы. «Оюмаа». Сөзүү Э. Трефиловтуң. Ыидыг аттыг тыва инженер кыс Хову-Аксыида чурттавышаан хевээр. Ырының сөзүи тыва дылче М. Доржу очулдурган. Вячеслав Седип бо-ла хойжу кооперативте чолаачы. Оон-биле чергелештир салымчаанның ыраажы. Ылап-ла ыидыг дээрзии ырыны дыңнаап билдим. Аалчылар оон холуи дынзыг гудуп турдулар. Ам ырыны шүлүк солаан. Сенгиленчилер боттарының бижээн шүлүктерии улай-улай номчуурга, чогаалчылар конгур кичээнгейлиг дынналп орадылар. Түнел сөзүнге А. А. Даржай биеэги шүлүктериин үтка-шыырын допчулап түнер тура. Оон-биштик-биле «Кызыг-кыыгаар черде чыдып алган, уран талантылыг хиреилде, ам чай-чапсар чок ижиир, од хиреде аиаа ёзулуг шүлүкчү улус-тур моп» дээнииге үжүр-ла бар.

Седип МӨҢГАЛ.

Телевидение

ИЮНЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.30—11.30 «Хоорай кыдында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-10 сериялары. 17.45 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 18.30 «Ye». 19.00 Чүрүкчүнүң мастерскаязында. Алексей Кузьмич. 19.15 Барымзаалыг фильм. 19.45 В. Готовцев — ырлаар. 20.05 «Хоорай кыдында эмнелге». Уран-чечен фильм. 11-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 «Көрүүшкүи». 23.15 Бүт бөмбүүрге делегей чемпионадының байырлыг ужудыышкыны. Италиядан дамчыдылга. 23.45 «Ол болган... болган...» 00.05 Бээйиниг «Чүү? Кана? Кажан?». 00.40 — 00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

9.35 Уругларга фильм. «Сугдувунче кире бергеи хоорайның дилекчилери». 10.45 «Гжель кандыг болурул?» 11.30 Концерт. 12.00 — 13.10 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.15 ССРЭ-ниң улустуң артизи Ким Базырсадаевтиң кирлээн төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң эт салып сүмелээн характеристика; көдээ черге бир чыл ажыг үеле ажылдаан биче болгаш ортумак медицина ажылдакчыларынга — коллектив кежигүннериниң иниги хуралындан сүмелээн характеристика. Аиаа хуралдың болуп эртикен хүнүи болгаш оон хүлээп алган доктаалының дугаарын айтыр; көдээ черде чурттап турар болгаш бир чыл ажыг ажыл стажтыг совхоз ажылчыиарын, а ол ышкаш шериг базарының мурнунда көдээге чурттап турган болгаш шериг албанныгларга — ажылдан турар черинден, комсомол райкомунуң болгаш төп район эмнелгезиниң кол эмчизинден сүмелеп чоруткан характеристика.

Характеристиканың ангыда дараазында документилерни чоруур: ортумак эртемниң дугайында документ (доду-биле). 086У хевирлиг медицина шынзылгазы. 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, оны ажылдан турган черинин удуртукчузу төнмө базын база адын салып шынзыктырар. Паспортун, шериг документизин боду ап алгаш келир.

* * *

Видеозал: «Ниндзя против ниндзя» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тилле-билле» 9.00, 12.00. «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Стук в дверь» 15.00, 16.40, 18.20 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Деревс, распустившее почки осенью» 16.00. «Авария»—дочь мента» 12.00

ИЮНЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ситара» (Индия) 10.00, 13.00. 16.00, 19.00 шактарда.

Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазын 1970 чылда доосканнарын 1990 чылдың июнь 23-те 10 шакта школага болур ужуражылгаже чалап тур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң коллективи, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика чөвүлели 1990 чылдың июнь 6-да, 69 харлап бар чораан, 1941 чылдан бээр партия кежигүнү, персоналдыг пенсионер

Чечен Манзыр-ооловна ДИИГАНЫҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, төрелдериие болгаш чоок кижилериие ханы кажыдалын илергейлеп тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораиакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораиакчылары — 3-45-93. Кялдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ толун келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга мазы.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 429.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуктар бажын № 1.

ТС — 00809.

Индекс 54241

Бүгү чурттарның пролетариилери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
9
суббота
№ 131 (14331)
1925 чыдан үнелеттингеи
Өртээ 3 кеп.

МЕДЭЭЛЕР

ХУУСААДАН ЭРТЕ

Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Владимир Карпенкога удуртқан № 1 бригаданың механизаторлары бо хүнерге чедир 2485 гектарга кызыл-тасты, 1450 гектарга мал чеминиң культураларын чажып дооскаш, 1450 гектар чайгы черни андырган. Олар бригада керээни-биле ажылдап турар болгаш керээде часкы хову ажылдарын июнь 10-да доозарын айыткан. Хуусаадан эрте кылыр ажылдарын дооскаш, олар сиген кезилдезинге ажылдаар техниканы белеткеп эгелээн. Чаштырылгага Андрей Попелаев, Александр Кара-оол, Николай Беляев, Сергей Кыргыс, чер андырлгазынга Олег Бовкун, Леонид Кочкин, Александр Хөлдүгбей болгаш өскелер-даа хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келген.

Вячеслав МОНГУШ.

БОРА-ТАЙГАНЫҢ ШӨЛДЕРИНДЕ

«Сүт-Хөл» совхозтуң «Бора-Тайга» кооперативинде часкы тарылга адакталып турар. Шөлдээ-Тейге тракторлуг бригадазында суггатчыларың 6, а ногаажыларың, үрезин чаштырыкчыларының, черни болбаазырадырының 1-1 звенолары бар. Бо хүнерде план ёзугаар 116 гектарда суланы, 360 гектарда кызыл-тасты чажып дооскан. Ам 40 гектарга арбай үрезиниң чажары арткан. Оон ангыда, 11,5 гектарда ногаа, картофельдя, 90 гектарда кукурузаны тараан.

Суггатчылар бригадада быжыглаттынган 1100 гектарның 910 газын суггарып доозупкан. Бо ажылда Александр Оюржактың звенозу, чер чарында Кошкар-оол Куулар, Борбак-оол Ондар, чаштырылгага Михаил Ховалыгның звенову мурнап турар.

Олег ОНДАР.

МАЛЧЫННАР ЧЫЫЖЫ

Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң Демир-Суг өшкү бригадазының малчыннары Шолук-Хову-Аксында Байлакай Кыргыстың чайлаанга чыылгаш, чайлаглаашкын дугайында чугаалашкан. Хүн айтырыында корум-чурум айтырыы база киргеп. Анаа СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат, совхозтуң директору Тамара Чечек-оол партияның область конференциязының эрткенининг дугайында малчыннарга таныштырган. Дээре көргүзүглүг өшкү кадарчылары Бас-оол Чудан-оол, Эрес-оол Керженмей болгаш өскелер-даа чайлаглаашкынны организастыг, корум-чурумнуг эрттирериниг тура-соруктуун илергейлээн.

Кодур-оол ОЮН.

ОЛАРНЫҢ ҮЛЕГЕРИ

Сүт-Хөл районнуң иштики херектер килдизи (начальниги Б. К. Балчый-оол) хөй-иитиниң амыр-дыжын камгалаарынга-даа, уран чүүлге-даа хандыкшылдың көргүзүп турар.

Улуг Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаатқан райои төвүнүң албан чергелериниң, организацияларының аразынга болган уран чүүл көрүлдезинге киришкеш, ажылдакчылар ядепкейлиин, организастың көргүзүл, үшкү черни албышаан, чүс акша-биле шаңнаткан. Ол шаннал акшазын, өске коллективтерге үлегер болдуруп, Дерзиг-Аксында үрүглариың дузалал школазынче дузаламчы кылдыр шилчиткен.

Бораш ОНДАР.

ЭШ ХУУЗУНУҢ УЖУРАЖЫЛГАЗЫ

КЫЗЫЛ. «Херел» спорт залга МАР-иың шыдыраачылары болгаш стол теннизиниң ойнакчылары эш хуузунуң ужуражылгазын кылган.

Бистиң кожаларывыс ажылагыйга болгаш культурага база спортка дуржулга солчуп үргүлүү кээп турар. Бо удаада спортчулар келген. Дүштекиниң 19 шак турда, ийи хөлге шыдыраа ойнаар. Анаа бистиң шыдыраачыларывыс Чыртак-оол Оюн биле Марта Донгак ийи-ийи катап тиилээн. Ынчангаш сан 4:0 болган.

Аалчыларны Уруснасаң удуртуп чөрүүр. Ол —Убса-Нур аймактың шыырак шыдыраачыларының бирээзи.

БӨГҮН

Ак-көк суглуг Байкал эриндеги аалчыларывыс — Бурят АССР-ниң уран чүүлүнүң болгаш литературазының төлээлекчилериниң баштайгы болүү Кызылга чедип кээр. Оларның концерт программазы ковчуг солуп. Тывага Бурят АССР-ниң культура хүннеринде чүс-чүс көрүкчүлер уран-чечен болгаш документалдыг кинофильмнерни база көөрлер. Оларның аразында «Тайга шончалайының үези», «Алдын бажың», «Чылгычының ыры», «Ыржымның кышкызы» база барымдаалыг фильмнер — «Бурятия дугайында чугаа», «Багша» бар.

Кожа республикадан келген аалчылар Кызыл хоорайның, Каа-Хем, Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды, Тожу, Кызыл районнарының чурттакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирээр. Аалчыларның аразында ССРЭ-ниң улус депутады, Бурятияның комсомол шаңналының лауреады Ардан Ангархаев, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазының орлакчызы Баир Дугаров, «Бурят үнэн» солуннуң корреспондентизи, шүлүкчү Жорж Юбухаев, чогаалчы Балдан Ябжанов бар.

Тыва көрүкчүлер «Хэнгэргэ», «Калинка» аас чогаал болгаш улусчу ансамбльдериниң солун концерттерин көөрлер.

ДААРТА

Акы-дуңма ийи республиканың культура хүннеринге кожавыс Моолдуң Завхан аймааның культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары—шупту 70 кижи киржир. Олар аягы-ангы нацнй улустарның наймаалының доцуп улам быжыктырар. Од улуг байырлалды көөрүн найысылаа Кызылдың болгаш районнарның чурттакчылары четтикпейн манап туралар.

Аалчыларның болгаш Кызылдың улусчу уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле болуп эртер культура хүннери июнь 10-да «Совет Тываның 5 чылы» стадионга эгелээр.

ДҮҮН

СЭКП-ниң Бай-Тайга райкому Тээли суурда удуртуг ажылдакчыларның неделязын ажыл-агыйларга, күш-ажылчы коллективтерге эрттирип эгелээн. Оларның кол сорулгазы — чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле ханы танышжары, кижилер-биле ажык чугааны кылыры, оларның сүмелерин, иетелдерин, хомудалдарын биилп алыры, чурттакчыларның социал байдалын өөренип көөрү.

Удуртуг ажылдакчыларның чон-биле ужуражылгазының сөөлгү хүнү дүүн «Тээли» совхозка болган. Анаа хөй кижи чыылган. Суур чурттакчылары-биле ужуражылгага СЭКП райкомунуң килдистериниң ажылдакчылары, районнуң биилиг ниитилелиниң төлөөлекчилери, административтиг органнарның удуртукчулары киришкен. Олар чыылганнарның салган айтырыгларынга долу харыыларны берген.

Районнуң биилиг ниитилелиниң лекторлары С. С. Хертек, К. С. Салчак делегей байдалының болгаш национаддар аразының харылзаазының дугайында лекцияларны иомчаан. Чыылганнарга солун программалыг концертти бараалгаткан.

Удуртукчу ажылдакчыларның «Тээли» совхозка эрткен неделязын СЭКП Бай-Тайга райкомунуң ийнги секретары Х. Б. Сагаан-оол башкарып эрттирген.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕМПИОНУ АТ ДЭЭШ

Дөрт чыл болгаш-ла эртер футболга делегей чемпионадының байырлыг ажыдыышкыны дүүн Италияга болган. Мооң мурнунда чылдарда бо улуг маргылдаага делегейниң 16 шиликтиг командалары киржип турган. Ам ону өскерткен: бо чемпионатка 24 шиликтиг команда киржир. Командаларны алды бөлүкке дөрт-дөрт кылдыр чарган.

Совет Эвилелиниң шиликтиг командазының кол өзээн Киевтиң «Динамо» командазының ойнакчылары тургузуп турар. Чурттуң шиликтиг командазының кол тренери Валерий Лобановский бо чемпионатка кириштирери-биле 22 эң эки ойнакчыларны шилип алган. Бистиң командавыс ийнги бөлүкке ойнаар. Оон удурланыкчылары Аргентинаның, Румыниянының болгаш Камерунуун шиликтиг командалары болуп турар.

Чемпионаттың байырлыг ажыдыышкыны болган соонда баштайгы ужуражылга дүүн кончуг орай Аргентинаның болгаш Камерунуун командаларының аразынга болган. Совет Эвилелиниң шиликтиг командазы бөгүн Румыниянын командазы-биле ойнаар. Оюн 22 шак 45 минута турда эгелээр.

Үениң судалы

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Национаддар аразында боол турар чидиг чөрүлдээлерниң база катап өөскүн эгелээнибиле холбаштыр чурттуң парламентизи июнь 7-де болган хуралынга хүн айтырыында кирбээн айтырыгны чугаалажып көөр ужурга таварышкан. Ош область боол турар болуушкуннар дугайында допчу, ынчалзажок тодаргай информацияны ССРЭ-ниң иштики херектер министри В. В. Бакатин кылган. Ол область боол турар болуушкуннар дарый, дээштиг хемчеглерин албас болза, ийи республиканың аразынга чарын байдалды тургузар деп, ол чугаалаан.

Узбек болгаш Кыргыс республикаларның эрге-чагырга органнарының база алдар-хүндүлүг кижилериниң аразынга ужуражымышкынарны кылыр дугайында эгелекчи саналды үндурери Национаддар Совединиң кежигүнү депутаттардан ол дилээш, дараазында хемчеглерни боттандырарын саналдаан:

бирээде, бөкүүнүң девискээринде чурттап турар кандыгдаа нацияның хамаатыларының, ылангыя эвээш санныг улустарның, бүгү эргелерни магадылап турарының дугайында декларацияны республика бүрүзү хүлээп алыр үжүрлүг. Бир эвес республика ол магадылалды хандырып шыдавас болза, анаа кандыг хемчеглерни онаарын тодаргай айтыр.

Үйинде, эвилелдиң чаартынган керээзин ажылдап кылырының, ооң хол утказының тодарадырының база кажан ону хүлээп алырының хуусазаларын бо хуралга дутуржуп алыр. Ол керээни хүлээп алырын моон соңгаарладыр болза, чуртта байдал улам нарыыдаар деп, министр демдеглээн.

Депутаттар министриниң дыңнадының кончуг кичээнгейлиг дыңнап, чүүлдүт деп хүлээп алгаш, совет милиция дугайында хоойлу төлевйлелиин чугаалажып эгелээринге белеткеп илереткен.

Төлевилел талазы-биле илеткелди В. В. Бакатин кылган. Бистиң ниитилеливис ам дээрезинде демократтыг ниитилел апарбаан, ынчалзажок демократчыдылга деп сөске ады алгаш, эрге-хоойлу талазы-биле улам суларай берген. Тоталризмниң, тодаргайлаарга, чаңгыс кижиниң эрге-чагырганының байдалларында эргехоойлу камгалаар күштүг система херек чок турган, чүге дээрге ол тудуп хоруглаар болгаш шаажылап кеседир күштүг органны бодунуң холунга алган турар. А демократтыг бүгү чүвеин хаара түткөн эрге болгаш корум-чурум камгалаар күштүг система чокта кажан-даа турун болбас. Ол чүүлдер чокта демократия тургустуунуң эгелеп чоруй, анаргыняже, ооң соонда диктатураже шилчий бээр. Ынчангаш демократияны хөгжүдери-биле чергелештир эрге-хоойлу камгалалының күштелген турары кончуг чугула деп, министр чугаалаан.

Совет милиция дугайында хоойлунуң төлевилелии бо негелделерге дүүштүр ажылдап кылган. Ону чогаадып тургузарынга ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, совет күрүне тургузуунуң болгаш хоойлужудулгазының Бүтүэвилел эртем-шинчилел институду, Эртемнер академиязының күрүне болгаш эрге институду, ССРЭ-ниң Прокуратуразы, хөй санныг милиция албан черлерин болгаш чамдык хөй-иитии организацияларының киришкен. Бүгү ажылды Дээди Совединиң хамаарышкан комитеттерии болгаш комиссияларын дамчыштыр боттандырган. Чаа төлевилелди чээрби хире вариантыдан дүүштүрүп турган тургускан. Ону бүгү талалыг чугаалажып көргеш, чедир ажылдап кылырынче депутаттарны министр кыйырган.

Илеткелиниң түнелинде министр төлевилелдиң 7-ги чүүлүн онзалап көөрүнче кичээнгейни угландырган. Милиция органнарын удуртуг талазыбиле эвилел болгаш тус-тус республикаларның эрге-хүлээлгелери канды янзыдыг болуруп ында көргеп.

Дээди Совединиң Корум-чурум болгаш кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел айтырыгларының талазы-биле комитединиң өмүүзээниден санал берген Н. А. Струков болгаш өске-даа депутаттар төлевилелди ниитизи-биле чүүлдүт деп санаан. Санал бергеннер бо хоойлуну 5-6 чыл бурунгаар хүлээп алыр ужурлуг турган, корум-чурум камгалалының, эрге-хоойлу сагыырының талазы-биле тодаргай хоойлужудулга актыларының чок боол турарындан чуртта чүгле национаддар аразында эвес, а оон-даа өске кемниг үүлгедиглер неперен эгелээн деп демделээн. Кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазынче утланган хемчеглерни баш удур алырынче онза кичээнгей салдынган.

Палаталарның кайызы-даа төлевилелди чүүлдүт деп күлээп алган болгаш ону дөртkү сессияга ийнги номчулгага хүлээп алгаш, күштүг кылдыр бадылаар деп шиитпирлээн. Төлевилелди бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнүнге киирер.

Оон соонда депутаттар ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның кеземче херек талазы-биле суд чорудулгазының үндезиннеринге немелделер болгаш өскертикшиннер дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо айтырыг талазы-биле киирип келген саналларны палаталар деткээн. Ол хоойлунуң төлевилелди ам чедип ажылдап кылыр.

(СЭТА).

МОСКВА. Кремльдиң улуг ордузу. Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи. ЧУРУКТА: хурал үезинде. Депутаттарның сөс дилеп турары.
В. СОЛОВЬЕВ, Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

МОСКВА. июнь 7. (СЭТА). Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи бөгүн Кремльдиң Улуг ордузунга ажылын үргүлүүлээн. Депутаттар РСФСР-ниң Конституциязынга республиканың Дээди Соведин тургузары-биле холбашкан эдилелерни болгаш өскерилгелерни киирер талазы-биле айтырыгларны чугаалажып эгелээн. РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны чугаалажып эгелээрин болгаш Конституция комиссиязын тургузарын депутаттар саналдап киирген.

АЖЫЛЧЫН АЯН-ЧОРУК

Великобританияның Премьер-министри М. Тэтчер совет удуртулганың чалаанызыбиле албанның аян-чоруун кылып, июнь 7-де Москвада чедип келген.

Великобританияның болгаш ССРЭ-ниң күрүне туктарын аскан аэропортка ону ССРЭниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков болгаш албанның өске-даа кижилери уткуп алган.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

«Күзнецкуголь» концернинн Димитров аттыг шахтазынга суг айыылыидан өлген дагжыларның өг-бүлелериниге болгаш чоок кижилериниге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ханы кажыдалын илередип тур.

Күрүне комиссиязы болгаш тус черниң органнары аназа болган озал-ондактың уржуктарын чайладыр, өлген кижилериниң өг-бүлелериниге дузаламчы көргүзер талазы-биле бүгү хемчеглерии ап турар.

СЭКП обкомунда, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде ОЛАРНЫҢ АТТАРЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң адын мөңгежидери-биле Улуг-Хем районда «Улуг-Хая» совхозту Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз кылдыр эдеп адаарын; Хайыракан ортумак школазынга болгаш Шагаан-Арыг № 2 школаның пионер дружиназынга капитан Түлүш Кечил-оолдуң адын тыпсырын шиитпирлээн болгаш Т. Б. Кечил-оолдуң чурттап турганы бажынга мемориал самбираны тургузарын Кызыл хоорк-үүскомга дааскан.

* * *

ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи А. Б. Чыргал-оолдуң болгаш РСФСРниң болгаш Тыва АССРнин улустуң артизи В. Ш. Көк-оолдуң аттарын мөңгежидер соругла-биле Кызылдың уран чүүл училищезинге Алексей Чыргал-оолдуң база республиканың хөгжүмшии театрынга Виктор Көк-оолдуң аттарын тыпсырын СЭКП обкомунуң бюрозунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында шиитпирлээн.

ПАРТИЯГА КИРИП АЛГАН

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бо хүнеерде белен эвес кризиске таварыжып, чуртта демократияның болгаш жыжыктарлыг чоруктуң калбарганы-биле чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлелдерге оналжып турар апарган. Партийжи билеттерии дужаап туранларның саны база эвээш эвес.

Ындыг түрбүже, совет ниитилелдиң байыдырыкчы күчү болур партияның хүрээленнеге кирип ап турар кижилер арбын. Чоокта чаа СЭКП кежигүнүге кандидат кылдыр БАЛКЭ Өвүр райкомуунуң ажылдакчызы Алевтина Иргит, Торгалыг эмнелгениле уругдар эмчизи Ольга Бүрбү, Саглыда уругдар садигиниң кижизидикчизи Ольга Оюнжак, кежигүнге «Кызыл тус» совхозтуң малчыны Елена Саая, «Ак-Чыраа» совхозтуң малчыны Екатерина Бадыраа олар кирип алган.

— Коммунистиг партия шыкаш күштүг, идеелдиг хөй-иитии политиктиг организация чок — деп, олар чугаалааннар.

Кодур-оол ОЮН.

Кыргылда — чугула кампания

ОНУ ЫНЧААР ЭГЕЛЕП БОЛУР БЕ?

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхоз хой кыргылдазын эгелей бергенин биилп алгаш, пунктуга келдивис. Ында хайныышкыныг, бачым иштиг дааш-шимээнии улуг-ла билдирбес. Хой кыргырынга белеткээн серииниң эжнин ажыткаш, каш санныг кыргыкчыларны ам-на эскерип кагдывыс. Чүгле хол хачызы-биле кыргып эгелээнинден электриллг машинкаларны тус-тус чагыларда дес-дараалаштыр азып каан. Оларның чүгле биөөзээн ажыглап турар, артканнарынга кым-даа хол дегбээн.

Кыргылда пунктуларын көөрге, хойну эптештир салып алыр серилерлиг-ле боор болгай. Бо ажыл-агыйда ыңдыг эвес болду. Ынаар бир булуңда хой салыр кылдыр 4-5 хире столду тургузуп каан. Кыргыкчыларның хөй кезиин көөрге, хойну тудуп алгаш, оозун сөлеп эккелгеш, дөрт даванын хүлүй туткаш, малгаштыг чала кырынга салгаш, хол хачызы-биле шокарарты кыргып-ла эгелээр.

Пунктунуң иштики болгаш даштыкы девискээри хирлиг, бөктүг. Хой кыргыыр серинин шалазын ширбип аштаваан, ооң кырын элезин, довурак холумактыг малгаш шыгы алы берген чыдар. Ындыг байдалга кыргаан хойнуң дүгүнүн шынары та кандыг болур чүве? Ниити байдал ындыг болганда, кыргыкчыларның сагыш-сеткили сергек эвес, чуду-харалап ажылдап турар хире. Серя азында кызыл тух салгын аайы-биле эстеп турарындан башка, лозунг-плакат-даа астынмаан. Көскү агитацияны, суртаал-макталды чөптүг ажыглаар болза, ажыл-ишчилер сорук кирер-ле болгай. Сөөлгү үеле ол арганын уттундурун бар чыдары хомуданчыг-дыр.

Үстүнде киргеним барымдаа-фактыларны бадыткаарыбиле кыргылдада баштай-ла киржип турар чамдык ажылчынарның чугаазын маңаа киирейн. Бир-ле дугаарында кыргылда пунктузунда учетчик Ольга Салчакка сөс:

— Хой кыргылдазы дээрге кончуг чугула болгаш харыысалгалыг ажыл болгай. Ынчангаш аңаа баш удур эки белеткел негеттинер. Бо чылын пунктувусту каш конук иштинде буу-хаа кылгаш, хойну кыргып эгелединивис. Бир колданы дооскаш, ам ийи дугаарынче киргенивис бо.

Ажыы-биле чугаалаарга, шуудаваан улус-тур бис ийин. Электриллг хачылар-биле кыргыыр кижи чок. Хол хачыларыбиле-ле борастап турао. Кыргыкчылар кончуг эвээш. Мооң мурнунда чылдарда маңаа кижи бажы кизирт турар болгай. Каткы-хөг-даа үзүлбес. Ам шимээн-дааш-даа шоолуг дыннавлбас-тыр. Ажылды организастааны черле пат. Кыргылданың канчаар эгелээнин сонуурган, совхозтуң директору, мал ажылының тускай эртеминиглери, хөй-иитиниң организацияларының төлөөлеридээ келбейн-дирлер...

Ол хүн Иван Ашак-оолович Дандарның хоюн кыргып турар болду. Мооң мурнунда чылдарда база маңаа ол каш удаа кээп, кыргыллага киришкеп, байдал кандыг турганын эки билирлериниң бирээзин-дир. Оон-биле база чугаалаштывыс:

— Бо чазын хат-когурумнуг болуп, малчыннарга дыка-ла таарымча чок болду. Хойларывыстың бир чамдыктарының дүгү мындаа-ла хозалы берди. Маңаа хоюм кыргыдып келгеш, бир хондум. Бөгүн доозуптарлар боор.

Эскергеп чүүлүм болза, кыргылдага белеткел багайдыр. Электриллг хачылар-биле хой кыргыыр кижи чок, чүгле чаңгыс кижи — Нина Сайчат ону ажыглап турарын көрүптүр мен. Машинка-биле кыргыырга, дүк деп-дескн болур. Дүктүн узуну чангыс аай, кыргыттынган хойларны көөрге безин чараш болур, ала-шокар эвес аай.

Хой кыргыыр кажазының шалазы хирлиг, довурактыгдыр. Ону аштап, ширбип турар кижи-даа көрбедим. Кыргаан дүгүн улус таптыг болуп албас, оларның соондан барып, артып калган дүктү чыып ап чоруп тур мен. Кыргаан дугуларны кагбайн, чыып көрүүер дээрзин чагып-даа тур мен.

Кадарган хоюнуң дүгү узун чаагай, арыг-силиг болзун дээш чыл дургузунда малчын кижи сагыш салыр чүве болгай. Ону алыр үеле мынчаар чуду-каралай бээрге, сеткилге дыка-ла хомуданчыг-дыр.

Совхозтуң удуртукчуларын, тускай эртеминг зоотехник, мал эмчизи кижини маңаа ийи хүн дургузунда көрбедим ийин. Хол хачылары-биле хойларны кыргып тура, балыглаптарга, бодум эмнеп чоруп тур мен.

«Совет Тыва» совхоз бо чылын хой кыргылдазый канчаар эгелээнинии дугайында чүгле ийи кижиниң бадыткал хомудалы бо-дур. Баштайгы хүннер дээш дирекция ынаар сагыш салбайн турары-даа чадавас. Бо-ла бот-оруглга-чарылга, бот-акшаланымышкын дугайында чүгле чугаа чоруп турар эвес, харын шак ыңдыг арга-биле амыдырап-чурттаа бергеннисте, хөй орулга алыр ужурлуг дүктү шак мынчалдыр көөрге, кыргылдага шак мыңдыг багай хамаарылгалыг болурга кандыгыл? Хол хачыларыбиле дүк кыргып тургаш, орулга дугайын бодаан херээ бар бе?

Кыргыкчылар чүге эвээжил, суурнуң чону ажыл-биле бурун хандыртынганы ол бе? Мыңдыг айтырыг тургустуун келир. Чок. Суг-Бажы суурда ажыл чок херээжен улус, аныяктар-даа бар. Оларны эвилелдевейн, электри-биле хой кыргыырынга өөретпейн турар-дыр. Кыргылда дээрге харыысалгалыг болгаш берге кампания. Хойлуг ажыл-агыйлар дүктен хөй орулганы киирип ап турар. Кыргылданың шынарындан, темпизинден ол хамаарыжыр дээрзии билбес кижи «Совет Тыва» совхозтуң директору Бире-оол Кыргыс-ович Монгул-оол эвес-ле болгу дег аа?

Мижит-оол ОНДАР.
Радиожурналист.

АЖЫЛЫ ДЭЭШ АЛЫРЫ — ХҮНДҮЛҮГ

КӨРГҮЗҮГЛЕР ДОПЧУЛАЛЫ

Күш-ажылчы... четпестерни биле бүгү республиканың Элегес-Аксында туйбу заводу сурагдыг турган. Ол дугайында янзы-бүрү чергениң хурал-суглааларынга шаанга киир чугаалажып, солун, сеткүүлге шүгүмчүлеп шаг болган. 1977 чылда ажыглаага киргеш завод 13 чыл дургузунда төлевилеттинген күүзүнче үнүп чадашкан. Заводтуң төлевилеттинген күүзүзүн ёзугаар алыр болза, чылда 36 миллион туйбуну бүдүрүп үндүрер ужурлуг. Бедик бүдүрүкчүлүүн ажылдаарының аргаларын заводтуң коллективи каш чыл улаштыр дилеп келген. Карыгалыг болурун баш бурунгаар планнап турган бүдүрүлге чылдың-на күрүнеден дузаны ап, ону эгидип чадап келген. Коллективке дилээшкиниң оруу узун болгаш берге болган. 1985 чылдың эгезинде күш-ажылды организастаарының бригада хевиринче шилчип эгелээн. Ынчан бригада керээ-биле ажылдаар коллективтерни тургузуп, бригадалар чөвүлелии болгаш бригадирлер чөвүлелии сонгаан. Бо организарның деткимчези-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, шынарын экижидериниң хемчегларын ажылдап кылып, бригадаларның ажылынга негелдени шынгыраткан. Оон түңнелинде бригадаларга күш-ажылдың чуруму көскүзү-биле экижин, туйбу бүдүрери элээн көвүдээн. Бригаданың кежигүнери кижи бүрүзүнүң ажылын контрольдап, туйбу бүдүрериңе коллективтиң кежигүнериниң кирген үлүүн тодарадып, оон деңнели-биле шалыңны ап турганнар. Бригада керээзи-биле ажылдаарының ажыктыы бадыткаттынган. Ынчалза-даа продукция бүдүрерии көвүдедири, оон шынары дээш материалдыг харыысалга чаңгыс таваларып, чүгле ажылчынарның кырынга чүдүрүлген. Доктаатказан шалыныг болгаш, тускай эртемниглер, заводтуң аппарадының ажылдакчылары продукция бүдүрерии көвүдедириңе, оон шынарын экижидериңе улуг-ла сонуургал чок боон арткан. Заводта ажылдап турар кижи бүрүзүнүң материалдыг сонуургалын көдүрер, ону туйбу бүдүрери-биле дорт харылзаштырар дээш, 1988 чылда завод коллективтиг керээ ёзугаар ажылдап эгелээн. Ажылчынарның, тускай эртемниглериниң, удуртулга аппарадының ажыллакчыларының хуралынга ажылчын коллективтиң чөвүлелии сонгуп алган. Специалистерии болгаш ажылчынарның ажылының төлевирии төлээриниң чурумун эде көргеш, бригадалар биле туйбу бүдүрериниң технологтуг шугумун, оон дериг-херекселиниң үрелишкин чок, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын харылап турар колдаан. Оларны ажыглааны дээш, керээ ёзугаар доктаатказан аренда төлевирии кооператорга «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынга төлеп берип турар. 1989 чылда оон түңү 273,5 муң рубль болган. Каттыжыышкының аппарадының ачы-дузазын алганы дээш ай санында 4 муң рубльди шилчидип берип турар.

Заводтуң төлевилеттинген күүзүзүн чедип алырының талазы-биле хүлээлгелерии кооператив алган. Күрүне чагыын ёзугаар чылда-ла 19,5 миллион туйбуну бүдүрер үжүрдүг. Күрүне чагыындан көвүдеди бүдүрген туйбуну болгаш тудугиун өске-даа материалдарын дугурушкан өртек ёзугаар кооператив болу саадып болур. 1989 чылда «Элегес» кооператив 29,8 миллион туйбуну бүдүрген. 1995 чылда заводтуң төлевиаээн күүзүзүнче үнүп, чылдала 36 миллион туйбу бүдүрер хүдээлгени алган. А херек кырында 1990 чылда ай санында 3 миллион туйбу бүдүрерии чедип алыр соруглагы салган. Бир эвес ай санында 3 миллион туйбуну кооператив бүдүрүп турар болза, 1991 чылда заводтуң төлевилээн күүзүзүн шингээдип аптар-дыр. Ынчаар ажылдап болурунуң аргазы бөгүн кооперативте тургустунган деп коллективтиң кежигүннери санап турар. Оон үндезини мындыг. Эрткен 1989 чылда чаңгыс ажылчынга хамаарыштыр ажылдың бүдүрүкчүлүү 64,4 хуу өскен, кижи бүрүзү 14493 рубльдиг продукциязын бүдүрген. 1 рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүреринге чарыгдалдарны 40,3 көпеекке эвээжеткен, бир эвес 1988 чылда 123,1 көпеекти чарыгдап турган болза, 1989 чылда 82,8 көпеекти чарыгдаан. Чылдагаан чок черге ажыл шагы үзер чорук заводта, ажылчын бүрүзүнге хамаарыштыр алырга, 37,5 хуу эвээжээн. Шак мындыг бедик түңнелдерии чедип алгаш, кооператив 1988 чылдың 552 муң рубль түңнүг карылгазын дуглаап, харын мырыкай, 669 муң рубльдиң арыг орулгазын ап үнген. Ажылдап турар кижи бүрүзүнүң айда ортумак шалыны 187 рубльге көвүдээн. Хуу-биле алыр болза, ажылчын бүрүзүнүң айла алыр шалыны ортумаа-биле 62,3 хуу өскен-дир. Ажыл төлевири кижилериниң боттарының кызымак ажылдаанындан хамааржыры эки шынарлыг, хөй продукция бүдүрериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң кол аргазы апарган. Ажыл төлевириниң хемчээли кооперативтиң кежигүни бүрүзүнүң продукция бүдүреринге киирип турар үлүг-хуузундан, күш-ажылдың чурумун сагып турарындан, продукция бүдүрериниң технологизының негелдерии ажылдап кылган, кооперативтиң уставының төлевилелии тургускан.

ИНИЦИАТИВТИГ БӨЛҮК

Элегес-Аксында туйбу заводун күрүне кооперативи кылдыр эде организастаарының мурнунда улуг белеткел ажылдарын чоруткан. «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынның болгаш туйбу заводунуң шыырак специалистериниң инициативтиг бөлүктү тургускан. Заводтуң ажыл-агыйының, экономиктиг байдалының анализин кылган, оон кол-кол фондуларының инвентаризациязын инициативтиг бөлүк чоруткан, чаңгыс фондудан чарыгдалдарны үндүреринии сметазын тургускан, бүдүрүлгени үлам сайзырадыының, социал айтырыгларны шиитпирлээриниң чарыгдалдарын тодаратказан, ажыл төлевирии коллективтиң кежигүннериниң төлээриниң негелделерии ажылдап кылган, кооперативтиг уставының төлевилелии тургускан.

Коллективтиң хуралынга заводту бүдүрүлге кооперативи кылдыр эде организастаарының дугайында чугаалажып көргеш. 1989 чылдың февраль айда «Элегес» кооператив тургустунган. «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкыны-биле чарган керээ ёзугаар заводтуң кол фондуларын бүдүрүлге кооперативиниг 7 чыл иштинде арендалаан. Оларны ажыглааны дээш, керээ ёзугаар доктаатказан аренда төлевирии кооперативиниң «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынга төлеп берип турар. 1989 чылда оон түңү 273,5 муң рубль болган. Каттыжыышкының аппарадының ачы-дузазын алганы дээш ай санында 4 муң рубльди шилчидип берип турар.

План күүселдезин көрүп тур аш, ай санында кооперативтиң кежигүннериниг кээди ажыл төлевириин санап бээр. Чээди ажыл төлевириниң хемчээли күш-ажыл чарыгдалдарының хуузундан хамааржыр. Күш-ажыл чарыгдалдарының хуузу дээрге продукция бүдүрер дээш, ээлчег бүрүзүнде кылып турар ажылдың хемчээли-дир. Бир эвес слесарь кижи болза, дериг-херекселди үрелиишкин чок ажылдазын дээш, ээлчег дургузунда кылып турар ажылы-дыр. Ээлчег дургузунда кылган ажылдың түңнелдерии көрүп тургаш, күш-ажылдың чарыгдалдарының хуузун тодарадып салыр. Күш-ажылдың чарыгдалдарының хуузу үстүкү болгаш кудуку деннелдиг. Хууну салырының хемчээли ээлчег дургузунда кымның канчаар ажыллаанындан хамааржыр. Кооперативтиң удуртукчуларының, аппарат ажылдакчыларының күш-ажыл чарыгдалдарының хуузун база салып, ону кооперативтиң баштаар чери болгаш турар. «Элегес» кооперативтиң кежигүнери ажыл төлевириниң артхан кезиин чылда ийи катап ап турар. Январь 1-ден июнь 30-ге чедир база июль 1-ден декабрь 31-ге чедир ажыллаан үе иштинде кылган ажылы дээш арткан шалыны бээр. Бот-орулга-чарыгдалыг чылдың түңнели-биле ажыл төлевириниң шуптузун дараазында чылдың бирги кварталында берип турар. Чылдың төнчү (13-кү) шалыны кооперативке киргенинин дадырын төлээн кежигүн ап болур эргелиг. Бир эвес ажылчын ындыг дадыгыны төлевээн болза, кооперативтиң кежигүнү кылдыр саналнас, чылдың төнчү шалыны алыр эргези чок боор. Ынчангаш кооперативке доктаамал ажылдаар дээн болза, ажылчын кижи киргенинин дадырын төлээш, кирер. Чылдың төнчү шалыңы дээрге-ле чыл иштинден бүдүрген продукциязының хемчээли, шынары, күрүне чагыындан ажыр бүдүрген, сайгарган продукция, камналга дээн кооперативтиң кежигүннериниң алыр шалыны-дыр. Оон хемчээли кижи бүрүзүнүң продукция бүдүреринге киирген үлүүнден (күш-ажыл чарыгдалдарының хуузундан) хамааржыр. Бир эвес ажылчын хөй үлүүн киириштирген болза, оон 13-кү шалыны хөй боор. Күш-ажылга чедип алган бедик көргүзүглери, электроэнергияны, кывар-чаар материалдарны, чиг этти дээш өске-даа үүллерии хөйү-биле камнап алганда, 13-кү шалыңның хемчээлин 25 хуу чедир, Үндүлел бижик-биле шаннаткан-да—20 хуу, эки ажылын мактап демдеглээнде, 10 хуу чедир өстүрүп болур. Ынчангаш моральдыг шаннал материал сонуургал-биле бижыглаттынган. Ажылында четпестер бар, бүдүрүлгениң негелделерии, күш-ажылдың чурумуи каржызы-биле хажыткан-да, 13-кү шалыңның хемчээлин 50 хуу чедир кызырып болур, 1989 ажыл-агый чылының түңнелдерии ёзугаар алырга, шалың төлээриниге кооперативтиң орулгазының 68,7 хуузун үндүрген.

КИЖИ ЭКИ АЖЫЛДАЗЫН ДЭЭШ

Бүдүрүлгениң чаа харылзааларынче шилчип тура, ажылчынарның ажылга хамаарылгазын эки талазынче шимчедириниң кол магадылалы дараазында үүл болган. Коллектив, оон кежигүи бүрүзү бедик бүдүрүкчүлүг, эки шынарлыг ажыллаарга, оон түңнелдерии кижи бүрүзүнүң, коллективтиң ёмыдырал-чуртталгазынга көскү салдарлыг, тодуг-догаа чурттаарынга дузалыг деп чүвени херек кырында балыктаары турган. Ону күрүне-бүдүрүлге кооперативи херек кырында көргүзүп шыдаан. Бөгүн кооперативтиң кежигүннери эки ажылдаш, эки чурттаар деп чүвени биле берген. Ындыг биляшкинии ажылчынарның угаан-медерелинге быжыглаар дээш социал байдалды экижидер талазы-биле хемчеглерии ап чоруткан.

Эрткен чылын кооперативтиң социал көгжүлде фондузундан 112,5 муң рубльди кижилериң ажылдаар, чурттаар байдалын экижидери-биле чарыгдаан. Чаңгыс чыл дургузунда цехтериң септелгезин чоруткан. Оон түңнелинде цехтерии ол-шыгы, довурак-доозуну эвээжээн, кижилериң аарыр чорую кызырылган. Хеп чуур чернии дериг-херекселии бүрүнү-биле чаартказан, хеп солуп кедер, ажыл сооида чунар черлериңе септелгезин кылып, оларның доктаамал арыг-силиг турарын чедип алган. Кызыл районнуң холумак барааннар садыынга хамааржып турган 36 олуттуг столованың кооперативке дамчыдып берген. Столованың капитал септелгезин кылып чоруткан. Бир эвес эрткен чылын чүгле дүнеки ээлчегде ажылдап турар ажылчынар халас чеменин турган болза, бо чылын кооперативтиң кежигүннери шупту халас чеменин турар. Кооперативтиң кежигүннерилдаа, удуртулгазы-даа кижилерии кооператив халас чемгерип турар деп санавайн турар. Чүге дээрге кижи бүрүзү оон бодунуң, коллективтиң ажылдап алган акша-хөреңгизи-биле чемгерип турар деп чүвени билир. Столованда белеткеп турар чеминиң шынары улам-на экижип олурар деп чүвени ажылчынар боттары демдеглеп турар. Столованың чем продуктулары-биле кооператив боду бүрүнү-биле хандырар дээш ажылдарны кылып эгелээн. Кооперативтиң дузалал ажыл-агыйын тургузуп, акча 10 ажылчынны быжыглаан. 1990 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алыр болза, дузалал ажыл-агыйга 214 баш хаваң, 24 мыйыстыг бода мал, 1 аът тургап. Кооператив ногаа тарын остүрер дузалал ажыл-агыйын тургузарын база планнаан. Дузалал ажыл-агыйы амгы үеде орулга чок ажылдап турар. Ындыг-даа болза, кижилериниң амыдыралынга чогуур байдалды тургузар дээш, ону хаан кааптайн, а улам хөгжүдериниң аргазын дилеп, даартагы хүннүң орулгаларын бодап турар. Эң ылангыя мал чемин садып алырынга кооператив карылгалыг болган, чүге дээрге мал чемин аар өртек-биле садып алыр ужурга таварышкан. Кажан мал чемин кооператив болу тарып өстүрүп турар апаар болза, дузалал ажыл-агыйы орулгалыг апаар. Карылгалыг-даа болза, кооперативтиң кежигүннериниге дузалал ажыл-агыйы ылап-ла дузалыг. Кооперативтиң кежигүннери эът-тии айла бир катап күрүне өртээ-биле оон садып ап болур. Март-май айларда хаваң ооларын база садып турар. Заводта столованың дузалал ажыл-агыйы эът, сүт-биле доктаамал хандырып келген. Дузалал ажыл-агыйының ажылын бригадир Григорий Яковлевич Михутин удуртуп турар. Бо чылдың башгайгы 4 айында дузалал ажыл-агыйы 1 тонна эътти, 120 хаваң оолларын дужаагаң. А сүттү хүнде ортумаа-биле 30 литр хирени столованга дужаап турар. Бо коллективтиң кежигүннериниң шалыны оларның кирип турар үлүүнден хамааржыр. Шалыңның ортумак түңү айда 400 рубль хире. Оны олар хүн бүрүде ак сеткилдиг ажылы-биле ажылдап ап турар, а карылгалар мал чемининг өртээниң аарындан деп билдингир болгай.

Эрткен чылын 339 дөрбелчин метр чурттапга шөлүн ажыглалга киирген. 8 өг-бүле чаа бажыннарны алган, а 22 өг-бүле өске бажыннарже көжүп, оран-бажыңын экижиткен. Амгы үеде коттедж 5 бажыңды, 27 квартиралыг 1 бажыңны, 2 квартиралыг 5 бажыңны тудуп турар.

Социал хөгжүлдениң айтырыгларын кооперативтиң кежигүннериниң материалдыг сонуургалын таварыштыр чорудуп турар. Чижээлээрге, шөлээлеп чоруурда шөлээ акшазындан ангыда, бир эвес шөлээлеп үнүп турар кижи чыл иштинде чаңгыс-даа аарып көрбээн, эмчи бюллетени-биле акша ап турбаан болза, аңаа бир айның шалыны хире акшаны немей шаннадга бээр. Чамдык кижилер таныш-көрүш эмчилериниң дузазы-биле бюллетеньнеп, «аарып» турары билдингир болгай. А «Элегес» кооперативте бо нарын айтырыгны кижилериниң материалдыг сонуургалын дамчыштыр бедүүнү-биле шиитпирлеп каан.

Социал хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээринге акша-хөреңгиин 1990 чылда эрткен чылдыынган 4 катап хөйнү чарыгдаары көрдүнген. Оон күүселдези база-ла кооперативтиң кежигүннериниң боттарының канчаар ажыллаарындан хамааржыр. А шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ол дээрге пенсионнелерге, хөй уругларлыг ег-бүлелерге 15 муң рубль түңнүг дузаны чедирери, санаторийлерге, курорттарга эмнелир кижилерге дуза кылдыр 75 муң рубльди үндүрүп бээри, сауна биле бассейнии тудары дээш оон-даа өске.

КООПЕРАТИВТИҢ КИЖИЛЕРИ

И. И. Субач, кол инженер:

— Бүгү назынымда хөмүрдаш тывыжынга ажылдап келген кижи мен. «Элегес» кооперативке ажыллаш үр болбадым. Мурнунда ажылдап турганым бүдүрүлгелерге база акша-төгеригти багай эвес ажылдап ап турдум. Кооперативче шилчээн чылдагаанымы мындыг. Күрүне бүдүрүлгелеринге ажылдаарга, бүгү-ле чүвеии баш бурунгаар планнап, акша-төгерик-биле хандырып каан боор. План ёзугаар ажылдап болбайн канчаар, ындыгда болза, амыдырал, ажылгыйны чүгле план ёзугаар чорудуп болур бе?! Чок, өскертир, эле көөр чүүлдер тыптып келэр. Ынчан-на удуртукчу кижиниң хол-будуи план, акша-төгерик хүлүй тудуп алгаш туруп бээр. А кооперативке ындыг эвес. Удуртукчу кижи планны өскертип, акша-төгеригти бүдүрүлгеге ажыктыг ыллыр аажылап болур. Ажылагыйжы хосталга кооперативте бар боорга, ажыллаксаан кижи мен. Чижээлээрге, кооперативтен дашкаар, ынчалза-даа ооң ажылы, амыдыралы-биле долбашкан чүүлдерге акша-хөреңги чарыгдалын чугаалап көрейн. Элегес-Аксы суурга школа тудуун тударынга дорту-биле киржип эгелээр сагыштыг бис. Аңаа кооперативтиң кежигүннериниң уруг-дарыы өөренир. Ам өөренип турар школазы кандыг-дыр? Чаа школаны тударынга акша-төгеригти үндүреринии аргазын өөренип көөр херек. Школага компьютер класын бүрүнү-биле деринр, аңаа 40 муң рубльди чарыгдаар бис. Республикада корум-чурум сөөлгү үеде нарыыдаан. Элегес-Аксы суурда байдал база ындыг-ла эки эвес. Корум-чурумну дыызыдары-биле участок шагдаалдарынга шалыны төлеп, материалдыг дузаны чедирип тур бис. Корум-чурумну эки түткаш дээш шаннап келдивис. Кооперативтиң мурнуудан милиция участогунга «Жигули» деп машинаны садып бердивис. Ажылхерекке ажыктыг кылдыр акша-төгеригти мынчаар ажыглап тур бис. А күрүне бүдүрүлгезинге акша-төгеригти ынчаар чарыгдаары берге, сагыыр дүрүм деп чүве эндерикле болгай. Милиция участогунуң ажылы элээн экижээн. Харылзаа быжыккан. Шагдаалар хуралдарга безин кээр, аңаа киржир апарганнар.

Кооперативтиң удуртукчулары чүүү күзей-дир, ону кылып турар деп бодал тыптып келбезк-биле дараазында чүүлдү демдеглексей-дир мен. Кооперативтиң кежигүннериниң төлээлериниң кежигүннериниң төлээлериниң кежигүннериниң алыр шалыны-дыр. Оон хемчээли кижи бүрүзүнүң продукция бүдүреринге киирген үлүүнден (күш-ажыл чарыгдалдарының хуузундан) хамааржыр. Бир эвес ажылчын хөй үлүүн киириштирген болза, оон 13-кү шалыны хөй боор. Күш-ажылга чедип алган бедик көргүзүглери, электроэнергияны, кывар-чаар материалдарны, чиг этти дээш өске-даа үүллерии хөйү-биле камнап алганда, 13-кү шалыңның хемчээлин 25 хуу чедир, Үндүлел бижик-биле шаннаткан-да—20 хуу, эки ажылын мактап демдеглээнде, 10 хуу чедир өстүрүп болур. Ынчангаш моральдыг шаннал материал сонуургал-биле бижыглаттынган. Ажылында четпестер бар, бүдүрүлгениң негелделерии, күш-ажылдың чурумуи каржызы-биле хажыткан-да, 13-кү шалыңның хемчээлин 50 хуу чедир кызырып болур, 1989 ажыл-агый чылының түңнелдерии ёзугаар алырга, шалың төлээриниге кооперативтиң орулгазының 68,7 хуузун үндүрген.

ЧЕДИИШКИННЕРДЕН ТЫВЫЛГАН АЙТЫРЫГЛАР

«Элегес» кооператив «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынның базазынга тургустунган. Күрүнебүдүрүлге кооперативиниң ажыл-херектериниң чогумчалыг болуп чоруп олурары-биле чергелештир шиитпирлээри чугула боон кел чыдар айтырыглар база тыптып келген деп чүве кооперативтиң кежигүннери ажылчынар, тускай эртемниглер-биле чугаадан билдинип келдя. Ол хамыктын мурнунда кооператив биле каттыжыышкының аразында харылзааларга, хүлээлгелерге хамааржыр. Туйбу заводуи артык кезектер, бүдүрүлгее херек материалдар-биле хандырылга, акшаландырыышкын дээш өске-даа чамдык айтырыглар каттыжыышкының эргезинде, хүлээлгезинде артып каан. Кооперативтиң ажылында бурунгаар шимчээшкин бар, продукция бүдүрери ус эрткен тудум көвүдеп орар болганда, үстүнде айтыттынган айтырыгларны каттыжыышкын шалыпкын шиитпирлээр ужурлуг. Каттыжыышкының артык кезектер, материалдар, дериг-херекселдер бээр заводтар-биле харылзаалары колдуунда эрги деңнелинде хевээр. Чагыгларны заводтар күүсетпейн баар таварылгалар бар. Мындыг байдалга таварышкаш, кооператив боду заводтар-биле дорт харылзаалар тударын негетти нии келген. Кооперативтиң чагыгларын ёй-шаанда күүсеткеии дээш акша-хөреңгиин заводтарга төлеп бээрииң белениинге келген. Ындыг харылзааларыын ора-сомазы тыптып келгеи. Бүдүрүлгее херек материалдарны, кывар-чаар үүлдерии кооператив туйбугга орнап ап турар. Орнап алганы материаллар республиканың ажыл-агыйының өске участоктарынга база эргежок чугула дээрзин кооперативтиң удуртулгазы билип турар. Орнап алыры дээрге «оорлап» алыры-биле дөмей деп бодалдыг улус болду. Ону болдурбазы-биле дорт харылзааларны боттары тургузуп, чагыг күүсеткеии дээш өртек-үнезии төлээриниче шилчиир херек деп бодап турар. Шак мындыг бергедээшкиннериин, дилээшкиннериин түңнелинде «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын-биле кооперативтиң аразында харылзааларны чогумчударының аргаларын тывары негеттиинн келген. Алызы барып, айтырыг каттыжыышкындан кооператив үнүп чоруурунга чедир тургустунар чадавас. Маңаа частырыг чок харыыны тывар апаар.

Кызылда туттунуп турар чаа туйбу заводу Элегес-Аксында туйбу заводунуң изин истей бербес ирги бе деп айтырыгны күрүне-бүдүрүлге кооперативинде чугаалажып турар. Ону болдурбазы-биле бөгүн-даа болза, чаа заводту кооперативке дамчыдып берзе кандыгыл деп бодалдар база бар болду. «Элегес» кооперативтиң ажылчынарында-даа, тускай эртемниглеринде-даа арга-дуржулга бар. Заводту канчаар тудуп турарын шынгыызы-биле контрольдап, аңаа дериг-херекселди тургузарынга киржип, оон канчаар ажылдаарын, ында кандыг ескерилгелер барын өөренип, а кооперативтин заводунга чаа заводка ажылдаар ажылчынарны, специалистерни баш бурунгаар белеткеп болур. Бо бодалда база ажыктыг хире чүүл бар хевирлиг, өөренип көөрү артык эвес.

«Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкыны республикага тудуг материалдары бүдүреринии, ону шиитгээдип алырының перспективтиг айтырыгларын шиитпирлеп турар. А туйбу бүдүрерии ол талазы-биле хөнүгүп олурар «Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативке бүрүнү-биле дамчыдып берипсе кандыгыл? Өөренип көөрү күзенчиг айтырыг.

А бөгүн «Элегес» күрүне кооперативтиң базымнарыулам-на быжыгып орар. Оон мурнуында тургустунуп келген, оон бодунуң тургузуп турары айтырыгларны быжырымчалыг шиитпирлээриндеи республиканың тудугларын туйбу-биле хандырары хамааржыр.

«Элегес» күруне-будурулге кооперативиниң арга-дуржулгазындан

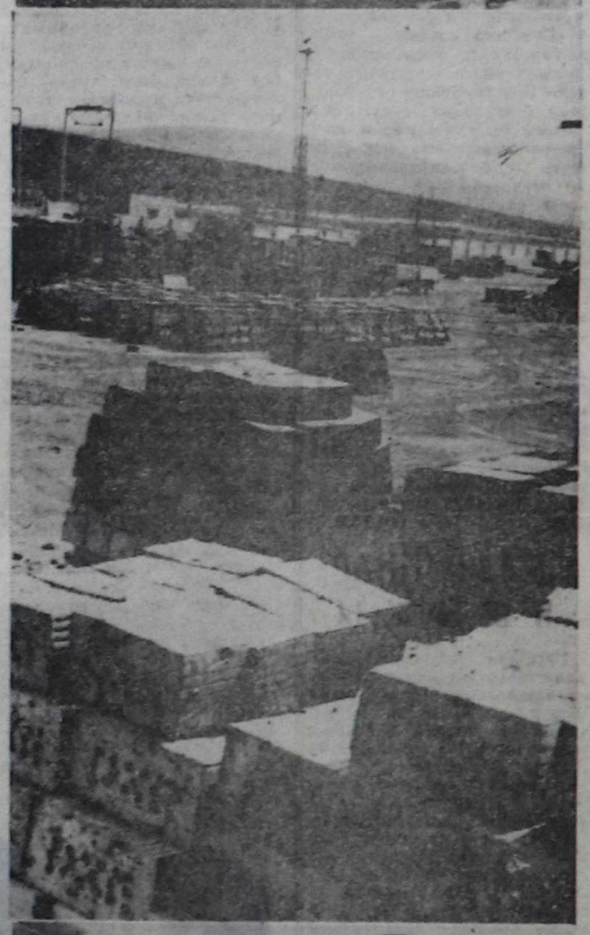

ЧУРУКТАРДА: «Элегес» күрүне-бүдүрүлге кооперативтиң ажылчыннары Анатолий Маадыр, Николай Доришев; кооперативтиң бүдүргени туйбуларны хереглекчилерже чүдүрүп чорудуп турары; дузалал ажыл-агыйының ажыдчыны Светлана Дмитриева.

Тыва АССР-ниң Күш-ажыл күркомунуң специализи Любовь Бичеоол, «Шын» солуннуң корреспондентилери Шангыр-оол Монгуш, Ондар Охемчик арыны белеткээн.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН — БОТТАНЫЫШКЫНДА

Краснодарын дуржулга-көргүзүг куш фабриказы — Кубаньла, бедик механизастаттынган бүдүрүлге. Крайның сэдыг четкилеринче болгаш эвилелиин өске-даа девискээринче хүнүүн-не 05 миллион дагаа чуургазын база 150 центнер куш эъдин чорудуп турар.

Фабрика кас өстүрер талазы-биле чогумчалыг хөгжүп турар. Чүгле кыс кас 36 ажыг муң баш. Кас чуургазын инкубаторга өстүрүп, бир хонганда кас оолларын крайның районнарынче болгаш эвилелдешкен республикаларже садып чорудуп турар.

Куш фабриказы 1986 чылда «Кубань» АҮК-түн составынга кирген. Ол дээрге даштыкы чурттарның фирмалары-биле харылзааны калбартырының аргаларын берген болгаш делегей рыногунче кирген. Бо чылын куш дүгүн 330 муң долларга сайгарган.

Коллективтин ажылын Американың тускай эртемниглери сонуургап чораан. Олар чоокта чаа акаа чорааш, куш өстүрүкчүлери-биле найыралчы харылзааны уламчылаарын күзээннер.

ЧУРУКТА: Кубаньның бора нороданын кастарын куш ажаакчызы Надежда Яковлеванын ажаап турары.

В. КОЖЕВНИКОВТУҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

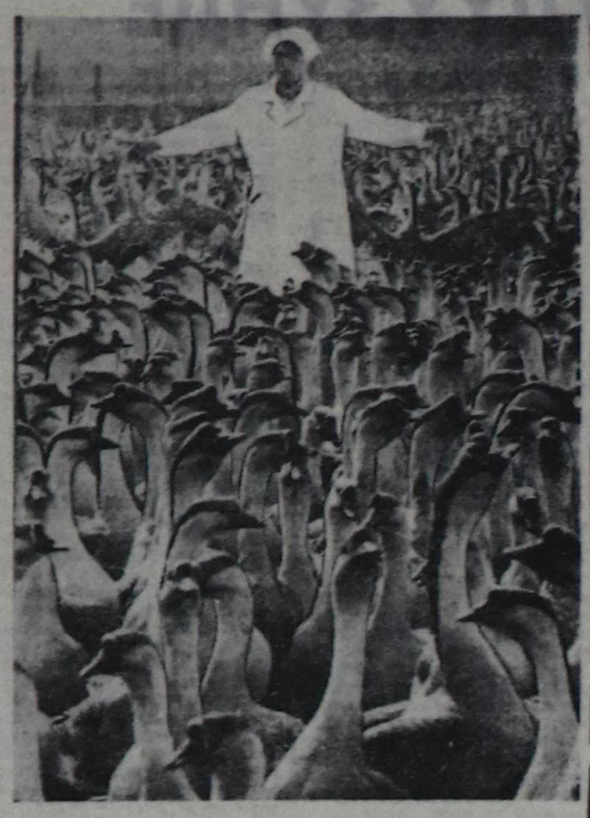

КАДЫКШЫЛ БАЙЛААВЫС

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР-ДЫР

Ажы-төл кижизилигезинин айтырыглары кымга-даа нарын, берге. Ылангыя ала-иелерге, уруг хөнзиг нажында бир-төө ышкаш сагындырар, сагыш салыр чүве эвээш. Ажы-төл өскен түзүм, болунче чаам улуг кичээнгейни негей баар. Ылангыя элээн иезы үезинде уруглар-биле «ниити дыка тып, бот-боттарын билип алыры ала-иелерге, ол ышкаш башкыларга дээш черле өске-даа кижизидикчилерге ынаныг-ла амыр эвес.

Элээлилер-биле чугаалажып шылдарындан, оларны угаадып билириндеп бүгү чүве хамааржыр. Уругларның оол, кыс дайы-биле кижизилигезин канчаар чорутса эки дээрзинин дугайында болуушуп боолдарын РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи, Тес-Хемниң район эмнелгезинде гинеколог Зинаида Анай-ооловна Куулар номчукчулар-биле солчуп турар.

Ала-иениң чоргаараалы — ажы-төлүү. Уруг-дарыгның кижизидилгезин шын угланыышкын-биле школа, ала-не аразында сырый харылзаалыг чорутпаска херек кайын бүзерил. Ылангыя амгы үеде уругларның өзүлдезя коичуг дүрген чоруп турары илдең. Олар хенертен-не улугзуп, ада-иениң хайгааралыдан «үшта халыксап» эгелээрлер. Ол үеде чогум-на каш дактыр кичээнгейлиг, эптиг-эелдек болуру ада-нелердеи негеттинер.

Мындыг болгулаар мшкажыгай, чажырган чоор, оолдарывыс, кыстарывыс ада-не холундан боттарының туразы-биле үнгеш, бир-ле эпчок чүвеге таваржы берген болур. Чамдыкта оолдар кем-херек үүлгедин-даа кылыптар. Бичин кыс эштеринге хамаарыштыр, оон туржук, кижи сагыжында кирбес чаржыныг үүлгедиглерни-даа кылгылапкан болур. Школа, ада-не ынчан дүвүреп эгелээр бис: кыныыт буруузул деп. Херекти үүлгедип турарлар буруулуг болбайн аан. А ада-не чүнү көрүп турганыл? Авазы кыс уруу-биле, аазы оглу-биле оол, кыс талазы-биле кижизидилге айтырыглары, бирдең бирээ чокка, ейшаанда чугаалажып, угаатчыл турган болза, халактаашкын болбас ийик. Кээргээр чымчак сеткил, кыс кижиге шын хамаарылга, чүвениң алыс ужурун биликеи оолларны доктаадыптар. Олар боттарын холга ап шыдаптарлар. Аймыллыг базымны кылыр болза, хоойлу-дүрүм үрээни ол болур, ол дээш хоойлу ёзугаар бүрүүг-биле харылаар-даа апаар. Оны база олар билген туларын баш бурунгаар челип алыр апаар бис.

Ынчангаш элээди уругларның оол, кыс талазы-биле кижизидилгезинге чүгле школа, ада-не боттары эвес, харын эмчилер, юристер база киржилгелиг, улуг рольдуг болуру албан дыр.

Гинеколог кижи болгаш, мынчыг чүүлдерге канчы хамаарышталдым. Элээди оол, кыс уруглардың биилеринде не ада-иелериле салгылаар айтырыглары бар: «Дунмаимы эмчиден сагып аллын бе?», «Уруглар кайнын тыптын келирил?»... Ол чижектиг оң-оң чүүлдерни улуг улустан билип алыксаарлар. Бис аказа колдуунда ужур-утка чок оюн-баштак-биле харылаап алырлыг алырын бодаар бис. Бичии кыс уруг дээрге келир үеде ава, өг-бүленин эвээ кижи болур дээрзин чоорту билиндирип, шак ынчаар ол кижиниң өзүл орар чергези-биле айтыр ужурлуг бис. Ынчап кээрге кыс уругга кандыг-бир тывызык турбас, кедээн барып ол ава болур, а ава болуруга болун шын белеткээр деп чүве хире-пергези-биле билдинип келир. Бо ажылды школага, өг-бүлеге калы чорудар. Маңаа бистер, гинекологтар база улуг киржилгелиг болурувус албан. Ада-иелерге беселарыны, лекцияларны доктаамал чорудар. Элээдилер кабинедин дамчыштыр улуг ажылдар, практиктиг сүмелер кылдынар ужурлуг. Ынчаар кылып-даа турар бис. Уруглар гинекологу маңаа чүгүлә рольдуг болур. Ынчалза-даа ол ам-даа четпес, үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр класс башкылары, школалар эң-не илепкейлиг болур болза эки. Үстүкү класстың өөреникчилери-биле оол, кыс айыбиле кижизидилге ажылын Бети дээрге-ле оол, кыс дээштиг чорудар апаар. «Өг-бүле амыдыралының этиказы, психологиязы» деп эртемнин башкылаашкынын дамчыштыр оолдар, кыстар-биле ажык чугааны кылып, солуп ажылларны чорудуп болурунуи аргалаары ам тургустукчуп келген. Маңаа эмчилерни, юристерни-даа кириштирер болза, ынча багай чүве чок, харын дуза болур.

Элээни темаларны сайгарып чугаалашкан соонда диспутдаа эрттирзе эки болбас бе. Кылыр чүве болза, аргаларла хөй-дүр. «Айтырыг—харыы» хөөрлиг аргаларны ажыглаза кандыг боор. Эмчилер, башкылар бот-боттарывысты маңажып олурбайн, школаларда чыл санында тургузуп кылып турар өөредилге-кижизидилге ажылынын планынга таарыштыр киноин алаа эки-дир. Самагалтайның долу эвес ортумак № 2 школазы-биле элээн харылзаа бар. Чүгле район төвүүн школалары эвес, харын Чыргалавлы, Берт-Даг дээш өске-даа школа коллективтери бо ажылды холга адза дең бодал бар. Инициатива бар болза, херек албан бүдер.

Бистин бо чугаалажып турар айтырыгларывыстың дугайында солунмарда, журналларда («Здоровье», «Семья» дээш өске-даа) бижип турары хөй. Ада-иелер оон чугула чүүлдерни хөйну билип ап, практикага ажыглап болурлар

ТЫВАМГА

Частып үнген чечек, чимис айырааннаан
Чараш, каазы кайгамчыктыг черлер көвей.
Мөңгүнделген, алдынналган, чүзүп өңнүг
Мөнге ногаан, мөңге чылыг кандыы-даа бар.
Сайзырангай, шапкын бедик тудугларлыг
Сайзанак дег хөорайларны хөйнү көрдүм,
Шалып-ишчи мурнакчылар, маадырлар,
Шала сыңзыг, коваргактар — кымнар чок дээр.
Ындыг-мындыг магазанчыг чүүлдер кайган,
Ырак-узак чурттар кезип чорзумза-даа,
Ынаам сеңээ өскерлиш чок, Тыва черим!
Ылап шынын сөгләп тур мен, бүзүрел көр
Мээң чуртум меңээ эң-не эргим, чараш,
Мээң черим меңээ эң-не байлак, тодуг.
Мээң чонум салым-хуузу, сайзыралы
Меңээ эң-нә адаарганчыг, чоргаарганчыг.

ЫНАКШЫЛЫМ МӨҢГЕ ОҢМАС

Козураарган хорум-даштыг болзукза-даа,
Кола-суур бооп чаартынып өзүп ор сен.
Хайым черде, хайым ижиң хиреліг бол,
Хайыралыг чуртум, Дус-Даам, сураглыг сен.
«Сайзыралы шала чегей, ырак чер» деп,
Сарымал чоктар сагыжынга чуруза-даа,
Ада-өгбе, ызыгуурдан салгал дамчаан
Алы тараан чаяанныглар чурту чер-дир.
Калыг-шириин агаар-бойдус кызаза-даа,
Кадыр даглар, халбак шөлдер маллар долган.
Карак кызыл, сыныш билбес эзэн чонуң
Каргыраазы, хөөмейи чангыланган.
Торүттүнгеш, өскен черим Торгалыымда
Төөгүм, дөзүм, төрел чонум шупту тудуш,
Ырак черле хөй чыл улай чурттазажок,
Ынакшылым—чуртум сеңээ мөңге оңмас.

Нина СЕРЕНОТ,
башкы.

Улут-Хем район.

ЫНАК АЧАМГА

● *Лирактиг элегия* ●

Даглар бажын туман шылтар,
Талыгырже куштар чанар...
Ак хар эрип карандылаш,
Апрель ай үнүп келир...

Азарганчыг төлү мени
Азырап каан ачам сактып,
Сакпаам адаа ажыңайның,
Сагыш-сеткил дойлур чүзүл?

Авам чокка кара часкаан
Хензиг мени өстүрүп каан,
Аарып безин чорбаан ачам
Хенертен чоп «бургаанаа-
ның?»

«Чайлаг, күзег, хонаштарга,
Чараш чечек аразынга
Чассыг болба, тенеклей» —
деп,
Чагаанымдан ындыг деп бе?

Кем чок арыг карактарын
Кээргенчидир менче көрүп,
«Хеймер кызым, эки чор» —
деп,
Кезе сөглээн, чагында бе?

Уруун чассыг, үяң боорга,
Улгаткаштың билязин дээш,
Улуг хижин баш удур
Ужур-чөпту сургадың бе?

Өзен, каттар эргий кезип,
Өшкү дозуп чораанымда,
Өөвүстүң орнун көргеш,
Өзүм чүге караш дээрил?

Калбак шатта чевээн көргеш,
Караамдан чаш агып-ла
тур...
Кандыг кончуг саймаарал
боор!
Хайыралың күштүү ол бе?

Сагыш-сеткил сакпаан өйген
Сарыналган чассыг уруук
Шак бо шүлүү, ачам
сеңээ,
Чажым болуп бодаразын.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
библиотекарь.

Бай-Тайга район.

Ольга Балчырбай Каа-Хем районда башкылап турар. Ол шүлүк бижиринге күжүн шенеп чоруур. Болунуң кыс эштериниң чогаалларын орус дылче элээн очулдурган. Районнуң чечен чогаал каттыжыышкынының идепкейлиг киржиччизи.

ЧУРУКТА: башкы, эгелеп чоруур шүлүкчү Ольга Балчырбай.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОТТУУШКУННУҢ БҮДҮҮЗҮНДЕ

● *Чечен чугаа* ●

1985 чылдың август ай. Чайның сөөлгү хүнү төнеринче чоокшулай берген болгаш, дунаарга, изиг чайгы хүн серилдеп, салгын сыныпкан келген. Ынчалза-даа хүн ам-даа бедик, көк дээрде чочак-ак булуттарны алдын-кызыл от-биле чырыдыш, даарта база кайгамчык хүн болурун демдеглеп турган. Бо кежээки хүн суур артында тайганың эң бедик бажы — Ак-Бедиктиң хүнче көрүнгеи талазын кысқыл-хүреп өң-биле шып, ооң арнында кашпалдарыы, ооругларыы шөкарартыр улам чидиг кылдыр хенертен чыыдыпкан ышкаш, ол дагның чеже муң чылдарда туруп келген узун-назыны эпчогу-биле ажыдыпканзыг болган.

Дагның эдээнде суур болуунун кежээки чымыжы-биле оңу-даа эскербээн. Кудумчуларда трактор, машиналар даажы, инек өткени, футболдаан бичии оолдарның алгы-кышкызы, ниитизи-биле, сайзырангай улуг көдээ суурнуң кежээки шимээни — суурда чуртталга бодунуң эдээз-биле чоруп турарын бадыткап турган. Суурнуң кыдыкы бажыннарының огородтары, бичежек ногаан тейден чүгле чиге дамырак-биле үзүктелип чыдар. Ол тей кырында козурум даштар кырында хөөрээжен кижи олурган. Ооң бүгү-ле мага-бодунуң хевиринде, ажыл төнчүзүнде турузкан кижиниң кезек кала дыштанып олургаш, бодал-сагышка алзыпкаңы иле көстүп орган.

Сүлде бо! Бир эвес бо үеде, ол хөрээжен кижиже таныбазы кижи ыракта көрүп, ону бүдүү магазап турган болза, ам бо көрүнү келген ооң шырайынче удур көрүпкеш, сырбаш деп, буруузунуп, дүрген караан чайлады бээр ийик. Ол арын-шырайның ойуру кончуг шып, кажан бир шагда чок дээн чараш чорааны ам-даа иле болзажок, ам ол хөлчок кырган кылдыр көзүлген. Хөй-ле дырышкактарлыг арыны улугбиче сорбулар коргунчуг кыдыр үреп кааны илдең. Кажан бир шагда сүт дег ак болгаш долбаннарлыг чорааң арыи кежи ам, изиг отка чирткен кеъш дег, кадып бырышкан, кандааш чарылган кургаг чер дег, холу куу өңнүг апарган: ооң чараш чуруктуг эриннери, санчок хөй дамырактарга чара кактырган кадыр эрик дег, кезилдир дырышкактар шыпкан. Бо кежээки чырыкта ол хөрээжен кижиниң арны Ак-Бедиктиң шиг-шаандан хатка, чаъска кэктырган кашпалларлыг, оорғалыг хүрең-куу арныига элдептиг дөмей болган. Хөрээжен кижи ол дөмейлээшкиниң харын-даа боду ажыткан хевирлиг, кежээки чырыкта лагже мунгаргай хүлүмзүүрүг-биле көрүп олурган.

Чихтиг арның каастай чыдыпт чоруурун кайгамчык ийи кара карактарында ооң бүгү-ле сагыш-бодалы көрүнүкте дег көстүп олурган. Эрте агарган бажы, турупкан ажылчын улуг кызыл ийи холдары, долганлыр нарын четки дег сыгыглар шыпкан ийи оттуг карактары" — ол кижиниң эрткен берге чурталгазын, ам-даа хөй бергелер-биле хүнүн-не тура тутчуп чоруурун балыткап, көргүзүп турган. Тей баарында кызымак ажаалдазы көстүп турар бичии огородтуг, эргижирээш, ийлени берген сарапчалыг бажыңдан ийи бичии уруг үнүп кээп, тей бажында олурган авазын көрүпкеш, амырап, шимээгай чоруктуң демдээ кылдыр көрүп турар.

Алдын бүгү багай чүвени базар, мөңгүн арыг, буянныг чүүлдүң демдээ, чес дидиреэшкинден, чаңыктан, өскедаа халаптардан чайладыр, кан азы демир тиилелгениң демдээ, үнелиг дашка черииң багай чүүлү чыпшымас, кораля амыдыралды узадыр, перламутр арыг атты, арыг-арчыг, хай-халаптан өршээрин дилээр. Келин кижи баштай ашаанның одунга мегеер. Чаа өгүү тиккенде, ооң одун адазының өөнден алыр азы ооң оттуу-биле кыпсыр.

Моолдуң күрүне тугунда «Сөөмбода» оттуң үш пулы эрткен, эмгы, келир үеэнге, чуртталгазын көргүзүп турар. Аас чогаалында от дугайында хөйнү бижип турар.

Моолдуң одун бужартадып чок кылыр дээш, дөрт каарган чорудупкан. Олар отче кирген, чыдып алган. Өгүүн эр ээзи чокта кирген, одувусту бужартаткан каарганнарны вшактыг херээжен улус от аскынга бажының дүгүн чалгын кылдыр чаза салыптарга, ынчан ужа бээр деп бир үеэнниг ирей чугаалаан. Шак ынчаар кылган-даа, каарганнар оны Хаан-Херетк күштүн чалгыны деп болдаап, коптакшы чорупкан. Ооң соонда хөрээжен улус чажын чараштыр кайгамчык үезин. Олар, школа дооскан оңуклассчылар, сөөлгү кежээни эрттиргеш, хондур танцылап, хөглээш, базала бо тейге, бо-ла козурум даштар кырынга, эртенги чаа хүн уткуур чанчыл-биле, шимээни чиде берген, бойдустуң бир кайгамчык үезин магадап турганнар. Үнүп орар хүннүң хан дег кырылын кайганындан ыыттары чиде берген, чарлыышкынныг шагы келгенинге арай мунгаргай турганнар. Ол класстың, харын-даа школаның кыстарының аразындан эң-не чараш дирткени—Севил, эштери-биле кады үнген хүнге арны кылкан, шилиндеҗ сыныбиле өскеленчек көстүп турган.

Бойдус демдээ — үнүп орар хүн агаар бассырарыг илередип турган-даа бол, Севилдиң сеткил хостуг, байырлап турган. Ол ынчан школаны мөңгүн медаль-биле доосказ, баар оруун шилип алган. — Томскиниң эмчи институдунче кирип алырынга-даа бүзүреллиг. Ынчан бо даш кырынга солагай талазынга чангысклассчызы Маадыр кожа турган. Ол хүнчеваа эвес, Севилден карак салбайн турган. Маадыр өөренириңге-даа, спортка-даа кызымак, бүгү талазы-биле сайзырангай, үгааныыг оол чүгле арай ыыт чок. Оны эштери шагда-ла «Севилдиң күштүг хөлегези» деп-ле башкатканын адаа каан.

Ол хөй дуңмаларын азыраҗып, авазынга дуза болуру-биле школа соонда совхозка ажылдап артып каар деп шиитпирлээн. Ийи чыл бурунгаар, күскээр кыжын ооң адазы —совхозтуң шыырак дээш анчыларының бирээзи, тайга үйгеш, дедир ээп келбээн. Севил ооң суурга артып каар дээш шиитпиринге таарынымайн, сагыжында адаа могадып турган. Ынчан ол, бодунуи чуртталгазында чылыг-чымчактан өске чүве көрбээн кижи, эжи оолдуң берге байдалда таварышканын улуг-ла үгаан билбейн барган. Харын-даа ооң сеткили хоорлу берген. Сөөлгү хүннерде кады чоруурун безин эвээжээн.

Ындыг байдалдың болганынга өске чылдагаан база тывылган. Севилдиң чангысклассчы эжи Зинавың Кызылда башкы институдунда өөренип турар акызы Сергей суурга көстүп келген. Ол ырлаар, гитаралаар аныяк кижинин коя хеви, ажык, хостуг дылы суурнуң клубунуң кежээлериниң бир класталгазы апарган. Ону сонуургаан суур кыстары соок клубтуң долуп турар апарган. А Сергей оларның-биле бичии кожаннап чоруй, дунмазының эжи Севилден карак салбастаан, удаваанда-ону өске кыстар аразындан онзагайлап көрер берген.

Севилниң сагыжында ол баштай улуг дыка таарышпаан. Чежемейниң коя, хоорай студентизи болза-даа, кежээлерде бо-ла аас чыттыг, ижиккен көзү, ооң дединдең ажык көружү, баштактанылары аваа эрчок, ыядынчыг болуп турган. Ындыг турбуже, хөй кыстар аразындан чангыс оны илип алганынга иштинде өөрүп, чоргаарланган. Сергейни көрүп каанда, ары изип, мага-бодун таарынчыг чалгыг хөме ан көзү. Ооң кадында эжи Зина база-ла акызын мактаар, ажыы-биле оларны чоок танышарыне ыдалап турган. Үе болбаанда олар, шынап-ла, ужуражып турар апарганнар. А Зина Севилге Маадырны-даа бактагылаар: «Чоор сеп оңу, эжим, сеңээ, үгааныыг кижиге, ол дединди ыыт чок кижи таарышпас дийин. Ооң-биле чурттаала тутса, чалгаарап өлүр ыйнаан, ха-ха!».

Ч. АРАТ,
А. АРАТ.
(Уланчылыг).

Тос эртине-биле бижээн ном

СОҢУУРГАКТЫМГА

МАР-ның Төп күрүне музейи бир үнелиг экспонат-биле долдунган. Ол дээрге «Тарвачимба» деп судур ному. Ону оттуддурарга, «амыдыралдың хөлзөөзиниидең хосталга» дээн уткалыг. Ол номнуң үнелиг чүвези — одуруг бүрүзүн тос эртинелериниң бирээзи-биле бижээни. Моолдар ону аас-кежиктиң болгаш чаагай чоруктуң демдээ кылдыр көрүп турар.

Ол номнуң хол-биле кылган. Тибет дылга парлаттынган бо судур номунуң узуну 49, а калбаа 1,6 сантиметр. Бо номну болгаш өскедаа экспонаттарны чондан садып алырынга музей 40 муң түгрикти үндүрген.

ОТ ДАГЫЫРЫ

Өске чонларда дег, моолдарда от дагырының, ёзулалдары бар. Оттуң арыглаар шынары бар деп санап турар. Хазынче баар дээнде, хөөрдеп келгенде, ийи от аразыидан өртер. Отче суг кутпас, дүкүүрбес, бок октавас, ону арговас деп хоруур. Чарыны отка салгаш, төлгелээр турган.

Отту ыдыктап көөрү чүгле аг-бүле оду-биле кыыгаарланмайн, ону ада-чурттуң оду, нация оду кылдыр белгемеп көөр турган. Ол дээрге чонуң сырый каттыжыышкынының, деминиң дедээ.

От дугайында ыядыг тоолчургу чугаа бар. Эжелекчилер Моолдуң одун бужартадып чок кылыр дээш, дөрт каарган чорудупкан. Олар отче кирген, чыдып алган. Өгүүн эр ээзи чокта кирген, одувусту бужартаткан каарганнарны вшактыг херээжен улус от аскынга бажының дүгүн чалгын кылдыр чаза салыптарга, ынчан ужа бээр деп бир үеэнниг ирей чугаалаан. Шак ынчаар кылган-даа, каарганнар ону Хаан-Херетк күштүн чалгыны деп болдаап, коптакшы чорупкан. Ооң соонда хөрээжен улус чажын чараштыр өөрүүр апарган.

Калгалар отту күзүн дагыыр турган. Үш даштан ожукту салгаш, хураган чаанга саржагны холаш, чула кыпсып алыр. Эриин саржаг-биле чагган аяка сүт куткаш, ону кадакка туткаш, чалбарыг номчуур. Оттан кыштыг хүр ажарын, аарыгаржык, хай-халаптан өршээрин дилээр. Келин кижи баштай ашаанның одунга мегеер. Чаа өгүү тиккенде, ооң одун адазының өөнден алыр азы ооң оттуу-биле кыпсыр.

Моолдуң күрүне тугунда «Сөөмбода» оттуң үш пулы эрткен, эмгы, келир үеэнге, чуртталгазын көргүзүп турар. Аас чогаалында от дугайында хөйнү бижип турар.

Телевидение

ИЮНЬ 9
ПЕРВАЯ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже киришкен. 9.05 «Чыл үелери». Июнь. 10.05 «Хоорай кылымда эмнелге». Ураи-чечен фильм. 11-ги серияты. 11.00 «Бүрүдүң моден» сүмелеп тур...» 11.30 Отелло Пософанно (Италия) ыглаар. 12.00 «Партнер». Коммерция метээзиндэ. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей чемпионаты. Аргентина биле Камеруниуң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 13.30 «Наймаа меридианнары». Аас чогаалыны» чйнгя делегей фестивалы. 15.45 «Бүтүрүчиит-даа болза, элдептиг». 16.45 Мультфильм. 17.05 Политиктиг чугаалар. 18.07 «Чер — бистиң ынаң бажыңывыс». Фотоконкурс. 18.10 Делегей панорамазы. 18.55 Барымзаалыг фильм. 19.20 «Александр Малининиин балы». 20.30 К. Кийск режиссёрунуң фильмнери. «Ужуралдар үлекчизи». 22.00 «Үе». 22.30 «Экранда — Сибирь». 22.45—01.00 Бут бөмбүү. Делегей мапгылдаазы. ССРЭ биле Румыняның шилиндек командалары. Үлеликтэн дамчыдылга. Чапсарда — Мельбурн.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Шалыгин полковниктиң маналашкынында». Ураи-чечен фильм. 9.40 «Браво. Альберт Лолиш». Ураи-чечен фильм. 11.15 Бут бөмбүү. Делегей мапгылдаазы. Аргентина биле Камеруниуң шилиндек командалары. 12.30 Останкиноиуң Концерт студиязында педагог, композитордо, дирижер Г. А. Струве-биле ужуражыышкын. 13.00 «Бис-биле кыл, бис ышкаш кыл. Бистеи дээре кыл». 14.00 Опус чугаа. 14.30 «Горец» танцылаар. Владикавказтан дамчыдылга. 15.00 Видеогазнал «Совет Россия». 17.30 «Бир эвес олурганың харынар...» 18.15 Концерт. 19.00 — 00. 30 Информастыг программа. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштаа!».

КИНО

ИЮНЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Черные ступни»** (уругларга) 9.10, 14.00, **«Ситара»** 11.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: **«Всемогущий»** 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Тилле-билле»** 9.00, 12.00, **«Серебряные трубы»** 10.20, 13.20, **«Мудрая царица Мантухай»** 15.00, 16.40, 18.20 шактарда.

Видеозал: **«Достояние республики»** 12.00, **«Табор уходит в небо»** 14.20, **«Десять негритят»** 17.10, **«Любовь выигрывает»** 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Под принуждением»** 14.00, 18.00, **«Аварии —дочь мента»** 12.00, 16.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: **«Канрынская девушка и пхеньянский парень»** 13.00, 16.40, **«Атлантик-сити»** 14.00, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Дерево, распустившее почки осенью»** 9.30, **«Хроника Сатаны-младшего»** 11.20, 16.20 **«С течением времени»** 13.50, 18.50 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР

Хүндүлүг номчукчулар! № 92 (14292) дугаарлыг «Шын» солунда парлап үндүрген чарлалда бижээн Ярославль хоорайдан келген Айланмаа Оттук-оол дең каан улгатырган чурукту бо эдресче чорудуп бээринерни диледнм.

Адрезим: 668218
Улуг-Хем район
Булуң-Терек суур,
Ленин кудумчузу, бажың 35,
Алёна Алдын-оловна Оксур.

* * *

Кызылдың № 2 ортумак школазын 1965 чылда дооскаиларның 25 чыл ооң деңдеглээри-биле оларның ужуражылгазы 1990 чылдың июнь 22-де эртенгиниң 10 шакта болур. Доозукчуларны школага кээрин чалап тур.

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Новосибирскиде харылзаа электротехникуму дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң харылзаанның бүдүрүлге-техника эргелеи дыиналып тур: «Автоматчыткан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы», «Районнуң электрохарылзаазы болгаш радиофикация», «Радио харылзаазы болгаш радио дамчыдылгазы».

Болдарнаңшкиннерни бо чылдың августың 10-га чедир хүлээп алыр. Киреринии экзаменнер база-ла ол-ла үеде эгелээр.

Айтырыгны дараазында чердеп биилп ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53, хаалдар кылдызы. Телефон № 2-48-12

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ тарыысалгалың секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түрүзүт — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информапия — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ оралга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейи Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 430. ТС — 00813.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
10
воскресенье
№ 132 (14332)

1925 чылда үнелеттингеи
Өртээ 3 кел.

Доктаалдың күүселдезин хынап тур бис

ЧЕДИИШКИН — КҮҮСЕДИКЧИ САГЫЛГА-ЧУРУМДА

Малчыннарның материалдыг байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер чугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалын көдээниң ажыл-ишчилери улуу-биле деткиндилер, орта амыраавнар. Доктаал дээрге кылыр ажылдар болгай. Ынчангаш ол чугула документиниң Тес-Хем районуң агроүлетүүр каттыжыышкынының база совхозтарның чөвүлел хуралдарынга чугаалажып көргеш, тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып эгелээн.

Бистиң совхозтарывыс сөөлгү ийи чылда малчыннарга чурттаар 45 бажыңны тудуп берген. Нииттизи-биле районда ам малчын 196 кодан бар, оларның 119-ун бажыңнар-биле хандырган, 53 чүнар-бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. «Чодураа» совхозтуң хойжу 32 өг-бүлелери шупту-ву бажыңныг, оларда 22 чүнар-бажыңны тутkан. А Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң хойжу коданнарында чүгле 6 бажың четпес, оларны бо чылын тудуп бээр. Ийи чыл мурнунда «Таңды сыны» биле «О. Шынаа» совхозтарның малчыннарынга чүгле 2—3 хире өг-бүле кыжын бажыңнарлыг турган болза, ам баштайгызында 14, ийи дугаарында 22 бажыңны тутkан.

Бо чылын ниити районга малчыннар чурттаар 23 бажыңны база 18 чүнар-бажыңны тудар, 1993 чылга чедир бүгү малчынарывысты чурттаар, чүнар-бажыңнар-биле хандырар планныг бис. Сөөлгү үеде мал оорлаар чөрүкбиле кады малчыннарның бажың-балгадын үрээр, кыштагда эт-хөреңгизин оорлаар, товаар чоруктар база көвүдеп турар. Анаа аргын чарыгдап үндүрер үжүрга таваржыр болганынлан чүү канчавыл деп айтырыг база түрүп келди. База бир чүгула айтырыг — малчыннарны электри-биле хандырары. Амгы үеде электриниң төп шугуму-биле 102. биче хемчээлдиг моторлар-биле 51 коданны хандырган. Эрткен чылын Чүргүй-оол Хомушку аттыг база «Кызыгаар» совхозтарның малчын 23 коданын электрижиткен. Бо ийи ажыл-агыйның бүгү малчынарының кышкы коданнарын 1990 чылда бүрүнү-биле электрижидер ажыл кидин түлүк. Районда арткан 94 коданны 1993 чылга чедир электрижидип доозары-биле документалгерни чагып, планнап турар бис. А «О. Шынаа» совхозтуң малчыннарын электрижидерде баштай ол суурга төптен электри күжүн чедирер. Ол ажылды Тыванын электри четкилери (директору Ю. Сурков) бо чылдың ноябрь 7-де доозарын совхозтуң ажылчылеринге аазаан. «Таңды сыны» совхозтуң малчын 37 коданын электрижидерин 1992 чылда эгелээр. «Чодураның» коданнарын электрижидери 1991 чылда доостур.

Суг-биле хандырылга колчерии эгелээри билдингир. Бо хүннерде бистең сүт-бараан фермаларында болгаш малчын коданнарда 51 кудук бар. Бо чылын 13-ти немей кастырар бис. Ажыл-агыйларга сут сөөртүр ам-даа 6 автомашина херек. Үрелик кудуктарны Кызылдан А. Безматерныхтың удуртканы коллектив чагыыбыс ёзугаар шалыпкын кээп кылып берип турарын демдеглезе чогуур.

Районуң совхозтарынга ясли-садиктерни немей тударыбиле чамдык хемчеглерни ап турзувусса-даа, малчыннарның уругларын хой, өшкү төрүп турар үеде чүгле 54 хүүзүн ясли-садиктерге хаара тудар аргалыг болдувус. 1991-1992 чылдарда «Кызытаар», «Таңды сыны» совхозтарга чаа ясли-садиктерни тудуп эгелээри-биле төлевилел документилерни чагыып алган, планче киирери-биле үстүкү органнар-биле дугуржуп тур бис. Совхозтарның чамдык ясли-садиктерин Улус өөредилгезинин министерствозунуң балансызынче шилчидер дугайында айтырыгарывысты чөптүг шиитпирлеп бээринге бүзүреп турар бис.

Малчыннарның ажыл төлевирин чурумчудар талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин доктаалда айыткан болгай. Бо чылдың январь 1-деи эгелээш, ыраккы коданнарда малчынарны тарифтиг ажыл төлевиринче бирги ээлчеге шилчидерин эгелээн-бис. Бир кадарыгала төрүүр 230 хой оназажыр кылдыр норма-чижекти доктаадып, ай санында авансты V разрядтың тарнвин езугаар 4 руб. 06 көп. төлеп берип турганындан, ам 4 руб. 98 көпеек чедир улгаттырган. Оон түнелиниде класс чок малчыннар мурнунда авансбиле 172 руб. 87 көпеекти ап турган болза, чаа төлевир ёзугаар 212 руб. 08 көпеек алыр апарган. Бир эвес малчын кижи I класстың мастери болза, шалыныңга 20 хууну, азы 42 руб. 42 көпеекти немей төлээр, ынчап кээрде айда алыр авансызы 254 руб. 44 көпеек, мурнунда турганындан 47 руб. 06 көпеек хөй.

Чайгы үеде ыраккы одарларга көжүп чорун турган, малды семирткини дээш өгбүлеге мурнунда 82 руб. 96 көпеекти төлеп берип турган болза, ам 101 руб. 80 көпеекти немей төлээр. Оон аңгыда, малчынның стажы, малды бүрүн камгалап алганы дээш, немелде төлевирни чыл төнчүзүнде санап бээр.

Малдың кажааларын, одар-белчиирни паспорттап, ферма, кыштаг бүрүзүнүң тодаргай байдалдарын өөренип көрүп турган, мал ажылынга мергежил бүрүзүнге үе-шагнын, малды ажаап, азыраарының нормативтерив шын тургузар талазы-биле кылдыымаан ажылдарны Чөөн Сибирьнин зона норматив-шинчилел станциязының Тыва АССР-де девискээр килдизи-биле совхозтар керээни чарган, ону бо чылдың сентябрь 1-ге чедир доозар. Оон түнелиниде ажылагыйларывыстың акша-хөреңгизин көрүп турган, малчыннарның ажыл төлевирилиң тарифтиг фондузун 150 хуу чедир улгаттырарын профкомнар, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери-биле дугуржуп турган, шиитпирлээр апаар бис.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профоблчөвүлелдиң доктаалында малчынарны аренда болгаш өске-даа депшилгелиг аргаларже шилчидерин шиитпирлээри эргежок чугула деп көргеш. Бистиң районда эрткен чылын 3 СБФ, хойжу 29 өг-бүле арендаже, 144 кодан өг-бүле керээзинче кирген. Олар 3 млн. 479 мун рубль түнүг ннити продукцияны бүдүргеп, бир центнер сүттүң бот-үнези 46 руб. 88 көпеек болгаш, мурнукузундан барык 42 рубль чингээн, ол ышкаш бир центнер дүктүң 575 рубль 57 көпеек, азы 424 руб. 78 көпеекке чиидээн.

Бо чылын шээр малдың 162 коданы, 5 СБФ, чылгының 9, мыйыстыг бода малдың 20 коданы арендаже кирген, бо арга-биле ам малчыннарның 75 хуузу ажылдап турар. Сакманчыларның ажылын сезон сөөлүнде түнеп тур бис.

АҮК-түң база совхозтарның удуртукчулары, специалистери экономиктиг өөредилгелерни ай санында-ла фермалар, бригадалар аайы-биле эрттирип турар. Чамдык эзоветспециалистерниң, бригадирлериң тәлазындан экономиктиг өөредилгеин чүгле экономистерниң херээ дээр хөн бар, ынчангаш оларның ындыг биилин кошкак, аренда талазы-биле малчынарга эки тайылбырлай албас таварылгалар бар. Кижи фактору деп сестер бар. Шынап-ла, кадрлардан хамык чүүл хамаарыр. Районуң ажыл-агыйлары сөөлгү ийи чылда 46 кижини малчынадып база специалистер кылдыр чоруткан. Хоочун малчыннар боттарының ажылтөлүн мал ажылынга өөредип турар. Чыргаланды школазының өөреникчилери чайын малчынарже ажылдап келгеш, ийи удуртукчу Германияны каттыштырар дугайында айтырыгны эки янзылыг апаарын база ол айтырыгны даштыкы чурттарның деткий бээрин барымдаалап көрүп турган. Европада аңаа боолчесекти болгаш чепсектиг күштер талазы-биле дугуржулгага бо чылын ат салып болур деп түннелге келген.

Моон мурнунда бооп турганы ышкаш, М. С. Горбачев биле М. Тэтчериниң аразында харылзааларда доктаамал тема эле тургустунуушкун дугайында айтырыг болу берген. Бо удаада ол айтырыгже, ылаңгыя эде тургустуунуушкунуун үнелезин сорулгаларын шиитпирлеп эгелээнинче улуг кичээнгей салдынган.

М. Тэтчер ол талазы-биле төөгүнү болгаш амгы байдалды эки билирин көргүспүшаан, Литва айтырыын, Прибалтикада ниити байдалды сонуургаан. М. С. Горбачев ол айтырыгнын кайы хире нарын-берге боов турарын аңаа чугаалап берген, аңаа хамаарыштыр бодуиун туружун илереткен: конституциянын, хоойлу-дүрүмнүн болгаш эде тургустунуушкунуун негелелериге дүүштүр хөделип ажылдаар.

М. С. Горбачев биле М. Тэтчериң каттышкан пардалга конференциязы болган.

* * *

Ол-ла хүн Великобританияның чазааның башкы-биле Н. И. Рыжков ужурашкан. Ниитилелдиң политиктиг болган экономиктиг көргүлдезиниң чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ийи таланың дружулгаларын деңнештирип көргеп.

М. Тэтчер ССРЭ-ниң экономикалының амгы чугула айтырыгларын коңчуг сонуургаан болгаш чаартылгаларны боттандырарынга совет удуртулганың бужыг туруштуун бедии-биле үнелээн.

Н. И. Рыжков биле М. Тэтчер ийи чурттуң чазаатарының аразынга 1991—2000 чыл чедир үеге экономика болгаш үлетүүр хөгжүлезиниң талазы-биле кадыг ажылдажылга программазынга, культура харылзааларының база экономиканы удуртуп баштаар кадрлар белеткээриниң талазы-биле дугуржулгаларга ат салганнар.

М. Тэтчер ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Т. Язов, Моссовет даргазы Г. Х. Попов-биле ужурашкан болгаш Билдинмес солдаттың хөөрүүге чечек салган.

(СЭТА).

Великобританияның Премьер-министриниң аян-чоруу

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

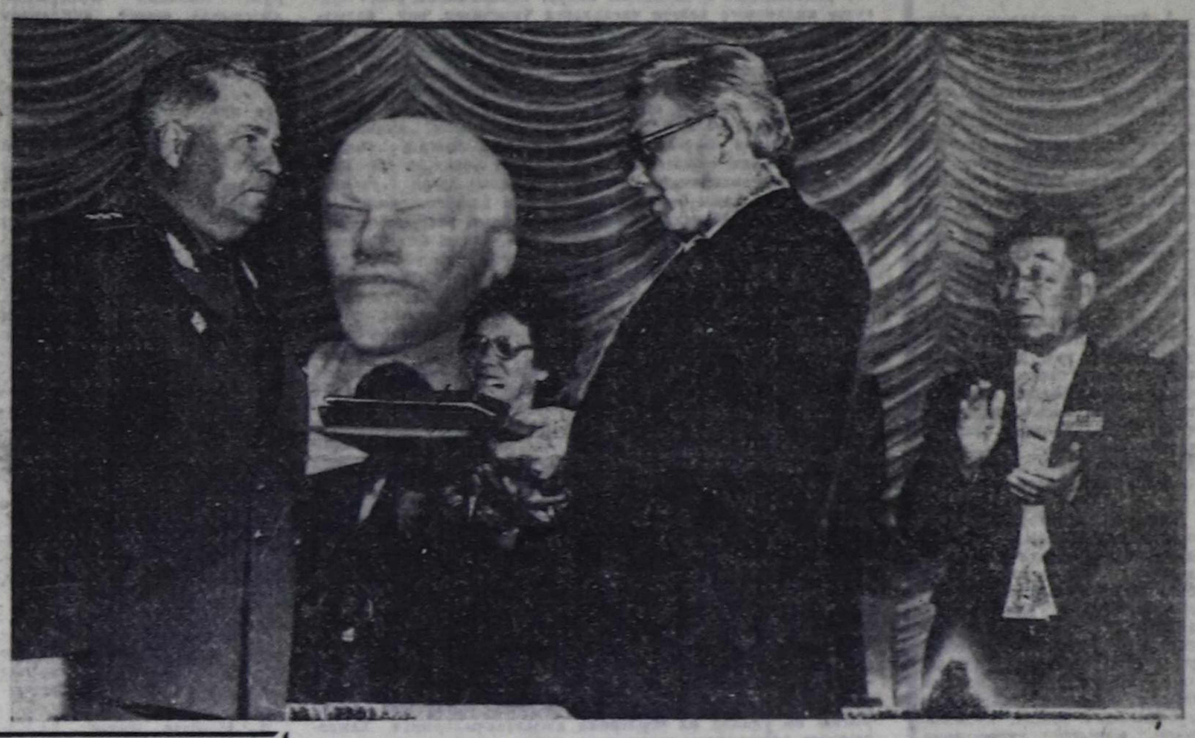

КАЯА КАДАРАР БИС

Оргу-Шөл — Черби суурнуң чурттакчыларының хуу инектер кадарар черн. Оон хемчээли 400 гектар. Эрткен чайын бо шөлге «Кара-Хаак» совхозтуң арендатору Тимофей Степанович Самороков ногаан сиген тарып алгаш, суур чонуи штрафтап келген. Оон Теректиг ажырып, одарладыр дээрге, кыштаглар бар диген.

Черби суурну өрү кадарар дээрге, ында хем аксындан эгелээш, суурга чедир мал оттаар черлерни ыяш ажылагый черинiң хорум-базырык болган ирип-чыдаан ыяжы моондактаан. Чаңгыс Ак-Булуң ховузунга аппаар дээрге элезин, даш оран-иа болгай. Эрткен чайын мен суурда пенсионерлериң 17 иннээн кадарып чайладым. Кежээ, дүне өөренген чериче үне бээр. Т. Самороков оларны кажаалай шаап алыр. Бир инектенне 50 рубль штраф дээр. Мындыг чорукту болдурбазы-биле Черби көдээ Соведи бо айтырыгны дарый шиитпирлеп бээрин дилеп орар бис. Ыначалбас болза, ам хуу инектерни каяа кадарар бис?

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

АЛДЫН СЫЛДЫСТЫ ТЫВЫСКАН

Тыва эки турачы аттыг шериг эскадронуның командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оолдуң оглунга адазының шаннатканы Маадырның Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин тыпсыр дугайында чарлал наймыылалдың хөй-ниитизиниң төлээлерин Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга чыылдырган. Онза байырладыг кежээниң эгелээрининң мурнунда Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолдуң чаңгыс черчурттуглары оон хөөрүнге барып, ону чылыг состер-биле сактып, чечектер салган.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынын фойезинге номнар, чуруктар делгелгезин республиканың Пушкин аттыг библиотеказының ажылдакчылары организастаан.

Кежээни СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ажыктаан. Чеже-даа чылдар шуужун эртип турза, фашизмни узуткаан чоннуң маадырыг чоруун үе балап шыдавас деп, ол чугаалаан. Ада-чурттуң Улуг дайынында киришкен бүгү кижилерге, тылга тиилелгеин хандырар дээш могаг-шылаг чок ажылдап турганнарга кезээде мөгеер ужурлуг бис.

Тыва танкистер, тыва аътыг шериг отряды, Тывадан дайынче чоруткан 800 ажыг хамаатылдар Тиилелгеин хандырарынга төлептиг үлүүн киирген. Тывадан барган Хомушку Чүргүй-оол, Михаил Бухтуев, беш алышкы Шумов оларның аттары бүгүдеге билдингир. Макаренко, Брагин, Кабак, Комарицын болгаш өске-даа эштериң аттарын чон хүндүткел-биле адаар.

— Бисти дайын шөлүнге удуртуп-баштап чораан ынак командирывис капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканынга, өске эш-өөрүм-биле бир дөмей, чүреэминиң ханызындан өөрүп тур мен—деп, эки турачы Тимофей Пичен-оол чугаалаан.— Силерниң баарыларда бо чурукта капитан Кечил-оолдуң Белорус ССР-ниң Снегиревка суурга даңгырак хүлээп ап турда көргүскен. Ол-ла боду бо ышкажыл. Кижилер аразынга найыралдың үнезин дайын шөлүнге көрген бис. Найыралдан кедилиг чүве чок, аныяк-өскенге чагыым ол. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан дээрзинге база катап бүзүредим.

Капитан Кечил-оолдуң чаңгыс чер-чурттугларының өөмүнээзинден «Улуг-Хая» совхозта партком секретары Эрес-оол Серен мынчаар чугаалаан:

— Түлүш Балдановичиниң чаңгыс чер-чурттуглары аңаа Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысканы дээш Коммунистиг партияга болгаш Совет чазакка өөрүп четтиргенин илередип турар. Улуг-Хем районуң Хайыракан суурда оон ады-биле кудумчуну, Культура бажыңын адаан. Кечил-оолдуң шанналы дээш спортчу маргылдааларын он бир катап эрттирдивис. Оон төрелдери Биче-Бут Ондар, Борис Шактаржык болгаш өскелер-даа бистиң-биле кады мында бо чедип келгеп орлар. Бистин «Улуг-Хая» совхозувустуң ажылчыннары, чурттакчылары совхозувуска капитан Кечил-оолдуң адын тыпсыры дилеп тур.

Кезек үзүктелиишкин аразында композиторлар Альберт Танов биле Батый Кенеш тыва эки турачыларның ол үеде ырлап чораан ырларын күүсеткеп.

Бир эвес Совет Эвилелиниң Маадыры капитан Кечил-оолдуң адын «Улуг-Хая» совхозка тыпсыптар болза, ол атка төлептиг болуруи Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозта партком секретары Седип-оол Донгак чагаан.

Маадырның дүмазы Парыңмаа Лопсановна Дажы-Норбунуң акызының дугайында кыска сактышкынын чыылган чон улуг кичээнгейбиле дыңнаан.

— Эки турачылар Ада-чурттуң Улуг дайынындан эвп келирге, оларны уткуштур парам аксынче уруг-дарыым эдерткеш чорупкан мен. Көзүлдүр-ле эвээжеп калган шеринiңiң кыдында кел чоруур акымны танып каан, «Акый!», «Акый!» деп алгырыпкан мен. Ынчан акым меңээ бичии-ле хада ужурашкаш, мынча диди: «Чоңумның хөй оолдар, кыстарының чамдызын дайын шөлүнде каапкаш келдим, кончуумну көрбес сен бе. Арткан бо дайынчыларны чонумга хүлээдип бериптейш, оон таптыг ужуражып, тургай бис аан». Уткулга үезинде чон ошкажып-чыттажып, ырлажып, ырлажып-даа турар боор чораан.

Акым 31 харлыында кижи холундан чок апарды. Оон оглу Владимир силерниң мурнуларда бо олур. Уруу Зоя Москва хоорайда невропатолог болуп ажылдап чоруур.

Кызыл Туктуг Сибирь шериг округунуң командылыктызы генерал-полковник Борис Евгеньевич Пьянков кыска чүве чугаалаап, Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын Сылдызын болгаш Ленин орденин чылган чонга көргүскеш, оон соонда оларны капитан Кечил-оолдуң оглу Владимир Борисович Кечил-оолга тывыскан. Ону залда орган бүгү чон бут кырынга туруп келгеш, үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыны-биле уткуп хүлээп алган. Оон-биле кады ССРЭ-ниң Президентизин М. С. Горбачевтуң, камгалал министрининң, Сибирь шериг округунуң шериг чөвүлелиниң байыр чедиришкиниери база келген.

— Ачавыстың шаналы хүлээп ап тура, Президентиге, Коммунистиг партияга өөрүп четтиргенивисти илередип турбис. Бо бедик шаналдың бүгү тыва чонга көргүскеп үнелел деп санап турар бис—деп, Владимир Борисович Кечил-оол харыы сөзүнге чугаалаан.

Түннелиниде Г. Ч. Ширшин СЭКП Тыва обкому болгаш Министрлер Чөвүлели Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балданович Кечил-оолдуң алдарын мөңгежидери-биле хемчеглерни ап чорукган деп ыңнаткан.

Бо байырлыг хуралга олурушкаш, Тываның маадырларының олуруу ам-даа немежир дээримге бүзүреливиин номчукчулар-биле үлежиксээн ийик мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр).

ЧУРУКТА: адазының шаналын генерал-полковник Б. Е. Пьянковтуң холунган Владимир Кечил-оолдуң хүлээп алганы.

АРЕНДАТОРЛАР КОЛЛЕКТИВИ

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырда аренда аргазынче шилчээн коллектив бар. Оон удуртукчузу — Байлаң-оол Монгуш. Совхозтуң удуртулгазы коллективтиг ажылнынын үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээш бот-туг хемчеглерни ап турар. Оон кежигүннерни ажылдап алган орулгазын боттары баш миниин чарыгдаар, тускай агар саанны ажыдып каан. Олар күрүнеге 88 тонна эът, 30 тонна сүт, 4,5 тонна дүк дужаар планныг. Оон күүселдезин амыдыралга боттандырар дээш аянгатыжылар шудургу ажылдап турарлар. Арендатор коллективтиң он беш коданнарында нниттизи-биле 4022 хой бар, оон иштинде төрүүр хой 2414 баш. Хоочун кадарчылар Хеймер-оол Ооржак, Бинн-оол Ооржак, аныяктар Калин-оол Сат, Алексей Ооржак хүлээнген малын семиспыырак, онча-менди тургузар дээш эрес-шудургу ажылдап турарлар.

Аянгатыга дөрт чыл бурунгаар 300 сарлыкты эккелген турган, олар ам 903 баш кылдыр өскен. Эрткен чылын чүс сарлыкка онаштыр 86 бызааны алган. Ол бедик көргүзүүр бооп турар. Чоокта чаа 96 сарлыкты база эккелген, оларны аныяктар Омак Донгак, Хүреш Донгак хүлээнип алгаш, кадарын кирипкеннер.

Ол ышкаш эрткен чылын он ийи хавапны чондан саткаш, кадарчы Бинн-оол Кууларга хүлээдип берген. Амгы үеде он 110 баш кылдыр өскен. Дөргүүде кажаа-хораапы дерип кылгаш, хаван фермазын тургускан, ажыл-ишчилер оларны семирткеш, эъдин күрүнеге дужаарлар.

Бот-башкарылгалыг бо улуг коллективте янзы-бүрү маркалыг он дөрт трактор, 6 машина бар. Тракторлар эргижээн, он, он беш чылдар ишгинде ажылдап келген. Чайлагларже оруктар кадырберт болганындан чаа машиналар херек дугайында айтырыг тургустунуп турар. А тракторларны коллектив боду элээн хөнүй бергеш, немештир садып алыр деп турар.

Тараа культуралары, мал чеми белеткээр тускай бригаданы коммунист Эрес-оол Куулар удуртуп турар, а Пётр Саакпан удурткан ногаажылар звенозу чылдың-на бедик дужүттү ап келген. Бо чылын Ак-Мажалыктың Чаңгыс-Дытка картофельди тарып өстүрер.

Суурда тудугжуларның ажылы чаа пилорамаиы тургускан соонда шуудай берген. Адаа дилдирген тудуг материалдарын чурттакчы чон, албан черлери, организациялар садып ап турар. Оон алыр акша база коллективтиң агар санынче кирер.

Аянгаты салбырның баазазында тургустунган бо арендатор коллектив ажыл-ижин хөнүдүп алзын дээш совхоз 25 мун рубль акшаны берген, ону долузу-биле ажыглаан. Чондан бир тонна ангор өшкү дүгүи садып алгаш, специалистер Оренбургтие дугуржулга ёзугаар чораан. Оон безин 600 мун рубльди ап болур арга оларда бар.

— Чайгы үеде көк сиген бөлер, хараган ширбиял кылыр, кат аймаан чыып садар дээш, кайда-ла акша үгер чер бар-дыр, ону чөп ажыглаар апаар бис — деп, арендатор коллективтиң удуртукчулары чугаалаадылар. Бот-башкарылгалыг арендатордар чаала хөөжүп, бурунгаар дидим базымнарны кылып турар. Оларның мурнунда кылыр ажылдар, шиитпирлээр айтырыглар хөй.

Диизенмаа САЛЯ.
Кызыл-Мажалык суур.

СЭКП хооркомунуң пленуму

Партия Кызыл хооркомунуң ээлчегиинг пленуму болуп эрткен. Хооркомнуң доктаамал ажылдаар үш комиссиязын тургускан. Ол болза партийжи-организастыг болгаш кадрбиле ажыл талазы-биле (даргазы—партия хооркомунуң секретары В. А. Асонычев), хооранын социал-экономиктиг хөгжүлдезининң талазы-биле (даргазы — партия хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков), идеология ажылының талазы-биле (даргазы — партия хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол) комиссиялар-дыр. Оон составында партия хооркомунуң кежигүннери кирген. Комиссияларның кылыр ажылдарын тодаратkан. Оларның кол-даа сорулгазынга партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары кирип турар.

Хооранын партия организациязының соңгулдалыг активиниң ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарын пленумга чугаалаашкан. Бирги ээлчеге партия, хооркомунуң кол-кол хүлээлгелерни тодаратkан. Совет, ажыл-агый органнарында, бүгү хөй-ниити организацияларында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр партийжи-организастыг, идеологтуг, социал-экономиктиг сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээрин ыында айыткан.

СЭКП хооркомунуң кежигүннериниң эргелерни болгаш кылыр ажылдарын пленумнуң хүлээп алган документизинде тодаргай киирген.

Бо чылдың июньдан декабрь айга чедир СЭКП хооркомунуң кылыр ажылдарының перспективтиг планын пленумга бадылаан.

Хооранга корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнү, сагыга-чурумну быжыглаарының айтырыгларыга хамаарышкан чугаа пленумга болгаи.

АЖЫЛЧЫ ЧОННУҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

СЭКП хоорком чуну хуралдаар залынга 1990 чылдың июнь 20-де 9 шакта улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведининң чээрби бирги чыызының ээлчег чок ийиги сессиязын чыылдырар.

Сессияга чугаалажыры-биле дараазында айтырыгны киирип турар: «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиниериниң байдалы болгаш оон-биле демиселди идепкейжидер талазы-биле хемчеглер дугайында».

Чугаалажыр айтырыгның талазы-биле боттарыңарның санал-онаддарыңарны дараазында адресче 1990 чылдың июнь 16-га чедир чорударын дилеп тур: **667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 36. Кем-херек үүлгедир чоруктарбиле демисея талазы-биле комитет, телефоннары: 2-34-51, 2-50-90, 3-13-81.**

Бөгүн — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнү

УРАН ХОЛДАР – УЛАНЧЫЛЫГ

Кызылдың дааранылга фабриказының улуг, хөй кижилиг коллективи боттарының профессионал байырлалы — Чиик үлетпүр ажылдакчыларының хүнүн күш-ажылчы чеднишкиннер-биле уткуп турар. Байырлалга төлептиг белекти чүгле фабрика болу эвес, а оон Тээлинде, Ак-Довуракта, Хөву-Аксында салбырлары база сөнүүн. «Деминг сааскан теве тудуп чиир» дижири ышкаш бирги кварталда, эрткен беш айларда-даа коллективтиң чедишкини көскү. Шак ынчаар бирги кварталда керээлиг ажылдарны кылып бүдүрери фабрика 100 хуу, чагыкчыже бараан чорударын 108,5 хуу күүсеткен. Эрткен май айда фабрикала бригадалар аразында калбарган чарышка № 1 бригада (бригадири Т. К. Хертек) эки түннелдериг болуп, «бир» деп дугаарны аная-ла эдилей бербээннер дээрзин шынзыткан. База Р. Б. Монгушуң удуртканы дугаары 4 бригаданың кыстары айыттынган ай планын 102,7 хуу күүсеткеннер. Эр-хейлер!

Ам уттундуруп, төөгүже кирип бар чыдар бир чаагай чаңчыл, бүгү чуртка ышкаш, биске база бир шагда турган. Ол продукцияның кандыг-бир хевирингe күрүнениң Шынар демдээн тыпсыры-дыр. Ынчан республиканың үлетпүр бүдүрүлгелериниң иштинден Кызылдың дааранылга фабриказы бүдүрген продукциязының элээн каш хевирлеринге Шынар демдээн чаалап алган турду. Ындыг кончуг үр эвестен бээр фабрика ажылдың чаа хевирлеринче шилчээн. Ол бир дугаарында чагыкчы-биле келир үеги продукциязының өртек-үнезин баш удур дугуржуп, чугаалажып алгаш, кылып бүдүрери болур. Ол ышкаш боттарының бүдүрген продукциязы өске бүгү дааранылга черлериниден хевир, шынар талазы-биле турар чүүлдеривис эвээш эвес деп чүвени ажыы-биле мынир апаар. Хоорай, район прокурорларының эргези аажок улуг болдур ийин, ынчалзажок ону чамдыктарывыс амдаа чедир ажыглавайн турардыр бис.

— Ол-даа шын боор. Редакцияга келген бо чагаалар чамдык фактыларга даянып, районнарда ындыг байдал бар деп чүвени каксы-даа бол, хереченлеп чыдар дизе, чазыг болбас боор. Прокурор хайгааралындан, оон шынарындан хөй-ле чүүлдер хамаарыжыр дээрзин кандыг-даа таварылгала үттүп болбазы чугула-дыр. Ынчангаш, черле эде тургустунуп, туруштут, принципиалдыг болурунуң чугулазын чүгле прокуратура эвес, хоойлу-дүрүмнүң ескедаа органнарының, оон иштинде милиция ажылдакчыларынга күүзээн санал, бодал, харын-даа негелде-даа болгайла, сайгарын көргениңер чагаалар нын чамдыктарынга доктаап көрээлиңер.

— Биске билдингир хереткер дугайын бижээн чагаалар база бар-дыр. Ажыбиле чугаалаайн, чамдык хереткерни силерниң редакцияның почтазын дамчыштыр билип алыр аргалыг болдум. Ындыг медээлер кирбейн эрткен ол-дур. Хереткерни районнардан иеген ап, сайгарылга кылып, өөренип көрдувус. Истелгезин түр үеде соксадып каан хереткер бардыр, байдалды сайгарып көргеш, чамдыктарын катап истелгеже чорудар ужурга таварыштывыс. Чижээ, Сүт-Хөл районда Баян-Тала суурда Монгуш дээрзи чагаазын республика прокуратуразынче редакция дамчыштыр шилчидип бээрин дилээп-дир. Кады төрээн акызының кижилерге сөктуруп өлүрткенин дыңнатпышаан, кижиге өлүрткен деп эксперт түннел кагза-даа, улус аксындан боду шаштыган деп түннелге чүге кээп турарыл?» дээрзин ол айтырып каан. Кол утказы ындыг. Сүт-Хөл район прокуратуразындан хереткн негээш, маңаа өөренип көргеш, ону соксаткан дугайында доктаалды солуур ужурга таварыштывыс. Бистен прокурор криминалист тускай эртемниг ажылдакчыны районче чоруткан бис. Херек бистиң контролювуста.

— Ындыг-дыр, айтырыгның нарынын билип тур мен, ынчалзажок истелге бо удаада кандыг-бир түннелге келирин күзеп артар мындыг-ла-дыр бис. Чугаавыстың киириддезинде Улуг-Хемден келген чагаадан одуруглар киирген болгай мен, аная хамаарыштыр чүнү дыңнадып болур силер, Николай Алдын-оолович?

— Хереткн база-ла түр соксадып каан болган. Район прокуратуразы ол талазы-биле ажылдап эгелей берген.

— Сүт-Хөлден Куулар чагаазынга редакциядан харыы манап олурары чугаажок. Эрткен чылын болган херек дугайында ында бижээн, акызын 52 хонук иштинде дилеп тургаш, тып алганын ол дыңнатпаан. Когараан кижиниң хомудалын, киленип иле-реткен сестерин хөйге чедирип, дыңнадыр ыыткыр номчуруу черле артык эвес боор: «... Кижи дүрзүлүг араатаннар, кээргээр сеткил чок кижилер акымны хилинчектеп каан. Кижиниң амы-тынын үзүп каан «төө бөрүлер» (өске сөс тыппас-тыр мен) бистиң аравыста чоруп турар, бис оларны билбес болурувус хомуданчыг-дыр. Шак ындыг өлүрүкчүлерни билир кижилер бар, оларны бир болза коргудуп каан ийикпе, азы хээлилеп каан боор. Чагаам солунга үнүп келзе, өлүрүкчүлерниң кайы-бирээзин номчуур боор». Дидим ол бодалдарны деткивестиң аргазы чок...

— Ол хереткн база негеп алган бис, ажыттынмаан, тур үеде соксаткан турган. Район прокуратуразы ону катап истелгеже киирген. Когараан кижиге ону ынчаар дыңнадыр апаар.

— Доктаап чугаалажыр чүве болза, шак ындыг янзылыг чагаалар ам-даа бар. Алы маңаа дыңналбайн баргаң авторларга силерниң тайылбырыңарны чедирер бис. Оларның айтырыгларын контрольда силер база алган болгай силер. Чижээ, Чалаана хоорайда Н. Монгушка, Тээли суурда, Саглыда О. Ак-оолга, Борбаңдыларга силерниң тайылбырыңарны чедирер бис. Ам ындыг айтырыг бар. Үстүнде чүүлдерни тайылбырдап тура, «түр соксаткан» деп сөс каттыжышкынын барык херек бүрүзүнге ажыглап келдинер. Чагаа бижээн кижилерге биллингир болуру-биле ону ажык кылдыр чаза чугаалап болур бе?

— Истелгези бо хүнге чедир ажыттынмаан хереткер-дир деп чүвени мининр апаар. Ынчалзажок ажыл оон-биле соксай бербээн деп чүвени биилп алза эки, буруулуг кижилерни дилеп тывар хемчеглер алдынып турар. Айтырыг чугаажок нарын.

— Милиция, суд, прокуратура черлериниң чамдык ажылдакчыларының адрезинге шүгүмчүлелдеринин чагаа бүрүзүиде бижиттингенин эскерген боор силер, Николай Алдын-оолович. Айтырыг тургузуп келген кижиге тоомча чок болур таварылгалар бар-дыр, катап-катап кээп турарында харын -даа анчыгзынган, шуглдаксаар байдалын илереди бээр янзылыг чүүлдер барын чагаалардан номчуп болур. «Совет хоойлу-дүрүмнү холунда тудуп олурар кижилер ындыг боорга, канчаарыл?!» деп чамдык кижилериниң бижип турары таварылга эвес хире. Кичээнгейлиг болуп, улустуң сагыш-сеткиличе кирип, кижилер-биле ижин-кара чок, ажык чугаалажыр болза, ажыг-шүжүглүг, когараан-даа кижи болза, байдалды биилп олурар болгай. Ындыг таварылгада силерниң туружуңар чүл?

— Чедир кылдынмаан, багай шынарлыг ажыл дөмейле ботка дедир кээр деп чүвени бо чугаа база бүзүткан тур. Бистиң ажылывыска артык чүве турбас ужурлуг, кандыг-даа херекке хамаарылгалыг кижиге кичээнгейлиг болуру чугула. Тоомчага албас, кандыг-бир чүүлге тәарзынмаан сеткил-хөөн, кижилерни ылгай көөр ындыг байдал турбас, ынчап болбас. Ажыл берге, нарын, кандыг-даа херек турар, когараан кижи кандыг-даа айтырыгны тургузар, ажыы-чаңы нарын-даа кижилер туруп болур, ынчалзажок дөмей-ле, чөптүг хамааты туруш херек. Истелгениң чоруп турарының байдалын доктаамал дыннадып, тайылбырлап бээр, харылзаалыг ажылдаар ужурлуг-бис. Оон-биле кады эң-не чугула чүве — кандыг-даа үеде кижизиг болуру, ажыл-албан этиказы база бар болгай.

— Хөву-Аксындан 72 харлыг Василий Бадыжык оглунуң амы-тынын үзүп каан кижиниң хостуг чоруп турарын хомудал-биле ийи удаа бискe дыннаткан. Республика прокурору С. С. Зотовка ол дугайын дамчыдарын дилээн. База бир чагаа. Ону Төжудан база-да оглун чилирген Бараанныңң өг-бүлези бижээн. Хомудалын Иштики хереткер министерствозунче бижээш, харыы албайн барганын дыңнадып турар улус-тур. Район прокурорунга баргаш, айтырыгны бирээзинин шоолуг-ла херексевес хире байдалындан, оларның аразынга орта чугаа болбайн барганын хомудал каан-дыр. Ийи айтырыгга силерниң тайылбырынар чүл?

— Хөву-Аксындан чагаага хамаарыштыр. Хажыдыышкын маңаа, шынап-ла, турган болган, хомудал чөптүг ында истелге ам адактадып турар. Хамааты Бараанның хомудалы кичээнгейге алдынган. Кысказы-биле мындыг.

— Хомудалдыг чагаанның редакцияже чүге адрестеттине бээрининң чамдык чылдагаан. нарын бөгүнгү чугаавыстыш уг-шин боду-ла изеп үндүрүп келди ышкаш. Нарыдатпайн чугаалаар чүве болза, улус айтырыгны ол талазыбиле дорт харыылаар ужурлуг кижилерге, албан черлерниңге кезий тургускаш, чогумчалыг харыы ап чалашкаш, эң сөөлгү бүзүрел-биле редакцияндан дуза дилээр-дир деп чүвени ажылдың дуржулгазынган билир бис. Тус черге шинтпирлеп ап болур хире чүүлдерни бир албан черни дамчыштыр өскезинге чедиртип сайгартыр деп чүвени чамдык кижилернин хүлээнгени участогунга харыысалга чок чоруу-биле тайылбырлаар апаар-дыр. Оон бир бадыткалы бо. Тандыда Кызыл-Арыг суурда А. Мижит-оолдуң чагаазын кичээнгей чок арттырбас бодап турар мен. Үүлгелиг кылган О. Хураганы милиция ажылдакчыларынга хөй-ниити тудуп бээрге, хемчег онаавайн. дораан салыпканын ол хомудаан. Прокурор кижи силерниң аңаа хамаарылганар кандыгыл, Николай Алдын-оолович?

— Балгазында милиция салбырының талазынган хемчег албайн, тодаргай көделиишкин чок болганы шын. Оон соонда хереткн оттуруп каан, назы четпээннер херээнин талазы-биле инспектор Ждановаға хамаарыштыр албан ёзунуи истелгезин чорудары көрдүгеп. Шинтпир чок, ажыл чылзыр деп чүвенин туниели мындыг боор-дур. Тайды районда Межегей суурдан Татьяна Сенгинин хомудалы база чөптүг...

— Чагаазының соон дарый автор редакцияга боду база чорааи. Херекке онаашкан оглунуң судунуң чогуур үезинде болбайн, ол-бо деп чылдырып туруп бергени не кижини хомудадып турар.Оон чугаазын дыннап олурарга, оглунуң херээ дээш хилинчектенген улус болду, соора биилине бербези-биле тодаргайларга, суд чорудуун негеп, барбаантетпээн чери ажыттаан ажин барык чок улус болду. Прокурор Зотовка. Дээди суд даргазы Ховалыгга-даа чедип турган. Түннел чок. Ийи-даа удаа суд болган, түннел үнмес, аткаарладып турганы база бар. Хоойлу-дүрүм ажылдакчылары херек көөрүнге хамаарыштыр негеллелерни кымдан артык биле тура, ону сагывайн, көзүлүүр-ле хажыдып турда, көрүп, билип тура, чөпшээрежип, ыыт чок орар бе?! Сол чорудуунга нинтизибиле улустуң хомудай бээри чугаажок үндезининг бир факт бо-лур. Ол херек ам канчап турар ирги?

— Бо херекке хамаарыштыр даалганы Юстиция министерствозунга берген бис, ону Тес-Хем районнуң улус судун көөр болган. Херектн үр үе иштинде көрбейн келгени шын, ээ-харыысалга чок чоруктуң түннели кылдыр ону санаар апаар, суд хажыдыышкыны болган. Хоойлу ёзугаар кеземче хөрээн 28 хонук иштинде суд көрген турар деп чүвенн ол талазы-биле харыысалгалыг кижи бүрүзү кончуг эки билир. Ындыг турбуже, бо таварылгада, хажыдыышкын болган дээрзин айтыр херек. Бо фактыны юстиция министри Ю. Т. Сталоол сайгарып турар.

— Бистиң номчукчуларывыстың дилеглеринге, айтырыгларынга тайылбыр кылып бергениңер дээш четтирдивис. Николай Алдын-оолович.

Тожу райондан Т. Бараан солун чери херек истээр чер эвес деп чүвени биилп турарын чагаазынга илереттишаан, ынчалзажок чамдык таварылгада, оон идегел-биле дуза дилээр апаар ужурга таваржып келирин ол бижип турар. Үстүнде сайгарганывыс чагаалар ону база катап бадыткап турар-дыр диген бодал-биле беседавысты доозуп каалыкар.

— Харылзаалыг ажыл кааладаа ажыктыг, ынчалзажок хоойлу-дүрүм органнарының, ылангыя истелге аппарадының ажыл-чорудулгазын экижиргиниче кичээнгей улгатканбо үеде, чүге бо чугаадан бөзин бодувуска боттуг түннел үндүрер ужурлуг бис.

— Херекгиң ажыдып турарының шынары нинтизибиле чавыс деп чүве биилингир болгай. Ол дугайын көргенивис бо чагаалар бөзин сөглеп турар, харыыны чагаа дамчыштыр бээр болган номчукчуларга бо удаада өөрүнчүт домак барбас, сүмелээннинер-биле айтырыгны силерге тургузарын оларга дамчыттывыс база-ла катап ол чүүлдер прокуратурага келир боор. Херекгиңнин дажыттын. майн турарынга кижилерниң хомудалы чөптүг. Ындыг байдал чүнү-даа мурнай. милиция, прокуратура черлериниң ажылдакчыларының ам-даа негелдеге дүүштүр ажылдавайн турары-биле тайылбырлаттынып турар дизивиссе, чазыг болбас боор.

Беседаны «Шынның» корр. Вера КУУЛАР кылган.

ЭРИГ БААРЛЫГ

Бистиң ачы-буянныг, алдар-хүндүлүг чораан бурунгуларывыс кончуг бичe сеткилдиг, кээргээчел, човаачал, хүндүлээчел, биригээр чугаалаарга, дыка-ла ак сеткилдиг чорааннар. Улугну улуг, бичeни бичe деп билир, ылаңгыя кырып чөнээнилерин бурган дег хүндүлээр, ак энчек кырынга чалап олуртур, оларның чагыг-сумезин сагыл, билип, эдерерлер.

А бичии ургуларын улусчу педагогика ёзугаар эки чаңчылдарга өөредип чордулар, чижээлээрге, хачыны адырартыр кагбас чоор, аасдыл үнер, хымыш чылгавас чоор, уруунуң бажының дүгү тастай бээр, өөгүн ызырбас чоор, незинге багай, бичии кижилер арага ишпес чоор, бак чүве көөр, араганың үстүнге чам үнер, аксым бар дээш артык сөс этпес, оон-даа еске суртаалдар, үлегер домактарны ажыглап, кижизидилгеге хереглеп чордулар.

Үнүш камгалалыиче уг-шиглиг суртаалдарны нептередип, хадың, тал, дыт дагыыр чаңчылдарны сагып, өң-баазын чаламаларны баглап, суг баштарын база дагып, оны черле чүдетпезин чалыы салгалга чагып чордулар. Мал-маганны айтып берип, аңаа ынак кылдыр кижизидер.

Оон ыкай мораль-этиктиг өг-бүле, ынакшыл, найырал дугайында социал кижизидилгелиг эки чаңчылдарны база сагып чораанындан, чоп эп-найыралдыг шагаалажыр, аалдажыр, оваа-дуган дагаан черлерге төрелдежиг оюннарын база нептередип чорааннар. Ындыг найыр-наадым болган черлерге аъш-чемни арбыны-биле делгеп, курайлажып, мөгелер хүрештирип, аъттар чарыштырып, хөй-ле маргылдааларны сумулар айы-биле чорудуп турганнар. Аңаа алгыш-кырыш. шош-содаң үндүрбезин чагыжып, а чалчык-бузук кылганнарны «согалар», «хайлыглар» деп буруу шаап турганнар.

Бир улуг кичээнгейни өг-бүле херээнге арыг-шынчы бердингеи болуру дээш сагып чораанынче угланды ргланыда. Оон ачызында өглеиген аныяктарның чарлыры кончуг хаая болгулаар, өскерилбес, бот-боттарынга ылап бердинген боор.

Шаанда аймак-сөөк деп ылгашпас, аргалыг-ла болза, келген аалчызын хүндүлээр, оон аът-хөлүн оттканып, арагага халыкшылдыг чамдык кижилер ол багай чаңчылдан адырлып, өг-бүлезинге ажыдыралдын өөрүшкүзүн экжелгеи. Арага-дары ишпес апаарга, өг-бүленин бюджединче акша-төгерик чыглын эгелээн. Билириивис чамдык кижилерниң даштыкы овур-хевири безин аян кирип, ажыы-чаны кижизиг апарып, экн талаже өскерлип бар чоруурун эскерип турар-дыр бис. Ады-сыын танывас дээрден башка, хоорайга хүнүн арныг көржүп эртер улуска безин кижи бо-ла таваржыр. Оларның чамдыктарының азырик чоруурун кижи эскерер боор чүве болгай. Ам ындыг чаңчылдан уштунган, артында сергек, бодун арыг-силиг ап чоруурун көөрге, сагышка өөрүнчүгдүр.

Кудумчуга кайы хамаанчок товап чоруур азириктер эвээжээрге, хоорайывыс артында арыг-шевер, агаары кижи тыныксанчыг ышкаш апаар. Ынчалзажок чамдык чижең кижилер Саян артындан экелгеи арагазын бүдүү улуг өртекке садып, ону садып ап турар кижилерни санының көвүдеп турарын улус эскерип турар. Арагаиы шак ынчаар садып ижип турар кижилер чижеңиерни байындып. бодунун өг-бүлезинде ажытөлүн ядарадып турары ол.

Чогум талоннарны нормалап берип турар болганда, ону кандыг-даа кижи алыр эргелиг. Ынчангаш А. Куулариың бижип турары ышкаш, арагаиы садар чурумун шинтпирлээн эрге-чагырга нери кижилерни хүндүлеп көрүп, ол талон ёзугаар садыглажылганы кылып алырының уе-шагын таарыштырза. Аъш-чем магазиннеринге биезэ үеде ышкаш, арага аймаан киирип каар болза, ажырбас деп бодаар мен.

Автор национал айтырыгны база бижээн. Мээң аная хамаарыштыр бодалым мындыг. Чамдык тыва ооллар арагаиы эзиртир бо-ла ижипкен болур. Оон кандыг-ла-бир маадырлыг херек кылыпкан чүве дег, кудумчуга көскүленнеп, автобуска шимээргеп, менден эрткен чүве чок дигензиг, улуска чөнгээлеп, оларны хөме таварып чоргулаар. Бо дээрге национал чоргаараавывыс бужартадып турарывыс ол ышкажыл. Бистиң ада-өг-белеривисте ынчаар бодун тогдунар ажыы-чаң турбаан. Кончуг экиргеск, улуг-биче кижилерни хүндүлээр чораан. Амгы үеде кижи дыңнаарга, арага-дарыі ишкеш, кем-херек үүлгеткен кижилер аныяктар боор-дур. Өске нация чонунуң төлевилериие мындыг мугулай ажыы-чаң көргүзерге, кымга өөрүнчүг деп. Ийи-чаңдыг толеп чоктарның багай мөзушынары өскелериие база сөлдаарлыг.

Арага садар черниң девискээрииге тыва аныяктар бо-ла бөлүглежи берген, ас ыллашкан турарын көөр бис. Оларның корум-чуруму хайгаараан шагдаа ажыллакчызы чеде бээрге, ол солларның чамдызы ажылдап чораан шагдаага таарызынмайн баар болгай. Ынчангаш кижи бүрүзү ындыг кижилерин томаартыр, бир дем-биле ажылдаар болза, оларның корум-чуруму экижинри чугаажок.

Зоя МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Чугула тема — *Прокурорга сөс*

«ИСТЕЛГЕ ЧЕРИ ЭВЕЗИН БИЛИР МЕН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...»

Биске келген чагаалар-биле танышкаш, өөренип көргеш, авторлуң ында кииирген бодалдарының, көдүртүнген айтырыының ужур-утказының, утка-шынарының аайы-биле оларны темаларга бөлүктээр. Кып-кызыл саазындан кылдынган ылгавыр демдектиг чагаалар оларның аразынга ылгалып көстүр. Ындыг байдал —таварылга эвес. Ону онзагай контрольга алзын, азы оон соондан изи-биле чоруп, корреспондент кижи хыналын, сайгарып көрзүн дээни ол. Ынчаар көрүп турар чүве болганда, чагаа чидиг, амыдыралчы кандыг-бир чугула айтырыг-биле, харын-даа кайы-бир кижиниң салым-хуузу-биле холбаткан болгулаар. Ажылдың дуржулгазындан ап көөрге, хөй кезиинде мындыг таварылгада автор редакциядан дуза дилээн болур. Редакцияның совет тургузуг кидизинге келген чагааларга үндезилеп, ону бадытказарын ораддажып көрейн.

Холда алганым бөлүктээн бо чагаалар оожургал-биле номчуттунмас, сагыш-сеткилди аартып, дүвүредип болдуруп келир сөстерлиг одуруглар бижиттинген болгаш, «аар-ла» чагаалар. Эргим ынак оглуу, уругларының адазы, амыдыралды кады тудуп чораан эжи, кады төрээн акызы, дуңмазы... кижи холундан «барган» улус ону бижээн болгаш ындыг. Ол—кандыг-даа кижиге артык тайылбыр чокка-ла билдингир. Когарал-чидириниг аары-биле балыгланган сагыш-сеткил... Ону ханы билип алыры, ынаар ханы кирери харын кижиге нарын. Ынчалзажок бо чагааларның ээлери боттарының сагыш-сеткилин аартып, дүвүредип чоруур бодалдарын. айтырыгларын ажыт-чажыт чокка, бирден-бирээ чокка, бүзүрел-биле биске ажыктан бооп турар. Чагааны редакцияже бижип олура, өг-бүлезиигe таварышкан коргунчуг ол болуушкунну, кара хүинерни, дүнүг база катап сактып, эргилдир бодап кээр апаар, белен эвес херек. Оон бадыткалы кылдыр Улуг-Хем районда Чаа-Хөл суурдан З. Маадынын чагаазындан дараазында одуругларны номчуп болур: «...Дүнмавыстың концерт көрүп чоруй барганын аравыс билир, ынчалзажок оон сагыжының арай дүвүрексеп, манагзынын олурарын эскерип турдувус. Ынчап турувуста, эжик соктаан... Оглуңар Артур эмчиде... деп сөс келген...». Оон ыкай номчуулу: «Аравыс оглуңуң ажыын ажып, пат-ла боон турар, баксырааны аажок, кээргенчиг. Кижи амы-тынынга чедип каары, бо шагда, анай, хураган-даа өлүргенинден дора болуру дыка-ла коргунчуг-дур. Буруулуг кижилер хостуг кылаштажып чоргун деп хоойлу-дүрүмде айтып каанны ындыг бе?... Ылгап олура бижидим, эргим редакция, мону солунга үндүреринерни диледим».

Ава кижиниң чүрээ, хан-дамыры төлүнүү-биле тудуш, оон аная ынакшылы ол хире күштүг, хамаарылгазы чоок деп чүвени бо одуруглар бадыткап турар. Оон аңгыда айтырыг кижи амы-тынынга четкен өлүрүүшкүн кем-херээ-биле холбашкан болганда, милиция, хоойлу-дүрүм органнары аная черле хамаарылга чок артпас деп чүве билдингир. Холда тудуп, номчуп олурарывыс бо чагааларның авторлары айтырыгны бо удаада ол черлериниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр хомудалдыг кылдыр тургузуп, оларның хереткрни ажыдып турарының шынарының чавызын айтып турарлар. Демир-үжүктү холга ап, бижий бергенниң кол-ла чылдагааны бо удаада ол. Ынчангаш ону кичээнгейге албышаан, чагааларла тургустунуп турар айтырыгларны өөренип көргеш, аңаа тайылбыр бээрин республика прокурорунуң бирги оралакчызы Тыва АССР-ниң улус депутады Н. А. ОНДАРДАН дилээн бис.

— Чагаалар-биле кичээнгейлиг танышкаш, оларны сайгарары-биле элээн ажылдадывыс. Ол дугайын чугаалаар бетинде, республика прокуратуразының удуртукчуларының тус-туста ажыл хуваалдазының канчаар тургустунганын солуннуң номчукчуларынга каксы-даа бол, таныштырып, тайылбыр кылза черле артык эвес боор деп бодай-дыр мен. Бистиң-биле харылзажыр, айтырыг тургузардаа апаар таварылга туруп кээп болгай. Прокурор С. С. Зотов иинти удуртулганы харылавышаан, дүүштүрүлге чөвүлелиниң ажылын башкарып турар кижи. Күрүнеиин айыыл чок черинин истелгезиниң айтырыглары база аная хамаарыжыр. Назы четпеетер хереткери-биле холбашкан бүгү-ле чүүлдер, статистика, хереткер анализи оон хайгараалында.

Боттуң кылып турар ажылыңың үг-шиин чугаалаар бетинде, А. Ю. Кикин-биле номчукчуларны база таныштырайн. Ол прокурорунуң орадакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар. Истелге айтырыын колдады ап турар кижи. Суд чорудуунуң, кеземче хереткрниң хайгааралыының талазы-биле киидистиң ажылын контрольда ап турар, оон-даа өске айтырыглардыг. Кол-кол угланышкыннарын чугаалап олурарым бо. Мээң ажылым колдуунда мындыг угланышкыныг — хоойлу-дүрүм күүселдезин харылап турар киидистиң ажыл-чорудулгазын контрольдаар. Оон-биле кады экономика, экология, социал айтырыглар, чурттаар орангбажын хоойлужудулгазы-биле холбашкан айтырыглар менээ келир. Судка хамаапчок хереткер көөр белүктүң ажылы хуваалда ёзугаар менде онаажып турар. Эдип чазаар күш-ажыл колониязының ажылын хайгаараар хүлээлгем база бар. Хомудалдар, билдириишкиннер сайгарып хынаар комиссия бар, оон ажылын контрольдаарын менээ дааскан, ол хүлээлгемнин чүгле оон-биле кызыгаарлаттынмазы билдингир, үстүнде сан-түнүү эрткен чылдың байдалында дүүштүр чижек кылдыр кииргеним ол. Истелге, суд хайгааралы, назы четпээннер хереткрниң талазы-биле дээш, ажылды бөлүктээр чүве болза, айтырыг-ла хөй.

— Билдириишкин чогуур үезинде харыылаттынган турар болгаш кичээнгей чок артпас ужурлуг аа, Николай Алдын-оолович?

— Негелде ындыг. ССРЭ-ниң Дээди Соведиииң Президиумунуң хамаатыларының хомудал билдириишкиннерин, саналдарын сайгарып көөр дугайында Чарлыынга үндезилеп, ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң ол талазы-биле 77 дугаарлыг дужаалы бар, хүн бүрүнүң ажылынга ону удуртулга болдурар ужурлуг бис. Билдириишкиниң ээзиниң талазындан айтырыг биске хамаарыштыр база-ла шак ындыг. Чагаа келирге, бүрүткээш, дугаарлаар, хайгааралга алгаш, район азы хоорай прокурорунче моон чорудар бис. Оон-биле кады, ындыг чүүлдү айтып каайн: кандыг-даа байдалда билдириишкинге, чагаага харыыны прокурор кижи хууда боду бээр ужурлуг. Когараан кижи алганы харыыга таарзынмайн турар болза, бээр бисче, республика прокуратуразынче бижнир апаар. Черле ынчаш, айтырыг тургузуп келген кижиге хереткр байдалын, оон канчаар чоруп турарын хоойлу-дүрүмнүң негелдезиигe даянып таайлбырлап бээр ужурлуг улус-тур бис ийин. Чамдык таварылгада, ол негелде сагыттынмайн баарын чугаалаар апаар.

Шупту чүве дески, ажырбас деп чугаалап шыдавас мен, четпестер, чедир кылдынмайн

Номчукчунуң саналы, бодалы

ХӨРЕК ӨЙГЕН АЙТЫРЫГЛАРЫМ

Майның 8-те «Шынга» ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Аракчаа Куулариың «Шинтпирлеп дээштин кандыгыл?» деп чүүлү үнген. Ону номчаш, бижиттингеи темага хамаарыштыр хөрек өйген болалдарым илередикседим.

Дөрт чыл бурунгаар арагалаашкынга удур чазактын доктаалы үнгенин билир бис. Шынап-ла, оон шинтпирлер» амыдыралга боттанып, арагага халыкшылдыг чамдык кижилер ол багай чаңчылдан адырлып, өг-бүлезинге амыдыралдын өөрүшкүзүн экжелгеи. Арага-дары ишпес апаарга, өг-бүленин бюджединче акша-төгерик чыглын эгелээн. Билириивис чамдык кижилерниң даштыкы овур-хевири безин аян кирип, ажыы-чаны кижизиг апарып, экн талаже өскерлип бар чоруурун эскерип турар-дыр бис. Ады-сыын танывас дээрден башка, хоорайга хүнүн арныг көржүп эртер улуска безин кижи бо-ла таваржыр. Оларның чамдыктарының азырик чоруурун кижи эскерер боор чүве болгай. Ам ындыг чаңчылдан уштунган, артында сергек, бодун арыг-силиг ап чоруурун көөрге, сагышка өөрүнчүгдүр.

Кудумчуга кайы хамаанчок товап чоруур азириктер эвээжээрге, хоорайывыс артында арыг-шевер, агаары кижи тыныксанчыг ышкаш апаар. Ынчалзажок чамдык чижең кижилер Саян артындан экелгеи арагазын бүдүү улуг өртекке садып, ону садып ап турар кижилерни санының көвүдеп турарын улус эскерип турар. Арагаиы шак ынчаар садып ижип турар кижилер чижеңиерни байындып. бодунун өг-бүлезинде ажытөлүн ядарадып турары ол.

Чогум талоннарны нормалап берип турар болганда, ону кандыг-даа кижи алыр эргелиг. Ынчангаш А. Куулариың бижип турары ышкаш, арагаиы садар чурумун шинтпирлээн эрге-чагырга нери кижилерни хүндүлеп көрүп, ол талон ёзугаар садыглажылганы кылып алырының уе-шагын таарыштырза. Аъш-чем магазиннеринге биезэ үеде ышкаш, арага аймаан киирип каар болза, ажырбас деп бодаар мен.

Автор национал айтырыгны база бижээн. Мээң аная хамаарыштыр бодалым мындыг. Чамдык тыва ооллар арагаиы эзиртир бо-ла ижипкен болур. Оон кандыг-ла-бир маадырлыг херек кылыпкан чүве дег, кудумчуга көскүленнеп, автобуска шимээргеп, менден эрткен чүве чок дигензиг, улуска чөнгээлеп, оларны хөме таварып чоргулаар. Бо дээрге национал чоргаараавывыс бужартадып турарывыс ол ышкажыл. Бистиң ада-өг-белеривисте ынчаар бодун тогдунар ажыы-чаң турбаан. Кончуг экиргеск, улуг-биче кижилерни хүндүлээр чораан. Амгы үеде кижи дыңнаарга, арага-дарыі ишкеш, кем-херек үүлгеткен кижилер аныяктар боор-дур. Өске нация чонунуң төлевилериие мындыг мугулай ажыы-чаң көргүзерге, кымга өөрүнчүг деп. Ийи-чаңдыг толеп чоктарның багай мөзушынары өскелериие база сөлдаарлыг.

Арага садар черниң девискээрииге тыва аныяктар бо-ла бөлүглежи берген, ас ыллашкан турарын көөр бис. Оларның корум-чуруму хайгаараан шагдаа ажыллакчызы чеде бээрге, ол солларның чамдызы ажылдап чораан шагдаага таарызынмайн баар болгай. Ынчангаш кижи бүрүзү ындыг кижилерин томаартыр, бир дем-биле ажылдаар болза, оларның корум-чуруму экижинри чугаажок.

Зоя МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Эрги сеткүүл арыннарындан

Ол үениң тыныжы

Чер-черлерде культура албан черлериниң ажыл-чорудулгазы бо хүннерде эде тургустунуушкунуң негеллези-биле чоруп турар. Ынчаза-даа ук ажыл чамдык черлерде «таптаашкын» үезиниң деңнелинде артпышаан.

Бистиң республикага культура ажылын бедик деңнелге тургузар дээш улуг ажылды чорудуп турганын архив документилеринден база көрүп болур бис. 1941 чыдын майда «Революстуң херели» сеткүүлдүң ийи дугаар үндүрүлгезинге Тыва театриның үндезилекчилериниң бирээзи И. Я. Исполневтиң «Массаның бот-тывынгыр уран чүүлүн калбартылыы» деп материалын бөгүн номчуп, таныжып, боданып көрээлинер. Латин үжүк-биле бижээн ук сеткүүлден республиканың улус чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле методиктиг төвүнүң килдис эргелекчизи Сергей Баир бо материалды чыып белеткээн.

«Арат чон бижик чок чорза-даа утка талазы-биле кончуг ханы, сес талазы-биле кончуг чечен ырларга бодунуң човаланының аар-берге чуртталгазын, муңчулганын ырлап кааннар:

Ырлап чоруур апарган мен,
Ындыынаны берген боор мен.
Ырлап берейн, ырлап берейн,
Дыннап олур, кээргеп олур.
Кара чаңгыс күжүр бодум
Караңайнып чораай-ла мен.
Караңайнып чорза-чорза
Караш кыяны бээр боор мен.
Хомду болган күжүр сыным
Кандыг черге чыдар ирги?
Хомус болган мээң үнүм
Кандыг хүндүс үстүр ирги?

Арат чон аар-берге дарлалга ырмазырап, човуланыг чуртталгадан хөнүү калып, түрел мунгарап чорза-даа, бодунуң өжээнинг дайзынын билип, ол дайзын-биле тулчуп, оон бодунуң өжээнин негеп алырын изин-биле күзеп чораан:

Аъдым чиген кокаарактың
Азыг дижин сыккан болза,
Адам каккан дүжүметтиң
Ала караан дешкен болза.

Арат чонуң ол күзел чораан күзели 1921 чылда бүткен. Оон эгелээш, хостуг шөлээн арат чонуң уран салымының делгерээриниң оруу ажыттынган. Ам болза, ол арат чон бодунуң күзелин күштүг, дыңнангыр, чоргаар үн-биле ырлап турар-дыр. Арат чонуң эрги ынак ырларындан ангыда, аныяк чогаалчыларның, хөгжүмчүлерниң, чижээлээрге, эштер Кара-кыстың, Көк-оолдуң болгаш оон-даа өскелериниң чогааткан чаа ырлары чурттуң бүгү булунарынга чедип, оларны арат чон ырлап, сонуургап турар.

Ындыг болза-даа, улустуң аас чогаалын (ырларын, тооларын) чыып, болбаазырадып турар талазы-биле чорудуп турар ажыл кончуг четпес, бо ажылды дарый диргизип чорудар деп чүве болза, манап турар эзелеглиг чугула соруга бооп турар. Моңу боттандырары Тываның националреволюстуг уран чүүлүн хөгжүдеринге канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг.

Ам бо чайын болур деп турар республиктиң уран чүүл олимпиады болза, арат чонуң бот-тывынгыр уран чүүлүнүң үдуртукчу кадрларын белеткээри болур. Чүге дээрге, кол-кол кожуунарның бот-тывынгыр уран чүүлдерин канчалдыр-даа хөгжүдүп болурунуң сууру болур улуг, делгем клубтарлыг. Ындыг болза-даа клубтар эргелекчилериниң, бир талазындан, билин четпес, ийи талазындан, чүткүлү четпес болганының хараазы-биле оларның ол ажылы кончуг багай чоруп турар.

Сумуларда олимпиат белеткени кайы хире түннелдиг бооп турарыл? Бо айтырыгның харылзын кожуунарның олимпиат комисстери, кожуунарның культур килдистериниң эргелекчилери ам дораан белеткеп алыр ужурлуг. Чүге дээрге, олимпиаттың түнелиин көөр үе чедип келген. Республиктиң уран чүүл олимпиады чер-черлерде массаның бот-тывынгыр уран чүүлүн кайы хире чоруп турарын болгаш арат чонуңуң иштинде эгээртинмес салым-чаяанныңың эң дээрелерин илередир ужурлуг».

(Материалга эдилге кылбаан).

Республиктиң уран чүүл олимпиады болза ТАР-ның төгүлүг 20 чыл оюнга национал-революстуг уран чүүлдү делгередир талазы-биле арат чонуң көргүзер отчёду болур деп чүвени оларга билиндирип бээр херек.

Нам, чазактың бо шиитпирин күүседир талазы-биле найысылалдың клубтары чүнү кылганыл? Ол клубтарда ырным, хөгжүмүнүң болгаш массаның бот-тывынгыр уран чүүлүнүң өске-даа бөлүмнериниң ажылы кайы хирел?

Оларның өөренип алган, көргүзүп турар чүүлдери чүл? Салымыыг ыраажыларны, хөгжүмчүлерни, тоолчуларны болгаш оон-даа өскелерни кайы хире илередип, эвилелдеп турарыл?

Бистиң бо ажылывыс барык чоруттунмайн турарын мынаап чугаалаза чогуур. Клубтар ажылын экижидер дугайында АРН ТК-ның Культур-массалыг чырыдыышкын киллизиниң шиитпирин боттандырбайн турар-дыр бис.

Национал ыр болгаш танцының ансамбли дыка үр үе иштинде организас талазы-биле быжыглып чадап, киржикчилери үнүп-кирип, ажылы чорувайн келген. Сөөлгү үеде ук ансамбльди РЕ ТК-га шилчидип бергени кончуг шын болган. Моон соңгаар оон ажылы быжыглып, республиктиң уран чүүл олимпиадында чедиишкинниг киржип шыдаар боор.

Бо талазы-биле тергиин чугула чүүл болза, ансамбльдиң план, программазын тодаргайы-биле кылгаш, ону күүседир дээш, ансамбльдиң киржикчи бүрүзү бүгү күжүн бээри болур. Кызылдың ам бар клубтарының ажылын дыргизип сегидери-биле чергелештир. Профзвилелиниң төп клубуи тургузар дугайында айтырыгны амдыгаалтаи эгелеп өөренип көрзе чогуур. Чамдык эштер Күртеатриың ажылы экижип кел чыдар төлээде, клубтар ажылынын дугайында дыка сагыш човаан херээ эвээш боор деп бодап турар. Ол болза, шын эвес. Харын Күртеатриың үлегер дуржулгазынга даянгаш, клубтарның ажылын сайзырадыр, аңаа массаның бот-тывынгыр уран чүүлүн делгередиптер чүве бо хүннүң чугула айтырыы бооп, бистиң мурнувуска турган.

Бо талазы-биле чугула чүүлдериин бирээзи болза, массаның бот-тывынгыр уран чүүлүнүң удуртукчу кадрларын белеткээри болур. Чүге дээрге, кол-кол кожуунарның бот-тывынгыр уран чүүлдерин канчалдыр-даа хөгжүдүп болурунуң сууру болур улуг, делгем клубтарлыг. Ындыг болза-даа клубтар эргелекчилериниң, бир талазындан, билин четпес, ийи талазындан, чүткүлү четпес болганының хараазы-биле оларның ол ажылы кончуг багай чоруп турар.

Сумуларда олимпиат белеткени кайы хире түннелдиг бооп турарыл? Бо айтырыгның харылзын кожуунарның олимпиат комисстери, кожуунарның культур килдистериниң эргелекчилери ам дораан белеткеп алыр ужурлуг. Чүге дээрге, олимпиаттың түнелиин көөр үе чедип келген. Республиктиң уран чүүл олимпиады чер-черлерде массаның бот-тывынгыр уран чүүлүн кайы хире чоруп турарын болгаш арат чонуңуң иштинде эгээртинмес салым-чаяанныңың эң дээрелерин илередир ужурлуг».

(Материалга эдилге кылбаан).

Кинолар

БО АЙДА КИНОТЕАТРЛАРГА

«Буруудадыр барымдаа чок ка» — АКШ. Чаа кинонуң тургузукчулары профессор Мориартинниң коргунчуг кемхерек үүлгединшкинниниң төөгүзүн база оны буруудадыр барымдаа чокка Шерлок Холмс, доктор Уотсонуун сойгалап илереткенинин дугайында көргүскен. Тергиин актёрларның дүзди — англи актёр Майкл Кейн, Бин Киигели олар ойнап турар.

«Мээң өөнүүм — өскерликчи» — Франция. Фильмиин болуушкуну — 1945 чылда Франциянын хостаанының соонда, гестапонуң медээлекчизи турган Жорж-биле болган коргунчуг таварылга. Ол бодунуң буруузун кем-херек үүлгедикчилерни сойгалап илереткеш, арылдырарын оралдажыр.

«Эжикте соктаашкын» — Мосфильм. Режиссёру — Климент Чимидов. Актёрлар Юрий Кузнецов, Михай Волонтир болгаш өскелер-даа хаара тутпаан.

Фильм дайын соонда Молдавияның чонунуң дугайында, кажан тус черниң чурттакчылары дайын үезинде немец-фашистиг эжелекчилер-биле 24 шак иштинде харылзаалыг турган деп төрээн черинден шелүп турганын көргүскен.

«Авария» — ГАИ ажылдакчызының уруу». Бистиң үениң аварыязы. Мосфильм киностудиязынга режиссёр Михаил Туманишвили тургускан, сценарийин Юрий Коротков бижээн. Бо эзелчегиг чаа кинонуң кол-ла темазы: аныяктар, өг-бүле, оларның харылзаазы болгаш чөрүлдээш.

Аныяк маадыр — Валерия школаның доозукчузу, «Авария» — деп шоланың эдилекчизи, «металлистер», «рокерлер» бөлүглелиниң кежигүнү. Ол чогумчалыг өг-бүленің уруу, адазы — ак сеткилдиг ажылдакчы.

Тиилелгени чаалап алганындан бээр бис дөртен беш чыл дургузунда тайбың, арыг дээр адаанда чурттап турар бис. Сталинград улусчуушкунуунуң дугайында чогаалдарның түңүн санап четпес, төөгү ажылдакчылары база шеригниң тускай эртемниглери ол төөгүүг дөгерезин бисче чедирген болгу дег. Чүрттүң киноэкраннарыга чаа уран-чечен «Сталинград» деп Юрий Озеровтуң тургусканы фильм-дилогия үүлүп эгелээр.

«Сталинград» — дилогия Юрий Озеровтуң Ада-чурттуң Улуг дайынынга тураскаатка кан киноэпопейзының үлаачызы. Ооң санында көрүкчүге билдингир фильмнер «Хостаашкын», «Хосталганың солдаттары», «Москва дээш тулчуушкун» кирип турар.

Дилогиянын бир дугаар фильминиң эгелээри 1942 чылдың ийи удурланышкак күштериниң дайынчы чайының үези, немец патриот антифашистериниң чажыт бөлүүнүн дузазы-биле бистиң шеригнеривиске Германияның Дээди командылалыының совет шеригнерге удур планының дугайы билдяне бээр. Ынчаза-даа совет шеригниң шылгараңгай командылакчылары Жуков, Василевскийнин сүмезинге каттышпайн, И. В. Сталин бөдүүнүбиле шиитпирлээн. Кинонуң утказының кол дүүшкүү ындыг.

Уйнук ОЮН.
Киновидеокаттыжыышк ы нның репертуар килдизининң улуг редактору.

Михаил ЗОЩЕНКО.

КАЛЧААРАЛ

Бис дүүн коргуп шаг болдувус. Черле ындыг коргуушкуину боттарывыс эскерип каан бис.

Эргелел кежигүнү Лапушкин бажыңында ам-даа сириңейнип олур боор. Ол аңаа-ла сириңейни бербес кижи болдур ийин. Мен ону билир мен.

А кол-ла чүве бо хүннер кончуг изиг болгулааның боттарыңар билир болгай силер. Адырам, улуг бода клоп дижик, ону бир эвес хүнээрекке дөгептер болза, ындыг изиге ол-даа өдү чарлып, калчаа аарыр ок.

Оон-биле чергелештир содуннарда мынчаар медеглеп турар ышкажыл: хүнүүң-не чээрби алды дириг амытан калчаа аарып турар.

Ол шынап-ла ындыг, калчаарал-дыр.

Че, чижеглеп көрээлинер, бис улуг хаалга чанынга туруп алгаш чугаалажып турган дижик бис.

Хаалга аксынга чыглып алгаш, калчаа аарыг дугайында чугаалажып тур бис. Ынчап турувуста, хенертен, бисче углай кудуруун сорайтыпкан бир ыт каранадып олур.

Ийет, ол амыр-мөлүүн маннап кел чор. Ону калчаа аарыг деп канчап-даа чугаалап шыдавас сен. Кудуруу сорагар, а чараазы амдыызында төгүлбейн чор. Чүгле аксын сезинчин кончуг кылдыр хаап алган, а характарын хере көрүпкен.

Ындыг янзылыг халып-ла орар.

Ол эргелел кежигүнүнге чедир маннаан. Эргелел кежигүнү. чүү боор, шывык-биле дырт кылган.

Бажын орта каккан. Ой, шынап-ла, калчаа аарыг ыт болган. Көрдүвүс. Хаптарга, оон сорагар кудуруу халайып калган. Оон ол ыт бисче шурагылап эгелээн. Ол хирезинде чараазы-даа көзүлбес.

Шурап эгелээн, а Володин аамайланмайн, даш алгаш, бажынче хапкан.

Бажынче хаптарга, бүгү-ле демдектер илдең көстүп келди. Аксын ажыктан. Чараазы төктү берген. Кудуруу колбаса шыкаш апарган. Шураары дам барган.

Эргелел кежигүнү алгырган:

— Уруглар, камгаланыңар! Калчаа аарыг...

Карак углаан черже-ле халчыпкан бис. А хаалгачы Володин эдиски этсип эгелээн.

Бүгү кудумчу хайнып мөөреп үнген. Алгы-кышкы. Дүвүрээзин.

Таныыл маннап келген. Хол-боозун уштуп келген.

— Ооллар, мында калчаа аарааң ыт кайда алгырып тур. Ону бис ам дораан узуткаар бис!

Адып-боолап эгелээн. Эргелел кежигүнү бажыңының соңгазындан кайыже боолаарыи, эрткен-дүшкеннериң кайнаар маннаарын айыткан.

Ийет, удаваанда ытты боолап кааннар.

Боолап каан соон дарый хенертен ооң ээзи маңнап келген.

— Чүү болду, шулбустар аңаа-ла каң-кадык ытты өлүрүп турар силер? Канчаарга-даа мырынай аңаа ыт-тыр ийин.

— Ынча диве, сокса, оол! Улусче шурап турар болганда, ол кайын орта боор ийик.

А ол мынча дээн:

— Мээн аңаа кадык ыттарымны хензиг кала-ла узуткал чок кылдылар. Ол дээрге үен-даян чүве-дир оң! Мындыг таварылгада силерниң бажыңынарда хос өрээл бар бе?

— Чок ийин, акый.

А ол бодунуң ыды Жучканы эктинге салып алгаш, базып чорупкан. Элдепейлиг кижи аа!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ очулдурган.

Чаа шүлүктер

НЕМЕП КААН-ДЫР

Сентябрь ай, сентябрь ай,
Сеңээ, меңээ уттуындурбас.
Сериин маажым оймак черге
Сеткиливис ажыдып каан.
Сентябрь ай бөгүн безин
Сеңээ, меңээ чоок, эргим.
Божуур бажың эргининден
Бодуң бисти уткуп алдын.
Каңы кырыыр ынак эжим
Хайыралыг сентябрьда
Хайым ишчи чуртувуска,
Хамаатыны немеп каандыр.

ОГЛУМГА

«Авай» делкеш удур көрүп,
Атпаңадыр базып орар,
Сагынганың намдат дээнзиг,
Чассып келир чарашпайым.
Домак эреп, чулчургулап,
Топтап көргеш, хүлүмзүрүүр
Дыдырарган сарыг баштыг
Тыным болган эреспейим.

УЖУРУ ЧҮЛ?

Салымывыс каттышпаан бол,
Чаражымны сактып кээр мен.
Сергек хөглүг аажы-чаңы
Сеткилимге кирип келир.
Хүлүмзүрүг шыва алган
Хүреп-кызыл шырай-арны
Уйгу-дүшке кирип келир,
Уттундурбас ужуру чүл?

Зинаида САМБУУ.

ШАҢНАЛЫМ ОЛ

Адаарганы кыптып, хайнып
Чайчаңган деп бодаваңар.
Аядын, мөңгүн, акша-биле
Шаңнаттырып чорбаанын ыш.
Өдек-кажаа, чай чок малчын,
Тудугжуну көрүп келдим.
Өлүгжеге мактал негеп,
Турганын чер дыңнаваан мен.
Ырма сымас бөдүүн ишчи
Ыр дег сергек кижилерниң,
Шырай-арны сеткилдерге
Чырык мөңге артып каардыр.
Арат чонум, кошкан сөзүм
Ала-чайгаар сеткилиндеп
Эткир кылдыр ырлавытса,
Эң-не дээди шаңналым ол.

Болат МААДЫ.

БОЛБАЙН БАРЖЫК...

Амырлажып дүшпаандан бээр
Айлар, чылдар эртип-ле тур,
Амыдырал шапкын хеми
Аравыста агып чыдар.
Салымывыс оруу бир хүн
Чарлып чоруй баргавында,
Чажырбаайн, шыны херек,
Чаңгыс-ла мээң буруум чүве.
Частырыыны соонда миннип,
Чалынганым дузалаваан, —
Хая-даш дег, кадыгланып,
Хая көрүү берген ийик сен.
Өжүп хаңып, өөрээн ышкаш,
Өске кижээ бердиниптин —
Көңгүс ынай кызымыс-даа
Көөрүүзүүс болбайн баржык...

Николай ОНДАР.

Ырлажыылы

МЕРГЕН ХЕМИМ

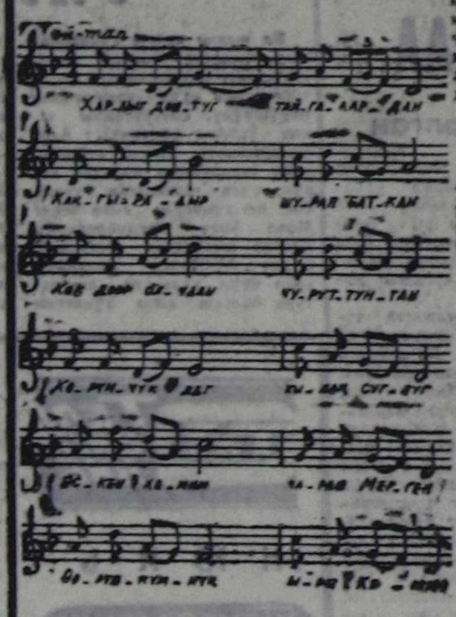

«Эргим редакция! «Мерген хемим» деп ырның аялгазын, сөзүн кым бижээнил? Чамдык кижилер оң ырның аялгазын Владимир Тока чогааткан-даа дижир. Нота-биле баяңга ойнап бялыр кижи мен. Ынчалза-даа ужуру билдюмес ырны чоңга суртаалдарга чакпыыл болу берзе база кончуг. Ынчангаш ону солунга парлап, авторларын тодарадып бээрин «Шын» солунзап диледи м.

СЭКП Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Ховалыг САГААН-ООЛ».

* * *

Эргим номчукчулар, авторнуң дилээн ёзугаар ук ырны бөгүн солунга парладывыс. Сөзүн сураглыг шүлүкчү Юрий Кюнзегеш бижээн, аялгазын бот-тывынгыр композитор Сергей Балыраа чогааткан.

* * *

Харлыг доштуг тайгалардан
Каңырадыр шурап баткан
Көк дээр олчаан чуруттуңган
Көрүнчүк дег кылан сугдуг
Кожумаа:
Өскен хемим чараш Мерген,
Өөрүшкүмүнүң ыры хемим.
Угулзалай сырып каан дег,
Улуг шыктар, калбак эзим,
Хартыга куш ужуп четпес,
Кадыр даглар мөңге чараш.
Саарыында чараш даштар
Часкы хүнүнүң херели дег,
Саявчы, малчын чараш кыстар
Чайгы шыктың чечээ ышкаш
Кожумаа:
Өскен хемим чараш Мерген,
Өөрүшкүмүнүң ыры хемим.

Чаа шүлүктер

ЧУРУКТАР ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Моолдуң Завхан аймагның чурукчуларының чураан чуруктарының делгелгези республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде ажыттынган.

Ында хөй нуруузунда-ла Г. Дондоводорж биле С. Хүрэлбаатарның янзы-бүрү темага чураан чуруктары бар. Көрүкчүлериниң аразындан Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун чурукчу Г. С. Суздальцев мындыг үнелелди берип турду:

— Мен база-ла пейзаж чуруур кижи мен. Ынчалза-даа бо моол эш Дондоводоржка четпес-тир мен. Ол төрээн черинииң онзагай, кайгамчык бойдузуи шилип алыр кижи-дир. Ону чуруп күүсеткилээни бичии-даа муңчулуг чок, аажок чиик хостуг-дур, хензиг-даа чүвелерни тода болгаш чиге кылдыр чуруур, кайгамчык-тыр. Чурукчу Дондоводорж дец-дески хоюг үнүүг ыраажыга дөмей-дир. Аныяк чурукчу Хүрэлбаатарның портрет чуруктары база чөрле эки-дир.

Чуруктар делгелгезиниң ангыда, музейниң залдарында моол кижиниң идик-хеп, савасацга аймаа — чугула эдилелдерин делгеп салган. Оон-биле капсырлаштыр быжыг найырээлиң демдээ кылдыр орус дылга Моолга парлаан совет чечен чогаал номнарын делгеп саткан. Од ышкаш моол дылда хөй моол авторларның номнарын, база саткылаан. Аңаа чыылганнар ол чечен чогаал номнарын күзелдин-биле садыап турду. Ук делгелге май 11-ге чедир турар.

(Бистиң корр.).

ОРЛАН КАЙГАЛ КАСЫГА

● Төөгү чугаа ●

Чингин-Мээреннің чылгызы ол шагда дендии хөй турган. Алдан ажыг аскыр өөрү чылгы Терезин ховузунга чаттылып оттаай бээрге, оон өске чүве кижи караанга илдикпес. Күскээр чайын башкылыны Булак-Бажындан суг ижип турда, соңгулуу Аргалыктының арга чартын Таллыг-Өзенде оттап чоруун. Бөөү халдаар болза шорузу-ла. Эвээш-даа, хөй-даа чылгы бөрү халдаарга, дем тыртә бөлдүнүү халчыр. А ынча ховуу сыпмас чылгы бөлдүнүү халчырга, кайнаар-даа шураан бөрү мал даванынга таваржыр, ынчангаш бастырып өлүртүр.

Бир-ле катап Чаа-Хөлдүң Булак-Бажында Мээреннің чылгычыларының аалынга кайгал Касыга дээрзи халлып келген. Чылгычыларны топтап көөрге, хан күчүк черлерлиг богба ээдил алган органнар. Бөрү чиген сек болза, олар ону черле чивес, малга бастырган азы хаядан чүүлган богба чадавас. Касыга ынчан чылгычыларже ширинн-шириин көргүлээш, дирт-дарт дашкаар үне халаан соонда, аъдының давазының даажы ырап чоруй барган. Элээн болганда, кызыр эмер богба бооп-баай төрепчилел алган бо халдып келген. Чылгычыларның улуу ашак өгден үнүп келгеш, ону көре тыртып каап, алгырыпла үнген:

— Аа богда, күжүр дүнмам, өөшээп көр, салывыдын көр. Кыш, чай чок Мээреннің малының бажын доскаш, чудан быдаазын, божа-хойтпаан ижип, ооң авыралында чырык хүн көрүп амыдырап чоруур улус бис — деп, турлала кызыр эмер богбаның бажын бодуиче чыыра соп экелгеш, аът кырындан чушкуулап каапкан.

— Дүрген союп бузуп, эъдин дүлүнер, че — дээш, бодуе өгге ийи хылдыг дошпулуур туткаш, ойнап олуруп алган.

Хайыыг-ла чүве, чылгычылар богбаны союп бузуп дооскалак турда, Мээрен бо чуртуп келген.

— Чүнү байырлап туу силер, ооллар, ынг чайын ааът соп алгаш! — деп, арай шыжыгып айтырган.

Ынчаар орта хамык улустуң караа Касыгага баргап. Демгизи тоор-даа хире эвес. Мээреңни төөредип эгелээн.

— Ээ, кожай, силерниң оглунар Хаа-даа берге эр-дир, кызыр эмер богбаны шалбадаап, шеле тыртарда, молдуруу кадырлып кагды ышкажыл. Амдыы чылын суг болза шой эмдик бени безин сялбас ийни ол — дээрге. Мээреннің дүглүчек хаваа частып келген. Оон ол:

— Ол кижиң черле берге кижи болду. Мындаа маңаа Сарыг-Доруг аскыны шалбадааш теверде, оон бажы эглип келген, моюнаар аскыр катап халыырда, сыдым үстү берген-дир — деп, оглуига чоргаарланып хөөреп орган.

Мээреп чорүй баарга, чылгычыларны кайгал Касыга сугаадып олуруп-тур:

— Боттарыңарның азырап турар малынарны чиириидеп коргар-дыр силер. Бо эңдерик мал-маганны чүгле Чингин-Мээреп чивр че? Ажаап каяктап турар болганда, бо база силерини-дир; кыштың соогунда. чайның изиниидеда чүгле силер кадагалап турар болгай силер. Ынчангаш кортпайн, чип турунар — дээн.

Шак мынчаар чүвенин ужуруи шыны-биле чугаалаар боорга бөдүүн улус кайгал Касыганы хүндүлээр. Байларны ол көөр хөөнү чок, ядыыларга аажок ынак. Оон уржуундан эрээ-шаажының каш янзы хевирлерни бодунга шенеп эрткен. А бо таварылгада байның оглун тудуп мегелеп арга чок болган. Ол чорук бөдүүн, биче сеткилдиг чылгычыларга ажыктыг болган. Ол таварылганын соонда чылгычылар кыда чиксей бергенде, сувай бени шалбадаап, молдуруун сый төрепчилепкеш, Хаа төрепчилепкен дижип тургулаар апарган.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.
Кызыл хоорай.

Сонуургап номчуңар

«СИНТЕТИКТИГ ТЕРАПИЯ»

Чаа метод шенелдези

Пекининиң акупунктура болгаш остеология институдунан тускай шинчилел болүүнүн удуртукчузу 34 харлыг эртемден Ма Чжунсюе СПИД-ти эмнээриниң талазы-биле чаа арганы сүмелээн.

Шанхайга болган медиктериниң делегей симпозиумунуга чүве чугаалап тургаш, бодунуң методун ол кылат улусчу медицинаның хөй хевирлерини каттыштырып турар «синтетиктиг терапия» деп тодаратган. Шынап-ла, доктор Маның методунда — ине-биле эмнээри, чинээри, артыжаары (эм оттар-биле ыштаары), суг процедуралары, психотерапия болгаш массаж кирип турар. «Ол бүгү комплекстиг ажыглаары аарыг кижиниң организминиг аарыгга удурланыыр аргазын (иммунитедин) белидер» — деп, Ма Чжунсюе санап турар.

Синтетиктиг эмнээшкинниң база бир кезии —Кыдаттың эм оттарындан белеткээн тап. Оон-биле эмнээрге «СПИД-тиң вирустары өлүгүлеп каар».

Чаа методтуң шенелдезии Пекининиң СПИД талазы-биле тускай шинчилел төвүнде чорудуп турар.

В. ТОМИЛИН.
СЭТА-ның корр.
Пекин.

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чечен чугаа

(Эгези № 131 «Шында»).

Бичии суурга чугаа дыргын тарай бээр. Маадыр удаваандa бүгү чүвени билипкен. Оон-на уржуу боор, ол сөөлгү ийи экзаменнерин «дөрттерге» дужааган. Шынында башкылар безин оон алдын медаль-биле доозуп үнеригe чигзинмейн турганнар. Ол сеткили чажыт будуштүг кижиге берге-ле болган хире, ынчалза-даа ол Севилдя чүү деп-даа бурудатпаан, оон кандыг-даа тайылбыр негевээн. Аңаа-ла уругже чоокшулаваастай бергеи. А Севил бот-тогдунгаи сеткил-биле. Маадыр оон баарынга хүнээшкинниң мунгаралын азы харын-даа хорадааның илередип кээр боор деп маңааш, куруг калган. Оон база иштинде — мен аңаа удуг-ла херек чок чораан-дыр мен деп могаттынган бодал-биле бот-агартынар барымдаа тыпхаш, сеткили хозай берген.

Сөөлгү школачы кежээ, оюн-хөг төне берген. Чаңчыл ёзугаар, даң адарын уткуп, бо тей кырынга шупту клазы-биле үнүп келгеннер. Сергей база олар-биле кады хөглеп хонган. Чүгле даң бажында аныяктар тейже утлапканда, Севил ону дилегзингеш, тыппаан. «Дан уткууру чаңгыс классчыларның херээ» дээш, чыдып калган-дыр деп. Севил иштинде ону мактаан. Сеткилинге таарышкан кижизинин уруглар черле багын ожаарбас, харын аңаа эки овур-хевирни боттары-ла чоразы бээрлер. А Сергей ол үеде бажыңында эзирик удуп чыткан.

Сергей биле Зинаның авазы бот кижи, арай эзириктер чыырынга туралыг деп суур улузу билир. Оларның бажыында кежээ-ле Зинаның школа дооскаиы «чуп», авазының эштери чыылган. Ол тей кырында даң уткаан уруглар аразынга Зинаның авазы Серен угбай кургаг арага, шампан тутказ бо-ла көстүп келген. Ол чаңчыккан алгалйөрээл-биле аныяктарга араға кудуп эгелээн. Севилге база тутсупкан. Демгизи ындыг чүве кажан-даа ижип чорбаан болгаш, арны кызып ойталаан. Севилди Зинг авазы-биле ийи талазындан чедипкеш, бажыңынче багыпканнар. Оон хенертен чүге ийик тура дүшкеш, хая көрүгенин боду безин орта билбээн. Тей кырында Маадырның часкаан олче ыыт чокка кайган алган турары ол, хан дег кызыл үнген хүн хаяазынга олчаан караанга мөңгези-биле артып калган.

Ол мынчага дээр характарын шийитергe, ол-ла чүрүк тодазы-биле көстүп келээ. А ону иешкилер доктаатпайн катыкы-биле боттарын үүнче тыртканнар. Севил ол хүннүң эрткенин безин орта эскербейн барган. Назыныының иштинде бир-ле дугаар өске бажыңга хөглеп хүнзээн. Кол чылдагааны— Сергей-биле кады үе эрттирикээни боор. Соонда ол хүнну катап сактырга, чуруттунуп артып калган чүве: үнүп орар хүн хаяазында Маадырның овур-хевири, а хүн ажа бергенде, ону арай деп тып алган аваазының хөлчок элдепсинген ак арны, мунгарал долган ийи улуг кара характары-ла. Ол хөглээшкин хүнү Севилдиң сагыжынга кандыг-даа онзагай, турасказалдыг өске чүнү-даа аттырбаан. Харын-даа, амгы бо хөйну көрген чурттагазында хамык-ла бак чүвенинг дөзү ол хүн эгелээн деп чүвени угаап билген. Серен угбайның аалчылары. оон эштери арагага туралыг балүк деп сурагжаан улгады бергеи херээжен улус. Олар Севилдиң чаражын кайган, ажыы-биле мактаарга, стол артынга улуг улус-биле деп-ге хүндүлээрге, оон бажы дескинип олурган.

Ол бажындан ону бажың эзлери үндүрер-даа үе чок. Зина харын-даа ону «генгей»-даа дигилээн, Сергей база туруп кээп, Севил-биле кады олурупкан улус хөглелип, хөөрээн олурган. Севил кутказ арагадан баштай шиитпирлиг ойталаан. А ону Сергей кочулап үнген: — «Ой, бо кижинер ам-даа чаш школачы хевээр мен деп бодап орар эвеспе, хөөкүйнү? Эй, Зин, мээң дуңмам улуг кыс деп чүвени бо эжинге көргүзүвүт». Оозу «силерниң кадыкшылыңар дээш, үгбаларым» дээш ток-ла кылган. А демгe үгбайлар, авазы аажок каттыржып, адыш часкап, Серен үгбайны-даа мактаарлар: «Оо, сээн оглуң биле кызың улуглa кижилер-дир, чүнү-даа билир, ыланғыя улус хүндүлээриинге бо шагның кижизидилгезинден чыдып калбаан, магалыг ава-дыр сен, эжим». А Севилдиң арны изип, бодунуң «чыдып калганынга» арай эпчоксуиуп ооган.

... Севил. авазы, бичии дунмазы Долгар үжелээ чурттап чораан. Оларның авазы, Севил бичии турда-ла, аар аарыгдан мөңээп. Чоокка чедир даайлары, кыргап-адазы оларга аажок дуза болуп чорааннар. Бирлеп ол кезек аймактың чаңгыс дазылы дег, Мумба ирей — Севилдиң кыргап-ачазы диригзе чөрда, шупту төрелдерии быжыглап, тудуштуруп чораан. Олар аймаа-биле арага-лары яшпес, чаагай чаңчылдарны сагыыр, улуг адазындан мурнай сөс-даа чугаалавас, чем эгелевес, ботботтарынга дузалажыр демибиле сурагжаан, чоңга хүндүлүг чораан улус. Улуг кыргаи мөчүүр мурнунда, суурга бир хурал үезинде, амгы аныяк-өскенниң кижизидилгезинин багай чылдагаанынга чоннуң чаңчылдарын үттүп бар чыдарында деп чугаалаан. Ынчан суур аныяктары, ыланғыя арагага туралыг белүктер аңаа удурланып, кыргаиы «чыдып калган бузунду» деп кочулап туроаннар.

Каш чыл бурунгаан хөй төрел-дөөгүл тарап, думчук боран чурттай бергеннер. Удаваанда улуг чеңгелеп бакташкан уржуунда, районну бир кылдыр даайлар тарадыр кеже бергеннер. А Севилдиң авазы — Саар үгбай, ол акыларының чаңгыс кыс дунмазы чораан болгаш, чоок төрелдериниң чаңчыккан эвиинин бууразарынга улуг бачыгдаан. уругларын бут кырынга тургузуп аарын бодап, ажылче бажы-биле сундуга бергеи. Ол черле ажылга кызымак кижи, улус оиу хөлчок хүндүлээр. Ону көдээ Совет даргазыиыга соңгуп алган. Ол улам-на чай чок апарган болгаш, бажың ажылы колдуу Севилдиң холдарынга арткан, авазы аңаа бүзүрээр, оорганаыр. Ындыг дыш чок чымыштыг ажылдаи болган боор, сөөлгү чылда оон чүрээ аарыыр апаргаи. Көдээ Совет шугумунаи авазы арагалаар калдайлар бөлүү-биле бо-ла тутчу бээр...

Бо-ла бүгү Севилдиң бажыига кезек када кирген. Ынчалза-даа, бо будуттуиган, таакпылаан, яңнаыг кеттинген улуг үгбайлар оон-биле чазык, хүндүлүг хөөрежип олурганнар. Оон-биле ынчаар, улуг улус-биле дең эрелиг хылдыр кым-даа чугаалашпайн чораан болгаш, аңаа солуи болган. Ол темек сеткили-биле бо байдалды бодунуи-на төлептиннии база Сергей-биле оон онзагай хамаарылгазының түнелии деп бодап орган. Ынчангаш ол үгбайларны база хаиган сеткили-биле эмнээнии көрүп орган. Шынында, оон авазының суурда чок дээн хүндүлүг ат-алдарының ачызы, бо оон «дайзыннары» болур хөрээженнерии, оон ааш-биле боттарын үүнче тыртканнар. Севил ол хүннүң эрткенин безин орта эскербейн барган. Назыныының иштинде бир-ле дугаар өске бажыңга хөглеп хүнзээн. Кол чылдагааны— Сергей-биле кады үе эрттирикээни боор. Соонда ол хүнну катап сактырга, чуруттунуп артып калган чүве: үнүп орар хүн хаяазында Маадырның овур-хевири, а хүн ажа бергенде, ону арай деп тып алган аваазының хөлчок элдепсинген ак арны, мунгарал долган ийи улуг кара характары-ла. Ол хөглээшкин хүнү Севилдиң сагыжынга кандыг-даа онзагай, турасказалдыг өске чүнү-даа аттырбаан. Харын-даа, амгы бо хөйну көрген чурттагазында хамык-ла бак чүвенинг дөзү ол хүн эгелээн деп чүвени угаап билген. Серен угбайның аалчылары. оон эштери арагага туралыг балүк деп сурагжаан улгады бергеи херээжен улус. Олар Севилдиң чаражын кайган, ажыы-биле мактаарга, стол артынга улуг улус-биле деп-ге хүндүлээрге, оон бажы дескинип олурган.

Ол бажындан ону бажың эзлери үндүрер-даа үе чок. Зина харын-даа ону «генгей»-даа дигилээн, Сергей база туруп кээп, Севил-биле кады олурупкан улус хөглелип, хөөрээн олурган. Севил кутказ арагадан баштай шиитпирлиг ойталаан. А ону Сергей кочулап үнген: — «Ой, бо кижинер ам-даа чаш школачы хевээр мен деп бодап орар эвеспе, хөөкүйнү? Эй, Зин, мээң дуңмам улуг кыс деп чүвени бо эжинге көргүзүвүт». Оозу «силерниң кадыкшылыңар дээш, үгбаларым» дээш ток-ла кылган. А демгe үгбайлар, авазы аажок каттыржып, адыш часкап, Серен үгбайны-даа мактаарлар: «Оо, сээн оглуң биле кызың улуглa кижилер-дир, чүнү-даа билир, ыланғыя улус хүндүлээрииге бо шагның кижизидилгезинден чыдып калбаан, магалыг ава-дыр сен, эжим». А Севилдиң арны изип, бодунуң «чыдып калганынга» арай эпчоксуиуп ооган.

... Севил. авазы, бичии дунмазы Долгар үжелээ чурттап чораан. Оларның авазы,

Башкыларның туризчи слёду

ОН АЛДЫГЫ УДАА

Үш хүн үш хевирге болган

Туризм — спорт. Бир эвес оон дутайын ынча деп тер болзувусса, ким-даа маргышпас. Туризм— дыштанылга. Борта хамаарыштыр кижилерниң бодалы база-ла чаңгыс зай болур. Туризм — кадыкшыл. Ындыг бодал база-ла шын, ынчангаш удурланышкак сеткил ынчан база-ла үнмес. Ынчангаш туристи походтар, слёттар, ужуражылгалар туризминиң кижиниң ниити кадыкшылыңга хамаарыштыр хөй талаларлыын ол бодалдар илередип турар ышкажыл. Оон ындыг ажыктыын билир кижилер хостуг үе-шагын спорттуң бо хевиринге бүрүвүү-биле берип чоруур. Оларның саны ам бистиң республикада чылдың-на көвүдеп орар. Туризм талазы-биле маргылдаалар районнарга, республикага чылдың-на эртип турар. Эрткен неделяда ындыг туристи слёттү республиканың башкылары эртиргеп. Ол слёт Кызыл хоорайдан ырак эвесте Көк-Тей арыының иштиге болган.

Слёттүң байырлыг ажыдыышкынынга республиканың он үш районундан келген башкылар коллективтерге киришкен. Аяда чүгле Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга районнарның, Кызыл хоорайның төлээлекчилери келбээн. Улуг эвес алаактыг долгандыр майгын-на, майгын. Кайы районуң төлээлери кайы майгында турарын билип алыры белен: майгынарның эжиктеринде адрестерин айтып каан.

Ажылыышкын айыттынган шагында эгелээн. Командаларның капитаннары слёттүң начальныгы И. Н. Султановага рапорттарын дараалаштыр берип турган. Туристи слёттүң тугун капитаннар көдүргеп.

Тыва АССР-ниң улус өөредилге министрииниң оралакчызы Я. В. Сарбаа бо туристи слёттү В. И. Ленининиң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл болганынга база Тиилелгениң 45 чылынга тураскаадып турарын демдеглээш, слёттүң киржикчилеринге кадыкшылды, спортчу чедиишкиннерин күзээн.

Башкыларның республика слёду үш хүн үргүлчүлээн. Бирги хүн олар черниң уг-шиин тыварынга маргышкан. Слёттүң ол хевири эгелээр мурнунда республиканың аныяк туристер станциязының директору, слёттүң начальныгы И. Н. Султанова-биле беседа кылдым. Ирина Николаевна мээң салган айтырыгларымга ынчаар харыылаан:

— Моон мурнунда чылдарда башкыларның республика слёдун чылдың-на эрттирип турган бис. Чамдык организастыг айтырыгларны шинтирлээринии бергезин өөредип көргеш, мындыг чергелиг туристи слёттү ийи чыл болгаш бир катап эрттирер деп шинтирилээн. Амгы маргылдааны он алдыгы удаа эрттирип турарывыс бо. Мында он үш команда киржип турар. А-Чадаанадан ийи команда киржип келген. Команда бүрүзүнүң составында он кижи бар.

Республика чергелиг туристи слёттү эрттирип турарының сорулгазы болза туристи кадрларны белеткээри, оларны өөредири, өөреникчилерни тереэри черинге, бойдуска ынак кылдыр кижизидери, аяа хандыкшыдары. Бо чылдың эгезинден бээр районнарга ядгы-аңгы угланышкынынг туристи слёттар болгулаан. Гидрологияга, минералогияга база ботаника эртеминге хамаарышкан шинчилелдерни ол слёттарга эрттиргилээн, бодунга ажыктыг чүүлдерни команда бүрүзү билип, боттарының үш бүрүдеги практиктиг ажыл-херектеринге ажыглап турарлар.

Бо слёттүң баштайгы хүнүнде черниң уг-шиин тыварынга команда бүрүзү киржир. Даңгазында олар хымалда-туристи маршруду-биле эртерлер. А үш дугаар хүнде шаптараазыныыг дистанцияларны эртеринге — шапкын сугну кежериинге, кадыр-берт черни куду баларынга, оон-даа чүүлдерге билиин, мергежилин, дуржулгазын көргүзерлер.

Даңгазында Чөөн-Хемчик районнуң командазын удуртуп келген Чадаананың № 3 школазының тыва дыл башкызы Т. М. Куулар-биле база чугаалаштым. Татьяна Маннай-ооловнаның чугаазы бодур:

— Бистиң школавыста туризм талазы-биле ажыл багай эвес тургустунган. Бо ажылга школаның администрациязы улуг дузаны чедирип турар. Директорувус Анна Салчаковна Ооржактың талазындан деткимче улуг. 1971-73 чылдарда республикага, а оон бээр үелерде районга үргүлчү-ле шаңналдыг черлерни бистиң командавыс эзелеп келген. Туризм талазы-биле тайылбыр ажылы өөреникчилер ортузунда чедингир, эки. Оларның аңаа хамаарылгазы, киржилгези багай эвес. Туризмни бодум хуумда кадыкшыл кылдыр санаар мен. Арыг агаарга чоруурга магалыышкажыгай. Чүгле төрээн черииң каас-чаражыңга ынакшып, аңаа хандыкшыыр эвес, а долгандыр турар хүрээледи — үнүштерин болгаш дириг амытаннарны таныл, оларның дугайын билип алыры, мен бодаарымга, ыланғыя өөреникчилерге кончуг ажыктыг, өөредиглиг.

Мен бодум туризмни школага, районга сайзырадыр талазы-биле ажылга доктаамал киржип келдим. Бистиң школаның командазы район иштинге болгулаан слёттарга ийиги черден куду черле бадып көрбээн. Чоокта чаа эртекен районнуң башкыларының туристи слёдунга бирги черин ээлээш, республика чергелиг слётка киржир эргени чаалап алган бис.

Туризм өөреникчилериң күш-дамырын сайзырадырыгга, бойдус дугайында оларның билиин байлакшыдарынга, онужи билип алырынга дузалыг. Оон ынай тывынгыр, сагыңгыр чорукка база кижизидер.

Бистиң школавыста Аялга аттыг агитбригада бар. Ол колдуунда-ла өөреникчилерден тургустунган. Оон составында 15 кижи бар. Оларның концерт программазының кол темазы — бойдус. Агитбригаданың киржикчилери ындыг программазы-биле кожавыс Улуг-Хем районга аалдап чораш келген.

Туризм талазы-биле ажылды школага моон соңгаар-даа улам сайзырадыр, ону байлакшыдар, оон-даа экижидер дээш ажылдаар апаар бис.

Черниң уг-шиин тыварының маргылдаазы база-ла анаа— бөкпек-бөкпек талдар, терекпер, чадаң ыяштар шыпкан арыг иштинге болган. Манаа эки түнелдиң Чадаананың № 3 школазының коллективи көргускеш, бирги черии ээлээн. Ийиги черде — сүт-хөлчүлер, үшкүзүнде — каахемчилер болган. Хыналдатурисчи маршрутка этап бүрүзүн эртеря белен эвес болган. Чамдык киржикчилер маршруттуң оруулдан өскээр азып-даа тургулаан. Ынчалзадаа команда бүрүзүнүң кежигүннери мергежил, билиин аңаа берип, тиилелгеже чүткүлдүүн көргүзүп турганнар. Түнелиниде Барыын-Хемчик районнуң командазы тиилээн. Каа-Хем районнуң башкылар коллективи ийиги, а Улуг-Хем райондан келген спортчулар үшкү черни алган.

Турисчи техникага шаптараазыларны, моондактарны шалып дүрген эртер талазыбиле бедик мергежилдиин Чөөн-Хемчик районну төлээлеп келген Чадаананың № 3 школазының командазы көргүскен. Олар тиилекчилер болганнар. Дараазында черлерни Таңды, Тожу районнарның төлээлекчилери ээлээн.

Үш хүн үш аңгы хевирге болган турисчи слёттүң маргылдааларының түнелиниде иштиң бирги черже Сүт-Хөл районуң командазы үнген. Барыын-Хемчик биле Чөөн-Хемчик районнарның коллективтери ийиги, үшкү черде болганнар.

Шанғыр-оол ДОРЖУ.

КАТАП ТУРГУССА

Мен болүм Кызыл районуң Каа-Хемде чурттап турар мен. Каа-Хем биле Кызыл аразынга эртенги шактарда чорууру дыка бергедээп. Оон бир чылдагааны Каа-Хем суурнуң педучилищe чаңгыл чаа школа тудуп каан. Энир чылга чедир № 12 школаның өөреникчилеринге 14 дугаар автобус бодуунуң маршруду-биле халып турган. Ам ол автобус шуут читкен.

Бо дугайын пассажирлер АТБ-ниң баштаар черинден дээп. № 14 автобустуң катал чоруп эгелээрин улуг идегел-биле манап тур бис.

Артис-оол МОНГУШ.

УЛУСЧУ НАЙЫРАЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Бо чылгы чайгы хүннерниң кызылчыларга болгаш найысылалдың аалчыларынга культура, уран чүүл талазы-биле өөрүшкүүү, сонуургалды экелип турары өөрүнчүг. Аалчыларывысты үткүп, оларның уран талантызын магадап көрүп, үдеп четтикпейн турар бис. Бо хүннерде тыва черде Моол Арат Республиканың Завхан аймаандан делегация, Бурят АССР-ден аалчылар уран чүүл, культура, литература болгаш кино хүннерни эрттирер дээш чедип келген.

Ахы-дунма МАР-ның бистиң республика-биле кызыгаарлашкан аймактары-биле найыралчы харылзаалларны доктаамал тудуп келген бис.

Моол-совет калы ажылдажылга чыл келген тудум-на бүгү хемчеглер-биле калбарып, ханылап турар. Амыдыралның бүгү алырларын — экономиканы, политиканы, идеологияны, культураны ол хаара туткан, чаа-чаа утка-шынар болгаш хевирлер-биле улам байлакшып турар.

Моол өөнүктерниң бистиң республикага культура хүнери эрте бээрге, июльда бистиң филармониянын артистери ол аймакче аалдап барып, тыва чоннуң уран талантызын, чаагай чанчылдарын ол черниң арат чонунга бараалгадыр.

Завхан аймактан келген делегацияда театр артистери, аймакта ном үнүдүрер черниң, кино ажылдакчылары, чурукчулар чедип келген. Оларны Моол-совет найырал нинтилелиниң төлээзи, нам ажылдакчызы эш Бавудорж болгаш аймактың культура киллизиниң эргелекчизи Б. Цэвэргээн олар удуртуп, баштап чоруур. Моол аалчыларывыстың сөөнеп эккелгени чураан чурук-тарынган (Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинилел музейинде акы-дунма моол чурукчуларның чураан чурук-тарының (делгелгези база ажыттынган), кинофильминериинден, театр уран чүүлүнден Моолдуң шаандагы, амгы амыдыралын билип алыр бис.

Моол өөнүктер июнь 10-да болуур моол, бурят, орус, тыва артистерниң каттышкан улуг концертинге киржир. А июнь 11-де культура хүннерин Кызылга хөгжүм-шин театрынга боттарының оюн көргүзүү-биле хаггаш, республиканың районнарынче аъттанып-тар.

Валентина САТ.

Окаан Чыртакпаевна ЁНЗАК

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, республика чергелиг (РСФСР) персоналдыг пенсионер Окаан Чыртакпаевна Ёнзак үр үеле аар аарып келгеш, 69 харлыында бо чылдың июнь 8-те мөчээн.

Окаан Чыртакпаевна күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын Тываның «Хүндүлеалдың Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театры тургустунары-биле кады эгелээн. Театрга ажылдап келген чылдарында орус болгаш даштыкы классиканың, амгы совет болгаш даштыкы драматурглариның, а ол ышкаш тыва авторларның шилериинде хөй санныг овур-хевирлерни тургускан. Артистиң ойнап чораан овур-хевирлери амыдыралчы, чырык, көскү болгаш кижизиг шынарлары-биле онзаланыр. Кымнарның овур-хевирлерин ол дээрге — «Козы-Корпеш» деп казах тоолчургу чугаала Макпал, В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзинде Хорлуу, К. Кудажының «Инчеек» деп комедиязында Чамаа, В. Көк-оол биле С. Пюрбюнүң «Найырал» деп шинзинде Маңмаа, Н. Хикметтин «Ынакшыл дугайында тоолчургу чугаазында» уруг алыкчызы, Шилернин «Кара сагыш болгаш ынакшылында» Мяллеонин кадайы, А. Островскийниң «Чаннышында» Феклуша, «Чырып турза-даа, чылытпас» деп шинзинде Залешина, В. Шатровтуң «Революцияның адыбиле» деп шинзинде чижек садыгжы дээш, оон-даа өске овур-хевирлер-дир.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының сөөлгү хүннеринге Окаан Чыртакпаевна Тываның «Хүндүлеалдың Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театрынга тургустунары-биле кады эгелээн. Театрга ажылдап келген чылдарында орус болгаш даштыкы классиканың, амгы совет болгаш даштыкы драматурглариның, а ол ышкаш тыва авторларның шилериинде хөй санныг овур-хевирлерни тургускан. Артистиң ойнап чораан овур-хевирлери амыдыралчы, чырык, көскү болгаш кижизиг шынарлары-биле онзаланыр. Кымнарның овур-хевирлерин ол дээрге — «Козы-Корпеш» деп казах тоолчургу чугаала Макпал, В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзинде Хорлуу, К. Кудажының «Инчеек» деп комедиязында Чамаа, В. Көк-оол биле С. Пюрбюнүң «Найырал» деп шинзинде Маңмаа, Н. Хикметтин «Ынакшыл дугайында тоолчургу чугаазында» уруг алыкчызы, Шилернин «Кара сагыш болгаш ынакшылында» Мяллеонин кадайы, А. Островскийниң «Чаннышында» Феклуша, «Чырып турза-даа, чылытпас» деп шинзинде Залешина, В. Шатровтуң «Революцияның адыбиле» деп шинзинде чижек садыгжы дээш, оон-даа өске овур-хевирлер-дир.

Театр уран чүүлүнге чедип алган чедишкиннери дээш анаа «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» деп хүндүлүг атты 1976 чылдың март 25-те тывыскан. Ол «Шылгараагай күш-ажыл дээш» деп медальбиле, В. И. Ленининиң төрүттүнгенинден бээр чүс чыл оюнга тураскаатказын медальбиле, РСФСР-ниң Культура министерствозунуң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткан.

Үш үргүнү өстүрүп кижизиткен ынак ава амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир бодунуң театрынга, ынак ажылынга баран боон келген. Оон чыртыкылыг тураскаалы кижилерниң чүректеринге кезээде артып калыр.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, Тываның «Хүндүлеалдың Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театры, Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилели.

ЧАРЛАЛДАР

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга июнь 10-да Тыва АССР-ниң уран чүүл коллективтериниң киржилгези-биле Күрүненин «Саян» ансамбли, «Тыва», ВИА «Аян», «Азия төвү» фольклор ансамбльдериниң, ол ышкаш МАР-ның Завхан аймактың болгаш Бурят АССР-ниң «Енисейде Азия төвү» деп театржыткан улуг көргүзүглери болур.

Эгелээри 18 шакта.

* * *

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының абонемент, национал-чурт шинчилел, уруглар, справка-библиография килдистериниң база библиотекалар аразының абонемент секторунуң күрүне башкызының эрги бажыныче (Ленин кудумчузу 21) көже бергеинге дыынадып тур. Ажылдаар шактары эргидеги хевээр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 12-13 сериялары. 10.20 Бүт бөмбүү. Делегей чемпионады. Бразилия биле Швециянын шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 11.20—12.20 «Бүзүренчигдээ болза, элдептиг». 16.30 «Ye». 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей чемпионады. Бразилия биле Швециянын шилиндек командалары. 19.15 Бис болгаш Ирландияның шилиндек командалары. 19.15 «Филиппинниң фиестазы» ансамбльдиң оюнкөргүзүү. 19.45 Орук шимчээшкинниин айыыл чок чоруунун талазы-биле телерадиодамчыдылгаларының I бүгүзээлел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. 20.15 Хөгжүмүлер хөгжүм гитайында. 21.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула интервью. 22.40 Н. Чепрага ырлаар. 23.05 «Сөс» деп литература уран-чечен программа. 01.00—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Коста-Рика биле Шотландияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 10.30 Ритмниг гимнастика. 11.00 Уругларга фильм. «Рассмус — тояанчы». 1-ги сериязы. 12.05 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.40—13.50 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Көдээ амыдырал». «Мурнакчы дуржулганы — бүдүрүлгээ». «Совет Тыва» совхозтуң социал-экономиктиг нарын айтырыглары». 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кезеңге херээ иствээр килдис телефонда...» Репортаж. «Часкы келлиртиишкин». «Солуч кижибиле ужуражылышкын». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей чемпионады. Бельгия биле Мурнуу Көрейниң шилиндек командалары. 01.00—04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильм. 18.15 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 18.55 «Стакан ишти суг». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

ИЮНЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 14-15 сериялары. 10.30—11.30 Бүт бөмбүү. Ирландия биле Англияның шилиндек командалары. 16.30 «Ye». 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Коста-Рика биле Шотландияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 10.30 Ритмниг гимнастика. 11.00 Уругларга фильм. «Рассмус — тояанчы». 1-ги сериязы. 12.05 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.40—13.50 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы. 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.15 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 20.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 сериялары. 22.00 «Ye». 22.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испания. 9.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.00 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». 1-ги сериязы. 12.05 «Чыланнар көкпаларынга чугаалар». Хоочун чылан тудукчузу Ю. А. Орловтуң дугайында барымдаалыг телефильм. 12.25 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.50—13.55 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 6-гы фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Кызыл көртүгеш», Красноярскиниң күрүненин оперетта театрының шиизи. 19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де— Медицина ажылдакчызының хүнү». «Экологияның хүн демдеглели». «Чай болгаш уруглар». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испанияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чылдагаан». Ставрополь крайның кэдээ ажыл-агыйының напын айтырыглары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ИЮНЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чыл үелери». Июнь. 9.30—10.30: «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 16.30 «Ye». 17.00 Уругларга шагы. 18.00 Найыралдың меридианнары. Концерт. 18.45 «Чылдар эрткенде ужуражылышкын». Радио болгаш тележурналист Ю. В. Фокинниң чогаадыкчы ажылының дугайында телеочерк. 19.20 Удмурт АССР-ниң күрүненин «Италмас»-ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 20.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 сериялары. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Россияның партия конференциязынга утказыттыр Политиктиг чугаалажылгалар. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Мурнуу Көрейниң шилиндек командалары. 9.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары. 10.15 «Хөглуг карусель». Мультфильм. 10.25 Уругларга фильм. «Расмус — тояанчы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.15—13.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы. 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де — Медицина ажылдакчызының хүнү». «Чурттаар орангажыың—2000». Делегей байлалының дугайында беседа. Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Испанияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чылдагаан». Ставрополь крайның кэдээ ажыл-агыйының напын айтырыглары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ИЮНЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 сериялары. 10.30 «Карма». Н. Рерихтиң өөнүү чогаалчы А. Хейдоктуң салым-чолунуң дугайында. 11.00—12.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 16.30 «Ye». 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.15 «...16 харга чедир болгаш ооң улуг назы». 20.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 сериялары. 22.00 «Ye». 22.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испания. 9.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентина биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.00 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». 1-ги сериязы. 12.05 «Чыланнар көкпаларынга чугаалар». Хоочун чылан тудукчузу Ю. А. Орловтуң дугайында барымдаалыг телефильм. 12.25 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.50—13.55 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 6-гы фильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Кызыл көртүгеш», Красноярскиниң күрүненин оперетта театрының шиизи. 19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де— Медицина ажылдакчызының хүнү». «Экологияның хүн демдеглели». «Чай болгаш уруглар». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Каменрун биле Румыниянын шилиндек командалары. 01.00 — 04.00. Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильм. 18.15 Татар АССР-ниң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 18.55 «Стакан ишти суг». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 сериялары. 10.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 11.30 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле Румыниянын шилиндек командалары. 12.30 — 13.10 «Ye». 18.10 Барымдаалыг фильм. 18.45 Объектив. 19.20 Хөгжүмде ыры. 19.40 Мультфильм. 19.50 Депшилге. Информация. Реклама. 20.20 Күүседикчи хөгжүмчүлериин П. И. Чайковский аттыг IX делегей фестивалының байырлыг ажыдыышкыны. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг. «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.25 «Ол болган... болган...» 23.55 «Көрүүшкүн». 01.25—01.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.20 «Орус сам». Самчыларның бот-тывынгыр ансамбльдериниң оюн көргүзүү. 10.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Колумбияның шилиндек командалары. 11.15 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионнарның сүмелери». 12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.30 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 13.30 — 14.30 «Күрүне кызыгаары». 6-гы фильм. 2-ги сериязы. 18.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктарга программа. 19.55 Медээлер. 20.00 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.20 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Стакан ишти суг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.05 — 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.05 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 Литературужу Иркутск. 11.30 «Италияга 5 хонуг». 12.15 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. «Май ай тургаш». Уран-чечен фильм. 14.05 Спектр. 14.35 «Дириг амытаннар оранында». 15.40 Политиктиг путаалар. Телекөвүрүг Москва — Ленинград—Кемерово». 16.40 Өг-бүле экраны. «Өскериикчи». Уран-чечен фильм. 18.20 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 Делегей панорамазы. 19.40 Мультфильм. 20.00 Ырлажылынар, өөнүктер! 22.00 «Ye». 22.30 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 23.35 Бөгүнгү Польшаның нарын айтырыглары 01.05— 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чурттагга магалыг». Уран-чечен фильм. (Италия). 10.00 Мультфильм. 10.15 Бүт бөмбүү. Делегей чемпионады. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 11.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы ГФР биле Каттышкан Араб Эмираттарының шилиндек командалары 13.45 Хөгжүмнүг видеоканал. 15.45 Депшилге. Информация. Реклама. 16.15 Видеоканал «Совет Россия». 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.45 Мультфильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы. Төнгенде— Дүнеки сеанс. «31-ги килдистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

ИЮНЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. 10.00 «Ада-чурттуга баралын болуруу». 11.00 Эртенги хоолазыкининг программа. 11.30 «Аян-чоруккулаар клуву». 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Көдээдеги дамчыдылга». Панорама. 14.15 «Венада час». Концерт. 14.45 Уругларга фильм. «Буратиноның ужуралдары». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 17.00 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 Таңды дугайында фильм-концерт. 20.00 ССРЭ-ниң улус депутады С. Б. Стайкевич. 20.45 «Дайын». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 «Моңге үүлдер дугайында бодалдар». 22.45 «Кадыкшыл». Медицина ажылдакчызының хүнүнге. 00.00 —01.25 «Дүн хөглүг-ле болган». Уран-чечен публицистиг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Молдавияның хөгжүмнүг аас чогаалының конперти. 9.00 «Бистиң студияда Антон-квартет». 9.15 Телепрограмма «Өг-бүле». 10.15 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Швеция биле Шотландияның шилиндек командалары. 11.15 Мультфильм. 11.30 «Аян-чоруккулар клуву». 12.30 «Истелгелиин тодаратканы болза...». Уран-чечен фильм. 14.00 Мультфильм 14.15 Видеоканал «Совет Россия» 16.45 Планета. Делегей программазы. 17.45 «Парлалга клуву». 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Экии, эргимим». М. Суворова ырлаар. 20.40 Коллаж. 20.45 П. И. Чайковскийниң ады-биле холбашкан черлер дугайында. 21.15 Шаандакы болгаш амгы ырылар. 22.00 «Ye». 22.45 — 01.05 Бүт бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Египеттиң шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга.

КИНО

ИЮНЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Черные ступни» 9.10, «Песня табуиңяка» 14.00, «Ситара» 11.00, 16.00, 19.00 шактарда.

Видеозал: «Всемогущий» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30- шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подвет навигатора» 10.00, «Авария» — дочь мента» 12.00, 14.00, 20.00 «Под принуждением» 16.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Транзит-Ванди» 13.00, «Где 042» 14.30, 17.40, «Приключения гайдука Ангела» 16.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Канрынская девушка и пхеньянский парень» 13.00, 16.40, «Атлантик-сити» 14.40, 18.10 шактарда.

ИЮНЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ситара» 10.00, 13.00, 16.00, 19.10 шактарда.

Видеозал: Сборник культфильмов № 5 9.30, «Гонки «Пушечное ядро» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проходят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.00, «Серебряные трубы» 10.20, 13.20, «Процесс» 15.00, 19.30, «Легенда о матери» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Идеальное преступление» 14.00, 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Под принуждением» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ЕНИСЕЙ» к-б: «Авария» — дочь мента» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
12
вторник
№ 133 (14333)

1925 чылда үндезилеттингеш
Өртээ 3 кеп.

Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң

КЫЙГЫРЫЫ

СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели «Республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга» Кыйгырыгны чугаалажып көргеш болгаш ону хүлээп алган. Партия, профэвилел болгаш комсомол органнарынга, күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчуларынга Кыйгырыгны төпке-даа, чер-черлергедаа хуралдарга болгаш хамыктың мурнунда ажыдап турарынар будүрүлгенерге күш-ажылчы сагылга-чурумну херек кырынга бижырганар, эки тура улусчу дружиналарның ажылынга идепкейлиг киржип, милицияга дузалаарының ажылчын отрядтарынче боттарыңарның эң эки төлээлекчилеринерни чорудунар, уруглар болгаш элээдилерни кижизидер талазы-биле өг-бүлеге база школага дузадан көргүзүнер.

Кем-херек үүлгедиишкини болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди кадбартырынга комсомол организацияларының болгаш аныяктарның өске-даа организацияларының ролю канчаар-даа аажок улуг. Аныяк оолдар болгаш кыстарның боттарын киништирип тургаш, школаларга, профтехучилищелерге, ортумак тускай болгаш дээди өредилге черлеринге, студентилер общежитиелеринге үлегерлиг корум-чурумну тургузар херек. Комсомол организациялары аныяктарның дыштанылгазын болгаш хостуг үезин чөп ажыглаар дугайында сагыш салып, күш-культура-кадыкшыдылга болгаш культура-массалыг ажылды организастаарын боттарының холунга алыры эргежок чугула.

Ада-иелерни, улуг салгалдың кижилерин кыйгырып тур бис!

Эргим эштер!

Боттарыңарның уругларыңарның кижизидилгези дээш хамысалга силерге онаажырын утпаңар. Оларны күш-ажылга кижизидиңер, нинтиге ажыктыг күш-ажылче хаара тудуңар, хоойлуну болгаш нинтилелди хүндүлээр чорукка, национал бот-медерелге болгаш интернационализмге, ат-алдарга болгаш төлептиг мөзүг-шынарга оларны кижизидиңер.

Күш-ажылга, нинтилел амыдыралынга чайыгарынга, дыдыралга шын турушту тып алырынга аныяктарга дузаларынче партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын кыйгырып тур бис.

Парлалганың, телевиденнеңиң болгаш радио дамчыдылгазының ажылдакчыларынга онзагай сөзүвүс бо. Профилактика болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарны узуткаар талазыбиле кылдыңып турар ажылдарны доктаамал чырыдыңар, бистиң мурнакчы кижилеривистиң, өг-бүлелериниң, күш-ажылчы коллективтериниң эки дуржулгазын, төлептиг мөзүшынарын болгаш сагыш-сеткилиниң арыг-шынчызын чедингир көргүзүңер! Кем-херек үүлгедишкиннерин, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни база бистиң чогумчалыг чурттаарывыска, ажылдаарывыска болгаш дыштанырывыска шаптыктан турар өске-даа бүгү чүүлдерни тывылдырып турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны дидим көргүзүңер.

Чогаалчыларже, чурукчуларже, композиторларже, театрның болгаш филармонияның артистериңче, эртем ажылларыңче көрүңүн тур бис. Силерниң чалбыыштыг сөстеринер, угаан-бодалдарынар болгаш сагыш-сеткилиңер бистиң хоорайларывыска болгаш суурларывыска, бажың бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге оожургалдыг амыдыралды эгидеринге дуза болзун!

Республикада нарын оперативтиг байдалдың тургустунганы-биле холбаштыр кем-херек үүлгедишкини болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселдиң эң шиитпирлиг болгаш дээштиг хемчегларин алыр талазы-биле милицияның база хоойлу-дүрүм камгалаар өске-даа органнарның ажылдакчыларынга улуг болгаш чөптүг негелдерни ажылчы чон тургузуп болур эргелиг.

Олардан профессионал мергежилди, эгелекчи болгаш харысалгалыг чорукту, оператив-албан ажыл-чорудулгазын болгаш күш-ажылчы коллективтер, хөй-нинти-биле харылзаалларын сайзырангайжыдарын олардан негээр эргелиг бис. Оларның кол соруглазы— хоойлу-дүрүм үрээшкинниң чаңгыс-даа факт-барымдаазын илереткейн арттырбазы, кеземениң чайлаш чогун хандырары.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Республикага кем-херек үүлгедикчилериниң тавангайларының аланда чер хып турар байдалды тургузуп алыры бистиң кижи бүрүзүнден хамааржыр.

Кады күженишкиннерниң, чайгыдыш чок херек кырында ажылывыстың түннелинде бистер республикага оперативтиг байдалды чогумчалыг кылдыр тургузуп, кем-херек үүлгедикчилеринге болгаш корум-чурум хажыдыкчыларынга чогуур харыны берип шылдаар бис дээрзинге идегээри күзенчигдир. Хамаатыларның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн, амы-тының болгаш кадыкшылын камгалаары—бистиң нинти хүлээлгевис болур.

М. ТЭТЧЕРНИҢ АЯН-ЧОРУУ ДООЗУЛГАН

Совет удуртулганың чалаакы-биле бистиң чуртувуска албанның аян-чоруун кылып чоруп турган Великобританияның Премьер-министри М. Тэтчер июнь 9-та Киевче чорупкан.

Аэродромга ону ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков болгаш албанның өске-даа кижилери үдээп.

* * *

М. Тэтчер ол-ла хүн Киевке чедип келген. Аэродромга ону УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. А. Масол болгаш албанның өске-даа кижилери уткаан. Бедик аалчы Британияның делгелгезин тургускан Украинаның Улус ажыл-агыйының чедиишкинериниң делгелгезинге барган. М. Тэтчер делгелгевиң экспозицияларын сонуургап көргеш соонда, Великобританияның ССРЭ-де хүннерингге дүүштүр чорукту турар элээн хөй хемчеглерге олурушкан.

Республиканың Чурукчулар бажыңынга британ номнарының болгаш солун, сеткүүлдериң делгелгезинге чораап, бөлүк совет аныяк эртемденнерге стипендияларны тывыскан. Ол эртемденнер Великобританияга эртем ажылы кылырынга белеткенип тураалар.

Британ чазактың удуртукчузу «Киевская Русь» кинотеатрга оон чуртунга кыйган эки шынарлыг телеаппаратураларны сонуургап көргеш.

Республиканың Дээди Совединге М. Тэтчер УССР-ниң улус депутаттары-биле ужурашкан. Ол-ла хүн УССР-ниң чазааның өмүнээзинден хүндүлүг аалчыга алдар кылдыр эртенги шайлалганы тургускан.

М. Тэтчер «Вечная слава» паркта Биздинмес солдаттың база Бабий яр деп черде фашистерге боолаттырып өлүрткен совет хамаатыларга, солдаттарга болгаш офицерлерге тураскаалга чечектер салган. М. Тэтчер хоорайга чоруп тургаш, Октябрь революциязы шөлге доктаагаш, машиназындан үнүп келгеш, хоорайның чурттакчыларының мурнундан британ улуска өөрүп четтиргенин илереткеш, бо школа болза аңаа-ла-бир өөредилге чери эвес, а улустарның найыралының демдээ болур деп чугаалаан.

М. Тэтчер бо байырлыг ёзулалга киржири менээ улуг аас-кежик-тир деп чугаалаан.

* * *

Великобританияның Премьер-министри июнь 10-да Арменияның Ленинакан хоорайынга чеде берген.

Аэропортка М. Тэтчерни Арменияның Компартиязының ТК-зының, бирги секретары В. М. Мовсисян, Армян ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. С. Маркарьянц болгаш хоорайның удуртукчулары уткаан.

Чер шимчээшкинниге таварышкан Ленинаканга англи чон 400 өөреникчи өөренир школаны белекке берген. Оон тудуу доозулган, байырлыг ажыдыышкын кылыры-биле англи чазактың баштыны ында чедип келген. Ленинакан хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы К. Д. Амбарцумян байырлыг ёзулалды ажыдып тура, хоорайның бүгү чурттакчыларының мурнундан британ улуска өөрүп четтиргенин илереткеш, бо школа болза аңаа-ла-бир өөредилге чери эвес, а улустарның найыралының демдээ болур деп чугаалаан.

М. Тэтчер бо байырлыг ёзулалга киржири менээ улуг аас-кежик-тир деп чугаалаан.

Сураглыг англи шүлүкчү лорд Байроның ады-биле адаттынган бо чаа школаны телевилеп кылырынга база тударынга ийи чурттуң специалистери бир демниг ажылдаан. Бичии чаштар—бистиң келир үелис. Бо школаны туттуруп берген мээн чуртум силериниң келир үедеги салгалыңарның чаагай аммыдыралынга үлүг-хуузун киирген. Найырал кезээде бистиң улустарывысты каттыштырып турзуп деп, ол чугаалаан.

В. М. Мовсисян харыы сес алгаш, Армян ССР-ниң Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң өөрүп четтиргишкин илереткеи бижиин тураскаал медаль-биле хады М. Тэтчерге тыпсып берген.

Великобританияның Премьер-министри ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Н. П. Лаверов, ССРЭ-ниң Великобританияда элчиин Л. М. Замятин, Великобританияның ССРЭ-де элчиин Р. Брейтвейт үдеп чоруп турган.

М. Тэтчер ол-ла хүн Киевке чедип келгеш, оон чуртунче ээп чорупкан. (СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съездиниң июнь 9-тагы эртенги хуралы элээн чидиг айтырыг-биле эгелээн. Республиканың Дээди Совединин Даргазы Б. Н. Ельцин хуралды ажыдып тура, медеглел кылган. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң шиитпирлээнии ёзугтаар Россияның чонунга кыйгырыгны кылган кижи мен. Күштерни каттыштырарынче болгаш дамаатты дугуржулгаларны кылырынче чонну кыйгырган мен. Мээң ол чугаамны Төп телевидение бижидип алгаш, ону дамчыдар дугайында дугуржулганы кылган чүве. Ындыг турбуже, ол чугаанны дамчытпаан, оон ужуру билдинмейн турар. Ынчангаш ол чорукту республиканың күрүне эрге-чагыргазының ээзи органын куду көргенин деп санаар мен деп, ол чугаалаан.

Бо айтырыг талазы-биле хөй кижи санал бергеш, ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң даргазын Съездиге чалаар деп түнелди кылган. Ол айтырыгны түр соксадып каап, депутаттар өске айтырыгларны чугаалажып эгелээн.

Азербайджандан дескеннерге материалдыг дузалажы көргүзер, оларны ажыл болгаш чурттаар чер-биле хандырар дугайында мооң мурнунда хүлээп алдынган шиитпирниң канчаар боттанып турарын дыңнаан. Амгы үеле Москвада болгаш Москва область та 14 муң ыдыг өг-бүле чурттап турар, а Бакуже 583 өг-бүле дедир көжүп чорукан. Ол кижилерни таарыштыр көжүрер, ажыл-биле хандырар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Чижээ, келир чылдың төнчүзүнге чедир 15 улуг хоорайның кайызынгадаа бирээзи-ле чүс квартиралыг бажыңны тудуп доозар. 1400 өг-бүле көдээ черлерже көжүп чоруй барган. Оон-даа өске хемчеглер алдынып турар. Азербайджанче дедир көжүрериниң дугайында чугаалажыышкынарны ол республиканың удуртулгазы-биле база кылып турар.

Бо чазын Башкирияга болган уерге таварышкан колхозтарга, совхозтарга болгаш хуу ажылдыг кижилерге дузаламчы көргүзер дугайында шиитпириниң эки күүсеттинин турарын депутаттар кичээнгейге алган.

Дээди Советтиң кежигүнериниң соңгулдаларының түүнелдерин саналга комиссиялының даргазы Ю. С. Сидоренко дыңнаткан. Республика Совединге 126 кижи соңгудаар ужурлуг турган, соңгуткаңы 81. Националлар Совединге 5 кежигүн чедир соңгутпаан.

ССРЭ-ниң Күртелерадио комитединиң даргазы М. Ф. Ненашев Съездиниң киржикчилеринге тайылбырны кылган. Депутаттар тайылбырны бүрүңү-биле хүлээп албаан болгаш ол байдалды сайгарып көөр түскай комиссияны тургузар деп шиитпирни хүлээп алган.

(СЭТА).

Бистиң аалчывыс

МИХАИЛ ТАЛЬ – КЫЗЫЛДА

Шыдыраага делегей чемпиону чораан, делегей чергелиг маргылдааларның болгаш шыдыраа Олимпиадаларының чаңгыс эвес удаа тиилекчизи, ССРЭ-ниң дөрт даңгыр чемпиону, сураглыг гроссмейстер М. Н. Таль воскресенье-де Кызылда чедип келген. Михаил Нехемьевич-биле найысылал Кызылдың шыдыраа спортунга сонуургадыгларның, республиканың «Билиг» нинтилелиниң болгаш спорт организацияларының төлээлекчилери-биле ужуражыышкыны ол-ла кежээ Политиктиг чыдыышкын бажыңында болуп эрткен.

Ол ужуражыышкынга хөй кижи чыылган. Улуг залды олар барык-ла долдур олурупкан. Ындыг болуру-даа чөп. Аалчыга хүндүткел, оон чогаадыкчы амыдыралынга сонуургал ол хире улуг турган. Ужуражыышкынны Красноярскинин көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалының директору, Тыва АССР-ниң Шыдыраа федерациязының кежигүнү Х. О. Ондар эге сөс-биле ажыктаан.

Делегейге алдаржаан гроссмейстериң шыдыраа спортун хөгжүдеринге киирген үлүүн, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ылыганнарга ол таныштыргаш, бежен чылдар ортан үезинде Ленинградка өөренип тургаш, шыдыраа ойнаарынга хандыкшылдыг кижи болгаш Тальга шүүт-ла ынакшыл бергенин, Москвага аспирантурага турганын, Михаил Таль-биле ойнаашыдараан уттурупканын сактып чугаалаан.

Дараазында РСФСР-ниң шыдыраа клубунуң төлээлекчизи Н. Е. Роговежкога сөс бергеш, Николай Ефимович киирге үнүп келген:

— Бисти чылыы-биле үткүп ап турарынарга улуу-биле четтирдивис. Ажыл-херекчи мындыг ужуражыышкын ийи талага ажыктыг болуруи билип тур мен. Тываны шоолуг билбес мен. Ынчалза-даа чамдык эштерни, чижээ, шыдыраачы Николай Шишигинии билир мен.

Соруглавыс — Тываның шыдыраачыларынга дузалаары, арга-сүмени кадары. Ону каш хонук иштинде шыдаптар боор бис деп бодап тур мен. Тывага 1946 чылда чордум. Оон бээр улуг өскерилгелер болган-дыр. Хоорай дыка өскен, сайзыраан, чаартынгандыр.

Чамдык удуртукчуларның талазындан шыдыраа спортун сайзыралыр ажылга мооидак кадаа бээринин уржуундан хөй-хөй черлерге шыдыраа клубтарының, секцияларның хандыкшылдыг турганын, тренерлерниң ажыл чок артып каарын, даштыкы чурттарже чоруй баргылаан шыдыраачыларның дугайын, аныяк шыдыраачыларны өстүрер, өөредир талазы-биле кандыг ажылдар кылдыныр турарын ол чугаалаан.

Индярде — гроссмейстер М. Н. Таль. Ону чыылганнар алмыш часкаашкыны-биле уткаан. Ол мынча дээн:

— Тыва чер чараш-тыр. Хүндүткел ёзузу-биле бисти үткүп алганы дээш илереткенге сөстерге каттыжып тур мен. Тывага чаңгыс-даа гроссмейстер чорбаанын билир мен. А чүгле Красноярск чурттуг шыдыраачы, ССРЭ-ниң ийи дакпыр чемпиону Лев Псахис каш чыл бурунгаар чораан болгай. Сураглыг чер көөр, чаа кижилер-биле ужуражыр дээш келдим. Ажыктыг дузаны силерге чедирер бис.

Бо чылгы планнарым улуг. Оон бирээзи Филиппинниң төвү Манила хоорайга болуп эртер зона маргылдаазынга киржир деп турарым. Аңаа чедиишкинниг киришкеш келзимзе, ону бо тыва чериң, силер бүгүдениң база чедиишкини кылдыр санаар мен.

Барбаан-чорбаан черим барык чок. А харын чүгле Африка дипке четпедим.

Михаил Нехемьевич кайы чуртка кажан, ким деп шыдыраачы-биле ойнап чораанын, Каспаров биле Карпов дугайында бодунуң бодалдарын, оларның канчаар ойнап турганын, кыдат база индий шыдыраачылар-биле ужуражылгаларын, чурттуң нинтилел-политиктиг амыдыралындан чыза калбайн ыорууруун, чурттуң чамдык регионнарында байдалдар дугайын чыылганнарга сонуургаткан.

Михаил Нехемьевич хөй санныг айтырыгларга солун болгаш долу харыыларны берген.

Дүүн ол «Херел» спорт залынга 25 кижиге удур баштайгы сеанстыг эрттирген.

Шанғыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: М. Н. Таль кызылчыларга хол үжүү салып берип тур.

Владимир САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок ийиги сессиязын 1990 чылдың июнь 29-та Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай,
1990 чылдың июнь 11.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының эзлчег чок ийиги сессиязынга дараазында айтырыгларны киирерин көрүп турарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму дыңнадып тур:

1. Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдиреринииң талазы-биле соңгаарлаттынмас дарый хемчеглер дугайында.

2. Организастыг айтырыглар.

ҮЕНИН СУДАЛЫ ДҮҮН

АЖЫК ЧУГАА КЫЛГАН

Эрткен неделяның төнчүзүнде ССРЭ-ниң улус депутаты, Чаа-Хөл суурда уруглар комбинадының эгелекчизи Г. С. Сагаандай Өвүр районга чедип, чон-биле ужуражыышкынарны ырттырген.

Галина Сантаковна республиканың херээженнер чөвүлелиниден улус депутаты кылдыр депшиттирген кижи болганда, бир дугаарында ол районнуң херээженнериниң ажылы, амыдырал-чуртталгазы-биле чоок танышкан.

«Коммунизмче оруқ», «Торгалыг» совхозтарының хойжу бригаделарынга, сүт-бараан фермаларынга, ында школаларга, уруглар албан черлеринге депутат чедип, соңгукчулар-биле ужуражып, оларны сонуургадып турар айтырыгларга харыыны берип, чаа чагыгларны хүлээп алган.

Өске черлерде ышкаш, ол районда херээженнериниң күш-ажылын чиигедир, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар хөй болган.

Аныяктар кижизидилгезиниң, оларны ажыл-биле хандырарының, корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазының айтырыгларын ие херээженнер-биле чугаалажып, алдаңнелериниң харыысалгазын бедидериниң чугулазын ол айыткан.

Улус депутаты Солчур, Чаа-Суур, Торгалыг, Хандагайты суурларының херээженнери-биле база ужурашкан. Оларның-биле ажык чугааны кылган.

Район төвүнде-даа, суурларда-даа уруглар албан черлериниң, эмнелгелериниң эрги бажыңнарда турары, ында дарыг кижилериниң, бичии уругларның хөй болуп турары депутатты дүвүреткен.

ССРЭ-ниң улус депутаты Г. С. Сагаандай Хандагайты суурга херээженнер чөвүлелдериниң активнилери-биле ужурашкаш, хүннүң чугула айтырыгларынга хамаарышыр ажык чугааны кылган.

БӨГҮН ЧУРТУНЧЕ ЭЭПТЕР

МАР-ның кожа аймактарыбиле бистиң республиканың ажылчы чону бүгү тала-биле арга-дуржулгазын солчуп турар.

Заңхан аймактың чурукчулары Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге боттарының чурукторын делгеп аскаш, Кызыл хоорайның чурттакчыларынга болгаш оон келген ааскыларынга таныштырган. Чураан чурукторның арасында бойдустуң каас-чаражын болгаш мурнакчыларның портреттерин көргүскеви солуп болган. Ылаңгыя «Зайхан хөвү», «Чулуут хөл», «Кулуруунар» деп чураан пейзажтарны чон сонуургап көргеш.

Чурукчулар найысылаалын солуп черлерни көргеш болгаш боттарының арга-дуржулгазын бистиң чурукчуларывыс-биле солушкан, бөгүн төрээн чуртунче ээптер.

ДААРТА

ССРЭ-ниң командазы ойнаар

Бистиң база сонуургап көрүп турарывыс Италияның хоорайларында эгелээн футболга делегей чемпионадының баштайгы оюнары хөй-хөй специалистерниң маңаваанны түүелдерни көргүскен. Баштай-ла Аргентина биле Камерунуун шилиндек командалары чемпионатты ажыктан болгай. Оларның ужуражылгазынга делегей чемпионары Аргентинаның футболистери тиилээр дээрзинге муң-муң кижилер бүзүреп турганнар. Ынчалза-даа амыдыралга ол ботганмаан: тиилелге 1:0 санныг болуп, камерунчуларның талазында болган. Баштайгы ашгырыышкын, баштайгы өөрүшкү...

Совет Эвилелиниң шилиндек командазы Румыниянның спортчулары-биле ужурашкаш, 0:2 санга уттурган. Ол база-ла өөрүнчүг эвес ашгырыышкын.

Совет Эвилелиниң футболистери даарта Аргентинаның командазы-биле ойнаар.

Партияның съездизинге уткуштур

XXVIII съезд: *саналдар, бодалдар, шүгүлмүчүлелдер, сүмелер*

АТ-АЛДАРЫН КАМГАЛААР

ООЦ РОЛЮ БОЛГАШ ТУРУЖУ

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелии Тес-Хем районнуң партия эге организацияларының хуралдарынга сайгарып чүгаалашкаш, оон түннелии районнуң XXX партия конференциязынга чүгаалашкан. Партия организациялары, районнуң коммунистери ону партия Төп Комитединиң ажыл-чорудулгазында база бир чаа чүүл деп билип, ам болур партияның XXVIII съездизинге боттарының саналдарын киирип турарлар.

Бистиң чаартынган ниитилеливиске партияның туружу болгаш ролю СЭКП-ниң эде тургустунарының үндезии айтырыгларының бирээзи болуп артар. Партияның удуртукчу ролю кандыг-бир конституция болгаш эрге-хоойлу магадылалы-биле хандыртынмас дээрзи билдингир, ынчалза-даа ооң ниитилел-политиктиг организациялар-биле болгаш шимчээшкиннер-биле кады СЭКП чүгле күрүне база ниитилел херектерин башкарарынга киржир деп Платформаның тезистеринге бистиң районнуң коммунистери чөпшээрешпейн турар. Партияны ниитилел-политиктиг организацияларга удуртулга бээр организация кылдыр көөрү чугула. Харында демократтыг ниитилелге ажыглап болгу дег бүгү-ле эргежок чугула арганы ажыглап тургаш, партия бодунуң авангардчы, каттыштырыкчы ролюн чедип алыр дээш туружур апаар. Дүргени-биле ооскерлип турар байдалды өөренип көрүп тургаш, партия ажылының стилин болгаш арга-хевирлерин эде тургузары негеттинип келген.

Платформада партия эге организацияларын бижыглаарынче утланган чүүлдерни мен бүрүнү-биле деткинр мен. Бодунуң авангардчы ролюн партия өскелерден мурнап, боттуг үре-түннелдиг ажыл-херектер-биле бижыглаар ужурлуг. Ол чокта партияның ат-алдарын, ооң удуртукчу байдалын катап тургузары берге. Ынчалза-даа бир эвес партийжи кадрларның адын баксырадырынга, нүүлдээшкиннерге, эде тургустунуушкунга партияның ролюн чавызадыр чоруктарга удур шинтпирлии-биле турушпас болзувусса, партия ажылын шынар талазы-биле чаа деннелче көдүрүп шыдавас бис.

Бисте чамдык коммунистер демократия, ажык-чарлыг чорукка даянып алгаш, хурал бүрүзүнде санал берип, болур-болбас чүүлдерни чугаалап-ла турар. Ол ынчаргы-ла ыйнаан, саналдар дээн кижини ким-даа кызыгаарлавайн турар-ла болгай. Ынчалза-даа ол кижилерниң ажылдап турар организацияларында байдал кандыгыл дээрге, шуут сыр өске болур-дур. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргайы-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Коммунистериң ажылдап турар участоктарынга ажыл-херек, күш-ажылдың сагылгачуруму өскелериниидеи үлегерлиг болур ужурлуг. Моон партияның ат-алдары көдүрлүр. Партия берге байдалда, кризисте турары кымга-даа билдингир болгай. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргайы-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Коммунистериң ажылдап турар участоктарынга ажыл-херек, күш-ажылдың сагылгачуруму өскелериниидеи үлегерлиг болур ужурлуг. Моон партияның ат-алдары көдүрлүр. Партия берге байдалда, кризисте турары кымга-даа билдингир болгай. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргайы-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Коммунистериң ажылдап турар участоктарынга ажыл-херек, күш-ажылдың сагылгачуруму өскелериниидеи үлегерлиг болур ужурлуг. Моон партияның ат-алдары көдүрлүр. Партия берге байдалда, кризисте турары кымга-даа билдингир болгай. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргайы-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Коммунистериң ажылдап турар участоктарынга ажыл-херек, күш-ажылдың сагылгачуруму өскелериниидеи үлегерлиг болур ужурлуг. Моон партияның ат-алдары көдүрлүр. Партия берге байдалда, кризисте турары кымга-даа билдингир болгай. Ынчангаш мен Платформага коммунист кижиниң даанган ажыл-херээ дээш харыысалгазының дугайында тодаргайы-биле киирер болза деп саналдыг мен.

Партияның идей-кижизидилгелиг ролюнга хынамчалыг туруш Платформада көзүлбейн турар. Оон-биле чергелештир бо хүннерде партияда идеологтуг эки платформа чок болуп турары илдең. Мөзүг-шынарның үнелиг чүүлдериниң буураашкыны болуп турар. Бүзүрел чок чорук, кем-херек үүлгедиишкиннери, чүү-даа кылып болур дээш хөөннер тыптып кээп турар. Ол ыланғыя аныяктарга хамааржыр. Аныяктар айтырыының талазы-биле тодаргай хемчеглерни бөгүнден эгелээш, дээштиг кыдзыр албас болза, хаарта ол ойайтап болур. Чамдык кижилер дугайында айтырыгны чугаалажып тургаш, ону шажын-чүдүлге-биле холуй нугавлай берген туразынга хүүмда таарышпайн турар мен. Ажыл чок аныяктар бистеө көөдеп «турар, оларны ажылга тургузары — бирги чергениң айтырыгы. Борта партия, совет, комсомол организацияларының бир деминг ажылы негеттинип келген.

Көдээ черлерде аныяктар кылыптар ындыг белеең ажылдар тывылбас боор-дур, чүге дээрге бир талазында, оларның түскай эртеми чок, ийи талазында, бар турган ажылдар оларга таарышпас. Чүүттүн экономиказын тургузарынга комсомолдун арттырып каан истери хөй-ле болгай, ону бөгүнгү амыдырал-биле деннеп, аныяктар ортузунга илейлывыс мында. Бо хөй чылдарда будулгаазыниг туруп келген айтырыг, ону идеология ажылдакчыларының семинарынга салып-даа турган мен, ооң чогуур түннел ам-даа үнмээн. Районда көскү агитацияның ниити байдалы, ооң шынары дээш обкомдан келген даргалар идеология килдизинден, ону харыылап турар партия райкомунуң секретарынан айтырар. Шынында, ол көскү агитацияны кылыптар акша партия райкомунда чок. Партия райкомунуң ажылдакчылары райкүүскомдан бээр-бербес акшазын диленип тургаш, кыллыртыр. Мен болаарымга, ол кайы-даа районда ындыг хевирлиг. Ынчангаш мен партия Төп Комитединиң Платформазынга партия болгаш Советтериниң кылыр ажылының функцияларын шуут ангыларының талазы-биле тодаргай киирерин күзээр мен.

«Чүгле коммунистиг партия удуртукчу, организакчы күш, күрүнениң үндезини, социалистиг хөгжүлдениң магадылалы» кылдыр ТК-ның Платформазынга киирерин 50 ажыг чыл партия стажтю, хоочун коммунист Ч. Б. Биче-оол бодунуң саналынга чугаалаан. Сөөлгү үеде партияның ат-алдары батканы-биле ниити чүртта СЭКП кежигүнүнге кирип турарларның саны эвээжээн, харын-даа эки туразы-биле үнүп турарлар бар. Ындыг чоруктарның саллары көдээ черлерде безин чедип кээп турар. 70 ажыг чылдарның иштинде Совет эрге-чагырганың адаанга, СЭКП-ниң удуртулгазы-биле чүүттап келгеш, бо хүнде келгеш, ооң хөрээ чок деп кандыг кижилер ындыг дидим сөстү чугаалаптар боор.

Чамдык эртемденнер, неформалдар, янзы-бүрү националистер каттыжып алгаш, чүүтту буржуаз реформаторларның оруунче киирер деп турары кымга-даа чажыт эвесле болгай. Оларның кол-ла сорулгазы — партияның чаңгыс демин сандарадыры болуп турар. Партия ам камгаланыр турыштан үнүп, дематогтарга болгаш корум-чүрумнүн хажыдыкчыларынга чогуур ойтур шавышкыныны бээр үезин келген. СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң партия ТК-ның февраль (1990 ч.) Пленумунга берген саналын мен бүрүнү-биле деткинр мен. Ол пленумга партияның ат-алдарын камгалаан, эки дээн саналдарның бирээзи болуп киргеи.

Партияның политиказының төвүнде кижини тургусканы, ооң бүгү талалыг сайзыралынга таварымчалыг байдалды хандырарын көрдүнгени чонның деткимчезин ап турар. Платформада кижиже код кичээнгейни салганы таварылга эвес. Кижилерниң чъагай чоруун экижидер дээш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилеринге чеже хоойлуну хүлээп албаан дээр. Хоойлу хоойлу-ла ыйнаан, ол чоорту кижилериниң амыдыралынга чедип келир. Бир эвес бистер боттарывыстың чүрттап турар суурларывыска кижилериниң чүрттаарынга, ажылдаарынга, өөренирингe таарымчалыг байдалды тургузуп, оларның уйгу-дыжын хандырып шыдавас болзувусса, ону кым биске кылып бээрил?

Корум-чүрум айтырыы сөөлгү үеде бистиң республикада улуг-даа, бичии-даа кижилерни дүвүредип турар апарган. Корум-чүрумну «бижыглаарының талазы-биле алдынып турар хемчеглер ам-даа чогуур деннелге четпес, бо талазы-биле бүгү хөй-ниитийи көдүрели негеттинип келген. СЭКП ТК-ның Платформазынга корум-чүрумну бижыглаар болгаш эрге-хоойлуну камгалаар талазы-биле айыткан тодаргай хемчеглерин чүрттүн хемчээли-биле кылыры негеттинип келген.

Чер-чурт тыртыжар, сөөкязы ылгай көөр чорук социализмниң принциптеринге болгаш норма-чижектеринге шуут дүүшпес болгаш националистерниң шак ындыг хевирлиг чорудуп турар политиказынга чогуур үезинде ойтур шавышкыныны бээрин Платформага киирерин сүмелээр мен.

Партияның бо чугула документилерин сайгарарынга «Кызыгаар» совхозтуң парткому, район эмнелгезинде, Самагалдай көдээ Советинде, улус өөредилге килдизинде партия организациялары эң идепкейлиг киржин, Платформаның талазы-биле боттарының санал-оналын киирген.

СЭКП ТК-ның Платформазының партия Уставының төлевилелдерин чугаалажыры районда ам-даа уламчылап турар.

Сергей ХЕРТЕК.
СЭКП Тес-Хем райкомунуң секретары.

ТУУЙБУ КЫЛЫР КООПЕРАТИВ

Элегес-Аксында тууйбу кылыр кооперативтиң ажыл-ишчилери бо чылдың эрткен айларының планын ажыр күүседип, орулгалыг ажылдап турар. Цехтернин аразында ажылчыннарның чарыжын калбарткан. Юрий Майнаковтуң ээлчээнында мактап турар. Ол ээлчегде ажылчыннар тууйбулар кылып үндүрер даалгазын доктаамал ажыр боттандырып, чарышка мурнап турар апарган.

ЧУРУКТАРДА: (ортузунда) ээлчег мастери Юрий Майнаков ажылчыннар Геннадий Ермолин, Григорий Ховалыг-биле чугаалажып тур; Печкалардан чаа эскен изиг тууйбуларны чыскаай салыр черде ажыл-иш үезин.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Шынга» чагаалардан

АДЫРЛЫЫЛЫҢАР

Арагалаар чорук-биле демиселди күштелдирер деп бүгү чон деткип-ле турар, а ол хиреде кандыг-даа көскү ажылдар кайда-даа чоруттунмайн туоары элдеп. Коллективтерде арага ишпестер ниитилелин тургускан деп-ле турар чогум кылдынган дээштиг ажылдар дыңналбас-даа.

Ажыл шагының үезинде хөй-ниити черинге эзирик чоруурларның саны сөөлгү үеде улам көвүдээн. Бүдүрүлгелерде ажылчыннарның ажыл хүнү үзер чоруу база-ла арагалаашкында. Ай, квартал планын чедир күүсетпес байдалдар оон тыптыр.

Бистиң республикада чашпан тыртар чорук неперел турар. Сөөлгү чылдарда ону чүгле угаан баларадыры-биле ажыглап тыртып турар. Оон кол чылдагааны—ниитилелге арагалаашкынының болгаш алкоголизмниң чедирген хай-бачыды-дыр. Мангыстаучак амыдыралдыг кижилер ол хендир чашпанын чыып, чинижең өртекке садып, хилинчек чок хораан кижилерни дээрбеден турар.

Уруглар бажыннарында угаан-медерели четпес бичии кижилер база-ла арагачылардан, наркоманнардан төрүттүнген боон турары чаржыныг.

Араганың хоразы-биле чырык черге чеже-чеже кижилер ажыг-човуланга, аарыг-аржыкка, өлүм-чидимге таварышпаан дээрил. Ол-ла бүгүнү амыдыралдан көскү чижектер хереченлеп көргүзүп турар. Арагалаар ада-иелер уруг-дарыының келир үезинде бодавастар, ол хүнүн бодап ижип алырын, сагыш-сеткилин ажыг арага-биле оожургадып алырын бодаарлар.

Оларның школачы уруг-дарыының сеткил-сагыжы кандыг-даа үеде оожургавас, дүвүреп-ле чоруур. Бо чылдагаан-биле өөредилгезинге кандыг-даа сонуургал чок апаарлар. Өг-бүлезинде ындыг таарымча чок байдалдан болгаш олар кортук, ыядымчал, хагдычак болурлар. А чамдык үелерде ада-иезин-даа, башкыларын-даа карак акыттаар, мегечи-даа чаныг апаарлар. Ол-ла бүгү ада-иениң салдары-дыр. Школага багай өөренир, кичээл шагы үзер, озалдаар школачылар өзүп келгеш база ындыг кижилер болур. Олар амыдыралдыг сонуургал чок, ажылдан, өөредилгеден дезип чоруп бээрлер. Боттарының-на ажы-төлү кем-херекке онаажы бээрге, ада-иелер чүгле ынчан девиден боданы бээрлер. Чүгле ынчан орай болур. Сургуулдарга, студентилерге арага талонун берип турары шуут элдеп. Үжен харга чедир бербезе кандыгыл? Бо үеде олар өглеңир, арага ижерге, уруглары кадык болур бе? Аныяк-өскенниң келир үезин бодавайн турар эвес бе? Оларны эртем-билиге өөредип тургаш-ла, чурттагланның каарыгы хөлегезинге, арага-дарыга чанчыктырга бээрге болур бе?

Бистиң республикада талон системазының багай талалары бар хире. Талон системазы кижи бүрүзүнүң хуу-саламыгга сыр-дезир угланыышкынны чамдыкта көргүзүп турар. Демгилеривис ол ийи-чангыс талонга садып алган арагазын ижип алгаш, угаан-сарыыл чогу-биле кудумчуларга, албан черлериңе «маадырланып» улчуп кылаштажы бээри ол.

Эзиртир суксуунну, самогонну боттары кылып ижип, садып турарларны 250-ден 400 рубль чедир торгаар болза эки. Оларның чуруктарын тырттыргаш, район төвүнге төп черлерге хана солунга адын-сывын долузу-биле бижүүш азып турар болза, ынчан черле кижилер бичии-даа бол, боданы бээр чадавас. Амыдырал-чурттага хөй-ле чажыт, нарын талаларлыг, ону чүгле кижи сайгарып, өөренир ужурлуг. Тыва эки чанчылдарывысты эгидип, төрээн Тывавыска бедик культураны тургузарынче кыйгырып тур мен. Баштай бак чанчыл — арагалаашкынның адырлып алдынар.

Наталья ЧООДУ.
Сарыг-Сеп суурда септелге-тудуг участогунуң ажылчыны.

СЭКП-ниң XXVIII съездиниң делегады

ДИРЕКТОР

Улуг-Хем районда өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң тургустунганындан бээр чаа үш чыл боол турар. Ынчалза-даа ооң арыг орулгазы баштайгы чылындан-на эгелеп, өске ажыл-агыйларның чүгле дужүнге кирер хөй тиктелиг сан-чурагай-биле са[illegible]ар апарган. Тодаргайлаарга, 1988 чылда 2,4 миллион, 1989 чылда 3,4 миллион рубль болган. Бо чылгы орулга ооң-даа көвей болуп дээрзин дараазында саннар бадыткаар: совхозтуң баштайгы чылында өшкүзүнүң саны 20500 турган болза, бо чылын ооң баш саны 33323 апарган. Оон кыргыттынган дүк ам Оренбургче орукта бөр чоруур.

Ынчангаш совхоз директору Тамара Давадыровна Чечек-оолду таныыр кижилер ону көрүп каашаш, «Миллионер директор кел чоо» дижир апарган. Ол миллионнар чүден эгелээнил?

Чаа совхозту, «Күш-ажылдың хостуу», «Наймырал» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарның Улуг-Хемниң ол чарыында өшкүлерни каткаш, тургускан. Төвү ам-даа көжүртүмээн Эйлиг-Хем суур болган. Өшкүлерден аңгы өнчү-хөрөңгизи-даа чок. «Күш-ажылдың хостуу» совхоз 300 тонна сиген берген, Агроүлетпүркому башпайгы үеде шуут куруг болбазын дээш 50 мун рубль берген. Ол-ла. Мурнунда хем ол чарында совхозтуң салбыры турган черге көдээ Советти база тургускан.

Эйлиг-хемчилер 4-5 альтернативалыг кандидатуралар совхозунуң директору кылдыр Тамара Давадыровнаны сонгуп алган хуралынга олурушкан мен. Өшкүзүнүлеп өске өнчүзү-даа чок совхозту барым-барып херээжен кижи директорлай бээрилеп сестип, төлчок-ла дүвүрээн кижи. Мен аңаа дуза кадарын аазап, бар шаам-биле оожукпурун турдум. Чоокта чаа аңаа ужуражы берген, оон чөптүг чемезин ыңналдым:

— Совхоз чаа тургустунуп турда, дуза кадарын аазап турган болгай силер. Оонар кайыл? Бо чылын бистиң совхозувуста 100-тен өрү анай алган малчынарның саны 12 болду. Оларның бирээзи Базоол Чудай-оол төрүүр 100 өшкүге онаштыр 145 анай алган. Оода бо фактыны чүге солуннарга чырыпас силер?

Ам база аазаашкын кылырындан чалланган, Баз-оолдуң Улуг-Хем эриинде дең кырында тип алган майгынынга доп-дораан четтим. Халаалаан, болу-даа, өөнүң ишти-даа ол ёйде аалында чок болду.

Эйлиг-хемчилер чедиишкиннери каракка илдең апарган. Оларның кызымаккай күш-ажылы-биле, дери-биле ажыллап алган миллионнары хемниң бо чарыында чамдык даргаларның адаргалын болдуруп, «Тамара Чечек-оолдан өөревис негээр улус бис» деп сөстерге чедирген. Херек кырында малчыннар ол-ла черниң кижилери болгай. «Наймырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Дүрбүлек, Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы Баларчы Седей безин өскен-төрээн чер-чуртунуң социал айтырыгларын оларга болдаарга, чедимчелиг шинтпирлей берген херээжен директорну «өрелээр» сагыштыг. А чүге олар суг адаанга баар зонага үндүрген 84 миллион рубльдиң чамдыызын «Наймырал» болгаш «Күш-ажылдың хостуундан» ырадыр, ол-кээр чашканнаан улуг даргаларны өрелевейн турарыл? Улуг эрге-дужаалдыг даргалардан сезинигеш, чүгле Тамара Давадыровна бүрүүлүг чүве ышкаш. «Эйлиг-Хем» совхозтуң девискээрин адаандан болгаш үстүнден кызагдап турары база бар.

Өшкү мал өзүүчел дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчалза-даа чоокта чаа тургустунган совхоз Ортаа-Хем, Тос-Теек, Демир-Суг, Телээ ол ынчаар бөгүнде баш өшкүзүн сыңырар чер тыптайн турар. «Эйлиг-Хемниң» эът планына киниритир өске малын дужаалтар совхозтар бар болза, ук совхоз орнаш кылдыр улгады берген өшкүлерин олар-га бериптеринге белең. Бо болза чамдык директорларны боландырыптар хире үнелиг санал боол турар.

Алдаргалды болдурган милиионнар кайнаар барып турарыл? Күрүне ажыл-агыйны дээрге, кырган орулганың кол нуруузун шалын төлевирииге үндүргеш, чүгле кезиин социал хөгжүлдеже шилчидип турар кооперативтер эвес болгай. Харын ооң сыр дедир. Эйлиг-Хем суур ам чаа черде турар. Чаа черге өг тигери безин белең эвес. А бүдүн суурну көжүреринге совхоз боду чеже акша үндүрген деп? Эргижирээн кажаа-хорааны чаартырынга кайы хире херегил? Мал бажы доктаамал өзүп орар болганда, чаа кыштаглар база тудар болгай. Үш совхозтуң кезии болуп турган, хемдалай кежир девискээрде таптыг орук-чирик кайда боор. Совхоз Тос-Теек баар орукта Эйлиг-Хемни кежиллир бетондан кылган көвүргүнү тудуп алган. Аңаа безин 30 мун рубль чарыгдаан. Куйлуг-Хем баар оруктун 7 километр берге черинии чүгле төлевилелиниң өртээ база ол хире болган. А тударының өртээ 1 миллион рубль.

Совхоз директорун бөгүн малчын турлагларны электрижидери, суурну радиожудары болгаш телефончудары дээш, дүвүретпес-ле айтырыглар чок. Мал чемин кайыын белеткээрил? Бо кандаашкыныг чылын чүгле 300 гектар сиген шөлүнден чүнү ап болурул? Кызылда мелиорация чеге 300 гектар черни суггат-биле хандырар боол, хурал-суглаа бүрүзүнге аазап турза-даа, бөгүнге чедир ону чедир кылып чадашкан. 750 гектар черде чажып каан арбай, сула бо чылын дужут та бээр, та бербес.

Өшкү каларчыларынга өг айтырыы бир берге боол турар. Чамдыктары бодунуң-на төк кээп дүшкен өөн бөгүн аартыктаар, тип безин билбес. Оон орнунга чайлагларда чадырлар опайтып алгаш оон ыравас. Өглүг болза, ескээр көжүп, чайлагны каш удаа солуп болгай.

Эйлиг-Хем суурда школа, уруглар сядиги, хөй-хөй чурттагларга бажыңнары туттунган. Ындыг турбуже, маңаа кээрге, аай-дедир маңнашкан машиналар, суурнуң ужу-кыдыында төккүлээн тракторлар көвей. 200 олуттуг клуб, ийи каът интернат, чурттагларга бажыннары, чүнар-бажыг туттунуп турар. Бо бүгү тудугларны КМК-3-түң тудугжулары — шынын чугаалаар херек — дыка оожум темп-биле кылып орар. Ооң начальниги Станислав Панов бүгү четпестерни материалдар чедиштирээн, паромнуң багай ажылыбиле тайылбырлаар. Ол хүн мацаа райкүүском даргазының оралакчызы Анатолий Сержантов, «Наймырал» ассоциациянның даргазы Валерий Конев, участок начальниги Николай Соколов, райагрөүлетпүрүнүн чагыкчызы Геннадий Попов дээш, даргаларла көвей болду.

— Бо даргаларның чамдыызы 1990 чылда бөгүн биске бир дугаар кээп турары олдур — деп, Тамара Давадыровна чугаалады. Ооң олардан дилээр, негээр чүүлдери көвей. Үстүнде адаанын даргалар совхоз директорунга хоозуун аазаашкыныар кылырындан көзүлдүр сестир улус болду. Чүге дээрге ол район Советиниң депутады болганда сессияларга, совхоз директору болганда партия-ажыл-агый активинге, өскелээ хуралдарга кижилерниң эзлээн эрге-дужаалындан сезинмейи, чөптүг шүгүмчүлелдиң оду-биле чидиртилеп бээр болгай.

Зоотехниктен, күүском даргалап, партком секретарылап чоораан болгаш, Тамара Давадыровна амыдыралды, кижилер-биле ажылды эки билир. Совхозтуң ажылчыннарының, өске-даа улустуң ону хүндүлээриниң, дыңнаарының чылдагааны мында.

— Келир чылдан эгелеп, сылеринең дужаап турар дүүгүнелге немелле төлевир деп чүве турбас болгай. Бо тавырылгаа совхозувус канчап амыдырап чурттаарыл, Тамара Давадыровна?

— Ол дугайын партком секретары, көдээ Совет даргазы, спецнаалистер шупту чугаалажып көрген бис. Долузу-биле бут кырынга туруп четтиктээн улус биске ол нарын шылгалда болурун угаап билип тур бис. Рынок хамаарылгазынче шилчилге үезинде ангор өшкү дүгүнүң амгы доктаатказ өртээн бир өскээр эде көөр ужурлуг. Бистиң совхозувус «Мохер» ассоциациянның кежигүнү чүве. Черле ынчаш ассоциациялар-биле харылзаавысты калбартырыы планнап турар бис. Күстеп бээр бистиң кол зоотехнигивис Александр Бавуумененджерлер школазын доозуп кээр. Ооң ажыл-чорудулгазы биске база бир улуг дуза-дөмөк болур. Канчаарга-даа черле аргаланы бээр боор бис деп бодаар-дыр мен.

Төлептиглериниң төлептиглерия дээн 14 кандидатты СЭКПниң XXVIII съездизинин делегаттары кылдыр республиканың партия эге организациялары депшиткен, районнарның партконференциялары деткээн. Оларның аразындан чүгле үш кижи съездиге делегат болган. Оларның бирээзи «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Тамара Давадыровна Чечек-оол. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партизының съездизинии делегады апарган, кандыг-кандыг бодалдарга бүргеткенинии дугайын оон сонуургаарымга, ынчаар харыылаан:

— Шаанда болза, чүгле өөрүнчүг турган боор. Бо удаада менээ кайы хире улуг харыысалга онаашканын болдап келгеш, сүрээдей берген мен. Хөй партиялыг система тургустунуп келгенде, Коммунистиг партияны ай-дедир шүгүмчүлээри аңаа-бир чүве апаргында, оон чаныш-сыныш чок дайынчызы болуп, Тываның коммунистиг организациязын төлээлээри менээ канчаар-даа аажок идегел болду. Ол идегелди шынызыдып шыдаарымны партия талазы-биле эш-өөрүмге чугаалап ор мен.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

«КОНТР» ДЭЭНДЕ КОРГУНЧУГ

Шагаан-Арыгда тракторист Кенден Чимит-Доржуевич Салчактың дилээн үзүгаар бо чагааны бижидим. Оон ачазы Бырынай 1937-1938 чылдарда Кызылга бир-ле албан черинге албан хаап ажылдап турда, ону тудуп алгаш бартаи. Олчаан сураа чок. Сөөлүнде илерээни болза, Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол сутларның херээнге кириштиргеш, боолап каан деп дыңнаанын ол чугаалады.

Оон өг-бүлезин Барыын-Хемчиктиң Шык-Бажы деп черже шөлүпкен. Школага уруглары өөретпейн, мал-маганын хавырып аппарганын ол хомудап чугаалап орду.

Моон мурнунда ол ачазының дугайында айтырарымдан дидинмес чораан. Ачазы безин шоолуг чугаалавас, чүгле буруу чок черден болган деп каар. «Контр» деп коргунчуг сөске таваржып чораан буруу чок кижилерни агартып, шынны тывар деп турары коичуг чөптүг херек-тир. Ол үеде бергени көрген улуска мораль талазы-биле деткимче-даа болгай. Ачазының дугайында ол билип алыксап чоруур.

Доржукай КАРА-ООЛ.

АКТЫГ ЧЕРГЕ...

Николай Аракчаевич Доржу 1909 чылда Хөнделенниң Көк-Тей баарында Сарыг-Өдек деп черге төрүттүнген. Кызылга харылзаа белдирингe таныышдап турган, Новосибирскиже өөренип чоруткан. Оон Кызылга, Бай-Тайгага ажылдап турган. 1952 чылдың чазынында ажыл айы-биле Кызылга келгеш, кудумчуга кылаштап чорда, ийи тыва оол тудуп алгаш, айыыл чок чер улузу хереглеп тур дээн. Бир чыл бажыннаан. Харылзаа шугумунга ажылдап тургаш, күрүне чажыдын ескээр дамчыдып турган деп буруудаткан.

Херечи-даа, кем-даа чок черге ону чээрби чылга шиитккен. Ол Караганданың хөмүрдаш уургайынга чеди чыл ажылдаан. Сталин өлген соонда, ээп келген. Амгы үеде ол Кызылда чурттап орар.

Лама ООРЖАК.

Көдээге ачы-дуза чедирилгези: чаа арганың чонга ажыктыы

Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чер-черлерде бүдүрүлге эргелелдери ажылды чаа арга-биле хөгжүдерин, нептередирин чугулалап турар. Бөгүнгү үндүрүлгеден Самагалдайда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективиниң холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажылдааш, бир чыл дөрт ай ажып чоруурун, оон ажылының түннели кандыг болганын номчукчуларга таныштырып көрээли. Бригада керээзи-биле ажылдаарын шиңгээдип албышаан, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчиири чонга ачы-дуза чедирилгезин экижидеринге онза чугула деп коллектив кежигүннери санап турар.

КОЛ-КОЛ АДЫРЛАРДА

Бүдүрүлгеде партия эге организациязы экономиктиг үндезин реформага дүүштүр ажыл-ишке чаа арга-хевирлерни ажыглаар база ында коммунистериң ролюн көдүрер дээш чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Эргелелдиң кол-кол участоктарында коммунистери быжыглаан. Партия хуралдары өй-шаанда эртип турар. Коммунистериң хуралдары колдуунда ажык эотип турар болгаш анаа бүдүрүлгеде ажылдап турар удуртукчуларның база ажылчын коммунистериң отчёдун дыңнаары чаңчыл апар чоруур. Ындыг хуралдарга шүгүмчүлел база бот-шүгүмчүлел калбарган, кижи бүрүзүнүң оңу шын үгаан билип, хүлээп көрүп, оон түннелди үндүрүп турар апарганы кончуг эки.

Маңаа чамдык коммунистериң отчёдун чижеглекседим. К.У. С. Чооду бөрт даараар мастер. Оон партийжи даалгазы — дараныла цегииң ажылчыннарының күш-ажылдың сагылга-чурумун сагып туразын хайгаараары болгаш план күүселдезин чедип алырын контрольдаары. Бо даалгазын канчаар күүседип келгенин ажык хуралга ол чугаалаан. Чамдыкта ажылдарны квитанция чок хүлээп алгаш кыла бээр ийик-пе, азы бүдүрген иштиң шынары куду болгулаар таварылга тургулаан. Ындыг четпестерии илередип, цынгыы контрольга алганының түүнелинде, даараныр цех мурнуку черде чоруп орар. Үртүнжи даалгазындан аңгыда, бөрт даараар хүлээлгезин ол шынарлыг күүседип келгеи.

Эргелелге баш таарар мастер чедишпес турган. Ынчангаш ажыл хожудан келген. Тускай эртемниг Светлана Өдекей немешкен соонда, баш таарар черниң ажылы шуудаан. Фаина Доктаалай бо мастер-биле айда 500 рубльдиң ачы-дузазын чедирер турган, ам 700 рубльдиң ажылын кылыптар апарган. Дөрт айларда 1900 рубльдиң планын күүседир турган, 2200 рубльге чедирген. Чогум-на бо ажылды сегидириге коммунист Мая Алдын-Херелдиң үлүг эвээш эвес. Ол партияның ажык хуралынга отчёдун берип тура, эргелелде керээжениериниң коллективте-даа, еске-даа хөй-ниити ажылдарып, беседалажып турар. «Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын» деп экономиктиг өөредилге кижи бүрүзүнүң керээ-биле ажылдаарынга дузалап келген. Ындыг өөредилге ам-даа уламчылавышаан болзажок, чогуур деңнелинге четпейн турар. Моон соңгаар ону эки-жидериниң хемчеглерии алыр бис.

Керээниң холушкак хевириниң соонда, ажылчыннарның ларрысалгазы улгаткан. Коммунистер дөгерези планныг онаалдаларын доктаамал күүседип турар болу берген. Күш-ажылдың сагылга-чурумү бижыккан. Бүдүрген продукциязының шынары экижип орар. Кол сорулга — ажылчы чонга ачы-дуза чедирилгезин үндезинин-биле экижидери. Бо дээрге коммунистиг-даа база кежигүн эвес-даа ажылчыннарның чугула хүүлээлгези болур. Партия организациязы ол бүгүнү ажылхерекке боттандырар дээш ажылдап турар.

Елизавета ХОРЛУУ.
Коммунист.

ЧЕДИИШКИННЕРГЕ МЕНЭЭРГЕНМЕС

Самагалдайда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде беш цех бар. А көдээ суурларда эргелелдиң комплекстиг хүлээп алыр пунктузу — 6. Оларның кайызында-даа катай 38 кижи ажылдап турар. Чонга 16 хевириниң ачы-дузазын олар чедирип турарлар. Кижи бүрүзү ажылга хамаарылгазын бир янзы көрүп, бүгү-ле коллективтерде дег, чаа ёзу-биле ажылдаарын чугулалап, сагыш-сеткилин, арга-доружулгазын олче мөөннел келгеиер. Эргелелдиң коллективи холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажыллааш, ийи дугаар чылынче кирип чоруур. Шак ындыг арга-биле бүдүрүлгениң ажылчыннары канчаар ажылдап келгеиня чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальныгы В. Ч. Баяндайдан дилээн:

— Район девискээринде чурттакчы чон эвээш эвес. Эргелелдиң коллективи оларга ачы-дуза чедирилгезин экижидери-биле холушкак хевириниң керээ аргазыңче ажылдап кирген-дир. Мурнуку чылдарга деңнээргe, чаа арга-биле ажылдап турарынарның ажыктыы черле кайы хирел, Валентина Чозаровна?

—Шынап-ла, чүгле Самагалдайга безин ийи мун ажыг кижи бар. Көдээ суурда база чон арбыя. Эргелелдиң ажылчыннары районнуң чонунга ачы-дуза чедирилгезин экижидери-биле бурунгаар чамдык базымнарны кылган деп бол-лур. Мурнуку чылдарда кижи бүрүзү тус-тузунда ажылдап турган болза, амгы үеде холушкак хевириниң керээзи-биле ажылдап турарывыс бо. Чижээлээрге, Мая Алдын-Хереллиң бригадазын ап көрээля. Ында алды кижи бар. Олар чагыкчыларның платьезин даарааргда, кижи бүрүзү демнежиптер. Ынчаар, шүүш-турулга аргазы-биле ажылдаарының эптиин олар биле бергеи. Ийиде, дааранык-чылар чонуң чагыларын чогуур хуусаазында бүдүрүп, савзал чокка ажыллап турар апарган. Ынчангаш керээ-биле ажылдаарга биске-даа, чонга-даа ажыктыг.

— Холушкак хевириниң керээ аргазы-биле ажылдап киреринiң бетинде коллектив кежигүннеринге белеткел өөредилге болган ирги бе?

— Ийе, болган. Партия райкомунуң идеология кылдызының төлээзи келгеш, чаа арга-биле ажылдап болурунуң дугайында беседаны чоруткан. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр-бүдүрүлгe каттыжыышкынының чиңгине директорунуң ораалакчызы М. К. Нурсат бөлүк специалистер-биле кады келгеш, өөредилге-семинар эрттирди. Бо-ла бөлүк бо чылдың апрельде база кээп, өөредип, семинарлаттыы. Оон аңгыда керээ-биле ажылдаарының дурыжулгазын төп болгаш республика солуннарынга парлай бээр болгай. Ынчангаш мергежилиниң талазы-биле кижи бүрүзү чагыдылгалыг болгаш оон база өөренип, билип алыр. Экономиктиг билиглериниң үндезиннерин чоорту өөренип билип ап эгелээн бис.

— Ажыл-ишке, амыдыралга кандыг таварылга түрбас боор. Керээ аргазы-биле ажылдап турар цехтер ажылчыннарының кым-бир кежигүнү келбейн барганда, оон хүнде кылыр үлүг артыкан эштериге онаажыр боор аа, Валентина Чозаровна?

— Бригада кежигүнеринден кым-бир кижи ажылга келбейн барган таварылгада, арткан эштери оон орнунга ажылдап алыр. Ынчалзажок күш-ажылдың сагылга-чурумун хажыдып, прогул кылганда, айда азы алыс түннел акшазын казыттырар. Коллектив кежигүнеринде чогум чылдагаан чок ажыл шагы үзер кижи чок. Керээ-биле ажылдап кирген цехтериниң ажылчыннары ажылга хамаарылгазы бир янзы апарып, чөлүе кызымаа чөлчок турлар. Олар үезин өскээр чаргыдаарын бодаваз, көпеектиң үнезин санап биле берген.

— Керээ аргазы-биле каш цех ажылдап кирди. Олар ынчаар ажыллааш, ийиги чылынче кирип чоруур дилиңер. Чогум ол цехтериң кайызында ажылчыннарның ажылы черле дээрел?

— Идик, платье, тон даараар, нарын-дериг хереккелдер септээр, чурук тырттырар цехтер керээ-биле ажылдап кирди. Даараныкчылар Тамара Намзырай, Полина Бүрбү, Мира Күжүгет оларны Мая Алдын-Херел удуртуп келген. Оларның ажылы дээрге деп үнелел турар бис. Эрткен чылын планын олар 109 хуу күүсеттп. Бо чылдың бирги кварталында база ажылының темпизин кошкатпаан. Идиктер септээр, даараар цехтиң ажылчыны — Зоя Сарыг. Оон ажылын эшөөрү-даа, чагыкчылар-даа үнелел келген. Бо цех эрткен чылын чарышка бирги черни эзлээн. Ол цехтиң ажылын керээниң ийиги хевириңче киирдивис. Бир мастер айда 400 рубльдиң ажылын будүрер. Ол даалгазын айыткан хуусаазында эрте доозуптар болза, арткан хонуктарда чагыкчының чагыын боду хүлээп алгаш, акшаны ажылдап алыр аргалыг. Зоя Сарыг бо чылдың бирги кварталында ынчаар ажылдааш, планын ажырган.

— Чоннуң ачы-дуза чедирилгезинде немешкен чаа чүү барыл. Бо талазы-биле чугаалап көрүперем, Валентина Чозаровна?

— Эргелелде ажылды эде көргени-биле чергелештир, чонга ачы-дуза чедирер цехтерни немээрининң хемчеглерин алдывыс. Тыва тон даараар бригада биле бөрт даараар цехти ажыттывыс. Кара-Уруг Самдановна Чооду — бөрт даараар мергежилге өөренип алган. Ол айда 300 рубльдиң ажылын будүрер хүлээлгезин чайлыг кылып келген. Оон ажылының шынарын чагыкчылар үнелел турар. Хоочун ажылдакчывыстың бирээзи Имма Хереловна Декпиш-оол аныяктарны мергежилгиге өөредиринге биче эвес дуза-дөмек болуп турар. Удуртканы бригадада Урана Чиктолду тыва тонну быжарынга ол өөредил, сөөлүнде орнуга арттырар соруглаиы салган ажылдап турар. Оон дааранык-чылары Зоя Аймаа, Салбак Чараш-оол олар тыва тонну аян-хевирлиг, шынарлыг даараарын өөренип алыр дээш кызып ажылдап турар.

Чагыкчының тону белеп болу бээрге, бригадир азы цех эргелекчизи комиссия даргазы Зинаида Ооржакка хынадыр. Бир эвес четпестериг болза катап эде кылдырар. Чогум тыва тон даараар бригаданың ажылы ыйдыг шынар чок ажылдыг диртип көрбээн. Олар будүрген ажылын тускай хөпке кедиргеш, боттарын канчаар даарааның база сайгарып чугаалажыры чаңчыл болу берген.

ЧУРУКТА: тыва тон даараар бригаданың бригадири И. Х. Декпиш-оол даараан тонну өөреникчилери-биле хөрүп, сүмележип турары.

Таш-оол КУНГААНЫҢ фотолары.

Кым-бир кижиниң отчёдун чугаалажып тура, коммунистериң ажылында четпестерин тыптып келгениниң чылдагаанын аналиэтээри ажыктыг дээрзин билдивис. Эш-өөрүнүң принципиалдыг шүгүмчүлели кижи бүрүзүнге бодун кыдыындан көрүп, шүгдүнеринге, бот-шүгүмчүлекчи ёзубиле ажылын болгаш бодун алырынга дузалыг. Үстүнде адаанын коммунистериң кайызының-даа характеристикаларын хуралга бадылаан. Арткан сес коммунистиң отчёттарын база тус-тузунда алгылаан. Коммунист бүрүзүнүң отчёттарын ап тура, ажыл-ижинде чедер-четпестерин сайгарып, моон соңгаар канчаар ажылдаарының сүмелерии бергилээннер.

Будүрүлгениң цехтери, бригадалары чамдыктары чаа керээ аргазы-биле ажылдап кирген болганда, артканнары чоорту шилчиир. Керээниң холушкак хевири-биле ажылдап турар ажылчыннарны партия эге организациязы хайгаарал ап, үк ажылды канчаар шиңгээдип турарын контрольга тургускан. Бо талазы-биле цех эргелекчилериниң, бригадирлериниң дыннадыгларын ачы-дуза чедирилгезин экижидер дээш кызымак ажылдап келгеннер бар. Чижээлээрге, Белдир-Арыг, Ак-Эрик суурларда комплекстиг хүлээп алыр пунктуларының эргелекчилери Алла Адышаа, Анна Ооржак оларны демдеглеп болур. Бо ийи пунктуның эргелекчилери бирги кварталдың түннелинде ажылын экп деп үнелеття. Чоннуң чагылларын өй-шаанда күүседиринче база сагыш салып келген. Ынчалзажок чоннуң дилеглерии долу хандырар дээрге соодулкчу, хеп чүүр машиналарның база еске-даа нарын дериг-хереккелдериң артык кезектери чогуудан болдунмайн турар. Ынчангаш ажыл бо цехте хожудан келген.

— Эргелелдиң цехтериниң чамдыктары керээ аргазы-биле ажылдааш, эки түннелче кел чоруурун чугаавыстан билдим. Коллективтиң бирги кварталда болгаш дөрт айларда канчаар ажылдаанын сан-чурагайларга чугаалаңарам, Валентина Чозаровна?

— СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Министрлер Үевүлели, профоблчөвүлел болгаш БАЛКЭ обкому бо чылдың бирги кварталында социалистиг чарыштың түннелин үндүргеш, Коммунал болгаш чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериндеп бистиң эргелелдиң коллективин тиилекчи деп санаан. Коллектив кежигүннери өртектиг ачы-дуза чедирериниң планын — 113,8, чоннуң хереглеп бараанарын бүдүрерии — 121, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерииң планын 113,7 хуу күүсеткеш, ындыг түннелге келген. А дөрт айларның чонга ачы-дуза чедирилгезин 116 хуу боттандырган. Бүдүрүлгениң ажылчыннары чедишкиннерге менээргенмейн, ажылынга чаа аргаларны моон соңгаар-даа улам ханы шиңгээдир соруллалыг ажылдаарын планнап турар.

Интервьюну Сиринмаа ЧООДУ алган.
Тес-Хем район.

КАНДЫЫЗЫН-ДАА КӨРГЕН

Баштарының дүктери мөңгүнелип, назы-хары дөгүй берген кырганнар амыдыралчы эрткен оруун төөгүн турда, дыңнаарга солуу-на чорду. Оларның чугаазындан алырга, амыдырала өскерлиишкинерии эскербейн орар кижи ок. Харын-даа ажыл-агыйларда үлүүн киирбишаан турар чамдык кырганнар үеним негелдези-биле ажыл-ижин кылып күзелин эш-өөрү-биле үлежип, таарзымнайн турары айтырыгларны чидиг-чидиг көдүрерии сүмележип турар. Шак ындыг ажыт-чажыт чокка чугаалажыышкын Кызыл-Мажалык суур Советтиңиң хураллаар залында чыгыын келген пенсионерлерниң аразында чоокта чаа болган.

Сезонныг үелерде кырганнарның кириишейн баар ажылдары ховар. Часкы үелерде чаагайжыдылгага, чайгы мал чеми белеткелинге Торгаалга онаагапының түүү 2568 рубль, чедирген хоразы дээш 2575 рубль болган. Ээ хөй хажыдыышкыннар Барыын-Хемчик биле Бай-Тайга районнарга болгулаан. Баштайгызынга штрафтаашкынның түүү 1070,- ийигизинге 550 рубль четкен.

Балыкташкын дүрүмнериниң хажыдыышкыннары кол нуруузунда чазын болгаш күзүн Алаш биле Хемчик хемнерге, Мөңгүн-Тайга районнуң хөлдеринге болуп турар. Чамдык чижектерден кииреп. Хиндиктиг-Хөлге, Момудайга кооператорлар бригадири Борис Чеботарев, балык заводундан бригадир Евгений Алексеев олар туткан балының түүнү тускай журналга демдеглевейн турар болган. Ындыг болганда балыктың «солагай талазынче» чоруурунуң оруу дуглаттымайн баар. Ол дээш оларны 50-50 рубльге торгаан бис. Чеди-Хөлге Даг-Алтайдан ийи машинага келген улустуң түттувус. Олар 42 четкилиг болду. Кижи бүрүзүн 30-30 рубльге штрафтааш, чедирген хоразы дээш олардан 1385 рубльди тырттырган бис.

— Гидротехниктер, суггатчылар балык камгалалынга хора чедирип турар дидиңер. Тодаргай чижектери херек ийин.

— Барлыкчыларның бедик дүжүт ап турары бир талазында өөрүнүг. Ам еске талазын ап көрээли. Барлыктың суггарылга системаларының эргелелиниң директорун 100-100 рубльге ийи катап торгаан бис. Ындыг турбуже, суг алыр тургузугларында балык камгалалының хемчеглери алдынмаан хевээр. Алдыы-Ишкининиң суг алыр черинде тускай шүүрлер тургуспаавы дээш «Ишкин» совхозтуң гидротехниги Борис Сатты 100 рубльге штрафтадывыс. Ак-Суг хемге балык камгалалының ажылларын чорутпаавы дээш «Суг-Хөл» совхозтуң агрономарын база штрафтаан бис. Балык-байлап өзүлдезинге муң-муң рубльдии хоразы чедирип турар кижилерге 100-ле рубль штраф чүү-даа болбас чүведир ийин. Ак-Суг болгаш Барлыктың суун бүрүүү-биле боон турганы дыка хоралыг болган.

Чайын бүгү ажыл-агыйлар хой чуулдазын чорудар болгай. Оларның кол нуруузу кайда турар ийик? Хемнер, суглар кыдында. Ынаар киргеи креолии балык-байлангa кандыг-даа хораидан артык хоралыг дээрзин уттпаа эки. Бо-ла чорааш, онгарларда, чоогларда тектүгеи минералдыг чемишчидилгелерии кым эскербээн боор. Часкы хар суу-биле кады хемнер, хемчигештерже киргеш, ол база эвээш эвес хораны сугнуң дириг амытаннарынга чедирип турар.

— Силер часкаан чүүү канчаптар силер, идегелдиг дузалакчыларыңар база бар ыйнаан?

— Оларны күзелдиним-биле адаайн. Мөңгүн-Тайгадан бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Кара-оол Донгак, прокурор Алексей Монгуш, Чөен-Хемчиктеи арга камгалалының инженери Валерий Гладкий, Сүт-Хөлдеи милиция ажылдакчызы Геннадий Моңгуш. Бай-Тайгадан арга даамылы Э. Ш. Иргит, Барыын-Хемчиктеи шагдаа ажылдакчылары Олег Бады, Сергей Секачев, Улуг-Хемден Юрий Трушников. Бо үстүнде алааның эштер болгаш өскелер-даа рейд чоруларында, балыктаарының, хемнерден суг алырының хажыдыышкыннарын илередиринге идепкейлиг киржип келген. Бистиң чугаавыстың эгезинде 69 деп адаанын хажыдыышкыннарының 43-үң хөй-ниитиниң дөрт киржилгези-биле илереткен болгай бис. Оон аңгыда дөрт хажыдыышкыны хөй-ниитичилер боттары сойгалаашаң, актыны тургускан. Черле ынчаш сөөлгү үеде хөй-ниитиниң идепкейлиг апар чоруурунга өөрүвес аргам чок.

ИХМ-НИҢ ПАРААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бо чыллың 5 айларының дургузунда кем-херек үүлгедиишкиннери 39,9 хуу өскеи.

Бии-Хем районну санаваска, кем-херек үүлгедиишкиннерии бүгү-ле районнарда өзүлдеирлиг. Тандыда — 71,1, Эрзиде — 75, Тожула — 73, Өвүрде — 50, Улуг-Хемде 51,2, Кызыл хоорайда 47,5 хуу кылдыр өскеи. 5 ай дургузунда республикада өлүрүшкүннериии, аар кемдээшкин чедирер, дээрбедээр, үптээр чоруктарның, күчүлеп күштээшкинериин, күрүеиниң болгаш хуу кижилериің өөчү-хөреңгизии оорлааршыл, хулиганнаашкыныың, машина-хелге оорлап мунар таварылгаларның сачы көскүзү-биле өскеи.

508 кем-херек үүлгедиглерии моон мурнуунда шиитгирип чорааннар, 271-ни — назы четпээннер, 325-ти — бөлүк, 614-тү — эзирик кижилер, 323-тү — ажыл чоктар үүлгеткеи. Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарда өлүрүүшкүннериин саны көвүдээн. Кызыл хоорайда кижилериин амытыныга кыжанымышкынныг аар кемдээшкиннер чедирер чорук 69, дээрбедээшкин 29, үптээшкин 131, күрүеиниң болгаш хуу кижилериің өөчү-хөреңгизии оорлаар чорук тус-тузунда 117 болгаш 480 катап болган. Бо саннар-фактылардан алгаш көөрге, ниитизи-биле республикада байдал нарын, а чамдык таварылгада, хөлчок дүвүреичиг болуп турар-дыр.

* * *

Июнь 1-ниң дүнезинде Сүт-Хөл районда Алдан-Маадыр ортумак школазынче 1972 чылда төрүттүүген Ч. Д. Моңгуш биле 1968 чылда төрүттүүген О. К. Ондар оорланыр дээш кирип бар чыткаш, түттурганнар.

Ол-ла хүн Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурунга кежээкиниң 16 шакта 4 эзиирик оол «Улуг-Хая» совхозтуң тудугжуларының ЗИЛ-554 маркалыг машиназын хуваап мунуп алгаш, олла суурунче чорупканнар. Аңаа А. А. Шевцов деп хамаатыже халлаш, эттеп, бижекбиле балыглаан. Ук суурнуң чурттакчыларынга хамаарышкыр олар оон-даа еске хулиганизыг түүлдерии кылган. Кем-херек үүлгедикчилериң тудары-биле ынаар истелгеоператывчи бөлүк үнген. Кем-херек үүлгедиишкиннинге каразыттырганнарны чүгле июнь 2-де Ак-Тал суурдан тып алган. Олар милиция ажылдакчыларының сагындырыын тоовайн, дезерии оралдашканнар. Чогуур хемчеглерни алганының түннелинде, 1968 чылда төрүттүүген, Арыг-Бажы чурттуг кайда-даа ажылдавайн турар Черлиг-оол Хүргүи-оол, 1965 чылда төрүттүүген «Улуг-Хая» совхозтуң трактористи Маадыр Шойдук, ол-ла совхозтуң ажылчыны 30 харлыг Александр Мөңгүн-оол олар тутурганнар. Сүрүүшкүи чезинде база тудуп турар үелеп, мидицинаның участок инспекторуу Василий Самбыл табельдиг чепсекти ажыглаан.

Июнь 2-де кежээкиниң 19 шак үезинде Кызылда Баян-Кол, 8 бажыныың чамыга турган № А46-21 ТВ «Жигули» машинаның иштинден «Урал-2» автоприёмникти оорлаан Кызылдың чурттакчызы, кайда-даа ажылдавайн турар 19 харлыг Андрей Баазан дээрзи каразыттырып туттурган.

Июнь 3-те Бай-Хаак суурнуң Пушкин кудумчузунуң 48 дугаар бажыңының чанында бажың ээзи В. И. Тюриниң херим иштинде кажаа-сэрэй аймаа өртеңгеи. Ю. Оюн, А. Башка олар каразыттырып туттурганнар.

* * *

Кызыл хоорайда 14 харлыг уругнуң өлүрткенинии дугайында «дидир-дидир» кэлбаа-биле дамчыт бергеи. Ынчалза-даа судмедэкспертиза бюрозунуң үндүрген түүнелиниле алырга, Нэлля Тонкошкурова тыныш оруктарының чымчак чүүл-биле дуглаглан таварылганың түннелинде механиктиг асфиктиядан өлгеи болуп турар. Шиичилел үезинде мага-боттан кандыгдаа кемдээшкин, күчүлээшкин истери тывылбаан.

* * *

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кеземче херээ истээр килдизи өлүрүүшкүнге каразыттырып турар 1966 чылда төрүттүүгеи. Чыргакы суур чурттуг Хүлер-оол Доржуевич Моңгушту дилеп турар. Сөөлгү үеде Чалаана хоорайга чурттап турган.

Улуг-Хем районнуң ИХМ-зи административтиг хайгаралдан чаштының турар, моон мурнуңда шиитгирии чораан, тодаргай чурттап турар чери чок 1968 чылда Чаа-Хөл суурга төрүттүүген Алексей Кежиг-оолович Сундуйну, Хову-Аксыга 1965 чылда төрүттүүген, сөөлгү үеде Ак-Тал суурга чурттап турган Валерий Геннадьевич Араккааны, тодаргай чурттап турар чери чок, 52 харлыг, Бай-Тайга районнуң Кеп-Сеек чурттуг Ажыл-оол Сүүр-оолович Иргитти дилеп турар.

Устүнде азы киргеннерии көргеи чурттап турар черии билир кижилер милиция органнарынче дарый дамчыдарын диледивис.

НАЙЫРАЛДЫҢ КОНЦЕРТИ

Республиканың Виктор Көкоол аттыг хөгжүм-шин театрының алдын-сарыг көжегезиндээ ажыттынган. Сценага Тываның филармоннязының артистери ак-көк кадак туткаш, көрүкчүлер залының одургуларының аразында улус эртер черлерден шуушкан Моол Арат Республиканың Завхан аймаанаң хөгжүмшин театрының, Буряд АССР-ниң «Хэнгэргэ», «Калинка» аас чогаал болгаш улусчу ансамбльдериниң артистерин сценаже чалаан, көрүкчүлер туруп кээп, аалчыларны адыш часкап уткуп алган. Моол, бурят, орус, тыва артистер национал хептери-биле сцена сыңыыпсас кылдыр туруптарга, көрүкчүлер база катап адыш часкап, ёзулуг интернационалчы найыралдың байырлалынга киржип келгенинге өөрүшкүзүн арын-шырайларында хүлүмзүрүү-биле илередип турганнар.

Чиигир погаан өңнүг, чаяк, тыва тоннарлыг, ээлгири өл хаак дег, чалыы, чараш орус чоннуң улусчу ыр-шоорун бараалгаткан. Буряд улустуң ырызын ыраажы Тамара Ангархаева ырлай бээрге, көрүкчүлер безин аразында чугаалашпайн барып, шала моолзуг аяш бар ол ырның аялгазын таалап дыңнаан (ырның сөзүг буряд дылда).

Найыралчы концерттиң программазын аралаштыр тургузуп таарыштырганы көрүкчүлерге солун болганы чугаажок. Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң аныяк артистериниң танцызын улусчу хөгжүм херекселдери-биле үлеп турары чүгле көрүкчүлерге эвес, келген аалчы артистерге база солун номер болган.

«Аян» ансамбльдиң ыраажылары Галина Сүрүң, Надежда Шойгу эстрада ырларын база багай эвес күүсеткен. Черле ынчаш «Аян», «Саян» ансамбльдериниң артистериниң көргүскен номерлер бүрүзүн, аалчыларывыстың уран талантызын, танцы-самын, хөгжүмүн көрүкчү бүрүзүнүң үнелеп көргени олар-ны база хире-чергези-биле тыптыпкан алган бис. Чүгле хаактарывыс безин 200 ажыг эжеш. Узун, кыскалыг. Арта барык дөгерезин майыктаашка кедер. «Быстрица», «Енисей», «Рекорд», «Прикамье», «Ушок» дээш, кандыызын чок дээр. Оларда 1-3 класс чедир назылыг бичии эге класс урлагларынга таарыштырып каан кидис идикке шарыыр хаактардан эгелээш, район, республика чергелиг маргылдаалларга шаннаддыг чер дээш тутчуп болур хаактар барын оларның чүгле аттары безин тода хереченээр ышкажыл.

Бир эң кол кичээнгейни кичээлдерни хар-назы, өзүлле, хан-дамыр сайзыралынга дүүштүр тургузарын чедип алырын кызыдып турар мен. Чижээ, эге класстарга ол шимченгир оюнар, ырак эвес хемчээлдерге чалаг чарыш, хаактыг маанаары дижик. Чогум кым-бир уругнуң, оолдуң чүү чүвеге сундуулуу, хандыкшылдыы ынчаш хевирлеттинип эгелээри тодаргай. Даразында хөлүг старттар-биле-ол улажып чоруй баар. Борта узун чапсарларны база биледилиг ажылгаары чугула. 5 класстардан эгелеп спортчу оюнларже шилчиир бис. Ынчан сула шимчээшкиннерни баскетбол, волейбол оюнары солуур. Бо талазы-биле тускай календарьлыг планвы чогаадып кылып алгаш, анаа чагыртып ажылдап турар бис. Ооң кадында спорттуң туспа хевирлериниң секцияларны ажыктаа бис. Олардан демги-ле адаанам баскетбол, хол бөмбүү, мячилиг хоккей, хаак, хөл шыдыраа секцияларынга хөй өөреникчилер адын бижидип, идепкейлии-биле киржир боор чорду.

Күш-культура болгаш спортка турасказтаан булуң школаның кол корпузунда бир көскү черни эзеп турар. Ында спорттуң ол-бо хевирлеринге өөреникчилеривистиң ангы-ангы үелерде көргүскен түңнелдери, ону чедип алган уруглар, оолдарның ат-бажын бижип аскан, фото-чурукталарын делгээн, сан-чурагайдарын берген. Үстүнде спортчу секцияларның эртер хүнүн, шак-үезин айыткан. Өске бир булуңну спорт залдың бир кыдында тускай өрээлде дерип кылып алган бис. Ында хүн бүрү эртер күчээлдерин шак аайы-биле айтып, бижип каан. ГТО дужаалдазын хүлээп алыр комиссиянның составын база оон билип ап бо-лур.

Күш-культура кичээлдериниң башкылаашкын децилин бедидер, өөреникчилерниң күш-дамыр сайзыралын улам экижидер дээш хемчеглерни ап турар бис. Чижээ, спорт залывыс хөй чылдар ыштинде туруп келген болгаш ылаңгыя ханалары эргижирип баксыраан. Шуурмак суурда ыяш пунктузундан борта тааржыр дөрбелчин ыяштарны четчир сайны-биле чатыдып алгаш; ооң септелгезин ам барык доозар дей бердивис. Ол ышкаш бо чайгы чылыг, чаагай шагда даштыгда хол бөмбүү, баскетбол ойнаар шөлдерни эдс-хере дерип бис. Эрткен өөредилге чылында күш-культура башкылаашкынынга бир чаа түүлдү немей тып кылдывыс. Ол кадыы кожак уругларже сагыш салыышкын болур. Олардан тускай эмчи балүү деп алаар бөлүктү тургускаш, олар-биле чингелделиг, кадыкшылының экижирингге дөгүм болур тускай кичээлдерни чорудуп турар апарган бис. Чаа түүлер бар. Ол бүгү ажылжиниске эки салдарны чедирер дээрбин амыдыралы бадыткай берген.

Сергей СОТНАМ.
Мөрен ортумак школазының күш-культура башкызы.

Валентина САТ.

ЧУРУКТАРДА: Завхан аймактың хөгжүм-шин театрының танцы бөлүү аныяктар танцызын күүседип тур; Буряд АССР-дең келген ыраажы Тамара Ангархаева ырлап тур; Моол Арат Республиканың алдарлыг артизи, Завхан аймактың хөгжүм-шин театрының солизи Жанзан «Төрээн Тывам» деп ырыны тыва дылга ырлап тур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 14-15 сериялары. 10.30—11.30 Бут бөмбүү. Ирландия биле Англияның шилиндек командалары. 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 19.15 «Филиппинни фиестазы» ансамбльдиг оюн-көргүүзүү. 19.45 Орук шимчээшкинниңиң айыыл чок чоруунуң талазы-биле телерадиодамчыдылгаларының 1 Бүгүзавлел конкурузунга шаннал алган дамчыдылгалары. 20.15 Хөгжүмчүлер хөгжүм үезинде. 21.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула интервью. 22.40 Н. Чепрга ырлаар. 23.05 «Сес» деп литература уран-чечен программа. 01.00—01.30 Медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Коста-Рика биле Шотландияның шилиндек командалары. Италиянан дамчыдылга. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Ирландияның шилиндек командалары. 10.30 Ритминг гимнастика. 11.00 Уругларга фильм. «Расмус — тоңалчы». 1-ги сериязы. 12.05 Кусковогa орус хөгжүм телефестивалы. 12.40—13.50 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.00 Барымдаалыг фильм. 18.20 «Көдээ эмдыырал». «Мурнакчы дүржулганы — бүдүүлгеге». «Совет Тыва» совхозтуң социал-экономиктиг нарын айтырыглары». 19.20 Медээлер. 19.25 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кеземче херээ истээр киидис телефонза...» Репортаж. «Часкы келдиртинишкин». «Солуң кижибиле ужуражыышкын». 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Бельгия биле Мурнуу Көрейниң шилиндек командалазы. Италиялан дамчыдылга. 01.00—04.00. Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Кино абонементизи. «Салым-чолдуң өскерлиишкини» Уран-чечен фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ИЮНЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Без единой улики» (АКШ) 9.00, 11.10, 13.20, 15.30, 17.40, 19.50 шактарда.

Видеозал: Сборник мультфильмов № 5 10.30, **«Гонки «Пушечное ядро»** 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Горький можжевельник» 9.00, 12.20, **«Как проводят каникулы Болек и Лелек»** 10.40, **Киносборник № 28** 13.40, **«Ситара»** 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

Видеозал: «Как три мушкетера» 13.20, **«Идеальное преступление»** 16.00, 17.50, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Дерево, распустившее почки осенью» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Под принуждением» 15.00, 15.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Авария»—дочь мента» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ЧАГЫТАЙНЫҢ ЭРИИНДЕ

Чалбыш от дег херел чашкан, чайның хүнү эрип келген. Өөреникчилер ам чайгы дыштанылгазынче кирипкен. Ургларның дыштанылгазы боттарының күзели-биле чылдың-на янзы-бүрү кылдыр организастаттынып турар. Чамдыктары ырак-узак походтарже аъттаныптар, өскелери совхозунга ажыктыг ажыл кылырлар, чамдыктары малчын ада-иезинге дузалажып, сеңнин чайлагларга дыштанырлар, Пионержи лагерьлерге дыштанырлар база бар.

Ээр көк сыннар
Эзим-арга эштип алган.
Аңы, кужу
Аян тудуп шимээргешкен.
Чаткан эдээн
Чагытай хөл чалгыы чугган.
Чайын анаа
Чаштар үнү нёмежи бээр.

Шынап-ла, май 7-де каасчараш Чагытайда лагерьлер ажыттынган. Ында бичиилериниң ыр-шоору, катқы-хөг, оюнтоглаазы ам диниттеди берген. Бирги сезонда «Байлак» пионер лагеринге колдуундала көлээ ажыл-агый ажылдакчыларының уруглары 300 кижи дыштаныры-биле чеде берген. Ол лагерьге үш сезон иштинде шупту 900 кижи дыштанып, хостуг үе-шагын солуп, хөглүг кылдыр эрттиреллер.

Ургларның чайын хөглүг дыштанырынга «Байлак» лагеринде бүгү-ле таарымчалыг байлап баш бурунгаар тургустукан.

(Бистиң хорр.).

ТӨӨГҮ МУЗЕЙИНГЕ

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтуң библиотека эргелекчилер турар мен. Чоокта чаа Чыргаландың ортумак школазының 3-4 класстарының өөреникчилери-биле Тайдының Кочетово суурда Кызыл партизаннарга тураскааткан музейге экскурсиялап чордувус. Шынын херек, мен база анаа бир дугаар барып, бичии өөреникчилер-биле дөмей, музейде эдилелдерни, документтерни кончуг сонуургап көрдүм. Тывага партизан шимээшкиннериниң командирлериниң бирээзи С. К. Кочетовтуң чурттап турган бажыңын, оон эт-севин сонуургалчыыс.

Музейниң ажылдакчылары келген аалчыларынга база эдилел-эзелдек улус болду. «Чодураа» совхозтуң ажылчыннарын, хоочунарын музейже көрүнче олар чалап турду. Өөреникчилер-даа, мончаза ол төөгү музейин сонуургап көрген, сеткил ханган эң чаныптывыс.

Елена СЕДИП-ООЛ.
библиотекарь.

СПОРТЧУ АМЫДЫРАЛЧЕ КОКПА

Ажыы-биле чугаалаарга, мен Минусинскиниң А. С. Пушкин аттыг башкы училищезиниң күш-культура салбырын 6 чыл бурунгаар доосказ, бо Мөрен ортумак школазынга ажылдап чедип келгеш, школада бо эртемниң башкылаашкыны эрегей байдалда турар дээрзин дораан эскердим. Бир хол бөмбүү, бир баскетбол бөмбүүнден өске барык чүү-даа турбаан. Спорт залының хеп үштүр чери ажыглал чок, шүүт дүюк турду. Эге баштай ынчан күс келген чүве болганда, ооң сонгаларын шилдээш, септеп алдым. Спортчу дериг-херексел тыптынып, бөдүүн спорт шөлүн дерип эгелээринче бодалгасыгым угланган. Бөдүүн хевирниң брустарын, туриктерия кылып алырынга чинге хоолайлар херек апарган. Оны дөө кайда-чүде өскен-төрээн суурум Нарылдан барып тыптынып алчык мен. Удаткаанда уругларның күш-дамыр сайзыралынга эргежок чугула хөрекселдерни база хире-чергези-биле тыптынып алган бис. Чүгле хаактарывыс безин 200 ажыг эжеш. Узун, кыскалыг. Арта барык дөгерезин майыктаашка кедер. «Быстрица», «Енисей», «Рекорд», «Прикамье», «Ушок» дээш, кандыызын чок дээр. Оларда 1-3 класс чедир назылыг бичии эге класс урлагларынга таарыштырып каан кидис идикке шарыыр хаактардан эгелээш, район, республика чергелиг маргылдаалларга шаннаддыг чер дээш тутчуп болур хаактар барын оларның чүгле аттары безин тода хереченээр ышкажыл.

Бир эң кол кичээнгейни кичээлдерни хар-назы, өзүлле, хан-дамыр сайзыралынга дүүштүр тургузарын чедип алырын кызыдып турар мен. Чижээ, эге класстарга ол шимченгир оюнар, ырак эвес хемчээлдерге чалаг чарыш, хаактыг маанаары дижик. Чогум кым-бир уругнуң, оолдуң чүү чүвеге сундуулуу, хандыкшылдыы ынчаш хевирлеттинип эгелээри тодаргай. Даразында хөглүг стартгар-биле-ол улажып чоруй баар. Борта узун чапсарларны база биледилиг ажылгаары чугула. 5 класстардан эгелеп спортчу оюнларже шилчиир бис. Ынчан сула шимчээшкиннерни баскетбол, волейбол оюнары солуур. Бо талазы-биле тускай календарьлыг планвы чогаадып кылып алгаш, анаа чагыртып ажылдап турар бис. Ооң кадында спорттуң туспа хевирлериниң секцияларны ажыктаа бис. Олардан демги-ле адаанам баскетбол, хол бөмбүү, мячилиг хоккей, хаак, хөл шыдыраа секцияларынга хөй өөреникчилер адын бижидип, идепкейлии-биле киржир боор чорду.

Күш-культура болгаш спортка турасказтаан булуң школаның кол корпузунда бир көскү черни эзеп турар. Ында спорттуң ол-бо хевирлеринге өөреникчилеривистиң ангы-ангы үелерде көргүскен түңнелдери, ону чедип алган уруглар, оолдарның ат-бажын бижип аскан, фото-чурукталарын делгээн, сан-чурагайдарын берген. Үстүнде спортчу секцияларның эртер хүнүн, шак-үезин айыткан. Өске бир булуңну спорт залдың бир кыдында тускай өрээлде дерип кылып алган бис. Ында хүн бүрү эртер күчээлдерин шак аайы-биле айтып, бижип каан. ГТО дужаалдазын хүлээп алыр комиссиянның составын база оон билип ап болур.

Күш-культура кичээлдериниң башкылаашкын децилин бедидер, өөреникчилерниң күш-дамыр сайзыралын улам экижидер дээш хемчеглерни ап турар бис. Чижээ, спорт залывыс хөй чылдар ыштинде туруп келген болгаш ылаңгыя ханалары эргижирип баксыраан. Шуурмак суурда ыяш пунктузундан борта тааржыр дөрбелчин ыяштарны четчир сайны-биле чатыдып алгаш; ооң септелгезин ам барык доозар дей бердивис. Ол ышкаш бо чайгы чылыг, чаагай шагда даштыгда хол бөмбүү, баскетбол ойнаар шөлдерни эдс-хере дерип бис. Эрткен өөредилге чылында күш-культура башкылаашкынынга бир чаа түүлдү немей тып кылдывыс. Ол кадыы кожак уругларже сагыш салыышкын болур. Олардан тускай эмчи балүү деп алаар бөлүктү тургускаш, олар-биле чингелделиг, кадыкшылының экижирингге дөгүм болур тускай кичээлдерни чорудуп турар апарган бис. Чаа түүлер бар. Ол бүгү ажылжиниске эки салдарны чедирер дээрбин амыдыралы бадыткай берген.

Сергей СОТНАМ.
Мөрен ортумак школазының күш-культура башкызы.

МАКТАНЧЫГ-ДЫР

Экини эки дээр. «Эки кылган ажыл, элеп читпес алдар». Чыл саныңда Бүгү-делегейниң уруглар камгалалының хүнүн эрттирип турар бис. Маңаа мен бо чылгы эрткен ол хүниүң дугайын бижиир бодадым. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынче чоокшулаан тудум, ында бүгү-ле чүүлдүң каас-чаражы ала-чайгаар кижилерни хаара туда бээр. Кижи бажы кизирт. Уруглар хүнү болгаш ындыг болур ужурлуг, ада-иелер уругларын алдын-сарала кылдыр хепкерип алган. Черле ол хүниүң кижилерге бир янзы көзүгеяа магат чок боор. Каастаганы кылганы дыка чедимчелиг, парк эжиинде сен эрииңде янзы-бүрү ховаганнар хонуп алган ышкаш сагыындырар чоран. Ол-ла бүгүнү организастаан удуртукчуларга адаиелер четтиргенивисти илередир бис. Иланчыя режиссёр Айлана Леонидовна Чадамбага өөрүп четтирбестиг аргазы чок. Концерттериниң кайызын кандыг дээр боор. Чүгле харын Өскүс-оол дугайында көргүзүп турар тоол ойнаан бичии артистериниң үнү арай дыңналбас, чугаазы бирде орус дылда-даа апаар, бирде тывалай-даа бээр, эдеп болду. Шак ындыг хевирлиг көргүзүүгүң анаа театрга бараалгаткан болза тода болгаш дыңналгыр-даа болур. Танцысам, ырларны мактавастың аргазы чок. Барааудан келген эң ылаңгыя «Хорошки» ансамбльдиң ургларымың ойнааны, олардың идик-хевиниң аяның көрүштүү онзагай. База бистиң чаптанчыг чараш, сеткил-сагышты өөрүп келир «Өөрүшкү» ансамбльдиң ойнаан танцызын канчап черле кижи магадаар боор. Чангыс мунгараачыг чүве — олардың келир үеле концертке белеткенир черинин чогу. Кажан хостуг, шөлээн таарымчалыг бажыңны алырыл? «Өөрүшкүже» кым ээ көрүүрүл? Азы ада-ие акша чыыр бе? Бажың тударында. Мактал-биле эгелээш, мунгарал-биле доостум. Оон өске арга чок болду.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

* * *

1990—1991 өөредилге чылында Улан-Удэниң харылзаа техникумунга дараазында мергежилдерни сургуулдарын хүлээп ап эгелээнин Тыва АССР-ниң Харылзаанын бүдүүлге-техника эргелелиг дыңнадыр тур: «Автоматчыткан электрохарылзаа», «Хөй каналдыг электрохарылзаа», «Почта харылзаазы».

Хүндүскү салбырга бирдириишкиниерни бо чылдың июль 31-ге чедир, бот-өөредилгелиг салбырга август 10-га чедир хүлээп алыр.

Киреринин экзаменнери хүндүскү салбырга бо чылдың июль 15-тен, бот-өөредилгелиг салбырга — июнь 10-дан эгелээр.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53. Кадрлар килдизи. Телефон №№ 2-48-12, 2-23-90.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАЛГА

ССРЭ-ниң Күркандырылгазының Тывада кол девискээр эргелелиниге дараазында ажылдакчылар хереглеттинип турарын чарлап тур: слесарь-мотурист, чүдүрүкчүлер, ажылагый эргелекчизи, товаровед, декреттиг шөлээлээш кижинин орнунга бухгалтер, күш-ажыл болгаш шалын төлевиринин талазы-биле экономист, кандцелярияга инспектор, садыг килдизинге экономист, секретарь-машинахчы.

Чыл, квартал ажылдарының түңнелдери-биле акша шаңналын төлээр. Ажылдаар черинге чедир албан черинин автобузу чоруур.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың 15. Тываның кол хандырылга черинин кадр килдизи. Телефон: 2-26-21.

* * *

А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының абонемент, национал-чурт шинчилел, уруглар, справка-библиография килдистериниң база библиотекалар аразының абонемент секторунуң күрүне банкызының эрги бажыкыынче (Ленин кудумчузу 21) көже бергенин дыңнадып тур. Ажылдаар шактары эрнидеги хевээр.

* * *

Тээли ортумак школаның 1970 чылда доозукчуларының ужуражыышкыны бо чылдың июнь 23-те 9 шакта школага болурун чарлады.

Таңды районнуң С. К. Тока аттыг совхозтуң парткому, дирекциязы, профкому совхозтуң мурнакчы хойжузу, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг эдилекчизи

Торлаа Долзанович
ДОРТУЙ-ООЛДУН

ур аараш мөчээнни дыңнатпышаан, оон чоок кижилериниг болгаш төрелдериниг ханы кажыыдалыш илергейлеп тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ориемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кандистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хереглериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.
Чагыг № 431.
ТС—00395.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
13
среда
№ 134 (14334)

1925 чылда үдезиллеттингеи
Өртээ 3 кеп.

Чайлаглаашкын эгелээн

САНЧЫЛАР ДЭЭШ САГЫШ САЛГАН

Частың соок хүнеринде мал-маганның децгилгези баксыраа, сүт-сааны эвээжеп эгелээнинден Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективи чогумчалыг черже көжерии шинитпирлээн. Хат, сооктан ыжык чер херек. Кыштагдан көшкеш, Сүт-Бажы деп черге хонуп алганиар. Ол болза Кара-Суг аржаанының чоогу. Ол ферманы Чадаана бар чораан улустар дораан эскерип казар. Орук аксы чер-ле болгай. Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозтуң фермазы олдур.

Ол ферма аиаа июнь айның 10-га чедер. Оон соонда чайлагже көжер. Эрткен чылын мәлдың чиир чемин чедир белеткеп албаанындан кыштыбора-будүн ажып эрткен. Сенаж, силос болгаш саваң аймаан 300-300 тоннаны белеткеп алза-даа, ол чедишпээн. Сиген хөй болгаш кыш ашкан. А ферманың ажылчыннары боттарының күжүбиле түгле 20 ажыг тоина сигенни белеткеп четтиккен.

Ынчалза-даа сүт саалдазын бадырбас дээш бар аргаларны ажыглап, курлавырларны дилеп тып алганнар. Ынчангаш бирги кварталда күрүнеге 60 тонна сүт салар планын 72 тонна кылдыр күүсеткен. Кышкы үеде безин мурнакчы саанчылар хөй турган. Боттарынга бижыглаан инектеринден бир хүнде-ле 115—120 килограммны Анчымаа Ховалыг, Февраль Намажап, Чойганмаа Сундуй саап ап турганнар.

Частың сөөлгү хонуктарында кыштагга тураргa сүт саалдазы кудулап эгелээн. Ынчангаш оларның чазагже көшкени ол.

Чазагга келген соонда байдал өскерилген. Ол дугайында чугаалап бээри-биле үк фермада бригадир Даш-оол Таанович Кандандан дилээн мен.

— Маңаа келириивиске сүдүвүс элбеп эгелээн. Суур чоогунга кадарар чер бар эвес, мында оът эки үнгендир. Ам сагза чогуур 331 инек бар. Оларның 163-үн саап тур бис. Бо хүннерге чедир төрээн 122 инектиң 115 бызаазы бар. Оларны азыраар улустарны быжыглаан бис. Бызаа ажаакчызы Валентина Даржаа бызааның деязизини 40 килограмм чедиргеш. Наталья Шойдалга хүлээдип бээр. Наталья үгбай пенсиялай берген-даа болза, бодунуң үш уруу-биле кады бызаа азырап турар. Болунуп аргадуржулгазын уруглариига дамчыдып берип, өг-бүле керээзин чарып алган. Сөөлгү чылдарда багай эвес көргүзүглерлиг болуп, районга хамаанчок, республикага безин ады-сураа үнүп турар апарган. Ол өг-бүле бир бызаапы-ла 140 килограмм чедир азыраан, хүлээдип бээр.

Сүт саалдазының талазыбиле алыр болза, баштай маңаа келиривис мурнунда 163 инектен 560 килограмм сүттүг бир хонукта саап ап турган болзувусса, ам 700 килограмм ажырып тур бис. Беш айларның иштинде күрүнеге 101 тоннаны дужаар турган болзувусса, ам 134 тонна чедирдивис. Оттуг черге келирге черле эки болур чүведир. Чайлагже көшкеш, электри-биле саап эгелээр бис. Ынчан, шынап-ла, сүт оондаа элбек болур.

Ферма Кара-Дытка барып чайлаар. Оттуг болгаш серии тайгага инектериң сүдү көвүдээр, күжү немежир. Ниитизи-биле 838 мыйыстыг бода мал бар. Төрүвес болгаш эр чүвелерни үскеш баш удур тайгаже үндүрүнкеп. Төрүүр болгаш саар инектерни ам үндүре бээр.

Инек саар керекседдерни чайлагже аппаргаш, белеткеп эгелээн. Электри удазыннарының үзүлген черлерин улагылаан. Чагыларда конгаларны бүрүн тургускан. Саанчыларга айыыл чок болзун дээш актых көстүп чыдар сывырыдактарны шарып аскылаан. Сүт сөөртүр машинаның оруун аштап арыглаан. Саалда соонда сүттүг район төвүнге чедирери-биле автомашинаны быжыглаан.

Кижи бүрүзү бодунуң онаашкан ажылынга харыысалгазын улгаттырып, мергежилин бедидип ап турар.

Саанчылар болгаш кадарчылар аттестация дужаал, теоретиктиг билиг-биле чеэсглеиип турар.

Коллективтиң кежигүнериниң амыдырал-чурттагазынче совхозтуң дирекциязы болгаш ферманың бригадири сагыш салып келгениниң түнелинде ажылчыннарның ортузунда бажың чок кижи чок. Харын-даа фермада артык бичин бажыннар көвүдээн. Чыл санында-ла улуг бажыңнарны тудуп, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерни ынаар киирип турар.

Амгы үеде фермада 15 саанчы бар. Оларны ийи кижи солуп, дыштандырып турар. Ынчангаш дыштаныр хүннерлиг болу берген.

Ферманың ажылдакчылары коллективтиг керээже киргенининң соонда ажылда хаара туттунган кижилерниң саны артып турар апарган. Баштай 82 кижи ажылдап турган болза, оларны 54 чедир кылыргаи. Кижи бүрүзүнге ажылды хувааганының соонда, безин бо сан көвүдей берген. Саар инектиң саны 300 ашкан соонда бир кижиге 25 инекти быжыглап каарын бригадир чугаалап орар. Ынчап кээрде, саанчыларның саны кызырлыр болгаш ажыл шалыңы улгадыр. Ам саанчыларның айда ортумак шалыны 200 ажыг рубль. Ол хөй бе, азы эвээш бе? Эвээш болбайи канчаар. «Кижи бүрүзүнүң ортумак шалыны үш түстен эвээш эвес турар ужурлуг» деп, фермаиың бригадири санап орар.

Оон алгаш көөрге, кижи дугайында сагыш салыышкын деп чүве бар. Бригадир ол фермага ажылдаа-ла чыл безин четпээн. Ол хиреде-ле бодунуң ажылынче шуудан кире берген. Оон планнап олурарындан алгаш көөрге, баштай кижилер дугайында сагыш салыр, оон соонда олардан негелдени күштелдирер. Амыдырал-чурттагазын экижиденнче кичээнгейин угландырар.

Кыштагны селтээри-биле ийи кижини арттырып каан. Олар ам кажааларның эжиктерин болгаш үрелген шалаларын септээри-биле материалдарны белеткеп эгелээн. Кажаалардың ишти-даштында боктарны арыглап ашташ, ырады төгеринге белеткеп каан. Бажыннарның печкаларын кылыр туйбуларыны дилеп тып турар. Күзүн саанчылар болгаш кадарчылар келгеш, кажааларны шеф-биле чылыглаар.

Ам Чаш-Тал сүт-бараан фермазының коллективи чартык чылдың сүт планыи июнь айның 20 үезиниде күүседиптер дээш сорулганы салган ажылдап турар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Чаңгыс аай политхүн: айтырыг болгаш харыы

ДУЗАЛАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Май айда республикага болган чаңгыс аай политхүнде көдүртүнген айтырыгларның бирээзинге бөгүн Тыва агроүлетпүр эвилелиниң кооперативтериин, будүүлгелериң болгаш хууда дузалал ажылагыйларын хөгжүдүнүң талазы-биле бөлүктүң удуртукчузу К. А. Башанов харыылап турар.

Республикада он чедиг будүүлгелер болгаш каттышкылыннар дузалал ажылагыйны тудуп турар. Ниитизи-биле оларның саны 34. Оларга 7,8 муң гектар девискээриг черии, оон иштинде 4,6 муң гектар тарылга шөлүн үндүрүп берген. Дузалал ажыл-агыйында 400 баш мыйыстыг бода мал, оон иштинде 280 инек, 2,9 муң хаван, 2,0 муң ажыг баш хой, өшкү бар. Эрткен чылын эътти, сүттү, картофельди база ногаа аймаан 1,4 миллион рубльге будүрген болгаш сайгарган. «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның, ыяш ажыл-агый база суг-мелиорацня каттыжышкынлариың дузалал ажыл-агыйлары продукция будүрериниң хемчээлии өстүрүп турар.

Продукцияның бот-үнезии бедидип шыдавааныидан чамдык будүүлгелер дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп чадап турар.

Сөөлгү чылдарда хуула дузалал ажыл-агыйы база элээн сайзыраан. Оларның саны республикада 38,2 мун. Мал тудуп үзүрларның саны өзүп турар болгаш, республикада будүүлүп турар мал продукциязының 30 ажыг хуузу оларның үлүүиге онаажып турар. Хуузунда улус чылдың-на картофельди 10 муң тонна чедир, 2,0 мүң тонна ногааларны ажаап өстүрүп турар. Ынчалза-даа көдээ черде өг-бүлелериин 9,2 муң хирези мал-даа тутпайн, огород-даа чок болуп турары четпес.

Агроүлетпүр эвилели будүүлгелерге болгаш хуу кижилерге малдың чаш төлүн садып алырынга, чер үнүлүрүп бээриите, чеминчидилге база техника-биле хандырарынга дузалап турар. Хөй мал тудуп турар тараачын ажылагыйларга черии ажыглаарының талазы-биле тускай шинитпирии юридиктиг ёзу-биле хүлээп алыры негеттиниң турар.

Гениадий КОЛМАКОВ.

СЭКП ТК-га хурал

Июнь 11-де СЭКП ТК-га эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Хуралды СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев ажыткан. «Башкартынар рынок экономиказынче шилчиири-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков кылган.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге болгаш Россияның партия конференциязынга белеткелдиң чоруп турарын чугаалашкан. Ол айтырыг талазыбиле дыиналгыны СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары В. А. Медведев кылган.

М. С. Горбачев чөвүлел туралга чүве чугаалаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Съезд июнь 11-де ажылын үргүлчүлээн. Эртенги хуралга Президент чөвүлелиниң кежигүнү **Е. М. Примаков** чүве чугаалаан. ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Съездиниң депутаттарынга кыйгырыын ол номчаан.

«Съездиниң июнь 9-та болган хуралынга чамдык депутаттарын Б. Н. Ельцининиң эвилел телевиденнезинге берген интервьюзуи чогуур үезинде дамчыптайн барганынга ССРЭ Президентизи хамаарыглыг деп бадыткап турганы даап болдашкын болур. Харын-даа ол интервьюның дугайын ук айтырыгны Съездиге чугаалажып эгелээн үеде бир дутаар дыиналдым. Өөрүк-чөңгээлиг бо айтырыгны кымнын база кандыг сорулга-биле организастаанын тодарадып илередирии РСФСР-ниң улус депутаттарыдан диледим. Мээң адрезимге хамаарыштыр шын эвес чүүлдерни чугаалап турган кижилер хөйүңүн мурнуига буруузун миннир боор деп идеген тур мен» деп кыйгырыгда чугаалап турар.

Е. М. Примаков чурттуң политиктиг удуртулгазы чуртта байдалды хандыр өөренип көрбүшаан, боттуг күштерни каттыштырар дээш чогуур хемчеглерни алыр деп турарын онзалап демдеглээн.

Ооң соонда депутаттар Съездиниң ажылын чырыдып турар массалыг информация чепсектериниң ажылын таарыштырар болгаш контроллаар комиссияны бадылап тургускан.

Дараазында Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында декларация төлевилелии чугаалажып эгелээн. РСФСР-ниң чаа Конституциязыи ажыллап кылырынга үндезин болур бо чүгула документтиин мооң мурнунда ниитизи-биле чүүлдүг деп хүлээп алган турган. Төлевилелди чедир ажылдап кылыр талазы-биле комиссияның даргазы **О. И. Тиунов** депутаттарның саналдарын кандыг янзылыг кииргенииың дугайында дыиналгыны кылган соонда, декларацияның төлевилелии чүүлдер айны-биле сайгарып турган, хүлээп ап эгелээн.

Декларацияның эге чүүлүнге хамаарыштыр мооң мурнунда бооп турган хуралдарга улуг маргылдаалар тургустунуп кээп турган. РСФСР ССРЭ-ниң составывига федерация аны конфедерация хевири-биле бактаап кирер ужурлуг бе деп айтырыг тургустунуп турган. Депутаттар бо удаала эге чүүлүү мындыг утка-биле күлээп алган: «Съезд Россияның Совет Социалистиг Федеративтиг Республиказының бодунуң девискээринге күрүне суверенитедии чарлап база чаартынган ССР Эвилелиниң составывига эрге-хөйлүлүт демократтыг күрүнеи тургузар шинитпирлиининң лугайын медеглеп тур». Декларацияның үшкү чүүлүнде бижээни: «РСФСР-ниң суверенитединиң болгаш күрүне эрге-лагыргазының үнер дөзүнүң илергейлекчизи болза оон хөй националлыг чону болур». Бешки чүүлге хамаарыштыр депутаттар мооң мурнундагы шинитпирии хевээр арттырган. Ынаа ССР Эвилелиниң хөйлүү актылары РСФСР-ниң суверенниг эргелериниге дүүшпейн баар болза, оларны күштүг бооп киирерии тур соксады деп айтыкан. Сескн чүүлге РСФСР-ниң девискээри оон чонунуң бүгү-ниитя күзелсоруун барымдаалавайн» өскертип болбас деп айтыкан.

Өске-даа чүүлдерии мындыг янзылыг сайгарып чугаалашканының түнелинде декларацияның кол-кол чүүлдери хүлээп алдынган. Автономиялар дугайында айтырыг чедир шинитпирлеттинмээн.

Съездиниң чапсар үелериие Дээди Советтиң Республика болгаш Националлар Советтериие соңгулдалар болган. Республика Советиге ам-даа 5, а Националлар Советиге 3 кижиниң чедир соңгутпаанын саналга комиссиязының даргазы дыиналкан.

Съезд ССРЭ-ниң Тараачынар эвилелиниң тургузукчу бирги съездизиие байыр чедириишкинии чоруткан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ТАРААЧЫННАРНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИ

ССРЭ-ниң Тараачынар эвилелиниң тургузукчу съездизи июнь 11-де Москвада ажыттынган. Хүн чурумунуң кол айтырыы — тараачыннарның эрге-ажыын илереткен бүгүэвилелдиң чаа ниитилел-политиктиг организациязыны тургузары. Съездиниң ажылында чурттуң бүгү девискээринден келген ийи муң ажыг делегат киржип турар.

Экономиканың хөй талалыг бооп турар болгаш үндезин экономиктиг реформаны боттандырып эгелээн байдалларда аграр секторну чаартырының оруктарының дугайында илеткелди съездиниң оргкомитединиң даргазы, колхозтарның эвилел чөвүлелиниң даргазы И. И. Кухарь кылган. Эдериичя илеткелди ССРЭниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчылы, Министрлер Чөвүлелиниң Аътчем болгаш продукция салып алыр талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы В. В. Никитин кылган.

Съездиниң ажылында М. С. Горбачев, А. И. Лукьянов, Н. И. Рыжков, Е. К. Лигачев, Ю. Д. Маслюков, Е. С. Строев киржип турар.

(СЭТА).

Хой кыргылдазы—хүннүң чугула айтырыы

БҮДҮН ӨГ-БҮЛЕЗИ-БИЛЕ

Эрзянии Сөөлчерге чоруп тургаш, ында хойжу кооперативтиң элээн хөй кежигүннери-биле ужуражып чугаалакан бис. Амгы үеде оларны кол-ла сагышсыладып турар айтырыглары аренда харылзаалары биле кыргылда боор улус чорду. Депшилгелиг, чаа арга-биле ажылдыар күзел улуста бар, түгле оон эге үезинде биллиимес түүлдер-ле хөй болуп турар. Аанакайын, чедир тайылбырлаваан, өөреттээн, билбээн бис дээр сөстер хөй.

Төрүвес аныяк хойлуг малчын Нина Араптанда база айтырыглар эвээш эвес. Чижээ, кыштагда бажыныиың баланс азы арткан өртээн 10 муң рубль дээн, а аргажок эргижиргээн чавыт кажаапы 9 муң, чунар-бажыңнары 6 муң. Бажың амортизациязы (элеидизи) дээш хойжу 190 рубль төлээр. Айтырыы: ол түнней кайыын үнүп келгенил? Өскедаа айтырыглары эвээш эвес. Ынчангаш малчыннарга сүме, өөредилге херек болуп турар, маиаа «Чаа орук» совхозтуң тускай эртемниглериин — экономистериинң, бухгалтерлериинң болгаш өскелериин-даа — созуг негеттинер-дир. А чогум кол-ла чүве эки ажылдаары, артык чарыгдал үндүрбези деп чүвеии хойжулар эки билир, оон бадыткалын кыргылда пунктузунга барган база эскердивис.

Баштайгы ол хүн кыргылда шоолуг шуудавайн бардыышкаш. Муриунда кежээ суурга солуи концерт (моол аалчыларның) болур дээн, чамдык улус ыиаар баткан, ынчалза-даа бир-ле чылдагаан-биле оозу болбайн барган, даартазында он шакта деп каан. Улус чыып киирер дээн машина пунктуга эртеи келген, ынчалзажок ында улустан концерттеп чоруур күзелдиг кижи чок болду. «Көргеи болза эки-ле чүве-дир ийин, ынчалза-даа...» Хол хачызыбиле кыргып турган он ажыг кижи улаштыр-ла турупкан. А мурнуида хүннерде эдиктир, белеткеп каан он ажыг хачылыг электри агрегады сөөлзүреди ажылдап киргеи. Чамдык хойжулар «дүк арай хозаваан» дишкеи, а өскелерп «ол чүү дээриер ол, хозааш, оон харын катап чыпшыпып тур» дээн бичии маргылдаадаа үндү. Чүү, кандыг-даа болза, пунктуда ажыл эгелээн, кожазы хемде «Тарлашкын» кооперативте база ыидыг.

А бир чамдык хойжулар пунктуже далашпайн турлар, оларның бирээзи — үстүиде адаанывыс малчын Араптан. Ол өөнүң ээзи чылчыы Амыр-оол база уруглары-биле хоюнуң хөй кезиин кыргып аиган, адыш дүк-даа халас барбаан. «Кыргаан дээш чарыгдал база чок болур» деп ордулар.

База бир хойжу өг-бүле Долгарлар — хачы тудуп шыдаар кижи бүрүзү пунктуда ажылдаан турлар: хойжу бодуу Анай-оол, өөнүң иштии Татьяна, оигу классчы уруу Долаана, шеригден келген оглу Сайын... Кайызын кандыр дээр, база-ла шевер, кежээ улус, чоржук.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

ЧУРУКТАРДА: хойжу Анай-оол Долгар кыргылдада; хоочуи малчын Сагар Даржап.

Владимир ДОКМИТТИҢ тырттырган чуруктары.

ПУНКТУЛАР БЕЛЕН ЭВЕС

Бай-Тайга районнуң ажылагыйлары каймызы-даа хой угланыышкынныг. Ынчангаш орулгазының хөй кезиин оон ап турар. Бо чылын 58,5 тонна дүктү 39161 хойдан кыргып алыр планныг. Хойиу баш бүрүнгаар тургускан план ёзугаар шынарлыг болгаш дүргеи кыргыыр ужурлуг. Июнь айның баштайгы он хонуу эрткен. Бо чугула кампанияже район канчаар киргенил, белеткели кандыг болганыл, ам кыргылда ында кандыгыл? Бо дугайын чоокта чаа Бай-Тайгага чораап, кыргылда пунктуларындан көрдүвүс.

«Мурнакчы» совхозтуң кол зоотехниги Светлана Шожулоол кыргылдага үк ажылагый канчаар белеткеигенин мынчаар тайылбырлады:—7767 хойиу июнь 15-тен эгелеп кыргыыр бис. Пунктуиуң эргелекчизиие Өөлет-оол Доигак, дүк класстакчыларынга Валентина Күжүгет, Екатерина Иргит ажылдаар. Электриллг 25 хачылыг 2 агрегатка доктаамал 14 кыргыкчы ажылдаар. А оларга сууриуң херээжен чону немежир. Ажылдаар кижилерии бруцеллезкага удур дарый тарып эмнеп, камгалаар ужурлуг. Мал эмчизи Алдын Адыг-оол бо хүннерде хой чуурунга хереглээр 840 килограмм креолиини эккеп алган. Бо эм өске мал-маганны чуурунга чедишпес чыгыы...

Тайылбыр мындыг. Чедишпес чыгыы дээр-дир. А чүге ындыгыл? Кызылда зооветеринария хандырылгазында ол эм четчир дугайында чоокта чаа ук албан чериинден ажылдакчызы солуига база бижээн ийик чоп?

Кол зоотехниктиң харыызы мыиыг-ла-дыр. А чогум пунктуда байдал кандыгыл? Кыргылда пунктузу совхоз төвүнден арай озавлаашта, үстүү талада турун турар. Анаа чеде берген бис. Таннынл Дажыоол бисти уткуп алды:

— Шагда-ла тутканындан, оон соонда септевээниидеи мынла серилер аажок үрелгеи. Бускаш, өске черже көжүрер үези келген кажаалар бо — дидир.

Шынап-ла, пунктуну көөрувуске, чаржынчыын. Серииин дээвиирииде шиферлер ойбакдежик. Пунктуиуң иштии аштап арыглаваан. Хой кажаазы бузук, анаа база-ла хол дегбээн. Столоваяның иштинче кирип чададывыс. Чүге дээрге чаиында бугадан суг чире шаап келгеш, иштииде холдеигеи. Чоокта чаа маиаа өшкү кыргыл турган болгай. Ол хиреде электриллг 8 хачыиың удазыннарының чамдыызы чанагаш. Барып-барып, «думчук аксында» пунктуиу шак ынчаар эдилээрге болур бе? Ажыл-ишчи мөзү чок-тур-ла.

«Тээли» совхозтуң кыргылда пунктузу район төвүнүң чанында, барык кожа. Ында байдал база мырыиай чаржынчыг. Кажааларыиың дээвиирлери дежик. Столовая кылдыр тутка ийи өрээл бажыңиың соңгалары салдынмазы, эжик, аиыаары чадагай. Печканы бузун каапкан. Шалазы бөктүг. Эрткен чылын бо ажыл-агый кыргылдага багай белеткеигенин, хойиу орай кыргааны-биле чайлаглаашкын саадаанын, боттарының кыргыкчыларын организастап чадааш, Ээрбек суурдан, ол хире талыгырдан, тудугжу аныяктар чалаашгы, хоюи кыргыдар ужурга таварышканыи «Шын» биле «Тувинская правда» солуиларга каттышкан рейд материалынга шүгүмчүлеткеи турбуже, бо чылын оон чогуур түнней үндүрбээнин эллептиг. Байдал шак мындыг турда, 7463 хойиу, кажан, канчаар кыргыырыл, дүктүи шынарының дугайында чугаалаан херек бар бе?

Совхозтуң кол зоотехниги Иван Монгуш тургустуиган байдалды эң-не дүвүренчиг кылдыр медереп көргеш, бо ажылдың харыысалгазын, чугулазын барымдаалааш, организастыг хемчеглерия үйгу-чыдын чок алыр ужурлуг.

«Бай-Тал» биле «Кызыл-Даг» совхозтарның пунктулары өскелериинге бодаарга, черле, дээре. Олар мурнуида өшкүлерии база чамдыызын аиаа кыргыгылаан. Ынчангаш белеткели шору. Электриллг хачылар, хой чуурунга херек кресолии четчир. Пунктуларның эргелекчилерп, дүк класстакчылары ажылдап кирипкеи. Кызыл-Дагжылар 3241 хойиу кыргыыр болгаш чууру-биле хемчеглерии ап эгелээнии көрдувус. Ынчалза-даа бо ийи ажыл-агыйның кыргылда пунктуларында кылыр үүрмек чүүлдер ам-даа бар. Ажыллын планын, графикти-даа тургускаан. Ажылдаар кижилерии бүрүн четчелевээн, эмчиге шинчитпээн.

«Кара-Хөл» совхоз 7631 хойиу кыргаш, оон бирээзиидеи не 1,5 килограмм дүктү алырын планнаан. Июньуң башгайы хоиуктарында элээн хойиу кыргаш, дүктүи хозалбаанындан оиу түр соксадыр ужурга тавармышкан. Совхозтуң ийи бригадазының чамдык хойжуларын кыргылда пунктузундан 40—50 километр ыракта чурттап турар. Кыргыыр малды шуптузуи совхоз төвү — Дапсы-Ақсы суурже сүүрп экээри берге. Кара-Хөл бажында Үстүү-Элдиг-Хем деп черде хураган кадарчызы Семис-оол Хомушку кодан хоюи кыргыдар дээш, үш хүи дургузуида сүргеиииге хомудап орар. Ажыл-агыйның удуртукчулары, тускай эртемниглери Сукпакка азы Туралыг-Аксыига немелде пункт, хой чуур ваииз кылып алырын чүге бодаваан ирги?

Амгы үеде кайы-даа ажылагыйның девискээриидс чаъсчаашкын шоолуг чагбаанындан оът-сигеиии үнгеии пат. Малды тайгаларже дораан көжүреринии үези келген. Ынчангаш ажыл-агыйларын удуртукчулары, зооветспециалистери кыргылданы дүргедилир, үени хилис эрттирбес дээш, ажылды шалыпкын организастаар херек.

Чүглүр МАНДАРАА,
Владимир САЛЧАК.
АҮК-түн ажыллакчылары.
Александр ХЕРТЕК.
(Шыиың корр.).

Дүвүренчиг медээ

ИШТИ ХЕВЕРИК ИНЕКТЕР

Час орайтап дүшкеи. Чаъс кызаныыг, кандаашкыныыг чай болурун агаар-бойдустуң амгы байдалы хереглеп тур. Мурнуку чылларда дег, Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхозтуң Хемчик үнүидан Көк-Терек ховузуиче каш чыл бурунгаар казып үндүрген инженер системалыг суттарылга бугазы чоига улуг ачы-дузалыг. Ол бугазың суу-биле хөлдеиип суттарбаш, тараан сигеинерии үнүжү бо чылын чаагай, сырый, бедик бооп турар.

Шак ол девискээрде, суурнуң ээзаида Теректиг-Чарыкче үглай Иймеиің ажылчы чонунуи шеф-биле тудуп алган кажаазының шынары багай, каш сывырындак демирлерии чагылар аразынга хур кажаа хевирлей хергеш, теииг харагап аргып каан. Оиу суурнуң кажар инектерии мыйыстарыбиле үскүлээш, ыиаар киирер эжиктер «сылгылап» алган.

Ол чорук совхозка-да, чонпуп хууда дузалал ажылагыйында-даа кажаа-коталлы чедирип турар. Чижээ, эрткен чылын Ийме суурнуң чурттакчыларының хууда малмаганы тарымал сиген шилүүче шургуп киргеш, оиу чээш, ишти хеверип, өлүп-даа турган гаварылга бар.

Көдээ Советтиң күүскому, хууда малды организастыг кадартырынче кошкак кичээнгейии салган.

Үстүиде аданаым четкестер бо чылын база-ла чайлаттынмаан. Оон уржуудан чонуиуң хуузунда инектери кажаалар чирии-биле дамчып киргеш, Көк-Терек ховузунда тарып каан хоолулуг сигеиии чигеш, база-ла өлүп эгелээн. Чиг сигеи мындыг хоралыг.

Аъш-чем программазын амыдыралга боттанылырынга чонуиуң хуузунда малы дузалал ажыл-агыйы улуг роллуг болгай.

Аракчаа ОНДАР.

Партийжи амыдырал

НЕМЕЛДЕЛЕРНИ КИИРГЕН

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКПниң Уставының төлевилелдерин Кызыл хоорайның партия эге организацияларында чугаалажырын уламчылавышаан. Хоорайның коммунистери болгаш партия кежигүнү эвестери партияның съездизинге чугаалажыр төлевилелдерни чүүлдүргүнүп, деткип турар.

Оон-биле чергелештир Тев Комитеттиң Платформазының төлевилелдинге немелделерни, кызылдаларны киирип турар. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң парткомунуң, Салыг министерствозунуң, башкы институдунуң, эртем-шинчилел институдунуң, Тываның геология-шинчилел экспедициязының партия эге организацияларының коммунистери Платформа төлевилелинге элээн немелделерни, саналларны киирген. Экономика айтырыгларынга хамаарышкан кезээн кошкак ажылдап кылганын айтыкаш, ону күштелдирер талазы-биле чамдык саналларны киирген. Соңгулалар дугайында Хоойлу амгы чедир кылдынмаан, депутатка ажыл-ишинде, херээжениин дыныктаан ябаш соңгун турарын демдеглээш, ону көзүлелиниң саналлар турар. Идеология талазы-биле партияның моон соңгаар кылыр ужурлуг ажылларын Платформада делегеректей эвес көргүскеи, ону эң чугулага көрүп, амгы үеде эге тургустунүүшкүнүн негелделериниг дүүштүр кылырының чугулазын коммунистер чугаалап турган. Партияның съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазының төлевилелдинге хамаарыштыр өскедаа саналларны киирген. Партия эге организацияларының хуралдарынга, партияның хоорай конференциязынга коммунистериң СЭКП ТК-ның Платформазының төлевилелинге элээн немелделерни, саналларны киирген. Экономика айтырыгларынга хамаарышкан кезээн кошкак ажылдап кылганын айтыкаш, ону күштелдирер талазы-биле немелделерни ап чорударын чугулага көргеш, нииги партияның атаалдарын көдүрери оон хамаарыжырын айтыкан. Ол шыкаы коммунистерниң харыы салгалын, бот-идепкейин, бшчарыкчы болуп бедидеерин чугула айтырыгларның биреэзин кылдыр көргеш, бо ажылды партия эге организация бүрүзү хүн бүрү кичээнгейге алыр. Опаашкан ажылын, партийжи даалгаларны коммунистериниң канчаар күүседип турарының, хөй-ниитиниң херээнге киржилгезиниң дугайында отчёттарын партия хуралдарынга, партбюроларга дыпнаар, характеристикаларын бадылаар тодаргай хемчеглерни алыр.

«СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты каш чыл партия стажтыг кежигүнге тыпсырының дугайында аңгы-аңгы саналлар болгулаан. Бо хүндүлүг атты 30 чылдан өрү партия стажтыг кежигүнге тыпсырык хөй иуруузу санаддаан.

Партия эге организацияларының хуралдарын эрттирериниг хамаарыштыр хөй саналлар, немелделер киргеи. Коммунистериниң хөй нуруузу хуралдарны эвээжедирин, оон шынарын экижидерин чугаалаан. Ынчангаш партия эге организациязы квартала бир удаа хурал эрттирзе ажырбас деп санап турар.

Партияның хоорай конференциязынга, партия организацияларының хуралдарынга санал бергеннер партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП Уставының төлевилелдеринге хамаарыштыр дыка хөй чаа немелделерни, сүмелерни киирген. Оларны партияның область комитединче чоруткал.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

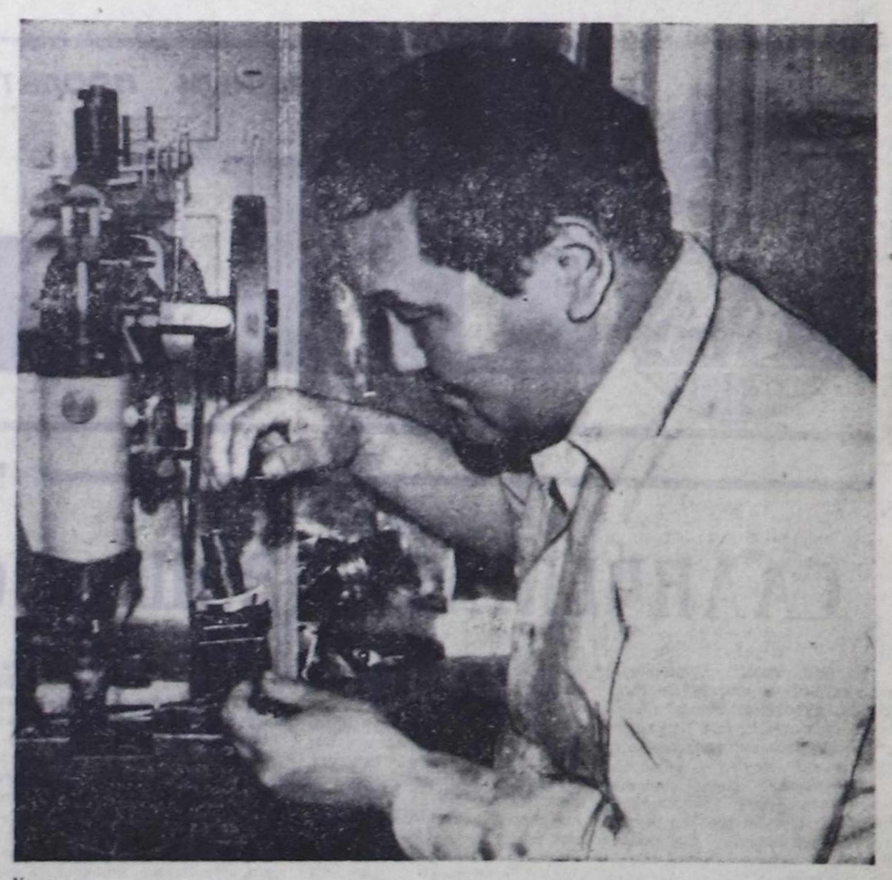

Кызылда идик мастери Сергей Дензин ажылдаар цегинде майыкташ идиктиг унунда сөктү берген тиглерин даараныр машинада даарап олур. Машинаның хендирлери оон шевер ажылдаар холдарынга даа идликпеди.

Идиктерни удур септээр цехке чондан хөй чагыглар кирер. Ынчангаш ажылдар хөй. Будурүлгениң планныг даалгазын ажыр боттандырып турар. Оон кады ажылдаар эш-өөрү—база-ла бедик мергежилдиг мастерлер.

ЧУРУКТА: Кызылда идиктер септээр цехтин мастери Сергей Дензин. Бо чылдың эрткен айларының планнаан даалгазын ол ийи чүс хуу күүседип, чарыштың мурнуида болуп келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Совет ажылдакчызынга сөс

АДААРГАНЧЫГ-ДАА, ХОМУДАНЧЫГ-ДАА

СЭКП Красноярск крайкомунуң болгаш крайкүүскомунуң чанында партия, совет органнарның ажылдакчыларының, сүлдезиниң, профсоюзтарга Тывадан чаа тургустунган улус депутаттарының район Советтериниң чамдык даргалары база оларның орлакчылары, ниитизи-биле 13 кижи өөренгеш келдивис.

Курстун программазы мурнуку чылдарда ышкаш эвес, а ёзулуг-ла тодаргай ажыл-херектерже үелгеи. Советтер амыдыралынга удуртулга болдуруп ажылдаар хоойлудурүмнериниң үндезинниериниң дугайында лекцияларны дыңнадывыс. Нииги чуртта, делегейде, а ол ышкаш крайда байдалдар дугайында лекциялар солуп-даа болду, ылангыя Красноярск крайның улус депутаттарының Советтериниң, депутаттар бөлүктериниң, комиссияларның, суд, прокуратура органнарының ажыл-агыйының дугайын лекторлар хөйү-биле чижек кылдыр ажыглап, болуп турар частыгырларыны чылдагаанныры болгаш оларны эдип алыр аргаларын тайылбырлап, анализтеп турары чедимчеиг болган. Лекторлар коллуунда-ла Красноярск хоорайның дээди өөредилге чөлевииниң башкылары, крайкомнуң, крайкүүскомнуң кылдыстериниң ажылдакчылары, юристер болду. Оларны дыңнап олура, мынлыг бөгөл башче чайгаар кирер: «Тывага, ылангыя Кызыл хоорайга чүге мынлыг өөредилгелеөнн организаставас иорл, бисте шүпту бай-дөлдар бар-ла-тыр: партия обкому, Дээди Советтиң Президиумуу, Министрлер Чөвүлели, дээди өөредилге черлерии, эртемденнер, «Билиг» нинтилели, дружулгалыг удуртукчулар, ажылдакчылар... А делегей, чурт иштн чергелиг лекция, дыннадыгларны кылырда улуг хоорайлардан билдилиг лекторларны чалапдаа алгай-ла, бир эвес бистиң лекторларывыс ынлыг чергелиг айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас, күш четпес болза».

Чүге мынлыг бодал төрүттүнүп келгенил? Мен бодаарымга, Тывавыстың амыдыралыига таарыштыр туругскан, бистин Советтеривистиң чедер-четпестерин, частырыгларын, мурнакчы арга-дуржулгазын сайгарып, өөреникки дег өөредилге системазының туругстунмаанында. А үстүнде чугаалап турарым курстарга Тывадан барган төлээлер «хостуг дыңнакчылар» болуп турдувус. А Красноярск крайның Советтер ажылдакчылары шагда-ла оол курстарының программазы-биле таныш болгаш дискуссия, практиктиг кичээлдерге белеткенип алган болур, айтырыгларыны үезинде боттарының девискээриниң шиитпирлеттинмеи кииреп турар берге айтырыгларын сайгаржыр боллу, а бистин ынлыг чергелиг айтырыгларывыска, «боттарынар республиканар иштинге шиитпирлээр айтырыг-дыр» деп харыы-биле төнер, кижи сеткилинге хомуданчыг-даа.

Ниитилелдиң амыдыралыиче хүн бүрүде чаартының, өскертинген хоойлу-дурүмнер кирип турда, бистер, Советтер ажылдакчылары, хол-даяи олурбайн, оларны шингээткен, билиглер-биле чепсеглеиген турар ужурлуг бис. Башгайы базымнарны кайыын, чүден эгелээрин кадрларга өөредир талазы-биле дарый хемчеглеөни Тыва АССР-ниң Дээди Советн, СЭКП обкому, оларның организас болгаш кижизидилге ажылының талазы-биле килдистер эргелекчилери, инструкторлар болгаш өске-даа ажылдакчылары бар, оларны билбес, танывас-тыр бис, чүге дээрге биске келбес, чоидам хоорулган. Эде тургустунар, чон-биле харылзааны улам быжыглаар деп турда, ынчаар четпес ажылдап турар СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчуларын шыгыны шүгүмүлеп, бистиң ажыл-ижившти сонуургаарын, дуза төдиргеи Ээрбектин ырак коданнарында херээжен малчынары дилеп турар бис.

Зоя ООРЖАК.
Улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң даргазының орлакчызы.

Редакцияга чагаа

ЧОНДАН ХООРУЛГАН

Он хире чыл мурнунда СЭКП Бии-Хем райкомунуң, райкүүскомунуң ажылдакчылары бистерге, хойжуларга, аъттыг-даа, машиналыг-даа чедип келгеш, аалдарга хонуп, канчаар ажылдап, чурттап турарывысты сонуургаар, негелде-хереглеливисти билип алгаш, ону хандырар дээш хемчеглерни ап турган. Оон-биле кады партия райкому, райкүүском кандыг доктаал-шинтпирлерни хүлээп алганын болгаш район, республика, чурт иштинде болуушкуннарны таймылбырлап, чугаалап бээр чүве. Ол бистин ажыл-ижившке дузалыг болуп келген. Оларга В. Шынгыы, М. Дамчай, М. Усманов, М. Комбуй, М. Бессмертных, О. Удумбара болгаш өскедаа даргалар хамааржыр.

Эде тургустунуушкун эгелээнден бээр беш чыл чедип турар. Бо үеиин дургузунда бистиң партия райкомунуң, райкүүскомунуң даргалары ажыл-ишти эде тургузар, ажылчы чон-биле харылзааны экижидер дээш шоолуг ажыл кылбайн келген деп санаар бис. Сөөлгү үеде малчыннар кезии чоруур даргалар ховарган. СЭКП райкомунуң секретарьларындан, райкүүскомунуң даргазындан, оон ораалакчыларындан аңгыда, кылдистер эргелекчилери, инструкторлар болгаш өске-даа ажылдакчылары бар, оларны билбес, танывас-тыр бис, чүге дээрге биске келбес, чоидам хоорулган. Эде тургустунар, чон-биле харылзааны улам быжыглаар деп турда, ынчаар четпес ажылдап турар СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң удуртукчуларын шыгыны шүгүмүлеп, бистиң ажыл-ижившти сонуургаарын, дуза төдиргеи Ээрбектин ырак коданнарында херээжен малчынары дилеп турар бис.

Алдынай МАЛДЫ,
Хөвенмей КҮЖҮГЕТ,
Часымак ООРЖАК.
«Ээрбек» совхозтуң хойжулары.

Национал айтырыгже — партийжи кичээнгейни

ЧОН БҮРҮЗҮНҮҢ СОНУУРГАЛЫНГА ДҮҮШТҮР

Национал айтырыг талазы-биле партияның хүлээп алган доктаал-шинтпирлерин районда канчаар боттандырып турарын сонуургап, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Камбал Дамчатович Бичe-оолдан бистиң корреспондентивис А. Ховалыг интервью алган.

— Национал харылзаалар-ны чогумчударда кадрларны чурттакчы чоннуң национал составын барымдаалап таарыштыр тургузарын чедип алыры чугула деп көрүп турар болгай. Бо айтырыгны районда канчаар шинтпирлеп турарын чугаалап көрүнерем, Камбаа Дамчатович?

— Бо айтырыгны чүгле райком пленумнарында эвес, партия эге организацияларның хуралдарынга, күш-ажылчы коллективтерге, идеология болгаш ажыл-агый активтеринге чугаалажып көрген болгаш тодаргай хемчеглер ажылдап кылынган.

Политөөредилге кичээлдеринге, политклубтарга, теоретиктиг семинарларга национал политика айтырыын сайгарып, дискуссияларны, «төгерик столдарны» эрттирип турар. «СЭКП-ниң национал политиказының интернационалчы ужур-утказы» деп темага чаптыс аай политхүннер б-за эрткен.

Район девискээринде корумчурум үрээшкиннери болуп, харын-даа көвүдеп турар-даа болза, национаплар аразында чөрүлээге үндезилээн херектер болбаан. Ангы-аңгы нацияның кижилери чаңгыс коллективтерде деминг ажылдап чурттап турар.

Сөөлгү үеде нациялар аразында хамаарылга баксыраан деп үндезин чок черге шын эвес чугаа тараан. Тыва-даа, орус-даа дылдыг кижилерниң аразында мынлыг чугаалаөны тарадып турар кижилер — арагачылар, орта ажыл кылбас тоңанчылар. Шак мынлыг чүүлдерни болдурбас дээш ындыг кижилерни илередиң, оларның-биле беседалажып, чурттап турар черинииң айыбиле чоннуң хуралдарынга ажык чугааны чорудуп турар. Районнуң удуртуур ажылдакчылары чон-биле ужуражып, таймылбыр ажылын чорудуп турар. Шак мынлыг ужуражылгалар РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле, республиканың Айыл чок чорук комитединиң, Прокуратуразының ажылдакчылары-биле болгулаан.

Ынчалза-даа чамдык кижилерниң районнар аразының чурттакчыларын ылгай көөр, бөлүктежиишкиннер тургузукаар чүүлдери ам-даа бар бооп турары хомуданчыг.

«Шагаан-Арыг тудуг» трестиң ажылчыннарының аразынга (саналларын өөренип көөр соруга-биле) анкета дузазыбиле шинчилел ажылын чоруткан. Харыылардан алгаш көөрге, 53 кижиниң 6-зы национал айтырыг ону дүвүредип турар деп айыткан. Чүге ескээн көжүп чоруксан турарыл деп айтырыгга харылар мынлыг: хоорайда спорт комплексиэ чок, культураның деңнели куду, чонның амыдырал хандырылгазы четпес деңнелде, культура одаглары (Культура ордузу, библиотека, Пионерлер болгаш үругларның спорт школаларының бажыннары) чок, хоорай чагагайжыдылга-ногаанчыл ы лгазы, корум-чурум талазы-биле байдал багай деп чылдагаанныры 39 кижи адаан. Олар Шагаан-Арыг хоорайда социал-культура объектилериниң түдүү оожум темпилиг чоруп турарын кончуг шын айтып турар.

Бо чылдагаанныр-биле школаларда өөредилге чылы төнерге, 29 ажылчыннар ескээр көжер деп күзелин илереткен. Школаларда интернационалчы кижизидилге кошкак деп, 3 кижи харыы берген. Бо айтырыглар талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Комсомол райкомунуң күсели-биле дыныктар төөү тургустунган. Кабельдиг телевиденне төөүн хоорайда киирген. Аныяктарның чуртталга комплексиин тургускаш, ажыл-агыйга кирип шыдавайн турарларны ынаар хаара тудуп турар. Ам ол аныяктар бригадазы Торгалыг школазының түдүүн хүүлээп алган.

База ол ышкаш районнуң үндезини чурттакчыларындан тудугжу кадрларны белеткээр соруга-биле Красноярскиниң тудуг-инженер институду-биле дугуржулга кылгаш, ынаар өөренир күзелдиг ортумак школаларның, профессионал-техниктиг училищенин доозукчуларын чыгаш, Шагаан-Арыг хоорайга киреринииң шылгалдаларын дужаарын организастап турар бис.

Район төөүнде албан черлериниң, организацияларның удуртур ажылдарынче аңгыаңгы нациянның төлээлери киргеи турарын чедип алыр дээш хемчеглер алдынып турар. 64 удуртукчуларның 19-у тывалар.

Бо чылын удуртукчулар кылдыр тыва нацияның аныяк кадрларын депшиткен. «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң эргелекчизиниң кадрлар болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызында Ч. К. Кек-оолду, хоорайның күүсекчи комитединиң даргазында М. К. Анай-оолду, бойдус камгалал комитединиң даргазында Г. Т. Чашты, районнуң үлетпүр комбинадының инженеринге С. М. Салчакты, № 18 КМК-ның кол инженеринге В. С. Куулары, ниитиги херектер киллдизиниң начальнигиниң политиктиг ажыл талазы-биле оралакчызынга С. Ч. Ондарны, район прокурорунга А. П. Дамба-Хуурактыг томуйлаан.

Моон мурнунда районнуң прокуратуразынга прокурорнуң дузалакчызы чүгле чангыс тыва турган болза, ам чеди ажылдакчының үжү тыва. Ынчалза-даа кем-херек истеп хынаарынын, ону ажыдып тодарадырынын талазы-биле хонукхүүсвазы узамдыгын, чамдык херек кылган кижилерни ейшаанда түдүп албайн турар чүүлдер ам-даа бар бооп турар.

Партия райкомунуң аппарадында 22 кижиниң 7-зи орус ажылдакчылар, район Советиниң болгаш оон күүсекчи комитединиң аппарадында 26 ажылдакчыларның 10-у тыва эвес нацияларның төлээлери.

Кадрларны шилип алырда, оларның ажыл-херекчи, мораль талазы-биле бижыг, бот-идепкейлиг, чон-биле ажылдап билир, кандыг-даа ажыл-херекти политиктиг талазы-биле үнелеп билир кижилерни шилип алыр соруглыг ажылдап турар бис.

— Национал чанчылдарны нептередир, ону кижизидилге ажылынга ажыглаар дээш кандыг ажылдарны чорудуп турар силер?

— Районда аңгы-аңгы нацияларның эки чанчылларын нептередир талазы-биле тодаргай ажылдар кылдынып турар.

Тыва дылдың болгаш ону ажыглаарының культуразын бедидер, улустуң эки чанчылдарын аныяк-өскенни кижизидиринге ажыглаар талазы-биле практиктиг конференцияларны эрттирип, анаа киргеи сүмелерни аммыдыралга боттандырар дээш тодаргай ажылдар чоруттунуп турар. Хоорайның уругдар садтарында тыва дылды орус болгаш өскедаа нацияларның уругларынга өөредип эгелей берген. Школаларда орус өөреникчилер тыва дылды база өөренип турар. Тыва улустуң ырларының өгбүле концерттериниң конкурстарын эрттирген. Улустуң аас чогаалының талазы-биле фольклорлуг ансамбльдериниң көрүлезин школа коллективтериниң аразынга организастаан.

Орус улустуң баймралларын эрттирер талазы-биле Шагаан-Арыгның № 2, тыва күдага үндезилеттинген — Торгалыгның, тыва оюнларга — Чаа-Хөлдүң, Наадым дугайында — Ак-Туругнуң школаларының, Шагаа дугайында — профтехучилищениң тургузуп алган сценарийлери-биле көргүскен концерттери солуп болган. Ак-Туруг школазының коллективиниң тургускан сценарийниң «Улуг-Хем» солунгапарлаан. Школаларда интернационалчы найыралдың клубтары ажыллап турар. Орус, тыва дылдың неделяларын, олимпиадаларын, Тыва республика дугайында кежээлерни эрттирери чанчыл болган. Бо чылын районнуң школаларының аразында спорттуң национал хевиринге эрттирген спартакиадазы кончуг солун болуп эрткен. Школаларда болгаш агитквартираларда янзы-бүрү ярмарказын организастап, киирип алга- акшатөгөриин өскүс уругларга дузалаар фондуже киирип турар. Ынчалза-даа эрттирип турар маргылдааларга, көрүлелерге орус чурттакчылар кончуг эвээш киржип турарын хомудал-биле чугаалаар апаар. Бо талазы-биле өске нацияларның чанчылларын нептередир, чон-биле ажылдап билир, кандыг-даа ажыл-херекти политиктиг талазы-биле үнелеп билир кижилерни шилип алыр соруглыг ажылдап турар бис.

— Социал чөптүг чорукту тургузар дээш кандыг ажылдар чоруттунуп турарыл?

— «СЭКП-ниң политиказында социал чөптүг чорукту айтырыглары» деп темага чаңчыс аай политхүнүү май айда эрттирген. Чурттаага бажыннарын, ховар бараанналарны үлээрде, ажылга хүлээп алырда, бедик төлевирлиг ажылдарга кижилерни тургузарда, тудугда-даа, ажыл-агыйларда-даа чөптүг эвес чоруктарныр үнүп турарын политхүнүнүң киржикчилери демдеглээнивер.

Бажың үлээрде хажыдыышкыннар чүгле хоорай Советинде эвес, Чааты, Чаа-Хөл кадээ Советтеринде база бар. Хоорай Советиниң чаа сонгуткан президиуму болгаш күүсекчи комитеди бажын алыр улустуң болгаш чурттаага шөлүн алгыдарының оочурун чурумчудар талазы-биле хамаатыларның эде бүрүткээшкинин чоруткан. Моон мурнунда хамаатыларның биллириишкиннерии ей-шаанда бүрүткевейн турганындан оочурга турган кижилер бажың ап чадап, харын-даа оочуру бурунгаарлаар тудум, дедир аткаарлап чоруй баар таварылгалар турганы чонның киленин хайыгырып турган.

Ажыл-агыйны удуртуп чурумчударынга чонның амыдырал хандырылга — эмчи, коммунал, садыг, транспорт хандырылгазын, культурлуг дыштанылгазын организастаарынга, социал чөптүг чоруктарны тургузарынга районнуң партия организациялары идигни бээр, бүгү талазы-биле ханы сайгарып көөр апаар. Сл ышкаш кижилер-биле ажылды чаа деңнелге тудуп, оларның негелде-хереглелинге дыңнангыр болурун партия райкому, эге организациялар, күш-ажылчы коллективтер чедип алыр соруглалыг.

Оруктар болгаш транспорт, оларның ажаалда - хайгааралы

ХУУДА БОДАЛЫМ, САНАЛЫМ-ДЫР

Орук шимчээшкинниге озал-оңдак болдурбас дээш КАИ болгаш орук ажылдакчылары сөөлгү үеле тодаргай ажылдарны чер-черле кылып чоруп турар. КАИ ажылдакчыларының чолаачылар-биле харылзажырының культуразы бедзээ, оларның эптиг-эзлиг, дузаргаа ажок апаргаш. Оон ынай сөөлгү үеле, хайгааралды орук шимчээшкинниң эң-не нарын, дүвүрээшкинниг, берге черлерниге чорудуп турар болу берген.

А ажылчыннар аргыжылга оруктарын эде кылып, алгыдып, чаартып турар. Ынчалзадаа оруктарга, кудумчуларга озал-оңдак болур чоруктар көскүзү-биле эвээжевейн турар. Оларның чылдагааннарын мындыг кол түүлдерге хамаарыштырып болур деп бодаар мен.

Орук шимчээшкинниң чурумун шын сагыыры. Бо түүл чүгле машина-техника башкарыкчыларынга эвес, кижи бүрүзүнге хамааржыр. Оруктарга, кудумчуларга — каяа-даа техниканы эвээжик башкарар чоруктар хөй болуп турар.

Оон ынай база бир кол түүлдү бистер сагывайн турар бис. Ол түл дээрге техниканы мунупканда, хөлүн эрттир дүрген чорудар, ол черле түү деп түвел, хенертен берге байдалга таварышса канчаарыл? Ол бүгүнү чолаачы кижи техника башкарып чоруур үезинде үргүлү бодап чоруур болгаш эки. Техника башкарып чоорааш, хөй чон аразы — хөлзээзиннг черлерге, кудумчуларга кайы хамаанчок халыдап, ол чорук хай-халапка чедиинге болуруң биле тура-ла, ынчыл бооп-дур.

Ада-иелер назы четпээн оглу, кызынга янзы-бүрү техника мүндурар, харын-даа улуг өртектиг машина-балгатты садып бергилээр-дир. Ол эки-ле ыйнаан. Техника биляр болуру черле ажыктыг. Ынчалзадаа машина-техниканың даашшимээни бичии кижилериниң нерв системазынга багай салдарлыг деп түвени бодаза эки.

Ажы-төлүнге улуг өртек-биле машина садып бергеш, ажок-ла мактанып чоруур кижилерге база таварышкан мен. Ынчангаш ада-иелер акша-көпеектиң үнезин оглунга, уруунга чедингири-биле тайылбырлаары ажыктыг деп бодаар мен.

Оруктарже, кудумчуларже кичээнгейни угландырар. Оруктар болгаш кудумчулар сөөлгү үеде техника шимчээшкинниниң негелдезинге ыракта дүүшпейн турар. Ырак черлер-биле аргыжылга кылырына халалыы кончуг апарган. Оруктарның үрелген участоктарын кылып турар. Ынчалзадаа оон шимары мурнунда турганынга четпес.

А шынында орук ажылчыннарын үштап баштап турар тускай албан черлериниң саны база хөй болдур эвеспе. Күрүнеден хөй акша-хөреңгини үндүрүп ап, ону чарыгдап туранывыста четпестер бар деп бодаар мен.

Маңаа чамдык чижектерден кирейн. Аңаа-ла чыткан оруктарны, кудумчуларны кылырывыс ол дээш үргеден каапта болгай бис. Олап техника хамаанчок чадаг кижилер эртери безин бергедей бээр. Үрээрин дүрген үреп каапта, а кылырда шаг болур. Ындыг таварылгалар Кызыл хоорайда хөй болуп турар. Өске областар, крайларда чүге ындыг эвээл? Моон алгаш көөрге, чамдык удуртукчуларның, ажылчыннарның харылсалгазының кошкаанда, хыналданың четпезинде ышкаш-тыр.

Бисте аргыжылганың кол аазы автооруктар болганда, олче кичээнгейни угландырары күзенчиг-дир.

Шынар чок кылдыр кылган оруктарга чоруургa, эрткен машиналардан чаштаан даштар соңгалар шилдерин буза дээптер боор-дур. Ол шилдерни катап тып алыры дыка берге. Маңаа чүк машиналарның чолаачылары база бурулуг. Чүге дээрге олар дүгүйлар соонга үзүп, калбак резиналар кылып албайн турарлар. Ону КАИ ажылдакчылар тоомчага алза канды гыл?

Ылаштыя Элегес-Аксындан Кызыл-Хавак, Арыг-Үзүүнден Чарыныг-Арт кырынга чедир база Ак-Туруг биле Чаа-Хөл аразының оруктары дыка багай. Ол черлерниң чамдык участоктарын чылдыңа септээн турар, ол хирезинде ында экижээн чүве чок: шынар чок кылырга ындыг болбайн канчаар. Ол участоктарны дарый эки шынарлыг кылыры негеттинип турар.

Ам чаа кылып турар оруктарга хамаарыштыр каш сөс. Самагалдай — Эрзин, Эөрбек —Баян-Кол аразының оруктарын чаа кылып турар. Оларның белен апарган участоктары база бар. Оларны кылганы база-ла ындыг кончуг эки эвес. Асфальтылаттынмаан чамдык черлери тар, кызыы. Чамдык дески черлерде сай, даш теп каан, ону ынчаар кылган ажыы чүл? Кадыг, кургаг черни аңаа-ла дескилеп каап болбас турган бе? Ол артык ажылдарга база чарыгдал үндүргени билдингир ышкажыл. Акша-хөреңгиниң камнап, эде тургустуның ажылдаар үе келбээни ол бе?

Бо-ла бүгү четпес түүлдерни шуптувус көрүп, билип турар бис. Оруктү кылырда, оон төлевилелиң башлап, аңаа чарыгдаар акша-хөреңгини каап чарыгдаарын билип турар удуртукчулардан эгелээш республика чергелиг даргаларга чедир харыысалгалыг болур үе ам черле келген деп бодаар мен. Бо айтырыгны Улусчу контроль комитедэ холга алыр болза эки-дир.

Техниктиг ажаалда кооперативтерни тургузуп алза канлыгыл? Районнар төптеринде, Кызыл хоорайның девискээринде акша-хөреңги үндүрүп тургаш туттуруп каан КАИ-ниң машиналар хынаар гаражтарлыг, оңгарларлыг албан черлери аңаа-ла үрелип турарын көргеш хомудаардыр мен. Оларны кижилериниң хууда машиналарына техниктиг ажаалда кылыр кооперативтер кылдыр эде организастаза каңдыгыл? Оларның чамдыктарын ынчаар ажылап болур арга бар хевирлиг. Кызылда техниктиг ажаалдалар станциялары боттарының база-заларының бичезиңден хууда машиналыг кижилерниң негелдезин чедир хандырбайн турары билдингир. Оон ынай машина-техниканың ээзи кижи ону чараш, көрүштүг кылдыр, техниктиг негелдеге дүүштүр эдилээрни күзеп чоруур болгай. Ынчалза-даа ол күзел бүтүнделбей турар. Биээзе, ээ кижи техниканы эки билбезинде, чүнде, херек апаар кезектерниң тывылбайн баарында. Моону организастар кылырза, ол черлерге техниканы эки билир 2-3 кижилеп тургускаш, оларның шалының күрүнеңнің доктаатка чуруму ёзугаар техниканың ээлери төлээр кылдыр тургузуп ап болгай. Хууда машиналыг кижилерден артык кезектерни садып алгаш, ону сайгарган соонда өртээн ол организацияның ажылчыннары ап турар кылдыр доктаадын тургусса каңдыгыл деп санаалдыг мен.

Ынчан КАИ ажылдакчыларынга таарымчалыг байдал тургустуна бээр. Шоолуг эвес үредиктиг машиналарны ол-ла черинге эвээш үе иштинде эдиптер. Орукка озал-оңдак болур чорук база эвээжээр, хуу кижилерде ажыглаттынмайн чыдар артык кезектер база сайгартына бээр.

Ону ынчаар кылырынга КАИ ажылдакчылары улуг сонуургалдыг болуруң күзээрдир мен.

Самбуу ЭРЕЛЧИН,
Элегес-Аксы ортумак школазының башкызы.

МИЛИЦИЯНЫҢ ЧАА ФОРМАЗЫ

МОСКВА. Төптүң милициязының кезектери чаа формаже шилчип кирген. Ону сураглыг модельер В. Зайцев чогаатkан. Эрткен ийи чылдың иштинде Омоннуң КАИ болгаш № 5 милиция салбарының, Арбаттың девискээринде милиция ажылдакчылары форманың шенелдезин эдилеп эрттирген.

Чаа форма холга кедирер херекселди болгаш карак чажы төгүлдүрер газты астып алырынга таарымчалыг болгаш. Төптүң милицияның удуртукчулары эрги форма-биле деннээрге, чаа форма кончуг таарымчалыг деп демдеглээн.

Ол корум-чурумну эрестиг болгаш шинтпирлиг камгалаарынга, хамаатыларга хамаарылгазынга көскү болгаш таарымчалыг кылдыр санаан.

ЧУРУКТА: милицияның сержантызы Олег Костеев.

А. ПОГИННИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

КӨДЭЭ СОВЕТ БАШТАЗЫН

Улуг-Хем районнуң Ак-Туругунуң Кара-Сугда аржаанының эм-таң шынарының дугайында чугаа республикадан дашкаар безин аажок алгаан. Ол аржаанга киргеш, аарыының эмнээшкини тааржыл, та чеже кижиниң кадыы чүгээртеп, сегээн чүве! Аңаа даянгыыштыг келген кижилер даянгыжыын каапкаш, базып чангылай берген деп суг дамчыыр чугаалар бар. Черле ынчаш. Кара-Суг аржаанының эм-так шынары чонга билдингир-ле болгай.

Өөренген чаным-биле, үе орайтай-даа берген болза, 1989 чылдың августың 31-деп сентябрь 6-га чедир өг-бүлем-биле аржаанга барып дыштандывыс. Күс эгезин аржаанның кончуг бышкан үези деп чоннуң чугаалаары-даа шын. Агаар-бойдус кончуг каан, серии-даа болза, чылыг хүнер турлу. Бистиң-биле кады Хакасиядан, Кызыл хоорайдан, Тываның аңгы-аңгы суурларындан элээн хөй кижи дыштангаш барды.

Бойдус камгалалыңче улуг сагыштыг Совет чазак салып турда, бо аржаанны ажыглап, арыг-шеверни сагып турары каракка чаржыңчыг. Майгыннар тигер черлерни чурумчутпаан. Дыштанып каапкан кижилер чанарда майгының девискээрни арыглавас, богун каапкаш чоруй баар, бөк төгеө чеони тускайлап, чыылган бокту үндүр сөөртпейн турар, аржааннап келген улустуң оттулар ыяш-биле хандырбайн турарындан ол чоок-кавыда ыяштың камхайыра чок хыдып туруп берген, аржаан бажы «дагыыр» дээш хаанынарны, талларны пестер-биле кургады «боггулап» каан. Аржаанның суунун элбээ, оон эм шынары ол чоок-кавыда турар арга-мяштың, агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр деп чүве амгы үеле билдингир болгай. Пөс баглаар тускай ыяштың чазап тургузуп болгай. Шуптузуң алаар болза, аржаанның ажыглалын экижидер таларын-биле кылып болгу дег ажыллар, ону ажыглап турарында четпестер ам-даа бар.

«Ак-Туруг» совхозтуң удуртулгазы, Ак-Туруг көдээ Совет чамдык ажылдарны кылып турза-даа, чедир кылдымаан, хол четпээн түүлдер хөй. Аржаанның ажыглалын хире шаа-биле удуртуп турар Кара-оол Даспак-биле чугаалажырга, бодап, боттандырарын күзеп турар түүлдери бар хире чорду. Мээң саналым бар, ол чоокта «Ак-Туруг», «Найырал», «Искра» дээш өске-даа совхозтовның күжүн кадып тургаш, Кара-Сугга дыштанылга черлерин аржаандан арай ырады тудуп, аржааннаар, эмненир дээн кижилерге таарымчалыг байдалды чүге тургузуп болбас деп. Аңаа эгелекчи ролду Ак-Туруг көдээ Соведи ойнаар ужурлуг деп бодаар-дыр мен.

Дамдын КАРА-САЛ.
ССРЭ-ниң улус депутады.

ЫЯШТАР КАЙНААР БАРЫП ТУРАРЫЛ?

АЛТАЙ КРАЙ. Россияда чүс-чүс хемнер бар. Олар боттарының балык байлаабиле байлак. Ыяштарны хемнер-биле салдап бадырып турар. Хемнер-биле салдап батkан ыяштар аңаа ирип баксыраап, сугларны болгаш дириг амытаннарны хораннап өлүрүп турар.

Хемнер-биле ыяштарны салзадып бадырарын соксадыр дугайында чугаа каш чылдарда улаштыр болгулаан. Чүгле автотранспорт-биле сөөртүр дээн. Ол чорук оруктарга чылдагааннаар болган. Улус депутаттарының Даг-Алтай облазы элээн хөй докгаалларны хүлээп алган. Оон түнелинде хем-биле ыяшты салдадып бадырары таарымча чок болган. Пөштүң кезерин хорудаан. Дыттарны чудуктап хем-биле балырарга, олар сугже ханы дүжүп кирер боорга бадырбастаан. Ынчангаш оларны автотранспорт-биле сөөртүрүп шинтпирээн. Оруктар тудуу сөөлгү үеле хөйүү-биле туттуныр турар. Бо чылларда ыяш белеткелчилеринге автомобиль парктары хөйүү-биле өскен.

Ажыл-агыйжы эвес чоруктарның уржуундан хемнернин сугларының шынары баксырап, салдап бадырган ыяштар кайнаар барып турары хөрээнии өйүп чоруур.

Россия чурттуң бүгү черлериниң 92 хуузун ыяш-биле хандырып, ССРЭ-ниң күрхандырылгазының хереглелин база күүседип турар. Чуртта тудуг материалдарының челиишпейн турарының бир чылдагааны шаанда ыяштан тутkан

суурларның болгаш бичии хоорайларның буурап сандараанында. Чамдык таварылгаларда кижилерни суурларже көжүп чурттаарынче хаара тударын чугула деп көрген. Кижилерниң чурттаар оран-бажыңы чедишпезинден, ана ажылчын хоолдар херек.

Чоокта чаа Алтайның суурларынче чурттуң бүгү черлериниден ийи муң чыгыы өг-бүлелерни көжүрер бодал тургустунган. Крайкүүском үш кезек чердең ыяшты кезерин тускайлап болур. Ындыг турбуже, Иркутск облазындан сөөртүп экжелген ыяш-биле бажың тударын көрүп турары элдептиг болгаш кайгамчык.

Алтайның тараачыннары боттарының ядараан, хоозураан суурларындан аңгыда, хем-биле салдадып бадырган тудуг ыяжы-биле чаа бажыңнар тудуп шыдавазын билип турарлар.

ЧУРУКТА: кажан-бир шагда маңаа кижилерниң үнү чангыланып турган.

В. САДЧИКОВТУҢ фотозу болгаш сөзү.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

Кижи • Өг-бүле • Ниитилел

ЭКИ ӨГ-БҮЛЕДЕН ЭКИ КИЖИ ҮНЕР

Келир үеже көрүш бөгүнгү чалчы салгалга ынаныш-биле холбаштынар. Ниитилел кандыг аныяк кижилерни өстүрүп алыр болдур, оон сайзыралы, шынары база шак ындыг болур. Кижилер угаанныг, культурлуг, эки үүлче үүтүлдүг, чазыылдыг, сарыылдыг болган тудум, ниитилелдиң хөгжүлдези улам бедик деннелдиг болур. Чырык чүрле чүү-даа түве аразында тудуш харылзаадыг дээрзин чедир ожаавайн баргаш, «мен каныг-даа болзумза кымга хамаан» дээр тоожок болалларга адзып, болунче хол чангыш чоруур кижилер аравыста бар. Мерген угаанныг болдарадыкчы классиктерниң номналында маңаа хамаарыштыр мындыг бодал бар: кижи ниитилелден кажандаа хостуг болуп шыдавас.

Бо сөстерниң утказынче хамылап көрээлиңер даан. Шынап-ла, бистиң кайывыс-даа өскевистен хамаарылгалыг ышкажыл: бажыңга кижи кады чурттап олурар улузундан, а ажылынга — кады ажылдап турар эш-өөрүнден, ниитизибиле кижи чурттап турары ниитилелиниң дүрүмнериниден (бижиттинген, бижиттинмээндээ) хамаажыл чурттаар апаар. Бир эвес бистиң кайыбирээвис салым-чолдуң аайыбиле Робинзон Крузо ышкаш, ээн ортулукка чурттай берген болза, ынчан ол ниитилелден хостуг боол болур. А бистиң кайывыска-даа ындыг үүле таварышпаан болганда, бис шуптувус каттышкаш, чангыс ниитилел болганывыста, ботботтарывыстан хамаажыл чурттаарывыс албан болурдур.

Бо чазын Кызылга мээң таныырым 23 харлыг аныяк кижиниң чүрээн оон-биле үеченге иазылыг аныяк оолдар бижек-биле эндеп, амы-тынынга чедип каапнар. Хөөкүйну ажаал турда, кандыг-даа кадыг, ширинн кижи ыядаштайн баар, ол хире коогунчуг, муңгаранчыг болур чорду. Ол оолдар дериин үүлгединн-биле чеже кижиниң салым-хүүзүнга ялымныг чолукту чедирип каан-дыр? Оглуңуң чырык чер кырында чогунга ава хөөкүй ам-даа бүзүревес, ол карыжы шын-биле нениң чүрээ канчап-даа чөпшээрежин ыыдавас. Таанла, оон угаакныг, чараш, кижизиг оглу моон соңгаар чырык хүнүг көрбейн, кара чер алдында чыдып алганы ол бе? Аарыг-аржыкка, айыыл-халапка таварышкан эвес, аңаа-ла чанчыккан аайыбиле «Амдыызында!» дей каапкаш, ажылынче халып үнүп чөп?! Авазынга, чоок кижилериңге оон «Амдыызында» дээн сөзүг сөөлгүзу болганы ол бе?

Аңаа чораан аныяк чежизин дүржок, дерзин чоруу-биле хайыралыг амызындан чарып каашаа, демги оолдар ниитилелдиң бир эртем-билигниг чалыы кадрының чонунга бараан болуп ажылдаар аргазындан адырган, ава кижиниң назынының иштинде халактадып каан, оон чаш төлүп ес-күс арттырган, оон дүмаларының чүрээн кергеткен, дөрүүл-төрели, эш-өөрү ханы хомудап чыдып калган... Болаарга-ла чангыс кижи ышкаш, а херек кырында оон дазыл тыптыкан харылзаалары эңметикчок ышкажыл.

Боду ышкаш амылыг, ачыүренинг аныяк кижиниң амыдыраар аскын кежиин боогдаан болганда, дүржок чолуктар ол үүлгединиин ялазын дөмей-ле чүктээр апаарлар. Амыдыралда халас чүве чок... Кижиге бак чүве кылып каар болзунза-ла, ол сээң бодунга кажан-бир дөмей-ле кандыг-бир хевирлиг кылдыр дезир эглип кээр. Долгандыр бүгү чүве дооза тулуш харылзаалыг. Кижиге эки сеткил, кара бодавас болзунза, олар сеңээ база ындыг хамаарылгалыг болур. А ындыг эвээс— харыы база хиреликг болуру чайлаш чок. Тыва улустуң ындыдан-на чиге сөглээр үлегер домактарының бирээзи канчан «Бак сагыш башка халдаар» дээн-дир? Бак, кара сагыштың хөрээнге даады тудуп чоруур болзунза, ол кажан-бир болуунуң бажыңны чиир. Чоннуң чечен-мерген сөглеп каан сөс бүрүзүнде-ле улуг угаан, ханы утка сиңген.

Чоннуң чүс-чүс чылдарда чыгдынган сарыылдыг угаанбодал байлакшылыынан, кижилериңң чаагай үнелиг түүлдерни сиңдирген чанчылдарындан ойталаар деп чүве, ону хереңсевес, бодап билбес чорук сагыш-сеткилдиң хоозуралынга чедирер. Сөөлгү үеде аныяк-өскениң ортузунда боду ышкаш амылыг кижиниң тыныга чедер деп кончуг ёралыг үүлгедиглер көвүдээниңге дүвүревейн олурар кижи чок. Ол дугайында редакциядан көзүп турар чагаалларның авторлары хөлзеп бижип турар.

«Найырал» совхозтуң малчыны **Кара-оол Монгуш** редакцияже бодунуң чагаазын мынчаар эгелээн: «Сөөлгү үеде кижиниң амы-тынынга чедер, күштеп-чазарлаар, оорлап-дээребедээр чоруктар чангыс мени эвес, хөй чонну дүвүреткен айтырыг апарган. Бир кежээ (февраль 23-те) дүмам бажыңында баар дээш үнүп кээримге, эзирик аныяк оолдар бөлүк-бөлүк кылаштажып чоруурга, ол аалдың оолдарынга үлеттирип алдым. Эскерип чоруурумга, ол эзирик оолдарның шуптузу чепсектиг, ыяшлаш-даа туткан, баллыбижестиг-даа кижи бар. Оозун 'аңаа-ла көзүлдүр чайын кылаштажып чоруур чорду. «Друживниктер, шагдаалар чок чүве-дир аа?» деп эдерткен оолдарымдан айтырарымга, «клубта боор ийин» дидирлер. Байдал мындыг берге турда, суурда кедээ Совет, совхозтуң директшязы чүнү көрүг турарыл? А совхозта партком, комсомол комитеди база бар болгай. Эрткен чылдан бээр-корум-чурум камгалалыя күштелдирер талазы-биле хөй-ле докгаал-саазырларыны үндүрүп турду. Ол ышкаш оорлаар, самогоп, брага кылыр чоруктарны болдурбазы-биле тускай комиссияларны СЭКП обкомунуң секретарьларын баштадыр тургускан болгай. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисел чорудар түр комитеття Ч.-Д. Б. Ондарның удуртулгазы-биле тургустуу. Бо комиссияларның кылып чоруткан ажылының түнелдери көзүлбейн-дир, кем-херек үүлгединишкиннери кызыылыбаан».

Хүндүлүг Карл-оол Ховалыгович, чеже-даа комитеттер, комиссиялар тургузуп турда, биске кажан, чежен көскү түнелдерлиг болуп келген ийик? Комиссия тургузуптарга-ла байдал өскерлип, экижип кээр турган чүве болза, бис ону мүнүү-даа тургуза шаап алыр бис. Түр хамаанчок, докгаамал-даа комиссияларның эки ажылының түкнели ындыг-ла көзүлбес. Безин чадаарда акша-шалыңныг ажылывысты орта кылып чадажып олургаш, кайда-чүде түр бөлүктерге дер төгүлдүр ажылдаар шаавыс кайда бооруп дан? Эгезинде элээн алгыржып каап, чоорту элезинче сиңген сүг дег, эстип-хайлы бээр, түр хемчегнер эчис түнелдер бербес «эгелээшкиннер-дир» ийин. Аңаа олурбайн, кандыг-бир ажылды чорудуп турарыпың карак дугларап хемчелгнерге ынаныл, бүзүрээр бистериин, кижи хөөкүйлериниң, чөгел төпезин-даа кончуг-ла-дыр!

Сандаралдың чылдагаанын үстүкү черлерге чарбыныы белеи-не болдур ийин. Ййе, харыя, удуртулганы хүлээпээлган соонда, даргаларның ыяап-ла харыысалгалыг болуру билдингир. Ол ангы чүгаа-дыр. Ынчалза-даа аныякөскениң кижизидилгезин, ажы-төлүүң ажыл-чанын аланелер бир дугаарында харылаар ужурлуг эвес бе? «Найырал» совхозтуң төвүүнге кежээлерде эзирип алгаш, ок-бижек чайын кылаштажып чорууp аныяк оолдарның ада-иелери бар-ла ыйнаан? Олар кежээ када оглу чүнү канчап чоруурун чүге көрбезил, хайгааравазын? Ажы-төлдү чагып, сургаары ада-иениң хүлээлгези эвес чүве бе? Тыва улусчу кижизидилгениң бир дугаарында сарыылдыг, бичe сеткилдиг, хүндүлээчел, чазыылдыг чоруктарга, азы өскээр чугаалааргa, кижизиг болурунга ажы-төлдү өөредириниң чүс-чүс чылларда чыгдынган чаагай чанчылдарын херексевестээнивис мүнгаранчыг. Маңаа Тываның ССРЭ-ге каттышканы ышкаш, тыва чоннуң амыдыралында төөгүлүг болуушкуннарның салдары халас барбааны билдингир. Эртем ажылы эвес, аңаа солун материалынга этниктиг дөстерге хамаарышкан казыышкыннарны кылыры берге. Кол айтырыг — тургустуган байдалдан канчап үнерил? Айтырыг кижиниң өйдүктүр шивегейлеп кээр.

База бир чагааны номчуптаалыңар. Эрзиниең **Миннээ Домаа** эрги чаагай чанчылларны эгидип алырының дугайында чагааны бижээн: «Аныяктарның ажы-чаны хамаанчок, улуг улустуң бодун ап чорууру шаандагызынга четпес апарган. Мен бичии чорумда улуг улус үүлгер чанынга бактажып, алгыржып, кыржып турбас чүве. Ам уруг-дарыг дыңнап турда, орус-тыва бак сөстөөни аланелер чеже-даа чугаалаар апарган. Шавында «Кырганаваам канчап барганы ол?» деп бичии кижиниң айтырынга «Кырган-аваң кызылдустай берген» дээр турган. «Өлүп калган» деп черле ынча дивес. Ол бистиң тыва чанчылывыс чораан.

Ажыл чок аныяктар суурларда көвүдээн. Мен бодаарымга, пенсияже үнген улус аныяктарга орнун чайлап бээр болза эки-дир. Оон ынай школа доозар аныяктарны комсомол болгаш депутаттар холга ап тургаш, оларның кижи бүрүзүнге өөредилге азы ажылга тургустунарынга дузалажыры чугула. Көрүп чоруургa комсомол талазынган аныяктарга черле идиг бербейн турар. Аныяктар арабызга тайылбыр, ажык чугаа чоруттас.

Эрги тыва чанчылдарывысты өөредир, дөдеп алыр кырганнарывыс ам ховартап бар ыдар. Аныяктар, уругларым, оолдарым, өскен-төрээн черинерге турум ажылдап, багай чүвеге өөреңмейн көрүнер. Кажы борбак тыва улус ботботтарывыска, таан муңгаранчыгдыр. Эки чүвени эгин ажыр кылыңар, бак чүвени баш ажыр октаңар, уругларым».

Бөдүүн тыва хөрээжен кижиниң чагыы барык чалбарыг чыгыы дыңналырын эскерип олур бис. Ниитилелде угаанбодал культуразы кудулаанының ниити чылдагааннары дыка хөй. Ынчалза-даа кижиниң хевирлеттинип тургустунарының эге баштайгы үндезиннери өг-бүледен эгелээр болгай. Чаш кижиге кадык-чаагай мөзү-бүдүүшту эгезинден тура хевирлээр болза, ол өзе бергеш-даа багай салдарга белеп алыспас. Кол-ла чүве — кижиниң бичизиңден тура угаантыр болгаш шыдамык өөредири, чагып-сургаары, эки-бакты ылган билириңге кижизидери болур. Моош-биле чергелештир өг-бүледен кайы хире улуг харыысалга негеттинип турарын чугаалаваскада билдингир. Бүгү чүвениң тудушкаа бо ышкажыл: өг-бүле кандыг болдур, кижи кандыг болдур, өг-бүлезиң база ындыг болур, а кандыг ажытөлдү өстүрүп каары — аданеден хамаажыр. Дыка хөй таварылгала «даргалар чүнү кылып олурарыл?», «шагдаалар кайнаар көрүп турарыл?» дээн чергелиг чарбыныхын чөп бе? Ийе. Олар база аңаа оңурбас ужурлуг. Ол ындыгда болза, ада-иелериниң талазындан кончуг хөй чүүлдер хамаажыры утпаза эки.

Хоорай, суурлар кезиндеги чоруп турар улээдилер кымнарның төлдери? Оларның дугаймда Кызыл хоорайның назы четпестер хүлээр болгаш хуваар черинiң ажылдакчылары ада-иезиниге дыңналырга, безин тоовас болуруу кэйгамчык. 14-18 харлыг оглу азы кызы хонук-хонуу-биле хамаанчок, чангыс кежээ безин чиде бээрге, ада-ие улустуң чүрээ канчап оожургалдыг шыдажыл олурарыл? ИХМ-ниң уруглар хүлээр болгаш хуваар черинiң инспектору Н. И. Бурхинова-биле чугаалажкан мен. Ол уругларны аңаа чеже-даа хонарга, сураглавас ада-иелериниң ланзызы узуя дээрзин бадыткады. Чижээ, Кызылдан 10 харлыг Лиланың авазы А. М. Монгуш. Каа-Хем суурдан 14 харлыг Мартанаң ачазы Д. С. Монгуш (авазы Чадаанада чурттап турар) уругларын чаңгыс-даа ап келбээнвер. (Сөөлүнде Мартаны Ак-Довуракгаң төрел угбазы аппарган).

Сөөлгү үеде Улуг-Хем райондан, ылангыя Шагаан-Арыгдан уруглар хөй кирип турар. Чижээ, 10 харлыг Сергейниң авазы Буйнинкая, 14 харлыг Эдуардтың авазы Цыбина оолдары каш-даа уруглар хүлээп алыр черже кирерге, тоовас болганнар. Кызылдан 14 харлыг Слегтин Авазга Гаврилова уруглар хүлээп алыр черинiң мырынай дужунда чурттап турар хирезинде, оглу аңаа 74 хонарга чаңгыс-даа кээп көрбээн. Оон ие эргезин казып каан боорга, ону ол төлүнден адырлып алышкын кылдыр саналаа хире. Ооп авазынга чагаа база бижээн, оозу соңга баарындан эртер-дүжерге көрүп олурар. База-ла Кызылдан 12 харлыг Жена уруглар хүлээп алыр черге 60 хонган. Ачазы Михаил Юрьевич оглуп ап келбээн (авазы ону бичизиңде-ле каапкан). Шамбалыгдан 15 харлыг Т. Ондарны ада-иези ап келбеске участок шагдаазынга хүлээдип бергеннер. Ооп боду мунгак, чүве мыттавас, «хөөкүйну ада-иези эттээр хире» деп Наталья Ивановна карадыы.

Бо каш чижек безин чамдык ада-иелериниң ажы-төлүүнге кандыг хамаарылгалыын артык тайылбыр чокка көргүзүп турар-дыр. Ол уруглар каяканаа чоруп турар болурул? Бирги квартарда автовокзалга 36 уруг хонуп чыткан, ПТУ-1-ниң ниити чурттарга черинге — 14, мурнуу микрорайонның каът бажыңнарының подъезд, подвалдарындан—7, дискотекалардан — 7, «Кызыл» аалчылар бажыңындан — 6, аъш-чем садыгларындан булочка, сүт аймаа оорлап турган туттурган уруглар — 7.

Районнардан уругларны Кызылда төрелдеринче акшакөпеек бербейн чорудупкаш, сагыш шөлээн олурар улус бар боор-дур. Келир үевис дээш, ажы-төлүүвүс дээш харыысалганы дыңзыдып, бодавыр үе келбээн эвес чүве бе моң? Төлүү чүгле төрүп каашаа, оон салым-хүүзүн агымче салыптар эрге ада-неге турар бе? Болдувусту кижилер деп санап чоруур болзувусса, шак ындыг арыг-нүүр чок, чон мурнунга ыянчыг, сеткил човаанчыг чүүлдер болдурбас ийик бис.

Кем-херек үүлгедир, оорлаар, арагалаар чоруктарның нептереп турарының чылдагаанын Аллан-Маадыр суурдан тудугжу **Ширинн-оол Ооржак** ажыл чок чоруктуң тывылганы-биле холбап турар. Оон чагаазындан мындыг одуургларны маңаа киирейн: «Кайда-даа ажылдавайн турар аныяктарны ажылга каарга тудар деп саналдар үнүп турза-даа, оон чүү-даа бүтпейн турар. Школа дооскан аныяктар улаштыр өөреңнип кирип чадап каарга, оларны ажылга белеп хүлээп албас болур. Тывага чылдынна чайгы үеле Кавказтан келир залчыларывыс хөй акшалыг черлерже ажылдап кирип алган болур. Эрткен чайын Аллан-Маадыр школазының өөреникчилериниң соодукчузун ол залчыларга берипкеп, а өөреникчилерниң чем аймаа изигде үрелирге, удуртукчу башкылары сүрүшкеш, чадап каан болгай. Моңу чүү деп билирил? Аныяктарга амыдыралчы деткишкинни көргүзер болза, олар чүге ажылдап шыдавас деп?».

Аныяк кижилер ортузунга күзенчиг эвес түүлдериң тыптып, дазылданыырынга ажыл чок чорук кончуг таарымчалыг хөрүзүн болуп турар. Республикада ажыл чок чоруктуң чылдагааннарын чоокта чаа «Аныяктар чүнүп-биле амыдыраарыл?» деп чүүлге тодарадыры оралашкан бис. («Шын», апрель 26). Тургустуган байдалдан канчап чүткүдүп үнерил? Бистиң бижикчилерибистиң бодап турары-биле алырга, маңаа бүгү күштүң мөөнүзүн чугула. Ол кончуг чөптүг. Өг-бүле бүрүзү төлептиг эжиттөлдү өстүрер дээш, школа—эки билиглерни, чараш ажылчанны хевирлел, быжыктырар дээш, удуртулга өг-бүлеге эки чурттаарыны, ажылдаарының аргаларын тургузар дээш, хөй санныг ажыл-ишчы коллективтер, хөй-ниити организацияларны аныяк кижилерниң тайын үшпазынга дузалаар дээш туржур болза, ынчан эки түнелдерлиг өскерлиишкиннерни маңаа болур бис.

Шупту чүве дегере тудуш харылзаалыг: эки өг-бүледен эки кижилер төрүттүнер, олардан эки ажылдакчылар, харыысалгалыг ада-иелер үнер, олар база боттарының ээлчээнде эки кижилерни өстүрүп каар... Бойдустуң шак ындыг чаяалгадыг эргидезиниң түнелинде ниитилел бир шынарындан оон бедик денделдиг шынарынче чоокшулаар. Кол чүве — кижиниң угаан-медерелиниң, культуразының шынары. Ол дугайында маңаа хөй чугаалаваалы. Ону номчукчулар биилп турар дээрзи билдингир.

Аныяк-өскенивис ниитизибиле чараш, угаангыр, бичe сеткилдиг. Оларның аразында будалып чоруур, амыдыралында оруун тыппайн чоруур эвээш санныг аныяк кижилерге дузалажыл, холувус сунуп, бак чаңнавайн, деткип ору тыртар болзувусса, олар база эки талазы-биле харылзаалыг ада-иелер үнер, олар база боттарының ээлчээнде эки кижилерни өстүрүп каар... Бойдустуң шак ындыг чаяалгадыг эргидезиниң түнелинде ниитилел бир шынарындан оон бедик денделдиг шынарынче чоокшулаар. Кол чүве — кижиниң угаан-медерелиниң, культуразының шынары. Ол дугайында маңаа хөй чугаалаваалы. Ону номчукчулар биилп турар дээрзи билдингир.

Аныяк-өскенивис ниитизибиле чараш, угаангыр, бичe сеткилдиг. Оларның аразында будалып чоруур, амыдыралында оруун тыппайн чоруур эвээш санныг аныяк кижилерге дузалажыл, холувус сунуп, бак чаңнавайн, деткип ору тыртар болзувусса, олар база эки талазы-биле харылзаалыг ада-иелер үнер, олар база боттарының ээлчээнде эки кижилерни өстүрүп каар... Бойдустуң шак ындыг чаяалгадыг эргидезиниң түнелинде ниитилел бир шынарындан оон бедик денделдиг шынарынче чоокшулаар. Кол чүве — кижиниң угаан-медерелиниң, культуразының шынары. Ол дугайында маңаа хөй чугаалаваалы. Ону номчукчулар биилп турар дээрзи билдингир.

Надежда ЭРГЕП.
(«Шынның» корр.).

Бурят АССР-ниң культура, уран чүүл болгаш чечен чогаал хүннери Тывада май 10-да эгелээн. Бурят культура хүннериниң киржикчилериниң аразында ат-сураглыг кижилер бар. Олар Тываның чамдык районнарынга база аалдап чедер.

Ам бурят чогаалчыларның чамдык шүлүктерин Моңгуш Кенин-Лопсанның болгаш Юрий Кюнзегештиң очулгазы-биле «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Жорж ЮБУХАЕВ.

САЯННАР

Кайгамчык час хөлбеңнедир дүжүп кээрге,
Кара черже чинчи, дамды тоглап бадар.
Амыр-шөлээн арыг иштн ыжык черден
Айлаң-күштар ырлашканы дыңналып кээр.
Агараңнаан койгун кежи кышкы бөргүн
Ажай буурул улуг Саян уштуп каапгар.
Аяс хүндүс бедик сыннар тода көстүр,
Арыгларга ногаан бүрү частып келир.
Шала күскээр Саян даглар түрлүг апаар,
Чалбак аргаа шиви, пөштер ногаан артар.
Койгун кежи кышкы бөргүн Саян сыннар
Кончуг далаш аяннандыр кеде каапгар.
Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

Баир ДУГАРОВ.

ИРКИТТЕР

Шаг дег дүрген, дойлуп хөлзээн
Шапкын, саарыг Иркут хемниң
Чалгыглары соңнiарның
Чарызы дег ылгын манныг
Чарылар дег,
Часкы үер
Чаш көктү чава бадар.
Иви малдыг иркиттерни,
Иркут хемим, утпаан сен бе?
Хая-дашка далдаравас,
Кастыктары хатка додаан
Көшкүн чонның чадырлары
Көпсе-хөлге хаажы чораан.
Чазын тыртса — аңын чоогларр!—
Часпас адар улус чораан.
Ах хар сүзе төрүттүүгеш,
Ак хар сыртай назы барлар.
Чалыры дег сүүр-сүүр баштыг
Чалым, даглар хүрээлепкен.
Чериң чымчаан, дошкун күштүүн
Чемелевейн чурттап чораан.
Салгакчыга — чияртим тоолун,
Чараш алын хемге бергеш,
Арга чернин иркиттери
Арлып, хөжүп чоруй барган.
Дүне, хүндүс даглар хеми
Дүвүренчиг дагжап чыдар:
Чалгыглары сугну эвес,
Шагны чуктээш, шаалап баткан.
Юрий КЮНЗЕГЕШ
очулдурган.

ЧУРУКТА: Кызылда аалдап келген бурят артистерниң уран талантызын Тываның найысылалының хамык чону улуг сонуургал-биле көрүп магадаан. Оларның күүселделеринде танцы-самнар, уран ырлар, йөрээлдерлиг күүселделер бар. Ынчангаш бистиң көрүкчүлеривис өңнүктерниң уран чүүлү-биле таныжып, оларның кыңгырама хоюг үннерин сонуургап дыңнап, адыш часкап, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп турган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Чыл үелери». Июнь. 9.30—10.30: «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 16.30 «Үе». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Найыралдың меридианнары. Концерт. 18.45 «Чылдар эрткенде ужуражышкын». Радио болгаш тележурналист Ю. В. Фокинниң чогаадыкчы ажылының дугайында телеочерк. 19.20 Удмурт АССР-ниң күрүненiң «Италмас» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 20.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 17-18 сериялары. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22. 35 Россияның партия конференциязынга үткүштүр. Политиктиг чугаалажылгалар. 00.05—00.30 Медээлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.15 «Тыва чердер». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Июнь 17-де — Медицина ажыллакчызының хүнү». «Чурттаар оранбажың—2000». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чараалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Информастыг 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Мурнуу Көрейниң шилиндек командалары. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Голландия биле Египеттиң шилиндек командалары. 10.15 «Хөглүг карусель». Мультфильм. 10.25 Уругларга фильм. «Расмус — тоңанчы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.40 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.15—13.35 «Күрүне кызыгаары». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. «41 чыл». 2-ги сериязы. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Уругвай биле Испанныңың шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00—04.00 Информастыг программаның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чылдагаан». Ставрополь крайның кедээ ажыл-агыйының нарын айтырыглары. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ИЮНЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Без единой улики» 9.00, 11.10, 13.20, 17.30, 19.40, «Крик тишины» 15.30 шактарда.

Видеозал: Сборник мультфильмов № 5 10.30, «Гонки «Пушечное ядро» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проводят каникулы Болек и Лелек» 9.00, 12.30, «Горький можжевельник» 10.20, 13.50, «Ситара» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

Видеозал: «Как три мушкетера» 17.00, «Идеальное преступление» 13.00, 15.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Под принуждением» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария —дочь мента» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

ИЮНЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Белый велосипед» (Турция) до 16 лет 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30, «Крик тишины» 15.30 шактарда.

Видеозал: «Бронсан ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Как проводят каникулы Болек и Лёлек» 9.00, 12.10, «Черные ступни» 10.20, 13.30, «Ситара» 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник № 26 11.00, «Лошади в океане» 14.50, «Месть и закон» 16.50, «Стук и дверь» 13.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Городок лотосов» (2 серии) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Роман с камнем» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Бурят кыдырааштан

СЕЛЕНГА ХЕМ ЭРИИ ЧЕРДЕ

Бай-ла Моолдан ужукталгаш,
Байкал хөлче далаш аккан,
Селенга хем эрии черде
Сеткил өөртүр хоорай бар.
Албан ужун анаа чораан.
Аалзының чурттаан-даа мен.
Найыралчы буряттарның
Арның көрүп, танышкан мен.
Улуг иштен каас-чараш
Улан-Удээ барган кижи
Чалгаараар-даа ужур турбас,
Чанарын-даа утту каапгар.
Демир-орук кускуннашкан,
Самолёттар каржып ушкан.
Дески мандып чаартынган,
Сайзыраңгай хоорай чорду.
Хөгжүлденни хажыызындан
Көрүп, таалап чоруп турбайн,
Тудугларын бирээзинге
Туубу салып артарым кай.
Сарыг-оол КУУЛАР.

ӨСКҮСТЕРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда «Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгаралы чок арткан уругларының кижизидилгезин, өөредилгезин болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалын удуртулга болдургаш, Тес-Хем райкүүскомунун улус өөредилге киллизи чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар.

Районда 35 бүдүн өскүс боагаш 302 чартык өскүстерге хөй-ниити фондузундан чылдың-на 9500 рубльге ыдыкхепти садып берип турар. Өскүс уругларны халас путёвкалар-биле «Сайлык», Гагарин, Дубинин аттыг лагерьлерже дыштандырып чорудары чурумчуп чаңчылчаан. 1989 чылда 15 хире бүдүн болгаш чартык өскүстер лионер лагерьлеринге дыштанган. Районнуң тус-тус школаларындан өскүс уруглар лагерьлерге халас дыштанырындан аңгыда, ырак-чоокче экскурсияларга база киржип турар. Чижээ, чоок черлерже экскурсиялаарын санзаска, Берт-Даг ортумак школазындан ийи өскүс уруг халас путёвкабиле Польшаже аъттанныкан. Ындыг чижектер эвээш эвес.

Өскүстер болгаш өске-даа уруглар хөй-ниити ажылынга идепкейлиг киржип турар. Районнуң школачылары болгаш ясли-садык уруглары хөрек демдектерин садып тараткаш, В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң агар санынче 660 рубльди шилчиткеннер.

Уруглар эргезин камгалаар талазы-биле килдистиң инспектору ада-иезиниң хайгаралы чок өскүс арткан уруглары өй-шаанда илереткеш, дарый хемчээн ап турар. Өскүс арткаларны школа-интернатка тургузар ийикпе, азы төрелдеринге болгаш өске-даа кижилерге азыраан алыры-биле райкүүскомунун шиитпирин ёзугаар берип турар.

Танов ДАШ-ООЛ.
Уругларның эргезин камгалаар талазы-биле инспектор.

ТЫВА АССР-НИҢ ИХМ-ИНДЕ

Республикада кем-херек үүлгедиишкинниң нептерээни-биле холбаштыр июнь 8-те ИХМ-ге чөвүлел хурал болуп эрткен. Аңаа улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков, СЭКП Кызыл хооркомунуң бирги секретары В. Г. Вальков, а ол шыкаш ИХМниң партия комитединиң секретары В. К. Гусев олар олурушканнар.

Ажылчы чонның саналларынга даянып, толаргай хемчеглерни алырын шиитпирлээн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязындан, республиканың Министрлер Чөвүлелинден база административтиг болгаш партия органнарындан ниитизибиле 70 кижи составтыг белүктер бүгү хооррайорганнарже чоруткан. А ол шыкаш Кызыл — Тээли, Кызыл — Эрзин, Кызыл — Арадан болгаш еске-даа оруктарда КАИ ажылдакчыларының рейд бригадалары, штаттан дашкаар ажылдакчылар, наркологтар дежурныйлап турар.

А июнь 6-дан июль 6-га чедир республикада орук шимчээшкинниң айыыл чок чоруунуң көрүлдезин чоруп турар.

Чазаглыг оруктарда орук шимчээшкинниң айыыл чок чорук албаны дүн-хүн чок дежурныйлап турар. Профилактика ажылында бүгү милиция ажылдакчылары хаара туттунган. Профилактика ажылы дүн-хүн чок чоруп турар, а дүнекинде 23 шак соонда нарядтар күштелген.

Доктаамал рейдилер үезинде чазаглыг оруктарны болгаш автобус маршруттарын бүзээлээр, бир эвес сезиничиг барымдаалар бар болза, автотранспортту болгаш хамаатыларны хынаар.

Бо бүгү ажылдарга ажылыннарның милицияга дуза чедирер отрядтары, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның техниказы, а ол шыкаш ИХМ-ниң өөредилге төвүүн курсантылары хаара туттунган.

Ниитилелге ажыктыг күшажылга хаара туттунмаан, хөй-ниити черлериниге, арага магазиннериниң чанынга чыылган кижилерже улуг кичээнгейни угландырган. Участок инспекторлары хөй-ниитиниң чуртталга черлериниде паспорт чурумунуң хыналарын чорудуп, подвалдарны болгаш еске-даа черлерни хынап турар. ИХМ-ниң болгаш ХИХКның аппарат ажылдакчылары күш ажылчы коллективтерге барып, элээдилер болгаш аныктаар-биле ужуражылгаларны чорудуп эгелей берген.

Дүэштиг хемчеглер чөвүлел хурал болган хүнден тура-ла алдының эгелей берген. Июнь 8-9 хүнинде ИХМ-ниң, Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-зиниң ажылдакчылары, өөредилге төвүүн курсантылары болгаш «Тываглавснаб» эргелелиниң (Саичы Б. Т.) эки тура улусчу дружиназы найысылалга профилактика ажылын чоруткан. Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалыныче «Госкомнефтепродукт» эргелелиниң (Н. Ф. Ситников), «Красноярскэнерго» салбырның (В. Г. Голев) , «Красноярскгэсстрой» автобаазазының, Туризм болгаш экскурсиялар талазы-биле төвүлелдиң, ТЭСтиң тудуг эргелелиниң дружиналары үнмээн.

Ийи хонуктуң дургузунда өзириктер сергедир черге 119 кижини эккелген, оларның 67зиниг өзиринниң улуун базырымдазлааш, аңаа хондурган. Ынаар кирген кижилерниң аразында Бай-Тайга районнуң прокурорунуң албан-хүлээлгезин күүседип турар А. К.- К. Моңгуш, чурттаргa-коммунал ажыл-агыйның девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының инженер-геодезизи А. Л. Власов, а ол шыкаш инженер Г. К. Оюн база бар болган.

2, 3, 6, 15 дугаарлыг автобустар маршруттарының хынаддазынче улуг кичээнгейни угландырган. Автобустарга 43 кижи өзирик чораан, олар шупту сагындыртканнар. Ийи кижи отвёртка карманнап алган чораан.

Каа-Хем районнуң 28 харлыг чурттакчызы Анатолий Хертек биле Кызыл хоорайның 32 харлыг чурттакчызы Роман Ооржак милиция ажылдакчыларының сагындырыын тоол чөрбээни дээш, биче хулиганнаашканнар. № 6 автобуска Шеми чурттуг, кайда-даа ажылдавайн турар Николай Моңгуш дээрзи хулиган үүлгедиглерни кылган. Милиция ажылдакчылары болгаш дружина кежигүннери 18 ниити чуртталга черлерин болган 6 бажыңның подъездилерин, подвалдарын хынаан. 3 элээдинги ада-иелериниге хүлээдип берген. 8-ин назы четпээнериниң хуваалда, хүлээп алышкын черинче чоруткан, 10 кижини база-ла шак ындыг черже шилчиткен.

Бир хүн дургузунда хоорайда 35 кем-херек үүлгедиишкиннери болган, оон 19-ун дораан истеп хынаан, илереткен. 66 кижини, ХИХК-га чедирген, 39 өг-бүле чогушкырыжын сохсаткан. Оларның 19-у биче хулиганнаашкын кылганы дээш хемчеглерге онаашканнар. 24 харлыг Родион Иргит өг-бүлеге чогуш үүдүрген, Хандагайты суурнуң ажыл чок чурттакчызы Маадыр Донгак «Кызыл» ресторанынга хулиганзыг чорук кылган. Кызыл хоорайның чурттакчыларын: 44 харлыг Николай Полиття, 1951 чылда төрүттүнген Юрий Кудановту, 24 харлыг Юрий Оюнну, а ол шыкаш 50 харлыг Д. Хомяковапы, 51 харлыг Н. Шелеповапы дүржоктавып турганы дээш иштики херектер министри В. Б. Кара-Салга 2-10-25 азы 92-3-05 телефонче долган болур-силер.

Саналдар, сүмелер талазыбиле силер Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салга 2-10-25 азы 92-3-05 телефонче долган болур-силер.

ЧАА БОДАЛ, КҮЗЕЛ-БИЛЕ

Моон мурнунда чылдарда Красноярскиниң көдээ ажылагый институдунуң Кызылда филиалынга эрги столовая турган. Аңаа аъш-чемниң ассортиментизи кызыы, чемненир үеде стол, сандайлар чедиишпезинден оочур маңаар, хөй үешак чидирер үүлдерге студентилер, башкылар бо-ла таварлары бергилээр. Черле дыка-ла таарымча чок болуп турган. Ам ындыг эвес: байдал үндезинии-биле өскерилген. Ол столоваяны чаартып, эде кылган. Иштики каасталгазы безин онза: чараш, көрүштүг. Артында-ла иштн делгем апарган ышкаш кылдыр сагындырар. Ында чаа столдарны, сандайларны салган. Харыы үгда 80 кижи чемненир.

Чаа столоваяда В. Ф. Герман удурткан поварлар ажылдап турар. Валентина Федоровна бодунуң ажылынга хамаарыштыр мынчаар чугаалады:

— Ниити повар стажым 18 чыл. Дуржулгам улуг, билиим четчир. Бистер чаңгыс эзэлчегге ажылдаар бис. Коллектив улуг эвес: ийи повар, кассир, сава чуукчузу, аштакчы бар. Неделяда беш үш ажылдаар, а дыштанып хүннерде дыштанып бис. Аъш-чем аймаа-биле столоваялар болгаш рестораннар трёзи хандырып турар. Бөгүн салат, чуурга холумактыг согуна, аарчы холумактыг салат, сметана, быжырган колбаса, мүн белеткеп алдывыс. Эътти дараазында алыр бис.

Ол хүн аңаа чемненген студентилер, башкылар өөрээн сеткилин чажырбайн илереднп турганнар. Директориуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы Валентина Хертековиа Кара-Сал кысказы-биле мынча дилн:

— Бо бистиң чемненип олурарывыс өрээлди чүгле филиалдың башкыларынга тавыштыр дерип, эде кылган чүве. Столовая эки-дир. Арыг-силиг, каасталгалыг. Ындыг байдал аныяк кижилерни культурлуг чоруккa кижизидер, чаячыктырар. Бо ажылда директор Хеймер-оол Опановичиниң киирген үлүү улуг, ол дээш башкылар, студентилер аңаа өөрүп четтиргенин илередир апаар. Чемнн белеткээни эки-дир, өртээ база чиик-тир. Амгы дүнерде бот-өөредилгелиг студентилер база четкилеп келгилээн. Ам оларның-биле мында 640 хире кижи бар. Студент кижиниң чемненип алыр черн чанында болурга, ол оон өөрсинрикте улуг деткимче-шыкажыл.

О. Х. Ондар бо филиалды удуртуп эгелээн мыдыгла үр болбаан. Ынчалза-даа ол ажылды ылап-ла чогаадыкчы ёзу-биле сегирип алган. Ам чамдык түнелдерниң көстүп келгени бо. Филиалдың удуртукчузунуң коллективке, кадрларга, өске дузалал ажылатыйга хамаарылгазының дугайында бодунуң бодалын марксизм-ленинизм кафедразының доценгизи Сымчит Будаевна Дугарова мынчаар илереткен:

— Хеймер-оол Опанович ажылдаар-ла кижи-дир. Эртен эрте-даа көөрге маңаа, кежээ орай-даа көөрге маңаа турардыр. Столоваяны эде дерип, чазарты кылыр, аңаа аъш-чем тывар дээш кызымак ажыллады. Хөй күштү үндүрдү. Бистер, башкылар, ону билип, көрүп тур бис. Кадрлар шилиишкинни база шын чоруткан. Оон чаа, эгелекчи үүлдери хөй-дүр. Студентилериид тудуг отрядын тургузуп турар. Олар өөредилге корпустарынын болгаш общежитиенин септелгезинге ажылдаар. Бирги корпустуң ыяш шалазын мрамор-биле бүрүи солуур. Бо ажылдарны база-ла ол боду удуртуп, холга ап турар. Оон ынай ол студентилерниң ботбашкарнын ажылдаар чоруун чедип алырынче улуг кичээнгейни салып турар. Студентилер бодунуң коллективиниң ёзулуг кежигүнү мен деп чүвени, ээ кижи-дир мен деп чүвени медереп билир кылдыр кижизидериниң, өөредилгиниң айтырыын директорувус чедиишкинниг шиитпирлеп турар.

Башкыларның бо бодалдарынга каттыжар керек. Чүге деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. Аңаа харыылап көрейн. Эки кылган ажылдың ээзи черле мактаттыр бээр, аңаа үнелел ыяап-ла турар. Хеймер-оол Опановичиниң амдаа бодап алган, кылыр дээш чүүлдери хөй. Бир корпустуң ханазын тыва уткалыг чараш чүруктар-биле каастаан, аңаа филиалдың эмблемазын ылгай чурудуптар деп, ол бодап турар. А ол ханазын бзарырга тыва өг тиккеш, оон иштин тыва эт-херекселдер-биле дерип планныг.

База бир бодалы мындыг. Өске корпустуң чанынга теплица туттурар. Ынчан ногааны кыжын-даа чиир апаар. А ынчап чоруй дузалал ажылагыйын хөгжүдерин көрүп турар.

Кыжын дружинниктер турганы, Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының общежитиезинге үш кижи чеде берген бис. Келир үеним дээди эртемниг болуп доозуп үнер чамдык специалистерниң чурум чогун көргеш, ынчан кайгаан мунгарал-биле чугаалажып турган бис. Оны сактып келгеш, ол дугайын чугаалаарымга, Хеймер-оол Опанович мынча дилн:

— Ам экижээн болдур ийин. Ында участок төлээзии шагдаа ажылдай берген.

Общежитиеге корум-чурумну экижидер талазы-биле база бир эки базымның эгези ол болгаш.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

АРЫННЫ ХЕВИР КИИРИПТЕР

Диживис бистерниң арыысты аяа-шинчи киирер. Ынчалзажок диштеривисти камнавайн баарывыстан аарып чиилип, а харын чамдыкта курзуюп турарывыс үжуруында. Ону эмчиниң смезии ёзугаар арыглап чууру эки. Арыг-шеверии сагыыаанывыстан аарыг диштеривисти эмиедир үжурга таваржып бис. Үрелген диштерни туруп, оюлган диштер эмээр салбыр Самагалдайда бар. Районнуң чурттакчылары аңаа баап. Оон ажылдакчыларынга четтиргенивисти илередип ор бис.

Ынчалзажок бо эмнелгеде диштн кылыр тускай специалист чок. Ону кылдырарда ыяап-ла Кызылче чорук кылып келир. Ындыг эмчиниң чорудуп бээрин чурттакчылар күзеп турар. Мадам болумнуң диштеримни салдырганымны чугаалаксадым. Диижим аныямдан-на аарып келген. Диш аарыныдан бүгү назынымда качыгдап келдим. Ынчангаш бо чүүлду бижип орарым бо.

Кызылда диш эмнелгезинин турар бажыңы амгы үеним негеллезинге дүүшпес. 30-40 чылдарның бичии чавыт бажыңында сыңмарлажып турар. Ындыг-даа болза, ында эп-найыралдыг коллектив ажылдап турарын аңаа эмнедип турар үемде билдим. Фёдор Алексеевич Халиков меңээ диштн салып берип. Артыкыла халас дивес силер бе. 67 харлыг пенсионер боорумга, мынчаар хайырланы ол. Аңаа «Шын» солуунуң дамчыштыр өөрүшкүмүн илередип ор мен.

Бо-ла чоруп турган. диш кылыр эмчилериниң ажылынын нарыныи эскердим. Бодарның ажылын сонуургап, солунга чурук-хөрүүн корреспондентилер үндүрер болза деп-даа бодап орар мен. Бо эмчилерге диштери курзук, шуут мурнуку диштери яок улус безин келир. Оон эмчиже кирип, кылдырган үнүп келирге, арыншырайы хевир кире берген үнүп келир чорду. Артындала аныякый берген ышкаш сагындырар. Чонга ачы-дуза чедирип орар эмчилериниг кёскү ажылынын хереглзин бо хире.

Эргим, Фёдор Алексеевич! Силернин кылып берген диштеринер сугарайны догдурадыр дайнап, тоорукту казыраар кагып, шаандагы кадык диштер сагышка киирер-дир. Бүгинги эмчиге база капап четтирдим.

Кара-оол ОЮН.
Тес-Хем район.

ЧУРТТАЛГА БАЖЫННАРЫНЫҢ, ТУДУГЛАРЫНЫҢ, ЧЕР УЧАСТОКТАРЫНЫҢ, САД, ОГОРОД ШӨЛДЕРИ АЛГАННАР, ОЛ ШЫКАШ ХУУСААДА ГАРАЖТАР ЭЭЛЕРИ 1990 ЧЫЛДЫҢ ТУДУГЛАР, ЧЕР ҮНДҮРҮГЛЕРИНИҢ ИЮНЬ 15-ТЕ ТӨЛӨЭРИНИҢ ХУУСААЗЫ ЧЕТКЕНИИ КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ САКХӨӨ КИЛДИЗИ САГЫНДЫРЫП ТУР.

Үндүрүглерин чогуур үезинде төлээр. Хуусаазын эртиргеннерге хүн бүрү 0,2 хуу хемчээлдиг хөөлээр. Үндүрүглерни Кызыл хоорайның бүгү ажаалга кассалары хүлээп ап турар.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЛИНИГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң улус өөредилге киллизи хоорайның шупту школаларынга, оон иштинде № 4, 8, 11, 14, 15 школаларның 1-ги тыва класстарынга, а № 9 школаның 1 болгаш 2-ги орус класстарынга 1990—1991 өөредилге чылында өөренир өөренекчилерниң дазызын июнь 11-дең 23-ке, август 13-тең 25-ке чедир чорударын ада-иелерге чарлап тур.

Аныяктарның «Дамырак» деп чогаадыкчы каттыжышкыны Тыва АССР-ниң хамаатызы (кандыг-даа нацияның) болур болгаш ССРЭ-ниң дээди база ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар шуут өскүс болгаш инвалид студентилеринге база сургууларынга материалдыг дузаламчы көргүзер фондуну ажыктаан.

Ындыг дузаламчы алыксап турарлар. «Дамырактың» дирекциязынга бүрүткедип алыр. Аңаа кээрде дараазында документилерни ап алгаш келир: паспорт, студентиниң биледи, чурттап турган черниң, Совет органнарындан кыллыртып алганы социал байдалының дугайында шынзыктырган болур, 3х4 см. хемчээлдиг үш фото-чурук.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, телефон № 3-35-13, 19 шак соонда телефоннаар.

(Солуунуң дараазында номери июнь 15-те үнер).

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга
ямазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 431. ТС—00398.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
15
пятница
№ 135 (14335)

1925 чылда үндехилеттиңген
Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ЧАГЫТАЙНЫҢ КЫДЫЫНДА

Республиканың хөй-хөй школаларында часкы дыштанылга эгелей берген.

Уруглар, оолдарның хөй кезии пионерлер лагерьлеринге дыштанырлар, а өскелери малчын ада-иезинге дузалажып, хеглүг чайны база-ла ажыктыг эрттирерлер. Чамдык коллективтер ам уругларны хүлээп ап эгелей берген. Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының профсөвилел обкомунуң Терешкова аттыг пионер лагери Чагытай хөлдүң кыдыында дүүн ажыттынган.

Ол пионер лагерь бо чылын үш сезоннуг ажылдаар. Бирги сезонда анаа 130 ажыг чаштар дыштанып. Ам ол лагерьге Ак-Довуракта 15, Каа-Хемде Дерзиг-Аксыдан 50 школачы чедип кээп кадыын эжиждер.

А ийиги болгаш үшкү сезоннарда Терешкова аттыг пионер лагеринге 200 ажыг уруглар дыштанып, өске районнардан келгилээн эш-өөрү-биле наймаалдың доңун быжыглап алырлар.

СУГ АЖЫГЛАЛДА КИРГЕН

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Көк-Чыраа девискээринде он беш чыл иштинде ажыглал чок чыткан буга суунуң унун аштап, арыглаан. Анаа дөрт трактору, бир автокранны ажыглап, бокту өскээр дажыглаан.

Бо ажылга бригадир Чаш-оол Дойдуңга удуртқан коллектив эки киришкей. Ол буга унун аштап арыглаарынга трактористер Сончукчу Бора-Тараа, Шивит-Доржу Баллан олар база-ла кызымак ажылдааннар.

Хөй чылдарда ажыглал чок чыткан 200 гектар черниң баштайгы суггарылгазын дүүн эгелээн. Ол улуг эвес коллектив оон сигенниң элбек дүжүдүн өстүрүп алырын хүлээнгей.

БӨГҮН

КАТТЫШКАН КОНЦЕРТ

Бурят Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың культура хүнери бистиң республикада чоруп турар. Кожа өңнүктеривистеи келген чогаалчылар районнарда чоруп турар.

Бөгүн Тываның уран чүүл мастерлериниң болгаш Бурятияның улусчу коллективтериниң каттышкан концерти Виктор Көк-оол аттыг дөгжүм-шин театрынга болур. Концертче кирер билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде садып турар.

Ол концертке бистиң хоочун артизивис Н. О. Өлзей-оол бөштадыр киржир болгаш «Тыва» ансамбль аян тудар. Бурят өңнүктеривистиң келген үш бөлүү шупту киржир.

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Республиканың бирги чери дээш хол бөмбүүнге маргылдааларны зона аайы-биле эрттирген. Ам оларның тиилекчилери Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгының спортчу шөлдеринге эгелээр.

Эр улустуң сес командазы (Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин, Кызыл районнар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) ойнаар.

Херээжен улустуң зона тиилекчилери Бай-Тайга, Эрзин, Чөен-Хемчик болгаш Кызыл хоорайның командалары темпион ат дээш маргыжарлар.

Мурнуку чүүл

СОВЕТТЕРДЕ КОММУНИСТЕР

Тодаргай хемчеглерни хүн бүрү алыр

Политиктиг системаның реформазының шинтпирлиг углануышкыны—улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелерин социалистиг күрүнеңниң болгаш бистиң чуртувуста ботэргелелдиң үндезини кылдыр хандырарын СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга айыткан.

Советтериниң хоойлу үндүрер, эргелеп-башкарар болгаш контрольдаар хүзээлгелерин быжыглаар, күрүне, ажыл-агый болгаш социал-культура амыдыралының эң чугула бүгү айтырыгларын чугаалажып көөрүн база шинтпирлээрин оларга шилчидип бээр. Чер-черде ажыл-херектиң удуртулгазын ботэргелелдиң, бот-акшаланыышкынның, бот-хандырылганың, девискээрниң эрге-ажыктарын иинти күрүнеңиң-биле дүүштүрериниң принциптеринге чүүлдештир эде тургузар сорулга Советтериниң мурнунда туруп турар.

Сөөлгү чылдарда Советтериң ролюнуң, эргезиниң кудулааны бүгүдеге билдингир, оон чылдагааннары эвээш эвес. Материалдыг баазазының кошкааның, партия органнарының талазындан Советтериң ролюн болгаш салдарын көдүрериниң орунга, ону кудуладып, бот-башкарып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга делгем орукту бербейн турган. Ол четпестерни үндезини-биле дүрген чайладыр, чаа ёзу-биле ажылдаарының дугайында тодаргай чугаалаар ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының съездилеринге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессияларынга, партияның XXII Тыва область конференциязынга болгулаан. Партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазында Советтериң сорулгаларын мынчаар айыткан:

«Советтер чонуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалап, боттарының холунга күрүнени эргелеп-башкарарының дынын алган ылап-ла долу эрге-чагыргалыг органнар апаарыкелир үе-чаданың эң чугула сорулгаларының бирээзи. Ынчангаш олар чогуур эргелерниг, экономиктиг бот-тускайлан база даянып болур күштүг, билдилиг депутат корпустуг болур ужурлуг».

СЭКП бодунуң политиктиг шугумун күрүне болгаш ажылагый органнарында, хөй-нииги организацияларында, күш-ажылчы коллективтерде ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр боттандырар хемчегрни ап келген. Бо чылын эрткен РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының сөңгүлдаларынга эвээш эвес коммунистер улус депутаттарынга, оларның иштинде ийи-үш чыыш улаштыр сөңгүттүрганнар бар. Тыва АССР-ниң улус депутадынга сөңгүттүрганнарның сезен ажыг хуузу коммунистер болган, чүгле моон безин алган көөрге, сөңгүхчүлер партия кежигүннеринге улуг идегелди болгаш бүзүрелди көргүскени тодаргай-дыр. Республиканың хоорай, район, суур, көдээ Советтериниң улус депутаттары кылдыр эвээш эвес коммунистер сөңгүткан. Олар Советтериниң ажыл-чорудулгазын эде тургузарынче, чаартырынче, ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны чедиишкиниг шинтпирлээринче, сөңгүкчуларның чагыгларын, дилеглерин, негелделерин күүседиринче угланган ажылды амгы үеде чорудуп турар.

Тыва АССР-ниң, районнарның, хоорайларның, суурларның, көдээ Советтериниң улус депутаттарының аразында сөңгүкчуларның көргүскен идегелин болгаш бүзүрелин амыдыралга боттандырар дээш ажылчы чоннарның эрге-ажыы дээш, ылангыя социал айтырыгларны шинтпирлээр, чагыгларны күүседир дээш доктаамал сагыш човап чоруур, бот-идепкейлиг, негелделиг, ажыл-ижинге, амыдыралга төлептиг, чогаадыкчы, тывынгыр ёзу-биле ажылдап турар коммунист-депутаттар эвээш эвес. Оларга Сүт-Хөл район Совединиң даргазы Д. Д. Дүлүштү, СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оолду, Тураның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң директору В. Д. Титовту, Бии-Хемде «Саян» совхозтуң хойжузу Д. С. Дотпааны, «Тыва агроүлетпүр тудуг» кооператив-күрүне каттыжыышкынының даргазы Г. М. Шубникти, Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң сарлыкчызы Н. О. Туматты, Кызылдың № 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы В. А. Шабалинни, Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы В. Х. Сүге-Маадырны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ындыг-даа болза, улус депутаттары Советтериниң ажылнжинче, амыдыралынче эки ханылап кирбээнин чоокта чаа болуп эрткен партияның Тыва область конференциязынга илеткелчи болгаш саналбергеи делегаттар чөптүү-биле шүгүмчүлээн. Хамаарышкан округтарының ажыл-херээн, сөңгукчуларының чагыгларын күүседир, ажылчы чоннуң социал айтырыгларын шинтпирлээр дээш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, бергелерни ажып эртер дээш депутаттар туржур ужуруг тургаш, ам-даа херекче ёзулуг ханылап кирбээн. Сөңгүлдаларга белеткелдер үезинде чамдык улус депутаттарының кандидаттары округунуң девискээринге хүннүң сыгыы чоруп, сөңгукчулар-биле ужуражыгларга чүве чугаалажып, хөй чүве кылып бээрин, дузалажырын аазап турган. Чугула кампания эрткен соонда олар шимээн чок барганын «Х Улуг хурал» совхозтуң хойжузу А. Б. Содунам партияның конференциязынга саналынга чугаалаан, Советтериниң ажылын экижидер дээш ажылдаары чугула дээн. Чөен-Хемчикте «Тыва» совхозта тудуг мастери А. С. Доңгак сөс алган, чаа сөңгуткан Советтер, оларның депутаттары ажыл-херекче дядым кирбейн турарын шүгүмчүлээн. Бо коммунистерниң саналдарынга өске-даа эштер каттышкан. Шынап-ла, чаа сөңгуткан Советтер, оларның депутаттары ажыл-ишче ханылап кирбейн турар дээрзи чөптүг. Советтер даргаларында, Советтериниң күүскомнар даргаларында коммунист-депутаттар сессиларга сөңгуткан болгай. Олар өскээртен айтыышкын, саавыр маиавайн, бодунуң девискээриниг экономиктиг, социал айтырыгларны чедиишкиниг шинтпирээр, сөңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш бот-тывыкгыр, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, ону чедип алыр дээш туржур хүлээлгелиг.

Депутат-коммунистериң авангардчы ролюн бедидериниг дээштиг, шылгаттынган хевириниң бирээзи Советтерге, оларның күүскомнарының чанында партия бөлүктерин тургузары болур, ынчангаш партия оон дайынчы арга-шинээзин бедидеринче доктаамал сагышты салып турар. Чүге дээрге партия бөлүктериниң организакчы болгаш политиктиг ажылын экижидери Советтериң ажыл-чорудулгазын идепкейжидерииге, массалар-биле харылзааны калбартырынга, коммунист-депутаттардан негелдени күштелдиреринге партияның салдарын чедирер. Ындыг болганда республиканың Советтериниг турустунган партия бөлүктери ажылын чогуур деңнелге тургускан турарынче СЭКП хооркому, райкомнар сагыш салып сорулгалыг. Дыка хөй коммунист-депутаттар Советтериң доктаамал комиссияларын удуртуп, оон составында кирип турар. Олар улус ажыл-агыйын хөгжүдер, социал айтырыгларны болур-чогууру-биле шинтпирлээр, корум-чурумну быжыглаар, националдар аразында харылзааларны экижидер дээш ажылдаар ужуругг.

Республиканың коммунистерииге, бүгү ажылчы чоннуң, аныяктарыиа СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели кыйгырыг үндүрген, ында бижип турары болза: «Улус депутаттарының идепкейлиг болгаш харыысалгалыг чоруундан кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдин чедиишкини дыка хамаарыжыр. Олар бүгү чурттакчы чонну, күш-ажылчы коллективтерни болгаш хөй-нииги организацияларны, эки тура улусчу дружиналарны, эш хуу судтарын, янзы-бүрү комиссияларны таарымча чок болуушкуинар-биле демиселче баштаар ужурлуг». Ынчангаш ону боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни хүн бүрү алыр херек.

СЭКП Кызыл хооркому, крайкомнар, парткомнар Советтерде ажылдап турар коммунистерден, депутат коммунистерден даандырган ажыл-херээ дээш олардан негелдени күштелдирер, ынчан Советтер боттарының муриунда салдынган сорулгаларны чедиишкиниг шинтпирлеп шылдаар.

СЪЕЗД: үш неделя арткан

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш Россияның партия конференциязының парлалга төвү июнь 13-те ажыттынган. Ажыдыышкын соонда совет болгаш даштыкы журналистер-биле ужуражылга болган. Аиаа СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү В. А. Медведев, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат Г. П. Разумовский, СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков киришкен.

Парлалга конференциязын СЭКП ТК-ның Идеология кылдызының эргелекчизи А. С. Капто ажыктан.

Нарын болгаш харын-даа кончуг берге деп чугаалап болур байдалга хамаарыштыр алырга, съездиге болгаш партконференцияга белеткелди чорудары, ол улуг хемчеглерни бедик деңнелге эрттирери кончуг улуг политиктиг ужур-дузалыг айтырыг болур деп, В. А. Медведев ужуражылышкынга чугаалаан. Белеткел ажылының кол-кол айтырыгларынга ол доктаагаш, белеткел комиссиязы болгаш ажылчын бөлүктер амгы үеде ажылын доозуп турар деп чугаалаан.

Кол документилерни партияның XXVIII съездизин белеткээр талазы-биле комисия ажылдап кылып турар. Ук комиссия сес бөлүктен тургустунган. Документилерни ажылдап кылырынга съездиге сөңгуткан делегаттарны кадза-биле кириштирип турар. Съезд муриунуң дискуссиязынга база альтернативалыг платформаларда тургустунган айтырыгларны бүгү талалыг өөренип көрүп, оларның элээн хейин кол документилерде киирген. Ол чорук эде тургузукчу бүгү боттуг күштеиия каттыштырарынга быжыг база болур. Оон-биле чергелештир ук документилерниң идей-политиктиг үндезиниерин тодаргай айыткан.

Улус депутаттарының Советтеринде сөңгуткан депутаттарның бүрүн эргелериниң хуусаазының дургузунда партия бөлүктерин тургузуп алгаш, ажылдаарының дугайында чүүл партияның парламент ажыл-чорудулгазынга улуг идигни бээр. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының төлээлекчилериниг чөвүлели деп чаа органны тургузары көрдүнүп турар.

Июнь айның 19-та ажыттынар Россияның партия конференциязының дугайында чугаалап тура, В. А. Медведев оон хүн айтырыышка ийи айтырыг киирер деп мелегләэи: Россияның Коммунистер партиязын тургузар дугайында болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партия Уставының төлевилелдериниң дугайында. Бо ийи айтырыг чангыс илеткелге хаара тутгунар. Илеткелди СЭКП ТК-ның Россия бүрозунуң даргазы М. С. Горбачев кылыр.

Съездиниң ажылының дугайында бүгү материалдарны «Правда» солунга, а конференцияның ажылын «Советская Россия» солунга стенографтыг отчёт кылдыр парлаар. Съездиниң болгаш конференцияның ажыттынарын болгаш хагдымарын база оон ажылының кол-кол черлерин телевиденнеге дорт дамчыдары көрдүнүп турар.

Бо бүгү айтырыгларны съезд болгаш конференция ажылдап эгелээнде үзе шинтпирдээр деп, ол түнелинде чугаалаан.

(СЭТА).

БӨЛҮКТЕР ТУРГУСКАН

НААДЫМГА ҮТКҮШТҮР

Бо чылдың июль 20-22-де малчыннарның республика Наадымыига белеткел талазы-биле хурал Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуштуң даргалааны-биле болуп эрткен. Аиаа республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар дыиадыг кылган.

Эрткен чылын Наадым канчаар эрткении ол анализтевишаап, ынчан болган частырыгларны бо чылын болдурбазының талазы-биле кандыг-кандыг хемчегрни алыры чугула дээрзин ол чугаалаан. Бо байырлады организастыг белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле харыысалгалыг он бөлүктү республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларының база харыысалгалыг ажылдакчылары кирген составтыг кылдыр тургускан. Олар кылыр ажылының планнарын тургускаш, Наадымны эрттирер талазы-биле республика комиссиязынга киирип эккээрии дааскан.

Наадымның киржикчилериниң байырлыг хуралы июль 20-де, кежээ республиканың хөгжүм-шин театрынга болур. Дараазында хүинерде ярмарка, спортчу маргылдаалар болуп эртер.

Хуралга СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлединиң, Агроүлетпүр эвилелдиң, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, харыысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

Седеи ХЕРТЕК.

МАЛЧЫННАЙ БЕРГЕН ЧОЛААЧЫ

Арбычыга Иргит «Тээли» совхозка 27 чыл дургузунда чолаачылаан. Яизы-бүрү автомашиналарның рулюн долгаан. Техниканы эки билир, сагылгачурумнуг, мергежилиге бердинген боорга, ону совхозу ырак-узак болгаш берге оруктарже чоруудар турган. Алаштың, Актың, Барлыктың, Шүйүүн кадыр-берт, онгул-тингил оруктарындан ангыда, буурул баштыг Саяи сынарын каш-даа катап ашкан. Тараапы, хөмүр-даштыг чежеии сөөрткении ким-даа санаваан.

Үш чыл мурнунда Арбычыга малчыннаар дей бергении чангыс чер-чурттуглары дыиаап, кайгай берген. Ынчанмайн канчаар, чолаачылаап, бактадып, чемеледип чораан эвес, ынча чыл эрткенде, ам кээп малчыннаар апаарга, улузу эддепсингеи. А. Иргит уругларының иези Серенмаа Достаковна-биле сүмелешкеш, совхозуиуң бир кодан сарлыын хүлээп алган. Макталдыг чолаачы, бүзүрелдиг дагдыныкчы өөренген ажылын, суурда чырык, чылыг бажыңын каап, тайга тевер, ан дег дошкун, дезиг, аныяк 180 сарлыкты хүлээп алган.

Кызымак кижи каяа-даа ажырбас, ажылды шыдаар. Одар-белчиирин үргүлүү солуп көжүп чораап, малын чайын эки семиртип алганындан улуг харлыг, хат-шуурганныг кыштың малы хүр ашкан. 1990 чылда төрүүр 100 сарлыктан 93 бызаиы камгалап алгаш, районда дээре көргүзүглүглериин бирээзи болган.

Бо малчын-биле чоокта чаа ужуражып, ажыл-ижии сонуургаар аргалыг болдум:

— Коданывыска 164 сарлыктың 148-и төрүүр. Бо хүинерде 53 бызаа немештн, планывыс — 100-тен 75. Ону ажыр аптарывыстың аргазы бар — дидир. Ол ам болур Наадымга киржир эрге дээш ажылдап турар.

Арбычыга биле Серенмаа Иргиттериниң сарлыы ам Улуг Ооруг деп хемиин бажында чайлаглап чеде берген.

Александр ХЕРТЕК.

Өөрүшкүнүң сөстери

ХАНДЫРЫЛГАВЫС ЭКИ

Күрүнеиин долу хандырылгазында чурттап турар мен. Хандырылгавыс эки. Аъш-чем-даа, илик-хеп-даа, четчир-дир. Бо дээрге Социал хандырылга министерстволуиуң бистин амыдыралывыс ээш доктаамал сагыш салып келгенииң херечизи болур. Хөректеи кедер чылыг үжемөөрлерни хереэжеииерге ийи удаа берди. Ону бухгалтер М. Д. Бортникова үлеп берген. Назыдап-кыраан улуска кижилерниң чылыг-чымчак сеткилии сагыш човаашкынын көөрүү дег аас-кежик кайда боор. Ынчангаш Социал хандырылга министерстволуиуң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Комбу МААДЫ.

Кызылда кырганнар болгаш инвалидтериниң интернат-бажыңы.

Бистиң аалчывыс

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

Казах ССР-ниң улустуң артизи, Ленинчи комсомол шагналының лауреады, Бүгү-делегей болгаш бүгү-эвилел конкурстарының каш дакпыр тиилекчизи, сураглыг ыраажы Роза Рымбаеваның баштайгы концерти июнь 12-де Кызылга «Совет Тываның 5 чылы» стадионга болуп эрткен.

Делегей чергелиг улуг артист-биле интервьюну мооң адаанда парладывыс.

— Силерни теле радио дамчыдылгаларындан көрүп, дыиаи шаг болган бис. «Чүс катап дыиаарымның орнуига, чангыс катап көргеи дээре» дээр болгай. Ыры уран чүүлүүн шыпшыынче канчап чедип берген силер база боттарыпар-биле номчукчуларны таныштырып көрүнерем, Роза Куанышовна?

— Семипалатинск районуиуң девискээринде Жангис-Тобе дээр кезек аалга бөдүүн дег ажылчыны Куаныш Рымбаев деп кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Өөвүстүң уругларының сес кижи. Карак четпес делгем ховулар, угулза дег хемнер, көк-көк даглар бистиң ауадун уругларының көрүп өскен черлери ол. Бойдуска ынакшыл бистиң хөгжүмге ынак болурунга чаяагап чадавас. Шупту казах национал хөгжүм хереккелеринге ойнаар турдувус. Ол бүгүнү ачавыс биске өөретт-

(Төнчүзү 3-кү арында).

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи

Депутаттар каш хүн саналгаларын солчуп турган, Дээди Советтиң палаталарын тургускан. Оон соонда үк палаталарның даргаларын электрониканы ажыглап тургаш, чажыт бадылаашкын-биле соңгаан.

Республика Совединиң Даргазынга Свердловскиниң юридиктиг институдунуң профессору В. Б. Исаков сонгуткан.

Национальдар Совединиң Даргазынга СЭКП ТК-ның сектор эргелекчизи Р. Г. Абдулатипов сонгуткан.

Бо ийи палатаның даргаларының оралакчыларынга дедараалаштыр СЭКП Архангельск хооркомунуң секретары А. В. Вишняков биле ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериг төөгүзү институдунуң начальиги Д. А. Волкоиогов сонгуткаинар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң июнь 13-те болган кежээки хуралынга депутаттар палаталарның доктаамал комиссияларын болгаш Дээди Советтиң комитеттерии четчелеп тургузар айтырыгны чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Бистиң Хадың суурда найыралдыг чурттап чоруур интернационалчы өг-бүлелер кэйы хөй. Оларның чижээнге Довуракай Байкараның өг-бүлезин хамаарыштырып болур. Оон өөнүң херээжен ээзи Ульяна Васильевна—орус кижи. Олар аныяк чораап ла өг-бүле туткаш, бо хүинерге чедир хөй ажы-төлдү өстүрген, кижизидип каапнар.

Довуракай Байкара ол Хадың суурнуң тудуг хөгжүлезинге үлүүн киирип келген. А Ульяна Васильевна —Маадыр-не. Олардың уругларыг: Сергей биле Анатолий—чолаачылар, Николай — механизатор, Юрий — школа ажылчыны, Любовь —совхозта саанчы, Мариязы — почтачы, Надежда биле Лариса — садикте кижизидикчи башкылар, а Леиагы — совхозунда ажылдап турар. Маадыр-не уругларын өстүрүп кижизидиринден ангыда, суурнуң илеткейлиг херээжениериниң санынга кирип, хөй-иииги ажылдарынга доктаамал кижилеп турар. Байкараларның ажыттолу ам шупту 40 кижи болуп турар.

Степан ДАНГАА.

Ужуражылгаже чалап тур

Хооралың партия организациязынган СЭКП-ниң XXVIII съездизиие депшиттирген делегат В. Г. Валыков-биле ужуражышкынга олуржуруунче СЭКП Кызыл хооркому коммунистерни чалап тур.

Ужуражышкын июнь 16-та СЭКП хооркомунуң хуралдар залынга болур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОЙДУС БАЙЛААН КАМГАЛААР ДЭЭШ

ТӨТЧЕГЛЕКЧИ ХАМААРЫЛГАНЫ БОЛДУРБАС

Тыва АССР-де черлик амытаннарның болгаш балык курлавырын камгалаашкын да четпестерин дүгайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чугаалажып көргеш. Сөөлгү үеде бойдустуң байлаан чазый-чилбизинде төтчеглээриниң фактылары илереттинген, ол дугайын «Шын», «Тувинская правда» солуннарда, «Экономический вестник» бюллетеньде парлаттынган чүүлдер бадыткап турар.

1990 чылдың март айда аңныыр одарлары вертолёт-биле хайгааракшын үезинде «Красноярскгеология» экспедициязының Чөөн-Саян партиязының ажылдакчыларындан эдилээриге чөпшээрел чок 7 боону, балык четкилерин, аң эъдин болгаш кештерин хавырган.

Май айда Кадыр-Ос деп хемниң аксында Улуг-Хемның ажыл-агыйының «Улуг-Хем» кооперативиниң үш кежигүнүн база Тожу районунуң Ырбан суурда милиция инспекторун КС-100 деп катеригг чорда туткан, сыын эъдин, 100 килограмм ажыг балыкты, эдилээриге чөпшээрел чок карабинни, балык четкилерин олардан хавырган.

Рейд үезинде Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң кежигүнү, Тывада гидрометеорология төвүнүң начальниги А. П. Ляпин туттурган. Харыысалгалап чайлаар дээш төтчеглээшкин кылып турганыңдан ойталап, шынчы эвезин көргүскен.

Республиканың бойдус байлаан төтчеглеп турарының хөй санныг өске-даа фактылары бар.

Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва АССР-ниң Күрүне комитединиң (эш Абрамов), Тываның аңныыр ажыл-агый каттыжышкынының (эш Сова), Тываның балык камгалалының инспекциязының (эш Стрельников), Тываның бойдус камгалалының республика инитилелиниң (эш Козьмин), Тываның аңчыларының болгаш балыкчыларының республика инитилелиниң (эш Катков) республиканың бойдус байлаан камгалаарының талазы-биле ботарының мурнуида соруглаларны чедир күүсетпейн келгениден аңны, балыкты улуг хемчээлдин-биле төтчеглээр чорук тывылган деп, Министрлер Чөвүлели демделгээн.

Эң ылаңгыя Тываның аңныыр ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынында байлаг дыка чогумча чок. 1990 чылда каттыжышкынның аңныыр хайгаарал албанының ажылдакчыларының санын 50 хуу чедир кызырган, черлик амытаннарны камгалаар килдис начальниги албан-дужаалын кызырган, охотоведтерниң 56,2 хуузу тускай эртем чок. Төтчеглекчилер-биле демисселдиң оперативтиг бөлүү херек кырында ажыл чок, аңныыр хайгааралын чорударында тускайлаан автотранспорттуң 35,7 хуузун бойдус камгалаарыга каттыжышкынның хамаарылга чок өске албанарынче база садары-биле дамчыткан.

Аңныыр хайгааралын кошкатканының үржүүдүн 1990 чылдың бүгү чаттыында ортткен чыллың ол ла үезинде деңнээргө, аннаарының дүрүмнерин үрээнии илередиәри 30 хуу чедир кызырылган.

1989 чылга чедир турган 14 заказниктериниң чартык кезиин хаггап. Амгы үеде оларның нинти шелү республиканың девискээриниң 2 хуузу боон турар.

1990 чылдың май 24-те «Тувинская правда» солунга парлаттынган «Онза улут хемчээлдии-биле» деп материалда фактыларны хынап турда, аңныыр ажыл-агый каттыжышкынының чиңгине директору Н. И. Сованың талазындан лицензияларны бээриниң болгаш тарадырының талазы-биле негелделерни каржызы-биле хажыткыны бадыткаттынган. 1989-90 чылдарның аңныыр сезонунуң үезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың октябрь 10-да үндүргени № 179-р шиитпирин хажыдып, лицензияларны доктаатказ санындан 96-ны хөйүү чөпшээрел берген. Аңныыр сезонунуң хуусааларын сагывайн, лицензияларны берип, оларның хуусааларын узадып турган. Лицензияларны чөпшээрел бээриниң болгаш оларны ажыглаашкынның бухгалтер үчүдү чок болган.

Шак-ла ындыг хажылышкыннар каттыжышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы В. П. Чмыхтың, кол охотовед Н. М. Никифоровтуң талазындан база турган.

Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комители бойдус камгалаар болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылын черлик амытаннар болгаш балык курлавырын камгалаарынга кошкак дүүштүрүп, төтчеглээшкин-биле демисселди дээш чок организастап турар. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери бойдус байлаан камгалаарынче сула кичээнгей салып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында шиитпирни хүлээп алган:

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге, аңчыларның болгаш балыкчыларның республика инитилелинге, ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкынынга, Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга, бойдус камгалалының бүгү-эвилел инитилелиниң республика чөвүлелинге, райкүүскомнарга болгаш Кызыл хооркүүскомунга дириламытаннар камгалаарының талазы-биле тодаргай хемчегларни ап чорударын дааскан.

Ол соруга-биле:

черлик аннар болгаш балык курлавырын төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле оперативтиг белүктерни тургузарын, каттыжкан рейдилерни чорударын, аңныыр одарлары аразын хайгаараларын, массалыг информация чепсектерин хөй-ниити-биле кадыы ажылдаарын көргеш. Тыва АССР-ниң бойдус камгалалынга хамаарылгалыг министерстволарның болгаш ведомстволарының, улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының кадыы ажылдап кылган планын 1990 чылдың июнь 20-ге чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин дааскан;

бойдусту агаардан камгалаарының акша-хөрөнгизин чүгле ук соруглага ажыглаарын;

күрүне заказниктериниң девискээриниң болгаш санының, бойдус камгалалын анаа күштелдирериниң дугайында чогуур саналдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирерин;

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чанында төтчеглекчилер-биле демисел чорударын башкарар чөвүлелдиң ажылын идепкейжидерин дааскан.

Аңнаарының лицензияларын чөпшээрел бээриниң чурумун каржызы-биле үрээнии, удуртуп турганы бүдүрүлгениң ажылын кошкатканы дээш Н. И. Сованы аңныыр ажылагый бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору албан-дужаалындан хостаан.

Төтчеглекчи чоруу, шынчы эвези дээш гидрометеорологияның Тывала төвүнүң директору албан-дужаалындан А. П. Ляпинни хостаан.

Бойдус камгалалының дугайында солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалларны күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларынга чугаалажып көөрүн Министрлер Чөвүлели сүмелээн.

Бооларны, эң ылаңгыя араалыг бооларны, чөпшээрел бээр, оларны ажыглаарының чурумун шынгыызы-биле контрольдаарын Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга дааскан.

Совхозтарга быжыглаан аңныыр черлериниң ажыгладын болгаш камгалалын хандырар талазы-биле хемчегларни ап чорударын Тыва АССР-ниң агропүлетпүр эвилелинге дааскан.

Тывага черлик аңнарның болгаш балык курлавырын камгалаар талазы-биле ажылды үндезинин-биле экижидер, бойдус камгалаарыңа күдүне контролюн боттандырар база бүдүрүлге чорудулгазын аңгылаар соонга-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чанында төтчеглекчилер-биле демисел чорударын башкарар чөвүлелдиң ажылын идепкейжидерин дааскан.

Аңнаарының лицензияларын чөпшээрел бээриниң чурумун каржызы-биле үрээнии, удуртуп турганы бүдүрүлгениң ажылын кошкатканы дээш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының кадыы ажылдап кылган планын 1990 чылдың июнь 20-ге чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге киирерин дааскан;

бойдусту агаардан камгалаарының акша-хөрөнгизин чүгле ук соруглага ажыглаарын;

күрүне заказниктериниң девискээриниң болгаш санының, бойдус камгалалын анаа күштелдиреринің дугайында чогуур саналдарны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирерин;

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң чанында төтчеглекчилер-биле демисел чорудар

«ТАЛЬ ДЭЭРГЕ ТАЛЬ ЫШКАЖЫЛ»

Бистиң хүндүлүг аалчывыс — гроссмейстер Михаил Таль чаасказан хары угда хөй кижи-биле ойнаарының баштайгы сеансызын Кызылда «Херел» спорт залынга эрттирген. Төгериктей салып каан бичежек столдар кырында шыдыраа бодаларының ак талазыбиле баштайгы көштерии дүргени кончуг кылгылап, ол шала бодамчалыг эргий кылаштап тур. Көрүкчүлер оон көштерин сонуургап, аразында оны сайгарарын оралажып, оожум чугаалажып эгеледи. Ында кижи кайгаар чүве чок. Ол кежээ анаа шалап, тулап тургаш, ша-даа чедирбейн, матка олуртуп каар бис дээр, өскээр чугаалаарга, шыдыраа спортунга ынак кижилер чыглып келген. Ye элээн эрте бергеиле гроссмейстер бистиң чамдык шыдыраачыларывыстың чанынга келгеш, көштерни ылавылап көрүп ап, шала доктаай бергилээр болду. Ол база чеп турган боюо. Назы-хары улгады берген кижи хары угда 29 кижиге удур ойнаары кайын белеп болган деп. Оон кадында тыва шыдыраачыларның аразынга район, хоорай, республика, зона чергелиг маргылдааларга киржип чораан Петр Беркович, Владимир Бузыкаев, Николай Онуфриев, Матпа Хомушку, Валерий Ивакин, Орлан Донгак, Бэрчин Савыр, Мартемьян Менниг-оол ышкаш шыдыраачылар олурган болгай. Олар кандыг, чүү-даа болза, шыдыраа көштериниң теориязын элээн шырак билир ужуулуглар. Ынчангаш сураглыг гроссмейстер оларның чанынга келгеш, бичии доктаай каггылап, боданып каап турган чадавас.

Оон элээн эгелей бергенде РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы болгаш шыдыраачы М. Б-Х. Кенин-Лопсанга ужуражы бердим.

— Монгуш Бора-Хөөевич, делегейге алдаржаан гроссмейстериниң Тывага чедип келгенинге хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мону мен улуг, онза болуушкун кылдыр көрүп турар мен. Тываның культура амыдыралын хөгжүдеринге, ылангыя шыдыраа спортун маказ улам сайзыралырынга бо ужуражылгалар кончуг улуг ажыктыг, азажок ужурдузалыг. Бодап-даа көрүнер: Балтий далайның кыдыындан ак-көк хеммиг тыва черге ат сураглыг кижиниң келгени, бир талазында, Тываның чонун хүндүлеп көргени-дир. Ийинде, оон биче сеткилдиг, эп-найыралзырак чоруу-дур. Ол — кортук эвес, а дидим кижи-дир, оон кадында дузаараак сеткилдиг кижи-дир. Мен ынчаар билип тур мен. Чамдык шырак дээш шыдыраачыларны чалаарга-даа, бээр келбейн турар болгай. Ону кончуг багай чүүл кылдыр көрүп турар мен.

Оон ынай Михаил Таль удавас Манила хоорайга болуур зона маргылдаазынче аъттанып кижи болгай. Филиппинмер ортулуктарынын агаар-бойдузу Тываныы-биле дөмей боюо болур. Ынчангаш ол Тывага кээринден ойталаваан боор. Гроссмейстериң келгени-биле холбаштыр шыдыраа спортун улам сайзырадырының оруу ажыттыгнан деп бодап тур мен. Ажыбиле чугаалаарга, мынчага чедир бисте мастер аттыг аныяк шыдыраачы оол-даа, кыс-даа чок болгай. Ынчангаш ам Тывага тускай шыдыраа клувун ажыдар үе келген. Ону ажыткаш, Михаил Тальдың ады-биле адап-даа алыр болза, ажырбас деп бодалдыг мен.

— Бо ооштайгы сеанста ойнап турар тыва шыдыраачыларның эге көштериге дүүштүр чүнү чугаалап болур силер?

— Шала коргуп ойнап турлар. Бодаммас-тыр, далаш ойнап орлар. Дуржулгалыг шыдыраачы чамдык бодаларын кажарлап каап "бериптерге, ону дораан-на сегирип алырлар-дыр. Оон туружун сулаладып эп турлар. Гроссмейстериң ийи-үш көш ажыр бодап алгаш, ынчаар ойнап туларын эскербейн турлар. Оон ынай херээжен шыдыраачылар-бис кайыл? Оларны 'кичиритпеген болза эки —ында багай чүве чок.

База бир саналым. Маргылдааларга ойластырасс бодалар-лыг шыдыраа-биле ойнавас апарган чүве болгай. Мону бо ужуражылгашкынның организакторлары биле алза эки боор. Бистиң республикада спорт мастери тускай эртемниг шырак тренер чок болгай. Ынчангаш бир кижиден өске черден чалап алгаш, аңаа бажындан бергеш, ооллар, уругларны шыдыраа спортуиче хаара тутса, эвилеллезе чүл? Оны ынчаар кылып болурунуң эргазы бар.

Гроссмейстерге, оны үдеп чоруур кижиге тускай шаннал— тыва мастериң чонарлаштан кылган тыва шыдыраазын суй белек кылдыр сөңнээри күзенчиг-дир.

Бо сеанс үезинде бир-ле дугаарында Өвүрдеи келген шыдыраачы Мадон Монгуш уттуруп алды.

— Че, гроссмейстериң ойнаары кайы хире-дир, Мадон Балдыжыкович? Далажып, сүрээлеп турдукар бе?— деп оон айтырдым.

— Кончуг шырак ойнаардыр. Таль дээрге — Таль ышкажыл! Оон-биле чангыс катап ойнап алыры улуг аскежик-тир. Шынап-ла, шырак мастерлер маказ кээп ажылдаар болза, шыдыраа спорту Тывага дыка-ла сайзыраар-дыр ийин.

Ужуражышкын үезинде гроссмейстерге уттурган кижилериң саны көвүдеп барда чор. Ол аразында Михаил Нехемьевич аштыгын алганының демдээ кыдыр «Тыва хамаяты төлевилел» институтуң архитектору Орлан Донгактың холуң тутту. Баштайгы тиилелге!

Сураглыг гроссмейстерни канчап удупканын Орландан сонуургадым. Айтырымга хамаарыштыр ол мактанмады. Бичe сеткилдиг, хүндүлээчел кижи болду. Орлан чүгле мынча деп кагды:

— Ойнаары берге болду, кончуг берге. Ол шала турупкан ышкаш-тыр.

Ол хүнүң ниити түңнели мындыг болган: гроссмейстер Михаил Таль 29 кижиге удур ойнааш, Орлан Донгакка уттурган. Николай Куулар, Николай Онуфриев, Сергей Евстигнеев, Мартемьян Мениг-оол олар-биле хайыммачыкан, арткаларын удуп алган.

Михаил Таль-биле шыдыраага ойнаарының баштайгы ужуражылгазынга Кызыл районуң Элегес-Аксы ортумак школазының 8-ки клазының өөреникчизи Алдынбек Калыңду база киришкеп. Ол болдунуң шаз-биле гроссмейстерге удур эки көштерни кылып, элээн үр ойнаан. Алдынбек бичизиниден тура-ла шыдыраага хандыкшыл берген. Бо эрткен чазын республиканың школачыларының шыдыраа талазы-биле команда аайы-биле болган чемпионадынга ам ол-ла школаның оңгу клазында өөренип турар акызы-биле Кызылга ойнаашаа, ийиги черни эзэлээнер. Он беш харлыг кижи сураглыг гроссмейстер-биле ойнап орда көөрге солуп-даа, чоргаарачыг-даа чорду. Ынчан мындыг болал бажымга кире дүштү. Кызыл хоорайның аныяк шыдыраачыларын бо ужуражылгаже чүге чалаваанын, чүге бээр эвилелдеп эккелбээнин? Шыдыраа ойнаарынга хандыкшылдыг өөреникчилер школа бүрүзүнде бар турла-ла, ону ынчаар ооганизаставаанын четпес чүүл кылдыр санаар мен.

«Херел» спорт залының ишти делгем, чырык, эки-даа болза, аңаа хөй кижи турарга чайгаар-ла дунаргай, ышкам, изиг кыныл кээр болду. Көрүкчүлер аңаа көнгүс-ле таарынмаан сеткилин илередип турду. Аяс, каан хүндүс даштыгаа-даа организастаан болза, эки-дир деп чамдык көрүкчүлер чугаалап турдулар. Ол база шын боюо болур.

Агаар арыг, серии турган болза, ойнакчыларга-даа, оларның удур-дедир маргыжын көрүп турган кижилерге-даа эки, таарымчалыг болур турганы билдингир. Бо дугайын моон соңгаар өөренип көрзе артык эвес.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның корр.).

«САЛАМ АЛЕЙКУМ—ЭКИИ!»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыкда). кен. Школага өөренип турган хореографияга, спортчу гимнастикага хандыкшын, хөнүң ыры күүселдезинге ырлап, домрага, кобызка ойнадып турдум. Ынчан мээң башкым Камаш Исалина ырлаарымга мени өөредип эгелээн. Оон ачызында бот-тывынгыр ураң чүүл көрүлделеринге доктаамал киржир апардым. Харындаа республиканың школачыларының ураң чүүл фестивалынга киришкеш лауреат болдум. Оон ынай чүнү чугаалаар чоор, ийе, бир чыл эрткенде Алма-Атага бот-тывынгыр ыраажыларның конкурузунга киришкеш, бирги черни алдым. Ынчан мени «Гульдер» эстрада ансамблинге ажылда деп чалап турду. Ол үеде мен музыка училшезининиң хөйнүң ыры-дирижёр салбырынга өөренип турганымдан ынавайн баргам мен.

— Силер чүү деп ырыны ырлаш, сурагжый бергениңер ол?

— Хөй-ле ырыларны күүседип келдим. Ынчалза-даа «Алия» деп ыры меня сураглыг эстрада ыраажызы болурунга чедиргеп чүве. Оон сөзү Тажибаевтиң, аялгазын билдингир казах композитор Байтереков чогаатказ. Алия дээрге Совет Эвилелиниң Маадыры, часпас адар казах дайынчы кыстың ады-дыр. Ол Сталинград чоогунга бир тулчуушкунга маадырлыы-биле өлген. Ол ырыны Болгарияга болган эстрада ыраажыларының Бүгү-делегей конкурузунга база ырладым. Ук конкурстуң негелдезин ёзугаар бир болгар ыры база күүседир апаарга, Төнчо Русевтиң «Чаш назын» деп ырызын күүсеткеш, «Алдын Орфей» шаннадыг алдым. Ынчаш 19 харлыг турдум. Ол ышкаш-ныктарның болгаш студентилериниң Кубага болган Бүгү-делегей фестивалынга «Мээң черим, чечектел-ле» деп ырыны база чеднишкинниг күүсеткеш, шаннал-мактадыг алган мен.

— Репертуарыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Артист кижиниң кол-ла сагыш салыр чүвези репертуарын байыдары болур болгай. «Алия», «Мээң черим, чечектел-ле» деп ырыларны чугааладым. Оон ынай башкир шүлүкчү А. Атнабаевтың «Чарлыышкын» деп шүлүгүнге Т. Сарыбаев чараш аялганы бижээн. Ол-ла автордарның «Ынакшылым сылдызы» деп ырызы база мээң ынах ырым апаргаң. А 1979 чылдан бээр «Арай» деп ансамбль-биле салым-чолум доңнашкан. Ол-ла чылын Москва хоорайга болган тайбың камгалакчыларының Бүгү-делегей конференциязынга киржип ырладым. Бодум Тайбың камгалакчыларының совет комитединиң кежигүнү кижи болгай мен. Ынчан «Арай» ансамбльнин удуртукчузу Таскын Окапов-биле танышкан мен. Оон бээр-ле өшкүнүң ийи эмин дег чарылбас болган бис, Азия чүрээ Тыва черде база иелээ чедип келдивис. «Арай» ансамбль эстрада артистериниң VII Бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады. Оларның үделгези-биле казах улустуң «Назконьер», «Өгбелериниң чуртуң» болгаш бишгек ыры «Кызыл Кумда ырлым» деп ырыларын күүседип келдим. Алма-Атаның театр урай чүүл институдун дооскан соонда, 15 чыл дургузунда ыраажы болуп ажылдап келгеним бодур.

— Кайы-кайы чурттарга ураң талантыңар-биле аалдап кааптынар, Роза Куанышовна?

— Он беш даштыкы чурттарга аалдап четтигиптим. Америка, Турция, Франциягa, Куба, Польша, Венгрия, Болгария, Чехословакия, Югославия болгаш өске-даа чурттарга ырлап чоргуладым. Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларын эргип кезип кааптым. Кажа-даа баарга, өөрүшкүманнай-биле уткуп хүндүлээр боор чүве чорду. Ынчаш чорук кижиниң сагыш-сеткилиге өөрүнүүр, тура-соруктуу көдүрер.

— Тывага бир-ле дугаар келген-дир силер, Тыва силерниң сеткилинерге таарыштыбе, үр болур силер бе?

— Тываже кел чораап, оон кайгамчык чурумалдыг, каас, чаражыл, хүндүлээчел чоннуун дыннаан мен. Бир-ле дугаар кээп турар кижиге солуп чер-дир. Дүүн орук аайыбиле озалдап келзимде-даа, тыва көрүкчүлер-биле ужуражып, арыг агаар адаанда стадионга концертимни чонга бараалгаттым. Көрүкчүлер кончуг сонуургаачал улус-тур деп чүвени билдим. Мени эки-ле хүлээп алдылар. Аңаа өөрүдүм. База катап Тывага уламайын келирим кыыстыр мен.

— Силерни Тываже республиканың Культура министерствозу чалаан ирги бе?

— Чок. Чалалганы «Азия тевү» кооперативтиң удуртукчузу Вилорий Цой кылган кижи. Ынчангаш ындыг чүве ийикпе, СЭКП Тыва обкомуун, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Культура министерствозунуң ажылдакчыларындан чаңгыс-даа кижиге ужураштадым ийин. Хомудап эвес, эллепсингеним чугаалап одурарым ол.

— Дүүнгү концертке силерни кээп шыдавайн баар ирги бе деп чугаалаан улус эвээш барган чазавас. Бо кежээ болур концертке байдал өске болуру чугаажок. Чүге дизе силерниң чедип келгенинерни кызылчылар дыннап каан чорду. Культура министерствозунуң ажыллакчылары оралакчы министр В. Наксыл баштадыр бо кежээки ужуражылгага база хөлчок белеткенген турар улус чорду ийин.

— Силерге база четтирдивис. Орук-чирик биябес-даа болзувусса, силерниң парыгларның сураан дыннаан болгаш оода ынаар барыпса дээш... Ужуражыкже байырлыг!

Интервьюну «Шынның» корреспондентилери Сарыг-оол КУУЛАР биле Седип МОНГАЛ кылган.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ТУРАСКААЛ

Тиилелгениң 45 чыл оюн мөңгүн-тайгажылар байырлалдыы-биле демдеглеп эрттиргеннер. Ол хүн район төвү Мугур-Аксы суурнуң мурнуу талазында бедигээште кымгадаа эргим, үиелиг, чымчак сеткилдиг, чылыг баарлыг авыралдыг ие кижиниң овур-хевирин сиилбип шуткаан — революцияның, дайынның болгаш küш-ажылдың районда ат-сураглыг кижилерин алдаржыткан мөнге тураскаалдың байырлыг ажыдыышкыны болган. Улуг, биче кижилериң сагыш-сеткилинге чоок, хүндүткелдиң болгаш мөгейиишкинниң, чоргааралдың болгаш ак сеткилдиг, шынчы, төлептиг болур чоруктуң демдээ болган шак бо чогаалдың автору скульптор Хеймер-оол Байдосович Донгактың тураскаалды тургузарынга районуң удуртукчулары, культура, ураң чүүл ажылдакчылары илепкейжи чоруун көргүскенинге чон өөрүшкүзүн илергейлээннер. Ажыдыышкынга Ада-чурт дайынынын, Көрейниң болгаш Афганистанның хамаарышпас чоруу дээш дайылдашкан эки турачыларның, интернационалчыларның төрелдери, чоок кижилери, küш-ажылдың хоочунары, шалыпчылары, комсомолчулар болгаш аныяктар, пионерлер болгаш школачылар, ажыл-агый, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары, башкылар, эмчилер киришкен.

Тиилелгениң 45 чыл оюнга тураскаатказ митингини СЭКП райкомунуң бирги секретары, район Совединиң даргазы В. Д. Хемер-оол ажыткан болгаш делгереңгей чүве чугаалаан.

Оон соонда тураскаалды ажыдарының кызыл кожаазын küш-ажылдың хоочунары К. С. Шөмбүл, Д. М.-Ш. Бичe-оол олар кескен. Гирляндалар, чечектер салыышкыны болган. Бистиң өгбелеривиске, алдарлыг кижилеривиске чогаалчы Моллургa Салчак, культура ажылдакчылары Ульяна Хертек, Ульяна Монгуш болгаш өскелер-даа бараан болган.

Тураскаалдың ажылдыышкыны кызыгаар шериглериниң автоматтарының дааштаашкыннары-биле, өң-баазын октарның ак-көк дээрже ужугуушкуннары-биле доозулган.

Тураскаалдың мурнунда дөрбелчин плитада чогаалчы Моллургa Салчактың:

«Сагыжыңар — чоонуу чораан,
Чоңалганар — база чоонуу!»

деп сөстерин бижээн.

Сөзү болгаш чуруктары

Маспый-оол ОНДАРНЫҢ.

АЪЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНГА ЧАҢГЫС ДҮН

Найысылаал Кызылда 5 каът аалчылар бажыны бар. Артында ады безин чараш — «Мөңгүлек». Чамдыкта бистер, сүт-хөлчүлер, ону тоолдомакта кирген Кызыл-Тайгага-даа дөмейлей бергилээр бис. Ол-даа харын ындыг-ла ыйнаан, ынчалза-даа кыланайның чыдар чүве бүрүзү-ле алдын эвес болдур ийин. Шак мындыг туруштан аалчылар бажыныңга яштики байдалыбиле танышып көрээлинер.

Ынчан март айның сөөлгү хүннери турган. Найысылаага республикада школалар директорларының, партия эге организацияларының секретарьларының чөвүлел хуралы ажыттынган. Ук хуралдың бүдүүзүнде Сүт-Хөл районуң болүк башкылары хөлеэлеп алган автобузувус-биле Кызылга шала орайтазы келдивис. Башкылар билиң белдеер институттан «Мөңгүлекке» хонарының чөпшээрелин алгаш, олче омак-хөглүг, ара-выста чугаа-сооттуг чоруптувус.

— Бо чоокта аалчылар бажыңынга хонуп көрбээн кижи мен. Келиримге-ле хос орун чок болур. Хоорайда уругларымның, төрелдеримниң бажыннарының шала ыраа-ла кончуг. Бо дүне шак мындыг магалыг бажыңга хонар зас-кежиктиг болган-дыр бис —деп, эживистиң бирээзи сагыжы ханган чугаалады.

Кино биледиң оочурлаан уруглар дег, дежурныйның олурар черинiң баарында туруп алган хөөрежип, администраторнуң кээрин манап тур бис. Ынчан турувуста чартык шак ында-ла шынайның эрте берди. Оон база элээн болганда, бажының дүүгүн дыдыраартып алган, ортумак дурт-сынныг аныяк уруг маннап келгеш, озалдааны дээш буруузун миннип чугаалады. «Ажырбас, ажырбас, дунмай, кымга чүү турбас боорул»— деп харыыладывыс. Баштайгы кижиниң документизин хүлээп алгаш, «беш акша» деп тывалап чугаалады. Тыва дылдың деңнелиниң бедээни ол хире-дир, оон чедиишкининиң бирээзи бо-дур деп чугаалажып турдувус. Чурттаар өрээлдивис алгаш, чунуп секперел, орукка чыылган довурак-доозунувус аштаныл, эдекеттинип алгаш, таптыг шөлээн кежээки чем четтирер деп дугуруштувус.

Ынчан-на хамык чүүлдер эгелээн. Чүүүн-даа мурнунда эскерген чүүлдүүс чүл дизе, оруннарның ак-чоорганнарын, сыртык лаптарын эдип кагбаан болду. Ол-даа канчаар, хол сына бээр эвес, кижи бодуу эдип-ле алыр ыйнаан.

Чаң-оол Дозур-оолович Ондар бистиң эң-не улуувус кижи. Баштай ол чунуп алыр ыйнаан дээш Калин-оол башкы-биле шала таваар олур бис. Чаң-оол Дозур-оолович аржыылын алгаш чунар өрээлче кирээптя. Ша-даа четпээнде холуун үргеп, чайгаан оон үне халып келди. «Чунар краниктерде соок суг чок, хайның турар изиг суг бар чүве-дир»— деп тайылбырлады. Баргаш көргеп, шынаала, ындыг. Ам канчаар хирлиг орар эвес, үрдүнүп, алгыржып тургаш мүң-не чунуп алдывыс.

Удаваанда кожавыста өрээлдеп эживис Кирилл графия тудуп алгаш, соок суг дилеп чедип келди. Оларда база чүгле изиг суг бар болган. Ол дугайын каттын дежурныйныга илеткедивис. Хаайынга безин хакпас болду.

Шак орайтаанын барымдаалааш, кежээки маңаа телевизор көрүп радио дыкнап, чамдык эштеривис төрелдеривиде телефониажыр кылдыр дугуруштувус. Ол планывыс бүтпейн барган. Бирээде, каътта телефон чок, чүгле дежурныйның өрээлинде бар. Ынаар дывыржып туруп бээр эвес, хоржок болгай. Ийинде, фойеде салып каан хөлчок улуг өңнүг телевизор бар. Хевири чаагай өлүг эт болду, ажылдавас. Үште, радиодан шак деңнеп алыр бодаан, өрээлде оон ора-сомазы чок. Өске арткан өрээлдерде байдал кандыг чүве ийик, оозун балбес бис. Ындыг-даа бол, бистиң өрээливис аалчылары бистерни ынчаар «хүндүлээр» болбазыкче.

Дүн чарып алганывыс эртенинде чунарындан кезек диинмейн турдувус. Коргуушкуңувустуң үндезининиң барымлаазы бо удаада чок болду. Соок суг чедип келгеп.

Аалчылар бажыныңга чаңгыс дүнеде таварышкан бергелеривис мындыг янзылыг болгай ийин.

Оскал-оол КУУЛАР.
Школа директору.
Сүт-Хөл район,
Кызыл-Тайга суур.

Кыска тайылбыр

БОТТУГ БАЗЫМ-ДЫР

Боттуг чүүлдү кыдыра бодаар чоруктуң харааданчыг илерээшкини

Венгрияда турар совет шериглериниң херектериниң талазы-биле ССРЭ чазаанның төлээзи, Шериглериниң мурнуу бөлүүнүң командылакчызы генерал-полковник Матвей Бурлаковтуң ПМА-ның шериг тайылбырлакчызы Валерий БОРИСЕНКОНУҢ айтырыгларынга харыылары.

— Венгриядан совет шериглерни үндүрери-биле холбаштыр Төп Европага күштериниң деңзигүүрү канчаар өскерилиринга?

— Мурнуу бөлүктүң шериглери амгы үениң дайын чорудулгаларының аргаларын шингээдип алган, күчүлүг бөлүк. Венгр таланың дилээ-биле ону үндүрүп эгелээнин, шериг талазы-биле алырга, ында деңзигүүрнү үревейн барбас болбайн аан, харын-даа Төп Европага ол деңзигүүр оон мурнунда-ла НАТО-га хамаарыштыр олче чайлыр турган болгай. Ниити Европа бажың дээр чүүл национал болгаш Европаның айыыл чок чоруун хандырарының айтырыгларын чаа туруштан көөрүп неген турар. Даштыкы чурттарның девискээриниден даштыкы бүгү шериглерни 1995—1996 чылдарда үндүрер, а 2000 чылда даштыкы күрүнелериниң девискээрлеринде шериг базаларын узуткаар дүгайында савалды ССРЭ 1985 чылда-ла киирген дээрзин сагындырып каайн. Венгрияның девискээринден совет шериглерни үндүрүп эгелээнин дээрге ук угланышкынга боттуг базым-дыр.

— Үндүрүп турар каттыжышкыннар ССРЭ-ниң чүгле иштики эвес, а кызыгаар шериг округтарынга баар. Оон-биле холбаштыр Барыын чүктүң чамдык чурттарында НАТО-нуң флангыларынга шериг айыылы улгадыр дээн чылдак-биле дувураазын тыптып келген. Ол талазы-биле болалынар чүл?

— Бирээде, Венгрияның девискээринден үндүрүп турар бүгү-ле каттыжышкыннар болгаш кезектер ССРЭ-ниң НАТО күрүнелери-биле кургаг чер кырыбиле кызыгаарлашкак эвес районнарже чоруп турар, олар чаа ол пунктуларга доктаамал турумчуур. Ийинде, Төп Европага шериг талазы-биле удур туружуушкунга деннелдп кудуладырын чедип албышаан, оон-биле кады флангыларга артык күштерни тургузуп тургаш, канчаар-даа азажок хөй акша-хөрениинни чарыгдаары, күш үндүрери сарыыл чок чорук-тур дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер.

Оон-биле чергелештир НАТО-нуң ажыл-чорудулгазы биезги-ле хевээр «ядролуг коргудуушкун» доктриназынга, ядролуг халдаашкынны бир дугаар ажыглаар аргалынга үндезилеттинген. Ынчангаш, мээнии-биле алырга, айтырыг болза «флангылар» дугайында эвес, а оон бүгү-ле хемчээлдериниге шериг талазы-биле удур туруушкунуң алыс утказында болуп турар.

— Мурнуу бөлүктүң шериглерин үндүрүп турда, венгрлериң талазындан чамдыкта найыралчы эвес чуруктар боюп турар дээрдир. Силерниң-биле алырга, ындыг чуруктар болуп турар бе?

— Ийе, ындыг чуруктарның чамдыкта болу бээри харааданчыг. Венгриядан үнүп турар чүгле совет шериглерге эвес, делегейниң ийиги дайынында фашизмден ону хостап тургаш өлгенниринiң тураскаалынга база ындыг хамаарылга илереттинип турар. Ол дээрге чүвени кылыра бодаар чоруктуң харааданчыг илерээшкини-дир.

Ынчалзажок венгр улустуң хөй кезиниң талазындан найыралчы байдалды хүн бүрү амыдыралга көрүп, билип турар бис. Найыралдың күштүүн олар база көрүп, билип турар. Ол улам быжыгар.

АНАА ОЛУРБААЛЫҢАР, АВАЛАР!

СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыын деткивишаан, республиканың болгаш Кызыл хоорайның херээжеңнер чөвүлелдери, Тыванып херээжен чогаалчылар хүрээлен-ассоциязы не-херээженнерге кыйгырыгны хүлээп алган.

Ында ада-иелерни, улуг салгалдың кижилерин, чогаадыкчы интеллигенцияны уруглар кижизидилгезинин айтырыын харысалгалыы-биле көөрүнче кыйырганы кончуг чөптүг. Хөйлуну болгаш ниитилелди хүндүлээр чорукка, национал бот-медерелге болгаш интернационализмге, ат-алдарга болгаш төлептиг мөзү-шынарга ажы-төлдү кижизидери, уран сөстүң күжү-биле угаанбодал үнелээшкиннерин сеткилдерге тарыыры база алынеден, чогаадыкчы кижиден улуу-биле хамааржыр. Борта үлүүвүстү киришкирип, кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп болурун, кандыг хемчеглерни алза эки дээрзин дугуржур соруглга-биле ажык чугааже чаладывыс.

Эргим не-херээжен эш-өөрүвүс, кырган-аваллар, угбалар, дуңмалар! Уруглариың хүндүлүг иези кижиниң өг-бүле кижизидилгезинге, ажы-төллүң шын-мөзү-бүдүжүн хевирлээрине маргыш чок улуг салдарлыын барымдаалаашаң, аныяктарның корум-чурум үрээри көвүдээн бо үеде силерлерниң, бүгүнүг онаашкан кижизидикчи хүлээлгекерге аң сеткилдиг болуруңче кыйгырыл түр бис.

Ие — өг-бүлениң одунуң кыпсыкчызы, оон мөзү-шынар байдалының тудукчузу. Ол уругларынга улузунуң чанчылдарын таныштырар, өлей ырга үйлаштыр тоолдарны ыдып бээр. Чажында дыннаары ол тоолдар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар кижиниң иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге дузалаар болгаш кажан-даа уттуңдурбас. Төрээн черин алгаан, кижиге ынакшыл сиңген уран шүлүктер чаш сеткилдерни эмнеттеринге кым-даа бүзүрээр. Чазагай чанчылдарны, улусчу педагогиканың аргаларын, литератураның база уран сөстүң-биле арга-дуржулга солужулгазы, удур-дедир ааладаашкыннар сөөлгү чылдарда барык-ла чанчыл апарган. Чоокта чаа Кызыл районнуң «Арбай-Хоор» агитбригадазы Завхан аймакка аалдап четкеш, культура ажылдарының талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, солуп, байлак программалыг концертин өөнүктерниге бараалгаткан. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының ажылдакчылары Москва хоорайга болуп эрткен улустуң аас чогаал фестивалынга киржип чораан «Шагаа» дээр көргүзүү-биле Убса-Нур аймаанче аъттанып-кан болгаш анаа арга-дуржулга солчур.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле чарган керээ ёзугаар Мооддуң Завхан аймааның артистери Эргин, Тес-Хем районнарга культура хүннерин эрттиргеш, Кызылга чедип келгеш. Олар мооп улустуң эртекен төөгүзүн көргүскен чуруктар болгаш эдилелдер-делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниге организастап чорткан. Ол ышкаш бистиң республиканга культура хүннерин эрттирип турар Бурят АССР-ниң болгаш Тыванып артистериниң каттышкан концертинге база киришкеш, уран талантызы-биле көрүкчүлерни өөрткен.

Шин чогаадыкчызы болгаш хоочун артист чораан Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын эдилээн республиканың хөгжүм-шин театрынга ол хүн көрүкчүлер зал долдур чыылган. Хөй чонуң мурунгу Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар акыдүмда мооп өөнүктер-биле найыралчы харылзааның улам быжыглып турарының херечизин — Мооддуң Завхан аймаанын культура хүннериниң Тывада эртип турары болур дээрзин демделгээн. Ол ышкаш кожа-хелбээ аймактар-биле керээ ёзугаар арга-дуржулга солужулгазын, найыралчы харылзааны улам быжыглаарын, келир айда бистиң культура ажылдакчыларывыс, артистеривис Мооддуң Завхан аймаанга баарын айыткаш, мооп өөнүктерге чогаадыкчы чедиишкинин күзээн. Оон соонда Мооддуң Завхан аймакта нам комитединиң пропаганда кидзизиниң эргелекчизи, чогаалчы Самбуугийн Товуудорж аймактың культура хүннериниң Эрзин, Тес-Хем районнарга чылыг хүлээн алышкын-биле эрткенин, мооп болгаш тыва улустуң найыралы эрте-бурунгу шагдан эгелээш, бөгүнге чедир уламчылал, экономика болгаш культура талазы-биле найыралчы харылзаанын, кады ажылдажылганың быжыкканын, удурдедир аалдажышкынар эки талааларын көргүскенин делгеренгей чугаалаан. Оон соонда байыалдыг түнел концерти эгелээн.

Мооп Арат Республиканың алдарлыг артизи Доморсурэнниң тургусканы «Байыр чедиришкинниң оюн-самы» деп сценажыткан көргүзүү-биле мооп өөнүктер концертин үзүктел чок адыш часкаашкынарының үделгези-биле эгелеп киришти. Ол көргүзүгде ниити ыры, танец, национал хөгжүм хереклерининг ойнакчыларының бөлүктери шупту киржип турар. Бир оязагай чүве—мооп өөнүктер бурунгу амыдыралын сактып, дайынызырак чораан мооп хаанынарның туктарын сцена кырынга эрге-дужаал айыы-биле көргүзүп, ол шагда дайынызырак хөөнүү танып уран чүүлүүн күжү-биле чедиишкинниг көргүскен. Оны көрүп орда, сагышка дораан-на Чингис-Хаан кире дүжер. Оон соонда мооп улустуң эрге-шелээш, хосталга дээш демнеселп, революсчу тиилелгези, амгы аас-кежиктиг амыдыралы, Мооддуң калбак, делгем шынаалары, карак четпес хоюулары, ааржы дег чанты бергеп мал-маганы, көкүр тайгалары танцы-самнын, ырыы-шоорнун, хөгжүм аялгаларының хуулгазын күжүнден каракка хөстүп келир.

Аймактың хөгжүм-шин театрының артизи Гэрэл Тохтохтуң мооп улустуң шөйдүнчек, узун аялга-биле ырлаар «Ас-кежиктиг чолдуг үези», артист Цэцэгээнин «Сүнжидмаа», «Чараш кыс» деп ырлары, «Кара хорум» деп бурунгу болгаш барыын мооп танцыларны болгаш өске-даа күүседиглерин чон улуг магадал-биле соңуургаан. Ол ышкаш театрның ыраажызы Батцух бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржактың шүлүкчү Монгуш Доржуның сөзүнге бижээни «Кээргел» деп ырызын дыңнаксавчыг хоюг үнү-биле ырлап доозуптарга, өөрүп четтириишкинин илередип (чаа-ла Мооддуң Завхан аймактан чедип келген) Кара-Кат Ооржак сцена кырынче үне маинай бергеш, ыраажының холун тудуп, эрги өөнүктер дег куспактажыпкан. Найыралдың адыш часкаашкынары залга дингирел турду. Оон соонда ыраажы Оюунцэцэг «Иелер тайбың дээш турушса» деп ырыны күүседеткеш, бот-тывынгыр композитор Григорий Базырның «Ынакшылым» деп ырызын база чедиишкинниг ырлаан.

Чадаана Культура бажыңының национал тыва хөгжүм хереклерине кандыг-даа ырыны харын-даа хөгжүмнү күүседип, ойнап болуруп чоокта чаа эрткен тыва хөгжүм хереклериниң кылыкчыларының болгаш күүседикчилериниң республика көрүлдезинге бадыткаанын мооп өөнүктер улам шын-ыктырды. Олар мооп национал хереклерге хөй-хөй ырларны, танцыларны үдеп, харын-даа чамдык хөгжүм чогаалдарын чедиишкинниг күүседип турулар.

Мооп өөнүктериң биске бараалгаткан уран чүүлүнден, шынап-ла, өөренип алыр чүүлдер хөй болган. Оларның-биле культура талазы-биле арга-дуржулга солчуру черле чөптүг, ажыктыг, өөредиглиг. Ынчангаш келир айда Тыванып культуразын болгаш уран чүүлүн төлөзүп баар, аңаа культура хүннери эрттирер уран чүүлдүң болгаш литератураның ажылдакчыларыга чогаадыкчы чедиишкиннерни номчукчуларның өөгүзээнидеп күзедивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Моолдуң Завхан аймааның Тывага культура хүннери доозулган

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТИ

МУЗЕЙНИҢ ЗАЛДАРЫНДА

Чай дүшкени-биле холбашкан республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниге аалчылар хөйү-биле кээп турар. Эң ылангыя школачыларның чамдыктарының чайгы дыштанылгазы эгелээнде, олар бо-ла кээр апарган. Бо чоокку хүннерде Улуг-Хемде Арыскан, Кызыл районнуң Сукпак школаларының өөреникчилери экскурсиялап чорааннар. Хоорайның № 7 школазының сескі классчылары башкызы Л. С. Новикованың удуртулгазы-биле Тыванып төөгүзүнүң дугайында кичээлди эрттирген. Мооп Арат Республиканың Завхай биле Убса-Нур аймактарындан транспорт, культура ажылдакчылары, Казахстандан, Якутиядан бөлүк эртемденнер, Буряттиядан спортчулар, Алтайдан артистер музейниң экспонаттарын сонуургап көргүлээн. Оларга төөгү эртемденишкин кандидады, чогаалчы М. Кенин-Лопсан бесетаны кылып берген.

* * *

Кызыгааржы дайынчыларның төлөөлери музейге аалдап чораан. Кызыгааржылар-биле кады оларның чамдыктарының ада-иелери база музейнин сонуургап көргеп. Дайынчыларга лекторня залында Саая Сарыг-оолдуң дедгээн чуруктарын база таныштырган. Музейниң эртем-чыргадышкын кылдызының эргелекчизи Л. Базыр чыылганнарга тайылбырны кылып берген.

Келген аалчылар музейниң демдеглел дептериге чылыг сестерни бижээш арттырыглаан.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Арзылаң Чамыяңның кубогу дээш

ШЕМИЖИЛЕРНИҢ БАЙЫРЛААНЫ

Тываның хүреш федерациязы болгаш профэвилелдерниң ВДФСО-нуң Тыва область чөвүлелиниң президиумунуң шиитпирлээнин ёзугаар Арзылаң Чамыяңның кубогу дээш хүреш маргылдаазын Шеми суурга эрттирген. Ол хүн Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Кызыл районнарның чамдык суурларындан хөй мөгелер кээп киришкен.

«Бөрбак-Арыг» стадионга чыылган чон хөй болган. Ол эртен чаашкын бичии шаптыктаан. Ынчалза-даа дүшкениң он ийи шак турда, маргылдааның киржикчилерин дензилеп, бөлүктер аайы-биле ангылаан.

Ниитизи-биле беш ангы дензиге үүс ажыг мөге хүрешкен, 56 болгаш 64 килограмм дензилерге мөгелерниң саны эң-не хөй болган. Баштай ол дензилерниң мөгелери бир долгандыр хүрешкен соонда, маргылдааның байырлыг ажыдыышкыны болган.

Байырлыг ажыдыышкынга районнуң болгаш совхозтуң үзүүртүкчүлери база киришкен. Аңаа допчу илеткелдә «Большевик» совхозтуң партком секретарының хүлээлгезин күүседип турар Кызылоол Киликович Лундуп кылган. Оон соонда Арзылан Чамыяңның кады хүрежип чорааны Аркадий Дамбаевич Базыр-Тараа, Орус Доңгур-оолович Куулар, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Василий Дүдүкпенович Монгуш чүве чугаалаашаң, спортчуларга чедиишкиниерни күзээн.

56 кг дензиге Маадыр Монгуш (Шеми), Амир Монгуш (Шеми), Сергей Монгуш (Сүт-Хөл) олар баштайгы хүнүнде-ле арыг тиилелгелерин чедип ап турганнар. Шеминиң мөгези Маадыр Монгуш чараш аргаларны ажыглап, үжүп бар чыткаш, агаарга хөй тепкеш, долгангаш безин удурланыкчыларын октап ап турган.

64 кг дензиниң мөгелериндең Сүт-Хөлдүң мөгези Артём Монгуштуң кашпагай чараш хүрежин чон сонуургаан. 70 кг дензиниң мөгелериндең Куулар болгаш Монгуш Шолбаннарның хүрежин чон кайгаан. 80 кг дензилиг мөгелерден Алдын-оол Куулар, Уран-оол Донгак, Владимир Монгуш олар үш салыг эрткижеге чедир кымга-даа октаттырбайн келгеннер. Аар дензиниң мөгелериниден Геннадий Монгуш, Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш оларның хүрежин чон аажок сонуургаан. 17 харлыг Аясты шемижилер чаптап, октаттырыпкаш безин каттырып каарын чарашсыныр органнар.

Баштайгы хүнде 4-5 чедир онагларны хүрештирипкеш, эртениде түгле түнел оюннарны арттырып алганнар. Судья коллегиязы ынчаар шиитпирлээн соонда, чыылган чон театржыткан кежээже лажып эгелээн. Арзылаң Чамыяңга тураскаатка театржыткан кежээни «Хүреш» агитбригаданың болгаш «Чедээш» ансамбльдиң киржилгези-биле эрттирген.

Кежээ 8 шак ажып турда эгелээн. Арзылаң Чамыяңның дугайында кыска төөгү мындыг. Ол 1906 чылда Шеми сууруңга ядыы арат малчын кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнген. Бижикти бичии билир. Төрээн адазы Сендил. Азыраан адазы Сегбе. Сегбе биле Сендил — кады төрээн алышкылар. Сендилдиң ажы-төлү хөй. Сегбениң уруглары чок турган. Ынчангаш Чамыяңны Сегбе азыраан. Кады төрээн-даа болза ййи ангы сумуга чурттап чорааннар. Сендилдиң сумузу Ооржактарныы, Сегбенин—Куулардыыры. Ынчангаш ййи кады төрээн алышкыларның фамилиялары ййи ангы болган.

Арзылаң Чамыяң улуг хүрештерге он алды харлыында шүглүп эгелээн. Беш харлыг тургаш-ла, оолдар-биле ыймактажып, хүрежип хүнзээр. Он шага кижи туруп алгаш хүрешкеш, шуптузун октап чораан. Оолдар оон-моон хээп эмеглежип тургаш октап каарга, хүнзедир ыглап ора хүнзээр.

Ол он ййи уругнуң адазы болган. Оон уруг-дарыы ажыл-агый удуртукчулары, культура болгаш советтер ажылдакчылары. Уругларындан күүрүве мурнунга ажылдап чораш, пенсияже үнгенээн ада-иезинин, суурнуң хамаанчок бүдүн нацияның арын-нүүрүн уттупкан, дүклүрттүнүп, хөрээн шаңнып чоруурга, бүгү чонга дыка берге-дир.

Хүндүлүг аваллар! Кайы-даа сөөк чонда ие кижи улустар аразында найыралды эки тургузарынга салдарлыг чораан. Уругларывыс сөөк-язы ылгаар, үндезин бар-чок черге еске нация улуска негелде тургузар апарганында, бистин бууруувус база бар. Кайы-бир нацияның кижизинге хамаарыштыр багай бодалларны боттарывыстың аксывыстан үндүрбээн болзувусса, уруглар кайыын тып алырыл? Өскээртен-даа салдар халдаан болза, ынчаамас деп сургап орган болзувусса, кайыын мындыг чүүлдер үнүп кээр ийик.

Кыс уруглар томаанныг, кежээ деп мактадып чораан. Ол үнелелди чидирип бар чыдарында бистиң кичээнгейивис четпээнин база уржуктур болганың мининп көрээлиңер. Кыс чоргааралыы кадагалаарын, арагалаар, таакпылаар чорук хоралыг дээрзин келиш үенин иелерингe аваларыл чагып сургавайн кым сургаарыл? Оон уржуунда кадыы багай уруглар төрүттүнүп, долу эвес ат-бүлелер тыптып турарын билиндирип көрзүвүссе. Шаанда тыва чон 40 харга чедир арага ишпес туржук чоп. Өг-бүлелер аныяктарны белеткеп, ада-ие харымсалгазын оттуруп, оларның иштики сагыш-сеткилин үлежип чорзувусса.

Каржы, турамык, хай чок чоруктан, азырадыкчы хөөнден уругларывысты адырыо алыр дээш туржуулнар, эргим эш-теривис. Оларны ажылга тургузарын, шын оруукче углаарын, аныяктарның достуг үезин организастаарын арын-нүүрүнүп не хүлээлгези кылдыр көрүп, салдынмайн, бир дем-биле туржуп көрээлиңер. Адазын-даа, ажы-дүнмазын-даа эвес, а **АВАЗЫН** кыйгырып турарывыс база таварылга эвес. Аңаа олурбайн көрээлиңер, аваллар!

Телевидение

ИЮНЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Хооран кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 19-20 сериялары. 10.30 Москвага үш хүн иштинде биллиард. 11.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле Румыниянып шилиндек командалары. 12.30 — 13.10 «Үе». 18.10 Барымдаалыг фильм. 18.45 Объектив. 19.20 Хөгжүмде ыры. 19.40 Мультфильм. 19.50 Депшиңге. Информация. Реклама. 20.20 Күүседикчи хөгжүмүүлериниң П. И. Чайковский аттыг IX делегей фестивалыныың байырлыг ажыдыышкыны. 22.00 «Үе». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?», 23.25 «Ол болган... болган.» 23.55 «Көрүүшкүн». 01.25—01.50 Медээлер.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Дескел чок капитан». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.20 «Орус сам». Самчыларның бот-тывынгыр ансамбльдериниң оюн көргүзүү. 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Колумбияның шилиндек командалары. 11.15 «Чаа эгелеп турар спортчуларга чемпионарның сүмелериэ». 12.00 Кусковога орус хөгжүм телефестивалы. 12.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 13.30 — 14.30 «Күрүше кызыгаары». 6-гы фильм. 2-ги сериязы. 18.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле АКШ-тың шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктарга программа. 19.55 Медээлер. 20.00 Медээлер

МОСКВАДАН

20.05 «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.20 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Стакан ишти суг». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 20.05 — 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 15-ТЕ

«НАВЫРАЛ»: «Белый велосипед» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 19.30, **«Песня табунщика»** 17.30 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли—чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 13.50, **«Черные ступни»** 10.20, **«Горький можжевельник»** 12.10, **«Ситара»** (2 серии) 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стук в дверь» 14.50, **«Месть и закон»** (2 серии) 16.50, **«Лошади в океане»** 13.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Идеальное преступление» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Под принуждением» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

* * *

Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалыының талазы-биле күүсекчи комитединиң хоорайның бойдус камгалалыының талазы-биле хоорай комитединиң даргазының эргелдужаалынга конкурстуг чаплап тур. Кандидат түскай дээди эртеминиг, удуртукчу ажылга ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болуп.

Чаплалды парлаан **хүнүнден** эгелээш, бир ай хуусада биллиришкинни киирер.

Айтырыгны дараалыында ялрестен **билип ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, кадр кылдазы, телефон: 3-22-50.**

* * *

Район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазының орлакчызы албан-дужаалга ажылдаар күзелдиг кижиниң шилип алыр **конкурстуң хуусаазын узатканын улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советиниң дыңнадыр тур. Конкурсту бо чылдың июнь 25-ке чедир узаткан.**

Ол албан-дужаалга ажылдаар кижиниң шалыңы 450 рубль. Бирги орлакчы үлетпүр, тудуг, автотранспорт, а ол ышкаш улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалал чөрленнииң болгаш районнуң административтиг органнарының ажылын дарылаар.

Бо албан-дужаалга ажылдаксаар кижи дээди эртеминиг болур, оон мергежилги инженер-техниктиг болгаш экономист угланыышкынныг болза улам эки. **Удуртукчу ажылдарга беш чылдан эвээш эвес ажылдаан стажтыг болур. Биллиришкинни райкүүском чанында конкурс комиссиязы хүлээп ап турар.**

Моолдуң Завхан аймааның Тывага культура хүннери доозулган

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТИ

Моол Арат Республиканың кожа-хелбээ аймактары-биле найыралчы харылзаа, культура талазы-биле арга-дуржулга солужулгазы, удур-дедир ааладаашкынар сөөлгү чылдарда барык-ла чанчыл апарган. Чоокта чаа Кызыл районнуң «Арбай-Хоор» агитбригадазы Завхан аймакка аалдап четкеш, культура ажылдарының талазы-биле арга-дуржулганы солчуп, солуп, байлак программалыг концертин өөнүктерниге бараалгаткан. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының ажылдакчылары Москва хоорайга болуп эрткен улустуң аас чогаал фестивалынга киржип чораан «Шагаа» дээр көргүзүү-биле Убса-Нур аймаанче аъттанып-кан болгаш аңаа арга-дуржулга солчур.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу-биле чарган керээ ёзугаар Мооддуң Завхан аймааның артистери Эргин, Тес-Хем районнарга культура хүннерин эрттиргеш, Кызылга чедип келгеш. Олар моол улустуң эртекен төөгүзүн көргүскен чуруктар болгаш эдилелдер-делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниге организастап чорткан. Ол ышкаш бистиң республиканга культура хүннерин эрттирип турар Бурят АССР-ниң болгаш Тыванып артистериниң каттышкан концертинге база киришкеш, уран талантызы-биле көрүкчүлерни өөрткен.

Шин чогаадыкчызы болгаш хоочун артист чораан Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын эдилээн республиканың хөгжүм-шин театрынга ол хүн көрүкчүлер зал долдур чыылган. Хөй чонуң мурунгу Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар акыдүмда моол өөнүктер-биле найыралчы харылзааның улам быжыглып турарының хереченизи — Мооддуң Завхан аймаанын культура хүннериниң Тывада эртип турары болур дээрзин демделгээн. Ол ышкаш кожа-хелбээ аймактар-биле керээ ёзугаар арга-дуржулга солужулгазын, найыралчы харылзааны улам быжыглаарын, келир айда бистиң культура ажылдакчыларывыс, артистеривис Мооддуң Завхан аймаанга баарын айыткаш, моол өөнүктерге чогаадыкчы чедиишкинин күзээн. Оон соонда Мооддуң Завхан аймакта нам комитединиң пропаганда кидзизиниң эргелекчизи, чогаалчы Самбуугийн Товуудорж аймактың культура хүннериниң Эрзин, Тес-Хем районнарга чылыг хүлээн алышкын-биле эрткенин, моол болгаш тыва улустуң найыралы эрте-бурунгу шагдан эгелээш, бөгүнге чедир уламчылал, экономика болгаш культура талазы-биле найыралчы харылзаанын, кады ажылдажылганың быжыкканын, удурдедир аалдажышкынар эки талааларын көргүскенин делгеренгей чугаалаан. Оон соонда байыалдыг түнел концерти эгелээн.

Моол Арат Республиканың алдарлыг артизи Доморсурэнниң тургусканы «Байыр чедиришкинниң оюн-самы» деп сценажыткан көргүзүү-биле моол өөнүктер концертин үзүктел чок адыш часкаашкынарының үделгези-биле эгелеп киришти. Ол көргүзүгде ниити ыры, танец, национал хөгжүм хереклерининг ойнакчыларының бөлүктери шупту киржип турар. Бир оязагай чүве—моол өөнүктер бурунгу амыдыралын сактып, дайынызырак чораан моол хаанынарның туктарын сцена кырынга эрге-дужаал айыы-биле көргүзүп, ол шагда дайынызырак хөөнүү танып уран чүүлүүн күжү-биле чедиишкинниг көргүскен. Оны көрүп орда, сагышка дораан-на Чингис-Хаан кире дүжер. Оон соонда моол улустуң эрге-шелээш, хосталга дээш демнеселп, революсчу тиилелгези, амгы аас-кежиктиг амыдыралы, Мооддуң калбак, делгем шынаалары, карак четпес хоюулары, ааржы дег чанты бергеп мал-маганы, көкүр тайгалары танцы-самнын, ырыы-шоорнун, хөгжүм аялгаларының хуулгазын күжүнден каракка хөстүп келир.

Аймактың хөгжүм-шин театрының артизи Гэрэл Тохтохтуң моол улустуң шөйдүнчек, узун аялга-биле ырлаар «Ас-кежиктиг чолдуг үези», артист Цэцэгээнин «Сүнжидмаа», «Чараш кыс» деп ырлары, «Кара хорум» деп бурунгу болгаш барыын моол танцыларны болгаш өске-даа күүседиглерин чон улуг магадал-биле соңуургаан. Ол ышкаш театрның ыраажызы Батцух бот-тывынгыр композитор Кара-Кат Ооржактың шүлүкчү Монгуш Доржуның сөзүнге бижээни «Кээргел» деп ырызын дыңнаксавчыг хоюг үнү-биле ырлап доозуптарга, өөрүп четтириишкинин илередип (чаа-ла Мооддуң Завхан аймактан чедип келген) Кара-Кат Ооржак сцена кырынче үне маинай бергеш, ыраажының холун тудуп, эрги өөнүктер дег куспактажыпкан. Найыралдың адыш часкаашкынары залга дингирел турду. Оон соонда ыраажы Оюунцэцэг «Иелер тайбың дээш турушса» деп ырыны күүседеткеш, бот-тывынгыр композитор Григорий Базырның «Ынакшылым» деп ырызын база чедиишкинниг ырлаан.

Чадаана Культура бажыңының национал тыва хөгжүм хереклерине кандыг-даа ырыны харын-даа хөгжүмнү күүседип, ойнап болуруп чоокта чаа эрткен тыва хөгжүм хереклериниң кылыкчыларының болгаш күүседикчилериниң республика көрүлдезинге бадыткаанын моол өөнүктер улам шын-ыктырды. Олар моол национал хереклерге хөй-хөй ырларны, танцыларны үдеп, харын-даа чамдык хөгжүм чогаалдарын чедиишкинниг күүседип турулар.

Моол өөнүктериң биске бараалгаткан уран чүүлүнден, шынап-ла, өөренип алыр чүүлдер хөй болган. Оларның-биле культура талазы-биле арга-дуржулга солчуру черле чөптүг, ажыктыг, өөредиглиг. Ынчангаш келир айда Тыванып культуразын болгаш уран чүүлүн төлөзүп баар, аңаа культура хүннери эрттирер уран чүүлдүң болгаш литератураның ажылдакчыларыга чогаадыкчы чедиишкиннерни номчукчуларның өөгүзээнидеп күзедивис.

Сарыг-оол КУУЛАР.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-35-91; 3-34-17; ◆ ориемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдистер: ◆ партижи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93. корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн бар-ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээлэ 2 сарлалга амазы

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күүсекчи комитединиң типографизы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 432. ТС—01000.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
16
суббота
№ 136 (14336)

1925 чылдан үнелеваттингеп
Өртээ 3 кеп.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРҮП, ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

Февраль 3-те № 28 солунуң бирги арынга «Инекти чүнүң-биле чемгерерил? деп чүүл үнген. Ында Бии-Хем районда «Кызыл тараачы» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазында кыштаглаашкынның берге байдалдыг эртип, мал чемининг чедишпейн турарының дугайында бижээн. Чүүлдүң авторларының бирээн болгаш ук фермага оон соонда ийи удаа барып чораан мен. Баштайгызы май 7-ниң хүнүнде. Фермаңың конторазында зоотехник Клара Байыр-оолдан өске кижи-даа чок. Ол мээң айтырымыга чиге харылавайн:— Совхоз мал чеминиге чарыгдаар акша-көрөңгини хөйү-биле тускайлаан. Минусинск районуну «Тигринский», Ермаковскиниң «Маяк», Каратузтуң «Омыльский», Ужурнуң «Искра» болган Каа-Хемде СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтан садын алдывыс. Бирги кварталда 401 тонна сүт бүдүрер турган, оңу херек кырында 294 тоннага азы 73 хуу күүсеттивис. Бир инекке онаштыр 337 килограмм сүт сагдыган. Чүгле апрельдиң безин 63 хуу. Чыл эгезинден бээр 427 бызаа алдынган, апрельде 213. Оон 6 бызаа нжин-шөйүүдү болгаш өөле аарыындан өлген. Бызааларга бээр 10 тонна ногаан сиген бар. Саар инектерге силос, саваңны концентраттар-биле холаан, хээндектеп берип турар бис. Бир инекке онаштыр хонукта чем 20 килограмм болур. Немелде чемге хереглээр чарба 2 килограмм азы оңу бир-бир килограмм ядыр эртен-кежээ бээр. Агаарының хүн келген тудум чылаапы-биле сүт кышкы үеге болаарга, шору немежии олурар болдуп ийин.

Эрткен айның отчётундан фермада бар инектерни база оон иштинде саар инектерни, түү чедир берип шыдавас хире-дир бис. Мал чемининг курлавыры чок турда, малды ажаап, азырап алыры бергеле-дир.

Бо барымдааны чепсеглеңгеш, хол экономист В. В. Евсеевадан бо хире хөй тонна мал чемиге чеже акша-төгерикти чарыгдаанын айтырымга, харыы бербейн, самбызының сөөктерни аай-дедир чүүп олура, өске ажыл кыла берди. Оозун бодаарга, хөй-ле түңнүг акша чарыгдаттынган хевирлиг. Баштайгы үйүүшкүнүм оон-биле мынчаар доозулгаш.

Чайлаглаашкын үезинде ферма коллективи инектерни хар-назын, кажааларда турар айы-биле тус-тус болуктерге дуваагаш, одарны хөй удаа солуп көжерни 1989 чылдың сентябрьда ана чораш, эскерген мен. Чайгы турлагга кадарчыларның чурттаар вагону, дизельдиг шимчедикчи болгаш саалга аппаратырындан өске, чүү-даа чок турар. Бо чазын суур чоогунда оларлар чок болганы-биле коллектив кежигүннери чайлаглаашкынны эрте организастап, Кавылыг, Балдырган, Саяк-Даг, Доруг-Аскыр деп черлерде беш ажгы турлагда көшкен. Малды тускай эвлчег ёзугаар кадарып эгелээн. Хүнде саалга өзүп, 5 тонна 500 килограмм четкен. Ынчалза-даа ол көргүзүг эрткен чылдың бо үезинге денгээрге, оранчок куду болуп турар. Беш айларда планны 517 тонна 931 килограммга азы 69 хуу күүсеткен.

Үстүнде фермага ийи удаа чорудум деп айыткан мен. Катап база ынаар чоруп турувуста, дээр бүргеп, соок кат хадаапы, таңыс чаап турду. Чедер черинээ 11 шакта келдивис. Тайгадан саанчылар база-ла чаа келген. Херээжен саанчылар чүк машиназындан дүшкеш, дораан-на бажыңнарынче далажыптылар. Коммунист Александр Иргитке муриунда ужуражып турган болгаш катап база оон-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Амгы байдалды ол мынчаар тайылбырлады:

— Чайлагже май 16-да көштүвүс. Олар-белчиир амдыызында ажырбас. Сүт-саан оранчок өскен. Эртенгиниң дөрт шакта тургаш, чаа кээп турарывыс ол. Кежээки саалдаже база дөрт шак четпейн турда чоруур. Ажыл дүнекиниң 11 шакта доостур. Бажың ажылы кылырына үе шуут чедишпес. Бөгүн тайгада чаап тур. Соогу-даа кончуг. Саанчыларның чаглактаныр чери чок. Кадарчылар вагонунга чыныыр. Баштайгы үеде ижер сугну-даа кадарчыларга чедирип берип турдувус. Бөлгадиривис Татьяна Егоровнага четпестерни эдип алыр дээш негелде-даа кылган бис. Ол бяске кажан-даа чөпшээрешпейн, харын-даа чүве чугаалаан кижини кончуп каапкаптар. Директор К. К. Лопатону кыжын чаңгыс катап кажаага көрген, оябр ол-чаан көрбедивис. Негелде кыла бээривистен коргар чүвезин ийиктеп... Фермага шуут келбестээн даргалар бо.

Александр Дамдынчапович оон ыңай районнуң улусчу контроль комитединге саанчыларның ырак черже саалдаже аппарып турарын дыңнаткаш, оруккa чорааны дээш акша төледип ап болурунуң талазы-биле айтырыгны көдүргеш. Оруктуң берге байдалын көөрүн директор Лопатодан комитет кежигүннери-биле чүүк машиназының кырынга кады чоруурун дилээрге, келбейн барганын чугаалады. Донганыындан ол дидиреп турар боорга, оон ыңай чугааны үлэмчылавайн бардым.

Бо хүнгерге чедир бызаз ажаакчылары 600 ажыг бызаяны азырап турар. Оларның 150-ни Күдүк деп черге чайладыр. Артканы ферманың кышкы турлаанга турар. Мурнуку чыдарда бызааларны Шивилигже чорудуп турган болза, бо чылын ында отъ-сиген шуут чок болган. А Хамысалда 190 хунажын күстеп эгелеп бызаалаар. Чаа кодан тургузуп алыр талазы-биле совхозтуң тускай эртемниглери кандыг-даа хемчег албаан. Одарже үндүрер мурнунда бир башка 1 килограмм хире чарбаны берип турар. Күш-денгели кошкак малды айгы азыралда тургускаштында кыскы рашон ёзугаар чемгерер. Кыжын чамдык төрүүр ужурлуг казыралариның чамдыызы бызаалапкаш, өлүп турар таварылгалар бар. Оон чылдагааны база-ла мал чеминиң курлавырларының чедишпези.

Фермада ажыл-агый кошкак дээрзин үстүнде фактылар балыктан турар. Бригадир Т. Е. Поносова ажылдаар черинде база чок. Бир эвес оон айтырып, сүт-саанны ялбедири-биле кандыг хемчеглерни чорудар деп турарын база ол ышкаш сиген кезиадезиниң үезинде ажылды организастаар талазы-биле сорулгаларын айтыар болза, канчаардаа харылаарын билбес чыгы-ла боор. Ниитизи-биле черле ажыл-агыйның удуртукчулары эрткен чылдың кыштаглаашкынындан түңнелди үндүрүп, келир кыштаглаашкынга белетелдя амдыгаашкан чорудар херек.

Вячеслав МОНГУШ.

КҮРҮНЕЛЕР ЭВИЛЕЛИ:

Президентиниң концепциязы

Кремльге парлалга конференциязы

ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелининг ээлчеглиг хуралынга чурттуң национал, күрүне тургузуунуң айтырыгларын чугаалажып турар үеде ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев тускай догуннаан социалистиг күрүнелер эвилелиң тургузарының концепциязын үндүрген. Кремльге болган парлалга конференциязынга ССРЭ-ниң Президентизиниң чанында парлалга албаның удуртукчузу А. А. Масленников од айтырыларны чугаалажкан түңнелдериниң дугайында дыңнаткан.

Хуралга М. С. Горбачевтуң чугаазын тайылбырлавышаан, ол ССРЭ-де национал, күрүне тургузуунуң талазы-биле эде тургустуунуушкун чорудулгаларының ангы-ангы хевирлерге бадыткан тургустунмушаан, адаандан эгелеп турар деп дыңнаткан. Соруга чүл дээрге, Президентиниң айыткынын ёзугаар, планнаныгга дүүштүр ажылдаар байдалды тургузары, бир талала, бистин күрүне тургузуувусту камгалап арттырары, өскезинде — төөгүүнүң, культураның, политиктиг байдалдың, чонның чанчылдарының онзагай талаларын долузу-биле барымдаалаары, төп-биле-даа, бот-боттарының аразында-даа эки харылзаалар тургузуп алырынга арганы бээри болур. Ыңдыг тургузуутнуң негелдезинге дүүштүр республикаларның төп эрге-чагырга-биле харылзаазы бистин бөгүнгү чайчылчаанывыс федерациядан конфедерация чедир тургустуунуң болур. Өске сөс-биле чугаалаарга, харылзаалар ангы-ангы байдалдарлыг кылдыр тургустунар — кайы-даа республиканың төп-биле азы эвилелдин өске киржикчизи-биле кандыг боттуг харылзааларны тургузуп алганынга хамаарыштыр ангы-ангы боон болур.

Ыңдыг онзагай харылзаалар революция муриунда база турган дээрзин Кремльдиң парлалга албаның удуртукчузу сагындырган. Чижээ, Россия империязының кезээ — Финляндияга бодунун парламентизи болгаш бодунун харылзаазы турган. Бухараның хаан чазаа онза байдалдыг турган. Закавказьеге күрүненин онзагай тургузуу база турган.

Хуралга киришкеннер Эвилелиң чаа керээзин соңгаарладымышкы чок ажылдан кылырының эргежок чугулазын шупту демделеп турган деп, А. А. Масленников айыткан. Тускай догуннаан социалистиг күрүнелерниң хостуг Эвилелиниң ындыг системазын тургузары чурттуң сандаразашкынын, дүнгерлин батканын көргүзер өвес деп, ССРЭ-ниң Президентизи болгаш хуралдың өске киржикчилери айтып турганнар, бо чорудулга экономиктиг үндезин рефома-биле, хамыктың муриунда—рынок экономиказынче шилчилге-биле капсырлаштыр боттанып. Ниити-эвилелиин чаңгыс ай рыногу шупту зүүнга ажыктыг дээрзи-биле бүгүде чөпшээрешкен, ол рынок бот-боттарының аразында сонуургалдан тургус. тунар: экономиктиг харылзаалар Күрчагытта тургустунмас. а керээге, баразинарны болгаш ачы-дузазы бот-боттары-биле солчурунга үндезилеттинер. Республикаларның бирээзиниң удуртукчузу ынына деп демделээн: «Бистиң авыургалдывыс чүл дээрге, ам чурттаары, чаа ёзу-биле боттарывыстың республикаларывыска боттарывыс ээ болуп, ыңдыг чурттаары, төпке чүгле бистинде, ниити-даа эрге-чагыктарга дүгжүп турар бүрүн эрелерни, хүлээлгелерни бүдүрер күрүне эргелеп бадырымга алыларын дамчыдыкшылдыр».

Чүү ыңдыг алырлыын ол? Ол дээрге хамыктың муриунда, даштыкы политика, кампалал, дипломатия, экономика, санкөө ажыл-чорудулганың чамдык талалары деп. парлалга албаның удуртукчузу чугаалаан. Айтырыгны коллективтиг ёзу-биле шинтирлээри билдингир. Оон-биле холбаштыр ажылчын болуктү тургузары ажыктыг, ана бүгү республикаларның бүрүн эргелиг хүлээлекчилери чыглыр. Эвилел керээзинин «даштыкы картыг болур саналларны ажылдан кылырлар.

М. С. Горбачевтуң болгаш Н. И. Рыжковтуң Пибалтика республикаларының Дээди Советтеринин Даргаларч-биле ужуражышкынынга доктаавышаан. парлалга албаның удуртукчузу оларның үргүлүлелдиг беседазы националлар аразының харылзааларын, оон иштинде Прибалтикада байдадды, сайгарарынга турасказаттынган дээрзин демделээн. Дүшкүүрлүг чорукту, кризистиг байдалды чайлалыр арганы бээр чүүлдерниң дилээшкини болган,

А. А. Масленников журналистерниң айтырыгларынга харылаан.

И. НОВИКОВ.

ЧУРУКТА: Тес-Хемде «О-Шынаа» совхозтуң малчыны Шинчик Бирин-оолдун уруу сакманчы Зоя Шинчик бо чылгы хураганнарны менди доруктуруп алырынга шалыпчы үдүүн киргеш, мактадып алган.

Ада-иезиниң күш-ажылчы оруун салган ап, боду база малчын болуп, чылдан чылче чедишкинниг ажылдаарын күзеп чоруур. Зоя чайгы үеде база ада-иезинге дузалажып, каждарар хойларын эки одарладып, семиртирин чедип алыр деп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТҮЛҮКТҮГ ҮЕ

Кол угланыышкыны хөй ажылдыг «Торгалыг» совхозкыргылдаже кирипкен. Частың хаттыг, соок берге байдалды дүктүң хозаларынга шаптыктаан ужурунда хөй дүгү хөөреввээн, курлаг болуп турар.

Совхозта ниитизи-биле 3300 хой бар. Ийи пунктунуң бирээзи өртенгенииден Чаа-Суур салбыры кыргылдага белеи эвес. Торгалыг салбырында амгы хүнгерде 1300 хой кырттынган. Бир хойга онаштыр бүдүн чартык килограмм дүктү ап турар.

Хой кыргылдазының түлүктүг үезинде мурнакчылар чүүлерел келген. Электриглиг ачы-биле Александра Санчат, хол хачызы-биле Юрий Чымбалак өскелерни мурнап турар.

Пунктунуң эргелекчизи Борис Төмүриүң чугаазы-биле алырга, кыргыкчылар чедишпезиинден ажыл ам-даа шуудавааи. Эрткен чылын байлал база ындыг болган. Кыргыкчылар чедишпес. Совхозка хөй орулганы берип турар хой дүгүн чидириг чокка ажаап алыр дээш аңаа бердинген үени чөп ажыглаары специалистерден база дөрт хамааржыр.

Эрткен чылдан эгелеп, малчыннар бот-орулга-чарылгаже киргени-биле холбаштыр коланда хойларын шеф дузазыбиле азы боттары кыргып турар. Оон уламындан пунктулар ам ээнзирээп. Ээнер чылын августа ортан үезинде безин кыргыттынмаан хойларны көрдүм. Аалдарга шефтеп кыргыпры, дүктү ажаап алыры пунктуга кыргааны ышкаш эвес, элээн чидириглиин көргеп мен. Хой кыргыпрыг чаңгыс ай чурумчутса деп саналдыг мен.

Мартна КҮҮЛАР.

ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң сессиязында

Сессиянын киржикчилери сөөлгү хүннерде чуртта экономиктиг байдалдың болгаш таарыштыртынып турар рынок экономиказынче шилчиринин дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген. Бо айтырыгларны моон мурнунда болгуланн каттышкан хуралдарга чугаалашкаш, оларның талазы-биле, тодаргайларга, арыг орулгага үндүрүг онзарының хемчээлиниң база чамдык продуктуларның өртектерни өстүрериниң дугайында хоойлу төлевилелдерни чедир ажылдап кылырын хамаарышкан комитеттерге болгаш комиссияларга даскан турган.

Төлевилелдер талазы-биле кылдынган ажылдың түңнелдерин депутат А. Н. Бойко хуралга дыңнаткан. Бо документилерге хамаарыштыр чондан хөй сан-ныг телеграммалар келген. Рынок харылзаалары-нынче шилчиир дугайында концепцияны чон деткип турар. Ону барымдаалаан, рынок экономиказының структуразының, механизминиң дугайында бүгү хемчеглериниң толаргай программазын бо чылдың сентябрь 1-ге чедир киирип кээрин чазакка даскан. Программага эвилелдешкен республикаларның болгаш бүгү автономнуг тургузугларның санал-оналы киргеп турар ужурлуг. Өнчү, чер, аренда харылзааларының дугайында хоойлуларны күштүг болдуруп киирериниң дугайында чарлыктарны үндүрерни ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелээн.

Ажылчы чоннардан кээп турар телеграммалар болгаш чаалардан алырга, чон хлеб болгаш хлеб продуктуларның үүрмектеп салар өртээн улаттырар дугайында айтырыгны чүүлдүргүнүп, деткип турар. Ындыг болзажок, ол хемчегни боттандырарының мурнунда эвээш орулгалыг өг-бүлелерге немелде дузаламчыны көргүзер дугайында айтырыгны дүргеп шиитпирлээри негеттинип турар. Бо айтырыгны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның дээди органнары-биле база катап сайгарып көргеш, оон түңнелдерин күскү сессияга киирип кээрин чазакка даскан.

Күш-ажылчы коллективтериниң арыг орулгазынга үндүрүг онаар дугайында хоойлу төлевилели хүлээп алдынган. Арыг орулганың 45 хуузун үндүрүгге тыртар деп шиитпирни хүлээп алган. Бо хоойлуну 1991 чылдың январь 1-ден күштүг болдурар.

Сессия июнь 14-те ажылын доозар дээш орайга чедир ажылдаан. ССРЭ-ниң Дээди Соведининиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң даргазы албан-дужаалдан хостаар дугайында Б. Н. Ельцинниң дилээн хандырган, ол албан-дужаалга Ю. Т. Комаровту соңгаан. В. Л. Лапытининиң дилээн ёзугаар ону Камгалал болгаш күрүнениң айыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы албан-дужаалдан хостаан, ол албан-дужаалды күүседирип Л. В. Шарнинге даскан. Улус өөредилгези болгаш кижизидилге талазы-биле чаа комитеттиң тургускаш. оон даргазынга В. Н. Беляевти соңгаан.

Чурттуң чамдык черлеринде боон турар болуушкуннарның дугайында ынналыгларны сессияга ыынаан.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның күрүне эрге-чагырганың дээди органнарынга кыйгырыгны хүлээп алган. Чаа федерацияны тургузарының үнелгизин болур ниити-эвилелдиң хостуг болгаш деч эргелиг ынногун тургузар дээш бүгү күштенив каттыштырарынче оларны кыйгырган.

Сессияның ажылын Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов түңнээн.

(СЭТА).

ЧАЙЛАГЛААШКЫН ТҮЛҮКТЭЭН

Бии-Хемниң «Хадың» совхозта шээр-даа, бода-даа малды семиртир дээш чайлаглаашкын ам эрткен чылдан эрте эгелээн. Ажыл-агыйның эң ырак чайлаа — Суглуг-Хемче 8 кодан хойну май эгезинде-ле көжүргеп. Ол девискээрле чаашкын чогулаан бо хүннерде — чаа-ла ногаарарып, чай шинчизи киргеп.

Совхозтуң тудугжулары хойжуларның чурттаар орнабажыңнарын организастыг септеп турар. Оон-биле кадыкыштагларны база септеп киирипкеп. Бо ажыл-агыйда чайлаглаашкын шуудан эгелезедаа, малчыннарның аъш-чем база чугула барааннар-биле хандырылгазы үзүктелип турар. База ол ышкаш шырак коданнардан чонның аргыжылгазынга эптиг болуру-биле дежурный машинаны тургусса эки дээрзин дирекция өөренип көөрү чугула.

Степан ДАНГАА.

Республиканың кадык камгалалының ажылдакчыларынга хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чоннуң кадыын камгалаарынга ачы-хавыяазы дээш хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи»

Норбу Екатерина Кыргысовна — республиканың № 2 бажудулга бажыңының кол эмчизи.

Савилов Владимир Степанович—Чербиниң участок эмнелгезиниң кол эмчизи.

«Тыва АССР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы»

Бадарчы Алдын-кыс Бадыгыевна — Эрзиниң төп район эмнелгезиниң биохимия лабораториязының лаборантызы.

Барабанова Галина Потаповна — республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 15.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле республиканың кадык камгалал ажылдакчыларын шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чоннуң кадыын камгалаарынга хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Бондаренко Людмила Васильевна — республиканың стоматология поликлиниказының эмчизи.

Ложкина Джемма Сергеевна — Тандының төп район эмнелгезиниң фельдшери.

Сарыглар Светлана Ырышовна — Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң кол эмчизиниң орлалакчызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың июнь 15.

ГРОССМЕЙСТЕР ЧАНЫПКАН

КЫЗЫЛ. Михаил Таль бистиң республиканың шыдыраачылары-биле эш хуунуң ужуражылгаларын кылган. Ол Чагытай хелден бээр дыштанып, Тыванын агаар-бойдузун көрүп, чурумалдыг черлеринге барып, хоорайның шыдыраага хандыкшылдыг кижилериниге лекцияны номчуп берген.

М. Н. Таль республиканың шыдыраа федерациязының кежигүннери-биле хоорай Соведининиң күүсекчи комитединиң даргазы В. Х. Кара-оолга кирип, шыдыраа клубун тудар талазы-биле айтырыгны тургускан. В. Х. Кара-оол болгаш хооранның архитектору М. Күулар шыдыраа клубун тудар талазы-биле ийи вариантыга доктааган. Бирээзе, хосталган бажыңнарны көөр. Ийиде, ноокку үеде туйбудан туттунар бажыңнарны. Ол дүүн ээп чанылкан.

УЖУРАШКЫЖЕ, БАЙЫРЛЫГ!

Ындыг сөстерни Бурятияның Тывага культура хүннерин эрттирип келген уран чүүлүүн талантылыглары, чогаалчылары, кино ажылдакчылары чугаалап турганнар.

Бурят чогаалчылар Тожу районнуң ивижилери-биле болгаш ажыл-ишчилерин-биле ужуражып, ыас чогаалын бараалгатканнар. Ол ышкаш Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозунуң ишчилерин база оюп эртиннеп.

Бурят өнүктер «Найыралдың кежээзинге» киришкеш, дүүн төрээн Бурятиязынче аъттанып каннар.

Дыңнадыг

Хоорай Соведининиң депутаттарының болгаш хоорайның ажылчы чонунуң кичээнгейинге!

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведининиң президиумуму «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы болгаш оон-биле демиселди идепкейжидер дугайында» айтырыгның, талазы-биле хоорай Соведининиң ээлчег чок II сессиязы Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1990 чылдың июнь 20-де 9 шакта болуруун дыңнадып тур.

Сессияның ажылынга киржирин күзээннер шупту кээп болур.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫ. ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң Тывада баштаар черинин прёзидиумунуң, солуннар редакцияларының, радио болгаш телевидение ажылдакчыларының дилээн ёзугаар партия, совет болгаш административтиг органнарның ажылдакчылары-биле Парлалга бажыңынга «Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер дугайында» пресс-конференция болган.

Ук конференцияны СЭКП обкомунуң секретары А. К. Кандай ажыткан.

Хову-Аксында, Элегестс, Межегейде, Балгазында, Бай-Хаакта, Дүргенде болуушкуннарның соонда чүү кылдынганын, моон соңгаар кандыг хемчеглер алдыныр турарының дугайында кыска информацияларны Хову-Аксында партком секретары С. Г. Поляков, СЭКП Таңды райкомунуң ийиги секретары О. В. Стихин олар кылган.

БӨГҮН

ДИПЛОМУН КАМГАЛААР

Кызылдың уран чүүл училищезин чылдың-на хөй санныг сургуулларны белеткээш, хоорайларга болган суурларга культура ажылдакчылары кылдыр чорудуп турар.

Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга уран чүүл училищезиниң театр талазы-биле салбырының сургуулдары «Снежная королева» деп шинин диплом ажылын камгалаары-биле кызылчыларга көргүзер. Кажан бүрүзүнүн кылган ролдарынга демдектп жюри кежигүннерни салыр. Ол демдектерни дипломнуң камгалалынга киириштирер. Ынчангаш сургуулдар эки демдек чедип алыр дээш баш удур шырак белетиненген.

«Чурттаар оран-бажың—2000»

ТУУЙБУ-БИЛЕ ЭПТЕП ТУРГАШ...

Хербис даанның эдээнде хуузунда бажың тудар күзелдиг кижилерниң бичии сууру чылдан чылче сайырап, чаа-чаа чурттала тудуглары немежип турар. Оларның хөй кезиин, ырлажып турарывыс дег, «тууйбу-биле эптеп турташ.» эвес, а чудук-биле чыып тургаш, чурттаар бажың кылдыр хуудурганы каракка илден. Ол черге бажың тудар кижи бүрүзүге улуг эвес шелдү тускайлаан. Кыжын ийи, чайын үш каът аппар хуулгаазын өргээлер бар. Чер иштинде адаккы каътка суугу салгаш, үстүнде турар ийи каътты чылдын шылаар бажыңнарны туткулаан. Ындыг үш каът бажыңнарга чайгы үеде кайы-даа кадында чурттап болур.

Кижи амытанның бодарангай угланыныын, сагыгыр-тывынгырын, чогаадыкчы чаартыкчызын, уран шеверин ол тудугларның бот-боттарынга дөмейлешпес кайгамчык чаражындан, аңгы-аңгы үлегер-майыктан бүткен төлевилелдериниң төрүттүнгенниден аңаа баргаш кижи эскерип каар. Бажыңнарны демир-бетон каналар, тууйбу, ыяш-биле тудуп турар. Ынчалза-даа колдуунда ыяш бажыннар хөй болгулаар чорду.

Хуузунда чурттарга бажың-нары калбарган сууржугашты «Спутник» хоорайы диҗил кызылчылар адай берген. Хербис даанда куду дөннелип балып келген ол деспекке баштайгы бажыннар ийи-үш чыл буруугаар бедип эгелээн. Оларның эдээриниң хөй кезии күрүнеден узуун хуусаалыг чээли алгаш, чурттарга шөлүүн айтырын боттары шинтипирлеп киргилкен. Мындыг яазылыг «Чурттаар оран-бажын—2000» деп программаның аммыралга боттанып киргениниң бир херечизи ол болур.

Ол черге бажың тудар дээш барганнар баштай үтүр чурттаар казанак азы сарайлар тудуп ап турарын эскердивис. Хавак кырында хөй бажыңнарның аваа талазында чаңгыс өг-даа бараны көстүр. Ол өгиүн эээи база-ла чаа туттунуп эгелээнинерин бирээзи хевирдиг.

Орук аяы-биле пенсионер Б. С. Саттың бажыңына кире бердивис. Ийи өрээл бичежек бажыңын дөрүнде өрээлинге бардывыс. Шуптула чүвени чараш шевер кылдыр тудуп кылганын магаладывыс. Шала кырын линолиум-биле шып каан, кыланнаш ары-силинге, мырынай-ла, ыммраа-даа тайгы дег.

— 1988 чылдың август 13-те мөнаа баштай өргеи кадаа эгеледим —деп, Бегзи Сагдыович дүржулгазын солчуксай-дыр.— Дээштын турар казанакты борастап ал сал-ла, кожаларым-биле кады херим кылыштым. Оон улаштыр бо чурттап орар бажыңымны тудуп алдым. Эгезинде чаңгыс өрээл турган казанакка бир өрээлди эдилер-биле кыскаш, ыяш-биле тудуп алгаш, ийи өрээлдиг болдум. Ынчалза-даа колдуунда ыяш бажыннар хөй болгулаар чорду.

Хуузунда чурттарга бажың-нары калбарган сууржугашты «Спутник» хоорайы диҗил кызылчылар адай берген. Хербис даанда куду дөннелип балып келген ол деспекке баштайгы бажыннар ийи-үш чыл буруугаар бедип эгелээн. Оларның хөй кезии күрүнеден узуун хуусаалыг чээли алгаш, чурттарга шөлүүн айтырын боттары шинтипирлеп киргилкен. Мындыг яазылыг «Чурттаар оран-бажын—2000» деп программаның аммыралга боттанып киргениниң бир херечизи ол болур.

Ол черге бажың тудар дээш барганнар баштай үтүр чурттаар казанак азы сарайлар тудуп ап турарын эскердивис. Хавак кырында хөй бажыңнарның аваа талазында чаңгыс өг-даа бараны көстүр. Ол өгиүн эээи база-ла чаа туттунуп эгелээнинерин бирээзи хевирдиг.

Орук аяы-биле пенсионер Б. С. Саттың бажыңына кире бердивис. Ийи өрээл бичежек бажыңын дөрүнде өрээлинге бардывыс. Шуптула чүвени чараш шевер кылдыр тудуп кылганын магаладывыс. Шала кырын линолиум-биле шып каан, кыланнаш ары-силинге, мырынай-ла, ыммраа-даа тайгы дег.

— 1988 чылдың август 13-те мөнаа баштай өргеи кадаа эгеледим —деп, Бегзи Сагдыович дүржулгазын солчуксай-дыр.— Дээштын турар казанакты борастап ал сал-ла, кожаларым-биле кады херим кылыштым. Оон улаштыр бо чурттап орар бажыңымны тудуп алдым. Эгезинде чаңгыс өрээл турган казанакка бир өрээлди эдилер-биле кыскаш, ыяш-биле тудуп алгаш, иемелже тудуг материалдарды саттынып чоруп тур мен. Акша-хөреңги бар-жыңны тудуп, соон истээн салгалга чырыткылыг сактыышкынны арттырып каан. Бегзи Сагдыовичтиң алдын холдарынга ажы-төлүү, олар-ның бичии чаштары өөрүвес, чоргаарланмас ораанок. Ба-жың даштынга тургулаар стол, сандайларны чазап кылганы фабрикага бүдүргеш, магазинден садып алганы-биле ылгалбас. Шак ол ажылгыр холдарның ачызы дээш аңаа та чеже кижи сеткилиниң ханызындан өөрүшкүзүн илередип, четтирдим деп сөгледи ыйнаан.

«Спутник» хоорайжыгажында 11 дугаар шүгүмнүн 3 дугаар бажының ээзи Б. С. Сат уругларының уругларыбиле шак ынчаар долу аас-кежиктяг, амыдралга хаирлыкшыл-биле хыы ханган чурттап орар.

— Мээң чанымда аныяктар бар ийин—деп, ол биске сүмелей-дир.— Кончут-ла кызымак оолдар-дыр. Чангыс чай дургузунда чурттаар оран-бажың тудуп үндурүптү. Чээли дузаламчыны көргүскен болганда, олар дег ак сеткилдиг чурттап, ажыллазары, чурттарга тудуун дүргедериин күзенчиг.

«Спутникте» шуудан турумчуй берген чурттакчылар хөй эвес болгаш, ында кымның канчаар ажылдап, чурттап турары оларның бот-боттарынга билдингир. Багда турар коданчы кара иттыг бажыңның ээлери бистерни эвилеп-эвилек уткуп хүлээп алды.

— Бажыңы чоокта чаа, майда олуртуп алдым — деп, Орлан Очур барык-ла Кунгуртуг улузунуң чугаазының аяы-биле тайылбырлай-дыр. — Бодум Кунгуртуг чурттуг мен. Ада-нем Балыктыг бажында сарлык кадарын турар. Оларымдан чеже диленир, чоокта чээли алгаш, иемелже тудуг материалдары саттынып чоруп тур мен. Акша-хөреңги бар-да болза ыяш садып алыры дендии берге-дир. Бо дүве дөрт шак четпээнде турүп алгаш, Улуг-Хемниң ол та-рыныза ыяш белеткээр черге чеже бээримге безин улус эвдерик болду. Ол бир дугаар оочурга турүп алаш, харыы-даа ийи кубометр ыяш чөп шээредип алдым. Аа, өршээ, берге-ле-дир.

Ол хүн Орлан-биле ужуражып турувуста, 22 харлыг трактористе дуймазы акызынга дузалажып тур. Дооразы 8, узуну 9 метр хемчээлдиг бажыңны ийи кат кылдыр тударын планнап турар. Хаиларын салдынган. Ооргаларны салыр кылдыр дүжүрүп белеткеп каан. Ажыл оон ынай уламчылаар.

Саттың-даа, Очурнун-даа чугаазындан алырга, брустар салып алыры-дыка бергедээн. Ону чүгле кооператорларга чөпшээрээр дээр. Аъш-чем аймаа садарда ыяап-ла хоорай кирер, ынчалза-даа аргыжылга тургустунмаан. Улуг чырык киртинген. Ийи ханы кудукту каскан. Кудуктарның ажыглалы ам-даа багай. Кышкы үе-де оларны харыылаар одакчы кижи харыысалга чогу-биле кудуктарның бирээзин доңуруп каан. Чамдык хүннерде чырык өөнеш турүп бээр. Сеолгу таварылга май 2-де болгай.

Оран бажың тудуунуң шаа-кын хе-жүвеби турарының бир чылдагааны—чамдык кижилер хоорайда чагагайжыды туттунган бажыңнарлыг болгаш, далаш чок дөөнүг ажылдап турар. Өскелери беш муң чээли рубльди алза-даа, бажың тударын эгелевээн, тус-кайлаан черинге чангыс өрген кадаа калаш, чоруй баргылаан.

Чээли-биле хууда бажың тудары эки туранын эгелээшки-ни-даа болза шаг-үе суурнуң чагагайжыды туттунарын далаштырып турар.

Даизы САЛЧАК.
(«Шыныың» корр.).

ЧУРУКТАРДА: «Спутник» хоорайжыгаштын баштайгы үндезилекчилери Бегзи Сагдыович Сат, алышкылар Орлан биле Сайын-Белек Очурлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

Чугаалажып көрээлиңерем

КӨРГҮЗҮГЛЕР ЧҮГЕ ХӨНҮВЕЗИЛ?

Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң Шят бригазазының Чечек биле Багай-оол Салчактарның че-бүлээн хойжудан ажылдавышкан бээр 20 чыл болган. Ол хире чер чылдарның дургузунда чүгле орттумак көргүзүглердиг кылдыр санадың, удуртукчулавыннан мактал дыннаваан. Эрткен 1989 чылда колаңныга турган 298 баш хоюнуң 239-у төрээн турбуже, елүгге төрүттүгеп, ара салдынган болган өлген хураганнарның саны 99 баш четкен. Ынчан элээн чемелдип, алыр акшазынган когараан. Бо чылын оларның көргүзүү ортумак 240 баш төрээн хойдан 229 хураганны ап, улуг бажыңдан үштү ышкыган.

Көргүзүглер чүге хөнүвезил? Чоокта чаа оларның аалынга барып, чылдагааның тодарадырын ораалаштым. Багай-оол Серенович ол хүн район төвү чорупкан. Өг-бүленің херээжен ээзи Чечек Салчаковна бүгү чүвени бодап билир, чугаакыр кижи болган. Аңаа салган айтырыларымны, оон харыыларын мооң аланда киирдим.

— Чечек Салчаковна, 1980 чылда көргүзүүнер мырыңай пат, чус хойга онааштыр 47 хураган алган болдунар. Чылдагааны чүдеп болганыл?

— Совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери кыргылданы арай организис чок чорудуп, тайгалап үнерин саалатканындан хой чайын эки семиривээн. Оът-сиген чок, хөй аалдар араазынга күзеглээр ужурга таваршкан бис. Демнежир кижилер, тускайлаан чер чогу-биле мал чеми белеткеттинмээн.

Кыштаглаар кылдыр айтыкан Көк-Баалыкта кажаа өдшык, чылыгаттынмаан болган. Чырык чок, электри мотору хой төрүй бергенде алган. Хойнуң массалыг оолдаашкыныың үезинде сакманчылар тывылбаан. Ажыл-биле чугаалаарга, ийи болувус күш четпейн, хөй хураганны мышкындывыс.

— Силерниң колаңныларга бо чылгы кыштаглаашкынны түңнэп каалыг болганыл?

— Дүңгүрлүг-Шят чел черге кыштавыс. Дарганарымыстың айтымышкынны ёзугаар аңаа октябрь айның төнчүзүнде көжүп чеде бээривиске, олурар бажыңывыс септеттинмээн. Печказы, сонгазы бузук, кажаа ишти өлшык, курлавырлаан өлек чок болган. Аас-кежии боол, улуг хар, соок яок кыш эткен. Хире-шаавыс-биле белеткээн малывыс чеминге немей совхоз база дузалаан, 301 хойнуң 240-и төрээн. Чүс башка онаштыр 76 хураган алдын-ган. Тарып боозадыр ажыл эрегей байладзе киргенинден дыка хөйү кызыраан.

— Хоюнар уксазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Чартык нарын дүктүг меринос хой бистин чурттап турарывыс тайга черге тааршпас. Оон баш санын өстүрери, продуктулуун белдери берге дээрзин хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгазыстан көрдүвүс. Бай-Тайганың бо сынныарында тыва уксаалыг хойну өстүрериң мооң сонгаар өөренип көөрү күзенчиг. Олар түс черинң агаар-бойдузунга тааржыр ужурлуг болгай.

— Чамдык хойжулар чылдан чылче эки түңнелдерни чедип ап турар-дыр. Оон чажыды чүдеп болаар силер, Чечек Салчаковна?

— Чайгы үеде эки семиртип, кышка четчир чемин белеткеп, өлек-кыштагны чогуур үезинде септел, чылыглап алырындан хамааржыр. Одар-белчиринни шын планнаары, ажаалда-хайгааралды экижилери база негеттинер. Оон ангыда шак мынлыг чүүлдүү маңаа чугаалаксай-дыр мен. Кижи көрүп чоруурга хуузунда хөй малдыг кижилер өлген, читкен мал орнунга боттарының малын салып турарынган дуглагдал чок үнер, мактаныр, шаңналыр-дыр. Бисте он ажыг ешкү, чаңгыс инектен өске чүве чок. Чамдык удуртукчулар дээр бир мактаан хижизин ак-сынган дүжүрбес, а бактаан кижизин, кызып ажылдаарга даа, чер алыспас.

Хуузунда хөй малдыг азы эки ажылдап чоруур малчынар бистер ышкаш эвес, доктаамал кыштаглыг, чазаглыг, күзеглиг, деткиир удуртукчулардыг болур-дур. Ортумак көргүзүглүг кижилерни шак ынчаар деткиир болза чедишкини бедиир, хей-аъды көдүрдүр.

— Малчынарның социал амыдыралын үндезинин-биле эки-жидер дугайында өткен чылдың декабрь айның 22-де республиканың Министрлер Чөвүлели биле профобличөвүлелдиң хүлээп алган доктаалын силерге таныштырган боор. Совхозунар дирекциязынын, профэвилел комитединден аңаа хамаарыштыр сагыш салыышкынын эскерип турар силер бе?

— Малчын кижиже сагыш салыр дээнии шала-бүла дыназа-даа, оон үжуруи орта билбес бис. Ажыллаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмааны бистин амыдыралывыстан көскү. Кыштагларда сайгылгаан кииртинмээн. Телевизор көрбес-тир бис. Автомагазин ийи а" дургузунда келбээн. Дыштаныр, аржаан, курорт баар чай чок. Солуур кижи чогундан ийи чыл иштинде шөлээлевейн, мал эдерип чоруур бо-ла-дыр бис. Малчының шынзылгазын безин мыйчага чедир тыпсып бербээн. Араатан аңнар, оорсуктан камгаланыр дүүрге бооп-устуң огун, холазын кайыын, канчаар салып алырын билбес-тир бис. Чангыс-ла чыл дургузуунда 7 инээвистан алдызын, совхозтуң хой каларын мунар кылдыр берген аъдын оор ап турда, кым-даа сагыш салбаан, истеп, сүрүп дузалашпаан.

Өг-бүлемниң эр ээзи Багай-оол Серенович чоокта чаа 50 хәрлаап, совхозтуң дирекциязынын, профкомдан байыр чедирген сөс безин дынаваады. Көргүзүүвүс хөнүвес боорга ыңдыг боор, удуртукчуларывыс ховар кээ бис тин-биле хандыр чугаалашпас, негелде, хомудалывысты ыңнаваспыс тыр.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА. Совхозтуң бир малчыны-биле чугаанның допчу утказы мынзыг болган. Оон боолдары черле чептүг. Ажыл-агыйда чангыс хойжу бригазаның эрткен дөрт чылдарда түңнелдериниден чамдык чижектер, сан-чураайларны көрээлинер. Нимти төрүүр малдыг кодан 13, оларда 3949 хойну быжыглаан, 3501-и төрээн, оон 3304 хураганны алган. Беш малчының көргүзүү эки болган, үезиниң ортумактан күүр. Өлген, ара салган, елүгге төрүттүнген хураганнарның саны 197, а 130 улуг хой өлген. Төрүүр ужурлуг 448 хой төл бербээн. Бригадала алган хураганнарның база амгы улуг хойнуң баш саны, эрткен чылдың бо үезинден эвээжээн.

Моон чылдагааның кым сайгарганыл, кандыг хемчегнерни алганыл, азы моон сонгаар алырыл? Шак-ла ынчаар—эки ажылдаары эки-ле, хожудап, мал-маганны каражалдып турардар ынчаар-ла турар бе? Ала-чайгаарлавашкын деп чүве бо ышкажыл!

Чечек Салчаковнанын бо чугаазындан алырга, кээргенчиг-даа ышкажыл. Доктаамал кыштаа-даа чок, «чакпыылдап» чоруур. Кижи малчынаар деп шинтипирлээш, колаң хүлээп алыры дээрге-ле, оон эки чүткүл-күзели ышкажыл. Одагны кывыскаш, орта ыяштарны немей салбас, чүшкүрбес болза, өжүп каар. Кижилер-биле ажылга дулгууриг тывар херек. Көргүзүглериниң хөнүвези чүдеп? Кым буруулугул, малчын өг-бүле боду чүнү чедир кылбаанып, а дирекция, специалистер чүнү дузалаваанып? Бо бүгүнү кады денге сайгарып турган, ам бедик түңнелди чедип ап болур. Бо айтырыгны солуунуң арнынга база чугаалажылыңар. Санал-оналларынар чүү ирги, эргим номчуучулар?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шыныың» корр.).

КАЙГАП ОРАР БИС БЕ?

Район девискээринде өрт кыпкандан бээр ийи неделя ажа берди. Ол өрт ам-даа кыплышаан. Оранывыстың эм оттары, өске-даа хайыразы узуткаттынып турда, кайгап орар бис бе? Шагда өрт болу бээрге, районнуң, сумунуң комиссиязы бүгү чонну эвиледелеп алгаш, когун үзе өжүрүптер турду. Ол кижилер аттыг, чадаг хамаанчокка чоруп-каар чүве.

Өрт болдурбазынга ынчангы үеде серемчилел багай эвес турду. Өг-бүле бүрүзү ажы-төлүгне шүдүнзе тудуспас, өрт айыылы кончут дээрзин хүгүлүг угаадыр турган. Ам бодап орарга, ол талазыбиле кижизидилге ажы-төлге шынгыы турган-дыр. Амгы үеде өрт болу бээрге, өлче кижилер организастап, когун үзе өжүрер деп сагышка кирбес хире-дир. Чүгле арга-арыг даамалдарының херээ кылдыр көөрге кайын тааржыр. Ол организацияның ажыллакчылары-даа чүге чоину дүвүредип бербезил?

Өрттүң өөскүп турарының бир кол чылдагааны — машиналыг, мотоцикллыг кижилер арга-арыгже каргеш, олагланган, оозуи олчаан өжүрбейн каапкаш чоруп турарында. Чамдыктары таакпылааш, өжүрбейн октаптар. Арга-арыг кезии, товаа чоруур кижилерде база ужур бар. Ындыглар өрттү үндүрүптүп болурлар. Машина, мотоцикл муңган улустуң документтилерин үргүлүү хынаар болза деп саналлыг мен.

Чимит-Доржу МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Кооператорларда

ЭКИЖИДИЛГЕЛЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

«Хереглекчилер кооперациязында бүгү организацияларның ажыл-агыйны эргелел башкарарының чаа аргаларынче шилчиирининң дугайында» доктаал бар. Тываның хереглекчилер кооперациязының баштаар черин ол доктаалга дуушпуттур база доктаал хүлээп алган. Бай-Тайга райпо баштаар черинин коллективинүк доктаалды удуртулга болдургаш, социалистиг чарышты улам калбартырынче, социал-экономиктиг хөгжүлдениң дүргеледиринче, бот-акшаландырышкын болгаш бот-орулгачарылганы чедип алыр сорулга салгаш, чамдык ажылдарны кылып чоруктан. Бо талазы-биле отчеттуу бо чылдың марттың ийиги чартында чон мурнуига райпо баштаар черинин даргазы К. С. Чамбыйоол болгаш өскелер-даа берген.

Амгы үеде районда 24 магазин, 3 ларёк, 5 автомагазин болгаш 5 буфет, бир столовая база хлеб бижырар ийи чер ажылдап турар. Эрткен чылда бараан саарылгазының планын од черлер нинтизи-биле 106,2 хуу күүседип, мурнуку чылга денгээрге, 1 млн. 64 мун рубльдың бараанын хөйүү сатыкан. Мурнуида чылдарда бараан саарылгазының өзүлезининң ортумак хемчээли 8-9 хуугa дениежип турган болза, 1989 чылда 13,4 хуу четкен. Ынчаар өскениниң баажызы чүдеп? Бирээде, фондуда көрдүнген савай, порошок, шампунь, ух болгаш өске-даа чамдык барааннарны чуртта чедир бүдүрбейн турарындан өске барааннарны артыкка эккеп сатканы. Ийиде, чонга садыглашкынның янзы-бүрү аргаларын ажыглааны — район иштинге ярмарканы 11 катап организастаан. Шимчээшкин чок чыдып бергеи размери улуг барааннарны Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга эккеп салыглаан. Ындыг аргзбиле 31 мун рубльдиг бараанын садып саарган. Үште, чайгы сезон үезинде Шивилиге келген дыштанакчыларга сумуларның садыгжылары үнүүшкүннерин удаа-дараа кылган. Оон база эвээш эвес акша орулга кирген.

Бараан саарылгазының деп-шилгелиг база бир аргазы — барааннарны чээлиге салары. Эрткен чылын бо арга-биле 126 мун рубльдиң янзы-бүрү барааннары саартынган. Оон-биле чергелештир хевири эргижирээн, чонның бо түңнерде негелдезинге дүүшпес, чылчылы-биле чыдып чыдар 42 мун рубльдиң бараанын өртээн чингеткен. Аъш-чем программазын күүседиринге үс черинң күралвырларын дилеп тывары болгаш ону чонга чедирери база чугула. Бо талазы-биле райпонуң белеткел конторазы эът, саржат, ногаа аймаан 277 мун рубльге чыып белеткээш, чонга саткан.

Бүгү чеднишкиннериниң кол шимчедикчилери — кижилер. Коллективтиң иштинде кооперациянның өөчүү-хөреңгизин карак огу дег камгалап билир, өре-самчыгдал болдурбас садыгжылар, поварлар, хлеб бижырыкчылары эвээш эвес. Галина Мандыт, Белла Күжүгет, Мария Ламажык, Валентина Куржап, Антонина Хертек, Чечекмаа Кунгаа болгаш автомагазин садыгжызы Николай Очур ышкаш эки ажылдыларны уламчылап бижип болур. Көк Ооржак, Дарья Лама, Алла Салчак олар чоңга амданыыг чем белеткеп түрда шыдаар. Белекмаа Хертек, Чечек Степан, Борбак-оол Салчак олар чурттакчыларга шынарлыг бижырган хлебтиң бараалгадыкчылары.

Чон-биле ужуражылгага райпо коллективиниң ажылыңга хамаарыштыр чамдык улустуң саналдарын база маңаа киирейн.

Демир-оол Чыдым, Ээр-Хавак кодээ Советинден төлээ:

— Маңаа кылдынган ажылдарга доктаавас мен. Ынчалзажок ам-даа кылыр ажылдарга доктаакпын. Белеткел конторазы, оон чер-черлерде белеткекчилери четпес ажылдаан. Чамдык таварылгада орлаан эътти база хүлээп ала бээр. Эът дужаап турар кижиден чогуур документ негевес. Ол ышкаш автомагазин садыгжылары база ындыг. Бо талазы-биле контрольду күштелдирер апаар.

Светлана Самбый-оол, Шуй кодээ Советинден төлээ:

— Райпонда садыгжыларның культуразы чавыс. Чон-биле ажылдаар кижилер ындыг болбас болза экн. Столованяда белеткеп турар чемнерниң шынарын ам-даа экижитсе деп күзел бар.

Елена Сат, Тээли суурдан төлээ:

— Райпо чыл сайында оруглалыг ажылдап турары экн. Бо чылын планнан ажыр 57 мун рубльдиң арыг орулгазын алган. Бир-тээ, орулгалыг ажылдап ап турар болганда, райпо ажылдакчыларының урулгаларына ясли-садтан тудуп алыры күзенчиг-дир. Бо айтырыг райондуң берге байдалда турар.

Райпо баштаар черниң ажылдакчыларының чон-биле ужуражылгазында кылган ажылдарын болгаш моон сонгааргы сорулгаларын кижин кара чокка чугаалашканы черле экн. Шынап-ла, чоонуң киргген саналдарынла амыдыралчы болаалдар арбын. Оны чедир өөренип көрүп, ажыл-херекке боттандырарының аргаларын тып ажылдаары ортык болбас.

Кая-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

Шагаан-Арыг: бажың айтырыы

«Силерже бо чагааны бергедей бергеш бижип ор мен. Ужен харлыг, үш уруглуг мен. Алзыр кижи чок болганындан, кайнаар-даа баарла, оларны эдертип ап турар мен. Чурттаар чер чок артканывыстан оларымны Туран хоорайда үгбан сугла аппарып кагдым. Бажывыстың кырында көк дээр. № 3 общежитиеге, өрге үнгүру дег тар черге чурттап турувуста, тудугла ажылдавайн барган дээш үндүр сывырып туруп берген. Кыжын батарея карылгаштын, бисти хиниктер чурттаар казармаже көжүүлер дээш.

Өске общежитие бербес боорга, ол соок казармага орар эвес, канчаар, бир хар алды айлыг, дөрт харлыг, сес харлыг уругларым-биле үгбан сугга кыш ажып алдывыс. Апрельде чедип келгеш, чанныл чалаштым, № 4 общежитиени беринер деп дилеп турдум. Казарманың бир өрээлининң сонгазын шилеп алгаш, олурун ап дышкен. Эрткен чылын-на чазын алыр сен дээш, бажың бербейн, мегелеп кчаптылар. Ам өглер кезип чоруп тур мен. Уругларым ап аар дээримге, таарымчалыг байдал чок. Бодум бот-өөредилге-биле институтта өөренип турар мен. Ие кижиге ажыл тып бээрин бодавас боор-дур...»

Раиса САМДАН.

ОРАР ЧЕРИМ ЧОК

Автор чагаазында өске-даа айтырыгларны көдүрүп турар. Бажың айтырыы мооң мурнунда-даа көдүртүнүп турганын номчукчулар билир боор. Оон үлегизинде чөптүг эвес чүүлдерни бижип-даа турган.

Раиса Самданның чурттап турганы № 3 общежитиеге келдивис. Сонгаларын дуй шаап каан—улус чурттавайн турар. Кыжын-на үрелген батареяларны ам-даа кылбазын, кылырын болавайн-даа турар хире. Ийи каът общежитиениң үстүкү каъдынга химиктер чурттадып каашаа, штат кызыгаарлыг, вахтёрларны ап каарарга, корум-чурум бакса-рааш, одалга системазының үрелгүн база оон үнген деп ойлаазын турар. Борта чурттап турган ег-бүлелерни «казармалар» деп адап турары демир вагончиктерже кыштың соогунда кежүрген. Хереглеңнериң баштай чурттап турганы бо өрээлдерде үш-дөрттен хөй уруглардыг ег-бүлелер орар болду. Үш демир вагончиктиң бирээзинде-ле чээрби хире ег-бүле.

Раиса Самданның алыксап турары № 4 общежитиеге четтивис. Вахтер үргбай ам чүрүм чүгээртээнин демдегледи. Базала вахтер, чок салыптарга, чүрүм савдараан турган. Кире бээрге, думчукка дээр багай чыт бар. Мында база-ла хөй уруглардыг ег-бүлелер. Ийи бот орус эр кижи бар, буду багай орус хереэнеи бар, арткыны — тывалар.

Бирги каътта бир өрээлге СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунда ажыл чорудар киндизининң эргелекчизи К. В. Төгүс-оол-биле кире бердивис. Өгиүн эр ээзи Бинн-оол Доржуевич Базыр-Сады тудугга дөрт чыл ажылдаан, ам чурттагга-коммунал ажыл-агый черияле. Бир өрээл биле кухня. Мында чурттап турар кижиниң саны — алды. Та канчаар удуп, он, алды класс уругларыла та каяа олуруп алгаш кичээл кылып турар. Кухнядан бээр чыдыптар деп турар. Оларның бир уруу — инвалид. Оон оочуру-биле мүн-не бажыны аптарынга бүзүрел орарлар.

№ 42 тудуг эргелелинде бригадир Чаа-Хөлден чаладып келген Светлана Чамыың ийи чыл иштинде дөрт уругларыбиле база-ла ол-ла хире өрээлде. Ачазы база — инвалид. Кухнияның чартыында аңаа оруи салып берген. Дөрт чаштар ада-иези-биле бир өрээлде. Керээ-биле келген улуска бажыңны бээр турда, олар билбейн эрттирипкен. Кел-даа дивейн, трест өске кижиге ону берипкен болган. Ам база оочурда туруп алган. Чаа-Хөлден чалап экелген дөрт шеверлекчизиниге трест бажың бербээн.

Хөй уруглардыг дөртен ажыг ег-бүлелер бо айыллыг байдалда турар общежитиеде. Чурттакчылар кышкы үеде батарея чарлы бээрииден сестип турар. Ол чокка-ла туалет суу коридорну, өрээлдерни дола бээр, шалалар корзайын үнүп келген. Республикаиның удуртукчуларын боттарының байдалын көөру-биле шагаан-арыгжылар чалап-даа турган. Септелге кылган аттыг бооп, коридорну дозулап каанлан башка, кол чүүлдерге дегбээн—каапитал септелге негеттинип турар. Чурттакчыларны часка чедир шыдажынар дээш, ам база оожум олурулкан — оларның бодалы мындыг. Трест удуртукчулары материал чок деп турар.

Шеперлекчилер, ийи-үш уруглуг бот нелер, каш чыл улаштыр мында чурттап турар. Та чингелделиг оочуруиуи үр болуп турарында. Марина Очуроол, Юлия Кыргыс, Татьяна Шериг-оол болгаш өскелердаа. Светлана Хомушку үш уруглуг, ам узуи шөлээде. Клара Чодунай үш дугаарын бөжүүр деп турар. Төрүттүнер уругга бо общежитие шык, сооқ болбас бе?

Тудугжулар общежитиелериниң чурттакчыларының боттарының амыдырал байдалын кандыг-даа денгелдии депутатгарының мурнунга тургузуп келген. Түңнел, чүге чүве ийик—көзүлбос-тир деп, олар сеткилинден чугаалап турду.

Раиса Самданны кирер деп турган демир «казармаларга» келдивис. Үш уруглуг Анда Захарова Эрзинден көжүп келгеш, мында ийи өрээл алган. Өөнүи иштн Элегесте ажылдап турар. Кыжын электри приборлары-биле чылдып турганы, шылажып турганын чугаалап орду. № 9 бо вагончикте тар өрээлчигештерде базала уруг-дарыглыг ег-бүлелер сымарлажып орар болду.

№ 10 вагончикте № 14 МЭ-нин экскаваторжузу Михаил Дорофеевич Косоев үш чыл чурттап турар. Ийи чыл № 1 общежитиеге чурттаан. Уруглары — дөрт. Өөнүи иштн Аракчаа Мария Александровна. Чаштар садикте тургустунмаан. Оочуру аныяк специалистер дээш чылдырган соонда, будалып калган. Ам чээрби дугаар деп турар. Бажың алырынга бүзүрели калган. Ол-ла вагончикте Татьяна Чанчып дөрт уруглары-биле чурттап орар. Олары аарып шаг болган. Бо хөй уругларлыг иелер кызырыышкынга таварыжы чазып турган. «Казармалардаң» чамдыктар бир чыл болза болур, дораан бажыңны аптар дээн чугаалар бар. Чижээ, Светлана Генералова. Герасимова дээрзи бир өрээлдиг бажыңдан ийи өрээлдиңче көшкен. Оон дора иелер барын билбейн турары ындыг ийик бе. Чогум профком даргазы Федорова ол шиитпирге ат салбаан мен деп база турар.

Инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле кады тресте шупту ажылдап турар кижиниң саны 522, оон иштинде тывалар—30. Ажылчыннардан 392 кижиниң 286-зы тыва.

Кадрларны национал состав талазы-биле таарыштырып, ону чогумчалыг шиитпирлээрин көрбейн турарын бо чижектер ыяк бадыткап турар. Институт дооскн специалист Олег Куулар ажыл чок. Прораб Анатолий Лопсанны чүге удуртур ажылче бижыглап болбас деп айтыыглар салдынып турлу. Чамдык тыва кадрларны чугула звеноларда бижыглап эгелээнии эки, ынчалза-даа бо ажылды комплекстиг чорудары негеттинип турар.

Тресте 120 аал чурттаар бодунуң бажыны бар. Общежитнелерниң саны он ийи. Бис кажыңга киргеннивис ол. № 5, 6 общежитиелер чүден дора деп база чурттакчылар чугаалап турду.

Байдалдан үнер арга бар бе? Специалистерни баштадыр, ажылчыннарны соннадыр бажың-биле хандырар деп турар чемелел база үндезинниг хире. Хооркүүскомдан эрткен чылын чээрби бажыңны алган, бо чылын он бешти алыр деп турар. Ынчалза-даа ол специалистер бажың алгаш-ла чоруптар. Ажылчыннар-ла артып каар.

Хоорайның бүгү организациялары-биле катай алырга, общежитиелерде 775 ег-бүлелер чурттап турар. Трестинде ег-бүлелериниң саны—175, оон иштинде орус чонуң саны он хире. Чамдык ег-бүлелер секцияларда чүгээр черлерде деп турар. Бо чылын 65 аал чурттаар чангыс бажың дужаттынар. Цемент заводунуң 120 аал чурттаар бажыныиче айыллыг байдалда турар он алды аал чурттаар бажыннын чурттакчыларын көжүрер бодап база бар. Эрги хоорайның аллан ажыг ег-бүлелери бажың чок, общежитиелерде, төрелдеринде, кожа суурларда. Оларга база бирги ээлчегге бээр апаар.

Келир чылын дөрт чүс олуттуг общежитиени, коттедж бажыннарны тудуп эгелээр деп турар. Ол база бо байдалдан үштүнарынга дузалап болур. Трестин тудуг программазының хемчээли мурнуку чылдарга бодаарга элээн кудулаап. Чурттапга тудуунуң шуудаваставыныың бир чылдагааны ында.

Хоорай чурттакчыларының национал составын алыр болза, орус, тывазы деп. Ынчаарга оочурда туруп тураалары алырга, коллуу тыва улус — аллы чүс ажыг ег-бүлелер. Мында тус черниң чурттакчыларының талазындан үезинде оочургa турун алырын билбес, тоовас, сүрүшпес чорук, чок болза эрги хоорайга оргаш, оочур чок бажың алырын орта билбейн, бээр чедип келгеш, общежитиелерге олурупкан, өскээр көже бергеш, дедир келген улус база бар. Үезинде оочурга турун албаан кижиниң шорузу кыллыр база көре бербес болза эки хире. Хамык ужур оларның чурттап орар байдалын, ег-бүле составын анализтеп көөрүнде.

Хооркүүском ам бажың оочурун шүүштүргеп, бодунуң холунда алган, көшкен улустуң, аныяк специалистериниң, хөй уругларлыг база бот нелериниң чингелделиг оочурлары бар. Коттедж бажыннар алырының оочурун тургузар деп турар. Оон херээ чок шыкаш. Чүге дизе, бажыныыг улус ону алыр болза, артыктажыышкын үнүп болур.

Социал чөптүг чорук —чөрүлээден чайлаарының оруу. Чүгле бажын эвес, өске-даа материалдыг кежик үлегезинде шын эвес чоруктар, хажыдыышкынар үнер болза, чүгле ону кылып турар кижилерниң ат-алдарынга багай эвес, чон араазынга янзы-бүрү чугаа, чаргы-маргы үндүреринге сылдаг болуп болурун утпаза эки. Адаанын общежитиелерде берге байдалдыг ег-бүлелер, чагаанын автору Раиса Самдан чыл дургузунда удуртукчуларының эки караан көре бээр боор дээрзинге бүзүрээр апаар. Хооркүүскомнуң даргазы М. К. Анай-оол ол дугайын кичээнгейге алырын азаан. Үгек өрээлде сымарлашкан шагаан-арыгжылар сагыжымдан үнмес ийин. Оларны көрүп ораш, канчап таваар олурар деп?

Артык ХОВАЛЫГ.

Чагааның изи-биле

Уран чүүлдүң найыралы — улустарның найыралы

КОЖАЛАРЫВЫСЧЕ АЯН-ЧОРУУВУС

Тыва улустуң төлээлери найыралдыг, ажыл-ажыттан, культуралыг аян-чоруун Европа, Азия, Америка болгаш өске-даа чурттарга кылгылаан. Ол дээрге тыва кижилериниң найыралчы, гайбыш кадыг ажылдажылганы змыдыралга боттандырары-биле леенинчи чагыгларны уламчылап турары ол. Тывадан улуска ырак эвестер, хөй нациялар, улустар аразында чурттап, ажылдап чоруур төөгүлүг, буруугу Ус-Бажы суурда 400 ажыг бистин хан төрелдеривис база бар. Олар чылдан чылче өзүп, чаа салгалын чурттуң янзы-бүрү хоорайларынче үдеп келген.

Бир дыштанып хүннерде ол черге аалдап четкеш, ырак чораан-даа бол, чоок төрел чонуң изиг шайын ижип, сылыг холуун туткаш келир аскежиктиг болдувус. Красноярскиге хамаарыжыр «Саяногорск» совхозтуң № 1 салбыры — сыын, ивижилер суурун таварып эрткеш, Ус-Бажыга хап келдивис.

— «Оруг-суур менди! Тыва өнүктеривис, экий!— деп, тывалар бисти өөрүшкүлүг уткуп алдылар...

Дыштанып алгаш, ишик-хевисти шиник кеттинипкеш, ужуражылга болур-даа, чараш школа херимниң иштинге чыылган хөй аныяктар, школачылар, дайынны болгаш күш-ажылдың хоочуннарының аразынга келдивис.

— Ол-ла болгай, харын канчап бээр чедип келдиңер. Бо назыда мындыг улуг төлээлер келбээн чүве. Өөрүнүүр, магаданчыын — деп, совхозтуң мурнакчы малчыны, хөй уругларның алазы Ховалыг Назыты чугаалап, аныяктарга бисти таныштырды. А шаандан тура тывалардың улуг өнүктери, ук совхозтуң бирги үндезилекчизи Ус-Бажы школазының директору чораан, ында 50 чыл чуттап турар Иван Васильевич Антипов, кадайы эмчи Валентина Дмитриевна бистиң студентилеривис, артистериве-биле ужуражкан.

Кежээкиниң 6 шакта совхозтуң партком секретары Павел Алексеевич Ануфриев найыралын кыска митингиниң ажыкташ, совхозтуң ажылчыларының бо төөгүлүг чылда челиишкинелериң, улуг хемчээлдиг, шинтпилээр соруглаларың чугаалавышаан, часкы тарылганың, мал оолдаашкынының киидин-ле доостуг турарын, күрүне аланыч күүседиги-биле кирек-хынал чылдан турар мурнакчыларны ялап тургаш, биске тайылбырлап чугаалады. Ус-Бажының ортумак школазының өөреникчилери биске чечектерни тутуп, моон соңгаарда кээп турарывысты күзедилер...

Совхозтуң мурнакчыларынга, ортумак школаның өөреникчилеринге тыва чогаалчыларның номнарын белекке бергеш, Тываның ажыл-ишчилериниң, студентилериниң ажыл-херээн, өөредилгезин, соруглаларын чугаалап, моон соңгаар үргүлчүүн залдажып, бот-боттарындан чаа чүүлдерни, арга-мергежилди, дуржулганы өөренип эп, найыралдың улуг оруун уламчылаарын дугурушкач бис. Ус-Бажы суурнуң чурттакчыларынга ийи шак дургузунда концертивисти көргүстүвүс.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сат Дамба-Доржуун күүседилези-биле «Тооруктуг Таңдым» деп тыва улустуң ыры сценага чаңчылаңы берди. Чангыс улуг Саян сыныры-ның ийи талазында оон-арыг агаарын тыныл, тоорууп чиг айлап, бестеп чораан тывалар, хакастар, татарлар, орустар, чуваштар, эстонлар, украиннер ук ырның делгем, амыдыралчы, чаражын улам-на угаан-сагышка арттырып, алдарлыг артистиң оон-даа өске күүседиглерин ыыжавышаан, мага хандыр хүлүмзүрүл дыңнап ордулар...

«Саяногорск» совхозтуң № 2 хойжу бригадазының хойжузу, Ермаков районнуң шүлүкчүзү Сергей Тюлюштуң «Тывам сенээ изиг байыр» деп шүлүүмге бот-тывыгыр композитор Батый Кенештин чаа чогаатканы ырыскын бир-ле дугаар Красноярскиниң көзээ ажыл-агый институдунуң Кызылга филиалының студентилери Владимир Моңгуш, Донзун Санчат композиторнуң киржилгези-биле күүседикчилер. Ол орус дылга бижиттинген делгем, байырланчыг, боомнуң чер-чуртуунуң чогаалы — көрүкчүлериң сонуургалын улам көдүргеш, сагыш-сеткилин доюлдурган.

Концерттиң бүгү күүселделерин бо кыска чүүлге бижип сынырары берге. Ынчалза-даа Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң «Таңы» бөлүүнүң тыва моллар, узбек, татар интернационалчы немаларга гургускан танцыларын ыыжыктар, ажыгы берген кырганнар-даа чаптап, чарашкы-ныш хүлээп алдылар. Бо удаада сураглыг «Тыва» ансамбльдиң сыгытчызы Владимир Монгуш киш кежи бергүн, тыва тонун, кадыг идинн кеткеш, моңгүнден шуткаап бижээн астыпкаш, тыва дошпулуурун туткан, артисти сүүбиле үнүп келгеш, ырлап-ырлап, хөөмейлеп-сыгырты бээрге, чамдык тыва, орус көрүкчүлер катап-катап дилеп турду.

Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң бот-тывыгыр артистериниң күүседиглерин, бот-тывыгыр композитор, башкы Ирбеи-оол Тюлюштуң удуртулгазы-биле үх ансамбльдиң күүседиглерин, хомустарга күүседиглерии көрүкчүлер чылы-биле хүлээп алган.

Тыва улустуң ырларының күүседикчизи, ол чер чурттуг Татьяна Кара-Тоңнуғну болүүвүс чалап алган. Оон күүсеткени «Теве-Хая», «Трактор-жу», «Арыкчыгаш» база тыва кожаниары чаңгыс чер-чурттугларын сонуургаткан.

Тайга-таскыл чурттуг, анчылар, балыкчыларның кичээнгейинге бараалгаткан «Саян» күрүне ансамбльдиң аныяк артизи Алексей Оюнуң «Надымчы» база «Ивижи» деп танцыларын көрүкчүлер магадаан.

Найыралдың ярмарказынга, ында кооперативтер база ажыттынып турар. Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын бүдүреринге, садарынга оларның салыышкынын улуг болур дээрзинге идеген турар бис. Чижээ. Чыраа-Бажында ажылчын кооперацияның чанында кооператив тыва улустуң эдилези—бала, согаан кылып турар, ону чон улуг күзелдээ-биле садып ап турар. Кызыл райпозу чолдак тон даараар цех ажыттыр.

Чонуң хереглел бараанналары-биле хандырар талазы-биле ажылдар сөөлгү үеде элээн калбарган, көдээ садыгның баартыктары куруг турбас болзун дээш ажылдап туралыскаш, хуусаанын эйыткан болгаш үүгүлүү дыннап турар. Ында кандыг хемчеглер киргенил? Даараанылга кылыглары будуреп, ийги эттээр, читы идиктер даараар цехтерни ажыдары, аъш-чем продуктулары — кондитер болгаш колбаса кылыглары, сүксүн аймак кылыр бүдүүлүүлгелерни калбаа-биле ажыглалга киирери дээш ыыжаш чүгүлә хемчеглер кылынган. Ол бүдүүлүүлгелериниң чамдыктары ажылдап турар, өскелери удавас ажыглалга киирер. Ол ышкаш хереглекчилер кооперацияларының чагы ег-бүдүлиг, хөй уруглар иези Зоя Чыргал бүгү саанчылар, ажылчын иелер, херээженнер мурнундан биске байыр чедиргеш, моон соңгаар база катап келириви сти күзеди.

Ол черде тыва мунакчы механизаторларга, кадарчыларга, саанчыларга ужуражкаш, оларның хомудалын чүректе шыжаап чор мен. Олар Тыва-биле харылзаавыс ам-даа багай, бети кыдыы тыва радиону дыңнавас, телевизорну көрбес, тыва уран-чечен номнар номчувас, олар садыгга келбес дээш, өске-даа дыка хөй хомудалдарлыг болдулар. Ол ужуражылгага келген СЭКП Ермаков райкомунуң идеология килдизининг эргелекчизи Валентина Никонова, районо эргелекчизи Александр Цыганков, инструктор Екатерина Быкова Тывадан келген артистерниң солуы, национал үткалыг концертин көргенинге өөрүп, ол национаддар аразынга найыралды улам быжыглавырынга улуг идиг деп демдеглээн.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.
Профобласчөүлелдиң инструктору.

ЧУРУКТАРДА: ужуражылга үезинде.
Алексей СОДУНАМНЫҢ фотолары.

Тыва бижиктиң 60 чылынга

БӨЛГҮМ БАШКЫЗЫ

Часкы хүн чүгүрүүнче кирип, колаң иштиниң эрээн харының бузуулаң шыгаан өзек кузуруму, оожук дүжүпкен лег, шегжегер як чылдың хынаарга ыыжырга Малчын-оол хун-хаяк-оолуун-даа, ыдыктыг-даа, ыдыктыг-даа, ыдыктыг

САННАР, ФАКТЫЛАР

● 1922 чылдың январь 9-та РСФСР-ниң составынга Бурят-Моол автономнуг область тургустунган.

● Бурят - Моол АССР 1923 чылдың май 30-де үндезилеттинип тургустунган.

● 1937 чылда Бурят-Моол АССР-ден ангыланып чарылгаш, Усть-Ордаңың Бурят-Моол национал округу Иркутск областың составынга база Агинскиниң Бурят-Моол национал округу Чита областың составынга катап тургустунган.

● Бурят-Моол АССР-ни 1958 чылда Бурят АССР кылдыр эде адаан.

● 1948 чылда республиканың чурттакчы чонунуң саны 1 миллион кижи четкен.

● Бистиң чуртувуста ниитизи-биле 421 муң ажыг буряттар, а Бурят АССР-де 250 муң хире буряттар чурттап турар.

● Бурятияда вольфрамның, молибденниң, хүрең болгаш кара ● хөмүр-даштың, бокситтиң, апатиттиң, графиттиң, алдыңның болгаш оон-даа өске ажыктыг казар байлактың тывыжы бар.

● Республикада Бүгү-эвилел ужур-дузалыг эмнелгелиг курорттар Аршан, Горячинск ажылдап турар.

● Республика•да алды хоорай: Улан-Удэ, Кяхта, Закаменск, Гусиноозёрск, Бабушкин, Северобайкальск база 21 район бар.

● Байкал көл чүгле Бурятияның эвес, а бүгү чурттуң байлактыг эртинези болуп турар. Байкалда нерпа, омуль, сиг болгаш оон-даа өске балыктар өзүп, көвүдел турар.

● Улан-Удэ хоорайда локомотив-вагон септээр завод, ужар чүүл заводу, электромашина, чылыг үндүрер херекселдер, көвүрүг кылыр демир конструкциялар, шил савалар бүдүрер заводтар, кылын трикотаж хеп бүдүрер фабрика ажылдап турар.

● Чөөн Сибирьниң технология, Чөөн Сибирьниң күрүнеңиң культура институту, көдээ ажыл-агый болгаш педагогика институттары республика найысылалыында ажылдап турар.

● ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының бурят филиалы, ССРЭ-ниң медицина эртемнериниң академиязының чөөн медициназының бурят филиалы база ажыллап турар.

● Улан-Удэ хоорайда 4 театр болгаш филармония бар.

● 1932 чылда хөгжүм-шии театры тургустунган. 1948 чылда опера болгаш балет, 1932 чылда бурят шии театры тургустунган. А бурят филармония 1934 чылда үндезилеттинген.

● Бурят эртемденнер Ц. Ж. Жамцаран, М. Н. Хангалов, С. П. Балдаев олар эрткен чүс чылдың төнчүзүнде улустуң аас чогаалын чыып бижээн.

● Бурят чогаалчы Ц. Донуң баштайгы «Туттуруушкунда ай» деп тоожузу 1932 чылда чырыкче үнген, «Быштактан хораннанышкын» деп романы 1935 чылда парлаттынган.

● А шүлүкчү Солбонэ-Туяның шүлүктериниң бирги чыындызы 1922 чылда чырыкче үнген.

● 1921 чылдың январь 20-де «Шэнэ байдал» («Чаа амыдырал») деп солун бурят дылга үнген. «Красный Бурят-Монгол» деп солун орус дылга 1922 чылда Иркутск хоорайга үнген. «Бурят-Монгольский комсомолец» деп аныяктар солуну 1923 чылдан үнүп эгелээн.

● Бурят дылга радиодамчыдылгаларны 1932 чылда чорудуп эгелээн.

● П. Берлинский биле П. Ямпиловтуң баштайгы «Байир» деп хөгжүмүг шиизи 1940 чылда тургустунган. А. М. Фролов биле Д. Аюшеевтиң «Эндэ-Булат батор» деп баштайгы бурят операзы 1950 чылда тургустунган.

● С. Рэдзоевтуң «Шынаа кырында чырык» деп бирги национал баледи 1950 чылда тургустунган.

● Бурят артистериниң киржилгези-биле «Будданың чагырыкчызы» деп баштайгы уран-чечен кинолентаны 1932 чылда тыртырган.

● Чогаадыкчы интеллигенциядан чогаалчылар Ц. Намсараевтиң, Ж. Тумуновтуң, Д.-Р. Батожабайның, Н. Дамдиновтуң, ССРЭ-ниң улустуң артистери Л. Сахьяновананың, К. Базарсадаевтиң, Д.-Ж. Дашиевтиң, чурукчу Н.-Д. Дугаровтуң, композиторлар Ж. Батуевтиң, А. Андреевтиң, С. Маижигеевтиң, Б. Цыренданшиевтиң ат-сураа бистиң чуртуувустан дашкаар безин алгаан.

● Ийи театр: опера болгаш балет. бурят хөгжүм-шии театрлары Ленин база Күшаюлдың Кызыл Тук орденнер-биле шаннаткан болгаш академиктиг деп бедик атты эдилеп турар.

АКЫ-ДУҢМА ААЛДААШКЫН

Бии-Хем баштап ажа бээрге, Чөөн Саяннарның ужу Мөңге-Сарыдактың сыннары эгелээр. Шак ында акы-дуңма бурят улус чурттап турар. Тунгинниң чогаал каттыжышкынындан 5 кижи ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери болган. Чаңгыс-ла Кырен суурдан ол хире дүжүттүр чорук шүлүкке онзагай салым-чаяанныг Лопсон Тапхаевтиң бот-идепкебинден кол хамаажыр. Ол бөлүктү Тапхаев бүгү Эвилелде барык аңаа деннешки дег, чогаал каттыжышкыны турбаан хире чогаадыкчы өзүлдеге болгаш ат-алдарга чедиргеп.

Ол каттыжышкындан үнген Бурят АССР-ниң ам сураглыг чогаалчылары Баир Дугаров, Батор Романов, Шагдыр Байминов, Жорж Юбухаев олар бо хүннерде бисте эртип турар акы-дуңма литература, уран чүүл хүннеринге киржип, республиканың ажыл, амыдыралы-биле танышып турарлар.

Моол, бурят чогаалчы өөнүктер-биле калы Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинiң даргазы А. Даржай, «Улуг-Хем» альманахтың редактору Ю. Күнзегеш «Совет Тыва» совхозтуң хымыс ферма зының саанчылары-биле ужурашкан. Бурят өөнүктер бо хүннерде Тожу районнуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып, найыралчы аян-чоруун уламчылап чоруп турар.

• • •

Батор РОМАНОВ.

•Чечен чугаа•

Даглар аразында аргамчы дег дыйланнаан Эртинелиг хемниң кашпалыынче кирген соонда, моторнуң даажы дүлейлей хона берген. «МИ-8» деп вертолёт чоорту чавызап бадыткан.

— Удавас ам черге хонуптар бис — деп, Дамба Шагдырга чугаалаан.

—Чээрби минута болгаш Ургутей. Эрткен күзүн маңаа бир кижи кончуг-ла салып аллывыс, какпага оон дыргаа артып калчык бе — деп Шагдыр хөрээн.

— Ынчалдывыс харын — дээш, Дамба хүлүмзүруп качаар.

Шагдыр олтарын шинчилеишаан, кылаштап ора, хепхенертен көжүй берген чүве дег, тура дүшкен. Ол Дамбаның барган чери Уке-Убертиде бөрү хораны холуктуг эътти сахтып келген. Тпук хайт, Дамбага ол ону сагындырып каар дээш уткан бооп-тур. Дүлүп чиптээн канчаар, хай болганы ол! Шагдыр сакпыңын харже ышкыныпкан. Турлагже дедир маңнап-ла каан. Боозун чүктээш, шаназын кеткеш, арт кайы сен дээш ыдып-ла каан.

Уке-Убертиге чедир дөртен хире километр, эки •ът-биле безин дөрт шак чоруур. Шагдыр шагын көөрге, үшче чоок-шулаан... «Четтигер болдум бе?» деп сезинген. Ырак-ырак иттингилеп, сыыладып-ла орган, далажырга черле ындыг, чаш хар, чадың ыяштар шаңа алаанда хырба төгүлген чүве дег, дедир тырткаш чылар болган, оон кадында эгинде боонуң анчыын чүү дээр, моюнга бо-ла халаңайнып, баш-даа чаа моңнал кагы дег.

Ээн эзимни кежир чүгле оон көрээ дагжаай, чыскаалылкаш хаяже бар чыдар кижилер дег оон кыдыында ыяштар шаарацайнып көжүп-ле турган. «Тура дүшпе, халы-халы, артка чедир эм удавас, оон соонда дөш куду сыыладып бадыптарынга, үе-даа, чер-даа кызырлы бээр, чүгле четтигипсе!

Карактарының кирбиктерин хыраа шыпкан, чамдыкта чүве көөрү бүлүртүнеп орган.

...Оон сагыжында Дамба чадыр иштинде моорап калган, аксыңдан көвүк шураан каратары алырара берген, сыр-бандайнып чыткан. Оон кадайы Намжалмаа аландын азып, ыглап мөөрээн, ийи уруу база чанында...

«Чок! Өршээ, сүлде! — ол бодаллдан оон ооргазын куду көс урупкан чүве дег, изиш дээн. — Эътти ол дүле бербес ирги бе. Кайын ам, мен-не болза, улуг харга туруп могазымдан изиг мүнүү ишпес аргам чок.

Моган, турганындан ол дөш өрү кылаштап чадап, тайып дүжүп-ле ораан. Бөргү, моюндуруу хыраадай берген, үстүнден баткан кие бүрүлүг ыяштарның ожуу, тени-биле катай-хаара моюнга эчигелеп, оорганы куду шал кара суг бадып-ла чораан. Калчаарай берген кижиң канчангашла болганын, тура дүшкел. Январьның соок кежээзин оштаан кежээки кызыл хүн арт кырында хөртүкте чайынналп чыткан. Кижиң шаналарын ужулгаш, мөзүр-мөзүр хаалар кыры-биле базып каан, чамдык черге хөртүкче хөлүрт кылдыр ойлуп кире-даа бергилээр.

Арт кырынга үнүп кээрге, оваа бо-ла опаа берген турган. Бурун чаңчыл ёзугаар ында куу ыяшта баглап каан аттың кудуруу салгынга чайганнылаан, өөк-маак, хола көпеектер кыланнашкан... Ораның ширини эзинге хым мөгейбес боор.

Шагдыр чолдак тонун ужулгаш, оваа кырынче октапкан. Даш кырынга олура дүшкеш, сүзүглелдиң сөстерин чамиренип олура, оон хажыызында бир-ле чүве шимчээнин эскерип каан.

Кижиң сырбаш дээш, хая көрүүн кээрге, чүгле кулаш черде дөрт бөрү олче шергеп алган турганнар:

— Сойлуктарны!—деп, Шагдыр диштерин ызырыпкаш, хыйланган, кончуг аза-четкер боларының хайы-биле хоранныг эътти чадыр иштинде утуп каалтым! «Эң кыдымда бөрүнү хараалга киргеш, эр мажыны базып-ла дүжүрген. Бөрүнүң мурнуңга хар бурт дээн, дөрттелээ будун-бүрүн тура, сеткилиниң улуу сүргей ол-бо алчаш-улчаш ыдай болгаш, ыяш аразынче чашты бергеннер.

Чолдак тону бөөлдээш хевээр Шагдыр сиртти куду маңнап-ла каан. Кезек болгаш хая көрүүн кээрге, оон изин куду демги-ле бөрүлер сөктүп бадып оргаанар. Кижиң тура дүжерге, демгилери база тура дүшкеннер, сүлде бо ыйнаан, кудуруун деженгеш, хардя олургулап алган олче кайгаар-даа. Боолаптарга, чүк быдаргай маңнажы бергеннер.

Шагдыр дош шыпкан хем

ӨҢНҮКТЕРНИҢ ҮНҮ

Даг-Алтай автономнуг областтың национал шии театрының артизи, аныяк журналист, шулукчу, «Алтайның шолбаны» солуунуң штаттан дашкаар корреспондентизи Байрам Селеевич Кудирмеков ук театрның чайгы гастролю-биле майда бистиң республикага

Лирика кыдыраажындан

ЫДЫК ХӨӨРГЕМ

Сенгел сумуда ай-хүн
хереледи
Андывай уруу Ариунаа
дуңмаа.

Пордан бүткен, кызыл шур
Молдуруктуг, өле хөөргe
Чажымдан-на менээ таныш
Сагышка ам чүге кирди?
Хевех ышкаш чыгыраанын
Хензиг демир хүүрээ-биле
Улуг-эргек дыргаанга тип,
Урдунуптар өгбем чорду.
Ашакты бир өттүнүпкеш.
Азыргылап, бышкыргылап.
Хамык улус баарын кадыр
Каттыртканым чүү хамаан?
...Суурган хөөргең* алгаш
дедир
Суйбай тутказ эгидерин
Улуг соотка алааккаштың
Уткан чордум, өршээ,
дуңмай!
Ынчалза-даа, элеп чүве,
Ынчан менээ артканзөөргең
Сенгелинии, төрелдерии,
Сеня бо-ла сагындырар...
Эгитпээнин, бирде харын,
Эки деп-даа болаар-дыр
мен:
Ында чуртуп, чонуп чыды,
Ырак сээн-даа айызын бар.
Хөөргең чыттап, суйбал
ора,
Хөлүнде-ле, сагыжымда,
Эргим дуңмай сени база
Эргеледип орган дег мен...
Артык сеткил улуу эвес,
Ага* кижи иүүрүнден
Шүлүк сомнаап ылыпканда,
Чүдек-бужар чүү деп але?
Бедик Мөнгүн-Хайыракан,
Беш-Богдан-даа көрүп
турда,
Ылык хөөргең өрезин бээр
Ындыг үем чоокшулап ор.
Амыдызында, күжүр дуңмай,
Ажыңга сени болчайын:
Артта оваан уунче көрүп,
Ак сүт өргүп, манап олур!
*Чыргыраа—думчук таакпызы.
*Ында уруг думчук таакпызы тыртары-биле эвес, хадуңмага сөөнээр дээш, хөөргe ап чораан деп билзе чогуур.
*Ага—эчы дээни ол.

Салчак МОЛДУРГА.

КАРАКТАР

(ИЙИ ДЕҢНЕЛГЕ)

Аяс дээр дег — чырык, чылыг,
Агым суг дег — арыг, кылаң
Амыдырал чулуу сиигеи
Ажыл-ишчи карактар бар.
Кижилерже топтап көөрде,
Хилинчек чок, кээргенчиг.
«Чыткан хой-даа тургуспас» деп,
Шынын сөглээн карактар ол.
Ындыг эргим карактарга
Ынакшыл-даа бердинген боор.
Өөрүшкү, аас-кежиин
Өртемчей аа бүрүн шаңнаан!
* * *
Азыг-дижин шаараткан,
Араатан аң караа ышкаш,
Чилиг кызыл, шуруланчак
Чиктии сүргей карактар бар.
Хөйже, чонче удур көөрде:
Хөлүгүр, соок, хыйыр, кылчан,
Өжээн, кылык, килең долган
Өзү кара карактар ол.
Шак-ла ындыг карактарны
Чазап, төрээн аваларның
Сагыш-хөөнү дыштыг орбас,
Саргып, аарып ийлээн чоруур.

Санчы ДЕСПИЛ-ООЛ.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Тоткан кижи аяк хереглевес,
Донган кижиге торгу
дузалавас.
Кылык улугла—хилинчек,
Хырын улугла—хоптак.
Дезиг аъттың караандан
иле,
Тенек кижиниң каткызындан
иле.
Кылыктыг кижи кырыычал.
Хынамчалыг кижи байлычал.
Хорадаанда карганыр,
Хозарда сылдаглаар.
Тайгазынга анчы ынак,
Тараачыны ховаа ынак.
Киштээр аът чаныган,
Кижилиг эш чарлычал.
Иези дег төрел турбас
Ийи караа дег идегел турбас.
Олчалыгла анчы омак,
Ооллугла ада омак.
Буянныгның угаанында,
Будалбастың утпазында.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

Телевидение

ИЮНЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.05 Кижи. Чер. Октаргай. 10.25 Литературжу Иркутск. 11.30 «Италиягa 5 хонук». 12.15 Тилелгениң 45 чыл болганынга. «Май ай турган». Уран-чечен фильм. 14.05 Спектр. 14.35 «Дириг амытаннар ораныңда». 15.40 Политиктиг чугаалар. Телековвуруг Москва — Ленинград—Кемерово». 16.40 Өг-бүле экраны. «Өскерликчи». Уран-чечен фильм. 18.20 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 18.25 Барымдаалыг фильм. 18.55 Делегей панорамазы. 19.40 Мультфильм. 20.00 Ырлажылынар, өөнүктер! 22.00 «Үе». 22.30 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 23.35 Бөгүнгү Польшаның парын айтырыглары 01.05— 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Чуртталга магалыг». Уран-чечен фильм. (Италия). 10.00 Мультфильм. 10.15 Бут бөмбүү. Делегей чемпионазы. Австрия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы ГФР биле Каттышкан Араб Эмираттарның шилиндек командалары 13.45 Хөгжүмнүг видеоканал. 15.45 Депшилге. Информация. Реклама. 16.15 Видеоканал «Совет Россия». 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.45 Мультфильм. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Информастыг программа. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 01.00 — 04.00 Информастыг программаның уланчызы. Төнгенде— Дүнеки сеанс. «31-ги киллистиң өлүмү». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

КИНО

ИЮНЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Серебряные трубы (фильм для детей) 9.00, «Девять кругов ада» (ЧССР, 2 серии) 10.30, 13.20, 16.10, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли-чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Хроника Сатаны-младшего» 14.00, «Стук в дверь» 16.30, 18.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» 2 серии 14.00, «Зита и Гита» 2 серии 16.50, «Легенда о матери» 19.40 шактарда.

«Тыва тудуг» каттыжышкынының 48 дугаар тудуг эргелелиинге мастерлер, прорабтар (эр кижилер), чазанык-чылар, шеверлекчилер, чазанык-чыга болгаш шеверлекчиге өөренип алыр кижилер, чүдүрүкчүлер хереглеттинип турар. Бот кижилер общежитиеге чурттаар.

Бистиң адрезивис: Кызыл хоорай, Складская 1. Телефон. № 3-34-71.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Чадаанаңның № 6 профтехучилишези 1990—1991 өөредилге чылында сургууулдар дүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училишеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15-тен 30 хар чедир назылыг оолдарны болгаш уругларны дүлээп алыр.

9 классты дооскаңнар училишеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдин тракторист-машинизи, ногаа мастери, шеверлекчи-бызаачы, үлетпүр будүрүлгелериниң электромоотеру.

10—11 классларны дооскаңнар ламчы; печник, штукатуржу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатуржу-малярга — бир чыл, тудуг мастериге — бир чыл, дипломнуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдиг механиза, тору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерин ап алгаш келир: директориуң адынга билдиришкин, билинии дугайында документ, № 286 хевирлиг эмчи шынызылгазы, чурттаң турар черинден шынызылга, паспорт аты төрүттүнгенииң дугайында шынызылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. өөренир азы ажылдап турган черинден шынызылга.

ЧЕРЕПАХА КАЯА КЫШТААРЫЛ?

Соястаар, хендирбелиг, язы-мелегейлер аймаандан черепаха-кышты доңуп калган байдалга эрттирер. Оон организминде бар суук түүлдер долузу-биле доңуп каарга, ол өлүг чүве дег, шимчевес апаар.

Ындыг байдал-биле чүгле черепаха эвес, дыка хөй диригамытаннар, ногаларныы дөрт хевири база ынчаар кыш ажар. Чуургазындан чоокта чаа чазылган черепаха оолдары безин суг дүвүнге эвес, а эрик черлерге чыткаш, чоорту ынчаар доңуп каар. Суг дүвүнге доңуп каар болза, олариы кандыг-бир араатан чыып чип каалтын болур дээрзин Карлтон университединиң биохимиги Дженэт Сторн тайылбырлап турар. Чылыг дүжүп кээрге, олар эрип, чоорту дирлип кээр. Оларның организминде төрүмеднидеп камгалал будүмелдер клеткаларның доңгаш эрий бээринге үреленишкинии болзурбайн турар.

ЧОГААДЫП АЛГАН

Ужар чүүл заводунга эвес, а бодунуң ийи өрээллиг квартиразынга Стерлитамак аэропорттуң радиотехиги А. Фомия денизин чүгле 185 килограмм чалгынныг машина чыып алган. Ундур бижип каапкан планер

кезектерин, «Уран холдар» магазинден садын алганы металл кескиндилерин база харга чоруур «Буран» моторун ол чогаадыкчы ажыглаан.

Самолётчугаш арыг ойналыындан-даа дээрже көдүрүү берип болур. Оон шакта дургени чүс ажыг километр. Кыварр-чаар материалдарны бир удаа кудуп аарга, ол будун чартык шак үжүдарынга четчир.

— Кандыг-бир техника чогаадып кылырынга шагда-ла ынак чораан мен. Мээң машинамга үжүдүп чораан, колкол трубопроводтар байдалын, арга-арыгга өрт болу берип болурун, хемнерде, хөллерде байдалларны хайгаарал, аныяк үжудукчуларга белеткел ажылдары-даа кылып болур —деп, ол чугаалап турар.

...КАНЧАП ДҮЛЕЙЛЭЭНИЛ?

Бордонуң спортчу ужар чүүл школазынче өөренип киреринкүзээн оолдарның чартыындан хөй кезиин хүлээп албаан. Чылдагааны: оларның дыңнаары багай болган.

Ол болуушкун кулак аарыгларының талазы-биле шыгыы эртем-шинчилел ажылдарын чорудар кыллыр эмчилерни албадаан. Эмчилериң тодаратканы-биле алырга, карманга ей, бячин хемчээлдиг плейерлерни доктаамал ап, оон дузазы-биле үргүлчү-ле рок-музыка дыңнаарының нервилерин үреп каапкаптар деп чүвени аныяк оолдар билбес болган.

(«Труд»—СЭТА).

667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалың секретарь — 3-34-92: ◆ ораланчылары — 3-45-93. Калдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу. бажын № 1.

Чагыг № 433. ТС—01000.

Индекс 5424!

Лопсон ТАПХАЕВ

НАЙЫРАЛДЫҢ ИЗИ-БИЛЕ

Ээрем сугнун дүвүн ээлеп чылар дашты
Эрткен чылдар хоюндадыр чанып каалтар.
Дээрде шашкан белик сыннар сүвүр бажын
Дембээредир дүшкеи чаннык сүртедиптер.

Кадыр даглан чугдуп баткан чалым хая
Хадып эрткен үе-шагны угаадыптар.
Сугда даштар, черде даштар ылгаттынмас,—
Чурттаганың шапкын агыы чүлгээзиг боор.

Чергелешкен сүвүр даглар көргенимде,
Четтинишкен эжим-өөрүм сактып кээр мен.
Эрткен өйнү диргизиптер хувулгаан күш
Элеп читкен найыралдың буяны-дыр.

Галина РАДНАЕВА, бурят шүлүкчү

ХИНИМ ТУДУШ

Черим-биле хиним тудуш амытан мен.
Черим-чуртум кажанда-даа кагбас дээн мен.
Салым-чолум, чурттаан үем кандыг-даа бол,
Сырыныалым, кударалым черде тудуш.

Кедир өйнүң өнчүзүнге киирер үүжем
Хенче чаштан өскен черим менээ берген.
Ажыг-шүжүг ыызы үнзе, чаштынмас мен,
Ада-чуртка ынакшылым улам дендээр.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

ЧУРУКТА: алтай национал шии театрының актёру, режиссёру Антон Юдановтуң «Туба» деп комедиязында Цапканың ролюнда ойнап турар артист Ирина Охрина.

Байрам КУДИРМЕКОВТУҢ фотозу.

СОНУУРГАКТАРГА

ЧЕРЕПАХА КАЯА КЫШТААРЫЛ?

Соястаар, хендирбелиг, язы-мелегейлер аймаандан черепаха-кышты доңуп калган байдалга эрттирер. Оон организминде бар суук түүлдер долузу-биле доңуп каарга, ол өлүг чүве дег, шимчевес апаар.

Ындыг байдал-биле чүгле черепаха эвес, дыка хөй диригамытаннар, ногаларныы дөрт хевири база ынчаар кыш ажар. Чуургазындан чоокта чаа чазылган черепаха оолдары безин суг дүвүнге эвес, а эрик черлерге чыткаш, чоорту ынчаар доңуп каар. Суг дүвүнге доңуп каар болза, олариы кандыг-бир араатан чыып чип каалтын болур дээрзин Карлтон университединиң биохимиги Дженэт Сторн тайылбырлап турар. Чылыг дүжүп кээрге, олар эрип, чоорту дирлип кээр. Оларның организминде төрүмеднидеп камгалал будүмелдер клеткаларның доңгаш эрий бээринге үреленишкинии болзурбайн турар.

ЧОГААДЫП АЛГАН

Ужар чүүл заводунга эвес, а бодунуң ийи өрээллиг квартиразынга Стерлитамак аэропорттуң радиотехиги А. Фомия денизин чүгле 185 килограмм чалгынныг машина чыып алган. Ундур бижип каапкан планер

кезектерин, «Уран холдар» магазинден садын алганы металл кескиндилерин база харга чоруур «Буран» моторун ол чогаадыкчы ажыглаан.

Самолётчугаш арыг ойналыындан-даа дээрже көдүрүү берип болур. Оон шакта дургени чүс ажыг километр. Кыварр-чаар материалдарны бир удаа кудуп аарга, ол будун чартык шак үжударынга четчир.

— Кандыг-бир техника чогаадып кылырынга шагда-ла ынак чораан мен. Мээң машинамга үжүдүп чораан, колкол трубопроводтар байдалын, арга-арыгга өрт болу берип болурун, хемнерде, хөллерде байдалларны хайгаарал, аныяк үжудукчуларга белеткел ажылдары-даа кылып болур —деп, ол чугаалап турар.

...КАНЧАП ДҮЛЕЙЛЭЭНИЛ?

Бордонуң спортчу ужар чүүл школазынче өөренип киреринкүзээн оолдарның чартыындан хөй кезиин хүлээп албаан. Чылдагааны: оларның дыңнаары багай болган.

Ол болуушкун кулак аарыгларының талазы-биле шыгыы эртем-шинчилел ажылдарын чорудар кыллыр эмчилерни албадаан. Эмчилериң тодаратканы-биле алырга, карманга ей, бячин хемчээлдиг плейерлерни доктаамал ап, оон дузазы-биле үргүлчү-ле рок-музыка дыңнаарының нервилерин үреп каапкаптар деп чүвени аныяк оолдар билбес болган.

(«Труд»—СЭТА).

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиинин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл июнь 17 воскресенье № 137 (14337)

1925 чылда үдезилеттингеи Өртээ 3 коп.

«Шынга» чагаалардан

Саналдар, бодалдар

НАЙЫРАЛДЫГ-ЛА ТУРДУВУС

Хову-Аксы, Ак-Тал суурларның чону дыка-ла найыралдыг турдувус. Садыг-магазин-даа кылырда, эмчи-домчу-даа баарда, машина-техниканы, аңаа артык кезектерни ак-талчылар Хову-Аксындан алыр. Хову-Аксының чону хаван, дагаага мал чемни, саван-сигенни Ак-Талдан сураныр. Кады аннап, балыктап, эки-ле чурттап келдивис.

Комбинаттан автобус алгаш, орус, тыва, өске-даа сөөк аныяктар спортчу маргылдааларны кожа суурга барып эрттирип турду. Ак-талчылар директору Б. Моңгул-оолга баштаткан келгеш, дүнеге дээр бөмбүктээр турган.

Ийи-үш чыл бурунгаар аът чарыжы барык дыштаныр хүн санында болуп турган. Ам/аъттыг оолдар улус тавартып чоруп турар апарган. Орус, тыва болгаш өске-даа аймак-сөөк улус найыралдыг турар болза, херек бүдүнгүр эвеспе. Интернационалчы кижизидилгени холдан үндүрүпкеш орарга, мынчап барбайн канчаар.

Социал айтырыгларны чаңгыс талалап, чөптүг эвес шинтпирлей бээринден чараш эвес чөрүлдээлер үнүп кээп турар деп, телекөрүкчүлерге эш Г. Ч. Ширшин кончуг шын чугаалады. Чамдык улус казанак бажыңнарда олуруп турда, чөптүг чорук турбас деп болдар мен. Материал кежикти - кымы-даа хамаанчокка дең үлээрин чедип албаан хире бис. Ацнаарда, баштай демдегледип алгаш, чөпшээрел-биле аннап, каттап, мөөгүлел турду. Ам харыысалга чок чоруктан өрт-даа болуп, чонның байлаанга каража чедирип турары база удуртур ажылдакчыларның четпес ажылында. Чон аразынче кирип, олар-биле чугаалашпас-тырлар. Найыралывысты катап тургузуп көрээлицер, чонум.

Экер-оол САТ.

БАЙЫР ЧЕДИРДИВИС

Бистиң кырган-аввыс Санчы Ховалыговна база кырган-ачавыс Чудурукпай Седийбенович Анукаевтер пенсияже үнгүже малчыннап келгеннер. Олар хой кадарып турган үезинде бистер, уругларының уруглары чайгы дыштанылгада малчын кырган-ада-иевиске дузалажып, хой бажы дозуп, хөглүг дыштанылганы эрттирер турган бис. Кырган-ава, кырган-ачавыска бис даажок ынак бис. Оларның уругларының уруглары ам 9 кижи апарган.

Бистиң кырган-аввыс, кырган-ачавыс кончуг кижизиг улус. Олар мал ажылынга дыка кызымак ажылдап чорааннар. Кырган-ачавыс бо айда 60 харлаар. Оон төрүттүнген хүнү-биле изиг байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, узун назынны күзээр-дир бис.

Чодураа, Чойган ДУШКУН-ООЛДАР.

Баян-Кол суур.

УРУГЛАРГА АЖЫТСА...

Тыва изиг, соок-аржааннар-биле байлак. Чуртувус чараш, байлак-даа болза, агаары кадыг-ширнин. Күзүн, чазын хадыыр, когурумнаар, а кыжы соок. Чылдың хөй кезии мындыг байдалга эртер. Мооң-на чылдагаанындан боор, колдуунда кулак, сыңый дегдириишкинни болгаш нерв кошкаар аарыглар арбын. Бо аарыгларны «эдилеп» чоруур кижилер эвээш эвес.

Улуг улус аргаланып, путёвкалар тыпкаш, Тыванын курорттарынче эмнеиин барып турар. Уруглар ышкаш, эмнеп турар бис. Үргүлүү эм-биле чурттаары уругларга берге. Чаш мага-боттуң сайзыралынга багай салдар чедирери чугаажок. Эм аарыгны эмнеп турза-даа, өске талазында организмни хораннап турарын билир бис. Ынчангаш медерелдиң сайзыраарынга оон уржуу биче эвес.

Республикада «Үш-Белдир», «Чедер» дээн чергелиг курорттарывыс бар. Ол черлерге уруглар кадыы быжыктырар, эмнээр курорт-санаторийден чүге ажыдып болбазыл? Бир эвес уругларның кадыы дээр болза, оон шүүдү улуг деп хөөнмерге алыспаза эки. Бир эвес бүгү ада-иени ол черлерге ажылөлүнге курорт туттурар кылдыр бот-идепкей көдүрер болза, кым-даа чөпшээрежир деп күзээр мен. Шынында ада-иелер төлү дээнде чүнү-даа харамнанмастар. Уругларга дыштанылга черлерин тускайлап каар болза, путёвка халас барбас. Шүүдели дораан эгиттине бээр. Мээң бодалым мындыг. Бо талазы-биле айтырыгны ада-иелер көдүрзүвүссе чү?

Роза БАЛДАН.

Кызыл хоорай.

УС-ШЕВЕРЛЕРНИ КИИРИШТИРЕР

Социалистиг күрүнени тургузуп тура, В. И. Ленин хүрээхиттги арттырар, чүгле ону школадан ангылаар, ынаар улуг кижилер баар дээрзин айыткан болгай. Бо эргилделиг үеде салгалды эки чанчылдарга кижизидерин чедип алырда, Тывавыска хүрээ херек деп бодаар мен. Ону кылырда Кызылга, Чадаанага, Самагалдайга—бо үш черге тудар—деп, бижип турар бижикчилерни деткиир мен.

Хүрээлер кылыры дээрге беш-алды каът үш-дөрт бажыңнарлыг, хөй-ле материал кирер комплекс тудары эвес. Ыяш четчир. Эрги хүрээлерниң чуруктарын дуржулгалыг көдээ тудугжуларга көргүзер болза, оон канчаар кылдыганын билип, арга-сүме берип болур. Акша дугайты айтырыг база шиитпирлеттинип болгу дег. Агар-сандан ажылдар болза, ажылачын коллективтер-даа, аңгы кижилер-даа акшаны чорударындан ойталавас деп бодаар мен.

Бурганнар дүрзүлерин ийи-чангызын саткаш, колдуун боттарывыста бар материалдар-биле кылып болур. Чеканка кылып, чонар-даш, гипс-биле чараш дүрзүлерни кылгаш, алдынмөңгүн будуктар-биле будуп алза. Бисте кончуг ус-шевер, чазанып кижилер бар. Олар кандыг-даа дүрзүлерни кылып шыдаарлар.

Эрги бурганнарның чуруктары, овур-хевири чамдык кижилерде бар болгай. Суг хөөлбээнин адаанче кире берген Үрбүн суурнуң чанында Сүме даанда улуг хая үттээш, бурганны оюп-соктап кылып каан. Ол бурганны шаанда дыка чараш будуктар-биле будуп каан турган дээр.

Валерий ХУУРАК.

АРГАЗЫ БАР БЕ?

Хоорайның төп кварталының бирээзи 26-гы квартал алдан чылдарның эгезинде немешкен. Оон чурттакчылары бо хүнге чедир изиг суг ажыглавайн келген. Азы черле төлевилеп каанылга ындыг турган ирги бе? Ол девискээрде чүгле № 108 бажыңны, изиг, соок суглуг кылдыр кылган. Ында чурттакчыларның чугаазы-биле алырга, «Изиг сугну акша, арага-дары салып хээлилеп тургаш кииртип алган боор. Силер база ынчалыңар» деп сүмелеп турарлар.

Бо квартал тургустунгандан бээр, 30 чыл чеде берген. Чурттакчылар чаагайжылы туттунган дээш хөлезшнин төлеп турар бис. Чонну мынчаар мөлчүп, кызаарга хоойлуга удур эвес бе? Элээн хөй улуг иазылыг кырганнар изиг суг манап чадаап, «кызыл-дустап» чоруй барган. Төөгүнүң бир чаа веги—2000 чыл чоокшулап олур. Оон бетинде изиг сугну биске хайырлаарының аргазы бар ирги бе?

Виктор САГААН-ООЛ.
Пенсионер.

Кызыл хоорай.

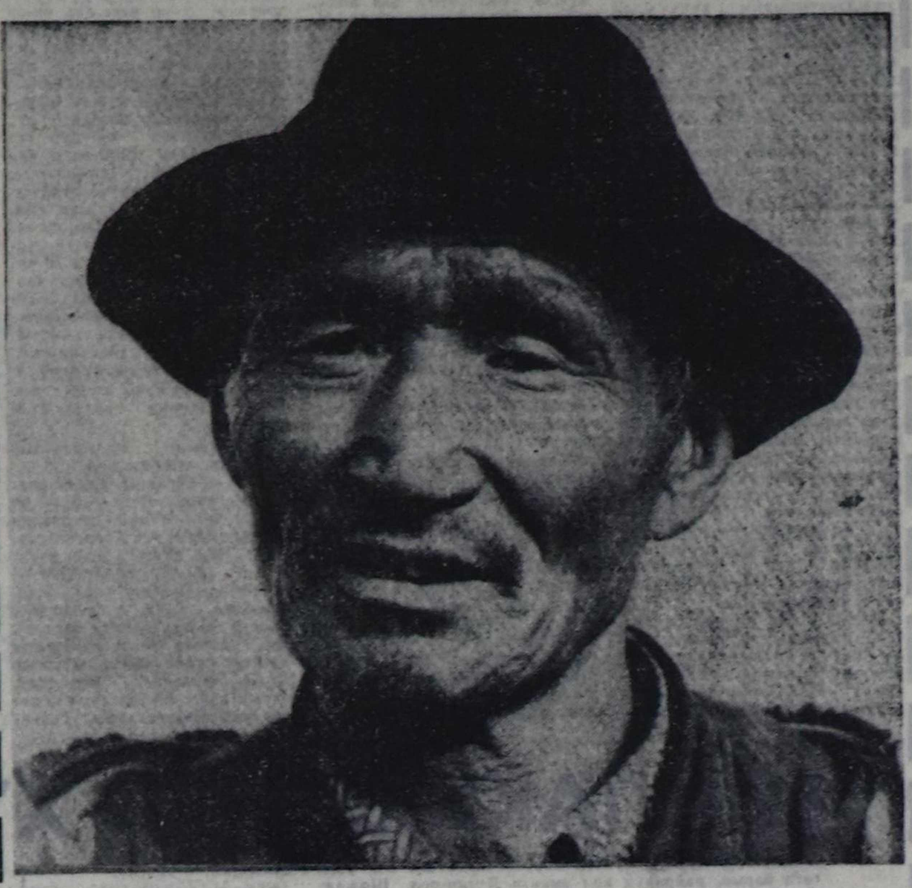

ЧУРУКТА: «Кара-Хөл» совхозтуң хоочуну Хертек Мага-Шуруевич Окаан. Анаа баштай тургустунган ажылагайның үндезилекчилериниң бирээзи. Кара-Хөлдүң тудугларынга хөй чылда ажылдаан. Ам танныылдап турар. Ол ажылга чедн чыл ашкан. Чайлыг үелеринде оон өске-даа ажылдарга киржип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ БОЛГАН

ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин үшкү сессиязы ажылын доозкан соонда, июнь 15-те Дээди Советтиң Даргазы А. И. Лукьянов совет болгаш даштыкы журиалистерге парлалга конференциязын эрттирген. Чурттуң күрүнс эрге-чагыргазының дээди органының 1989 чылдың июньдан эгелээш 1990 чылдың июньга чедир ажыл-чорудулгазынга допчу тайылбырны кылгаш, А. И. Лукьянов чаа совет парламентиниң чыл дургузунда кылып келген ажылының дээди чадазы болур үшкү сессия үре-түңнелдиг ажылдаан деп мелеглээн. Күрүне эргечагыргазының дээди органын эде тургузар дугайынла бодалдың шынының болгаш үк органиың чаартылганын сорулгаларын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээлиин эрткен үе бадыткаан.

Дээди Совет чыл дургузунда күрүненин амыдыралынга хамаарышкан чүс ажыг чүгүлэ айтырыгларны сайгарып көрген болгаш ССРЭ-ниң 60 хоойлузун хүлээп алган. Оларга политиктиг системаны чаартырының, иинтилелди демократчылдарының, экономика харылзааларынга үндезин өскерилгелерни болдуралының, социал политиканы күштелдиринин болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле хүлээп алдынган коолулар хамааржыр. Национал харылзаалараның, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум камгалалының айтырыглары Дээди Советтин кичээнгейинде төвүнге турган.

Дээди Советтиң комитеттери болгаш комиосиялары чыл дургузунда улуг ажылды кылган. Парламентиге чугаалажып көөру-биле тургустунуп көөн турган айтырыглар талазы-биле 600 ажыг хуралды олар чыылдырган.

Дээди Совет чыл дургузунда 30 муң ажыг кижиниң хүлээп ап, оларның тургускан айтырыгларынга тодаргай харыны берген. Хөй-иинтиниң ганалоналын билип алырынга ол кескү дузаны чедирген.

Даштыкы политика талазы-биле ажыл-чорудулга калбаргаи. Дээди Советтиң өске чурттарның парламентилери-биле харылзаазы быжыглып орар.

А. И. Лукьянов үшкү сессиянын ажылының түңнелдеринге доктаазаш, оон ажылы үе үеле үргулчүлээн болгаш эки үре-түңнелдиг болган деп чугаалаан. Анаа 33 хоойлуну хүлээп алган.

А. И. Лукьянов журналистериниң айтырыгларынга харыылаан.

(СЭТА).

Наадымга уткуштур

Республиканың малчыннар Наадымынга уткуштур санныг хонуктар арткан. Наадым болза күш-ажылдың байырлалы—чартык чылда мал продуктуларын бүдүрер база садар талазы-биле канчаар ажылаганывысты түңнээш, ийиги чартык чылда сорулгаларны дуржур болгай бис.

Бо чылдың бирги чартыында республика 17640 тонна сүттү, 7500 тонна эътти садар ужурлуг, бешь айларның дургузунда 11700 тонна сүттү, 5329 тонна эътти ажыл-агыйлар сатkан. Ынчангаш план күүселдезиниң талазы-биле байдал нарын-дыр.

Амгы байдал-биле алырга, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Танды, Өвүр, Кызыл районнар эът садар талазы-биле, а Чөөн-Хемчик, Танды, Кызыл —сүт садар талазы-биле боттуг ажылларны чорудуп турар. Мал продуктуларын садарының даалгазын күүседири Бии-Хем, Өвүр, Тожу, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем районнарда бергедеп турар.

Ам чүнү канчаарыл? Сүт саалдазын көвүделири-биле фермаларны дарый чайлагладыр, саар инектерни дүн-хүн чок кадарар, комбикормну чөп ажыглаар. Малчыннар ортузунга Наадымга уткуштур чарышты улам калбартып, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, улустуң собрук киирер херек. Сүттү, саржагны, эътти улустуң хуузында дузалал ажыл-агыйындан садып алырын организастаар, артык чарыгладарны болдурбас дээш боттуг хемчеглерни алыр.

Амгы үеде хой кыргылдазы эгелээн. Бо чылын 1370 тонна арыг дыранды дүктү күрүнеге садар ужурлуг бис. Ынчангаш 850 муң ажыг хойну кыргыыр. Өшкүлүг ажыл-агыйлар ол малдан элээн хөй орулганы алыры чугаажок, өшкү кыргылдазы организастыг эрткен. Эң ылангыя бо талазыбиле Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Тес-Хем районнарның совхозтары кызымак ажылдап, өшкү дүгүнден хөй орулгалыг болганнар. Ам сорулга болза, хой кыргылдазын саадатпас, шынарлыг дүктү алыр дээш, бүгү-ле хемчегларни алыр, аңаа шылгараанналарны Наадымга киириштирер, ол талазы-биле чарышты организастаар.

Республиканың девискээринде кандаашкын бооп турар. Ынчангаш кыргылданы манавайн, кадарчылар малын боттаннап, тайгаларже үндүрер.

Бо чылын малга быжыг чемсуурун тургузары эң чугула айтырыг. Ону база-ла Наадымга белеткел-биле холбаштырар херек. Эң ылаңгыя сигеи шөлдерни бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, суггарар. Хөй чылгыт сигеннинг үнүжүн көрүп тургаш, кезии эгелээр, ындыг шөлдерден ыяап-ла 2-3 удаа алырын болаар, ёзулуг курлавыр ол болур.

Эрткен чылын Наадым эрткен соонда, чамдык улус ону организастаанында четпестерге сеткили хомудап, боттарының санал-онаалары-даа киргилээн болгай. Шынап-ла, четпестер турган. Мурнакчы малчыннар театрга хуралдап турда, ол-ла үеде ярмарка болуп эрткен. Ынчангаш Наадымның ёзулуг киржикчилери бараан-сараан садып албайн, хол куруг чанар ужурга таварышкан. Ол ышкаш спортчу маргылдаалар база буу-хаа эрткен. Хуралдың киржикчилери хүреш көөрү-биле хурал соонда дораан-на стадионга баарга, олуттар шагда-ла ээлиг болган.

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң специалистери республиканың малчыннарының ам болур Наадымын мындыг янзылыг эрттирерин сүмелеп турар бис. Чүл дээрге эң ыракы Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Эрзин, Тожуңуң төлээлери июль 19-та Кызылга кээр, арткаларыныы — 20-де келир, ынчангаш июль 20-де театрга байырлыг хуралды эрттирер, аңаа узун илеткел-даа кылбас, кыйгырыг хүлээп алгаш, оон соонда мурнакчыларны шаанап мактаар.

А кежээ В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзин Наадым киржикчилерниге көргүссе. Ырак-узак тайга-сыннар аразында чурттап, ажылдап чоруур малчыннарга «Хайыраан бот» та кажан чедер, Бодап көрүңер даан.

Малчыннарның социалистиг чарыжының түңнелин Наадым таварыштыр үндүрериниң чурумун, оон негеллелерин база бир язы көрзе эки. Чижээ, бо чылын мал ажылының талазы-биле чемпионнар болур малчыннар (чамдыктарны чыл түнелп болу бээр) Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, чазактың орден-хавыязы-биле, республиканың Дээди Соведиинин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаткан, чиик машинаны ээлчег чокка садып алырының талонун мурнунда база алган кижи болза канчаарыл? Ол ышкаш чамдык районнарның эң тергиин дээн малчыннарының көргүзүглери өске районнарныы 4-5-даа дугаар чер болган кадарчыларыныңга четпес болгай. Моңу канчаарыл?

Ярмарка талазы-биле эрткен чылдың чазының болдурбазы-биле июль 21-де эртенгиниң 7 шактан дүшке чедир ону эрттирер. Чүге дизе чамдык районнар аъш-чемни (эът, сүт аймаан) эрте-ле экээр болгай. Ол ярмаркага эът комбинаттарын, балык заводун, куш фабриказын (совхозтардан, салыг организацияларындан аңгыда) база киргиштирери күзенчиг. Улус ярмаркадан эң ылаңгыя тыва национал чем аймаан хөйну садып ап турарын барымдаалаары чугула.

Ярмаркага киржирлериниң садыглаар черлерин баш удур дугуржур, адрестерин бижигилээр.

Хүреште көөрү-биле Наадым киржикчилерин шуут-ла бир секторга ангылап олуртур, оларны чалаага билеттери-биле халас киирер болза эки. Хүреш үезинде концерт номерлерин көргүзүп турарга, дыка-ла аянныг, хөглүг болурун май 9-та практикавыс көргүскен. Оон аңгыда базала ынчан көрүкчүлериниң чамдыктары — сүт-хөлчүер биле чадаанажылар чараштыр бижээн лозуңнарлыг келгилээп, ол база бир янзы, чараш чоржук Мөгелерге деткимче база болур. Хүреш үезинде корум-чурум эң шыңгыы, стадионнуң шөлүүче көрүкчүлер сынмарлажырын черле болдурбас болза эки. Оон -ңгыда, Наадым үезинде шүүлген мөгелерге, шаандагызында ышкаш, хүндүлүг аттардан тывысса кандыгыл? Оларга эзер, чүгенниг аъттан эгелээш, малманган-биле шаңналдарны тывысса кандыг деп?

Аът чарыжы июль 22-де ипподромга эрттирер, аңаа челер, саяктаар база чоок черге маңнаар аъттарны чарыштырар. Тыва чанчыл-биле узун орукка салыр аъттар чарыжын организастаарынче кол кичээнгейни салза эки. Кургаг ховуга улуска суксун херек, ол ышкаш энир чылын чүгле 2 туалет кылып кааны канчаптаа таарышпас.

Эмдик малдарны өөредирнин негелдези база чаңгыс аай болза эки чораан.

Амгы үеде Наадымга белеткел база ону эрттирер талазы-биле бөлүктер ажылдап эгелээн. Олар ындыг-ындыг саналдарны өөренип көөрү чугула.

Доржу ДАМБА,
Агроүлетпүр эвилелдин партком секретары.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелдин кылдыс начальныги.

Аңаа канчаар белеткенирил, эрттирерил?

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Дээди Советтиң ажылының баштайгы үе-чадазы доостурунга чоокшулап келген. Сөөлгү хүннерде кескү ажылдар кылдыганнар: палаталарның удурлугазы сонгуттунган, докталмал комиссияларның болгаш комитеттерниң составтары четчелеттинип турар.

Июнь 15-те болган эртенги хуралга депутаттар хүн айтырыының чугула айтырыгларын чугаалажып, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы албан-дужаалга кандидатураларны шилип эгелээн. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының ажылының үре-түңнелдиг болуру, Съездиниң болгаш Дээди Советтиң хүлээп алгылаан хоойлау-чарлыктарының амыдыралга чедиишкинниг боттаныры чазак баштыңнга кыминың келиринден кол хамааржыр дең чүвени депутаттар эки билип турган.

Эртенги хуралды ажыдып тура, РСФСР-ниң Дээди Соведиинин Даргазы Б. Н. Ельцин республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болунуп бүрүн эргезин дүжүргенинин дугайында медеглелин номчаан. Депутаттар үк медеглелди хүлээп алган.

Оон соонда хуралдың даргазы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалгага үш кандидатураны сүмелээн: ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле комитединиң секретары М. А. Бочарович, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчызы И. С. Силаевти, ССРЭ-ниң Дээди Соведиинин Эртем, культура талазы-биле комитединиң даргазы Ю. А. Рыжовту од саналдаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазыга саналдаттынган кижилер боттарының программаларын депутаттарга таныштырган.

Кандидатураларны чугаалажып көрген соонда, оларны чажыт бадылаашкынга киргирген. И. С. Силаев дээш 119, М. А. Бочаров дээш 86 кижи бадылаан болган. Бадылаашкынга киришкинерни хөй кезиинин санын албан болганындан ол ийи кандидатураның кайызы-даа бадылатпаан.

Хуралдың даргазы комитеттерниң болгаш комиссиялардың даргалары-биле сүмележиишкинни кылгаш, мындыг саналды киирген: баштайгы бадылаашкынга эң хөй санны алган кандидатураны катап бадылаашкынга киирер. бир эвес ол чогуур санны аптар болза, ону Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгуткан дең санаан. Катап бадылаашкынга И. С. Силаев 163 санны алган. И. С. Силаевти РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга соңгаан дугайында докталды Съезд хүлээп алган.

Иван Степанович Силаев 1930 чылда Горький областың Бахтызино суурунга төрүттүнген. Казаньның авиация институдун дооскан соонда, Горькийниң С. Орджоникидзе аттыг авиазаводунга 20 чыл ажыг чеде ажылдаан. Анаа мастерден эгелээш, ук улуг бүдүрүлгенин директорунга чедир депшээн. И. С. Силаев элээн кашчылларда ССРЭ-ниң авиация министрииге ажылдаан. Сөөлгү чылларда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының орлакчызынга ажылдап турган.

Депутаттар Россия Федерациязының кол күрүүне арбитрииге Н. П. Зарубинни база катап томуйлааннар.

РСФСР-ниң Дээди Соведиинин Съездизинин ажылының бирги баштайгы үе-чадазы оон-биле доозулган.

Съезд ажылын июнь 16-да уламчылаан.

(СЭТА).

Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумнуң кичээнгейинге

НЕГЕЛДЕНИ КАЖАН ХАНДЫРАРЫЛ?

Ак-Довурак — республиканың аныяк хоорайы. Чурттакчыларының саны чылдан чылче өзүп орар. Район төвү Кызыл-Мажалыктан Хемчик хемни кежир 5 километр ыракта үш ангы суурлардан тургустунган ажылчын хоорайда радио, телефон харылзаазын экижидерин чон хурал-суглаага негеп, депутаттарынга чугып, район, республика солунарынга биижип, радиога каш удаа шүгүмчүлел келзе-даа, түңнел чок, аазаашкыннэр хоозун болуп саазын кырында арткан.

Шаңгыр. Тудугжулар суурларының дыка хөй бажыңнарынче радио шугумнары киирттинээн. Эптеп тургусканындан бээр хөй чылдар эрткен, эргижирээн АТС «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эргезинде турар. Чурттакга бажыңнарында салдынган телефоннарны колдуунда чергелешкек кылдыр кошканындан ажыглап турар кижилерге таарымча чок. Номер чедишпес болганындан телефон киирттир дугайында чоңдан негелденя күүседип шыдавас. Девискээри делгем хоорайның ол-бо кырак, чоок бажыңнарынга хенертен аарыг-аржык, өрт болгаш өске-даа бачым таварылгалар болганда, дуза дилээр черлерже чадаг маңнажыр ужурга таваржып турар. Кудумчуларга телефон-автоматтар тургузар дугайында негелделер боттанмаан.

Чоокта чаа бистиң солунуун редакциязының адрезиге 12 кижи ат салган база бир чагаа келген. Ында мындыг одурглар бар: «Хоорайывыста улуг чурттуп аңгы-аңгы буудиларының төлээлери ажылдап, чурттап турар. Телеграммалар дүн, хүннүң кайы-даа шактарында, кайыын-даа келгилээр. Кызыл-Мажалыктың телефон станциязынче кежер ужурга таваржыр-дыр бис. Чамдыкта чалаг чоруурун халалыг, берге-дир. Ак-Довуракка чугаалажыр пункт ажыдар-айтырыгны кажан, кым шиитпирлээрил?...».

Чагааны алгаш, районнуң харылзаа белдириниң начальнигинге чоокта чаа томуйлаткан, мурнунда оон кол инженери турган К. С. Кууларга барып көргүскен мен. Ак-Довурак биле Кызыл-Мажалык аразынга телефон харылзаазын экижидер сорулга-биле үш чыл мурнунда чалгыг тудар «Радан» дээр аппаратураны тургусканын, ону 24 каналдыг кылыр тургаш, 12-зин ажыглап эгелээни четпес болганын баштай тайылбырлады. Начальниктин чугаазындан алырга, Ак-Довуракка телефон харылзаазының тускай пунктузун ажыдар артык канал чок. Постоянный суурда почта салбырының чанында тургузар деп болаар болза, чер ишти-биле шөйүп чедирер 5 муң метр кабель херек. Оон чүгле муң метрин тып алган. Кылырынга акша-хөренги, техника, кижи күжү негеттинер. Кажан, канчаар кылыры планда безин көрдүнмээн.

Чоянуң чөптүг негелдезин «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, Тыва АССР-ниң улус депутады Г. П. Парамзин, код инженер Д. М. Саавильный кончуг эки билир. Боттарының эргезинде АТС-ти дамчыштыр республиканың төвү, чурттуң өске хоорайдары-биле кабинеттери, бажыңнарындан дөрт харылзаалыг болганда, ону тоол көрбес. Хоорайны радиожудар, телефончудар, чаа АТС садып алыр айтырыгларны күзээр болза, олар хүнү-биле шиитпирлеп болур. Чаңгыс районда турар харылзаа белавирибиле комбинаттың удуртукчулары аразында сүме, дугуржулга, негелде чокка бот-боттарынче чугжуп орарга, ажыл кажан-даа бүтпес.

Республикада харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели (начальныги Д. Б. Чоксум) чоянуң чөптүг негеллезин кичээнгейге ап, комбинат удуртукчуларыы-биле харылзааны тудуп, бо чүүлге харыны бээри негеттинер. Негеллезин кажан хандырарыл? Бо айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корр.

XXVIII съезд: саналдар, бодаалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер

КАДРЛАР БОЛГАШ ХӨӨННЕР

Амгы делегейде эң хөй нацияларны болгаш биче улустарны каттыштырып турар онзагай тургузулгуг күрүне — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели болуп турар. Делегейде баштайгы социалистиг күрүненни тургустунгаш, хөгжүп келгени чеден ажыг чылдарының төөгүзүг дайынчы болгаш күш-ажылчы улуг тинлелгелер-биле онзалап демдеглеттинген. Улуг маадырлыг демиселдиң, чаартылганың чылдарында социал чөптүг чорукка, нациялар аразында найыралчы харылзааларны быжыглаарының айтырыгларынга каржы хажыдышкынар тургулаанын билир болгай бис.

Амгы үеде үндезин реформаны чазактың чорудуп турары нинтилел демократчыдылганың оруунче киргенивис — эде тургустунуушкунның бир эки базымы. Кады-кожа ажылдап, чурттап чоруур улустарның национал чоргааралын, чанчылдарын, дылын, культуразын хүндүлеп көөрүнге бот-боттарывысты өөредип, аңаа чанчыгар ужурлуг бис. СЭКП ТК-ның «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформазында бо айтырыгларны чугулаалап көрүп турар ужуру-даа ында деп бодаар мен.

Чаа үениң байдалдарында партияның национал политиказының айтырыгларын СЭКП райкомнарының, партияның область комитединиң пленумнарынга чугаалажып, ол айтырыгны ам-даа уламчылап турарын билир бис.

Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр бистин Барыын-Хемчик районда националдар аразының харылзааларын болгаш ажылчы чонның интернационалчы кижизидилгезиниң дугайында ханы анализтиг чугааны кылып, чогуур түңнелдерни чоокку үеде үндүрерин манап турар бис.

Районнуң девискээринде, көдээ суурларны алдаска, Ак-Довуракта бслгаш Кызыл-Мажалыкта хөй нацияларның кижилери ажылдап, чурттап турар коллективтер хөй. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайда болгаш В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта барык коллектив бүрүзү интернационалчы. Ак-Довурак дугайынга чугаа болу бергенде, ында 40 хире нацияның төлөөлериниң ажыллап, чурттап турарын чугаалай бээр бис. Оң-б-ш муң чурттахчылыг хоорайның интернационалчы чурттакчылары колдуунда-ла үндезин улустар — тывалар, орустар болгаш орус дылга чугаалаар өске нацияның улустарындан тургустунган. Сөөлгү чылдарда хоорайның ажылчын аңгызы сан-даа, шынар-даа талазы-биле өскенин демдеглээр херек. Эки өскерилгелер, чуртта болуп турар чаартылгалар националдар аразының харылзаларын, интернационалчы кижизидилгенин хөй талалыг чугула политиктиг айтырыгларын бир янзы, үениң негелдезинге дүүштүр шинтпирлээрин негеп келген.

Националдар аразының харылзааларын быжыглаарынга, интернационалчы кижизидилгенн хаңыладырынга кижилериң тус-тус ажыллап турар черлеринин дайы-биле кадрлар айтырын бүгү талалыг, хынамчалыг өөренип көрүп турган шинтпирлээри кончуг чугула апарган. Хоорайда болгаш комбинатта ажылдап турар кижилериң хөй кезии тыва улус болганда, партия, совет база профэвилел органнарының, күш-ажылчы коллективтерниң удуртуур ажылларынга ол составты барымдаалап киирген турарын чедип алыры үениң негелдези болу берген.

«Тыва даг-дүгү» комбинатта бөгүн 1762 тыва ажылчынар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар бар. 3 муң ажыг кижилиг улуг коллективтиң санының чартындан хөй болуп турар. Ындыг турбуже, комбинаттың цех начальниктеринден өрү удуртур звенозунда К. И. Чыман, Ш. К.-К. Күжүгет, Х. Х.-Х. Чигир-ооллан өске тыва кадрлар чок болуп турар. А комбинаттың эргелелинде харыысалгалыг албан-дужаалдарда олар база эвээш.

Арыгал фабриказында кижилериң 66.2 хуузу тывалар болуп турда, оон удуртур звенозунда тыва инженер-техниктиг кадрларны чүгле К. Л. Ооржак биле К. К.-К. Күжүгет олар төлөөлеп турар. Комбинатта бо хүннерде инженер-техниктиг эртемниг 21 тыва специалист бар болгай.

Кадрларны национал состав барымдаалап удуртур ажылдарже депшитпес чоруктар. «Тыва кижи ындыг ажылды шыдавас, 'аңаа таарышпас» дээр хөөннер турганы чажыт эвес-ле болгай. Таптаашкын үезинин удуртукчулары ындыг хөөннерни боттарынга дыка ажыглап турган. Комбинаттың профэвилел комитединиң болгаш хоорай Советиниң күүс-комунуң даргазының эрге-дужаалдары ышкаш «дүжүглелерни» тывалар ажылдаар черлер кылдыр «чурумчудуп» каанын ам-даа эскерип турар бис. Ынчанмайын канчаар, үстүкү органнарже бээр отчёттарга тус черниң төлөөлерн көзүлген турар ужурлуг чүве ыйнаан?!

Бөгүнгү амыдыралды, ажыл-херекти шинтпирлеп, баштап турар кижилер коллективтерниң удуртукчулары болганда, чогум-на ол категорияның кижилериниң составынга тываларның төлөөлери болур-чогуруу-биле кирген турарын шинтпирлээр үе келген деп болаар мен. Хоорайның партия эге организацияларында тыва 12 секретарлар, хоорай Советиниң 77 депутаттарының 31-и, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партком кежигүннериниң 42.9 хуузу, профэвилел комитединиң 50 хуузу тыва улус болуп турар, ол кижилер материалдыг байлактарны холга тудуп үлевейн турар, эрге тутпаан бөдүүн кижилер-дир.

Ак-Довурак хоорайда ам 1500, а комбинатта 1018 кижи бажың оочурунда турар. Олар колдуунда тус черниң кижилери-дир. Тудугжулар суурунуң эрги, тар бажыңнарында чурттап артып калган кижилериң хөй кезии база-ла тыва ажылчыннар болуп турар. Байдал шак мындыг турда, комбинаттың, күш-ажылчы коллективтериң удуртукчулары ырак черлерден таныш-көрүжүп, дөргүл-төрелии чалап эккеп, оларга бажың берип турары чажыт эвес.

Комбинат директорунуң оралакчызы Д. П. Кубкин чуртталга шөлүнүң үлээшкинин барык чааскаан, бодунуң туразы-биле шинтпирлеп турар. Аңаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижекти маңаа киирейн. Комбинаттың директизязы-биле болгаш чаа тургустунган үлетпүр-тудуг комбинадының администрациязының аразында чарган керээзин ёзугаар № 2 общежитиениң бешки каъдынга 100 тудугжуну чурттадыр ужурлуг турда, ам ында херек кырында 19-ла ажылчыннының киирген. Ажылчыннарның чурттаар чер болгаш амыдырал хандырылга айтырыгларын шинтпирлээр ужурлуг Д. П. Кубкин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган Н. Б. Ондарның кылганы чөптүг негелделерин тоомчага алдайн. тодаргай харыы бербээн. Оон кадайы М. Б. Кубкина общежитиениң комендантызы хүлээлгезин соора ажыглап, аңаа кымны чурттадырын болу кара туразында шинтпирлеп турарын депутат дыштаткан турган. А Кубкиннерниң өг-бүлези Ак-Довуракка келген дораан-на, коттедж бажыңы эвлчег-даа чокка алган. Шак мындыг бюрократсыг хөөннүг кижилер албан-дужаалдарга саадап-ла турар чүве болза, ол айтырыгны дорт шинтпирлеп турар ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. Комаров бодунуң соңгукчуларының бүзүрелин чүңүн-биле шынзыдарыл? Бо депутат соңгударының мурнунда национал харылзааларда чыглып келген хөй нарын айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээр талазы-биле аазаашкын берип турган болгай.

Хоорайда улуг коллективтериң бирээзи — Ак-Довурак АТБ-зинде, ажылчын хандырылга киллизинде ажылчыннарның амыдырал-чурттал газынга хамаарышкан айтырыгларны шинтпирлептер удуртур органнарның составында үндезин националдыг чаңгыс-даа кижи чок. А бо коллективтерле ажылдап турарларның чартыы тыва нацияның төлөзлери-ле болгай. Трикотаж-даараныла фабрикаларындан ындыг чижекти чоокка чедир көрүп болур турган.

Ак-Довурак хоорайның тудуг организацияларында ажылчыннар колдуунда тыва кижилер. Чаа тургустунган «Тыва даг-дүгү тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадында байдал база-ла ындыг. Бо улуг коллективти дуржулгалыг тулугжу С. П. Куракин удуртуп турар. Оон кол инженеринде Б. Ч. Ооржак, директорнуң кадрлар болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Ч. С. Сагаачы, профэвилел комитединиң даргазында Н. Б. Ондар олар ажылдап турар.

Тудугжу тос бригаданың сезинде тыва бригадирлер бар. Хоорайның күш-ажылчы коллективтеринде ындыг чижектер дыка эвээш.

Кызыл-Мажалык суурда райпо коллективи — районда база бир улуг организацияларның бирээзи. Оон удуртукчузун соңгаан хуралды эрттиргеш, коллектив кежигүннери хөй кезии удур турда-ла, В. К. Соловьевту райпо даргазынга томуйлаан. Ол хуралга олуржуп, оон эрткенинин дугайында материалды солунга бижип, чаа дарганың ажылдап турарын хайгаарап, дыннап келген мен. Ол улуг садыг организациязының «чылыг» олуттарын Ак-Довуракта чурттап турар орус кижилер удаа-дараа эвлеп турар болу бергеи. Ындыг чорукка таарзынмаан медээлер «Хемчиктиң сылдызы» солунуң редакциязынга чондан кээп эгелээн.

Таптаашкын үезинде бистиң чамдык үндезин кадрларывыс ажылының уг-шинн тып, эки ажылдап чорааш, арага-дарыже сундугуп, будалы бээр чоруктар турган болгай. А кол чорук чамдык кажар, оптуг удуртукчуларга таарымчалыг болуп келген. Ындыг хөөннер ол хевээр артып калган болуп турары хомудаңчыг. Эртхен үелерде ийи-чаңгыс кижилериң частырыглары дээш амгы үениң кадрлары каражаалаар ужурлуг бе?

Улуг-даа, биче-дага чонуң национал чоргааралын тооп билбес, кижиге чүдүүр чоруктуң чылларындан тыптып келген «тыва кижи ону шылдавас» дээр хөөннерден ам шинтпирлиибиле чарылбас болза, эде тургустунуушкунга, национал айтырыгларны чөптүг шинтпирлээрииге, демократчыдылганы быжыглаарынга шинтпирлиг базымнар кылып шылдавас бис. Национал кадрлар айтырыын чөптүг шинтпирлевейн турарындан удуртур ажыллакчыларга таарзынмас хөөннер, шын эвес билиишкинер хаая эвес таваржып турар. Оны чогуур үезинде эскербес, этпес, шын орукче киирбес болзувусса, бистиң амыдыралывыс сайзырал албас дээрзи билдингир. Социал чөптүг чорук бир дугаарында күш-ажылчы коллективтерден эгелээр дээрзии утпас ужурлуг бис. СЭКП. ТК-ның Платформазында национал айтырыгны чаа ёзу-биле көөрүп кончуг шын айтып турар. Эрги хемчээшкиннерден ам үштүнар ей келген эвес бе?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ЭКИЖИДИЛГЕЛЕРНИ ДИЛЕВИШААН...

Кандыг-даа мергежилдиг кижилери, ооң иштинде эмчилер, ниити социал амыдыралга боттарының буянныг ажылхерээ-биле үлүг-хуузун киирип, чонуң макталын чедип ап турар болбайн аан. Кижи чүгле мактадыр дээш ажылдаар эвес-ле харыы. Ынчалза-даа эмчиниң эриг чымчак сеткили, буяны, аарыг кижиге чылыг хамаарылгазы, аарыг сеткилиндеп арга-сүмээн — бо бүгү бистиң шуптувуска уттундурбас, эки чүүл болуп артып каар.

Бөгүн, бир-тээ, Медицина ажылдакчызының хүнү болганда, найысылал Кызылда республиканың уруглар эмнелгезинге барып, ооң удуртукчулары-биле ужуражып чугаалашкаш, коллективтиң ажылында чаа чүү тыптып келгенин, черле ынчаш ажылхерээн канчаар организастап турарын сонуургадым. Кол эмчи Юрий Васильевич Карымов-даа, ооң эмнээшкин талазы-биле оралакчызы Лидия Ивановна Волкова-даа чедиишкиннерни, шинтпирлээри чугула айтырыгларын күзелдин-биле чугаалап бердилер.

Бо эмнелгеде уругларны чыттырып эмнеп турар. Коллектив улуг, интернационалчы, бир демниг сорулганы шинтпирлеп, чогаадыкчы дилээшкиннерни-даа кылырындан чажам дивейн турары эки. Л. И. Волкованың харыылап турары ажылдың участогунда чоокку үеде кандыг чаа чүүлдер тыптып келгенин сонуургаан мен. Ийе, шынапла, ол чугула участок болдур эвеспе. Аарыгларны тодарадып тывары, чедиишкиниг эмнээри. Бо талазы-биле чүү кылдынганыл?

Тускай ийи аппаратты эптеп, чыып кылып алганы черле кончуг таарымчалыг болу берген. Аарыгны тодарадырынга база чогумчалыг эмнээринге ажыктыг микроанализатор (ханштыкы) ханның дус составын тодарадырынга херектиг. Ол ышкаш газоанализатор ханның газ составын илередир. Бо аппараттарны ажыглаанындан эжижишкинер бар апарганы тодаргай дээрзин билип алдым.

Ооң ангыда, польша «Монитор» дээр аппарат аар аарыг чаштарның кадмын хайгаарап, эмнээрииге таарымчалыг. Ону база бо эмнелгеде ажыглап турар. Чаш кижиниң аарыын тодарадыры, эмнээри улуг улустуундан-даа берге дээрзи билдингир, чаа аппараттар ол ажылды чиигедип, улуг дузаны чедирип турарын эмчилер демдегледелирер.

Эмнээшкинде чаа аргаларны эмчилер боттары ол-бо хоорайларга барып, билиин бедидип, өөренип ап турарлар. Москва эмчилериниң үлегериндеп база-бир чаа үүлдү — парокйслородтуг палатаны ажыглап турар. Ону эмчи Олег Васильевич Володкин тургускан. Бо палатага аарыын эмнеткен ажы-төл көй, аарыгларны дүрген, чогумчалыг эмнээрииге бо бүгү дузалыг болуп турар. Чаа аппараттарны чыып тургузарынга аныяк эмчи, бо талазы-биле энтузиаст Оолак Данович Монгуш улуг үлүг-хуузун киирген Лидия Ивановна сеткил ханышкын-биле чугаалап турар.

Реаниматор эмчилер Вадим Кыргысович Селип, Сергей Митрофанович Левенцев, ында эмчи сестразы Светлана Даваевна Сат аар аарыг чаштарны болур-чогуруу-биле эмнеп, хайгаарап турарлар. Аарыг улусту үлээп алыр черде эмчи Елена Александровна Дёминаның ажылынга бердингениниден, кижилёрге чылыг хамаарылгазындан, эмнээшкинии канчаар чоруп дугайында баштайгы сүмелерден хөй чүүлдер хамааржыр.

Кым-бир бо эмнелгеге ажытолуп эккеп, эмчилер-биле харылзажып турган ада-иелерге бо бүгү билдингир боор деп бодаар-дыр мен. Аар байдалдыг хензиг кижини аарыг аспаандам адырып алыры, шынап-ла, амыр эвес. Санитаркадан, сестра, эмчи дээш — шупту-ла кижилер сагыш салыр, уйгу-дыжын уттур ужурга таваржыр.

Бичиилерни эге баштай-ла поликлиникага хүлээп ап эмнеп турарларының аразында участок эмчилери Г. И. Медведева, З. Д. Идам, О. Ф. Антоненко дээш өске-даа он-он аттарны бөгүн мактал-биле адап болур бис. Ада-иелер, силерниң ажы-төлүңерниң кадыкшылы дээш олар сагыш аарып, билиин, күжүн үндүрүп чоруурлар болгай.

Эмнээшкинни чорудуп турарында база бир янзы чаа аргалар бар. Чижээлээрге, моон мурнунда антибиотиктер-биле хөй эмнеп турган болза, ам ындыг эвес. Оът-сигеннер-биле эмнээрии элээн непчеретккен. Аарыг уругга 20 чедир эмнерни берип тургулаанны чажыт эвес, ам колдуунда 3-4 хире эм чедир эвээжеткен. Дамырже эм дамдыладырын база кызырган. Ынчанмыже, аарыг уругга херек бүгү үүлдерни (кана, кайы хире херек болдур) бүрүн долузу-биле берип турар.

Чаштарның кадыкшылын эжижидер, оларны баш бурууглаар хайгаарарары, аныяк авалларга дузалаарын база бо эмнелгеде тускай школалар дамчыштыр эки организастаан. Чаш уругуун шын өзүлдезинге эң чугула чүүлдер — витаминнер. Ону уруг аъшчем-биле кады организмге киирип алыр. Билбес эвес силер, бистиң республикавыста ногаа, чимис аймаа, ылангыя көдээ черлерде, чедишпес, барык чок. Ынчангаш ада-иелер чаштарынга хензиг бичиинден-не ногаа, чимис хандыларын бичии дамдылардан эгелээш берип турарының чугулазын бо эмнелгеде нептередип турар. Бодап-даа көрүнер даан. Чаш уругну чүгле эмиг-биле улгаткыже чедир чемгерерге, кадык кошкаар, немелде чемнер албан негеттинер. Ажы-төлүвүс кадык чаагай өзер-ле болза, оларның келир үези база магадылалдыг. Ону амыдыралга боттандырып турар эмчилеривиске бөгүн өөрүп четтирбес артавыс чок.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Бөгүн — Медицина ажылдакчызының хүнү

ЧУРУКТАРДА: участок эмнелгезинде медицина ажылдакчылары санитарка Полина Салчак биле Хертек Алдын-ооллу Бай-Тайганың Кара-Хөлде бнлбес кижи чок.

Ук эмнелгеге ажылдаандан бээр Полина Дан-Сүрүновна 14 чыл ашкан.

Алдын-оол Норбужапович ортумак тускай эртемниг. Олар ында кызымаккай ажылдап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото-чуруктары.

БАЙЛАКШЫЛДЫ ХУМАГАЛААР

Бистиң солуннуң тускай корреспондентизи Бай-Тайгага барып, районнуң кол эмчизи Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертекке ужурашкаш, удүртүп турар коллективиниң ажыл-херээ-биле таныштырарын дилээн.

— Силерниң районнуң эмнелге четкилериниң амгы байдалынга чыттырып эмнээр оруннарның санынга, кадрлар-биле хандырылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Төп эмнелгеден аңгыда, Кара-Хөлде, Шуйда участок эмнелгелери, Бай-Талда эмнелге лабораториязы, Кызыл-Даг, Ээр-Хавак суурларда фельдшер-акушер пунктулары ажылдап турар. Шупту 135, ооң иштинде ийи участок эмнелгезинде 25 орун бар. Муң чурттакчы чонга онаштыр алырга, ол норма-чижээнге дүгжүр. Чүгле эрткен чылын 4372 кижини чыттырып, кадыын эжижидип эмнээн. Ортумак эртемниг эмчидер колдуунда четчир. Штат ёзугаар алырга, дээди эртемниг 47 эмчи херек. Ам бо хүннерде чүгле 23 кижи бар. Нерв аарыгларын, ниити аарыгларны болгаш бөжүүр херээженнерни, бичии уругларны эмнээр дээди эртемниг кадрлар чедишпее.

— «Чедишпес». Деткимче көргүзер талазы-биле Кадык камгалал министерствозу, республика эмнелгези кандыг ажылдар кылганыл?

— Эрткен чылын республика эмнелгелериниң 11 үнүүшкүнүң организастаан. Чаа база бригада келгеп барды. Ынчалза-даа ол негелделерге четпээн. Бистиң районче диш кылыр, карак аарыгларны эмнээр эмчилер, психиатр, травматолог, ортопед, эндокринолог ховар келир-дир. Кадрлар-биле хандырылганы эжижидер дугайында Кадык камгалал министерствозунга турганы негелделеривис саазын кырында артканын маңаа база айтыр апаар.

— Эмчилериңерниң профессионал билиин бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер ап турар силер, Дугар-оол Шожал-Даржаевич?

— Ажылдап кылган тускай хемчеглеривис бар. Дээди эртемниг эмчилериң аразындан эрткен чылын Урана Ондар, Нина Хертек, Валентина Хертек, а бо чылын Семен Күжүгет, Клара Балдан-оол чурттун ангы-аңгы хоорайларында курстарны эрткенивис. Улуг эмчи сестразы Сүге-Маадыр Чечен Барнаул хоорайга барып өөренген. Ортумак эртемниг медицина ажылдакчылары Кызылга, Чадаанага болгулаар семинарларже чоруп турар. Коллективтиң баазазынга ай санында семинарларны, конференцияларны эрттиреринең чаңчыл болдурган.

Чонуң калыкшылы дээш могаг чок ажылдап чоруур, мергежилиниге бердинген, үлегер-чижээ-биле коллективиниң хүндүткелин чаалап ап шыдаан эмчилер база бар. Ынчангаш, ол-ла үезинде, он ажыг кижи санал берген.

Эмнелге ажылдакчыларының эрткен чылгы чарыжын түңнел, тинлекчилерге шанналдарны тывыскан. Санитарлыг хуудустар көрүллезии, Кара-Хөлде участок эмнелгезиниң организастааны эм оът-тарның болгаш улусчу медициага ажыглап чораанны адыг өзү, хая чугу, тооргу хинн болгаш өске-даа чүүлдерниң делгелгезин организастаан. Чон ортузунга медицина пропагандазы экижээн.

Бистиң коллектививис республика чергелиг конкурстарга үш удаа шаңналдыг черлерни алган.

— Коллективтиң материал-техниктиг баазазы канайыл?

— Эмнелгениң балансызында автомашиналарга немештир эрткен чылын 2-ни ап, участок эмнелгелеринде бижыглаан. Чугула херек дериг-хереккелдер, аппараттар-биле багай эвес хандыртынган. Физиохимиктиг чинээшкиннерни, холуксаалыг эмнер тындырар, чүрек болгаш хан эргилдезинин байдалын хынаар аппаратураларны ажыглап эгелээн. Район эмнелгезинин немелде тудуу ажыглалга кирерге, наркоз аппаратын ажылладыр, нарын кезиишкиннер кылыр арга тургустунар.

Чыттырып эмнээр салбырының 30 орунну салып болур немелде тулуун ажыл-агыйлар аразының механизастаан колонназының ажылчыннары ийи чыл ажыр тудуп келген, ону ажыглалга киирери билдинмес. Шуй, Кызыл-Даг суурларда эмнелге бажыңнары эрги, тар, ажылдаар, эмнедир кижилерге таарымча чок.

Улуг кижилериниң, ылангыя чаштарның, янзы-бүрү аарыглардан өлүр чоруу сөөлгү дөрт чылдарда ораичок кызырыла-даа, өкпе аарыы республиканың деннелинден бедик. Малчыннар, кырганнар эмчи шинчилгезин, диспансеризацияны эртпейн келген. Бо аарыгдан хоочурап аараан, бирги эзлчегде бажың алыр 14 кижиниң чаңгызы-даа хандыртынмаан. Наркология каъинеңиниң уүдүнда хоочурааи 67 арагачы, 34 наркоман бар. Албадап-биле эмнээр кижилерге чамдык коллективтер, совет органнар кичээнгей салбастаан.

Оон-биле чергелештир эмчи кадрларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн турарын маңаа шүгүмчүлээр апаар. Ам бо хүннерде эмчилерниң 33 өг-бүлези бажын алыр эзлчегде. Район болгаш көдээ Советтериниң удуртукчулары бо айтырыгны мынчага чедир чогумчалыг кылдыр шинтпирлеп чадашкан.

«Калыкшыл — байлакшыл» болганда, ону көдээниң социал айтырыгларының бирги чергезинге тургузуп, четпестерни боттуу-биле шинтпирлээр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК
беседалашкан.

АРЫН-НҮҮРҮВҮСКЕ ХАМААРЫШТЫР

Чер-черлерде корум-чурум талазы-биле байдалды солуннар арыннарынга бижикчилер чырыдып турар. Кайы черде челишшкиннер, а кайда хожудаашкыннар барын олардан билип ап, республикада оперативтиг байдалдың чуруун оон тургузуп ап болур бис. Бирээ, чугааны тус-тус черлерниң дугайында чоруда, берген болганымда, бистиң Хадыңа Культура бажыңының эрги херимин бускаш, шевергин, чараш чаа херимни тутканын. Кылдыртып алгаш, аныяктарның дугайында уттуп алган. Акша-көпеези төлеп бербээн. Мегелеттирген аныяктар ам Совет Армияның хүрээлениинде албан-хүлээлгезин эртирип турар. Удуртукчу эштер боттарының чараш эвес мөзүү-биле аныяк сеткилдерге кайы хире кемдээшкинин чедиргенин чугаалаары берге. Чаңгыс мындыг төлепчок чорукту түңнелинде аныяктар улуг улустан хоорлуп, бүзүревестеп болур.

Хамык бурууну аныяктарга онааваалынар. Бурууның дөзү бисте дээрзин үстүнде киргеннин чаңгыс чижек база көргүзүп турар-дыр.

Уруг-дарыйыстың кылган чүүллери дээш харыысалга хамыктың мурнунда бистин, ада-иелериин, арын-нүүрүнге онаажыр.

Степан ДАҢГАА.
Бии-Хем район.

АРЫГЛАЛ ЧЕРЛЕРНИ ЧЕЛЕЗИНЧЕ ЭЛЕМЕЛЕЭР

Ак-Довурак хоорайда ам 1500, а комбинатта 1018 кижи бажың оочурунда турар. Олар колдуунда тус черниң кижилери-дир. Тудугжулар суурунуң эрги, тар бажыңнарында чурттап артып калган кижилериң хөй кезии база-ла тыва ажылчыннар болуп турар. Байдал шак мындыг турда, комбинаттың, күш-ажылчы коллективтериң удуртукчулары ырак черлерден таныш-көрүжүп, дөргүл-төрелии чалап эккеп, оларга бажың берип турарын чажыт эвес.

Комбинат директорунуң оралакчызы Д. П. Кубкин чуртталга шөлүнүң үлээшкинин барык чааскаан, бодунуң туразы-биле шинтпирлеп турар. Аңаа бадыткал кылдыр чаңгыс чижекти маңаа киирейн. Комбинаттың директизязы-биле болгаш чаа тургустунган үлетпүр-тудуг комбинадының администрациязының аразында чарган керээзин ёзугаар № 2 общежитиениң бешки каъдынга 100 тудугжуну чурттадыр ужурлуг турда, ам ында херек кырында 19-ла ажылчыннының киирген. Ажылчыннарның чурттаар чер болгаш амыдырал хандырылга айтырыгларын шинтпирлээр ужурлуг Д. П. Кубкин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган Н. Б. Ондарның кылганы чөптүг негелделерин тоомчага алдайн. тодаргай харыы бербээн. Оон кадайы М. Б. Кубкина общежитиениң комендантызы хүлээлгезин соора ажыглап, аңаа кымны чурттадырын болу кара туразында шинтпирлеп турарын депутат дыштаткан турган. А Кубкиннерниң өг-бүлези Ак-Довуракка келген дораан-на, коттедж бажыңы эвлчег-даа чокка алган. Шак мындыг бюрократсыг хөөннүг кижилер албан-дужаалдарга саадап-ла турар чүве болза, ол айтырыгны дорт шинтпирлеп турар ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. Комаров бодунуң соңгукчуларының бүзүрелин чүңүн-биле шынзыдарыл? Бо депутат соңгударының мурнунда национал харылзааларда чыглып келген хөй нарын айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээр талазы-биле аазаашкын берип турган болгай.

Хоорайда улуг коллективтериң бирээзи — Ак-Довурак АТБ-зинде, ажылчын хандырылга киллизинде ажылчыннарның амыдырал-чурттал газынга хамаарышкан айтырыгларны шинтпирлептер удуртур органнарның составында үндезин националдыг чаңгыс-даа кижи чок. А бо коллективтерле ажылдап турарларның чартыы тыва нацияның төлөзлери-ле болгай. Трикотаж-даараныла фабрикаларындан ындыг чижекти чоокка чедир көрүп болур турган.

Ак-Довурак хоорайның тудуг организацияларында ажылчыннар колдуунда тыва кижилер. Чаа тургустунган «Тыва даг-дүгү тудуг» үлетпүр-тудуг комбинадында байдал база-ла ындыг. Бо улуг коллективти дуржулгалыг тулугжу С. П. Куракин удуртуп турар. Оон кол инженеринде Б. Ч. Ооржак, директорнуң кадрлар болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Ч. С. Сагаачы, профэвилел комитединиң даргазында Н. Б. Ондар олар ажылдап турар.

Тудугжу тос бригаданың сезинде тыва бригадирлер бар. Хоорайның күш-ажылчы коллективтеринде ындыг чижектер дыка эвээш.

Кызыл-Мажалык суурда райпо коллективи — районда база бир улуг организацияларның бирээзи. Оон удуртукчузун соңгаан хуралды эрттиргеш, коллектив кежигүннери хөй кезии удур турда-ла, В. К. Соловьевту райпо даргазынга томуйлаан. Ол хуралга олуржуп, оон эрткенинин дугайында материалды солунга бижип, чаа дарганың ажылдап турарын хайгаарап, дыннап келген мен. Ол улуг садыг организациязының «чылыг» олуттарын Ак-Довуракта чурттап турар орус кижилер удаа-дараа эвлеп турар болу бергеи. Ындыг чорукка таарзынмаан медээлер «Хемчиктиң сылдызы» солунуң редакциязынга чондан кээп эгелээн.

Таптаашкын үезинде бистиң чамдык үндезин кадрларывыс ажылының уг-шинн тып, эки ажылдап чорааш, арага-дарыже сундугуп, будалы бээр чоруктар турган болгай. А кол чорук чамдык кажар, оптуг удуртукчуларга таарымчалыг болуп келген. Ындыг хөөннер ол хевээр артып калган болуп турары хомудаңчыг. Эртхен үелерде ийи-чаңгыс кижилериң частырыглары дээш амгы үениң кадрлары каражаалаар ужурлуг бе?

Улуг-даа, биче-дага чонуң национал чоргааралын тооп билбес, кижиге чүдүүр чоруктуң чылларындан тыптып келген «тыва кижи ону шылдавас» дээр хөөннерден ам шинтпирлиибиле чарылбас болза, эде тургустунуушкунга, национал айтырыгларны чөптүг шинтпирлээрииге, демократчыдылганы быжыглаарынга шинтпирлиг базымнар кылып шылдавас бис. Национал кадрлар айтырыын чөптүг шинтпирлевейн турарындан удуртур ажыллакчыларга таарзынмас хөөннер, шын эвес билиишкинер хаая эвес таваржып турар. Оны чогуур үезинде эскербес, этпес, шын орукче киирбес болзувусса, бистиң амыдыралывыс сайзырал албас дээрзи билдингир. Социал чөптүг чорук бир дугаарында күш-ажылчы коллективтерден эгелээр дээрзии утпас ужурлуг бис. СЭКП. ТК-ның Платформазында национал айтырыгны чаа ёзу-биле көөрүп кончуг шын айтып турар. Эрги хемчээшкиннерден ам үштүнар ей келген эвес бе?

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

1990 чылдың январь — май айлар

УЛЕТПҮР КАНЧААР АЖЫЛДААНЫЛ, СОНУУРГАП КӨРЭЭЛИ

Продукция бээриниң талазы-биле керээ ёзугаар хүлээлгелер күүселдези январь—май айларда 94,8 хуу болган. Керээ сагылга-чурумун бүдүрүлгелериң 41,5 хуузу лажыткан, хереглекчилерге 3474 муң рубльдиң продукциязын чедир бербээн.

Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээргс, үлетпүр продукциязын бүдүрери 3,3 хуу кудулаан.

Продукция бээриниң керээлиг хүлээлгелериниң күүселдези база продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизи тус-тус бүдүрүлгелерге болгаш каттыжыышкынарга хамаарыштыр көөрге, мындыг көргүзүүлер-биле тайылбырлаттынар:

(1—керээлиг хүлээлгелер күүселдези; 2—план күүсеткениниң хуузу; 3—чедир бербээн продукция (муң рубль); 4—продукция хемчээли—1990 чылдың январь—майда кылганын 1989 чылдың январь—майда турганынга деңнээргс, хуу-биле)

	1	2	3	4
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—	92
«Каа-Хем» разрез	100	—	89
«Тыва кобальт» комбинат	83,7	933	84
Кызылдың бажың тудар комбинады	84	662	104
«Тыва даг-дүгү тудуг» бүдүрүлгетудуг комбинады	43,2	425	106
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын	98,8	24	110
Даараныла фабриказы	100	—	100,4
Кызылдың алгы заводу	88,8	118	96
Даараныла-трикотаж фабриказы	74,8	329	130
Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйы	84,4	489	92
«Тыва чурт үлетпүр» каттыжыышкын	96,9	51	100,8
Автосептелге заводу	94,4	31	92
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күүне комитеди	98,5	5	105
Агроүлетпүр эвилели	99,2	86	98
«Тыва аъш-чем-ээт үлетпүр»	99,2	61	105
«Тыва агроүлетпүр тудуг»	99,2	25	85
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	99,4	32	94
«Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкын	98,3	57	106
«Сугжу» кооператив	100	—	104
«Тыва арга-ыяш ажыл-агыйы» каттыжыышкын:	100	—	100,8

Дараазында ол-ла көргүзүглерни районнар болгаш хоорайлар айы-биле көргүскен:

(1—керээлиг хүлээлгелерни күүселткенниң хуузу; 3—продукция бээриниң хүлээлгелерин күүсетпээн бүдүрүлгелериниң үлүү (хуу-биле); 4—продукция хемчээли—1990 чылдың январь—майда кылганын 1989 чылдың январь—майда турганынга деңнээргс, хуу-биле)

	1	2	3	4
Барыын-Хемчик район	95,7	42,9	95
Ак-Довурак хоорай	95,5	75	94
Чөөш-Хемчик район	98,6	20	77
Чадаана хоорай	98,6	20	77
Таңды район	85,8	40	87
Бии-Хем район	97,2	25	94
Туран хоорай	97,2	25	94
Улуг-Хем район	97,4	25	99,7
Шагаан-Арыг хоорай	97,4	25	99,7
Каа-Хем район	95,7	66,7	90
Тес-Хем район	100	—	108
Тожу район	100	—	94
Кызыл район	100	—	122
Кызыл хоорай	95,5	60	99

Тулуг туйбузуи, кондитер кылыгларын, чалан сүт продукциязын база күүне курлавырларындан эът бүдүрер талазы-биле беш ай планы күүсеттингген болгаш эрткен чылдың ол-ла үезиниидеп хөйну кылып үндүрген.

Ниитизи-биле, республикага үлетпүр бүдүрүлгелериниң коллективтери тудуг ыяжын сөөртүр, дилиг материалдарын, эптээр демир-бетон, кидис болгаш хөм ишк бүзүрер талазы-биле, балык тудар саржат болгаш эзиртпес суксун кылып үндүрер талазы-биле доктаткан даалгаларны чүгле күүсеттээн эвес, харын-даа оларны бүдүрерии эрткен чылдың ол-ла үезиниден эвээжеткен.

Январь—май айларда чонуң хереглел

Авторнуң эге сөзу

Каргыш — ол дээрге соглевестиң кырыкан сөглеттингеп кедергей хомудалдың, буугуп-мунчулган сеткилдиң, араатанзыг дерзин үүлгелигге, кижиниң кижи болур алдар-адын оскуиган, оон чагай алын дөрамчылаан чоруктарга удурлакышкынның илерээшкиин-дир. Бо тавырылгада иениң каргыжы — тыва кижиниң кажан-даа көрүп көрбээни, кижи шылажыр аргажок өлүм-чидиниг, ханныг үүлгедиглерниң түнелиниде кандыгдаа хай-халапты, каржылошкун хереги бодунуубиле өршээп билир ие кижиниң хомудалы, мызыдыр, «Ынчанма» дээн кышкызы болгаш кыйгызы-дыр.

ИЕНИҢ КАРГЫЖЫ

Ие кижи чаштыг караа
Арат чонга аяк болду.
Ие кижи каргыш-халаа
Ажы-төлге чеже болду.
Чүстүг сөөктер чештингиже,
Чүлдү-чүрек саргыыже,
Көскү-хөрек карагыже,
Көргеи карак соолгуже,
Ызыкшылы хадыыр чыгыы,
Ыяанызы —хылдың кыры
Ава күжүр эң-не берге —
Айыыл-халаа бүргеп келген.
Ыядыг өйде каргыш салыр:
—Кара черим, көк дээрим!
Хайыралдыг ажы-төлүм!
Аллай-Тандым, оран-чуртум,
Амыралдыг төрел чонум!
Кандыг халап, кандыг хамчык
Хайы бисти таварыды?!
Өске башка кым-даа эвес,
Өөр-өнер Тывам оглу.
Аңгы-башка кым-даа эвес,
Азырап каан мээң төлүм...
Кажан иргин арыг холуи
Ханга бораи чоруп берди?!
Өлүм эээни хөйлап алгаш,
Өөрүнче канчап арыыр.
Өртемчейге чангыс чурттаар
Өлчейлиг тын канчап үзер?!
Херек болза чонум чагыы,
Кезе сөглээн үлегер бар:
«Хан үндүр чокшуп-даа боор,
Чаг үндүр эдержил боор».
Ыядыг өйде иең төрээн
Ийи кызыл чудуруу бав.
Думаалайын даарта келер
Дүштүк кыстың кээргел чокка
Хып дээн чалыы назынындан
Кымнар чарып каапнарыл?
Кончуун көрем, хорр чонум,
Холу канчап диттиккеннл?
Иезн дег, ие кижи
Иэнг тыныи кымнар үскен?
Оран-чуртум, Аллай-Тандым,
Ооргаланган хоор чонум!
Ыяча дээн дээш чектевенер,
Ыяча дээн дээш
чаржыманар:
Каравам олу, баарым өлүү—
Кара баштыг мээң төлүм
Амытанның багы болбайн,
Арат чонум сузу болбайн,
Бүкүлээжи бүтпээнде-ле
Бүрүп калган боору кай,
Ак сүдүм амзавайн.
Ажыт кире бээри кай!
Хайыралдыг төрел чонум,
Ха-дүнма, ажы-төлүм!
Күдай дээрим, ие черим.
Күдүм чайлып, чүрээм өлүү:
Ажы-төлүм кээргел чогу,
Араатанзыг дерзин чаяы
Аванын мээң буруумда бе?
Ажыг хоран араганын,
Арат чонум зэ көрбейн.
Акка каггап хайында бе!
Ыында өлүм, дүгле согуш,
Ырмазынчыг чазаплаашкын.
Оруу-дургаар озал-ондак,
Оор-ла, оор! Бужарын көр.
Кара сагыш чолуя бүргээн,
Калчаа сеткил нүүрүи ораан,
Ханда холу боргашканда,
Каргыш салбас аргам чок-тур.

Чүлдүм ЧАП.

ЧАДАГАНЫМ

Даглар гиинден согунналган,
Далаш маннаг дамырактың
Аян ырын хуулдуруп,
Аллгаже шилгидиптер.
Тыва чонум бурун эди
Дыннап ханмас чадаганым.

Делгем шөлде тараа
чалгыын,
Дешкилешкен маллар
деенин,
Тайга-сынга куштар ырыын
Дараалаштыр дамчыдып
кээр,
Тыва чонум бурун эди
Дыннап ханмас чадаганым.

Чыраа-сайык хөлгеленген,
Чылгычының сыгыт ырыын,
Сиген кескен кадыыларның
Шиилээн даажын ырлап
келир,
Тыва чонум бурун эди
Дыннап ханмас чадаганым.

Борис КУУЛАР.

СОГУНА

Кадар оттуг тайгаларда
Кайгамчык бир үнүш-де бар.
Суг чок, кургаг мээстерге,
Сула өзеп, оңгавас-даа.

Кыштың соогун херексевес,
Кыдыы шуглах хөреглевес,
Кадыр мээстер ээлери —
Каскак эгий чурттавастар.

Чайгы шагда саглалчыннаан
Сагыыл чеээ таан чараш.
Хөлчок онза эмзиг чылы
Хөрек долдуп тыныксанчыг.

Аъштыг-чемни амзан киирер
Айыыс чыттыг согуяны
Казар-ла дээш басты
бербейн,
Каминап ажаап чоруулунар.

Зоя ДОНГАК.
Ленинград хоорай.

ИЙИ ДАРГА

Шоодуг

Ажылым ыңдыг, көдээ суурлар, малчын аалдар кезип, каяа чорбас дээр. Чон-биле эвилеп-эвделек чугаалажып, катыы-төлүг чаңнап, кижилерни кижи деп санап, хүндүлеп чоруурга, олар база сени чоок көөрлер. «Хары кижи бак төредиин дээре» деп тыва улустуң үлегер чугаазы коичуг шын. Чогум кайда, чүнү кылып ажыллап турарымны мадаа төөгээн ажыы чок боор. Аиаа «моллургажык дарга» дизе-ле чедер. Улус-даа ынча дээр чоружук харын. Ажыы-биле чугаалааргa, чоянуң чөбү-чызы дээр болза, дөзүиге четкеин ол.

Ажылым айы-биле харылап турар совхозумнуң девискээринге, еске-даа черлерге бола чеде бээр мен. Совхозтуң үлүрүүчү даргазы-биле айыралывыс шору. Ужуражы бергенивисте, албан ийи холдарывыстан тутчуп алган, үр үеде көрүшпейн таваржы берген чоок эжиштилер дег, арыннарывыста хүлүмзүрүг безин тода чайнай берген, удур көржүп алган тургулаар бис. Моллургажык дарга болгаш сургакчыланымда хөй нуруузунда автобустаар азы орукка эоткендүшкен машина дозар мындыг мен. Чогум совхоз төвүиге чеде бергеш, машина-техника айтырып, директорже кире бээримге, ол үргүлүү дузалаар кижи.

Ол-ла совхозтуң профэвилел комитединиң даргазы Сундуй—хөй чугаалыг кижилерниң бирээзи. Хөөрей бергеиле оиу соксадыры берге, чугаазынга болу будалып каар. Оон улустар коичуп, үжүр-дүрүм чок чаңнап чоравапыи көрбээн, дыннаваан-даа мен. Чон безиин «Оожум, топтуг даргавыс» дээр.

Каш чыл эскет чок үжүгүп эрте берген. Мен-даа биезги ажылымда хевээр мен. А демги ийи даргам ажык-чарлыг, демократия үезинде депшээн, район төвүнде кайызы-даа улуг албан-дужаалды эзлептилер. Мен иштимде харын амыран, «таныыр-билир даргаларым мээң чоогумда четкилеп келгеи мениө ол кылчаш кылдыр көргеш, улаштыр чугаалажы берди. Даргаиың үнү элээи «чооннай» бергении дораан эскерип кагдым. Чогум моон мурнуила совхозка ажыллап турда, кабинединге кире бээрге, боду чеже-даа чай чок оргаш кирип-келген кижиже холу-биле айыткаш, «олуг» деп имнеп-ле каар чүве. Азы чылдар эртии, албан-дужаал улгадыра ыңдыг чүве ирги бе? Таан-даа кайың ыңдыг деп, хижи кижи болуп артар-ла болгай. Кирип келген мен-даа эжик аксында дужаал макаи содлаг дег, хере тепкеи турбушаан мен. Чүү шаг болганда даргам телефонунуң данзазын оожуму коичуг салып каап, шаг чок эргилип келгеш:

— Кандыг айтырыглыг чор силер? — диди.

— Амы-хуумда-даа база ажылым — деп чорумда, ол мени үзе кирип:

— Амы-луу айтырыглар шиитпирлээр үнүм эвес-тир бо. Бижик-билиглиг кижи ол даштың эжик аксында бижип каан «Хамаатылар хүлээп алыры» деп каан чарлалды көрүп алза эки чүве-дир ийин. И так, амы-хууда айтырыгларга үе чидирер чайым чогулу — деп арай дошкуну аажок. оруктува дыллы холуй-бүлүй харылап кагды. Ыңдыг таварылгада үнеп дээрге, эжик аксы ырак апаар чүве чораан. Даргадан ажыл-агыйым шугумубиле келген айтырыым улаштыр салыптайн дээримге, бооставма бир-ле боробак чүве чыдыпкан ышкаш апаарга, дегиттеле байырлашкаш үнүптүм.

Хомудаан, эпчоксунгаа сеткилим-биле даштыгаа үнүп келгенимни орта эскербейн барып-тыр мен.

— Экии, дунмай! Чүнү кайчап чоруурун ол? — дизе-ле, профэвилел комитединиң даргазы турган Сундуй бо менче хүлүмзүрүп алган тур. Хомудаан бир эскe кижиге сеткилимни илергейлеп каапгар. Чаа болган таварылганы аиаа чугаалаашкаи:

— Дарганың хамаатылар хүлээп алыр хүнүи билбейн кире халый бергеш, кончуудуп алдым — деп чазай тыртып кагдым: Сундуй дарга элээи бодаиып тура:

— Сээи бо айтырымины мея дорт харыылаар турган болзумза, борта-ла тайылбырлап, шиитпирлеп бээр ийик мен. Ам артында таныыр-билир улус аая. Кежикович бөгүи еске буду-биле шала бязын турүп келген чадавас-тыр. Эптии үеии маиап турган база катап кирер болган-дыр сеи, дүнмай — дээш чоруиту. Ажыллаар черимге келеш. кабинединге олурумда, бодум даргам Санчай кирип келди. Боттарывыс ажыл-агыйывыс дугайында хөөрежип олургаш, чеоле аксым боош болгаш. Санчайга канчар үндүр сывыртып алганымны чугааладым. Ол менче чегенген хевирлиг көрүп олура:

— Ахыи мени көрүп чор ыйнаи сеи. Бо ажылымга ам үлавас 10 чыллыи иүүрүи көөр деп бардым. Бир эвес олурган санлайындан тайып батпас деп бодаар болзуида, үстүкү черии даргаларының аксын дыииап, салаазы қайнаар кожаш дээр болдур, ыиаар эглер ужурлуг сеи. Бодун чеже-даа шын туружуиу оларга балыткап шыдавас сеи. Олариы демей-ле шын боор. Дыка олариы-биле «кижир» болзуида, эрге-дужаалыкланлаа чарлырын ур эвес деп бил. Шын, меге-даа болза «Ийе, дарга, шын, дораан күүседир бис, түнелии силерге бодум өйшаанда илеткээр апаар мен»— суг-сут деп каарында, үстүиде даргаларын чымчап, «Чүвеии билир, шору эр-дир» деп дораи сеии үнелеп эгелээрлер «Үкелелди» алган соопда, сээи олурган санлайыннын туружу чоортур быжыл, үнүи безии чооннай бергеи мшкаш сагындыраар апаар.

Кижилер боттарының кымымак ажылы дээш чоиигн үнелелиидеи депшиири шын. А олариың чамдыктарының чаны чүге ыңдыг дүрген «еске» талазынче чайлы бээрил? Азы бажы катаи Санчай даргамны мениээ берген сүмеии шын ирги бе?

Владимир ОНДАР.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

«Тываның баштайгы эртемденииин салым-чолу» деп материалды номчаш, сагыш-сеткилим дойлуп, хөйиү бодадым. Ооржак Буян-оолович Самбуу дээрге мээң авамның кады төрээн акызы — даайым болур кижи. Ынчан 1946 чыл үезии турган. Ол Москвага сургуул доозкаш чедип келген. Оон узуиун магадаар турган мен. Ынчан бичии кижи чүвеиин ужурун билир эвес, сөөлүиде дыинадырымга, акывысты «чоннуп дайзыны» деп буруудаткаш, чээрби беш чылга шиилип чоруткан дээр. Оон кажан, каяа өлгенин, чүү дээш буруудаткаиын төрелдери, бистер, билип алыксап турар бис.

Кырган-авамның чугаазы-биле алырга, ол Тока-биле маргыжыпкан соонда, ону көрбестеп, бурууладып эгелээн. Шүгүмчүлепкен-не хевирлиг. Ынчан кижиге чүдүүр үеде ону херек үүлгеткеии кылдыр көрүп турганы ол боор. Бир чеже көре тура-ла, баштыиччыларны дээрже үндүр махтап, чашпып турганывыс — боттарывыстың буруувус хире. Оларны «мыкгыг бурганнар» кылдыр көрүп турарга, хамаанчок чаннап турбайз канчаар.

Өктээ САЯЯ.

САМБУУ ДЕП КЫМЫЛ?

Эрткен чылдың июль 4-те үнген «Шын» солунга прокуратура ажыллакчызы Шагдыр Куулариың «Тываның баштайгы эртемденииың салым-чолу» деп материалы үнгенин билир, номчаан боор силер. Ында Тывага бир-ле дугаар эртем адын чедип алган Ооржак Буян-оолович Самбуунуң дугайында, ону кандыг-даа буруу чок, актыг черге «чоинуң дайзыны» деп иүгүлдеп, тулуп хоруглаанын бижээн. Оиу Казахстанга аар-берге ажылга шыдашпайн өлген дижир.

Бистер, оон хаи төрээн дунмалары, акывыстың кандыгдаа буруу чок черге туттуруп, кара сагыштыг кижилерге базындырып, иүгүлделип чораанынга хомудап турар бис. Акывыстың чаагай адын, шынныг херээн кажан-даа бол, черле илередиптер күш-даа, кижилер-даа, байалдар-даа тургустуиар деп идеген, маиал чораан бис.

Партия ТК-ның Политбюрозунуң база Төп Комитеттиң Чингиже секретары Михаил Сергеевич Горбачевтуң дидим болгаш чаигыс кижиге чүдүүр чоруктуң хоралыг салдарының дугайында шын, дорт шиитпирлиг базымны кылганының түнелиинде, ол эки байдал тургустуганынга өөрүп турар бис.

Ажыы-биле чугаалааргa, бистер акывыстың кажан, каяа, кандыг байдалга өлгенiнии дугайында шуут билбее турган бис. Оон дугайында чагаалаиы, билдиришкинiнерии СЭКП Тыва обкомунче С. К. Тоқаның адынга бижип турган бис. Кандыг-даа харыы албайн турдувус. Чылдагааиың ам харын билип тур бис. Биө-тээ, ол херектиң кол өөскүдүкчүзү ол болу болганда, ону ол будап, бистиң биллириишкин, чагаалаиарыска хырылавайн тургандыр.

Ынчангаш бистер акывыс Ооржак Буян-оолович Сэмбуунуң ТАРН-ның төөгүзүн, оон ролюн тургузуп, бижип эгелээн Тываның баштайгы эртемденi чаа-ла 30 хар ажып чораан аныяк кижиниң амы-тынынга сагыштыы-биле четкен. Шагдыр Куулариың чүүлүиде бижээни болза, бистиң акывыс «кижиниң чакгыс оглу мен» дээн. Ол шынында он алышкыларның эң улуу чораан кижи. Кара сагыштыг кижилер «коитр» деп иүгүлдеп, шиидип алган кижизиниң кады төрээн ха-дүнмазыи лоозазын истеп, сүрүп, тулуп бажыиаап, бирээге онаашты-быс ажыг-шүжүгге алзып, аарыл баксыраш, бир чылдаа четпээиде мөчүл калган чүве. Ачавысты база-ла ынай-бээр сөөртүп, байысаап шаг болгаи.

Бо эрткен-барган үеиин иштиизе бистер база акывыстың ажыын ажып, оон чаагай адын тургузар дээш демисежир шазвыс-биле демисежип-даа келдивис. Ол үелерде бистер демей-ле чүиү-даа чедип ап шыдавас турган бис. Чүге дээрге ол бужар херектиң үүлгедикчилери эрге-чагырганы холга туткаш, туразында чамнап турган.

Бистер, Самбуу Ооржак Буян-ооловичиинiң кады төрээнiери, ам-даа 8 кижи Тываның ацгы-аңгы булуңнарында чурттап, ажыллап, төрээи чериистиң чечектелип сайзыразары дээш бодувустуң үлүг-хүүвусту киириштирип, күш-ажыллын хоорунарыи болуп ажыллап чор бис.

Акывыстың актыг черге репрессиягa таваржып, эвл келбейн өлгени—бистерiиң ажыг-шүжүүвус, хомудалывыс, ынлиичээвис. Бистер республикада тургустуйуп турар «Мемориал» иинтилелiин изии-биле деткивишаан, оон атар саныие акша-төгерiдиси шилгидип, ол чаагай херекке болдуиарыла дузаны тедирер бис.

Ол ышкаш бистиң акывыстың чаагай адын катап тургузарынга эгени салган республика прокуратуразының ажыллакчызы Шагдыр Седип-оолович Кууларга өөрүп четтиргеннивисти илередишаан, акывыстың кады ажыллап, өөреиип, чурттап чораан эш-өөрү, танныр, билир кижилери оон дугайында чагаалаи бижип, кады тыттырган чуруктарын чорударын удуу-биле тилээр бис.

Мунгушгай. Барбаллай, Оолак, Довуичук, Окпаноол, Эргел-оол, Ким-оол, Полина ООРЖАКТАР.

Шүлүктер кыдыраажындан

ЧЕДЕ БЭЭЙН БЕ?

Ужурашкаш, байырлаштым.
Улуг тыныи туруп калдым.
Сөглээр болаан чугаа тен-
мээн.
Сөөдүиде чеде бээйн бе?

Амыдыралга чүү-даа турар,
Анчыг сөстер шаптыктаан
боор.
Улуг тынган чыдагаанын
Ужурун тып чеде бээйн бе?

Азыра бээр чадавас дээш,
Адыг-сывың алавадым.
Адрезин айтырбаан бол.
Ажыы-биле чеде бээйн бе?

Хөгжүм үнү чүрек өөртүр,
Хөглүг чугаа ужукталыр
Көк-оол аттыг театога
Хөөрежип бис, чеде бээйн бе?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

СЫГЫТЧЫНЫҢ ЫРЫ

Сыгыдымны салыптар мен.
Сыллыстыг дээр хөлбеш кы-
нынып.
Ыыктыр-карам ошкаптар мен.
Шынчы чүрээ кыймыш кы-
нынып.

Хөөмейим салыптар мен.
Көккүр эзим уламы бээр.
Хөлчүң-карам ошкаптар мен.
Көкүу-хөрээ изиш кынныр.

Чүгүрүктүң бажынайда
Чүгеи, сутлук шыигыр-шы-
гыр.
Чүрээмейиниң ханызында
Чүглүг ырлар кыигыр-кы-
гыр.

Увай-увай назынымны,
Улай эдер бооставмны.
Авай, авай салымымны,
Аткан даң дег чурттадгамны.

Монгуш ДОРЖУ.

Ырлажыылы

Сөзт Юрий КЮНЗЕГЕШТИИ.

Музыказы Кадыр-оол БЕГЗИНИИ.

Мурнуу чүкче дуруулар
Мунгараичыг ырлап чанды.
Ынчага дээр уруг сенээ
Ынак мен деп сөглеведим.

Кожумаа:

Дуруулар —
Эжеш куштар
Ырлажып кээр, —
Дунда-кара
Этпи эжим
Ынчан келир.

Часкы шыктың эрээи чеээ
Чараш арның сагыылгыраи,
Сенээ душкан эки хүиүм
Сеткилимни чылыктырар.

Кожумаа.

Хүлүмзүрүүи көргенимде.
Күжүр чүрээм шимирт кы-
нынып.
Күзелимни сөглеп чалап,
Хүнче көрүп эгенно мен.

Кожумаа.

ДУНДА-КАРАМ ЫНЧАН КЕЛИР

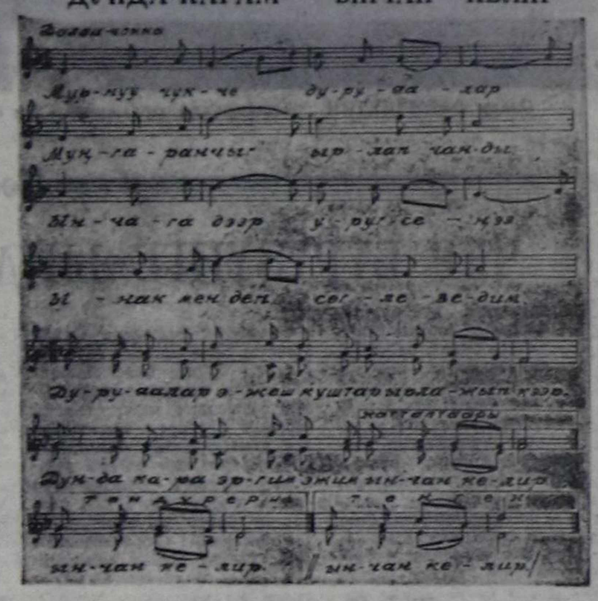

ЛАУРЕАТТАР

Моол Арат Республиканың Завхан аймаанның Культура хүиериинiң сөөлүг байырлал концерти республиканың хөгжүм-шии театрынга эртип турду. Моол өөнүктер барын моолдуң «Торгууди» деп танцызын эзлдек, кашпагай, салгын-хат дег, самиан ойиаш, сиеиадаи арлы бээрге, кыдымыга олурган херээжен кижи кожазында эжиигe чугаалай-дыр:

— Мээң өскүс уругларым Сараиск хоорайга «Даигыналар» деп танцыны ойнап күүсеткеи соонда, улуг сонуургалдың херечизи—адыш часкаашкыинары үзүктел чок залга диимиреп турган чүве. Олар бо моолдардаи дузак чок ойиаан. Ынчан кижиниң сагыш-сеткили өөруп, чоргааралы хайыгып келир чорааи, эжим—деп чугаа меии ооибиле чугаалажырынче албадапты. Ынчан ол чугаанын ханы үтказын биляп ап, өскүс уруглар кымнар дээрзин, каяа чорааиын билип адым.

Мордва АССР-иик пайысылалы Сараиск хоорайга автономиуг республикаларның уруглар бажыиарыиың болгаш интернат албан черлеринiң кижизидикчилериии боттывыигыр улусчу чогаалыга талазы-биле «Найыралдың алтерстери» деп бүгү-россия байырлалы болуп эрткеи. Аиаа киржири-биле Кызылдың школа-интериатының оң ажыг уран талаитылыг өскүс оолдар, уругларыи аъттанмыкаи турган. Оларны 13 чыл дургузунда уран чүүлге хандыкшыдып, өөредип келген, ылангыя төрүмелиидеи танцы уран чүүлүиге салым-чаяаны-биле сурагжаан, музыка, танцы башкызы Ранса Александровна Даизын биле башкы училишезиниң хөгжүм башкызы Василий Семенович Четвертаков олар удуртуп чораан. Оларның бирээзи-биле согур-душ боол таваржы бергеиим ол.

Школа-интериаттың өөреникчилери бир-ле дугаар ыңдыг улуг байырлалга киржип, уран талаитызын шыгалдаже киирген. Оларны чылыг, чымчак хүлүмзүрүг, найыралчы, интернациоиалчы эң-сеткил мордва черге хүлээп алган. Уругларның өөрүшкүзүү ааскежиктиг арыннарындан ылдеч болган. Аиаа чыглып келген автономиуг оң үш республиканың ажы-төлдерии холдарындан четтинчикеш, ойнап көрген турда, оларны өскүстер деп санаар аргажок.

Школа-интериаттың бот-тывыигыр артистери концертии «Чечектел-ле, төрээн Тывам» деп ырыны ийи үиге орус, тыва дылга хөйиүп ыры-биле күүсеткеи соонда, «Тыва черим» деп шүлүк чангыланып үнер. Улаштыр-ла демги оң ийи уруг «Тыва угуламар» (О. Доигак тургускан) деп танцыны национал ииик-хепиг ойнап турда, байырлалдың киржикчилери дыка-ла чарашсыиып магадаан. Тыва улустуң сыгыт-хөөмейии өөреиикчи Өиер-оол сала бээрге, улус пат кайгай бергеи.

«Даигыналар» деп танцыны ээлгир, чараш уруглар теп үнүп келирге, оларны магадаан алгы-ыыты диимиреп турган. «Тыва черим» деп ырыны Азиймаа Сат ырлап турда, оон чаш, хоюг үнүи көрүкчүлер кайгаан. «Ээлдек шыигыраап» деп танцы эң-не көрүштүг болган. Черле ынчаш, автономиуг республикаларның ажы-төлдериниң ол «Найыралдың адрестери» деп бүгү-россияның уран чүүл көрүлдезиигe бистеи 13 өөреникчи лауреаттар болган, өөрүвес аргажок. Аиаа белеткел болгаш көрүлде үезиидe бот-тывыигыр өөреникчи артистер: Рая Даржаа, Аймаа Увангур, Алима Хертек, Лада Куулар, Долзана Шойдуидак, Алдыиай Ооржак, Салбакай Саая, Санда Окиаи болгаш өскелер-даа эң идепкейлиг киришкеи. Бо дугайын башкы Раиса Даизын чугаалап ор-гаи, өөреникчилериие идегелии, чоргааралын онзалаар чорду.

Мордва АССР-иин пайысылалы Сараиск хоорайга ол-бо черлерден келген өөреникчилерии интернациоиалны быжыг пайыралын доцаиштырган ол көрүлде байырлыг кежээ-биле доозулган. Тыва уруглар шупту дипломаптылар болбушаан, өскелерден эң шыирак коллектив болуп чаиып келген болду.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«И-И, ДАДАЙЫМ!»

Тайылбыр

ЧАМДЫК КИЧЭЭНДИРИГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Арагалаашкынче калбак халлаашкыныиың 5 чылы доозулганы-биле херектиң ужуру шуут илдең болу берген: ук шенелдениң боттанышкынынга дүүштүр корлаашкынлан болгаш маиаашкынлан чүү-даа бүтпээн. Араганың баш мунгаш аспаандан канчап үнерил? Амгы үеде хөй-ниитиин дувүредип турар бир айтырыг ол. Алкогольга удур эрткен кампаниянның чедимче чок чүүлдериниң болгаш буураашкынарынның чылдагаанларын аналиэтеп көрбейн тура, ол соруулганы шиитпирлээри болдунмас. Оон чамдык кичээндириглериин дугайын чугаалап бээрин ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң айтырыглар лабораториязының начальныгы, философия эртемнериийн кандидады Г. Заиграевтеи СЭТА-ның корреспоидентизи дилээн. Оон тайылбырын моон адаанда парладывыс.

— Арагалаашкын-биле демисел дугайында 1985 чылда хүлээп алган шиитпирлер хөй-хөй кижилериың эрге-ажыктарынга дүүжүп турган. Ол үеде арагалаашкын чоиинуң күшламыр, мөзүг-шынар кадыкшылынга боттуг айыылды тургузуп, иинтилелдиң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиигe шыигыы шаптыктаашкынны болдурупкан ыңдыг деннелге четкеи турган. Арагалаашкынга удур чаа политика кандыг утка-шынарлыг болганыл, кандыг угланыышкын база кандыг аргалар болгаш методтар-биле ол боттанып эгелээнил?

Чоруттуиган кампаиия кайдыг түнелдерии көргүскенил? Анаа чаигыс аай үнелелии бээри болдунмас, чүге дизе түнелдер хөлчок карышкак. Бир талазында, чогумчалыг чамдык өскерилгелер бар: чижээлээрге, кудумчуларга арагалаар чоруктар эвээжээи. Өске талазында, арагалаашкынга удур кампаиия үезиидe эвээш эвес таварымча чок болуушкуинар тывылган, оларның калбак-биле иептерээни бистеи берге байдалга экелгеи. **Бирээдe,** эзиртир суксуину чажыды-биле кылыр чорук массалыг болуушкуи болуп, чүрттүп херек кырыида бүгү регионнарын, көдээге-даа, хоорайга-даа чурттакчы чоиуң социал янзы-бүрү бөлүктерии хаара тудупкан. **Ийиде,** арагалаашкынның хайы-биле кем-херек үүлгединишкини болгаш коруи-чурум үрээшкиннери үш чыл улаштыр өскеи. **Үште,** күрүениий арагалаашкынга удур политиказынга чуруттакчы чоиуң хамаарылгазы өскерилген: хөй-ниити башгайгы дээреде калбак-биле чүүлдүгээиүп турган болза, оон соонда тоомча чок азы оиу шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр чорукгуң талазынче хеиерген чайлы берген.

Ыында чыллагааннар эвээш эвес. Ынчалзажок кол-ла чыллагааиы чүдел дизе, ховар дээи нарын ол соруулганы күүселип киреидe, арагалаашкынны узуткаарының тодаргай концепциязын-даа, практиктиг ажыл-херектериин эртемге үндезилеттиигеи программазын-даа ажылдап кылып албазывыста болур. Арагалаашкынның болу бээр чылдагаанларының болгаш ук айтырыгны шиитпирлээриииң болгу дег оруктарының дугайында эртемге үндезилеттиигеи биилиглерии барымдаалап көрбес чорук алкогольга удур политиканың төвүнге кижи, оон негелде-херегделлери эвес, а эзиртир суксуинар, оиу садарын кызыгаарлаар, арагалаашкынның тодаргай илерээшкиннери дээи ышкаш үүлдер колдай бергеи. Оон дайлымы-биле араганы садарынга эргежок болгаш таарымчалыг байлалды тургузар талазы-биле тывыигыр ажылды чорударының улуу, эзиртир суксуннарны будуреири болгаш садарын дыка кызырар, арага садар черлерии массалызы-биле хаар, «элээр чорук зоналарын» хөйү-биле тургузар, «чоинуң дүрген элээреэрии» хандырар хүлээлгелиг еске-даа хөй-хөй хемчеглерии боттандырар талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннерии кылган.

Ол талазы-биле ертек тургузарының политиказы кандыг болчук? 80 чылларда эзиртир суксуннарга ертектерии дыка бедиткеи ышкажыгай. Ол чорук болгаш эзиртир суксуинарның ажжок ховартаашкыны самогоину массалыы-биле кылыр чоруктуң чылдагааны болган.

Таарымча чок ол уржуктарны узуткаар дизе, бистии-биле ылырга, айтырыгны шиитпирлээриигe туруштү үнелезии-биле өскерiри эргежок чугула. Социал-профилактиктиг хемчеглер, кижилериң амыдыралчуртталгазының байалларын, дыштанылгазын болгаш харылажылгазын экижидериигe, оларның культуразын болгаш мөзүг-шынарын бедидериигe доктаамал кичээнгей арагалаашкынга удур политиканы эң кол черии ээлээи турар ужурлуг. Арагалаашкынның чидиг айтырын сөөлүг чылдарда черле чүү ээлээи кошкалыптарыл дээрзиигe кичээнгейии ам мөөнүээрии чугула. Чижээлээрге, эзиртир суксуннарны садарын дыка кызырганының уржуктарын ээлээдидизе, ээлээш градустуг арагаларны болгаш пиволарны бүдүрүп үндүрерии ээлээи көвүдедирии, пиво садар эки деритинген барларыиы, кафелериии, арагаиы рюмкалап садар черлериң санын улгаттырары, а ол ышкаш улуг градустуг арагаларга ертектерии ээлээи чигедирии чугула болгу дег.

Арагалаашкынга удур бүгү ажыллыг ажыктыын бедидериигe оон организастыг болгаш материал-сац-хөө хандырылгазы негеттиниг турар. А ол таварылгада арагалаашкынны узуткаарының болгаш оиу баш удур болдурбазының ниити-күрүие база регион комплекстиг программаларын ажылдап кылырын доозары, эвилел деннелиигe таарыштырыкчы чөвүлелли тургузары чугула. Черле ынчаш, ол талазы-биле кылыш болгу дег ажылдар-ла хөй. Оиу соиглаврлалышкын чок боттаидырып чорударын уе болу-ла иеген келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Найыралды ырлажылы» деп фотоэтюду.

ИХМ-ниң лараалага бөлүү дыңнадып тур

Профилактика хемчеглери алдынып турбуже, сөөлгү хонуктар дургузунда кем-херек үүлгедир чоруктарының саны база-ла хөй болган.

Июнь 12-де, дүнекиниң 00 шак 30 минута турда, Кызыл хоорайның чурттакчызы Дадаш-оол Оюндан дыңнадыг келген. Кечил-оол кудумчузунуң 9 дугаар бажыңының кырындан билдинмес кижи куруг шилдер-биле ону сөккулап турганын дыңнаткан. Шагдаа ажылдакчылары пароходство ажылдакчызы, 18 харлыг эзирик Александр Фунтиков дээрбин тутканнар. Тулуп турар үеде күш көргүзүп удуравангган.

Июнь 12-ниң болгаш 13-че кирип турар дүнеде Г. Мишанининиң бажыңының соңгазын бузуп киргеш, 3 оол «Юность» дел телевизорну болгаш 50 акшаны оорлап апарган. Оларының бирээзи 26 харлыг Р. Шаравин туттурган. Артканнарын дялеп турар.

Эзирүктер сергедир чер база куруг турбаан. Аңаа чангыс дүне эккелген 42 кижиниң 32-зи хонган. С. Доржу, М. Кол, А. Курманова дел уругларыы хары угда эккелген.

Бажыннар подвалларын, подъездилерин милиция ажылдакчылары хынаап, аңаа хонуп чыткан элээдилерни тудкан. 17 харлыг Перепечкин биле 18 харлыг Егоров эзиртер бүдүмелдер тыныш олурганнар.

Автобустарга эзирик аныяктарның саны кызырылбайн турар. Оларга хамаарыштыр хемчеглер база-ла айдынып турар. Профилактика ажылдары уламчылавышаан.

Чарлаалдар бюрозу

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Чадаананың № 6 профтехучилишезин 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 классчарны дооскан 15-тен 30 харчедир назылыг ооллары болгаш уругларны хүлээп алыр.

9 классты доосканнар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдин тракторист-машинизи, ногаа мастери, шеверлекчи-бызанчы, үлетпүр будурүлгелериниң электромонтеру.

10—11 классчарны дооскан-нар дашчы, печник, штукатуржу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатуржу-малярга — бир чыл, тудуг мастеринге — бир чыл, дипломлуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер калбак мергежилдин механизатору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирин күзээннер дараазында документилерни ап алгаш келир: директорнуң адынга биллириишкин, биличиин дугайында документ, № 286 хевирииң эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүгениниң дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

⊙

1990 чылдың июнь 29-та ажыттынар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязында чугаалажыр «Республикада кем-херек үүлгедир чоруккa удур демисел талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» деп айтырыгны белеткээринге идепкейлиг киржириниче республиканың улус депутаттарын болгаш бүгү ажылчы чонун Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумуну кыйгырып тур.

Бо айтырыг талазы-биле бодунарының санал-оналыкларны Дээди Советтиң Президиумуна болгаш Министрлер Чөвүлелинге бижип киирип азы 2-26-84, 2-10-16, 2-24-94, 3-38-21 дугаарлыг телефоннарны дамчыштыр чугаалап берип болур силер.

КИНО

ИЮНЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Серебряные трубы» (урулгарга фильм) 9.00, «Девять кругов ада» (2 серийлыг) 10.30, 13.20, 16.10, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Бронсон Ли — чемпион» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кащей бессмертный» 9.00, 13.50, «Черные ступни» 10.20, «Горький можжевельник» 12.10, «Ситара» (2 серийлыг) 15.10, 17.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как Вас теперь называть?» 12.00, «Зита и Гита» (2 серийлыг) 14.00, «Танцуй, танцуй» (2 серийлыг) 16.50, «Легенда о матери» 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чаа киночыны № 28 10.00, «Авария» — дочь мента» 11.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Хроника Сатаны — младшего» (2 серийлыг) 14.00, 16.30, «Стук в дверь» 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Как проводят каникулы Болек и Лёлек» 13.00, «Месть и закон» (2 серийлыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

ИЮНЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Конец сезона мороженого» (ПНР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Королевство кривых зеркал» 10.00, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыныды № 12 9.00, 13.40, «Ко мне Мухтар!» 10.20, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 12.00, «Белый велосипед» 17.40, «Девять кругов ада» (2 серийлыг) 15.00, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Ярость мести» 14.00, «Самрат» (2 серийлыг) 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ситара» (2 серийлыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Чаа киночыныды № 28 10.00, «Авария» — дочь мента» 11.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Хроника Сатаны-младшего» (2 серийлыг) 16.30, 19.00 шактарда.

ТЕАТР

Кызылдың уран чүүл училищезиниң театр актерунуң талазы-биле салбыры Е. Шваритың «Снежная королева» деп шинзин диплом ажылдың камгалазары-биле көргүзер.

Эгелээри июнь 17-де 12 шакта.

Көдээде спорт

ЧЕР БҮРҮЗҮНГЕ ЫНДЫГ БОЛЗА

Чон ортузунга күш-культураның массалыг чоруун чедип алыр талазы-биле районнуң спорт комитединиң чорудуп турар ажылының дугайын чоокта чаа СЭКП Өвүр райкомунуң бюрозунга кол айтырыг кылдыр чугаалажып көргеш. Бо айтырыгны райком бюрозунга чедир чугаалашкан чангыс ол факт безин районнуң партия организациязының ону кайы хире чугулалап көрүп турарын хереченилер турар. Чер бүрүзүнге ыңдыг болган болза деп бодал башка киреп-дир.

Өвүр районда спорттуң 15 федерацияларын, оон даргаларын бадылаан. Үк федерацияларның ажылын эки удуртуп турарларны демдеглевес арга чок. Оларга хол бөмбүүнүң (даргазы Э. А. Ондар), хөстуг хүрештин (В. М. Достай), шыдырааның (К. С. Ооржак), аът чарыжының (Ш. С. Куулар) федерацияларын хамаарыжыр.

Күш-культурага болгаш спортка массалыы-биле 2300 өөреникчин, 1117 аныяктар, 800 ажыг албан-хаакчылар болгаш ажылчынар хаара тутунган. Оон иштинде ССРЭ-ниң спорт мастерлери 13, РСФСР-ниң спорт мастерлери 8, спорт мастеринге кандидаттар 30 кижи бооп турар. 1300 кижи спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге 1, 2, 3-кү разрядтарлыг. Бо дээрге 8 муң ажыг чурттакчылыг улуг эвес районга багай эвес көргүзүглер-дир.

Өвүрнүң төлээлери Орлан Монгуш биле Евгений Монгуш хостуг хүреш биле самбога ССРЭ-ниң чыңды команда-зының составынга кирип, делегей чергелиг спорт мастерлери деп атты чедип алырының оруун ажылдап алганы күш-культурчуларга болгаш өөрүн орар спортчуларга эки салдарлыг болур ужурлуг.

Уругларның спорт школазы 1981 чылдан эгелеп ажыттынган. Ында 6 тренер ажылдап турар. Үк школаның салбырлары Солчурда (тренери Кан-Демир Монгуш), Торгалыгда (Сергей Мартна), Саглыда (Василий Кара-Сал), Чаа-Суурда (Олег Дамбажык) багай эвес ажылдыг. 1988-1990 чылдарда 96 мөгени доостурган, оон иштинде бирги разрядчылар 23, массалыг разрядчылар 73.

Өске районнарга бодаарга, спорттуң массалыг чоруу Өвүрде дээре дээрзинге бодум бүзүрээн мен. Ындыг турбуже, өвүрүүлер ону ам-даа четпес деп санап турар. Ынчангаш спорт комитединиң даргазы Алексей Базыр-оолдуң адрезинге шүгүмчүлелдер бо-ла дыңналы бээр. Алексей боду районга спорттуу сайзыралын алыр дээш кызып ажылдап турар кижи болду. Ынчалзадаа аңаа чамдык удуртукчулар, уругларның спорт школазы, ДОСААФ-тың район комитеди, профэвилелдер чогуур дуза катпайн турар. Шала дем чок болуп турар. Спорттуң еске хевирлеринге бодаарга, чадаг-терге чарыжы, коньки, мячилиг хөжөй, футбол, чиик атлетика, туризм, стол теннизи хөгжүлле албайн турар. Бо бүгүнү сайзырадырынга чаңгыс-ла спорт комитединиң даргазы четтикпес, еске хөннити организациязарының деткимчези, боттуг дузазы херек. Дарга боду ча адарын, бокту сайзырадырының хемчеглерни ап чорудуп турар.

Совхозтарда бар бөдүүн хевиринң стадионнарын хүн бүрүүн ажыглалынга киирер соруга салдынган. Ол дээрге оон-моон чыгдынып турган, кылып алган стадионнарның ээн турбазы ышкажыл.

Бюрога болган саналдардан совхозтарның администрациязы биле ажылчыннарның керээзинге спортту киирерин чедип алыр деп турары онзагай болду. Бо үүл моон мурнунда канчап кижи бажың-а кирбейн чораан чоор? Спорттуң массалыг болуруң чедип алырын бүдүрүлге планнарының күүселдези-биле чергелештир көөр дээнин черле солун-дур.

Спорт комитединиң даргазынга автомашина тып бээр деп бюрога база чугаалаштыр.

Өвүр районда удуртукчу даргаларның-даа, аңаа ажылчыннарның-даа күш-культурага болгаш спортка хамаарылгазы өөредилиг болгаш мактанчыг-дыр!

Кодур-оол ОЮН.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ХОСТУГ ЭРГЕГЕ ЧОРААШ-ЛА...

Мээң ачамны Седип Бугажыкович Тюлюш дээр. Ону 1944 чылда бөлдинмес чылдагаан-биле тудуп хоруглаан. Дамчыыр үүгаадан «контр» дээш тудуп аппарганы билдингеп. Кеземче хоойлузунуң 58 үүлү-биле шиттирген дел чүвени сеелүнде дыңнаан мен. Чогум каш чылда, канчаар шиттикеш база билдинмес.

Ачавыстың тудуп аппарган соонда, хөреңгизин база хавырган. Улуг-Хем кожуунуң прокуроруторган Чолдак Маскыр биле Ийи-Тал сумузунуң шүүгү даргазы Шиниң-Карбы баштаан чезек кижи келгеш, малмаганывысты, эт-севивисти хавырган. Малывысты Ийи-Тал сыргага аппарып садыпкан. Шүүгү даргазы турган Шиниң-Карбы ам бистиң аравыста чок, а прокурор тургаң Маскыр бо хүннерде Эрзинде чурттап чоруур деп дыңнаан мен. Бистиң хөреңгивис хавырып турда, хөрген кижи Чамбаа Сандыевич Түлүш Ийи-Талда ам-даа чурттап орар.

Ачамны агарткан дугайында документ бижикти Ийи-Талче ачамның адынга чорударга, бижих биске четпээн. Оны алган, көрген кижи тывылбаан. Ачавысты агарткан деп дыңнааш, хавыргаң хөреңгивисти эгидеп бээрин дилеп, билдириишкин чорударывыска: «Хөреңги хавырган дугайында документ архивтеривиле чок» — дээн харыы келген. Оозун бодаарга, бистиң мал-маганывысты ийи-талдылар аңаа-ла үлежип алган хевирлиг. Ачамны чогум кайы чылда агартып каанын биске-даа билдинмес.

Ам бодумнуң чурттап эртжен амыдыралымны бижикселим. Ынчан Кызылдың № 2 школазынга өөренип турдум. Ачамны тудуп бажыңнаан соонда, меңи школадан үндүрген. Корум-чурум-даа үревээн мен, өөредилгем-даа эки турган. Ынчан Улус чырыдыышкын яамызының сайыды турган Лопсаннаара баарымга: «Ачаң хоруглаттырган-дыр. Аваң чаш оолдары-биле арткан, аваңга барып дузалаш» — дээш чорудупкан. Ажыы-биле чугаалаарга, «контр оглуу» дээш школадан үндүргени ол-дур ийин. Оон эгелээш, кижилериниң хоран болган аксын дыңнап, «контр оглуу» диртип, бактың багын көрүп чоодум. Кижилериниң бак караан көрүп чораш, ийи чаш дүңмаларым — Хүргүлек биле Чижит-оолду азыражып өстүрүштүм. Хүргүлек ам «Өөк» совхозта ажылдап турар. Чижит-оол «Х Улуг хурал» совхозка ажылдап турган, озал-ондакка таварышкаш өлген.

Чүртталгамда өөрүшкү-даа көрбейн чордум. Чоок хө-дүүма, төрел чон безиң кижиден дескелээр боор чораан. Оон кедерезе, хоп-иүгүл, меге медээ тарадыр, кижиниң кызымак ажылынга адаргаар, «контр оглуу» чүге ыңда ажылдадып турап чүвел дээш баар. Оозун бодаарга, репрессия чылларында чон ортузунга шын эвес сурташ ажылын дыка нарын авга-биле чорудуп, чонну сургап, өөредип турган хире.

Ачамны хоруглаанының чылларааны Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң чоок төрели кылдыр санаан деп бодаар мен. Өске ара-ттар-биле бир демей, ачам ажыл, амыдыралынга кымыак чораан. Кара-Бүдүүнүң Хавак-Адаа деп черге тарап тарып, сиген кезип амыдырап чорду...

Совет чазактың, Коммунистиг партияның ленинчи ёттур көрүүшкүнүүнүң, эде тургустунуушкунуун, ажык-чарлыг чоруктуң ачызында ындыг чүдек, бужар нүгүлден, хоран ышкаш аас-дылдан алырлып, эктивис бедик, хөрээвис хостуг апардывыс.

Бо чылдың октябрь 5-те № 120 «Тываның аныяктары» солунга М. Дуюнгар материал бижиди. Ында Ховалыг Чайлынович Нурсаттың «Мемориал» ниитилелдиң хуралыңга чугаазын шын-дыр деп деткиир мен, Чүге дизе Нурсат ол үеде партия обкомунуң бухгалтери турду. Коммунист кижи чүпенин үг-шиин, ужур-чөвүн билир-ле ыйнаан.

Репрессияга таварышканнардан хереэн эрттиргеш, хосталып келгеннер бистиң аравыста бар болганда, оларны ынчан кымнар, канчаар байысаан, чүнү нүгүлден шамнап, дүрүмге таарыштас кандыг шаажылал кылып турганын сактып, парлалга дамчыштырчонга дыңнадыр болза деп күзээр мен.

Чаңгыс дилээм бар: СЭКП Тыва обкомундан, репрессияга таварышканнарны истеп, хынап турар комиссиядан дилээрим болза, ачамның билдинмес чылдагаан-биле туттуруп хоругдатканының соонда, хавырткан мал-маганының, эт-севиниң оода чартык-чамдык өртээп оон арткан ажы-төлүнге эгидип бээриниң аргазы бар бе азы чок бе? Болбас болза, чүге?

Салчак-оол ТЮЛЮШ.
Пенсионер.
Кызыл район.

ТВ — Телевидение

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Карак чивеш аразында доктаавыт». 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Уругвайның шилиндек командалары. Италиядан дамчыдылга. 10.15 «Дайын». 6 сериялыг ураң-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдылга. 12.30—13.10 «Ye».

* * *

16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Уругвайның шилиндек командалары. 19.15 «Чылан кокпаларынга чугаалар». Хоочун чылан тудукчузу Ю. А. Орлов дугайында. 19.35 Политиктиг чугаалар. 20.05 «Ye судалы-90». «Бис болгаш экономика». 20.50 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 22.55 «Килдер». База катап Маяковский лугайында. 23.15 Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.25—23.40 Медээлер. 02.45—05.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей чемпионады. Мурнуу Көрей биле Испанияның шилиндек командалары. 9.15—9.45 Барымдаалыг телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.50 «Чугула айтырыг көдүрген интервью». Таңды районга болган болуушкуннарга хамаарыштыр. 20.05 «Аланелернин кичээнгейинге». Реклама. 20.10 Медээлер. 20.15 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.20 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.35 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Көдээниң социал нарын айтырыглары». «Амыдырал хандырылга албан черн». «Чечек» ательеден репортаж. «Кижи болгаш хоойлу». Медээлер. 21.10 «Саян эдээнге кежээ». «Ак-оолдуң игили» көрүлге-конкурстуң киржикчилери-биле ужуражышкыл.

МОСКВАДАН

22.00 «Ye». 22.30—00.15 Н. В. Гоголь дуң чогаалдарын экранчыткаш. «Думчук».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чорукканнар». 20.20 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.35 «Чурукчу Ю. Селиверстовтуң вертикалы». 21.15 Чуваш телевиденне программазы. 21.55—22.00 Коллаж.

Вторник

ИЮНЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 «Литературжу Иркутск». 10.15—11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Камерун биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 12.30 «Ye». 13.10 Концерт. 13.55—15.30 Россияның партия конференциязының ажыдыышкыны. 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 19.15 Крис Кельми ырлазар. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 20.45 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула айтырыг көдүргеи интервью. 22.45 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.05 «Мюзикдер, мюзикдер». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Аргентинаның, Румыниянын шилиндек командалары. 9.15 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.20—9.55 Б. Няколаевтиң күүселдезинде орус улустуң ырлары болгаш романстары. 13.55—16.00 Россияның партия конференциязының ажылыышкыны.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Ч. Ондар — «Чарба, шляпа болгаш ынакшыл». Шии.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Пионержи чай». «ЦА» көргускен, түүкыдынганыл?. 20.45 Медээлер. 20.50 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 22.00 «Ye». 22.30 Улусчу аилгалар. 22.45—01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. ГФР биле Колумбияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 «Барык ынакшыл төөгүзү». Ураң-чечен фильм. 19.45 Мультфильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

Среда

ИЮНЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Молдавияның хөгжүмүүр аас чогаалынын концерти. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле АКШ-тың шилиндек командалары. 10.15 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдылга. 12.30—13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 19.15 Крис Кельми ырлазар. 19.30 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 20.45 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула айтырыг көдүргеи интервью. 22.45 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.05 «Мюзикдер, мюзикдер». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Каттышкан Араб Эмираттарның шилиндек командалары. 9.15 Барымдаалыг телефильм. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиндек командалары. 17.00 Коллаж. 17.05 «Варшаваның көге-буталары». Ураң-чечен фильм. (Польша).

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Дайынчы аддар». Чита телевидениезиниң программазы. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Тываның Күрархиининң 60 чылы». Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

Четверг

ИЮНЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем медээчизи. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 10.15 — 11.30 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландияның шилиндек командалары. 19.15 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 20.50 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 «Венала час. И. Штраус». (Австрияның ТВ-зи). 23.30— 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Швеция биле Коста-Риканың шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурун». 1-ги сериязы. 10.20 — 10.50 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 17.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. Улуг-Хем районнан социал репортаж. «Кеземче хрониказы». 19.15 «Кем-херек үүлгедиишкинин доктаадыры». Улус депутаттарының хоорай Совединиң ээлчег чок сессиязындан репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.15 Россияның партия конференциязында. 22.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Испанияның шилиндек командалары. Төнгенде — Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Бо элдептиг айдың чыгыы». Ураң-чечен фильм. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Найыралдың меридианнары. Концерт. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Египеттиң шилиндек командалары. 20.15 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.30 «Тиилекчилер». 12.30—13.10 «Ye».

* * *

16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Тиссаның ырлары». Хөгжүмүүр телефильм. (Венгрия). 20.05 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15 — 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Мурнуу Көрей биле Уругвайның шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурун». 2-ги сериязы. 10.20 — 11.20 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Саян эдээнге кежээ». 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бистиң аалчыларывыс». Даг-Алтайның театр ураң чүүлүнүң ажылдакчылары-биле ужураажышкын. 19.50 Чарлаалдар. «Немелде пенсия» деп реклама. «Кээргел чок таварыла-га».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удулар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Аваң, ачам база мен. 9.05 «Ойна, гармонь». 9.45 «Дайын». Ураң-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.55 «Бурда модең» сүмелеп тур...» 11.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.55 Эртем-тайылбырлыг кино допчуулалы. 12.55 И. Губенко режиссёрнуң фильмнери. «Солдат фронтудан чедип келген».

14.25 Чогаалчы Сергей Залыгин. 15.10 Д. Хворостовский П. И. Чайковскийниң романстарын ырлап күүседир. 15.40 Барымдаалыг телефильм. 16.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 16.55 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Улуг кижилер — уругларга». Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Москвага болуп эрткен ачы-буян чедирилгезиниң чорудуушкуну. 19.15 Делегей панорамазы. 20.00 ХТК-90. 22.00 «Ye». 22.30 Улусчу аилгалар. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 01.00 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 02.45 — 03.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Каруселъ». Ураң-чечен телефильм. 9.25 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. 1932-33 чылдар дугайында барымдаалыг телефильм. 9.55 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 10.55 «Маадырның самы». Шии. 13.15 «Чер дээш бистиң дүвүрелиивис». Братскиде экологтуг байдал дугайында барымдаалыг фильм. 14.15 «Чаалаларны өрүү. Барымдаалыг фильм. 14.25 «Совет Россия» видеоканал. 16.55 «Бистиң чурттап турар оранывыс». Режиссер М. Литвяковтуң барымдаалыг фильмнери. «Берге уруглар», «Байырлыг, авай», «Ындыг чылдактар бар». 17.55 М. Ворфоломеев — Ак-кызыл куш ужуп чораан». Телешин. 18.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.10 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.55 Кыска хемчээлдиг ураң-чечен телефильмнериниң программазы: «Суббота кежээзи», «Термометр», «Үш акша». 22.00 «Ye». 22.30 — 23.35 Дүнеки сеанс. «6 кроя дээш ревю». Ураң-чечен фильм. (Чехословакия).

Воскресенье

ИЮНЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритминг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. Уругларга дамчыдылга. 10.00 Ада-чурттуңга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиннииг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир» Альманах. 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Найыралдың меридианнары». «Иво лола рибар» ансамбль танцылаар. (Югославия). 13.50 Мультфильмнер. 14.15 «Көдээдеп дамчыдылга». Панорама. 15.30 Нептеренгей хөгжүмде чаа үүлдер. 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 19.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00 Улуг-хүн киноазы. «Чугаа дыңнавас аза». Мультфильм. «Мурнуку шын адаанда азажыгаш». Ураң-чечен фильм. 22.00 «Ye». 22.30 Мөңге түүлер дугайында бодаллар. 22.45 — 01.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 10.15 «Көдээниң социал нарын айтырыглары». 12.40 Орус чугаа. 13.10 «Содружество» видеоканал. 16.40 «Совет Россия» видеоканал. 19.10 «Планета». Делегей программазы. 20.10 «Тамчыктыг удулар, чаштар!». 20.25 Ниитя ырлар концерти. 22.00 «Ye». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.30 «Хүн кижи бүргүзүнге чырып турар». Ураң-чечен фильм. 01.00—01.50 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100 Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ораланчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ ораланчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34 98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 433. ТС—01000.

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
19
вторник
№ 138 (14338)

1925 чылда
тудуп чыткан
Өртээ 3 кез.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

12 ХУУ АРТКАН

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының коллективи чайын чайлаар чазагай оттуг черинче — Чайлаг-Хемче көжеге берген. Аңаа чеде бергенинiң баштайгы хүнеринден-не эгелээш, сүт саалазы көвүдей бергей. Саанчыларның, ижек кадарчыларының ажылын фермаңың бригадири Анатолий Иргит багай эвес удуртуп, оларның амыдырал-чуртталгазынче доктаамал киҥээнгейни салып турар.

Бирги чартык чылда ферма күрүнеге 3350 центнер сүт садар планныг. Элбек суглуг, эки оттуг черге барган сооида саалда көвүдей бергенибиле күрүнеге 3120 центнер сүттүг дүүнеге чедир саткан. Күүсеттсе чогуур планның 12 хуузу артқан. Ону бо айның сөөлгү декадазында боттандырып шыдаар.

БАЛЕТ АРТИСТЕРИ

Чайгы чылыг үеде черле ыңдыг: культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары найыралдың доңуп улам быжыглап, уран талантызын көжа-хелбээ девискээрлериниң чонунга бараалгадып чедип келир. Алтай болгаш бурят артистерни аалдарынче үдеп каарывыс билек, Фрунзе хоорайның балет училищезиниң артистери Кызылда чедип келген. Ол коллективти Айдай Шукурпекова удуртуп чоруур.

Олар башкылары-биле кады 25 кижи келген. Аалчылар баштайгы концертин дүүн Кызыл районуң «Тиилелге» совхозунуң ажыл-ишчилериниге бараалгаткан. Дараазында хүннерде олар Тожунуң совхозтарынга, Туран хоорайга, Шамбалыг, Бүрен-Аксы суурларга аалдап чедерлер.

ЧАА ТУДУГДА БАРГАН

«Кызыл» агрофирмага хамаажыр «Херел» кооперативтиң тудугжулары найысылалдың төвүзинде тудут лабораториязының кол корпузунуң тудуун доозупкан. Олар дөрт кат тудугну кыска хуусаала бүрүн тудуп, эрткен айларда багай эвес ажылдааннар.

Ам ол тудугнуң крышазын шывары артқан. Орта удавас шеверлекчилер четкилеп кээр.

Баян-оол Монгушка удурткан тудугжуларның бо коллективи чал черже — Кызыл районуң Элегес-Аксы суурже чоруй барган. Олар аңаа ортумак школа тудуун кылырлар. Ол тудугжу коллектив чаа объектиниң таваан салып киирптер.

БӨГҮН

ДЭЭРГЕ МАРГЫЛДАА

Бөгүн хүндүскүнүң 15 шакта «Совет Тываның 5 чыл ою» стадионга Сибирь зоназының бүлгаш Ыракку Чөөн чүктүн дельтапланерлиг спорт талазыбиле маргылдаазының ажыдыышкыны болур.

Красноярск, Хабаровск, Приморье крайларның, Якут, Бурят, Тыва АССР-лериниң, Иркутск, Чита, Амур, Магадан, Камчатка, Сахалин областтарның шилиндек командалары 9 хүн дургузунда Боом ааҥга боттарының күжүн шенээнил көрүкчүлерге бүгү-ле аргамергежилин сонуургадырлар. Аэрткен чылгы маргылдаларның тиилекчили Чита областың командазы бо удаала база күштүг бадыткарын ораалдажыр. Бистиң республикавыстың командазының белеткели база-ла шыдаар.

АЖЫЛ, НАЙЫРАЛ ДОҢНАШТЫРГАН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказында бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехтиң Николай Сарыларга удурткан № 5 технологтуг эвилчээ шалыпчы ажылдап, планныг даалгаларын доктаамал ажыр күүседип келгенин, эрткен айларда чеди аҥгы сорттуг 6097 тонна даг-дүгү бүдүрерин 6108 тоннага чедиргенин, 459 мун 500 рубльдиг нормативтиг арыг продукциязын алыр тургаш, херек кырында ону 553 мун 200 рубльге боттандырганын цех начальниги Владимир Миронович Чичкевич чугаалаваш, ажылчынарның боттарына ужуражып, ажыл-ижи-биле таныжарын сүмелээн. Чөпеүндүм. Чүс катап дыннаарының орнунга, чаҥгыс катап көргени дээре дижир болгай.

Кара-Даш сыннарының эгининге деннештир бедип үне берген он дөрт кат бажыңның иштинде эптеп тургускан электри күжүү-биле чай-чапсар чок аразында харылзаалыг хөделип, даг-дүгүн рудадан сорт аайы-биле ылгап турар нарын автоматтыг дериглерни, механизмнерни, конвейерлерни, хемчээр приборларны, телевидеоаппаратураларны бо эвилчегде 49 кижи хүлээп алгаш, дүнхүн дивейн ажылдап чаҥчыскан. Оларның шуптузу тускай курстар, ортумак, дээди техниктиг өөредилге черлерин доозан аҥгы-аҥгы мергежилдиг кижилери-дир. Хөй-нитинiң ажылдарынга шупту киржип, спортчу маргылдаалар, оюн-тоглаа, дыштанылга кежээлеринде кады чоруур болгаш чаҥгызы шуптузу, шупту-зу чаҥгызы дээш туржур, ботботтарын деткижиринден ажылдан озалдаар, арага-дарыже сундулаар, корум-чурум хажыдар чоруктар дугайында чугаа болбастаан. Эки ажылы, үлегерлиг сагылга-чуруму, идепкейлиг, инициативчизи-биле өске өөрүлеп ылгалып көстүр кижилер кайы хөй. Машинистер Зинаида Байыр, Людмила Кучулар, мастер-технолог Елена Шахурина, продукция савалакчылары Александр Коҥкин, Сергей Салчык, дериглер таарыштырыкчылары Светлана Содунам, Борис Майны, оператор Елизавета Мельных, цехче руда шуштурукчузу Анна Балчын, мастер Роза Попова болгаш өскелерни-даа оларга хамаарыштырып болур. Оларның чамдыызының чугааларындан үзүндүлерни адаандан допчузу-биле киирдим.

Александр Кочкин: — Якут АССР-ниң Усть-Нера районунга өстүм. Төрүттүнген черимни сооктуң полюзу Оймякон дээр. Красноярскиниң өөнүг металлдар институдунга өөренип тургаш, «Дэл-Терезин» совхоз чурттуг Оксана дээр тыва кыс-биле танышкаш, ийнс уругларлыг апардывыс, бот-өөредилгеже шилчиттирип алгаш, мында кээп даг-дүгү савалаар машинаны башкарып тур мен. Ургуларывыс улгады бээрге, кады доозарын, маңаа ажылдаар, чурттаарын сүмелештивис.

Борис Майны: — Бай-Тайганың Шуйга ортумак школаны доозуп, шериг албаны эрттиргеш, маңаа кээп ажылдаанымдан бээр 6 чыл ажа берди. Бо аразында эш-өөрүмүң дузазыбиле үш аҥгы мергежилди шингээдип алдым. Найырал, деткимче турда, ажылдаары чиик-тир.

Роза Попова: — Адым, фамилиям орус-даа бол, авам, ачам — татарлар. Казах ССР-ниң Джтыгара хоорайга даг техникуму дооскаш, дуваалла ёзугаар маңаа ажылдаанам 9 чыл ашкан. Ийи чыл мурнунда савалакчылар мастерниге томуйлаан. Бисте 10 кижи бар. Ажылчынар Седип-оол Куулары, Александр Кочкинни, СЭКП кежигүнү Сергей Салчакты мактавас аргам чок. Эвилчегиң бүдүрген продукциязының денизи, сорттары, шынары бистин канчаар ажылдаарывыстан хамаарыжыр.

Елена Шахурина: — Красноярскиниң өөнүг металлдар институдун дооскаш кээримге, эвилчегиин технологунук эргедужаалыга хүлээп алган. Ам бо хүннерде эвилчегиң улуг мастери шелээже үйген, оон орнуң база дакпырлап тур мен. Тус черге чаҥчыгып, коллективке ижигип, ынакшылыммыны моон тып, тыва чонну төрелзинге бердим.

Улуг чурттуң аҥгы-аҥгы будунарындан келген өске аймак-сөөк кижилериниң салымчолуп кады деминг ажыл-ишче, найырал доңнаштырган. Оларның сеткил-сагыжы сеогек, кылган чүүлү бүдүнгүр. Аңаа чоруп турумда, эвилчегиин ажылы дооступ, түңнелин үндүргей. Аллы шак дургузунда 79,3 тонна даг-дүгү арыглаар планын 91 тоннага чедирген болган.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Өөрүнүң Ак-Даштааш, Кадыг-Бажылааш, малын малдап чоруптар малчыннар бар. Суг-Шалында аът баштыг баглаштыг аалда келдивис. «Төргалыг» совхозтуг чүс бежен ажыг хуналарын кадарган малчын Түлүш Сундуй-оолович Алдын-ооддуң аалы ол. Кажаа долу шээр мал кегженип чыдырлар. Ирбитейниң бо малчыны хуналарны алды чыл ажыр каларып, чылдын кандыг-даа берге үелеринден онча-менди эрттирип келген.

— Эрткен чылдын кыжы бистиниге база берге болду. Хамык малды чудатпас дээш кызымак ажылдадывыс — деп, малчынның кадайы Валентина Кыргысовна Ажы чугаазын эгеледи. Бо черниң отъ-сигени шоолуг үнмээн. Одарлыг черлер эвээш, кайдаашкыны канчаарыл деп чугаалажып турдувус. Оларның чайлаар черн серини. Эки одарлыг черлер ында эвээш эвес дээрзин билип алдывыс.

Мал чеми белеткээр үе дораан келир. Сиген кезер черлерни суггарбааже хоржок. Республиканың Наадымы база чоокшулаан. Аңаа эки түңнелдер херек. Хуналар кадарчылары кадарган малының дүүгүн кыргаш, дужаапкаш, планын база күүседип алган.

ЧУРУКТА: Өөрүнүң «Торгалыг» совхозта малчын Валентина Ажы.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Хлеб болгаш тараа продуктуларынга үүрмектеп садар өртектерни улгаттырар талазы-биле ССРЭ чазааның саналдарының дугайында

ССРЭ-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Хлеб болгаш тараа продуктуларынга үүрмектеп садар өртектерни улгаттырар болгаш күрүне бюджединиң хөренгилеринiң күсели-биле чонга акша немел бээр талазы-биле ССРЭ чазааның саналын сайгарып көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Соведи ук саналларны хүлээп алыры эвилелдекен болгаш автономнуг республикалардың күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары-биле ыяап-ла чугаалажып көөру, оларның-биле дугуржуру негеттиниң турар деп санап тур.

Ону болгаш ол ышкаш «1990 чылда ССРЭ-ниң Күрүне бюджединиң дугайында» 1989 чылдың октябрь 31-де хүлээп алынган Хөөлүну база «Херегледел рыногун турумчудуп быжыглаар болгаш өртектерге күрүне контролюн хүштелдирер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган доктаалын барымдаалап көргеш, 1990 чылда чугула хереглелдиг бараанналарынга, оон иштинде хлеб, хлеб-булочка кылыгларынга, макарон кылыгларынга, крупаларга, бобы аймактарга өртектер өстүрерин хорууп, хлеб болгаш тараа продуктуларының өртээн өстүрер дугайында айтырыгны эвилелдекен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Соведиттери база Министрлер Чөвүлелдери-биле сайгарып дугуружаш, оларның саналын барымдаалап көргеш, бо айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга киирип кээрин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың июнь 14.

ДЕЛЕГАЦИЯЛАР ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕРИНИҢ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Россияның партия конференциязының ажылынга киржирибиле келген РСФСР-ниң край, область партия организацияларының делегацияларының төлээлекчилер чөвүлелиниг хуралы июнь 16-да М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле эрткен. Хуралга конференцияның хүн айтырымның, ажылының чүрүмүнүң болгаш регламентизиниң дугайында айтырыларны дугуржуп чугаалашкан. Аңаа өске-даа айтырыгларны сайгарып көргеш.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ниң Политбюро кежигүнерни, кежигүнге кандидаттар, СЭКП ТК-ниң секретальлары, СЭКП ТК-ниң Россия бюрозунуң болгаш Россияның партия конференциязының белеткел комителиниң кежигүнери киришкен.

(СЭТА).

Бодалдарым, саналдарым

ЧОННУҢ ҮНҮН, СҮМЕЗИН ДЫҢНААР

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур коммунистер база партия кежигүнү эвестер-даа солуннар арынарынга боттарының сагыш-сеткилин өөрүп чоруур айтырыгларының дугайын бо-ла бижиир-дир. Оон соруглазы болза бистиң удуртуп баштаар даргаларывыс ынчаар-мынчаар ажыллаар болза деп сүмелеп, дуза кадарын-на бодап турар деп, бодаар, мындыг кижидир мен.

Шынап-ла, күш-ажылдың хоочуннары, ажылды холду-биле кылып чораан кижилер — Ф. Сегленмей, Д. Шактар, М. Шыырап база Е. Куриосенко-даа черни ажыглаар, мал-маганны өстүрер, тараа тарыыр дугайында боттарының санаалдарын бижигледи. Ол сүмелер, болза, кайы-бир ажылагайның удуртукчуларына дорт хамаарышкан. Ол авторлар кылыр чүве тыппаанындан саазын «шокарлай» бербээн-не болгай. Амгы эде тургустунуушкунга киржир дээш күзели-дир деп билир мен.

Мен бодум Бай-Тайга районуң Хемчик-Бажы чурттуг кижи мен. Ол черимниң эрткен орунун ам кээп улгады бергеш, сактып олур мен. Малчын чон чүве. Шаанда Хемчик-Бажынга № 10 арбан турган. Аңаа хамаарышкан араттарның малы: ниитизи-биле 10 мун чеднп турганын архив документилерден-даа көрүп болур. Ам Хемчик-Бажынга малчыннар коллуунда чүгле чайын баар апарган, я чугаалаар мен. Че, ол-даа канчаар, машина-техника четпес черлер ыңдыг-ла-дыр. А Бай-Тал суурдан ырак эвестe Ак-Терек деп чер бар, шуутла Хемчик уну. Шаанда аңаа тараа тарып турган. База-да арык-бугалыг. Орта ам чазын, күзүн аалдар турар апарган. Одар. Ынчалза-даа Өөрүнүң малчыннарының үлегери-биле кезек черни кажаалаш, суггарыш, орта база-ла меде тарып ап ажыглаза. Ол чоок-лавыда хөй кыштаг бар. Малга кол чүве база-ла болгай: кажаа-хораа, сиген.

Хемчик-Бажында ешку бригадазы эрткен чылын көргүзүглер талазы-биле республикада эң дээре коллективтиниң бирээзи болган. Эки-дир. Өөрүүр мен. А ол коллектив кышкы, чайгы-даа одарларны чүге каап турарыл? «Бай-Тал» совхозтуң директору Чурунай Хертек районда ажыл-агыйлар улуртукчуларында бодалдыг угаап чоруурларның бирээзи деп билир мен. Совхозунуң чону ону Тыва АССР-ниң улус депутадынга сонгуп алды. Бүзүрел улуг. Ол чорук аңаа чаачаа чүүлдерни дялеп тывырын, ажылгыр болуурун хүлээнирип келген. Бир янзы ажыллаар, арга-курлавырларны ажыглаар. Ийе. Тывынгыр-сагынгыр болур.

Бай-Тал суурнуң дужунда Мешкен-Хөл бар. Шык-шынаалыг. Аңаа шаанда муң-мун янзы-бүрү куш, хөөредип чугаалаарга, чазын, күзүн кижидаа удутпас турган. Ам одар чок. Төтчеглекчилериҥ боомогузундан корткаш дезипкен. Бир-тээ, черлик куштар оон чораан болганда, азырал куштардан аңаа, ол хөлге азыраза. Тергиин-не.

Аҥга бар. Өдүректери, кастарны-даа Кызылда садып турар-дыр. Чазын садып алгаш, чайны өттүр азыраш, күзүн садыптар, ол-ла-дыр. Аңаа хөй чем-даа херек чок болгу дег. Чүге дизе шаанда муң-мун янзы-бүрү ҥуштар ол хөлге, оон шынаа-шыгынга канчаа амыдырап турганнарыл, кым оларга чем белеткеп берип турган деп? Ол хөлге балыктан база өстүрүп болбас деп бе? Ында бодунуң байланнары бар, өөрү улгаттас-даа, бир янзы балык ийин ол. Ында, Мешкен-Хөлдүң он талазында, Доора-Даг баарында Балыктыг-Суг деп чер бар, хөлче бичии суг кирип чыдар, ону ынча дээр. Куш балык эъдин база чиир. Ынчангаш балыкты өстүрүп болур. Мен-не бодаарымга, шортанны аңаа черле салып өстүрзе ажырбас.

Ол хөлдүң ыңдыг аргаларын ажыглаар болза, хөй чарыгдал-даа үмес. Чүгле ажылды эгелеп алыры-ла билир. Ажылдаар улус тыпты бээр. База бир курлавыр бар: Хемчик-Бажында Улуг-Белдир деп черде пөш эъдерик. Оон тооруун ажыглаза. Пөштүг черлер Чоон-Хемде, Чинге-Хемде, Алдыы-Үстүү Чээк-Ойларда-даа бар. Төтчеглекчилерден ону камгалаш, «Бай-Тал» совхоз шак ол байлакты ажыглаар үжурлуг. Аңаа база кандыг-даа чарыгдал үнмес. Пөштүг аргалар Алдыы-Үстүү Ажыктарда база эъдерик. Ажыглаар чүве болза, байлак-ла оран.

Амгы үеде солуп, сеткүүлдерден номчуурга, хурал-суглаларга тараачын ажыл-агыйны хөгжүлдер деп турардыр. Бистиң Тывага-даа ындыг-ла-дыр. Чогум ол канаш ажыл-агыйыл ынчаш? Тывага ону арат ажыл-агый деп дээр турар. Мен бодаарымга, шаанда тыва улустуң көшкүн болгаш хуу өзу-биле чурттап чорааны-ла ышкаш-тыр. Бир эвес ол ажыл-агый мээң бо билип турарым ышкаш болур чүве болза, Хемчик-Бажы ол йнн, аңаа-ла мал-маганны өстүрер, ындыг күзелдиг улуска одарлардан, хонаштардан чөпшээреп бээр, совхозтуң малчыннары ол девискээрлерни эки, четче ажыглавайн турар болгай.

Совхозтуң сарлыын кадарбышаан, хүүзүнда хөй ешкүлүг улус «Бай-Тал» совхозта эвээш эвес. А чер, ынчу дугайында хоойлулар үнгенде, ындыг арга-биле ажылдаксаар улус эвээш эвес. Эрткенбарган төөгүвүс-түр, тыва кижилерни мал-маганындан чарганы, ам болган көөрге, дыка-ла улуг социал чазыг болган деп билир мен. Ам бистиң аныяктарывыс мал-маган ажаан азыраарын эки билбес. Бодап көөрге, тыва ааттар мал-маганның ажыл-чаҥын кайы хире эки билир тургандыр че? Чылгы мал чаваналай бээрге, ону ашактар боттарыла эмнеп алыр ышкажыгай. Тарааны эмни эрттир хөйну чигеш, ишти хевээрен инекти кандыг ийик? Шивегей-биле яштын деже идиптер. Ам дээрге малчыннар зооветинария талазы-биле өөредилгени база эртип турар. Билип шыырак апарган.

Мээң бо санал-бодалымны төрээн черимде «Бай-Тал» совхозтуң, ында кээп Советтиң күүскомунун удуртукчулары, мал-чер ажылының специалистери база ында чонум — ажыл-ишчилер гүү деп көөр ирги? Хоочун кижиниң сүмезин чугаалажып көөр дээш, чонунуң чыыжын чыгаш, чаа шагның арат ажылагыйын хөгжүдүп, Хемчик-Бажыңче бир аалды көжүрүп үндүрер дээн болза, сеткилимниң ханызындан дыка-ла өөрүүр-дүр мен ийин.

Дмитрий ОЧУР.
Пенсионер.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Эрткен хүннерде Съезд Дээди Советтиң комитеттерин болгаш комиссияларын четчелээр ажылды дооскан. Ында болзажок, чамдык комитеттерниң кежигүнерн чедир сонгуттуумаан. Чижээ, Кемерово областың депутаттары бо удаада Дээди Советтиң комитединге болгаш комиссиязынга бодувустун төлээлекчивисти киириштирбес бис деп медегледээн.

Дээди Советтиң Даргазы Б. Н. Ельцин Дээди Советтиң Даргазының база бир орлакчызының албан-дужаалынга Москва университединиң лаборатория эргелекчизи С. М. Шахрайны база катап саналдап киирген. Депутаттар ол саналды деткээн.

Съездиниң ажылы доостур үезинге чоокшулап келген. Ынчангаш депутаттар июнь 17-де, воскресеньеде ажылын уламчылаан. Хүн айтырыында киргеи кол-кол айтырыларны олар чугаалажып эгелээн. Республиканың база чер-чер Советтериниң улус депутаттарының статузунуң дугайында, федерацияның эрге-чагыргазының дугайында, РСФСР-ниң Конституциязында өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында хоойлу төлевилелдерни чугаалажып көөр деп дугуржулга кылдыгган.

РСФСР-ниң Конституциязында өскерилгелер болгаш немелделер киирер айтырыг талазы-биле кыска илеткелди Дээди Советтиң Даргазының орлакчызы Б. М. Исаев ылгаан. Хоойлу төлевилелдиниң кол-кол айтырыгларыны илеткелчи доктаагаи. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязына СЭКП күрүне эрге-чагыргазының эргелеп башкарар органнарының ажылдыңга холгаарлап киржирилеп бүрүнү-биле ойталаашын чарлаан болгай. Ынчангаш РСФСР-ниң Конституциязының алдыгы болгаш чедиг чүүлдерни өскертири негеттиниң келген. РСФСР-ниң Коммунистер партиязы, өске-даа политиктиг партиялар, а ол ышкаш профэвилелдерн, комсомол болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларны болгаш шимчээшкиннери күрүне политиказын ажыллап кылырыңга, күрүне болгаш хөй-ниити херектерни эргелеп башкарарыңга Советтерге сонгуттурган боттарының төлээлекчилерни дамчыштыр киржир деп ол чүүлдерни чаартып доктаалырын төлевилелде саналдап турар.

Илеткелчи сонгулда системазын сайзырангайлыларының, эрге-хоойлуну быжыглаарының, конституция хайгааралын күштелдирериниҥ айтырыгларынга тодарай доктаагаи.

Илеткел талазы-биле саналоналдар янзы-бүрү болгаи. Чижээ, чамдык депутаттар РСФСР-ниң суверенитединиң дугайында декларация хүлээп алдынган төлээде республика конституциязының эге чүүлүн шуут ап каапгар деп саналды киирген. Түңнелиниде бо хоойлу төлевилелдин конституция комиссиязынга чедир ажылдап кылыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Дараазында депутаттарның статузунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан. Аңаа хамаарыштыр саналоналдар база-ла хөй болган. Бо төлевилелди чедир ажылдап кылгаш, дараазында Съездиге сайгарып көөр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Съезд ажылын дүүн уламчылаан. (СЭТА).

АЧЫ-ДУЗАЗЫ КАЙЫЛ?

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң күрүне-кооперативтиг каттыжыышкыны дээр организациялары сөөлгү үеде тыптып келгилээнин билир мен. Оон бээр 2-3 чыл болду бе? Бирээзиниҥ составында Кызылдың пиво заводу, эът комбинаттары, хлеб заводтары, Үстүү Енисейниң балык заводу база бар. Бо бүдүүлгелеп боттары директорлар, экономистер, бухгалтер-операторлар, өске-даа эвилелчилер-дир. Үк күрүне кооперативтиг каттыжыышкыны тургустунганда, оон удуртукчузу К. Ялаков мындыг планныын чонга чарлаан болгай: Гастелло аттыг паркты суг хөөлбээзите база Енисейниң ор талазында туйбу заводунуң дой ап турганы онгарлаарынга хөөлбек кылгаш, аңаа балык өстүрер бис дээн. А үе ортып-ле тур. Оозу, адаан хөөлбээ, балыктары кайыл ынчаш? Каттыжыышкынның чажарын көрүнер даан: аъш-чем кылыр бүдүүлгелерни шуптузун холга каттыштырып апкан. Кымнарның күжү-биле амыдырап болурул деп чүүлду дораанна тыва шаап алган. Өскээр чугаалаарга, сора каапгар чилиг кымнал дээрзин билгеш, каттыштырып, чагырып алган. Сактырга, чаа ол күрүне кооператив каттыжыышкыны чокка олар санаарай-даа бээр ышкаш.

Херек кырында элэп болза, үк кооператив болунга хамаарышкан бүдүүлгелерге кандыг дуза чедирипкенил? Пиво заводунуң аъш-чем кылыр бүдүүлгелерни шуптузун холга каттыштырып апкан. Ам дужүп калганы ол бе?

Чоп ол дугайын ыяк-биле алыксап турар. Кайы организмдыг арга-биле ажылдаксаар улус эвээш эвес. Эрткенбарган төөгүвүс-түр, тыва кижилерни мал-маганындан чарганы, ам болган көөрге, дыка-ла улуг социал чазыг болган деп билир мен. Ам бистиң аныяктарывыс мал-маган ажаан азыраарын эки билбес. Бодап көөрге, тыва ааттар мал-маганның ажыл-чаҥын кайы хире эки билир тургандыр че? Чылгы мал чаваналай бээрге, ону ашактар боттарыла эмнеп алыр ышкажыгай. Тарааны эмни эрттир хөйну чигеш, ишти хевээрен инекти кандыг ийик? Шивегей-биле яштын деже идиптер. Ам дээрге малчыннар зооветинария талазы-биле өөредилгени база эртип турар. Билип шыырак апарган.

Мээң бо санал-бодалымны төрээн черимде «Бай-Тал» совхозтуң, ында кээп Советтиң күүскомунун удуртукчулары, мал-чер ажылының специалистери база ында чонум — ажыл-ишчилер гүү деп көөр ирги? Хоочун кижиниң сүмезин чугаалажып көөр дээш, чонунуң чыыжын чыгаш, чаа шагның арат ажылагыйын хөгжүдүп, Хемчик-Бажыңче бир аалды көжүрүп үндүрер дээн болза, сеткилимниң ханызындан дыка-ла өөрүүр-дүр мен ийин.

Дмитрий ОЧУР.
Пенсионер.

ЧАЧЫ-ДУЗАЗЫ КАЙЫЛ?

Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң күрүне-кооперативтиг каттыжыышкыны дээр организациялары сөөлгү үеде тыптып келгилээнин билир мен. Оон бээр 2-3 чыл болду бе? Бирээзиниҥ составында Кызылдың пиво заводу, эът комбинаттары, хлеб заводтары, Үстүү Енисейниң балык заводу база бар. Бо бүдүүлгелеп боттары директорлар, экономистер, бухгалтер-операторлар, өске-даа эвилелчилер-дир. Үк күрүне кооперативтиг каттыжыышкыны тургустунганда, оон удуртукчузу К. Ялаков мындыг планныын чонга чарлаан болгай: Гастелло аттыг паркты суг хөөлбээзите база Енисейниң ор талазында туйбу заводунуң дой ап турганы онгарлаарынга хөөлбек кылгаш, аңаа балык өстүрер бис дээн. А үе ортып-ле тур. Оозу, адаан хөөлбээ, балыктары кайыл ынчаш? Каттыжыышкынның чажарын көрүнер даан: аъш-чем кылыр бүдүүлгелерни шуптузун холга каттыштырып апкан. Кымнарның күжү-биле амыдырап болурул деп чүүлду дораанна тыва шаап алган. Өскээр чугаалаарга, сора каапгар чилиг кымнал дээрзин билгеш, каттыштырып, чагырып алган. Сактырга, чаа ол күрүне кооператив каттыжыышкыны чокка олар санаарай-даа бээр ышкаш.

Херек кырында элэп болза, үк кооператив болунга хамаарышкан бүдүүлгелерге кандыг дуза чедирипкенил? Пиво заводунуң аъш-чем кылыр бүдүүлгелерни шуптузун холга каттыштырып апкан. Ам дужүп калганы ол бе?

Чоп ол дугайын ыяк-биле алыксап турар. Кайы организмдыг арга-биле ажылдаксаар улус эвээш эвес. Эрткенбарган төөгүвүс-түр, тыва кижилерни мал-маганындан чарганы, ам болган көөрге, дыка-ла улуг социал чазыг болган деп билир мен. Ам бистиң аныяктарывыс мал-маган ажаан азыраарын эки билбес. Бодап көөрге, тыва ааттар мал-маганның ажыл-чаҥын кайы хире эки билир тургандыр че? Чылгы мал чаваналай бээрге, ону ашактар боттарыла эмнеп алыр ышкажыгай. Тарааны эмни эрттир хөйну чигеш, ишти хевээрен инекти кандыг ийик? Шивегей-биле яштын деже идиптер. Ам дээрге малчыннар зооветинария талазы-биле өөредилгени база эртип турар. Билип шыырак апарган.

Мээң бо санал-бодалымны төрээн черимде «Бай-Тал» совхозтуң, ында кээп Советтиң күүскомунун удуртукчулары, мал-чер ажылының специалистери база ында чонум — ажыл-ишчилер гүү деп көөр ирги? Хоочун кижиниң сүмезин чугаалажып көөр дээш, чонунуң чыыжын чыгаш, чаа шагның арат ажылагыйын хөгжүдүп, Хемчик-Бажыңче бир аалды көжүрүп үндүрер дээн болза, сеткилимниң ханызындан дыка-ла өөрүүр-дүр мен ийин.

Дмитрий ОЧУР.
Пенсионер.

Наадымга уткуштур

ДӨРТМУҢЧУЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Оларның саны түгле 3. Олар шупту «Көк-Тей» совхозтуң Көк Тей сүт бараан фермазының саанчылары. Республика чемпиону түрган М. Н. Бородина ажыл амыдыралының аайы-биле Саян артынче кеже берген. Ооң көргүзүү 4155 килограмм турган. 1988 чылдың чемпиону Б. Д. Сат аңаа 71 килограмм чедир сагбаан. Үшкү түнелдиң челип алган М. С. Монгуш инек бүрүзүнден 1989 чылда 4056 килограмм сүттү сагган. Дөмейде дерт муң ажыг. Чемпионта 99 килограмм чедирбээн.

Фермага чеде бээривиске, кол зоотехник Галина Сагоян республика Наздымының талептиг киржикчилериниң бирээзи Махова Сереновиз Монгушту номчукчуларга таныштырарын аажок дилээн. Ынчан саанчылар кежээки саалдаже белеткеним, мал чеми шыгжаар складтан инектерге каан бээр чарба ап турда, көк халат кеткен, резинка сапогтарлыг, бичежек мага-боттуг, чугаакыр саанчы-биле ужураштывыс. Таныжылгавыс ынчаар эгелээн.

Удаваанда тергежигеш сөөрткен бичии трактор саанчылар чанынга тура дүштүү. Савалаттынган шоодайлар түдүртүнеи соонда, саанчылар сарыг-хүреҥ өнүүг автобуска олурупкаш, чайлаанче үнүптү. Чайлаг ферма төвүнден 10 хире километр черде, хөмүр-даш разрезиниң ындыы талазында ийи кезек черде турар.

Махова Сереновна-биле чугаавыс кежээки саалда үезинде үргүлүлээн. Көк-Тей фермазынга 22 чыл ажылдаан. Өскен-төрээн сууру Өвүрүүн Солчурдан 1968 чылда көжүп келген. Ол-ла хевээр ук фермаңың бут кырынга тургустунарынга, чаартынып хевирлеттинерниге үлүг-хуузун киирер дээш балдыр сыкпаан.

Аныяк-чалыы чылдарында ол аңаа ажылдап эгелээрде чүнү-даа түгле хол-биле кылыр турганын сактып чугаалай-дыр. Кажаалар безин хиреликг: эргижирер баксыраан, өл-шык, тар-дыкпыш.

Ам ол үе-биле бо хүннерни канчап деңнээр боор. Делгем, чырык, чылыг кажаалар инек саап иженип, үндезин чаартылгаларның хереҥзии болуп ажылдап турар.

Инекти кыжын, чайын-даа электрилиг саалдада тургускан. Ферма республикада мурнакчы коллективтерниң одуруун баштавышаан, улам сурагжып бар чыдар. Күш-ажылдың культуразы экижээн. Инек саар чер арыг-силиг, эмге-сескелиг. Хожудакгай ажылдап турарлар чок болган. Ол бүтүге дагдыныкчы саанчы Махова Сереновнаның хууда үлегери улуг рольдуг. М. Монгуш өскелер-биле бир дөмей шимченип, хөделип турар ышкаш-даа бол, ажылдың дуржулгазы ниити чедишкинден уҗукталып дөстелир деп санап турар.

Коллективте кижи дугайында сагыш тоолашкын конгуле, толаран келген. Ферма ветеринарлыг ийи кызыл коптораның аланкы кавынга столовая доктаамал ажылдап турар. Чаа туттунган бажында кызыл-булуң эки дериттингеп. Эмнелге пунктузу ажылдап турар. Ооң эргелекчизи ажылчыннарның хан базымшкының хынаары-биле кызыгаарлаттынмас, өске-даа аарыгларны шинчип, эмнеп, ажыктыг аргасүмезин берип турар. Бичии чаштар ясли-садикке хүнзээр. Чурттадга тудулгары немешпишаан. Шак мынаыг хевирлиг чаартылгалар Махова Сереновнаның маңаа ажылдап келген чылларының иштинде элээн хөй болган дээрзи билдингир-дир. Ол бүгүге ооң сеткилги ала-чайгаар өөрүп келир. Чангыс черге доктаамал ажылдаарга алдар, хүндүткелдиг болбазының аргазы чок. Ылангыя саанчы кижиге инек бүрүзүнүң ажыл-чаңын ылап билип, өөренип албаска, хөй сүт алыры бергедей бээр.

Бистиң чугаавыс Сарыг-Моюн биле Сүлүгүг-Калчанны саап турда үргүлүлээн чүве. Ол инектерин эргеледип чассыт. пышаан, фермазының дүүнгү, бөгүнгү төөгүзүн, кады ажылдап турар эштериниң, удуртур даргаларының дугайында чай кадында хөөреп каап турду.

Ооң чугаалааны ышкаш амыдыралдың маны дүрген, чакгыс черге таптап турбазыла шыңныг. Чоокта чаа совхоз төвүнге беш айны түнээн байырлыг чыскаал хуралынга шалыпчылары шаңнап-, мактаанын саанчы дыннатты. Махова Сереновна бызаа-биле шаңнатканынга ажаок өөрүйдүр. Аңаа аныяк инек кадарчызы Чечек-оол Ховалыг мырыңай аът-биле шаңнаткан.

Махова Сереновна саап турар инектерин мактап, чаптай бээрге, арыг-шырайы артындала аныяксыл, өөүр-чырык ышкаш көстүр болду.

— Инектерим аразында «артистерим» база бар — дээш, мал чеми каап бээр херекседче айытпышаан, тайылбырлайдыр. — Мал чеми салыр таваккa чип чыткан чарбазы төне бээрге, ону ээлери, бистер, өөрү көдүргеш, долгандырыптарывыска, инек саап турган черин каапкаш, өске талазынче үне бээр боор чүве болгай. Чамдык кажар инектер бистиң хол-биле дескиндириптер ажылчысты думчуу-биле эптиг коңчуг ийип үндүрүпкеш, саар үезинде турар черинден үндүр кылаштаашаш, чем салган тавакты думчуу-биле дедир итпишаан, дедир-ле демги туруужунга дескинип чедип келир. Ол тырыкыланып чорда, чем салыр тавак чарба-биле дола бээр. Мээң инектерим илби-ширилиг чүве ышкаш, ындыг угланыыг малдар болдур ийин.

Дуржулгалыг саанчы инек темнии эмнелеп эки этсин хөй сүт бергин дээш эргеледип турда, дужунда бирээзи багаа малынга кылыктанган, хыйлаң-даа чай кадында эскердим. Бир эдлчегде харыы угда ийи аппаратка ийи инек саарын көрдүм. Баштайгы сарала инектиң сүдүн саалда аппарадын адырган кударга, баалыңныг демир-хууң түгле долбады.

М. С. Монгуш пенсияже үнерде баштайгы дөртмүнчуларның одуруунче кирип, чаагай исти салгалынга артты-рып каан. Ооң өстүрүп кижизиткени тос уругларының бирээзи Катерина авазының соон истеп, ол-ла ферманга саанчылай берген.

Иешкилериниң чурттап турары интернационалчы суур түгле бо хүн-биле чурттавайн турар. Чоокку келир үеде саанчы бүрүзү дөртмүнчү клубунуң кежигүнү апаар. Толуг-догаа, бай-шыдалдыывыс элбек сүттен, эттен хамаарыкгыр. Баартактар кыры куруглаан садыгларывыска кол чүүл ол ышкажыл. Чогум-на ооң ужурунда олар найысылал Кызылдың чанында ажылдап, чурттап турар болгаш, кандыг негелделиг инженериниң харыысалгазын эки билип турар. Көргүзүүлер турумчаан. Ферма эрткен беш айларда сүт саалдазының планын ажыр күүседкен. Саанчыларның ортузундан М. С. Монгуш мурнуку одуругда хевээр.

Мен бодап көөрүмге Махова Сереновнаның амыдырал, ажыл-херээнде не-херээженнин чоргааралы, аас-кежик долу илереттинген, бүрүн бадыткаттынган. Ол тыва херээжен саанчылардан дөртмүнчуларның беднин ашканнарның башгайгызы база болур-дур. Езулуг күш-ажылга төргээрел ол эвеспе!

— Мээң амыдыралымның кокпазы узун, ынчалза-даа дорт — мен барык үжен чыл дургузунда саанчылап келдим. Бодумну шынар чок ажыл-биле, халымак чорук-биле куду көрдүрбейн, арыг-нүүр-биле ажылдаарын кызыдып чордум. Чер кырында чурттап турар бүгү-ле кижилерге шак моңу— бодуңуң херээн телептии-биле кылырың, аңаа дааскан ишти хүндүлеп көөрүн күзээр-дир мен. Бир эвес бис шуптувус мынчаар чурттаар болзувусса, хамык-ла чүве чайгаар аайлажы бээр ийик—деп, Махова Сереновнаның байырлажып турувуста түнээн сестеринге кым-даа каттыжар дээрзинге бүзүреп артым.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: М. С. Монгуш.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Көску агитация

РАЙОННАР АҢГЫ — БАЙДАЛ БАРЫК ДӨМЕЙ

Бо удазада республиканың мурнуу түгүнде ийи кожа район Эрзин биле Тес-Хемче сургакчылап үнүп турумза, бир-ле хаалгам — ынча көску агитацияның байгалы, ооң үезин негелдези-биле дүүжүп турары, ооң дээштиг чоруубиле таныжып, сонуургап көөрүү турган. Эрзин суур аэропорт, автовокзалдан-даа келген аалчызын орук ара бүгү 15 эвилелдешкен республикаларның Күрүме сүлдемдектери «үткүү алыр» чорду. Оларны аалчылар бажыңының кол кирер эжин-биле барык кожа, аразын каш-кыш метр кылдыр чыскаай тургузуп каан. Кайы республиканың кандыг, чүү-биле байбайлаан кижи эскерип, ол талазы-биле сагыш-бодалдарга алзып чорда-ла, чедип келген болур.

Ырак-чоктан ажыл-албан үжүн келген чорук кижизин баштай-ла СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң административтиг бажыңыгга келир болбайн. Көскү агитация оон ишти-даштындан эгелээр. Бо удазада Күш-ажылчы алдар тугу аңаа үжүр эдилевишаан хевээр болду. «Ажыл-иженге алдар кылдыр көдүрүптер эр, херээжен мурнакчы бүгү райондан тывылбаан бе?» дээрге, кожазында Хүндүлел самбызы чүгле олар-биле долган. Аңаа көөрде бирги каътта кижи номчуптар, билип аптар, чоргаарланыптар, деңнеп көрүптер чүүлдер хөй чорду. Албан организация, ажылагый, ат-баш, сан-чурагай...

«Социалистиг чарыштың мурнакчы дружулгазы» деп улуг кара эгенин адаанда эрткен квартадлың чарыжының тиилекчилериниң чедип алган чедишкинигерин тодаргай көргүзүүн тургаш, айтып, бижип каан. Шак ынчаар-райониуң сүт-бараан фермаларының аразында калбарган социалистиг чарышка «Нарын» совхозтуң Шолуг-Аксы сүт-бараан фермазы эң дээре түнелди чедип алганыгга өөрүп турдум. Эрткен кыжын бистиң «Шын» солуугга бо-ла фермага хамаарышпыр үнген «Эдилери шаараш инектер» деп эгелиг үүлүүе шүүмүмчүлелге коллектив тодаргай ажыл-херектер-биле харылаан, четпестерни дарый эдип, эде тургустунуп алганнарын моон тодаргай көрүп болур ышкажыл. Коллектив үш айлаң иштинде сүт бүдүрелиң 162 хуу, ооң иштинде көрүнеге садарын 142.9 хуу күүседкен чордулар. Маңаа өөрүвейн, чүге өөрүүр боор. Эр-хейлер!

Ол-ла мурнакчы дружулга булунундан районуң септелге-тудуг участогу 111 муң рубльге септелге-тудуг ажылдарын квартал иштинде кылып тургаш, ол хүлээлгезин 147 муң рубль кылдыр боттандырганын бижээн. База-ла эки саннар! Автотранспорт бүдүрүлгези планын 1,5 катап ажыр күүседкен чорду. Ол ышкаш районнуң карлаза белдиринги коллективиниң иелиптекчелери кижини өөрүтүр. Районнуң кол экономикалыг ажылы боон турар чүве болганда, ажыл-иштиг бо эң кол адырында байдал кандыгыл дээрзин база бо-ла бирги каътта астынган көскү агитациядан кижи тодаргай билип алыр. Кымдан-даа айтыртынын, шүүлеп турбас. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле боттарының мурнуунда туруп турар планныг онаалдаларын күүсеткенинер, күүсеткээнинер-даа бар-ла. Эът дужаалдазын шупту совхозтар бир денге ажыр күүседкен. Ылаңгыя Ленин аттыг совхоз белик адын сыкпаан. Оларның бо талазы-биле көргүзүү 112 хуута деп. Сүт дужаалдазынга «Чаа орук» арай «аскап» турар. 67,3 хуу дээрге болурчогуур ужурлуг 100 хуунуң чартыынган биче-ле дап дээнин ол эвеспе. Чыл планын үспес дээр болза совхозтуң саанчылары бо оът-көк үне берген чылыг чайгы шагда ийи дакпыр күжениишкинниг ажылаарлар дээрзи иле. Бо бүгүбиле чергелештир кижи барык ол-ла чангыс черге тура районнуң хойжу бригадаларының, хойжуларның, саанчыларның көргүзүүлери-биле база таныжып «четтигиптер».

Административтиг бажыңдан үнгеш, суурнуң төвүнче үглай бар чоруурга. «Чонның чаагай чоруу дээш Эрзин район 1990 чылга чедир» деп каан улуг стенд кижиниң кичээнгейин ала-чайгаар хаара тудар чорвап. Ында, ооң эге бажында районнуң эң кол бай-лаа—хой, өшкү, инек, чылгы, тебе чижектиг беш чүзүн малын өөрүү будуктар-биле үрааан. Оон-биле кожа 1990 чылга чедир Аъш-чем программазын боттандырары-биле районнуң салган сорулгазын чыыткан. Сан-чурагайлапга бүзүрээр чүве болза, айыттынган хуусаага чедип районнуң бир чурттакчызынга онаалтыр чыл саанында 64 кг эът, 250 кг сүт, 94 кг картофель онаажыр тургаа. Эрткен-дүшкен улуг, бире улус-биле ооң амыдырапга херек кырында боттанышкынның сонуургаммга, хей иеруузу чигзинер. «Бир эвес херек кырында ынаыг чүве болза, тергиин-не-дээш» дээр болдулар.

Ол ышкаш «Эрзин район 12-ги беш чылдаң» деп өске бир стеилде бижимелерни кичээнгейлиг номчуп турган, база демги ышкаш күүсеттинерни ингирнир, а чамыктарны дорый бүтпес ажыктарны кижи эскербес аргажок. Чурттапга программазында ынаыг сөстер кижиниң кичээнгейлерп: «Өг-бүле бүрүзүн, чурттаар бажың биле хандырар» Хүсөзүүн үстүнде стендилерниң эгелеринде айтыр каан чүве болганда, ол бүтвес дээрзи баш удур тодаргай. Бүгү эвилел чергелиг ынаыг суургазы ССРЭ безин 2 муң чылга чедир салып ялган болдур эвеспе. 500 олуттуг Культура бажыңын бө беш чылда тудуп, ажыглалга киирриптери берге, варын херек. Аңаа көөрде 140 олуттуг уруглар сады, автобүдүрүлгениң баазазы, колбаса цеги харын шагда ажыглалга кире берген тудуглар-дыр.

Район төвүнде Тайбын күдумчузу бичежек, кыска бол, кол, хайым күдумчуларның бирээзи. Ындыызыңдан ийикпе, ол көскү агитацияя-биле бүрүн чүмненген күдумчу. «Ажык-чардыг чорукту бадыткаар», «Экономиктиг үндезини реформа», «Эде тургустунуушкунның ийиги үе-чадазы чоруп тур», «Өөрен! Боттандыр!» деп каан хевир-көрүштүг лозуң-плакаттар ону долган. Харын барза-барза ол-ла күдумчу бажында бөгүн Культура бажыныңга кандыг кино, концерт болур чарлал чангыс өөнүг, хевир-көрүш чогу ылап. Ону көргеш, арта барып-барып район төвүнге ону эде, чаартыр кылыптар чуруктучыдыбазын кижи кайгаар. Ол ышкаш районуң Культура [illegible] штатлыг чуруктучу кижи база бар сураглыг.

Тес-Хем районуң төвү Самагалдайда Күш-ажылчы алдар тугун 100 баш төрүүр хойга онааштыр 89 хураганны онча-менди камгалаан алган «Оруккү Шынаа» совхозтуң хойжузу Чечек-оол Туматка алдаржылын көдүрген болду. 89 хураган арай өкпелеинигдаа бол, кожалары эрзинчилерге көөрде, тук алаа маңаа кезээде хос турбазын эскердим. Чүгле ук туктуг улам «өң киирген» бир чуруктучүге-ле чүве ийик, саанчы кысты, инек фермазын чураан. Бир-бир болаарга, чүгле саанчыларның ажыл-иженге турвскаадын көдүртүнер тукдаа ышкаш. Ону ынчаар чангыс талалай чуруруу та чүү кижиниң бажынга киргеи чүве.

Тес-хемчилерде көскү агитация талазы-биле кожаларынга бир үлегер-чижек боон болур чүве — мурнакчы совхозтарны, бүдүрүлгелерин, албан черлерин кижи биле алырда СЭКП райкомунун, райкүүскомнуң бажыңының эргинин артаары албан эвес чорду. Бо талазы-биле медээни даштын эртер орук аксында шилдээш, хоолаш хөлчок таптыг кылып, азып каан. Оон далаш эвес кижи райком, райкүүском аланда бир хөнадан районуң амыдыралынга дүүштүр бодунга ажыктыг хөй чүүлдерни биле алыр. Чижээ, «Профессия айы-биле тергиниер» деп «хайнак» ис аланда районда ажыл-[illegible] дүүштүр эвээ, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи. Көргүзүү самоварындан кварта ооның күүсеткеннер, хожудап турарлар карактарывыска шуужуп эрер. Шак ынчаар Алчы, Сте, амыдырал хандырылга эргелеп чижектиг у будурүлге черлериниң ажылы мактадыг. Эске оир фижиктеп сугбарылга системазы үстүнде организацияларның деңелинге чедер дизе, ажыл-чорудулгазын чүмү-биле өскертир, эде тургустунар ужурлуг дээрзин эскерер бис. Биргээр чугаалаарга, хожудангайлардан ушгунар болза эки деп түнелге кижи келир. Совхозтардан «Ганды сыны», «Кызыгаар», «О. Шынаа» эрткен кварталда элээн будурукчулуг ажылдаан болдулар.

Бир эвес цех, бригала ажыбиле алыр болза, кижинин кичээнгейин, сонуургалын ажара тудуптар сан-фактылар база хөй. Районда бүгү хөй санның хойжу бригадалардан 100 хойга онааштыр 81 хураганы, мал бажын камгалаарын 98,6 хуу күүсеткен «О. Шынаа» совхозтуң Деспен хойжу бригадазы СЭКП райкомунун, райкүүскомнуң цилчиир Кызыл тугу-биле шаннаткының ында алытган. Ол-ла бирги каътта «Дыштанар хүнүң штавы» деп эгелиг стенджижегште «Бөгүн, даарта, алыс барып чүү чүве силерни сонуургадып болуруу» дээн чижектиг чамдык чүүлдерни бижээш аскан. Чижээ, оон баарынга тура каш хонуктан тес-хемчилерге «Чалыы назыны» дээр тыва цирк бөлүү аалдан келирин, тыва, бурят, хакас хүрештерге район чергелиг улуг маргылдаа эртерин, бир эвес Ленинградтың кинонижнерлериниң институдунче дарый өөренип киржиксээр ооалдар, кыстар тыпты берзе, кандыг-кандыг документилер четчелээрин саат чок билип алдым.

Бо бүгү-биле чергелештир мурнакчы ажылдыг үлетпүр, будурулгелер, тудуг, транспорт черлериниң чарыжының түнеллерин ишти-даштындэ катаптап каанынга таарзынмадым. База СЭКП райкомунун, райкүүскомнуң удуруткучуларының, бюро, күүскомнежигүнериниң чонну хүлээп алыр хүнгери, шактарды билдинмес, «чажыт» болуп артпышаан. Ол ышкаш «Массаларның контролюнуң адаанда» болгаш «Комсомолчу прожектор» деп стендилер куруг, чыдыптар материалдар чок турары үезин негелдезинге дүүштер деп көрзе чогуур. Ол ышкаш кудумчуларда кижилерни сорук кылыптер, күш-ажылчы чаа базымнарже кыйгырыптар көргүзүг материалдары эрзинчилерге көөрде мында чок. Ол ышкаш өөрүкүүг кылаштап чораащ көөрге, ында-мында астыган лозуң-плакаттар ук албан черинниң «көрүнчүү» болбайн турар.

Районуң кижи эмнелгезининг поликлиниказының ташгында районда кадык камгалал хөгжүлдезин көргүскен диаграмма-чурук эрткен-дүшкен кижилерниң кичээнгейин хаара тудар. Чаа кылдынган бо плакаттың он-базазын дозузу безин хүнге кыланнап көстүр. Шак оон кижи район чурттакчыларынга онааштыр дээдп эртеминг эмчилер, ортумак медицина персоналы-биле хандырылгазын, чыда эмнедир аргалыг орун саиын, эмнелге албан черлерин, ооң даразында беш чылда планнаттынган өзүлдезин тода билип алыр. Бүгү корпустары барык кожа-кожа чыскаалыпкан бо улуг албан черинниң ажыл-иженин уг-шинин тодаратқан кандыг-бир өске көргүзүг материалы астыынаан. Харын СЭКП-ниң XXVII съездизинин шийтпирлерни күүседирринче кыйгыптар көргүзүг материалдары эрзинчилерге көөрде мында чок. Ол ышкаш өөрүкүүг кылаштап чораащ көөрге, ында-мында астыган лозуң-плакаттар ук албан черинниң «көрүнчүү» болбайн турар.

Районуң кижи эмнелгезининг поликлиниказының ташгында районда кадык камгалал хөгжүлдезин көргүскен диаграмма-чурук эрткен-дүшкен кижилерниң кичээнгейин хаара тудар. Чаа кылдынган бо плакаттың он-базазын дозузу безин хүнге кыланнап көстүр. Шак оон кижи район чурттакчыларынга онааштыр дээдп эртеминг эмчилер, ортумак медицина персоналы-биле хандырылгазын, чыда эмнедир аргалыг орун саиын, эмнелге албан черлерин, ооң даразында беш чылда планнаттынган өзүлдезин тода билип алыр. Бүгү корпустары барык кожа-кожа чыскаалыпкан бо улуг албан черинниң ажыл-иженин уг-шинин тодаратқан кандыг-бир өске көргүзүг материалы астыынаан. Харын СЭКП-ниң XXVII съездизинин шийтпирлерни күүседирринче кыйгыптар көргүзүг материалдары эрзинчилерге көөрде мында чок. Ол ышкаш өөрүкүүг кылаштап чораащ көөрге, ында-мында астыган лозуң-плакаттар ук албан черинниң «көрүнчүү» болбайн турар.

Кандыг-чүү-даа болза көскү агитация ында каракка көскү ышкажыл. Оон каш-ла базым черде Самагалдай көдээ Совет бажыңын кижи түгле кырында киноскээн кызыл туктан танып алыр. Мында Советтер бажыңы. Совет эрге-чагырга чери туруп турар дээр дугайында хереченээр плакат туржук, «өскүс» лозуң безин чок. «Багай үлегер-чижек баладыг» дээри ышкаш суур чыгыргазы-биле бир дөмей көскү агитацияны тоомчага албас, хайыңга какпас албан черлери хөй: ортумак, долу эвес ортумак школалар, харылзаа чери, коммунал ажылагый эргелери, ажаалга банкызы...

Бис борта ийи кожа районнарның төп суурларында көскү агитация байдалын үезин негелдезинге дүүштүр тургусканы-биле каксы таныштывыс. Моон алгаш көөрге, бо талазы-биле байдал кайы-даа районда эде чаартылганы негеп турар.

Селин МОНГАЛ.
«Шынның» корр.

ИВИ БЫШТАА

1960—1970 чылдарда бистиң ынчангы «Май 1» колхозтуң Улуг-Дагда иви фермазының эргелекчизи Ак Деверектин саналы-биле быштакты малчын өреге бүрүзү кылып, ону колхозка дужаап турду. Ооң 1 килограммының өртээ 3 руб. 50 көпеек турган чүве. Эң ылангыя Языйбан Ак, Дарыймаа Хүзенек, Ак Чылжыңай, Ак Дензиме, Ак Севине, Ак Дикенби олар 150—250 килограмм быштакты дужаап турдулар. Ол дээрге улуг курлавыр-дыр.

Ам совхозта 715 иви төрээн, ооң 50 хире хуузун саар болза, чеже хире сүттү азы быштакты ап болур-дур? Быштакты ивижилер боттары күзүн коштап экжээр аргалыг.

Ам ивини сагбастаан бис. Аныяктар быштак-даа кылырын билбес, оларны өөретпейн турар. А бригадирлер база кол зоотехник-даа ивижилериниң ажы-толу, иви сүдүн саап чораан хоочуннарның оолдары, кыстары-ла боор чүве-дир. Ивини саарга, ооң болу база янайы-даа чаш, эмнээрде-даа эптиг боор чүве. Ынчангаш бот-акшаланышкын үезинде совхозтуң ивилерин саап, ооң орулгадан алза чүл?

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

АЛДАЛАА ЧАҢГЫЗЫНГА ЧЕТПЭЭН

Мөңгүн-Тайга районнуң туйбу будурер цеги эрткен чылын республикага «диңмирээн». Эрткен чылгы чайгы сезонда ол цехке 3 миллион хире туйбуну будурген. Районнуң керегледин долузу-биле хандырып, өскелерге-даа берип турган. Ооң чажыды чүдел? Ында кандыг-даа чажыт чок. Районнуң удуртулгазы ажылдаар күзелдиг, ажылдап билир, ооң уламы-биле акша база алыксаар Кавказ чурттуг эштерни цехтиң ажылын сегидеринче хаара тутқан. Ол эштер керээ ёзугаар ажылдап киргеш, цехтиң дериг-херекселин септеп, эдиктирип, туйбуну өрттедирде болгар технологияны ажыглаан. Ол технология ёзугаар туйбуну өрттедирде түскай суугу херек чок, өрттетпээн туйбуның шаа-биле туйбуну өрттедип болуп. Оларның канчаар ажылдап турарын бистин өөренип алырывыс артык эвес болбайн аан.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынга хамаарыжыр 6 цех районнарда бар. Ол дээрге Бай-Хаакта, Сарыг-Септе, Шагаан-Арыгда, Бай-Тайгада, Эрзинде, Тожуда цехтер-дир. Каттыжыышкынының 6 цеги эрткен чылдың чайгы сезонда 1 миллион 128 муң туйбуну будурген. Оларның аразындан эң хөй туйбуну Бай-Тайгада цехке будурген — 500 муң туйбу. А Шагаан-Арыгда цех 5-ле муң туйбу будурген. Алды цех чангыс цехке канчап четпейн барганыл? Ол дугайында тайылбырлаар болза, «чептүг чылдагааннар» эдерлин бээр, оларның-биле чөпшээрешпес-даа арга чок апаар, олар шөйүлзе-шөйүлзе, чанчыл ёзугаар Саян артыыче ажа бээр. Ол дээрге цехтерде дериг-херекселдерниң эргилээнин, тоймаглаттынганы, үрелген дериг-херекселди септээрииге артык кезектер тывылбазы, цехтериң дериг-херекселин биллилии-биле ажылга ажылдап шыдаар специалистериниң ажылчыннарның бисте чогу дээш оон-даа еске.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының даргазының ораагчызы боон ажылдап, туйбу будурер цехтерниң ажылын база харылап турган Шадринцев дээрзи (бо материалды парлаарынга белеткеп турда, ол ажылындан түүп чоруй барган) ындыг тайылбырны берген. Ооң чугаазы-биле алырга, туйбу цехтериңе ажылчыннарның хей улаа солчул келгенниден дериг-херекселдиң үрелири, тоймаглаттынары хей турган, ооң кадында үрелген дериг-херекселдерни септээрииге херек артыг кезектерни заводтар шоолуг бербейн турган. Сөөлгү чылдарда артык кезектерни барык бербестээн. Эрткен чылын Кемерово хоорайда заводка каттыжыышкынның төлээлери боттары барып чораан. Ол хиреэзинде завод артык кезектер бербээн. Бо чылдың үшкү кварталында чамдык дериг-херекселдерни каттыжыышкын алыр ужурлуг, ындыг-даа болза, аңаа үлүглә бүзүрел чогун эш Шадринцев илереткеп чүве. А бир эвес кадрлар дугайында чугаалаар болза, тус черниң чуртакчыларының аразында туйбу цехтерииге ажылдап болур хире кижилер бар. Чижээлээрге, Бай-Тайгада туйбу цегииге Валерий Күжүгет улурткан бригада эрткен чылын шору ажылдаан.

А Мөңгүн-Тайгада туйбу цегииң эки ажылдааның эш Шадринцев Кавказтан келген ажылчыннарның ажылга кызымаа, техниканы эки билири, кайы-бир черден дуза кээрин манап олурбайн, боттары хөделип ажылдаары-биле тайылбырлады. Ол шын хевирлиг. Бис чугаалажып олурувуста, Кавказ чурттуг эштериниң бирээзи Шагаан-Арыгда туйбу цегии септээр дээш чүнү кылганын, кандыг артык кезектер тып алганын, кандыг дериг-херекселдерни боттары таарыштыр эде кылып турарын дыннаткаш барды. Чогум-на ындыг бот-идепкейлиг ажылдаар чорук тус чер чурттуг ажылчыннарда арай-ла чок боон турар ышкажыл. Мындыг бодал-биле чөпшээрежип-даа, чөпшээрешпейн-даа барып болур-ла ыйнаан.

Сөөлгү үеде будурүлге кооперативтери элээн эки ажылдап турар апарган. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының районнарда туйбу цехтерии күрүне-будурүлге кооперативтери кылдыр эде тургузарының дугайында айтырыгны шиитпирлээрииниң үезии чедип келбээн бе? Күрүне-будурүлге кооперативии тургузуп, туйбу будурүлгезин хөвүдедип болурунуң арга-дорулгазы Элегес-Аксында туйбу заводунда бар болгай. Төрелдешкек будурүлге болур туйбу цехтерииге ол арганы чүге ажылгап болбас деп. Завод биле чүгле чылыг үеде ажылдаар туйбу цегии деңнээн херээ бар бе деп айтырыг тургустуунуп кээр чадавас. Бир эвес туйбу цехтерии күрүнениң будурүлге кооперативтери кылдыр эде организастаптар болза, цехтериң доктаамал ээлери кооператорлар тыптып кээр-дир. Оларның саны 2-3, 4-5-даа кижи боон болгай-ла. Цехтерде дериг-херекселдиң бедик будурукчулуг ажылдаары, кышкы үеде ооң төлмаглаттынмайн кадагалаттынары дээш олар харыысалгалыг, харын-даа материалдыг сонуургалдыг апаарлар. Ооң ынай, ажыл хөй чайгы үеде, ажылчын холдар херек болза, түр када ажылдаар кижилерни кооперативтер ажылга киирип ап болурлар. Түр када ажылдаан кижилер чүгле кылган ажылының өртээн алыр, а күрүне чагыындан ажыр будурген продукция, камналга дээш шалыцны албас ужурлуг. Чайгы үеде өрттетпээн туйбуның курлавырын тургузуп, кыжын ону өрттедип, ажылды уламчылап болур. Ооң ынай кооперативтиң кежигүннери кыжын чонга ачыдуза чедирер, керээ-биле дээш түр ажылдарга кезек кала ажылдап болгай. Амгы үеде туйбу заводтарын чайгы сезонга чүгле чазын белеткеп эгелээри чанчыл апарган. Белеткеиип турда, чай ортузу чедип, хөй үе эрте бээр. Бир эвес туйбу заводтарын чайгы сезонга кыжын белеткеп ап шыдаптар болза, туйбуну апрель айдан октябрь айга чедир будурер.

«Тыва агроүлетпүр тудуг» будурүлге каттыжыышкынының 6 цеги Мөңгүн-Тайга районнуң чангыс туйбу цегииниң будурүлгези продукциязыны оода-ла чартыын безин будурүп чадап каанын деңнеп көрген, мындыг бодалдар тыптып кээр-дир. Кажанга чедир Кавказтан келген эштериниң ажылышке кызымаанга, ажылдап шыдаарынга, харын-даа оларның хей акша-төгерик ажылдап ап турарынга магалаар бис. Боттарывыс туткаш, кылыпсывысса!

Шангыр-оол МОНГУШ.

ЮБИЛЕЙНИҢ ХӨЛЕГЕЛИГ ТАЛАЗЫНДА

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурнуң 50 чыл оюн эрткен чылын шыырак байырлап эрттиргеп. Ындыг болгудаа дег. Чүге дээрге, мында 700 өөреникчиге 3 каът школа, 3 ясли-садик, район эмнелгезиниң немелде тудуглары, садыгмагазиннер, партия райкомунуң болгаш райкүүскомнуң үш каът бажыңы, чуртталга бажыңнары база стадион дээш элээн хөгжээн. Көдээ чурттакчылар чээли-биле бажың-балгатты тудуп ап-даа турар апарган. Хандагайтыже күштүг электри энергизязы болгаш асфальтылыг орук шагда-ла кирип келген. Ону таварыштыр кожа-хелбээ Моол Арат Республика-биле база харылзажып турар.

Бо бүгү эки-дир. Ынчалза-даа мугур юбилей дыка көвей чергестерни дуй алы берген дег болааш, бо материалды бижип ор мен. Хандагайтының кудумчулары тар, кызыы дээрзин маңаа келген кижи бүрүзү аскерер. Штакетниктер аразыбиле ийи шыырак кижи каржып эртип шыдавас, кудумчуларның асфальтылыг черлери сойлуп калган. Штакетник чавыс болганындан, аңаа тараан ыыш-даштың хайгаарал чок хаваннар, өшкү, хойлар дойлап каапгар.

Суурда уруглар ойнаар шөлчүгешгер бар-даа болза, ында куруг шөл кажаалаан, иштинде чүнү-даа тарываан, чүнүдаа деривээн, дазыр шөл. Хандагайтының чаа школазының девискээринде база чүнү-даа тарывааны элдеп. Ленин, Октябрь, Найырал кудумчулары онгул-чиигил, уштары тарбаган үнүгүрү ышкаш, мунгашталгаш, бир ийиниен барып үнер. Тока кудумчузундан бо чернин чурттакчызы кижи-даа болза, базыңы дилээш, чырык хүндүс безин тыплас. Чүге дээрге, мында бажыннарны чылыг суг киирер чүве дээш, хойгаштыр тутқулап каан, кажаа-херими тар, кызаа, бир бажында кижи ныткыр чөдүрер болза, еске бажында, кижи оттуп кээп болур.

Хандагайтының арга талазында Малчын кудумчузу бар. Ында бажыңнарны чурум чок тутканындан, олап машина-балгат чорбас, ыт-куш сеги долган. Суурнуң сайзыралының планы мооң мурнунда турган, ам та канчап барган чүве. Маңаа кижилер бажыңнарын туралаан черинге-ле тудуп ап турары кайгамчык. Райкүүском даргазының оралакчызы Шарбый-оол Куулар безин хуу бажының бир кудумчуну дуй тудуп алган. Ооң дайлымындан еске кижилер өттүнүшкеш, заправка чанында бажыңнар тудуп эгелээн. Өрт болза, будун суур өрттеизе хөңүү.

Суурда черлик ыттарның саны чүс-чүзү-биле санаттынар. Олар өзуп-төрүп, мал-маган тудуп чиг, харын-даа кижилерже халлаар чыгыы. Суурнуң инектериниң кададын көдээ Совет (даргазы Сахар Ооржак), коммунал ажыл-агый черя (даргазы Михаил Кошкаров) организастап чадашкан. Ооң уламындан, Хандагайты суур дириг амыдыннар девээзии болган.

СЭКП Өвүр райкомунуң чанында мурнакчыларның чуруккөрүүн шилдээш, аскан турган. Ам ол чок, чуруук-көрүктү үрээш октаткан, өңгегер хос самбыра арткан.

Суурдан ырак эвесте чевегленнің байдалы мырынай чаржынчыг. Аңаа төрелдерин ажааган кижилер човай бээр. Хөөрде бок-чам көвүдээн, төреллер хүнүң чурумнуг эрттүрери үттүндурган. Ооң кадында, кожазында «Коммунизмче орук» совхозтуң төвү Солчур суурдан «кызыл-дустаан» кижилерни база мында ажаап турар. 4-5 километр шүүлеп турарының орнунга, чоогунга — чер чедищпес эвес, чевег кылып алза та канчап баар чүве.

Байырлап, адыш часкап тура, юбилейлериң артыы талазында четпестеривисти база эскерип, оларны эдип алырының дөрт оруктарын дилээр үжүүлүг бис.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр район.

«Торгалыг» совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейингс

ЧЫЛ АШКАН, А ХАРЫЫ СУРАГ

Ындыг эгелиг чагааны Торгалыг суурдан (Өвүр) пенсионер Түвет-оол Тюлюш бистиң редакцияже бижээн. Чагаанын үзүндү мынды: 1989 чылдың майда «Шын» солунга «Алдынын алгаш, аптарзын...» деп эге-биле Түвет-оол Тюлюштуң чүүлдээр бажын дугайында хомудалдыг чагаазы парлаттынган турган. Ынчан «Торгалыг» совхозтуң директизынга, Торгалыг көдээ Совет күүскомунуң даргазынга редакциядан бижик чоруткаш, ол өг-бүлениң чүүлдээр бажың талазыбиле берге байдалын өөренип база дузалаарын, кандыг хемчег аллыганын редакциянга харыылап бээрин дилээн бис. Ынчалза-даа харыы келбээн.

Ук материал солунга парлаттынган соонда, совхозтуң партком секретары, совхоз директору-даа профком даргазы чагаанын эрин Түвет-оол Тюлюшке орта харыы бербээнин, автор база катап бо чылдың март 13-те редакцияже чагаазынга бижээн болзу. Ам оон болду аар-дараш. Эмнелгеге үй үеде чыдып турарын бижээн. Ол өг-бүлениң 8 (сес) уругларынга бажың чогундан Чаа-Суурда, Торгалыгда улус бажыңында кыштаан. Бажыңдалгат айтырыг шинтирлеттиверин идеген маңап-даа чадашкан.

Автоөвүн ийи, үгаар чагаанын алгаш-ла, редакция «Торгалыг» совхозтуң үүлекинээлиг партконтроо бижик чоруткаш, ук чагаазы фактылаанын чөптүү-биле сайгарып, ол өг-бүлеге дузалаарын база катап дилеп каан бис. Ам бо хүннерге чедир Торгалыгдан харыы сураг. Оон бээр барык 3 ай чедип турар. Чүүлдээр бажың-балгат айтырыы — кайда-даа берге айтырыг. Ынчалза-даа кижиниң турган айтырыынга биллингир-биле харыылап бээр, бети дүне ужурашкан болгай. Бээре байдалын өг-бүленге үүлекинээлиг партбюро кеңээ-биле чылдың чыдыр ужурлуг. Ындыг турбуже, «Торгалыг» совхозтуң удуртукчулары харылавас талазы-биле өзүлүг «рекорд» тургускан-дыр. Эрткен чылдың майда парлаттынган үүлге бүдүн чыл иштинде харыы-дыңнадыг бербээн.

ЭМЧИНИҢ САДЫ

Чербиҥ участок эмнелгезиниң эргелекчизи, коммунист, район Советиниң депутады В. С. Савиловту районда билбес кижи чок. Кандыг-даа ажыгның бажын билир, сагыш човангыр, ажылгыр. Эмнелгени долгандыр хериметкеш, оон девискээрин арылаткаш, шинви, чыжыргана, хадыг, талдарны олуруткан. Оларны өссеөссе ёзулуг ногаан сад болу бергеи. Оон-биле кады ында картофельди база тарып өстүрүп турар.

А школа-интернаттың чанында чылдың-на чаш ыяштар олуртур, олары орта үнмес, күс кээрге-ле калып, күргап каар. Орнунга хөй оңгырлар чыдып каар. Ажаал, суггарбаска ынчанмайн канчаар. Эмнелгеден үлегер алыр болза эки-дир.

Эргелекчи эмчиниң күш-ажылга ынаан кижи кайгаар, кайы-даа булуңунда, безин чалаарда. Кызылдан суг чорутканын бижиктиг аарыг кижилер кээп чыдып эмнедип, сегип ап турар. Оон түннели — санаалдар дептеринде бижиттинген сагыш-сеткилдиң өөрүп четтирижикин илередиштинерин.

Эмнелгеде кижилерге бээр чемниң шынарын улуг эмчи үргүлүг хынап турарындан аъш-чем амданныг, чаагай. Дүнелерде аарыг улус экжелгеңде Владимир Степанович дежурный эмчилер-биле бир дөмей, бут кырынга тура хонар. Ол дээрге оон хүлээлгези болбайн аан. Ындыг болзажок, аажы-чанының бүгү талазы-ле-дески, кижизиг, ажылгыр мынды- кижиниң мактавас, магадавас аргам чок.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Кызыл район.

Ийиги чагаа

Эргим редакция! Чагаамның харыызын чоруткаңнарга четтирдим. Ынчалза-даа силерни чырыкче үндүрер боор деп идегээн кижи мен, хомудап артым. База катап бижип ор мен. Бо хүннерге чедир төрелдерден чангыс-даа кижи эжик бакылавадылар.

Мээң оларга чаңгыс-даа багым азы буруум чок. Кижиже көрүнмээн төрелдерже чоок-шулап, эдеришкен ажыы бар бе? Оларның орнунга хары кижилер сагыш човаар боор-дур. Эмнелгеге кестиргеш, чоокта үнген мен.

Мен хөнзиг, тенек уруг эвес-ле болгай мен. Ам 46 харлыг мен. Оларның аттарын аргалыг болза адаан болза эки чүве. Мен ышкаш аарыг-човуланга чеже кижи таваржып турар чүве.

Силериҥ эки күзээшкиниҥерге четтирдим. Бүлледеҥзе хевээр мен. Төрелдерим сураг.

Кылат ТОНДУВАЙ.
Улуг-Хем район.

40 ЧЫЛ БОЛДУМ

«Шын» солунга, республиканың, районуның еске-даа солунларынга бижикчи болу бергенимден бээр 40 чыл четкен. Моңу база бир юбилейим дел санап чоруур мен.

Барыын-Хемчик районуның мурнунда «Чаа амыдырал», амгы «Хемчиктиң сылдызы» солунунга совхозтарда, албан черлеринде, организацияларда, бүдүрүлге черлеринде байдалды чырыдып, четпестерни, чедишкиннерни бижип келдим. Оның эскерген чүүлүм — «багын чүгаалаарга, бачыды арлыр» дээн ышкаш, ажыл-агыйжы четпестерни парлалгага чырыдарга, элээн дээштиг, депшилгелиг хемчеглерни алыр боор чорду.

Амгы үеде пенсионер болзумза-даа, солуннар-биле харылзаам үспейн, бижикчи херээмни уламчылап чор мен. Ынчангаш бистиң салгалывыс солуур аныяктарны бижикчиниң арга-дүржулгазынга, мергежилинге өөренип, амыралчы, ажыл-агыйжы чүүлдерни солунга бижип чанчыгарынче кыйгырар-дыр мен. Эң ылаңгыя «Сылдысчыгаш» уруглар солунунга солуп, утка-шынар талазы-биле чечен материалдардан бижип турарын сүмеледим.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЭЖИК БАКЫЛАВАДЫЛАР

Эки кижилер дугайында

«...БИЖИП КӨРҮҢЕР»

№ 4 ХПТУ чанында микрорайоннуң бөлүк чурттакчыларындан ындыг эгелиг чагаа редакцияга келген.

Бир хүн хоорайның автовокзалынган ырак өвесте турар «Восход» кафениң повары Татьяна Улар-ооловна Монгуш болгаш оон бригадазы-биле таныштым. Кафениң ишти чырык, арыг-силиг, хөй дывыжып турар кижилер-даа чок, шөлээн чемненип ап болгур.

Татьяна-биле чугаалажы бээримге, бодун Барыын-Хемчик районунуң Шекпээ сүүрга төрүттүүгеш, аңаа өзүп, оптумак школаны 1975 чылда доозаш, 1977 чылга чедир төөгөн школазынга дабоантылап ажылдап, оон соонда Читаның кооператив техникумун өөренип доозаш, ниитиниң чемненилге чемлелгиниң техник-технолог түскай эртемин чедип алган болгу.

— «Восход» кафеге улуг поварлап ажылдаа-ла чыл аштым. Мурнуала хоорайның ресторан, кафелериге чем үлээр черге, аңаа поварлап-даа ажылдап чоодум. Ниитизи-биле чемненилге системазынга 10 чыл аштым. Ажылывыс бөгө, эрткен 12 шак. Оон катынга келген кижилерни чүгле амданныг, чаагай, изиг, чаа чем-биле чемгереринден ангыда, оларга эвилең-эвилең болуур, столларны, залды, ажылдаар черни арыг тургузар болгай...

Бригадада 6 кижи. Олардан эттең чем кылыр повар Галина Павловна Дава, кассир Валентина Алексеевна Верөшагина, зал столдар арыг-силиг харылап турар Лидия Семеновна Монгуш ух кафеге ажылдаан. 10 чыл ашкан, коочуң ажылчыннар болуп.

Планны бисте айлап оналаар. Апрель айга 18 мун рубль планныг онаалганы күүсеткен, майда 19 мун рубльдиң планын 28-те күүседиптивис.

Чем ассортиментизи бисте ядыы турбас. Оны байлаашыдар дээш кандыг төөгелеп сүмелээн. Ам бо хүннерде даг-дүүнден шифер болгаш картон кылыр цехтиң долгандыр турар бойдуска салдарын шинчилээр.

«Тыва даг-дүүн» комбинаттың төп бүдүрүлге лабораториязының ажылдакчылары хоорайның кырында агаар делгемнинин хирленишкинин шинчилеп, район солунунуң ариынга экологтуг хуудусту ай санында үндүрүп турар.

Экологтуг билиглерни чон ортузунга иептередир соруглар-биле массалыг информацияның чепсектерин ажыглап, «Хемчиктиң сылдызы», «За асбест» солуннарның арынарынга эрткен чылда 16 материалларны парлаан. Коллективтерге лекция, беседаларны доктаамал чорудары чугула.

Бойдусту камгалаары, экологтуг байдалдарны экижиедери — Советтерниң дорт хүлээлгези. Ындыг турбуже, районда 7 көдээ Советтер, Кызыл-Мажалык суур Соведи бо айтырыгны чугаалашпайн келген. Районуң «Экология-95» деп комплекстиг программазын ажылдап кылган, ону ам район Совединиң ээлчеглиг сессиязынга бадылаар.

Байдал дүвүренчит, кылыр ажылдар хөй. Районуң партия, совет органнары, хөйниити организациялары, удуртукчу бүрүзү демниг көделип, экологтуг байдалды экижидер дээш практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Кижи болгаш бойдус

ЧУГААЛАШКАНЫ АЖЫКТЫГ

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң эзлеглиг бюрозунга бойдус камгалалының талазыбиле комитеттиң даргазы, коммунист А. А. Ооржактың отчёдун дыңнаш, районда тургустунган экологтуг байдалды дүвүренчиг кылып көргенин даргазында чижектер, сан-чурагайлар тодаргай бадыткаар.

Амгы үеде суурларда бөлгөш Ак-Довурак хоорайда 81 котельнаялар, печка одаар 4088 бажыңнар бар. Чүгле эрткен чылын бүдүрүлгелер болгаш организациялар 126 237 тонна хөмүр-дашты олаан, а Ак-Довуракта олаар чүүл сайгаар чер чонга 5376 тонналың саткан. Автопарктарга туран техника 7025 тонна бензинни, 9933 тонна солярканы болгаш 412 тонна масланы чарыгдаан. Асфальт кылырынга 1225 тонна мазутту ажыглаан. Чыл дургузунда агаар делгемнинге ниитизи-биле 14936 тонна хоралыг бүдүмелдер, оон иштинде 8339 тонна даг-дүүн холукчаалыг довурак-доозун, 2010 тонна ыш-бүс, 4587 тонна газ хевирлиг бүдүмелдер үнгеп. Бир чурттакчыга ондаштыр алырга, хоралыг бүдүмелдериниң хемчээли Ак-Довуракка 800 килограмм, районга 464 килограмм четкен.

Сугну хирлендирери хевээр артпышаан. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады биле сүт заводунга арыглаг тудугларының он чыл ажылдавааныңдаа чылда 390 мун кубометр хире хирленишкинерни сугну Хемчик, Көп-Кежиг хемнерже киир аксып келген. Ак-Довуракның арыглаг тудугунуң ийиги эзлээн мынчага чедир ажыглалга киирип чадашкан. Эрткен чылын 4 ажыл-агыйларның хову шөлдеринче 1700 тонна минералдыг чемнишчидилгелерни болгаш 2 тонна хоран химикаттарны төккен. Ындыг турбуже, оон дүжүтке салдары эвээш. Хөрзүнүң болбазырадырының технологиязын хажыдып турарындан оон составын баксыралын турар. Совхозтарның кайызында-даа минералдыг чемнишчидилгелер, хоран химикаттар шыгжаарынга таарыштыр кылган склатлар чок. «Дак-Терезин» совхозта оны ажык дээр адаанда октагылапкан чыткылаар.

Чурттакчылыг суурларның чанында ай-баш чок кыллыр төккен бок чыл санында көвүдел, делгем девискээрни ээлеп, хөрзүнүң хирлендирип, хат аайы-биле тарап, антисанитарлыг байдалды болдуруп, калыкшылга хоралыг салдарын чедирип келген. Даш, эле-зин, дой алыры-биле черни кайы хамаанчок үрээр, оңгырларны дескилевес, «хеммес таварылгалар хөй. Ак-Довуракта ийи орук эргелеллери (удуртукчулары Ю. П. Бычков, А. Г. Полуэктова). Кызыл-Мажалыкта туулбу кылыр «Хемчик» кооператив (даргазы П. В. Кудряшов) черни казып, оон байлаан алырга, хоойлу хажыдып турарын дем-деглээр апаар.

Районуң девискээриндеи чыл санында ортумаа биле 50 га шөлдүг 4000 кубометр мяшты кезип ап турза-даа, оңу аштап арыглаар, чаш мяштар олуртур ажылдарны чорутпастаан. Улуг-Актың бар алыры Алдың-Кангылыгга ийыткан участоктарны хынап көөрге, ашталга кыллынмааны, белеткээн ыяштың чамдыызын сөөртүп албааны илерээн. Арга-арыгларга өрттериҥ чедирип турар когаралы улуг. Эрткен чылгы 12 өрт 50 мун рубльдиң когаралын чедирген турган болза, 1990 чылдың май айның баштайгы ийи он хоногунда безин 600 га черге 10 өрт болган. Дириг амыдыралдың саны чоорту эвээжээн болгаш төтчеглекчилерниң саны көвүдээн. 1989 чылда туттурган кижилер эвээш, төлээн штрафтарның түңү чүгле 2350 рубль болганы демиселдиң кошкаан хереглээр.

Долгандыр турар бойдусту камгалаары, экологтуг байдалды экижидери — Советтерниң дорт хүлээлгези. Ындыг турбуже, районда 7 көдээ Советтер, Кызыл-Мажалык суур Соведи бо айтырыгны чугаалашпайн келген. Районуң «Экология-95» деп комплекстиг программазын ажылдап кылган, ону ам район Совединиң ээлчеглиг сессиязынга бадылаар.

Байдал дүвүренчит, кылыр ажылдар хөй. Районуң партия, совет органнары, хөйниити организациялары, удуртукчу бүрүзү демниг көделип, экологтуг байдалды экижидер дээш практиктиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

КАМГАЛААР, КАМНААР

Арга-арыг — бистиң байлаавыс. Ону кезээде камгалаңнар, камнаңнар. Арга-арыг шугумунда хөй чылда ажылдап келдим. Чамдык кижилериҥ бо байлаавыска хамаарылгазы кошкаш дээрзин көрүп келдим. Ылаңгыя чазын серемчилел чогувустан өрт дайылын бо-ла болдура бээривис чажыт эвес. Улуг-Хем ыяш ажыл-агыйынга хамаарыжыр девискээрлериҥ арга-арыгларынга эрткен чылын 59 өрт болгаш. Белдир-Кежигниң талдар, халыңнар, чыжыргана болгаш өске-даа холушкак ыяштар үнүлээн девискээрин өрт хөме алган турду. «УТКА 25 чылы» болгаш «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарның удуртукчулары Белдир-Кежигде сиген өрттениҥ турда, сагыш салбас орарын элдеп. Моон соңгаар девискээриҥге өрт болу бээрге, хамаарышкан ажыл-агыйларның удуртукчулары дораан хемчег алырынче сагыш салырын күзел артым.

Болумза хамаарышкан «Ак-Туруг», «Наймырал» совхозтарның девискээрлериҥге өрт айылы болдурбас дээш кыымдар шаам-биле хемчеглерни ап турар мен. Чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, девискээрлерин кезип, доктаамал хайгааралга алган турары дээш чорун тыл мен. Ол бүгү чамдык эки түнелдерни берип келгеи.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

Тываның эм оъттары

Чай санында школачылар, пенсионерлер аптека албан черлериниге тонна ажык үнелиг эм оъттарны чыып дужаан, медицинага шылдыр шаа-биле дузалаа көрүүп турарлар.

Ам база чыг эт чыыр үе келген. Оларны эрте частан орай күске чедир чыып болур. Күзелдиг кижилерни эм үнүштерин чырыынче аптека ажылдакчылары кыйгырып тур.

Тываның девискээрин эм оъттар-биле байлак. Амгы үеде 391 хевирнин үнүп турар үнүштериниң 66-зын эртем медициназа ажыглап турар. Ол 66 хевирнин чүгле 25-ни Тываның фармация будүрүлгези ажыглап турар. Чогум ол кандыг эм оъттарыл? Оларның чамдыызын силерге таныштырып көрейн.

Часкы горицвет чечек (чоңда адап турары — адонис, черногорка, стародубка) чүрек, хан-дамыр аарыгларын эмнээриге дузалыг. Чечектелип турган үезинде чечээн, чер кырында кезээн алыр.

Ине будүлүг арга-ыяштың үнген көк-кат чоогунда тулаа өвээнчизин (багульник) бо-ла көрүп болур. Ону грипптээнде, чүстер аарааңда, хоочурган база чаа эгелээн бронхиттер эмнээринге ажыглаар. Белеткээр үези —майынаң.

Бадан үнүш пөш, дыттыг аргалар кыдынга үнер. Ол кыш, хардан кортпас шыламык, арганы каас шинчи киирип чоруур үнүш. Оон дазылының хандызын ижин ааракаа куду олуртканда, хереэжеп улустуң уруг савазы эрозиялаанда, аас ишти ылчыраң балыглаанда ажыглаар. Эрте часын чечектелир мурнуу чарыында, азы орай күзүн үнүштүң өзүлдези соксай бергенде дазылын алыр.

Тываның чоңу кши-кулаа чагай, амданныг кат боордан эдилза, оон кады, бүрүлери эм-таң дээрзин билир. Оон бүрүлерин, кадың эрте частан чечектелгиже база кат быжын эгелээниҥден орай күске чедир чыыр.

Бүүрекке даштар тывылганда, ревматизмге улур кши-кулаанын бүрүлериниң хандызын ижер. Организмге витаминнер четпестей бергенде (авитаминоз) оон кадын чиир.

Хадын аяныг, чараш ыяш болуру-биле чергелештир, ямзы-бүрү аарыгларга удур эм кылдыр база ажыглаттынын турар. Оон мочургаларының хандызын организмден өт сарыы база садык үндүрерде ижер. Чыыр үези — апрель, май. Халыының чекпелериниң хандызын (чага) организмге айыылдыг ыжык тывылганда, бөөр, чавага, чем хайылдырар органнар аарааңда ижер. Оны чыл дургузунда чыыр, азы чок-ла болза, сентябрьдан майга чедир чыыр болза улам эки.

Тысячелистниктиң өзер черя шынаа-шыктар, арга-арыг кыдыы черлер. Оон бүрүзүниң кыдыы хензиг кестинчектерлиг, а ол кестинчек бүрүзүниң кыдын долгандыр шаараш борбактарлыг. Моңу улус шаандан тура хан агыышкының доктаадырында, балыглар эжиртиринге ажыглап келген. Оон чүгле дазылын албас дээрден башка, арткан кезектерин шуптузун чаа чечектелип турда чыыр. Чыыр үези— июнь-сентябрь.

Чамдык эм оъттар чурттаар оран-бажың чанында, огородка, садка; оруктар кыдында үнер. Оларның бирээзи—оруң чечээ (подорожник). Оон чаңгызы-ла 14 хире муң үрезинни бээр. Чылгыр, кырбаланчак үрезиниер ишек-хепке чыышынып тараар. Чечектелип турган үеде оон бүрүлерин чыыр, будуктарын эмин эрттир улуг эвес кылдыр сыйгаш, чүтажак кылдыр тарады чатказ, кургадып алыр. Оон хандызы иринниг база аңаа балыглар эжиртиринге, организмде хуулар аарыгларны соксадырынга дузалыг. Од ышкаш улуг-дырыннық чем хайылдырар чулуу «өвээжээн, азы шуут чулуу чок кижилерге база ижиртир.

Улуг чистотелди чоңда «харачыгай оъду» дээр. Харачыгай үжүп чедип кээп турда, үнүш чечектелип эгелээр, куш үжүп чоруп турда, үнүштүп чечектелири соксаар. Үнүштүң чер кырындагы кезээн чечектелип турар үеде дазылын үревези-биле камныг кезип аза сыл алыр. Оон хандызы кеш аарыгларының бажын билир.

Ийи орааның шагар-оъттуң кыдыгары хирээленчек, дуктелчек бүрүлери чүстер аарынга дузалыг. Оны шала ча, быс аңаа шагар-оът-биле солуп болбас. Июнь-июль айларда белеткээр.

Пустырник (чүрек оъду) чурттанга тудугларының чоогунга үнер. Ол 4 азыглыг дуктелчек будуктарлыг сыптыг, холдуң салаалары дег, беш аңгы калбак кезектен тургустунган калбак бүрүлерлиг хөй чыл үнер үнүш. Чечээ үүрмек, чидиг ак-кызыл өнүүг. Сывының 30 см хирезинге бүрүлери, чечек-тери-биле кады кезип алыр. Чыыр өйү—июнь-август.

Үстүнде адаттынган эм үнүштерден аңгыда, володушка, горец змеиный (змеевик), көк-кат, желтушник, кровохлебка, пижма (девятильник), мать-и-мачеха, чигар-сиген (солодка), сыын оъду (левзея), улуг оът (золотой корень), шенне (пион, марьин корень), кангы (чабрец, тимьян), чемерица дээш өске-даа эм оъттар республика девискээринде хөйү-биле үнүп турар. Оларның эм шынары, үнези үнүштериниң чыыр чурумун, үезин, шын кургадырын сагып белеткээриниден улуг хамаарылгалыг. Үнүштериниң сыптарынга, чечектериге, бүрүлериге чечектелип турда, кат-чимизинге шуут быжа бергенде, дазылдарынга орай күзүн үнүштериниң чер кырындагы кезээн чечектелип турар үеде дазылын үревези-биле камныг кезип аза сыл алыр. Оон хандызы кеш аарыгларының бажын билир.

Ийи ораның шагар-оъттуң кыдыгары хирээленчек, дуктелчек бүрүлери чүстер аарынга дузалыг. Оны шала ча, быс аңаа шагар-оът-биле солуп болбас. Июнь-июль айларда белеткээр.

Пустырник (чүрек оъду) чурттанга тудугларының чоогунга үнер. Ол 4 азыглыг дуктелчек будуктарлыг сыптыг, холдуң салаалары дег, беш аңгы калбак кезектен тургустунган калбак бүрүлерлиг хөй чыл үнер үнүш. Чечээ үүрмек, чидиг ак-кызыл өнүүг. Сывының 30 см хирезинге бүрүлери, чечек-тери-биле кады кезип алыр. Чыыр өйү—июнь-август.

Үстүнде адаттынган эм үнүштерден аңгыда, володушка, горец змеиный (змеевик), көк-кат, желтушник, кровохлебка, пижма (девятильник), мать-и-мачеха, чигар-сиген (солодка), сыын оъду (левзея), улуг оът (золотой корень), шенне (пион, марьин корень), кангы (чабрец, тимьян), чемерица дээш өске-даа эм оъттар республика девискээринде хөйү-биле үнүп турар. Оларның эм шынары, үнези үнүштериниң чыыр чурумун, үезин, шын кургадырын сагып белеткээриниден улуг хамаарылгалыг.

Тыва кинога хамаарыштыр бодалдар

БҮГҮ ТАЛАЛЫГ ӨӨРЕНИП КӨӨР

Тыва кинону тырттырып үндүрер деп турары өөрүнүүгүдүр. Кажан кинону экрандан көөрүвүскеге, утка-шынары Тываның төөгүзү-биле үүлдеш, бойдузувусту тода көргүскени, аът-хөлдүү, өөлернин дериг-херекселинин аянныындан, артистернин чугаазы тода, арыг тыва дылывыс дыңналыр болза, ынчан сагыш-сеткилге өөрүнүүр болур.

Баштайгы уран-чечен кинону тургузары берге болбайн аан. Ынчалза-даа бо сайзырангай үеде кызар, чүткүүр, ажылдаар болза, эки түңнелди чедип ап болур. Кино кылып үндүреринге хереглээр 500 мун рубльди чыырда, түр када оон-моон (шыырак совхозтардан, организациялардан, кооперативтерден) өйлеп чээп алгаш, чогуур түңге чедирип ап болур. Ол чыылданы кинога киришкен кижилерге база хөлезилеп алган малга, дериг-хереккелге киришкиреп болганда, шупту идепкейлиг болганыныс дээре. Кино шынарлыг-ла болур болза, баштайгы удаала (ере төлээри-биле) 1 билеттиң өртээн 1 рубль дээрдаа болза, будун Тыва көөр дээринге бүзүрээр мен.

Кол-ла чүве Свердловскиден кээп кино тырттырып үндүрер кижилерни таптыг уткуп алгаш, кегелделиг, чөптүг чугаалажып түргаш, дутуржулга-керээни кылып алыры. Кады ажылдажылганы маргыжыышкын чокка, улуг сонуургал-биле коруудары чугула. Кинону өөнүг плёнкага тырттырарын баш удур чугаалашкаш, чедип алза-эки. Маңаа хөй акша үзе-даа, дериг-хереккелди болгаш өске-даа үүлдерни культура одагларындан түр када дузаламчы кылдыр халаска киирштиргей. Ылаңгыя хепти.

Кино тырттырар үени эвээш кылып тупары шын эвес. Ол чуду-каралап каапгарыныи аяны эвес ирги бе? Режиссёрларның, сценаристерниң ажылының түңнелин көрүп тургаш, үени доктаадыр эвес бе? Культура ажылдакчыларыныи болгаш чонуң сүмелериниде кайы чогаалды кино кылырынга шилип алырыл дээр айтырыг база тургустуруп турар. «Алдан-маадырларыны-даа», «Ханныг истерию-даа чон сонуургаар деп бодаар мен. Бир эвес алдан-маадырлар дугайын көргүзер дизе, байларыны Кыдаттаи, Моолдан эккелген камның шерини ыяап көргүзер апаар. Ынчан, ол үениң бооларын кайыын тып алырыл? Кино болган соонда, боолар даштап турар ужурлуг. Азы шуптузун чалыг, селемелиг, чыдаларлыг кылдыр көргүзер бе? Ол үеле чактыыр боолар турган бе, азы соонда тыптып келген бе? Бо-ла бүгүнү сүмележип, шинтпирлеп алза эки.

Кино ойнап кылырда, оон амыдыралчы чоруу дериг-хереккелдеп база улуг хамаарылгалыг деп бодаар мен. Ыяш — чуртувустуң байлаадыр. Ол үнелиг материалды чөптүг ажыглап, 1-2 улуг чараш тыва өгден, (кинога байларга, эрткен чүвени канчаар, бай-даа болза тыва кижилер-дир) аптара, үлүүрден (бо үеде шкаф ышкаш кылганындан ангы) Кызыл хоорайда кооператив ажыдып алган аныяк оолдар, кыстарга чагыза кандыгыл? Ус-шевери, мергежээни шыырак кижилер-дир. Хөгжүм-шин театрынга болгаш келир үениң Тыва киностудиязынга улуг дузаламчы болгай. «Киргизфильм» киностудиязының чагыы-биле «Чингис-Хаанга» дыка улуг чараш өгнү кылып бердилер. А боттарывыска чоонган бис. Наадымнарга, Шагааларга-даа тип каан тургай-ла. Черле ынчаш тывынгыр, чогаадыкчы болуп, национал чоргааралга үндезилеттинген хөгжүлдеже хере базар үевис келген. Чонның хей-аъдын көдүрбес болза, сайзырангай үеже үүткүлүүг ажыллаар, амыдыраар күш кайыын келирил?

Тыва кинога тыва уксаалыг, узак чоруктуг, бедик эвес дурт-сынныг аъттарны тырттырза деп бодалым бар. Кожа-хелбээ Моолда чурттап турар тыва чонувустан дуза-даа дилеп болгай бис. Мөңгүн-Тайга, Ак, Алашта кара баштыг, дессе дег кудуруктуг тыва хойлардан база кириштирзе. Чүгле дилээм, кинону тырттырып турда (сөөлүүде-даа) тыва хойну өзөй бербейн көрүпер. Бир эвес баштайгы кинону кылыры болдуна берзе, дараазында чылдарда хоочун чогаалчывыс К.- Э. Кудажының «Ыржым бүлүң» деп чогаалын-даа кино кылып болгай, кожа-хелбээ моол өөнүктер-биле кады ажылдажылга кылып, С. К. Токаның «Хомду дайыны» деп номунга үндезилээн кинону үүге кылып болбас деп. Тываларның маадырлыг чоруун көргүскеи кинога кончуг, тааржыр чогаал.

Ада-чурттуң дайынынга киржип, тайбың амыдырал дээш чаныш-сыныш чок демисешкен эки турачыларывыска тураскаатткан кино кылыры мырынай-ла чугула деп бодаар мен.

«Тывафильм» киностудиязыны чоорту тургузуп болурунуң айтырыын база бодаза.

Валерий ХУУРАК.
Улуг-Хем район.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ГВАРДЕЙЖИГЕ ТУРАСКААТКАН

Таңды районнуң ССРЭ-ниң 50 чыл аттыг совхозтуң Алаак суурга кудумчу байырлалы болган. Ону совхозтуң партком секретары С. Ш. Ооржак ажыткаш, улус депутаттарының Межегей көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы П. Е. Усковка сөс берген. Ол Межегей көдээ Советиниң күүскомунуң шинтпирин ёзугаар Зеленая кудумчузуң эки турачы Сотпа Чыржаапаевич Оюнга тураскаадын адаарыныи дугайын чыылганнарга таныштырган. Дараазында ССРЭ-ниң Журналистер эвиделиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң телерадио күркомунуң улуг редакторлуу Д. Е. Ендаңга сөс берген. 1941 чылдың июнь 22-де, гитлержи Германия ССРЭ-же халлаан үеде, Сотпа Оюн үүгле 21 харлыг турган. Ынчалзажок, ол Кызылдың каттышкан школазының эмчи салбырыныи үшкү курузун дооступ. Таңды кожуунуун улус судунуң секретарынга, оон соонда Кызыл хоорайның улус судунуң даргазынга ажылдап турган.

Сотпа Оюн 1936 чылда ТАРЭ кежигүнүнге кирген. Бодунуң чангыс чер-чурттугларлы Таспын-оол Оюн, Санчат-оол Оюн, Седен-оол Оюн, Шойлаа Оюн болгаш өскелербиле кады ССРЭ-же халлаан фашизмни чылча шавары-биле эки турачы болуп, фронтуже чоруур дээн баштайгыларыны бирээзи болган. 1943 чылдың сентябрьның бирии мурнуу чарыында Сотпа Оюнуң бодуңуң холу-биле бижээн Тыва АССР-ниң Төп күрүне архивинде кадагалаттынын чыдар документтинии Д. Е. Ендаи чыылганнарга таныштырган. Ында мынчаар бижээн: «Мен, Сотпа Оюн Чыржаапай оглу, 1920 чылдың майда Тыва Арат Республиканың Таңды кожуунунуң Межегей сумузунуң № 4 арбанга, Алаакка төрүттүнгүм. Ангы байдалым ядыы арат. Националым тыва. Эртем-билиим — дооскан ортумак. Кызылдың каттышкан школазының эмчи салбырыныи үшкү курузун доостум. 1936 чылдан бээр ТАРЭ кежигүнү. Өөчүү-хөреңгим (ада-иемнин) 14 баш бода, 39 баш хой, ешкүлүг. Ажылдап турар албан-дужаалым — Кызыл хоорайның шүүгү даргазы. Өг-бүлелиг. Кадайым Долзат Оюн, оглум Володя ийи харлыг. Кадайым ам сааттыг кижи. Ачам Хүрээ Оюн (сөкүү алам). Авам Баакай Оюн. Дунмам Белчээ Оюн. Бажың адрезим: Кызыл хоорай, Элезин кудумчузу № 18. Тыва Арат Республика».

Сотпа Оюнуун фронтучу амыдыралының үезинде болган база бир төөгүге артып калган архив документизин бар болган. А ол дээрге 1943 чылдың октябрь 13-те. Тыва Арат Республиканың эки турачы отрядының нам организациязының бюро хуралының протоколу.

Олурушканнар: бюро кежигүннери: Байыскылап, Кечил-оол, Белекей, Сат, Севил, Дыртык-оол, Тежээкей.

Дыннаары: Намга киреринң күүзээн гвардейжи дайынчы Сотпа Оюнуун биидиришкинии дугайында эш Баймскылаанын информациязы:

Таңды кожууну. Межегей сумузу № 4 арбан. 1920 чылда төрүттүнген. Ядыы арат. Ангылыг. ТАРЭ кежигүнүге 1936 чылда кирген. Чыржаапай оглу Сотпа Оюнуун политиктиг биилии эки. Шериг белеткели эки. Корум-чуруму тергиин эки. Эштер Тежээкей, Севил, Сат олар Сотпа Оюнуу намның оралакчы кежигүнүге кирип алырыга төлептиг деп санадаанар.

Доктаатканы: Эш Сотпа Оюнуу ТАРН-ның оралакчы кежигүнүге, 1937 чылдан бээр ТАРН кежигүнү Серен Оюнуун даашганы-биле намга 6 ай оралакчылап хүлээп алыр.

Сотпа Оюнуун адазы Чыржаапай Оюн ТАРН-ны ажылчорудулгазын катап тургузар. намның II Улуг хуралы чыылдывар дээш демисежип турган. Оюнаар сумузунга Оюн Күрселиинин баштааны революсчу бөлүктүң идепкейлиг кежигүнү. Чыржаапай Оюн 1923 чылдың чайынында Каа-Хемнин Салчак кожуунунга намның II Улуг хуралын чыылдырар дээш фурталл ажылы кылып чорда, тус черниң феодал, дужүмет идегеттери араатанзыг ёзу-биле елүргеннер.

Сотпа Оюн адазының революсчу тура-соруун салган, эки тура-биле фронтуже чорупкан. Сотпа Оюн Ковров хоорайдан тыва эки турачылар фронтуже чоруп турда, хенертен аараш, госпитальга эмнедип артып калган. Украинаның Ровно хоорайны хостаары дээш кадыг-дүшкүн тулчуушкунуун үезинде ол аңаа чедип келген. Өрттенип, хуюкталып турган тулчуушкуун шөлүнге бодунуң 31 дугаар полугун тыппайн барган. Ынчангаш оларны 45 дугаар полктуң дайынчылары кылдыр хүлээп алган. Сотпа Оюн Ровно дээш Ленинградтың Пушкин хоорайын немецтерден чайгаарга киришкен.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
20
среда
№ 139 (14339)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

РОССИЯНЫҢ ПАРТИЯ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ ЭГЕЛЭЭН

Москвага Кремльдиң Съездилер ордузунга Россияның партия конференциязы июнь 19-та ажыттынган.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң болгаш делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелиниң даасканын ёзугаар конференцияны СЭКП ТК-ның Чингине секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң Даргазы М. С. Горбачев ажыткан. РСФСР-ниң партия организацияларындан СЭКП-ниң XXVIII съездизинге сонгуткан 2700 ажыг делегаттарның бо конференцияның киржикчилери боон турарын ол дыннаткан. Россияның 200 хире коммунист ажылчыннары болгаш тараачыннары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының төлээлекчилери конференцияда чалаттырып келген.

Конференцияның хүн айтырыының талазы-биле делегаттар боттарының болгаш төлээлеп келген черлериниң мурнундан хөй янзы саналдарны киргилээн. Чижээ, СЭКП Киселев хооркомунуң бирги секретары Т. Г. Авалиани партияның Кемерово область организациязының конференциязының бо конференцияны Россияның Компартиязының тургузукчу бирги съездизи болдурар дугайында саналын дыннаткан.

М. С. Горбачев хүн айтырыының талазы-биле боон турган саналдарны түүнээш, делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлелинге база партия организацияларынга боон турган дискуссияның дугайын конференцияның киржикчилеринге тодаргай чугаалап берген. Тургустунуп кээп турган өске-даа айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлээрин дугуржуп чугаалашкан.

Конференцияның Президиумуу, Секретариады. Редакция болгаш Мандат комиссиялары сонгуттунган, хүн айтырыы болгаш регламент бадылаттынган.

Хүн айтырыында кирген кол айтырыг талазы-биле илеткелди М. С. Горбачев кылган.

Россияның партия конференциязы ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

МОСКВАДАН ЛЕКТОР

Бо хүннерде бисте төөгү эртемнериниң кандидады, Бүгүэвилелдиң «Билиг» нигитилелиниң кежигүнү О. И. Коновалюк националдар аразында харылзаалар дугайында лекцияларны номчуп чоруп турар. Бо аразында ол Ак-Довуракты, Тандының ажыл-ишчи коллективтеринге барып, солуң лекцияны номчугулаан. «Чедер» курорттуң дыштаныкчыларынга база аалдап чораан.

Дүүн ол Кызылдың үлетүр бүдүрүлгелеринге үш лекцияны номчаап, дыннакчыларның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Үүгле националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан эвес, харын амгы чурттуң экономиктиг амыдыралынга хөлбашкан айтырыгларны дыннакчылар сонуургап турар.

БОТТАҢНАВАС АПАРГАН

Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң сүт-бараан фермазы мурнуку чылларда тайга элээ тыртылып, кедээр чайлаглаар турган. Бо чылын өът-сигеннииң хову талазында чүгээр үнгенин барымдаалаш, фермаңы бо айның эгезинде Кызыл-Тей, Калбак-Саарыг ол ынчалдыр көжүргеп. Ында белен чурттаар оран-сава чок болганындан саанчылар суурдан боттаңнап чоруп турган. Суур-биле чайлаг аразы элээн ырак, ынчангаш саанчылар аай-дедир аргыжарынга хөй үе-шактыг чарыгдаар ужурга таваржып келген.

Дүүн МТМ, автопарк, контора болгаш өске-даа организацияларның күжү-биле саанчылар чурттаар чадырларны чугайлап доозкан. Ам олар боттаңнавас апарган. Оон-биле кады сүт-саан элбекшээн. Чоокка чедир Долгар-оол Долаанның удурткан фермазы хүнде 800 чедир килограмм сүт саап ап турган болза, ам 1 тонна 200 килограмм чедирип турар.

ДЕЛГЕЛГЕГЕ КИРЖИРИ-БИЛЕ

Бөгүн Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черии ус-шевер мастерлериин кылган ажылдарының, чурукчуларның база скульпторларының чогаалдарының делгелгезин ажыдар. Үк делгелге чурулга мастерскаязынга кежээкиниң 5 шак 30 минута турда ажыттынар.

Тываның уран үүлүнүң болүк ажылдакчыларының ол ажылдарының делгелгезинге киржири-биле РСФСР-ниң Культура министерствозунуң чурулга уран үүлүнүң начальныгы И. Б. Порто, РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң кежигүнү, баштаар черииң ус-шевер-дузалал уран үүлүнүң талазы-биле секретары Г. И. Ларышев, «Росизопропаганда» директору Т. В. Горлова олар дүүн Кызылда чедип келгеи.

Аалчыларны Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииң төлээлекчилери уткуп алган.

«Шынга» чагаалар

СЕРИИН ЧАЙЛАГЛАРДА

«Мурнакчы» совхозтуң сарлык, чылгы, хой бригадаларының малчыннары Шашпаал артта, Шүй бажында, Узун-Хемде, Сайлыг-Хемде, Чараш-Дашта, Моңгүлекте чайлаглап турарлар.

Өг-бүле керээзи-биле эртикеи чылдан бээр ажылдап эгелээн дуржулгалыг хойжулар Дарыг-Хөө Серея-оол, Кызыл-оол Хомушку, Арбай-оол Хертек болгаш оон-даа өскелер серииин оът-сигеннер тайгаларда кадарган малын эки семиртип ап турарлар.

Совхозтуң дирекциязы чайлы үеде малчыннарга таарымчалыг бүгү-ле үүлдерии кылган. Аъш-чем, ядик-хеп-биле хандырган. Зооветспециалистер малчын коданнар аразынга үргүлчү аргыжып, оларга боттуг дузаны чедирип турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

БЕШ МИЛЛИОН ЧЫГЫЫ

Улут-Хем районда өшкү ажыл-агыйлыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң бо чазын кыргаан дүүгүн Оренбург хоорайда чөөктен аржыыл болгаш өске-даа улут өртектиг нарын кылыглар аргыыр фабрикага дужаагаш, ээп келдивис. Олчавыс 4.918.675 рубль болду. Эрткен чылын дужаагаи дүктен 1.519 мүң рубль ажыг орулга алдынган.

Чоокта чаа организастаттынгаш, дораан-на чаштыс эвес миллион орулгалыг кылдыр бут кырынга туруп келген ажыл-агый моон соңгаар-даа улам хөгжүүр.

Март КЫРЛЫГ-КАРА.

Наадымга уткуштур

ОРТУЛУКЧЕ КӨВҮРҮГ БОЛЗА...

Чаа Шагаан-Арыг хоорайдан ырак эвесте, Улуг-Хем кыдыында, мурнунда районуң бүдүрүлге комбинады турган черден каш-ла метрде хөй-ле өглер, кажаалар турар. Ол болза Түлүш-Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы салбырының сүт-бараан фермазыдыр. Ында саанчылар 13, кадарчылар 6 кижи. Коллективти Анай-оол Ынзак удуртуп турар, үчётчиги Семен Мижит-оол. Саап турар инектери 307. Оон мырыңай чаа 12-ни дужаар ужурга таварышкан.

— Чартык чыл доостур чыгаан, коллективтиң көргүзүглери кандыгыл, кымнар Наадымга киржир аргалыгыл? — деп, бригадир биле үчётчиктен сонуургадым.

— Беш айларның планын ажыр күүсеткен, бо айда арай кирелиг үүге дизе аарыг болганындан 12 инекти дужаагаи. Ол черле сүт саалдазынга, ындыг болганда, ону садарынга салдарлыг. Ынчаарга-даа мурнуку күрлавыр-биле планны шыдаар боор бис—деп, олар тайылбырлады.

Ажылдың чедишкини кижилерден хамаарыжыр. Бо коллективте Мария Балган, Кызыл-оол Санзай, Татьяна Монгул, Мөңге Бора-Тараа дээн ышкаш дуржулгалыг саанчылар бар. Бир эки үүл болза, мында школачы уруглар база келерин, үгбаларын солуур саанчылар болуп, дыштанылга үезинде ажылдап турар болду. Татьяна Начын-оол чоокта чаа контроль саалдаиын түнелинден алырга, мурнакчыларның бирээзи болуп шылгараан. Ол ышкаш Аяна Дашкыл-оол, Саша, Света Кенден үгбашкылар база бар. Ол эки-дир. Ажыл дээрге салгакчыларның күжү, мергежилиниң ачызы-биле улам бурунгаарлаар, экижир-болгай.

Чогум саанчылардан Людмила Сынчаа биле Серея Кара-кыс Наадымга баар боорлар дээрзин учётчик чугаалады. А мөге хүрежии шупту барып көөр, директор автобус аазаан.

Кышкы турлаандан ферма май 6-да көжүп келген. Ам ортумаа-биле хүнде саалда дыка көөдээн.

Инекке ам хүнде эртен-кежээ немелде чем кылдыр 1 килограмм чарбаны берип турар. Кара-оол Самдан баштаан кадарчылар саар инектерин кежээ 9 шакта үндүртеш, эртен 6 шакка чедир каларар.

— Одар-ла кызыы. Оон ангыда, кандаашкын болган. Мындыг. Үстүвүсте Хайыракан салбырының фермазы бар. Кедээ талавыста сиген шелүүдеп, Анай-оол Ховалыгович хомудап чугаалады.

Ферманың дужунда чадан талдарлыг ортулук чатты бергеи чыдар. Суг сыык турда, инектерин ынаар кежирип, аңаа кадарып тургаиар. Ам суг терениээн. Ынчалза-даа өөренген инектер ынаар эштип кеже бээр. Өът ында эки. Ортулуң делгем-даа. Улуг-Хемниң адырыы калбак-даа эвес. Карак-биле көөрге, 35—40 метрден эртпес хире. Ону көргеш, одар кызыы деп чугааны дыннаш, бригадирден аңаа, ол адырыкка понтон көвүрүгден кылдыртып алза дээрзин чугааладым.

— Харын аан, болур чүведир ийин—деп, Анай-оол Ынзак хараадалын илереткеш, бистиң дужувуста чатты бергеи чыдар ногаан ортулукче көөдү.

Бо-ла берге өйде ёзулуг курлавыр, одар ол-дур. Шынап-ла, аңаа понтон көвүрүг кылыр болза түү шоолуг чарыгдал, күш үнер деп. Ортулуктарның өът-сигеии кайы хире болур ийик. Бо дугайын совхозтуң улузу чүге бодавайн турар чоор? Бо материалды номчаап, сагыжынга кирер боор деп идегеп, мону, бригадир-биле чугаавысты, мында киидим. Одар солуштурар болгай.

Бир кол үүл болза, сүттүң шынары. Кыжын сүттүң үскүрү харын мырыңай 4 хуу чедип турган. Ам 3,8 хуу. Негелгеге бүрүн дүгжүп турар.

Күрүнеге сүт садарының планынга киириштир чамдык малчыннар боттарының хуудаинээнден сагган сүдүн дужаап турар. Чижээ, Татьяна Монгул, Анай Дашкыл-оол, Мөңге Бора-Тараа олар хүнде 10—17 килограмм сүттү дужаап турарлар.

Хуузунда малындан сүттү дужаганы дээш, оон өртээнге үүлге акша-даа ап болур, күзүн мал чемин-даа алыр. Тупалаанны билир.

Арыг-Бажы фермазының чайлаанга чорааш, үүлерни четпес деп көргенивисти ыыттавайн баар болзувусса, шын эвес ашаар. Саалда аппаратарының кырында дээвирдаа, шывыг-даа чок. Бо чорук, бир талазында, сүттүң шынарынга салдарлыг. Чаъстыг хүнде канчаарыл, сүт-биле чаъс холужа бергейле! Оон ангыда инектиң оргазындан дамдылаай. Сери ыяап-ла херек.

Ийиде, малчыннарның көргүзүглерии хүн бүрүде бижээш, көскү черге, самбырага бижээш, азып каан турар болза эки-ле ав? Наадымга кярер эрге дээш чарыштың канчаар чоруп турарын үүгле кыдыраашка бижип каарга, таарышпас ийин.

Бистиң бо эскериглеривисти ферманың бригадири, совхозтуң база салбырның-даа удурткудары чөп-түр дээр болза, бир хемчеги алыр боор деп идегедивис.

Седен ХЕРТЕК.

ҮУРУКТАРДА: мурнакчы саанчыларның бирээзи Кызыл-оол Туматович Санзай; сагган сүттү дужаап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде

Июнь 18-те Съезд ажылын уламчылаан. Эртенги үеде депутаттар чамдык айтырыгларны чугаалашкан соонда Россияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы албан-дужаалга саналдаткан **И. С. Силаевке** берген. Илеткел кылып тура, ол чазактың келир үедеги ажыл-чорудулгазының программазының эң чүгүлэ, эң принципиалдыг угланыышкынналарының дутайында чугаалаан.

Республиканың чаа чазаанга онза нарын сорулга салдынган деп, И. С. Силаев чугаалаан, ол дээрге Россияны, оон экономиказын амгы кризистиг байдалдан үндүрер арганы бээр кындыр хемчеглерни боттандырары-дыр. Ол дээрге билдиглиг болгаш ылап бодап кылдынган, оон-биле кады үндезин болгаш соңгаарладыр арга чок политикадыр. Боданыр, санап түңнээр болгаш шенелделер кылыр үе шуут чок. Ындыг политиканы боттандырарынга арганы РСФСР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында хүлээп алдынган декларациязы берип турар.

Чазактың ажыл-чорудулгазының эң чүгүлэ угланыышкыны ССР Эвилелиниң составында Россияның бот-догуинаан күрүне болур экономиктиг бот-тускайлаң чоруун ёзулуг хандырып турар ажылагый механизмнин ажылдап кылыры. Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилеп Совет Федерацияны бо чылдың төнчүзүнге чедир чаартпас болза, ол айтырыны шиитпирлээри болдунмас. Керээ болза республикага оон черинге база байлактарынга, бюджеттиң орулгаларынга өнчүзүн бадыткап тургузарын дамчыштыр экономиктиг бот-тускайлаң чоруун магадылаар, а ол ышкаш хөгжүлдениң дең-дессизин боду таарыштырарынга республикага бүрүн эргени тыпсыры болур. Бо таварылгада ССР Эвилели биле Россия Федерациязының аразында хоойлужудулга база күүсекчи эрге-чагырганы ылап аңгылаары чугула.

Девискээрде турар бүгү бүдүрүкчүлерге экономиктиг хостуг чорукту тыпсыры чугула деп, оратор уламчылаан. Администрация-ведомство чагыргазындан үнер, организастыг структураны боду шилип алыр эргелерии хоойлужудар херек.

Көдээ ажыл-агыйның болгаш үлетүрүнүң экономика талазы-биле хамаарышпас бүдүрүлгелериниң бот-боттарының аразында харылзаалары көдээниң, районнарның, хоорайларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниге оларның ниитти сонуургалынга үндезилеп, үндүрүг системазын, кадыкланган социал программаларны боттандырарын, тус черниң хоойлуларын шиитпирлээри сагыырын дамчыштыр тургустунар ужурлуг.

Чазактың болунуң ажылчорудулгазын кылып эгелээри чугула айтырыг болза, келир чылдың эгезинден рынок харылзааларынче улус ажылагыйын киирериниң механизмин ажылдап кылыры болур деп, ол чугаалаан. Ону амдыгаштан эгелеп кылыр херек, чүге дээрге чүгле экономиктиг хостуг чорукту тыпсын турар эвес, сан-хөө, валюта болгаш материал-техниктиг курлавырларыны база иемей берип турар-дыр. Рынокче шилчилге талазы-биле хөй-ле саналдар бар. Чамдык экономистериниң ажылдап кылганы «500 хүн» деп чижеглээн аттыг программазы соңуургалды болдуруп турар.

Ол программаның боттанышкынын дүргедедирде чогуур хоойлужудулга актыларын белеткээри болгаш хүлээп алыры чугула деп, илеткелчи санап турар. Экономиктиг реформаның кол үүлдери болза, үндүрүг политиказы, өртектер, сан-хөө база материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртынган күрүне чагыы, даштыкы рынокче бот-тускайлаң үнер чорук база даштыкы фирмаларга иштики рынокту ажыдары.

Чоокку үеде шиитпирлээр айтырыгларга оратор аъшчем, экология болгаш социал айтырыгларны адаан. Ында чуртталга бажыңнары, кадык камгалалы, улус өөредилгези, эртем болгаш дээди школа, бүгү российжилерниң культуразын болгаш тус-тус онзагай талаларын хөгжүдери кирип турар. Оларның эң колу —көдээни хөгжүдери. Келир Съездиде маңаа хамаарыштыр тодаргай программаны чазак киирер. Аңаа чугула айтырыглар чыыттынар.

База бир чидиг айтырыг — магазиннерде бараанарның чедишпестеп турары. Ону чедимчелиг кылдыр шиитпирлээри-биле даштыкы чурттардан бараанар садып алырынга чедир хемчеглерия боттандырар апаар бис. Чиик болгаш пөс-таавы үлетүрүнүң 300 ажыг бүдүрүлгелерии эде дериирияте элээн хөй акша-хөреңгини чыыр апаар. Чоннуң хереглеп бараанарын бүдүрүп турар коллективтерге экономиктиг идиг бээрииң бүгү хевирлерии көргүзер.

Национал тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде улуг хожудаашкынларны узуткаар талазы-биле хөй ажылдар кылдынар апаар. Ол соруглаиы боттандырарыбиле чазак национал катап тургузуушкунунуң тускай фондузун тургузар. Оон акша-хөреңгизин улус депутаттарыбиле кады сүмележип турган ажыглаар. Өске черлерден дезип көжүп келген өөбүлелерге, Афганистанга дайылдажып чорааннарга болгаш шериг санын кызырганындан халажылгаже үнген шериг албанныларга чогуур дузаламчыны көргүзер.

Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң үндезининге чаа экономиктиг харылзааларны болгаш эртем-техниктиг депшилгениң чедишкиннерии киирип турар чүве болганда эргелеп башкарылганын эрги структураларны долузу-биле чаартыры негеттинип турар. Ындыг болзажок эргидеги структураларны доп-дораан ап октавайн, а хостуг рынок экономиказынга негеттинер чаа хевирлер-биле чоорту солуур апаар. Чижээ, Күрлданның, Күш-ажыл болгаш өртектер комитединя тургузары көрүүнүп турар. Оон-биле чергелештир бичии бүдүрүлгелерни, аренда болгаш фермер ажыл-агыйларын хөгжүдер болгаш деткинр талазы-биле, антимонополчу политиканы боттандырар, даштыкы харылзаалар, рынок экономиказының база көдээни катап тургузарының болгаш өскедаа үүлдериниң талазы-биле чаа органнарны тургузар апаар.

Чазактың программазын Россияның чону деткээн болгаш ону боттандырарынга идепкейлиг киришкен турарын чедип алыры кончуг чугула. Массалыг информация чепсектериниң киржиирии чокка ол чедип алдынмас. Ынчангаш Россия боду тускай телевиденнелиг, радиолуг, солуннарлыг болур ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр «Советская Россия» солуниуң статьязынаде көөрү чогумчалыг боон болур.

И. С. Силаев түнелинде республика чазаның бөштыңы албан-дужаалды ямыдыг албан-дужаал деп саналайн турар мен, Россияны катап тургузары, чоннуң чаагай чорууи белдири, улустарның кадыы ажылдажылгазын хөгжүдери дээш эки ажилдаары, чаа шиитпирлерии болгаш аргаларны дилеп тывары кончүү чугула деп чугаалаан.

И. С. Силаев депутаттарның хөй санныг айтырыгларына харыылаан. Оон соонда депутаттар чазактың программазын чугаалажып эгелээн. Олар чаартылгаларның оожум боттанып турарын демдеглеишаан. Россияның экономиказын кризистиг байдалдан үштүп алырынче кол кичээнгейни угландырып турганнар. Чугаалажышкынын үезинде ажыктыг саналлар эвээш эвес киирип турган. Чижээ, бүгү адырларның амгы байдалын база катап сайгаргаш, кайы адырга акшаландырышкынны көөдедириниң, кайызын мурнадыг хөгжүдерин тодарадыр, чазактың программазын эде көөр. министерстволарны чаарты организастаар дугайында тодаргай саналдар киирип турган. Санал берген депутаттарныи хөй келии И. С. Силаевти Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга бадылаар деп саналды киирген. Съезд бадылаашкынныиң хөй кезиндиле ол саналды деткээн.

РСФСР-ниң экономиказын, социал болгаш культураа талаларын дүрген хөгжүдерии хандырар хемчеглерии ажылдап кылырын чазакка даасканы доктаалды түүлээп алган.

«Советская Россия» солуиу РСФСР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы болдурар эргени бадыткаан доктаалды Съезд хүлээп алган.

Съезд июнь 20-де ажылын уламчылаар.

(СЭТА).

ЧҮСТЕН 113

«Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында аныяк малчыннар Владимир Сенгиевич биле Тамара Айыыевна Маадылар-ның бо чылгы көргүзүү ындыг. Чаа-да дөрт чыл ажып чоруур стажтыг малчыннар-ооң канчап чедип алганыл? Олар кызымак, харыысалгазын билир. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алыр. Оон ангыда, мурнакчыларның дуржулгазын сураглап дыннаарындан, номчуурундан ашкыда, кожаларынга барып, өөренип, билип алыр чаңчылдыг улус.

Амгы үеде олар Дөргүн деп черде чайлаглап чеде берген. Малын хүр-менди семиртип турарлар. Удавас оларның хоюн кыргыыр, дүк алыр талазы-биле планын база ажыр күүседир аргалыг. Владимир биле Тамара Маадылар республиканың малчыннар Наадымынга киржир эрге дээш ажылдап турарлар.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Округтарның соңгулда комиссияларының киирип келген протоколдарын чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 50 чүүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы 1990 чылдың июнь 16-да болган катап соңгулдаларның түнелинде соңгуткан Тыва АССР-ниң беш улус депутадын бүрүткээн.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгуткаииар:

Голиков Василий Петровия, 1948 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинаттың шиңчилел-ажыглал бүдүрүлгезиниң начальныгы, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур, Хову-Аксының Соңгу талакы № 103 соңгулда округу.

Лукашов Василий Иванович, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң ишткы херектер министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай, Сарыг-Сепгии Барыын талакы № 70 соңгулда округу.

Маспык-оол Кара-оол Андреевич, 1936 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Бай-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, СЭКП кежигүнү, Турав хоорай, Хадың № 94 соңгулда округу.

Парамзин Геннадий Викторович, 1952 чылда төрүттүнген, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар, СЭКП кежигүнү, Ак-Довурак хоорай, Ак-Довуракты Төп № 45 соңгулда округу.

Поляков Сергей Георгиевич, 1955 чылда төрүттүнген, «Тыва кобальт» комбинатта партком секретары, СЭКП кежигүнү, Хову-Аксы суур, Хову-Аксының Муруу талакы № 104 соңгулда округу.

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 2. июнь. 1990 ч.

ОМАК-ХӨГЛҮГ ДЫШТАНЫҢАР, УРУГЛАР

ЧУРУКТА: Өвүрде Чаа-Суур ортумак школазының пионерлери болгаш эге класстарда өөренип турар уругларының башкылары-биле кады кел чорлар. Чаа-Суур школазының өөреникчилери чайгы дыштанылгазын каяа эрттирерин планнаан. Оларның хөй кезии пионерлер лагерьлеринге барып дыштанырлар.

Чайгы хөглүг дыштанылгаларда уругларның чамдыызы чайлагларда ада-иелеринге барып дузалажып, ногаан байлак арга-ыяштыг черлерге чайлаарлар. Школачыларны турисчи оруктар, кадыр даглар ажып, шапкын хемнерни кежер берге болгаш солун оруктар база манай берген.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ АКША-ХӨРЕҢГИЗИ:

канчаар чарыгдаттынып турарыл?

Солуннуң хөй-хөй номчукчуларын мындыг айтырыг сонуургадып турар: Тываның профэвилелдериниң акша-хөреңгизи кайы хирел база оларны канчаар чарыгдап турарыл? Бо айтырыгларга харыылап бээрин профоблчөвүлелдиң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи К. М. САТТАН дилээн бис.

Бо чылын Тываның профэвилелдериниң бюджеди доход талазы-биле 5 млн. 500 муң рубльге көрдүнген. Оон 3 млн. 500 муңу азы 63 ажыг хуузу профэвилел кежигүннериниң далывырындан кирер.

А артканы — бүдүрүлгелериниң культура-массалыг ажылдарын хөгжүдеринге шалың фондузунуң 0,15 хуузунган профэвилел эге организацияларынче шилчидип турар акшаларындан, ол ышкаш культура болгаш спортчу оюннарны, маргылдааларны өртектиг эртиргенинден киргең акшалардан, ВДФСО кежигүннериниң дадывырындан база ССРЭ-нин профэвилелдериниң 18-ки съездизиниң шиитпири-биле Сибирьге болгаш Ыракка Чөөн чүк районнарынга культураның болгаш спорттуң түдүг объектилерин тударынга ВЦСПС-тен Тываның профоблчөвүлелиниче шилчидер акшаларындан тургустунар.

А чыгдаллар 5 млн. 900 муң рубльге көрдүнген. Оон иштинден 2 млн. 500 муң рубльди профэвилел кежигүннериниң культура-амыдырал хандырылгазынче чарыгдаары көрдүнген. Чарыгдалларның оруглагаи көвдеп турарының чылдагаанды болза, профэвилел эге организацияларының акша-хөреңгизин оон кежигүннериниң материалдыг болгаш сагыш-сеткил сонуургалдарын хандырары-биле чарыгдырынга оларның эргелерин улгаттырганы-биле холбаалыг. Оон аразында ылгалды чыл эгезинде арткан акша-биле дуглаар апаар.

Бир эвес моң мурнунда кайы статьяга каш акшаны чарыгдырын үстүнден айтып турган болза, ам бүгү чарыгдалын акша-хөреңгизиниң шаа-биле профэвилел эге организациязының кежигүннериниң иниити ыралынга боттары шиитпирлээр апарган. Чыл дургузунда өскерилгелер туруп келзе, база-ла иниити хураага эде көөр азы профкомитетке эде көөрүн дагзыр эргелиг.

Маңаа чугаалап қлар ужурлуг бир кол чүве болза, профэвилелдериниң бюджеди адаандан, профэвилел эге организацияларындан тургустунуп эгелээр, ол акша-хөреңгиниң дыка хөй кезии оларның эргезинге артар. Бир эвес маңаа тодаргай көргүзер болза, 1989 чылдың күүселлези-биле кежигүн дадывырының 69,2 хуузу эге организацияларга арткан азы оон мурнунда чылдындан 16 хуу хөй. А иниизи-биле адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының эргезинче киргең профэвилел дадывырының түңүү бүгү дадывырның түңүнүң он хуузу болган, ВЦСПС-ке — 5,8 а профэвилел чөвүлелиниче 15 хуузу киргең.

Профэвилелдерниң область чөвүлелиниче кирип турар кежигүн дадывырының дугайында чугаалаар бодап тур мен: оон хөй кезии акша-хөреңги талазы-биле деткимче көргүзери чугула апарган профэвилел эге организацияларга, ол ышкаш республика чергелиг культура-массалыг болгаш спорт ажылдарын чоруларынга, профоблчөвүлелдин ВДФСО чөвүлелин, республиканың даймының болгаш күш-ажылдың хоочуннарының ниитилелиниң, Тыва профэвилел чөвүлелиниң «Өөрүшкү» ырыатанының уруглар клувун, эвилелдер аразының уран чогаадылга бажының акшаландырарынга чарыттынып турар.

ВЦСПС-тиң IV пленумунуң шиитпирин ёзугаар бо чылдан эгелеп профоблчөвүлелдиң эргезинче шилчип кээп турган кежигүн дадывыры ортумаабиле 7 хуузга азы 245 муң рубльге кызырылган. Ынчангаш адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарының акша-хөреңгизи ынча рубльге өзер апаар-дыр.

Профэвилел райкомнарындан эгелээш, профоблчөвүлелге чедир аппараттың шалыңы профэвилел дадывырының чүгле 8-10 хуузу болуп турар.

Бистиң республиканың профорганизациялары боттарының акша-хөреңгизин ССРЭ-нин профэвилелдер съездизиниң шиитпирлеринге, бо хүннерниң негелдеринге дүүштүр чарыг турарын эртнең отчёттуг 1989 чылдың сан-чурагайлары көргүзүп турар:

— культура-массалыг ажылдарга иниизи-биле 1 млн. 802 муң рубль үнген-боон турар, а 1988 чылда 1 млн. 706 муң рубль болган, азы 5,6 хуузга өзүлде болган.

— Күш-культура, спорт талазы-биле ажылдарга — 737 муң рубль чарыттынган;

— профэвилел кежигүннеринге материалдыг, юридиктиг дузаламчыны — 300 муң ажыг рубльге чедирген, оон иштинде чуртуң эвээш пенсия ап турар хамаатыларының хандырылгазын экижидеринге тускай санче 168 муң рубльди шилчиткен.

— Кызылда ада-ие чох уруглар бажыңынче 20 муң рубльди берген;

— көдээге культура, спорт объектилерин тударынга 1 млн. 82 муң рубль үнген.

Профэвилелдерде эде тургустунуушкун, чоннуң эргежажын камгалаар талазы-биле профэвилелдерниң ролююн улгатканы профэвилел бюджединиң амгы үеде тургустунган байдалыңче чаа ёзу-биле көөрүн, оон демократчы болгаш ажык-чарлыг болуруун негеп турар.

Айтырыңар, харыылап берээли

Чыл бүрүзүнүң эвилелиг шөлээзин бээрининг чуруму кандыгыл, дыштанырының хуусаалары чежел?

А. МУРАШКИН.
Кызыл хоорай.

— Бүгү ажылчыннарга, албан-хаакчыларга ажылдап турар черин (эрге-дужаалын) болгаш ортумак шалын төлевирин арттырбышаан, чыл бүрүзе эвилелиг шөлээзин бээр. Шөлээлер бээр эвилелиг хуусааларын администрация черинында профэвилел комитеди-биле дугурушкаш доктаадыр.

Эвилелиг шөлээзин үк будурулге черинге үзүктел чок 11 ай ажылдаан ажылчын-дaa, албан-хаакчы-даа алыр. Чижээлээрге, ажылдакчы ол будурулге черинге 1989 чылдың май 15-тен эгелеп ажылдап киргең болза, бир дугаар шөлээзин 1989 чылдың май 15-тен 1990 чылдың май 14-ке чедир ажылдаан үезинге хамаарыштыр алыр. Ынчаарга ол ажылдакчы шөлээже 1990 чылдың апрель 14-те үнер эргелиг. Дараазында 1990 чылдың май 15-тен 1991 чылдың май 14-ке чедир үезинге дургузунда ажылдаарычың шөлээзин ол чылдың кайы-даа үезинде ап болур.

Чамдык таварылгаларда ажылчын, албан-хаакчыларга ол хуусаа четпээнде шөлээ берип болурун хоойлуда айтыкан: херээженнерге саатганының болгаш божуурунун шөлээзиниң мурнунда азы ол шөлээзи төнерге дораан-на; он сес хар четпээн ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга: курлавырже халашкаң болгаш организастыг чыылла ёзугаар ажылдап кирген шериг албанныларга 3 ай ажылдаан соонда болгаш хоойлуда көрдүнген еске-даа таварылгаларда бээр. Ийиги болгаш дараазында ажыл чылларының шөлээлерин шөлээ бээриниң эвилелээн ёзугаар үк ажыл чылының кайы-даа үезинде берип болур. Ажыл чылы дээрге, ажылдакчы кижиниң ажылга кирген хүнүнден эгелээш, үзүктел чок бир чыл ажылдаан үези болур. Дараазында ажыл чылларын ажылга кирген үезинден эгелеп санаар.

Амгы үеде ажылчыннарның, албан-хаакчыларның эвилелиг шөлээзиниң хуусаазы 15 ажыл хүну болуп, оон эвээш шөлээлер чок. Он сес хар четпээн ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга чыл бүрүзүнүң шөлээзин бир календарлыг ай хемчээлдиг бээр.

Кандыг таварылгаларда шөлээни еске хуусааже көжүрүп азы узадып болурул?

М. МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

— Шөлээни чыл бүрүде доктаатқан үе-шаанда берген турар үжүрлүг. Ынчалза-даа ажылчын азы албан-хаакчы кижи ажыл кылыр аргазын тур үеле оскуянда, күрүнеиин болгаш хөй-ниитиинин хүлээлгелерин күүседип турда, ол ышкаш хоойлуда көрдүнген еске-даа таварылгаларда шөлээни еске хуусааже көжүрүп азы үзатқан турар үжүрлүг.

Ажылчыныың азы албан-хаакчының шөлээже үнери бүдүрүлге черинин, организацияларның ажыл-чорудулгазынга таарымча чок апаар болза, ол ажылдакчының шөлээзин профэвилел комитеди-биле дугурушкаш, база ажылдакчының чөпшээрээнин ёзугаар дараазында ажыл чылынче көжүрүп болур. Ол көжүрген шөлээзин дараазында чылдың шөлээзиниге кадып болур.

Владимир ДҮЛҮШ.
Профоблчөвүлелдин эргехоойлу килдизиниң юрисконсультантызы.

Хойжу кооперативтерде керээ ёзугаар бактаавайн турар, совхозтуң кол специалистеринге ук кооперативтернин карылгазын оларның кежигүннеринге ышкаш үлей салып төледип турары шын бе?

Бумбажай Баадыр, Өлзей Сүлдем, Андрей Донлуп, Ларисa Дүпчүр.

«Чаа орук» совхоз.
Эрзин район.

Кооперативтиң чидиргилиг ажылдааны дээш аңаа дузалажып ажылдап турган специалистерге харыысалга онаан болур. Ынчалза-даа ук кооперативтиң чидиргилери специалистерге оларның кежигүннеринге ышкаш үлей салып төледип турары шын эвес.

Владимир ОЮН.
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис эргелекчизи.

«Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыннарынга 13 дугаар шалыңы бербейн турар. Чаа тургустунган совхозка ойу төлевес деп удурткучулар харыылаар-дыр. Чолаачыларга, трактористерге чыл төнчүзүнде стаж акшазын база төлевес-тир. Ол шын бе?

Григорий САРЫГЛАР.

РСФСР-нин Күш-ажыл хоойлузунуң дугайында кодексизиниң 84-кү үүлүн ёзугаар будурулгелер орулгалыг ажыллаан болза, чыл түннелиинде анаа үндезилээш ажылчыннарга шаңнал акша төлээрин профком-биле шиитпирлээр.

А тракторист-машинистерге, малчыннарга, чылгычыларга Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле көркомитеттиң, ВЦСПС-тиң президиумунуң 1982 чылдың ноябрь 5-те докгаалын ёзугаар үзүктел чок ажыл стажы дээш чылла төлевирининг түңүнүң хуузун мынчаар тыпсыр: 2-ден 5 чыл чедир ажылдаанаарга—12 хуу, 5-тен 10 чыл—15 хуу, 10-дан 15 чыл — 20 хуу, 15-тен өрү — 25 хуу.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

● **Бир эвес савада сүттүң аксын дуглап алгаш хайындырар болза, оон витаминнери сүтке хөёу-биле артып каар.**

● **Бир эвес сүт изиг плита кырынче төкту берген болза, төгүлген черни өл саазынбиле базырыптынар. Ынчан квартирага оон чыды таравас.**

● **Сүттен кылыр кашаларже баштай дусту, а оон соонда крупаны сүтче каап адынар.**

● **Бир эвес сүт хайындырар савацарның кыдыгларын үс-биле чаап алыр болзунарза, хайынган сүт ажыр төгүлбес.**

● **Сүттү хайындырар мурнунда сакпыңче биче чигирден каапшыцар. Ынчан сүдүнер хуюксувас болур.**

● **Дүктен болгаш торгудан кылган пөстерни, а ол ышкаш кылымал хендирлерден (уладыннардан) кылган материалдарны илиир-биле базарда, өттүрбенер. Оларны иштин талазындан хөвең-саазын пөсту дамчыштыр чоорту изиткен илиир-биле базар херек (илиирни 150 градус чедир изидер).**

Ажылчын контрольдуң хынаддазы

«БОДУМ АЛЫР ДЭЭШ...»

Күрүне, кооператив болгаш еске-даа организацияларның (садыг четкилериниң, оон иштинде аптека будурулгелериниң, ниитиниң чемненилге черлериниң, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ажыл-агый будурулгелериниң, пассажирлер аргыштырар транспорттуң) ажылын экижидеринге, оларның ажылында четпестерни чайладырынга дузалаары-биле, оларны хынаары-биле ажылчын контрольду тургускаңы билдингир. Кайы-ла-бир участокта ол талазы-биле ажылдарда четпестерни чон дыңнадыптар, ону ажылчын контролёрлар дораан эскерип, хынаддаларны аңаа чорудуп турар.

Кызылдың аъш-чем барааннар садыының № 20 магазинге хыналда кылыры-биле чеде берген бис. Ынчан ол магазинге 972 кг эът киргең. Магазинниң директору А. М. Родионова, эът садар киллдистиң садыгжылары Г. А. Соломахина, Р. И. Лихачёва олар көрүп турда, аңаа хынаддаңы чорудуп, ол киллдистиң соодукчуларын-даа хынадывыс.

15 шак 15 минута турда, эът садар киллдис чонга талонбиле эът садарын соксаткан. Садып алыкчыларның чугаазындан алырга, талонга садар 1 рубль 90 көпеектиг эъди төнмээн хире. Ол дугайын садыгжы Г. А. Соломахиналан айтырарывыска, эът төнген, ам садыглавас бис — диди. Ынчан соодулга камераларын ажыдып, биске көргүзерин оон иегээн бис. Хамык чүве оон илерээн: соодулга камераларының бурузүнде-ле ораап каан эъттер бар болду. Оларның ниити денгизи — 30 кг. Артында-ла сөөк безин чок, чүгле кон эът. 30 кг эътти садын алыкчылардан чажырып алганы ол-дур.

— Садып алыкчыларга эът чедишпээн болгай, а бо чүү эът апаарды, талонга садар эът төнген деп чугаалаан болгай силер? — деп, бистиң айтырывыска садыгжы Р. И. Лихачёва мынчаар харыылады:

— Бо эътти бодум алыр дээш арттырып алган кижи мен. Бодум алыр дээш.

А чонга садар үжурлуг эътти (талон-биле садар эът болгай!) бодунга арын-нүүр чогу-биле арттырып алырга, канчап тааржыры? Ол дээрге, садыг чүрүмүн каржызыбиле хажыткаңының барымдаазы-дыр. Ынчангаш ол магазинге эътти чажырып алганының актызын тургускаш, истелге органнарынче дамчыдып берген бис.

Чажыртынган чыткан ол эътти магазинниң залынче кииргеш, садып алыкчыдарга талон ёзугаар сатқан.

* * *

«Восход» кафениң залынга, кухнязынга болгаш чем шыгжаар өрээлинге хынаддаңы база чоруткан бис. Оон түңнелинде, өртектер талазы-биле хажыдыышкынар чок болганы илерээн. Картофельдиг мүннүг, котлеталарны хынаан бис. Котлеталарның гарнирин 50 грамм чедир салбайн турары илерээн. Хыналда чорудуп турган үевисте, стол кырынга турар ужуруг чүүлдерден (специи) чүгле дус бар болган, а оон өскелери белеткеттинмээн.

Меңюда айыткан соок чемнерден 4 чүүлдү айытса-да, оларның чүгле ийизи бар болган. Согуналаан кильказдан болгаш скумбриядан кылган консервалар чем шыгжаар өрээлде бар турда-ла, оларны белеткевейн турары кафениң ажыллакчыларының четпес ажылы-дыр. Дагаа эъдибиле кылган чочак-тараалыг мүнүң орнунга картофельден кылган мүнүг чемненикчилерге берип турду.

Максим ПЕРЕВЕРЗЕВ.
Республиканың Улусчу контроль комитединиң инспектору.

Лидия НАЗЫТЫ.
Профоблчөвүлелдиң инспектору.

Юристиң консультациязы

АЖЫЛДАН ХОСТААРЫ, АЖЫЛГА ТУРГУЗАРЫ, ЧИИГЕЛДЕЛЕР ДУГАЙЫ

Бо айтырыгны Күш-ажыл талазы-биле күркомитеттиң, ВЦСПС-тиң Секретариадының докгаалы-биле 1988 чылдың март 2-де хүлээп алза-даа, ында айыттынган чүүлдерни ажыл-агый удуртукчуларының каржызы-биле үреп турда, профэвилел комитеттери аңаа эптежип олурар чүүлдер хаая эвес болуп турар. «Тыва сугмелиорация» каттыжышкынының телевилел килдизиниң техниктиг ажылчыныңга ол будурулгениң ажылчыннарының саның кызырарының дугайын ийи неделя бурунгаар дыңнаткан. А ынчан ол ажылчын уруун ажаары-биле шөлээже турган. Штат кызырылганы-биле холбаштыр ажылдан хостаарда, ол ажылчынларны ажылга тургузар талазы-биле хемчеглерни администрация албайн, а чүгле оон дүрген адырлып алырын кызыдар, ынчангаш үнүп турар ажылчынга ол дораан-на дузаламчы акшаны (выходное пособие), ортумак шалыңны төлеп бериптер чоруктар эвээш эвес. Оон чылдагааны — ажылдан үнүп турар ажылчын администрацияга хомудал арттырбазын деп бодал-дыр. Ол болза, хоойлуга болгаш сан-хөө чурумунга каржы хажыдыышкын-дыр.

Штат кызырылганда ажылчыннарны ажылдан шын эвес үндүрер чоруктар дээрге, ажыл-агый удуртукчуларының болгаш чамдык будурулгелериниң, организацияларның профэвилел комитеттериниң даргаларының хоойлу-дүрүмнерни чедир билбейн турарын хереченлеп турар. Штат кызырлыр деп турда, кымнарны ажылдан хостаарының дугайында чугааны будурулгениң удуртукчулары профком-биле болгаш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели-биле кады кылып, оларның данзызын тургузар ужурлуг. Кандидатура бурузүн күш-ажылчы коллективтиң кежигүннери чаңгыстап чугаалажып көөр болгаш бир эвес ол ажылчын ажылдан үнер апаар болза, ол дугайын аңаа ийи ай бурунгаар бижимел-биле дыңнадыр болгаш ат салдырып алыр. А ийи ай хуусаа четпээнде, ол ажылчынны администрация ажылдан үндүрер эрге чок.

Штат кызырлып турда, бедик мергежилдиг ажылчыннарга ол ажылга артып каарының аргазы улуг. Ажылга ак сеткилдиг, чүрүмнүг, пенсияже чоокшулап олурар кижилерни база оларга хамаарыштырар. Ажылчынар санының кызырылганындан ол ажылдан хостаалган кижилерниң данзызын администрация ажылга тургузар органнарже киирер, оларның фамилияларын, тускай эртемин аңаа айтыр. Хостаалган ажылчыннарны ол адырның будурулгелеринге ажылдадырыбиле үстүнде турар органнарже оларны база дыңнадыры чугула. Ажылдан хостадып турар ажылчын-биле күш-ажыл керээзин соксадыр бетинде, ол-ла будурулгеге ону ажылга тургузарының дугайында хемчеглерни алыры чугула. Ылаңгыя уруглар-лыг нелерни, ажыл кылыр байдалы кошкак кижилерни ажылга арттырар дугайында хемчеглерни администрация алыр хүлээдгелиг. Ылаңгыя 8 хар чедир уруглар-лыг нелерниң дилээн ёзугаар оларга долу эвес хүнүг ажылды, а харын-даа бир ажылды ийи не кижи эдлежип ажылдаар кылдыр безин чөпшээрээриниң хемчеглерни алыры чугула. А хостаалып турар ажылчынга ажыл бээр арга чок таварылгада азы ол ажылчын ол будурулгеге ажылдаксавас болза, ажылдан үнүп чоруур апаар.

Ажылчыннарның саны азы штат кызырар үеде хостаалып турар ажылчын-биле күш-ажылчы керээни соксадыра, РСФСР-нин Күш-ажыл талазы-биле Хоойлузунуң 33 үүлүнүң 1-ги кезээ-биле үндүрер. Ынчан ол ажылчыннарны ажылдан хостаарда профкомнуң чөпшээрели хереглеттинмес. Будурулгени эде организастап турар үеле (еске будурулге-биле каттыштырып азы ангылап) будурулге-биле ажылчыннарның аразында харылзаалар ол хевээр артар. Бир эвес ол будурулгени эде организастап турда, ажылчыннар санын кызырар апарганда, ынчан күш-ажылчы керээни соксадып болуур болгаш ол ажылчыннарга айда ортумак шалының барымдаалап дузаалал акшазын төлеп бээр, ажылдан үнген хүнүнден эгелеп ол ажыл дилеп турган үезинде ийи ай дургузунда оон ортумак шалыңы хевээр артап. Бир эвес ол ажылчын ажылдан үнген хүнүнден эгелээш, үшкү айның хуусаазынче ажыл тып чадажып турар болза бир эвес ол кижи ажылга тургузар органче ажылдан үнгешле 3 неделя дургузунда билдириишкин киирерге, ийи ай хуусаа иштинде ажылга тургуспаан болза, үшкү айның ортумак шалыңы база кадагалаттынып артар. Ажылчынның ажылга кирип чадашканындан аңаа төлээр акшаны оон ажылдап турган будурулге ол кижи паспортун, күш-ажыл дептерин көргүскенде төлээр. А үшкү айның төлээрде, ажылга тургузар органнарның справказы база херек.

Штат кызырылганындан ажылдан хостаалганнарга, бир эвес ажылга үзүктелишкин үш айдан хөй эвес болза, күрүненин социал камгалалынга страхование алырына, пенсияга немелде кылырына үзүктел чок күш-ажыл стажы хевээр камгаларынын артар. Хөй чылдарда ажылдааны дээш шаңнал акша алырына, өске-даа төлевилелдер алырына үзүктел чок күш-ажыл стажы хевээр артар. Ындыг ажылчынар (үзүктел чок күш-ажыл стажы барда) өске будурулгеге баштайгы чылындан ажылдап келгеш, ол чаа будурулгеге кайы хире үеле ажылдааны хамаан чокка шөлээже үнүп болур.

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1987 чылдың декабрь 12-деги докгаалынга үндезилээш, ажыл-агый органнары, чер-чер Советтериниң күүскомнары, профэвилел органнары ажылдан хостаалган ажылчыннарны чогуур үезинде ажылга тургузар дээш будуг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Максим ГЛАЗЫРИН.
Профоблчөвүлелдиң эргехоойлу килдизиниң эргелекчизи.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

Министр-биле интервью

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

СЭКП обкому, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга Кыйгырыгны салган. Шак мындыг чүүл чаагай амыдыралдан төрүттүнүп келбээн. Хемчеглер алдынып турбуже, республикада оперативтиг байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлезин канчаар доктаадырыл база хөй-нийтиниң корум-чурумунуң камгалалын канчаар күштелдирерил деп айтырыг чидиш-биле тургустунуп келген. Маңаа кол рольду хоойлу-дүрүм органнары ойнаар дээрзи чугаажок. Оларның ажыл-ижи, соруглалары-биле солуннуу номчукчуларын таныштырарыч Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдан дилээн бис.

— Владимир Борисович, тургустунуп келген байдалды чогумчалыг болдурарының талазы-биле иштики херектер органнарында кандыг хемчеглерни ап чорудар бодап турарыл? Кандыг-кандыг курлавырлар барыл?

— Амгы үеде бис бүгүдениң мурнувуста салдының турар кол айтырыг — чоокку үеде кем-херек үүлгедир чоруктарның өзүлезин доктаадыры. Бо талазы-биле партия, совет, эрге-хоойлу органнары, хөй-нийти, күш-ажылчы коллектывтер болгаш бүгү чон демнежип алгаш ажылдаар деп чежеге дээр шугажын келбээн дээрил. Ынчалзажок херек кырында хоозун аазаашкыннардан боттуг ажыл-херектерже шилчивейн, амгы-башка хөделип, бот-боттарывысты удур-дедир бууудадып турганывыстың түңнелинде, ажыл-херектер шуудавайн турган. Байдалдың контролдан хөнүп, дүвүренчиг апарганының бир чылдагааны мында деп бодаар мен.

Ам бистиң талавыстан кандыг хемчегларни ап чорудуп турарывысты таныштырып көрейн. Түңүп-даа мурнунда. милицияның күжүн мөөнеп, бир штаттарны таарыштыр эде көрүп, бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның акшаландырышкыныбыле милиция ажылдакчыларының санын көвүдедип турар бис. Амгы үеде хоорайда болгаш районнарда бистиң киржилгевис-биле профилактика ажылын калбаа-биле чорудуп турар. Эң ылангыя дүнеки үелерде ажылче үлүг күштү мөөдиээн. Хөй-нийтиниң корум-чурум камгалалынга ажылчын болгаш студент аныяктарны (хөй-нийтиниң корум-чурум камгалалының фондузубиле оларга төлеп тура) хаара тудуп болур аргазын моон сонгаар ажыглаарын бодап турар мен. Тодаргай соруглалыг профилактика ажылдары оперативтиг байдалдың экижишкинниге үлүг салдарлыг.

Милиция органнарын кадрлар-биле четчелээриниң айтырыы база бир кол черни эзлеп турар. Амгы үеде милиция органнарынга ам-даа болза 542 юридиктиг эртемниг кадрлар хереглеттинип турар. Бо чылдан эгелеп ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак школаларыиче киреринің экзаменнеөнін Кызылда күрүненин педагогика институдунда дужаап турар. Бо түүл бистиң ажылывыска база үлүг өмекдөмек болуру билдингир. Чүрттүң милициязының дээди болгаш ортумак школаларында 77 кижи өөренип турар. Мындыг ажылдар чоокку ийи чылдан бээр бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниге дегүм болур.

Кем-херек үүлгедиишкиннерниң истелгезинге болгаш илередиишкиннге кол рольду милициянның техника талазыбиле хандыртынган турары база ойнаар. ССРЭ-ниң ИХМ-и биске бо чылын элээн хөй машина-балгатты болгаш вертолёттуу үндүрүп берген. Ол бүгү ам-даа далайга дамды ышкаш түүл-дүр.

— Чоокку үеле хоорайга 100 кижи составтыг тускай милиция ротазы кээр деп чугаа үнүп турар. Ол шын бе? Бир эвес шын болза мындыг айтырыг база бар. Ындыг ротаны киирери эргежок чугула апарганын бодаарга, республикада байдалдың дүшкүүрлүү ол хире апарганы ол бе?

— Республикада криминогенниг байдалдың чидигленгенин-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозу республиканың Министрлер Чөвүлелинге болгаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниге Тываның девискээрлеринге ИХМниң иштиин шериниң тускай оперативтиг милиция кезээн киирерини дугайында дилегни каш удаа киирген. 1988 чылдың декабрь 16-да РСФСРниң Министрлер Чөвүлелиниң дужаалын өзүгаар Кызыл хоорайның девискээрлеринге милицияның оперативтиг кезээн тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдынган. Ук иштики шеригниң контингентизин чурттадыр шериг хоорайжыгаштыр Кызылга тударының дугайында шиитпирни Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган, чагыычы болур Кызыл хоорүүскомунуң капитал тудуг килдизинге төлевилел-дөзеваилел документациязын белеткээш, ону республиканың ИХМ-ниң КТК-зинге дамчыдып бээрин дааскан. Амгы үеде ук документацииның ССРЭниң ИХМ-ниң Алма-Атада институдунда ажылдап кылып турар. Иштики шеригниң тускай ротазын тур када ИХМниң өөредилге төвүүн бажыңынга чурттадыр дээрге, иштики шеригниң дивизия командири шериг хоорайжыгаштыр тудуун шуут тудуп эгелей бергенинің соонда, тур хемчеглер дугайында чугаа туруп болур дээш ойталап каан. Амгы үеде рота бүрүнү-биле тургустунган, ынчалза-даа ол республика даштында турар. Ол күдүмчуларга болгаш хөй-нийти черлеринге корум-чурумну тудар. Ол ышкаш бүдүрүлгенин болгаш организацияларның акша-хөреңгизиниң күселибиле милицияның 90 участок инспекторун база Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларга 37 патруль-пост албанының ажылдакчыларын хандырарының дугайында керээни чоокку үеле чарган бис.

— Хөй-нийтиниң, бүгү чонуун киржилгези-биле демниг ажылдарның түңнелинде кемхерек үүлгедиишкиннериниң когун үзүп болур деп демдеглединер, Владимир Борисович. Оозу ындыг. А амгы үеде ындыг бижыг харылзааны тургузарыңга кандыг чүүлдер шаптыктап турарыл?

— Милиция деп кандыг органыл, оон соруглалары кандыгыл деп чүүлге кижи бүрүү харыны берип шыдаптар. Ынчалза-даа шак мындыг берге байдалда сырый харылзаалыг ажылдаар ужурлуг тургаш, хоорайның болгаш чамдык районнарның партия, совет ажылдакчылары, ажылагый удуртукчулары чонну бистин-биле кадыш, көдүрүп, эвилелдевейн турары бо кижиге аажок харааданчыг болурдур. Харын-даа чамдык удуртукчулар хоп-мөге чугаа-соот, «дидир-дидир» дыннап алгаш, ону хынап, илередип, тодарадыр байтыгай, улам өөскүдүп, кылгы дег ажыл-херектерни бодундан чайладып, үндезини чок чылдагаанынары хөөктүрер хөөннерлиг. Шак мындыг чүүлдерни бууу шавар херек.

— Силериң бодап турарыңар-биле алырга, кем-херек үүлгедиишкиннериниң үүп турар чылдагаан дөстери чүдел?

— Бир-ле дугаарында, аныяктарның ниитилелге ажыктыг күш-ажыл-биле хаара туттунмаанында. Бо айтырыгны шиитпирлээрии чылдан чылче чылдып турар. Районнарга профилактика ажылын чорудуп тургаш, бир муң хире өөренмейн-даа, ажылдавайндаа турар аныяктарны илередикен бис. 1989 чылда Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыы-биле алырга, республикага 6 муң ажыл чок кижи турган. Чыл дургузунда үүле 3,7 муң кижини ажыл-биле хандырган деп турар. Бодунуң чурттап турар черинге ажыл тыппаан аныяктар өске районнарже хөжүп, янзы-бүрү кижилер-биле, чамдыкта кем-херек үүлгедиишчилери-биле харылзаа туда бээр, а ооң соонда, кем-херек үүлгедип алган болур. Эрткен чылын ажыл чок аныяктар 757 кем-херек үүлгедиишкиннерни кылган, бо чылдың түүле бирги кварталында 222, азы эрткен чылдың дениелибиле алырга, 62 хуу өскен болуп турар. Ажыд чоктарның одуруунга школа болгаш профтехучилишелер доозукчуларга база немежип турары харадаанчыг.

Ийнде, ажыл-агый органнарының удуртукчуларының аныяктарны ажыл-биле хандырар талазы-биле айтырыгже тоомча чок көрүп турарында. Хостуг ажылчын туруш дугайында медээ алыры аажок берге, үүге даже удуртукчулар өжегертээн мөге медээ бээр, чажырар боор. Ынчангаш эрткен чылын Иштики херектер министерствозу күш-ажылдың курлавырларың чөптүг ажыглалының комплекстиг программазының хүлээп алышкынын дүргедедириниң талазы-биле Министрлер Чөвүлелинге тодаргай санал-оналдарны хинрген.

— Хову-Аксыга болуушкуннарның салдары орус, тыва чурттакчылыг суурларга база чеде берген деп чугаа бар.

— Хову-Аксыга болган болуушкуннарны республика солунныңарының арыннарынга, радио, телевидениеге чыыткан турган. Чогум бо үеде Хову-Аксында корум-чурум байдалы үүгээртээн. Ынчалза-даа Тандының районнуң чоок-кавы суурларында — Балгазында, Бай-Хаакта, Межегейде, Элегесте, Дүргенде чурум үрээшкиннери амдыгаа дээр өйлеп-өйлеп болгулап турар. Районнуң партия, совет, хоойлу-эрге органнары чон ортузунда тайылбыр ажылдарын чорудуп, хөй-нийтиниң корум-чурумунуң камгалалының айтырыынче улүг күштү мөөнээн.

Үүгле чурттакчы чонуун эвес, а харын-даа чамдык удуртукчу ажылдакчыларның ортузунда националисчи, шовинисчи хөөннерниң тыптып турары кончуг айыылдыг. Шак мындыг хөөннер-биле шиитпирлиг демиселди чорудары чугула.

Сөөлүнде чугаалаксан каар үүлүм үүл дээрге, бир эвес аныяк-өскенниң ортузуна кижизидилге ажылын чорутпушаан, оларга удур билиишкиниң базымын кылып, ниитилел мөөңү-биле кем-херек үүлгедиишкиннерге удур көдүрүлүн үзүп, чоокку үеле шак ындыг илерээшкиннерге дээштиг болгаш шиитпирлиг согугну берип шыдаар бис.

«Тыванын аныяктарының» база «Шынның» корреспондентилери Иван ХЕРЛИИ, Артур ХЕРТЕК интервьюну алган.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының 1990 чылдың июнь 16-да болган катап соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтарның дугаарлары болгаш улус депутаттарының кандидаттарының фамилиязы, ады, адазының ады	Соңгуучуларның нийтиниң саны	Соңгулда бөлүлеткенде, ол-ардан соңгуучуларының саны	Күш-чок деп санаан бөлүлетпээн саны	Депутатка кандидат дээш бадырааннарының саны		Кандидатка үүр бадырааннарының саны		Соңгулдаларның түрү
				саны	хуузу	саны	хуузу	
Ак-Довурак Төп № 45								
Парамзин Геннадий Викторович	1682	1038	—	828	79,8	210	20,2	соңгуткан
Сарыг-Сеп Барыын талакы № 70								
Лукашов Василий Иванович	1741	1078	14	609	56,5	455	42,2	соңгуткан
Шин Захар Елисеевич	1741	1078	14	431	39,9	633	58,7	соңгутпаан
Хадың № 94								
Достак-оол Монгуш Букулдурешевич	1114	1068	1	116	10,9	936	87,6	соңгутпаан
Маспык-оол Кара-оол Андреевич	1114	1068	1	733	68,6	319	29,9	соңгуткан
Парчин Тамара Анатольевна	1114	1068	1	185	17,3	867	81,2	соңгутпаан
Хову-Аксы Соңгу талакы № 103								
Голиков Василий Петрович	1128	797	70	534	67	193	24,2	соңгуткан
Сова Николай Иванович	1128	797	70	94	11,8	633	79,4	соңгутпаан
Хову-Аксы Мурнуу талакы № 104.								
Поляков Сергей Георгиевич	1033	859	6	593	69,0	260	30,2	соңгуткан

ЭМЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Амыралга дески түве турар эвес. Кырган улуска дөмек-дуза болур улуг кызывыс мөөнээ соонда, нервим кошкаан. Үйгум келбестээн, хөй болалга алзыптар турдум. Невропатолог-психиатр Раиса Чамбал-ооловна Намчаоолдуң эмнээнииң ачызында, кадыым жижиди. Бо эмчиден ангыда, хоорайның № 2 эмнелгезинде терапевт Маргарита Моңгушовна Тажы-Һорбу, кезип эмнээр Константин Ховалыгович Орус-оол дээш аарыг кижилерге эмчи дузазын чедирип келген эмчилер хөй.

Физиоэмнээшкинин манда келген аарыг кижилер эртирбейн барбас. Олар боттарының кадыының аайы-биле аңаа эмнедип турар. Ындыг эмнээшкинни чорудар сестраның бирээзи — Людмила Сергеевна Ерецкая. Эмчи сестразы Зоя Коротаева эмнелгеде чыдар кижилерни эмнээриндеп ангыда, бажыңнарында чыдар аарыг кижилерни база сыкыртып эмнеп турар. Балчитмаа Өлөкеевна Моңгушка эмнетпээн кижи хөвар. Ооң эмнээшкинин бодум база үүдээп алган мен. Ол ине-биле аарыг кижилерни эмнеп өөренген. Холум көдүрүп, бажым дүгүн дырап, буттарымның чүстери аарыыдан чадаже кедүрүп албас турдум. Бо эмчиге эмнээшкин хүрүзүн эрттиргеш, сегиндим. Ине-биле эмнээриден айгыда, массаж болгаш эмнээшкинниң өске аргаларын база ажыглаар чорду.

Үругларым адазы Сергей Калзанович Шойгу база бо эмчилериң дузазын көрүп, эмнедип келген. Назы-харыыс дегүзе-даа, эмчилериң ачызында ажы-төлүвүс аразында олзуның омак-хөлүг амыдыралын көрүп чор бис.

Ранса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Эг-бүле клуву

ТӨРЕЛ УЛУСТУҢ ХҮНДҮЛЕЖИРИ

«Өг-бүле» клувун номчукчуларның улуг сонуургал-биле номчуп турарының бир барымдаазы — кээп турар чагаалар. Көдүртүнген айтырыгларга хамаарылгазын олар илередип турарлар.

Бо удаада өг-бүле кежигүнеринин, дөргүл-төрел улустарның аразында хүндүлежирииң чугулазын олар хөйүү бижээн. Күдээзиниң, керииниң бег-кунчуунга, кырганнарга хүндүткелдиг хамаарылгазы — улусчу чанчылларда сиңниккенин авторлар шын демдеглеп турарлар. Келин, күдээ шилип алырда, хөреңгизин көөр, уктөөгүзүн сүрер чоруктарны олар буруу шаап турар.

Өвүрде «Коммунизмниң херели» совхозтуң хойжузу Зоя Куулар өг-бүле туткан уругларга ада-иезиниң хамаарылгазы билчилгеге даянган турарын, ынакшылга бердинип, ону ыдыктыг деп хөөрүн чагып сургап турар. Мартна Соскал уругларның күзелин тоовайн, «карманында акшалыг, гаражында машиналыг» кижиге бээр мен дээш олуруптарларı бар, ол шын эвес деп айтып турар. Өглеңгеннерге мөөрейлежип турар бажын ажыр эткен, акша-төгерик белекке бээри база эки эвес салдарлыг.

Салчак Майны арага-дарыже сундугап, чүрүм чок болза, күдээ кылыры берге деп бодалдыг. Келир үеде өг-бүлениң кандыг болуру шын шилгедеп кончуг хамааржыр. Бир өске аалга баар дээн кижи келип, күдээ болуп бодунуң эки талазын көргүзерин кызаар ужурлуг деп, Очур-оол Күжүгет, Рада Хертек бижээн. Оолдуг кижи ол сөглээр, кыстыг кижи кыя сөглээр дээр. Аныяк-өскенни чагып сургаары чугула. Кол-ла түве яйи кижиниң изиг ынак болурунда. Ынак болза, ол эки түүлүү кылырына белен боор. Эрнээл Тежит «амыдырал нарын, ол дең-дески болбас, бергелерни ажып эртип өөренип, улугларның чагын дыннаар. Ынакшылды, ынак эжин камнап, төрелдеөрин, чоок кижилерни хүндүлеп чоруур болза эки» деп бижип турар.

Тыва улустуң чанчылында бээн, кунчуун аажок хүндүлээр, алын безин адавас, олар киряп кээрге, тургаш хол тудуп мендилежир, аъш-чемниң дээжизин салып чораан. Үгбай, акый, честей, дунмай, даай, күүй деп адаар. Амгы аныяктар бичии-ле хары улуг улустуу «калай», «ашак» деп адап турары каржы. Чүржуларынга сагыш човангыр хамаарылга туруан. Өг-бүлеге эки чанчылдыг болза, өске черге ол база ындыг болуп, кижизиг деп макталыр. Номчукчуларның төрел улус аразында билчилгеин, детки-жилгеин, хүндүлежилгеин быжыглаары чугула деп турары-биле каттышпас арга чок.

Артык ХОВАЛЫГ.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

«Шын» солуннуң «Өг-бүле клувуң» деп булуңунга хүү амыдырал дугайында материалдарга хамаарыштыр бодумнуң чамдык бодалларымны бижикселим. Бодум алдан хар оранчок ашкан болгаш хөйүү көрген мен.

Кижиниң амыдыралы кончуг нарын болгаш хөй талалалыг. Бодунуң хүүда амыдыралын сегидип шыдавас кижи хөйниттиниң ажылын долузу-биле күүседип шыдавас боор чүве. Кижилериң угаан-медерелиниден, чептүг чоруктан ол дыка хамааржыр. Оон-биле чергелештир быжыг туруш, шыдамык чорук негеттинер.

Өг-бүле болган улуска эң чугула чүүл — бот-боттарын хүндүлежири. Кижилериниң аас-кежии, ынакшылдан тургустунар дээрзи чеп. Амыдыралдың узун нарын оруктарын чурттап эртеринге йи кижиниң деми, оларның үлүг-хуузу кол черни эзлээр апаар.

Ажы-төлүнүң хүүда херээже киржир, олардан арага-дары негээр, азы күдээ ййикпе келип болган кижиниң дорамчылаар, өөчү-хөреңгизи чоктарын кижи санынга санавас, өөлежок сеткилдиг кижилер бар. Кижиниң кырый берген назынында амыдыраавы улам бергедеп келир, ынчангаш чамдык улус база-ла өг-бүле тудар үжурга таваржып туоар дээрзи чажыт эвес болгай. Чамдык таварылгаларда сонгубашкы-даа чыы-төлүүг апаар болгай. Ынчан амыдырал улам нарын апаар, а ол ажы-төлдүү кижизидээн база белең эвес херек.

Ынчангаш өг-бүле, кижизидилге айтырыын бирги чергенин хылдыр көөрү чугула.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ДЕМ-БИЛЕ КИЖИЗИДЭЭЛИҢЕР

Бистер оглувусту азы уруувусту школага киирип тургаш, оларны сеткил-сагыжывыстың дээжизинден эки, төлептиг башкыга дужар болзун деп күзээр болгай бис. Школа назыңы чедип турар бичии кижи дээрге, дөмей-ле чаш уруг болгай. Чаш кижини чедип алгаш, школаже чоруп орарга, оон өөрүшкү-сонуургалын кижи магадаар дээрзи билдингир. Ынчалза-даа ада-ие кижиниң сагыш-сеткили чамдыкта ындыг-ла кончуг идегел чок болгулаар таварылгалар чажыт эвес: чүге дээрге кижиниң бүгү амыдыралының келир үези өг-бүлеге болгаш школага дөзевилеттинер, багай кижизидилгелиг болур болза, оон эки чүве үнмейн-даа барып болур. Чеди хар чедип чоруур чаш кижи өг-бүледен аңгыда, тускай коллективтиң тодаргай кежигүнү болу бээр дээрзин утпас херек. Оон-биле чергелештир уругнуң ылангыя, баштайгы башкызы оон иезибиле дөмей сагыш човаачал болур дээрзи чугаажок.

Бо талазы-биле чамдык таварылгаларда ындыг эвес болур чоруктар база бар. Башкылар үүгле программа ажып эртери-биле кызыгаарланып турар, өөреникчилерге быжыг билиг бээр ол-ла. Сагыш-сеткилдиң буянныг болгаш кижизиг чоруунга, кээргээчел, бичеселдиг болгаш камналгалыг чоруккa өөредири уттундуруп бар чоруур дээр болза, ында улуг частырыг чок. Башкыларның чамдык кезии өөреникчи дээш эвес, харын өөреникчилер-биле демисежириңге өйдежип турар чоруктар сөөлгү үеде тывылган.

Кэш чыл бурунгаар 15-ки школаның өөреникчилери Сережа Пикулькин, Дима Калиниченко болгаш Рома Сургутский олар бодунуң чаңгыс классчызын тыва кижи-дир деп кыжырып, чапсарда ону эмгелап турганнар. Башкы Валентина Степановна Никитина-биле кады ол оолдар-биле шыңгыы чугаалажып, олардың ол багай үүлдерин эткен бис. Бо башкының бодунуң ажыл-херээнге бердингенин ынчан билген мен. Оон соонда база-ла ол школага мындыг чүве болган. Ийнги класстың өөреникчилери Вася Мишурин, Дима Ильин болгаш Сережа Тимонин база-ла үстүнде адааным ышкаш чүрүм чок үүлдерни болдурган. Ынчан ол класстың башкызы Валентина Александровна Иванованы ол дугайында сагындырарымга мээң ол бичии сагыш човаашкынымга кандыг-даа дуза бербээн, харын хамык чүвени мен бодум билир кижи-дир мен дээш херекке албайн барган.

Чамдык башкылэрниң талазындан өөреникчилери-биле найырал чок, олар-биле сеткилсагыжының ханызындан билчип чугаалашпас, ада-иелербиле харылзашпас чоруктуу хууда буруу шавар мен. Ада-иелерниң талазындан уругларын уттуп, оларже сагыш салбас, ада-иелер комитеди-биле болгаш школа-биле харылзаа чок чоруктар, эки чүвеге чедирбезин база айтыр херек.

Төнек, дөскел чок уруглар дээрге-ле, чүвени угаап-бодаары, чогаадыры, эскереги чамдык уруглардан бир аңгы болур-дур. Школага чаңгыс аай деминг эвес чорук башкыларга, школаның ниити ажылынга хөй артык ажылдарны тывылдырып турар. Оон түңнелинде башкыларның ажылынга чамдык бергедээшкиннер, артык үе-шактыг ескээр ажыглаары үңүп турар. Чамдык хөй санныг буруудадыышкынарның ужурундан школачыларга сагындырыг берип, чүве чугаалаарга, олар шоюгуп калган болур-дур. Оларның соңуургалы ындыг үүлдерниң ужурундан кудулап турар. Кудумчуга, хөй-нийти черлеринге оларның чүрүм үрээр, бот-боттарын ап билбес, улугларны хүндүлевес чоруу болгаш оон-даа өске багай чүүлдерниң чамдык дөзу ында деп бодаар мен. А ада-иелер? Олар боттарының чаш чораан чылдарын шуут уттуп, бөлүк ойнап турган уругларны чамдыкта тарадыр сывыра бээр таварылгалар эвээш эвес. Харын-даа ыт-куш болгаш аңменни азырап тударын хоруур чорук дыка багай салдарны чедирип турар. Оон уламыдан олар улуг улустардан, ада-иелериниден чаштынып, эки бажыннар, подвалдар кирип, багай үүлдерге өөренип ап турары чажыт эвес болгай. Бо бүгү үүлдер келзе-келзе, кем-херек үүлгедиринге чедирип турар.

Чамдык улус болза, башкыларның херээ — үүгле билиг бээр, ада-иелер — чемгерер, хепкерер, а милиция органнары — кажан кем-херек үүлгедип каарга, тудуп бажыннаар, арткан хөй-нийти организациялары онзагай чүрүм үрээшкиннери болу бээрге, кезек үеде кампаниялыг азы чавыс деннелдиг организас-массалыг профилактиктиг ажылдар чорудар ол-ла деп бодап турар. Ол кончуг шын эвес, эң кызыы бодалдардан үштүнүп үнери биске дыка чугула деп санаар мен.

Эрткен үениң эки чанчылдарын шинээдип, ону катап тургузуп албаан шаавыста, чаа эки үүлдерни амыдыралывыска боттандырары берге.

Киижизидилге херээн күрүне херээ кылдыр көөрүн бүгүде утпас ужурлуг бис. Маңаа республиканың партия, совет органнары, хөй-нийти албан черлери бир деминг хөделип, тодаргай хемчеглерни ап, деминг ажылдаар боор деп идегээр-дир мен.

Сузүкей ОНДАР.
Куш-ажылдың хоочуну.

ШЫНАРЛЫГ, ӨРТЭЭ ЧИИК

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылга кылдыының Кара-Даш дагларының аразында турар № 4 столоваязы бар. Ооң коллективи эрткен айда шалыпчы ажылдап, 94 муң рубльдиң аъш-чемин белеткээш, садып-сайгарар планын 103 хуу күүсеткен. Ында 50 кижиниң ажылы кызыг-чай чок, дүн-хүнүнүң 24 шагында үргүлчүлээр. Чоокта чаа аңаа барып, столоваяның директору Надежда Запевалова ужуражып, коллективиниң ажылы-биле таныштырарын диледим.

— Белик сорттуг база бөдүүн рудалан даг-дүгү арыглаар, белен продукция сайгарар, сепгелге-механиктиг цехтериниң, үүрмектеп сорттаар комплекстиң база төп будүүрүлге лабораториязының ажылчыныары чемгерер бис. Ол ышкаш кадыы кошкак кижилерге диета чемнерни база белеткеп бээри — бистерниң хүлээлгевис — деп, ол тайылбырлады. Ынчаар ажылын тайылбырлаашаа, складтардан аъш-чемнер үндүрериниче далашпышаан, эдлечиниң улуг повары Любовь Страшникова-биле чугааны уламчылаарын сүмеледи.

Оон улуг повар-биле чугааны уламчыладым: — Хонукта чеже кижи чемгерип турарывысты тодаргай саналары болдунмас. Ынчалзажок белеткээн чемден болгаш кирген акшадан чижеглей санап болур. Чамдыкта чемненикчилер 1500 чеде-даа бээр.

Оон чугаазы-ла шын. Комбинаттың ажылчыныарындан ангыда, оон-моон сургакчылаан аалчылар база бо столоваяны чаңдыр баспас. Поварларның амданыыг аъш-чемни ким четтириксевес боор. Барыын-Хемчик, Бай-Тайганың херек-чорук бүдүрген чону база аңаа келир. Чүге дээрге поварларның белеткеп турар аъш-чеми амданыг, өртээ чиик боорга ындыг.

Улуг повар Любовь Страшникова Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Дмитрий Гаврилович Голубевтиң уруу. Ооң ажылче баштайгы базымы Ак-Довуракты тудугларындан эгелээн. Ооң соонда тускай мергежил чедип алгаш, бо столоваяга ажылдап киргеи. Аңаа ажыллаашаа сес чыл ажып чоруур. Ажылынга иегелделиг, кижилерге хамаарылгазы эки боорга, калы ажыллап турар өөрү мактап чугаалажыр. Ооң чазык, чугаакырыы, ээлээн чугаалажып ора, билдим.

Л. Страшникованың чөпшээрели-биле халат кеткеш, аъш-чемнер белеткээр өрээллерин база кезий көрүп, ажылчыныарның ажыллаарын база көрдүм. Татьяна Ногаан биле Серемаа Салчак олар келген улуска чем үлей каап берип турда, саадавас болду. Делгирде хөй янзы салат салдыгаан. Ону уран холдуг кассир Любовь Реута белеткээн аштилер. Быштакай Хереддиң долгандан быжырган-чемнерни чон күзелдии-биле нагыдып алыр. Повар-технолог Лидия Непокрытону, буфет сабыгжылары Александра Өлбезекти, Кара-кыс Куулар-ны, дүнеки эдлегиниң повары Светлана Ооржакты мурнакчы ажылдыг деп коллективи үнелеп турар.

Ажылчыныар колдуунда кадыкка хоралыг довурак-доозун аразында ажыллаар. Ынчангаш оларның чемненир столовазыңга сүт, сметана, ында теплицага өстүрген ногаа айма-биле үзүк чок хандырып турары эки. Столовая делгем болгаш көскү агитация чемненген чонуун сеткил-сагыжын өөртүп турар.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: эдлегиниң улуг повары Любовь Страшникова биле чем үлекчизи Серемаа САЛЧАК.

Чымбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

ТЫВАНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Якутияның танцы ансамблиниң концертин кызылчылар улуг сонуургал, магадал-биле көргеи. Аныяктарның бо бөлүүн Якут АССР-ниң алдарлыг артизи Геннадий Баишев удурткан.

Кызылда Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының делгем залын долдур олурган улус күүселделер бүрүзүн көрүп, адыш часкаарын үргүлчүлеп турду. Якут өнүктериниң чараш танцылары, уран ырлары чонну сонуургаткан.

Сонгу чүктүң улустарының танцы-саиарын, ол черниң алдар-сураглыг артизи Наталья Трапезниковаиың ырызын көрүкчү сонуургавас арга чок. Бо артист Тывага 1968 чылда база кээп, бистиң хамык көрүкчүлеривиске ырлап берген болгай.

Якутияның танцы ансамблинде ойнап турар аныяктар мооң мурнуида база бистиисте чораан. Өнүктериниң эргии кээп турарынга өөрүп четтиргенивисти илергейлээр ужурлуг бис. Бо артистер эрткен хүннерде Чадаана, Ак-Довуракка ойнаапнар.

ЧУРУКТАРДА: Якутияның танцы ансамблиниң талантылыг аныяктары ырдап, танцылап тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва бижиктиң 60 чылынга уткуштур

БИЖИККЕ ӨӨРЕНГЕНИМ

Тыва бижиктя кажан, каяа, канчап болум өөренип алганымны бижикседим. Тибет болгаш моол бижик эртемниг, Ээрбек чүрттүг Оюн Яичат-Бурулбаа деп кижи 1928 чыл үезинде, 8 харлыг турумда, мени болгаш мээң үем ийи болду тибет ном-бижикке өөредип турган. Ынчалза-даа ону үр болбаанда хоруп каан. Оөң орнуиуга моол бижиктп базала ол башкым Эргил-оол болгаш Тангытпай бис үштү өөренир-биле сүмелээрге, өөренип эгелединис. Моол бижиктиң үжүктерии биживишаан, доктаадып өөренип дооскаш, кожуп бижип турувуста база-ла соксадып каан. Чүге дээрге 1929 чыл үези, улавас чаа тыва бижик үнер деп чугаа чон аразынга тыптып келген. Ээрбек Кызыл хоорай чанында болгаш хоорайлаан арбан, суму даргалары, арат чон «сонгаартан эртемниг улус Кызылда келген, олар тыва бижик чогаадыр дээндир» дижип турганы шын болган.

1930 чылның 9 ай ортан үезинде Ээрбек сумузунуң төвү Ак-Хавакка араттар улаанбулуң (кызыл-булуң) деп бичии бажыиы тулуп дооскан. 1930 чылдың чайынында Ээрбектен Оюн Бобуушту Кызылга тыва бижик башкыларының тур сургуулуине суму чагыргазы чорудупкан. Ол кижи күзүн 9 айга чедип келиргe, арбан бүрүзүнден 15-18 харлыг оолдар, уругларны, 20 хире кижини чыылдырып кээрге, ол кызыл-булуңга өөредип эгелээни ол.

Мен ооң сураан дыңнаап, өөренир дээш баарымга, 10 харлыг оолдар, уруглар өөренмес, өөредилге ноому болгаш саазын, карандаш чедиишпес, бир ном-биле 3 кижи өөренир, оон ыиай өөренир бажың бичии деп мындыг. Бобуушту башкы, бо сургуулдар бир ай ажыг өөренип дооскаш, арбан бөлүктериие баргылаашт, элээди оолдар, уругларны туржук, улуг-даа улусту бижикке өөредир дээш бистерий «сывырып» чорудупкан. Ам канчаарыл? Хомудааным коичуг чаиып келгеш, демги-ле «эргн» башкым Яичат-Бурулбаа болгаш Оюн Дүпчек даайымга ыглаар чыгыы хомудап чугаалаарымга, даайым база тибет номунуң 9 эрээзии (ам болза, тому дээр ыйнаан) дооскан, боду чазаныр, чуруп, парлаар шевер кижи болгаш тыва бижиктин 29 үжүүн парлап бижип бербишаан, Яичат-Бурулбаа башкым-биле мени өөредип эгелээнер.

Бодум тибет болгаш моол бижиктерни бичип-даа болза, өөренип турган болгаш удатпаайла 29 үжүктү өөренип апкан мен. Оөң соонда ол-ла үжүглел помунда кожуп бижээн: «ал-аал, мал-маган» деп сөстерни база даайым номдан дүжүрүп бижип бербишаан, айтып берип эгелээн. Ону база-ла өөренип алганымда, аалдарывыс 10 ай ортан үезинде кыштагларже көжүлкеп. Кыш ортү үезинде демги-ле Дүпчек даайым бир чартыы моол, өске чартыы тыва дылда парлаан, элээи элей берген «Шын» солуннуу эккел бергеш, ону үжүгледип, ийи-үш хонук хире меия өөреткеш, чоруй баргап. Ол элей берген номну помчуп, үзээш, хүл чаап каан чуга ыяшка номдан болгаш бодум-даа сөстерни кожуп бижип эгелээн мен. Чазын аалдарывыс суму төвүнге көжүп келгеиивисте, тыва бижикти өөренирииң чамдык номнары ийи-чангыстап көстүп келген. Аал, бөлүктер аразында бижик өөредилгези иептерээн. Улуг-даа, бичс-даа кижилер тура-соруктуг өөренип турганнар.

1930 чыл Сумунуң арбан бөлүктериниң бүрүзүнде бижик өөренирииң бөлүмнери тургустуигулаан. Үстүнде айыткаиым ликпуиктунуң өөреникчилери оолдар, уруглар ол арбан бөлүктерге улуг, бичс улусту өөредип турган. Мен база өөренип турдум. 1932 чылда демги түр башкыларның улус өөредир сонуургалы кошкаан. Чүге дээрге кижи бүрүзү, боттары кызып өөренип турар апаргаи. Чоннуң сонуургалы бижик өөренирииге эң-не бедик болу бергеи.

1933 чылның 2 ай үезинде Ээрбек оорузунга база кызылбулуң бажыиынга бижик, сан өөренирииің бөлүмүи суму чагыргазының айтыышкыныбиле тургускан. Орта Туранлан Ачай-оол дээр кижи башкылаары-биле чедип келген. Орта санның дөрт аргазын, бижикти чараштыр, дүрген бижиирии бир ай өөреиилим. 1933 чылдың чазыиында бистиң бөлүк өглериің болгаш кожа аалдарның үлузун өөредип-даа турдум. 1933-36 чылдарда сумунуң бүгү девискээрииге бижик өөредилгези улам иептерээн.

1937 чыл. Тываның нам чазаа ТАР-ның бүгү арат чонунга үгулга үиилүрүп, бижик билбес чорукту бүрүиүбеи узуткаар, ылаңгыя 8-тен 40 хар чедир назылыгларны ыяап-ла өөредир, 40 хардан өрү назылыгларны оола бичии билир кылдыр өөредир. Чер-черге чайгы үелерде чайлаг школаларын организастаар, түр курстарны башкылаары-биле бижик билир кижилерии чорудар, оон-даа өске хемчеглерии алыр дээн.

Бо угуулганың мурнуида-ла 1936 чылда Ээрбекке хамаарыжыр Улуг Шоолга чайлаг школазын чылын ажыткан. Ону Элегес чүрттүг аныяк хөрээжен Оюн Адыяа башкылап турган. Оон өске черлерге аал бөлүктер аайы-биле бөлгүмнерге аныяктар улуг улустуң база өөредп берген. Мен бодумиың аалымнын болгаш чоок аалларның улузун өөредип турдум. 1937 чылда бистиң 2 дугаар арбанның секретарынга соңгуп каарга, арбанывыс даргазы эш Бабүүжап аалдар кезип, бүрүткел кылдырып чорудуп турда, улустуң ат-фамилиязын бижиир, сан-чурагай демделээр болганда кижи улам-на бижик, санга өөренир боор чорду.

1937 чылдың ол массалыг бижик өөредилгезиниң түңнел шылгалдазын канчаар эрттиргенил дээрге, 29 үжүктү шуптузуи шээжи-биле номчуурум, судал 60 катап каканда, каш үжүктү номчаанын санап турган. Санның түгле 4 аргазын бодаттырар. Ону улуг назылыг улус шыдавас, түгле кадарын мөддүк-каддык күүседип турганнар.

Мея шыиында эге школаның партазынга чангыс-даа олурбаан, эгезинде чүгле даайым О. Дүпчектиң, честем чораан О. Яичат-Бурулбаа оларның ачы-дузазы-биле, 1935 чылда пионер отрядын даргалап, 1937 чылда арбан секретарылап, 1938 чылда сумунуң бир АРЭ үүрүн, 1939-40 чылларда үүрлерни каттыштырган сумуиуң АРЭ комитедин даргалап чораан, ол-ла үжүкбижик, сан-дансы ажылдарын кылып чораан болгаш эге школа чергелиг эртемни чедип алганым хөй-ниитиниң ажылдарынга киржип чораанымтыва бижикти шаа-биле өөренип алганымның ачызы. 1957-58 чылдарда кежээки школага өөренип тургаш, 7 дугаар классты база доозуп алган мен. 1953-55 чылдарда Кызылга садыг училищезинге өөренгеним база эртемим бедилериие дузалаан. Тыва бижикти латин үжүк-биле 1942 чылга чедир өөренип, ажылдап чорумда, орус үжүкче шилчээни орус бижикти болгаш сөстү өөренирииге база улуг идиглиг болган. Кандыгдаа дыл, бижикти өөренирии, оон номнарын номчуурун кижиия эртемиин делегейинче чедирер деп чүвеин билдим. Тыва бижиктиң литературулгшын дүрүмнерии шаам-биле өөренип алдым. Сөөлгү беш чыл дургузунда тыва литератураның хөй яизы хевирлериниң, терминнериниң, дүрүмнериниң дугайында эртемденнериин номнарын номчуп, дыя эртемдеии профессор Ш. Саттың «Тыва диалектология» деп номун номчуп, ону өөренип, сайгарарын шенеп, төрээн чугаа культуразынга дуза кадып, сүмелер, саналдар, эдиглер кииирии бодап турар мен. Алдан харлап турар төрээн дылымны ханы өөренип, оон ажык-дузазын көрүп, ону амыдырал-чурттал гамга 70 хар ажыр ажыглап келдим. Ол мөңээ улуг аас-кежии болгаи..

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Наадымга уткуштур

ЧАМДЫК ТҮҢНЕЛДЕР,

Малчыннарывыстың профессионал байырлалы бо чылдың июль 21-22-де болуп эртер. Ийет, Наадым дугайында чугаалажыр бетинде, эрткен чылгы Наадымга хамаарыштыр чамдык түңнелдерни катап база үндүрери артык эвес. Бодум хуумда, үр үеде үзүктелзе-даа (1982 чылдан бээр) эрткен чылгы Наадым чаа үеиин тевин-биле черле элээи чаартыпын, эдехере тыртынган деп санаар мен. Ол болза, байырлалдың баштайгы хүнүнде тыва аъш-чем аймаан делгеп, садарын организастап, өске-даа бараан саарылгазын ярмарка хевирлиг эрттиргени болгаш спорт-ну оюн-тоглаа, маргылдаалардан (чанчыл болган күрешти санаваска) аът чарыжы болгаш аът спортунга хамаарыжыр: аъттың эзертеп мунарынга (дүргенин барымдаалап), шалбадап, төрепчилээрииге, эмдик малды өөредирииге эрттиргилээн маргылдаалар болуур.

Ынчалза-даа шынары хиреиг эвээш санныг бо хемчеглер Наадымга ёзулуг национал сүүзүнүң киирип шыдавайн барган. Ылангыя байырлалды улам каастаар, оон шимелдези болур национал хеп, оюн-тоглаа, изиг чемниг тыва кухня дыка чегеи болган. Оон бир чылдагааны — белеткел ажылларывын кошкаа болгаш база үр үеде үзүктелип турганындан черле ыидыг болуур дег, олардан чанчыл ылаңгаи чамдык түүлдериии уттундуруп калганында деп санаар болур.

Ынчан ян кол хемчеглер, чижээ, байырлыг хурал байырлыг концерт, тыва күреш болгаш ярмарка-делгелге шупту чаигыс үүиде тырлы бергеии малчыиавывысты дыка тазрымча чок байдалга чедиргенин билир бис. Ук хемчеглериин капсырашкынындан, толаргайларга, байырлыг хурал шөйлүп, узааныидан ол башгай концерт шагын былаай берген, а оон үжүн концерт — күреш шагыиче чылып киргеш, стадион долу чүс-чүе көрүкчүлерии манадып харын-даа малчыиаига ачмачка-делгелгеге киржир дога бербейн бергап. База бир чедимче чок чүве — малчыиаига хураиче чалаашкынындан эгелээш, эске-даа оюн-концерт, спортчу маргылдаалар көөру-биле 3-4 яизылыг чалалга-эттиргилгелерии бергеи гурган чоруг (моон соигаар чайгыс чалалга каяа-даа эрттиргилге ол болур болза эки) оларның артыкшылдыын эш-көрүүге, таныш-көрүштерииге хайырлаашкыидан доора кижилерге кайнаар-даа халас шургуур органы бергеи болгаш малчыннар боттарында болуурга таарымча чок байдалды тургусканнар.

Ынчангаш аимгы Наадыминыи организастыг комитедп бо бүгү четпестерии бо чылын болдурбазын чедип алган турар ужурлуг. Ынчангаш Наадым-90-ны эрттиреринге хамаарыштыр чамдык сүмелерии, саналдарны киириксеп турар бис.

Хамыктыи мурнуида, иимтв республика Наадымы, аиаа белеткел үш кезекке үлеттинип, доктаатка дүрүм, быжыккан чанчыл ёзугаар үш чаданы (совхоз, район, республика) ёзулуг-ла шүгдүнүп эртер болза, эң сөөлгү чалазында ажыл чиигеп, дыка тодаргай апаары чугаажок. Ынчан чер-черлерге (совхозтарга, районнарга) социалистиг чарыштар түннеттиинп, шаннал-макталлар тывыстыиып, республикаже төлээлер соигуттуигаи болганда, тиилекчилериин сан-дансызы-даа биллиие бээр. Ол-ла бүгүнү солуннарга, радио, телевиденнеге чарлап тарадыптар чүве болганда, илеткелге, саналларга эвээш үе негеттинер, шаннадар тыпсыр ёзулаллар кызырыр. Ынчан кээрде малчыннар хураиын пятницада, хүнүүн ийиги чартынында эрттиринтер болза, ынчан ажыл-ишчилер ийи хүн иштииде ёзулуг дыштанып ап болур ийик. Бир эвес ол болдунмаза, баштайгы хүнүиде, күбботада байырлыг хуралды эртежик эрттиринкеш, малчыннарга ярмаркага киржир, садыг-наймаа кылып алыр, оларга тураскаатакан культурлут хемчеглерге киржир (музей, уран чүүл, делгелгелер, концерттер) арганы бээр ол хүнүиу байырлыг концерт аны «Хайыраан боттуу» көргүзеринде төидүрер болза таарымчалыг болгу дег.

А ийиги хүнүү аът чарыжындап эгелеп алза эптиг хире. Моон мурнуида бурунгу бо чанчылды чүгле чүгүрүк аъттар көрүжү кылдыр эрттирип турган болзувусса, бо чылдан эгелеп челер, чыраалаар аъттар чарыжын шуут-ла ипподромга эрттиреринп чанчыл болдурар. Ол ышкаш аът спортун улам сайзыраигайжыдар сорулга-биле чүгле чылгычыларга турасхаатакан «Эрнин эрезш» азы «Ооллуг орланы» деп аттыг ёзулуг долу хереккелдиг аъттыг, тыва национал хептиг чылгычыларын көрүлде конкурузун-даа организастап болгай. Эрткен чылын аът өөредири, шалбадап, төрепчилээри дээн ышкаш маргылдаа хевирлиг көргүзүглериин болгулааның үстүиде айыттывыс. Ынчалзада ону оон-даа тодаргай, шуут-ла чанчыл болу бээр кылдыр эрттирери күзенчиг. Чижээ, аътты койчуг дүргеи (чүгле чуларлыг турда) чүгеннеп, эзертеп, абгамчыны дергилеп, таалыиын арта каап мунуптары. Ол ышкаш шалбадаары, төрепчилээри, дергилээри, өөредип, башкарооы дээш, аът спортунуң кандыгдаа хевирии чогаадып ап болур. Моон соигаар харын аът спортунуң федерациязын-даа турузары артык эвес.

Амдыызында Наадым байырлалының бо кезээи, биртээ, аът спортунуң федерациязы чок чүве болганда, республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар болгаш профээилелдериин ВДФСО Тыва область чөвүлелиинің даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. С. Биче-оол олар ам-даа чогаадыкчы ёзу-биле эрттирип болурунуң аргаларын сүмелеп, бүгү талабиле деткиниринге белеиин илередип турар. А хүидүлүг бо эштериің сөзү быжыг дээрзинге бүзурээр бис. Ол дугайын «Азия төвү» шаинал дээш Бүгү-эвилел маргылдааларының бедик профессионалдыг деңнелге эртип, чыл саиында-ла национал аян-шинчи кирип орары бадыткан турар. Ол дээрге тыва национал эптиг, аянныг, чараш уругларның «Хүреш» стадионга кестүп кээп, байырлыг ёзулалларга доктаамал киржип, шаннал белектерии тиилекчилерге тыпсып турары-дыр. Шынап-даа болза, дуу-бир кайы ораидан келген спортчуларга национал онзагай боттут, каас-шиник кеттинген аныяк чараш кыстарның холуидан суй-белекти алыры канчап үттундурбас тураскаал болбазыл? «Тыва» ансамбльдиң сыгыт-хөөмейжилери чыылганга аян тудуп эгелээни ол база-ла чаагай чанчыл боол бар чыдар.

Черле ыичаш моон соңгаар тыва күрешти улам сайзырангайжыдар сорулга-биле Наадымга шүүлген мөгеге (мөге саны 64-даа турда) «начын», а ийи удаа шүглүп үнгеиле, «арзылаи», «чаан» дээи ышкаш хүидүлүг аттарны чүге тыпсып болбас бис. А бир эвес оон-даа тодаргай болдурар дээр болза, чылдар аайыбиле «Наадым-90-ның начыны», эрткен аътка «Наадым-90-ның чүгүрүү», азы национал хеп, каастадгалыг чараш кыстар конкурузуиуң тиилекчизиигге «Наадым-90-ның даңгыиазы» деп-даа болгайла. Көрүиер даап, бистиң ырак эвес төөгүвүсте, тодаргайларга, ТАР үезиниң 1935 чылда болуп эрткеи Чазак байырлалыига (С. Ч. Куулариың күрархивтеи тыпканыбиле) шүүлген мөгеге «Начын», а эрткеи аътка «Эзир-Кара» деп аттарны шуут-ла чазак леиңеидеи тыпсып турган бооо-дур. Ол атты ынчан моон мурнуида кымга-даа шоолуг билдинмес аныяк эр Куулар Чамыян дээрзиигe тывыскан. А кажан ол 1938 чылда үш удаа шүглүп үнгеиде, ынчан «Аюылап» атты тывыскан. Оон бээр-де алдарлыг мөге Чамыян Сербеевич Куулариың чонга тараан азы «Аюылап Чамыян» бооо докгаагаи.

Ол ышкаш база бир чедир коробей турар чүүлүвүс — мөге кижиии, эрткеи аътты алгап-йөрээри. Ийет, ону кижи бүрүзүнүң күүседээн шыдавазы биилингир. Ынчап кээрде, мөге салыкчыларынга душкан-на кижиии эвес, а аиаа алыс мергежээи, харындаа ааскыр-сөскүр, сагыигыр-тывыигыр улустарны баш удур шилип ап, кажан ол бодуиуң артыкчы талантызын көргүзүп шыдаанда, «Эң дээре мөге салыкчызы» дээи ышкаш түскай шыиызылганы тыпсып. Шак ындыг «дипломнуг» мөге салыкчылары стадион бүрүзүнге, ылаигыя «Хүреш» стадионига, чүгле оонуу кылдыр быжыглаан мөге салыр түскай шөлүүг (секторлуг) болур болза ынчан көрүкчүлерге дыка эптиг, чүге дээрге ынчан кыи-даа мөгелерни аиаа, маиаа салырын неевес, олудун каап, муиуи былаажып, мөгелер шөлүиче чүткүүр чорукту болдурбас.

Ам мөгеии-даа, аарыкчы көрүкчүлерии-даа хөөктүрер аалаг-өөрээл дугайында. Борта чечеи-мергеи сөстер тывылбазынга сылдаглаан хереэ чок, ындыг сөстер улустуң маадырлыг тоолларында эидерик. (Маиаа бо чылын үиген «Тыва маадырлыг тооллары» сүмелээр-дир бис).

Алак сөөлүиде, Наадымны хүреш-биле төидүрее деп саналдыг бис. Маиаа база-ла болганчок тургустунуп кээр хос үелерии (ылаигыя хүреш эгезинде, мөгелер четчелеиип турда, ийикже, азы ийиги салыг соонда) чөптүг ажылдап, үстүиде чугаалаанывыс дег, «Тыва кызы» азы «Наадымның даңгыиазы» дээи чижектиг тыва национал хептп пропагаидалап болур-дур дээрзии оон киржикчилериие сүмелеесээр ийик бис. Бо хемчеглерии боттапкырын чорударынга чүгле хереэжеинер чөвүлелериидеп эвес, а «Даңгыиа» конкурсту организастап эрттирип турган аныяктар-биле ажыл чорудар төпке, «Идегел» кооперативке (Дина Оюи) идегелиивис улуг. Наадымывыс улам каас-шиник болзуи дээр болза, бо хемчеглер бирээи бетии боттуг чүүл болуп болур.

Черле ыичаш ийи хүиүң иштииде Тываның ус-шеверлериииң (дарганнар, даш чонукчуларының, чазаныкчыларның) уран кылыгларынга, хөгжүм хереккелдиигe деллгелгелерии (экспоиаттарны садар кыллар) организастаарын чүге чаичыл болдуруп болбазыл.

Бо чугула чүүлдү холга ап, индыг дуржулгаиы келир чылдан эгелеп иептередирии Улусчу чогаадылганың эртемметодиктиг төвү (директору А. С. Комбу) күзелиин-биле хүлээиип ап турар. Олар сөзүи эзлеп ыыдаар дээрзии бо хүннерде тыва хөгжүм хереккелдиринің көрүлдези, аиаа организастаан тыва чоннуң шаандагы эдилел-хереккелдиринің делгелгези бадыткал болур.

Ук хемчеглерии боттандырары Культура министерствозунуң, республиканың Агроүлетшүр эвилелиниң чогаадыкчы чоруунан кол хамааржыры чугаажок. Ынчалза-даа бо бүгүнү баштай чер-черлерге, ылаигыя район төптеринге организастаавас болза азы шилиге алаандан өрү келбес болза, бистиң чаагай күзелиивистии будеры берге. Чүге дизе эрги Тыва үезиниде бөвин эң нарын ус-дарган кылыгларны (ювелир каасталгалар) чүгле каш санныг, кол кезиинде салгал дамчаан тулган дээи шеверлер кылып чорааннар. Ынчан кээрде барык уттундуруп бар чыдар бо мергежилии чажыдын билир ус-дарганнарны кёдээлеп дилеп тыпшайн кайыын тыварып, оларга детпиичеии, дешилгеии ап аиаа, көдээге, көргүспейии каяа көргүзерил?

Шынап-даа бол, чоокка чедир чинчи-шуру карактерлиг чүстүктер, сыогалар, билектээштерии, үиелиг даш, өөнүг металл аймаандан янзы-бүрү кылыгларны, каастадгалыг хап-дапзалаи эгелээш, оттукбижекке чедир бистиң шеверлериивис канчаар кылып чорбалы дээр! Ажыы-биле чугаалаарга, моол, кыдат мастерлерден каччап-даа дора эвес чорлап. Оон чижээиге тыва ус-шеверлериии шүткүп кутказ кылыптары, ховар-ааштап чаъзп кылган шыдыгаалары чүгле Моолга эвес, а Кыдатка белиг белик үнелелдп ап, болда-кегээиивеге өргүүр сүй-белек-даа боол чорааиын айтырга, чаигыс ол бөлиң уттундурүп баргап бо ура-мергежилиивисти катап боларалыпы национал чоргаараалдың айтырыы апаргап-дыр.

Ол ышкаш база бир чүгулаап көөр чүүл — Наадымның демдээ азы эмблемазы. Оиу чыл санында-ла ескертии, чаартып турбайн, чанхемчеглерии алыр дээи.

Бо угуулганың мурнуида-ла 1936 чылда Ээрбекке хамааржыр Улуг Шоолга чайлаг школазын чылын ажыткан. Ону Элегес чүрттүг аныяк хөрээжен Оюн Адыяа башкылап турган. Оон өске черлерге аал бөлүктер аайы-биле бөлгүмнерге аныяктар улуг улустуң база өөредп берген. Мея бодумиың аалымиың болгаш чоок аалларның улузун өөредип турдум. 1937 чылда бистиң 2 дугаар арбанның секретарынга соңгуп каарга, арбанывыс даргазы эш Бабүүжап аалдар кезип, бүрүткел кылдырып чорудуп турда, улустуң ат-фамилиязын бижиир, сан-чурагай демделээр болганда кижи улам-на бижик, санга өөренир боор чорду.

1937 чылдың ол массалыг бижик өөредилгезиниң түңнел шылгалдазын канчаар эрттиргенил дээрге, 29 үжүктү шупгузуи шээжи-биле номчуурум, судал 60 катап каканда, каш үжүктү номчаанын санап турган. Санның түгле 4 аргазын бодаттырар. Ону улуг назылыг улус шыдавас, түгле кадарын мөддүк-каддык күүседип турганнар.

Мея шыиында эге школаның партазынга чангыс-даа олурбаан, эгезинде чүгле даайым О. Дүпчектиң, честем чораан О. Яичат-Бурулбаа оларның ачы-дузазы-биле, 1935 чылда пионер отрядын даргалап, 1937 чылда арбан секретарылап, 1938 чылда сумунуң бир АРЭ үүрүн, 1939-40 чылларда үүрлерни каттыштырган сумуиуң АРЭ комитедин даргалап чораан, ол-ла үжүкбижик, сан-дансы ажылдарын кылып чораан болгаш эге школа чергелиг эртемни чедип алганым хөй-ниитиниң ажылдарынга киржип чораанымтыва бижикти шаа-биле өөренип алганымның ачызы. 1957-58 чылдарда кежээки школага өөренип тургаш, 7 дугаар классты база доозуп алган мен. 1953-55 чылдарда Кызылга садыг училищезинге өөренгеним база эртемим бедилериие дузалаан. Тыва бижикти латин үжүк-биле 1942 чылга чедир өөренип, ажылдап чорумда, орус үжүкче шилчээни орус бижикти болгаш сөстү өөренирииге база улуг идиглиг болган. Кандыгдаа дыл, бижикти өөренирии, оон номнарын номчуурун кижиия эртемиин делегейинче чедирер деп чүвеин билдим. Тыва бижиктиң литературулгшын дүрүмнерии шаам-биле өөренип алдым. Сөөлгү беш чыл дургузунда тыва литератураның хөй яизы хевирлериниң, терминнериниң, дүрүмнериниң дугайында эртемденнериин номнарын номчуп, дыя эртемдеии профессор Ш. Саттың «Тыва диалектология» деп номун номчуп, ону өөренип, сайгарарын шенеп, төрээн чугаа культуразынга дуза кадып, сүмелер, саналдар, эдиглер кииирии бодап турар мен. Алдан харлап турар төрээн дылымны ханы өөренип, оон ажык-дузазын көрүп, ону амыдырал-чурттал гамга 70 хар ажыр ажыглап келдим. Ол мөңээ улуг аас-кежии болгаи..

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Молдавияның хөгжүмнүг аас чогаалының концерти. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Австрия биле АКШ-тың шилиидек командалары. 10.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.30 Уругларга дамчыдыгла. 12.30—13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиидек командалары. 19.15 Крис Кельми ырлаар. 19.30 «Кижи болгаш хөойлуу». Эрге-хоойлу видеожаиалы. 20.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула айтырыг көдүргеи интервью. 22.45 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.05 «Мюзиклдер, мюзиклдер». 23.35—23.50 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Югославия биле Каттышкын Араб Эмираттарының шилиидек командалары. 9.15 Барымдаалыг телефильм. 9.45 Барымдаалыг фильм. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италия биле Чехословакияның шилиидек командалары. 17.00 Коллаж. 17.05 «Варшаваның көге-бугалары». Уран-чечен фильм. (Польша).

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Дайычы алдар». Чита телевиденнезиниң программазы. 19.15 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: «Тываның Күрархивиниң 60 чылы». Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00—20.15 «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

Кино

ИЮНЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Баловень судьбы» (Франция) 9.10, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда. (музыкальная кинопанорама).

Видеозал: «Корабль-призрак. Дюймовочка» 9.40, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Вантэ» 9.00, 12.00, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 10.20, 13.20 шактарда.

Видеозал: «Милые сестки» (Япония) 12.00, 17.40, «Заклятие долины змей» 13.30, «Душа моя» (2 сериялыг) 15.20, «Самрат» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Без единой улики» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Стук в дверь» 14.30, 20.30, «Зита и Гита» (2 сериялыг) 16.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.30, 17.10, 19.30 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тывада республиканың хереглекчилер ниитилелиниң эвилели Новосибирскиниң совет кооператив сазыг институдунга чурум ёзугаар тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар өөренип киреглерииң чылдазын ажыткан. Ону Элегес чүрттүг аныяк хөрээжен Оюн Адыяа башкылап турган. Оон өске черлерге аал бөлүктер аайы-биле бөлгүмнерге аныяктар улуг улустуң база өөредп берген. Мея бодумиың аалымиың болгаш чоок аалларның улузун өөредип турдум. 1937 чылда бистиң 2 дугаар арбанның секретарынга соңгуп каарга, арбанывыс даргазы эш Бабүүжап аалдар кезип, бүрүткел кылдырып чорудуп турда, улустуң ат-фамилиязын бижиир, сан-чурагай демделээр болганда кижи улам-на бижик, санга өөренир боор чорду.

1937 чылдың ол массалыг бижик өөредилгезиниң түңнел шылгалдазын канчаар эрттиргенил дээрге, 29 үжүктү шупгузуи шээжи-биле номчуурум, судал 60 катап каканда, каш үжүктү номчаанын санап турган. Санның түгле 4 аргазын бодаттырар. Ону улуг назылыг улус шыдавас, түгле кадарын мөддүк-каддык күүседип турганнар.

Мея шыиында эге школаның партазынга чангыс-даа олурбаан, эгезинде чүгле даайым О. Дүпчектиң, честем чораан О. Яичат-Бурулбаа оларның ачы-дузазы-биле, 1935 чылда пионер отрядын даргалап, 1937 чылда арбан секретарылап, 1938 чылда сумунуң бир АРЭ үүрүн, 1939-40 чылларда үүрлерни каттыштырган сумуиуң АРЭ комитедин даргалап чораан, ол-ла үжүкбижик, сан-дансы ажылдарын кылып чораан болгаш эге школа чергелиг эртемни чедип алганым хөй-ниитиниң ажылдарынга киржип чораанымтыва бижикти шаа-биле өөренип алганымның ачызы. 1957-58 чылдарда кежээки школага өөренип тургаш, 7 дугаар классты база доозуп алган мен. 1953-55 чылдарда Кызылга садыг училищезинге өөренгеним база эртемим бедилериие дузалаан. Тыва бижикти латин үжүк-биле 1942 чылга чедир өөренип, ажылдап чорумда, орус үжүкче шилчээни орус бижикти болгаш сөстү өөренирииге база улуг идиглиг болган. Кандыгдаа дыл, бижикти өөренирии, оон номнарын номчуурун кижиия эртемиин делегейинче чедирер деп чүвеин билдим. Тыва бижиктиң литературулгшын дүрүмнерии шаам-биле өөренип алдым. Сөөлгү беш чыл дургузунда тыва литератураның хөй яизы хевирлериниң, терминнериниң, дүрүмнериниң дугайында эртемденнериин номнарын номчуп, дыя эртемдеии профессор Ш. Саттың «Тыва диалектология» деп номун номчуп, ону өөренип, сайгарарын шенеп, төрээн чугаа культуразынга дуза кадып, сүмелер, саналдар, эдиглер кииирии бодап турар мен. Алдан харлап турар төрээн дылымны ханы өөренип, оон ажык-дузазын көрүп, ону амыдырал-чурттал гамга 70 хар ажыр ажыглап келдим. Ол мөңээ улуг аас-кежии болгаи..

Василий УЙНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Тываның хөгжүм-шиин театрынга Фрунзеиин хореография училищезиниң өөренчилериниң концерти июнь 23-те 19 шакта болур.

Билеттерии театрның, филармонияның кассаларында садып турар, телефоннары: 2-55-19, 2-25-49.

• • •

Бүрен-Хем ортумак школазының 1975 чылда доозукчуларының ужуражышкыны июнь 23-те 11 шакта школага болур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ орнемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыт секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаида — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 эка.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 435.

ТС — 00682.

Индекс 54241

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
21
четверг
№ 140 (14340)

1925 чылда үнеп эгелээнгеш
Өртээ 3 кеп.

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Россияның партия конференциязынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң даргазы М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ илеткели

Эштер! Россияның партия организацияларының, партия комитеттериниң санал-оналын өөренип көргеш, партияның XXVIII съездизинче соңгуткан делегаттарның составы-биле Россия Федерациязының коммунистериниң конференциязын эрттирер деп шиитпирни СЭКП Төп Комитеди бодунуң март Пленумунга хүлээп алган болгай.

ТК-га, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң база партияның бүгү-ле организацияларының төлээлекчилериниң тургустуурган белеткел комитединиң катышкан хуралдарынга чугаалажып көргениниң соонда конференцияның хүн чурумугаа ийи айтырыгны: амгы байдал болгаш Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында база партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның Платформазының болгаш СЭКП-ниң Уставының төлевилелдериниң дугайында киирери эргежок чугула деп көрген. Ол саналды бөгүн конференция хүлээп алды.

Оон-биле кады бо ийи айтырыг талазы-биле чангыс илеткелди кылыр болгаш оларны хары угда чугаалажып көөр ужурлуг деп санал-оналды база чугаалады. Ол черле үндезинниг боор.

Эде тургустунуушкун болуушкуннарының хөгжүлдези, бистиң мурнувуста тургустунуп келген шиитпирлээр айтырыгларның чаазы, иннитилелдиң политижилгези шак ол политиктиг организациядан сиңиккен күүү-шыдал үе-шагның, эде тургустунуушкунуңуң негелдезинге үлам тода болгаш долу харыылаан турар ужурлуу СЭКП-ниң чаа ролюнуң дугайында, оон үндезин чаартылгазының дугайында айтырыгны чидии-биле тургузуп келген.

Шак мындыг сеткил-бодалдарны түнней чыгаш база коммунистериниң санал-оналдарын барымдаалаашк, партия Төп Комитеди СЭКП-ниң XXVIII съездизин эрттирериниң хуусаазын чоокшулады чылдырар болгаш СЭКП ТК-ның Платформазының база партияның чаа Уставының төлевилелиниң баазазынга дискуссияны калбартыр деп шиитпирин хүлээп алган.

Ол дээрге шын шиитпир болган дээрзин амыдырал көргүскен. Бистер болза эде тургустунуушкуннуң оруктарынга аажок ханы, үндезин эскерлиишкинериниң үе-чадазынче кирген бис. Ажыл-херектиң ам чеднишкини болза ёзулуг төөгүлүг сорулгаларны шиитпирлээринче чонуңуң үгаан-сарыылдыг патриоттуг күштерин кайы хире каттыштырып, социалистиг шилилгеге дүүштүр амыдыралдың чаа хевирлеринче, иннитилелди чаартылырынче бисти аппаар эскерлиишкиннерни канчаар хандырарындан чедип алдынар.

Эде тургустунуушкуннуң сорулгалары дээш демиселдиш шак бо шиитпирлиг үе-чадазында партияның стратегиязы болгаш тактиказы кандыг болурул, чаа сорулгаларны күүседип шыдазын дээш, эде тургустунуушкуннуң турушталында турар бүгү-ле демократтыг күштер-биле демиешпишаан, бүгү улустуң шимчээшкинниг ол киржип шыдаар аргалыг болзун дээш, СЭКП боду кандыг болур ужурлугул деп айтырыг шакла ындыг чидии-биле ала-чайгаар тургустунуп келген.

Ам, кажан партияның XXVIII съездизинге чедир кашла хонук артканда, чаа болуушкуннарының, бистиң революшчу үевистиң тывылдыргазы СЭКП-ниң чаа ролюнуң болгаш туружунуң, бүгү чүүлдериниң байдалында оон ажылының хевирлерин болгаш методтарын чугаалажып көөрүнге съезд мурнунда үеде коммунистериниң, харын чүгле коммунистериниң эвес, а иннитилелдиң бүгү-ле бөлүктериниң идепкейн аажок бедээп.

Съезд мурнунуң дискуссиялавынга социализмниң болгаш чүрттүң салым-чолунуң, оон чоокку база ыракку перспективаларының дугайында, политиктиг болгаш иннитилелдиң янзы-бүрү албан черлериниң хевир-бүдүжүнүң база ролюнуң дугайында айтырыглар-биле кады, республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыг чаазы-биле тургустунуп келген. Ол чугаа-биле холбаштыр. Россияның Компартиязы турар бе азы турбас бе деп темага соңуурганы дискуссия чүгле Россия Федерациязының партия эге организацияларының коммунистериниң ортузунга эвес, харын бүгү чуртка болуп эрткен.

СЭКП-ниң бодунуң база партия Россия Федерациязының болгаш иннити чүрттүң-даа амыдыралының бо, эң үндезин айтырыгларының бирээзин чугаалажып көргенин Россия Федерациязының Коммунистиг партиязын тургузары таарымчалыг болгаш эргежок чугулаар деп түңнелге эккелген. Бо бодал элээн чидиг маргылдаалардан тыптып келгенин ажыл-биле чугаалап хаайн. Ол черле чеп, чугаа болза аажок чугула шиитпир дугайында чорун турарын айткан болгай мен. Ынчалза-даа коммунистерниң, партия организацияларының база ажылчы чонуңуң эң хол нуруузу шак ындыг партияны тургузары дээш саналын илереткенин бөгүн бис айтып болур бис. Ынчангаш маңаа, бо залга, силерниң биле бистер үзе шиитпирни хүлээп алыр үжурлуг-дур бис. Ол — силерниң биле бистерниң эрге-хүлээлгевис, оон-биле кады бистиң иннити харыысалгавыс боор турар-дыр.

Россияны ССР Эвилелиниге, а Россияның Компартиязын СЭКП-ге удурланыштырарының бүгү-ле хевирлерин канчап-даа болдурбас үжурлуг. Бистиң бүгү-ле сагыш-бодалывыс болгаш хөделиишкинериве төөгү ёзугаар боттуг орук-биле хемчээттинер, ыяк деңзилеттинген болур үжурлуг. «Россия» деп сөстүң алдаш, оон дулак чок хайыралыг «Эвилел» деп сөстүң сагышка кеззээ шагда шыгжап алыр үжурлуг бис. Конференцияның ажыктыг ажылдаарының эң чугула негелдезин ынчалдыр тодаратпышаан, ол дугайын бистиң партконференциявыстың ажылының шүүт-ла эгезинде ажыл-биле чугаалап хаары эргежок чугула деп санап тур мен.

Конференцияга өөренип көөр үжурлуг база бир чүүлдүң дугайы, ол дээрге ону чымыдырып турар үеде чуртта тургустунуп келген боттуг чүүлдү өөренип көөру болур. Амгы байдалдың чидини, харын-даа боон турар ханы чаартылгаларның кончуг аар-бергезин партия-даа, чонуңуң ангы-ангы кезектери-даа медереп биле турар. Социал-экономиктиг турум эвес чорук, эде тургустунуушкунуңуң чамдык углаңыышкыннарга хөнүгүп чадап турарны бистер бүгүдени дүвүредип, кончуг-ла дүвүредип турар. Партиядан, күрүне органнарындан, иннитилел-политиктиг организациялардан, бистин шүптүвустан амгы үеде негеттиинип турар кол чүүл— чуртта байдалды боттуу-биле тодарадып көргеш, иннитилелди кризистиг байдалдан дүргеп уштурунуң талазы-биле практиктиг базымнарны кылыры болур. Чүнү кылырыл деп айтырыг амгы үеде бистиң биле алза чогуур кол чүүлүвүе болур.

Бо бүгү чүүлдерге эде тургустунуушкун бүрүүлүг деп бодалдар илереттинип турардыр. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул. Эде тургустунуушкуннуң беш чылын чурттап эртивис. Төөгүнүң хемчээли-биле алырга, ол дээрге, дыка кыска хуусаа-дыр, ынчалза-даа ол бир муң беш чүс бичии-де ажыг хүнүүн иштинде делегей төөгүзүнде эң-не улуг болгаш эргилделиг революстуг болуушкуннар-биле деңнежип болур, канчаар-даа аажок улуг чуртка эң ханы эргилде кылдынган.

Амгы үеде безин эде тургустунуушкун чогум чүнү бергенил? деп айтырыгны ховар эвес салып турар. Чамдык кижилер болган чүүлдерни бистиң иннитилелди гуманныг, кижизиг болдурарыңга калбак аргаларны ажыттыкан, канчаар-даа аажок улуг революстуг болуушкун кылдыр көрүп турар. Ынчаарга болган өскерлиишкиннерни ооп өске кижилер бүгү-ле чүүлдерниң буурал дүжүүшкүнү, саидараашкыны, ёзулуг-ла халап-тыр деп көрүп турарлар.

Чамдык кижилер эде тургустунуушкун дээш кызыдып турда, өскелери ону бууралып турар. Ынчалза-даа ол безин шупту эвес-тир. Сөөлгү үеде оларның медеглеллер кылырындан херек кырында хөделиишкиннерге чүткүлү база эскертинип турар. Амгы үениң бергелериңе кижилериң таарымчайн турарын хөөтүрер, эде тургустунуушкуннуң шүүт-ла болуп болгаш оон ёзулуг талалакчыларын, чүрттүң салым-хуузунче ёзулуг сагыш салып турарларыны согар чепсек күллүг амгы үениң чидиг айтырыгларын ажыглаар оралдажыышкыннарны кылып турар. Улустуң сурталчызының ролюн алырын оралдажып турар кижилер ажыл-херектиң эрге-ажыктары дээш туруштайн турар. Ол дээрге, амгы үеде эки билдингир кажар арга-дыр, оон дузазы-биле олар боттарынга политиктиг күштү чыып ап турар. Ындыг шогласшыкинарны кандыг-даа түрүштан кылыр болза, олар херек кырында оларның өмүнээзинден хөделип турары улустуң эрге-ажыктарынга удур углуг боон турар.

Ийет, чуртта байдал бөдүүн эвес боон турар, ынчангаш соңгаарладып болбас-даа, перспективалыг-даа хемчеглериң ап чорударын ол негеп келгендир. Бистер шуптувус амгы үеде оларны ажыллап кылып турар бис, ынчангаш кажан беш чыл иштинде кылган түүлдерни чугаалажып турган, ол бүгүнү тоовайн барып болбазы билдиңгир-дир. Ынчалза-даа боон турар түүлдериң алыс утказын мээң канчаар көрүп турарым, эде тургустунуушкуннуң чорудулгазына мээң тодарадыышкыным түгле аңаа үндезилеттинмейн турар, бодумиун ол бодалымны тускайлап чугаалап тур мен, түгле дээрге, ол айтырыгны менден делегациялар төөгүлелиңге безин салып турган чүве. Мен бүгү бергелерни көрүп, олар дээш ханы сагыш салып турган, ол чылдарның иштинде боттандырып чоруткан иннитилел-политиктиг чаартылгаларның ёзулуг хемчээлин анализтээнин барымдаалап турар мен. Олар иннитилелдиң бүрүнгаар бүзүреллиг шимчээшкинин, улустуң амыдырал-чурттагазын боттуу-биле экижилериниң үндезинин салып турар. Ол дээш бистер хөделип, ажылдаар болзувусса, экиживири билдингир болбайн даа.

Ам бистиң экономиктиг тургузуувусту чижекке алгаш, мурнуку чылларда боон турган реформаларның оралдажыышкыннары-биле сөөлгү чылдарның чаартылгаларын деңнештирип көрээлинерем. Аграр политиказының эң баштай-ла өскерлиишкиннерин саналдаш, 1953 чылдан эгелээш, 1957 чылдың улус ажыл-агыйының төөгүлелдеринге чедир: 1965 чылдың ажыл-агый реформаларындан 80 чылдарның эгезинге чедир бистер сталинчи ёзуныг дужаап-айтыр системазының арныи өскертириниң үе-чадазындан үнүп шыдаваан бис. Ынчаардагы дидим эвес реформалар безин чангыс-даа катап төөгүзүнге чедиртинмейн турган болгаш, оон эрелгей байдалдыг боон. Бистиң хөгжүлдевистиң боттуг айтырыгларын шиитпирлеп ыыдаар арга чок болган. Бистер амгы үеде чангыс 1987 чылдың иштинде оон мурнуңдагыындан дыка ашкай ындыг реформалар үндезинниерни тургускаш, реформаларны 2 чыл иштинде боттандырып чорударының белеткел үезин херек кырында эрткен бис. Ол үе бисти рынок экономиказын социал талаларын башкарып чорудар аргазын тургузарынга дөрт чедирген. Моон алгаш көөрге, 30 ажыг чылдың иштинде чорудуп келген үргүлчүлелдиг маргылдааларның, шеңнелдеринең бүгү айтырыгларын 3 чыл иштинде бүрүнү-биле шиитпирлеп көрген-дир.

Политиктиг тургузугну ап көрээлинер. СЭКП-ниң XIX съездизинге сталинщинаның дугайын шыны-биле чугаалаанының болгаш репрессияга таварышканнарны агартырын эгелээн үеден бээр иннитилел ужур-дүрүм чок үүлгединшкиннериниң катаптаарынга удур камгалал-магадыларды, иннитилелдиң күжүн хүлүй тудуп турган бюрократизмге удур эм-танны тыварын оралдажып келген болгай. Бистер амгы үеде XIX партия конференциязының соонгы 2 чылдың иштинде чүрттүң бүрүнгаар деп-шилгелиг кижилериниң он-он чылдарда чедип ап шыдаваан үүлдерин кылган бис.

Партия күрүнеңиң ажыл-чорудулгазын холгаарлаар чоруктан ойталаан. Күрүнеңиң бодунда эрге-чагырганы ангылазы херек кырында боон турар. Соңгулдалар ёзулуг-ла хостуг болгаш улустуң апарган. Бистер ам ёзулуг политиктиг плюрализмниң оруңнда туруп турар бис. Ажык-чарлыг чорук бүрүнгаар деп-шиишкинниң күчүлүг чепсээ болуу берген. Социалистиг демократия дугайында бодал анаа-ла пропагандисчи сеспердең херек кырында чүүл болу берген.

Улустар аразында харылзаалар талазы-биле хаым чаартылгалар калбаа-биле билдингир болгаш, оңза балыктаашкынар иегеттинмейн турар. Месилдежишкиниң чылчык үстүшкүнүүр болгаш кедиси чок үе-чадазының төөгүзү салдынган. Ол чорук делегейниң бүгү байдалын дыка экижидеринге чедирип, бистиң айыыл чок болур чоруувусту быжыглаан болгаш улустуң амыдырал-чурттагазының байдалдарын экижидеринге оларны ажыглаары-биле камгалалга чарыгдалдарны эвээжедиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мону онзалап чугаалаарын күзеп тур мен: бир эвес бо чылдарның кара чангыс чедишкини совет шеригларын Афганистандан үндургени ол болган-да болза, ескенің чөрлериниге хан төгүүшкүнүг месилдежишкиннерге бистиң киржилгевистиң улам калбарып турганы он-он чылдардан оон кайы хире ылгалдыын үгаап-бодаарынга чүгле ол четчир-дир. Ында делегейге эң улуг ужур-дузалыг кончуг чугула принцип база үндезилеттинген. Бистер боттарывыстың херектеривиске кымның, кажан-даа холгаарлаарын болдурбас бис, ынчалза-даа улус бүрүзүнүң хостуг чорукка шак-ла ындыг эргезин хүлээп көрүп турар бис.

База бир эң чугула үүл бар. Бөгүн, эде тургустунуушкунуң чорудулгаларының үезинде, дыка хөй чүүлдер белеткел чок чорукка, консерватизмге, иннитилел үгаан-медерелинің тоталитарист идеология үезинде он-он чылдар иштинде шаптыланыышкынның таваржып турар-даа болза, бо талазы-биле эң-не ханы болгаш кеднлиг чаартылгалар боон турар.

Ол чорудулга бистиң иннитилелиивистиң, социалистиг иннитилежилгени, делегейниң коммунистиг шимчээшкинин силиптекен шынны үжен чылдар бурунгаар XX съездиге чугаалаан турган. Сталинщина дугайында ынчаарга билип алган үүлдеривис салгакчыларны революцияже, улуг тулгуларже, Төрээн чуртту камгаларынче, үрелгеп чуртту катап тургузарынче сорук киирген идеалдарны дорамчылаанны болган.

Сылгиишкин дыка улуг болган. Оон дүрүм ёзугаар түңнели иннитилел-политиктиг ханы чаартылгалар болур үжурлуг турган. Оон бээр үүү-даа чаартынмаан деп чугаалап болбас-да харын, ынчалзажок иннитилел-политиктиг ханы чаартылгаларны чедип алыр болгаш репрессияга таварышканнарны агартырын эгелээн үеден бээр иннитилел ужур-дүрүм чок үүлгединшкиннериниң катаптаарынга удур камгалал-магадыларды, иннитилелдиң күжүн хүлүй тудуп турган бюрократизмге удур эм-танны тыварын оралдажып келген болгай. Бистер амгы үеде XIX партия конференциязының соонгы 2 чылдың иштинде чүрттүң бүрүнгаар деп-шилгелиг кижилериниң он-он чылдарда чедип ап шыдаваан үүлдерин кылган бис.

Партия күрүнеңиң ажыл-чорудулгазын холгаарлаар чоруктан ойталаан. Күрүнеңиң бодунда эрге-чагырганы ангылазы херек кырында боон турар. Соңгулдалар ёзулуг-ла хостуг болгаш улустуң апарган. Бистер ам ёзулуг политиктиг плюрализмниң оруңнда туруп турар бис. Ажык-чарлыг чорук бүрүнгаар деп-шиишкинниң күчүлүг чепсээ болуу берген. Социалистиг демократия дугайында бодал анаа-ла пропагандисчи сеспердең херек кырында чүүл болу берген.

Улустар аразында харылзаалар талазы-биле хаым чаартылгалар калбаа-биле билдингир болгаш, оңза балыктаашкынар иегеттинмейн турар. Месилдежишкиниң чылчык үстүшкүнүүр болгаш кедиси чок үе-чадазының төөгүзү салдынган. Ол чорук делегейниң бүгү байдалын дыка экижидеринге чедирип, бистиң айыыл чок болур чоруувусту быжыглаан болгаш улустуң амыдырал-чурттагазының байдалдарын экижидеринге оларны ажыглаары-биле камгалалга чарыгдалдарны эвээжедиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Мону онзалап чугаалаарын күзеп тур мен: бир эвес бо чылдарның кара чангыс чедишкини совет шеригларын Афганистандан үндургени ол болган-да болза, ескенің чөрлериниге хан төгүүшкүнүг месилдежишкиннерге бистиң киржилгевистиң улам калбарып турганы он-он чылдардан оон кайы хире ылгалдыын үгаап-бодаарынга чүгле ол четчир-дир. Ында делегейге эң улуг ужур-дузалыг кончуг чугула принцип база үндезилеттинген. Бистер боттарывыстың херектеривиске кымның, кажан-даа холгаарлаарын болдурбас бис, ынчалза-даа улус бүрүзүнүң хостуг чорукка шак-ла ындыг эргезин хүлээп көрүп турар бис.

Допчулаарга чүл дээрге, байдалды хөлүн эрттир багай кылдыр көргүспейн, ынчалзажок оон политиктиг характеристикаларын чажырбайн, мынчаар чугаалап болур: эде тургустунуушкунуңуң хөгжүлдезинде эң-не харыысалгалыг үе-чаданы чүрттап эртип турар-дыр бис. Социалистиг тургузугнуң бүдүжүнге үндезилеттинген чаа, эгээртнимес күүлүг күштерге делгем орукту ажыдар төөгээде, үндезин политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал структураларының сый шаныышкыны болдунуп турар. Оңза шыдамыккай чорукту, ажыддаарын шын болгаш чүге үнелеп көөрүн амгы байдал бистерден пеген турар.

Эде тургустунуушкуннуң чаа механизмнери ам-даа ажылдаваан, ынчалзажок эрги үүлдер барык сөкпаан азы хилис долганып турар үеле бир янзы чаа оруктуг ам эртип турар-дыр бис. Шилчиишкинниг үе-чаданы эң-не кыскаладып, тургузукчу бүгү үүлдерни иннитилелге ажыктыг кылып, ол үе-чаданың хандырып бээрн национал болгаш иннити хамааты чөпшээрежилгени чедип алыр херек. Башкартынар рынок экономиказынче шилчиирин тургустуунаи байдалдан уштуунуң үнеринин оруу кылдыр санап турар бис. Бо талазы-биле чайгылыышкыннарны ажын эртери, айтырыгны хандыр көөрүвүс, рынокче шилчиири аңаа эвес, а экономиктиг амыдыралдың чаа хевирлерин тывыарынга, ажыл-агый чорудулгазының болгаш күшажылдың ажыктыг чаа хевирлерин ажыглаарынга херек дээрзин билип алырывыс черле чугула болур. Бо бүгү үүлдер болза, эки түңнелдерни чедип алырынга, совет кижилериниң эң-не ангы-ангы хереглелдерин хандырарынга херектиг.

Үүгле рынокту дамчыштыр иннитилел хереглелдери ёзулуг илергелеттинер болгаш иннитилел бүдүрүлгезинин база ачы-дуза чедирилгезинин адырларыныи шын угланыышкынныг хөгжүлдези тургустунар, тодаргайларга, чоңга ёзулуг херектиг үүлдер четчир кылыр тургустунар. Ол шилчиишкинин чонуңуң амыдырал деңнелинге когаралдыг эвес кылдыр кылыр ужурлуг бис. Бо айтырыг талазы-биле дугуржуп алырывыс, рынок экономиказынче шилчиирининң утказын эки билип, черле дугуржуп алырывыс эргежок чугула, эштер. Оон өске орук чок. Маңаа хөлбаштыр янзы-бүрү бодалдарның илергейлеттинип турарын билир мен. Ол шилчиишкинни, ылаңгыя хуусаазының, хевирлериниң, тактиказының талазы-биле чиңгелип, дүргедедиринге дузалаар бүгү үүлдерни ажыглаар херек. Бо талазы-биле кандыгдаа саналдарны ажык болдурар ужурлуг бис. Үүгле мындыг чүвеин: экономиканы эргелеп башкарарының чагырын дужаарының системазынче дедир эргилиишкиниң болдуруп болбас. Шак ындыг дедир эргилиишкин бистиң иннитилелливиске черле халап, муңгаштылыышкын болур яйык.

Херек кырында шиитпирлеп эгелээнивис эде тургустунуушкунуун ол үезинэ айтырыы-биле хөлбаштыр дараазында үүлдүн дугайында чугаалаар ужурлуг мен. Рынокче шимчээшкин — ол дээрге капитализмче дедир эргилиишкин-дир дээр бодалды иннитилелге иептередирин орал-дакпайн турар. Оон өөдежок чугаа-даа чок боор. Бирээде, рынок болза сайзыралдың эгезинде тывылган, ол дээрге капитализмниң тыпкан үүлүү эвес-тир. Рынок болза социализм үезинде турган болгаш туруп-даа турар, үүгле оон хажыдыышкыныг хевирлиг, болганы хомудавчыг. Ийнде, рынок болза чонуңуң чаагай чоруун белидиринге болгаш амыдыралын жижидеринге чедирер болганда, социализмге дүүшпес бе ынчаш? деп айтырыгны салымыл. Чок, дүүшпес эвес. Бүдүрүлгени хөгжүлдеринге рынок идигни бээр бе? Чугаажок, аңаа күүлүг чаа идиг берипшкинерии черле хандырар.

Мындыг үүлдү тодаргай болгаш илаптыг чугаалаар херек: бүдүрүлгени, инициативаны хөгжүдеринге бүгү аргаларны рынокту дамчыштыр күүүне ажыттышаан, кижилернің эрге-ажыын камгалаар, оларның социал камгалалын идегелдиг хандырар ужурлуг. Ажылдаар эргенің, амыдырал деңнелининң, экологияның, кижиин дорт хандырар бүгү инфраструктураның дугайында чугаалап турарым ол-дур.

Инициативаны, талантыны, ак сеткилдиг, чогаадыкчы тывынгыр, ажыл-херекчи чорукту, рынок деткивейн канчаар. Бо дээрге барымдаа чок деңнештирилгениң бүдүжүнге база оон чорудулгазынга күүлүг согуг-дур. Ол ам чалгаалларга база ажыл чылзырларга таарымча чок болбайн даа. Бо бүгү социал чөптүг чорукка удур деп бодаар силер бе ынчаш? «Кижи бүрүзүнден шыпаар шаа-биле — кижи бүрүзүнге кылган шаа-биле» деп лозунга шагдан бээр-ле чүдүп келдивис, ынчан бис оны мынчаар билип турган бис: иннитилел социал магадыладарны база амыдыралдың кандыг-бир деңнелии хары угда хандырып турар. База-бир мындыг айыыл бар, рынок байдалдарында янзы-бүрү ажык-кончаа бодаарлар саттыгнаи база өске-даа маңгыстал-талчактар улам хөделзе хөнүү. Ийе, ындыг айыыл турул турар, ол боттуг. Бо бүгүнүң оруун хоойлу дуглаар ужурлуг. Рынокче чоорту шилчиивишаан, оон дугайын бистер бодаар апаар, база чугула хоойлуларны хүлээп алыр ужурлуг бис.

Политика талазында база эвээш эвес бергелерге таваржып тур бис. Мында тыптын кээп турар шуптү айтырыгларның бүрүн анализинче кирбейи, ынчаимыже силерниң кичээнгейниерни боже угландырыксаан ийик мен. Социал-экономиктиг база политиктиг харылзааларның чаа хөгжүлдези-биле оларны башкарарының хоойлужудулга үндезинниңе ангылаичак чорук улам улгадып орарын эскерип турар бис. Шак ындыг, аразында харылзаа чок, үүлдешкек эвес чорук эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазынга, корум-чурумга, сагылга-чурумга, иннитилелде бүгү политиктиг байдалга салдарлыг болуп турар. Ынчангаш ам ССРЭ-ниң Дээди Совединиң-даа, ол ышкаш эвилеллешкен республикаларның чаа соңгуткан Дээди Советтерининң-даа хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулгазы улуг ужур-дузалыг. Бо талазы-биле ажыл эңмежок. Хоойлу-дүрүм талазы-биле ажыл-чорудулга эрге-хоойлулуг күрүнеии тургузарының оруу-биле дүргеи чоруун дээш бүгү үүлдерни кылыр ужурлуг бис. Эрге-хоойлу чок чер кайда бар болдур, ында янзы-бүрү чигзинчиг күштер хөделип турар.

Ол—айтырыгның бир талазыдыр. База-ла чугула өске-бир тала болза, эде тургустунуушкунуңуң сорулгаларына кижилерниң эрге-ажыктарына дүгжүп турар, кижилерни кара туразында аажылаар чорухтан, кайы-даа таладан хамаанчокка оларның эргелеринче халдаарындан камгалап турар эки хоойлуларлыг болурга-ла бүгү чүве бүле бербес. Ол хоойлуларны боттандырарынга идегелдиг механизмниг болуру чугула. Ол Конституция үүлдериниң, иннити эвилел хемчээлдиг хоойлуларга, республиканың хоойлужудулгазынга хамаарыжыр. Чоокта чаа маңаа, Кремльге, арендаторлар-биле ужуражымшкын үезинде ол бүгүнүн дугайын талазы-биле эскердим. Кижилер дүвүрээзин-биле чугаалап турдулар: оңчу дугайында, чер дугайында, (Уланчызы 2-ги арында).

ШИЛИП АЛЫЫШКЫН ҮЕЗИ

Россияның партия конференциязынга М. С. Горбачевтуң илеткели доозулган соонда, конференция хуралын даргалаан Н. И. Рыжков белеткел комитединиң өмүнээзинден дыңнадыг кылыры-биле И. П. Осадчийге сөс берген.

Республиканың Коммунистиг партия организациязын тургузуп турары — партияның болгаш чүрттүң амыдыралында улуг политиктиг болуушкун болур деп, оратор эгезинде чугаалаан. Россияны болгаш бүгү чуртту иннити национал кризистен ушттур дээш демиселге чоңнуң тургузукчу бүгү күштерин каттыштырарынга ол дузалаар. 1921 чылда чуртка болгаш партияга тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр В. И. Ленинниң бижээни «Партияның кризизи» деп үүлдү оратор конференцияның киржикчилериге сагындырган. Ынчан база-ла бо хевирлер байдал тургустунуп келген турган. Ол байдалды өөренип көргеш, В. И. Ленин кандыг-даа аар-берге боон турзакчок, херек кырында тургустуна берген шынныг үүлдү чалданыш чок барымдаалап көөр болгаш, ол байдалды кончуг кичээнгейлиг тоҥарадып алгаш, оон үштүнүп алырының оруктарын дилеп тывар ужурлуг бис деп бижээн.

Ленинниң ол чагыы амгы үеде-даа бодунуң үнезин чидирбээн. СЭКП бодунда болгаш партия организациязының бүрүзүнде байдалды эки өөренип көрүп алгаш, ажыл-херээн эжижиткеш, чуртта байдалды холга тудуп алгаш, кризистен үштүнүп үмеринии эртемге үндезилеттинген тодаргай оруктарын дилеп тывар, боттуг хемчеглерни алыр арганы. Бир эвес бо бүгү үүлдерни ол боттандырар болза, ажылчы чоннар партияны политиктиг авангардывыс деп база катап көрө бээр.

Оратор белеткел комитедин кандыг янзылыг тургузуп турганын база оон канчаар ажылдап турганын конференцияның киржикчилериге таныштырган. Партияның край, область болгаш округ комитеттери боттарының пленумнарынга оон составына төлээлекчилерни сонгаан. Апрель 3-те М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле эрткен башгайы хуралга амгы конференцияның документилериниң белеткээр комиссияны болгаш дөрт ажылчын бөлүктү тургускан. Оларны партия ТК-ның Россия бюрозунуң кежигүннери удуртуп турган. Комитет үгле организастыг айтырыгларны эвес, а идей-теоретиктиг болгаш политиктиг айтырыглар талазы-биле коммунистериниң киирип турганы санал-бодалдарын иннитилештирип түңнээн сорулганы бодунуң мурнуунга салгап турган. Ындыг болзажок чамдык белүктер Россия бюрозунуң база ТК-ның кежигүннериниң киржилгези чокка ажылдаар ужурга таваржып турган.

Россияның Компартиязын тургузар айтырыгга хамаарыштыр СЭКП-ниң удуртулгазы үр үеде тодаргай турушту ээлевейн келгенинден партияның, ылаңгыя Россияның коммунистериниң чамдык кезинге чайгылыышкын, биллинмес үүлдер тургустунуп келген.

Ол-ла үеде Россияның Компартиязын тургузар съездиин белеткээр талазы-биле инициативчи комитеттер Куйбышевке, Ленинградка, Новосибирске, Горькийге, Свердловскиге болгаш өскелерге ажылдап турган. Апрель төнчүзүнде Россия коммунистериниң инициативчи съездизинин төлээлекчилериниң бирги хуралы Ленинградка боор-эттиген. Белеткел комитединиң кежигүннери черчерде коммунистерниң киирген саналдарын, күзээшкиниерии илеткелге колдаш киирерии барымдаалап турган. Болуушкуннарлан үргүлчү хожулап, күдүрүктап турарны дээш СЭКП-ниң удуртулгалыгга, ылангыя Россия бюрозунуң адрезинге чидиг болгаш хей санныг шүүлтүлер болдунган.

Чуртка чүгле сөстүң митингилериниң болгаш хуралларының хостуун болдурган эвес, а анархисти хевирлери болгаш чүнү-даа барымдаалап көрбес чоруктарны болдурган демократызылыгга болгаш ажык-ларлыг чоруктарның байдалдарында, боттуг плюрализм кылдынын, янзы-бүрү партиялар, организациялар, шимчээшкиннер, фронтулар тургустунуп турар байдалдарда Россияның коммунистериниң партиязын тургузар дугайында айтырыгны ларый шиитпирлээр турган. Ол болдунмаан. Ынчангаш бөлетнел комитеди янзы-бүрү платформаларда болгаш туруштарда турар коммунистериниң санал-оналын иннитилештирип өөренип көөрүнге онза хичээнгейни салып турган. Республиканың партия организацияларының сеткилхевиинден алгаш көөрге, коммунистериниң хей кезии партияның XXVIII съездизинге чедир Россияның Компартиязын тургузарын саналдап турар. Кризистиг байдалдаи республиканы чүгле иннични хевирнин, иннични үндезинниерге тургустунган партия чуштун ап болур.

Бо дыңнадыгның соонда эртенги хуралга дугурушкының ёзугаар эдериинң илеткелер эгелээн. «СЭКП-де Демократтыг платформадан» В. Н. Лысенко, «СЭКП-де Марксизм платформадан» А. И. Колганов. Россия коммунистериниң инициативчи съездизинден В. А. Тюлькин эдериинң илеткеллерин кылган.

(Эдериичи илеткелерниң допчулалы дараазында солунга үмер).

* * *

Илеткел болгаш эдериичи илеткелер талазы-биле санал бергеннер: В. И. Ладыгин — Читаның локомотив машинизи, С. Л. Серокуров — СЭКП Мурманск обкомунуң бирги секретары, Н. Ф. Сульдайкин — Мордва АССР-де Саранскиниң «Резинотехника» заводунда партком секретары, Т. И. Ляпакова — Вологда областа Усть-Кубинск ортумак школаның директорунуң оралакчызы, В. Г. Головачев — СЭКП Саратов хооркомунуң бирги секретары, улус депутаттарының хоорай Совединиң даргазы, Б. В. Гиласпов — СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары, А. М. Макашов — Приволжье-Урал шериг округунуң шеригларининң командылакчызы, Г. И. Скляр — Калуга областа СЭКП Обнинск хооркомунуң бирги секретары, Е. И. Яркин — Татар АССР-де А. М. Горький аттыг Зеленодольск заводунда бригадир, А. Г. Мельников — СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары.

Конференция ажылын улам-чылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА. (СЭТА). Чурттуң эң улуг республиказының айтырыгларын шиитпирлээринге Россия парламентизиниге кандыг-кандыг комитеттер болгаш комиссиялар херек боон турарыл? Оларның харыылаар айтырыглары кандыг болурул? Депутаттарның тургустунуп турар ол бөлүктерии парламентарийлериң кайызы баштарыл? Бо айтырыглар РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының июнь 19-та хуралдарынга кичээнгейниик төвүнге турган.

Санал-оналга солчулгазы үре түңнелдиг болган. Оон түңнелинде Республика Совединде алды доктаамал комиссияны тургускан: Бюджет, планнар, үндүрүглер болгаш эртектер талазы-биле; Үлетпүр болгаш энергетика талазы-биле; Транспорт, харылзаа болгаш информатика талазы-биле; Социал политика талазы-биле; Кижиниң эргелериниң талазы-биле; Культура талазы-биле. Комиссияларның алды даргазының ийизин сонгаан, артканнарын ам дээрезинде координаторлар баштап турар.

Парламентиниң тургускан комитеттериниң харылзаар айтырыгларынга, чижээ, республикалар аразында экономиктиг харылзаалариың, кедээнии социал хөгжүлдезиниң, улус өөредилгезиниң айтырыглары, экологтуг айтырыглар кирер. Комитеттериниң ажылынга кижиринге улуг арганарны кайы-даа палатаның төлээлекчилеринге, а ол мынаш Дээди Советтиң кежигүнү эвес-даа депутаттарга бээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязы ажылын июль 25-те уламчылаар.

РОССИЯНЫҢ БОЛГАШ БҮГҮ ЧУРТТУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

(Эгези 1-ги арында).

аренда дугайында база өскедаа — кончуг чүгула, херектиг, үндезин хоойлулар хүдээп алдынган. Амдыызында олар боттанмайн турар. Колдуунда бүгү чүве дээш хоолу болуп арнашкан. Ол чүгүлээ дыгыл дээрге экономиканы амыдыралдың чаа хевирлеринге, чаартылгааларга удурланып турар ажыл-агый органнарының, үдуртукчу кадрларның ол кезээнинг туружунда болуп турар. Маңаа база бичии-даа саат чокка хөделгени дээрге.

Экономикада болгаш политикада үндезин чаартылгалар-биле холбашкан айтырыгларның бүгү дүргээ массаларга партийжи ажылга чаа негелделерни идип үндүрүп турар. Кедизинде барып биске чүгула хоойлулар-даа бар болур, оларны боттандырарының чогумчалыг механизмин тып доктаадып-даа алыр бис, ынчалза-даа оон түнелеп бүгүге кижилериң хамаарылгазындан кол хамааржыр. Мээ-медередің эле тургузарында улуг ажыл херек-тир. Ол дээрге партияның моон сонгаргы эң чүгула сорулгаларының бирээзи болур-дур. Мынча деп чугаалап каайн: ол кончуг улуг социал сорулганы шинтпирлээринге ылап-ла партияның ролюн чедир үнелевейн турар кижи болза, чамдык чүүлдерге чазып турар, частырыгларга бодунуң үнелээшкинерин тургузуп турардыр.

Эштер! Он хонгаш-ла шупту-цаар ооң киржикчизи болуурлар XXVIII съездиге делегеттерге илеткел болурун бодап тура-ла, мээн кысказы-биле чугаалааным чүүл эде тургустунуушкун чорудулгаларының нарыынын, оларның удурланышкаан база чангыс аай эвезинің дугайын чугаалап турар-дыр. Бистиң эрткен төөгүвүс-даа, амгы революсчу чаартылгалар-даа партияның ажыл-чорудулгазы-биле шуут дорт холбашкан болганда, СЭКП инитилелде чоруп турар дискуссияларының төвүнде барганы билдингир-дир.

Ийет, эрткен он чылдарның чедимче чок чүүллери дээш, бөгүмгү бүгү аар-бергелер дээш партия болгуна харыысалганы хүлээп ап турар. Ынчангаш партия шүгүмчүлелдиң одунга таварышкан. Аңаа удур ам черле чүвү чугаалаар боор. Ынчалза-даа мынды чүүл-биле чөпшээрешпес бис, ол, чүл дээрге чуртту демократтыг чаартырының, партияны эде тургузарының чөптүг, үндезининг шүгүмчүлелиби-биле чергелештир партияның кылган болгаш кылып турар бүгү чүүлүн карартырының ораалдажышкыннары бар болуп турар. Инитилелге СЭКПни узуткаарының хамаарылгазын албадап турар. Мынды негелделерлиг үннер дыңналып турар: СЭКП буруузун билингеш, политиктиг аренадан үнер үжурлуг. Ындыг негелделериң чөнгээлиг утказы, күткүүшкүнүг угланышкыны шуут илергей.

Бистиң улузувус база инитилел аар өртек-биле төлээни эрткен частырыглар дээш шын шүгүмчүлелден СЭКП-ни, чүүл-даа мурнунда ооң удуртулгазын камгалаарының туружун эзлевезивис билдингир болбайн аан. Бир эвес сөөлгү чылдар дугайын чугаалаар болза, эрткен үениң аар үүргезин ажып эртериниве чүткүвүшаан. инитилелди чаартырын калбартып тура, партия, ооң ТК-зы, Политбюро чедир көрбейн барган чүүлдерден база харыы частырыглардан-даа чайлаваан. Бис чамдыкта болуушкуннардан озалдап, ол-бо айтырыгларның шын политиктиг шинтпирлериң тыпшайн келген бис. Сылерниң кичээнгейиңерни углаксап турар чүүлүм — ол дээрге партия комитеттериниг бурууладмышкын эвес, а харын агартышкын-даа болзун, олар инитилелдиң демократчыдылгазының болгаш политикаже хандыызының, массалар-биле харылзажылганың чаа негелделериниң байдалдарында дээштир хөделиринге белеп эвес болганыдыр. Өскээр чугаалаарга, болуп турар болуушкуннарның утказын шын билип ап, аңаа дүүштүр боттарының ажылының стидин болгаш методтарын эде тургузуп шыдаваан.

Бистиң системавыстың иштинге чаштының чыткан национализчи болгаш сепаратисчи күштерин, оларның популисчи (хожуданган) элементилер-биле каттыжар аргазын, ол бүгүнүң айылдыг социал көлужулга тургузуп болуруи чедир үнелевээнивисти ботшүгүмчүлекчи ёзу-биле мнинир апаар.

Ооң-биле чергелештир СЭКП-ниң эде тургузуушкунга принципиалдыг туружунуң шынның чигзинглиг кылдыр көрүп турар бөлүктер партияның бодунда база тыптып келген. Кижилер партияга чүү болуп турарыл, ол кайнаар бар чыдарыл, ол кандыг апаарыл деп айтырыгларны дүүрүрел-биле салып турар. Съезд мурнуунуң санал-онаал солчулгазының үезинде СЭКП Төп Комитедиң бо айтырыгларны эң ажыы-биле база дүүрүрел-биле салып турар муң-муң резолюшнилериы, кыйгырыгларны база өске-даа документилерин партия организацияларындан алган. Политиктиг партияга санал-онаалларның үскүлежишкини, демисели черле турар, харыы-даа эргежок чугула херектиг, деп санап турар бис. Политиктиг бедик байдалды тургузарының эң чугула негелделерин идип үндүрүп турар. Кедизинде барып биске чугула хоойлулар-даа бар болур, оларны боттандырарының чогумчалыг механизмин тып доктаадып-даа алыр бис, ынчалза-даа оон түнелеп бо бүгүге кижилериң хамаарылгазындан кол хамааржыр. Мээ-медередің эле тургузарында улуг ажыл херек-тир. Ол дээрге партияның моон сонгаргы эң чугула сорулгаларының бирээзи болур-дур. Мынча деп чугаалап каайн: ол кончуг улуг социал сорулганы шинтпирлээринге ылап-ла партияның ролюн чедир үнелевейн турар кижи болза, чамдык чүүлдерге чазып турар, частырыгларга бодунуң үнелээшкинерин тургузуп турардыр.

Эштер! Он хонгаш-ла шупту-цаар ооң киржикчизи болуурлар XXVIII съездиге делегеттерге илеткел болурун бодап тура-ла, мээн кысказы-биле чугулааным чүүл эде тургустунуушкун чорудулгаларының нарыынын, оларның удурланышкаан база чангыс аай эвезинің дугайын чугаалап турар-дыр. Бистиң эрткен төөгүвүс-даа, амгы революсчу чаартылгалар-даа партияның ажыл-чорудулгазы-биле шуут дорт холбашкан болганда, СЭКП инитилелде чоруп турар дискуссияларының төвүнде барганы билдингир-дир.

Ийет, эрткен он чылдарның чедимче чок чүүллери дээш, бөгүмгү бүгү аар-бергелер дээш партия болгуна харыысалганы хүлээп ап турар. Ынчангаш партия шүгүмчүлелдиң одунга таварышкан. Аңаа удур ам черле чүвү чугулаар боор. Ынчалза-даа мынды чүүл-биле чөпшээрешпес бис, ол, чүл дээрге чуртту демократтыг чаартырының, партияны эде тургузарының чөптүг, үндезининг шүгүмчүлелиби-биле чергелештир партияның кылган болгаш кылып турар бүгү чүүлүн карартырының ораалдажышкыннары бар болуп турар. Инитилелге СЭКПни узуткаарының хамаарылгазын албадап турар. Мынды негелделерлиг үннер дыңналып турар: СЭКП буруузун билингеш, политиктиг аренадан үнер үжурлуг. Ындыг негелделериң чөнгээлиг утказы, күткүүшкүнүг угланышкыны шуут илергей.

Бистиң улузувус база инитилел аар өртек-биле төлээни эрткен частырыглар дээш шын шүгүмчүлелден СЭКП-ни, чүүл-даа мурнуунда ооң удуртулгазын камгалаарының туружун эзлевезивис билдингир болбайн аан. Бир эвес сөөлгү чылдар дугайын чугаалаар болза, эрткен үениң аар үүргезин ажып эртериниве чүткүвүшаан. инитилелди чаартырын калбартып тура, партия, ооң ТК-зы, Политбюро чедир көрбейн барган чүүлдерден база харыы частырыглардан-даа чайлаваан. Бис чамдыкта болуушкуннардан озалдап, ол-бо айтырыгларның шын политиктиг шинтпирлериң тыпшайн келген бис. Сылерниң кичээнгейиңерни углаксап турар чүүлүм — ол дээрге партия комитеттериниг бурууладмышкын эвес, а харын агартышкын-даа болзун, олар инитилелдиң демократчыдылгазының болгаш политикаже хандыызының, массалар-биле харылзажылганың чаа негелделериниң байдалдарында дээштир хөделиринге белеп эвес болганыдыр. Өскээр чугаалаарга, болуп турар болуушкуннарның утказын шын билип ап, аңаа дүүштүр боттарының ажылының стидин болгаш методтарын эде тургузуп шыдаваан.

Бистиң системавыстың иштинге чаштының чыткан национализчи болгаш сепаратисчи күштерин, оларның популисчи (хожуданган) элементилер-биле каттыжар аргазын, ол бүгүнүң айылдыг социал көлужулга тургузуп болуруи чедир үнелевээнивисти ботшүгүмчүлекчи ёзу-биле мнинир апаар.

Ооң-биле чергелештир СЭКП-ниң эде тургузуушкунга принципиалдыг туружунуң шынның чигзинглиг кылдыр көрүп турар бөлүктер партияның бодунда база тыптып келген. Кижилер партияга чүү болуп турарыл, ол кайнаар бар чыдарыл, ол кандыг апаарыл деп айтырыгларны дүүрүрел-биле салып турар. Съезд мурнуунуң санал-онаал солчулгазының үезинде СЭКП Төп Комитедиң бо айтырыгларны эң ажыы-биле база дүүрүрел-биле салып турар муң-муң резолюшнилериы, кыйгырыгларны база өске-даа документилерин партия организацияларындан алган. Политиктиг партияга санал-онаалларның үскүлежишкини, демисели черле турар, харыы-даа эргежок чугула херектиг, деп санап турар бис. Политиктиг бедик байдалды тургузарының эң чугула негелделерин идип үндүрүп турар. Кедизинде барып биске чугула хоойлулар-даа бар болур, оларны боттандырарының чогумчалыг механизмин тып доктаадып-даа алыр бис, ынчалза-даа оон түнелеп бо бүгүге кижилериң хамаарылгазындан кол хамааржыр. Мээ-медередің эле тургузарында улуг ажыл херек-тир. Ол дээрге партияның моон сонгаргы эң чугула сорулгаларының бирээзи болур-дур. Мынча деп чугаалап каайн: ол кончуг улуг социал сорулганы шинтпирлээринге ылап-ла партияның ролюн чедир үнелевейн турар кижи болза, чамдык чүүлдерге чазып турар, частырыгларга бодунуң үнелээшкинерин тургузуп турардыр.

Эштер! Он хонгаш-ла шупту-цаар ооң киржикчизи болуурлар XXVIII съездиге делегеттерге илеткел болурун бодап тура-ла, мээн кысказы-биле чугулааным чүүл эде тургустунуушкун чорудулгаларының нарыынын, оларның удурланышкаан база чангыс аай эвезинің дугайын чугаалап турар-дыр. Бистиң эрткен төөгүвүс-даа, амгы революсчу чаартылгалар-даа партияның ажыл-чорудулгазы-биле шуут дорт холбашкан болганда, СЭКП инитилелде чоруп турар дискуссияларының төвүнде барганы билдингир-дир.

Ийет, эрткен он чылдарның чедимче чок чүүллери дээш, бөгүмгү бүгү аар-бергелер дээш партия болгуна харыысалганы хүлээп ап турар. Ынчангаш партия шүгүмчүлелдиң одунга таварышкан. Аңаа удур ам черле чүвү чугулаар боор. Ынчалза-даа мынды чүүл-биле чөпшээрешпес бис, ол, чүл дээрге чуртту демократтыг чаартырының, партияны эде тургузарының чөптүг, үндезининг шүгүмчүлелиби-биле чергелештир партияның кылган болгаш кылып турар бүгү чүүлүн карартырының ораалдажышкыннары бар болуп турар. Инитилелге СЭКПни узуткаарының хамаарылгазын албадап турар. Мынды негелделерлиг үннер дыңналып турар: СЭКП буруузун билингеш, политиктиг аренадан үнер үжурлуг. Ындыг негелделериң чөнгээлиг утказы, күткүүшкүнүг угланышкыны шуут илергей.

Бистиң улузувус база инитилел аар өртек-биле төлээни эрткен частырыглар дээш шын шүгүмчүлелден СЭКП-ни, чүүл-даа мурнуунда ооң удуртулгазын камгалаарының туружун эзлевезивис билдингир болбайн аан. Бир эвес сөөлгү чылдар дугайын чугаалаар болза, эрткен үениң аар үүргезин ажып эртериниве чүткүвүшаан. инитилелди чаартырын калбартып тура, партия, ооң ТК-зы, Политбюро чедир көрбейн барган чүүлдерден база харыы частырыглардан-даа чайлаваан. Бис чамдыкта болуушкуннардан озалдап, ол-бо айтырыгларның шын политиктиг шинтпирлериң тыпшайн келген бис. Сылерниң кичээнгейиңерни углаксап турар чүүлүм — ол дээрге партия комитеттериниг бурууладмышкын эвес, а харын агартышкын-даа болзун, олар инитилелдиң демократчыдылгазының болгаш политикаже хандыызының, массалар-биле харылзажылганың чаа негелделериниң байдалдарында дээштир хөделиринге белеп эвес болганыдыр. Өскээр чугаалаарга, болуп турар болуушкуннарның утказын шын билип ап, аңаа дүүштүр боттарының ажылының стидин болгаш методтарын эде тургузуп шыдаваан.

Бистиң системавыстың иштинге чаштының чыткан национализчи болгаш сепаратисчи күштерин, оларның популисчи (хожуданган) элементилер-биле каттыжар аргазын, ол бүгүнүң айылдыг социал көлужулга тургузуп болуруи чедир үнелевээнивисти ботшүгүмчүлекчи ёзу-биле мнинир апаар.

Ооң-биле чергелештир СЭКП-ниң эде тургузуушкунга принципиалдыг туружунуң шынның чигзинглиг кылдыр көрүп турар бөлүктер партияның бодунда база тыптып келген. Кижилер партияга чүү болуп турарыл, ол кайнаар бар чыдарыл, ол кандыг апаарыл деп айтырыгларны дүүрүрел-биле салып турар. Съезд мурнуунуң санал-онаал солчулгазының үезинде СЭКП Төп Комитедиң бо айтырыгларны эң ажыы-биле база дүүрүрел-биле салып турар муң-муң резолюшнилериы, кыйгырыгларны база өске-даа документилерин партия организацияларындан алган. Политиктиг партияга санал-онаалларның үскүлежишкини, демисели

кынгарыы боттандырарының механизмин айытпаан болган. Ам, мээң бодап турарым-биле, ол чепсе чүүлдер колдуунда ап кагдынган ышкаш. Партия болуунуң сорулгаларын коммунистериин, ооң иштинде күрүне органнарында ажылдап турар-дыларының мегеделиг, дүүшүр туружунга хөделиниң керээде ханың. Конституцияда көрдүнгенин ёзугаар хоойлу саналдап кирер эргезин ажыглавышаан, массаларның бүзүрелин чаалап албышаан, чүгле политиктиг аргалар-биле чедип алыр апаар деп онзалап демдеглээн.

СЭКП-ниң программыг мегеделиниң болгаш Уставының төлевилелдеринде партияның үндезин эде тургузуглазын боттандырар, инитилелге СЭКП-ниң ролюн өскертир болгаш партияның иштики харылзаваларын демократчылдар арганы берип турар хөй чаа чүүлдер киргеп. Инитилелге болувун тура-хөөнүн ылаалап турган административтиг органдан СЭКП бодунуң теоретиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазы-биле, ийтырыгларны боттуг шинтпирлээрин саналдаар аргалыы-биле өске инитилел-политиктиг күштер-биле хостуг маргыжырганың байдалдарында политиктиг баштың болур эрге дээш туружур политиктиг организация кылдыр шилчиир.

Партияны ёзулуг-ла демократчыдар сорулга-биле ёзу барымдаалаан номенклатуралыг системадан ойталары, чажыт бадылаашкынның болгаш кандидаттарны хостуг депшидеринің байдалдарында партия комитеттериниң секретарьларын, кежигүннерин, партия чыштарыңче делегаттарны соңгууру ышкаш ындыг хемчеглер көрдүгеп. Эвээш кезиниң боттарының туружун камгалаар, ооң иштинде партияның массалыг информация чепсектеринге камгалаар эргезин, тус-тус коммунистериң болгаш бөлүктериң боттарының идей-политиктиг үзел-бодалын платформаларга илередир эргезин Устав ёзугаар магадылаан турар апаар. Партияның кол звенозунуң, эге парторганизацияларның эргелери дыка калбарар, олар боттарының сорулгаларын база ажыл-чорудулгазының хевирлерин, боттарының органнарының, аппарадының тургузуун болгаш саның, хуралдар, политиктиг акциялар эрттиреринің хусусаазын база чурууун боттускайлаң шинтпирлээр, СЭКП-ге хүлээп алыышкынны туюлунга чедир шинтпирлээр эргелиг апаар. Партия кежигүннерин боттарының бакталп, ажыл чорудары ёге организацияны будурулге, девискээр аайы-биле азы оларның кайызынга-даа турарын шилип алыр эргезин алыр. Кежигүн дадыырының хемчээлин кызырарын саналдап турар. Съезд документилериниң төлевилелдеринде бирги чергелиг кичээнгейин эвилелдешкен республикаларның компартияларының организастыг, кадр, парлалга болгаш сан-хөө ажыл-чорудулгазының бүгү талаларынга бот-тускайлаң чорукту хандырарынче угландырган.

Съезд мурнуунуң дискуссиязының эң чүгула айтыыны — Россияның Коммунистиг партиязын тургузарының дугайында айтыыр болур. РКП-ни —ынчаар адаайн — тургузарын деткээн хөй-хөй муң чагаалар СЭКП ТК-же коммунистерден келгилээн, партияның улуг-улуг эге, район, хоорай болгаш область, ооң иштинде Москва, Ленинград, Свердловск, Волгоград организацияларындан, чамдык автономнуг республикалар: Коми, Карелия, Якут болгаш өске-даа черлерден резолюшнилар келгилээн. Россияның коммунистериниң организастыг тургузуун бот-тускайлаң партия кылдыр эде тургузар деп идея Россияның коммунистериниң хөй кезиниң сеткил-сагыжында кирген дээрзи ам илдең апарган.

Чүртта тургустунган амгы инитилел-политиктиг байдал ындыг шинтпириң ажыктыг талазынче чайлып турар. Ол хамыктың мурнуунда РСФСР-нин, өске-даа эвилеллешкен республикалар ышкаш, бот-догуннаашкыны калбартырыбиле болгаш бижыглаары-биле холбашкан. Бис куруг черден ажыл эгелевээн бис. Россияның бот-догуннаашкынын тургузары долу күш-биле чоруп турар. Эрткен чылдың сентябрьда ТК-ның Пленуму РСФСР-ге эргелеп башкарылганың немелде республика органнарын, административтиг, экономиктиг, идеологтуг, культурлуг болгаш эртем болгаш өске-даа органнарны аңаа кииришпир тургузарының ажыктыының дугайында түнелеге келген.

Ол чорудулгага күштүг салдары Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизи берген. Россия күрүнезин «чедир тургузары» эгелээн. РСФСР-ниң эргезинче эвилелдиң дөрт министерствозун дамчыткан, республиканың Иштики херектер министерствозу тургустунган. Россияның интеллектуалдыг күчүзүнүң каттыжышкынының эгези салдынган — Россияның Эртемнер академиязы тургустунган болгаш адырлар академиялары, массалыг информация чепсектериниң системазы тургустунуп турар. Россия Федерациязынга ол чок турган болгай. «Женщины России» («Россияның хөрээженнери») журналды үндүрер дугайында шинтпир хүлээп аллынган. 1991 чылдан эгелеп «Учитель России» («Россияның башкызы») үнүп эгелээр. «Родина» («Төрээн чурт») журнал РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чөвүлелиниң журналы апарган. Инитилел-политиктиг журналды үндүрер дугайында айтыыр шинтпирлеттинген. Телевидениеге «Советская Россия» («Совет Россия») канал ажыттынган. Хүнүн-не ол ийи шак долгу үнүп эгелээр. Июль 1-деп терең девискээрге бирге болгаш ийиги канал-дар-биле 5 шак чедир калбарар. Ынчалза-даа Россияның онзагай талаларын ёдыргы, республиканың бот-тускайлаң телевидениези херек болуп турар. Ол сорулганы дарый шинтпирлээр херек. Ол айтыыртыы эң кыска хуусаала шинтпирлээр күзел-чүткүлдээ, материалдыг-даа, өскеде-даа курлавырдар четчир боор деп бодаар мен.

Республиканың чаа политиктиг системазының структуразын хевирлеп тургузарының идепкейлиг ажылы чорун турар. Бо угланышкынга СЭКП ТК-ның Россия бюрозун, Россияның Хамаарышпас профэвилелдерин, комсомолун, РСФСР-ниң Национал айтырыглар талазы-биле күрүне комитедин тургусканы тодаргай базымнар болган. Россияның өске-даа инитилел-политиктиг организацияларын болгаш каттыжышкыннары тургустунуп турар.

Россияның Компартиязын тургузары ол негелделеп болгаш чүрттүң политиктиг амыдыралының негелдезинден укталып турар. Россия Федерациязының хөөжүлдезининң бүдүн күрүне тургузуу болур айтырыгларының бүгү комплекизин шинтпирлээриниче күженишкиннерни мөөнгээринин республиканың экономиктиг, угаан-бодал, национал хөөжүлдезининң бүгү россияйжилерге ажыглаттынын болур угланышкының ажылдан кылырының эргежок чугулазы негеттинип келген. Бөгүн политиктиг амыдыралче бүгү чаа партиялар болгаш шимчээшкиннер кирип, олар Россияны катап тургузарының анги-аңгы программаларын саналдап турар. Политиктиг ол хөй янзы үнге Россияның коммунистериниң сарыылдыг, үнелиг сөөз чаңгыланыр үжурлур.

Олар Россияның бодунуң айтырыгларынга-даа, Совет Эвилели-биле бот-тускайлаң аразында харылзаага-даа хамаарыштыр бодап кылган турушту ажылдап кылып, ону политиктиг болгаш парламент чайлаш чок үскүлежишкиннерден камгалап шыдаар дээрзинге бүзүрээр мен. Оларның бот-тускайлаң партияже идепкейлиг болгаш организастыг каттыжышкынны моон-биле холбаштыр чогуур үезинде болуп турар. Өске бүгү политиктиг партия ышкаш, Россияның Компартиязы өйү келген социал-экономиктиг айтырыгларны шинтпирлээр талазы-биле бодуниң программазын саналдаар, хоойлу үндүрер инициативаны көдүрер, хоойлу ажыллап кылырынга идепкейлиг киржир, республиканың дээди күрүне болгаш түе чер органнарынга бодуниң төлээлежилгезин чедип алыр болгаш бодуниң политиказын ында ажыллап турар коммунистерни дамчыштыр чорудар ужурлуг.

Чоокта чаагы-даа, ооң дыка ырак мурнудагы-даа төөгүде болуушкуннарның анализи республиканың коммунистерини күүлүг болгаш салдарлыг организациязы чокта социал-экономиктиг хөөжүлде талазы-биле дыка хөй аргалар ажыглаттынмайн баар деп бодалды тывылдырып турар. Ындыг организация турган болза, хөй-ле чүүлдерни быжыглап, камгалап, камнап база көөдедип ап болур турган боор.

Бөгүн ажыл-херектиң ёзулуг байдалын бүрүнү-биле көөрү, республикада тургустунган байдалдың чылдагаанарын сайгарары чугула. Эвилелдиң өске-даа девискээрлерин камнаваан чагырып дужаар системаның кол согуушкуну РСФСР-ге таварышкан. Чүрттүң төпчүткен күрүне эргелеп башкарылгазының бүгү структуразы Россияның девискээринге тургустуунуп, экономикага болгаш эргелеп башкарылгага Эвилел структуразы-биле каттыжа бергеп. РСФСР-ниң күрүне структуразы дыка үр үе дургузунда ажыттаалып, инитиэвилелдиинге холужуп калган турган. Россияның күрүне эргелеп башкарылгазын чедип тургуспаан чорук республиканың бүгү херектеринге, российжилериң социал байдалынга болгаш моральдыг чоруунга багай салдарны чедирген.

Ындыг байдал өске республикаларга бодаарга, күрүне эргелеп башкарылгазының чедингир эвезинге, политиктиг болгаш экономиктиг эргелерни кызамдаарынга чедирген. Бодуниуң чонунга эргежок чугула социал-экономиктиг хөөжүлдениң айтырыгларын Россия барык шинтпирлеп шыдаавас турган, ону чүгле төп органнар шинтпирлеп келген. Программаларның хөй кезиин, хамыктың мурнуинда республиканың курлавыр күүзүзүн ажыглаары-биле холбашкан программаны эвилелдиң кыдыр ажылдап кылып, хөй кезиниде ооң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын барымдаалавайн келген. Россияның экономиказы социал сорулгаларны шинтпирлээринче, чонуун хереглелдерин хандырарынче кошкак утланган болгаш ындыг турбуже аар болгаш казып тыпар алырларының будурулгелерин эмин эрттир хөйну туткан турган. Республиканың үлетпүр продукциязын ажыглаарының үлүү чүгле 24 хуу.

Мынага чедир РСФСР бүдүн күрүне тургузуу кылыр саналтынмайн келгеин, кантпаа таварышпас чүүл болгаш. Россия чөпчүну бот-тускайлаң кылыр СЭКП-ниң политиказынга-даа, чүрттүң чазак организациязында-даа кезээде хирин турган. Ынчалзажок республиканың күрүне, инитилел-политиктиг эргелел системазынга четпейн турар элементилерни хевирлеп азы катап тургуспас болза, социал-экономиктиг өйү келген чаартылгаларны боттандырары болдунмас дээрзи биллингир. Мында автономнуг тургузугларның, крайларның болгаш областарның экономиктиг база социал хөөжүлдезининң деннелинде илергей, хөй дакпыр ылгалдар тургустуна берген. Чамдык девискээрлерде Россияның суурлары хоозураашкынга таваржып, чүрттаар бажын чедишпестеп. экологтуг айыылдың зоналары тыптып келген.

Россия Федерациязынга тургустунган национал орулганың кол нурузуу камгалал хереглелинче чоруп турган — ол дугайын онзалап демдеглекседим. Үр үеде ыыкчы шериг удур туруушкуннарының үезинде ол негеттинип келген, харын-даа эргежок чугула хемчег болуп турган. Бүгү Россия күрүнеиниң челенгинжи болуп келген болгаш болуп-даа турары биллингир. Республиканың улуг ажылагыйының, хоорай-суурларның, бүгү социал адырның хөөжүлдезинге ол чайлаш чок салдар чедирген. Ынчалзажок бөгүнде байдал үндезини-биле өскерлип турар. Чаа политиктиг үгаан бодаашкын үре-түнелди берип, социал-экономиктиг политиканың кол талаларын бир янзы шилип алыр аргалыг болдурган.

СЭКП-ниң кезээ болбушаан, Эвилелдиң бир челенгинжи болур Россияның Компартиязының тургузукчу ролюн мен мынчаар көрүп турар мен. Россияны камгалаарын ангыларындан, кызыы көөр чоруктан азы харын-даа ССР Эвилелиниден үнеринден дилеп турарларга мен көңгүс удур мен. Ким-бир кижи Россия Эвилелден дашкаар чедиишкиниг хөөжүр деп бодап турар чадавас ирги бе? Ол дээрге хоозун бодал-дыр. Республикаларның күүз-шыдалын каттыштырып албайн, он-он чылдарда калы амыдырал база ажыл үезинде тургустунган Эвилел иштинин кооперациязының болгаш күш-ажыл хуваалдазымын артык күштүүн ажыглавайн турган, экономикага болгаш социал адырга дүргеи темп-биле бурунгаарлаашкын болдунар бе? Эвилелди кезекке чарарынга, дириг чүве кезиң сойганы дээр чүве бе, үр чылдарда тургустунган үе ажыл-агыйының харылзаазын үзеринге белеп кижилер ол чорук Россия Федерациязының бодунуң сулараашкынына эккээр дээрзин билбейн турар-дыр. Шак ындыг шенелделер — Россияның, ооң чонунуң мурнунга кеминг үүлгелиг-дир. Россияның коммунистери оны шын үнелеп билир дээрзинге бүзүрээр мен.

Бо айтырыг чүгле экономиктиг эвес, харын-даа угаан-бодал талазы-биле ханы үжурутказыг. Чүгле культураларның болгаш дылдарның амыдыралчы күүзү долган болгаш сиинниккен, оларның-биле төөгү талазы-биле холбаалыг, оларны байытпышаан, бодуолардан байып ап турар шак мындыг байдалда Россия оозу-биле онзагай болгаш ендүр улуг болуп турар, шынызбиле алыр болза, ол ындыг-дыр. Дазылданың бижыглын калган ол системаны тура тыртыптар чүве болза, ол ам шуут Россия-даа эвес аза биске ыдыктыы-биле база салгалывыска камнып-биле дамчыдып бээривис шуут ындыг Россия эвес апаар-дыр. Ол дугайын бүгү российжилер, бистер, ханы бодаар база утпас ужурлуг бис.

Девискээр талазы-биле хаалчак болуруиче утланышкынын болгаш экономика талазыбиле аңгыланыр чорук, черчүрт тыртыжар чоруктар, тарамык рынок тургузар дээш күзел экономиктиг чаа харылзаалардың тургустунуп, бот-башкартынарының база бот - акшаландырышкынының хөөжүлдезининң баштайгы үечадазында-ла чамдык черлерге көстүп келген. Амыдыралчы эргежок чугула ажылагый харылзаалары айыылда таваржып турар, күш-ажыл хуваалдазының он-он чылдарда тургустунуп келген хевири, ону специалзастаарры болгаш кооперастаары хажыттының турар.

Шак ындыг фактылар бар дээш кижилерни, удуртукчуларны, күш-ажылчы коллективтерни бурууладыр бодаавайн тур мен. Мен-не болзумза, реформаны дүргеи шимчедир база күш-ажылчы коллективтериң тускайлаң болурун хөөжүлдерин чедип аамыр, оларның ажыктыг ажылдаарынга эргежок чугула аргаларны бербишаан, амыдыралчурттталганы экижилерингe салдарлыг болур түнелдерни чедип алыр талазы-биле боттуг түнелдер үндүрер-лединэ мен. Бодап көөрүмге, чугула чүүл ол-ла-дыр. Регионларның экономика талазы-биле тускайланырынга, национал ангыланырынга, Россияны кандыг-ла-бир княжестволарга тургузуунче, шилчилер дээш болалдарга удур Россияның Коммунистиг партиязы турбуул шыдаар, үндезини экономиктиг чаартылгаларны шыны-биле чугаалаарга, оон бодатаныкка туруп турар болгай бис. Бүргеледириниң орулктарын база тып алыр деп бодаар мен.

Россияга тускайлаң Компартияның эргежок чугула апарганы национал байдалдың ужур-утказының өзүлдези-биле база тодаратпышың турар. Россияда чүрттап турар чон, бистиң бүгү чуртувуста ышкаш, хөй янзы. Ону теория кырынга бистер билип турган бис. ынчалзажок херек кырынга алыр чүве болза, харылзаалар чок бүрүзу-биле онзагай талаларлыг болур ужурлуг деп соруга он-он чылдар дургузунда ылаптыыбиле черле тургустунмайн келген. Колдуунда-ла интернационализмниң илерээшкининң көргүзүп турар шак ындыг арга колдап турган. Оон аңгыда, теорияга, политикага, харын-даа мырынай практикага кырынга безин национальларны каттыштырар сорулганы салып турганы чугула сорулгаларның бирээзи боон турган.

Инитилелдиң ажыл-чорудулгазының хевирлериниң хөйу — чаагай чорук деп чүвени бис бөгүн медереп билип эгелээн бис. Экономиканы демократчыдары, өнчүнүң хевирлериниң хөй янзы болуруу, политиктиг реформаны болгаш бот-башкартынылганың эге хевирлерни ханыладыры республикаларның болгаш улустарның хөөжүлдезинге хөй хевирлерни тывылдырар. Чедип алдынган экономиктиг болгаш интеллектуалдыг күчүге, төөгүнүң арга-дуржулгазынга, национал чанчылдарга болгаш амыдырал байдалдарынга даянып, совет инитилелдиң база бүгү кижи төрелгетеининң хөөжүлдезинге боттарының үлүгхүүзүн олар киирер аргалыг боон турар.

Ол хөй янзы чүүлдүн канныг-бир дөзү бары чугаажок. Ала-чайгаарлап, национал ботдогунналр чорукче адаандан өрү үнүп орар чүткүлдү социализмни чаартырының ажылы-биле кончуг эптиг кылдыр харылзаштырарының сорулгалары бөгүн бистиң мурнувуста туруп келген. Алызында ол дээрге ийи талалыг чангыс аай чүүл-дур дээрзин боттарывыс билип ап, ону советкижилерге бүзүредирип кончуг чугула. Национал идея биле социалистиг идеяны удурланыштырар дээш ораалдажышкын бо-даа, дөө-даа талазынга хоралыг. Күзел-соруктуң көдүрер социалистиг сорулга чокта ёзулуг национал чаартылга болдунмас. Кырындан азы кыдыындан албадаттырып эвес, а национал амыдыралдың хөрзүнүндеи өзүл кээр болза, чүгле ынчан социализм быжыг туруштуг болуурун барымдаалап көрүп тургаш, Россияның Компартиязының политиктиг амыдыралга байдалы, ооң авторитеди хамаарылгалыг болур. Чугаа чүгле эки орус чаңчылларны катап тургузарының дугайында эвес, а кижи бүрүзү мөзү-бүдүштүг чүрттаарының культурлуг байдалын тургузарының дугайында чоруп турар. Ол — бистиң ескертпээн төөгүлүг турасказалывыс, национал арын-ааруувус болгаш мөзү-шынарывыс-тыр. Маңаа холбаштыр мурнакчы үзел-бодалдыг болгаш чонунга кеээде эки бараан боон келген Россия интеллигенциязынга өөрүп четтиришкинниң сөстерин илередир бодап тур мен. Үргедеттирген болгаш түр үеде үттүндүруп барган орус культураны, ескедаа улустарның культуразын катап тургузар чидиг хөй айтырыгларның комплекизин шинтпирлээр апаар. Инитилелдиң бүгү угаан-бодал күштерин чыыр болгаш каттыштырар талазы-биле коммунистерниң тургузукчу ролю маңаа база көстүп кээр чадавас.

Россия Федерациязы — ооң улустарының национал культураларының чырыткыланчак көрүнчүү. Маңаа хамаарышыр үндезин соругга — улус бүрүзүнүң культуразын хостуу-биле хөгжүзери, а чамдык дезискээрлерге национал чанчылдарны херек кырында катап тургузары, бичии хоорайларының культуразын катап хөгжүдери, Сибирьнин, Ыраккы Чөөн чүктүн болгаш Сонгу чүктүң улустарының культура күчүзүн улам көвүдедири, көзээнин хожудап калган чоруун ажып эртеги негеттинип турар. Россияда амгы үеде чок боон турар гуманитарлыг структуралар-ны: шинчилел институттарын, энциклопедия номнары үндүрер черлерни, этнография болгаш аас чогаал төптерин катап тургузар херек. Кижилерниң эртем-техниктиг революциянын негелделеринге чанчыгып өөренирине, долу үнелиг эртем ажыл-чорудулгазы кылырынга таарымчалыг байдалларды тургузар. Интеллектуалдыг өнчүнү камгалаарын хандырар, шыырак угаандылдыг кижилериниң өске чурттарже чоруй баарын болдурбас. Эртемнин, күрүне чагыгларының база акшаландырышкынының код угланышкынарын шилип алырының системазы биске херек.

Хоойлужудулга үндүрерин саналдап киирер эргени идепкейлиг ажыглаары, РСФСРниң Дээди Советиниң, чазааның болгаш чер-черде совет органнарның республиканың угаан-бодал талазының статузун үндезинии-биле белидиринче угланган шинтпирлерни хүлээп алган турарын чедип алыры, ооң материалдыг болгаш эрге-хоойлу камгалалын, талантының аллар-адын хандырары, чырыыкчы болгаш мурнакчы үзелдиг чанчылларны катап тургузары чугула.

Россияның Коммунистиг партиязын организас-политика талазы-биле тургузарынга ажыктыг база бир балыткал бар. Бүгү чуртта ышкаш, республикада база-ла Советтерниң боттуг долу эрге-чагыргазын тургузар талазы-биле чорудулгалар хайнышкынышкынын чоруп турар. Хөй санныг политиктиг организациялар болгаш шимчээшкиннер тургустунуп келген. Россияның бот-тускайлаң Коммунистиг партиязы чок болуур чүве болза, байдал таарымча чок болур, од дугайын чугаалаан мен. Компартия Россияның инитилел-политиктиг чаа системазының чарылбас кезээ болуур ужурлуг. Инитилелдиң политика болгаш экономика талазы-биле быжыг туруштуг болуурун барымдаалаан көрүп тургаш, Россияның Компартиязының тургузарынга бистиң чедирип келир кол факторларның дугайын үстүнде көргеи бис. Ындыг болзажок, бо айтырыгның хамызында чыдып турар ам дээрезинде билдинмес диалектиканың бүгү нарыынын бодап көөр херек. Кол-ла нарын чүүл болза Россияның

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Амгы демократтыг чаартылгаларның байдалында парламент бөлүктериниң азы СЭКП-ниң фракцияларының ажылы Эвилелдиң төлээлерге организациялыг үлдан башталар үзеги төпке быжыглаары эргежок чүгүла. Делегейниң политиктиг партияларының дуржулгазын өөренип көрүп туралы, ол ога партияның үүрүтүп организацияларлар хамаарылга чоо кандыг-бир фракциялар тургузарын хорүүр тускай бижиктерди Уставка киирерин бодап көрүлге кандыгыл. Ындыгның төлээзинде ол дорбе кончуг чүгула болгаш нарын айтырыг-дыр, мынаган оны хандыр бодап көөрү эргежок чүгула.

Ол-бо республиканың компартиязының хүрээлениге хамаарылгазын барымдаалап, СЭКП ТК-ның составына кандыг-бир бөлүктерин организас талазы-биле хевирлээрин болдуруп болбазын Устав чүрүмүнге көөр херек. Ол бүгү чүүлдер дээрге оонак чүвелерге хамааржыр ышкаш болзажок, ындыг оонак чүүлдер чамдык таварылгаларда шиитпирлиг ужур-дузалыг апарын болур. СЭКП ТК-ның статузун болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының статузун келир XXVIII съезднге тодарадыры эргежок чүгула. Ол бүгү чүүлдер дээрге шиитпирлезе чогуур айтырылар-дыр, оларны съездиге чугаалажып көөр херек.

Бодунуң сорулгаларыг күүседири-биле РСФСР-ниң компартиязы бодунуң ТК-зын болгаш аңаа чагыртқан аппаратты тургузар. Бүгү СЭКП чазартының турар байдалдарда оларның ажыл-чорудулгазын база чаа ёзу биле тодарадыр херек. Партия организациларының структуразы Советтериниң структуразын катаптаар ужурлуг. Партияның адын база тодарадыр ужурдуг бис. Бегүне чедир байдалды алгаш көөрге, Россия Федерациязының коммунистеринің партиязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы, РСФСР-ниң КП-зи деп адаар деп санал колдаш турар. **(Адыш часкаашкыны).** Ук саналлы делегацияларның чөпүлеи херек кырында деткээн.

Эштер! РСФСР-ниң КП-зин тургузарының организастыг талазының дугайын конференцияның үезинде чугаалажып болгай бис. Конференцияга белеткел үезинде ТК-ның Россия бюрозу ол талазы-биле Россияның коммунистеринің санал-оналганың эгезинде бүрүүг-биле өөренип көрүп четтиктээн. Демократты ёзу-биле тургустунган белеткел комитеди чер-черлеэлге партия организацияларыг-биле хүн бүрүү харылзааны быжыглаарынга дузалаан. Ажылчын бөлүктер делегаттарның киржилгези-биле илеткелди, резолюциялар төлевилеллерин, регламентини болгаш өскеда документилерни белеткээнер. Россияның партия конференциязы коллегиалдыг ёзу-биле, чер-черлеэлге партия активиниң калбак киржилгези-биле белеткеттинген деп чугаазаларының бүрүн барымдаазы бар.

Россияның коммунистеринің белеткел комитединиң ТК-ның Россия бюрозунуң санал-оналгаын базымчаалаш, бо конференцияга Туружулукчу съездиниң болгаш Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязының тургузарының статузун тыпсыр деп санаал бар. **(Адыш часкаашкыны).**

СЭКП-ниң съездизинге болгаш Россияның партия конференциязынга харыүгда сонгуткан делегаттарның бүрүн эргелери партияның организастыг хевирлээшкинниң талазы-биле кандыг-даа шиитпирни хүлээп алыр арганы берип турар. Бүгү коммунистерниң бүрүн эргелиг делегаттары талээлээн конференция республиканың парторганизациязының дээди органы деп бодуп чаалаар эргелиг.

Россияның Компартиязының Тен Комитединиң Политбюрозуң, ТК-ның бирги секретарыны болгаш Секретариатты, контроль-ревизия комиссиязын сонгуур дугайында база саналбар.

Россияның Компартиязының организастыг хевирлээшкинниң болгаш кадрлыг организациялының сонгуурунуң хүүсаларының талазы-биле өске санал база төгүнү. Мен оны силерге ыңнаттыр ужурлуг мөө. Ол дугайын делегаттар база чугаалай бээр боор. Аңаа хамаарыштыр санал-оналганы база солуур ужурдуг бис.

Ук саналдың үткаты мындыр. Туружулукчу съездиниң чада - биле эрттирер. Бирги чадала, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге чедир, республиканың Коммунистиг партиязының туружаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Төп Комитеттиң бирги секретарын сонгуур болгаш санаарым болгаш документилерни ажылдап кылыры-биле, компартияның үдуртуг органнарының составынга, каныгтыралочы төлевилеллерге практиктиг ажыл чорудар органнарга кадрлыг-бир фракциялар тургузарын хорүүр тускай бижиктерди Уставка киирерин бодап көрүлге кандыгыл. Ындыгның төлээзинде ол дорбе кончуг чүгула болгаш нарын айтырыг-дыр, мынаган оны хандыр бодап көөрү эргежок чүгула.

Ол-бо республиканың компартиязының хүрээлениге хамаарылгазын барымдаалап, СЭКП ТК-ның составына кандыг-бир бөлүктерин организас талазы-биле хевирлээрин болдуруп болбазын Устав чүрүмүнге көөр херек. Ол бүгү чүүлдер дээрге оонак чүвелерге хамааржыр ышкаш болзажок, ындыг оонак чүүлдер чамдык таварылгаларда шиитпирлиг ужур-дузалыг апарын болур. СЭКП ТК-ның статузун болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының статузун келир XXVIII съездиге тодарадыры эргежок чүгула. Ол бүгү чүүлдер дээрге шиитпирлезе чогуур айтырылар-дыр, оларны съездиге чугаалажып көөр херек.

Бодунуң сорулгаларыг күүседири-биле РСФСР-ниң компартиязы бодунуң ТК-зын болгаш аңаа чагыртқан аппаратты тургузар. Бүгү СЭКП чазартының турар байдалдарда оларның ажыл-чорудулгазын база чаа ёзу биле тодарадыр херек. Партия организациларының структуразы Советтериниң структуразын катаптаар ужурлуг. Партияның адын база тодарадыр ужурдуг бис. Бегүне чедир байдалды чугаа чокка, Россия Федерациязының коммунистеринің партиязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы, РСФСР-ниң КП-зи деп адаар деп санал колдаш турар. **(Адыш часкаашкыны).** Ук саналлы делегацияларның чөпүлеи херек кырында деткээн.

Эштер! РСФСР-ниң КП-зин тургузарының организастыг талазының дугайын конференцияның үезинде чугаалажып болгай бис. Конференцияга белеткел үезинде ТК-ның Россия бюрозу ол талазы-биле Россияның коммунистеринің санал-оналганың эгезинде бүрүүг-биле өөренип көрүп четтиктээн. Демократты ёзу-биле тургустунган белеткел комитеди чер-черлеэлге партия организацияларыг-биле хүн бүрүү харылзааны быжыглаарынга дузалаан. Ажылчын бөлүктер делегаттарның киржилгези-биле илеткелди, резолюциялар төлевилеллерин, регламентини болгаш өскеда документилерни белеткээнер. Россияның партия конференциязы коллегиалдыг ёзу-биле, чер-черлеэлге партия активиниң калбак киржилгези-биле белеткеттинген деп чугаазаларының бүрүн барымдаазы бар.

Россияның коммунистеринің белеткел комитединиң ТК-ның Россия бюрозунуң санал-оналгаын базымчаалаш, бо конференцияга Туружулукчу съездиниң болгаш Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязының туружулукчу съездиниң болгаш Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязының статузун тыпсыр деп санаал бар. **(Адыш часкаашкыны).**

СЭКП-ниң съездизинге болгаш Россияның партия конференциязынга харыүгда сонгуткан делегаттарның бүрүн эргелери партияның организастыг хевирлээшкинниң талазы-биле кандыг-даа шиитпирни хүлээп алыр арганы берип турар. Бүгү коммунистерниң бүрүн эргелиг делегаттары талээлээн конференция республиканың парторганизациязының дээди органы деп бодуп чаалаар эргелиг.

Россияның Компартиязының Тен Комитединиң, Политбюрозуң, ТК-ның бирги секретарын болгаш Секретариатты, контроль-ревизия комиссиязын сонгуур дугайында база саналбар.

Россияның Компартиязының организастыг хевирлээшкинниң болгаш кадрлыг организациялының сонгуурунуң хүүсаларының талазы-биле өске санал база төгүнү. Мен оны силерге ыңнаттыр ужурлуг мөө. Ол дугайын делегаттар база чугаалай бээр боор. Аңаа хамаарыштыр санал-оналганы база солуур ужурдуг бис.

Ук саналлың үтказы мындыр. Туружулукчу съездиниң

Ты'ва бижиктиң 60 чылынга уткуштур

НЕПТЕРЕДИКЧИ ЛЕРНИҢ БИРЭЭЗИ

Кандыг-даа улус, биче нациларының төөгүзүнге үттүндүрбас аргыл каар политиктиг, күрүне үжүр-дузалыг болуушкуннар болгулаар. Тыва чоннуң төөгүзүнге ындыг болуушкун—тыва бижиктиң чогаатканының 60 чыл ою.

Тыва Арат Республиканың экономика, политика, культура болгаш чырыдыышкын талазыбиле бурунгаар сайзырадынга арат-чоннуң бижик билбес чоруу улуг бергелерге таварышгырын турганын билир бис. В. И. Ленининг дорт сөглээни ыңдыг сестерни сактылы: «Чуртка бижик билбес чорук бар турда, политиктиг чырыдыышкын дугайын чугаалаары берге... Бижик билбес кижи политикадан дашкаар турар. Оны баштай бижикке өөредир херек». Тыва национал бижиктиг чогаалыр дугайында айтырыгны 1929 чыллыг төөгүзүнде болган ТАРН-ның VIII съездизинге хамызы-биле чугаалашкаш, тодаргай шиитпирни хүлээп алган. Ол ёзугаар тыва бижиктиг чогаадыр туружулукчуларын — партия, совет болгаш комсомол ажылдакчыларын бижикке өөредир талазы-биле чогаадыкчы ажылды эвилелдиг организовать кылыр, ооң түпкү сорулгазын тыва бижиктиг чогаадыр дугайында чугаалажып, ооң хевирин, аргаларын тодарадыр херек.

1930 чылдың июньда ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Л. Д. Покровский баштаан экспедициязы Тывага чаа бижиктиг төлевилелдиг эккелгеш, ооң тыва дылга кайы хире тааржырын Кызыл хоорайга болгаш кожуннарга хынап көргеш чүве-дир. Ол хынаттылар чаа бижиктиг төлевилелдиг тыва дылга бүрүн тааржыр дээрзин бадыткаан. Ол-ла чылдың июнь 28-те үнген ТАР чазаанның Чарлыын ёзугаар совет эртемденнериниң дузазы-биле чогаатқан чаа тыва бижиктиг ТАР-ның күрүне бижик кылдыр бадылаан. Ооң бээр ам 60 чыл болуп турар.

Партияның, улус өөредилгезиниң күш-ажылдың хоочуну, ам 76 харлап чоруур, 1935 чылдан бээр партия кежигүнү Николай (Түлүш) Даржаевич Пиче-оол-биле чоокта чаа Кызылга ужурашкан бис. Ажылнаан, амыралал-чуртталгазы амгы үеним аныяк-өскенинге ёзулуг-ла үлегерлиг кижи чорудуг. Бодунуң күш-ажылын ол 1930 чылда Тандың кожуунга баштай организастаан. Элгес күрэкономга (ам Салчак Тока аттыг совхозка) трактористиг дузалакчызы болуп ажылдаан. Ыңнап ол чаа-ла 16 харлаан. 1930 чылдың кыжыында мурнакы ажылчын Николай Пиче-оолду ТАРЭ кежигүнүнге хүлээп алган. Бо чорук аныяк ооллуң политиктиг билиниг улуг базым бергени чугаажок. 1935 чылдың чазында ол бодунуң үе-чергези ооллар-биле кады Тываның араттың революстуг аъттыг шеринге шериг албаны эрттирери-биле келдирткеп. Шеригге баштайгы хүнеерден эгелээш, Николай Пиче-оолдуң эрес-шоваазын, дидимин командирлери эскерип каан. Ыңчангаш ону биче даргалар (командирлеэ) школазынче чоруткан. 1936 чылдың чазынында анаа биче даргалар белеткээр школаны доосканының шыңзылгазын тывыскан. Аныяк кызылшеригжинин хууда амыдыралынга болган база бир чугула болуушкун — ону ТАРН кежигүнүнге хүлээп алганы.

— Ыңчан мени хенертен АРШ-тың полк командири келдирткен — деп, Николай Даржаевич сактып чугаалап ору. — ТАРН Төп Комитеди болгаш ТАР чазаа тыва бижиктиг Тываның улуг, биче арат чонунга өөредир. Тывага культура революциязын кыска хуусаала боттандырар сорулга турун турар. Ыңчангаш силерни Тандың кожуунуң арбан, сумуларының арат чонунга бижик өөредиң-биле томуйлап тур бис—деп бо. Кожуунуң Межегей, Элегес, Ээрбек сумуларынга, ол ышкаш кызыл суглуг Баян-Колдуң хуу амыралдыг чонун, тодаргайлаарга, үш чүс ажыг өөредеди деш чүс чыгам улуг, биче кижилерни тыва бижикке өөреткен мен.

1937 чылдың күзүү ТАРН Тандың кожкомунга хүрээл болган. Аңаа чонуң тыва бижиктиг өөренип турарының дугайында чугаа болган. Ыңнан ТАРН Тандың кожкомуунуң бирги секретары турган Семён (Соян) Таваажап (ол амгы бо хүнеерде Өвүрүнүң Хандагайтыда чурттап орар) хүраллың түңнелинде мынча дээн: «АРШ-тың биче дарга школазының доозукчузу Николай Даржаевич Пиче-оол кожуунуң арат чонунга тыва бижик өөредир талазы-биле командирлеринин дайынчы даалгазын эрестиг күүсеткен».

1937 чылдың сентябрьда ТАР-дан бөлүк кижилер, тодаргайлаарга, Балчыг-оол, Конгарова, Орус-оол, Ымыжаан, Бүрбү болгаш ооң-даа өскелер Москваже өөренип чорупкан. Москвага ийи чыл өөренген соонда башкы сургуулуң Ойрот-Тура (Даг-Алтай) хоорайга уламчылаар апарган. 1942 чылда башкы сургуулуң дооскан соонда ТАР-ның Улус чырыдыышкын хамызының дужаалы-биле Туран ортумак школазының өөредилге эргелекчизинге томуйлаткан. Ол дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынының эң берге чылдары. Республика түскай догуинаан ангы күрүне турза-даа, акыдүмда ССРЭ-ге дузалажып, фронтуже белек-селек чыып чорудуп турган кидия-түлүкче. Н. Д. Пиче-оол ооң соонда Бии-Хемниң Тарлаг чеди чыл школазынга директор кылдыр томуйлаткан. А 1943 чылдан 1952 чылга чедир ол Бай-Хаак чеди чыл, сеелүиле он чыл школазын үзүктел чок директорлаан. Улус өөредилгезиниң хоочуну аңаа ажылдап турган чылдарында школаның интернационалчы бижиктер коллектизин чангыс ай-сеткилдиг болдурар дээш эвес ажылдарын кылып келген. Ылангыя малчынарның өөреникчи уругларының чүүттал турганы интериадының бичии, эрги бажының, өөреникчилеэ столоваязын, чүнар-бажың тудугларын алгыдар дээш ук тудугларны улусчу арга-биле тутгарынче ада-иелерин мобилизастаар талазы-биле чон оргузунга организастыг ажылларны чорутканының түңнелинде ол тудуглар үезинде тус-туста ажыглалче киргилээн.

Николай Даржаевич болунуң узун назынының дургузунда үенин негеллезинге дүүштүр политиктиг болгаш ниити билиин бедидип алыр дээш доктаамал чүткүл чоруур коммунистерниң бирээзи. Н. Д. Пиче-ооллу СЭКП Тыва обкомуну областтың партия, Советтер ажылдакчыларының школазының доосканының соонда СЭКП Тандың райкомунуң секретарынга ажылладыры-биле чоруткан. Ук албан-дужаалга хоочун башкы чеди чыл ажыг үенин дургузунда ажылдаан. Ооң соонда партия ажылынга база катап школа ажылынче ол шилгээн.

Хоочунуң ёг-бүлези интернационалчы. Бежеи чыл бурунгаар Даг-Алтайга өөренип турган, алтай национал Клавдия Ивановна Сарачахова-биле ёг-бүле тутқан. Ол бага Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну чораан. (ол бо хүнеерде бистиң аравыста чок). Өг-бүле дөрт оолдуг чораан. Ам бистиң аравыста Алтай Николаевич Пиче-оол ажылдап, чурттап чоруур. Хоочун башкыларның оглу Алтай ада-иезиниң үлегер-чижээ-биле берге-даа бол, будиниг, хүндүткелдиг мергежил — башкы ажылын шилип алган. Ол 1966 чылда Кызылда күрүнеиң башкы институдунуң физика факультединг, а 1978 чылда ССРЭ-ниң Педагогика эртемнериниң академиязынга аспирантура доосканг. бо хүнеерде Кызылдың педагогика институдунуң физика кафедразының удуг башкыры болуп ажылдап турган. Бо чылын оны кылыылар РСФСР-ниң улус депутадыга сонгуп алган.

Партияның улус өөредилгезиниң хоочуну Николай Даржаевичке база салган бис:

— Улус ажыл-агыйында силерниң өөреникчилериңер хөйү-биле ажылдап чоруурү чугаажок. Оларның дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Оо, чүвениң шыны-ла херек. Утканым-на ковчуг — дээш, Николай Даржаевич Пиче-оол чамдык өөреникчилериниң аты, фамилиязын сактып алады— РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сиин-оол Оюн (Кызыл хоорай), Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Оюн (Москва хоорай), Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Болдукпан Оюн (Танды), Маюк Оюн (Бии-Хем), Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Айлымаа Далаа (Эрзин), улус өөредилгезиниң шүгүмүнга хөй чылларда ажылдаан Короӊа Оюн, Чолдак-оол Оюн, Клара Демир-оол, Кама Оюн (Танды), Нина Эргел болгаш ооңдаа өскелерни сактып алады.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
ЧУРУКТА: Н. Д. Пиче-оол. 1937 чыл, Москва.

ҮСТҮП КАЛГАН ИЛЧИРБЕ

Мээн хуумда бодалым-биле алырга, чоннуң мурнуунга тургустунуп келген чидиг айтырыглаган ойталап, ол айтырыгларны чиик шиитпирлеп таптаашкын үезинде ышкаш чон-биле ажык чугаа кылбайтыва национал төөгүлүг культурлуг айтыышкыларын чедир эскербес болза, ам таарышпас.

Бо айтырыгнып кончуг харыысалга-биле көөр херек. Улус-чоннуң сагыш-сеткилин өөренип көөрү турган чорутса, ынчан ёзулуг демократчы шиитпирни үндүрүп болур. Наша бүрүүг тус-тузүнда культуралыг, чаңчылдыг. Национал байырлалдар, аъш-чем, идик-хеп, хөгжүм керексели дээш бо-ла бүгүде чүүлдер муң-муң чылдар иштинде чаңгыс идчирбе дег, бот-боттарынга хамаарыштыг киллер тургустунган болгай.

Ынчангаш бо илчирбенин бир кезии — шажыл-чүдүлгевис. Бо дээрге национал сонуургалын камгалаар, чоргаараалын бедидер, төөгүлүг чаңчылдарын эгидер күш. Мээн күзелим болза, узуткаттынган хүрээлерни бир дугаарында тургузар ужурлуг турган. Оңу ам-даа шиитпирлеп чалап каан. Чоннуң күзелин чон болду шиитпирлээр болза эки. Хүрээни тургузарынга акша-хөрөңгинин күрүне үндүрүп берип шыдавас болза, чонга банкыга тускай агар саннан ажыдып бээрин дилээр кижилер мен. Агар саннын номерин «Шын» солун дамчыштыр парлаза, хүрээ ёртээ дерт-беш чыл иштинде чоннуң күсели-биле төлеттинге бээр боор деп бодалым бар.

Тывавыстың найысылалы Кызыл хоорайга безин үенин негеллезинге дүүштүр культурлуг дыштаныптар чер чок. Алдан-Маадыр аттыг музей ирик бажында, национал аъш-чемниг шайлаарак чок, улус спортзал чок.

Анатолий КУУЛАР.
Чер үттээр мастер.

Дүвүренчиг болуушкуннар

ДҮҮНГҮ ХҮННҮҢ «ДҮЖҮДҮ»

КЫМНЫҢ-ДАА КЫЛГАН ҮҮЛГЕДИИ КЕЗЕМЧЕ ЧОК ЭРТПЕС

Корум-чурум үрээшкиннериниң, кем-херек үүлгедишкиннериниң дугайында шынныг медээлер-биле чергелештир кижиниң бажының күйгазы адыш дээр коргунчуг дамчыыр чугааларны база дынап турар бис. Хову-Аксы суурга тыва оолдар орус херээжен кижинии бажын одура кескеш, орук кыдыынга каап каан деп дамчыыр чугаа дыңнаан, аңаа бүүрөвейин, ону катап-катап ылавылап айтыргаш, «ындыг өлүрүкчулер бистеринде, тываларның аразында бар апарган» деп тыва кижиниң тыва кижини көөр хөөн чок апаргын карактарын көрөөр мен. Чүнүң хайы-биле бот-боттарывысты безин көөр хөөн чок апаргывыс ол?

Шаг-шаандан бээр кады чурттап, кады ажылдап, өөрүшкүнү, бергелерин деңге чүктеп келген өске нация эш-өөрүвүстү чүге хомудадып турар апарган бис? «Ол хамаанчок тыва кижи орустан чугаалаан дээш ооң караан канчап деже шанчып каар апарган бис?

Дамчыыр чугаа — далай чалгыы. Хай-халапка чедирип болур. Тыва оолдар Хову-Аксыга орус херээжен кижинии бажын одура кезип өлүрген деп дамчыыр чугаа меге болчук. Кем-херек үүлгеткеш, херек эрттирип торааш, чоокта кара-бажыдаан үнген кижизи ол херээженни кады арагалап тургаш, бижектеп каан деп шагдаалар илередип бадыткаан.

Шак мындыг яңзылыг дамчыыр чугааларны хөөрөтпес дээш, Тывада тургустунуп келген кем-херек үүлгедишкиниинин дугайында шынныг чүүлду билип алзын, корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселге кижилер кирешсин дээш партия, совет, хоойлудурум камгалалының органнарының ажыллакчылары-биле парлалга конференциязы Парлалга бажыныга болуп эрткен. Парлалга конференциязынга келген ажылдакчылар журналистерни республикада корум-чурум байдалы-биле таныштырып, журналистерниң салган айтырыгларынга харыылааннар.

Парлалга ажыллакчылары-биле ужуражыышкынны СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай башкарып эрткеген.

— Корум-чурум үрээшкиннериниң, кем-херек үүлгедишкиннериниң дендээни Тываның ажылчы чоннарын дүвүренип турар — деп, ол чугаалаан.— Партия, совет болгаш хоойлудурум камгалаар органнар корум-чурум үрээшкиннерни, оларның болу берген чылдагаанларын шингыышы-биле сайгарып, буруулуг кижилерни харыысалгага онаар талазы биле күжениишкиниг ажылдап турар. Ынчалза-даа чүгле бо органнарның күжүмбиле кем-херек үүлгедишкиннерин чавырыллырар арга чок. Хөй-нийтиниң чангыс демниг киржилгези херек. Дарый хемчегнерни ап чорудуп келген. Партия обкому, республиканың Дээди Советиниң Президиуму, болгаш Министрлер Чөвүлели коммунистерге, бүгү ажылчы чонга, аныяктарга кыйгырыгны хүлээп алган. Республикада корум-чурум байдалын чугаалажып көөрү, кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселди дээштиг болдурарының талазы-биле хемчегнерни тодарадыры-биле республиканың Дээди Советиниң эөлчег чок сессизиин чыыр деп шиитпирлээн. Амгы үеде Кызыл хоорайда база шулуг районнарда профилактика бөлүктери ажылдап турар. Чер-черлерде органнар, хөй-нийти корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселдя көскүзү-биле күштелдиргеп.

Эң-не дерзии корум-чурум, кем-херек үүлгедишкиннери Таңды районуң Хову-Аксы, Элегес, Дүрген суурларга, Каа-Хем районуң Ильинкага болган. Хову-Аксыңга болган бөлүк кем-херек үүлгедишкинниге болдуңуң хамаарылгазын СЭКП обкомунуң бюрозу май 29-та доктаалынга илереткен. Таңды районуң өске суурларынга болган корум-чурум үрээшкиннериниге хамаарылга чангыс ай эвес, илереттинмээн чүүлдер бар. Ынчангаш парлалга конференциязынга Таңды районуң чамдык удуртукчуларын — партия райкомунуң ийиги секретары О. В. Стихинин, улус депутаттарының район Советиниң даргазының оралакчызы Е. К. Ажыны, «Тыва кобальт» комбинатта партком секретары С. Г. Поляковту, Каа-Хем районуң СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта партком секретары Ф. П. Толмачевту чалаан.

«Тыва кобальт» комбинатта партком секретары С. Г. Поляков журналистериниң айтырыгларынга харыылап тура, Хову-Аксыңга байдал-биле кыска таныштырган.

— Хову-Аксында байдалды амга четир чогумчудуп шыдаваан бис — деп, ол чугаалаан. — Комбинаттың гидрометаллургия цеги сөөлгү хүннерге чедир ажыллавайн турган. Чүге дээрге руда чок. Орус дыллыг кижилер кончуг дүвүренчиг сагыш-хөөнүүг апарган. Бөлүглежип алгаш кем-херек үүлгеткени түс черинин бүгү чонуң хөлзедипкен. Кижилерниң чамдыызы Тыва,

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Төнчүзү. Эгези №№ 131, 132 «Шында»).

...Удаваанда эш-өөр дөгерези Кызылче экзаменнер дужаап чорупкан. Чүгле Кызылга Сергей-биле кады келгеш ол билген: институттан арагалазары дээш үндүрүптерге, ам катап өөренир чөпшээрелиин дилеп чугаалажып, аваазы-биле кады келген болган. А Севилге ол ажыы-биле мынча дигеи: «Бир эвес сен меңээ ынак болдуңза, ырадыр Томскиже өөренип чорба, сени манап шылавас мен. Эмчи болуру дөмей-ле ыйнаан. Кызылдың эмчи училищезинге кирип ал!».

Серен угбай биле Зина база-ла оиу деткээннер: «Сергей сен чогунда будалып каар. Оиу өгленип турар кижи ам туттуна бээр деп аазаарыпыска, институт дедир хүлээп алыр болду».

Ол үеде ынакшаан улус ийи талазындан бот-боттарынга дуза болур деп чүве Севилдин угаанынга кирбээн. Ол чүгле бодун-на Сергейниң бажыңга бараан болур деп-ле бодап алган чоруп турган. Ол бодалдарны Сергейниң төрелдери өөскүтүүп турарын эскелбээн.

...Эх, Севил, Севил! Сээн бодуң аваң аар-берге аарып чорза-даа, дунмаи-биле силер ийнаи өстүүп алыр дээш кайдыг бергелер эртип чоржук. сеи ам кайчап уттуп алганың ол? Сээн мөңгүн медаль-биле школа дооскаш, медицинаның дээдя өөредилге черин доозуп алгаш, улуг дуза болурупиу аван-биле кады көөрежип чордунар чоп! Чүгле сөөлгу хүннерде, сээи Кызылче белеткелин үезинде аваң-биле ындыг, берге чугаа сенээ таарыпаан. Аваң ынчан сени чуртталгапда далаш, озалдыг базымнар кылбазыны дилеп, дуржулга солчуп, сеня сургаан. Сергейниң эки-багыш сенээ чугаалап, оон-биле дыка чоокшулашпазын сенден негээн. Сээн шилип алган кижиңге аваңиың тура чогун билиппкеш, чөрүүлежип шугулдай бергеш, аваң чугаазынга сонуургалың чидс берген. Автобус чоруптарга соңгадан аванның турупкан, кымызырай берген, сагыш човаан арның көрүпкеш, иштив ажыш дсп сеткилиң аиаа ажыттазанынга хомудаксай берген сен...

А Кызылга келгеш, кудумчуларга Сергей-биле четтинчипкеш чоруурга, эрткеи улус оларның даштыидан чараш, таарышкаиларын магадаарга, Севил таалап, бүгү-ле чүвени база үттуп алган. Оон Сережазы дег кайгамчык кижи, шынап-ла, чырык черде чок-биле дөмей болаидырган. Ол документилерни эмчи училищезинче дужаапкаш, душтуу-биле олар парктап, танцылаар черлер кезип чорун турган. Сергей аныяктар чыылган черлерге ырлап, гитаралап, ында-ла сербээ эзирик ооллар, кыстарның удуртукчузу болгулай бээринге аттыг туралыг. Ындыг кежээлерде черле арага чок келбестер. «Кургаг» кежээлер солун эвес деп санаттынар апарган. Севил ырак суурга өскеи кижиниң улуг сонуургалы-биле, назынында турун көрбээни хосталгадан, аиыяктар аразынга чедиишкиидеи бажы дунаргайлапы берген чорун турган.

Севил эмчи училищезинче кирип алган. А күскээр олар кады чурттай бергиннер. Ынчан Севил аваэы-биле безин сүмелешпээн. Ол оон соэун дөмей-ле дыпнавас-даа турган. Олар кезек үеде бичии бажын хелезилеп чурттап турганнар. Колдуу Севилдин аваэындан дузаламчы акша кээп турган. А Серен угбай олар өглепип алырга-ла, оларның чуртталгазынче сонуургалы чок болган. А Севил чүгле кады чурттай бергеш, Сергейнин берге чанын, өөредилгеге, ажылга хөөп чогун биле берген. Ынчалза-даа чиик сеткилиниң ханызындан ону улуг буруудатпайн барган. Ол бир-ле катап Сергейнин аргажок-ла билдингир чогаалдын авторунун адын билбезин кайгап, чөгенген болгаш, аиаа изиг тайылбырлап эгелээн. А Сергей ону хенертен аттыг бак сөглээш, дыиыаар күзел чогун илередирге, Севил эпчоксунуп калган.

Севил чайын кады чоруп турган-ла, Сергейнин арагага сундулуун эскерипкен. Күзүп өөредилге эгелей бээрге-ле, ону ижерин эвээжедир тудуп, чагыра бээр мен деп, ол бодап алган. А кажан студентилер чыглып, өөредилге эгелей бергенде, аныяктарның улуг кезээ каяа-даа чылганда, ажыл-даа, байырлал-даа хүннери хамаанчокка, арага ижери чаңчыл болганын ол кайгап билип алган. Баштайгы үеде ол арагадан ойталап турган. Оиу Сергей баштаан эштери ажоок хөк бодап, кочу үидурген соонда, олардан ылгалбазын болай бергеи.

Оларның бичии бажыңында Сергей эш-өөрүн чыып, болганчок-ла арагалаашкын эгелээриише улуг идепкейлиг апарган. Севил өөредилге соонда орук ара магазиннерден чем садып алгаш кээрге, өрээл долдур-ла таакпы чыды турар. Сергей гитара тутнап орунда ырлап, хөөрээн чыдар. Оиу долгандыр шала эзирик эштери. Оларның чугаазы-да чаңгыс аай: кым, каяа, чүиү ишкеии, чогуш-кырып таварылгалар-ла дугайы. Өске кандыг-даа чүвеге сонуургалы чок.

Севилди көрүп каап, дөгерези оон келгенин байырлап, алгал тудуп, дораан арага кудлардар. Севил кирип ора-ла билир: ол арагапы кады ишпес болзэа, Сергей ону улус аразынга-ла бак сөглеп. мээн эш-өөрүм хүндүлеп билбес, культурап куду деп баар. Оон Севилге кады чурттай бергеш, Сергейнин берге чанын, өөредилгеге, ажылга хөөп чогун биле берген. Ынчалза-даа Сергей институттан база катап үидүртүп алган. Севилге бо иституг мээн талантымга таарышпаздыр деп тайылбырлаан. Удаваанда ол шуут келбестээш, чиде берген. Оон аваэы-даа чаңгыс катап келбээн.

Севил бичии уруунга аажок ынак. Күзел деп адап алган. Боттун чуртталгазы сагыш дег бүтпейн, харын-даа шуут соора барганын медерел-биле билзе-даа, аныяк иазын ону ур үезе муңчулуп халактандырбаан. Ол ам-даа бүгү-ле чүвениң чайгаар-ла эки апаарынга бүзүрээн. Сергейниң ону берге үеде каапканынга безин хорадаваан.

«Магалыг-ла чалыы назын! Чүгле бо үеде баккa үр мүшгадавас, эки чүвеге бүзүрээчел болгаш, чурттапгаиын бергелерин чиик эртер. Узун кыштан бойдустуң оттур үезии —час дег, чурттапгаиың база кыска чазы сен. Дүрген эрте бээриң хомудаичы!..

Уруунуң хилиичектеиирин не кижи дыцнап, кайгап орар аайындан эртпес апарган. Кажан Севил олар-биле кады ырлап, хөглеп турар болза, Сергей ажоок ону мактаар, эргелелир-даа. А эртен Севилдиң бажы аарап, чүдээи чыдар үезинде, ол аиаада кылып түпазы чем кылыр. Оон бажын эмиээр дээш магазинче арага садып маиаар. Оон эккелген арагазын аиаа сыган оргаш, кады ижип алыр. Олар ыпчаар хүнүң-не ижер чаңчыл тып бар чытканнар.

Чыл чедип хорда, Севил баштайгы уруун божуп алган. Ол кончуг аар-берге божаан. Уруу эмчиге ай чедир артар ужурга таварышкан. Эмчилер бичии уругну ара төрүттүнген деп санаан. Оон Севилден арага ижер сен бе, азы өөпер ээзи ижер бе деп топтап айтырып шаг болганнар. Оон-даа артык ижер улустуң ажы-төлү аиаа-ла төрүттүнүп турар ышкажыл деп бодун оожургаткан. Божаан дыиын чадап турда, Сергей институттан база катап үидүртүп алган. Севилге бо иституг мээн талантымга таарышпаздыр деп тайылбырлаан. Удаваанда ол шуут келбестээш, чиде берген. Оон аваэы-даа чаңгыс катап келбээн.

Севил бичии уруунга аажок ынак. Күзел деп адап алган. Боттун чуртталгазы сагыш дег бүтпейн, харын-даа шуут соора барганын медерел-биле билзе-даа, аныяк иазын ону ур үезе муңчулуп халактандырбаан. Ол ам-даа бүгү-ле чүвениң чайгаар-ла эки апаарынга бүзүрээн. Сергейниң ону берге үеде каапканынга безин хорадаваан.

«Магалыг-ла чалыы назын! Чүгле бо үеде баккa үр мүшгадавас, эки чүвеге бүзүрээчел болгаш, чурттапгаиын бергелерин чиик эртер. Узун кыштан бойдустуң оттур үезии —час дег, чурттапгаиың база кыска чазы сен. Дүрген эрте бээриң хомудаичы!..

Уруунуң хилиичектеиирин не кижи дыцнап, кайгап орар эвес, Сазр үгбай буу-хаа белеткеигеш, Кызылче хапкан. Ол берге үеде Севилдиң аваэының чедип келгени аиаа улуг дуза болган. Өөредилге чылы тенгүже, аваэы оон уруун ап берип чазаан. Севил дүрген-не өөредилге доозупкаш, суурувче чаныл, аваэынга, дунмазынга дузалажырын бодай берген. Сеткилп амырап хозай берген, кызып өөренип турган. Сергейни дүне дүжүнге көрүпкенде, сактып кээп, уйгузу эртпп, улуг тынар. Аваэынга мыттавас — оон ону көрбезин билир.

Өөредилге чылы тенерге, чайын аалынга келгеш, бичии дыпзып оожургай берген. Бичии уруу база кырган-аваэының күжү-биле ажоок чаптанчыг кылдыр өзүп орган. Севил катап арын-шырайының чаражы кирип, ие-керээжеи кижиниң бир янзы чечектеднишкиин-биле мага-болу дескилежип, улам аяиныг апарган.

Совхозта чолаачы Маадырга бир кежээ ол кудумчуга ужуражы берген. Дужа бергеш, Севил эпчоксунуп, ол кылаштап бар чорда, ол улуг машина кабиназын ажыткаш, ажык хүдүмзүрээш, чүү-даа болбаан дег чалаан: «Олуруут, Севил!».

Та чүү сагыжында кирген чүве, чүнү-даа бодап күш четпейн, чүгле кабина иштинге миинип келген. Машина Терехтиин кешкеш, Ак-Бедии тайгазының кызаа оруунче бурт дээн. Олар чүве-даа чугаалашпаанпар. Удур-дедир көрүшкеш хүдүмзүрүүрлер. Бо оруктуң ажоок билирлер. Школаның одаар ыяжын белеткээри-биле үстүкү классчылар чай санында мачаа токпак хап ажылдаар чораан.

Машина-даа кашпалдарны, хаяларны оюп чораап, үнер чер чүве. Черии алыс наражын чүү дээр! Олар бичс арт кырынга кээп, машинадан үнүп келгеинер. Кежээки хүн хереливде арт эдээзде кашпалдың бир талазы карацгы, а оске талазы хүн долган: зырга иогаан, а оларның аразындан, янзы-бүрү хевирлиг, шораан хаялар бажын үштүп алган кижилер дег көзүлгеннер. Чечектерден чер янзынзы өцнүг хевис дег, ыяштар эразында чурумалланган. Агаарның магалыын чүү дээр! А куштарның бир дем үннери, хаяларга чангыланып турган.

Шак бо арт кырынга олар чеди класска өөренип турган, тожпак хай чораап, бот-боттарын чугаа чокка билчип танышкаинар. Ам хып дээи аиыяк ийи кижи, бо-ла черде ыят чок турганнар. Севилдиң бүгү сеткил-сагыжы аидарлы берген дег болган. Бо оруккa, бо артка мени Маадыр бүгү чүвеии сагынзын дээш экжелген-дир деп, Севил билипкеи. Ынчалза-даа ажык чугаадан ол корткан. Маадыр олче көрүп кээрге, ону сокдадын холуи чайгаш, тыртылчак чугаалаан: «Чүнү-даа чугаалава, хей-ле. Дөмей-ле салым эвестир». Маадыр аар тынгаш, хая көрүп, таакпылай берген. Севил эпчоксунуп, машинаже дап бээрге, Маадыр базз ону сөс чокка билипкеш: «Бичии агаарлап ал» — дээш, боду ырадыр кылаштай берген. Севил аиаа сеткилиидеи иштинде өөрүп, шынап-ла, төрээн тайгазының агаарын тынып, оът, чечектерни сүйбаан. Ол сөөлгу будун чартык чыл иштинде мындыг агаарлыг тайга-даа четпээн. Оон сеткилп дыка дыштанган. Ол Маадыр-биле кады чораап, чүденда коргуп сезинмээн. Олар хүн ажа бергенде, суурга чедип келгеннер. Ол кайгамчык кежээ ынчаар-ла сатышка артып калган.

Ч. АРАТ.
А. АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тывада республиканың хереглекчилер иниталелиинин эваледи Новосибирскиин совет кооператив садыг институдунга чурум ёзугаар тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар өөренип киреплериин чыыллазын с..лгаш оларның документилерин дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур.

— Аъш-чем продуктуларының дугайында эртем (товароведение).

— Аъш-чем эвес бараанларның дугайында эртем (товароведение).

— Хөй-иинтиниң чеменилге продуктуларының технологу.

— Агроүлетпүр комплексииин адырларын башкарары болгаш ажыл-агый ажылчорудулгазының эказлизи.

Хүидүскү салбырга өөренирииин хуусаазы 5 чыл.

Өөренип киреплериин билдириишкиннерин болгаш документилерин бо чыллың июнь 20-деи июль 28-не чедир хүлээп алыр. Киреринин шылгалдалары Новосибирск хоорайга июль 14-тен, белеткел курстары июль 1-деи 13-ке чедир.

Конкурстан дашкаар өөренип киреплериин документилерин июнь 20-деи июль 10-га чедир, шылгалдаларны бо чыллың июль 13-тен эгелээр.

Тускай сорулгалыг болгаш конкурстан дашкаар чыыллага өөренилеринин документилерин Тывага республиканың хереглекчилер иниталелиинин кадр килдизи хүлээп ап турар. **Адрези: Кызыл хоорай. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың 31, телефон: 2-27-24.**

Тываның хөгжүм-шии театрынга Фрунзеиин хореография училищезиниң өөреникчилериин концерти июнь 23-те 19 шакта болур.

Билеттерни театрның, филармониянын кассаларында садып турар, телефоннары: 2-55-19, 2-25-49.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилели Бурятиядың көдээ ажыл-агый институдунга 1990-1991 өөредилге чылында дараазында факультеттерге мергежилдер аайы-биле өөренирии күзээиилерни хүлээп алырын чарлап тур:

Ветеринария — мал эмчизи.

Көдээ ажыл-агыйның механизациязы — инженер-механик.

Экономика — көдээ ажыл-агыйның экономис-организатор, бухгалтер үүдү.

Билдириишкиниң ректорунуң адынга факультедин болгаш мергежилин айыткаш бижиир. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемииың дугайында документ (болу-биле); будүүлге азы албан черинии администрациязының, партия организациязының (комсомол) секретарының, профком даргазының, институтка киреринии дугайында үш кижиниң ат салганы характеристика; күшажыл депторииден үшта бижидилге (ажылдап турарлар); доктаттынган майык ёзугаар өөредип чоруткан бижии; № 086У майык ёзугаар эмчи. шынзылгазы; 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

Чалазааның № 6 профтехучилищезии 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15-тен 30 хар чедир назылыг ооллардың болгаш ургуларны хүлээп алыр.

9 классты дооскаинар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдии тракторист-машинизи, иогаа мастери, шеперлекчи-бызанчы, үлетчүр будүүлгелериин электромонтеру.

10—11 класстарны дооскаинар дашчы, печник, штукатуржу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатуржу-маларга — бир чыл, тудуг мастерииге — бир чыл, дипломнуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер көлбак мергежилдии механизатор, тору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирии күзээинер дараазында документилерни ап алгаш келир: директорнуң адынга билдириишкин, билиниин дугайында документ, № 286 хеанрииң эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүнгенииың дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилели Бурятиядың көдээ ажыл-агый институдунга 1990-1991 өөредилге чылында дараазында факультеттерге мергежилдер аайы-биле өөренирии күзээиилерни хүлээп алырын чарлап тур:

Ветеринария — мал эмчизи.

Көдээ ажыл-агыйның механизациязы — инженер-механик.

Экономика — көдээ ажыл-агыйның экономис-организатор, бухгалтер үүдү.

Билдириишкиниң ректорунуң адынга факультедин болгаш мергежилин айыткаш бижиир. Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: ортумак эртемииың дугайында документ (болу-биле); будүүлге азы албан черинии администрациязының, партия организациязының (комсомол) секретарының, профком даргазының, институтка киреринии дугайында үш кижиниң ат салганы характеристика; күшажыл депторииден үшта бижидилге (ажылдап турарлар); доктаттынган майык ёзугаар өөредип чоруткан бижии; № 086У майык ёзугаар эмчи. шынзылгазы; 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук. өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

Документилерни дараазында адресче чорудар: 667009, Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2, Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиинин өөредилге черлери болгаш кадр килдизи. телефоннары: 3-41-44, 3-12-64.

Чалазааның № 6 профтехучилищезии 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп ап эгелээнин чарлап тур. Училищеге 9 болгаш 11 класстарны дооскан 15-тен 30 хар чедир назылыг ооллардың болгаш ургуларны хүлээп алыр.

9 классты дооскаинар училищеге ийи чыл өөренгеш, дараазында мергежилдерлиг болур: калбак мергежилдии тракторист-машинизи, иогаа мастери, шеперлекчи-бызанчы, үлетчүр будүүлгелериин электромонтеру.

10—11 класстарны дооскаинар дашчы, печник, штукатуржу мергежилдерге 6 ай өөренир, штукатуржу-маларга — бир чыл, тудуг мастерииге — бир чыл, дипломнуг кочегарларга 3 ай өөренир. Чыраа-Бажы салбырга өөренгеннер көлбак мергежилдии механизатор, тору болгаш автокран башкарыкчызы мергежилдиг болур.

Өөренирии күзээинер дараазында документилерни ап алгаш келир: директорнуң адынга билдириишкин, билиниин дугайында документ, № 286 хеанрииң эмчи шынзылгазы, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт азы төрүттүнгенииың дугайында шынзылга, 3×4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук, өөренип азы ажылдап турган черинден шынзылга.

СҮМЕЛЕКСЭЭН ЧҮҮЛҮМ

Бодун боду билбес, морзук калчаның көрбес дижири ыш-каш, кижи бодунуң четпестерин эскерери берге-ле. Ындыг-даа бол, ону өскелер дег, черле эскерзе чогуур. Оон башка үе эрткен тудум-на өкпеле шаалык дег, үзамдыгып, хөрлээлеп, дам-на амдажып «куйлаар». Ынчап амдажып чораап, ам-на аяа долар, аанакайын, артык сеткил ара дүжер. Каш чыл бурунгаар Москвага саазын «лооскаразы» ынчап амдажаап, апа долгаш, шиитгиргении төп солуннардан номчаан мен, демги кажар «оор» ында төп библиотеканың номнарын будүү бритва-биле оя кезип турган, чугула цитаталарны эндере кармактапкаш, туттурган-дыр, оон чедп чылга шиитгирген.

Хостуг үелеримде хоорайның номчулга залынга төп сеткүүлдер, солуннар барып номчуурунга, азы шыдыраа клубунга бээрынга ынак кижи мен. Номчулга залынга нургулайында-ла аныяктар, ийи-чангыс хоочуннар бар болгулаар чорду, хамык ужур ында эвес: бир эпчогу-ла дегет үүлгедиг бар-дыр ийин, ону ында ажылдакчылар эскерзе-даа билбээчиеп эрттирип-ле турарын сеткилим ойду. Чүл дээрге ында аа сеткүүлдерни, солуннарны болоя кескилеп, азы шүүт ора соп аппаргылаан боор-дур, ынчап болбазын ында ажылдакчылар дыцнатканы, чемелээни безин билдиимес. Чок болза, бо бак үүлгедигни (каравак ажыттаарын) болдурбас дугайында чарлаалдан-даа дзып кагза. Черле дыка-ла анчыгзындым, номчукчуиун хереглээни чугула материалының анаа-ла ис чок «чиде бээрин» моон сонгаар болдурбазын библиотекада дежурныйлар хайгааралга алыр ужурлуг.

Ийиде, ындыг күрүне өнчүзүп, кара туразы-биле шиңгээдип ап турарларың арынүүр кайдал, бичс үүлгединг улуунга чедер болгай, өскелериңг эрге-ажыын бодаар болза эки-дир деп ындыг саазын үрекчилеринге сүмелекседим. Ном-лептер, солун. сеткүүл дээрге база-ла төөгүге артар тускай документилер-дир, ону үреп-талап болбазын номчукчу хуумдан сүмеледим.

Сандю САНДАН.
Номчулга залының доктаамал номчукчузу.

Таңды районда Кочетово суурда Конгургай аттыг ыры болгаш танцы ансамбли бар. Олар Кызылга болгулаан республика көрүлделеринге каш удаа идепкейлиг киришкен. Зона көрүлделеринге база барып ойнааннар.

Олар малчыннарга, хову бригадаларында тараажыларга концерттиг чедип турарлар.

ЧУРУКТА: ол ансамбльдиң киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИХМ-ниң парлалга бүдүү дыцнадып тур

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Кем-херек үүлгелиишкиннерии баш удур болдурбазының хемчеглери республикада уламчылап турар.

Кызыл — Эрзян автоорукка техниканы эзирик башкарып чорааны дээш 31 чолаачы туттурган. Оларның аразында Тес-Хем районнуң «Чодураз» совхозтуң агроному Н. Ч. Сарыглар, «Снабженец» кооперативтиң даргазы М. С. Санчай, «Революцияның чалбыжы» совхозтуң кол зоотехниги А. Т. Ооржак бар.

Таңды районга хыналлалар үезинде 25 чолаачыга административтиг хемчеглерии онааган, 10 кижиниң машинаны эзирик башкарып чорааның тодаратган.

Кызылга орук шимчээшкиниинің чурумунуң 920 үрээшкиннерии илереткен. 85 эзирик чолаачы туттурган, оларның аразында: Кызылдың автоорук техникумунуң башкызы В. С. Серго, «Флора» кооперативтиң механиги И. А. Шубин, Кара-Хаак суурнуң чурттакчызы В. Н. Куулар, «Прогресс» кооперативте участок начальниги В. А. Псарёв болгаш оон-даа өскелер бар.

Патрульлаашкын үезинде милиция ажылдакчылары хөй-хөй ажыл чок кижилерии илередип турар. Хүлээп алышкын болгаш хуваалда черинге хүниүң-не 30 ажыг кижи кирип турар, а назы четпээнперии хүлээп алыр болгаш хуваар черге июнь 1-деи 17-ге чедир 37 элээдилер киргеи.

Милицияның дежурныйлаашкынының ачызында хоорай автобустарының маршруттарында байдал чүгээртеп турар. Ынчалза-даа хулиганызыг чоруктар ам-даа уламчылавышаан. Июнь 15-те 13 дугаарлыг автобуска Н. В. Караэева дээрзиигс хамаарышпыр хулиганзыг чорук болган. Ол дээш Кызыл хоорайның чурттакчызы Б. Н. Намай туттурган.

Автобустардан, дискотекалардан, общежитиелердей болгаш кудумчулардан эзирик кижилерни тудуп, иинтилелден тур кала дигылап турары — болуп болур турган кем-херек үүлгедиишкиннерии чайладыры. Эзириктер сергедир черже хүниүң-не 30-дек 45 чедир кижи кирип турар.

Брага, самогон хайындырып турар кижилерии илередип тывары-биле участок инспекторлары хайгааралында базыцнарны хынал турар. Токсикоманияның, арагалаашкынарның, брага, самогон хайындырар чоруктарның илерээшкиннерии Кочетов, Рабочая, Заводская, Интернациональная кудумчуларында чамдык бажыңнардан илерээп. Ковум-чурум үрекчилеринге хамаарыштыр хемчеглерни ап турар.

Алдыныл турар хемчегларниң түнелиидеи Кызылда аар кем-херек үүлгедиишкиннери көскүзү-биле ээвээжээп. Чаа тургустунган оперативтиг бөлүк кем-херек үүлгедиишкиннерии дүргеи-биле истеп, тодарадып турар.

Крюков кудумчузунда чурттап турар А. Г. Коровиннин бажыңының херимииң ишпиидеи «Иж-Ю-5» мотоциклди, «Десна» чадаг-тергеии, оон-даа өске өртектиг эт-сеспи оор алган. Карааттырын турар 17 харлыг ХПТУ-1-иин сүрсүулу А. Хомушку туттурган. Бо-ла оол ол-ла хүи Пролетарская кудумчузунда чурттап турар В. М. Лиховодовтуи 300 хире рубль түнүг хуу эт-сеиин оорлаанынга база каразыттырып турар.

Июнь 16-ныц кежээзиидеи республика эмнелгезиниң хирургиги салбырынга бижек-биле балыглаан 33 харлыг А. Саиины эккелген. Улуг-Хемская кудумчузуида ниити чурттапга черииде чурттап турар 23 харлыг Э. Саая ол кем-херекке каразыттырып туттурган.

42 рубль өртектиг плащ ооолап үидүрүп чыткан А. Б. Абдмуразовту июнь 14-те «Комиссионный» магазиниин садыгжылары тудуп алганнар.

* * *

Найысылалда эки талаже өскерлиишкиннер эвээш-бичеэдаа бол бар болза, республиканың районнарында профилактика ажылдарын организастаарынче чогуур кичээнгейии үгландырбайн, херекке аликсавайн турарындан байдал өскерилге чок артып, аар кем-херек үүлгедиишкиннери болбушаан.

Июнь 16-да Сут-Хөл районнуң Ийме суурга күчүлээшкиниың им-демдектери тодаргай көскү 71 харлыг пенсионер Д.-С. С. Монгуштуң өлүг мага-болу тыылган. Кайдаэдаа ажылдавайн турар 18 харлыг А. С. Монгуш дээрзи туттурган.

* * *

Республиканың дыка хөй ажыл-ишчилери милицияның хандырылгазын экижидиринче будүүлгелериниц, организациялардың киргеии акша-көреигиии каичаар ажыглар турарының дугайында айтырыгны салып турар.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң хереглелип хандыраарынче киргеи акша-төгерик 1989-90 чылдарның дургузунда 189,2 мүи рубль болгаи. Ол түнүнүн 123,7 муку ажыглаттынган. 28,9 мүи рубль өртектиг ийи «УАЗ-469» автомашинаны. 7,2 мүи рубль түнүг бижик кагар машиналарны. милицияга луза кадар ажылчын отрядтарның кежигүннериие 5 мүи рубльдиң тускай ядикхептерии, 10,1 мүи рубльдиң тускай техниказын, КАИ-ниң оруктарга база орук-транспорт хай-халавынга кино тырттырарынга ажыглаар видеокамераны, Кызыл хоорай Советиниң күүсежчи комитединиң ИХК-зынга 36 мүи рубльдиң электрон-санажылга машиназын садып алган. Ол мышкаш уруглариың кемлээшкиннерии болдурбазынче угланган хемчегларге 1,5 мүи. комитеттиң кежигүннериниң төлевизиринге 5 мүи рубльди үидүргеи. Амгы үеде 65,5 мүи рубль арткан, оон ишпиидеи 14,4 мүи рубль ИХМниң агар санында. Маиаа улуг дузаны мындыг организациялар көргускеи: тудуг талазы-биле күрүне каттыжышкынының «Тувагростой» кооперативи — 20 мүи рубль, бажың тудар комбинат — 14 мүи. Садыг министерствозунуи базазы — 5 мүи. Садыг министерствозунуи АТБ-зи — 2 мүи. даараныла фабриказы — 5 мүи. пассажирлер аргыштырар АТБ — 4 мүи дээш оон-даа өске организациялар акша дузазын чедирген.

Солуннуи номчукчуларыига болгаш албан организациялардың удуртукчуларыига бистии агар санывысты база катап сагындырып тур бис — **№ 14004 МФО 264006.**

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ ориемнаа — 3-34-26: ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үидүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үидүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 435. ТС — 00684.

Телевидение

ИЮНЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Эртем медээчизи. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландиияның шилиидек командалары. 10.15 — 11.30 «Дайын». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бразилия биле Шотландиияның шилиидек командалары. 19.15 «50×50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага капсырылга. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-кн сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 Чүгүлэ айтырыг көдүрген янтервью. 22.40 П. И. Чайковскиң аттыг 9-кү делегей конкурузунда. 23.00 «Вениада час. И. Штраус». (Австрияның ТВ-зи). 23.30— 23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Швеция биле Коста-Риканың шилиидек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурум». 1-ги сериязы. 10.20 — 10.50 «Уругларга анчыгаштар дугайында». 17.40 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей конкурузунда.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Азия төвү». Үидүрүлгеде: Медээлер. Улуг-Хем районнан социал репортаж. «Кеземче хрониказы». 19.15 «Кем-херек үүлгедиишкиниң доктаадыр». Улус депутаттарының хоорай Советиниң ээлчег чок сессиязындан репортаж.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Россияның партия конференциязында. 22.45 — 04.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Бельгия биле Испаниияның шилиидек командалары. Төнгенде — Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Бо элдептиг айдың чырык». Уран-чечен фильм. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Баловень судьбы» (Франция) 9.10, 11.40, 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.
Видеозал: «Корабль-призрак» «Дюймовочка» 9.40, «Человек со стальными кулаками» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конец сезона мороженого» 16.50, 20.30, «Враг мой» 15.00, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Милые бестии» 12.00, «Акт возмездия» 13.30, 17.50, «Сила любви» (2 сериялыг, Индия) 15.00, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Черные ступни» 11.00, «Без единой улики» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночымынды 10.00, «Серебряные трубы» 15.00, «Зита и Гита» (2 сериялыг) 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.30, 17.10, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Идеальное преступление» 17.00, 19.00 шактарда.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
22
пятница
№ 141 (14341)
1925 чылда үндезилеттингеи
Өртээ 3 кеп.

РОССИЯНЫҢ КОММУНИСТЕРИ: шилип алыышкынның үези

КОНФЕРЕНЦИЯДАН – СЪЕЗДИЖЕ

Москваның С. Орджоникидзе аттыг ужар чүүл институдунуң доцентизи В. Н. Лысенко «СЭКП-де демократтыг платформаның» өөрүнээниден эдериичи илеткелди июнь 19-та эртенги хуралга кылган. Бистиң республикавыс катап тургузарының айтырыы ышкаш, россияжы бүрүзүн дүвүредип турар ыдыг айтырыг чок боор деп, ол демдеглээн. Партия кандыг-даа айтырыгларны чугаалажып турда, Россияга болгаш чуртка нинитизинбле салдарлыг айтырыгның дугайында хамыктың мурнунда додаар ужурлуг бис. Оон-биле холбаштыр нинти политиктиг, нинти экономиктиг байдалды аналиэтеп көөрү дыка чугула деп додаар мен.

Эде тургустунуушкуниу Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы боду эгелээш, амгы үеде ук чорудулгаларның хөрек кырында кол моонда болу берген деп, В. Н. Лысенко санап турар. Политиктиг ханы кризиске таварышкан СЭКП чурттуң болгаш бистиң республиканың чонунуң деткимчезин амгы үеде чидирип турар. РСФСР-ниң улус депутаттарының мартта болган сонгулдаларына киришкен мен. Хөй кижилиг коллективтерге, иланғыя заводтарга чүве чугаалап тургаш, бирги эдлегде мыңдыг айтырыгны додумдан салган мен: «СЭКП кежигүнү мен бе азы чок бе?» Ийе, коммунист мен деп харыылаарымга, залга олурганнар мынчаар алгыжы берген: «Коммунистерни Советтерге сонгувас бис». Мырыңай чоокта чаа Россияның улус депутаттарының Съездиниң үезинде Новокузнецкиниң делегациязындан күшажыл конференциязының төлээлекчилериңге чеде бергеш, оларны «Демократтыг платформаның» Бүгү-эвилел конференциязынга чалаан мен. Оларның аразында коммунистер дыка эвээш болду. Чурттуң улуг ажылчын каттыжыышкынының төлээлекчилери СЭКП-деп үнген дугайында медеглээнер.

Ол дээрге шыгыы айтырыг-дыр, кайнаар бар чыдарывысты амгы үеде шыгыы бодаар херек. Партия үндезиин-биле эде тургустунуп шыдаар бе азы политиктиг аренадан чайлаар бе деп айтырыгны шинтпирлээр херек. Ол амгы үениң партиязы болуп шыдаар бе азы төөгүнүң хүлээп көрбээни эрги үндезиннерге хевээр артар бе? Үшкү орук чок.

Суверенитет дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездиниң декларациязын болгаш эрге-чагырга дугайында үндезин кылдыр ооң хүлээп алган декредин деткип турарын оратор медеглээн. Республикага политиктиг чаа партияны тургузарының эргежок чугулазының дугайында идеяны ол деткээн болгаш кандыг үндезиннерге чаа партияның канчаар тургустунарының айтырыы «СЭКП-де демократтыг платформаны» хамыктың мурнунда дүвүредип турар деп, оратор демдеглээн. Оон додалыы ёзугаар алырга, Россияның чаа партиязын тургузарынга хамаарыштыр үш кол туруш, үш кол концепция бар болуп турар.

Россия Компартиязының Ленинградка инициативтиг съездизинге бирги туруш идергейлеттингеи. Эде тургустунуушкун дээрге антисоциалистиг, ажылчын аңгыга удур политика-дыр, партияның XXVII съездизинин шинтпирлериңден ТК ойталаан, СЭКП-ни демократчыдар деп чылдак-биле ону үзүткаарының программазы ажылдап ыыдыңын турар деп ук съездиге дорт медеглээн.

СЭКП Төп Комитедя оортан элээп эскерт турбу эдлеп турар деп, оратор медеглээн. База бир, он бешки, аппаратбюрократтыг республика партия организациязын амгы обкомнары, хооркомнары, райкомнары-биле хевээр арттырар болза, ындыг партияга аныяктар-даа, партия кежигүнү эвестер-даа кирбейн баар. Амгы үеде СЭКП-деп үнүп турарларның саны аңаа кирип турарлардан ыракта хөй болуп турар.

Хүлээп алдынар шинтпирлери эң-не харыысалгалыг ёзу-биле көөрүнче конференцияның бүгү делегаттарын В. Н. Лысенко эдериичи илеткелиниң түнелиинде кыйгырган.

«СЭКП-де марксисчи платформаның» мурнундан Москваның күрүне университединиң экономика факультединиң улуг эртем ажылдакчызы **А. И. Колганов** сөс алган.

Боттарывысты партияга удур тургузар дээш эвес, а тускай организацияны тургузар дээш марксисчи платформаны идип үндүрген бис деп, ол илеткелии эгелээн. Өскелө төлевиледдерде кирбээн айтырыгларже коммунистерниң кичээнгейин угландырар сорулганы салган бис. Биске улуг харыысалга онаажыл турар: ажылчы чонларның бүзүрелиг компартия Россия Федерациязыга туруп болур-болбазының дугайында айтырыг бистиң хүлээп алыр шинтпиривистен хамаарыжыр.

Бо сорулганы шинтпирлээр төлээде, партия кризистен ушпунуп алырының база чонуун бүзүрелии чедип алырының тодаргай программазын ажылдап кылгаш, ону боттандырар ужурлуг. Социализм болгаш коммунистиг перспектива дугайында тодаргай бодалды долганлыр партия бодунуң кежигүнүрин хаара тудар хүлээлгелиг. Бо ийи сорулганы боттандырар төлээде, партия чүүнү-дээ мурнунда организастыг үндезиннерин болгаш партия ажылының политиктиг чанчылдарын шуут өскертир ужурлуг.

Кризистен ушпунуп болурунуң идегелдиг программазы кылдынмаан деп, эртемден санаан. Ону бадыткаары-биле рынок экономиказыче шилчиир дугайында чазактың концепциязынга анализти ол кылган. Ооң санап турары-биле алырга, ук концепция экономиканың кырында туруп турар бюрократчы надстройканы хевээр арттырбышаан, рынок экономиказының эжиин шала ажыдып каан хевирлиг бооп турар. Ындыг экономиканың чонуун хөй кезиинге бараан болган турарын чедип алыры кончуг чугула. Мында кол чүве—рынок экономиказының үржуудан амыдыралының байдалы бергедей берген кижилерге акша дузаламчызын көргүзеринде эвес, а экономиктиг механизминиң болуунуң багай түүлдер болдурбас, чонның чаагай чоруунга согуг таварыштырбас ужурлуг болурунда.

Ажыл-агыйның кандыг-даа чаа механизминче эргилде бергедээшкиннерге чонну ыяап-ла таварыштырар. Сорулга болза ындыг таварыш чок түүлдерни эвээжедиринде, социал камгалалдың механизминериниң ажыктыын бедидеринде. Ажылчы чонларның бүдүрүлге болгаш девискээр талазы-биле бот-башкарылгалыг органнарын, демократтыг хөй-нинти организацияларын бүгү денелдиң Советтериниң массалыг баазазы болдурар болза, Советтер чонның хөй кезиниң ёзулуг херек кырында органнары болу бээр.

Бисте социализм болгаш коммунистиг перспектива дугайында тодаргай билиишкин ам дээрезинде чок деп, ол чугаалаан. Ынчангаш партияда янзы-бүрү божаниаашкыннар бооп турар. ТК-ның Платформазының төлевилели безин келир үе дугайында теоретиктиг көрүүшкүн кылдыр ооң, а соңгулда мурнунуң аазаашкының ышкаш сагындырар-дыр деп, оратор чугаалаан. Келир үе дугайында даап бодаашкын кылбайн, а амгы үеде тургустунуп кээп турар айтырыгларга тодаргай харыыларны дилеп тывар ужурлуг бис.

Оратор оон ынай партия тургузуунуң база ооң ажылчорудулгазының айтырыгларынга доктаагаан. Партияның кандыг янзылыг организастатынганындан чонну амгы үеде дүвүредип турар айтырыгларны чедимчелиг шинтпирлээрининге хамаарыштыр ооң аргашинээзи тургустунар. Коммунистиг партия чаңгыс үзелдигленің ёзулуг-ла эки тура эвилеи болган турар ужурлуг. Чагырып дужаар, бюрократчы чоруктар, бюрократчы централизм партияга турбас ужурлуг. Ындыг болзажок, централизм болгаш быжыг корум-чуруум чокка политиктиг партия чурттап шыдавас. Күүседири албан шинтпирлериниң чүгле конференция азы съезд хуралдарынга хүлээп алыр. Партия кежигүнериниң хөй кезиниң хүлээп алган шинтпирлерин күүседири өскелерге албан болур. Ындыг болзажок, эвээш талага артканнарга платформалар тургузар. шын эвес деп санап турар шинтпирлерни шүгүмчүлээр эргеин магадылаар.

Оратор фракция ажыл-чорудулгазынга удур бис деп чугаалаан. Фракцияны платформаже шилчиде бээр, партияны бузулдура бээр чоруктарны болдурбас дугайында Уставка быжыглап киирери чугула.

Түс черкин айтырыын шинтпирлээринге партия организациялары бот-тускайлап болур ужурлуг, оларның хүлээп алган шинтпирин кым-даа күш чок болдуруп болбас. Чонның чурттап база ажылдап турар черлериниң айы-биле партийжи ажылды күштелдирер, янзы-бүрү массалыг организациялар болгаш шимчээшкинер иштинче кирип ажылдаар. Амыдыралга, болуушкуннарга кол звенону тодарадып тып алырының дугайында ленинчи сөстерни оратор сагындырган. Амгы үеде коммунистиң алыс мөзүзүн эригдеги көрүүшкүнер болгаш лозуңнар-биле эвес, а партияда бөөп турар ханы чаартылгаларга ооң хамаарылгазы база киржилгезиниле тодарадыр ужурлуг.

Оратор түнелиинде конференцияның ажылының ийиги үе-чадазын партияның XXVIII съездизиниң соонда уламчылаар болза эки деп саналдаан.

Чоокта чаа Ленинградка эрткен «Россияның коммунистериниң эгелекчи съездизинин» туружун «Авангард» эртембүдүргүлге каттыжыышкыныың партком секретары **В. А. Тюлькин** чугаалаан.

Бис СЭКП-ниң кандыг-даа ыыдыг онзагай платформазы болбайн турар бис деп медеглээрни өөрүм мөзээ дааскан чүве деп, ол чугаалаан. «Россияның коммунистериниң эгелекчи съездизинин» сорулгазы болза, Россияның Коммунистиг партиязын тургузары дээш аддаартан өрү угланган күштүг шимчээшкинин организастаарында бооп турган. Чүге дээрге бөдүүн коммунистерниин, партия эге организацияларынын, ол ышкаш бүдүн регионнарның, - областарның, районнарның партия организацияларының кыйгырыглары төптүн деткимчезин албаан, төптен оларга хамаарыштыр дуза көргүспээн. Чугаа болза хамыктың мурнунда бистиң республиканың коммунистериниң организастыг каттыжыышкының доозар дугайында, ук каттыжыышкынны чүгле СЭКП-ниң иштинге, чүгле чаңгыс аай программалыг, чүгле чаңгыс аай Уставтыг, чаңгыс аай партийжи билеттиг болдурар дугайында бооп турар. Оон-биле чергелештир РКП-ни тургузарының айтырыглар-биле кызыгаарланмас ужурлуг. Бистиң партиявыста бооп турар сандараашкының байдалында бис аңаа-ла бөдүүн организастыг хевирлеринишкин-биле кызыгаарланыш ыыдавас бис.

Эгелекчи шимчээшкин эң-не эгезинден тура чогум-на коммунистиг партияны тургузары дээш, ону чогум-на ленинчи үндезиннерге тургузары дээш туружун келген. Бис организастыг комитет-биле бот-боттарын бүрүн билчиринде байдалынга ажыллап келгеи бис, ук комитет бо конференцияны белеткешкен, кол-кол үүлдерге бис нинти туруштарга келген бис.

Кол чүве болза партияның сорулгаларын тодарадырында болур. Партияның херээ чүл, ажылчы чоннарны ол кайнаар аппар чоруурул дээрзин тодарадырында болур. Чон аңаа бүзүрээр бе, оон соо-биле чоруур бе, ооң ат-алдары бединр бе дээрзи оон хамааржыр. Бөгүнгү үе-чадада партия эмин эрттир теорияже хандыкшаан, ол хирезинде нинтиледдө болгаш партияда байдалды болур-чогууру-биле үнелеп көрбейн, ол талазы-биле сүме катпайн турар деп чамдык делегаттар конференция мурнунда чугаалап турганнар. Партияның политиктиг ажылын чогуур деннелде деп санап болбас. Ол хамаанчок харын ук ажыл хожудап турар. Ынчангаш нинти айтырыгларны безин шинтпирлээр хамаанчок, чамдык тактиктиг айтырыгларны безин шинтпирлеп шыдавайн турар бис. Оон ангыда, бистиң бодалывыс-биле алырга, партия дыка хөй айтырыгларны шинтпирлээрде, - амгы үеде база чаа догматиктиг, альтернативa чок, дөгейленчек арганы ажыглап турар. Шаанда сайзырангай социализмге, канналгалыг экономикага, интенсификацияга альтернатива турбазын. Амгы үеде херек кырында боттандырып турар эде тургустунуушкунуңуң вариантызынга база-ла альтернатива чок бооп турар. Кижи төрелгетеининң нинти эртине байлактарыңа аңгының эртине байлактарындан артык болур ужурлуг, ынчангаш хамык-ла үүвени аңгының туружүндин көөрү шын эвес дээр догматиктиг үзелге бис таарышпас бис. Ук үзелге, ук лозунга сылдап алгаш, партияны аңгылыг үзелден, аңгылыг туруштан хоорулдурарының оралдажыышкыны чоруп турар. Оон-биле чергелештир эде тургустунуушкунуңуң чоруп турары шын бе, кандыгыл, оон чогум сорулгалары күүсеттинип турар бе, бөдүүн кижилериниң хөй нуруузунуң эрге-ажыктарынче угланган бе, азы ажылдап-даа, акшадаа «кылып» билир эвээш санныг кижилериниң эргежыктарын камгалаан бе деп айтырыг база тургустунуп турар апарган. Оон ынай нинтиледдиң хамаатыларының этхөренги талазы-биле аңгыланыышкынының анализин партияның документилеринде чүге кылбайн турарыл? Ындыг аңгыланчыышкынның үндезиининге чаа политиктиг күштер, оон иштинде СЭКП-ниң бодунда безин тыптып турар болгай. Ындыгларга демократчыдылганың бигүн онза херээ чок. Демократчыдылгага сылдап алгаш, олар партияны янзы-бүрү үүлдерге чыгап, аңаа кыдыг-кызыгаар чок дискуссияларны албадап турарлар. Күш-ажылчы чон социал талазы-биле чөптүг эвес чорукту эки билир. Чогум-на ынчалгаш ажылчынар партиядан үнүп турар. Плюрализмни партияның иштинде база-ла догматиктиг ёзу-биле тайылбырлап турар.

Коммунистиг партияның амгы үеде кол сорулгазы болза сандараашкының үезин ажып эртеринде болур деп, оратор уламчылаан.

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!» деп лозуң шын, чөптүг лозуң. Ынчалза-даа партия Советтериниң составынга хөй-хөй кежигүнерин сонгуттуруп алза-даа, аңаа бодунуң шугумун чедир чоруттайн турар. Ынчангаш бүгү деннелдериң Советтеринге партийжи фракциядарның хөделиишкиниери чугула чериң ээлээп турар ужурлуг.

Дүргеи болгаш чиик орук күзээр, амыдыралды дүргенне экижидип алыр дээр кижилерни СЭКП ТК-ның Чиигине секретары политиктиг туруш чок кижилер дээп болгай. Ынчаарга чоокку ийи-үш чыл иштинде чонга хөй түүлдерни аазаан кижилерни кымнар деп адаарыл? Ол хуусааларны чеже-даа көжүрүп келди, а аазаашкыннар күүсеттинмээн болгай. Экономиктиг политиктиң үндезин эргилдезиниң үезинде бөдүүн коммунистерби-биле — бистер-биле үүге кымдаа сүмелешпес чүвел? Партия база катап командылазын, база катап хамык чүвени уштап баштазын дивейн тур бис. Хамык ужур чүдел дээрге чогум түнелиндер дээш харыысалганы болуунга чүктээринде.

Түнелиинде ораторнуң чугаалааны болза: Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында айтырыг апрельде турганында ышкаш эвес, ам көңгүс өске апарган. Ынчан Россия бүрүзүнүң кежигүннерииң болгаш ТК-ның секретарьларының хөй нуруузу аңаа удур турган болгай, ам болза олар удур эвес, үүлдүгзүнүп турар мындыг-дыр.

* * *

Забайкалье демир-оруунуң Читада локомотив депозунуң тепловоз машиназын **В. И. Ладыгин** конференцияга бир дугаарында санал берген. Регионда азы адырда тургустунган аар байдалдың дугайында бо индирге үнүп келген кижи бүрүзү чугаалап болур ийик. Партийжи шуулганга тус чер бүрүзүнүң эрге-ажыын колдадыр барымдаалай бээр болзувусса, оортан эки чүве үнмес.

Бистиң конференциявыс чүнү шинтпирлээр ужурлугул? Ол айтырыга харыылавышаан, оратор мынча деп чугаалаан: РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургустуганын бистиң конференциявыс чарлаар болгаш бодунуң удуртукчу органнарын сонгуур ужурлуг. Сонгулдаларны СЭКП-ниң XXVIII съездизининг сөөлүнде үеже сонгаарладыр дээн саналга ол удурланыып чугаалаан. Чүге дээрге, Россияның Компартиязының делегациязы, өске бүгү делегациялар ышкаш, бодунуң удуртукчузу-биле СЭКП-ниң XXVIII съездизинге киржир ужурлуг.

Забайкальенің коммунистериниң хөй нуруузу СЭКП дээш туржуп турар, ооң адын солаан херээ чок. Бистер — ленинчи хевиринг чаартыңган партиязы дээш, социалистиг шилгленің болгаш коммунистиг перспективаның партиязы дээш туржуп турар бис. Партия болза ажылчы чонның эрге-ажыктарын чүгле илергейлээр эвес, харын оларны камгалаар ужурлуг.

СЭКП-ниң йм болур съездизининг сорулгаларының дугайында делегат чугаалаан болгаш чаа организациялар-биле кады ажылдажылганың оруктарын дилеп тывар херек деп айыткан.

Бодунуң чонунга болгаш Төрээн чуртунга бараан болурунуң идеяларынга үндезилээш, бүгү кижилерни сырый каттыжарынче Забайкальенің коммунистериниң кыйгырыын партконференцияның болгаш съездиниң делегаттарынга, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарынга оратор номчаан.

В. И. Ленининң мергеи угаанныг сестерин партияның Мурманск обкомунуң бирги секретары **С. Л. Серокуров** сагындырбышаан, мынча деп чугаалаан: амгы бо конференция болза Россияның коммунистериниң үр үеде манап келгени болуушкунуңуң бүткени-дир. Амгы шуулганга тайылбырлап харыылаар ужурлуг айтырыгларга ол оон ынай доктаагаан. Оларның иштинден принципиалдыг айтырыг — Россияның Компартиязын тургузар дугайында айтырыгдыр. Россияның Компартиязын тургузарын оратор шинтпирлиг деткээн. РКП болза СЭКП-ниң составынга артар болгаш эвилелдешкен республикаларның компартияларыбиле дең эргелиг байдалдарга ажылдаар ужурлуг.

Саранскиниң «Резинотехника» заводунда партком секретары **Н. Ф. Сульдяйкинниң** бодалын ёзугаар алырга, партия эге организациязы ийиги чергенің организациязы болуп берген уржуунда партияга кризис тургустуунган. Партия эге организациязының болгаш ооң секретарының статузун партияга көдүрер үүлдү СЭКП Уставынга быжыглаарын оратор саналдаан.

Россияның Коммунистиг партиязын тургузар дугайында шинтпир РСФСР-ниң суверенитеди-биле холбаалыг болганда, ук шинтпир чөптүг херек болуп турар деп, Вологда область Усть-Кубинскиниң ортумак школазының директорунуң оралакчызы **Т. И. Ляпакова** чугаалаан. Бисте эки шинтпирлер хүлээп алдының келген, ынчалзажок күүсеттинмейн турар, ынчангаш партияның авторитединдыка кудулаан. Үзел-бодалдарның политиктиг янзы-бүрү хевирлиин хүлээп көөрү чугула, ынчаарга коммунистиг идеологиядан черле ойталап болбас. Көдээге партия ажылының айтырыглаарынче улуг кичээнгейин оратор угландырган.

Кежээки хуралга СЭКП ТК-ның секретары **Ю. А. Манаенков** даргалаан.

Бүгү-россияның партия конференциязын РСФСР-ниң коммунистериниң тургузукчу съездизи болдурар дугайында чагыгны барык миллион чурттакчылыг хоорайның коммунистериниң өмүнээзинден СЭКП Саратов хооркомунуң бирги секретары, улус депутаттарының хоорай Советининиң даргазы **В. Г. Головачев** илередип чугаалаан. Ук турушту бүгү талазы-биле үндезилеп бадыткаан.

Бирээде, РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге хүлээп алганы тускай догуннаашкын дугайында декларацияга, ол ышкаш ССРЭниң Федерация чөвүлелиниң ээдчеглиг хуралынга ооң идип үндүргени тускай догуннаашкының социалистиг күрүнелериниң эвилелиниң дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң концепциязынга ол дөмей болуп турар дээрзин санал берикчизи тайылбырлаан. Ийинде, республиканың тургустунуп турар чаа күрүне структуралырынга партийжи-политиктиг структуралар база дүүшкек, ол чорук болуушкуниарның чорудулгаларыңга улам оперативтиг болгаш таарыштырылгалыг партийжи салдар чедирер арганы берип, кижилерниң амыдыралының байдалдарынга ону чоокшулаштырар.

Ук бодалды ханылатпышаан, Россияның Компартиязын тургузар чорук партийжи удуртулганы чагырып дужаар системаның кол элементизи болур төпчүткен командылалдың чепсээнден ниити регионал ботбашкартыныышкынның чепсээ болдурар дээрзин оратор демделээн. Оон-биле чергелештир СЭКП-ниң чаа структуразы регионал партия организацияларының болгаш төптүң аразында харылзааларны чаңгыс аай политика-организастыг үндезинге тургузар арганы бээр.

Россияның Компартиязының сорулгалары — кижи төрелгетеининг амгы үеде чедиишкиннериниң үндезинниге чаартыңган социализм база коммунистиг келир үе болган турар ужурлуг. А тактиказы чүдел дизе, социализминиң идеалдарынга, марксизм-ленинизмни чогаадыкчы ёзу-биле көөрүнге шинчы болуп турар болгаш РСФСР-ниң база ниитизи-биле чурттуң берге айтырыгларын кады шинтпирлээрниге белен бүгү-ле хөй-нинти шимчээшкиннерни база каттыжыышкыннарны бир аай катыштыраарының оруктарын дилээря болур.

Конференцияның кол сорулгазы болза, янзы-бүрү турушталарның таладакчыларының аразында маргыжыышкынарны хажыызынга арттырып каашкаш, чонның болгаш коммунистерниң хөй кезиниң билиишкинин база деткимчезин ап турар алызындан кедилиг чүүлдү тывары болур деп, СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары **Б. В. Гидаспов** медеглээн.

Россияның Компартиязын эвилелдешкен республикаларның аразындан эң-не радикалдыг болгаш депшилгелиг партияларның бирээзи кылдыр саналберикчизи билип турар. Ындыг болганда ооң роюнуң дугайында догматиктиг кандыг-даа билиишкиннерден ойталаар, чергежээн хөй-ле организастап база мобилизастап шыдаан турар ужурлуг дээрзин ол тайылбырлаан. Күрүнеиниң Октябрь сөвлүндеги төөгүзүнде социал-экономиктиг чамдык чедиишкиннерни дес-дараалаштыр ол санавышаан, нинтилеге СЭКП-ниң ролю-биле ону холбаштырып чугаалаан. Бистер ам-даа ажылдап шыдаар бис, ынчалзажок өске өөрлеривис та чүге чүве ыытташпастар-дыр деп, ол медеглээн.

Партия кончуг берге үени чурттап эртип турар деп, СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары **А. Г. Мельников** чугаалаан. Ында чылдагаанар эвээш эвес. Ол дээрге ажыл-херектиң тактиказында частырыглар-дыр, чаа ниитилел тургузуушкуунуң ленинчи шынчы оруундан партияны ол частырыглар астыктырыпкан, ол дээрге сталинизминиң чылдарында болдуунан чонга удур аар кеминг үүлгедиглердир. Ол дээрге партияның хөй-хөй кежигүнүрииге, оон иштинде удуртукчу ажылдакчыларга хамааржыр, таптаашкын үезинин мөзүлшинар талазы-биле буураашкын, саттыышкы-хээлиленикчи, социал чөптүг эвес болгаш угаан-сарыыл чок чоруктар-дыр. Ол дээрге шинтпирлерни хүлээп алырынга кадыг-дошкун төпчүдүлгенің үржуу-дур, ол дээрге коммунистиг үзел-бодалдарны барымдаалавайн, партия кежигүнүрииниң санын сарыыл чогу-биле улгатырганы-дыр. Ындыг янзылыг чылдагааннарны оон-даа ыңай уламчылап болур. Ону аналиэтеп көөр херек, оон чогуур түнелдиң үндүрер.

Массаларны политикчидери — эде тургустунуушкуннуң эртекн чылларының чугула чедиишкиниери болгаш, партияга, коммунист бүрүзүнге ол чаа-чаа негеллелерни салып турар. Ол айтырыгта оратор доктаагаан.

Кузбасстың шахтерларының эртекн чылдагы ажыл соксадыышкынының чылдагаанын ханызы-биле аналиэтээш, быжыгып турар ажылчын шимчээшкинче партия улуг кичээнгейин салыр ужурлуг, деп түнелге оратор келген.

Июнь 21-де конференция ажылын үргүлчүлээн.

* * *

Конференцияның делегаттары кежээ В. И. Ленининиң Мавзолейинге чечектер салгаш.

Конференцияны партияның дээдн органы кылдыр эде шилчиткен деп чүве Коммунистиг партияның төөгүзүнге барык 80 чыл дургузунда турун көрбээн. Төөгүге ындыг болуушкун 1912 чылда партияның алдыгы Бүгү-россия конференциязынга турган.

Россияның партия конференциязының июнь 20-де эртенги хуралынга делегаттар, республиканың партия организацияларының коммунистериниң хөй кезиниин тура-соруун илередишаан, олар ооң бүгү крайларын, областарын бүрүн төлээлеп келгенин болгаш эргежок чугула бүрүн эргелиг бооп турарын барымдаалаашаан, Россияның партия конференциязын РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының съездизи кылдыр хоойлужудуп шилчиидер деп шинтпирлээш, ол айтырыгны делегат бүрүзүнүң адын барымдаалап бадылаан.

Ынчалзажок ол улуг харыысалгалыг шинтпирни хүлээп алырының мурнунда делегаттар процедурлуг болгаш өскедаа айтырыгларны сайгарып чугаалажып көргеп. Чижээ, элээн каш девискээрлерниң төлээлекчилериниң даасканын ёзугаар Москва университединиң доценттизи **Г. К. Ребров** Россияның улус депутаттарының бирги Съездизинде эргечагырга дугайында декретти чугаалажып турары-биле холбаштыр ооң коммунист депутаттарынга үндүргеи кыйгырыгны номчаан. Күш-ажылчы коллективтерде партия организацияларын дүжүрери, арнаяны, КАК база ИХМ органнарын политикадан дашкаарладыры декретте көрдүнгеи. Кыйгырыгның авторларының санап турары-биле алырга, ындыг базым партияны буза шаварыче угланган болгаш чуртта политиктиг байдалды божанналырыга салдар чедирер. Шак ындыг хемчеглер социализминиң болгаш ёзулуг демократияның принциптеринден ойталаашкын болур ийик.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинге ол кыйгырыгны дамчыдып бээр делегацияны чорудар дугайында санал киргеп. Бо айтырыга делегаттар чаңгыс эвес удаа эглип кээп турган. Янзы-бүрү санал-оналдарны чугаалаан. Чамдык кижилер коммунист делегаттарның бөлүү ол төлевилелге хамаарыштыр боттарының бодалын барып чугаалаарын, кандыг-бир арга-биле шинтпирге салдар чедирерии негеп турган. Ол ышкаш ол бөлүктү СЭКП ТК-ның Чиигине секретары баштазын деп санал-даан.

М. С. Горбачев үайылбыр берип, чүве чугаалаан.

Ол мынча деп: бөлүк секретарьларның мөзээ келгенининг соонда, бис бо айтырыгны чугаалажып, санал-оналдарны суштуувус. Мен декрет төлевилелиниң талазы-биле Б. Н. Ельцин-биле беседалаштым. Шүгүмчүлелдиг чүүдерни база чугаалаан чүве. Мен бодаарымга, ол документ амдаа «чиг» байдалдыг.

Оон эртеш, ындыг айтырыгларны комиссияларга илаштыг ажылдап кылыры, шынгыы чугаалажып көөрү, санал-оналдарны дүүштүрери чугула. Шак ындыг чүүлдер дугайында чугаа болган чүве. Бот-боттарывысты билчип алган бис деп айтыр апаар. Шак ол санал-оналдарны солчулгазының үндезинниге Россия Федерациязының улус депутаттары-биле чугаалажып көөрүүшкүн болур боор деп додай-дыр мен.

Бо дугайын чүге чугаалап тур сен дээр болза, чүге дээрге СЭКП ТК-ның Чиигине секретары кандыг-ла-бир «чайгылышкынга», «тенденцияжыкке» алзыпкан деп эштер болавазын дээш. Мен бодап көөрүмге, эштер Чиигине секретарьны, чурттуң Президентизин чиик көрүп турар хире. Чугаа болза мээң тодаргай бодумнуң дугайында эвес ышкажыл. Даарта, он, он ийи хонгаш, өске Чиигине секретарь азы партияның Даргазы орары чалавас. Кандыг-бир бодалды, оон эртеш «бууруладыышкынны» чугаалазарыңың мурнунда дыка хөйнү билип алыры, сайгарып көөрү чугула, аңаа-ла дужа-келбиже салып болбас болгай. Төөгүнүн мындыг эригилдиг үечадазында удуртулгаже идил үндүрүп турар кижилериниске конференцияларга, партия съездилериниге, улус депутаттарының съездилериниге мындыг хамаарыгалыг болур болзувусса, бис бодалын, баксыраардан өскээр кайнаар-даа барып шыдавас бис. Мону силерге мен бадыткалыг чугаалап тур мен. **(Адыш часкаашкыны).**

Ынчангаш мен бо санал-оналдарны солчулгазының мурнунда-ла бооп турган санал-оналдарны, кылдыгнан ажылдарның дугайында бодумнуң бодалдарымны чугаалап тур мен. Ынчалзажок резолюцияны дамчыдып бээр бе, чок бе деп айтырыгны съезд шинтпирлээр эргелиг. Мен бодаарымга, съезд, делегация чорутпас дугайында бадылап кааптыышкаш. Чугаа болза ам декларацияны чорудар мурнунда ону маңаа чугаалажып көөрүүнүң дугайында чоруп турар. Мен бодаарымга, карышкактыг үүл мында дег.

Съезд оон тайылбыр мелээзин киичээнгейге ап көрген болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинче төлээлекчилер чорутпас деп шинтпирлээн.

Даргалакчы **А. И. Лукьянов** Россияның партия конференциязының Мандат комиссиязының илеткелии кызыры-биле оон даргазы **Г. М. Холявенке** сөс берген.

Мандат комиссиязының илеткелиниң соонда чалаткан 200 ажылчыннарга бадылаар эрге бээрининг чөптүүнүң талазыбиле маргылаа үнген. Чижээ, комиссияның ол саналы кандыг документилерге үндезиленгенил, ажылчыннарның кандидатуралары конференцияга чугаалажып көөр бе деп айтырыгларны салып турган.

(Уланчызы 2-ги арнила).

РОССИЯНЫҢ КОММУНИСТЕРИ: шилип алыышкынның үези

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Маргылдааны чалаткан ажылчыннарның мурнундан Кинель депозунуң машинист-инструктору **С. П. Яковлевтиң** медеглелиниң соонда шинтпирлээринче кирген. Мезеглелде ажылчыннарга бүрүн эргедиг делегат эргени тыпсырының айтырыын сайгарбайн, бир эвес ажылчыннар конференцияга калбак киржилгелиг болзун деп бодаар болза, оларга чөвүлежир эргени бээрин айыткан.

Ажылчыннарның медеглелин алыш часкашкыны-биле утхуп хүлээп алган болгаш оларга чөвүлежир санал-оналга киржир эргени тыпсыр, документилерни бээр деп шинтпирлээн.

РКП-ни тургузарының эргежок чугулазын айытпышаан, Киров областың Дзержинский аттыг колхозунуң партком секретары **Л. Н. Ишуктуң** чугаалааны болза, Россияның Компартиязының кол сорулгаларының бирээзи болза, СЭКП-ни бижыглаары, оон хүрээлеңин сырый каттыштырары боол турар. Аңаа чогаадыкчы чорук, эш хуунуң деткимчези эргежок чугула.

РКП-ниң үндезини эге организация болур. Ынчангаш партияның ол звенозунуң айтырыгларынга санал берген делегат чугула кичээнгейни салган. Ол херек кырында эге организацияларның бүгү ажылчорудулазынга, оларның санхөө хандырылгазынга делегерелгей доктаараан. РКП-ни девискээр-будүрүлге принцивин ёзугаар тургузар, ол болза оон кол принциптеринң бирээзи болур ужурлуг деп, партком секретары бодунуң ажылагийның чижээнге даянып чугаалаан.

Бир эвес бис заводтардан, тудуглардан, фермалардан чорүй баар болзувусса, бистиң орнувусту кым эвээрил деп айтырбаш, оратор ук айтырынга боду-ла мынча деп харылаан: бис ынчан өске партияларның салдарынга кижилерни дужаал бергенивис ол апаар.

Амгы үеде РКП-ниң ажылчорудулгазының кол угланыышкыны болза, идеологтуг ажыл болган тураг ужурлуг. Ук ажыл дыка хожудап турар. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары В. А. Медведевче индирден хая көрүнгеш, бир эвес көдээде байдал Москвада Арбатта ышкаш ындыг боол турган болза, бүгү чүрт аштап эгелээн турар ийик деп, колхозчу чугаалаан. Идеологтуг ажылга аткаарлаашкыны кым болдурганыл. кым сагыш-сеткилди дүвүредип турарыл, ук дүвүрээзин партияга хора чедирип турар деп мээң сонгулда округумнуң коммунистери санаш турар деп, делегат медеглээн. Идеология ажылын харыылап турар партия ТК-зының Политбюрозунуң кежигүнүнүң отчёлун СЭКП-ниң XXVIII съездизинге, дыңнаары эргежок чугула деп, партком секретары саналаан.

Аныяктар-биле ажылга, улус өөредилгезинiң шынарын белидериниң оруктарынга, культура адырын хөгжүдеринге, Россия комсомолубиле сырый кадры ажылдаарының эргежок чугулазынга ук саналда улуг кичээнгейни салган.

Рынок экономиказынче шилчиишкинниң чазак концепциязы-биле холбаштыр көдээ ишчилериң сагыш чөвашкыны индирден тодаргай дыңналган. Көдээде байдал дугайында резолюцияны аграржы делегаттарның бөлүү белеткээн, ук резолюцияны съездиге хүлээп алырын колхозчу-коммунистерниң төлээлекчизи саналдаан.

Оон соонда коммунистер Мандат комиссиязының хынап көргени, Россияның партия конференциязының делегаттарының бүрүн эргелерин бадылаан.

Оон ынай съезд хүн чурумунун айтырыгларын чугаалажып көөрүн уламчылаан. РСФСР-ниң коммунистериниң төлээлекчилери эвээш эвес чидиг айтырыгларны кадүрүп турар. М. С. Горбачевтуң илеткелин, эдеринчи илеткелдерни, дискуссия үезинде болган санал-оналдарны бүгү талазындан анализтеп көрүп турар. Чижээ, дыка хөй делегаттар оон мурнуу чарыында А. И. Колгановгуң тургусканы айтырган же катап-катап ээп кээп турганнар, чүл дээрге амгы үеде чүү чүве оныза чугулал: РКП-ниң дээди органнарын тургузары онза чугула бе азы съезд эргени алган партийжи чыышты дээштиг коммунистиг политиканы ажыллап кылырынга ажылдаары онза чугула бе дээрзин чугаалап турганнар. Шаг ыныыр улуг айтырыгларның саны дискуссия үезинде улам көвүдеп турган.

Партияның политиктиг болгаш ажыл-агый сорулгаларының чаңгыс аай болуруунуң дугайын айыткаш, СЭКП Якут обкомунуң бирги секретары **Ю. Н. Прокопьев** автономнуг республиканың коммунистери Россияның Компартиязын тургузар дугайында айтырыгны шагдан бээр көдүрүп келген деп чугаалаан. Ынчаарга ТК-ның бир Пленумунга СЭКП ТК-ның Россия бюрозун тургузар дугайында кезик-чамдык шинтпир хүлээп алдынган. Республиканың хөй-хөй коммунистери аңаа таарзынмаан. Чүрттүң болгаш партияның мурнунга тургустунуп кээп турган чидиг айтырыглар ындыг янзылыг чедир шинтпирлеттинмейн келген.

Бооп турар болуушкуннарны база тургустукүп кээп турар айтырыгларны үнелеп көөрүндеп партия чүге хожудап база чогуур хемчеглерни дарый албайн турарынга хамаарыштыр бодунуң бодалларын ол чугаалаан. Чүге дээрге эде тургустунуушкунга баш удур кандыг-даа теоретиктиг болгаш практиктиг белеткел чок келген. Оон ужурундан янзы-бүрү чайгылыышкыннар, харын-даа социализмни хүлээп көрбес чоруктар тургустунуп кээп турар. Чамдык кижилер сталинчи эрткен үе-биле кадыг чүрттүң бүгү ыдыктыг чүүлдерин хөме шаап туруп берген. Ынчаарга кандыг-даа идеал чок, үнелиг чүүлдери чок ниитилелдиң келип үези база-ла чок болур.

Партияның ат-алдарының кошкаанының база бир чылдагааны болза, партия организацияларының организакчы болгаш тайылбырлакчы ажылының кошкаанынга деп, ол санаан. Чер бүрүзүнде колдуунда ындыг. Ынчаарга кол-ла бүрүү СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң, Секретариадының болгаш ТК аппарадының ажылынның стилинин болгаш методунуң кошкаанда болур. Ажылды ниитилештирип түңнээр, таарыштырып чорудар чүүлдер чок бооп турар. Ындыг болганда, чер-черде партия организацияларының боттары-ла мунгаңнап турар. Бир-бирде бодап көөрге, ТК-ның секретарлары Чиигиже секретарь чүве чугаалап бербес чүве болза ажылдап билбес хевирлиг шыкаш кылдыр-даа сагындырар-дыр.

Оратор СЭКП Уставының телевизилиинге чамдык эдилгелерни саналдап киирген. Автономнуг республикалар федерациязы суверенниг Советтер Социалистиг Республика статузун алган турар үзүрлүг деп саналдаан.

Стерлитамакта «Сода» будүрүлге каттыжыышкынының токары **И. Т. Машутин** Башкириянның делегациязының өмүнээзинден РКП-ни тургусканын деткил турарын медеглээн. Пленумга сонгуткан СЭКП-ниң Россия бюрозу бодунуң составының болгаш структуразының талазы-биле РСФСР-ниң партия организацияларының политиктиг база этнитиктиг янзы-бүрү байдалдарын илеретпейн турган. Россияның Коммунистиг партиязы хөй националдыг РСФСР-ниң бүгү депшилгелиг күштерин каттыштырып шыдаар дээрзинге бүзүрелин ол илеткен. РКП демократтыг күрүнени тургузарының болгаш хөй партиялыг чорукту конституция ёзугаар хүлээп көөрүнүң магадылалы болур. Бүгү-ле ёзу чүүлдерни өөренип көөр болгаш ажылдаар херек. Ынчангаш Башкириянның партия организациязы демократчы болгаш марксисчи платформаларның саналдап турар чүүлдеринден долузу-биле ойталаавайн турар деп, ол түңнелиинде чугаалаан.

Хүралдың даргазы президиумга келген бижикти номчаан. Июнь 19-та Россияның партия эге организацияларының чөвүлели тургустуган. Ында РСФСР-ниң 28 девискээр черлериниң 189 делегат бактаап кирген. Ук чөвүлелдиң мурнундан чүве чугаалазары-биле чүк машиналары будүрер талазы-биле Кама каттыжыышкынында партком секретары **В. А. Вылегжаниң**ге сөс бээрин дилээн болган.

Дилегни хандырган. Россияның Компартиязының талазы-биле шинтпирлер хүлээп алыр бетинде чүртте болгаш республикада амгы байдалды хамыпы-биле өөрешип көөр херек деп, оратор саналый эгелээн. Беш чыл дургузунда республиканың күрүне политиказын тодаразып боттандырар РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи тургустунган, Россия Федерациязының суверенитединиң дугайында декларация хүлээп алдынган, эрге-чагырга дугайында декрет колдуунда хүлээп алдынган, байдал ындыг боол турза-даа бо залда РСФСР-ниң улус депутаттары коммунистерниң олурушпайн турары кончуг шын эвес. Күжениишкиннерни бир деминиң каттыштырып тургаш, программалыг сорулгаларны ажылдап кылыры, оларны кандыг янзылыг боттандырарын Россия парламентизи-биле кады чер-черге хандыр болгаш көөрү чугула деп, ол саналаан.

РКП кандыг хевирлиг болурунуң дугайында бодалларын ол илереткен. Суверенниг социалистиг республикаларның эвилелиниң дугайында тезис чарлаттынган чүве болганда, СЭКП-ниң структуразын базала аңаа дүүштүр эде тургузары чайлаш чок апаар. Ол— эвилелдешкен республикаларның коммунистерининг эвилели-даа болу бээр чадавас. Бо бүгү айтырыгларны СЭКП-ниң удавас болур съездизи шинтпирлээр апаар, ындыг болзажок узамдыктырып турбайн, РКП-ниң удуртукчу органнарын сонгуур талазы-биле оргкомитетти тургузар дугайында шинтпирни хүлээп алза чогуур. Амгы үеде СЭКП-деп колдуунда ажылчыннар үнүп чоруп турар, партияны ажылчын ангының, бүгү ажылчы чоннуң партиязы болдурар дээш бүгү чүүлдерни кылыр херек.

Эде тургустунуушкундан маңаан түкнелдириве чедип алдынмаан деп, «Бийскэнергомаш» каттыжыышкынның контролёру **О. А. Акимкина** чугаалаан. Харын-даа мырынай амыдырал деңнелi кудулаан, корум-чурум кошкаан, партия боду бүгү талалардан чөптүг, чөптүг эвес-даа шүгүмчүлелге таваржып турар. Оон бодалы-биле, ол дээрге СЭКП-ниң демократчыдыылганының эде тургустунуушкундан чыдып калганының түңнели.

Эрге-чагырганы аппаратка тутпайн, сонгулдалыг органнарже дамчыдып бээр үе келген. Чүгле ленинчи партия бодунуң туружун эде көрүп, күштерин мөөнеп болур.

РСФСР-ниң Компартиязы тургустунар үжурлуг. СЭКП-ниң Уставы болгаш Программазы — бүгүденнiң хоойлузу, ынчалза-даа республика бүрүзү бодунуң эң чугула амыдыралчы сорулгаларын боду шинтпирлээр үжурлуг. Бир эвес Россияның Компартиязы кижилер дугайында сагыш човаар болза, ол чоннуң партиязы болур.

Чаа партиялар боттарының идеологиязын сыгап, коммунистерни карартып турарлар. А бистер аңаа ангалай берген бис. Ынчаарга ам бистиң эртеменнеривис, теоретиктеривис, идеологтарывыс кайыл? Бистер эрге-чагырга дээш туружуп турар бис, ынчалза-даа келир үевис— аныяктар дээш турушпайн турар. Оларны өске идеологтар холга ап турарлар.

Чугаазының төнчүзүнде Акимкина чангыс талалыг ажык-чарны шүгүмчүлээн. Театр, кино чогаалдарында, парлалга арыннарында күш-ажыллын кижизи читкен. Хөй сөстүң херээ чок, эки ажылдаар херек.

Партияже халдаашкыннар бодап алганын ёзугаар чоорту — баштай кадрлардан эгелээн, ам партиянын үөрүү-хөренгизин хавыраш алыр деңнеп үнүп турар. Тургустуган байдалды анализтеп тура. СЭКП Краснодар крайкомунун бирги секретары **И. К. Полозков** шак ындыг түңнелге келген. Ол бүгү СЭКП-ни иштинден чарар дээш организастыг чорудуп турар хөделишкиннер дээрзин ол демдеглээн. Оон бодалы-биле алырга, Төп Комитет змин эрттир Политбюрога бүзүреп олурар. СЭКП ТК-ның РСФСР талазы-биле Бюрозу ажылдавайн турган. Партияның чер-черлерде комитеттери дээди политиктиг удуртулганың ажылында коллективтиг методтарның кошкаанын эскерип турарлар.

Ажыл-агыйны чоруларының механизми ажылдатынмаанда, Советтер эрге-чагырганың долу эргелиг ээлери кылдыр хевирлеттинмээнде, үстүнден ажыл-агый айтырыгларынга киришпес деп кыйгылар экономиктиг амыдыралдан партияның үнүп чайлаарынга чедирген. Бо чорук экономиканың болгаш чүрттүң хожудаашкынынга, эде тургустунуушкунга бүдүмче чок болурунуң кол чылдагаанарының бирээзи болган.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, коммунистер партияга болуп турган бүгү-ле четпестер дээш бууузунуушкундан адырлыр болза экн.

Советтерге коммунистерниң ажылынга хамаарыштыр чүве чугаалап тура, ол мынча дээн: кайы-даа чүрттүң кандыг-даа партиязы политиктиг эрге-чагырга дээш, азы бодунуң төлээлерин күрүне эрге-чагырганыче сонгулда-биле эрттирип албышаан, аңаа салдарлыг болдуу дээш туружуп турар. Ол эргени бистиң партиявыс база шингээдир апаар.

СЭКП нарын, берге байдаллы чүрттап эртип турар. Бегун төөгүлүг шилип алышкынны кылыр апарган: азы коммунистиг партияны камгалап алыр ийикпе, азы ону хөөп каар бис. Шак ынчаар бодунуң саналын Курганның область партия организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазы **В. Ф. Хохонин** эгелээн. Кижилер партияны чаартынган болгаш каттышкан кылдыр көрүксеп турарлар.

Россияның Компартиязын тургузары—СЭКП-ниң ат-алдарын баксыралыр деп бодаар кижилер чазып турарлар. Айыылды бо таладан эвес, а ТК боду багай ажылдап турарындан манап болур. Аңаа үнени партияның XXVIII съездизи бээр апаар. Россия коммунистерининг съездизининг сорулгазы — республиканы тургустунган байдалды сайгарып алыры, бууралдан ушпунуп үнеринин тодаргай программазын ажылдап кылыры.

Партия кандыг болурул деп кижи бүрүзүн дүвүредип турар айтырыга харыылазын Магаданның пассажир автотранспорт будүрүлгезинiң годлавчызы **Ю. П. Копылов** оралдашкан. Оон саналы-биле, партия күш-ажылдың кижилерине даянып, оларның сонуургалдарын, эрге-ажыын камгалаар ужурлуг. Бүгү ажыл-ишчилериң негелде-хереглелдерин камгалап турар партия парламент партиязы болбас, ол ажылдакчы партия болур, авангардчы деп чүгле чок оны адап болур.

Оон бодалы-биле шак ындыг партия девискээр-будүрүлге принцивин ёзугаар тургустунар ужурлуг. Партийжи бюрократияны дорт партийжи демократияже, бүгү-ниитининг хостуг сайгарылгазынче шилчээш, тиилеп болур. Конференция болгаш съезд делегатарының эргелерин отчёттуг үе дургузунда оларга арттырып бээри чугула. Хүлээп ап турар шинтпирлер дээш олардан айтырар апаар.

Партийжи теоретиктер бөлүүн коммунистерге «плюрализм», «консенсус», «альтернатива» дээн ышкаш, шаптыланган сөстерден өске чүнүдаа бербейн турар. Ол бүгү улустуң сагыжыңга четпес, херек кырында олар баксырап бар чыдар амыдыралды көрүп турарлар. Ажылчын ангының төлээзи ниитилел болгаш партияны халапка чедиргени дээш СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Политбюронуң кежигүн бүрүзүнден хууда харыысалганы негээрин чөптүг чүүл деп көрүп турар.

Конференция даргазы Украинаның Компартиязының XXVIJI съездизинiң киржикчилериниң байырлыг телеграмманы номчаан. Ында Россия чыыжы СЭКП-ниң аталдарының катап көдүрүлүрүнге, чаңгыс эвинге болгаш сырый каттыжарынга салдар чедирер дээрзинге бүзүрелди илергейлээн.

Чапсар соонда хурал даргазы конференция киржикчилеринге РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизининң эргечагырга дугайында декредининге хамаарышкан кыска дыңнадыгны кылган.

Оон соонда сөстүү СЭКП Красноярск крайкомунун бирги секретары, улус депутаттарының край Советининиң даргазы **О. С. Шеинге** берген. РКП-ниң XII съездизинге В. И. Ленининиң политиктиг тургузугга чамдык өскерилгелерни болган тыварының дугайында чагаазын сагындырбышаан, ол суме ам-даа уткавын чидирбээн дээрзин айыткан. Эде тургустунуушкунну канчап эвизинге чедир боттандырарыл, чаартылганың оруунче ниитилелди канчаар утлаарыл? Чиик харыылар чок. Теорияда догматизм-биле, политикада волюнтаризм-биле партия шынгыы, ленинчи ёзубиле демисежип, марксизм-ленинизмниң хөгжүп турар методологиязынга болгаш ниитилел бодаашкынының делегей дуржулгазынга даянып турарын бүзүрелдии-биле чугаалап болур.

Ийе, 1985 чыл соонда-даа частырыглар турган деп, делегат чугаалаан. Четпес чүүлдериң боттуг анализин бөгүнде бистер кылып чадап турар бис, ону бот-боттарын тыртпарлажырынче угландырбайн, а шын оруктуг тодарадырынче, кичээниринче угландырза эки.

Россияның Компартиязының тургустунары — үениң негелдези, эргежок чугула чүүл. Ол социализм дээш туружур, партийжи массаларның күзелин барымдаалаар, тодаргай программалыг, политикага салдар чедирериниг коммунистерге боттуг аргаларны тургузар үжурлуг.

Сөс алган оратор партияже халдаашкыннарны шыгыы буруу шапкаш, партийжи эштежилгени быжыглаарын саналдаан. Чамдыкта эш хуузунуң шүгүмчүлелининң орнунга, оон иштинде Чиигиже секретарьның адрезинге-даа, үидезин чок шуугаазын буруудадыышкыннар дыңналы бээрин ол демдеглээн. Ындыг сөстерниң авторларының хууда камгалалы — ол дээрге чүрттүң, чоннуң база партияның камгалалы эвес-тир.

Партия болгаш федерация айтырыглары — бо бөлүүн эвес чугула айтырыгларның дугайын СЭКП Чечен-Ингуш обкомунуң бирги секретары, Чечен-Ингуш АССР-ниң Дээди Советининиң Даргазы **Д. Г. Завгаев** чугаалаан. Чеже-даа хажыдыышкыннар турза, чүгле партия хөй националдыг чүртту каттыштырып турар чангыс күш партия деп, ол медеглээн. Ону ол бодунун девискээрининң чижээнге көргүскен. Чаартынган федерацияның байдалдарында партияның айтырыгларын өөренип көөрүн ол СЭКП-ниң шинчилел төптөринден, Төп Комитеттен дилээн. Теориядан озалдап калгаш, практикага база ындыг болуп турарын ол чугаалаан.

Партияда национал тургузуглар боттуг чүүл апарган. Оларга кандыг хамаарылга турарыл? Демократтыг федерация байдалдарында партияның ажыл-чорудулгазының доктриназын эртем ёзуzу-биле шынгыы ажылдап кылыы чугула деп, ол санап турар. Литва-биле байдалдың мурнунда СЭКП тургузуунун системазынга национал-культурна талазы-биле онзагай чүүлдерин барымдаалаарының вариантылаын төп саналдавайн турган. Партияның иштики амыдыралынче кежигүн эвестер холгаарлап, партияда болуп турар болуушкуннарның өөскүдүкчүзү апарганда, ол коңчуг чугула. Ол СЭКП-ниң автономияларда концепциязын хевирлээр талазы-биле съездиниң ажылчын болгүүн тургузарын ол саналаан. Республикаларның киирген саналлары-биле ону немеп иүүртештирер.

(Хүн айтырыының талазы-биле санал бээри уламчылап турар).

Россияның партия конференциязының Мандат комиссиязының даргазы Г. М. ХОДЫРЕВТИҢ илеткели

Хүндүлүг эштер делегаттар!

Россияның партия конференциязынга силерниң сонгаанывнар Мандат комиссиязы оон эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан бөлүк айтырыларны хуралыга чугаалажып көрген болгаш дараазында чүүлдернин дугайында силерге илеткээр-дир.

Россияның коммунистериниң конференциязы совет ниитилелдиң хөгжүлдезининг эң-не нарын, берге үе-чалазында чыылган. Россия Федерациязынга эде тургустунуушкун чорудулгаларының уламнайгы хөгжүлдезинге, ол ышкаш бүгү чүртта ниитилел-политиктиг байдалдың хөгжүлдезинге амыдыралчы чугула ужур-дузалыг шинтпирлерни конференция хүлээп алыр сорулгалыг. Конференцияның ындыг чугула ужур-дузазы бистиң партиявыста РСФСР-ниң парторганизацияларының байдалы-биле, ССР Эвилелиниң салым-чолунга республиканың сырый каттыштырыкчы ролю-биле хамыктың мурнунда тодаргайлаттынып турар.

Делегаттарның кижи бүрүзүнге онаашкан төөгүлүг харысалганы медерел билбишаан, СЭКП-нин Россияда бүгү организацияларынга күштүг эң чугула шинтпирлерни Россияның партия конференциязының хүлээп алыр эргезинiң дугайында декредининге хамаарышкан кыска дыңнадыгны кылган.

Оон соонда сөстүү СЭКП Красноярск крайкомунун бирги секретары, улус депутаттарының край Советининиң даргазы **О. С. Шеинге** берген. РКП-нин XII съездизинге В. И. Ленининиң политиктиг тургузугга чамдык өскерилгелерни болган тыварының дугайында чагаазын сагындырбышаан, ол суме ам-даа уткавын чидирбээн дээрзин айыткан. Эде тургустунуушкунну канчап эвизинге чедир боттандырарыл, чаартылганың оруунче ниитилелди канчаар утлаарыл? Чиик харыылар чок. Теорияда догматизм-биле, политикада волюнтаризм-биле партия шынгыы, ленинчи ёзубиле демисежип, марксизм-ленинизмниң хөгжүп турар методологиязынга болгаш ниитилел бодаашкынының делегей дуржулгазынга даянып турарын бүзүрелдии-биле чугаалап болур.

Ийе, 1985 чыл соонда-даа частырыглар турган деп, делегат чугаалаан. Четпес чүүлдериң боттуг анализин бөгүнде бистер кылып чадап турар бис, ону бот-боттарын тыртпарлажырынче угландырбайн, а шын оруктуг тодарадырынче, кичээниринче угландырза эки.

Россияның Компартиязының тургустунары — үениң негелдези, эргежок чугула чүүл. Ол социализм дээш туружур, партийжи массаларның күзелин барымдаалаар, тодаргай программалыг, политикага салдар чедирериниг коммунистерге боттуг аргаларны тургузар үжурлуг.

Сөс алган оратор партияже халдаашкыннарны шыгыы буруу шапкаш, партийжи эштежилгени быжыглаарын саналдаан. Чамдыкта эш хуузунуң шүгүмчүлелининң орнунга, оон иштинде Чиигиже секретарьның адрезинге-даа, үидезин чок шуугаазын буруудадыышкыннар дыңналы бээрин ол демдеглээн. Ындыг сөстерниң авторларының хууда камгалалы — ол дээрге чүрттүң, чоннуң база партияның камгалалы эвес-тир.

Партия болгаш федерация айтырыглары — бо бөлүүн эвес чугула айтырыгларның дугайын СЭКП Чечен-Ингуш обкомунуң бирги секретары, Чечен-Ингуш АССР-ниң Дээди Советининиң Даргазы **Д. Г. Завгаев** чугаалаан. Чеже-даа хажыдыышкыннар турза, чүгле партия хөй националдыг чүртту каттыштырып турар чангыс күш партия деп, ол медеглээн. Ону ол бодунун девискээрининң чижээнге көргүскен. Чаартынган федерацияның байдалдарында партияның айтырыгларын өөренип көөрүн ол СЭКП-ниң шинчилел төптөринден, Төп Комитеттен дилээн. Теориядан озалдап калгаш, практикага база ындыг болуп турарын ол чугаалаан.

Партияда национал тургузуглар боттуг чүүл апарган. Оларга кандыг хамаарылга турарыл? Демократтыг федерация байдалдарында партияның ажыл-чорудулгазының доктриназын эртем ёзуzу-биле шынгыы ажылдап кылыы чугула деп, ол санап турар. Литва-биле байдалдың мурнунда СЭКП тургузуунун системазынга национал-культурна талазы-биле онзагай чүүлдерин барымдаалаарының вариантылаын төп саналдавайн турган. Партияның иштики амыдыралынче кежигүн эвестер холгаарлап, партияда болуп турар болуушкуннарның өөскүдүкчүзү апарганда, ол коңчуг чугула. Ол СЭКП-ниң автономияларда концепциязын хевирлээр талазы-биле съездиниң ажылчын болгүүн тургузарын ол саналаан. Республикаларның киирген саналлары-биле ону немеп иүүртештирер.

(Хүн айтырыының талазы-биле санал бээри уламчылап турар).

Бистиң тускай корреспондентивис дыңнадып тур

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫ ТУРГУСТУНГАН

МОСКВА. («Шынның» корреспондентизи Таан-оол Хертек). Кремльдин Съездилер ордузунда РСФСР-ниң Компартиязының съездизи ажылын уламчылап турар. Ынчангаш оон ажылын миллион-миллион коммунистер, партия кежигүнү эвестер сонуургап турар. Ол ышкаш съездиниң ажылын чырыдары-биле ССРЭ-ниң болгаш даштыкыының 600 хире журналистери ажылдап турар.

Россия Федерациязының коммунистериниң шүүлганында Тываның партия организациязындан СЭК-ниң XXVIII съездизинге сонгуткан делегаттар: СЭКП Кызыл хоорkомунун бирги секретары В. А. Вальков, «Тоора-Хем» совхозта сүт-бараан фермазының бөгедиири М. Б. Давик, «Эдиг-Хем» совхозтун директору Т. Д. Чечек-оол, СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары Г. Ч. Ширшин болгаш Россияның Компартиязы тургузарының талазы-биле белеткел комитединиң кежигүнү, СЭКП Таңды райкомунун секретары В. В. Мартай-оол олар киржип турарлар.

Июнь 20-де Россияның партия конференциязын РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизи кылдыр эде алдаар дугайында доктаалды делегаттар чангыс үн-биле хүлээп алган. Россияның Компартиязын тургузар дугайында айтырыг шинтпирлеттинген болгаш ону РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы деп алдарын доктааткан.

Россияның Компартиязын тургузарының белеткел комитединиң кежигүнү Виктор Васильевич Мартай-оолга чаңсар үезинде ужуражы бергеш, съездиниң ажылынга хамаарыштыр каш сестен чугаалап бээрин дилээн мен:

— Россия Федерациязының коммунистериниң төлээлери колайтырыгны шинтпирлеп алган: РСФСР-ниң Компартиязы тургустунган. Ол бистиң партиявыстың, чүртувустуң, Россия Федерациязының салымчолунга улуг салдарлыг болуру билдингир.

Белеткел комитединиң ажылынга киржип турдум, оон кежигүннери биче эвес хемчээлдиг ажылды кылып чоруткан. Ынчалза-даа оон ажылынга четпестерниң болгаш чедир көрбээн чүүлдериниң барын съездиге санал бергеннер шүгүмчүлеп турду. Ол ындыг болур ужурлуг-даа турган. Чүге дизе ажылдың хемчээли кончуг улуг болгаш, чамдык чүүлдерге четтикпейн барылаан бис.

(РЕДАКЦИЯДАН: «Шынның» корреспондентизи Таан-оол Хертек Россияның коммунистериниң шүүлганын чырыдары-биле бистиң республикадан төлээлеткен).

ТЫВА АССР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

Тыва АССР-ниң № 79 сонгулда округунун талазы-биле улус депутадының сонгуллаларының дугайында Төп сонгулда комиссиязындан келген материалдарны Тыва АССР-ниң прокуратуразы хынап көргеп.

Участоктун сонгулда комиссиязының кежигүннериниң, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат эш Л. С. Зоринаның бүзүреттирген кижилериниң болгаш деткикчи бөлүктүн хөделишкиннериниң составының азы административтиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң демдектери чок болган.

Оон-биле чергелештир Сукпак болгаш Элегес-Аксы суурларда сонгулда комиссияларының кежигүннери сонгуллаалар үезинде Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгуллаларының дугайында Хоойлуну үрээн чүүлдер бар, тодаргайлаарга: документилери чок кижилерге бюллетеньнерин берип, сонгукчулар өске кижилер орунга бадылап турган. Ынчангаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгуллаларының дугайында Хоойлунун 49 чүүлүнге үндезиленээн, Тыва АССР-ниң № 79 сонгулда округунун талазыбиле улус депутаттарының сонгуллаларын күш чок деп санаан. Ук шинтпир доойлуга чоруушпейн турар.

Партия ажылдакчызы-биле чугаа

МЕН ЭВЕС БОЛЗУМЗА, А КЫМ?...

Узамдыкка саналаралдан үнериниң оруктары кайыл? Кым маңаа дузалажырыл? Бүгү шаптараазынардан алырдып алырынга, нинтилел амыдыралын улуртурунга СЭКП кандыг рольдуг болурул? Ындыг чергелиг айтырыглар-ла хөй. Ол дугайында СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. ШОМБУН-биле чугаалашкан бис.

— Борис Кыргысович, эде тургустунуушкун деп чүүлдү силерниң районнуң чону чогум канчаар билип турарыл? Чонуң ол талазы-биле сагыш-сеткилиниң хөөниерин, бодалларын билип алырынга СЭКП райкому кандыг аргахевирлерни ажыглап турарыл?

— Эде тургустунуушкуниуң сорулгалары билдингир: амгы тургустунган байдалдан эки талаже шилчиири, амыдырал деңнелин көдүрери, ол талазы-биле болдунар-ла бүгү чүвени кылыры. Кижилерде амгы үеде мындыг сеткилхөөн колдаан: эде тургустунуушкунну үстүндеи хандырар ужурлуг. Ооң түңнелинде «даргалар кайнаар көрүп олурарыл?» деп кезээ-мөңгениң читпес айтырыының тургустунар кол чыллагаанын олда болгай. Азы өскээр чугаалаарга, чүнү-даа мурнай эде тургустунуушкун бо олурар болумдан хамааржыр-дыр деп чүүлдү кижи бүрүзү чедир угаавайн турар. Өөренген зайывыс-биле эде тургустунуушкунну даргалар кылын каарга, ол ёзугаар ажылдап, чурттаар бис дээр чаңчылывыстан үштүнмаан бис. Ындыг чаңчыл-биле чаартылгаларны, өскерлиишкиннерни чедип алыры болдунмас.

Аъш-чем, бажык-балгат, оруң-чирик кайыын кээрил? Ажыл-ишчи кижилериң үүле бүдүрүлгезиниң түңнелинде ол көстүп кээр. Ажыл чок болза, чүү-даа чок болур. Ынчангаш ол бүгү канчаар ажылдап турарывыстан дорту-биле хамааржыр. Ындыг төлээде партия райкому кижи бүрүзү-биле ажылды чорудар ужурлуг. Ам-на бо орта кижи бүрүзүнге четпейн турар бис деп чүүлдү мөңгүр апаар. Маңаа партия эге организациялары улуг рольдуг болур. Ынчалза-даа ол херек кырында ындыг деп чугаалаары берге. База-ла биеэги үстүнден айтышкыны маңаар чаңчыл маңаа шаптыктап турар.

Корреспондентиниң кезек бодаллары: Удавас СЭКПниң XXVIII съездизин ажыттынар. Эргиле болза партийжи шүүлганга уткуштур рапорттар берген, шалыпчы күш-ажылдың ээлчээн чарлаан, социалистиг хүлээлгелерин алгылаан, лозун-плакаттарны аскан аттыг-ла хөлэээшкиниг болгулаар турган. Тес-Хем районга бо чорааш, ындыг-ла каракка илдиген хөйле айыран-шокар лозуң-плакат-даа көрбедим. Партия организациялары-даа үүнде шөлээн чоруп турар. Ол база үениң кандыг байдалдыг апарганының бир херечизи болбайн аан. Мурнунда ышкаш хөй-ле хоозуй хөлэээшкиннер, ат чотказ хемчегер, кыйгылар, рапорттар, илеткээшкиннер үезиниң эртип бар чыдары ол. Хей черге сиилеңээриниң, үстүкү черлерге «ажыл чоруп турар» деп илеткээриниң, оңу бадыткаарының херечизи — «көскү агитация» дижириис лозуң-плакаттар, ны чараштыр бижээш, азып-ла турган, «хемчеглерни» ап-ла турган. Ол бүгү бистиң амыдыралывыстың бурунгаарлаарынга бичии-даа дуза болбаан, дээш чедирбээн. Харын-даа кижилерниң психологиязына хол дашты-биле ат чодуп каарының, оптап-кажарлаарының, мегелээриниң, тоомчажок болурунуң, даргаларга чашпаалаарының хөөнөрин арттырып каан. Ол шиңбиле ам-даа үстүнче көөр, ооң айтышкын маңаар. Чүү кыл дээр болдур, оңу баккасокка кылып каарының чаңчылы чамдыктарывыста ол олчаан таңмаланып чыдып калган. Ооң түңнелинде кайыдаа тала: үстүкү үдуртур организаб болгаш бөдүүн кижилер бот-боттарын бүрүүдатчыл, билчип чадап, кайыыдаа дыынашпайн олурун берген. Байдалды коижыпайн чугаалаарга мындыр.

Бир кылымнан өске кылынче карак-кулак чок шураар чорукка туралывысс кедергей. Чижээ, чоокка чедир даргалар каас-коя сестербиле дугланып алгаш, ажылдың чүгле кыры-биле хиледир ужугун эртип, а анаа улус даргаларның, аңнакайың, аксыиче көрүп, үн-баш чок күүселиктилер болуп турган болза, хөй чылдарда ыяттавайн келгениниң өртээнге шүгүмчүлелдин оттары чүк бүрүден кызаңайны-ла берген. Бодалдарның хөй янзылыының, угаан-бодал саймаралының үези дүшкен. Шак мындыг байдалдарга партия ажылдакчылары канчаар хөделир ужурлугул?

— Партияның бодунга үндезин эде тургустунуушкун херек дээрзи көзүлүр илдеп апарган. Силерниң райкомуун талазындан кандыг чаартылгалар негеттинип турарыл?

— Бир-ле дугаарында, райкомуң партия эге организациялары-биле ажылдажылгазы эжиижир ужурлуг. Кол-ла угланыышкын — бүгү чүвени коммунистер боттары шинтпирээр деп турар. Ол кончуг чөптүг. Ажыы-биле чугаалаарга, партияның район комитединиң шынары, дайынчы шинээзи куду. Бо сонгуттурган райкомуң составын анализтел көөрге, ында колдуунда даргалар апарган. Оон аңгыза, ажылчын категория дээш-ле коммунист кижиниң ажыл-херекчи, идепкейлиг, кижилер-биле чугаалажып билир, негелделиг шынарларын өөренип көрбейн, түгле «бөдүүн ажылчын» деп барымдааны туткаш, хойжу, саанчы улусту райком кежигүүнге сонгуп хааптар, мындыг. Дорту-биле чугаалаарга, райкомга ёзулуг-ла политиктиг дайынчылар херек чеп-дир. Райкомуң шынар составы чавыс болган тудум, ажылдың деңнели база чавыс болур. Ынчангаш райком сонгуллалыг орган болганда, оон кежигүүнерин каш катап шилип, хынап тургаш, сонгуп алыры кончуг чугула-дыр.

Райкомда үш улуг доктаамал комиссияны тургускан: партийжи-организастыг болгаш кадр ажылының; социал-экономиктиг; идеология ажылының. Бисте ажыл канчаар тургустуинганыл? Ажылдың үг-шинин бо комиссиялар эвес, а райкомнуң ажылчын аппараты башкарып турар. Ындыг дедир байдалды аңдара салыр ужурлуг-дур.

«Эрге-чагырганы— Советтерге» деп лозуң катап эглип турарының үези болгай. Бис эрге-чагырганы Советтерге берип турар-даа бис ынчаш. Ынчалза-даа улус өөренген аайы-биле ам-даа партия райкомуңга келбишаан.

Кезек бодаллар: Бистиң республикага СЭКП-ниң ат-алдарынга, оон иүүрүнге бүзүрелиң хөй-хөй кижилер ышкынмаан. Солунувустуң арыннарывда чорудуп турарывыс партия дугайында чугаага Барын-Хемчиктен А. Монгуш «СЭКП-ниң мөңгө херээ чок» деп бижиирге, анаа удурланган авторлар эдерик болган. «Ленин башкының тургускан партиязы херек чок дээр бодаллар улустуң бажынга канчап кирип кээрил?» деп, чонуң кол иүүрүзү алан кайган, айтыртынып олурар. Албан-дужаал, чымчак олут, ылыг чер тып алыр чүткүл-биле партияже кирип алгаш, чоорту-ла эрге-дужаалдың амданын ап, хынын тыва берген, оон алыр-чиир чүвезин ап чип чораан, түгле бот-хуунуң сонуургалларын хандырарынга өй партия ажылдакчылары СЭКП-ниң ат-алдарын.

Чырык идеалдарже чүткүлдүг кижилерниң партиязы дээрзин шынзыдар апаар

— Партия райкомуун аппарадының ажылдакчылары профессионал политиктер болур ужурлуг деп санап турар бис. Маңаа хамаарыштыр бодалдарыңар кандыгыл?

— Бистиң аппарат ажылдакчыларындан үш секретарь партияның дээди школазының дооскан. Килдис эргелекчилери колдуу практиктер. Олардың хөй кезии комсомолдан келген. Комсомолду партийжи эрге-дужаалче тепкиин деп санап турарларга удур мен. Херек кырында көөрге, партия райкомуунче комсомолдан болгаш бүдүрүлгеден келген ажылдакчылар ылгалдыг: ажыл-агый удуртукчулары колдуунда администраторлар болуп артып каар. Комсомол — партия ажылдакчызынга эки школа. Үгунда-ла кижиниң болундан хөй чүве хамаарыжыры билдингир.

Партия ажылдакчыларын чон аразынче кирбес деп шүгүмчүлел турарында ужур-ла бар. Чамдыктарывыс ындыг бис: кижилерге факт-бадыткалдыг чугаа кылып шыдавас, оларны бүзүредип билбес. Ынчангаш аппаратка түгле профессионал политиктер ажыллаары чугула.

— Райкомнуң аппаралында кандыг-кандыг чингеллелер барыл? Партия ажылдакчыларын эки орай-савадлыг, санаторий-курорт базыр дээрге путёвка, билет белен, аъш-чем, бараан-сараан хандырылгазы четчир деп улустуң хөй кезии ынчаар санап турар. Ол ылап-ла ындыг бе?

— Партия ажылдакчызы база дөмей-ле кижи-дир. Олар бир-ле черге чурттаар, ажылдаар, аъштанып-чемненир, хептенир ужурлус. Партия ажылы соңгуллалыг албан-дужаалга болганда, соңгудуп алгаш, чижээ, өске районга көжүп кээрге, бажыны бээр боор-дур. Шак ынчаар ынайбээр көжүп ажылдаары ындыг-ла амыр эвес деп чүвени улус үттуп алыр. Оңу мен болум херек кырында көрүп тур мен. Ылангыя ажы-тол кижизидилгезинге кончуг берге-дир. Бичии кижилерге бир школадан өскезинче шидчип, чаа коллективке өөренири, чаңчыгары аңаа-бир оюнчук эвес-ле болгай.

Партия ажылдакчыларын ажылының аайы-биле болганчок-ла чер чоруур апаар, ынчангаш автобуска каш олут быжыглап арттырарын шээреп каан. Броиъ чүгле бистеэвес, райкүүскомда база бар. Өске чүү чинчелделер бар деп? Райкомда буфет чок. Аъш-чем, бараан аймаан өске бүгү улус-биле демей, садыгларлан алыр. Мурнунда харын күш-ажылчы коллективтерге ышкаш, байырлаллар уткуштур садыглаашкынны организастап турган болза, ам оңу дүжүрген.

Саватопий-курорт эмнээшкини херек кижилер СЭКП обкомуга биллириишкинни болгаш эмчи шынзылгазын бир чыл бурунгаар-ла берип каар. Хире-шаа-биле кадыы кошкаан ажылдакчыларга путёвканы бээр. Кижи бүрүзү тураласаш-ла дораан аптар белеп путёвка чок.

— Партия ажылдакчылары чамдыкта суббота, улуг-хүн чок, орайга чедир-ле ажылдап олурар болгулаар. Силериң ол үндүрүп турар күжениишкиниңер, чарыглап турар үеңер-биле ажылдың түннелдери дүгжүп турар бе?

— Ажыы-биле чугаалаарга, идеология дээрге дораан-на түннелдери көстү бээр хире эвес ажыл-дыр. Ажыл шагынан апттыр ажылдап тургаш, кижи бүрүзү бодунуң көрүксенчиг түннелдериниче чүткүүр апаар. Саазын ажылы чокта

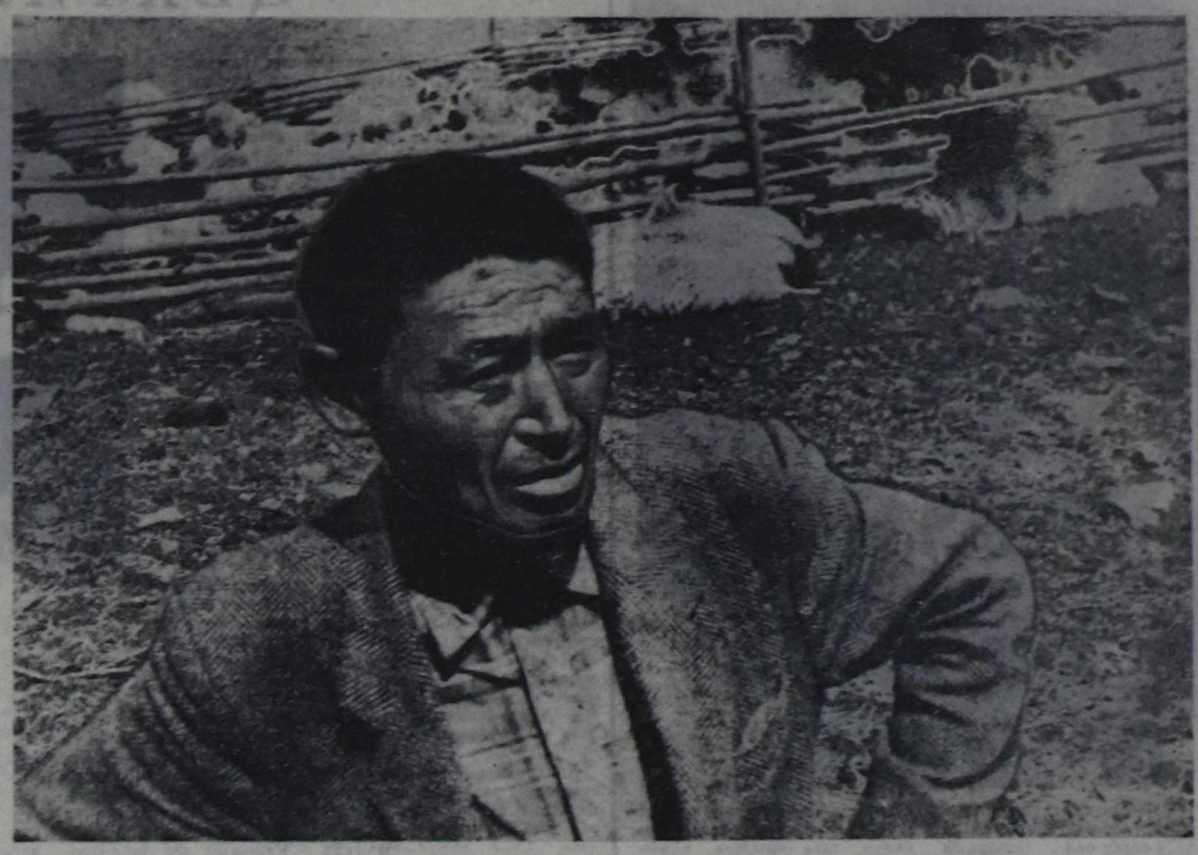

ЧУРУКТА: «О-Шынаа» совхозтуң хойжузу Эренчин Сандыевич Мөңге мал ажылын хөгжүдүрүнге 1970 чылдан күш-ажылчы үлүүн киирип келген. Ол кадайы Серенмаа Кончуковна-биле кады ниитиниң малын одарладып семиртир, малдың баш санын өстүрүнге бедик көргүзүглерни чыл саныңда чедип ап турар.

Эрткен чылда бо мадчыннар чүс башка онааштыр тозан хураганны менди алган. Бо чылла кадарып, ажаап турар хойларын семирткеш, күрүнеге дужаар деп турар. Совхозта бир дугаарлыг хойжу бригаланың ажыл-ишчилериниң чарыжынга тиилекчи болуп, хүндүлел бижиктер-биле каш-даа шанчатканнар.

Хойжуларның кыштаа Кудук-Аксында. Ында чурттаар бажыныг. Ынчалза-даа чунар-бажыңы чок. Эртен болгаш кежээ ажылдадып, чыдыдып алыр моторлуг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ооң чоргаараалы — ажыл-иш

КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭРК – ҮЕНИҢ КОЛ НЕГЕЛДЕЗИ

● Эки чурттага, амыдырал көдээден хамааржыр ●

«Шын» солуунуң корреспондентизи Артых Ховалгының май 20-де үнген «Шында» «Олар — келир үениң специалистери» деп чүүлүн деткип, чүүлдүгзүнгеш, бо каш одуругларны бижидим.

Кажан бо чүүлдү номчуп оргаш, студент хайныышкынныг чылдарым сактып келдим. Мен 1964 чылда комсомол ажылынга ажылдап тургаш, ВЛКСМ Тыва обкомунуң (ынчангы бирги секретарь Г. Ч. Ширшин) рекомендациязы-биле Бурят АССРниң Улан-Удэ хоорайга көлээ ажыл-агый институдунче кирген чылым ол.

Ол институтка студентилериниң назы-хар талазы-биле эң-не улуу мен мен. Ынчаннайн каттаар. 10 чыл школазын дооскаш, 2 чыл башкылап, 4 чыл Сүт-Хөлге комсомол организациязының секретарынга ажыллап каапкан, чүвени сайгарып билир апарган эр-ле болгай мен.

Улан-Удэ хоорайда Тывадан барган студентилер мени Тываның студентилериниң землячество чөвүлелиниң даргазынга соңгаан. Мени олар аңаа-ла «президент» деп шоолаан алганнар.

1964-1969 өөредилге чылдары — мээң, үш-өөрүмүн үтүндурбас студент чылларывыс ол. Бурят АССР-ниң найысылалы — Улан-Удэ хоорайга көлээ ажыл-агый, башкы, культура, технологтуг институттарга Тываның 255 ооллар, кыстары чаңгыс өгбүлениң уруглары дег найыралдыг, бот-боттарывыска дузалажып, өөренип турдувус.

Студент амыдырал солуундаа, берге-даа, каттырынчыгдаа, чамдыкта ыглаксанчыгдаа үелер түрүп кээр. Аялоранындан ырак черге өөренип турган хөй улуска кандыг чүве турбады дээр. Өлүмчидим-даа болу бээрге, шүүтү дузалажыптар турдувус. Бир шериг албаны эрттирип турган мөңээн тыва ооллу аңаа боттарывыс ажаган бис.

Ол үеде студентилериниң дыынангырын, кежээзин, бот-боттарынга хүндүлээчелиң — кижи кайган ханмас.

Тываның студентилериниң (чаңгыс чер-чурттугларның) шинтпири кандыг болдуп, оны ыяап-ла күүседир турган. Шүүтү чыглып алгаш, солун кежээлерни, ужуражылгаларны, маргылдааларны эрттирип турдувус. Тываның аңгы-аңгы булуннарындан келген болгаш биливис, орустаарывыс база аңгы-аңгы. Кошкак өөредилгелиг улуска шыырактарывысты бижыглап каар бис. Олар бижыглаан студентилериниң өөредилгези, сагылгачуруму дээш чөвүлелге отчёттуг. Олар кичээлдер соонда немелде кичээлдерни эртирип, онаалгаларны кады күүседип турганнар.

Шүүтү эртемиерни орус дыл кырынга эрттирер. Чамдык сестерни шээжилээр аларга сен. Тывазынга очулдургаш, бодунуу-биле орус дылга чугаалажып, тайылбырлажып өөренирге черле ажыктыг, уттундурбас боор чүве. Ол көдээ районнарның школаларынга орус дылды орус азы өске нацияның башкыларын башкылап турган. Ам ындыг эвес. Черле ынчаш, көдээ черлерже орус башкыларны чорудары черле чугула апарган. Оңу үе негеп келген.

Институт дооскандан бээр ам чээрби бир чыл ажып тур. Ол үени сактып, бодап орарга, үр-даа болбаан ышкаш. Студент өөрлерим арагындан чаңгыс өөрөлге беш чыл кады чурттап келген өөрүм кажан-даа уттундурбас. Оларбиле харылзажып чорууп мен. шүүтү зоотехниктер бис. Тожудан институтту кызыл дипломнуг-биле дооскан М. С. Ичин-Норбу, Барыын-Хемчиктен К. М. Эрес-оол, Өөрүдеп А. К. Далай-оол, Таңдыпан Белек Бавын-оол (ам бистиң арабыста чок) Сүт-Хөлден мен, Тес-Хемден К. Шалык турдувус. Тыва студентилерни орустаары багай дээш орус, бурят, украин аайы-биле чаңгыс өрөөлдерге холуй чурттадып турган. Бистер черле чарылбаан бис.

Улан-Удэ хоорайда институттарның эң-не чаражы—бистиң көдээ ажыл-агый институду турган. Өөренир, чурттаар, чемненир черлери чаңгыс черде. Ол институтту Москвада Патрис Лумбумба аттыг институтка деңнээр чүве. Шынаа-ла, чараш, делгем, өөредилге херекселдери-биле бүрүн дериттинген. Билиг бээри база эки. Башкылар колдуу профессорлар, кандидаттар, доценттилер. Ынчан-ол институтка Тывадан аңгы-аңгы нацияның ооллар, кыстары 165 кижи өөренип турдувус. Оон 137 кижи ол институтту дооскан. Ол үеден бээр та чеже кижи дооскан. Ахы-дунма Бурят АССР-ниң Улан-Удэ хоорайда көдээ ажыл-агый институту кадрларны белеткээрингe улуг рольду ойнап турары билдингир. Бистиң аравыста эки өөренир, өөренирингe салымныг кижилер турдулар. Москваның А. Тимирязев аттыг академияже ийи студент чоруур деп медээ келген. Институтта 3600 ажыг студентилериниң аразындан бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс В. О. Оюн (ам Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы) база Коой-оол Ооржак (ам Чөөн-Хемчик районда агроном) оларны чорударга, бистер өөрүп, дыка хей-аът кирген бис. Ким өөредилгезинге кызымак болдур, ажылыңга база ындыг деп чүвени амыдырал көргүзүп, бадыткап турар.

Студент амыдыралды сактып бижирип берге. Черле ол үеде тывалар эки талазыбиле диңмиреп турдувус.

Ынчан институтка ийи студент коммунистер Ланаза К. Л., Ооржак З. М.-Д. Олар бистиң чөвүлелиниске дузалажып, удуртуп турганнар.

Институт доозупкаш, «Сүт-Хөл» совхозка О. Оюн кол агроном О. Д. Сазылап — кол зоотехник, З. М.-Д. Ооржак — кол мал эмчизи, С. С. Монгуш — салбыр зоотехниги, мен — зоотехник-селекционер болуп ажылдап турдувус. Ажылга база чаңгыс аай деминг турдувус. Ынчан «Сүт-Хөл» совхоз чаңгыс совхоз турду. Ам ында «Алдан-Маадыр», «Сүт-Хөл», «Ишкин» совхозтар тургустуган. Чеже специалистер немешкенил? Олар канчаар ажылдап турарыл?

Ынчан аъттыг беш-алды хондур чоруптар чүве-ле болгай. Ам аъттыг чоруур специалистер көзүлбестээндир.

Тываның булуннарында аттарлыг эки ажылдан чоруур эштериниске чоргаарланыр бис. Оларның аразында Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, ССРЭ-ниң үлүс депутады В. О. Оюн, Тыва АССР-ниң алдарлыг экономистери Сүт-Хөл районнуң «Сүт-Хөл» совхозта М. Д. Барыймаа, Өөүр районнуң «Торгалыг» совхозта А. К. Далай-оол. Тожу районда АУК-те кол зоотехник М. С. Ичин-Норбу, Барыын-Хемчик районда АУК-те кол зоотехник К. М. Эрес-оол, Тес-Хем районда «Таңды сыны» совхозтуң директору М. Я. Сүндүвей. Бай-Тайга районнуң кожуун даргазы Н. Ч. Ооржак, Тес-Хем райкүүскомуниң даргазы К. Л. Лапчаа болгаш өскелери-даа узун дандыга оогаарал-биле кирип болур.

Дээди эртемни чедип алгаш ажыллавышаан, өөренип чоруурлар бар. Соңгукчу Монгуш Тываның Таңды районда дуржулга станциязының директорунуң эртем талазыбиле оралакчызынга он беш чыл ажылдаан. Оон соонда Красноярскиниң Тывада көдээ ажыл-агый институдун беш чыл ажыр директорлаан.

Үгүле сөөлгү ийи чылларда республиканың көдээ ажылагыйы 214 дээди эртеминг агрономнарны, зоотехниктерни алган. Соңгукчу Монгуш Сибирьниң мал ажыл-агый талазы-биле институдунуң аспирантуразын бот-өөредилгебиле дооскан. Ол хөй ажылының талазы-биле эртемшинчилел ажылын кылып тургаш, 1979 чылда көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады атты чедип алган. Оон кадайы Ооржак З. М.-Д. база солун кижилерни бирээзи. Ол республиканың хөрээжен шыдыраачыларының аразынга маргылдааларга каш дакпыр чемпионнаан. Мал ажылынга чээрби ажыт чыл макталлыг ажылдаан.

Ам бүгү-ле чүүлдү кадрлар шинтпирээр, кадрлар улуг рольду ойнаар болганда, кол кичээнгейни олче салыры эң-не кол айтырыгларның бирээзи. Бис студент турар үевисте, Тываның удуртукчу даргалары бис-биле дыка-ла харылзаалыг, деткип турган чүве. Ол үеде Министрлер Чөвүлелинге ажылдап турган Х. А. Ачынмаа-Тока, Тываның көдээ ажыл-агый министри турган Т. Т. Лас-оол болгаш өскелер-даа биске кээп, бистиң амыдыралывысты сонуурган, чедер-четпестеривисти айтып, дузалап турганыл утпас бис.

Көдээ ажыл-агый министри Тунгар Тунгарович Лас-оол черле онзагай, кичээнгейлиг кижи чораан. Мээң-биле каш удаа телефоннашкан. Биске материалдыг дузаламчыга ахшаны чылла каш-даа катап чорудуп берип турган. Ону тыва студенталер чөвүлелинге өөренип көрүп турган, чамдыктарга дуза кылдыр берип турдувус. Өскүстер черле хөйну ал турган.

Кандыг-даа хоорайларда институттарда, техникумнарда, училищелерде Тываның төлээлери бар болганда, чангыс чер-чурттугларның чөвүлелин тургузуп болур. Оон составында ол өөредилге черлериниң төлээлери кирер, чөвүлел бухгалтерлиг, кассирлиг болур (шалың чок аан). Ол студентилериниң өөредилгезинге чурттап-амыдыраарынга, янзы-бүрү хемчеглер эрттирерринге дуза боор. Чөвүлелагар саннаг турар болза эки. Оон-моон кирген акша-төгеринкти база боттарының янзы-бүрү чүүлдерден (оюн-тоглаалар, шефтерден) киирген акшазын база ажыглаар.

Оңу ам чоп организастаа болбазыл? Амгы үеде аъш-чем, хеп өртээ аартаанда, студент кижиге материалдыг дузаламчы черле херек. Үгүе Тываның удуртукчу даргалары, организацияларда кадрлар килдистери Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар студентилери-биле ужуражып, оларның амыдыралын сонуургап болбазыл? Болур. Бөгүнгү студентилер — келир үеде удуртукчуларывыс. Оларже кичээнгей салыры эң-не чугула.

Институтка өөренип чораан эң-өөр шупту эки ажылдап чор дээр болза, частырыглыг чүве чугаалаанын ол. Чамдыктарывыс ажылдың чымчаан дилеп чорупканнары-даа бар. Хоорайларда болунуң мергежилиг-биле эвес, аңгы-аңгы ажылларда ажылдап чоруурлар бар-дыр.

Бо үеде Тывада эң-не кол айтырыг — көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери. Бистер, специалистер, көдээ ажыл-агыйны кедүрбес болзувусса, кымнар Аъш-чем программазын күүседирил? Боттарывыс туруштарында эвес эштеринге көдээ ажыл-агыйга барып ажылдаарын кыйгырар кижидир мен. Амгы үеде эки чурталга, амыдырал көдээден хамааржыр деп үвезин билирге чугула.

Адак соонда күзеп чоруур бир чүвем бар. Тывада көдээ ажыл-агый талазы-биле эртеменнер эвээш. Салаа базып санап болур: С. С. Монгуш, Б. Б. Балчыр, Х. В. Ензак, Р. Б. Чысымаа, И. Д. Кызыл-оол.

Тываның кол-ла чоргаарлаыр адыры — көдээ ажыл-агый болгай. Эртем-шинчилел ажылларында бедик мергежилдиг специалистер чедишпес. Амгы үеде Тывада ол ажыг эртем-шинчилел лабораториялары бар-дыр. Ынчангаш национал үндезин кадрларны деткип, өөредирин чугула. Өөредилге-эртем бүдүүлге төвүи — Кызыл хоорайга тургузар барымдаа бар. Ye болза негеп келген-дир. Тывада дээди өөредилге черлери, техникумнар, КПТУлар бар-дыр.

Бо чүүлдерже республиканың удуртукчулары кичээнгей салып, боттуг шинтпирин чоорту үндүрер дээрзинге бүзүреним улуг.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелиниң инниги киидис начальныгы.

Чугула айтырыг: чугааны уламчылаал

КӨРГҮЗҮГЛЕРНИ КАНЧАП ХӨНҮДЕРИЛ?

Бо чылдың июнь 16-да № 136 «Шын» солуунга Александр Хертектиң «Көргүзүглер чүге хөнүвезил?» деп материалы үнгеп. Мен малчыннар Багай-оол биле Чечек Сереннерниң өг-бүлезин эки билир мен. Шынаа-ла, олар 20 чыл дургузуида малчыннаашаш, ортумак көргүзүглерлиг болуп ажылдап чорлар. «Тээли» совхозтуң салбыры Кызыл-Даггa (ам совхоз апарган) өшкү, хойну, инекти-даа кадарып турулар. Ынчан база-ла доктаамал кыштаг-даа чок, бир-бир кыштаг солуп келлилер.

Солуннардан номчуурга-ла аныяктарны малчыннар-ла деп кыйгырган болур. Ынчалза-даа аныяк ооллар, кыстар мал хүлээп алырга, совхозтарны оларны эки-ле дизе 2 чыл дургузуида деткир, оон уттуптар, мурнунда-ла мактап турганнарындан салдынмас, оларже-ле чайгылар болур болгай. Ынчангаш бистиң районнуң совхозтарында малчыннаар аныяктарның тыптыры берге-дир. Хандырылга көшкак, дуза чедирбес, сүмелеппес боорга, ындыг болбайн канчаар. Баштайгы ийиүш чылда ажылдаан аныяктар оон чоорту көшкай бээрге, оон чылдагааны чүл, кандыг дуза керегил деп чүүлдү хандыр бодаза!

Бисте мындыг чүүл чажыт эвес болгай: Кызылдан сургакчылар азы корреспондентилер кээрге, чайыл, кыжын-даа эки көргүзүглүг малчыннарга-ла барып чедирер, оларда аъш-чем база шыырак болуур, а Чечек биле Багай-оол Сереннер ышкаш малчыннарга чедирбес, оларның амыдыралчурутталгазы-биле танышпас боор. Ындыг ортумак азы куду көргүзүглүглерге аппаарга, совхозтуң уруттукчуларынга ыядынчыг болгай. Ужуру болза, ортумак база куду көргүзүглүг малчыннар-биле, хамыктың мурнунда оларның-биле ужуражыр, оларга дузалаар болза эки хевирлиг. Сургакчылар оңу өскелер-биле деңнеп көргей, сүмелээй, дуза чедиргей.

Өг шывар брезент садыл алыр дээнде, малчын кижи 10 литр саржаг, 200 килограмм эът дужаар ужурлуг. А ортумак азы куду көргүзүглүглер оңу кайыын тыварыл? Чамдык малчыннар бодунуң хуузунда азыраан малы безин чок болгай. Ол харын оларның боттарының буруузу-дур. Чамдыктарда 10 өшкү, бызаалыг, молдургалыг инек бар. Чагыг ёзугаар келген брезентини дылдомактыг, дазыл-дөстүг малчыннар садыл аптар.

Өөлүг үеде бо малчыннарны деткиир, оларга дуза кылар, төлевирин улгаттырар деп доктаал үнгени эки-дир. Оңу бистиң «Кызыл-Даг» совхозтуң чамдык малчыннары билбес, специалистер тайылбырлап, таныштырбаан, ынчангаш кадарчыларның чамдыызы оон чүгле сураан дыынаан боор чорду. Ол ышкаш аренда дугайын база-ла чедир тайылбырлап бербес, «сен арендаже кирген сен, борта холуң үжүүн сал, керээд бо» дээш, ат салдырар. Черле бо аренда керээзинин эки чүүлдери чүл, негелделери кандыг болур чүвел дээр дугайында малчыннарга баштай хандыр өөредир херек. Шыдыраа ойнап билбес кижини дораан-на маргылдааларга киириштире бербес-ле болгай.

Малчыннарның көргүзүглерин хөнүдери дээрге, директорнуң, совхозтуң зооветспециалистериниң, харын агрономнарының-даа дорт харылаар, деңге үлежир айтырыыдыр. Ортумак база куду көргүзүглүг малчыннар-биле шүүтүла түскай план ёзугаар дорт ажылдаар херек. Оларны совхозтар, районнар аайы-биле чыгаш, сеткил-сагыштың хамыындан чугаалажып, сүмелешсе, дузалашса чүү чүвел аан бо?

Григорий САРЫГЛАР.
«Кызыл-Даг» совхоз.

ЧУРУКТА: талантылыг аныяк артист болгаш мөге салыкчызы Конгар-оол Ондарның хостут хүреш маргылдаазының киржикчилеринге хөөмейлеп, сыгыртып берип турары. Ол Май 9-та «Хүреш» стадионга болган мөгелерниң хүрежинге база мөге салыкчызы болуп, аңаа чыылган хамык чонга каш удаа уран талантызын бараалгаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЦЕХТИҢ ЭЭЗИ

Чагыдып алган солуннарывысты почта хаажаандан уштуп алгаш, кандыг-ла-бир амданныг аъш-чем чиген ышкаш, хынамчалыг номчуй бээр бис. Ында бистиң амыдыралывыс көргүскен авторларының, журналистериин бижээн чүүлдерин салдыкпайн номчуур чанчылдыг бис. Ыячалза-даа солуну үзүп дургаар, доора кежир, азы кандыг-бир эгелер адаанда кара шугумнарны эскербейн баарывыс чажыт эвес. Ол шугумнар кайыын кээрил, оңу ким кылып турарыл деп айтырар боор силер. Оңу республика типографиязында коргулчуун кудар цех кылып турар. Анаа чеде бээр болзувусса, ажылчын халат кеткея, шала быжкан чодураа сагышка кирер, улуг хүрен-кара характарлыг, чараш-сымаар арын-шырайында дорт думчуктуг, хүрен-кызыл арыын хүлүмзүруг хөме ап келир, оожум бүдүштүг кижи бисти үткүп алыр. Ооң ажылдап турар цеги кадыкшылга хоралыг болганыынан анаа үзүктел чок он чыл ажылдаан кижи пенсияже үнер. Муңгаш улуг кара паш дег-саваже коргулчуну суп киирип терге, шай дег хайны бээр. Хуулгазыын шагының техниказында чүү боор, удаваанда оон чинге-чинге, азы чоон-даа шугумнар үне маннажып келир. Ол коргулчун эзилдириинден үжүктер база хуула бээр.

Хаваанда сыстып келген дерии чотпушаан, ол-бо маннап ажылдап турар кижини Кара-оол Сенденович Монгуш дээр. Алыс чурту—Өвүрүүн Солчур сумузу. Хандагайты ортумак школазын дооскаш, Белоруссияның Минск хоорайга ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттирген. Красноярск хоорайга автоорук техникумун чедиишкиниг дооскан соонда, райкүүскомуун иштики керектер киллизиниң паспорт столунун начальнигинге, райкүүскомуун ийити киллис эргелекчизинге, ВЛКСМ Өвүр райкомунун ийнги секретарынга ажылдап чораан. Кара-оол ажылдап чоруп турган. Өвүрүүн Солчур чурттуг Кара-кыс деп уруг-биле аскежиктиг өг-бүдеин тутkан. Олар ооң бээр-де эштиг-өөрүүн ажы-төлүг, өөр-өнер ажы-төлдүг чурттай берген.

Кара-оол Монгуштуң кадайы Новосибирскиге партияның дээди школазын дооскаш, Кызыл хоорайга ажылдай бээрге, Кара-оол республика типографиязынга бөгүнге чедир 8 чыл ажылдап турар. Ол 1983 чылдан бээр коргулчун эзилдирер хоралыг цехтиң ажылчыны апарган. Эки ажылы дээш ол каш удаа Хүндүлел бижиктер, өртектиг барааннар-биле шаннадып келген. Типографияның Хүндүлел самбыразынга ооң чуруун ажыл тургаш. Чылдар чаңган куштар-биле кады солчуп эртип турза-турза, Кара-оолдарның уруглары өзүп, дээди өөредилге черлерин доозуп, өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг апарган. Ам олар —аңаяк кырган-ача, кырган-ава. Хоочун ажылчын Кара-оол Сенденович бо айның 23-те 50 харлаар. Ооң дөргүл-төрели, эш-өөрү, уруглары ол байырлалда аңаа күш-ажылчы чедиишкинин, кадыкшылды, аскежиктиг күзээр. Ол аскежиктиг өг-бүлениң хууда байырлалы алдын хүн дег кезээде өөрүшкү-маннайлыг болурун кым күзевес боор.

Эртеңгинин сес шак четпээнде, Ленин кудумчузунда каът бажыдан тутса мөге, турза узун дээривис ышкаш күдер кара эр республика типографиязынче далаш базыптар. Ол аңаа баргаш, солуннар арыннарында көстүп келир шугумнарны коргулчун эзилдириинден кылып киирип тер. Солун номчуп орган, ай-хедир, өрү-куду шөйлүг берген шугумнарны болгаш үжүктер бүрүзүн көргеш, бадүүн ажылчын Кара-оол Сенденович Монгушка өөрүп четтиргенинги ялередип көрүүр. Коргулчун эзилдирер цехтиң ээзи ол кижиниң буянныг ижи ол-дур.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: типографияның хоочун ажылчыннарының бирээзи Кара-оол Монгуш.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ДЫЛЫВЫСТЫ БАЙЫДААЛ

Дыл талазы-биле Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

ШЫН ЧУГААЛАП ЧАҢЧЫГАР

Дыл кандыг-даа нацияның чоргаралы болгаш ооң энзаланып турар кол чүүлү болур. Бистиң тыва дылывыс байлак дыл. Коммунистиг партияның болгаш Сэвет чазактың ленинги национал политиказының ачызында тыва улус ыкска үеним дургузунда бурунгаар хөгжүдлени кылган. Ынчалза-даа национал дыл талазы-биле айтырыглар чогуур негелдезинге дүүштүр шинтирлеттинмейн келген. Тыва улустуң национал дылын үнелеп көөр, оны республиканың күрүне дылы болдурар, ону улам сайзыралдырының талазы-биле айтырыгланың чидин-биле тургустунуп турары кымга-даа өөрүнүүр. Мен маңаа чугаа культуразыга хамаарыштыр бодалдарымны илереттим.

Литературлуг дылдың кол айтырыгларының бирээзи —чугаа культуразы азы культурлуг чугаа болуп турар. Кандыг чугааны культурлуг чугаа дээрил? Стиль талазы-биле аянныг, чараш, үзлекэвилең, грамматика талазы-биле сөстүң оон үтказынга дүүштүр шын, чиге ажыглаар, ажык чок, янзы-бүрү бок сөстер хереглевес аас-даа, бижимел-даа чугааны культурлуг чугаа дээр бис. «Дылды аныг чугаалаар, үткаталазы-биле тода, чидиг болдурар дээш демисел дээрге культураның чепсээ дээш демисел болур» — дең, М. Горький бижээн. Чугаа культуразы азы культурлуг чугаа литературлуг дылдың бүгү нормаларынга чагырткан, ук нормаларны шынгыы сагып барымдаалаан болур. Сөстүң чугааның аянынга, бодалынга, стиль талазы-биле шын, чиге ажыглаары, шын адаары болгаш бижинин дыллы культурлуг, аныг чугаалаарының чугула негелделери дээрзин билир үжүрлүг бис.

Бо негелделарын херек кылырда боттарывыс аравыста амыдырал - чуртталгавыстың, ажыл-херээвистиң хүн бүрү чугаазынга кайы хире барымдаалап турар бис? Ажыл-биле чугаалаарга, эки-ле барымдаалап, сагывайн турар бис. Төрээн дылывысты чедир үнелевейн турарывыс ол. Бодум хуумда бистиң чамдык эштерниң байлак тыва дылывысты чөп ажыглавайн, оон аян-шиинчизин үнезинин-биле хажылып чугаалажып турарынга дыка-ла таарыынмас мен.

Чижектерден көрээлиң. Эрткен чайын район төвүнге чартык чылдың түңнелин үндүрген иаадым болуп турган. Көк торгу тоонуг, кара шляпа, хром идик кеткен эрден: «Оңдагай кыдыр кеттиниң кадыкан чүнү канчаарың ол? — деп айтырдым. «64-түн белеткенин турарын көрбейиндир сен бе, оларны чазаар деп тур мен» — деп бо ыйнаан. Чүү дээни ол? Черле билбедим. Бир катап кожам базыныңга чеде бээримге, «Эдиңдерде хайындырып көрүнерем, чемненип алгаш чоруйн дээш» — деп, өгнүп эр эзэн чугааланып олур. «Этпен хайындырып көрүнерем...» дизе. Аалыңга чедиртип алыр бодаан бир кижиниң чолаачыдан мынчаар дилеп турганын база дыңнаан-дыр мен: «Мени аппарып октавыдам...» Сактырга, «мени хөөрже аппарып октавыт» дээнзигдаа.

Бир хуралга кандидаттар депшидип турган чүве. Хурал даргазы депшиттиргенерни чажыт бадылаашкыче кинрери-биле сонгукчулар мурнунга оларның аттарын чангыстап адап, чөпшээрелин эрттирип турган. Сонгукчулар чаңгыс үн-биле: «Арттырар, арттырар» дижип алгыржып турдулар. А чамдыктары «аттырар, аттырар» деп алгыржып олурлар. Өскее чангыс үжүк бизин шын эвес ажыглаарга, ооң утказы кайы хире өскерли бээр-дир (шын сеткил-биле эвес, а сөсту соора ажыглаанын ол-дур, соора алаанын ол). Бо дээрге каш-ла чижек-тир.

Тыва дылды орус дыл-биле холуп чугаалаар эштер болганмаже хоржок. Ындыг байдал кымыыста-даа бар. Чижек: «Кайыын барып обедтеп алыр бис» — дижир болгай бис. Обед деп орус сөстүң солуттар тыва сөс турда-ла ындыг бис...

«Дыл сээң челсээн, дыл сээң дайзының» деп араб улустуң үлегер чугаазы бар. Сөстүң күжү кандыг-даа чепсектен дудавас. Сөс кижиниң амыдыралы. Кижиниң характерин ооң дылындан безин билип ап болур. Сес кижини конгуг улуг бедиктерже көдүрүп үндүрүп болур, сес кижини тамы дуаүче-даа октаптып болур. Бодал чокка, кайы-хамаанчокка сес эдип болбас. Аастыг-ла мен дээш аай-баш чок сөстер чулчуруп чоруур ааспыраклайларны чон хүндүлевес бооп чүве. Төрээн дылын үнелээри, хүндүлээри, бижимел чугааның, аас-даа чугаа-домаанның культуразын бедилери, литературлуг нормаларны шынгыы сагымы, сес курлавырын байыдары... амгы үеле кижи бүрүзүнүң хүн бүрүде кичээнгейиниң төвүнге турар үжурлуг база бир чугула айтырыгларның бирээзи деп бодаар мен.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

САНАЛЫМ

Тыва АССР-ниң девискээринге күрүне дылының дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр ындыг-мындыг деп хөй чүве чугаалавайн, дорт-ла дараазында саналдарымны киирейн: дыл дугайында республикада чурттап турар бүгү кижилерге дараазында айтырыглардыг айтырыышкындан чорутса кандыгыл?

1. Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва дыл болур бе?

2. Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва болгаш орус дылдар болур бе? Оны эрттиргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун сессиязынга түңнээр, бадылаар. Дыл дугайында хоойлу доктаалынга хамаарыштыр саналым ол.

«Тыва АССР-ниң күрүне дылының дугайында» Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр саналым: бирги эгениң ийати саавырының 1-ги болгаш 2-ги үүлдерин каттыштырганы. «Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва болгаш орус дыл...» деп кирбишаан, кол кичээнгейни тыва дылче угландырар дизе. Ийиде, ол-ла эгениң 2-ги үүлүнге бешки болгаш аллыгы үүлдерни каткаш, ниити саавырже көжүрерге таарымчалыг болгу дег. Үште, ол-ла эгениң 4-кү үүлүнге «... тыва болгаш орус литературлуг дылдарның нормаларын сагыдар» чергелиг эдип алза чүл? Дөртте, ниити словарьны 6 үүлдүг эвес, а 5 үүлдүг кылып, ийиги эгениң 17-ги үүлүн дылдарны ажыглаарындан 1-ги эгениң ниити саавырынче 5-ки үүлү кылдыр киргеш, тодаргайы-биле мынчаар айтса эки ышкаш: «тыва болгаш орус база өске-даа дылдарны өөреникээннерге таарымчалыг байдалдарны тургузуп, башкыларга бир шакка төлевирии 3-5 кижиге чедир хемчээли-биле ук организация боттарының сан-хөөзү азы бюджет хөреңгизи-биле төлээрии, неделяда чангыс катап ажыл шагының үезинде өөренирии айтыры чугула. Дараазында, ийиги эгеге тыва дылды ажыглаарын тодаргай айтыы чугула: школага, уругларның ясли-садтарынга башкылар болгаш кижизидикчилер, пионер вожатыйлары, ол ышкаш эмчилер, садыгжылар, ачы-дуза чедирер черлериин ажылдакчылары, ниитиниң чемненилге черлериниң ажылдакчылары, албан-дужаалдыглар чугаалажырда бодүүн тыва чугааны ажыглаары күзенчиг, мынчалза-даа дылды өөренириинче албадаваза эки. Алдыда, үшкү эгениң 19-ку үүлүн уруглар садтарынга болгаш ниити биилг школаларынга тыва азы орус дылдарны өөредирде уругларның саны 25-тен ажа берзе, белүктерге чаргаш, өөредирии айтыры чугула.

Чедиде, ол-ла эгениң үзэрбиги үүлүн «тыва ниити билиг школаларының 1-9 класстарынга алгебра, геометрия, химиядан өске бүгү эртемнерии тыва дылга өөредир» деп этсе кандыгыл? Дөртку эгениң 27-ги үүлүнүң үшкү абзазында «солагай талазынга азы үстүнге», «оң талазынга азы адаанга» дээрге ажыл-херек саазынналарының ниити чурумунга удурланышкак, мынчангаш мынчаар эдер: «солагай талазының үстүнге», «оң талазының адаанга».

Дыл комиссиязынга башкыларны, өөреникчилерни киириштирери албан деп айыткаш, дыл дугайында Хоойлу төлевилелинге саналымны мынчаар киирдим.

Василий КЫЗЫЛ-ООЛ.
Методист-башкы.

ДЕТКИП ТУР МЕН

Дылдар дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин номчуп көргеш, бүрүнү-биле үүлдүгзүнүп, детким.

СЭКП ТК-ның сентябрь (1989 ч.) Пленумунга хүлээп алганы «Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказы» деп Платформаның негелделеринге, Тыва АССР-ниң Конституциязынга төлевилел бүрүнү-биле дүгжүп турар-дыр деп санаар мен. Моон мурнунда солуннарга, радиога, телевиденнеге тыва дыл болгаш чугаа культуразының дугайында номчукчуларның киирип турган негелде-хомудалларын, үнелиг саналдарын төлевилелди ажылдап кылып турган, комиссияның барымдаалаанын чөптүг деп бодаар мен. Ылангыя орус дылды эки билбес улуг назылыг кижилерге төлевилелдиң 27 үүлү шупту эргежок чугула. Чижээлээрге, автовокзалларга, аэропорттарга, аалчылар бажыннарынга аас информациязын, чарлалларны тыва болгаш орус дылдарга кылыр дээни таарымчалыг.

Тыва АССР-ниң күрүне дылы тыва дыл болур. Республика девискээринге орус дыл күрүне дылы-биле дең эргелиг үндезинге национналлар араазының харылзажырының дылы болур деп бирги, айиги үүлдерде айытканы кайы-даа дылдарга дең эргени берип турар. Чээрби дугаар үүлдө «Тыва ниити билиг школаларынга алгебра, геометрия, физика, химиядан өске бүгүле эртемнерни 1-9 класстарга күрүне дылынга башкылаар» деп айыткан. Азы үстүнде адаттынган эртемнерни орус дылга өөредир дээни ол. Ол эртемнерни ниити билиг школаларынга 7 класстан эгелеп өөренири билдингир болгай. Шынап-ла, математикада, физикада, ыланғыя химияда очулдуртунмас терминнер кирип турарын барымдаалап турары шын. Орус дылга ол эртемнерни кедээ школаларга баштай 7 класска орус дылды кошкаш билир болганы-биле бергедээшкиннерге таваржыр чорду. Ынчангаш чедиги класска математика, физика, химияны өөренип тургаш, чамдык билиишкиннерни тыва дылга утказын тайылбырлап, словарьлыг ажылды чорутса кандыгыл деп санадыг мен. Моод мурнунда үнүп турган математика, физика терминнериниң словарьларын чамдык эдилгелер-биле чаартып парлап үндүрери чугула.

Бир-тээ, тыва дыл Тыва АССР-ниң күрүне дылы болганда Тывадың эртемденериниң ажылдарын тыва дылга парлаан болза деп дыкала күзээр мен. Ажыы-биле чугааларга, бистиң эртемденнеривистиң ажылдарын орус дыл билбес азы багай билир номчукчуларывыс шуут номчувайн, сонуургавайн туран.

Тыва улустуң төөгүзүүре, культуразынга, чаагай чанчылдарынга хамаарышкан айтырыгларны сонуургап, хандыр өөренириинге тыва дыл кырынга эртем ажылларын көвүдедири чугула болгу дег. Ном дугайын чугаалаваска эртемденнериниң үүлдери «Шын» солуунга эвес, а колдуунда-ла «Тувинская правда» солуунга үнүп турары чажыт эвес болгай. Тыва чогаалчыларның чогаалдарын, номнарын үндүрерде оода-ла республикада номчукчуларның ортумак санының партыынга дүүштүр парлаза деп дилеглиг мен.

Оолак ДҮЛҮШ.
Башкы.
Чеөн-Хемчик район.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮНЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Найырлдың меридиаппары. Концерт. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Англия биле Египеттиң шилиндек командалары. 20.15 «Дайын». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 11.30 «Тинлекчилер». 12.30—13.10 «Ye».

* * *

16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары. 19.15 «Ырының сактың ал». Улуг кижилерге болгаш уругларга. 19.30 Мультфильм. 19.50 «Тиссаның ырлары». Хөгжүмнүг телефильм. (Венгрия). 20.05 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула айтырыг көдүрген интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 23.00 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.45 «Көрүүшкүн». 01.15 — 01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Мурнуу Көрей биле Уругвайның шилиндек командалары. 9.15 Уругларга фильм. «Үр сактып чоруурув». 2-ги сериязы. 10.20 — 11.20 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Ирландия биле Голландияның шилиндек командалары.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Саян эдээнде кежээ». 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 «Бистиң валчыларывыс». Даг-Алтайның театр уран чүүлүнүң ажылакчыларыбиле ужуражышкыны. 19.50 Чарлалдар. «Немелде пенсия» деп реклама. «Кээргел чок таварылга».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — 01.45 Россияның партия конференциязында.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ИЮНЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 19.00, «Сталинград» (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, 11.40, киночыынды 26 10.20, «Попутного ветра, «Синяя птица!» 13.00, «Балованень судьбы» (2 сериялыг) 14.40, 17.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Акт возмездия» (США) 12.00, 18.30, «Последнее безумство» 13.30, «Семья» (Индия, 2 сериялыг) 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый велосипед» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Без единой улики» 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Городок лотосов» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың № 4 ортумак профессионал-техниктиг училищезинде 1990-1991 өөредилге чылында дараазында мергежилер талазы-биле өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

Сес чыл школазын дооскан өөреникчилер (өөренир хуусаазы 3 чыл).

1. Чазаныкчы, тудугжу, бызаанчы.
2. Шеверлекчи, тудугга будукчу, штукатур.
3. Кан болгаш демир-бетон конструкциязының монтажниги.
4. Сантехниктиг дериг-херекселлер монтажниги, газ кайнакчызы.
5. Электри газ кайнакчызы.
6. Янзы-бүрү краннарга машинист.
7. Автомобиль кранынга машинист.
8. Кан болгаш демир-бетон конструкциязынга даштыы монтажник, бызаанчы.

Ортумак школа дооскан өөреникчилер (өөренириинин хуусаазы 1 чыл).

1. Штукатур, облицовщик, плиточник.

Долу эвес ортумак школа дооскан өөреникчилер, өөренир хуусаазы 1 чыл. (Аңаа өөренгеннер ортумак эртем чедип албас).

Штукатур, дашчы, тудугжу, чазаныкчы.

Хүлээп алырының чуруму:

Өөренип кирер өөреникчилер училищениң директорунуң адынга билдиришкин, аңаа кожар документилери: эртемниң дугайында документ, № 286 майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өөренип турган черинден характеристика.

Документилерни июнь 1-ден эгелеп хүлээп алыр. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1, хүлээп алыр комиссия, телефон: 3-40-56.

1990 чылдың июнь 1-ден август 20-ге чедир № 11 профессионал-техниктиг училище орнумак школа доосканнарны дараазында мергежилдерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

1. Радиотехмеханиги.
2. Электри четкилери болгаш электр дериглериниң электромонтажникчилери.
3. Кино механиктери.

Айыттынган мергежилдерге документилерни дараазында адресте хүлээп ал турар: Кочетов кудумчузу, бажың 141.

4. Чиик платьелер даараныкчылары.
5. Даштыкы хептер даараныкчылары.
6. Даштыкы хептер бижыкчылары.
7. Даараныкчы мотористер (чүтле хоорайда книр бижиткеннерни) (долу эвес ортумак эртемниглерни).

Айыттынган мергежилдерге дараазында адреске документилерни хүлээп ал турар: Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың 27.

Шупту мергежилдерге өөреништиң хуусаазы 1 чыл.

Училищеге өөренирлерни үлетүүр будүрүлгелериниң, кинодиочеткилериниң, районнуң амыдырал хандырылга комбинаттарының, амыдырал хандырылга бажыңнарының, ательелериниң болгаш кооперативтериниң чоруткан бижиктери-биле хүлээп алыр.

Училищеге кирерде **чугула** документилери: билдиришкин, ортумак эртеминиң дугайында аттестат, чоруткан бижин, эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өг-бүлезиниң дугайында шынзылга, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт болгаш шериг биледин боду көргүзер. Документилерни июнь 18-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Хүлээп алырының беседелажыышкыны август 2-ден август 29-ка чедир болур.

Тыва АССР-ниң Харылзаанның будүрүлге-техниктиг эргелери Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзаанның электротехникумунга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: автоматтыг электри харылзаа, хөй каналдыг электри харылзаа, почта, харылзаазы, радио харылзаа болгаш радио дамчыдылга. Сес чыл школазын доосканнары хүлээп алыр. Билдириишкиннерни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринин шылгалдаларын 1990 чылдың август 1-ден эгелээр.

Документилерни болгаш киреринин шылгалдаларын дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 53, Тыва АССР-ниң Харылзаанның будүрүлге-техниктиг эргелери, кадар киллизи, телефоннары: 2-48-12.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады 1990 чылдың июль 1-ге чедир «Е» категориянын човаачылар белүүнге өөреникчилер чыылдазын чарлап тур.

Келир адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1 «Б», телефоннары: 6-13-94.

Кызылдың № 2 школазының 1970 чылда доосканнар-биле ужуражылгазы 1990 чылдың июнь 29-та 16 шакта школага болур.

Доозукчуларны чалап тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ орвемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кылдыстер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет түргүзүт — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 436. ТС — 00684.

Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
23
суббота,
№ 142 (14342)

1925 чылда үнделеттиргеи
Өртээ 3 кеп.

РСФСР-ниң Компартиязы: оруктуң эгезинде

Санал бериишкиниг уламчылаан.

Шериг чөвүлелиниң кежигүнү—Агаардан халдаашкынга удур шериглерниң политиктиг эргелелиниң начальниги **Н. М. Бойко** Төрээн чурт камгалакчыларынга хүндүткелдиг хамаарылга херек дээрзин айтыкан. Армияны бактаарын масс-алыг информация чепсектерга хөлүн эрттирип турар. Ол чамдыктарның харыысалга чок политиктиг оюнуңун үржүү болуур. Кыдыындан хайгаракчы болуп олурбайн, чурттуң удуртулгазы армияны камгалап, «армия болгаш чон кады» деп тезисти чаа утка-биле долдурары чугула.

Армияның социал айтырыгларын оратор сеткили хөмүдээ чугаалаан. Офицерлерниң амыдыралын эжижидериниг үндүрген бичии акша чүгедаа четпес. Олар ажылдан үнүп чоруп турарлар. Чөөн Европадан, Моолдан шериглер үндүргени-биле бергедээшкиннер база тургустунуп турар. Бо айтырыгларны шинтирлевес болза, шериг училшелериниг аныяктар кирбестей бээр.

Ам Чөөн Европада болуп турар болуушкуннардан шын түнней үндүрери чугула деп, ол чугаалаан. АКШ биле НАТО ССРЭ-ден ажыг боор дээш чаңгыс-даа шериг программазындан ойталаваан. Камгалал күүвү хандырып турар шак ындыг кайы-даа тала дең шериг кызырышкынын бодамчалыг кылырын ол демдеглээн. Делегат Совет Армияда политорганнарны камгалап арттырарын, коммунистер чок армия дээрге шериг күүвүнү суларатканы-биле, өөске күштерге орук ажыткаңы-биле дөмей деп, ол айыткан.

Шебекинскиниң химиктиг заводунуң аппаратчиги бодунуң чугаазын баштак-биле эгелээн. Менээ сөс берген соонда улус ам база аппарат кижизи чүве чугаалап тур дээр чадавас. Ол дээрге мээң мергежилим-дир. Эрткен үеним шүгүмчүлеп, келир үеле эки чүве чок деп турарындан аңгыда, амыдыралдың социалистиг овур-хевиринге чоннуң бүзүрел чок чоруун тывыллыраын, эде тургустунуушкуннуң идейлиг дөстерин үзе шаварын, а демократтыг чорудулгаларже орукту ажыктаң Коммунистиг партияны төөгүнүң хаалгазының артыңче үндүр ширбиирин кылып турар яңзы-бүрү күштерниң хөделиишкиннериниң чуртта берге политиктиг база экономиктиг байдал тургустуйган.

Олар шупту чоннуң мурнундан ооң күзелин илередип тур бис деп турарлар деп, оратор айыткан. Оларга бедик индирлерни, солуннар арның, теле-радио эфирни берип турары хомудаңчыг. А ажылчын кижиде ол түннел чок дискуссиялар чорудар үе чок. Ооң сагыш човаашкыны чаңгыс — бодунуң ол чугаакшыр камгалакчыларның чемгерери. Материалдыг кежик бүдүрүп турарларга, ол түннел чок шуугаазын ынчыг апарган. Оларны чернн тараачыннар-биле бе азы олар чокта садар бе дээрзи сонуургалып турар. А заводтарны ажылчыннар-биле кады бе азы олар чокта бе?

Ол чугаазының соөлүнде зал хол часкап турган. Сөс алган заводтуң ажылчыннарының чагыын орта номчаан: партияның болгаш бистин социалистиг күрүнебистиң салым-чолу силерниң холуңарда дээрзин утпанар, делегаттар, социализмниң эрге-ажыктарын камгалап алырыңа бо сөөлүг арга дээрзинге бүзүрел турар бис.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары **Е. К. Лигачев** санал бергеш. СЭКП-ниң составына РСФСР-ниң Компартиязын амгы съездиге тургузары, ооң удуртукчу органнарын сонгуурун чугула деп чугаалаан. Россияның коммунистериниң, бүгү улустарының интернационалдыг күштүг чанчылларыңга, чаартылга чорудулгаларын оларның башкарып шыдаарынга бүзүрел турарын ол медеглээн.

Эде тургустунуушкуниу солуптар чүве чок деп, оратор айытхан. Баштайгы чылдарда ажыл-херектер эки чоруп турган. Ынчалзажок ниитилелде политиктиг байдал нарын хевээр болгаш чидиглеиринче угланышкычныг болуп турар.

Ол байдал болза, эле тургустунуушкун политиказының чайлаш чок эдериишин бе азы частырыгларның түннели бе? Байдалды ак сеткилдиг аналаатээри, удуртулганың ажылдың шүгүмчүлелчи ёзу-биле көөру эргежок чугула.

Ниитилелди чаартырынче партияның стратегтиг угланышкыны шын деп, оратор демдеглээн. Удуртулганың дидим чоруу болгаш хандыр көрүүшкүнү. М. С. Горбачевтуң политиктиг инициативазы партияның стратегиязында илергейлеттинген. Ынчалзажок тактикага, айтырыгларны сайгарып көөрүнге улуг частырыглар херек кырында болдунган. Антисоциалистиг күштериниң планныг, улам күштелген ажыл-чорудулгазының эде тургустунүшкүнүнга айылдың ам-даа чедир көрбээн. Политиказа чөвүлээрежилге эргежок чүгула, ындыг болзажок, ону принциалдыг үндезинге чорудар херек.

Бистер амгы политиктиг удуртулганың коллективтиг болгаш демократчы чорунуң дугайында үргүлүү чугаалап келген бис, сөөлгү үеде ындыг чорук чидип бар чыдар. Коллективтиг болгаш демократчы чоруктан ойталаашкын партияны үлгүлүү улуг бергедээшкиннерге таварыштырып келген болгай. СЭКП ТК-ның секретары коммунист бүрүзүнүң, партия организациязы бүрүзүнүң санал-онаалынче кичээгейлиг күштелдиреринче кыйырган.

Чүртту аъш-чем продуктулары-биле хандырар дугайында ТК-ның март Пленумунуң хүлээп алган шинтиринің салым-чолу мени кончуг дүвүредип турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыг үлазы-биле маңда чугаалаан чүүлдерге бүрүн каттыжып турмен, колхозтарны болгаш совхозтарны эде тургузары чугула апарган. Тараачыннарны техника-биле ам-даа эки хандырары, көдээ черлерни катап тургузары кончуг чугула. Ол бүгүге хөй капитал салыышкын хереглеттинер.

Дараазында делегатка сөс бээр мурнунда санал бээрин соксадыр дугайында саналдар чангыланып турган. Ынчалзадаа ооң өске бир санал кылдыңган: 20 бичии-ле ажыг кижи саналдаан-дыр, удуртукчунуң эрге-дужаалынга кандыг кандидаттарны дээш бадылаарын билип алырының тодаргай саналдары эвээш боон турар. Ынчангаш катаптаар чорукту болдурбайн, санал-онал солчуушкунун үргүлчүлээр-дир деп, делегаттар дуттурушканнар.

Мурнунда айытыгганын ёзугаар СЭКП Даг-Алтай обкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының облозвединиң даргазы **В. И. Чаптыновка** сөс берген. Бо хүннерниң россий күрүнениң төөгүзүнге ооң өндүр улуг чоруун катап тургузарынга эргилдериг үе боон киреринге чигзиниг турбас деп, ол чугаалаан. Ол ооң-биле чергелештир эрге-чагыргалың төп органнарының ажылында тодаргай, турум эвес, көөргеттинишкиннигг чоруктарның бар боон турарынга дүвүрелин илереткен. ТК-ның Политбюрозунуң партияны командылап чагырар системазын дүргеп-не үндүрер күзел-чүткүлү үргүлчү угаан-медереливге будулушкуннарны болдуруп, партияның авангардчы ролюн божандыырынга чедирип турар. Өөске талазында, марксизм-ленинизмниң шыныынга. Октябрьның шилиишкиниинин чөптүүнге чигзинигин болдуруп турар сетки-хөөнер улам-на хөй-биле илереп турар апарган.

Ооң чугаазын «Кузбассрадно» заводтуң партком секретары В. И. Карпов үзе киргеп. Ол үе-шактың халас эоттирбезинче, делегейде энне шуугаазының улус болзашыче кыйырган.

В. И. Чаптынов Россияның эң эвээш саныг парторганизацияларының бирээзинин бодалын чедир дынаарыңче кыйгыраш, съездиниң соонда дораан-на аппаратта ажылдап турар бүгү коммунистерни күш-ажылчы коллективтиринг партия эге организацияларының үеёдунга киреринн саналдаан. Ол Эртемнер академиязын, Ниитилел эртемиериниг академиязын, Марксизм-ленинизм институдун, партияның дээди школаларын чогуур эртем-билиглерни бербейн турары дээш шүгүмчүлээн.

Саналдакчы националдар аразының харылзааларының шынгыраанының дугайын чугаалаан, федерацияны ленинчи номналды ёзугаар билип көөрүп чедип алырыңе кыйырган. Ындыг берге соруулганы чаартынган партия болгунга алыр ужурлуг.

Тюмень областың «Надымгазпром» бүдүрүлге каттыжышкынының слесары **Г. К. Рязановка** саналлаары-биле сөс бээрин чалаттырган ажылчыннарның делегациязы дилээнин хурал даргазы чарлаан. Аиаа удурланыр кижи чок болган.

Хамыктың мурнунда ажылчы чоннуң талазынган партияга бүзүрелдиг илередининиң аргаларының дугайын чугаалаар апаарын ол медеглээн. Ынчангаш ону кылырда чүгле шынныг чорукту улуска чугаалаары четчирин ол айыткан.

Тюменьден ажылчынның бодап турары-биле алырга, бүдүрүлгелериниң ажылында үш-баш чок, толаргай эвес чорукту эң кыска үеним иштинде чок кылыры негеттинин эы партияның стратегиязында илергейлеттинген. Ынчалзажок тактикага, айтырыгларны сайгарып көөрүнге улуг частырыглар херек кырында болдунган. Антисоциалистиг күштериниң планныг, улам күштелген ажыл-чорудулгазының эде тургустунүшкүнүнга айылдың ам-даа чедир көрбээн. Политиказа чөвүлээрежилге эргежок чугула, ындыг болзажок, ону принциалдыг үндезинге чорудар херек.

Бистер амгы политиктиг удуртулганың коллективтиг болгаш демократчы чорунуң дугайында үргүлүү чугаалап келген бис, сөөлгү үеде ындыг чорук чидип бар чыдар. Коллективтиг болгаш демократчы чоруктан ойталаашкын партияны үлгүлүү улуг бергедээшкиннерге таварыштырып келген болгай. СЭКП ТК-ның секретары коммунист бүрүзүнүң, партия организациязы бүрүзүнүң санал-онаалынче кичээгейлиг күштелдиреринче кыйырган.

Чүртту аъш-чем продуктулары-биле хандырар дугайында ТК-ның март Пленумунуң хүлээп алган шинтиринің салым-чолу мени кончуг дүвүредип турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыг үлазы-биле маңда чугаалаан чүүлдерге бүрүн каттыжып турмен, колхозтарны болгаш совхозтарны эде тургузары чугула апарган. Тараачыннарны техника-биле ам-даа эки хандырары, көдээ черлерни катап тургузары кончуг чугула. Ол бүгүге хөй капитал салыышкын хереглеттинер.

Дараазында делегатка сөс бээр мурнунда санал бээрин соксадыр дугайында саналдар чангыланып турган. Ынчалзадаа ооң өске бир санал кылдыңган: 20 бичии-ле ажыг кижи саналдаан-дыр, удуртукчунуң эрге-дужаалынга кандыг кандидаттарны дээш бадылаарын билип алырының тодаргай саналдары эвээш боон турар. Ынчангаш катаптаар чорукту болдурбайн, санал-онаал солчуушкунун үргүлчүлээр-дир деп, делегаттар дуттурушканнар.

Саналдакчы националдар аразының харылзааларының шынгыраанының дугайын чугаалаан, федерацияны ленинчи номналды ёзугаар билип көөрүп чедип алырыңе кыйырган. Ындыг берге соруулганы чаартынган партия болгунга алыр ужурлуг.

Тюмень областың «Надымгазпром» бүдүрүлге каттыжышкынының слесары **Г. К. Рязановка** саналлаары-биле сөс бээрин чалаттырган ажылчыннарның делегациязы дилээнин хурал даргазы чарлаан. Аиаа удурланыр кижи чок болган.

Хамыктың мурнунда ажылчы чоннуң талазынган партияга бүзүрелдиг илередининиң аргаларының дугайын чугаалаар апаарын ол медеглээн. Ынчангаш ону кылырда чүгле шынныг чорукту улуска чугаалаары четчирин ол айыткан.

Тюменьден ажылчынның бодап турары-биле алырга, бүдүрүлгелериниң ажылында үш-баш чок, толаргай эвес чорукту эң кыска үеним иштинде чок кылыры негеттинин га партияның ажылының айтырыгларынга доктаагаи. Депутат-коммунистер оларның ажыл-чорудугазыига эң идепкейлиг киржир ужурлуун делегат чугаалаан.

Москваның автоорук институдунуң партком секретары **Н. В. Быстровтун** саналп турары-биле алырга, Россия Федерациязының Коммунистиг партиязының удуртукчу органнарын соңгуурда оларның сорулгаларын болгаш структуразын кончуг тодаргай илередип алыры чугула боон турар. Кол айтырыг—РКП-ниң структуразынга национал тургузугларның эргелерин камгаларының принцини болур.

Делегаттың бодалы-биле алырга, Россия Федерациязының Компартиязыига бирги секретарының ролю оиза ужурдузалыг болур. Республиканың бүгү коммунистери ол албан-дужаалче идил үндүрген кандидатураларны бүгү таладыг чугаалажып көөр ужурлуг.

Амгы Съездиниң бирги үечадазында партияның удуртукчу органнарынче кандидатураларны депшидерин, ооң соонда ийнги үе-чадаяы эки белеткээр ужурлуг тур Төп Комитетти тургузуп алырын ол саналдаан. Ол аразында үеде эге организацияларга бүгү кандидатураларны сайгара чугаалажып көөр арганы коммунистерге бээр. Ынчангаш чүгле ийнги үе-чадада Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын тургузары, ажыктыг.

Бөдүүн ажылчын коммунистерни чүү чүве эң-не дүвүредип турарының дугайын Барыын Сибирь демир-орууның Новосибирск-Главный станциязының локомотив депозунуң инструктор-машинизи **Б. М. Ковалев** чугаалаан. Бистиң партиявыс күштүг дээрзин үргүлчү бадыткап келген бис деп, оратор демделээн. А кажан оиу шын-ындар үе чедип келгенде, ол чүүлдер чок болганы илерей берген. Ол СЭКП-деп массалыг үнүп турар «аарыг» айтырыгга доктаагаи. Удавас коммуиистерниң 18 миллион армиязындан кым-даа артпайн барын болур болгай. Ол дээш ону кым-бир кижи харыылаар апаар.

База бир айтырыг — партияга чигелделерии, ямбылыг болуруи эвээжидир. Оларны шагда-да шинтирлелекпен ышкаш ийик бис, ынчалза-даа ол эрги хевээр артпышаан.

СЭКП-деп үнер , чорукту доктаадыр дизе, партия дадыырының түүн кызырары дузалаар деп санаар, чоокку үеде ол айтырыгны чугаалажып көөрүн ол саналдаан. Ооң өске саналы — дараазында Съездиге чедир оларның долу эргелерин узаткаш, тургузукчу съездиниң делегаттарының статузун бедидери. Ораторнуң бодалы-биле алырга, ындыг хемчег ажылхерекке улуг харыысалгалыг болуруиче албадаптар, ынчангаш ооң үре-түнелдиин бедидир.

«Советская Россия» солуннуң кол редактору **В. В. Чикин** сөс алган, Амгы үеде аңгы-аңгы бодалларга өске бирле чүве холужуп турар болу берген деп, ол чугаалаан. Партияның кырында узуткакчы чоруктуң диргелген хөделеэи турупкан. Ол дээрге митинг кылыр каржы чорук-тун, Май 1-де болган кара туразында чоруктуң чыскаалының, чамдык республикаларда болуп турар сепаратисчи, национализчи хөөннериниң хөлегези-дир.

Шак ындыг кичээндиргилерии бистиң партиявыстың төөгүзүү билир деп, оратор сагындырган. Амгы узуткакчылар эрги методнка ёзугаар ыят чогу-биле хөделип турар. Ынчалза-даа бистер бо хүн Россияның партиязын узуткакчы чоруктуң хөлегезиие алзы берзин дээш тургуспайн турар бис. Бистер ону революсчу эде тургустунуушкуниуң оруктарынга шинтирлиг хөделиэи-биле тургузуп турар бис.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативазы ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң үндүрүлгези кылдыр көөрүн саналлаан солуига хамаарышкан байдалга кол редактор доктаагаи. РСФСР талазы-биле ТК-ның Оргбюрозуиуң тургустунганы-биле холбаштыр солуиуу партийжи орган кылдыр СЭКП ТК-ның тургусканын ол тайылбырлаан.

Редакцияның удуртукчузу солуиуу партийжи орган кылдыр көөрүнге хамаарышкан коллективтиң съездиге кыйгырын дамчыдып берген.

«Угальское» (Хабаровск край) шахта эргелелиилге электрослесарьлар бригадири **Е. Д. Сотников** мынчаар чугаалаан: мээң эштерим ажылчыннар СЭКП кежигүнүидея үнүп турарын чугаалаары мелээ берге-дир. Чүге үнүп тударарыл дээрге амгы үеде партия ажылчыннарын эргежилиг болза: СЭКП-ниң Уставының төлевилелиидеп партия кежигүнериниң эвээш кезииниң эргелериниң дугайында чүүл бар-дыр. Ону эвээш кезииниң эргелериниң дугайында дивейн, шыныыг чүүлдүн тиилелгезиниң дугайында дээр турар. Миллион-миллион кижилериин, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестериниң салым-чолунга хамаарыжыр партийжи шинтирлерни ажылдап кылып тура, яизы-бүрү санал-онаалдарның үскүлежиишкинин партийжи документтилерге айтыр херек. Ынчаар болзувусса, санал-онаалдарның авторлары боттарының харыысалгазын медереп билген турар ужурлуг. Шинтирии хүлээп алган соонда чүү болган турар ужурлугул дээрзин авторлар айтыр херек.

Ооң-биле санал-онаалдарны сөсатхан.

Даргалакчы редакция комиссиязының белеткээн съездиниң докладының төлевилелин бадылаар деп саналлаан. Делегаттар республиканың Коммунистиг партиязын тургузар болгаи ону РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы деп адаар деп шинтирии хүлээп алганнар.

* * *

Россия Федерациязының Компартиязының тургузукчу съездизи партияны тургузар дугайында докладлы чугаалажып көөрүн июнь 21-иің эртенги хуралынга үргүлчүлээн. Удуртукчу органнарның дугайында болгаш чаа Компартияның тургустугаиының дугайында декларацияның айтырыглары делегаттарның кичээнгейиниң төөнүге тургустунган.

Докладта, а ол ышкаш декларацияга немей киргеи болгаш кирбейн барган саналдарның дугайында эдилге комиссиязының даргазы тодаргай чугаалаар, съезд киржикчилериниң айтырыгларынга тайылбыр харыы берген.

Россия Федерациязының Компартиязының удуртукчу органнарын сонгуурунга хамаарышкан яизы-бүрү маргылдаалыг саналларның дугайында **М. С. Горбачев** чүве чугаалаан. Партияның тургустунганының дугайында шинтирии хүлээп алгаш, декларацияны бадылаан сөөлүнде съездиниң дараазында үе-чадазының хүн айтырыгларын чугаалажып көрген сөөлүнде лелегаттар база хүлээп алган. СЭКП-ниң XXVIII съездизи чүрттүң коммунистерии, бистиң иитилелиивистиң депшилгелиг бүгү күштерии сырый каттыштырар кылдыр бүгү-ле чүүлдерни дем каттыштырган күжениишкиннер-биле кылырычче документ кыйгырып турар.

Чаа бадылаттынган хүн чурумунуң бирги айтырыын чугаалажып көөрүнче съезд шилчээн.

Бирги секретарының дугайында айтырыгның талазы-биле делегациялар төлээлекчилериниң дүүнгү чөвүдел хуралының саналларын съездиниң хурал даргазы дыцнаткан. Чөвүлел хуралга дараазында кандидатураларны чугаалажып көрген турган: В. В. Бакатин, Б. В. Гидаспов, И. Н. Дьяков, В. А. Купцов, Н. И. Мальков, Ю. А. Манаенков, А. Г. Мельников, И. К. Полозков, Ю. А. Прокофьев, Н. И. Рыжков, Е. С. Строев, О. С. Шенин.

Бо кандидатураларны чугаалажып эгелээр деп турда, чамдык эштер боттарының кандидатураларын дүжүрген.

СЭКП ТК-ның Ниитилелполитиктиг организациялар-биле ажыл талазы-биле кил-

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

1. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургузар.

2. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы республиканың девискээринде турар партия организацияларын катгыштырган турарын, СЭКП-ниң чарылбас кезээ болуруи, ооң программиыг документилерии болгаш Уставын удуртулга болдурарын, ооң-биле чаңгыс аай партия билеттиг болуруи докладыр.

3. Тургузукчу съезд ТК-ның Бирги секретарын, Контроль комиссиязының даргазын, Төп Комитетти болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязын сонгуур.

РСФСР-ниң ТК-зының Политбюрозун тургузары чугула деп саналар.

4. Ажыл-чорудулганың тодаргай программазын ажыллап кылбышаан, тургузукчу съездиниң ийнги үе-чадазын эртиреринин хүн айтырының болгаш хуусаазын белеткээрин РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының сонгуткан составыига дагзыр.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының тургузукчу съездизиниң Декларациязы

РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң делегаттары, бистер, республиканың коммунистериниң хөй нуруузуиуң тура-соруун илергейлеп, чүрттүң, болгаш партияның салым-чолу дээш. Россияның келир үезин дээш белик харыысалганы медереп билбишаан, Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Коммунистиг партиязы чаңгыс аай болгаш чаартынган СЭКП-ниң составыига тургустунганын чарлап тур бис.

Бистиң шинтириивис дараазында чүүлдер-биле:

— Эвилелдиң чаа керээзинге үндезилээш, ССРЭ-ниң составында РСФСР-ниң езулуг күрүне, политиктиг болгаш экономиктиг суверенитединиң тургустугаиы-биле;

— РСФСР-ниң девискээринде чүрттан турар улустарның национал-политиктиг бот-медерелиниң өскеии-биле;

— социал-политиктиг өскерилгелериин күштелип калбарганы болгаш хаиылааны база хөй партиялыг чоруктуң республикада херек кырында бар болу бергеии-биле;

— ниитилелди сырый каттыштырарының, республика экономиказында, уганн-бодал амыдыралында, экологияда кризистиг байдалды ажып эртериниң, башкартынар рынок экономиказынче шилчиринииң таарымчалыг аргазын ажылдап кылырының эргежок чугулазы-биле;

— уганн-бодал болгаш мөзүшынарның чаа хевирии партияга бээриниң, СЭКП-ниң демократтыг чаартынышкынының үндезилээш, ооң чаңгыс эвин быжыглаарының, партийжи массаларның эргечагырганын бадыткаарының негелдези-биле эргежок чугула болган.

СЭКП-ге онзагай рольду Россияның коммунистериии негевейн турарын съезд бижы-биле болгаш харыысалгалыг езу-биле медеглеп тур. Чаигыс аай программалыг болгаш уставтыг документилерге үндезилээш, СЭКП-ниң составыига РСФСР-ниң Компартиязын тургустувус.

Эвилелдешкен бүгү республикаларның компартияларының бүрүн деп эргелиининн принцииии съезд бадыткап, РСФСР-ниң Компартиязын деп эргелиглериң араазында деп эргелиг кылдыр санап турар.

Маркстың, Энгельстиң, Ленииниң үе-биле хынаттынган идеялары, делегейниң ниитилел-политиктиг бодалының болгаш культураның уганн-бодал байлаа, чедиишкиннери партияның идей-теоретиктиг баазазы болуп турар.

Экономика талазы-биле ажыктыг, социал талазы-биле чептүг, уганн-бодал талазы-биле чаартынган демократтыг тургузугну догужналыры дээш туржуп турар ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенциянын, ниитилелдин бүгү бөлүктериниң эрге-ажыктарын РСФСР-ниң Компартиязы илергейлеп турап.

Россия Федерациязының удустарының эрге-ажыктарына дүүштүр лепшилелиг бүгү хөй-ниити шимчешкиннерия-биле кады ажылдажырыига республиканың Компартиязын ажык-кыллыр санап турар бис.

Бистиң республиканың Компартиязы РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң конституциаларыига база хоойлуларына дүүштүр чурттаар болгаш ажылдаар дээрзин медеглеп тур бис. Практиктиг ажыл-чорудулгабиле чоиуң идегелии чедип ап, бодунуң политиказын күрүне эрге-чагыргазының органнарында болгаш хөй-ниити организацияларында ажыллап турар коммунистерни дамчыштыр ол чорутпушаан, политиктиг удуртукчу болур эрге дээш туржур, демократтыг сонгулдаларның үезинде оларга « төлээлекчилериг болур дээш демисежир.

РСФСР-ниң Компартиязы СЭКП-ниң программыг документилериие дүүштүр ажылдавышаан, бистиң чуртувуска буянныг, демократтыг социализмни, эрге-хоорлулуг күрүнеии, хөй алырлаглыг экономиканы тургузары дээш, Россияның болгаш ССР Эвилелиниң бүгү улустарының культуразының чечектелиишиин дээш чайгылыш чоокка демисежир.

Бистиң республиканың партия организациязы берге теле тургустунуп турар. Шынгыы шылгалдалар ону манап турар. Ынчалзажок РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы болза, Россияның катап тургустунарының, ооң улустарының амыдыралының бедик деиелии чедип алырының, демократтыяны, кижилериң социал камгалалыя болгаш айыыл чок чоруун хандырарының политиктиг хүүлүүг фактору болур дээрзинге бүзүрээр бис.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының перспективазы болгаш келир үезии — ажылчы чоннуң массалары-биле бүзүлбээ чаңгыс эпте, коммунистериң сырый каттыжымышкынында база демократтыг чаңгыс эвинде.

Ч. Ч. Иргитти, Л. О. Хойлаканы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Архив херээниң системазында хөй чылдарда үре-түнелдиг ажылдап келгеии дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле **шаннаары болза:**

Иргит Чечекмаа Чамзыевна — Мөңгүн-Тайга райоиның күрүне архивиниң эргелекчизи.

Хойлака Любовь Ооржаковна—Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Архив эргелелиниң улуг инспектору.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай, 1990 чылдың июнь 15.

Тываның Күрүне архиви 60 харлаар

ТУРАСКААЛДЫГ ШЫГЖАМЫР

Чамдык кижилер документилерге дыка кам чок. Хүнү эртерге-ле, ону үзуткап кааптар азы октаптар. Ону ынчап болбас. Бистин хүн бүрүдеги амыдыралывысты бадыткап, демдеглеп, көргүзүп каан бижимелдеривис хөй чылдар эртерге, кайгамчык эртине, эртемге ажык-дузалыг тураскаал болу бээр. Ынчангаш архив документилери кижи төрелгеттенниң билиглериниң болгаш дүржулгаларының мөөңнеттинген эртинези болур. Ындыг шыгжамырның бирээзи — Тываның күрүне архиви.

Мында сөөлгү 300 ажыг чылларда тыва черге болуп турган болуушкуннарны көргүскен документилер, бижимелдер аңгы-аңгы дылдарда чыдар. Бодунуң үезинде Тывага чурттап-амыдырап чораан бистин бурунгуларывыс берге оруктарны эртип, каржы-дошкун дорамчылалга таварышып, амыдыраарының оруун дилеп чорааннар. Ол үедеги хааннарның, ноянның база албатыларның артырып каан бижимел документилери чок турган болза, чүнү барымдаалап төөгүвүс сүрер бис?

Совет эрге-чагырганы тургузуп, В. И. Ленин кол киҥээнгейни архив херээнче салганы таварылга эвес. 1918 чылдың июнь 1-де В. И. Ленинниң эгелээшкини-биле РСФСР-ниң архив херээн эде организастаар болгаш төпчүдер дутайында декрет үнген.

Тыва Арат Республиканың тургустунганының соонда, баштайгы бергелер, үжүк-бижик, национал кадрлар чок турза-даа, республикага архив херээн организастаарынче киҥээнгейни салган. Ынчалза-даа эге үелерде феодалдарның болгаш ламаларның документилерни узуткап, эрге-чагырга үезинде херек эмгелелиг тоомчага албас турганы тураскаалдыг шыгжамырны организастаарынга бергелерни таварыштырган. Чаа үидезин бижик тургустунары-биле чергелештир архив херээниң эгези салдынган, ону чурумчудар арганы бергеп. Ынчалза-даа архив херээнче киҥээнгейниң кошкаандан чугула ажылдарны четче боттандырып шыдавайн турган.

Чүгле 1943 чылдың мартта Тываның күрүне архиви эртем-төөгү архиви деп эде адаттынган. Тыва Арат Республика Совет Эвилелиниң составынга киргенинин соонда, Тыва облкүүскомнуң чанынга архив кылдызын тургузуп, күрүне архиви организастаар тодаргай ажылдарны кылып эгелээн. 1949 чылда районнар аразынга күрүне архивтери база тургустунгулаан. Архив ажылы оон бээр-ле шапкын хөгжүлдени, шынгыы базымнарны эгелээн.

Амгы үеде Тываның күрүне архивинде 1756 чылдан 1930 чылга чедир моол дылга бижээн херектер кадагаламтынып чыдар. Олар төөгү, эртем-шинчилел ажылдарынга ажык ужур-дузалыг. Ол херектерни орус болгаш тыва дылдарга очулдурар ажылга боттарының үлүг-хуузун бистин эртемденнеривис Кадыр-оол Бичелдей база хоочуннардан Кыргыс Аракчаа, Алексей Байыр, Седип-оол Танов киргеннер. А Тыва Арат Республика үезинниң документилери латин үжүк-биле бижиттинген бооп турар. Оларны эртем-шинчилел ажылдарынга ажыглаарын дыка ооҥум чорудуп турар бис. Ам каш чылдар эртер болза, төөгүге ужур-дузалыг херектер, шынап-ла, өлүг шыгжамыр бооп чыдып каап болур.

Архив дээрге кижи төредгенинин элеп читпес тураскаалы деп чүвейн ам кижи бүрүзү угаап билип турар апарган.

Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң коллективи, улус ажыл-агыйының өске-даа ажылдары-биле бир дөмей, мурнунда салдынган сорулгалыг, хүлээлгелиг ажылдап турар. Оларның аразында хөй чылдар иштинде үре-түнелдиг ажылдап келген хоочуннардаа, чаа ажылдап чоруур аныяктар-даа бар. Москваның «Хүндүлелдиҥ Демдээ» орденниг архив-төөгү институдунуң доозукчузу Л. О. Хойлака архивтиҥ техниктиг ажылдакчызындан эгелеп ажыллаан, амгы үеде архив эргелелиниң улуг инспектору бооп ажылдап турар. Астраханьның С. М. Киров аттыг башкы институдунуң доозукчузу Т. А. Бондаренко, башкылар Л. А. Чечекбаа, И. И. Пархоменко болгаш оон-даа өске мергежилдиг кижилери архив херээнге боттарының үлүг-хуузун киирип чоруурлар. Күрүне архивинде микрофильм база фото-чурук кылыр лабораторияга ажылдап турар. Бо ажылга И. Б. Баян, К. Х. Очур олар мергежээн. Оларның кылып турар ажылы келир үениҥ салгалыына, оларның төөгүнү номчуп, билип шинчилээринге кончуг ажыктыг болуп турар.

Чуртувуста болуп турар төөгүге хамаарышкан өскерлиишкиннер, эде тургустуунуушкун архив херээн база бис.

ЧУРУКТАРДА: Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң информация болгаш эртем-билиг парлалга бөлүүнүң удуртукчузу Татьяна Алексеевна Бондаренко биле Күрархивтиҥ документилерин камгалап-кадагалаар болгаш учёт бөлүүнде фондулар сайгарыкчызы Наталья Баадыровна Удумбара; микрофильм кылыр лабораторияның эргелекчизи Ирина Бежиновна Баян техниктиг дерилгелер талазы-биле бергедээшкиннер турза-даа, хүлээлгезин эки күүседип турар.

Бөгүн күрүне архиви 60 харлап турар. Бо үеде сеткилсагышка таарышпас бодалдар барын чажырар аргам чогулдур. Күрүне аппарадының шалының өстүрер дугайында доктаалды хүлээп алган соонда, архив системазынга социал чөптүг эвес чорук көстүп келгей. Командылап-дужаар эрге-чагырга үезинде, архивтерин чагырар киидистер, эргеледдер тургустунгулаан турган. Ынчангаш бүдүн чуртта күрүне архивтериниҥ ажылдакчыларының шалының өстүрериниҥ дугайында айтырыгны көдүрүп турарынга Тыва АССР-ниҥ төп күрүне архивиниҥ ажылдакчылары бүрүнү-биле каттыжып, оларны деткип турар бис. Тыва АССР-ниҥ Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниҥ Кол архивинден 1990 чылдың январь 1-ден эгелеп күрүне архивиниҥ ажылдакчыларының шалының 40 хуу өстүрүп бээрин дилээн турда, ону тоомчага албайн, үгүле апрель 1-ден эгелеп, хөй катап негелде тургускан соонда, өстүрген.

Билимаа ШИРИН-ООЛ.
Тыва АССР-ниҥ Күрүнениҥ төп архивиниҥ директору.

Көдээ Советтиҥ кичээнгейинге

ЧЫРАА-БАЖЫНДАН ИЙИ ЧАГАА

Силерден дилээнимниҥ ужурун тайылбырлап көрейн. Чыраа-Бажы көдээ Советиниҥ девискээринде чурттап турар күш-ажылдың хоочуннары пенсионерлер күүскомга дилег киргеш, чөпшээрелди алгаш, ажыглаарга кирбейн чыткан черни хууда малынга сиген кезип алыр чер кылдыр кажаалап алган турган. Ам айтырыгны өскээр көрүп, ол кажаалары бузар дей берген. Ындыг шиитпирни суурда деткип турарлар база бар.

Малывысты өстүргеш, оон артыкшылдыг продукцияны эттиҥ, хой, өшкүүнүҥ дүгүн совхозувуска садып-ла турар болгай бис. Оон аҥгыда, үнген сигенни камгалаары-биле кажазыны июнь 1-деи эгелеп хагаш, сигенин ажаап алган соонда, ону ажык тургузар улус бис. Кижи бодап көөрге, мал одарынга ол шаптыктавайн турар. Ону кыла бергенивистиҥ ужурун тайылбырлаар чүве болза, мындыг: назы-хар улгаткан, кадык база баксыраан, күш-шыдалывыстың чедишпес апарганы-биле, сигенни оон ажаап ап турганывыс ол. Көдээ Советтиҥ амгы шиитпири биске сагышсыралды, муңгаралды болдурду, ынчангаш мону бижиир ужурга таварыштывыс. Хууда малга сиген кезип алыр чер айтырыгы нарын бооп турары ол-дур, та канчаар улус бис ам. Аргаланып чораанывыс күш-ажылывыс биске ам ажыктыг кылдыр шиитпирлеттинмес бе? Бо талазы-биле билир, харыысалгалыг черлериниҥ харыызын дыңназа.

Василий САНЧЫ.

* * *

Совхозтуҥ-даа, кижилериҥ-даа ажыглалынга турбаан черни арыглаап, кажаалап алгаш, хууда малывыска оон сиген белеткеп ап турдувус. Ол талазы-биле күүскомнуң шиитпири турган. Чамдык чурттакчыларның ыйдыышкыны, депутаттарның саналыбиле, ол кажаавысты ам бузар деп турар, көдээ Совет ындыг шиитпир үндүрген. Чер четпес болгаш оон ажыын көрүп турар апарган улус бис. Айтырыг ам шак мынчаар. тургустуҥуп келирге, хомудаачыгдыр. Ажыглап турганывыс ол черни алгаш баар болза, малга чем белеткеп алыры бергедеп келир-дир.

Хуралдаашң, санал-оналга даанып, ынчаар шиитпирлээн, ол ындыг-да харын, ынчалзажок дилээвисти өөренип көргеш, ону өскээр көрүп болбас бе?

Кертиней МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

РЕДАКЦИЯДАН: Хоочуннарның дүвүрелиҥге каттышпас арга чок. Тус черниҥ бодунга шиитпирлеп ап болур айтырыг-дыр, ынчангаш үстүнде ийи чагааны көдээ Советтиҥ, оон депутаттарының кичээнгейинге парладывыс. Чүге дизе чоннуҥ хуралынга ол айтырыгның чүге тургустунуп келгени оларга билдингир болгай.

Маадыр иелер-биле ужуражылга

АВАЛАРНЫ АЛДАРЖЫДААЛ

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга районда Маадыр иелер-биле ужуражылга болган. СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар киидизиниҥ эргелекчизи С. И. Оюн кыска иletкелди кылган. Чурттаганың каастакчызы херээжен кижи дугайын ыры, шулүкке кезээде алдаржыдып келген. Ажыл-ишчи, сагыш човангыр, эриг бааргыг аваларның ачы-буяны-биле доругун, өзүп, эртем-билигни чедип ап, аас-кежиктиг чурттап чоруур бис. Херээженнер амгы үеде чуртта болуп турар социал-экономиктиг чаартылгаларга, эде тургустунуушкунга төлептиг үлүг-хуузун киирип турар.

Бистиҥ районда херээженнер бүдүрүлгениҥ янзы-бүрү ажылдарында хаара туттунган. Улус өөредилгезинде 935, көдээ ажыл-агыйда 717 малчыннар, муң ажыг саанчылар, амыдырал хандырылга, садыг четкилеринде 744 херээжен ажылдап турар. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, башкы С. С. Тамдын-оол, «Шекпээр» совхозта ажылчын, Маадыр-ие И. С. Саая, Ыйгылак сүт-бараан фермазында саанчы О. Л. Саая, «Барлык» совхозтуҥ малчыны С. Д. Содунам, Кызыл-Мажалык № 2 школазының директору В. К. Монгуш болгаш өскелерге-даа чаҥгыс чер-чурттугларны чоргаарланыр. Районда сезен чеди Маадыр-ие бар. Оларның ажыл-агый, амыдырал байдалының дугайында ханы чугаа ужуражылга үезинде болган.

Кызыл-Мажалыктан Маадыр-ие А. Х. Кара-Сал:

— Маадыр иелериниҥ ужуражылгазын эрттирип турары кончуг ынчу-дур. Ие-чаштың кадыкшылын камгалаарынче, өг-бүле, ажы-төл кижизидилгезинче сагыш салыры чугула. Ажылчын болгаш хөй уруглуг иелерге чингелделер бардаа болза, ону удуртукчулар амыдыралга боттандырбайн турар. Херээженнер хол-биле аар ажылды кылып, дүнеки эдилгелерде ажылдап турар хевээр. Аарыг-аржык, инвалид, пенсионер херээженнерже кичээнгей кошкак. Бистиҥ садыгларывыска кире бээрге, уруглуг таваржыр эптиг иидик-хеп, аъш-чем аймаа чок. Ынчангаш оода Маадыр-иелерге тускай, чаҥгыс-даа болза, садыгдан ажыдып көрзе кандыгыл? — деп, бодунуҥ саналынга чугаалаан.

Херээженнер шимчээшкинииниҥ хоочуну С. С. Тамдын-оол:

— Ие-чаштың камгалалы дээш чингелделер бар. Бистиҥ «Тыва даг-дүгү» комбинатта херээжен кижи бичии уруун үш харлыынга чедир ажаап, хайгаарап орар арганы болгаан. Ол үениҥ иштинде аҥаа ай санында 100 рубльдан төлеп берип турар. Сөөлгү үеле назы четпестер, элээдилер, аныяктар аразында хөй-ниитиниҥ корум-чурумуун үрээр, кемхерек үүлгедир чоруктар өскен. Оларның талазындан хүндүлээчел эвес, кээргел чок чоруктар илереп турар. Ажы-төлүвүстү күш-ажылга өөретпес, оларның өөредилге, кижизидилгезинче сагыш салбас, доктаамал хайгааравас чоруувус мындыг үүлдерге чедирип турар. Мону соксадып, шыҥгыы демиселди чорудаалынар.

Аянгаты ортумак школазының башкызы К. О. Саая:

— Бо ужуражылгага ие-херээжен дугайында дыка-ла хөй чыдыг-чымчак сөстерни дыңнадывыс. Өөрүнүг-дүр. Ынчалза-даа хөй уруглардыг иелерге чингелделерин долу ажыглавайн турар бис. Уруглуга иидик-хеп аймаа садыгга ховар келир. Маадыр иелериниҥ чурттап олурар бажыңнары эрги, тар. Безин чадаарда чунар саван айтырыы бергелээн. Хөй уруглуглуг иеге айда чаҥгыс саван берип каарга, чүге чедер боор. Иелериниҥ кадыкшылын бодап, дыштанылга черлериҥе путёвкаларны бээри чугула — деп саналдаан.

Биче-Тейниҥ херээженнер чөвүлелиниҥ даргазы В. С. Монгуш:

— Сөөлгү үеде суурларда тускай шалыҥныг херээженнер чөвүлелдерин тургусканы экидир. Улам кызымаккай ажылдаар апаар. Маадыр иелерни автостанцияларга, чунар-бажыңнарга, садыгларга оочур чок эрттирер талазы-биле чаралал-бижикти азып, көскү агитацияны экижидери чугула. Чоннуҥ чаагай чаҥчылдарыныҥ, ёзулалдарының мөзү-шынар кижизидилгезинге ролю улуг. Кызыл хоорайга хүрээни тударынга үлүг-хуувусту киирип, оон агар санынче акша-төгерикти шилчидип, ол талазы-биле ажылды организастаары чугула — деп, ол санал киирген.

Районнуҥ өкпе аарыгларынга удур диспансериниҥ эмчизи Т. С. Куулар бодунуҥ саналынга:

— Өг-бүлениҥ культуразын бедидип, ону сагыры чугула. Кадык ада-неден кадык уруглар төрүттүнер. Херээжен кижиге хөй аборт кылдырары, назы четпээн уругларның электен саатталы бээр чоруу сөөлүнде олардың кадыкшылынга хоралыг. Ынчангаш херээжен кижиниҥ кадыын камгалап, бот-боттарын деткижип, сагыш салыры чугула — деп чугаалаан.

Уруглар эмчизи С. О. Куулар:

— Совхозтар төптеринге бичии уругларга сүт кухнязын тургузар талазы-биле айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмээн. Ону херээженнер чөвүлелдери бот-иделкейин көргүзүп турган, чедип алыр ужурлуг. Дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, ногаалар тарып, мал-маган өстүрүп, ажы-төллүг күш-ажылга кижизидер херек — деп саналдаан.

Районнуҥ бойдус камгалал комитединиҥ инспектору И. Ш. Очур:

— Бисте Маадыр иелер эргезин кайда-даа ажыглавайн турар. Оларга тускай негелделерни тургузары чугула. Маадыр иелериҥ Хүндүлел самбыразын кылып, чараштаныр, каастанныр тускай өрээлдерни ажыдар херек. Ажы-төллүг бойдуска ынак, ону хүндүлээр, камнаар кылдыр өөредир, суурларның арыг-шеверинче кичээнгей салыры чугула — деп, ол шын айтырыг тургускан.

Маадыр иелер-биле ужуражылгага СЭКП райкомунуң секретары С. К. Күжүгет киржип, чүве чугаалаан. Ужуражылганың киржикчилери Маадыр иелериҥ мурнундан районнуң херээженнериниҥ кыйгырыгны хүлээп алган.

Диизеҥмаа САЯ.

ӨӨРЕДИЛГЕ ДООЗУЛГАНДА

Чартык өскүстериҥ санаваска, районда 66 өскүс уруглар бар. Оларның аллызы школа назыны четпээннер. 60 өскүс өөреникчилерниҥ 25-и интернатка долу хандырылгага турганнар. 11 өөреникчи школаны доозуп турарлар.

СЭКП ТК-ниҥ болгаш ССРЭ-ниҥ Министрлер Чөвүлелиниҥ 1987 чылда «Өскүс болгаш ада-иезиниҥ хайгааралы чок арткан уруглар-ның кижизидилгезин, өөредилгезин болгаш материалдыг хандырылгазын экижидер дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле ажыллараы кылып чорудуп турар.

Он бир доозукчу өскүстериҥ үжү шериг албаны эрттирип чорупканнар. Оларга кижи бүрүзүҥге-ле 1240 рубль, азы нийти түҥ 3720 рубльдиҥ дузазын чедиргеп. Арткан сес доозукчу өскүстерге кижи бүрүзүҥге-ле 250 рубль азы 2000 рубль түҥнүг идик-хеп болгаш акша дузазын чедиргеп.

Өскүс онгу классчылар, Алдан-Маадыр ортумак школазындан Мэра Ооржакка, Ийме эртумак школазындан Эдуард Монгушка Венгрия Республикаже баар 956 рубльдиҥ путёвкаларын халаска берген.

Районнуҥ «Дамырак» лагериҥе 6 өөреникчи, 9 өөреникчи малчын төрелдеринге ажылга дузалажып чайлаарлар. Республиканың «Байлак» лагериҥе үш, «Белокуриха» курортка үш өөреникчи барып дыштанырлар.

Районнуҥ улус өөредилге килдизи В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуҥ агар саныиче 1040 рубльди шилчиткен. Район школаларында чартык өскүс болгаш хандырылгазы кошкак ес-бүлелериҥ уругларыга чыл саныидала 8-9 муң рубльдиҥ идик-хеп дузаламчызын берип турар.

Чан-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл райкүүскомнуҥ улус өөредилге килдизиниҥ методизи.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Улус депутаттарының Сочи хооркүүскому интернационалчы өг-бүле Клара биле Валентин Дончи-оолдарның мөңгүн кудазын таварыштыр байыр чедирип, тускай бижикти тывыскан. Оларның оглу Станислав ада-иезиниҥ мергежилии салган алган цирк артизи. Ол эм Болгарияның нэйысылалы София хоорайның цирктиҥде болдуун өөнүн иштп болгар сөөк Нинэ-биле ангы номерлиг ажылдап турар. Уруу Ноэлла база цирк училищезинче киирер деп турар.

Артистериҥ юбилейи «Сочи» хоорайга болуп турган Олег Соколоун удуртканы делегей программалыг цирк көргүзүү-биле капсырлажы берген. Ийи муң чыл көрүкчүлер румын, болгар, моол, польша, совет артистериҥ кайгамчыктыг оюн-биле кады Клара биле Валентин Дончи-оолдарның «Саян дагларының тоолчургу чугаазы» деп номерин улуг сонуургал-биле көрген. Үстүнде элааныыс чурттарның билдиҥгир цирк артистери коллегаларындан ангыла, он-он байыр чедириишкиниҥ телеграммалары Күрцирктеп, Совет Эвилелиниҥ янзы-бүрү булуҥнарындан келген.

Тыванын чогаалчы херээженнериниҥ хүрээлелиниҥ социалнызы артист өг-бүлеге тураскаткан шүлүктерин база чоруткан. Даш чонукчуну Елизавета Байынды Клара Дончи-оолду танцылап турар кылдыр чонар-даштан чаазаа белекке берген.

(Бистиҥ корр.).

Орттен артпас

БОЛБАЙН БАРЫП БОЛУР ТУРГАН

Черни болбаазырадырының бетинде, саванны, эрткен чылгы сигенни өрттедир чорук республикада болуп турар арга-арыг өрттериниҥ кол чылдагаанарының бирээзи.

Шыктарда, аяҥнарда сигенни, арга чоогунуҥ хову-шөлдериниле саванны өрттедирини каш чыл бурунгаар хораан турган. Ынчалза-даа сөөлгү үеннң болуушкуннары, ылангыя бо чылгы байдал, ук доктаалдың амыдырал кырында күүсеттинмейн турарын көргүскен.

Арга-арыг камгалалы доктаалдың боттанышкынын хандырып шыдавайн турар, чүге дизе көдээ ажыл-агыйның ажыглал черииҥ кызыгаары он муң ажыг кило-метр черже шөйлүп чоруй барган. Бир арга даамалынгала 42 муң гектар ажыглал чери хамааржып турар. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда байдал дүвүренчиг болуп артпышаан.

«Ак-Тал» совхозтуң Хөлчүк деп черинге, мал комплекизинин чанынга бо чылдың апрель 17-де өрт болган. Өрттү өжүреп-биле техниканы болгаш кижилерни үндүрүп бээриниҥ дугайында арга даамалы Н. М. Долаанның негелдезин «Ак-Тал» совхозтуң директору Н. Д. Балчий-оол тоон көрүп, хандырган чүве болза, ажык черге болган өрттү арга-арыгже дамчыт-пайн өжүрүп болурунуң аргазы турган.

Бо-ла районнуң Оргу деп черинде малчын Х. К. Хуурактың кыштаанын чанында 8 гектар чер хуюктаддыр өрттеиген. Өрттү болдурбазының дүрүмнериниҥ талазы-биле инструктажты малчын чүгле апрель 27-де, өрт болуп каапканындан бээр 9 хонганда эрткен.

«Ак-Тал» совхозка хамаарыштыр үнүрген № 36 (совхозтуң девискээриҥе өрттү болдурбазының дүрүмнерин сагыырының дугайында) дужаал ёзу барымдаалаан, эрең-гей ужур-утказыг. Салбыр, малчын бригаддалар бүрүзүҥге ол ышкаш ниитизи-биле совхозка өрттү болдурбазының тодаргай хемчеглерин күүседир болгаш контрольга алыр харыысалгалыг кижилер томуйлаттынмаан, бо талазыбиле кандыг-даа ажыддар чоруттунмаан. Дужаал саазын кырында болуп артып калган.

«Улуг-Хая» совхозтуң кол зоотехниги Н. И. Дартай-оол болгаш оон-даа өске специалистер малчыннарның болгаш мал ажаакчыларының ортузунга тайылбыр ажылын чорутпаанының түҥнелиниде, мал ажыддыглар сиген өрттеткеш, өрт болдурган. Улуг девискээриҥ арга-арыы когараан.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозка бичии уруглар от-биле ойнап тургаш, малчын М. Т. Маскырның өөн, оон чоогунда арга-арыгның кезек участогун өрттеткен.

Апрель эгезинде Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозунуң девискээриҥе өрт болган. Ол хөй хүн үргүлчүлээп болгаш аажок улуг девискээриниҥ от-сигенин, ыяш-дажын хуюктаан. Элээн каш мал фермалары, хой кажаалары таварылга болуп бүдүн арткан.

1988 чылда Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын» совхозка база-ла эрги сиген, саван өрттедип турда, бир кодан хой өрттенип өлген, совхоз улуг когаралга таварышкан. Шак мындыг чижектерни моон-даа уламчылап болур.

Арга-арыг өрттеринге, сиген-саван өрттеткенинге буруулуг харыысалгалыг ажылдакчылар, специалистер өрттү болдурбазының дүрүмнерин хажытканы дээш материаллыг харыысалгага онаажыр.

Хемчеглер алдынып, күрүнениҥ арга-арыг камгалалы база авиа-салбырларның ажылдакчылары дүрген болгаш дээштиг хөделип-даа турза. арга-арыг өрттери болбушаан. Кызыл районнуң Терлиг-Хая суурдан 10 хире километр черле, Арыг-Бажы суурда, Элегес хемнин бажында, Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей хемин дургаар, Шанчы суурнуң девискээринде, Сүт-Хөл хөлдүн чоогунда болгаш республиканың өске-даа районнарында өрттер болбушаан.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарының өрт болдурбас талазы-биле онза комиссияларның даргалары (Н. П. Букша, С. К. Долгар) сиген, саванны өрттедирин болдурбазының база арга-арыг өрттерин өжүрериниҥ талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келген.

Арга-арыгны камгалаары, бойдустуң байлактарын каларгалаары, өрттерни болгаш ажыл-агыйжы эвес. айыылдыг хөделиишкиннерни болдурбазы — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

Юрий СОЛОМОНОВ.

Тыванын девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери:
Виктор ЛЕБЕДЕВ.

Күрүненин арга-арыг хайгааралының киллис начальнигы.

«ПЕРСПЕКТИВА» МАНАП ТУР

Бир эвес силер даштыкы ажылдакчылар-биле бир бүдүрүлгени кады тургузарын болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы эгелээр деп шиитпирлеп алган болзунарза, ынчан силер, адак-ла дээрге, маркетингтиҥ чажыттарын өөренип алган, силерге көҥгүс чаа валюта-сан-хөө болгаш үндүр, киир садыглажырының байдалдарын билип алган турар ужурлуг силер. Даштыкы садыг керээзи — уран чүүл-дүр! Ону сактып ылнар, ынчангаш боттарынарның аҥаа киржир күзелинер ышкынманар: Ленинградта ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр төвү июль 16-дан эгелеп тускай курстарны организастаар деп турар. Ол курстарже директорларны болгаш кол специалистерни, юридиктиг, сан-хөө, экономиктиг болгаш саарылгалыг албаннарның удуртукчуларын база ол ышкаш ажыл-херекчи, күрүне, холбаалыг, биче арендалыг бүдүрүлгелерден болгаш хөйниити организацияларындан ажыл-херекчи, арга-хоргалыг кижилерни чалап турар.

Перспективтиг специалистерниҥ даштыкы кады ажылдажыкчылар-биле кады тургузуп турар информация банкызынга өөредилге үезинде чедишкиннер чедип алган таварылгала, курстар доозукчузунуҥ адын киир бижиир. Бодунуҥ ажылдакчыларын ол курстарже чоруткан бүдүрүлгелер болгаш организациялар ажыл-херекчи кады ажылдажылганың «Перспектива» дээр саарылгалыг банк төвүнүҥ садып алыкчылары болу бээр.

Курстарның дыннакчылары психологтан консультацияны болгаш профессионал өзүлдезиниҥ көгжүлдезинге хамаарыштыр бодунуҥ аргаларының үнелелин ап болур, менеджерлер-биле чугаа кылырының социал-психологтуг негелдезин эртерлер. Олар дүрген номчуурунуҥ техниказын өөренип алыр болгаш шалыпкын арга-биле дашткы дылды шиҥгээдип аптар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага чедиишкиннерни чедип алган бүдүрүлгелериҥ болгаш организацияларның кол специалистери-биле база даштыкы фирмаларның төлээлекчилери-биле ужуражыр болгаш оларның-биле харылзаа тудар арга тургустуна бээр. Дыннакчылар курстарның программазының талазыбиле бүгү-ле айтырыг-информация документилерни болгаш методиктиг сүмелерни база дедир чанарының билеттерин алырлар.

Бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерниг аалчылар бажыңнарынга чурттаарын, рестораннарга чемненирин, Ленинградтың театрларынга болгаш музейлеринге баарын, хоорайга экскурсия кылырын база күш-культура-кадыкшылга комплекстеринге дыштанырын баш удур магадылап тур.

Чылдың бо кайгамчык эки үезинде Невада чараш хоорайга ийи неделя дургузунда турарының болгаш «Перспективаның» курстарынга өөредирнин өртээ —2350 рубль.

Силерниҥ саналдарыҥарны болгаш чагыгларыҥарны мындыг адрес манап тур: 195197, Ленинград, абонент хааржаа 149. 17001609020 дугаар агар сан. Ленинград хоорайның Октябрь районунуң Чурттаргасоциал банкызы. МФО 171070. Телефоннар: 249-66-02. 540-00-63, 554-02-48.

Всеволод ФИЛИППОВ.

Тыва АССР-ниҥ Журналистер эвилелиниҥ баштаар черииҥ секретары

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БЫЖЫГ КОРУМ-ЧУРУМ ДЭЭШ

Июнь 18-те Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. «Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң байдалының дугайында» айтырыгны анаа чугаалашкан.

Бо чылын республикада кем-херек үүлгедир чоруктарның саны эрткен чылдыңга бодаарга, каш катап өскен. Чаңгыс июнь айның бо хүнеринге чедир 107 кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Оны эрткен чылдың ол үезинің деңнели-биле алырга, 17,2 хуу өскен болуп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдезинге хоорайда болгаш районнарда социал дең эвес чорук ажок улуг салдарлыг боон турарын анаа айтыкан. Хоорай биле колхозниң аразында тургустуунуп келген эптеш чок чөвүлээлер база-ла корум-чурум үрээшиннериниң өртүн улам хөрлээлеп, чүшкүрүп турар. Шак мындыг дүвүренчиг байдалдарда чер-черлерде партия, совет, эрге-хоойлу органнары, күш-ажылчы коллективтер амыдыралдың шак мындыг хөлегеленчек талаларын ханызы-биле аналиэтеп көрбейн, ындыг илерээшкиннерге удур демиселди багай чоруптуп турган. Оон бир херечизи Танды болгаш Каа-Хем районнарының чамдык суурларынга болган массалыг корум-чурум үрээшкиннери болур деп, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **Д. С. Монгуш** чугаалаан.

Июнь 4-түң хүнүнде Кызыл хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлери боттарының каттышкан хуралында Кызылда болгаш республикада тургустунуп келген оперативниг байдалды бүгү талаалыг сайгарып көргеш, 10 кемектең тургустуунуң резолюцияны республиканың Министрлер Чөвүлелинге дамчыткан. Ында олар 1 ай хуузазының дургузунда хоорайга болгаш районнарга шинтирлин-биле корум-чурумну түдүп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге хамаарыштыр хооңнуун күжүн долуу-биле оналап, ындыгларның таваргайының алдында чер өттениң турар байдалды тургузарын негээн.

Резолюцияны киргеннеден бээр чартык ай чеде бергең. Ол үеним дургузунда кандыг-кандыг хемчеглер алдынганы дээрзин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** иштики хөлегеленчек министри **В. Б. Кара-Сылдам**, улус өөредилге министри **Н. С. Конгардан**, Кызыл хоорайның күүкомунуң даргазы **В. Х. Кара-оолдан** айтырып, олардың кыска тайылбырларын дыңнаан. Хуралга киришкеннер үстүнде ады кирген эштерден айтырыгларыны салып, кылдының турар ажыл-херектерге хамаарыштыр санал-оналдарын киргеннер.

Дүвүренчиг байдалдың тургустунуп келгеин-биле холбаштыр, үндезин-барымдаа чок хол-мөге чугаалар оонмоон өөскүп, ыңдазында-ла берге байдалды улам нарыыдалып турар. Шак мындыг чүүлдү болдурбас сорулгабиле, массалыг информация чепсектерин таварыштыр чурттакчы чонну шынныг, деңгүүрлүг медээ-дыңнадыглар-биле хандырып, чоруттуунуп турар ажылдарның түңнелдери-биле хүн бүрү таныштырып, аныяктар ортузунче кирип, күш-ажылчы коллективтер-биле харылзааны улам быжыг тузары күзенчиг дээрзин чүве чугаалаан эштер айыткан.

Техникэ аймаа мунуп алгаш, эрткен-дүшкен машиналар, улустарның оран-савазының сонга-хаалгазын буза шаап, хулиган чорук кылып чоруп тургаш туттурган корум-чурум үрекчилериниң кол нургулайы назы четпээн. 14-15 харлыг элээдилер болуп турар. Мындыг чүүлдү өөренип көргеш, элээдилериң кудумчуга чоруурунуң үезин көрүп, бензин кввар-чаар чүүл аймаан чүгле техника башкарарының эргезинин шынзылгазын көргүскенде, бээрин өөренип көрзе чүл деп санаалы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников** киргеген.

Корум-чурум камгалалынче улуг күштүг мөөнеп, шынгыы хемчегларни ап эгелээнинин сбоында, хоорайда байдал чавырлып бар чыдар. Моон алгаш көөрге, ажылдап шыдаар-дыр бис. Чүгле алдынган темпини бичии-даа кошкатпайн, ниити деминг күшбиле улам ынай ажылдаар ужурлуг бис. Маңаа эки тура улусчу дружиналарның дузазын чөптүү-биле ажыглаар херек. Ук айтырыгже хоорайның эрге-чагыргазы (Ю. П. Слободчиков, В. Х. Кара-оол, В. Г. Вальков) кончуг улуг ээ-харыысалгалыг көрүүр ужурлуг дээрзин республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи **Ш. Д. Куулар** чугаалаан.

Корум-чурум нарын байдалдыг чурттакчы черлерге аналиэтиг, дээштиг ажылдарны чоруулары-биле, ынаар тускай бөлүктерни чоруурын ук хуралга шинтирлээн.

Корум чурумга хамаарышкан ескерлээ айтырыгларны хуралдың киржикчилери чугаазажып көргеш.

Хуралды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** эрттирген.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ТӨРЕЛЗИНГЕН ЧОНУМ

Тандыр район — интернационалчы район. Танды-Уланың арга ийинде каас-чараш бойдустуг черде турар суурларда шагдан бээр орус, тыва, өске-даа сөөк чон амыдырап-чурттап, төрелдежип келген. Кырганнардан аңгы чурттакчыларның колдуу бо суурларга төрүттүүген. Ынчангаш олар тыва черни төрээн черим деп санаар. Ажы-төлүүң төрүттүүген чери кымга-даа эргим. Өгбелериниң сөөк салган чери база ыдыктыг. Моон чораап, кайнаар баар бис деп, орус чонуун хөй кезиниң чугаалап турары-даа ында. Төрээн черим, төрелзинген чонум деп сеткилинден үнген бо сөстер кандыг-даа кадыг сеткилди чымчадыптар ужурлуг.

Ол-бо соңга буза шаап, дажаның чоруур оолдар амдыызында чүвениң ужурун эки билбейн. көүлдеге кирип, хулиган херээн кылып турар. Бо үүлгедиглер националдар аразында черүллээлерже шилчип болур деэш чигзиниишкиннерде үндезин бар болбайн аан. Ынчалза-даа чон аразынче кирип, оларның чугаазын дыңнаарга, улуг улус бо чүүлдерни төнек оолдарның кылып чүве тыппайн барганда хөделиишкини деп көрүп турар. Оларны хай дээр, ада-ие бүрүзү сургаар, ажылга тургузар хөөк деп бодап турарлар. Школачы оолдарывыс кижизидип капчап шыдаваc бис деп, боттарының буруузун миннип, чүну канчалза эки деп түңнелдерин үндүрүп турар болду.

Элегеске дөртен чыл чурттаан. сес чыл көдээ Совет күүскомун даргалаан В. С. Анучин школа айтырының бир дугаарында ийип үндүрүп турар. Кандыг-даа чүве чок аңаа чурттап келдивис, хоочун тыва улус бо болуушкуннар дээш хомудан турар деп, ол чугаалады.

Орус, тывадан аңгы чуваш, украин, немец, хакас деэш кандыг-даа нация кижилер мында чурттап турар. Интернационалчы өг-бүлелерниң саны чедиг.

Хамык-ла парын айтырыгларның тургустунуп кээрининң дөзүн сайгарып, чыллаганнарны илередирип чугула. Көдээ Советте чүгле 530 өөренижчи, 48 аныяктар, 108 хөй уруглуг өг-бүлелер бар деп азып алган. Кайы өөренижчи канчаар өөренип турарыл, чурттап орар байдалды кандыгыл деп ханылап кирбеске, үре-түңнел турар деп бе? Чогумчалыг эвес өг-бүле чүгле дөрт деп турар. Ындыг чүве болза, ол хире санныг кижиге хөй-ниити канчап салдар чедирип шыдавааныл? Комсомол, херээженнер чөвүлели, хоочуннар, ала-нелер каяа турганыл деп айтырыг салдына бээр.

Суурга корум-чурум үрээш-лалай көрбези чөптүг хире.

Межегей. Чурттакчыларның 48 хуузу — орус улус. Май 31-де Н. И. Надежкинаның соңгазын буза шапкан. Арның шарып алган бичии оолдар халып бар чытканын көргеп. Танаан кижилер боттарынга багай салдар халдатпазы-биле ыыттавайн турар. Бо суур чону элээди оолдар чугаалаан улам өнемчип турар деп бодалдыг. Соңга бузулганын мында ыңдыг-ла херекке албайн турар. Көжүп чоруп турарлар база бар. Оларның саны эрткен чылдыңдан ийи катап хөй. Чылдагаанын отчеп, тараа-былаа үнмес чылдың үржүктарындан чайлаар хөөн-биле тайылбырлап турар.

Бо суурга үжен-дөртен чыл чурттаан Е. И. Худыкина, Г. М. Санарова хулиган херээн дээш канчап чоруурул, чоруп турарлар бай-ыыдалдыг улус ыйнаан, сывырза-даа өөренген черивистен чорбас бис деп тайылбырладылар.

Кудумчуда бетон сайдайлаңып алгаш, ажок ыыткыр чугаалажып орган кырган-аваларга чеде бердим. Аңаа барган чүү канчаарларыл олар, белең чүве алдаа чүвел деп, чораан эштеринге таарыныманың илередип турлар. Олар салаа базып саналп, он үш өг-бүле чоруткан дыштилер. Специалистер ыңдыг-ла ыйнаан, пенсионерлер чер чедер харыы бар эвес, кымга херек боор деэри-даа бар. Бежен чылдар төнчүзүнде келген М. Ф. Бжитских, З. Н. Тупикова, З. Н. Кравченко олар Галина Шулуу, Михаил Бичеоол деп тыва өөнүктерни хүндүткелдин-биле адап, ижин кара чок эдерижп чораанын чоргаарал-биле чугаалалдылар. Кым-даа эвес, бичии оолдарның үүлгелиң, улуг улус бот-боттарынга негелде тургуспайн турар деп, олар түңнедилер.

Анатолий Козеевтин удуртканы тудугжу бригадала дөрт кижиниң соокда, дарый хемчеглер алдынган. Тускай истелге бөлүү ажылдап турар. Солчуп турар ажылчын отрядты тургускаш, оларны кол ажылындан хостаан. Орус чонну чоргуун дээн кыйгырыглыг үш сааныны кым бижээнин база тодарадып турар. Моон мурнунда шиттирип чораан ийи-чангыс кижилер, назы четпээнинер херек үүлгедип турар чүвенин ат кылыр дээн деп хөөреткен чугаалар тарадып турары шын эвес деп, чамдыктар чугаалап турар. Чижээ, июнь 4-те болган соңга буза шавышкыны мурнуку болуушкуннарга кавыдавас, бузуктуң хемчээли бичe болган деп, шагдаа ажылдакчылары түңнээн. Шак мындыг, улус аразында өрт өөскин

Кыска шоодуглар

— Ажылчын клубка, чон ортузунга болуварының кадайынарны кончуп чоорупар ол?
— Плакатта чүге мыйчаар бижип турар силер ынчаш: «Клубка бажыңынга дег бол».

* * *

— Анна Яковлевна! 200 доллар дээш бөгүн чежени алыр деп бодаар силер?
— Үш ыяшты бээр-ле боор.

* * *

— Хээлиин силер канчаар көрүп турар силер?
— Хээли мээң холумга турда, ону эскербес-даа кижи мен.

* * *

— Ыятпас силер бе. Чаа-ла ажыллап эгелээн хирецерде, профкомда өрелиг ышкажыл силер?
— Төрүмелимден ыңдыг кижи мен: чүнүн-даа мурнунда өре албан турар.

* * *

— Мээң ашаам директор, 160 рубль алыр.
— Мээң ашаам 60 рубль ап турар, ынчалза-даа ол кассир болдур эвеспе.

* * *

Эмчилерни бактаары, харындаа ход дээр чорук бо-ла турбаан. Чүге дээрге олар «аярыг» улуска аярыг дээрзининг шынзылгазын бербейн турар.

* * *

Аарыг кижи: — Эш доктор, дыңнадынар бе: чок-ла болза, мен аарыг мен, чок-ла болза, силериниң бодуцарга багай чүве таваржыр эвеспе.

* * *

— Силериниң киллиске ажылдап кирип алзымза көрем.
— Силерге бисте ажылдаар чер чок.
— Меңээ албан-дужаал-ла болза ажырбас, ажыл дилевейн-дир мен.

* * *

—Хары угда ийи кижиге ынакшып болур бе? — деп, Федя авазындан айтыргап.
— Хоржок боор деп бодайдыр мен.
— Ынчаарга ачам сеңээ ынак эвес: меңээ ынак мен дээр кижи болгай.

* * *

Таня пөстен даарап каап диспей ойнаарагын кичээнгейлиг көрүп-көрүп, кырган-авазынга мынча деп-тир:
— Кырган-авай, бистиң дириг моортайывыс брак чүве эвеспе?
— Че, кайынам.
— Шын-шын, кырган-авай, оон кудуруунуң адазында чедир даараваан, дыдык чорду.

Пенза областың Радищево суурда А. Н. Радищевтиң литература-мемориал музейинде чаа экспозиция ажыттынган. Ук музей Россияның база бир ат-сураглыг мерген угаанныг оглу — чогаалчының чаш болгаш элээди чылдары эрткен черде туруп турар. Ол чаа ажыттынган экспозицияны чогаалчының «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп сурагжаан чогаалының 200 чыл болганынга тураскаатткан.

Ол хөй экспонаттарның аразында «Петербургтан Москваже аян-чорук» деп ном онза черни эөлеп турар. Ону автор бажыңынга хууда типографиязынга ийи чүс чыл мурнунда боду парлаан.

Р. КОЗЬМИННИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

БИРДЕ-БИРДЕ КАТТЫРЫНЧЫГ-ДАА...

Эки кылган эрткен кажан-даа утпас, а багай кылдыганы база-ла баштай үнмес боор чүве. Бо чорааш, бир-ле болган таварылганы сактып кээр мен. Ынчан школачы мен. Май эгези. Өөреникчилер колхозтуң ажылынга бар-ла шаавыс-биле дузалажып келген бис. Солун-даа, ажыктыг-даа турган. Бир катап башкывыс Анай-оол Кыргысович субботада өөренмейн, колхозка дузалажып, Бора-Тей баарынга (Улуг-Хемде Ийи-Тал девискээри) тоорук олуртур бис дээрзин чарлаан. Өөрээнивистен артында «Ураалапкан» бис. Хүн-даа келген, чедер черге машина-биле эккелген.

Башкывыс бистерни ийи-ийи кылдыр хуваагаш, бир-бир хапка тоорук үрезинни уруп бергеш, каяа канчаар чажарын чугаалааш, чорудупкан. Мээң чарылбас бир эжим турган. Адын адаавас мен. Ол ам ажы-төлдүг ажылдап, чурттап чоруур. Тоорук тарыыр черге чеде бердивис-ле. Эжим шелдүн бажындан, а мен адаандан эгелээр боон дугуржуп алдывыс. Үрезинни үлешкеш, ийи тарай чорупкан бис. Ажыл-даа эгелээн. Эки ажылдаанарны шыңнаар дел база чарлаан чүве. Шаңналга чедер дээш эжим-биле кызыпкан бис.

Мен-даа чүү боор, ажылым эгелей-ле бердим. Эжим базала эгелей берди ышкаш. Кижини чангыс черге баглап каан эвес, оранчок арлы бердим. Эштп көөрүмге, баштай эгелээн черинден ыраваан, олур-ла. Ону-даа херекке албайн, үрезинни олуртуп чоруп-ла олур мен. Келзе-келзеле, эшке чоокшулап келдим. Ол аразында үрезинним база төне берген. А эжимниң үрезин олурткан черин көөрүмге, шоолуг эвес, кайгай бердим. Үрезинни деңге-ле үлежил алган ийик бис чоп?

— Үрезинниң арты бе?—дидим.
— Чок, дөгере олуртуп каалтым—дел мындыг. Бүзүревээн мен, алан кайгап тур мен он.
— Ол хире үрезинни ыңдыг дүрген чажыттар кижи сен, чашкан чериң база хензиг? Үрезинниң кайыл?

— Шынап, мында шуптузун олуртуп каалтым ийин — деп харыылааш, черже айытты.
— Кайда?— деп алгырыпканымны безин билбээн болдум. Хомудазынам ол хире болган. Күжүр эжикей дүргенин хараап, бичии чер онгаргаш, ынаар уруп каан. Оны айтып бээрге, каза каапкан мен.

Эште ыыт-даа чок, үр-ле кайгап тур он. Ам канчаар.

— Багай болган-дыр, эш. Моон соңгаар ыңдыг чүве кылба—дээш, эжимни чагыдым. Онгарда ол үрезиннерни катап алгаш, иелээ артказ черивиске олуртуп каан бис. Озалдаан-даа болдувус. Шаңналга кирбээн бис. Оон соонда эжим дыка-ла боданган боор ийин. Ол ам өглуг-баштыг, артында-ла башкы. Эки ажылдап чоруур. Өөрүнчүгдүр. Чазыгдан өөренир болгай. Амыдырал ыңдыг. Ынчангы ол таварылганы болаарымга, бирде-бирде каттырынгыдаа-дыр ам.

ИРИНА БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Чечен чугаа

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

(Эгези №№ 131, 132, 140 «Шында»).

Эки биле бак черле эдержип чоруур болгай. Ол кежээ чаныш келгеш, Севил авазының характарында бир-ле дүвүреңнир чүвени эскерикпеш, оон дорт айтырган. Авазы кезек ыыт чок ора, бижик тутсупкан. Ол чазын Кызылга эмчилеп чоруп турган кижи чүрек эмчизинге баарга, харыызын соонда дыңнадыр болган. Ам бо бижикте, ону дүргеп кээп чыдып эмнедирин чалаан болган. Севилдин характары каранғылап, харлыга бергеш, авазынче көрүп келген. Авазының характары даярын билирин болгаш шагда-ла бодунга шинтирип турдуруп алганын хереченнер турган, бо аарыгдан сегирир эвес. А арткан үени эмнелгеге эрттирер орнунга сээн уруудуну бичии-даа бол өстүрүп берейн, дүнмаан база сес класс доозар болгай. Сен харын, бодуң кызып өөредилгең доозуп ал деп сүмелээн.

Ол-ла күскээр, авазы херим иштинге барып ушкаш, бергелей бээрге, ону Кызылда чүрек салбырында эккелгеннео. Севил дүнмазын кожазы, суурнуң фельдшери Раиса Петровнага каар, чаш уруун Сергейниң авазы Серен үгбайга чагыыр үжүрга таварышкан. Ол чартык чылдың бергезин чүү дээр! Өөредилгеден дашкаар кежээлерде ол авазының чыдар эмнелгезинге шала чүп ажылдавышаан, авазын ажаажып турган. Авазы бичии чүгээртээш, залда арткан чаштарынче далажып чаныпкан Севил база шилчиттирип алганы медсестралар күрүзүн доозкаш, төөрээн суурунга ажылдап чедип келген.

Суурнуң фельдшер-акушер пунктузун чон эмчи пунктузу дээр. Ол эрги, бичии ыяш бажыңныгаштаң коллу бүгү үезиныында Раиса Петровна Чооду ону эргелекчилеп ажылдап келген. Ол—дөртен чылдаа төнчүзүнде-ле соңгаартан Тывага ажылдап келген орус специалистерниң бирээзи. Ол бо черге тыва кижилиле өглешип, олчаан чурттап артып калган. Чонның кежии болгаш, үлустуң чаңчылдарын-даа билир, дылынга-даа хостуг чугаалаар боорга, ону аажок хүндүлээр. Ол хөй чылдар дургузунда аътты, чадаг чалаллганже хүн, дүн-даа чок, черле чажам дивес кижи. Бодунуң мөзүзү черле бөдүүн, чер-чурттуң чонундан өрү, өскелендир көрдүнмес, оларның ажыг-шүжүүн, өөрүшкүзүн деңге үлежир боорга, чамдыкта ону тыва эвес кижи деп безин үттуптарлар. Кажан оон өөнүн эээн озалдаккa чок апаарга, ажы-төл чок-даа чурттап чораан болза, ол хевээр-ле чааскаан артып калган.

Ам харын назыны улгатканда, пенсияда-даа бол, ажылдавышаан хевээр. Севилдиң келгенинге сеткилиндеп өөрүп, мээң орнумга ажылдаар сен, чайгаар өөредип каар мен деп, ол аазаан. Рая үгбай бо суурнуң хамык ажы-төлүн божуткан, оларның улуг кезиинииң хинаң кескен авазы болур. Оларның харын, эрткен аарыгларын төрээн аваларындан артык диңмир даа суур улузунуң баштактаныры ужурлуг.

Севил ажылдап келгеш-ле, уруун ап алган. Ол аразында чартык чыл читкен Сергей бо чудай берген хөстүп келген. Ажыл-даа чок. Ол үеде Севилдиң авазы база улуг дынзываан, кошкак хевээр, уруг алыр хамаанчок, бажың-даа аар-саар ажылы кылып албас турган. Сергей дораан уруун албышаан, бажынга ыяш дүжүртүп, суг дажып, өгнүң аар ажылын холгаарлап, шору дуза көргүзе берген. Севилдиң авазы безин олче көрүжү чымчай берген. Ынчаар-ла олар катап чурттай бергеннер.

Севил ажылга соңуургалдыг болгаш, дораан-на олче шымны берген. Баштайгы үеде ол Раиса Петровнаның айытканын ёзугаар ажылдап турган. Мынча чылдар иштинде канчап чааскаан Рая үгбай бүгү ажылга четтингир чораанын Севил кайгаар. Чайгаар ол чымышкэ кээп, берге ажылдап Рая үгбайны хостап, чалалгаларны күүседиптер апарган.

Раиса Петровна ону мактаар. Район эмнелгезинин улуг эмчилери база днаа хайгаараар аарыг улустарын бүзүреп дамчыдар апарган. Севил ажылга соңуургалдыг болгаш, оон чугаазын херекке албайн барган. Удаваанда оон шынын боду бүзүрээн. Эмчи пунктузу доктаамал машина чок болганыныг үржүүндан малчынналрның бичии чаштарының камгалал тарышкыны кылыр графиги үстүп турган, чаштарның кадыкшылынга-даа артык бергелер таварышырар мунчулуп пат болган айтырыг. Севил уругларның тарышкын үезин чоокшуладыр бөлүктеп алгаш, совхоз кассири-биле кады чоруп турар апарган. Ол-ла чорук үезинде аалдарга аарыг-даа, кадык-даа кижилериң хайгааралын база кылыр. Ажылдың түннели дораан көстүп келген: малчынналрның уругларының тарышкыны планы оранчок бедик күүсеттинип турар апарган болгаш кадыкшыл хайгааралының шынары бедий берген. Оон ажылы баштай улуг мактал чедип турган. Оларның түнелин өөренип көргеш, бүдүн районга тарадырын Кызылдан сүмелээн.

Районнуң уруглар эмчизин өске суурларда ажыл күдүү чоруп турары дээш чемелеп каан болган. Ол аналаа чүве дыңнавас, арагалаар дидирткен эр эмчи бо-ла изиг шүгүлдээн чедип келген. «Чүнү үүлгедип алган, улус бажы тенидип турар силер». Оон ол уруглардың тарылга документилерин ажып көргеш, тарышкынның дүрүм ёзугаар графигиниң аразы чартык ай чедир үзамдыгын турарын эскерикпеш, алгы-ла эвес алгы үндүрген. Раиса Петровна Севилдиң кылган ажылын камгалап чадап каан. Ол эмчиге оларның хайгаарал ажылынга черле тывызык, бир-ле чаа чүвени боданган чоруур. Рая үгбай ону ол дээш мактаар-даа, мунгараар-даа. Ол ажыы-биле Севилге мынча дээр: «Сен ышкаш, «чогаадыкчы» ажылдаар кижи чонга көскү, негелдези улуг болур. Бо шагда ынчаар ылгалырга, боттан бедик эргелиг улуска таарышпас боор чүве. Ооюм, хирезинде-ле ажылдап чоруурун дээрэ эвеспе, Севил, бодап...».

Севил бир-ле кыптыгып ажылдаан чүвезинге артык сеткил чокка бердинип кире бээр болгаш, оон чугаазын херекке албайн барган. Удаваанда оон шынын боду бүзүрээн. Эмчи пунктузу доктаамал машина чок болганыныг үржүүндан малчынналрның бичии чаштарының камгалал тарышкыны кылыр графиги үстүп турган, чаштарның кадыкшылынга-даа артык бергелер таварышырар мунчулуп пат болган айтырыг. Севил уругларның тарышкын үезин чоокшуладыр бөлүктеп алгаш, совхоз кассири-биле кады чоруп турар апарган. Ол-ла чорук үезинде аалдарга аарыг-даа, кадык-даа кижилериң хайгааралын база кылыр. Ажылдың түннели дораан көстүп келген: малчынналрның уругларының тарышкыны планы оранчок бедик күүсеттинип турар апарган болгаш кадыкшыл хайгааралының шынары бедий берген. Оон ажылы баштай улуг мактал чедип турган. Оларның түнелин өөренип көргеш, бүдүн районга тарадырын Кызылдан сүмелээн.

... Эх! Севил, Севил! Бистин медицинанның дендии чангыс эй дүрүмүнге чагыртканын, сен ышкаш аныяк медсестра херекчок, дээди эртемнит, дыржугалыг эмчилер, эртемденнер безин эле тургузуп, өскертип чадап каан. Аарыг кижини чемгерер акша чарылгазын безин көпеектеп санап каанындан эгелээш, эмчи кижи эмнээр эмнерин-даа, долдурар саазыннарында өскертип аар эргези чок! Шуптузун бижип каан дужаал ёзугаар кылыр.

Каш чыл эрткенде бүгү республиканың эмнелгелери чаштарның камгалал тарышкынын сээн дуржулганбиле кылып киргеп. Ол сээн ажылының шын түнелдинн амыдырал озалдап бадыткаар. Чүгле сээн адынга өөредип, шинги тургузуп алыры безин белен эвес. Катап-катап белеткээр-ле болгай.

Эллеп чүве ийин. Кижи эки үүле-херекти бүдүрүп каарга, ону тоомчага албас, үнелевес, адаартал-биле көөр боор-дур. Бистин амгы делегейивисте (бо чурттап турар үевисте) арагачылар, оорлар, үптекчилер, хулиганнар-биле демисежип чадап-ла турар болгай бис. Ол хирезинде бо темага хамаарышкан шин бижил-

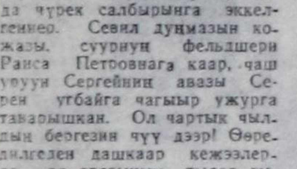

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ЧЫЛАН ТУДУКЧУЗУ — КОМПЬЮТЕР

Чылан хораның алыры чүгле айыылдыг эвес, эптиг, камныг болурун негээр: чыланга бичии-даа хора чедирип болбас.

Манадо хоорайның чоогунда (Сулавеся ортулук, Индонезия) медицина төвүнде чылан хораны алырынга автоматиканы ажыглап турар. Электронуг саналга машиназының оператору оон «угаанындан» хораның алыр үези келгеч узун куртту тыпкаш, машинага командаларны берипкеп. Ээлгир «салаазлар-лыг» манипулятор ук чыланны сегирип алгаш, камныы-биле тускай аякчыгашка эккээр: оон өске ийи «салаазы» узун куртту аксын базыптар. Ынчаарга чылан аякчыгаштың эрнин ызыра каапкаптарга, эпаа оон хораны чыдып каар. Оон соонда манипулятор чыланны камныы кончуг демги черинге эккел салыптар.

УЗУН НАЗЫЛЫГЛАР КАЙДАЛ?

Чоокта чаа Кременчуг районунуң Подгорное суурунуң чурттакчызы Феодосий Акимович Василенко мугур 100 харлаан. Ол бодунуң чуртталгазының иштинде чангыс-даа эмнелгеге чыдып көрбээн, амга чедир ном комчуурда-даа, телевизор көөрде-даа ол карак шиля хереглевес.

Подгорное суурнуң хамааржыры Белоцковеск көдээ Соведи чеде ынчаш узун назылыг чурттакчылар-биле мактанып болур. Азы ол чер узун назылаарынга таарымчалыг ийикпе, ында 100 хар чоокшулап турарлар эвээш эвес. Чижээ, кожазында Бурты суурда Мария Тимофеевна Басак 101 харлаан деп, украин «Рабочая газета» солун дыңнадып турар.

БАЗААРДА СЫЫН

Чөөн Казахстан областың Серебрянск хоорайынга теплоход маңан турганнар солун болуушкунну хайгаарааннар. Хем өртээлинге кончуг улуг сыын эштип чедип келген.

Сыын Каменегорск-Аксының суг хөөлбээн эштип кешкеш, эрикче үнгеш, базаарже углапкан. Кайгай берген хоорайжылар картошка, ногааны оон үлай-үлай сыырып чораанын көрүп кааннар. Улустуң эң-не дидимнери сыынын саарынче часкагылаарга, ол чоокку арыгже таваар базыпкан.

АДЫГЛАРДАН АРТЫК АЙЫЫЛДЫГ

Тайга черинң арга-арыы чараш-ла. Ынчалза-даа ынаар баарда кончуг серемчилелиг болурун эмчилер чагып турарлар.

Кол аймылды черлих аңнардаа эвес, а бо үеле саргылар тургузуп турар. Харалаан, ону Тюменьде арга киргеп улус херекке албаан. Оон муңгараичыг түнелеп бо: сөөлгү неделя дургузунда хоорайның 500 чыгам чурттакчылары саргы ызырганындан харыксыраан. Оон аразында 132 бичии уруг бар. А саргы энцефалиди деп аймылдыг аарыг үш улуг кижиге болгаш ийи бичии уругга чыпшынган дел, «Тюменьская правда» солун дыңнаткан.

ОВЧАРКА ДЕП ЫТ БОЛГАШ ҮШ АНАЙ

Кировоград областың Устиновка деп хоорайжыгажының чурттакчызы Р. Печерская Альфа дел шолалыг овчарка ыттыг болган. Зея деп өшкүлүг турган.

Бо ийи азырал амытаннарның кайызы-даа денге оолдаткан. Ынчалза-даа төрүттүнгенининг ийи дугаар хонуунда Альфаның эниктери өлүп калган. Үш анайны төрээш, Зея база өлген. Чаш анайларны камгалап алыр дээш Раиса Ивановна сөөлгү арга-хорганы шенеп көрген: анайларны ытка эмзиртип эгелээн.

Ам анайлар азыраан иезинбиле ажжок анчуктежип берген дел, «Правда Украины» солун бижээн.

КИЛЕҢНЭЭН БООР

Энерелдиг авам ышкаш,
Өскен-төрээн Хемчиим суунга
Өске кысты эдертилкеш,
Эштил, чүнүп чораан болдун.

Хемчик хемге күдээ болуп,
Херим черден келген эштил,
Хөөнүң улуун оран-таңдаа
Көргускенин эскербээн сен.

Арын-күүр чок чөгенчиинни
Ава Хемчиим көрүп, билип,
«Хүндүлел чок, кандаай чиктиг,
Күдээл бо» деп киленнээн боор.

Светлана ООРЖАК.

«КИЖИНИҢ ШОКАРЫН» КӨРДҮМ

«Кижиниң шокары» деп шинии эгезинден тура төнчүзүнге чедир мага хандыр көргеш, оон автору Клара Сагды-биле ужурашкаш ооцбиле кысказы-биле чугаалашкан мен.

— Силериң бижээн шинер амгы үении амыдыралывыга дүүшкен утка-шынарлыг чорду. Хөй-хөй көрүкчүлер хөлчок-ла соңуургап көрдүлер. Ам-даа көрүкчүлериңе үнелелин алыры чугаажок. Бо шинеринің дугаймында чугаалап көрүнерем, Клара Чамыяновна? — деп соңуургадым.

Каш чыл улаштыр бо шинии бижирр дээш дыка-ла оралдашкан мен. Сес-ломаан улам-на уран-чеченчилер бодал-биле эдип-чазап, хоюглап шаг-ла болдум. Ынчалдыр кызып-кызып, Кызылга болган шиилер конкурузунга (көрүлдезинге) аппаарымга, столга олурган жюри кежигүннери көнгүс-ле үнелеведи. Харындаа мени хоочун профессионал артист кижи ынчанмайн канчаар дээр аяңныг болган. Көдээ бот-тывынгыр артистерге өөредип, шинии тургузуп алыры безин белен эвес. Катап-катап белеткээр-ле болгай.

Эллеп чүве ийин. Кижи эки үүле-херекти бүдүрүп каарга, ону тоомчага албас, үнелевес, адаартал-биле көөр боор-дур. Бистин амгы делегейивисте (бо чурттап турар үевисте) арагачылар, оорлар, үптекчилер, хулиганнар-биле демисежип чадап-ла турар болгай бис. Ол хирезинде бо темага хамаарышкан шин бижил-

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ ориемвая — 3-34-26: ◆ карыысалгалыт секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийни амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34 98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллиэн — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы

Тираны 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндурер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 436. ТС — 00690.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ИЮНЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Аваң, ачам база мен. 9.05 «Ойна, гармонь». 9.45 «Дайын». Уран-чечен фильм. 6-гы серизы. 10.55 «Бурда мозен» сүмелеп тур...» 11.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.55 Эртем-тайылбырлыг кино доңчулаалы. 12.55 Н. Губенко режиссёрнуң фильмнери. «Солдат фронтудан чедип келген». 14.25 Чогаалчы Сергей Залыгин. 15.10 Д. Хворостовский П. И. Чайковскийниң романстарын ырлап күүседир. 15.40 Барымдаалыг телефильм. 16.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 16.55 Политиктиг диалогтар. 17.55 «Улуг кижилер — уруглларга». Уруглар камгалалының делегей хүнүнде Москвага болуп эрткен ачы-буян чедирилгезиниң коруулуушкуну. 19.15 Делегей панорамазы. 20.00 ХТК-90. 22.00 «Ye». 22.30 Улусчу аялгалар. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 01.00 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 02.45 — 03.00 Мелээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карусель». Уран-чечен телефильм. 9.25 Эвилеллешкен республикалар кинопублицистиказы. 1932-33 чылдар дугайында барымдаалыг телефильм. 9.55 Баскетболга АКШ-тың чемпионазы. 10.55 «Маадырның самы». Шин. 13.15 «Чер дээш бистин дүвүреливис». Братскиде экологтуг байдал дугайында барымдаалыг фильм. 14.15 «Чадаларны өрү». Барымдаалыг фильм. 14.25 «Совет Россия» видеоканал. 16.55 «Бистин чурттап турар ораныывыс». Режиссер М. Литвяковтуң барымдаалыг фильмнери. «Берге уруглар», «Байырлыг, авай», «Ынчыг чылдактар бар». 17.55 М. Ворфоломеев — Ак-кызыл күш ужуп чораан». Телешин. 18.55 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. Чапсарда (19.55) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда. 20.55 Кыска хемчээлдиг уран-чеченчилеп телефильмнериниң программазы: «Суббота кежээзи», «Термометр», «Үш акша». 22.00 «Ye». 22.30 — 23.35 Дүнеки сеанс. «6 кроп дээш ревю». Уран-чечен фильм. (Чехословакия).

⊙

Айда 180 рубль шалыныыг маркшейдерлерни, 200 рубль шалыныыг дээди азы ортумак тускай эртемниг ээлчег мастерлерни болгаш даг байлаан болбаазырадыр бүдүрүлге мастерлерни, цемент кылыглар бүдүрер цехке болгаш чуртталга-коммунал эргелелинге 230 рубль шалыныыг кол инженерлерни, комбинатның төлевилел-конструктор килдизинге 150-180 рубль шалыныыг инженер-конструкторларны, 250 рубль шалыныыг болгаш дээди азы ортумак тускай эртемниг килдис начальнигни В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат ажылга чалап турар.

40 хуу район коэффициентизин болгаш үзүктелишкинни чок ажыл стажы дээш 30 хуу чедир немелдени төлээр.

Комбинаттың адрези: **Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кадрлар килдизи.**

⊙

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 10.00, 18.40, **«Сталинград»** (2 сериялыг) 15.00, уруглларга: **«Как Вас теперь называть?»** 13.00 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыында № 26 9.00, 11.40, **«Транти-Чанти»** 10.20, 13.00, **«С течением времени»** (2 сериялыг) 14.20, 19.20, **«Баловень судьбы»** (2 сериялыг) 17.00 шактарда.

Видеозал: «Штаны» 12.00, 18.30, **«Последнее безумство»** 13.30, **«Семья»** (2 сериялыг) 15.30, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белый велосипед» 15.40, **«Конец сезона мороженого»** 13.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ситара» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария»—дочь мента» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тываның
республикизиниң
ЭВИЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкин

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
24
воскресенье
№ 143 (14343)
1925 чылда үндезилеттингеи
Өртээ 3 кп.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

1990 чылдың июнь 22-де Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи ажылын уламчылаан.

Хуралды СЭКП ТК-ның Чангиие секретары, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев даргалаан.

Съезд РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң бирги секретарының албан-дужаалынга депшиттирген кандидатураларны чугаалажып көөрүн дооскан.

Эртенги хурал санажылга комиссиязын сонгууру-биле доозулган.

Кежээки хуралга бадылаашкын болган. Түнелинде чеда кандидаттан РСФСР-ниң Компартиязының бирги секретарының албан-дужаалынга чангызы-даа алза чогуур бадылаашкынны албаан.

Оон соонда ийиги бадылаашкын болган. Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге бирги бадылаашкында хей бадылаашкынны алган эштер О. И. Лобов болгаш И. К. Полозков оларны киирген. Сонгулдаларның түнелии июнь 23-те үндүрген.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга катап бадылаашкынның түнелинде **И. К. Полозков** сонгуттурган.

Тургузукчу съездиниң киржикчилери РСФСР-ниң улус дезутаттарының Съездизиниң киржикчилериниг кыйгырыгны хүлээп алган.

ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЛАРЫНГА РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары — бистер акылуңма эвилелдешкен республикаларда СЭКП-ниң бүгү кежигүннерин Россияның бүгү коммунистериниң өмүнээзинден кыйгырбышаан, дыңнадырывыс болза: чурттуң болгаш партияның салым-чолу дээш, Россияның келир үези дээш бедик харыысалгавысты медереп билбишаан, бистер партижи массаларның тура-соруунга даянгаш, чангыс аай болгаш чаартыныл турар СЭКП-ниң составынга Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының Коммунистиг партиязының тургустунганын чарладывыс.

Бистиң шиитпиривис хамыктың мурнунда чаа Эвилел керээзиниң үндезинивиге ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң ёзулуг күрүне, политиктиг болгаш экономиктиг тускай догуннаашкының тургузарының эргежок чугулазы-биле тодаратгынган.

Россияның коммунистери СЭКП-ге онзагай рольду ойнаар деп болдавайн турар дээрзин Тургузукчу съездиниң декларациязынга бистер шынгы болгаш харыысалгалыг ёзу-биле медеглээн бис. Бистер чангыс аай Программа болгаш Устав документилериниң үндезинииге СЭКП-ниң составынга РСФСР-ниң Компартиязын тургустувус.

Съезд бүгү эвилелдешкен республикаларның компартияларының бүрүн ден эргелиниң принцивин бадыткавышаан, РСФСР-ниң Компартиязын ден эргелиг деп көрүп турар. Ух партия ажылчын ангының, тараачыннарның, интеллигенциянын, экономика талазы-биле ажыктыг, социал талазы-биле чөптүг, угаан-бодал талазы-биле хостуг демократтыг тургузугну тургузары дээш туржун турар ниитилелдиң бүгү кезектериниң эргежажыктарын илергейлеп турар.

РСФСР-ниң Компартиязы социалистиг шилгелеге, коммунистиг перспективага шынчы болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын интернационализмниң принцивиниң үндезинииге чорудуп, улустар аразынга дең эргелиг калы ажылдажылга дээш, улус бүрүзү бодунуң салым-чолун кандыг-даа алдашкын чокка болу тодарадыр, тускайлаң болур эргезин хүндүлээри дээш туржуп турар.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы чүгле Россияның чаа ёзу-биле катап тургустунуушкунунуң эвес, харын чаа Эвилел керээзиниң базазынга бистин бүгү ССР Эвилелиниң чангыс эвин бижыглаарының күүдүг политиктиг фактору болуп дээрзинге бистер бижыг бүзүрелдиг бис. СЭКП-ниң XXVIII съездизи гуманныг демократтыг социализмче бүгү-ниитиниң чүткүлүүн үндезинииге коммунистерин болгаш ниитилелдиң бүгү депшилелиг күштериниң сырый каттыжыышкынынга бараан болзуп дээш силерниң-биле каза бүгү-ле боллунар чүүлдерни кылырыга белеп бис.

Конституциягa, ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларынга үүшкүүр хөлелбишаан, бистер эрге-хоойлуг күүдиеин, хей укладтыг экономиканы тургузары, бистиң улус чүртүвүстүң бүгү улустарының культураның чечектелиишкинин дээш силерниг-биле каза демисежир бис.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары.

ҮЕНИҢ, АРЫН-НҮҮРНҮҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

● РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинде ●

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында өлген совет кижилериниң турасказылының минута дургузунда сактыышкын ёзулалын Россияның коммунистериниң төлээлекчилери РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң эртенги хуралының эгезинде кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга кандидатураларны чугаалажып көөрүн уламчылаарын хуралды даргалаан **М. С. Горбачев** санаддаан.

Кандидатарның бирээзи — Армениянын Компартиязының ТК-зының ийиги секретары **О. И. Лобовка** сөс берген. Бодунуң допчу намдарын ол чугаалаан: орус националдыг, 1937 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, күш-ажыл стажы 30 чыл, тускай эртеми үлегерлүү болгаш хамааты тудугунун инженери, ол эртеминиң аайы-биле 18 чыл дургузунда ажылдаан, совет ажылга — 4 чыл, партия ажылынга — 8 чыл болган. Кандидатуразы депшиттирген сөөлүнде үе кыска болган үжурунда политиктиг платформазын белеткеп четтикпээн, ынчангаш кол айтырыглырга хамаарыштыр бодунуң туружун илергейлеп, делегаттарның айтырыгларынга харыылаан.

«СЭКП-де Демократтыг платформа» деп шимчээшкинниң эгелекчилериниң бирээзи — Москва чурттуг 34 харлыг төөгү эртемдени, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга кандидатарның бирээзи **В. Н. Лысенкога** сөс берген. Ол бодунуң программазын тайылбырлаан. Эрге-чагырга дугайында декретти мынаавайн, РСФСР-ниң Компартиязы бодунуң өнүгзүнүң элээн хей кезиин чонга дамчыдып бээр ужурлуг деп, ол медеглээн. Оон бодалын ёзугаар алырга, күрүне албан черлерин, армияны, Иштики херектер министерствозун, Күрүненин айыыл чок чорук комитедин политикадан болгаш идеологиядан дашкаар болдурар. РСФСР-ниң Президентизинин сонгулдаларыбиле чергелештир хей партиялыг үндезинге парламент сонгулдаларын хуусаа бетинде эрттирерин ол санаддаан. Чурттуң коммунистеринге СЭКП ТК-ның ажык чагаазын В. Н. Лысенко шүгүмчүлээн.

Депшиттирген кандидаттарның бирээзи — Ленинград чурттуг ажылчын краиовщик **Н. А. Половодов** сөс алгаш, бодунуң дугайында допчулап чугаалаан: 1952 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг. Делегаттарның хей санныг айтырыгларынга харыылаан.

Кандидатураларны чугаалажып көөрү оон дараазында эгелээн. Делегаттар **И. Г. Антонов, Н. В. Тихомиров, Ю. И. Демченко, В. А. Тюлькин, А. Н. Бурканов, В. И. Брагин, А. А. Затворницкий, В. И. Стржельчик, Г. К. Ашин, М. Т. Кабельникова** болгаш өскелер-даа санал бергеш, чамдык кандидатураларны деткээн, өскелерин хүлээвээн. «Чугаалап турар кижиниң ажыл-ижи оон сөзүнден үнелиг» деп калмык улустуң үлегер чугаазын делегат **Д. Н. Кугультинов** ажыглавышаан, бадылаашкын үезинде үениң, арын-нүүрүңүң негелдезин удуртулга болдурарыиче делегаттарны кыйгырган.

Санал-оналдар доозулган сөөлүнде чажыт бадылаашкынның бюллетеньнеринге дараазында кандидатураларны киирер дээш съездиниң делегаттары бадылаан: В. А. Купшов, А. Г. Мельников, О. С. Шенин, И. К. Полозков, О. И. Лобов, В. Н. Лысенко, Н. А. Половодов. Оон дараазында съездиниң саналга комиссиязын сонгаан.

Съездиниң кежээки хуралын даргалаан **М. С. Горбачев** санал киирип, Контроль комиссиязының даргазын СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң сөөлүнде РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинин ийиги үе-чадазында сонгуур дугайында сүмелээн. Чүге дээрге штаттар болгаш бюджет ам-даа бадылаттынмаан. Ол айтырыг бүрүн шиитпирлеттинмээн болгаш ону сөөлүредир чугаалажып көөрүн делегаттар дугурушкан.

Съездиниң редакция комиссиязының кылган ажылының дугайында илеткээри-биле оон даргазы **Ю. А. Прокофьевке** сөс берген. В. И. Ленинниң ат-алдарын болгаш төлеп-мөзүлүг чоруун камгалаарыиче угланган тускай резолюцияны хүлээп алыр дугайында Ульяновскиниң болгашеске-даа чамдык черлерниң делегациялары саналдааның ол дыннаткан.

Ук саналга хамаарыштыр **М. С. Горбачев** тайылбыр кылган. В. И. Ленин дээрге өндүрчаагай бедик, шылгараан угаанныг политиктиң, стратегтиң, революсчуунуң чаагай талазы-биле чажыт бадылаашкынынарның түнелдерин номчуп дыннаткан. Съездиниң делегаттарының ниити саны — 2768, сонгулда бюллетеньнерин алганнар — 2654. Чажыт бадылаашкын хааржактарын ажыткаш, санап көөрге, 2633 бюллетень бар болган, 12 бюллетень күш чок.

Сонгударынга эргежок чүгула бадылаашкыннарны чангыс-даа кандидат албаан. Ынчангаш эң хей бадылаашкынларны алган кандидаттар талазы-биле дагын бадылаашкынарны кылырын делегаттар шиитпирлээн. Эң хей бадылаашкыннарны алганнар: И. К. Полозков (ону дээш бадылаашны — 1017, удур—1616), О. И. Лобов (ону дээш —848, удур—1785). Дагын бадылаашкынарны июнь 22-де чоруткан болгаш түнелдерин июнь 23-те чарлаарын съезд шиитпирдээн.

Бюллетеньнерни белеткеп турар үеде «Янзы-бүрү» айтырыглар талазы-биле шериг кезээниң командири **Ю. Ф. Караваев**, делегаттар **Ю. А. Зуев, А. И. Саушкин, И. Г. Чернов, Л. И. Лычева, Ю. И. Шапов** санал бергеннер.

• • •

Июнь 23-те съезд ажылын үргүлүүлээн.

Съездиниң киржикчилери Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың чевээнге барып чораан болгаш чечектерни аппарып салган.

(СЭТА).

Чугула шиитпирлер хүлээп алынган

● РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде ●

Съезд июнь 22-де дүштекиниң 12 шакта Кремльдиң Улуг ордузунга бодунуң ажылын уламчылаан. Бо чылдың дүжүдүн ажаан алырынга армия 30 муң автомобильдиң бүрүн чолаачы составы-биле кады үндүрүп бээр деп, Чепсектиг Күштериниң төлээлекчилери-депутаттарның дыннаткаанын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң чанынга республиканың дээди экономика чөвүлелиниң тургузар деп шиитпирии хүлээп алган. Оон составынга чүгле теоретиктер эвес, практиктер база кирер үжурлуг деп депутаттар саналдаан. Дээди экономика чөвүлелиниң составын тодарадырын болгаш оон ажыл-чорудулгазының дүрүмүн бадыларын съезд республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дааскан.

Радиоактивтиг артыышкынарны болгаш ажыглаттынган ядролуг материалдарны узуткаар талазы-биле күрүне программазын ажылдап кылыр база радиоэкологтуг байдалды экижидер талазы-биле күрүне программазын ажылдап кылыр дугайында айтырыгны шиитпирлээри белеп эвес болган. Ол талазы-биле депутаттар чамдык чугула эдилгелерни кылган. Радиоактивтиг артыышкынарны болгаш ажыглаттынган ядролуг материалдарны үр үезе шыгжаар база хөмөр, республика девискээринде турар бүгү дериг-херекселдерни, тудугларны хынаар дугайында съезд хүлээп алган болгаш ук хыналданы чорударын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиге дааскан. Атомнуг энергетиканың чаа күрүне программазын хүлээп алырынга чедир оон чаа объектилериниң тудуун эгелеп болбас деп санаан. Ол ышкаш келир чылдың январьдан эгелээп өске республикалардан болгаш чурттаралардан радиоактивтиг артыышкынарны РСФСР-ниң девискээриге кээп хөмөрин болдурбас дугайында саналды белеткээрин иазакка дааскан.

Колхозтарның, совхозтарның болгаш агроүлетпүр комплекизиниң өске-даа бүзүрүлгелериниң ССРЭ банкыларындан алган акша өрелерин күш чок кылыр үндүр бижириниң дугайында айтырыг РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизинге кашдаа удаа көдүрүлүп турган. Ынчангаш ону тускай чугаалажып көөрүнүң үези келген. Ол талазы-биле депутат **Б. М. Исаевтиң** дыннатканы болза, докгаалдың төлевилелин ёзугаар үндүр бижир ужурлуг, аграржыларның Россияга өрелериниң ниити түнү 70 миллиард рубль ажып турар. Съезд ук өрелерни колхозтардан, совхозтардан, агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниден үндүр бижир деп докгаалды хүлээп алган.

Оон соонда депутат **В. Киселевка** сөс берген. Ол Кузбасс шахтёрларының съездиге кыйгырыын номчаан. РСФСР-ниң экономиктиг байдалын чонның амыдырал деңнелин кудулаттайн тургаш, ийи чыл иштинде экижидериниң үндезии хемчеглерин алырын ук кыйгырыгда негеп турар. Ийи чыл эрткен соонда чонның амыдырал деңнели чайгылыш чок экижил эгелээр ужурлуг. Бир эвес ындыг хемчег алдынмас болза, Россияның Дээди Совединиг болгаш газаанга чон бүзүрел көргүспес апаар деп, ук документиде чугаалап турар.

РСФСР-ниң девискээринде организацияларны эргелеп башкарарының чүрүмүн ацтылаарының дугайында докгаал съездиниң хүлээп алганы сөөлгү документ болган. Ук докгаал тускай догуннаашкын дугайында съездиниң моон мурнунда хүлээп алган декларациязының чүүлдериң хөгжүтпүшаан, республиканың башкарылга талазы-биле бүрүн эргелерин толарадып турар. Республиканың девискээринде организацияларны, будүрүлгелерни болгаш албан черлерин дорт башкарар эргелиг эвилел ведомстволарының саның кызырып турар. Оларны ынчаар дорт башкарар эргени чүгле ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга, ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединге, оруктун, харылзаанын, энергетиканың, оон ниттинде атомнуг энергетиканың, хамаагы ужар чүүлдүн болгаш далай флозумун эвилел министерстволарынга артырган.

Съезд РСФСР-ниң Айыыл чок чорук комитедин, кааилы албан черни болгаш республиканың банк системазын тургузар дугайында айтырыгны көөрүн Россияның Дээди Совединге дааскан. Оон-биле кергелештир Россияның чазаа ден эргелиг үндезинге бүгү эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг, садыг болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле керээлерни чарар ужурлуг.

— Съездиниң хүн айтырыгларын чугаалажып көөрү доозулган. Түнел сёстү РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Б. Н. Ельцин** чугаалаач. Бо съезд бистиң кижи бүрүзүнүң, бүгү сонгукчуларның, бүгү россия чонның угаан-бодалынга болур-чогуур исти арттырды. Мындыг съезд Россияның төөгүзүнге турбаан дээрзинге депутаттар чөпшээрежир боор. Съездиниң мурнуу чарыында-даа, оон чоруп турган үезинде-даа Россияның улустарының тыныжы, оларның эрес-дидим хөделир, чогуур дүнелдерни чедип алыр дээн хүзел-чүткүлү билдинип турган. Канчаар-даа аажок улуг, калбак делгем Россия оттуп эгелээн дээрзин бистер шупту-биле чугаалавыс. Бистиң бо съездивиске янзы-бүрү политиктиг агымнар, идейлиг угланыышкыннар, бөлүктер боттарының туруштарын эде тургустунуушкун чылдарының бүгү дургузунда бир дугаар көргүзүп чугааладылар. Янзы-бүрү туруштуг, партийжи-даа, партийжи эвесдаа депутаттар, шажын-чүдулге ажылдакчыларының-даа боттарының бодалдарын ажыбыле чугаалап турдулар. Ботботтарының туруштарын өөренип көөрү, ол талазы-биле чогуур дугуржудганы чедип алыры эргежок чугула-дыр дээрзин бис шупгувус эки билдивис. Аппаратның тура-соруун барымдаалавааи. Ёзулуг компромисс чокка херек бүтпес дээрзин база эки билдивис. Янзы-бүрү туруштарны таарыштырар чөпшээрежилге комиссиязы база тургустунду. Кандидатураларны идип үндүрерде альтернативтиг принципти ажыглап турдувус. Нииттизиниле чугаалвар болза, ботботтарының туружун хүлээп көрүксевес, удурланыксаар аяины ажып эртериң орал-дажып турдувус. Бир эвес ботботтарывысты дыннажыр болзувусса, кандыг-даа чөрүлдээлиг байдалды, кандыг-даа берге айтырыгны шиитпирлеп болурунуң аргазы бар-дыр дээрзин съезд көргүстү. Бистиң аравыста кандыг-даа ангы-ангы чүүлдер бар болзажок, бисте эң-не ниити чүүл база бар, ол болза Россия күрүнезиниң улустарының эргеажыктары боол турар. Ёзулуг ылап күштүг, шын политика чүгле оон төрүттүнүп болур. Чүгле ындыг хайнышкынышкыныг, чогаадыкчы ажыл-иштин ёзузунга политиктиг чырышкын, ажыдышкын төрүттүнер.

Ам-даа дыка хей чүүлдерге өөренири эргежок чугула-дыр дээрзин съезд база көргүстү. Чамдыкта бот-боттарывысты туттунуп билбезивис болгаш политиктиг культуравыстың чавызы-даа илереп турду. Депутат этиказының нормаларын ам-даа шингээдип албаандыр бис. Чамдыкта сагышсеткиливистин хайнышкышкынынга-даа бүрүнү-биле алдын турдувус. Бистер шупту ёзулуг цивилизастыг политиктиг башгайы базыны кылдывыс. Боттарывыстың политиктиг мергежилливисти бедидер дээш бүгү аргаларны ажыглаар ужурлуг бис.

Республиканың эрге-чагыргазының чаа органнарын съездиге хевирлеп тургустувус, олар ажылдап эгелээнер. Россия политиктериниң чаа чайынианчак төлөөлекчилери база илереп үнду. Олар бистиң национал чоргаараалывыс болур. Россияның садым-чолун шиитпирлээр эргени биске тывысканын чангыс-даа минутада утпас ужурлуг бис деп, оратор чугаазын доозкан.

Оон соонда съездиин хагданган деп чарлаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээн хүнүнүң келгенибиле холбаштыр съездиниң киржикчилери Кремль ханазының чанында Билдинмес солдаттың хөөрүнге венок салганнар.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БИРГИ СЪЕЗДИЗИНГЕ

Хүндүлүг улус депутаттары!

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттары бистер Россия Федерациязының улус депутаттарының бирги Съездизинин киржикчилеринге байыр чедирип, Россияның салым-чолу дээш силерниң ханы сагыш нованашкынынарга каттыжып тур бис. Бистин дем каттыштырар кол хөделиишкиннеривис эң-не чугула чүүлү болза чонның эрге-ажыы, оон чаагай чоруу болгаш угаан-бодал талазы-биле чөптүг, суверенитедин быжыглаар талазы-биле силерниң күжениишкиннериңер, республиканы кризистен кыска хуусаала үштуруиче үндезин чаартылгаларны боттандырарынче, ажылчы чонның эрге-ажыктары дээш туржун турар хей-ниитиянин шимчээшкиннериин сырый каттыштырарынче чүткүлүнерни деткип тур бис. Советтерниң бүрүн эрге-чагыргазын бадыткаар, хообйлу-дүрүмнү болгаш эрге-чүрүмнү быжыглаар талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге политиктиг деткимчени көргүзеринге белеиин бистин съездивис. Россия коммунистериниң партиязының үдуртукчу органнары илергейлеп тур.

Ниитилелдиң депшилелиг бүгү күштериниң хамаары чөпшээрежилгези дээш, гуманизм болгаш демократия, социализм дээш, бистиң Ада-чурттувустуң катап тургузары дээш демократтыгдың хөделдир дугайында саналды Россия коммунистериниң съездизи киирип, республикага болгаш чуртка бо берге үеде улус депутаттарының Съездизин кыйгырып тур!

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи

● Бистиң тускай корреспондентивис дыңнадып тур ●

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ТУРУЖУ-БИЛЕ

МОСКВА. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегаттары РКП-ни тургузарының айтырыын бүгү талалыг ханы аналиэтеп чугаалашкан.

Бистин республиканың партия организацииязынан сонгуткан делегаттар съездиниң ажылында база киржип тураралар, СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле чапсар үезинде ужурашкаш, оон дараазында айтырыгларны салдым:

— РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи РКП-ни тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган болгай. Съездиниң канчаар үнелеп турарынар дугайында «Шын» солунчуң номчукчуларына таныштырып көрүнерем, Григорий Чоодуевич.

— Шынап-ла, бо болза бүгү партияның, чурттуң база РСФСР-ниң амыдыралында улуг политиктиг болуушкун болуп турар. Ону Тургузукчу съезд-даа, чурттуң коммунистери-даа ынчаар үнелээн. Бодум хүүмда база ынчаар билип тур мен. Чүге дээрге бистиң чуртувус, оон Компартиязы берге байдалда туруп турары билдингир: чурт шынгы экономиктиг кризиске таварышкан, СЭКП-ниң иштинде янзы-бүрү платформалар, агымнар бар болу берген. Шак мындыг берге байдалдан канчап үнерил эде тургустунуушкунуун бүгү күжениишкиннерин, салдынган сорулгаларын күүселириче канчаар мөөнээрил деп чугула айтырыг съездиниң делегаттарының мурнунда салдынган.

65 чыл иштинде Россияның тускай партиязы чок турган. Оон өске эвилелдешкен республикаларда коммунистиг партиялар барын билир бис. Ынчап кээрге Россия элээн кыстырган турган. Ынчангаш ам РКП-ниң тургустунганы федерацияның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедирииге, экономикага бергелерни кыска үеде ажып эртериигe улуг идиглиг болуру билдингир.

РКП — СЭКП-ниң чардымас кезээ болур, оон Программазы болгаш Уставынга дүүштүр ажылын чорудар. РКПниң Төп Комитеди чаа ёзу-биле, чаа күш-биле ажылдаар деп чүвө хөйге билдингир. Ол ССРЭ-де эң улуг партия, оон шиитпирлээр айтырыглары хөй, сорулгалары улуг. Бирги ээлчеге партияның чангыс эвин быжыглаар, оон ат-алларын, ролюн, коммунистериң авангардчы ролюн көдүрер, ажылчы чонның амыдырал деңнелин бедидер, оларны социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрииче мөөнээр, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдуруур, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселяди шынгыы күштелдирер. Ону кымнар кылырыл дээрге-ле бистер, коммунистер, партия организацияларыбыл болур. Ындыг болганда коммунист бүрүзүнүң, партия эге организациязының харыысалгазы кажангызындан-даа артык беднир, негелде күштелир.

— Бо Тургузукчу съездиге бистиң республикадан дөрт делегат бар болгай. Оларның съездиниң ажылынга канчаар киржип турарын чугаалап көрүнерем.

— Тываның делегаттары съездиниң ажылында идепкейлиг киржип турар. Бодум редакция комиссиязының ажылында киржип тур мен. Ажыл улуг хемчээлдиг, харыысалгалыг, күч-ажыл нелгээр. Чамдыкта дүнеижиин 12 шакка чедир ажылдап тур бис. Чүге дээрге документилерни съездиниң эртенги хуралынче киирер болгай. Ынчангаш дааскан ажылды ак сеткилдиг күүседир дээш, комиссия кежигүннери боттарывыстан хамаарыжыр чүүлдерни кылып тур бис.

— Айтырыгларга харылаан бергеннер дээш четтирдим, Григорий Чоодуевич. Съездиге чедимишкиннииг киржиринерни күзедим.

• • •

Ийи талазында, партияның ажыл-чорудулгазын эде тургузар, шуут чаартыр дээн моон сонгааргы сорулгаларының дугайында хөй чүүлдерни мында чугаалап турар, ону билип алдывыс. Ол чорук бистиң партижи, хей-ниитичи ажылхереэвиске, ажылды чедиишкиниг шиитпирлээрииге идиг болур ужурлуг.

Үште, бис мында чүгле дылдаар эрге чок боордан башка, съездиниң документилерни чугаалажырынга хамаарыштыр саналдарывысты база киирип тур бис.

РСФСР-ниң Компартиязын тургусканынга хамаарыштыр бодалым чүл дээрге, оон ролю канчаар-даа ажжок улуг. Оон шиитпирлерин күүседириниң бирги одуруунга бистер, коммунистер йоруур ужурлуг бис. Мен бодум коммунист кижи болганымда, партияның чангыс эвин быжыглаары дээш ак сеткилдиг ажылдаар мен. Ам моон сонгаар партия эге организацияларының ролю дыка бедиир апаар. Орта база салыышкынны киирер мен.

Бистиринг, съездеге чалаткан тараачыннарның болгаш ажылчыннарның төлөөлекчилериниң, дилээвис ёзугаар М. С. Горбачев бисти хүлээп алды. Ол бистиң ажыл-херээвисти, сагыш-сеткилдиг сонуургады. Партияның база чүртүүн амгы берге байдалдан үнер талазы-биле бистериң санал-оналыывысты дыннады, сүмелештир. Рынок экономиказынче шилчиринин айтырыынга база доктаады. Ол-ла ужуражылга үезинде кризистен үнерде ажылчыннарның база тараачыннарының ролю кандыг болуруи тодаразыл чугаалады. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, ол ужуражылга кайы-даа талага солун болгаш ажыктыг болду деп, бодум ынчаар санадым яйын...

Россияның коммунистериниң Тургузукчу съездизи дыка солун эртип тур. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга Иван Кузьмич Полозков бадылаашкынынарның хей нуруузун алгаш сонгутту.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

ХӨЙНҮҢ ДЕТКИМЧЕЗИ

Бо чылын бригада өшкүден анай база дүк-даа алыр талазы-биле планныг сорулгаларын бүрүн күүсетти. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Тоолайлыгда өшкү бригадазында, район төвүнден ырак, эң-не кадыр-берт сын ажылдыр, кашпалда чурттап турар улус бис, 16 кодан бар. Малчыннарның аразындан шыдамыктар-даа бар, шала шүшпен, холу салдынчактар-даа бар-ла. Мурнунда анай алыр талазы-биле көргүзүүвүс четпес турду, шүгүмчүлеткен-даа бис. Ыянчыг, чованчыг чорду.

Бистиң өшкүлеривис март айның төнчүзүнден майның 10-га чедир төрүптер. А кыргылда май 15-тен 25-ке чедер. Ынчангаш чартык чылдың түнелии май 25-те үнүрүп кааптывыс, анаа канчаар ажылдаанывысты чугаалажып, чайлаглаашкынны канчаар эрттиреринден сүмележип, дугуруштувус.

Малчыныың чедишкинин хөй-ле түүлдерден хамааржыр. Ынчалза-даа малдың өзүлдези, каражазы-даа малчынның бодунда деп чугаалажыр бис. Планныг даалгаларны күүсеткенивисте сакманчыларның, кыргыкчыларның база удуртукчуларывыстың, специалистеривистиң-даа киирген салышкыны бар. Сезоннуг ажыл үезинде дирекция дузалап тур. Ол дуза бистерии сорук киирер-дир. Сакманчылар Болуш Сааяны, Чымба-Лама Кан-оолду, Сайлыкмаа Хомушкуну, Римма Даданы, Мөнгүн-оол Донгакты, Чечена Ооржакты чоргаарал-биле адаар бис. Боларның чамдыктары дуржулгалыг дузалакчыларывыс-тыр, чанчыгып каан, а чамдык аныяктар дээрге, көредип чугаалаарга, өшкү безин көрбээн деп болур улус, ол хиреле-ле малчыннар-биле дугуржуп, сүмележип, олардан өөренип, айтыртының тургаш, анайны ыдып-тудар талазы-биле дыка кызымак чорууп көргүстүлер.

Сакманчылаан соонда, кашпа хонук дыштангаш, катап-ла суурдан биске «командировкалап» чедип келгеш, өшкү кыргыыр дузалакчыларывыс база бар. Кыргылда пунктузунга шупту 12 хачы ажылдаар. Электри-биле өшкү кыргып деп чүве харыысалгалыг, берге. Анаа түгле өөренген, эптиг кижи ажылдап болур. Эпчок болур болза кижиниң бодунга, өшкүге-даа айыылдыг, бертинии боор. Ол-ла бүгүнү пунктуга дежурный хүлээлгем эрттирип тургаш, бодум караам-биле көрдүм. Кыргыкчыларывыс ажылдың кадыынга чалынмас, холларының сиирлери «кыппыже» кырлай берген, дери төктү берген, арыннарында шинтпирлиг көрүш биле хүлүмзүрүг холушкан, мотор даажы биле ырыны «согажалап» ажылдаар кыргыкчыларны көргеш, кээрген-даа, чоргаарланып-даа турар чордум.

Биске чылдык-на кээр Мандараа Далар-оол бар-дыр. Ол бо чылын 637 килограмм дүктү кыргып берди. Ол ышкаш Кан-оол Чымба-Лама 570, Тырыкы Сайын-Маадыр 390, шеригден чаа халашкан Орлан Лама 433, Саая Чеченоол 268 килограммны кыргыды.

Ынчангаш эш-өөрүң дузазы-биле он хонукта хамык өшкүнү кыргааш, оон 4 тонна 288 килограмм дүктү алдывыс, планны бүрүн күүсеттивис. О. Кара-оолдуң өг-бүлези кодан өшкүзүн боттарыла кыргааш, мактатты.

Кыргылда арай төнгелек турда, районуң Культура бажыңының чанында «Менги» агиткультбригаланып бот-тывынгыр артистери кыргыкчыларга солуп концертти * бараалгадырга, шылаанарның холу дыңзып, улам сорук киргеннер. Ол ышкаш киноиу ийи катап көрдүвүс. Ол дээрге дуржулгалыг киномеханик Очур-оол Оолактың ачызы. Сезон үезинде биске шак ындыг улуг дузаны чедирген дузалакчыларывыска өөрүп четтиргенивисти сеткилдин ханызындан илереттивис. Ам чайлаглап үнүптүвүс.

Бисте хамык-ла чүве эки деп база мактанып аргавыс чок. Бригадиривис Д. Сарыг-оол чоокта чаа киргеи кижи бо. Ажылды эки билбейн тур. Мындыг таварылгада чон-биле сүмележир-ле болгай. Солуттунмас башкы, сүмелекчи ол-дур. Кыргыкчылар-биле харылзаазы кошкак болду. Малывыс эмчизи Д. Дайынчы пунктуга шуут келбеди. Малмаган бертине берзе, мал эмчизинин киржилгези, дузазы ыяап-ла херек болгай. Ол ышкаш өшкү кадарчыларының чамдыктары чайывыс чок деп сылдаглаваш, кыргылдага база эки-ле киришпейн бардывыс.

Шупту денге хөделир болза эки-ле чүве-дир ийи. Тус-тузунда, дугул мыйызында дээш олурарга кайыын боорлаан.

Зоя АКААЖЫК.
Мөнгүн-Тайга район.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур

ПАРТИЯНЫҢ КҮЖҮНГЕ БҮЗҮРЕП ТУРАР

Бистиң республиканың коммунистери болгаш ажылчы чону партияның XXVIII съездизинге СЭКП Төп Комитединиң Платформазын болгаш партия Уставының төлевилелин бүрүү талалыг чугаалажып, партияның ролюн, ат-алдарын көдүрерде, чүртту берге байдалдан үштүп алырда чүнү кылырын тодаралып, социал-экономиктиг айтырыгларны чедишкинниг шинтпирлээрэ дээш ажылдап тураралар болгай. Бо талазы-биле Сүт-Хөл районнуң партия организациязы чүнү кылып турарын допчузу-биле чугаалап бээрин СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. КАРА-САЛДАН дилээн мен.

— СЭКП-ниң элчелиг съездизи дээрге партияның болгаш чүрттүн амыдыралынга улуг болуушкун. Ынчангаш оңу ажыл-агый, культура тургузуушкунуңуң талазы-биле чедишкинниг үткүүру күшажылчы коллектив болгаш коммунист, кежигүн эвес-даа кижи бүрүзү хүлээлгези кылдыр санап турар болгай. Партияның XXVIII съездизинге белеткел ажылдары районда калбаа-биле чоруп турар. Партбомнарга, партия эге организацияларынга шуут дөрт айтышкын бербейн, партияның элчелиг съездизинге төлептиг ужуражыры-биле чүнү кылырының сүмелерин райком берген. Олар орта үндезилээш, боттарының бот-идепкейи-биле партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш, мал, чер, тудуг, садыг, эмнелге, улус өөредилге, культура, спорт ажылын хөгжүдерде, социал айтырыгларны чедишкинниг шинтпирлээрде кылыр ажылдарының план-хемчеглерин тодаргайы-биле ажылдап кылгаш, бадылаан, ону амыдыралга боттандырар дээш ажылдап тураралар.

Партияның ролю, ат-алдары кудулаан деп санап турар ийи-чангыс коммунистер безин илерээн, оларның иштинде ооке партияга кирер күзелдиглер бар. Ындыг болганда СЭКП райкому, парткомнар партияның ат-алдарын көдүрери-биле партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидерийнге угланган хемчеглерни күштелдирген. Партия хураалдарынга чугаалажыр айтырыгларны шын шилип алырынче, хураалдарга белеткелди экижидеринче, шинтпирлер күүселдезин чедип алырынче, партияның иштики ажыл-херээн корум-чурумнуг болдурарынче, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидериниче, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр удуртулганын политиктиг аргаларын шингээдип алырынче угланган ажылды съездиге белеткел үезинде чорудуп турар. СЭКП райкомунуң ажылдакчыларын партия эге организацияларында быжыглаан, ынчангаш олар хүн бүрү практиктиг дузаны чедирип, партийжи-организастыг, идеологтуг ажылдарны үеним негелдезинге дүүштүр өөе тургузар, экижидер дээш хемчеглерни ап турар.

Районнуң улус ажыл-агыйының бүгү адырларында, Советтерде болгаш ооке-даа удуртур ажылдарда коммунистер эвээш эвес. Партияның ат-алдарын, ролюн бедидерп, районнуң социал-экономиктиг, кижизидилге болгаш ооке-даа айтырыгларын чедишкинниг шинтпирлээрп олардан улуубиле хамааржыр деп райком, партия эге организациялары санап турар. Ындыг болганда партия кежигүнүң эштериниң бот-харыысалгазын, башкарыкчы ролюн, бот-идепкейин бедидер дээш ажылдап турар бис. Коммунист удуртукчуларның, коммунистерниң эде тургустунуушкунга хүүда киирип турар салыышкынының, даандыргая ажыл-херекти, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын пленумнарга, бюроларга, хураалдарга дыннаарын, характеристикаларын бадылаарын көвүдеткен. Ол болза партийжилериниң ажыл-ижинге, хөй-нийтиниң херээнге хамаарылгазын дыка өскерткен, бот-идепкейи өскен. Бо ажылды моон соңгаар-даа идепкейжилерии, сайзырангайжыдарын көрүп турар бис. Чүге дээрге коммунистер мурнуку одуругга чоруур, олар ажыл-ишке, амыдыралга үлегер-чижээн көргүзер, эде тургустунуушкунун херээнге төлептиг салыышкынын киирер үжурлуг болгай.

— Бодунуң ажыл-чорудулгазын идепкейжидер, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш ажылдап турар партия организацияларындан адап көрүнерем.

— Районнуң совхозтарда парткомнарынга, күш-ажылчы коллективтерде партия эге организацияларынга барып, ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, доктаамал харылзаалыг ажылдап турар мен. Сөөлгү үеле олар ажылын идепкейжидип, дайынчы арга-шинээзин, коммунистериниң башкарыкчы ролюн бедидер, партияның чангыс эвин быжыглаар дээш шудургу ажылдап тураалар. Партияның ат-алдары кудулаан деп ийи-чангыс улустар шүгүмчүлеп турар-даа болза, районда партиядан эки тура-биле үнеген коммунистер бо хүнге чедир чок. Ол дээрге партия организацияларының партияның ат-алдарын, ролюн бедидер, чангыс эвин быжыглаар дээш чорудуп турар ажылының түнелии кылдыр санаар херек. «Октябрь 30 чылы», «Ишкин» совхозтарда парткомнар, райониуң хереглекчилер нинтилелинде, сентелге-тудуг участогунда партия эге организациялары (секретарьлары Минчимаа Куулар, Чалам-оол Түлүш, Екатерина Ондар, Анатолий Сарыглар), «Алдан-Маадыр» совхозта Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл хойжу бригадаларда партия бөлүктерии (организакчылары Өткекоол Монгуш, Дайыза Онлар) партияның XXVIII съездизин төлептиг үткүүру-биле партийжи-организастыг, идеологтуг ажылында четпестерни эдериии, оларны экижидериинии хемчеглерин ап турарыилан СЭКП ТК-ның партияның съездизиигe Платформазының, партияның Уставының төлевилеллерии чугаалажырына коммунистер эн-не идепкейлиг киржип, партияның ролюн көдүрерде, социал-экономиктиг айтырыгларны шинтпирлээрде чүнү кылырының талазы-биле тодаргай саналдарын киирген. Чүве чугаалааннар партияның күжүнге долузу-биле бүзүрел, ол чүртка удуртукчу, башкарыкчы партия болуп артарын айыткаш, оон ат-алдарын көдүрер, быжыглаар дээш шудургу ажылдаарынче эш-өөрүң кыйгырган. Партия эге организацияларының ролюн көдүрер дээнии чүүлдүгзүнүн деткээш, оон ажылын үндезинии-биле экижидеринче киче эвээгейии угландырган. СЭКП-ниң Уставының төлевилелиигe негелделерни база киирген. Партия кежигүнүнге эн-не төлептиглерни хүлээп алырын, кандидат стажын хевээр арттырарын, коммунист кижиден даандырган ажыл-херек дээш негелдени күштелдирерии болгаш ооке-даа саналдарны кииргеннер. Оон-биле чергелештиктүстүнде алаан партия комитеттери, партия эге организациялары, партбөлүктер партияның ажыл-чорудулгазын эде тургузарынче киче эвээгейии салбышаан, планныг онаалдаларны күүседиринче, кижилериин ажылдаарынга, чүрттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салып тураалар.

— Мөнге Дииимеевич, бир-түз. социал айтырыглар дугайында чугаа эгелээн үүве болганда кайы совхозта бо чугула херекти алээп чедишкинниг шинтпирлеп турарыл?

— Районнуң партия организациязының хүн бүрү сагыш салып турар айтырыы бо үүве. Бо талазы-биле чоокку үеде кылыр ажылдарның планын кылган. (Ону чараштыр бижээш бирги секретарьның кабинединде азып каан чорду). Кылынган ажылдар бар-даа болза кылыр чүүлдерии саны хөй. Сөөлгү чылдарда Сүт-Хөл суур шапкыны-биле сайзыран турар. Мында автостанция, почта салбыры, чунар-бажың, хеп чуур комбинат, пекарня, столовая, бензин кудар станция болгаш ооке-даа объектилер ажыглалда киргеи. Чүрттелга бажыңнарын тудар талазы-биле планныг онаалдаларын күүседиря-биле партия, совет, ажыл-агый органнары дээштиг хемчеглерни ап турарындан беш чылдың даалгаларын ажыр боттандырарының аргалары бисте бар. Совхозтар чүрттелга тудуунун дөрт чыл планын күүсеткен. Социал айтырыгларны шинтпирлээр дээш «Сүт-Хөл», Карл Маркс аттыг совхозтарның парткомнары, дирекциялары болгаш ооке-даа хөй-нийтии организациялары чогумчалыг хемчеглерни ап келген. Карл Маркс аттыг совхоз чүрттелга бажыңнарын тударынче, малчыннар коданнарын электрижидеринче сагыш салып, ажыл-ижии боттарыла кайыын-даа айтышкын чокка кылып алырын дугурушкан турган. Ындыг турбуже, часкы ховү ажылдарының, хөй кыргылдазының кампанияларынга чамдык совхозтар белен эвес ужурашкан. «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» совхозтарның чамдык кыргылда пунктулары септеттинмээн болган.

Бистиң районнуң коммунистериниң партийжи туружу быжыг, кижи бүрүзү-ле партияның чангыс эвин быжыглаар, оон ат-алдарын, ролюн бедидер дээш ажылдаарын хүлээнип турарлар.

— Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдалары канчаар күүсеттиниp турарыл, Мөнге Дииимеевич? Районнуң партия организациязының мурнунда кандыг сорулгалар салдыиып турарыл?

— Партия, совет, ажылагый органнары районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планныг онаалдаларын күүседир дээш хүн бүрү ажылдап, ажыл-ишчилерни бердинген онаалдаларны күүседиринче мобилизастап, күштүг курлавырларны, аргаларны ынаар мөөнеп турар. Оон ачызында районнуң ажыл-агый, культура тургузуушкунунда, чонуң амыдырал хандырылгазында биче эвес чедишкин бар. Бо чылдың бирги чартыныың даалгаларын күүсеткеш, съездии төлептиг үткүүрүн районнуң коммунистери, ажыл-ишчилери хүлээнген, сөглээн сөзүн олар эдлеп шыдаап. Ылангыя районнуң хереглекчилер ниитилели, «Алдан-Маадыр» совхоз бирги кварталда эки көргүзүглерлиг болган.

Ындыг-даа болза бистиң социал-экономиктиг хөгжүлдевис дүрген хөгжүвейн турарын ажыы-биле чугаалаар херек. Мал, чер ажылы хожудан турар. Чоокта чаа районнуң партия-ажыл-агый активинин хуралы болуп эрткен, анаа районда партийжи удуртулганын, идеология ажылының байдалын, эде тургустунуушкунуиу канчаар чорун турарын анализтеп чугаадашкан чүве. Ниитизи-биле районда ажыл-иштин байдалы шоолуг эвес деп анаа демделгээн. Чаа соңгуткан Советтер, оон депутаттары ажылжинче ам-даа ханылап киргээн. Чон-биле ажыл кошкак, мланның оларга партияның, күрүненин чорудуп турар экономика талазы-биле реформаларының, рынок экономиказының дугайында тайылбыр ажылы четпес. Ону барымдаалааш ег-бүле бүрүзүнге киирер, кижилернии сагыш-сеткилин, бодалын өөренип көөрүн партия райкому шинтпирлээш, сөөлгү үеле Бора-Тайга, Кызыл-Тайга суурларга барып, ажылчы чонбиле ужуражылгаларны кылган, тайылбыр ажылын чорукан, ону моон соңгаар уламчылаар.

Ажыл-агыйларда сандаргай чорукгар бары илерээн. Совхозтарга, бригадаларга бот-башкарын ажылдаарын сүмелээн, ажыл-ижин боттары кайыын-даа айтышкын чокка кылып алырын дугурушкан турган. Ындыг турбуже, часкы ховү ажылдарының, хөй кыргылдазының кампанияларынга чамдык совхозтар белен эвес ужурашкан. «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр» совхозтарның чамдык кыргылда пунктулары септеттинмээн болган.

Кем-керек үүлгедир чорукбиле демиселдя күштелдирери эн-не чугула айтырыг. Амгы үеде бүгү партийжи активтин күжүн олче мөөнеэээн, ынчангаш олар суурларда, фермаларда, бригаларда ажылчы чон ортузунда профилактика ажылын бо хүнперде чорудуп турар.

Районнуң коммунистери, ажылчы чону партияның чангыс эвин, туружун быжыглаар, ат-алдарын көдүрер дээш туружуп, оиаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК беседалашкан.

Республиканың оолдарынга, кыстарынга Тес-Хемниң Самагалдай суурунуң аныяктарының кыйгырыы

Эргим эштер! Бистиң районда корум-чурум соолгу үеле бакырааи, оон түнелиниде чангыс ай иштинде бистиң аныяк чажыттарывыс, дунмаларывыс хөөкүйлер Радик Иргит, Виталий Сандың, Александр Байкара олар боттары дег аныяк оолдарның холундан өлгеннер. Ол чорук бистиң улуг болаидырган. Ынчангаш бистер, аныяктар, июнь айның 6-даи эгелээш июнь 15-ке чедир 4-5 катап стадионга, клубка чыглып, бо бооп турар кем-херектерни база сайгарывыс. Оон түнелиниде чамдык бо чоруктарның болу бээрииге салдарлыг болгаи чылдагаанныр база бар деп чүвени чугаалаштывыс. Ол дээрге чамдывывыс ажылдаар дээрге ажыл тывылбас, ажылдап турар аныяктар хостуг үезии чөп ажыглаар дээрге культура одаглары орта ажылдавас, спортчу маргылдаалар чүгле дыштанып хүннерде 2-1 катап эренгей эртер. Чөптүг чылдагааннар ол.

А боттарывыстың багывысбиле болуп турар чөптүг эвес чылдагаанныр барын база миниин турар бис. Ол дээрге аныяк оолдар, кыстарның арагаже сундугары, аиаа-ла бөлдүнчүп алгаш кезии чоруурувус, аныяктар аразында токсикомания, наркоманияның тыптын келгеии. Чер-чурт ылгажып, шош-содааны массалыы-биле болдура бээри, окбижек, шиштээр демирлер тудуп, улус чонну коргудары. Бистиң Тыва чүртүүстүн төвү, оон көрүнчүүү Кызыл хоорайывыска дүне хамаанчок, хүндүс безин кылаштаары айыыллыг апарганы. Бо бүгү чүүлдер тыва чонпуң төөгүлүг чаагай чанчылдарына канчап-даа таарышпас-тыр, эш-өөр. Тыва чон биче сеткилдиг, ырак-чоок кижилерге хүндүткелдиг. Аныяк кижилер кажан-даа улуг улустуң мурнубиле эртпес, сөс карышпас, бичиилерии аажок кээргээр, характаар чораан-на болгай. Тыва улустуң «Чону чоорган, хөйу хөйлеп» деп үлегер домаа безин бар-ла болгай. Ынчангаш тыва чаагай чанчылдарывысты улам сайзырадып, дуималарывыска, ажы-төлүвүске өөредилиидер. Оон башка бүгү Тываавыстың чону 313,8 муи кижи, оон иштинде тыва национаплыг кижилер 198 муи кижи болгай. А ол 198 муи деп санның иштинде кырганнар, кижи ортузу ажа берген назылыглар, бичии чаш ажы-төл даза кирип турар. Ынчап кээрге тыва аныяктарның саны көнгүс эвээш. А ай саныида-ла чаагыс суурдан 3 эн-не шыырак дээн, эң-не ажылгыр дээн оолдарны чидирип, ол херекти үүлгеткеии дээш база 3 аныяк кижини херек алаанче кирип турар болзувусса, аныяктарывыс чылдан чылче кайы хире хорап кээр-дир. 1990 чылдың 5 айларында Тывага өлүрүүшкүнниериниң саны 75, кижиниң амы-тынынга айыылдыг аар кем-херек үүлгедиишкиннери 287, күштеп чазарлаар чорук— 97, үптээшкиннер — 252, күрүненин өнчү-хөреигзии оорлааны — 97, хуула өнчү-хөреигнии оорлааны — 1153, хулиганзыг чоруктар—298, орукка болган өлүмнүг айыылхалаптар —37 болган-дыр. Бо саннарда хорап турар кижилеривистиң кырында, ол херектерии кылгаш шинттирип чоруп турар аныяктарывыс чеже-дир, боланып көрээлиидер. Тывавыстың бурунгаар сайзыралынга кандыг салдарлыгыл?

Бистер бо мынчап чыглып чугаалажып чоруп турар үевисте СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-иниң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң республиканың коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга, аныяктарынга кыйгырыы база үнду. Ону деткип тур бис: Ол кыйгырыгны үндүрген удуртулга черлериниден аңгыда, республиканың өске-даа министерстволары, каттыжышкыннары, эргелелдери, комитеттери аныяктар айтырыынче көрүүр боор деп идегедивис.

Бистер бо-ла хуралдап турган боттарывысты дүвүредип чоруур айтырыгларны шинтпирлеп бээри-биле районнуң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-агыйларының, будурулгелериниң удуртукчулары-биле ужуражылганы организастап эрттирдивис. Оон түнелиниде олар биске бо чылын спорт залын ажыглалга киирерин, танцы шөлүн (верандаиы) кылып бээрин, суурнуң парыгының чаартылгазын кылдыртырын, спортчу техниктиг клубту ажыдып бээрин база ажыл чок аныяктарны ажылга тургузарын аазааннар.

Бо бүгүиу ажылдарны кылырына акша-төгерик, материалдар негеттинер апаар, ону бистер билип турар бис, ынчангаш оларны тударына республика организацияларындан акша, материал-биле дузалаар боор деп идеген тур бис.

Бо бүгүиу кылып берипгерге аныяктарның корум-чурумуу эки апаар дээр болза шын эвес, бистер ону билип турар бис. Ынчангаш боттарывыстың хуралывыста бистер арага ишпес, ок-бижек шуут тутпас, шош-содаа үндүрбес, суурлар, районнар аразында ылгажыр чорукту когу-биле үзер, наркоманнар болгаш токсикоманнарның ажы-төлүү четпес төрүттүүүп, ниитилелге төлептиг кижилер болуп шыдавас болгаи бис. А бижек тудуп, улус шиштеп каан аныяктарга суурнуи бүгү-ниити аныяктарының көөр хөөи чок чоруурн тургузар деп дугуруштувус. Тываның бүгү аныяктарын база кыйырып тур бис. Аныяктар, бистер келир үевисте болгаш соовустан салгалывысты ниити үтаанывыс үг-шиии чангыс демге үндезилеп алгаш мурнувус көрүп, соовус хынап чүрттап, ажылдаар үевис келген.

Тыва улустуң чаңчылы — кожа-хелбээ чүрттап чоруур чонунга кончуг сонуургал, хүнду. Ынчангаштың бистиң республикавыста 70 ажыг нацияларның кижилери чүрттап турары-даа ол. Бо кожа-хелбээ чүрттап турар чоннарывыс-биле эптиг-найыралдыг чүрттеп көрээлинер. «Куш төлү каяда-даа ужар, кижи төлү каяда-даа чоруур» деп үлегер домак бар болгай. Бистер-даа ооке кайы-даа хоорайларже өөренип, билиивис бедидип чоруур-ла болгай бис. Аас-дыл үндүрүп, шош-содаалажып чүрттаарывыска черле таарышпас-тыр.

Черле бот-боттарывыска камныг болуп, тыва кижи мен деп чоргаар чүгаалап чоруурун чедип алыылынар! Корум-чурум үреп чоруур аныяктарның аразында чеже-чеже талантылар чидип турарыл!

Тываның хөгжүлдезиниге олар кайы хире үлүг-хуузун киирип болурларыл база боланыылынар! Төрээн Тывавыстың бурунгаар сайзыралынга кандыг салдарлыгыл?

Бистер бо мынчап чыглып чугаалажып чоруп турар үевисте СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-иниң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш

САМАГАЛДАЙ СУУРНУҢ АНЫЯКТАРЫ

РЕДАКЦИЯДАН: бо кыйгырыгны республиканың суур бүрүзүиге чугаалажып, аныяктарның чыыжын организаставаш, олар-биле корум-чурум дугайында сүмележир болза, үлегер болур, ниитининң корум-чурумуи быжыглаарынга деткимче апаар дээрзинге идеген тур бис.

Бөгүн—Совет аныяктарның хүнү

БОТ-БОДУНДАН ҮЛЕГЕР АЛЫР

Ажылга чедишкинниг болур дизе, бир кол негелде — ында мурнакчы дуржулганы иептередип, ону ажыглаары. «Чыраа-Бажы» совхоотуң дугайын солуннардан номчуурга, радио, телевидениеден-даадыннаарга, ында малчыннар дугайында черле шору сагыш салып турар-дыр. Эң ылангыя малчыннарның төлевирии керээ ёзугаар санап бээр. Ол ышкаш «Ак-Туруг» совхоз кадарчылаарын күзээн кижилерге малды хүлээткеш, төрүүр 10 хойну база боду ажыглаар кылдыр быжыглап бээр апарган-дыр. «Мөген-Бүрен», «Чодураа» совхозтарда база мындыг эки дуржулгалар бар-дыр.

Ындыг дузаламчы дээрге, малчыннаар дээн кижилерге улуг деткимче, оларның сонуургалы улгадыр. Чамдык малчыннарның саап ижер-инээ чок, эътсирей бергенде, дөгерип, өзеп чиптер шээр малы чок боор-дур. Ынчангаш ам совхозтар оларга дузалаар апаар.

Бир кол чүүл болза аныяктарыы мал ажылынче эвилелдээри. Бо талазы-биле дуржулгалар бар-дыр. «Чодураа» совхозта школаның улуг класстарының өөреникчилери чайгы дыштанылгазында-ла бир кодан хүлээп алыр. А Мөнгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта тоску классчы уруглар чайгы дыштанылгазында сарлык саар, ол ышкаш ында өөреникчилер база-ла коданнарны чайын хүлээп ап турар. Шак ындыг дуржулга Бай-Тал ортумак школазында база бар деп дыннаан, номчаан мен.

Мындыг-мындыг дуржулгалар чыылза-чыылза, бистиң аажок улуг байлаавыс апаар ышкажыл. Ынчалза-даа малчыннарның ажыллаарынга, чүрттаарынга таарымча чок түүлдер бо-ла тургулаар. Бо талазы-биле «Шын» солунга чугаа эгелээр дугайында бижээни чөптүг. Кадарчыларның, саанчыларның-даа алыр акшазын четче санап бербес дээр дугайында хомудалларны улустан дыннаар, солуннардан номчуур, радио, телевиденеден дыннаар-дыр мен. Болаарга, малчының ажылының хөлезиини эвээшти төлеэр дээр хөөннер совхозтарның экономистеринде, бухгалтерия ажыллакчыларында бар. Ол ышкаш өре дээш чамдыкта малчыига артык акша салып каар боор-дур. Ындыг түүлдер дыка-ла шаптыктыг. Ынчаар чаргыллашканнарны көргеш, чамдык аныяктарның малчыннаар күзели база өже бээр хевирлиг аа?

Василий САНДАКПАН.
Кызыл хоорай.

ААЖЫ-ЧАҢЫ, АЖЫЛ-ИЖИ МАКТАЛДЫГ-ЛА БОЛЗА...

ЧУРУКТАРДА: «Көк-Тей» совхозтуң СБФ-зында повар Татьяна Шайдурова, Азия төвүиде аныяктар, «Улуг-Хем» солуннуң парлакчызы Чечек Монгуш.

САРЫЛЫКЧЫГА ЧАГАА

ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң төрүүр сарлыын 33 чыл кадарын келген Өлчей-оол Комбуевич Иргитке турасказаттым.

Совхозуңуң сарлыын малдап үжеи чылда
Соңгу, башкы сыннардыва чеже көшпээн.
Аъттың, шарының аргыжылгаа ажыын билген,
Ажыл-ишчи дуржулгалыг малчын чүве.

Кудургайга, өскээр черге чүгүн чайбас,
Кудургалыг, хөндүргелиг шарыдарлыг.
Кадыр-бертке, одуругга хайзы баспас
Кара-Доруг, Калчан-Хүрең аъттары бар.

Чазын төрээн бызааларын ажаап турда,
Саанчызын, салгаадарын чагып орда,
Уктуг, дөстүг малчын кижи төлү-дүр деп
Угаазылап бидип аары берге-даа эвес.

Кырыыр назы уттундуруп сагынмастаан,
Кырлар тепкеш кыштап орда аныяксыг.
Кадар оъттуг мээстерге сарлыын дөзуп,
Кашпалдарны чангылаидыр сыгырты бээр.

Каларчылар аразынга чарыштарга
Катап-катап мурнакчы дээш шаңнаттырган.
Хавыязы хөрээн каастап, чайнап орар,
Каш янзы мергежилдиг малчын чүве.

Зоя ДОНГАК.

ҮНЕЛЕТТИМ

Эргим болгаш буян чолдуг херээженнин
Энерелдиг эжи болуп чурттап чор мен.
Эрге-чассыг оолдар, кыстар өстүргештиң,
Эриг баарлыг ада сен деп мактаттырдым.

Кайгамчыктыг эргим, чараш херээженнин
Кады чурттаан ханы-ла ынак эжи-ле мен.
Катыы, хөглүг оолдар, кыстар чаяагаштың
Хайыралыг ада сен деп үнелеттим.

Эрес-оол МОНГУШ.

Өвүр район.

БУРУУ КЫМДАЛ?

Кажа бердин. Буруу кымдал?
Карак шиммейн, эзеп, херлип,
Хөрек-чүрээм чиңчерленип,
Хөйнү бодап артып калдым:

Эчис чурттаар салым-хуувус
Эргининче артап киргеш,
Эптиг-ээлдек, хөглүг омак
Эге баштай чазык турдуп.

Ынчап чоруй, чыл-даа четпейн,
Ыыдың читти, ужуру чүл?
Чалыыткаанзыг күжүр боттуң
Чалыны чок болган чоор бе?..

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Тываның ус-шеверлериниң болгаш чурукчуларының делгелгезинден

ДИРИГЖЭЭН ДАШТАРНЫҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Республиканың ус-шеверлериниң, чурукчуларының болгаш скульпторларың каттышкан делгелгези Тываның чурукчулар бажыңының залында ажыттынган. Ында 20 ажыг кижилерниң чогаадыкчы ажылдары делгеттингеи. Делгелгениң байырлыг ажылдыышкынынга Москвадан келген төлээлер — РСФСР-ниң Культура министерствозунуң чурулга уран чүүл эргелелиниң начальниги Иван Борисович Порто, уран чурулга пропагандазының директору Татьяна Викторовна Горлова, РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң кежигүнү Геннадий Иванович Ларышев, СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары В. В. Рогило, культура болгаш чогаадыкчы организациялар секторунуң эргелекчизи Ч. М. Чүлдүм, Тыва АССР-ниң культура министриниң орлакчызы В. О. Наксыл болгаш найысылалдың чогаадыкчы организацияларының төлээлери киришкен.

Каттышкан делгелгеии Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң даргазы Сарыг-оол Шожут-оолович Саая ажыткаш, сиилбилге болгаш чурулга уран чүүлүнүң хөгжүлдезин, профессионал болгаш бот-тывынгыр чурукчуларның чогаадыкчы ажылын, моон соңгааргы сорулгаларын, шинтпирлээр айтырыгларын чыылганнарга таныштырган, Москвадан келген И. Б. Портога сөс берген. Ол ус-шеверлерге болгаш чурукчуларга байыр чедиргеш, чугаазын мынчаар удамчылады:

— Боттарының ус-шевери, тывызык, чогаадыкчы чоруубиле делегейни кайгаткан тыва ус-шеверлериң болгаш чурукчуларының дугайын билир бис. Эрткен чылын Москвага болуп эрткен 16 республиканың сиилбилге болгаш чурулга талазы-биле көрүлдезиигеге киирген ажылдар улуг үнелелдя алган болгай. 16 чыл бурунгаар Тывага чорааш, музей безин кирип четтикпээн кижи мен. Бо удаада Алдан-Маадыр аттыг чурттынчилел музейинге баргаш, тыва чоиуң төөгүзүн көргүскен экспонаттарны, ус-шеверлериң болгаш чурукчуларының ажылдарын ханы таныышкаш, оларның уран талантызын шүүт-ла кайгаар кижи болдум. Ылаигыя чонар-даштан кылган сиилбилге ажылдары хөвар дээн эртиелер-дир. Делегей үжур-дузалыг ус-шеверлериң ажылынга хамаарышкан айтырганы СЭКП Тыва обкомунуң, Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Культура министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчылары-биле чугаалажып, дугурушкан бис.

Оон соонда РСФСР-ниң улустуң чурукчузу Г. Ларышев тыва даш чонукчуларының болгаш чурукчуларның чогаадыкчы ажылдарын бедик үнелеэш, мынча диди:

— Силерниң ус-шеверлериңерниң болгаш чурукчуларының ажылдарын Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары турүжүк, даштыкы чурттарның чону безин билир, таныышкан. Бөгүн бир-ле дугаар каттышкан делгелгеии эрттирип турар-дыр силер. Бо хире хөвар дээн эртиелерни чоига таныштырары чүгула сорулга. Ынчалза-даа делгелге дугайында чарлалдарны хоорайның кайы-даа кудумчузундан көрбедивис. Оозун бодаарга, чурулга уран чүүлүнүң пропагандазы кошкак ышкаш-тыр. Ажылчын коллективтер-биле быжыг харылзааны тудары чугула. Алдыны-даа, алларыл-даа эккээр ажылдар бар-дыр, оиу чеп ажыглаар херек.

Тыва чурукчуларның болгаш ус-шеверлериң мурииидан РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Дондук Дойбухаа чүве чугаалаашаа, бедик үнелел дээш Москвадан келген төлээлерге өөрүн четтиргеиии чурукчуларның өөмүнээзиидеи илереткеш, делгелге залыиче чыылганнарны чалаан. Кижи бүрүзүиүң арын-шырайларында өөрүшкүиүң болгаш чоргааралдың хүлүмзүүрүглери илдеи. Бо делгелгеле 20 ажыг кижидериің чогаадыкчы ажылдары киргеи. Ус-шеверлерден РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Дондук Дойбухаанын, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, РСФСР-ниң Репин аттыг шаңналыиың лауреады Раиса Аракчаанын, Тыванын комсомол шаңналыиың лауреаттары Сергей Кочааның, Хеймер-оол Донгактың, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дүпчүрүн болгаш сураглыг ус-шевер мастерлер Киров Хуиан, Саая Көгел оларның база аныяк даш чонукчуларының ажылдары кижи бүрүзүиүң сонуургалың хайныктырган.

Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчулары Иван Салчак, Георгий Суздальцев, Тыванның комсомол шаңналыиың лауреады Сарыг-оол Саая, амгы үеде бистиң аравыста чок-даа болза, чогаадыкчы ажылдары меңге арткан РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу Сергей Кончукович Лаизы, Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчулары Татьяна Леверговская, Юрий Курский, аныяк чурукчулар Мартай-оол Чооду, Ортуи-оол Ондар-оол, Вячеслав Самыя оларның болгаш скульпторлар Товарищтай Ондарның, Александр Ойдуптуң делгелгеге киирген ажылдарын көрүкчүлер бедии-биле үнелеп, демделгелер кыдыраажыига бодалдарын илередип бижил турдулар.

Ам көрүкчүлер-биле кады делгелге залдарынче кирип, чурукчуларның ажылдарыбиле таныжып көрээлиидер. Г. Торлук чогаалчы Олег Сагаан-оол биле чурукчу Сергей Ланзының чугаалажып олурар чуруун дириг ышкаш сагындырар кылдыр чураан.

Ол ышкаш Г. Суздальцевтиң «Ийи дайыының хоочуны С. С. Кузнецов», «Артист Окаан Ензак», В. Ховалыгның «Маадыр-ие, Социалистиг Күшажылдың Маадыры Үрүле Кандан» деп портрет-чуруктарын көрүкчүлер үнелээи. Сарыг-оол Сааяның «Көдээ хөгжүмчүлер», «Ыдыктыг Байкал хөл», «Мооллуң Арбай-Хээр хоорайда артист О. Эртеиимет» деп чуруктары чогаадыкчы ажыл-иштиң, ханы бодалдарының түнелиилде терүттүүген деп чүвени чурукчу эвес кижи безии эскерип каар. Мартай-оол Чоодуиуң «Чылгычылар мялын суггарып турлар», «Чылгычының эртеигн дад халазы», «Мөгелер девин» деп линогравюра-чуруктары көрүштүг болгаш солуи. Тываның сураглыг чурукчузу Сергей Ланзының «Ак-Довуракта комбинат тудуу» деп будук ажыглаан чуруулаи кижилер алырылбас болур чорду. Тывага бир-ле дугаар скульпторнуң дээди эртемии чедип алгаш, ажылдап турар Товарищтай Ондарның чүгүрүк аътты мунупкаи чылгычы кижиниң овур-хевиири болгаш ээи тайга черге адыг биле хавааның таваржы бергеш, сегиржип ап турарын көргүскен ыяштан чазап кылган ажылдары чыылган чоиич сонуургаткан.

Өске бир залда ус-шеверлериң ажылдарын делгээи. Делегейде ат-сураа дыргыи тарай берген даш чонукчуларының ажылдарында чеди чүзүи малдан эгелээш, амгы амылыралды көргүскен ховар эртиие ажылдар хөй. Ю. Тойбуканың, Е. Бәйындының, Б. Дүүчүриүң, Х. Донгактың чогаадыкчы ажылдарын көрүкчүлер үнелеп, бедик шинарлыг кылган деп мактап турдулар.

Ус-шеверлериии, сиилбилчилериің, чурукчуларның катгышкан делгелгезиизе ажылдары киргеи кижилериии хөвар дээи чогаадыкчы эртиелери Совет Эвилелиниң улугулуг хөрээилыларына болгаш даштыкы чурттарга — Америкага, Францияга, Италияга, Японияга, Африка база Барыын Европаның чурттарыига болгулаан делгелгелерге киришкеш, улуг үнелелдя алган. Чонар-даштан чазап кылыр улус делегейде чүгле тывалар болуп турары солуи. Ынчангаш оларның сурагжып турары ол. Якуттар сөөктеи чүве чазап кылыры-биле база чаңгыс чурт болуп турар.

Делегейде ховар дээи ус-шеверлериің ажылыиче кичээнгейии болгаш оларның ажылдаарыига таарымчалыг байдалды тургуспайи «елгенивисти, сагыш салбайи турганывысты миииир апаар бис. Оларның кылган ажылдары, чуруктары шыгжамырда үрелип чыткылаар. Ону чонга таныштырар, пропагандалаар ажыл барык уттундурган. Амгы үеде чурулга музейиин азы республика чергелиг уран чүүлүүн галереязын Кызылга дарый ажыдар айтырыг чидии-биле тургустуунуп келген.

— Бистиң ус-шеверлериивистиң ажылдарын садып алырын күзээи дилеглер Канададан, ГФР-ден, Швейцариядан көрсеигитеи-байлардан кээп турар. Мырынай чаа Лос-Анджелостан чагаа база келдии. Ол черииң музейи-биле харылзажып эгелеливис. Ындыг турбуже, ус-шеверлериің, чурукчуларның 100 ажыг ажылдары музейде аиаа-ла чылар боор-дур. Тывага даштыкы чурттардан келген аалчылар безии оларны көрбейн баар-дыр. Автономиыт 16 республикадан ийизи ындыг музей чок болуп турар. Ол дээрге, Марий биле Тыва АССР-лер-дир — деп республиканың Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииин даргазы Сарыг-оол Саая хомудан чугаалаар.

Чаныига чедип келгеш, мендилешсе-ле, шыпал-ла, таиа хевирлиг, орук муизавас, шаптараазыиның черге ажыглаар танкетка дээр хөлге мунуп алгаш, аалдан келген төөлдери оолдар болган. Аалдыиың ээи каапкаш, кайиаар барган улуг боор? — дизе-ле, Шагар-оолдуи үиү болган. Кадай төрели оолдуң үиүи таныи каашы

— Кижи көргүдүп, кылаттар-кадаттар деп алган кандаай ашагыл бо! Ол таиа дә чүвеии кайыыи тып мунуп алганнары ол? — деп, ашаанга хорадап-даа, келген аалчыларның хөлгезии чиктигиннип-даа, улуг-ла чаа лег, даш артындап турчу орган.

Чаныига чедип келгеш, мендилешсе-ле, шыпал-ла, таиа хевирлиг, орук муизавас, шаптараазыиның черге ажыглаар танкетка дээр хөлге мунуп алгаш, аалдан келген төөлдери оолдар болган. Аалдыиың ээи каапкаш, кайиаар чидип чорганы кадай чүгаалап бээрге, ашактың чегиичии шоодуп каттырышпышаан, өгже базыпканнар.' Ол кырганнар танкеткаы бир-ле дугаар ынчаар көргеннер.

Аалчылар-даа сөөлээрии сөөнеп, чиирии чип, ижериа ишчип, алырыи алгаш, танкетка деп танкызыига олурупкаш, өлектеи диргиредир үиүп турда, ашак-кадай оон бараины читкиже кайгап көрүп туруп калганнар.

Казарбай ТҮЛҮШ.

ТАНКЕТКАНЫ ТАНК ДЭЭШ...

● Болган тавырылга ●

Кыдат-биле харылзаавыс божаидайны берген үеле Өвүрнүң Мугур-Бажында кыштагга болган чүве-дир. Аиаа хуу мал-маганныг, кидис өглүг кырган ашак-кадай чурттап орган. Ынчан хар чаа-ла шылбыртыиай берген. Аалдар чазаглап көшкелек турган.

Тоттур оъттаан мал-маганы өдекке кээп доктаай берген бир-ле кежээ ашак-кадай өөренген чаиы - биле, «хоюг сүттүг шайын таваар аартап олурда, богда сүлле, даштын кайда-ла ийик, ынаар-ла дааш үнгеи. Ашак аиаи сала тыртып каашы, дүвү-далаш-биле үне халаан. Аал коданынче кирген ол-бо кокпа оруктар үүиче хараттының көрзүиерге, чүве-даа чок. А дааш дээрге, бир-ле чиктиг диргирткейиин чоруур. Ашактың чүрээ уштуна бер чаза-чаза, бачин дөи кырынче үне маиаап келгеш, ол-бо харап көргүлээи. Дөө-ле дөвүи ой аксыидан караш кылдыр үне халып келзе-ле, таик! Солуи, сеткүүлден номчаиы болгаш чорумалдарын дыиыаны дүк-түмеи чоииуг Кыдат сагыжынга хона кирип келген. Өөнге эгиш-тынып-биле маиаап келгеш:

— Кыдаттар халдааны олдур. Таик чиге-ле өөвүсче чорүп ор, та чеже чүве, меи чүгле чанггызын көрүп четтиктим. Мал-маган хамаан, амыстын кончуг-дур, че, дүрген дезипгээли, кадай! — дээш, кады-кыраанының холуидан сегирип алган. Оозу:

— Чүү болду. Ылаи бе? — деп, айтырып чыдырда-ла барык сөөртү аарак үндүре берген. Ажыт черже маиажы берген, ыыт чок кедеп чытканнар. Чоорту имиртинээи.

Танк деспек кырында өгиүн коданынче дыргиредип үне бээрге, ийи ыт-даа чиртилеидир ээрип, тутқуланган. Малмаган хоюп ынай боор чыгыы хөлзей берген.

— Сеи бо хая артынга чаштынып чыт, мен барып бүдүү чоогундан дыннаалап көрейн, чүү улузул, ылап-ла кылаттар бе? — дээш, ашак чаштычашты коичуг оожум келеп-гирлеп чоруп каан.

Топтап көөрге, чаңгыс танк өдекте бүлүргей көстүп турган, «кыдаттар» ээи өгже киргеш, ында тонаның туруп берген хире болган. Чүү шаг болганда үнүп келзе-ле, ийи кижи. Ыттарның ээрери сокаан. Ашак ийи кижиниң чугаазын орта-ла дыңнап чадап каан, та кыдаттап, та тывалап турар чүве! Оон дегиттирле кадайынга барган. Кадай хөөкүй ол-ла черинде доңгаиындан сириңейиип, угаанкут чок чытпышаан.

— Чаигыс танк-дыр, чоок-шулап чеде берээлем, та чүү улус ыйнаан, билбедим — деп, ашак дыңнаткан.

Нелээи четтинчип алгаш, чашты-чашты кеденгирлеп келгеш, чоогундан топтап көрүп, дыңнаалааннар. Имиртиидеи өдекте ийи кижиниң бирээзи чедүргүдээш:

— Өөи, мал-маганны ээи каапкаш, кайиаар барган улус боор? — дизе-ле, Шагар-оолдуи үиү болган. Кадай төрели оолдуң үиүи таныи каашы

— Кижи көргүдүп, кылаттар-кадаттар деп алган кандаай ашагыл бо! Ол таиа дә чүвеии кайыыи тып мунуп алганнары ол? — деп, ашаанга хорадап-даа, келген аалчыларның хөлгезии чиктигиннип-даа, улуг-ла чаа лег, даш артындап турчу орган.

Чаныига чедип келгеш, мендилешсе-ле, шыпал-ла, таиа хевирлиг, орук муизавас, шаптараазыиның черге ажыглаар танкетка дээр хөлге мунуп алгаш, аалдан келген төөлдери оолдар болган. Аалдыиың ээи каапкаш, кайиаар чидип чорганы кадай чүгаалап бээрге, ашактың чегиичии шоодуп каттырышпышаан, өгже базыпканнар.' Ол кырганнар танкеткаы бир-ле дугаар ынчаар көргеннер.

Аалчылар-даа сөөлээрии сөөнеп, чиирии чип, ижериа ишчип, алырыи алгаш, танкетка деп танкызыига олурупкаш, өлектеи диргиредир үиүп турда, ашак-кадай оон бараины читкиже кайгап көрүп туруп калганнар.

Казарбай ТҮЛҮШ.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНЕР МЕН

«Шыига» Тываның курархив ажылдакчызы Н. Күиүүиүиүң «Чүгле шын дээш» деп эгелиг чүүлүиде Тывага репрессияларга хамаарышкан чагаалар, хомудалдар солуиларга хөйү-биле үнгүлээи болгай. Ам оларга тодаргай харыы, шиитпирлиг түнелелер дарый негеттиниң турар дээрзи чугаажок. Ону чоп четтикпейн маиап турар. Ылаигыя «контрлар» кымиар болуп турарыл, репрессияларны кымнар дорт удуртуп турганыл, аиаа бурууглуг кижилер кымнарыл, ону канчаар бадыткап турарыл?

Бо талазы-биле солуиларда ай-дедир бижип-ле турарлыр. Ынчангаш бо талазыбиле республикага эртемпрактиктиг конференцияны эрттирери ажыктыг деп бодаар мен.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ХОП-НҮГҮЛДҮҢ ХАЛАПТЫГ УРЖУКТАРЫ

1944 ЧЫЛДЫҢ июль айның изиг хүиүеи. Сарыг хөйлең-чүвүрлүг, чүктешкилиг, назыны кижи ортузуиа хире, узуи сыныыг, калчаи баштыг кижи Чиигe хемии өрү кылаштап орган. Шывылыг биле Тал деп ийи хеминиң белдиринге кыштагга келген. Кыштагның чашпан-сигеии дискек караа чедир үиүп келген, чечек баштаан, чигир чыгаи черлик аарлар ында-мында өөледир ужуп турганнар. Суг кыдында оймакта сес чыл бурунгаар тутхаш, серизии кылып четтикпейи барган бажыны ол-ла хевээр турган. Ээзи чокта оиу кым кылыр боор. Бажың эжиин ол кижи ажыткаш, бакылап көргеш, эжикти аяар дедир хаапкаш, кажаа артында өг орнуига кылаштап келгеш, өөнейиндир ыглай берген. «Аваимы кайда ажаган ирги? Саралам будунда чевегле бе, азы Узун-Ойда бе? Өөм ээзи чайлагга чок болган, ол-даа ында» деп, ол бодангылаан. Оон туруп келгеш, ыңай-бээр көргүлээш. Талды өрү углапкан.

Чайлагда аалдарның эң алдаида өг чанында база-ла сери чок бажың чоогунга чедип келген. Карактарының чажы база катап төктүп келген. Бо бажыңны улуг-биче кижилерни үжүк-бижикке өөредирп-биле «чайлаг школазы» кылдыр база-ла ол кижи араттар-биле кады тудуп кылган. Шак бо бажың артында өг орнуудан 1938 чылдың чеди айның эгезинде аъттаныпкаш, 1944 чылдың чеди айда чалаг кылаштап келген кижи—6 чыл бурунгаар Үрбүи сумузуиуи даргазы турган «контр» дээтии, ССРЭ-ге хоруглалып, оон соонда ТАР-га шиитпирген Донгак Баян-оол-дур.

Оон сагыжындан Минусинск кара-бажыңы үргүлүүле ыравас. Ам ында кара бажыи салган, кады төөзүи дүмазы Өлчей, эш-өөрү, хадуимазы. Кызылдың кара-бажыңы, ында ам-даа олуруп турар Сүрүя база катап оон карааига көстүп келген.

1938 чылда ТАР-ның Улуг-Хем қожуунуиуң Үрбүи, Хереме сумуларының ССРЭ девискээиинге чүртпап чоргаи чамдык араттарын ол районның иштики херектер органнары тутқулаап. Минусинск кара-бажыңынга 2 чыл хорутдаап. Оларның аразында аалдарыиче чанып келбээнинер база бар. Дириг ээп келген кижилер чүү дээш оларны тудуп бажыннаан дугайында чүиү-даа чугаалавас, корган турганнар. Чамдык улус оларны «контрабанда кылган», а чамдыктары «кызыгаар үрээи», бир өскелерп «ССРЭ-ниң шолуттүүгее контроларын чемгерип турган» дижип, даап бодаан, бүдүү «ындыр-дидыр» чоп ортузуига чоруп турган.

Амгы ажык-чарыны үезинде, архив материалдарын ажып, Үрбүи, Хеременни араттарын чүү дээш хилиичектеп турганының чажыдын Тыва АССР-ниң КАК удуртур ажылдакчыларының дузазыбиле ажыдар аргалыг болдувус.

УС ХЕМНИ кудуллур. Улуг-Хемче кирген ол-бо чарыккы хемнерге: Кургал, Үрулар, Үрбүи, Чиигее тывалар шаг-шаанган бээр чурттап чорааи. Сөөлзүредп Ус-Аксыига тывалар-биле кожа-хелбээ орустар, хакастар болгаш өске-даа нацииның улустары сууржуп чурттай берген. Дескп чүве кайда боор, революция мурииида аиаа байлар, ядыылар-даа, эки-бак-даа кижилер ол яизы-бүрү нацииларга бар турган болбайи аан. Ынчалза-даа Кашпал чону интернационалчы улус. Революция сөөлүнде аиғы-аиғы нацииларның найыралы улам быжыскан. 20-30 чылдар үезииде-ле интернационалчы өг-бүлелер хөй апарган. Оон херечизи 1938 чылда Ус-Аксыига тыва Түлүш Дүмен-оол орус Фунтиковтуң уруу-биле, а көреи Кан-иль-Гири хакас Иои Моховтуң уруу Елена-биле өгбүле тутқан. Орус, тыва ыллал чокка ийи дылга чугаалажыр, орус, тыва ийи аттарлыг болгулаар. Үстүиде адаа-чывыс Дүмен-оолдуң орустап Иван Иванович, а көреи Каиның — Сергей Иванович, а тывалар оиу Сергейлер-биле салчаштырбас дээш Сергей-көреи деп аладр турган. Сат Прокопийиң иези хакас уктуг кижи. Оиу тывалар боттарыига эптиг кылдыр Бора-Хопуй деп адай берген.

1937 чылдың чайнында Сергей-көреиии өг-бүлезиигe базa бир кыс уруг немешкеи, адазы аиаа аажок өөрүп турган. Оон өөрүшкүзүу үр болбаан. Кашпалдарның кырынга кара булуттар диргелип келир деп чүвеии ол кайын билир. 1938 чылның февраль эгезииде оиу тудуп бажыннаан.

СЕРГЕЙ-КАННЫ база ескe-даа ССРЭ хамаатыларын Ус-Аксыидан тудуп хоруглаан сөөлүиде, ССРЭниң Иштики херектерииии улус комиссариадыының район кылдизииииң ажылдакчылары ТАР-ның хамаатылары тывалариы «аииап» эгелээи. Эң баштай туттурган тывалариың бирээзи Үрбүи сумузуиуң хамаатызы Сосхаал оглу Түлүш Сурүя. Оиу 1938 чылдың май 17-де Минусинскиниң кара-бажыңынга хорутлыг болгулаар. Үстүиде адаа-чывыс Дүмен-оолду орустап Иван Иванович, а көреи Каиы — Сергей Иванович, а тывалар оиу Сергейлер-биле салчаштырбас дээш Сергей-көреи деп аладр турган. Сат Прокопийиң иези хакас уктуг кижи. Оиу тывалар боттарыига эптиг кылдыр Бора-Хопуй деп адай берген.

Баян-оол биле Сурүяның дугайында кезеиче херээиде херек оттурган докгаал чок, чүгле херекти дооскан докгаал бар. Бо херекте 1938 чылда болган дөрт байысаалга протоколдары коштунган. (КАК-тың архиви. Херек № 290),

1. Түлүш Дамбаиы 1938 чылдың сентябрь 5-те байысаган (16 арын).

2. Донгак Даиаапайны 1938 ч. сентябрь 4-те. (16 арын).

3. Додай-оолзу 1938 ч. август 23-те. (6 арын).

Бо үш протоколда байысадкчылар боттарының аттарын айытпаан. Үш протоколдуң шүүтүзүида очулдурукчу К. И. Артомонов деп бижип каан. Протоколдар орус дыл кырында, иогаан өөиүг будук-биле үш аиғы кижи бижээи. Протоколда байысакчылар-даа, бурууладтырып турабпар-даа, хелемечи-даа аттарын салбаан. Хоойлу ёзугаар оиу документ деп саиаваспс ужурлуг. Ындыг-даа болза олариы өөрөиип көөрү чугула. Чүге дээрге бо протоколдарда ТАРның-даа, ССРЭ-ниң-даа намдык амы-тыныидан чарылган хамаатыларының аттары бар. Оон ыиай ук протоколдарда айтырыглар болгаш харыларны кайы хире оптуг, кажар чогаадыи турганын чон билип алыр ужурлуг. Үстүиде адаанывыс үш протоколдардан аигыда, 1938 чылдың июнь 5-те Түлүш Сурүяиы байысаган тыва дылче очулдурган, очулдурукчу Артомонов дээи латии үжүктүг бижик машииказы-биле каккан алды арын, аттар салдынмаан протокол база бар. Ол протоколдарны каяа, каш шакта тургускаиы база бижиттинмээи.

Протоколдарны номчуп олурарга, байысаакчыларның салган айтырыгларына ол-ла хевээр, саат чокка долузу-биле бурууладттырган кижилер делгереигей «өчүктерии» берглээиинден, айтырыгларны болгаш өчүктерии хөлүн эрттир нарыыдадыр чогаатканындан, 30 чылдарның араттарының дыл-домаанын сайзырааиын кижи эскерип орарындан, репрессия үезииде актыг кижилерии бурууладып алыры-биле ажыглап турган аргаларның бирээзи — меге өчүктерии чогаадып турганы бо деп чүвеии билип каар бис.

1938 чылдың (чылын карандаш-биле эдип каан) сентябрь 5-те Дамманы (Дамба—авт.) байысаган протоколда чамдык айтырыгларны көрээлиидер:

«Айтырыг: Чыыштар дугайында өчүк бээрии уламчылаар.

Харыы: Чыыштар Танапайның эгелээшкиии-биле болган, 1938 чылдың март айда Мельдериің бажыңынга мээи-биле чугаа үезииде ол Усииск районда тура халыкчы кадрларны тургузуп турарын хынаар, болгаш Борбаголду (Борбакоол.), Эльджайны (Донгак Өлзейии) дамчыштыр к/р организациялың ажыл-чорудулгазының чамдык айтырыглавын бээр даалганы Танчай биле Санджайдан алганын чугаалаан. Мен база катап организация киржикчилерии суму бажыңынга чыыптарымга. Танапай организациянын мурииида туруп турар сорулгаларның дугайында дыңнадыгны кылган болгаш республикаиың билдингир ажылдакчылары Чүрмит-Дажы, Танчай, Пирингле, Хемчигол, Саиджай болгаш өскелер-даа баштаан тура халыкчы улуг бөлүктер бүгү Тывада тургустуиган, удавас к/р организациялар тура халыышкын кылгаш, Тывада ам турар күрүиени ап октапкаш, оон-биле кады республиканың амыдыралыиче совет салдарны чок кылыр деп мелегээи».

Бо өчүк соонда, Чүрмит-Дажы сугларны тудуп, хоруглаш, беш-ле хонганда, Минусинскиидиң байысакчыларыига ыиды медээии кым чедиргеиил? Оларга өске күрүеииң иштики херээи кайын шиитпирледи бээр деп. Оларның аиаа хамаарылгазы ээзээ болгу дет, дээи ышкаш айтырыглар тыптып кээр.

Ол үеде Баян-оол биле Сурүяны 1940 чылда байысаал турган ТАР-ның ИХЯ-ның ажылдакчызы Монгуш Баяи-олович Артастан бо орус дыл кырында протоколдар дугайында айтырарга, ол «протоколдар Минусинскиден келген» деп харылаан. Артастың харызы шын болза, ССРЭ биле ТАР-ның иштики херектер органнары репрессия үезииде бир демиит ажылдап турганы ылдеи апаар. Ол протоколдарны ушта бижип, ТАР-ның ИХЯның ажылдакчылары үлегермайык кылдыр ажыглап, «контрлар» бурууладыр протоколдар чогаадырда, өттүүнүп ап турган хире.

1938 чылда Үрбүи, Хереме сумуларының араттары ССРЭ хамаатылары Усииск районның чурттакчылары-биле кады Совет күрүеге удур коитрреволюстуг шпиои, үймээнчи бөлүктер тургузуп турган деп иүгүлдеп хорутдаан. Чүгле тывалар эвес, ол хоиүгүлге ССРЭ хамаатылары база таварышкаш, амы-тыныидан чарылганнар. Оларның бирээзи, тываларның «Сергей-көреи» дижирп, 1938 чылда туттурган интернационалчы өг-бүленің ээзи, дөрт чаш ургуларның адазы Сергей Иванович Каиның хуу-салымының дугайында мыидыг документ бар. Ону Свердловскиде оглу А. С. Канга харылаан:

«Красноярск крайның прокуратуразынче силерниң 23.10.89 бижээи билдириишкиниерге хамзарыштыр дыиналырым болза, кеземче херээиің архив материалдарының бадыткан тургары болза, силерии аланар Кан-иль-Гири Сергей Иванович 1881 чылдың январьда төрүттүүген, Пурьеи хоорайиың (Көрея) чурттакчызы, Красноярск крайның Усииск алдын тывыжынга алдын казып ажылдап турган.

1938 чылдың февраль 10-да тудуп хорудаткан. Контрреволюстуг шпиои организацияның кежигүнү, Японияга ажыктыг шпиои ажыл-чорудулгазы дээш бурууладткан. ССРЭ НКВД-зиниң болгаш ССРЭ Прокуратуразының 1938 чылдың сентябрь 2-де шиитпирии ёзугаар ядып шииткеи.

Хыналдадын илерээни болза, Кан-иль-Гири Сергей Иванович үнзезии яок черге бууладткан. Амгы үеде оиу өлгеи соонда агарткан. Аиаа бадыткал кылдыр оиу агарткан дугайында шыиызылганы чоруттувус. Үр үе эртkени-биле оиу өлүрген черии тывары берге.

Край прокурорунуң дузалакчызы, юстициияның улуг чөвүлекчизи И. Р. Шур».

Оолчукай КАРА-ООЛ.
«Мемориал» ниитилелиниң заргазының орлакчызы.
(Уланчылыг).

ТВ Телевидение

ИЮНЬ

Понедельник

ИЮНЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Иво Лола Рибар» ансамбльдың оюн көргүзүү. (Югославия). 9.15—11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 12.30 —13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Т. база С. Никитиннер-биле ужуражышкын. 19.20 «Чаалары өрү» Барымдаалыг фильм. 19.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 21.45 «Бисти чүгле бойдус камгалап ап шыдаар». А. Немтушкин чогаалчының чугаазы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Улуг кижилерге мультфильм. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 01.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 01.20 «Дензилер». «Литература парлалганың көрүнчүүнде». 01.40 —02.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ойна, гармонь». Казаньдан дамчыдылга. 8.45 Уругларга фильм. «Далай рассказтары». 9.55—11.25 «Хүн бүгүдеге чырып турар». Уран-чечен фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Боторулга-чарылганың баштайгы түнелдери». «Мында малчыннарның уруглары дыштаның турар». «Делегей бөгүн».

МОСКВАДАН

19.00 Телекөвүрүг Алма-Ата — Хиросима. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Медээлер. 20.20 Чарлалдар. 20.25 «Ажык чугаа». «Төтчеглекчи чорукту болдурбас!». 21.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

22.00 «Ye». 22.30 — 23.35 «Чүгле мюзик-холлда». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Ижевскиден дамчыдылга. 17.20 Коллаж. 17.25 «Өске кижи». Мурнуу Сахалиден дамчыдылга. 18.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чүрээмге чугаалаан мен». (Киров хоорай). 18.30 П. И. Чайковскийиниң романстарын Д. Хворостовский күүседир. 19.00 Телекөвүрүг Алма-Ата—Хиросима. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 22.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузунда.

Вторник

ИЮНЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дензилер». «Литература паолалганың көрүнчүүнде». 9.00 «Бисти чүгле бойдус камгалап шыдаар». А. Немтушкин чогаалчының чугаазы. 9.15 — 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 19.15 Мультфильмнер. 19.30 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.30 «Парнасче чада». 20.45 «Бай, ядамык...». 4 серийлыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Чугула интервью. 22.40 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 23.00 С. М. Кржижановский чогаалчының, драматургтуң, философтуң салым-чолуңуң дугайында. 23.45—00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Фильм-концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». 1-ги сериязы. (Чехословакия). 18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. РСФСР-ниң улус депутаттарының I Съездизинин делегаттары-биле ужуражышкын. «Тываның курорттарында». 20.45 «Көдээ амыдырал». «Өшкү ажыл-агыйы совхозка кандыг оруглалыг?». «Пограничный» совхоз орулгалыг апарып шыдаар бе?». 21.45 Медээлер. 21.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

22.00 «Ye». 22.30 — 01.05 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Улусчу аялгалар. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.35 — 22.00 Ниитя ырылар концерти.

Среда

ИЮНЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 С. Кржижановскийиниң салым-чолуңуң дугайында. 9.15 — 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 19.15 Уруглар шагы. 20.15 Концерт. 20.45 «Бай, ядамык...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.55 Камера делегейже көрүп тур. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 Уругларга фильм. «Арабела». 2-ги сериязы. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Школачыларның чайгы дыштанылгазы. «Тиилелге» совхозтан чалаалга. 19.10 «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. Берге кыш сооңда Суклактың мал ажылдыглары. «Тывада уруглар литературазының нарын айтырыглары». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыңналып тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама «Ада-иелериин кичээнгейинге».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 21.00 Туркмен ССР-ниң улустуң артизи М. Фараджевтиң фильм-концерти. 21.20 Шүлүкчү Н. Е. Палькининиң чогаалдыкчы ажылының дугайында. 22.00 «Ye». 22.30— 23.50 «Фараон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Польша).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Бичии концерт. 17.10 «Үениң судалы-90». «Бис болгаш экономика». 17.55 Коллаж. 18.00 Узбек ССР-ниң Күртелерадиозу. «Наманганның төөгүзү ышкаш эвес». Ташкентиден дамчыдылга. 18.30 Сибирьдиң экономиктиг нарын айтырыглары чаа арга-биле шиятпирлээрининг дугайында барымдаалыг фильм. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

ИЮНЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 —9.05 Мультфильмнер. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Шимчээшкиниң айыл чок чорууңга тураскаатказ телерадиопрограммаларның 1-ги Бүгү-эвилел конкурузунга шаңнал алган дамчыдылгалары. «Чаа автобустуң ужуралдары». 17.20 Мультфильм. 17.30 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.00 И.-С. Бах. Концерт. 18.20 «Билиг» Бүгү-эвилел книтилелинде төгерик стол». Съезд мурнуу чарының дискуссиялары. 19.05. Концерт. 19.20 «Автомобиль, чолаачы, орук». 20.00 «Депшилге. Информация. Реклама. 20.30 Шүлүк чогаалынын минуталары. 20.35 «Бай, ядамык...». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.50 «Парлалга клуву» көргүзүп тур...». «Амыдырал-биле тамчыктаалыр дугайында...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Телемарафонның изи-биле». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Даштыкының орус культуразы. Владимир Максимов чогаалчы. 21.15 Коллаж. 21.20 Барымдаалыг фильм. Вьетнамга болган дайының америк хоочуңнары биле совет афган шеригленииң ужуражышкыны. 21.50 «Экранда—Сибирь». 22.00 «Ye». 22.30 — 00.20 «Фараон» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритмиг гимнастика. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

ИЮНЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Концерт. 9.05 — 9.10 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 «...16 харга чедир болган оон улуг назы». 17.45 «Бис болгаш экономика». «Мелков төөгүзүү». 18.30 Бистиң салгаашкынывыс. Бурунгу Псковтуң өннери. 19.15 Политиктиг чугаалар. СЭКП-ниң XXVIII съездизинге уткуштур. 20.45 «Бай, ядамык...». Уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 Чугула интервью. 22.45 Брэйн ринг «Чүү? Каяа? Кажан?». 23.25 «Көрүүшкүн. 00.55 — 01.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Булактар. 8.45 Уругларга фильм. «Арабела». 4-кү сериязы. 18.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Кадар-казыыр» деп аныяктар каналы. Аныяктарны ажыл-агыйга хаара тудар дугайында. 19.50 Медээлер. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.25 «Чыңгыне директор» деп барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.00 «Ye». 22.30 — 00.15 «Иллюзион». «Улуг чер». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

ИЮНЬ 30
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 9.35 Делегейниң улусчу чогаадылгазы. «Чөөн легендаларның чыныгызы». 10.10 Мультфильм. 10.20 Кижи институту. 11.20 «Канада XXI чус чылче кириринде». 12.20 Спектр. 12.50 «Дириг амытаннар орааныңда». 13.50 Бүгүдеге педагогика. 15.20 Политиктиг чугаалар. «Галерея». 16.10 Мультфильм. 16.40 «Петер Штайн, режиссер». 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 «Ю. Селиверстов чуруукчуның вертикалы». 19.25 «Ыры—90». 20.30 Н. Губенко режиссерниң фильмнери. «Подранки». 22.00 «Ye». 22.30 Чугула интервью. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 01.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 01.45 — 02.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Өг-буле» деп телепрограмма. 9.15 «Эң чугула кижи». Уран-чечен фильм. 10.25 «Аныяктар медээчизи». «Адаккы Амур чүнү ыыттавайн тура-рыл?». 11.00 Видеоканал «Совет Россия». 13.30 «Офицер романсызы». Хрониктиг-барымдаалыг публицистиг фильм. 14.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Рогунск суг электростанциязын тударда суг алган районнардан кижилерни өскээр көжүрүп туруның дугайында. (Душанбе). 15.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 18.30 Дешилге. Информация. Реклама. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Чаа чыл детективи». Хореографтыг баштак. 20.40 «Дензилер». База катап Маяковский дугайында. 21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.00 «Ye». 22.30 «Парлалга клуву». 00.15 — 01.35 Дүнекги сеанс. «Эки олур бис». Уран-чечен фильм.

Воскресенье

ИЮЛЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртеге». Уругларга дамчыдылга. 10.00 Ада-чурттуңга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөлөзөшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыныывыс» 13.50 «Овур-хевир». Совет-америк литературжу оюн. 15.10 Мультфильм. 15.30 «Көдээден дамчыдылга». Панорама. 16.50 Улуг-хүн кинозалы. Мультфильм. «Дыштанып ус субботадан понедельникке чедир». Ураң-чечен фильм. 18.50 «А. Серов ырлаар». 19.30 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 22.00 «Ye». 22.30 Менге түүлер дугайында бодаллар. 22.45 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 01.00 Нептеренгей хөгжүмде чаа түүлдер. «А» программа. 02.45 — 05.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 9.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. 10.15 «Экранда 01 албан чери». Өртке удур айыл чок чорук дугайында фильмнер. 10.40 РСФСР-ниң улустарының хөгжүмнүг аас-чогаалы. 11.25 Коллаж. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Мультфильм. 12.50 Чуваш телевидение программазы. 13.35 «Бистиң чурттап турар оранывыс». М. Литвяков режиссерниң фильмнери. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 Москвага үш хүн иштинде бильярд. 18.00 «Планета». Делегей программазы. 19.00 Теннис. Үнмөлдөн маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Бистиң салгаашкынывыс». Афиныларда Костакинниң аалчылары. 21.00 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.00 «Ye». 22.30 — 00.55 «Киносеріантин» видеоканалдың арыпкарындан.

КИНО

ИЮНЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 серийлыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Транти-Ванти» 9.00, «Лето в раковине» (2 серийлыг) 10.20, 13.00, «Баловень судьбы» (2 серийлыг) 15.40, 20.40, «С течением времени» (2 серийлыг) 18.00 шактарда.

Видеозал: «Последнее безумство» 12.00, «Заклятие Долины змей» 14.00, 18.50, «Семья» 15.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как проходят каникулы Болек и Лёлек?» 11.40, «Белый велосипед» 17.40, «Конец сезона мороженого» 13.40, 15.40, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыынды № 23 9.30, «Легенда о матери» 10.30, «Ситара» (2 серийлыг) 12.10, 14.50, 17.30, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Авария» — дочь мента» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: Киночыынды 14.00, «Зита и Гита» (2 серийлыг) 15.20, «Стук в дверь» 18.10 шактарда.

ИЮНЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кодекс молчания» (2 серийлыг) 11.00, «Соль Чжук Хва» (КНДР) 9.10, 13.50, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Смертельный удар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кавказская пленница» 9.00, 13.50, 21.00, «Лето в раковине» (2 серийлыг) 10.40, «Сталинград» (2 серийлыг) 15.30, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девять кругов ада» (2 серийлыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Белый велосипед» (Турция, до 16 лет) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30, Киночыынды № 61 10.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Ситара» (2 серийлыг) 16.30, 19.20 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелиниң чанында хүлээп алыышкын комиссиязы Кызылда күрүненииң педагогика институдуна июль 12-ден эгелеп чидезин национальдың, а ол шыкаш Тыва АССР-ге төрүттүүген, доктаамал чүрттап турар өске-даа национальдың кижилерининг чүрттүн дээди өөредилге черлерине конкурстан дашкаар киреринин экзаменнерин эрттирерин дыңналып тур:

Москваның аъш-чем үлеткүрүнүү технология институду (аъш-чем бүдүрүлгезининг машиналары болгаш аппараттары, тараа шыгжаарының болгаш ажылдап кылырының технологиязы);

Москваның 2-ги медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия);

Москваның төөгү-архив институду (документ эмгелеп болгаш эргелеп башкарылганың документ хандырылгазы, музей хепээ болгаш төөгүнүң база культураның тураскаадарының камгалалы).

Москваның полиграфия институду (графика, ном үндүрүлгезининг болгаш полиграфияның экономиказы база эргелеп башкарылгазы, полиграфияның машиналары болгаш автоматтыкан комплекстери, полиграфия бүдүрүлгезининг технологиязы;

Москваның улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын);

Москваның В. И. Ленин аттыг педагогика институду (педагогика болгаш школа психологиязы);

Ленинград университеди (биология, история, роман-герман филология);

Ленинградтың Ленсовет аттыг технология институду (химия бүдүрүлгезининг болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары база аппараттары);

Алтайның медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, фармация);

Белгородтуң тудуг материалдарының технология институду (металл эвес база силикат материалларының химиктиг технологиязы, химия бүдүрүлгезининг болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары);

Ыраккы Чөөн чүктүң амыдырал хандырылганың технология институду (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи).

Ыраккы Чөөн чүк университеди (биология);

Иркутск университеди (төөгү, химия);

Иркутскиниң улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын, сан-хөө болгаш кредит-бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртеми);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, стоматология);

Красноярскиниң инженер-тулуг институду (архитектура, чылыг, газ хандырылгазы болгаш вентиляция, суг хандырылгазы болгаш канализация);

Красноярскиниң политехниктиг институду (үлетпүр бүдүрүлгелериниң электри хандырылгазы);

Ленинградтың совет садыг институдунуң Красноярскиле филиалы (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи, ниитиниг чемнеңилгезиниң продукциязының технологиязы, аъш-чем барааннарының товароведениези);

Кемерово университеди (төөгү, төөгү-археология, эрге-хоойлу эртеми);

Кемеровонуң медицина институду (эмнээшкин херээ, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Новосибирск университеди (физика, орус дыл болгаш литература, геохимия, минералогия болгаш петрология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзаалың электротехниктиг институду (харылзааның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радиодамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажылагый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртеми);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, дааранылга кылыырының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртеми);

* * *

Кызылда күрүненииң педагогика институду хүндүскү салбырының 1-ги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур: математика, информатика болгаш саналга техниказы; физика, информатика болгаш саналга техниказы; химия болгаш хандырылга күш-ажылы; биология болгаш күш-культура; география болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге билиглериниң методиказы.

Киреринин шылгалдалары 1990 чылдың июль 16-дан июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге болур:

Мергежилги: математика, информатика болгаш саналга техниказы — математикага (аас болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, чогаадыг). Национал школа доосканнар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Мергежилги: физика, информатика болгаш саналга техниказы:—математика (аас-биле), физика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, чогаадыг). Кол барымдаалаар эртемнери — физика, математика.

Мергежилги: химия болгаш хандырылга күш-ажылы — химияга (аас-биле), химияга (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл, литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — химия, математика.

Мергежилги: биология болгаш күш-культура кижизидилгези— биологияга (аас-биле); күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сугга эштирү), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми— биология, күш-культура.

Мергежилги: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртемнери— география, төөгү.

Мергежилги: орус дыл болгаш литература национал школага — орус дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле — чогаадыг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол барымдаалаар эртеми —орус дыл болгаш литература.

Мергежилги: тыва дыл болгаш литература— тыва дылга (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (изложение). Кол барымдаалаар эртеми — тыва дыл болгаш литература.

Мергежилги: педагогика болгаш эге өөредилгенің методиказы — өөренир киреринг күзээн орус националдыгларга — орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), орус дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу. Өөренир киреринг күзээн тыва националдыглар —орус дыл болгаш литературага (бижимел-биле), тыва дыл (аас-биле), математика (аас-биле). Кол барымдаалаар эртемнери — шуптузу:

Билдиришкиннерни июнь 26-дан июль 15-ке чедир хүлээп алыр болгаш анаа дараазында документилерни албан кожар: ортумак эртеминиң дугайында документ (боду-биле), № 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң ушта бижидилге (ажыл стажтыг болза), 3×4 хемчээлдиг фото-чуурук, паспорт болгаш шериг албанныглар шериг биледиң боду көргүзер.

Ортумак школаны алдын, мөңгүн медальдар-биле доосказ, шаңнатканнар, ортумак тускай өөредилге черлерин болгаш ортумак профессионал-техниктиг училищеи тергиин эки дипломнуг доосканнар чангыс шылгалда дужаар, хүлээп алыр комиссияның тургускының ёзугаар. «Беш» демдекти алганнар арткан эртемнериниң шылгалдаларындан хосталыр болгаш дээди өөредилге черинче кирер санаттырар, «дөрт» болгаш «үш» демдектер алганнар өске эртемнериниң шуптузунга шылгалдаларны дужаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелиниң докладынга үндезилээш, 1990 чылдың март 23-те үнген № 51) көлээ школаларны доосканнарының тускай мергежилдерге 80 хуузу хүлээп алдынар.

Документилерни дараазында адреске хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 36, хүлээп алыр комиссия.

* * *

Саратовтуң Ю. А. Гагарин аттыг индустриал-педагогика техникуму «4-10 класстарга күш-ажыл өөредилгезининг башкызы» деп мергежилге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң кадр киллизинден билип алыр, № 214 кабинет, телефон 2-48-73.

* * *

Аян-чорук болгаш экскурсияның Кызылда бюрозу аян-чорукчуларга дараазында хоорайларже путёвкаларны сүмелеп тур:

Севастополь — июнь 25-тен июль 6-га чедир, путёвканың өртээ 383 руб.

Адлер — июнь 26-дан июль 16-га чедир, өртээ 444 руб.

Вильнюс — июль 1-ден 5-ке чедир, өртээ 334 руб.

Таллинн — июль 3-тен 7-ге чедир, өртээ 328 руб.

Бендеры — июль 28-тен август 7-ге чедир, өртээ 343 руб.

Ташкент — июль 3-тен 7-ге чедир, өртээ 281 руб.

Кисловодск — июль 16-дан 25-ке чедир, өртээ 338 руб.

Харьков — июль 17-ден 26-га чедир, өртээ 355 руб.

Каунас—Минск — июль 30-ден август 6-га чедир, өртээ 355 руб.

Чернигов — июль 27-ден август 5-ке чедир, өртээ 356 руб.

Херсон—август 8-тен 18-ке чедир, интуриске чурттавышаан.

Айтырыгларны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 1, «Мөңгүлек», аалчылар бажыны, 2-ги каъды, телефон 3-12-81.

* * *

«Үш-Белдир» курортунга доктаамал, аңаа чурттаар бухгалтер дарый хереглеттинип турар.

Түр ажылдарга дараазында ажыллакчылар дарый хереглеттинип турар: эмчилер, поварлар, кухня ажылдакчылары.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, переулок Юбилейный 7, Тыва АССР-ниң профэвидеделериниң кадыкшылга удуртулгазының талазы-биле кылдизи.

* * *

«Суклак» совхоз чондан аныяк мыйыстыг бода малдарны 1990 чылдың июль 1-ден ноябрь 1-ге чедир дириг дензи-биле 100-тен 350 килограмм чедир малдарны бир килограмда 2 рубль 50 көпеекке, 350 килограммдан өрү дензиниң 1 рубль 50 көпеекке садып алыр.

1990 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп малды күрүненин садып алыр өртээ-биле садып алыр.

РЕПЕРТУАР

Фергана областың М. Горький аттыг күрүненин орус шин театрының шив көргүзүглери 1990 чылдың июль 3-тен 14-ке чедир В. Көк-оол аттыг тыва хөгжүм-шин театрынга болур.

Июль 3. 9. «О ревуар, эптер». Каттырынчыг шин. Авторлары Б. Рацер, В. Константинов.

Июль 4, 7, 13. «Эртенги дээрде сылдыстар». Төөгүдүг шин. Автору Н. Галин.

Июль 5, 10, 14. «Дүнекининг бир шак». Амгы шагның төөгүзү. Автору Б. Рабкин.

Июль 6, 11. «Бистиң сагыш-сеткиливисти камгалаар». Автору О. Ериев.

Июль 7, 12. «Чажыт пружина». Каттырынчыг шин. Автору В. Розов.

Июль 3-8, 9-14. «Силерге, уруглар». Хөгжүмнүг тоолдар: «Хуулгаазын чүскүк», «Күскелер быштакка ынак». Авторлары М. Халил, Д. Урбан.

Шиилерниң эгелээр шактары: Хүндүс 10 шакта. Субботада 11 шакта. Улуг-хүнде 12 шакта. Кежээ 19 шакта. Касса 9 шак 30 минутадан 14 шакка чедир, 17 шактан 19 шак 30 минутага чедир ажылдаар. Тайылбыр алыр телефоннар: 2-25-49, 2-55-13.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемвал — 3-34-26: ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 8-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуулар бажың № 1.

Чагыг № 437. ТС — 00690.

республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
июнь
26
вторник
№ 144 (14344)
1925 чылда
үелеп илеттингеш
Өртээ 3 коп.

Россияның Коммунистиг партиязының
Тургузукчу съездизи

КҮШТЕРНИ КАТТЫШТЫРАРЫ БОЛГАШ ЧААРТЫЛГА ДЭЭШ

Июнь 23-те Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи ажылын уламчылаан. Эртенги хуралды СЭКП ТК-ның секретары, СЭКП ТК-ның Россия бюрозунуң кежигүнү **Ю. А. Манаенков** даргалап эрттирген.

Хуралдың даргазы саналга комиссиязының даргазы **И. П. Воробьевка** сөс берген. Катап бадылаашкының түңнелин ол дыңнаткан: О. И. Лобов дээш 1066 кижи, а И. К. Полозков дээш 1396 кижи бадылаашкыны берген. Бадылаашкынга ниитизи-биле 2649 делегат кирипкен. Ынчангаш бадылаашкының хөй кезии-биле **Иван Кузьмич Полозков** РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга соңгуткан.

Саналга комиссиязының протоколун съезд бадылаан.

Дараазында **И. К. Полозков** сөс алгаш, партияның дээди албан-дужаалынга соңгааны дээш, делегаттарга өөрүп четтиргенин илереткен. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы чурттуң амыдыралында кончуг берге үеде — эге тургустунуушкун чаз-ла бурунгаарлап эгелээн болгаш политиктиг байдал өскерилип турар үеде тургустунган деп, ол демделгээн. Ынчангаш партия чүгле хөнүгүп алыр эвес, а чаз байдалдарга дүүштүү ажылдаарының арга-методтарын дилеп тывар, дуржулганы мөөнүзээр ужурлуг. Амгы үеде партияның болгаш чурттуң амыдыралында кайы хире улуг өскерлиишкиннериниң бооп турарын бо залда олуржуп турар кижилер ам-даа чедип угаан бодавайн турар бис деп дилими-биле чугаалап болур мен. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи чап-чаа ажылын доосту. Россия Федерациязын катап тургузар, ооң суверенитедин быжыглаар, ооң чонунуң чаагай чоруун бедидер талазы-биле ол кончуг чугула шиитпирлерни хүлээп алган. Республиканың партия организациязының бирги эвлечиглиг сорулгаларының бирээзи — Съездиниң ол шиитпирлерин боттандырарынче коммунистерни мобилизастаары болур.

РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде янзы-бүрү платформалар, үзел-бодалдар төлөзеттинген. Ынчангаш хөй янзылыг болгаш ажыктыг санал-оналлар кирип турар. Бир эвес партия ол бүгүнү шүүштүрүп көрүп, боттуг программаны тургузуп аптар болза, ол бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны күүседип шыдаар.

Коммунистер, ажылчын ангы, тараачыннар болгаш интеллигенция-биле сырый харылзаалыг база партия эге организацияларынга даянып ажылдаарып, оларның саналоналдарын кичээнгейлиг дыңнаарын делегаттарга бүзүреткеш, ол түңнелинде Россияның Компартиязы Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга төлептиг отряд болур деп чугаалаан.

Чапсар соонда делегаттар «Амгы байдалдың болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бирги эвлечиглиг сорулгаларының дугайында», «РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң Россия Федерациязының массалыг информация чепсектеринге хамаарылгазының дугайында» резолюцияларны база «Россияның коммунистеринге болгаш улустарынга кыйгырыгны» чугаалажып көрген болгаш хүлээп алган.

Компартияның ТК-зының составынга кандидатураларны чугаалажып көрген болгаш ТК-ның кежигүннериң соңгаан.

Съездиге **М. С. Горбачев** делегаттарның хөй саныг айтырыгларынга харыы берип, чүве чугаалаан.

Саналга комиссиязының илеткелиниң соонда, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының соңгуткан составын съезд бадылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының даргазын съездиниң ийиги үе-чадазының хуралынга соңгуур деп шиитпир хүлээп алдынган.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** съездиниң ажылыының бирги үе-чадазы доозулган деп чарлаан.

(СЭТА).

Амгы байдал болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бирги эвлечиглиг сорулгаларының дугайында

РЕЗОЛЮЦИЯ

Бис, Россия Федерациязының коммунистериниң Тургузукчу съездизиниң делегаттары, чуртта болгаш партияда байдалды кризистиг деп көрүп, хамааты чөпшээрежилгенин, ниитилелдиң сырый каттыжыышкынын болгаш чаартыныышкынын чедип алырыбиле соңгаарладыышкын чок практиктиг хемчелгерни алыры негеттинип турар деп санап тур бис. Кризистиң чылдагаанарыны мындыг болуп турар: тоталитаризм болгаш таптаашкын үезинде социализмни каржызы-биле хажыткаңы; шилчилге үе-чадазының боттуг бергелери; эде тургустунуушкун үезинде реформалар чорударында четпестер болгаш частыыглар. Чурт кедергей харыысалгалыг, берге болгаш ондактыг үе-чадада келген. Эрги политиктиг болгаш экономиктиг структураар бергедээшкин-биле чайлаттынып турар, а ааларын тургузары оларны чайладыырынан хожудан, амыдыралдың негелдерининге дүүшпейн, чамдыкта ханы бодаашкын чокка кылдынып турар. Он-он чылдарда чыглып келген хөй-хөй айтырыларны амдыызында шиитпирлеп шыдаваан. Командылаар бюрократчы системаже эглип болурунуң айыылы амдаа артпышаан.

Ниитилелде чоруулдээлер чидигленип, экономиктиг, политиктиг база социал дүшкүүрлүг чорук кедереп орар. Экономикада, хереглеп рыногунда байдал баксырап, ажыт экономиканың туруштары болгаш салдары күштелип, чонунуң хөй кезиниң амыдырал деннели кудулап турар. Мөзу-бүдүш үндезиннери балалып турар, сагылга-чурум болгаш корум-чурум кедергей кошкаан, кем-херек үүлгедиин өзүп турар. Национал, девискээр болгаш социал демдектер барымдаалаан аңгыланыышкын ниитилелде ханылап бар чыдар. Күрүненин иштики айыыл чок чоруунга, ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн чоруунга илдең кыжаныышкын тыптып келген. Чуртта чогумча, туруш чок чоруктан улус чон могап турупкан.

Россия Федерациязының дыка хөй айтырыглары база үгдереп турар: ёзулуг суверенитеттиң чогу, РСФСР-ге туруп келген политиктиг болгаш экономиктиг система Россияны курлавырар берикчизи болдурган, республикада байдалды, бүгү улустарның, эң ылангыя Соңгу үүктүң, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн үүктүң улустарының байдалын дыка нарыылаткан. Чамдык девискээрлер экология халавының кезинде келген. Россияның угаан-бодал талазы-биле, улустарның төөгү салгалының катап тургустунарының, ооң культуразының ыдыктыг эртине үүлдерин камгалаарының, патриотизмге кижизидеринин айтырыы оңзагай чидин-биле туруп келген.

СЭКП-ге, эрге-чагырга черлеринге, чурттуң политиктиг удуртулгазынга идегел бүзүрелдиң бадып турары улам чидигленген. Ниитилелдиң быжыг туруштуг чоруунуң база ооң чаартыныышкынының магадыллалы боор ужурдуг партийжи хөй-хөй организациялар болгаш структуралар херек кырында олутпай туруштуу эөлеп, толдргай идеологтуг угланыышкынны ажылдап кылдыр каттыштырар.

Россияның массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр бодунуң принципиалдыг туружун тодаргайлаары эргежок чугула деп съезд санап тур.

Бот-тускайлаң телевиденинең болгаш радио дамчыдылгазын, киностудиязын, информация агентилелин, ном болгаш солун үндүрер черлерни тургузарын, чаа солуннарны болгаш журналдарны үндүрерин бодунда хаара тудуп турар республиканың массалыг информация чепсектеринин долу системазын тургузар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының, Россияның хөй-ниитизининң саналдарын съезд деткип тур.

Рынга оларның салыышкыны болуур.

СЭКП ТК-ның Россия бюрозу четпес ажылдаанын, республиканың партия организацияларының ажыл-чорудулгазын таарыштырып үүлдештиреринин төөү болбаан, Россияның партия конференциязын белеткээринге чогуур салдарны чедирбээн деп съездиниң делегаттарыы демделеп тур.

Республиканың ниитилел амыдыралын шиитпиргиг чаартырының талазы-биле тодаргай политиктиг программаны съездиниң ийиги үе-чадазында чугаалажып көөрүнге болгаш хүлээп алырынга белеткээрин РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединге съезд дагзып тур. Аңаа бирги эвлечиглиг сорулгалар кылдыр дараазында үүлдерни санап турар:

— политиктиг, экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал адырларынга реформаларны шалыпкын болгаш чайгылыш чок чорударының, быжыг туруштуг чорукту күштелдиреринин, ажылчы чоннарның үндезин эрге-ажыктары дээш туржуп турар хөй-ниитя агымнарын болгаш бөлүктерин каттыштырарының үндезининге ниитилелди кризистен уштуру;

— чурттуң бүгү девискээринге чурттакчы чонунуң хамааты эргелерин хажык чокка сагыырын хандырар, республикаларның, ооң иштинде бот-догуннаан РСФСР-ниңдаа, эрге-ажыктарын дүүштүрер ужурлуг эвилелдиң эки турачы үндезинге чаа керээзин чарарынга бүгү талалыг деткимчени бээри:

— РСФСР-ниң Дээди Совединге, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге оларның бүрүн эргелерин бадыткап тургузарынга салдар чедирери, республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел башкарылгазының органнарының республиканы кризистен уштур, башкартынар рынок экономиказынче шилчилгени боттандырар, хоойлудүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар, организастыг кем-херек үүлгедишкини, ажыт экономика болгаш ниитилелге удур өске-даа илерээшкиннер-биле демиселди күштелдирер күжениишкиннерине деткимчени бээри. Политиктиг, экономиктиг болгаш угаан-бодал адырларынга реформаларны боттандырары дээш соңгукчуларның, партия организацияларының мурнунга коммунист депутаттарның харыысалгазын бедидери. СЭКП-ниң политиктиг шугумун чорудар сорулга-биле бүгү деннелдериниң Советтеринге партия бөлүктерин тургузары, оларның ажыл-чорудулгазын таарыштырып дүүштүрери:

— ажылчы чоннарның, ылангыя чурттакчы чонунуң эвээш хандырылгалыг келеткериниң, социал камгалалының талазы-биле хемчелгерни системазын ажылдап кылыры. Совет кижилерниң социал камгалалдыг чоруунун кол магадылакчызы боор Совет күрүнеиниң ролюн быжыглаары;

— кижиниң черге соңуургалын, тараачын күш-ажылдың амыдыралдың хевирге болуруун, көдээниң социал чаарты тургузугазының катап оттурары; өнүүнүн хөй янзы хевирлериниң ден эргелиг таарыштыр тургустунары;

— экологтуг байдалды, ылаңгыя ооң таарымча чок девискээрлерде байдалын кадыкшыдары;

— республиканың чурттакчы чонунуң кадык камгалалының дугайында хоойлуну хоойлу саналдап киирер инициатива ёзугаар ажылдап кылыры:

— эртемни, өөредилгени болгаш культураны мурнаа көгжүдери. Талантыларны материалдыг болгаш моральдыг бүгү талалыг деткиири;

— бистин Төрээн чуртувусту кың камгаланыр аргазын хандырарынга, шериг албаныгларын болгаш оларның өгбүлелериниң кежигүннериниң социал камгалалдыг чоруун бижыглаарынга Совет Армияга болгаш Шериг-Далай Флодунга бүгү талалыг деткимчени көөгүзери:

— Россия Федерациязының улустарының хөй национальдыг бот-тускайлаң онзагай культуразын, чонунуң чогаадылгазын катап дириизери болгаш хөгжүдери, төөгү-культурә тураскаалдарын камгалап кадагалаары болгаш катап тургузары, эвээш саның улустарга, оларның культуразынга, дылынга, национал ыдыктыг үүлдериниге онзагай хумагалыг хамаарылганы хандырары; Россия Федерациязының улустарының интернационалчы харылзааларын, бот-боттарынга дузалажылгазын база культура талазы-биле бот-боттарының байлакшыдылгазын быжыглаары:

— Россияның парлалгазын хөгжүдери, радионуң болгаш телевиденинең чепсектеринең дузазы-биле республиканың амыдыралын чырыларын экижидери, ном парлалгазының хөрээн, полиграфиянын болгаш харылзаазын бүдүрүлгелериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары;

— РСФСР-ниң Компартиязының удуртуур органнарының СЭКП-ниң чаңгыс эвин камгалап арттырар база бижыглаар соруга-биле СЭКП ТК-биле, чаңгыс аай ниити политиктиг стратегияны ажылдап кылыр, национаддар аразында харылзааларны болгаш республикаларның улус ажыл-агыйжы харылзааларын бүгү талалыг хөгжүдер соруга-биле эвилелдешкен республикаларның компартиялары-биле дээштиг кады хөделиишкиннериниң системазын тургузары. РСФСР-ниң каяа-даа хамаарыштас профэвилелдери, Россия комсомолу-биле ажыл-чорудулгазы ССРЭ Конституциязына база республика Конституциязынга чөүшпес ниитилел-политиктиг янзыбүрү шимчээшкиннер-биле боттуг харылзааларны тургузары;

— партия эге организацияларынга оларның политиктиг болгаш идеологтуг ажыл-чорудулгазынга дуза чедирери.

* * *

Бис, РСФСР-ниң Компартиязының съездизинин делегаттары, Россияның коммунистерин, бүгү ажылчы чоннарын демнежин каттыжарынче, ниитилелди чаартыр талазы-биле шиитпирлиг база дидим хөделиишкиннерже кыйгырып тур бис. Социалистиг Ада-чурттуң амгы болгаш келдир үезин дээш сагыш човаашкын — бистиң партийжи арын-нүүрүвүстүң херээ.

ЭКИ ҮҮЛДЕРНИ АЖЫГЛААР БИС

МОСКВА, июнь 25. (Телефонбиле). РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинде бистиң тускай корреспондентивис Таан-оол Хертек дуун мынчаар дамчыткан:

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи кончуг ажыл-херекчи болгаш хаңы үгаан болаашкының байдалынга эртткен. Өскээр чугаалларга, мен үгүле ооң баштайгы үе-чадазының дугайында мынчаар бодап турарым ол. Аңаа саналдаң берген делегаттар чуртта тургустунуп келген социал болгаш экономиктиг айтырыгларны дарай шиитпирлээринде эргежок чугулазының, орта РСФСР-ниң чаа тургустунган Компартиязының дорт болгаш улуг киржилгелиг болурунуң дугайын чугаалап, кризисти ажып эртериниң оруктарын айтып турган.

Тургузукчу съезд дугайында, чаа Компартия дугайында бодунуң бодалын илередирин, ону канчаар үнелеп турарын Тывадан барган делегаттарның бирээзи, СЭКП Кызыл хоорайкомунуң бирги секретары В. Г. Вальковтан сонгуургадым. Виталий Григорьевич мынчаар харылады:

— Россия Федерациязының тускай партиязын тургускаңы чөрө эки, чугула-дыр. Ону мынчаар кылырынын дугайында айтырыгны Кызыл хоорайның партия организациязы, ооң коммунистери база саналдап, чугаалап турган чүве. Ооң ынай Тургузукчу съездиге партияның платформаларын чугаалашкаңы, бо талазы-биле тургустунуп турган айтырыгларны сайгарып көргени эки-дир. Ооң эки үүлдерни ажыл-херээвиске ажыглаар, амыралга боттандырар апаар бис.

Тургузукчу съездиниң ажылының үезинде сагыжымга таарзымнаанын чамдык үүлдерни чугаалаар болай-дыр мен. Үүл дээрге, чурттуң улуг республиказының улуг шүүлганы болуп турда, чамдык делегаттар саналдаң берген кижилерни хүндүлеп көрбейн-баар, үзе киирип, чурум үрей бээрдир. Ону окта шын эвес чүүл деп санаар мен. Ооң ынай санаал-ла бээрим ол дээш, эки анализ-даа кылбас—аңаа хөй үешаак чизиреп ораторлар база турду. Ол ындыг кижилериң саналдарында оңза, уткалыг чүве чок боор чорду.

РСФСР-ниң Компартиязын тургузуп алганы — ылангыя национал девискээрлерин улам хөгжүдеринге, оларның бот-бодынарын ажыллаар байдалдарынга идегин бээр деп бодаар мен. Чурттуң иниитн экономиказы улам быжыглаарынга кёскү салдарын ол чедирер апаар.

Тургузукчу съездиге кол-кол документилерни хүлээп алды. Чаа бирги секретарывыс — Иван Кузьмич Полозковту кончуг шимчеңгир, дайынчы кижи-дир деп билдим. Оон кандидатуразын мен бүрүнүбиле дегээн мен. Тывадан делегаттары база-ла аңаа бүрүн идегелин көргүстүлер.

Бисте, Кызыл хоорайның коммунистеринде, кол сорулга бар. Партияның ям болур XXVIII съездизинге белеткелге киржир, эге организацияларның ажыл-херээн ам-даа эңчиидер дээш ажылдаар апаар бис.

Россияның коммунистеринге, улустарынга

КЫЙГЫРЫГ

Эштер коммунистер, эргим чаңгыс чер-чурттуглар!

Бис, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының съездизинин делегаттары, бистиң чурттувус бодунуң төөгүзүнде база бир эң берге үе-чаданы чурттап эртип турар хүннерде силерге кыйгырыгны үндүрүп тур бис. Экономикада кризис, социал талазы-биле дүшкүүрлүг чорук, национаддар аразында чөрүлдээлер, чамдык республикаларда тургустунуп кээп турар сепаратисчи хөөннер, антисоциалистиг күштериң идепкейжип турары, СЭКП-ниң бодунда идея талазы-биле аңгыланыышкынар, совет ниитилелдиң мөзу-шынар үндезиннериңде улуг буураашкын — бо бүгү эде тургустунуушкунга, чаңгыс аай федеративтиг күрүне болур Совет Эвилелиниң бодунуң догуннап туруп болурунга хора чедирер айыылды тургузуп турар.

Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказы ССРЭ-ниң бүдүн-бүрүн чоруунуң, ооң чаңгыс эвининң болгаш күүзүнүң кезээде магадылалы боор келген болгаш болур-даа апаар деп санап турар бис. Бо хүннерде республика чиик эвес үени чурттап эртип турар. Национал чөрүлдээлерни өөскүдүп, улустар аразында бүзүрешпес чоруктарны күштелдирип, кижилерниң, тус-тус девискээрлерниң болгаш республикаларның аразында шагдан бээр тургустуна берген харылзааларны үреп турары чурттуц. Россияның келир үелеги салым-чолу дээш дүвүрээшкинии, сагыш човаашкыны тургузуп турар.

Россияның чаагай амыдырал-чурттагазынче орук — бүгү нацияларның ажылчы чоннарының күжениишкиннерин каттыштырарында, оларның бот-боттарынга бүзүрелин, эки-дуңмалышкы чоруун быжыглаарында.

Россияның коммунистериниң хөй кезиниң саналоналын деткивишаан, бистиң съездивис СЭКП-ниң составында РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургусту.

Бо кончуг харыысалгалыг шиитпирни хүлээп аа тура, съезд бо базымны СЭКП-ге федерализм тургузар, ону бүвүп чарар дээш политикалыг кандыг-даа кордаашкынны хүлээп көрбейн турар. Россияның Компартиязын тургускаңы дээрге эде тургустунуушкунуң платформазынга партияның эки күштерин каттыштырганы-дыр деп меделеп тур бис.

Россияның партия организациязы эвилелдешкен республикаларның партия организациялары-биле деп байдалга туруп алгаш, ам ажылчы чоннарның эрге-ажыктарын долу илергейлээр болгаш камгалаар, Россия Федерациязының улустарын сырый каттыштырар сорулгаларны чүткүлдүг шиитпирлээр, Россияның болгаш ССР Эвилелиниң, а ол ышкаш чер-чер Советтериниң депутат корпустарында төлөзеттирген коммунистериң ажыл-чорудулгазын бир демниг кылдыр каттыштырар.

Медеглээривис болза: бистиң сорулгавыс — гуманныг, демократтыг социализм. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы амыдыралдың кижиге ажыктыг, ооң чогаадыкчы эгелерин хөгжүдүп сайзырадырынга дузалаар байдалдарын тургузар сорулганы салбышаан, социалистиг шилип алыышкынны, коммунистиг перспективаны, ажылчын ангының болгаш бүгү ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын чайгылыш чок камгалаар, РСФСР-ниң улус депутаттары-биле боттуг кады ажылдап тургаш, республиканың политиктиг болгаш экономиктиг суверенитедин, ооң катап тургустунуушкунун чедип алыр.

Кол утказы башкартынар рынок экономиказынче шилчиишкин боол бар чыдар чуртта боттандырып турар экономиктиг реформаның ниити угланыышкынын деткивишаан, СЭКП-ниң экономиктиг ындыг эргилдези хөй-ниитининң чөпшээрелинге, тайбыңга болгаш экономиктиг байдалды экижилеринге дүүштүү болдунуп болур болгаш болдунардаа ужурлуг деп, съезт санап тур. Чогуур материалдыг, санхөө, эрге-хоойлу, политиктиг болгаш еске-даа хемчелгерни тургузар, киижи бүрүзүнүң социал камгалалын хандырар төлээде, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтери болгаш чазактары башкартынар рынок экономиказынче үе-чадалап шилчиирининг тодаргай программазын саналдап кирер ужурлуг деп санап турар бис.

Программаны ажылдап кылырда чоннуң бүгү кезектериниң эрге-ажыктарын ееренип хөөрүнче, шилчиирикин үезинде частыыглар болдурбазынче болгаш ол үени үзамдыктырбазынче бис ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң кежигүнү коммунистерни, эвилелдиң болгаш республиканың бүгү улус депутаттарын, ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының чазактарының кежигүнү коммунистерни кыйгырып тур бис.

Россияның коммунистери СЭКП-ниң идейлиг болгаш организастыг чаңгыс эвин быжыглаар, республикага политиктиг баштың болур дээш демиселдиң методтарын шиңгээдип алыр ужурлуг деп санап турар бис. Ындыг политиктиг баштың болур чорукту чедип алырының кол оруу — кижилериңң чаагай чоруу дээш тодаргай ажыл-херек, Россияның мурнунда туруп турар соңгаарладып болбас айтырыларны шиитпирлээринге дузалаары болур.

В. И. Ленинниң адынче болгаш ажыл-херээнче халлаашкыннарга хамаарыштыр коммунистериниң болгаш чурттуң ажылчы чонунуң дувүрээшкинин съезд деңге үлежип тур. Ленинчи өөредилгиниң ат-алдарын бакырадырынга ажыглап турар кол түүл болза, социалистиг хөгжүлдени бакырадып турган таарымча чок түүлдер болур, ол дээш В. И. Ленин харыысалга хүлээвес ужурлуг. Россияның коммунистериниң ындыг янзылыг бурууладыышкынга удур чедимчелиг харыызы — ленинчи кол чагыг — бодунуң ажыл-чорудулгазын чоннуң чаагай чоруун бедидеринге бараан болдурган Советтер республиказын быжыглаар талазы-биле ажыл-чорудулганы экижидери болур.

Бистиң бүгү күзел-чүткүлүвүстү боттандырарынга биске деткимче көргүзеринче бо берге үеде республиканың ажылчын ангызын, тараачыннарын, интеллигенциязын кыйгырып тур бис. Ындыг деткимче амгы үеде биске шиитпирлиг ужурдузалыг болур. Ындыг деткимче чокка РСФСР-ниң Компартиязы туруп болдунмас.

Россияның профэвилелдери болгаш комсомолу, ажылчыннары болгаш тараачыннарыбиле кады ажылдажырынга идеген турар бис.

ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ажылдап турар болгаш ниитилелдиң социалистиг чаартылгазы дээш туржуп турар бүгү партиялар болгаш шимчээшкиннер-биле чугаа кылырынга белен бис.

Эргим эштер!

Идепкейлиг хөделириңер үе бистен негеп келген! Россияның салым-чолу, эде тургустунуушкунуун салым-чолу ажылчы чоннарның холунда. Эрткен болгаш келир үе дээш, боттарывыстың арын-нүүрүүзе база чангыс эпти биске чагып каан салгалдарның ыдыктыг турасказалы дээш бистер харыылаар, ужурлуг с с. Бо бүгүнү угаан-сарыылдыг болгаш сеткил-чүткүлдиг ханызындан ованарып көөрүнче силерни кыйгырып тур бис. Россияны ёзулуг-ла катап тургузарыныи, Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң бижыглаарының херээ дээш сырый каттыжаалынар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг медеглелинин болгаш СЭКП Уставының төлевилелдеринің талазы-биле

РСФСР-НИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ

РЕЗОЛЮЦИЯЗЫ

1. Партияның XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелдериниң үүлдерин РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи ниитизи-биле деткип турар.

2. СЭКП-ниң программныг медеглелиниң болгаш Уставының төлевилелдериниң талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң киржикчилериниң шүгүмүүлелдиг саналдарын болгаш сүмелерин партияның XXVIII съездизиниң материалдарынга чедирерин редакция комиссиязынга съезд дагзып база СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң программныг медеглелиниң болгаш СЭКП Уставының төлевилелдерин төп партийжи парлалгага съезд ажыттыварынга чедир неделя хуусадан орайтатпайн парлаары чугула деп санап тур.

Россия Федерациязының массалыг информация чепсектеринге РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң хамаарылгазының дугайында

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ

РЕЗОЛЮЦИЯЗЫ

Политиктиг партия болунда массалыг информация чепсээ чок турда ажыктыг ажылдап шыдавас. Хөй партиялар тургустунул, сонуургалдар болгаш саналдар тускайланып, политиктиг демисел улам чидигленип турда, бо чүүл улам оңза ужур-дузалыг апарган.

Россияның массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр бодунуң принципиалдыг туружун тодаргайлаары эргежок чугула деп съезд санап тур.

Бот-тускайлаң телевиденинең болгаш радио дамчыдылгазын, киностудиязын, информация агентилелин, ном болгаш солун үндүрер черлерни тургузарын, чаа солуннарны болгаш журналдарны үндүрерин бодунда хаара тудуп турар республиканың массалыг информация чепсектеринин долу системазын тургузар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының, Россияның хөй-ниитизининң саналдарын съезд деткип тур.

Съезд:

— «Советская Россия» солунну кады үндүрер эргезин бадыткап база ооң кады үндүрүкчүзүнге РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди кылдыр бадылаарын СЭКП ТК-даа дилеп тур;

— РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының чаа парлалга органнарын — солунну болгаш ниитилел-политиктиг журналды, солуннар, журналдар, политиктиг болгаш чечен чогаал литературазын үндүрер талазыбиле РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының парлалга черин тургузары эргежок чугула деп санап тур.

«Шынның» ажык чагал хүну

Кара-Хөл

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бай-Тайга районнуң «Кара-Хөл» совхозтуң удуртулгазының, ажыл-ишчилериниң эгелээшкини-биле тус черниң моон соңгааргы социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Ажык чагаа хүнүң «Шын» солуунуң редакциязы ол ажыл-агыйның бодунга барып организастаан. Кара-Хөлдүң чурттакчы чонунуң көдүрүп турар айтырыгларын шинтпирлээринге хамаарыылгалыг организацияларның республика чергелиг удуртукчуларын Ажык чагаа хүнүнге киржири-биле чалаан. Ажык чагаа хүнүнге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазыныңоралакчызы В. А. Парунин, автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыныының начальныгы В. К. Трофимов, Тыва электри четкилериниң директору Ю. И. Сурков, республиканың радио, телевидение төвүүн начальныгы В. В. Соколов, мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыныың начальныгы Н. А. Жоголь, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң даргазы Н. Ч. Ооржак олар киришкен. Тыванын авиабүдүрүлгезинин удуртукчузу А. В. Марцеха чон-биле ужуражыышкынга кээп шыдавайн барган.

Ажык чагаа хүнүн «Шын» солуунуң редактору В. Ф. Чаламба башкарып эрттирген.

Чөвүлелиниң Даргазыныңоралакчызы Валентин Андреевич Парунинге сөстү бээр-дир мен.

В. А. Парунин:

— Силерниң дилеглериңерни, көдүрүп турар айтырыгларыңарны билир бис. Оон мурнунда ынаар улуг-ла хынылавайн турганывыс чадавас. Ынчалза-даа ол айтырыглар үргүлчү бистиң кичээнгейивиске турган. Силерниң чурттап турар черниңерниң оруктарын машиналыг эртеш, мында, кончуг чараш агаар-бойдустуг, кадыг-берге черде ажылдап, чурттап турар кижилерге ол айтырыгларны шинтпирлээри кайы хире чугула ужур-дузалыг дээн чүвени биддим. Айтырыглар бис-ке-даа, силерге-даа колдуунда билдингир чүве болганда, бөгүн чугаа оларны канчаар шинтпирлеп, боттандырып болурунуң дүвейинда бодалдар солчуушкуну боор ужурлуг боор. Мында келген удуртукчу эштерге салыр бодан турар айтырыгларыңар бар болза база салыңар. Олар шупту-зу харыылап бээр ужурлуг. Харыыларның кайы хире долу, чогумчалыг боон болуру көстү бээр боор.

В. К. Трофимов:

— Кара-Хөлче кээр оруктун чүгле 26 километрги чугээр болду. Эң ылангыя Алаштың уиун өрү, кыйыг черлерде орук дыка багай-дыр. Орук дээрге дыка хөй айтырыгларны шинтпирлээрине улуг ужур-дузалыг болгай. Ынчангаш орук тудуунуң дугайында чугааны моон соңгаар ол хевээр арттырып болбас. Шимчедир болза эки-дир. Бир эвес Кара-Хөлче эки орукту тудар-деп бодаар болза, 30 миллион рубль херек-тир. Орук тудуу хамаанчок, оон амгы байдалын экижиндиринге эвээш эвес акша-хөрөнгү херек. Асфальтылап каан орукту тудар-деп чугаалавас мен. А бээр келген оруктуң эң берге черлерин кылыры чайлаш чок-тур. Эң берге, кадыг-берт черлерде орукту экижиндиринге бо чылын 40 муң рубльди үндүрер бис.

Совхоз-биле керээ чарып алыры чугула-дыр. Анаа кайыдаа таланың хүлээлгезин, кылыр ажылдарын тодарадып каар. Бүдүрген ажылывыс дээш чонуң мурнуунга сөс тудар апаар бис. Ажылдың канчаар чоруп турарын көдээ Совет контрольга алыр ужурлуг. Орук тударынга үндүрген акша-хөрөнгүнү канчаар чарыгдап турарындан бээр хынаар. Орукту экижидип алыр дээш демниг ажылдаар апаар-дыр бис.

А. Ч. Хертек, «Кара-Хөл» совхозта партком секретары:

— Эрткен чылын 12, бо чылын 9 километр орукту септээр деп планда киирип каанын республиканың Дээди Совединиң документилеринден көрген мен. Ол километрлер кайдал?

В. К. Трофимов:

— 1990 чылда ажыл планы ам-даа чигези-биле тодаргайлаттынмаан болгай.

А. Ч. Хертек:

— Ол 9 километр кайдал? Кара-Хөлче орукту орук чери септеп каанын чүге көрбес мен?

В. К. Трофимов:

— Мен ол дугайында билбес мен. Дээди Советте ыйнаан.

Залдан айтырыг:

— Орук чазай кылырынга совхозту киириштирер деп турар-дыр силер. Совхозта орук тудар техника чок болгай. Оны кайыын алырыл?

В. К. Трофимов:

— Берге, улуг хемчээлдиг ажылга совхоз күш четпези билдингир. Ак-Довуракта орук септелге-тудуг эргелель бульдозер, экскаватор, машинаны аңаа тургузар апаар. Ак-Довуракта орук эргелелиниң баазазыына Хөнделең — Кара-Хөл аразында орук кылыр участокту тургузары эргежок чугула-дыр. Ол талазы-биле ажылды соңгаарлатпайн дораан кылып эгелээр херек.

Залдан айтырыг:

— 40 муң рубль. Ол хөй бе азы эвээш бе?

В. К. Трофимов:

— Дыка эвээш. 5-6 километр орук септээрине ол хире акша чарыгдаттынар боор чүве. Кара-Хөлче орукту тударын келир беш чылдың планынга киирер.

Дараазында **Ю. И. Сурков:**

— Сайгылгаанар бүдүрүүн чырып турар-дыр. Чүге ындыын билир-ле болгай бис.

Ак-Довурак биле Кара-Хөл аразынга электри шугумун шөөрин келир беш чылдың планында киирген. Төлевилел-смета документилерин ажыдап кылырын Новосибирскиде төлевилел институдунга чагып каан бис. Орукту тударынга көрдүнген чарыгдалдарның нийти түңү 3 миллион рубль. Ажылды ийи эзлчег биле чорудар бис. Баштайгы эзлчегле Хөнделең суурга чедир электри шугумун шөйгеш, анаа подстанция тургузар. Ийиги эзлчегде Хөнделең биле Кара-Хөл аразынга электри шугумун шөөр. Электри шугумун тударын 1994 чылга чедир доозуптар деп планнап турар бис... Бир эвес шупту чүве таарымчалыг болур болза, 3 миллион дээрге база элээн хөй акша-дыр. Ону шингээдип алыры белен эвес боору чугаажок. Электри шугумун шөөрде узуну 16 метр 560 демир чагы херек-тир.

Орукту тудуп азы экижидип каар болза, электри шугумун тударынга база дөгүм боор. 16 метриин чагыларын Кара-Хөлдүң амгы оруу-биле канчап сөөртүр бис.

Келир чылын силерге чаа 2 электростанцияны салып бээр бис. Бир эвес эки боор болза, немей салып берип база болур.

Айтырыг:

— Ол чүү ындыг станция боор, өртек-үнези чүү чүве ирги?

Ю. И. Сурков:

— Шенелде ажыллары ам-даа чоруп турар электростанция-дыр. Келир чылын оларны хөйүг-биле бүдүрүп үндүрүп эгелээрин планнап турар. Хемге хүртү тургускаш, ол хүртүүү генератор-биле кожуп каар, сугнуң агымынга долгангаш, генераторну долгаар, оон электри энергиязы үнер. Бедүүнү-биле тайылбырлаарга ындыг станция. Агаар-бойдуска мырынай хоразы чок. Алаш ышкаш шапкын хемге суг болза дыка тааржыр деп бодаар мен.

Айтырыг:

— Электри шугумуүүн төлевилел-смета документилерин ажылдап кылырын бо чылдың июль бирге чедир доозар деп аазаан болгай. Ам чүге сонгаарладып каанын?

Ю. И. Сурков:

— Мен бодум хуумда ындыг сөс бербээн мен. Бир эвес өске даргалар аазап турган болза...

Айтырыг:

— Чүге албан демир чагылар херек чүвел? Ыяш чагылар кадап, дүргедеткээ каңгыл? Совхоз дузалажып болгай.

Ю. И. Сурков:

— 30—34 муң киловольт күжениишкиниг энергия херек. Ол хире күштүг электроэнергияны ыяш чагыларга шөйүп шыдавас бис. Кара-Хөлге кээрде, электроэнергияның күжү 10 муң киловольт боон кээр.

Келир беш чылда Кара-Хөлге электри энергиязын эккээр бис.

В. С. Соколов:

— Төп телевидениени силер Тыванын чамдык районнарындан бизин мурнады көрүп эгелээн болгай силер. Тус черниң, Кызылдың программазын көрбейн турар силер. Космос харылзаазын сайзырадып турар бис. 1995 чылдан ынай Кызылдын программазын көөр апаар чадавас силер.

Ак-Довурак биле Кара-Хөл аразынга радио шугумун шөйүп болур. Ынчан радио дамчыдылгазы, телефон харылзаазы экижиир. Бир эвес совхоз харылзаачыларга дузалаар болза, 2-3 чыл болгаш харылзаа шугумун эккээр бис.

— Электри шугумуун шөйүп тургаш, харылзаа шугумун кады шөйүп эккелзе кандыг чүвел?

— Электри шугуму шөөрин радио шугуму шөөриниден нарын ажыл-дыр. Хуусаазы база узун. Өөренип көөр апаар айтырыг-дыр.

— Силерниң совхозта суггарылга системазы чок. Суклак деп черде арат бугаларының системазы бар-дыр. Оларны дээштин-биле ажылдаар херек. Бир эвес Алаштан суг бугалап үндүрүп, черни аксын суггарар болзувусса, черниң хөрзүнүн үреп алыр бис. Чаашкыныалдырып суггарар системаларны тудар дугайында айтырыгны күштүг электроэнергия кээрге, өөренип көөр апаар. Ол чокта насостарны чүүнүн-биле ажылладырыл? Суг сорударынга шимчедикчини ажыглап болур-ла. Ынчалзаадаа оларны тоймаглап каапгар-дыр. Ынчангаш кудуктар кандыг-даа ажыглал чок калыр. Одарларны, сиген шөлдерни суггаттыг кылырынга кончуг оваарымчалыг болбас болза хоржок. Күштүг электроэнергия Кара-Хөлге келбээн шаанда, бо айтырыгны чиге тургузуп болбас.

— Суурда 3 кудук бар. Бирээзин электри шугумунга кошкан-дыр. Арткан ийизин чүге кошпаан турарыл?

Н. А. Жоголь:

— Ол ажылды совхоз эгелээр ужурлуг. Чагыларны тургузуп каар болза, кудуктарны электри энергиязынга кожуп каар бис.

В. А. Парунин:

— Ийи ай бурунгаар авиабүдүрүлгенин ажылдакчыларыы-биле кайы ужуп кээн черааи мен. Самолёт хондурар шеллүү ам орук чыдар черже көжүрер апаар-дыр. Орукту өске черге иззер.

Н. К. Ооржак, Дапсы-Аксы көлээ Совединиң күүскомунуң даргазы:

— Алдыы-Шөл болза кандыгыл?

Чыылганнар:

— Мал оттаар шөлүвүс...

В. А. Парунин:

— Марцеха кээп шыдавайн барган-дыр. Соонда база маңаа кады кээп, бо айтырыгны чугаалажыр болган-дыр бис.

А. Ч. Хертек:

— Чаа аэропорту тудуп эгелээриниң хуусаазын бизин дугуржуп чадап каан бис. Марцеха бо айтырыгны кажан шинтпирлээр кижил? Төлевилекчилер чорудар мен деп дазады — амга чедир чок-тур.

В. А. Парунин:

— Бо талазы-биле кандыг-бир түннел келир чылын турар кылдыр канчап-даа тургаш, ажылдап көрээлинер.

Н. Ч. Ооржак, улус депутаттарының Бай-Тайга район Совединиң даргазы:

— Кара-Хөлдүң чонунуң амыдыралында бир кол чүве — орук болгай. Ак-Довурак, Кызыл-Мажалык район төвү Тээли-биле харылзажыры кайы хире берге ийик. Автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкыныың даргазы эш Трофимов бистиң айтырыывыска тодаргай харыы бербейн турар кижи-дир бо. Ак-Довураткта орук септелге-тудуг эргелелиниң хуусаазын без

КАА-ХЕМ СУУ—ХОВУЛАРДА

Каа-Хем районуң Чедер-Аксында суггарылга системазының станциязы ажылдап турар. Ында суг үндүр сордурар улуг күүзүлүг дериглеги түскай мергежилдиг механизатор Виктор Чанчыкович Осуржан башкарып тур. Ону башкарар мергежилди ол Чечен-Ингуш АССР-де Моздок хоорайга өөренип алгаш келген.

— Электри күжү-биле ажылдадыр станция-ла болгай бо. Бир минутада 300 кубометр сугну үндүр сордурар күүзүлүг—деп, Виктор Чанчыкович чугаалады.

«Совет Тыва» совхозтуң Чеди-Баш болгаш Чинге-Даг ховуларынче углапкан узуп хоолайны чер иштибиле чоруткан. Кадыр черни эрткеш, дең кырынче аттыккан сугну үндүр аксын чыдар улуг демир хоолай көстүп келди. Улуг хемчээлдиг бетон шөрганы дургаан Каа-Хемниң суу дүргехтелип, калбак шөлче агып чоруй барган болду.

Каш чыл бурунгаар ында күүзүлүг суггатты алган ховунуң ужунда картофельди болгаш мал чемнерин культураларны тараан. Муң-муң чылдар дургузунда суксуп чок чыткан шөлдер көдээ ажыл-агыйның депшилгелиг техниктиг дериглезиниң ачызында суггартынып чыдар апарганын чугаалажып тур бис.

Бо шөлдерни чеди тракторист суггарып, ээлчег-биле ажыллаар. Картофельдиг, турнепстиг шөлдерже сугну трактору-биле чаштырып турар аныяк механизатор Владимир Дандарны мактадылар. Бо тракторист маңаа дөрт чылда дүжүт өстүрүп ажыллаан. Белек түнелдерлиг болган. Валерий Монгуш база күүзүлүг техниканы башкаргаш, хемден келген суг-биле черни суггарар. Ори өске-даа мурнакчы ажылчыннарны демдегледи-лер.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң шөлүнде суггарылга бугазы: трактористер Владимир Дандар, Валерий Монгуш; ажылдап үнеринге белеткел.

Авторнуң фотолары.

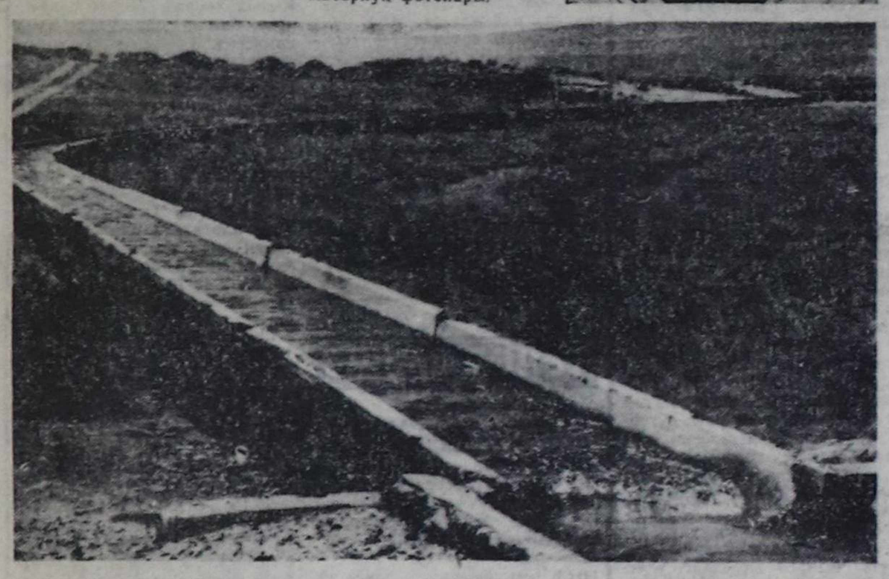

Чаагай чаңчылдарны—кижизидилгеге

ААС ЧОГААЛЫНЫҢ САЛДАРЫ

Ала-өгбелеривистиң, бүгү-ле мурнуку салгалдың кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгал кижизидилгенин болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээдип ап турар.

Тыва чоннуң улусчу педагогиказы уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишчи мөзүбүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында чоннуң байлак эртинези болуп турар. Уруглар дөргүл-төрелиниң, чонунуң аразында амыдырал-чурттал-гага чаңчыгып, ажыл-ишчи, кижизиг болуп шыдаар дээрзин өөренип чораан. Ынчангаш төрелзек сеткилди, ада-незинге, улуг кижилерге хүндүлээчел болуруң тывалар кол шынарларының бирээзи деп үнелеп, сайзырадып келген. Улуг улустуң сөс-домаан дыңнаарын, чагыг-сүмезин күүседирин мырынай-ла ыдыктыг деп санап келген

Өг-бүленин «кежигүннери, чоок дөргүл-төрелдерй улуг назылыг кижилерни алавас, аразында акый, утбай, даай, күүй, честей, чаавай, ирем, кадам деп чугаалажыр. Улуг улус мурну-биле эртпес, оларның чугаазынга кириштпес, үзе кирбес, улус мурнунга быктын даянып алгаш турбас — дээн ышкаш чаңчылдарны уруглар бичиизинден тура-ла шингээдип алыр.

Чылда бир катап, шагаа үезинде база үрде көрүшлээн кижилер чолукшуп мендилежир. Оон чуруму мындыг. Аныяк кижи ээлдээ-биле 'мөгейип, ийи холун бурунгаар сунгаш, улуг кижиниң холдарының адаанга адыштарын өрү көргүзүү тудар, а улуг кижи адыштарын үстүнден куду дегзир. Ол болза аныяк кижиниң талазындан бедик хүндүткелди илередипшаан, улуг кижиге деткимче, дуза чедирип шыдаар мен дээн уткалыг. Улустуң чаңчылдарын, сагылга-чурумун уруглар «иезиниң сүдү-биле кады» шингээдип ап, боттарының ажыл-ижинге, бүгү чурттал-газынга үлегер кылып, доортту байыдып, быжыдып чораан. Оон уламыдан мун-мун чылдарда бүдүнгир моральдыг бөдүүн негелделерге боттарының хамаарылгазын илередип чорааннар.

Чижээ, ажынчак, кылыктыг чанны — «кылык ботту човадыр, даг аътты човадыр» деп чектээр. Адаргак, адыргак, турамык, чон хүндүлевес, кижилерни «улуургаа коччуг, угааны пат», «бодунуң бажында тевени көрбес, эжинин бажында тевенени көрүп каар» деп кочулаар. «Харам, хоптак кижиниң караа соок» дээр.

Арагалашкынга чоннуң хамаарыдгазы аңыяк-өскенниң мөзү-шынар бүдүжүнге, инти чурум сагылгазынга кижизидикчи салдарлыг. Арагалашкынга чоннуң хамаарыдгазы аңыяк-өскенниң мөзү-шынар бүдүжүнге, инти чурум сагылгазынга кижизидикчи салдарлыг. Ара-

Ада-өгбелеривистиң, бүгү-ле мурнуку салгалдың кылып бүдүргени материалдыг байлактарын, угаан-бодал эртинелерин аныяк салгал кижизидилгенин болгаш өөредилгениң дузазы-биле шингээдип ап турар.

Тыва чоннуң улусчу педагогиказы уругларны угаан-бодалдыг, ажыл-ишчи мөзүбүдүштүг кылдыр кижизидер дугайында чоннуң байлак эртинези болуп турар. Уруглар дөргүл-төрелиниң, чонунуң аразында амыдырал-чурумун сагылгага чаңчыгып, ажыл-ишчи, кижизиг болуп шыдаар дээрзин өөренип чораан. Ынчангаш төрелзек сеткилди, ада-незинге, улуг кижилерге хүндүлээчел болуруң тывалар кол шынарларының бирээзи деп үнелеп, сайзырадып келген. Улуг улустуң сөс-домаан дыңнаарын, чагыг-сүмезин күүседирин мырынай-ла ыдыктыг деп санап келген

Өг-бүленин «кежигүннери, чоок дөргүл-төрелдерй улуг назылыг кижилерни алавас, аразында акый, утбай, даай, күүй, честей, чаавай, ирем, кадам деп чугаалажыр. Улуг улус мурну-биле эртпес, оларның чугаазынга кириштпес, үзе кирбес, улус мурнунга быктын даянып алгаш турбас — дээн ышкаш чаңчылдарны уруглар бичиизинден тура-ла шингээдип алыр.

Чылда бир катап, шагаа үезинде база үрде көрүшлээн кижилер чолукшуп мендилежир. Оон чуруму мындыг. Аныяк кижи ээлдээ-биле 'мөгейип, ийи холун бурунгаар сунгаш, улуг кижиниң холдарының адаанга адыштарын өрү көргүзүү тудар, а улуг кижи адыштарын үстүнден куду дегзир. Ол болза аныяк кижиниң талазындан бедик хүндүткелди илередипшаан, улуг кижиге деткимче, дуза чедирип шыдаар мен дээн уткалыг. Улустуң чаңчылдарын, сагылга-чурумун уруглар «иезиниң сүдү-биле кады» шингээдип ап, боттарының ажыл-ижинге, бүгү чурттал-газынга үлегер кылып, доортту байыдып, быжыдып чораан. Оон уламыдан мун-мун чылдарда бүдүнгир моральдыг бөдүүн негелделерге боттарының хамаарылгазын илередип чорааннар.

Чижээ, ажынчак, кылыктыг чанны — «кылык ботту човадыр, даг аътты човадыр» деп чектээр. Адаргак, адыргак, турамык, чон хүндүлевес, кижилерни «улуургаа коччуг, угааны пат», «бодунуң бажында тевени көрбес, эжинин бажында тевенени көрүп каар» деп кочулаар. «Харам, хоптак кижиниң караа соок» дээр.

Арагалашкынга чоннуң хамаарыдгазы аңыяк-өскенниң мөзү-шынар бүдүжүнге, инти чурум сагылгазынга кижизидикчи салдарлыг. Ара-

ганы хүндүткелдиң чеми, кижилерниң аразында харылзажыргына херек деп бодалдан улус ойталаавайн чораан. Бот-боттарынга аалдажырда, кудага, өг-бүленин азы чонунуң улуг-биче байырлалдарынга дараганы хүндүлелдиң демдээ кылдыр сөңнээри чажыт эвес. 25 хар четпээн аныяк улустуң арага ижери шуут хорулуг, ада-иези-даа чөпшээревес, чоннуң чаңчылы-даа ыяпаан. Ону хамаан бодалдар аныяк-өскенге түрбаан. Ол арага ишкенде, эзирээнде корум-чурумун аалдың улуг кижилери көөр, сайгарып чугаалажыр. Арагалаш эмин эрттир шуугаар, бодунуң чурумун, сөс-домаан хайгаарап албас болза, назы четкен-даа кижилериин арага ижерин хоруур азы кызыгаарлаар хемчеглерни ап турган.

Арагага, таакпыга сундулуг назы четпээнерни «дашка утбас арагазыраан, даңза утбас таакпызыраан» деп кыжырыып, чемелээр.

Аныяк салгакчыларның куш-ажылга хандыкшыллыг, кежээ кылдыр өзеринге улустуң амыдыралчы чаңчыллары база улуг салдарлыг. Мал ажылдыг болгаш тыва уруглар мырынай бичиизинден-не боттарының шаа-биле хайгаарап, угаап, сактып, билип-алгы дег бөдүүн билиглерни шингээдип ап чорааннар. Күш-

ажылчы кижизидилгениң кол болгаш эң дээштиг аргазы уругларны хүн бүрүнүң ажылынжинге дорт киришкилерин болдур. Ону «кижи тывызыкдаа болза, чүве кылбас болза, өөренмес» деп үлегер домахтан көрүп болдур.

Уругларны тараа, сүт төкпес кылдыр чаңчыктырар, Ылангыя ак чемни ыдыктыг деп санаар. Сүт, хойтпак төкпес, билбейн төпкеи болза, алгы-кешке чаар, ыдынга чылгадыр. Тараа база төкпес, чаңгыс-даа тараа бажын черге кагбас дээш хоорзуннарны мажахтадыр чораан. Бо бүгү чаңчылларның алыс утказы — күш-ажылды, ону кылып турар кижилерни хүндүлээринче угланган.

Тыва улустуң кайгамчык чараш, ханы уткалыг, өгээртинмес хөй чаңчылларының чугле каш-ла хевирин безин көөрге, өөредиглиг, солун.

Чаңчылдар-биле сырый холбаалыг улусчу ёзулалдар: уруг дою, уругнуң бажының дүгүн кыргыры, кыс дилээри, аа сүт, бута-бажы, оваа дагыры, дээн ышкаш үүлдерни уттуп болбас. Оны сагып турганын өөренип, шинчилел, аныяк-өскенге тараары чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар.

Ольга ООРЖАК.

Шуй ортумак школада тыва дыл башкызы.

Лука Прокопьевич ЗВЕРЕВ

Үр үеле вар аразының соонда амыдыралының 67-ги чылында Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, кадык камгалалының хоочуну, республика чергелиг персоналдыг пенсионер Лука Прокопьевич Зверев мөчээн.

Ол бодунуң амыдыралының 40 ажыг чылын кадык камгалалынга бараалгаткан: 1942 чылда Читага фельдшер школазын дооскан соонда көдээге эмнелге амбулаториязы эргелекчилээн, 1942 чылдан 1945

чылга чедир Совет Армияга шериг албаны эрттирип, япон эжелекчилерге удур тулчуушкуннарга киржип турган.

1952 чылда Иркутскиниң медицина институдун дооскан соонда Л. П. Зверевти Тыва-же ажылдалып чоруткан. Каа-Хем районнуң төп эмнелгээнинге баштай хирургтап, оон соонда кол эмчи боол ажылдаан. 1961 чылда ону республика эмнелгезинге хирург, а 1975 чылда республиканың онкология диспансериге эмчи-проктолог кылдыр шилчиткен, анаа ол сөөлгү үеге чедир ажылдаан.

Дээди чергенин хирургу Л. П. Зверев аарыг кижилерге херек апарган таварылга бүрүзүнде кезээде эмчи дузазын көргүзүп, бодунуң эмчиэш-өөрүнге мергежил айыбиле дуза кадарындан чажам дивес чораан. Эң ак сеткилдиг болгаш сагыага-чурумнуг эмчи чүүң-даа мурнунда бодунга улуг негелделарни салып, бодунуң хүлээлгезинге шынчызының база кызыгаар чок бердингенинин үлегерин көргүзүп, республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга атаалдарны чаалап ап, бодунуң ёзулуг интернационалист чоруун көргүзкен. Ол район Соведининң депутадынга хөй удаа сонгуткан, Ада-чурттуң Улуг дайыны орденниң II чергезибиле, «Хүндүлелдиң Демдээ» орден-биле, хөй санныг медальдар, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Л. П. Зверевке «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты 1963 чылда тывыскан.

Лука Прокопьевич Зверев—тергиин специалист, ак сеткилдиг болгаш дыннангыр кижи дугайында чырыткылыг. сактыышкын экиртир эмнээни аарыг кижилериниң болгаш кады ажылдап келген эш-өөрүнүң сеткил-чүректеринге кажан кезээде артар.

Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак, Ч. Н. Цой, В. Г. Валыков, В. Б. Петров, Ч. А. Удумбара, Н. В. Сизых, О. Х. Ондар, Ю. П. Бахаев, С. Д. Моломдай, А. С. Тулин, М. А. Эренчинова, А. И. Канунников, В. А. Верещагин, Л. М. Козлова, К. Х. Орус-оол, Б. А. Яковлев, Ю. И. Кузьмин, Е. К. Норбу, Ю. В. Карымов, В. В. Подкорытов, С. А. Позднияков.

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ХОЛБАП ӨӨРЕДИР

Тыва улустуң чаагай ёзучаңчылдарынга аныяк салгалды кижизидер, чаңчыктырар база оларны амыдыралга ажыглаарынга өөредир соруулга салдынып турар болгай. Эге, ортумак, долу эвес ортумак школаның тыва дыл, чогаал программаларында 1990-91 өөредилге чылдарындан эгелеп бердинген темаларга немелде ажыглап болур материалдарны Тожу районнуң тыва дыл башкылары ажылдап кылдывыс. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, башкы бүрүзү тус черинин ёзу-чаңчылдарын, аас чогаалын чогаадыкчы арга-биле ажыглап, шакта бердинген теманы чурттап турар черибиле холбаарынче сагыш салыр ужурлуг. Чогаал дээргеле амыдырал. Кандыг-даа чогаал чаймаанның маадырлары төөгүнүң бир мөзүлеш үезинде чурттап чораан болганда, ында болуушкун тус чер-биле кызыгаарланмас, а оон болуп турганы, арга-хевирлери тус черним-биле ылгалып, онзаланып болур.

Тыва улустуң чаагай чаңчылдарының дугайында республика солуннарынга үнген үүлдерии, Тываның төөгүзүнге хамаарышкан эртем ажылдарынга немей чыгган үнелиг материалдарны класстан дашкаар номчулга шактарында, чугаа сайзырадылгазынга, чогаал теориязынга база түнелдер үндүрүнге көрдүнген шактардан алыр бис. Ол ышкаш программала тема бүрүзүнде бердинген шактарын немеп, кызырын база көрдүвүс.

С. Сарыг-оолдуң «Херээжен» деп шүлүүнге I шакты немээр деп көрген бис. Айттынган соруулгадан ангыда (программада) хүндүткелдиң уттундурган сөстери (херээжен, не, угба, дуңма, ченге, күүй, даайавай, даай, кырган-авай) дээн чижектиг сөстерни эгидер. Черчерде адап чаңчыккан база ангы-аңгы. Тус черге ат-суралыг чораан херээженнер, дасык даргалары, аревэчилер, культармейжилер хөй чораан, олар-биле ужуражылга кичээлин-даа планнаарын сүмелешкеп.

С. Бүрбүнүң «Кызыл кош» деп чогаалын өөренип тура, Тожу кожуунунуң сумуларының чонунуң патриоттуг көдүрүүшкүнүн чондан чып бижип алдывыс. Өдүгенниң, Хамсыранын, Бүлэмбуктуң, Сыстыг-Хемниң, Ийиин араттары ивилерии бээринден аңгыда, хөй хаак, шанак кылып, дүн-хүн чок ажылдап турган. Ивилерии өлүргеш, кежинге эъдин ораагаш, доңуруп турган. Азаска балык бригадазынга ажылдап турган кижилер ам-даа бар. Магниттиг лентага бижээн чугаалар бисте эң үнелиг өөредилге материалы деп билип турар бис.

С. Сарыг-оолдуң «Алдынкыс» деп шүлүглелиин Тожуга 1949 чылда тургустуган ар-

ХАЛАПТЫГ ХОП-НҮГҮЛДҮҢ УРЖУКТАРЫ

(Эгези № 143 «Шында»).

ТАР-НЫҢ ИХЯ сайыды Н. Товаришталй, оон бирги оралакчызы О. Маидараа 1939 чылдың февраль 7-де ТАРН ТК-га база ТАР чазаанга илеткел бижиинге «Үрбүн, Хереме сумуларының контрреволюстуг бөлүктерии ССРЭ узуткан чок кылган» деп демделгел айтыканнар.

Өршээл боол, амы-тыныг арткан араттарны 1940 чылдың май 14-те хостап үндурүвкен. (Баян-оолдуң 1964 чылда бижээн билдиришкининде оларны Сибирь округунуң шериг трибуналы хостаан деп бижээн).

Хосталган кижи бүрүзүнге шынызылгаларны берген. Оларның бирээзии херекте коштунган. «Шынызылга. 1938 чылдың май 17-деи 1940 чылга чедир ССРЭ НКВД-зиниң хоруглаар черлериниге турган болгаш РСФСР-ниң Кеземче чорудулга кодексизиниң 204 үүлүнүң «б» пунктузунга (кем-херек үүгедии болбаан дээни ол) үнлезилээш, ону хостаарының дугайында 1896 чылда төрүттүнген хамааты Суруяга паспорт берген.

Ийи чыл иштинде ужур-дүрүм чок аажылалды шылап эрткен араттар аалдарынче далажыпкаинар. Оларның аразында эң-не баксыраан кижи Чүлдүмей. Ол кара-бажыңга тенек аараан. Оларның ийизи аал-оранынга чедер салым-хуу чок болганнар.

Баян-оол чаныл ора, Үрбүнде Чингий-оолдарга кирип келген. Таптыг чугаалажып безин четтикпээнер. Чингий-оол кадайы Шетперек шай хайындыра каапкаш, «Ийи паштан шуразыптайн» дээш, даштын одагга хойтпак тиге берген. Чингий-оол изиг көстүг ожукка эът кезип, дүлүп турза, аалга шеригнер келгеннер. Баян-оол олар-биле орустажып чугаалашкан. Чингий-оол дыл билбес болгаш оларның чугаазының ужурун билбээн. «Мени база алыры ол-дур, улузумга сөстеи чедир» дээш, Баян-оол Чингий-оолче мунгак көргеп. Баян-оолду база катап сонгаар киире берди деп, Чингий-оол Чингеге медээлеп келген. Ол медээни дыңнаш, ындында-ла аарыг багай кижи Кыргыс Көк (Баян-оолдуң кадайы) үр болбаанда, чок апарган.

Баян-оолду сонгаар аппарбаан. Ону ТАР кызыгаарында эккелген. Баян-оолду ТАР ИХЯ-ның даргалары кызыгаарда манап турганнар. Ол даргаларның бирээзии кызыгааржылар-биле «саспыйба, деспидайна» деп чандыр-соора орустаи байырлашкаш, Баян-оолду хүлээп алгаш, Кызылче аппарган.

БАЯН-ООЛДУ Кызылга эккелген. 1940 чылдың июнь 7-де ону байысаваан Артастың тургускан протоколун дың чангыс чогааттынмаан протокол деп эскерип каар бис. Ук байысаалга чангыс ама тускай протокол бланказында бижиттинген, өске протоколдардан онза ылгалдыг, кыска, дорт, допчу айтырыг, шын харыылардыг.

«Айтырыг: Силерии кажан, чүү дээш тудуп алганыл?

Харыы: 1938 чылдың 7 айның 8-тиң хүнүнде Совет эрге-чагыргага удур дээш».

Совет эрге-чагыргага удур кандыг-даа ажыл чоруткаан мен деп, Баян-оол өөрүн дооскан. Адын салган.

Оон соонда июнь 24-те ТАР-ның ИХЯ-ның лейтенантызы Седиптиң кызыл-көк будук-биле латин үжүктеп бижээн чеди арын байысаалга протоколунда Баян-оол карандаш-биле арын бүрүзүнде ат салган. Баян-оолдуң ам өөрүү «шуудаан».

«Айтырыг: Силер Советтиң болгаш ТАР-ның нам, чазаанга удур кылып турган к/р чоруукарның дугайында ССРЭниниң ИХЯ-га берип турган өөрүүнерии бүрүнү-биле шынызылар силер бе?

Харыы: Ийе, шынызылар мен. ТАР-ның революстуг нам, чазаанга удур к/р бөлүк эвилелдеп турган-даа мен, ол дугайында ССРЭ-ниң ИХЯ черинге өөрүүмнү берген мен».

Бо өөрүкте Баян-оол Улуг-Хем кожуунунуң ОКДЭ даргазы Базыр-оолдуң сүмези-биле «контр» ажыл кылып эгелээн мен деп өөрээн. 1940 чылдың июнь 25-те база-ла Седиптиң байысаваан протоколунда Курту-Шивиде кызыгаар шеринниң күжүн билип алыр кандыг ажылдар чорудуп турганының дугайында айтырыгга удур кылып турган к/р чоруукарның дугайында ССРЭниниң ИХЯ-га берип турган өөрүүнерии бүрүнү-биле шынызылар силер бе?

Харыы: Ийе, шынызылар мен. ТАР-ның революстуг нам, чазаанга удур к/р бөлүк эвилелдеп турган-даа мен, ол дугайында ССРЭ-ниң ИХЯ черинге өөрүүмнү берген мен».

Бо өөрүкте Баян-оол Улуг-Хем кожуунунуң ОКДЭ даргазы Базыр-оолдуң сүмези-биле «контр» ажыл кылып эгелээн мен деп өөрээн. 1940 чылдың июнь 25-те Седиптиң кызыл-көк будук-биле латин үжүктеп бижээн чеди арын байысаалга протоколунда Баян-оол карандаш-биле арын бүрүзүнде ат салган. Баян-оолдуң ам өөрүү «шуудаан».

«Айтырыг: Силер Советтиң болгаш ТАР-ның нам, чазаан

Дылдар дугайында Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр

САНАЛДАРЫВЫС МЫНДЫГ

Марттың ортан үезинде «Шыга» «Тыва АССР-де дылдар дугайында» Хоойлу төлевилелиин пардаан. Төрээн дылывысты херекке албайн бар чытканывыс хөлзенчиг. Бистин районда тургустунган «Төрээн дыл» деп ниитилелдиң кежигүннери бир эдлерлиг кичээлге хоойлу төлевилели-биле таныжып, сайгарып кергеш, дараазында саналнарны киирип турарлар: дылдар дугайында Хоойлу төлевилели баштай орус дылга бижиттиңген, а оон тыва дылче очулдуртунган хире. Ынчангаш домактарның утказы чегей, сөстерниң туружу шын эвес, домактар үзүн болганындан чүүнү дугайын чугаалап турарын билип аары берге. Төлевилелди эгезинден тура сайгарыптаалынар. **Бирги эге. «Ниити чүүл».** Бирги чүүлде ийи домакты бөдүүнүвүдер. Оны элээн каш домактарга биллингир уткалыг дылдыр чарып болгай. «... төлээлекчилерине ыяап-ла албан болбас ужурлуг» дээнин «төлээлекчилериң өөренири чугула» дизе. Оон башка, республиканың өске дылдыг журттакчылары тыва дылды тоол көрбес хөөнү хевээр артар.

Ийиги чүүлде: «...күрүне дылы-биле ден эргелиг үндезинге» дээнин шуут ап каапса. Бирги чүүлде күрүне дылы тыва дыл дээн соонда, ам ийиги дыл база күрүне дылы апаар бе?

Үшкү чүүлде: ийиги домакта «ежээтен болур чоруктуу» дээнин дылга хамаарыштыр «өжээтен» деп сөс таарышпас болгу дег. Домакты эде тургузар.

Алдыгы чүүлдү бүрүнү-биле тодарадыр, чонга биллингир тайылбырдан берзе.

Сески чүүлде: (Ийиги эгеде) «доктаал-шиитпирлерин» дээнинии соонда «күрүне дылынга, эргежок чугула апарганда, орус дылга хүлээп алыр» деп эдип алза. Парлаттынганы хевээр турар болза, эргечагырга органнары доктаал-шиитпирлерин орус дылга чоруткулаттынган хевээр арттырар ышкажыл.

Тоску чүүлде: бирги домакта, «...эргежок чугула апарган таварылгаларда» дээнин «доктаамал» деп чаңгыс сөс-биле солуп алза. Ындыг болганда улуг, бичии-даа хурал-суглаага очулдурукчунуң турары албан. А ийиги домакты шуут ап каапса чүл? Национаддар аразында харылзаага багай салдар болдуруп болгу дегдээ сөстер ышкаш.

Он бирги чүүлде: мындыг домакты немей киирзе кандыгыл? «Тус чернин чурттакчыларынга хамаарыштыр истелгени, суд, прокуратура документилерин күрүне дылынга чоруткар».

Он бешки чүүлде: «эргехоойлу камгалалының органнарының» дээнинин соонга «бүдүрүлгениң» деп сөстү киирзе. Бүдүрүлге уттундургандаа ышкаш. Оон адаанда «боттарынга келген» дээнинин соонга «тыва» деп сөстү киирзе. Ынчан «оларның» деп сөс «оон»-биле солуттунары албан. Эрги хевээр арттырар болза, кандыг-даа сөөк-язы чоп республикада чурттап турар болгай, оларның дылын бидир очулдурукчуларны кайыын алырыл? Орус дыл национаддар аразының харылзаа дылы дээн соонда, өске дылдар дугайында чугаа турбас-даа болгу дег.

Он чедиги чүүлде: эң сөөлгү сөстерни, чонга биллингир болуру-биле «...өөреткен организация төлээр» дизе тааржыр хире.

Ушкү эгениң адын: «Өөредилгенин, эртемнин, культураның, массалыг информацияның дылы» кылдыр эдип алзывысса чүл?

Он сески чүүлде: ийиги домакты ап каапса, утказы биллинмес тайылбыр-дыр.

Чээрбиги чүүлде: бирги домакта «химиядан» деп сөстү ап каапса. Чүге дизе химияны тыва дыл кырынга өөредир болза, өөреникчилер ону дыка эки шингээдип алыр боор деп бодап тур бис. Химияда орус дылдан очулдурар сөстер эвээш, химиктиг терминнер ол хевээр арткай-ла. Ийиги домактың херээ чок. Ол бирги домакка удурланышкак утканы тургузуп турар-дыр.

Чээрби бирги чүүлде: «болдунар болза» дээнин шуут ап каапта база оон улаштыр номчуурга, «кижизидилгенин болгаш өөредилгениң дылының салгалдыг болурунуң принцивинге үндезилээш, тустус бөлүктерге...» дээнин ап каапта. Бо дээрге орус дыл кырында албан сөстери-дир. Амыдыралга кандыг-даа дуза бербейн турар. Ажыы-биле чугаалаарга, таптаашкын үезинин сөстери-дир.

Чээрби үшкү чүүлде: башгайгы домакты чингине тыва дылга биллингир кылдыр катап тайылбырдан берзе. Утказы биллинмес-тир. Ийиги домакта, «эргежок чугула апарганда өске-даа...» дээн сөстерни ап каапса кандыгыл?

Чээрби чедиги чүүлде: ийиги домакты мынчаар төңдурзе уткалыг болур-даа ышкаш: «... информацияның сөстерин тыва болгаш орус дылга бижиир. Мөң дурттакчыларга хамаарышкан сөстерниң ажыы чүү деп. Үшкү домакта «кырынга» деп сөс артык сөстүр. Дөрткү домакта: «каракка кеступ турар агитация» дээнии утказы чедингир болуру-биле «кескү агитация» деп алза, ийи катап кирген «кырынга» деп сөстерни, үстүиле чугаалаанывыс ышкаш ап каапса. Бешки домакта «аас информациязын» дээн сөс каттыжыышкыны артык апарган.

Бешки эгеде, харысалга дугайында чугаа чоруп турар. А ол харысалга кандыг хоойлудан үндезилеттингенил? Ужуру биллинмес. Бир эвес чок чүве болза, «Дылдар дугайында» Хоойлуга аңгы эге кылдыр киирерин албан хире. Ол-ла эгеге мындыг чүүлдү киирерин амыдырал негеп кээр-дир: «ажыл-агыйга орус, тыва дылда харылзажыр болганда, өске нацияларның, ыялгыя удуртукчуларның тыва дылды ажылының айыбиле биилир болуру чугула ышкажыл. Ынчап кээрде оларны өөредир төптөр турар ужурлуг. А дыл өөренирде хуусаа-

Ам дөрткү эгеден көрзөл. Чээрби алдыгы чүүлде: бирги домакка: «чингине тыва аттарбиле эде адаар» деп немеледен киирер. Ийиги домакта: «эргежок чугула апарганда өске-даа...» дээн сөстерни ап каапса кандыгыл?

Чээрби чедиги чүүлде: ийиги домакты мынчаар төңдурзе уткалыг болур-даа ышкаш: «... информацияның сөстерин тыва болгаш орус дылга бижиир. Мөң дурттакчыларга хамаарышкан сөстерниң ажыы чүү деп. Үшкү домакта «кырынга» деп сөс артык сөстүр. Дөрткү домакта: «каракка кеступ турар агитация» дээнии утказы чедингир болуру-биле «кескү агитация» деп алза, ийи катап кирген «кырынга» деп сөстерни, үстүиле чугаалаанывыс ышкаш ап каапса. Бешки домакта «аас информациязын» дээн сөс каттыжыышкыны артык апарган.

Бешки эгеде, харысалга дугайында чугаа чоруп турар. А ол харысалга кандыг хоойлудан үндезилеттингенил? Ужуру биллинмес. Бир эвес чок чүве болза, «Дылдар дугайында» Хоойлуга аңгы эге кылдыр киирерин албан хире. Ол-ла эгеге мындыг чүүлдү киирерин амыдырал негеп кээр-дир: «ажыл-агыйга орус, тыва дылда харылзажыр болганда, өске нацияларның, ыялгыя удуртукчуларның тыва дылды ажылының айыбиле биилир болуру чугула ышкажыл. Ынчап кээрде оларны өөредир төптөр турар ужурлуг. А дыл өөренирде хуусааны айтыры албан. Удуртукчулар, хөй-иниити черлериниң ажылдакчылары: кассирлер, садыгжылар, амнелге болгаш чонга ачы-дуза чедирер черлерде хаара туттуган кижилер чыл хуусаа иштинде, очулдурукчу йокка үндезин чоя-биле харылзажып биилир болур кылдыр тыва дылды өөренири албан деп дорт айытса. Ол дээрге хамаатыларны кызып-кыяры эвес, оларны культураның кол адырынче хаара тудуп турарывыс ол деп чүвени утаза эки. Тыва дылды бистиң республикада чурттап турар өске нацияның кижилериниң биилия, ол чоинуп төөгүзүн, культуразын, чанчылдарын билип аары, оон иштики делегейни бедидер дээрден башка, хенэниг-даа хора чедирбези биилдингир.

Чугулалап айтыксаанывыс хоойлу дыл дугайында болган чүве төлээде, ол чингине тыва дылга биживттинген турар ужурлуг. Мында очулдуруп ап болур дыка хөй сөстерни ол хевээр ажыглаан боор-дур. Дыл талазы-биле комиссияның кежигүннери дыл эртемнигленин, чогаалчыларны болгунуң ажылынга хаара тудар болза, Хоойлуда чүүл дугайында чугаа чоруп турары кижи бүрүзүнүң угаанынга дээй бээри чугаа чок.

Мөңгүн-оол ООРЖАК, Светлана БАЛЧЫР, Маадыр-оол ХОВАЛЫГ болгаш оон-даа өскелер.

Барыын-Хемчик районда «Төрээн дыл» ниитилелдиң кежигүннери.

Шуптувустуң херээвис

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА...

Дыштанып хүнерде чорук аайы-биле база бир солуң кижи-биле ужурашкаш, ооң сеткил-хөөнүнче бичии-даа бол бакылап көөр аргалыг болган мен. Аяк шайны аартап ора, бистиң аравыска болган чугаа чайгаар-ла уруг-дарыг кижизидилгези, кем-керек үүлгедиишкининиң чидигленгени дээн чергелиг айтырыгларже шилчий берген чүве.

Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны, Маадыр ие, Тыва АССР-нин аныяктарның алдарлыг дагдыныкчызы Чедей Хурагандаевна Баткар ам хүндүлүг дыштанывыгада. Күш-ажыл стажы — дөртен чыл ырак ажыг, ам 64 харлыг, алдан бир харлыынга чедир ажылдап келген. Ынчалза-даа хөй-ниити идепкейин белен салыр эвес, черле эрес, ажы-төлүн, аныяктарны үттеп сургаан орар ава. Сөөлгү кыжын харын кадыы баксыраш, ам чаа бут кырында туруп келген, ынчалза-даа омак-сергек.

— Хөй ажы-төлдү азырап өстүрери берге болбайн аан. Ынчалза-даа бо кыжын аараш, ажы-төлүмүнүң ажыын ылап-ла көрдүм. Багай авазын дүкке-даа дээспедилер. Эмчилеримнин база оларымның аңчызында кижи болдум, —деп, ол чугаалай-дыр.

— Ажы-төлдүң корум-чуруму кошкап, харын-даа чамдыкта аар үүлгедиглерге безин чедире бээр апарганын черле чүү деп бодаар силер, Чедей Хурагандаевна?

— Кижиниң бажының дүгү азыыр коргунчуг чүүлдерни бистин-не ажы-төлүвүс үүлгедиппкен боорлар-дыр. Чүзүл ол! Черле кижи кайгаар чүве. Оода орус, тыва деп ылгажыр чамдык хөөннер бар апарган болуруң шуут кайгаар кижи-дир мен. Улуг-даа, ортумак-даа салгалга ындыг багай чоруктуң чыды-даа турбаан. Мен бодаарымга, ол херек чок чүүлдерден илбектеликсел тур боор ийин ол. Ужукталып турар-дыр деп чугаалап шыдавас мен. Чүге дээрге бисте ынчаар чүгаалаарының барымдаазы чок. Сактып көрээлиниер даан. Бо Белдир-Арыг суурга безин орус эмчилер, башкылар, өске-даа эштер ажылдап, чурттап-ла турулар. Кажан, кайа оларның-биле ол-бо дижип туржук бис. Харын хүндүлээр, өрүттыртар ийик бис чоп. Бир чамдык ажылдакчылар бо чер чурттуг тывалар-биле өг-бүле түүп чурттаан, мырыңай Ленинградта, Ортаа Азияда безин баргылаан сураглыг ийин. Күш төлү кайа-даа ужар, кижи төлү кайа-даа чоруур дижир болгай. Ол, шынап-ла, чиге сөглээн.

Бодап көөрге бистин аныяктарывыстың элээн кезии амыдыралды хөлүн эрттир чиик көөр аяныг. Хамык чүве белен, ынчангаш ажылдаарынче чүткүвес, чамдыктавы оны харын-даа артык чүүл кылдыр санаксаар-дыр дар. Кырын шимчетпейн чыткаш хырның канчап тоттурарыл. Ада-иеге чеже азырадырыл, ынчап кээрге ийи-чангыс төлеп чок аныяк-өскен өске орухтай бергилээр болду бе деп бодап чоруур кижи мен.

Ажыы-биле чугаалаарга ада-ла эртых, чизе-даңзы, чурттап турар чери чок кижи кайа турар боорул аан. Кижи бүрүзү-ле сураарга сумулуг, адаарга ада-иелиг. Ада-иеден ажы-төл кижизидилгези дээш харылсалганы белиткеш, оңу шын, херек кырында амыдыралга боттанзырар болза, тоялап чоруур, чон човадыр кижи черле турбас ужурлуг. Ада-иениң холундан үштунган ийи-чангыс улус бар-ла ыйнаан харын. Оларны ада-ие күш четпес чүве болза, эргечагырга, хоойлу-дүрүм органнары холга алгаш, ужуруи тывар ужурлуг-дур. Чер-черде көдээ, суур Советтери, агитквартилар удуртукчулары, (чоннуң чурттап турар черининиң аайы-биле), партия, профзавилел организацияларының ада-иеге салдар чедирер черле хөй-дүр. Ол бүгү үүлдерни чүге черле ажылгавас, кымбир кижиниң айтыышкын бөзрии манап орар бис. Аскак хой нораваанда-ла херектиг келдетпейн сегирип ап турар болза, эзе-бүрүң чүвелерге кайын-на таваржып турар бис аан.

— Ада-иелерге хамаарыштыр чүнү чугаалаксап турар силер?

— Ол-бо деп кымны өөредир мен аан. Ада-ие бүрүзүле ажы-төлү дээш чүрээ аарып орар болза, кымның-даа карандан ажыг чаш төгүлбес, кым-даа кымны-даа үптеп тонавас, аар кем-керек-даа эвээш болгу дег. Шагда болза ада-иелер-даа, ажы-төлү-даа ажыл дээш карак кызыл. Колхоз үезинде күш-хүнүң ажылдап азарыкайы чүве болгаш, ынчангаш ада-ие, улуг улус, уругларны долгандыр турар бүгү кижилер оларның төлептиг, мөзүлүг, эптиг-эзелдек чоруу дээш харылсалгалыг болур болза эки. Аныяк-өскен, уруглар бисче идегел-биле корүп турар. Оларга шуптувус дузалаалынар, херек болза, оларже холунар сунарындан черле ойталаваңар.

Кижи бүрүзү-ле кайын бакше чүткүүрүл аан. Сагыш-сеткили саргаан, дедирленгеи, кижизидилгези үрелгеи чамдыктар дээрдеи өске.

Зопуймаа **ДИРЧИН.**

Наадымга уткуштур

АГАР САН АЖЫТТЫНГАН

«Наадым — 90»-ның база бир солуң, көрүштүг кезээ—республиканың тулган чемпионы тыва хүрешке илередиря болур. Найысылалдың «Хүреш» стадионунга болуп эртер ол маргылдааны ёзулуг байырлал шинчилиг эрттирер дээш республиканың хүреш федерациязы белеткел ажылын чорудуп эгелей берген. Ону ол федерацияның даргазы Ш. Д. Куулар удуртул, баштап турар. Стадионга келир сураглыг малчыннарывыска, чыылган чонга мөге хүрежириндеи аңгыда, республиканың алдар-аттыг болган аныяк артистери, «Тыва» сыгыт-хөөмей ансамблиниң ыраажылары уран талантызын база бараалгадыр. Шин тургузукчузу, республикада биллингир режиссёр К. О. Сагдыга баштаткан бөлүк ону канчаар кылып эрттирерин хүлээнип алган.

Маргылдаага каш мөге хүрежирил? Моны бис база-ла өөренип, сүмележип шаг болдувус. Кол-ла сорулга маргылдааның шынарын ам-даа экижидери болур. Бир райондаи-на шилилге эрткен эң шыырак дээн 4-6 мөге киржирге амдыызында четчир, оон көөдээрге, куш-шыдал, арга-мергежил-даа талазыбиле чамдык мөгелер кошкак болур, харын-даа хүрежин кедер содак-шудаа безин чох чедип келгилээр болгай.

«Наадым — 90»-ның хүрежинге мөгелериң чүгле тыва кадыг идиктерлиг киржирин чедип алыр болза эки деп санаан турар бис. Ол дээрге хөй-хөй көрүкчүлериң дилег, негелдези чүве.

Шынап-ла, бодунга таарышкан содак-шудактыг, тыва идиктерлиг Валерий Сыңга, Андрей Семис дээн ышкаш мөгелер чараш-даа, түрлүгдээ көстүр болгай. Оон аңгыда өзүп орар бичии начынарывысты база үттүп болбас ужурлуг бис. Олар амдыгаастан эгелеп улуг мөгелерден хүрештиң чүгле аргаларын эвес, оон дүрүмүн, чанчылдарын сагыш өөренир болза эки. Ынчангаш 64 улуг болгаш 16 бичии мөгениң хүрежинче силерни чалаар бис.

Наадым киржикчилери малчыннарывыска база ынча мөгенин хүрежи таарымчалыг боору чүгаажок, оларга хостуг үе база херек болгай.

Хөй-хөй көрүкчүлериң мөгелерни шаңнаарының дугайында саналын өөренип көрүп, шүүлген, ужуурлешкен мөгелерге шаңналды улгаттырарының аргаларын тып турар. «Наадым—90»-ниң Начыны» деп атты-даа тыпсырын, аът-биле шаңнаарын-даа бодап, шиитпирлеп алдывыс.

Ынчаарга акша-хөренги херек апаар, чүге дээрге, республиканың спорт организацияларының бо талазы-биле байдалы эки эвес, аът-биле шаңнаары, мактавы кердүмээн боор. Ынчангаш бо хүнерде Кызылдың чуртталга-социал банкызында хүреш федерациязының эгар санын ажыдып алдывыс. Ол хүреш спортун республикага моон ынай сайзырадырына канчаар-даа ажок изиг болур дээрзи билдингир. Хүреш федерациязы — хөй-иниити организация болур. Ынчангаш ажылдап, киирип алган хөренгизии содак-шудактыг, тыва идиктерлиг Валерий Сыңга, Андрей Семис дээн ышкаш мөгелер чараш-даа, түрлүгдээ көстүр болгай. Оон аңгыда өзүп орар бичии начынарывысты база үттүп болбас ужурлуг бис. Олар амдыгаастан эгелеп улуг мөгелерден хүрештиң чүгле аргаларын эвес, оон дүрүмүн, чанчылдарын сагыш өөренир болза эки. Ынчангаш 64 улуг болгаш 16 бичии мөгениң хүрежинче силерни чалаар бис.

Наадым киржикчилери малчыннарывыска база ынча мөгенин хүрежи таарымчалыг боору чүгаажок, оларга хостуг үе база херек болгай.

Хөй-хөй көрүкчүлериң мөгелерни шаңнаарының дугайында саналын өөренип көрүп, шүүлген, ужуурлешкен мөгелерге шаңналды улгаттырарының аргаларын тып турар. «Наадым—90»-ниң Начыны» деп атты-даа тыпсырын, аът-биле шаңнаарын-даа бодап, шиитпирлеп алдывыс.

Ынчаарга акша-хөренги херек апаар, чүге дээрге, республиканың спорт организацияларының бо талазы-биле байдалы эки эвес, аът-биле шаңнаары, мактавы кердүмээн боор. Ынчангаш бо хүнерде Кызылдың чуртталга-социал банкызында хүреш федерациязының эгар санын ажыдып алдывыс. Ол хүреш спортун республикага моон ынай сайзырадырына канчаар-даа ажок изиг болур дээрзи билдингир. Хүреш федерациязы — хөй-иниити организация болур. Ынчангаш

Эрес бис дээр, кежээ бис дээр,
Эмин эрттир аарыпрак,
Чамдык ындыг оолдарны
Чаштыг кыстар ыяап ажар:
Ча-даа тутсун бээр болза,
Шаанга кирер шыгаап турбас,
Кашпагай-даа, аваангыр-даа—
Караны шуут черле часпас.
Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылда күрүнеиң педагогика институту хүндүскү салбырның 1-ги курузунга дараазында мергежилдерге студентилерни хүлээп алырын чарлап тур: математика, информатика болгаш саналга техниказы; физика, информатика болгаш саналга техниказы; химия болгаш саналга техниказы; биология болгаш күш-культура; география болгаш төөгү; национал школаларга орус дыл болгаш литература; педагогика болгаш эге билиглериниң методиказы.

Киреринии шылгалдалары 1990 чылдың июль 16-дан июль 30-ге чедир дараазында эртемнерге болур:

Мергежилэ: математика, информатика болгаш саналга техниказы — математиканга (аас болгаш бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, диктант, чогаадыг). Национал школа доосканнар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Мергежилэ: физика, информатика болгаш саналга техниказы:—математика (аас-биле), физика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, чогаадыг). Кол барымдаалаар эртеми — физика, математика.

Мергежилэ: химия болгаш хандырылга күш-ажылы — химияга (аас-биле), химияга (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл, литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — химия, математика.

Мергежилэ: биология болгаш күш-культура кижизидилгези— биологияга (аас-биле); күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сугга эштири), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми— биология, күш-культура.

Мергежилэ: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртемнери— география, төөгү.

Мергежилэ: орус дыл болгаш литература национал школага — орус дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле — чогаадыг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол барымдаалаар эртеми —орус дыл болгаш литература.

Мергежилэ: тыва дыл болгаш литература— тыва дыл (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (изложение). Национал школа доосканнар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Мергежилэ: химия болгаш хандырылга күш-ажылы — химияга (аас-биле), химия (бижимел-биле), математика (аас-биле), орус дыл, литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми — химия, математика.

Мергежилэ: биология болгаш күш-культура кижизидилгези— биологияга (аас-биле); күш-культура кижизидилгези (чиик атлетика, гимнастика, сугга эштири), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртеми— биология, күш-культура.

Мергежилэ: география болгаш төөгү — география (аас-биле), төөгү (аас-биле), орус дыл болгаш литература (чогаадыг, изложение). Кол барымдаалаар эртемнери— география, төөгү.

Мергежилэ: орус дыл болгаш литература национал школага — орус дыл болгаш литература (аас болгаш бижимел-биле — чогаадыг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле). Кол барымдаалаар эртеми —орус дыл болгаш литература.

Мергежилэ: тыва дыл болгаш литература— тыва дыл (аас-биле), тыва литература (чогаадыг), орус дыл болгаш литература (изложение). Национал школа доосканнар изложение азы диктант. Кол барымдаалаар эртеми — математика.

Мергежилэ: физика, информатика болгаш саналга техниказы:—математика (аас-биле), физика (бижимел-биле), орус дыл болгаш литература (изложение, чогаадыг). Кол барымдаалаар эртеми — физика,

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
27
среда
№ 145 (14345)

1925 чылда тадаимелеттингеп
Өртээ 3 коп.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН — НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң делегаттарының болгаш киржикчилериниң айтырыгларынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ харыылары

Силерниң мурнуларга чүве чугаалаар бетинде хамыктың мурнунда силерниң-биле сүмележип алыр ужурлуг мен. Айтырыглар дээрге менде бир папка, ооң чанында база чыдырлар. Мен бодаарымга, айтырыгларже-даа сагыш салыр хире эвес шыкаш-тыр силер, ындыг бе? Азы айтырыгларын эгелээр бис бе?

Үннер. Ийе.

М. С. Горбачев. Ындыг-дыр. Ынчаарга ооң мен эгелээйн. Хөй-ле айтырыглар бар-дыр, оларны каттыштырыптайн, он-он беш айтырыглар Чиңгине секретарының, Россия бюрозунуң (ол ам чок болгай) даргазының ол бюронуң ажылынга үнелел бээри-биле холбажып турар-дыр.

Ол бюронуң эң кол үнелели, ооң ажылының арттырган изи, СЭКП ТК-биле база Россияның партия организацияларыбиле кады алызында барып Россияның Компартиязын тургузарынга четкени болур деп бодаар кижи-дир мен.

Эрткен чылдың төнчүзүнде бюрону тургускаш, ооң структуразын хевирлеп эгелээн бис, СЭКП ТК-же ийи секретарьны албан-биле кирдивис, оларны Россияның партия организацияларын, организастыг ажылды, идеологтуг, экономиктиг ажылдарны харыылазын дээш аан. ТК-ның аппарадын тодаргай угланышкынче угландырып, башкарып келдивис. Бистер ону угландырып турувуста-ла Россияның партия организацияларында дискуссиялар партия тургузарының эргежок чугулазынга чедип келди. Бис боттарывыс-даа ол чорудулга-биле холбажы бердивис, бүгү ажылды аңаа дүүштүр кылыры херек кырынга-ла биллине берген чүве. Бюронуң төөгүзүн болгаш салым-хуузун кысказы-биле чугаалаарга ындыг-дыр. Ону силер багай ажылдаан дидиңер, каичаар үнелээрин силериң эргенер, силериң шиитпирлээр айтырыңар, ол айтырыгже эглип кээриңче силерни чалавайн тур мен. Ооң салым-хуузу ындыг болгандыр.

Дараазында бөлүк айтырыглар ооң-биле холбашкан боор деп бодап тур мен: Силер, Михаил Сергеевич, баштай чигзинип тургаш хевирлиг болдунар (Россияның Компартиязын тургузарынга удурланып турганымны эштер бир черден номчуп алган болганнар), а ооң соонда чүге хенертен өске шиитпир хүлээп ап, Россияның Компартиязын тургузар дээнин деткий берген силер? Компартия тургустунгандаа болза, бо айтырыгның чугулазы олче эглип кээри албан дээрзин негеп турар. Бо чүүлде боданыр, сайгарар чүүлдер эмгежок, олар силерниң сеткил-сагыжыңарга артап ужурлуг.

Россияның Компартиязының дугайында айтырыг Ленинниң үезинден эгелеп тургустунуп турган. Россияның болгаш ооң ролюнуң дугайында айтырыг-биле бир дөмей. Ынчалза-даа төөгүже хамылап турган херээ чок боор деп бодай-дыр мен. Кысказы-биле чугаалаар болза, мынча деп болур: бо чүүлдер Россия Федерациязы биле Россияның улустарының онзагай каттыштырыкчы ролю-биле харылзашкан, олар бистиң хөй националлыг улуг күрүгевисти тургузарынга улуг ольдуг болган. Эң-ле эки күзел-чүткүл ёзугаар, чүгле коммунистериң эвес, Россияның бүгү ажылчы чонунуң дуңмаа үлежир деп ораладыпшыпшаан, партияны-даа, бистиң эвилелливисти-даа чарылдыкчы күштерге идиг бериптер орук-биле чоруй барбазын ханы бодаары эргежок чугула.

Бо орукче дурген үнеринче Россияга дыка хөй черлерден сүмелер кээп турган. Оларны далаш-биле хүлээп аптар, чиг шиитпирлер болгаш түңнелдер салдар чедирип, үргедекчи алаар, ынчан ол байдалды ажыглап, боттарының өөдежок болалдарын күүседип киритериңе чамдык кижилер ынаныл турган боор.

Мында айтырыглар-ла хөй: политихтиг-даа, күрүне-даа, олар бот-боттары аразында харылзаалыг. Кажан бистер кады боданып эгелээнивисте, кажан бистер Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң республикаларының боттуг суверенитединге үнерин ханы эде тургузарының эргежок чугулазын чаазы-биле билип эгелээш, федерацияның субъектилери төпке төлээлээр эргени берген чүүлдерни төпке аттыргаш, ол бүгү республиканың эрге-ажыктарынга дүүжүп турарын билип эгелээш, ынчан бистер бо сорулганың тургустунуп келгенин билип каан бис, амыдырал болу олче бисти чыгап келген. Ынчан бистер Россияже бир янзы, ында кандыг органнар, кандыг политиктиг ниитилелчерлери тургустуганын көрүп эгелээн бис. Шынап-ла, Россияга дыка хөй чүүлдер ажылдавайн турган болгай. Ол Эвилел структураларының ажылы-биле холбажып турган. Херек кырында алырга, экономика кол кезинде Эвилел структуразынче үнүп турган болгай, политиктиг институтар, ыланғыя Россияның дээди албан-ажылга хамаарыжырлар болгаш өске-даа дыка хөй чүүлдер барык шупту Эвилелче үнүп турган. Федерацияны эде тургузуп-эгелээнивисте Россияның байдалынче, аңаа бөгүн чүү турарынче туруштарны өскертири чугула апарган. Бирги чүүл ол.

Ийиде, Партияны эде тургузарының боттуг чорудулгазы эгелээн. Ол чиих эвес чоруп турар, ол дугайын чугаалаар мен, амдыызында шөйүп турбайн. Бо айтырыг шупту улусту дүвүредип турарын көрүп турар бис. Россияның Компартиязын тургускан чорук Россия Федерациязының партия организацияларынга-даа, ниитизи-биле СЭКП-гедаа, бодунуң каттыштырыкчы ролюн ойнаар ужурлуг деп бодал коммунистерде-даа, россияжыларда-даа тургустунуп келген.

Бо чүүлде улуг утка барын бодум-даа көрүп тур мен.

Адак сөөлүнде. Плюрализмниң чорудулгазынче боттуубиле кирген бис. Ниитилел-политиктиг агымнарның янзыбүрү - угланыышкыннары тыптып турар-дыр. Келир үедеги партияларның үрезиннери тарыттыкган, олар ажыл-чорудулгазын калбартып, программаларын бижип, уставтарын тургузуп, чыглып, хураалап турарлар. Оон алгаш көөрге, ажыл эгелей берген-дир. Хөй партияларны тургузар үениң эргинин артап чоруп ор бис. Мындыг айтырыг тургустунуп келген: Россияга политиктиг өске агымнар, өске партиялар тыптып келир шыкажыл, ынчалза-даа Коммунистиг партия турбас бе? Ынчангаш эде тургустуиуушкунунуң, ниитилелди чаартырының негелделеринге дүүштүр экономикада-даа, политикада-даа, Федерация адырында-даа болуп турар чорудулгалар үениң негелдези-биле тывылган кыйгырыларга айтырыларынче бисте албадап турар ышкажыл. Оон алырга маңаа кым-даа чүве кажарлаваан, бистер шупту вус РСФСР-ниң Компартиязын тургузарының эргежок чугулазын биларинче кады чоруп орган ышкажыл бис.

Маңаа, Тургузукчу съездиге, бистер, россияжылар, Россияның коммунистери интернационализмниң чанчылдарынга, социализмниң идеалдарынга, политиктиг авангард болуп партияның тургустунарынга болгаш ажыл-чорудулгазын боттандырарынга ленинчи принциптерге шыңчы болуп артып база СЭКП-ниң составында бис деп шиитпирлии-биле чугаалаанынга сеткилим ханып тур. А ол ышкаш, чугула соруглага апарган бот-догуиннаар чоруктуң айтырыгларын шиитпирлевишаан, бистиң республикавыс Эвилелде республикаларның аразынга дең эргелиг болуп артып, улустарның найыралын быжыглаар дээш шупту чүвени кылыр дээнинге база.

Эштер, ол кончуг чугула. Ол дээрге маңаа съездиниң быжыккан чоруунуң көзүлгени-дир деп санаар-дыр мен. Быжыг туруш дээш силерге коммунистерге, силериниң нүүрүңерде Россияның шупту коммунистеринге байыр чедирип тур мен. Ол дыка чугула. **(Адыш часкаашкыны).**

Мен бодумнуң бодалдарымны өскертипкен дээш ышкаш, ТК бюрозунуң дээш өске-даа «180 градус» дугайында айтырыгларны эрттирииптейн —ол демги бодумнуң харыымга каттыштырып каанын бодалдар-дыр. РКП-ни тургузарының дугайында идеяны мен апрель айда чүге деткивейн, а ам кээп деткээнимни эш Волков айтырган-дыр. Бодумнуубиле алырга, тайылбырлаан мен. Бо темага хөй айтырыглар турган.

Ажылчыннардан «аарышкылыг» айтырыг. Бис маңаа, съездиге, оларны көгүдүп, «сартык» берип турар дээр байдал тыптып келгенинче олар кичээнгейин угландырып тураралар. Оны кылбазын, мандаттарны бербезин, талаткынар, чөвүлээр эргелиг киржикчилер кылдыр санаарын олар дилээниер. Съездиге болуп турган чүүлдериңниң шупту зунга хамаарыжыглыг боор арганы бээр, ынчалза-даа оларны эпчок байдалга тургуспас база съездиге, берге чүүлдерни боллурбас деп. Ынчангаш бис силерниң-биле бо айтырыгны съезд үезинде ынчаар шиитпирледивис-даа.

«Чиңгине секретарының болгаш президентиниң албан-дужаалын хары угда ээлээринге хамаарыштыр бистиң коммунистериң хөй кезиниң бодалы чаңгыс аай болгай. Азы эш Горбачев кандыг-бир чаңгыс чүүлду кылыр ужурлуг. Президент болур. Бо айтырыг дугайты эш Горбачевтуң бодунуң туружу кандыг ирги, билип алза? Бир эвес XXVIII съездиге чаа Чиңгине секретарь соңгуур апарза, XXVIII съездиге чедир үеге чугаалажып көөрү-биле кашфамилиялардан адаза шын болур ийик. Съездиге чарлаарын диледим. Бодалын чугаалаарын база». Мындыг айтырыгны Пермьден эш Спехов салган, партияның Солникамск хооркомуйун бирги секретары.

Аңаа хамаарыштыр чаңгыс эвес удаа бодалымны илереткен болгай мен. Албан-дужаалды аңгылаарынга бис чайгаар-ла келир ужурлуг бис деп бодай-дыр мен. Ам болза, байдалды ол-ла принципиалдыг турушка хевээр арттырар, чүгле кандыг-бир өске хевирлерге арттырар херек дээрзинге бүзүреллиг мен. Бодумнуң дугайымда чугаалавайн-дыр мен. Принцип тургужундан чугаалап тур мен. Чүге дээрге ам кончуг харыысалгалыг болуушкун чорук турары чадавас. Политиктиг күштериңде сайгарылгазы, Советтер биле партияның, төп биле чер-черлериниң, республикалар биле төптүң аразында эрге-хүлээлгелер хуваалдазы болуп турар. Нарын дээн болуушкун! Ол амыр эвес чоруп орар. Ол бистиң съездивистенне, мында чугаадан-на илдендир — чеже эрге-ажыктарга мында дээп турар-дыр!

Советтериң эрге-чагырганын катап тургузар дээш политиктиг реформазының үезинде кылган чүүлдериве, соңгуудга кампаниязын канчаар эргиргенивис, чаа соңгуудалар таварыштыр политиктиг ажыл-чорудулганың ареназынче чоонуң канчаар үнгенин — ол шупту бис шын орукта бис деп чугаалаар арганы берип турар-дыр. Шупту чиниргиерни, кошкак чүүлдерни, ол херектиң аарышкылыг таллаларын мен шуут-ла кичээнгейимден чидирбейн турар мен —ол бүгү бар. Ынчалза-даа ам ол дугайын чугаалавайн тур мен. Советтер күш кирер апаар. Ооң эрге-хүлээлгелерин, кылыр чүүлдерни тодаргайлаттынып турар хоойлуну хүлээп аллывыс. Чер-чер Советтерня акша-төгериктиг, сан-хөөлүг боорун шиитпирлээн. Чүгле шиитпирлер хүлээп алыр эвес, а боттуг материалдыг аргашинектиг апаар. Советтериңниң күш кирип эгелээрин адаанаан өрү үстүүге чедир боор. Ынчангаш бистиң улусчу эрге-чагырганы ниитилелди чаартырының ылап-ла шиитпирлиг факторларының бирээзи апаар.

Ынчалза-даа база бир өске чүүл бөгүн боттуг-дур. Ол дээрге партия — бөгүн ниитилелде эң күштүг политиктиг организация. Партияның туружунуң кандыг боорундан чаартыышкынның чорудулгазы болгаш эрге-хүлээлгелерин хуваажыры, кадрларның, чуртта политиктиг күштериниң эде сайгарлыры хамаарылгадыг. Ук чорудулга эде тургустунуушкун ёзугуубиле болур бе, чогумчалыг чүүлдер бижыгар бе алы удур туруушкун тыптып кээр бе деп чүве оон кончуг хамаарылгалыг.

Бо съездиге улуг туруушкунуң чамдык чүүлдери турган, ол-ла үеле Россияның улус депутаттарының Съездизи база бар болгаш ол ажылдап турар деп чүвениң биличишкини турган деп бодаардыр мен. Компартияның россия съездизи Россияның коммунистериниң бүгү партиязын, россияжыларның шупгузун төлээлеп турар. Бис шупту бо уг-биле кады күжениишкин, күжениишкиннерни каттыштырар дугайында бодаар ужурлуг бис. Ам-даа доозулбаан чорудулгага идепкейлиг киришпишаан, дугурушканывыс эрге-хүлээлге хуваалдазының үнделининге кижи бүрүзү бодунуң ролюн ойнаар.

Партия биле Советтерниң аразында эрге-хүлээлгелер тодарадылгазы херек кырында амдаа доозулбаан болгай. Бо байдалды бүгү чуртка хамаарыштырып болур. Албан-дужаалдарны аңгылап алыры ажыктыг бе азы ам дээрээнде, шилчилгелиг бо үеде дахпырлаарын арттырып алыр ужурлуг бис бе? Мен бодаарымга, амдыызында арттырза эки боор. Кандыг хевирлиг болуру — партияның Даргазы, партияның Даргазы база оралакчы, партияның Даргазы база Чиңгине секретарь дээш оон-даа ындыг—ол дээрге өске херек-тир.

Кажан партия бодунуң реформазын чорударынче киришкенде, кажан ол эде тургустунуушкуннуң дүргедин озаллап кагбас ужурлуг апарып, сандарадыкчы күштериниң чаптыларынга арга бербес ужурлуг турда, харыысалгалыг үеде сүлдашкынның көстүп келгени-биле холбаштыр шүгүмүлээшкинниг сагындырыгларының көвейин, эштериң таарыынмайн турарын көрүп тур мен. Төп Комитет-даа, партияның шупту звеноларында идепкейлии-биле көделир херек. Ынчангаш, туруш херек, угланыышкынар херек, көделиишкиннер херек, өске дүргедээшкин херек. Маңаа силериңниң-биле чөпшээрежир ужурлуг боор мен, чүге дээрге ол силерге чүден-даа көскү—ол четпес болган-дыр. Партияның хүн бүрүде удурултугазын, партия ажыл-чорудулгазын кошкатпас дээш, оон-биле холбаштыр, бистиң чергевиске, төпке кандыг-бир чаартыышкынны чорудар ужурлуг бис. Ол бүгүнү съездиге эки бодап көөр херек. XXVIII съездиге илеткелге база ол дугайын чугаалаза кандыгыл харын. Эштер маңаа дыка хөй чөптүг саналдарны чугааладылар.

Съезд чыглып келгеш, бүгү чүвени бодап көөр. Маңаа чамдык эштер элээн изиглендилер ышкаш. Сеткил-сагыш шыжыгыышкыны, кезек када чамдык чугаалэрга толаргай болду, а съездиге чугаалаар дээн чогум бодалдарын чамдык эштер ыыттавадылар ышкаш. Мен чүве чугаалаан эштерин көрүп, оларның сеткил хайныгыышкынын билип, бүдүү демдеглелдер кылып ап олурдум. Чамдык кижилериңниң хөөнү улуг-улуг айтырыгларны дораан-на шиитпирлезе эки дээр янзылыг-дыр. Ынчангаш эмин эрттир далашкан херээ чок боор деп россияжыларны кичээндирер бодай-дыр мен, чүге дээрге мында олуржуп турар эштер келир съездиниң делегаттарының 60 хуузу деп билир апаар. Съездиге четкилеп кээр силер, ынчангаш эмин эрттир далашкан черле херээ чок. Бүгү чүвени дүргеп шиитпирлеп, бүгү чүвеге дораан-на демдек салып болур бе, кандыгыл, бүгү чүве шупту тодаргай бе, мынчаш? Бир эвес кандыг-бир чогумчалыг чүве кылып, чугаалаар дээн болзунарза, арткан үе-шагынарны эки ажыглап, ол-бо болуушкунну хандыр бодап, ол-бо айтырыгның төөгүзүн контарлап, херек кырында байдалды болгаш аргаларны көрүп, перспективаны билип, ол-бо шиитпир чүге чедирип болурул дээрзин бодап, санап көрүнер деп силерге чугаалаксаар бодаан мен. Изиглеген-даа, далашкан-даа херээ чок.

Чамдык эштер Политбюрога хамаарыштыр база изиг-изиг чугаалап турдулар. Политбюронуң кежигүннери дээрге мени болгаш Эдуард Амбросиевич Шеварднадзени, Николадай Иванович Рыжковту, Виталий Иванович Воротниковту.... санаваска, коллуунда сөөлгү 3-4 чыл иштинде соңгуурган эштер-ле болгай. Ынчангаш олар колдуунда чаа кижилер, чаа эштер-дир. Чеченчидин чугаалаарга, чаа далайжылар-дыр ийин. 1985 чылдың апрелин сактып көрээлиңер даан. Эш Тихонов, эш Громыко чок болгай. Артыкан эштер дээрге Гришин, Алиев, Соломенцев... болгаш оон-даа өскелер-дир. Кыска үе иштинде Политбюро колдуунда шупту солуттунган. Ол дээрге улуг айтырыг. Ол дээрге харын берге херек деп чугаалап болур. Ол чүл дээрге партияның иштинде кандыг-бир чогумчалыг чорудулгалар хажыдыышкынга таварышканы ол-дур.

Амгы Политбюро дээрге эде тургустунуушкунну хөөжүдүп, калбартып турар орган ол-дур. Оны частыыр чок деп болбас харын, ону мен база чугаалаар мен. Ынчаарга оратарының кайы бирээзи тура халып келгеш: «Чоп кылып, узуткаар ол-ла, оон өске арга чок!» дээр янзылыг чүве чугаалаар сагыштыг олурарын мен билип олур мен. Ынчангаш мен камгалаар ужурлуг мен. Чүге дээрге хамыктың мурнунда съездиге, партияның иштинге дорт, тодаргай негелде, болур-чогуур үнелээшкин турээн дээш, эрткен-барган чүве дедир ээлбезин дээш камгалаар ужурлуг мен. Ынчангаш камгалал херек, ол кончуг чугула.

Съезд бүгү чүүлдерни болур-чогууру-биле үнелеп шыдаар, болур-чогуур түңнелдерни үндүрер деп бодаар мен. Бистиң партияның удуртугазы дыка шыңгыы чаартынар, чаа-чаа күштер депшип үнер чадавас. Ындыг болзажок, амгы Политбюрода бодунуң дужун хараар, ямбы сүрер азы өске кандыг-бир ажык бодаар кижилер чок деп чугаалаар ужурлуг мен. Ындыг кижилер чок. Бистиң шупгувуска эң кол чүве болза, амгы Политбюронуң кызын турар ажыл-херээ уламчылаан турарында болур. Ук ажыл-херек янзы-бүрү будулгаазынналдан, частырыглардан, тендиришкиннерден хосталгаш, улам шыгыы шапкынчаан турарында болур. Бөгүн удурултугада турар бүгү кижилерниң эң кол сагыш салыышкыны ындыг. Ынчангаш партийжи ёзу-биле ажылдап көрээлинер. Съездиге кызза чогуур бүгү чүүлдерни кылыр херек. Бир эвес бадылаар дээр болза, бис база-ла бадылаар бис, ат-сывын алап бадылаар дээр болза, *база*-ла ат-сывывыс чажырбас бис, мынчаар билип алыр апаар силер. Ол дугайында айтырыг турбас. Партияга чүү херегил, мынчаар кылыр апаар. Ында кандыгдаа чигзиниг чок болгаш турбас-даа ужурлуг.

Ынчангаш ол айтырыгга бүрүн харыыладым. Ийиги чүүл болза кандидатуралар депшидери. Ол дугайында чаңгыс хурал эрттиргеш, аңаа кандидатуралар депшиидер бе аңы канчаарыл, билбес кижидир мен. Бис маңаа ол-бо кандидатураны адап эгелээр болзувусса, россияжыларга эпчок болу бербес деп бе?

Бир эвес силерде чугаалаар чүве бар болза, а чугаалаар чүве черле бар-ла ыйнаан, саналдар оон-моон үнер деп турышкаш, ындыг болганда, шынап-ла, бир хуралды эрттиргеш, аңаа кандыг кандидатураларның депшиттиргенин адап болгай. Ону ынчаар кылыр болза, ажырбас деп бодаар мен.

Татарияның парторганизациязының эштер Григорьев, Газизов оларның айтырыы бар-дыр. «Партияның ат-алдарының кудулаанының дугайында чүүл чиге эвес. Партияның ат-алдары кудулаан эвес, а бүгү деңнелдериниң партия комитеттериниң болгаш оларның удуртукчуларының ат-алдары кудулаан. Ындыг байдалдан канчаар үнерил? Партия комитеттериниң удуртугазын, ооң иштинде ТК-ны болгаш Политбюрону бүрүнү-биле дүрген чаарткаш, ону чогудуп болбас чүве бе?» дээн-дир.

Ол-ла темага хамаарышкан өске-даа бижиктер бар-дыр. Ол дээрге, шынап-ла, үнделин ужур-дузалыг айтырыг-дыр деп чугаалаар апаар. Шынапла, алыс дөзүн алыр болза, хамык чүве деңнелде, кадрларның угаан-бодал арга-шинээнге барып үзүп турар. Кандыг-даа структура, тулган онза-даа структура, бир эвес аңаа чаа ёзу-биле болап билбес, амыдырадын судадын эскербес, кижилерни каттыштырып, оларның-биле чугаалажып билбес, херек кырында байдалды тоон көөбес, чогумчалыг аналиэтин үнделининге политика тургузуп, практиктиг ажыд чорудуп шыдавас ындыг кижилер ажылдаар чүве болза, кандыг-даа онза структура чүнү-даа кылып шыдавас. Ол бүгү чүүлдер шупту кады болур ужурлуг. Ооң ян чугулазы кадрлар ол-дур.

Эрги, чагырып-дужаар система үезинде-даа биске эки бүдүрүлелер, эки колхоздар болгаш совхоздар, харын-даа хоорайлар безин туруу, чүге ындыгын? Кончуг шудургу кижилер келген соонда, ындыг турду. Олар хамык шапараазынарны үреп бүскаш, хамык чүвени ажып эртип турганнар. Ол дээрге бир талазында, дыка чугула.

Кажан Норильскиниң металлургия комбинадынга чорумда, металлургтар мени үглеп келгеш: «Михаил Сергеевич, штабтарны чок кылыр дугайында командаан берип көрүнер!» диижп турганнар болгай. Ол дугайын чүге сактып келдиң дээрге, мээң бодарымда бо сагындырыг бижик чыдыр, силер бир-ле черге чоруп турган, адаартан өрү шимчелир болбазыкле, адаартан өрү деп турган болгай силер, ам оон-биле чүнү чугаалаар деп бодаан силер, чүү чүвеже кыйгырып турганнар ол, харыылап берингер деп бижээн-дир. Бистиң чугаавыс ажык чугаа-дыр, мынчангаш харылаайн: партияга кадрларны чаартарының ёзулуг шын, демократтыг чорудулгазын катап тургузар херек, эштер. Ындыг чорудулга эгелей берген. Хамык чүвени чүгле кадрларны солуп тургаш, дораан шиитпирлээр деп бодаан кижилер чазып турар-дыр деп бодаар мен. Чүге? Чүге дээрге эрги дуржулгадан, эрги чанчылдардан, эрги аргалардан уштунарының мурнунда, эде тургустунуушкунуиун пажыга хайыыр ужурлуг бис. Бир эвес баштайгы соңгуудалар үезинде партийжилер оңгуларга хоргастанып олургаиар болза, сөөлгү соңгуудалар үезинде олар ковайын «тулчуп» кирипкеннер: митингилерге-даа киржип, черле чуну кылбаанар дээр. Оларда чугаалаар чүве-ле хөй.

Ынчаарга бистер ам өске апар чыдар ышкажыл бис. Аңаа-ла ала-чайгаар солчуру— бүтүдеге дузалаар эм-дом эвес-тир. Чамдык черлерде солчуушкунуиуң үшкү чаглыын безин эрткен райкомнар болгаш обкомнар бисте бар, а ажыл-херек өскерилбээн хевээр. А ындыг чүүл база бар: эде тургустунуушкунуиуң эгезинде-ле чаа кижи, амгы үениң кижизи келген, ол чаа идеяларны шингээдип билип апкан, билдилиг ажылдай бээр. Шак ындыг кижилер ам бүгүнде-даа чедиишкиннир ажылдап турар, оларны коммунистер деткиир, салбайн турар. Оларны Москваже алыр дээриивиске-ле, телеграммалар салгаш туруп бээрлер-дир.

Мону чүге чугаалап турарым ол? Шак ындыг командаиы черле бербес дээрзин. Ынчан мен Норильскиге металлургтарга база чугаалаан мен. Ол дээрге алыс утказын алырга, «штабтарны чуура шавар» дээр троцкисчи лозуң ышкажыл. Кыдатка культура революциязының үезинде ынчаар чылча шаап алгаш, ооң 15 чылда халбактанып үнүп келчиктер чоп. Ол эрги майык-биле, эрги сеткил-биле баш ажыр чүдүртүнген болзадаа, угаан-бодал күчүзүн ынчаар «аңаа-ла» ажылап болбас. Кижичи кайыын-даа ап алырывыска, эде тургустунуушкунуиуң школазын дөмейле эртер, хевирлеттинер, чаа стильди, чаа хевирлерни, чаа болаашкыны сиңирип алыр апаар дээрзин силерге чугаалап каар ужурлуг мен. Ынчанмазыпыска ажык-дузалы чок болур. Бистер шупгувус ол үениң кижилери бис. Хөлзээшиниг амыдырадче бо чылдарда чүгле чаа эгелеп кирип турарлар ам өске кижилер болурлар эвеспе. Ынчаарга силериниң биле бистер шупгувус - оон келген бис.

(Төнчүзү 2-ги арында).

МОСКВА. Кремльдиң Съездилер ордузу. Россияның Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизи.
ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң делегаттары хуралдаар залда.

Е. КУЗЬМИННИҢ фотозу.

Сүт-Хөлдең медээлер

КҮҮСЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиге Баян-Таланың № 64 сонгулда округундан улус депутады СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал сонгукчуларының чагыгларын күүседип эгелеп берген.

Оларның бирээзиниг малчын коданнарыны газплиталар-биле хандырар чагыг хамааржыр. Совхозта 57 малчын кодан бар. Амгы үеле оларның 20-зи газплиталар-биле хандырылган. Малчыннар ам оларны ажыглап эгелей бергеннер. Совхоз директизязы газеты тускай автомашина-биле малчыннарга чедирип турар.

Сонгулда мурнуның программазын депутадының күүседип эгелей бергенинге малчыннар өөрүн четтиргенин илереткеннер. Арткан малчын коданнарыны газплиталар-биле хандырар сорулга-биле депутат чогуур хемчеглерни ап турар.

ИНЕК КАДАДЫН ОРГАНИЗАСТААР

Баян-Тала көдээ Совели, тараа, сиген камгалалын эжикиидери-биле суур чонунуң хуузунда бода малының каллалын ийи кезек черде организастаан.

Кадарчылар мал эдлери-биле керээни чарган. Бода малдың уксаазын, хар-назынын барымдаалап, бир инекти кадарганы дээш 5-7 рубльди мал эдлери кадарчыларга төлээрин дугуруушкан. Бир эвес инек кадарчыларының буруузу-биле мал чилер болча, мал эдлериниге олар 500-700 рубльди төлеп-лер. Ынчангаш кадарчылар керээнин оларның кижи бүрүзү-биле чарган.

Малды кадарганы дээш төлевир акшаны совхоз ажылчынарындан оон дирекциязы ай санында тыптып берип турар. Школа, эмнелге, харылзаа салбырынга ажылдап турар кижилерден болгаш пенсионерлерден мал кадарганының көлээниң көдээ Совет чыгган, кадарчыларга төлеп турарын дугуруушкан.

Амгы үеде суурнуң үстүү талазында мал кадалы ара соксаан. Ол кадатка чаңгыс кадарчы ажылдап турган. Оон аъды кемдээри-биле ол ажылдавайн барган. Көдээ Совет ол кадатка ажылдаар үш кадарчыны тыпкан. Олар ам кадарын киирипгелер.

Кадыр-оол ТУВАК.
Сүт-Хөл район.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңына ажыттынар.

* * *

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязына келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңынга (бирги каът, кабинет № 107, телефону 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эгелеп бүрүткээр.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кем-херек үүлгединишкиниер-биле демисел талазы-биле айтырыглыг хуралга хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлерин СЭКП Кызыл хооркому чалап тур.

Хурал бо чылдың июль 1-те 13 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болур.

ЧААРТЫНГАН ПАРТИЯНЫҢ ЭНЕРГИЯЗЫН— НИИТИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫНЫҢ ХЕРЭЭНГЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ынчангаш ындыг командаиы бээри аажок-ла белен болгу дег, ынчалза-даа ол дээрге тергиин айыылдыг боол болур. Ынчангаш демократтыг болуушкуннарга үндезилээш, хөгжүлдени чаартыр херек. Ону черле калбарткаиы эргежок чүгула. Тодаргай тавариыга бүрүзүи көрүп тургаш, шинтпирлекер.

Ажыл-херек ам чогум эгелээш, чер бүрүзүнде-ле шилилгелиг үндезинче чоруп турар. Хамык-ла чогумчалыг чүүлдерии көөр болгаш ону өөскүдер херек, ынчалза-даа идегел чок чүүлдерге каракты шимген херек чок. Партия комитеттериниң дугайында айтырыгга мээң харыам мындыг хевирлиг-дир. Партия комитеттериниң составын, секретарының кандидатуразында, партийжи масса шинтпирдээр ужурлуг. Ынчан бистер улуг частырыглардан чайлап болур бис. Ынчалзажок ындыг чазыглардан бүрүнүбиле, 100 хуу кажан-даа чайлап хоржок бис. Оон кымда магадылаттынмаан болгай.

Меңээ ындыг биижик чоруткан-дыр бол: «Чингине секретарының ажыл-чорудулгазының кайы хирезин үнелеп көөр дугайында, РСФСР-ниң Компартиязының турар черии өскертир дугайында айтырыгны бадыладыр-дыр. Свердловскиже көжүрерии саналдап турар, а ол ышкаш РСФСР-ниң Дээди Соведи биле Министрлер Чөвүлелии база-ла Свердловскиже чорудар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизинге саналт киирерии саналдап тур. Башкириядан эш Корольков. **(Залга шимээргээшкин).**

Чингине секретарга хамаарыштыр чүл дээрге, ол тема силерге мында онза чугула боол-тур, хамык улус чугаалады. Мен аңаа чугаа аразында харыладым. Өскээр көжүреринге хамаарыштыр чүл дизе, чаа тургустуган Совет органнар база Россияның Коммунистиг партиязы ону шинтпирлеп көргейлер аан. Бодап көрзүннер. Ынчалза-даа россияжылар найысылалын солуур ужурлуг деп бодавайн-даа тур мен. Ону дораан-на чугаалап болур мен.

Аажок берге айтырыг келди эвеспе. Ынчалза-даа аиаа допчузу-биле харыылаар херек деп бодай-дыр мен. «Силерниң кылган илеткелиигерде Россияның амгы байлалының болгаш чурттакчы чонуның амыдырал деңнелиинин дугайында барык чүүл-даа чугаалаваан-дыр. Ол чүл, ежежээр ыыттавваи бе азы илеткелии кым-бир кижи эдип хоюглап каалканы ол бе? Азы ол дээрге чер-черде байдалды билбезии ол бе, аиаа чигзиивер-ле кижидир мен. Ындыг илеткел-биле организакчы комитет чөпшээрешпес-ле болгу дег. Конференцияның ажылын коммунистерниң болгаш бүгү-ле чурттакчы чонуң күзел-бодалыга дүгжүр, эргежок херек орукче эвлидрер дизе, Говорухинниң «Ынчаар чурттап болбас» деп фильмии конференцияның делегаттарынга көргүзерии саналдап тур мен. Айтырыгга харыылап бээрии база мээң күзелимии хандыраарын дилеп тур мен. Егорьевскиден эш Лавров. Мен бодаарымга, Москва областан ышкаш-тыр-ла. Бо дээрге чөптүг-даа, оон-биле кады чөптүг эвес-даа санал-дыр.

Чүге? Россияның Компартиязының съездизинге чугаалажып көөр ужурлуг бүгү-ле тодаргай чүүлдерге хамаарыштыр чүл дээрге, мен бодаарымга, эштер, съездиниң ийиги үе-чадазын аиаа туралаалар ужурлуг. Силерниң сонгаанывар Төп Комитет, бирги секретарыны баштады ангы-ангы девискээрлерде чыыдган шинтпирлээр ужурлуг айтырыгларны барымдаалааш, республиканың амгы байдалдарында ам-ыыт белетиеиир ап, илеткелди-даа, Россияның Компартиязының ажылының программазын-даа белеткеп кылыр ужурлуглар. Ажок-ла калбак дискуссия болур ужурлуг деп бодайдыр мен. Чүгле илеткел-биле бо теманы бүрүн ажыдып хоржок. Секциялар дугайын ким сагыичык, ол черле ыын деп бодай-дыр мен. Оларны съездиниң ийиги үе-чадазында организастаар херек. Кижилер бар-ла шаа-биле чугаалазын дээш. Хамык чүвени ёзулуг үнелеп-денизилеп көөр херек.

Ол үе-чадада, а бистер шуптуаиаа киришкей бис, бо айтырыглар талазы-биле ёзулуг чугаа биске болур-даа. Ынчан аиаа ол четпестерии сактып кээр болгай бис аан. Чүге дизе бирги үе-чада партия турар бе, турбас бе, оон органнарын тургузар бе съездиниң чугаалап көөр ужурлуг документилеринге боттарывыстың хамаарылгавысты ол талазы-биле илеллрии бистериниң дискуссия чорударывыс-биле холбашкан турган болгай. Девискээрлериниң чыылган айтырыгларын, эң ылангыя социал-культурага хөгжүлдевинде бергелериниң алыс чылдагаанныынын дугайында чүвениң ужур-чөөүн тайылырларын ораллашкан-на болгай мен. Шак ол көргүзүг талазы-биле Россияның девискээрлери дыка хөй республиканарга херек кырында шуптузуу четпес болгаш ортумаа-биле ССРЭ-ниидеи кудулеиилиг болдур эвеспе.

Айтырыг. «Михаил Сергеевич. СЭКП чүү болурул — республиканарының партияларының эвилели бе, дүүштүрүл башпаар төп болур бе азы шуут турбас бе? Эш Шагаров, Саратов».

Бистиң чуртувуска Коммунистиг партия турар апаар деп бүзүрээр мен. Бир-тээ, ол социалистиг идеяның идередикчизи болгаш ажылын ангының, күш-ажылчы чонуның эрге-ажыы-биле холбашкан болганда, партияның амыдыралы үзүн болуруи баш бурунгаар биле-дир мен. Бөгүн «Партия, ажылчын ангы база ажылчын шимчээшкинии» деп тема мында туруп турар-дыр. Эң ылангыя эш Мельников ону тургусту, ону чүге хамыктың мурииида тургусканын билип тур мен. Бистерии шуптувуска болдаарга, анна ол бүгү дыка күштүг деттенидаа чадавас. Шак бо теманы бистиң XXVIII съездивиске дыка калбарты чугаалажыр херек дээрзин кыска бесселдар база Николай Иванович Рыжков-биле бистиң ажылчыниар болгаш тараачыннар-биле кыска ужуражылгаларывыс база каталгмеии бүзүретти. Бистиң партияның салымчолу ылап-ла ыида. Ооң социал базазы — ажылчын ангы, тараачыннар, мурнакчы интеллигенция.

Ынчангаш мен социалистиг идеяның үр чурттаарынга база бүзүрээр мен, коммунистиг перспективаны база ап октавайн турар мен. А моортан Коммунистиг партияның келир үезии бар апаар-дыр. Ынчалзажок партия албан чаа партия болур ужурлуг, чуртта болгаш ону долгандыр болуп турар чүүлдерии эскерип билип турар партия болур ужурлуг. Тургустуиуп келген хереглелдерии, кижилерниң күзелдерии ам илередип шыдаар партия, моон соцгаар-даа эде тургустуиуушкуннуң идеяларының тывылдырыкчызы партия, каттыштырыкчы, чыылдырыкчы күш болур ужурлуг. Бир эвес ол чаартынмас, а маңаа чедир кандыг байдалдыг чурттап, хөделип келген болдур, ол хевээр артар болза, ол бодуиуң ындыг чаа ролиин күүседип шыдавас. Чогум-на ынчангаш биске съездиии ынчаар чоокшуладыры чугула турган — шинтпирии тывары, бо айтырыгларны сайгарып көөрү болгаш партияның чаартылгазыига күштүг идиган бзаи херек турган. Ол чок-ла болза, өскертинер болгаш бистиң кижилеривистии, чүиүң-даа мурииида, ажылчын ангының шимчээшкинии башгаар ужурлуг азы чок-ла болза, төөгүүиүи кыдыига артып калыр.

Мен чаигыс аай СЭКП дээш мен, федерализастаарынга удур мен.

Дыка улуг айтырыг — моны, мен бодаарымга, илеткелге калбарты киирер, ону СЭКП-ниң XXVIII съездизинге боттандырар боор деп бүзүрээр мен: «Эде тургустуиуушкуниуң эргежок херектиии болгаш Эвилелдиң 'составынга республикаларның туразын бүзүредириии эргежок чугулазы барымдаалардың сулазының болгаш бо айтырыгларың чедир шыцгы ажылдап кыллынмаганының дугайын хереченлеп турардыр».

Шын сагындырыг. Шынапла, эштер, ылаигыя ам, бис эде тургустуиуушкуниуң политиказының шугуму-биле үнделеин кол өскерилеринде чадазынче киришкенивисте, биске ындыг ажыл четпейн турар. Дыка бөдүүн эвес байдалда турар иинтиледче мынчаллыр-ла, белеткел чокка башкартынар рынокче шилчилге дугайында айтырыгны «октаптарывыска» чүү болду — бо дээрге политиканың онза улуг айтырыгларынга согут таварыштырарының база бир чижээ-дир. Бо айтырыгны XXVIII съездиге илеткелге делегеигей чыыдар херек.

«Платформавың төлевилелиидеболгаш илеткелде иинтилелдиң демократчыдылгазының чорудуулаи партияның хожудап турарының, а ындыг болганда бирги ээлчедде, удуртулганын хожудап турарының дугайында бодал тодаргай илеретгиигеи. А ынчаарга ол канчап болдуна бергеиил, билдинмес-тир. Политбюроиуң кежигүиериинең ажыл-чорудулгазыига үнелеп бердинмээн». Мен бодаарымга, ол үнелелдиң бис берип эгелээн ышкаш бис, ооң иштинде, маиаа, бо съездиге, сайгарылганы кылып эгелеливис ышкаш, ынчаарга бо айтырыгларның белүүи бис XXVIII съездизиниң кичээнгейиниң төвүиге тургузар ужурлуг ышкаш бис. Бир эвес ону кылбас болзувусса, система кандыгдаа кижиии бодуиуң аайынга киир шаапгар. Кымны-даа. Аңаа силерии мен дуржулгага үндезилеп бүзүрээп тур мен. Ынчангаш бистиң ам кылып турар чүүлдеривисти бүдүрер херек. Бир эвес кандыг-ла-бир бурууглугларны, дайзыннарны дилээр болзувусса, ол ажыы чок херек-тир. Бир эвес кымбир кижи хоюлуну хажыткан болза, ол өске херек-тир — хоюлу ёзугаар харыылазын. А иинтизи-биле эде тургустуиуушкуниуң оруу-биле чоруур херек, эштер.

Мында чамдык эштер партия хооркомнарының, райкомнарының секретарьларының чөвүлел хуралын эрттирер дугайында аазаашкын тургаиын сагындырып тур. Чөптүг херек бис моиу кылбайн баргандыр бис. Эдер аиаар, чугааны кылыр бис.

Айтырыг: «Хөй партиялардыг байдалдарда эрге-чагыргада партияның ажыл-херээ, сорулгалары, ооң иинтилелге туружу болгаш ролю силерии бодап турарыңар-биле кандыгыл?»

Бо теманы бис XXVIII съездиге калбаа-биле сайгарарын кызыдып көрээлинер.

«РСФСР-ниң улус депутаттарының чамдыктарының будүрүлелериниң күш-ажылчы коллективтериие партия организациялары хоруур дугайында шиитпир чедип аар сагыштыг кордалын чүү дең көөр силер?» Сахалин делегациязы, үш делегат.

Бо талазы-биле моон мурииида-ла чугаалап каашкан болгай мен. Партия бодуиуң ажылының стилии болгаш хевирлерии өскертип тура, демократчыдылганың, чаартылганың оруунче, эрге-хүдээлгелерии ангылаарының оруунче киргеи деп санаар мен. Ынчалзажок ол иинтилел амыдыралының чаигыс-даа адырыидан хоорлуп чорутпаан. Партия дугайында бистиң концепциявыс база ооң ажыл-чорудулгазыи тургузарының идеязы ындыг, мен ооң деткикчизи мен. Мен парламентижи эвес, а авангардчы хевирлиг партия дээш мен. Бо мээң ханы бүзүрелим-дир. **(Адыш часкаашкыны).**

«Демагоггар — ажылчын ангының эң бак дайзыннары» дээн Ленииниң чугаазынга силерниң хамаарылганар кандыгыл? Азы ол чүгле бодуиуң ол үезиидe таварыш турган бе?»

Мен бодаарымга, бо сөстер ам-даа үжүр-утказын чидирбээн. Ынчангаш демагоггарбиле, ылангыя популисчи угларлары-биле политиктиг демиселдя шиитпирлиг чорудар херек. Демократтыг демиселди чорудар херек. Ынчангаш чоига олар херек кырында чүиү сүмелеп, кайиаар кыйгырып турарыл, ону көргүзер херек.

«Ленииградка болган РКПиниң инициативти съездизии болгаш ооң СЭКП-ниң удуртукчу ролюи катап тургузар дугайында, экономикага планадминистративтиг системаны хевээр арттырар дугайында программиыг мелеглелдерии канчаар көрүп турар Силер». Айтырыгны эш Крючков салган.

Мен СЭКП-ниң иштинде бооп турар дилээшкиннерии, харын-даа биске хүлээп көөрү бергезимээр безии чүүлдерии ындыг айтырыгларны чугаалажып көөрү херектиг апарган болгаш партияны чаартырының таарымчалыг оруктарын тып алыры черле чугула боол турар-дыр деп билиишкинге хамаарыштыр көрүп турар мен. Чүиүң-даа мурииида бо турушту барымдаалап турар мен. Фрунзе райондан бо съездиго делегат кылдыр соңгудуп тургаш, ол дугайын чугаалаан ышкаштыр мен. Ол демократтыг платформада хөй бөттүг болгаш солуи чүүлдер барыиын дугайын. Ынчаарга хүлээп алдынмас чүүлдер база бар: чижээ, партияның парламентижи хевирии азы партия тускайлаи көрүм-чүрүмиуг фракцияларлыг болурунуң дугайы. Ону хүлээп көрбес мен. Принципиалдыы-биле чөпшээрешпес мен.

Ынчалзажок херектиң ужуру өске чүүлде: кайы-бир платформаның ындында кандыг сорулгалар чаштыиып чыдарыл? Социал-экономиктиг болгаш социал-политиктиг кандыг сорулгаларыл? Кол айтырыг бо-дур. Демократтыг платформаның болуидан ону тыппас силер, А ынчаарга ол платформаның талалакчылары өске черлерге чүве чугаалап эгелей бээрге-ле, биске хүлээп ап болдунмас чүүлдериии ол платформада бары ам-на билдиие бээр. Ындыг болзажок, СЭКП-ле тургустуиуп келген иязы-бүрү агымнарны төлээлээп коммунист эштерге он беш-он беш минута иштииде эдериичи илеткелдер кылыры-биле сөс бергенивис кончуг шыи болган, ол дээрге партияның төөгүзүнге көстүп көзүлбээн чүве-дир. Шын кылган бис.

Инициативчи съездиге хамаарыштыр чүиү чугаалап болуруа? Ол партияның салым-чолу дээш дүвүрээшкинин илередип турар. Ындыг дүвүрээшкинии илередир дээш ук платформаның коммунистери ийи удаа чыылган. СЭКП оларның үиүи дыиазын дээш. Аиаа байыр чедирер мен. Ол харыысалгалыг туруш. Ындыг болзажок, съездиии долгандыр хөй политиктиг кажарлаашкыннарның дыиалып турганын чугаалаар аиаар мен. Съездиниң организакчылары боттарыы безии эде тургустуиуушкуига удурланып турарының дугайында интервьюлар берип, олче халдап эгелээннер. Мен ындыг чүүлдерии хүлээп албас мен. Чүге дээрге апрельде эгелээн шилип алышкынывыс дээш шиитпирлиг туружуп турар мен. Кижи төрелгетеиниң депшилгелиг хөгжүлдези-биле денге базып чоруур дизивиссе, боттарывыс эде тургустунар ужурлуг бис. Эш Тюлькии маиаа чүве чугаалап, бодуиуң бодалдарын илереткеи чүве болганда бо айтырыгга тодаргай доктаавайн. Ол чамдык чүүлдерии эмии эрттирип турган-даа болза, ынчаарга бо индирден, бо съездиге саиал берип турган кижилер чамдык чүүлдерии эмии эрттирип турганым база чугаалап болур, үеиин негелдези ындыг апарган чүве ышкажыл. Популистерниң устукү удуртулганы чидии-биле шугүмчүлеп-ле турар болзувза, ат-алдарын удгадыр дээи методун чамдык коммунистер ажыглап турар. Ынчап турган дидим, шиитпирлиг кижи кылдыр көстү бээр сеи. Ынчаарга бо бүгү чүүлдериии үези эрте бээр, чоп чүвениң ужур-чөөүн биле бээр. **(Адыш часкаашкыны).**

Айтырыг: «Силер илеткелиигерге бистиң иштики керектервиске кымның-даа холгаарлажып кире бээрии болдурбас бис деп чугааладынар. Ынчаарга барыын талакы чүрттарның, ылангыя президент Буштуң Латва дугайында, бистиң аиаа кылып болгудег хөделиишкиннеривисти ССРЭге хамаарыштыр олариың тружу-биле холбап, доктаамал чугаа кылып турарын чүү деп көөрүл?»

Харыы: Бистер оиу кичээнгейден дашкаардатпайн турар бис. Ынчаарга иштики керектервиске киржир чоруктарны, шиилап-ла, болдурбас бис. Президентиге-даа ындыг яйзылыг чугаалаан бис.

Айтырыг: «Ийиде, бистиң Ортаа Азия республикаларывыстың ажыл-херектериие моджахедтер доктаамал холгаарлап турар, олариың артында Пакистан биле АКШ туруп турар болгай. Моиу кандыг иязылыг көөрүл?».

Харыы: Бо айтырыгга ам дээрезинде харыы бербээйн. Кайы-бир кижи бүгү чүвеии эки бидир чадавас, а меиээ бо айтырыг билдинмес боол турар. Ынчангаш оиу ам дээрезинде бодумга арттырып алыйн.

Айтырыг: «РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының тургустунар аппаратын кысказы-биле тодаргайлап болур бе? Оон-биле холбаштыр СЭКП ТК-ның аппаратыига кызырыышкын болур бе?»

Харыы: Чогуур үезиидe салдыиган айтырыг-дыр. Партиины тургузуп алган чүве болганда оон дугайында сагыш салыр апаар. ТК-ны-даа, аппараты-даа четчелеп тургузар ужурлуг бис. Чүиүң-даа мурииида Россия партиязының ТК-зының тургустунар аппаратын болгаш СЭКП ТК-ны тударынга ажыглаар чарыгдалдарны улгаттырбас, а харын-даа кызырарын кызыдар ужурлуг бис. СЭКП Төп Комитеди бо айтырыгларны харыылап турган чүве болганда ол эт-хөреигизин акыдунма ёзугу-биле үлежир апаар деп чугаалап болур. Ийиде, ол каяа турарыл? СЭКП ТК-ның бажыныига турар болза эки деп санаар мен. Бо бажыныың кайы-бир блогун аңгылап тускайлаш, Россияның Компартиязының ТК-зынга дамчыдып бээр ужурлуг бис. Бүгү чүвеии амгы бар базазага кылыр, чаа тудуглар кылбас, штатты көвүдетпес дээш оон-даа өске. Ындыг иязылыг бодалга чөпшээрежир боор силер деп бодап тур мен. **(Адыш часкаашкыны).**

Айтырыг: «Силер колхозтар болгаш совхозтарның ажылчорудулгазынга холгаарлажып киржи бербезиниче үргүлчү кыйгырып келген болгай силер. Ынчангаш арендалыг ажыл-агыйларның, колхозтарның база удуртукчуларын шилилгелиг үндезинге соңгаан коллективтериин ажыл-чорудулгазыиче холгаарлаарын хоруур дугайында тур чарыкты, бети дээргеле-ле ийи чыл иштииде, чүге үндүрүп болбас силер?. Новосибирск областан Ильченко».

Харыы: Харын шуптувус катай боданып көрээли. Бир эвес чарлык херек чүве болза, мен белеи мен. Ындыг болзаидаа рыиокче шилчиишкии ындыг иязылыг байдалды — «бүгү-иинти холгаарлаашкыны» боду-ла болдурбайн баар боор деп бодаар мен.

Айтырыг: «РСФСР-ниң Компартиязының тургустунганынга хамаарыштыр эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының бирги секретарьларының санал-оиалы кандыг боол турар иргн?».

Харыы: Байыр чедирип турар болгаш оиу чүүлдүгүиүп көрүп турар.

Айтырыг: «Делегат Чумаков. Силер 1985 чылда эде тургустунуушкуи дугайын чарлап тура, чурттуң коммунистери-биле чүге сүмелешпединер? Эде тургустунуушкуиуң моделии тургузуп, ооң механизмии, бирги ээлчеглиг болгаш дараазиидагы сорулгаларын тодаралып алыр ужурлуг турган. Чуртка, чоига шенелде кылып болбас?. Новосибирск областан Ильченко».

Харыы: Эштер! Канчаргадаа мен бодумиуң адрезимге-даа, ТК-ның адрезинге-даа, чазактың адрезинге-даа —эде тургустунуушкуиуну калбарткан чурттуң бүгү удуртулгазынга-даа ындыг иязылыг бируудадышкыиы хүлээп албас мен. Ындап-даа көрүидерден, бөгүи удуп чыдып алгаш, диарта оттуп кээривиске, хуулгазын чүве болу берген ышкаш кылыр сагындырар ышкажыл: бир модель өске модель-биле солуттуна берген болган ышкажыл... Эде тургустунуушкуига кандыг иязылыг келгенивисти, адак сөөлүнде, ам кээп политика талазынга-даа, экономикага-даа, федерацияга-даа, партияның бодунга-даа шиитпирлиг баэымнар кылыр арганы берген дуржулганы канчаар мөөнилеп ап турганывысты сактып көрээлиидер. Ону боттуу-биле билип ап шыдавайн турган бис. Партияга, иинтилелге ол база чок турган. Ынчаарга чаигыс чүүл — чаартылгалар херек апарган деп чүве билдиниp турган. Бүгү чүвеии үндезинии-биле солуур ужурлуг апарган. Ынчангаш ындыг иязылыг концепция, бодал тургустуиуп келген. Кижиии эрге-чагырган, өнүдеи, культурадан хоорулдурган чүүлдерии ажып эртип турган, социалистиг шилилгеге дүүштүр социалистиг тургузугиун күчүзүи улам ажыдар, аиаа немелде күштү бээр. Чогум-на ол концепцияга, бодалга дүүштүр дилеп тывышкынар, бүгү углавышкынарга дуржулга мөөнилеккиии эгелээн.

Эң баштай эртем-техниктиг депшилгеии хөгжүдүл тургаш, күш-ажылдың будүрүкчүлүүи бедидер, национал оруглаиың чаа өзүлдезии чедип алыр, тургустуиуп келген берге айтырыгларны шиитпирлеп алыр деп күзел биске турган. Оон чүү-даа бүтпээн. Он ийиги беш чылда машина тудуушкуиуи комплекстиг хөгжүдүиие капитал салымышкыннарыиы 1,7 катап улгаттырган хиревисте оон чүве бүтпээн. Ажыл-херек чөрбастаащ туруп берген. Төлевилелдерге эргидеги көрүүшкүннерии киирип эгелеливис. Эргидеги чүүлдер катаптаазын, эргидеги чүүлдерге акша-хөреигиин чарыгдаавас дээш бистер хамаарышпас шенелде болүктерии тургузуп эгелеливис, олар төлевилелдерге үнелелээ берип эгелээн. Ынчаарывыска-даа чүве бүтпеди. Ылангыя продукциияның шыиарыига хамаарыштыр. Бистиң монополисчи байдалывыста продукциияның шыиарын канчаи экижидип алырыл деп айтырыг тургустуиуп келген. Ынчангаш күрүне контролюиуң системазын, күрүне хүлээп алымшкынын тургузуп эгелеливис. Өскээр чугаалаарга, үргүлчү-ле шенелделерии кылып турдувус, Адак түкиелиие мындыг чүүлге бүзүредивис: бир эвес бүдүрүлге харылзааларын оскертпес болза, чүү-даа бүтпес деп.

Боттарыидар эки-ле бодап көрүпер, далаш түиел кылган ажыы чок боор. Тургустуиуп келген темага хамаарыштыр эрги чүүлдерии база катаптааным ол.

Ынчан бистер бот-орулгачарылгаже, бот-башкартынылгаже шилчип эгелээн болгаш бүдүрүлге дугайында Хоойлуну хүлээп алган бис. Ажыл-херек база-ла чорбастааш туруп берген. Чүге дээрге бүгү чүве политиктиг надстройкага, кол звенога шимчээшкин - бербейн турган дужаан-чатырар системага үскеш чыдып берген. Ынчаи кээрге бистер политиктиг реформа дугайында саиал үндүрүп, партияның XIX конференциязын чыылдырган бис. Ооң соонда-даа бо чергелиг хемчеглер алдынын турган. Бо дээрге кончуг нарын болгаш хаиы чорудулга. Чүгле бурган башкы беш адыш тараа-биле 20 муң кижини чемгерип чораан дээр болгай — оон өске мындыг чергелиг таварылга көстүп көрбээн, ындыг иязылыг чиик шиитпирлеттиинин турбаан. Ол дээрге кончуг берге дилээшкиннер болган. Адак соолуиде бистер үндезин өскерилгелериие оруунга быжыы-биле турупкан бис, ол кедизинде барып чаартылганын делгем оруунче бистя үндүрер. Аиаа бүзүрээр мен. Бир эвес бистер бот-боттарывысты эки билип турган, шиитпирлиг хөделир болзувусса, ындыг оруккa үндүрүп келир.

«Чуртта экономиктиг байдалды экижидип доктаадырынга бүдүрүлгеге сагылгачүрүм талазы-биле хемчеглерии дүрген алыры чугула боол турар. Бо херекке силерии шиитпирлиг базымнар кончуг чугула — сагылга-чүрүм дугайында Президентиниң чарлыы херек. Бистер силерии шиитпирлиидерге, дидимиидерге бүзүрээр бис».

А бо дээрге эллээртиг ышкажыл. **(Залда шимээи).**

Мен билбейн тур мен: 1940 чылда, дайын мурииида хүлээп алдынын турган чергелиг чарлыктар дээш туржуп турар силер бе? А көрүм-чүрүмну быжыглап алырынга силерге кым шаптыктап турар чүвел? Хоойлуулар бардыр, күш-ажыл дугайында кодекс бар-дыр, күш-ажылчы коллективтериің чөвүлелдери бар-дыр—ам чүү херек чүвел?

Силерге мынча деп чугаалап каайн: чаа экономиктиг байдалды тургузуп алганывыста, башкартынар рынок экономиказын шиилээдип алгаш, боттуг байдалды тургузуп алганывыста, кажан кижилер холу-биле ажылдап алган акшазы-биле ажылдап база амыдырап эгелээрге, рынок дээш, продукциияның эки шыиары дээш чаржып эгелээрге, ынчан, силерге дорту-биле чугаалап каайи, чаңгыс-даа коллектив чалгаапайларны хүлээп албастай бээр. Чаңгыс-даа. Быжыы-биле турул алганывыс бо орук-биле чоруур херек. Ол—эң идегелдиг, эң ажыктыг орук. Ындыг болзажок, бистиң хоойлуларывыстың амгы үеде берип турары кижизидикчи болгаш администратвиг хемчеглерии база уттуп болбас херек.

Айтырыг: «Чепсектиг Күштериин төлөэлекчилериин саналдарынга чурттуң камгаланлыы кошкактаны дээш чазактың, Коммунистиг партиязының удуртулгазының адрезинге шүүмчүлелдер болду. Делегаттарга харыыны бээрии силерден дилеп тур мен».

Харыы. Ийи айтырыгны холуштурган хөрээ чок деп бодаар мен. Дыка чугула иинститут болур бистиң Совет Армиявыска эде тургустуиуушкуиуң таварышканы — ол дээрге боттуг болгаш бүдүмчелиг болуушкун-дур. Ынчаарга чепсегленишкинии дүжүреринии политиказын, чепсегленишкинии дүжүреринче, удур туржуушкундан чайлаарынче, шериг талазы-биле удур туржуушкуиуи чавызадырынче угланыышкыиы бүгү чер болганга деткээнии дорту-биле чугаалап көрейи. Кайы-бир президент — эки болганыбиле эвес аан. А чүге дээрге, америк экономика ышкаш, ындыг экономика безии боо-чепсектериің эидере бүдүрүүшкүиүиге шыдашпаан. Америкаиың иштики өрези ийи трилиои ажыг болгаш даштыкыга бээр өрези 350 миллиард долдар! Байдал ындыг-дыр. Удур туржуушкуиуи оруу — кеди чок орук, халаптың дүвүче орук-тур. Чаа бодашкыиы бүгү-делегейиии чүүлдүгүиүп көргеии эки-дир, ол чорудулга чаагай түиелдерии берип эгелээн. Ылаптыг-ла харыысалгалыг болуру чугула. Кандыг-даа микрофоииуң артында турул алгаш, бүрүүладырыиың орииига бо айтырыгларны ылаптыг-ла биллилиг бодап көөр херек. **(Адыш часкаашкыны).**

Иинтилел эртемнериин академиязының болгаш Маркизмм-ленииизм институдуиуң адрезинге эштер шүүмчүлел кылып, теоретиктиг болгаш политиктиг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле партияга дузалаар эртем-шинчилелдериің чаа улуг төөтерии тургузарын саналдап турар. Ук саналды шын деп саиаар мен.

Мөнде айтырыглар ам-даа хөй, чаа айтырыгларны база алдым. Эң чугула, принципиалдыг бүгү чүүлдерии XXVIII съездиге илеткелге сайгарылдыр харыылаарын ораладажып көрейи.

Түиелиие чүиү демделээр болаан ийик мен? Съездиге улуг чугаа болду. Бүгү-ле кижилерге таарымчалыг сагышсеткилди ол арттыры каан деп чугаалавас мен. Черле ыидыр эвес. Чуртта амгы социал-политиктиг бүгү чидир байдалды съездиге, чурттуң удуртулгазыига, чоига-даа делегаттар чедирип көргүскеи деп бодаар мен, партияның моон соңгаар улам идепкейлиг, чогумчалыг, улуг ажылын, Советтер-биле, көй-иинтиниң политиктиг өскелээ шимчээшкиннери-биле дем каттыштырып хөделирии өк байдал негеп турар. Бо талазы-биле съезд негелделиг болгаш принципиалдыг болган.

Ийиде. Санал-оналдарының удурлапышкаан бо шуулганга билгенивисти ханчаар көөр апаарыл?

Мен бодаарымга, ону демделеп, чурттуң байдазын болгаш перспективаларии көөрүиге хамаарыштыр чамдык айтырыглар — харын дыка чугула айтырыглар талазы-биле съезд негелделиг болгаш ындыг айтырыглар — харын дыка чугула айтырыглар талазы-биле чугаалаар — хамаарыштыр чамдык айтырыглар — харын дыка чугула айтырыглар талазы-биле съезд негелделиг болгаш ындыг

ШЫЛГАРАЛ

Шериг-патриотчу булуң

ТАНЫЖЫҢАР: МЕРГЕН БИЛЕ АНДРЕЙ-ДИР

Шериг албан хүлээлге амыр эвес: кызымак, чүткүлдүг чорукту негээр. Ынчалза-даа Мерген Оюн ооң берге болгаш харыысалгалыг шылгалдаларынга торулбаан. Анаа бүзүрээн шериг чепсекти ол дыка эки билир кылдыр өөренип алган.

Мерген Оюн шеригже баар мурнунда Танды районга өөренип турган. Дайынчы дангыракты хүлээп апкан соонда, ооң ёзулуг хүлээлгези — Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгени ак сеткилдиг, быжыг туруштуг, белях сагылга-чурумнуг эрттиреринің хүннери эгелээн.

Ам солдат эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге чедиишкиннери дээш командылал чери аас шаңналын анаа каш удаа чедирген.

* * *

Андрей шеригже Улуг-Хем райондан кыйгырткан. Солдат чуртталганың баштайгы айлары берге-даа болза, Андрей Некрасов анаа ундараваан. «Бергелерге торулба, оглум!» деп авазының чагыы ону хей-аът киирип чоруур. Ол кыска хуусаада дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң тергиннерииниң одуруунче кирген. Автоматтың тургузуун, өске-даа шериг техниканы ол эки билир апарган.

Анаа дайынчы Андрей Некрасов шериг херээ-ниң ёзулуг мастери апарган. Ол эш-өөрүнүң аразынга эгелекчи саналларны киирген.

ЧУРУКТАРДА: Мерген Оюн (үстүнде) биле Андрей Некрасов.

ЭР-ХЕЙ-ДИР СЕН, ДОНГАК

Эртенги хүн үнүп орган. Ыржымы аажок. Ол ыржымы удавас дайынчы машиналарның даажы, чазылган снарядтар, автоматтар алышкыны үрептер.

— Хүлээлгем күүселип шыдавас мен деп чүвеге далгаланзаан херээн чок — деп, аныяк дайынчыга Достай-оол Донгак чугаалаан. — Бистиң салбырда мындыг чанчыл бар: ынчалда кичээлдерге бедик түнелдер көргүзер деп аан.

— Чанчыл дээрге ол экидир... Ынчалза-даа хенертен болу бээр үүлдерден кымны кым магадыланыыл, ынчаш?— деп, анаа дайынчы И. Галиев арай далгаланзын харыылаан.

— Кымны кым деп чүгүл? Че, харын сээң биле бис ийдаа болгай-ла бис. Техниканы хынап алдың бе? Хынаттынган-дыр. Кижилерни өөредип каан бе? Өөредип каан. Хенертен болу бээр үүлдерге олар удуп туржуп шыдавас бе?

Механик-чолаачы, анаа дайынчы Донгак танкының мурнунда бичежек көзенээн өттүр ынаар шейлу бергилээп тейлерни кезий көрүп, далаш чок боданып олурган. Дүүнгү механизаторнуң думчуунга таа четпи берген оът-сиген чыды чымыштыг часкы хүннериниң ажыл-ижини сагындырып келген.

Удаваанда «Бурунгаар!» деп команда дыңналган. Анаа кол чүве — шаптараазының диликтеги дүрген эртип алыры деп бодалга ол чагырыпкан. Мелээ берлингеп соонда, анаа секунда бүрүзү үнелиг апарган. Удавас баштайгы шаптараазым көстүп келир үжүрлүг. А Донгактың шала сүрээлексеп чоруурү илеп көзүлген.

Чоокта эрткен тактиктиг өөредиглиг ол сактып келген. Дужаал кыска болган: суг шаптараазының хөме таварын киирер болгаш удурланыкчының дузалал пунктузун эзлеп алыр. Ол өөредилге үезинде кол-ла чүве механик-чолаачыдан хамаарышкан. Ол танкыны оожумнадыпкаш, сугже эжиндире аарак кирипкен. Мотоглыжыларга чаъс база шаптыктай берген. Күштүг хат база хөме таварын келген. Байчал шала бергедей-даа берзе, ол баштайгы караны көрүп каян. Донгак анаа базала шалыкшын хөделеп. Баштайы адыышкын. Кара узуткаттынган.

Өөредилге соонда ооң назынга командирни чедип келгеш, чугаалаан:

— Бо «тулчуушкунга» хөй таварылгада сээң ачыңда типлеп аптывыс...

Бир-ле хүн хыналда башкарылга болган. Өргеннер ортузунда кызыы черлей, танкыны оожумнатпайн, «миналарны» бастырбайн дүрген эртер — соруулга ындыг. Донгак ону ынчаар күүсеткен. «Миналарга» дегбейн барганы-ла эки болду» деп, шаптараазының диликтеги эрте халыыа бергеш, Достай-оол өөрээн сеткилии чажырбаан. Дараазында шаптараазының ол база-ла «беш» демдекке күүсеткен.

— Эр-хей-дир сен, Донгак!— деп, командир мактаан.

Ол-ла хүн анаа дайынчы Донгак бодунуң чедиишкиннериниң дугайында Кызыл районуң Черби суурга чурттап турар төрелдеринче чагаа бижээн. Ынчалза-даа ынчан ол шериг кезээнден ооң аалынче ийи чагаа чоруй барган: бирээзи Достай-оолдан, а өскези командирниден. Ол болза, төлептиг солдатты кижизиткенинге өөрүп четтирген сеткелиг чагаа-дыр.

Юрий САВОСТИН.

ООҢ КЫЗЫГААРЖЫ САЛЫМ-ЧОЛУ

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Ю. Р. Андропов аттыг кызыгаар отрядының начальныгы, полковник Петр Петрович Харланов бо чазын депутат ийи мандат алган. Хоорайның чурттакчылары ону Ленобласоветче идип үнүдүргеп. Соңгукчуларның найыралдыы кончуг болган, ынчангаш шериг кижи соңгулдалар үезинде бодунуң удурланыкчыларын ыракта ашкан. Ленсоветче болган соңгулдаларга ол база-ла чингирбиле өскелерни тиилээн.

Кызыгаарга полковник Харланов ажыдыралының 27 чылын эрттиргеп. Албан-хүлээлезинге чедип алган чедиишкиннери дээш ол Кызыл Сылдыс орден-биле шаңнаткан. Кызыгаар камгалаачы—профессионал кижилерниң хөрээ-дир—деп, полковник Харланов санап турар. Ооң-биле холбаштыр ол Ленинградтың область Советиниң сессиязынга чүве чугаалаар бодап турар.

Кызыгаар шеригчилериниң эң эки кылдыр санаткан бодунуң заставазынга шенелле эрттиреринге саналлап киирерииге ол база белеп.

Дайынчыларны хоорайда чүгле кызыгаарның сеременчилеңгир камгалакчылары кылдыр көрбейн турар. Ю. В. Андропов аттыг кызыгаар отрядының кызыгаажылары ИХМ-ниң органнарынга боттуг дузаны көргүзүп турарлар. Эрткен чылын эдип-чаазаар күш-ажыл колониязындан беш херектен дезе бээрге, оларны тывары-биле кызыгаажыларны база киришкирген. Капитан А. Покровскийге командылаткан бөлүк профессионал шеригчилер тергиин белеткелин көргүскен болгаш кем-херек үүлгедикчилерин тудуп алган.

Дайынчы соруулгаларга экология айтыыглары база немежип турар. Кызыгаажылар нефть продуктулары-биле Финн мугулдуруун хирлендирер чорукту болдурбайн келген. Мугулдурдан байып алыр күзелдиг келген төтчеглекчилер кызыгаажылардан шуутла коргар апарган.

Полковник Харланов —дайынчы командир. М. В. Фрунзе аттыг шериг академиязын ол кызыл дипломнуг дооскан. Ооң өөрүп олурар оглу ачазының изин салгап алыры чугаажок. Ол Харлановтарның казах үгүн уламчылаар.

А. ЩЕРБАКОВА.
СЭТА-ның корр.

ЗАСТАВАЖЕ ЭЭП КЕЛГЕН

КЫЗЫЛ ТУКТУГ СОҢГУ-БАРЫЫН КЫЗЫГААР ОКРУГУ. Совет Эвилелиниң Маадыры улуг лейтенант Иосиф Трофимович Доценко дайын мурнунда чылларда командылап тургаиы төрээн заставазынче мөңгези-биле ээп келген. Ында эрес-дидим дайынчының хүлер хөрек тураскаалын байырлыг байдалга ажыткан.

Ол улуг болуушкун-биле холбаштыр кызыгаажыларны заставага келген округтуң командылал черииң төлөлекчилери, районнуң чурттакчылары, ол тураскаалдың автору, сураглыг карел скульптор Л. Давидан байыр чедирип, чүве чугаалаваннар.

Чангыс чер-чурттуу Маадырга кызыгаажылар чоргаарлаып тураралар. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында рота командири Доценко дайзын-биле эрес-дидим демисешкен. Ооң ротазының солдаттары 1943 чылдың сентябрь 25-те лузалал херекселерни ажыглап тургаш, батальондан бир-ле лугаарында Днепр хемни салдадып кешкеш, чугула объектини эжелеп алган.

Удуланыкчының удур шаап халдаашкынының үезинде алды аар немец танкыларны боттарының чаны-биле эрттирипкеш, олардан чадаг шеригни үзе киргеш, ийи взвод хире гитлержилерни узуткап чок кылган. Ол тулчуушкунга Иосиф Доценко маадырлыы-биле өлген.

Ооң алы-биле алаан заставада ам музей тургузуп турар.

В. ЗЛОБИН.
СЭТА-ның корр.

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Бежен чылдар үезинде Соңгу Көрейге чазактың тускай даалгазын ёзугаар интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааш өлген эжим Чайлаг-оол Шагдырович Саттың дугайын бижип көрейн.

1950 чылдың чаймынында Бай-Тайга районунга чаа тургустунган МТС-ке трактористеп турган мен. Ынчан, хып дээн аныяк, чаа-ла чээрби хар чедип орган үем. Чогум-на ынчан Чайлаг-оол-биле эштежип эгелээн бис. Ол дандыы каттырып чоруур, чазык чаныг, дурт-сыны мадагар, шала чолдаксымаар эр чүве. Чогум беду Барыын-Хемчик районуң Дөң-Терезин чурттуг кижи.

Ол-ла күзүн мени шеригже баар кылдыр кыйгырткан. Барыын-Хемчик районнуң шериг комиссариадынга чеде бээримге, эжим Чайлаг-оол база ында келген тур. Мени көрүп каашаа өөрүшкү-маннайлыы кончуг болду. Эки-дир, кадыы чоруур-дур бис деп хөөреп турду.

Бистиң-биле кадыы Бай-Тайгадан Билчей Иргит, Өткек-оол Кара-Доңгак, Чамырык-пай Хуна, Меңгүн-Тайгадан Кечил Хертек, Чоргаар Иргит, Хайындырым Сая, Доржу Иргит оларны келдирткен болду.

...Он ажыг хонук чоруп келгенивис соонда, Хабаровск хоорайга чедип келдивис. Манаа келиривиске эжим-биле бистии ийи аңгы кезектерже октапкан. Ооң соонда дыка үр үе иштинде көрүшпээн бис.

1951 чылдың апрель айлаа бистерни чазактың тускай даалгазын күүселдери-биле Кыдатче чоруур силер диген.

Шак ынчан эжим-биле катап чангыс кезекке таваржып келдивис. Чүгле аңгы дивизионнарга турдувус. Мен бир дугаар, а Сат ийи дугаарында турган чүве. Ынчалза-даа удаа-дараа үжуражып турган бис. Удаваанда биске кылдат шериг хеп келиргеп. Соңгу Көрейже чорудупкан. Ооң соонда эжимни черле көрбээн мен.

Сөөлүнде дыннаарымга эжим 1952 чылдың октябрь айда. Юлзан деп хемге турган гидроэлектростанция чоогунга өлүрткен болду. Ол дугайын менээ Эрзин чурттуг Маады Мангыр чугаалап берген. Ол мынча дээр чораан:

— Даалга ёзугаар Чайлаг-оол Саттың турган кезээнге келген мен. Сат менээ үжуражыр дээш каш-даа келген кижи. Бир кээрде төрелдериниң аразындан менээ экжеп берди. Чаа-дайын болуп турар чер-дир, чүвени канчап билир деп чугаалады. Мен болум чай чок турган болгаш ол хүн таптыг үжуражып шыдаваан бис. Эртенинде эжим дайзынның октаан бомбазындан чок болган. Ынчан ооң-биле эки хөөрежип албаанымга дыка хомудаан мен.

Мангыр-биле ынчан бөрттеривис үштүп алгаш, ыыт чок кезек тур бис. Өске чугаалаар чүве-даа тывылбас чораан.

Чайлаг-оол Саттың адыезинге, чоок кижилеринге та кандыг янзылыг дыңнаткан, ынчан ол чажыт турган чүве-ле болгай.

Өлүрткен солдаттарны ынчан Порт-Артур хоорайга хөөржүлүп турган. Чайлаг-оол Сатты база ында хөөржүткен деп бодаар мен. Эжимнин чырыткылыг өвур-хевири мээң чүрээмде арткан.

Маады Мангыр 1960 чылдың эгезинде озал-ондакка таварышкаш, Кызыл хоорайга мөчээн.

Чурук САЛЧАК.

Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

АВАЗЫНЫҢ ЧАЯАНЫН ДӨЗЭЭН

Солун кижи-биле ужуражылга

Очерк

I. УРАН ТАЛАНТ

Чингир иогаан кылдыр көстүр арыгны дүргектелдир шурап баткан кылаң, терең суглуг хем улам кыастап чыдар. Ооң кедээ талазында Эрзин суурнуң чараш, шевергин туттунган бажыңнары доора-даа, узун-даа дургаар чаттылып чоруп каан. Ол суурдан карак четпес чиргилчиниг хөвуларныы, бедик, чавыс даглариың барааны көстүр. Бо ырак-узак оранга ажыл ужун чедип келгеш, бир кежээ аалчылар бажыңындан ырак эвесте сарлык, бута, өшкү—мал-маганны эскерип кагдым. Даштардан чазап, чонуп каан дүрзүлер болду. Олар дириг чүве ышкаш, артында-ла кижиже хыйыртап турган дег сагындырар. Ол дөрт чүзүн малдың артын-иштин көрүп, кылган кижиниң ус-шеверин магадап, кайгап базып тур мен, орук кижизи черле ындыг, соңуургаачал. Бо-даа билдингир ус-шеверлер, чурукчулар-биле ат-сураа республикада дыргын тарай берген, бажы бедик Бай-Тайга улузунуң чогаадыкчы ажылының түңнели болгай аян. Тээли суурга мал-маганның ындыг даштан кылган дүрзүлерин көргенимни-даа сактыр мен.

Ол бодалга алыскаш, хере тепкен сарлыкты сүйбап турумда, хенертен артымда «Экии» диген үнден сырбаш кындым. Мурнумда куу костюмнуг, шилгедек сыныг, хүрең-кара карактарлыг, хүлүмзүргей арнында дорт думчуктуг, бажының дүгүнде буурул дүктер имир өттүр безин көстүп келгилээн, кадыр хавааңда сыгыглар амыдыралдың «дузуун» амзаанын, назы-харының дөгүп орарын бадыткап турар. оожум бүдүштүг, бежен харны чаа-ла ажа дүшкен хире көстүр кижи тур. Тыва кижилер черле ындыг, амыр-менди солушканының соонда, чугаа эреп хөөрежир. Чугаа аразында ол бөдүүн, чугаакыр кижиден дөрт чүзүн малдың автору ол деп чүвени билип алдым. Ол кижи-биле орай дүнеге чедир хөөрешкеп база суурнуң чамдык чурттакчылары-биле чугаалажып чорүп турган, төрүмелинден салым-чаяанныг, ховар дээн кижилериниң бирээзи, бот-тывынгыр композитор, чүрүкчү, артист кижиниң Бригад Санчыевич Дүпчүр дээр деп ыяк билип алдым.

Эрзинде сураглыг, төөгүлүг Тарлашкын деп черге бөдүүн, мал ажылдыг ядыы араттың өг-бүлезинге 1932 чылдың май 7-де бичии оол төрүттүүгеп. Ол үеде «МЧАЭ», «колхоз» «бригада» деп сөстерниң тыптын кээп турганындан чүве ийикле, өг-бүле оглун Бригад деп адай бээрге, ол шола бөгүнге чедир ооң ёзулуг ады болуп арткан. Бир онзагай чүве, бичии оолдуң авазы Анай Иргит кончуг шевер кижи турган. Ол даараныр, колуң-чирим өрүүр, кылыр, чазынар дээш, черле хол куруг орбас: удазынга ораштыпмас. Авазының ындыг чаяаттынган шевер, тывызык чоруу оглунче чайлы бергеп хире. Беш харлыг тургашла, бичии Бригад дыт, терек чөвүрээзинден анай, хураган, бодаган дүрзүлерин чазап, аалдың улуг кижилериниң мактадын алтар апарган. Эрзин школазының алды класынга өөренип турда, ооң чурааң чуруктары өөреникчилериниң республика конкурстарынга киришкеш, шаңнал-макталдарны эккээр турган. Ооң-биле кады элээдиг класстарга өөренип турда, оолдуң хөгжүмге хандыкшылдыын башкылары база эскерип каан. Ол гармонына, мандолинага, гитарага, дошпулуурга илдик чок ойнаары-биле өөрүнден ылгалдыг болу берген.

Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда, 1952 чылда ону Төрээн чуртунуң мурнуга ыдыктыг хүлээлгези — шериг албаның эрттиреринче кыйгырты берген. Камчаткага ужар чүүлге шериг хүлээлгезин амгы үеде Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн-биле чедиишкинниг дооскаш. Эрзинниң Бай-Даг суурга бир чыл клуб эргелекчилеп ажылдаан. Эртем-билиг-биле чепсегленир сорулга-биле ол Красноярскиниң хөгжүм училищезинче 1956 чылда өөренип кирген. Ынчангаш 1959 чылдан бөгүнге чедир уран чүүл ажылынга бодунуң уран талантызын бараалгадып, аныяк күжүн берип, автоклуб, агитбригада баштап, Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузунга, директорунга ажылдап, районнуң культура килдизинин эргелекчизинге чедир депшип, барык 30 чыл ажыг үениң дургузунда культура болгаш уран чүүл ажылдарынга бараан болуп келген.

Ооң хууда амыдыралынга база улуг болуушкуннар болгулаан. Аас-кежиктиг өг-бүлениң тутканы. Өөнүң ишти Мария Сергеевна Шойдуң Эрзин райкүүскомунуң культура килдизинин эргелекчизи база культура ажылынга салым-чаяанныг, «Хүндүлелдиг Деидээ» орденниң эдилекчизи, эртеми — библиотекарь. Үш уругларны база ада-иезинин уран талантызын салган ап чоруурлар. Кижиниң довчу намдарын ылаптыы-биле кас-канныын, тоожуп бижиир чүве болза, ында бижиттинмээн тоожуңнуң чажыттары көстүп келир. Өг-бүлезинин бажың ажылдары хөй-нинтинин даалгалары-биле ужуктажып чоруп бээр. Культура ажылдакчызының кылыр ажылдары эртеиден эгелээш, орай дүнеге чедир уламчылап келир. Аңаа төнчү-даа турбас!

2. БОТ-ТЫВЫНГЫР АРТИСТ. КОМПОЗИТОР

Бригад Дүпчүр баянга нота-биле арыг ойнаар. Ынчангаш чаа ырларыны соора көрбес, суурнуң аныяктарынга бо-ла өөреткен турар, ооң бир эки чанчылы ол боор. Ол бызаанчы, чадаган, хомус аймаан бодуу кылыр болгаш оларга илдик чок ойнаар, кайгамчык уран талантылыг. Ол ышкаш тыва национал хөгжүм хереккелдериниң шупту хевирлериге ойнаарындан аңгыда, өскелерни аңаа өөредип турар. Ол Москвага болгаш Совет Эвилелиниң өске-даа улуг хоорайларынга, республика найысмалыынга болгулаан уран чүүл көрүлделериниге, фестивальдарга та чеже катап киришкен, та чеже катап шаңнал-мактал албаан дээр, ону сацап тодарадыры берге. Төрүмелинден чаяаттынган салымныг ол кижи эдер-хааржак тутса ойнаар, үдээр, чадаган, бызаанчы тутса, ыраажыларны сорук кипрер, шин ойнай бергеиде, овур-хевирлерин дириг-жиде бээр, чамдык таварылгаларда таныс-сам-даа тевe бээр—ёзулуг-ла уран чүүлдүң башкарыкчызы, удуртукчузу кижи-дир. Төрүттүнген салым-чаяан деп чүве ол-дур ийин.

Уран чүүл-биле салым-чолуң холбаан Бригад Дүпчүр концерт белеткелдиринің үезинде чаа ырларың херек апаарын кончуг эки билир. Ынчангаш өске ыры аялгаларынан ылгалдыг ёзулуг тыва аян-хөөн сиңниккен чаа ырыларны чогаадыр дээш улуг күштү үндүрүп чоруур. Ол бодуңуң сөзүнге «Октяргай алышкыларының ыры» деп ырыны чугааткан. Ол ыры Кызылга болган уран чүүл фестивалынга киришкеш, чалгыннарын херипкеш, Тываны дескиндир үжүп чорупкан. Ооң соонда ол «Партияга маннайлаткан» деп хөйүң ырызын, «Амырактың чечээ» болгаш өске-даа лириктиг ырларны чугааткаш, боттывынгыр композитор деп хүндүлүг атка четкен. Школага концерттер белеткелинге ол бо-ла чаладып чеде бээр. Уругларга таарыштыр бижээн ырыларын ховар болганындан ол бичиилерге шулукчу Кечил-оол Экер-оолдуң сөстеринге «Бора-Хөкпеш», «Топ-топ», Ю Күнзегештиң сөзүнге «Беш алышкы» деп ырларны чогаадып каарга, оларны база сурагжый бергеп, школачыларның, бичиилерниң аастан дүжүрбес ынак ырлары апарган.

Бот-тывынгыр композитор Бригад Дүпчүр улустуң бурунгу чанчылдарын, ырларын, оюннарын дириг-жидер, энеттередир, суртаалдаар сорулга-биле Эрзин Культура бажыңының чанында «Пөрээл» деп тыва улустуң хөгжүм хереккелдериниң ансамблин тургускан. Ол ховар дээн оюна ансамбль бо чазын болган улустуң ырларының күүседикчилериниң «Декей-оо» республика көрүлдезиниге киришкеш, «Ырлажылы», «Тарлашкының кожаң ыры» деп улустуң ырларын күүседкеш, шаңналдыг черии алган. Ында бот-тывынгыр композитор, артист Бригад Дүпчүрүнүң киирген үлүг улуг. Ынчаныайн канчаар, ол бо удаада башкы, дадыныкчы, удуртукчу-дур.

3. КӨДЭЭ ШУЛУКЧУ

Шынап-ла, көдээ шулукчунуң чогаадыкчы ажылынга база салым-чаяан херек болгай. Агитбригада бир-ле совхоз баар дээрге, ында мурнакчыларны мактаарда онзагай шүлүктер, чепчестерии илередирде шоодулгуг, дузаашкынныг чогаалдар херек апаар. Оон ангыда, тускай чогааттынган сценарийлерге шулук чогаалы база негеттиниң келир. Хана солуннар кылырда база утаан үнер. Ол-ла бүгү ажылдарның чогаадыкчызы Бригад Дүпчүр-ле болгай. Оон чогааткан чамдык шүлүктери республика солуннарынга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга үнгүлээн. Оон ынай кандыг-бир улуг эртемден, чогаалчы, культура ажылдакчызы азы суурнуң төлептиг, сураглыг кижилери хар харланда база ол шулук бижиир. Ынчангаш Бригад көдээниң ёзулуг шулукчузу. Тываның улустуң чогаалчыларының союзунуң чугаажок.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Өөүрден 20 ажыг кижи база экскурсиялап чордувус. Арагаар хамаанчок санныг каш хонук эрте бээрге, хараадаңчыг чорду. Салыглар кезиң безии четтикпейн баар аян. Чүге дээрге хүнүң график сагыыр болгаш ындыг чүве. Төөгүлүг черлерии мага хандыр көрдувус. Эрмитажка, музейлерге, «Аврора» крейсерге, шивээлерге четтивис. Чүү дээр — солун-на чорду!

Нева хемниң кыдыынла хоорайны дыка-ла сонуургаан бис. Чүге-ле ийик Москвадан чоок кижилериниң ат-алдарын болзавайн, арага ижип, чурум үреп чораанны Мөңгүн-Тайга районунуң коллективин эпок байдалга таварыштыган-дыр. Аттарын адавайн барган-даа болза, бир-тээ, солунга парлаттынган болганда, ол кижилер база миниатюрлеп чугаажок.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Өөүрден 20 ажыг кижи база экскурсиялап чордувус. Арагаар хамаанчок санныг каш хонук эрте бээрге, хараадаңчыг чорду. Салыглар кезиң безии четтикпейн баар аян. Чүге дээрге хүнүң график сагыыр болгаш ындыг чүве. Төөгүлүг черлерии мага хандыр көрдувус. Эрмитажка, музейлерге, «Аврора» крейсерге, шивээлерге четтивис. Чүү дээр — солун-на чорду!

Нева хемниң кыдыынла хоорайны дыка-ла сонуургаан бис. Чүге-ле ийик Москвадан артык кылдыр санаан бис. Ленинградчылар бөдүүн болгаш ажык улус болду. Аныяктар ордузунга каш-ла хонук чурттаанывыс сагышка утундурбас болуп артып калган.

Кандыг-даа нацияның кижилерин анаа көрдувус. Биске Маадыр-хоорай Ленинградтың тулуг-суурунуң архитектура талазы-биле нацонал каасталгазы эң-не чараш кылдыр көзүлген. Төөгүлүг черлерии камнап, калгагалап, реставрация ажылдарын ам-даа кылып турары бистиң сонуургатканы.

Ол-ла чүүлдерни карак-биле көрген, бистиң Тывада өске кижилерге сонуургалып, көргүзүпкү дег чүүлдер артырып албаанывыска хомудап чордувус.

Экскурсоводтарның тайыл бырын дыңнап тургаш, ленинградчыларның берге болгаш түрениг эрткен оруун, дайын чылдарында көргүскен эрес-маадырлыг чоруктарын сеткилге кончуг чоок кылдыр хүлээп ап, билип алыр чорду. Ол чоруун тургаш, ында өөредилге черлериниле өөренип турар тыва студентилерге база ужурашкылаадывыс.

Түс черниң телевиденнелиндем кежээки дамчыдылгаларны көрүп ап, ленинградчыларның хүн бүрүдеги амыдыралын хөйүү билип алдым. Болүүзүс циркке барып, солуун көргүзүглерии көрген.

Чангыс хүнүнүң экскурсиязы үзүптер дээрге сеткилге хомудануглыг апаар чорду. Чамдыкчыс ажы-төлүге, чоок кижилеринге белектер садып алыр зэвш үзүп-даа турдулар. Ажыы-биле чугаалаарга, арагалаар чай, аңаа соңуургал-даа чок болур чорду. Черле ынчангаш, ирак, чоок-даа оруктарга арагалаары чараш эвес, шыланчыг болгаш чуттут чорук ышкажыл.

Эрткен чылын Азас чоруыста чамдык районнардан келген кижилер «төөмес сарыын» шилге кудуп алган ижип чоруп турарын көөрге, эптеп чорду. Хензиг-ле чеэрге чаныл алыр улус-тур бис ийин. Черле болдумчалыг чоруузунга канчыгыл?

Бичи МОНГУШ.

Өөүр районнуң «Торгалыг» совхозта садыгжы.

ЧАЙЛАДЫР, КЫШТАДЫР ЧЕРИВИС ЧОК

Хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары ону черле саадатпайн шинтпирлеп бээр үзүрлуг

Бистиң турлаавыс Кызылдан 15 километр черде турар. Кол ажылывыс — дузалал ажылагыйын хөгжүдери. Тодаргайлаарга, хой, өшкү болгаш хаванны өстүрери, ол мышкаш могаа аймаан база. Баштай 50 хавамныг турдувус. Чоортту ону 2000 баш чедир өстүрдүвүс. Оон кырынга 1500 хой, өшкүнү база ажаап эгелединвис. Ажылывыстың мындыг янзылыг чоорту сайзырап келгенинге ажылчыннар өөрүп турар бис. Ынчалзажок ажылывыска шаптыктап турар бир айтырыг бар. Ол чүл дээр болза, өстүрүп турарывыс 1500 хой, өшкүнү кыштадыр, чайладыр черлеривистиң чогу. Чижээлээрге, 1977 чылда «Совет Тыва» дараазында чылда «Тиилелге», оон соонда, «Ээрбек», а 1990 чылда «Кара-Хаак» совхозтарның девискээрлеринге хой акша үндүрүп тургаш, кажаалар тудуп алырывыска, үндүр сывырыптылар. Хей черге когаралга таварыштывыс. Хой, өшкү кыштадыр, чайладыр черлер чок, түрептүр бис. Бо бүгүнү Садыг министерствозунга чугаалап шаг болган. Кандыг-даа дуза чедирбес-тир. Мооң уржуундан шээр мал азыраары бергедеп турар. Ук ажыл-агыйга келир үеде хаванны 5000 баш, а шээр малды 3000 баш чедирерин көрген. Амгы байдалывысты эске көрүп, үстүнде салдынган айтырыгны дарый шинтпирдевес чүве болза, шээр мал өстүрери нарыйдап турар.

Кызылдан 15 километр черде турарывысты үстүнде айттым. Төптеп мындыг чоок хире-висте, радио-даа, телефондаа орта ажылдавас. Бо четпестерин эдери-биле хооркүүскомга база харылзаа эргелеливге чаңгыс эвес удаа чугаалап келдивис. Олар чүгле аазап каар мындыг. Чогум бүлүрүп турар ажылывыстың күрүнеге дузазы биче эвес. Хавапны болгаш шээр малды өстүргеш, күрүнеге база ниитизиң чемненилге черлеринге дужаап турар бис. Теплицага өстүрген ногаа аймаа база-ла олче баар. Чечектиң янзы-бүрү сорттарының өзүмнерин бедип сайгарып турар бис. Бо бүгү ажылдар аъш-чем программазын боттандырарынга үлүүвүс болур деп чүвени коллектив кежигүннери билип турар бис.

Дузалал ажыл-агыйында ажылчыннарның амыдыралчуртталгазын экижидер хемчеглер алдынып келген. Баштайгы чылында ийи чуртталга бажыңныг, он шаа ажылчынныг турдувус. Ам улуг суур апарып, чурттакчы чону безин 240 кижи ажа берген. Хаван кажаалары механизастаттынган. Ажылчыннарның аъш-чем чиир, дыштанып өрээлдери бар. Телевизорну салып берген. Бо дузалал ажыл-агыйы эрткен чылга чедир орулга чок ажылдап турду. Оон 1989 чылда 148 муң рубль орулгалыг болдувус. Кирген орулга-биле беш аал чурттаар бажың тудуп турар. Оон кырынга ам база ийи дал чурттаар бажың немежир. Оран-бажың айтырыын экижилери-биле чергелештир, эмнелге пунктузу, кызыл-булун, ясли-сад база магазин чергелиг амыдыралга таарымчалыг черлерни бараалгаткан. Ол мышкаш эът ыштаар цехти, муң баш хаван кирер кажааны тудуп турар. Бо чылын ажылчыннарга столовая, чунар-бажың тударын көрдүнген. Эртекен чылын ийи кудукту каскан. Үениң негелдезиң-биле ажылчыннарга таарымчалыг байдалды тургузарынче удуртукчуларывыс сагыш салып турарын биске өөрүнчүг-дүр.

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйында чедер, четпес айтырыгларны каксы таныштырарга мындыг-дыр. Ажылынакшарның шээр малды чайладыр болгаш кыштадыр черлерни үзе шинтпирлеп бээрин негеп турары — эң-не кол айтырыгның бирээзи дээрзин мында катап чугаалаайн. Ону хамаарышкан министерствонуң удуртукчулары черле саадатпайн шинтпирлежип бээринге идеген каайн.

Борис ЛАМА.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоорүну.

Кызыл хоорай.

ҮЕ-БИЛЕ ҮННЕЖИЛГЕ

Чечен чогаалдың нарын арганарын тып, үе-биле денге базып орар аныяк авторлар бисте арбыдап турар. Оларның кол даяныр аргазы — амыдырал, а амыдырал — демисел.

«Тувинская правда» солуннуң редакциязының чанында «Исток» деп чечен чогаал каттыжышкынының кежигүнү Евгений Антуфьев шүлүктериниң ийиги чыындызын «Айылдыг зона» деп ат-биле чырыкче үндүрген.

«Айылдыг зона» — чүгле тенниг дузак артында херектеннер дугайы эвес, а хай-халапты шоочактыг азы бузуттуруунуң үнүп кээр чылдагаанын чечен сөстүң чурулгазыбиле ойзу аарак сойгалааны болур. Буян биле бузут кажан-даа эптешпезинин базжызын аныяк автор ылавылаан, ындыг үгаангыр болаашкынар сиңген шүлүктерге «Шинткел», «Логика», «Зал», «Бодүне», «Хөлеге», «Кортукпай», «Ис», «Кежээ», «Нүгүл», «Ыдыктыг», «Чагаа», «Ийи чалгын», «Кылаштар», «Ыры» болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

Бистиң совет үеде тайып ушкаш, ыяап-ла даянып турарының магадылалы — эде кижизидилге дээрзин илергейлээн аныяк шүлүкчүнүң чаа ному угаан-медерелге дээштиг.

Беш муң кезек тиражтыг үнген чыынды номну аныяк чурукчу Владимир Донгак аян-көрүштүг кылдыр чуруп каастааны өөрүнчүг.

Сандан САНДЮ.

Чалыы назын

СУГНУ КАЙЫЫН АЛЫРЫЛ?

«Найырал» совхоз улуг хемчээлдиг мал кадарар олар-белчиирин чидирип, сугга алыскан ажыл агыйларның бирээзинге хамааржыр. Черле ынчаш,мында девискээр айтырыы бергедеп турар.

Бош-Даг ховузу тараа элбек үнер дүжүттүүр шөл турган дээрзинге мооң мурнунда «Шынга» үнген Р. Хунай-ооддуң материалынга каттыжар мен.

Мен бичии турумда ада-ием аңаа тараа тарып өстүрүп, ажаап ап турар чүве. Ону боңаарга, Бош-Даг бугазын аратар боттары кылган хире. Оон соонда МЧАЭ, колхоз апаргында бедин ону ажыглап турган.

Колхоз турар үеде Бош-Даг ховузунга буга уннарынга үнген талдар аразынга кодан хой-даа кире берзе, көзүлбейн баар деп хөөрем чокка чугаалап болур. Шала сөөлзүредир кур черлер көвүдээш чүве ийикпе азы хөрзүн ирээн дээш канганы ол чүве ийикпе, Бош-Даг бугазы кагдынган. Буга уну үрелген. Аңаа чыткан даштарны тудуг материалдары кылдыр база ажыглап каапкан.

Ам ону катап кылып алырынга чаңгыс Т-150 трактор күш четпес. Аңаа хөй кижи күжү, дагны одуртур салыр чоон хоолайлар, цемент дээш дыка хөй чарыгдал негеттинер деп билир мен. Хамык үжүр ону кылып алырының бергезинде эвес, а Бош-Даг бугазынче кайыын суг алырыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Шынында, олче баар оът чүгле ,чаңгыс Чаа-Хөл суу-ла болгай.

Чаа-Хөл суун бо хүннерде «Ак-Туруг» совхозтуң Улуг-Хову, Аймыырлыг, «Найырал» совхозтуң Терезин бригадаларының суггаттыг шөлдеринге үлей бээрге-ле, суг четпейн баардыр. Бисте, Терезинде безин 1143 гектар суггаттыг шөл бар. Оон 343 гектарына суг чедишпейн турар. Хөй дүжүттү хайырлап келген Бош-Даг бугазынче сугну кайыын алырыл?

Уйнук-оол ХОВАЛЫГ.

РЕДАКЦИЯДАН: Чоокта чаа «Шын» солуунга күшажылдың болгаш партияның хоочуну Р. Хунай-ооддуң бир чагаазы үнген. Аңаа шаандагы Бош-Даг бугазын катап аштап, каскаш, оон ачызы-биле «Найырал» совхоз хей черни суггарып ап болур дээрзин бижээн. Аңаа харыы кылдыр ук ажыл-агыйның гидротехниги У. Ховалыгның материалын үстүнде парладывыс. Солунга үнген материалга хамаарыштыр шак мындыг тайылбырлар — далагалзаашкын азы чөпсүнүүшкүн кээрге, черле өөрүнчүг-дүр.

Хоочун кижиниң саналын деткивиннээн, автор мында бир үүлге далагалзап турар-дыр: арык-буганы казып-даа аарга, суг чедишпес. Ол черни билир өске улустуң саналы кандыгыл?

ОТТУУШКУН БҮДҮҮЗҮНДЕ

Чечен чугаа

(Эгези №№ 131, 132, 140, 142 «Шында»).

Ийи-даа неделя эрткен, Севил Кызылда аваазынче чедип чадаан. Серен үгбай, Сергей үжелээ, оларның эптешкенин «чуп», арагалап туруп бергеннер. Севил ол хүннерде авылынга безин эвээш көстүр апарган.

Ол хүннерде чок дээн аар согуг Севилди манап турган. Чедип чадап турда-ла, аваазы чок апарган деп сөс чедип келген. Оон карактарында чергибойдус карангылап, дүн дүшкен-биле дөмей болган. Ол чеже-даа аваазының аар аарын эмчи талазы-биле билир чораан бол, оон чуртталгазының төне бээрине бичиндаа белен эвес чораан. Баштай бүзүрээри безин берге болган. Назынының иштинде оон хостуг чурттап, өөренип, ынакшып, өглеңип, божуп чорааны — аваазының хаяа дег ачызы дээрзин ам хенертен билипкен. Аваазы диригчорда, ол зиаа могаттыныш, харын-даа ону артыктап, ол чокка-даа бүгү-ле эки чүве оон чуртталгазынга төнмес ышкаш, мелегей бодап чорааның ам сактып келген.

Бергелерни аваазы оон-биле кады чүктежип чорда, аңаа чиик турбайн канчаар. Ол оон чүнү-даа чажырбас чаңчылыбиле, аваазының дыжын камнаар байтыгай, харын чок-бар хомудалын то каап алгаш, бодунуң сеткилин ажыдып аар чораан. А ол, бодунуң аарының човуланындан аңгыда, оон чуртталгазының бачыдын база үлежир ужурга таваржып, ындыг байдал оон төнчүзүн чоокшуладырынга идигболганы магатчок. Бо-ла бүгү Севилдиң бажыңга харыүтда кирип, ажыг бачыттын карак чажы-биле кады, хомудалын аар човууру алгы-биле хөректен үнүп турган. Үгүле ам кээп, аваазының бээрынга бууруузун бодап, оон сөөлгү сөстерин дыынап албазынынга, аңаа бодунуң чылыг-чымчак сөстерин, ажаалдазын чедирбээнинге, оон сеткилин шыдажыр аргажок аарышкы долуп келген.

...Чер-делегейде иелерге чеже-даа хөй кайгамчык сөс турасказтаан болзажок, үүге черле ажы-төлге, кады чурттап келген эшке өөредилге болбазыл? Үүге черле өске кижиниң човуланын чаржыныр, оон чидирнин ботка хемчээл, иелеривисче өске сеткил-биле көрүп, оны чидирбес дээш камнаар, хайгаараваас бис? Бистиң тыва чон, ада-иевиске кызыгуур бурунгудан укпут хүндүлээр чоржук бис. Бистиң салгалдың аваларывыс, эртем-биилии чок, өглерин эзлеп чораан-даа бол, сеткилиниң быжыг туружу, арыы-биле, ада-огбе чаңчылдарынга бердингени-биле кайгамчык дириг үлегер-чижектер болуп чораан болгай. Олар арага-дары ишпес чораан. Ам бистер, ада-огбе чаңчылдарывыс чидиргенивистен бо бак човуланга иелеривисти тавары шт ырып чоруурувус бо эвеспе? Сен иенче ам кандыг көрнүр-дүр сен, сенээ база ажы-төлүң ындыг болбас бе?

Иелерниң сөөлгү йөрээлиниң бүтпези хомудаанчыг. Ол йөрээлдин бүдери база артканажы-төлдүң туружундан хамааржыр эвеспе. Чоннуң үлегер-домаа бар: «Ада көрбээнин — оглу көөр, ие көрбээнин—кызы көөр». Үүгле экини бе, азы бакты көөр бе деп чүвени ким-даа баш бурунгаар билбес.

Чыллар эрткен. Аваазының мөчээни чылдан соңгаар чурттагазын Севил орта сактып шыдавас. Ол чылларының сактыышкыннары үзүк, кезек болгаш биеэги чылдар дег дески тудуш, уткалыг черле болбас. Ооң бир чылдагааны арага тудуп чиикен баксыраан угааны болзажок, сактырга-даа, ында утказыг, аянныг чүве чок...

...Севил биле Сергей ийи гитаралааш, ырлаарынга кончуг ынак улус. Олар ырлажы бээрге, шыяап-ла, дыңнаксанчыг, сеткилге дээптер. Суур чону оларны өг-бүле байырлалынга, шайлаллага бо-ла чалаар. Оон черле элээр келбестер. Чамдыкта аалларга ужун хонары база чанчыл апарган. Олар бичии уруу Күзелги чайгаар-ла Долгарның хирези-биле азыралынга колдалыр арттырып каар апарган. Долгар биле Күзелге кожазы Раиса Петровна дузалажып турган. Ол Севилди ыяштыр сургап, көгүдүп, тутчуп-даа чөгели төнген. Ол Севилдиң аваазының чок апарганын кымдан-даа артык ажыг-шүжүглүг хомудаан. Ол эжиннден үр-даа эрттир чурттаваан. Бир чыл эрткенде чок апарган.

А Севил биле Сергей боттарының бажыңында-даа арагалаары аңаа-ла бир чаңчыл болган. Арагалаашкындан оларның кыржып, тутчуру-даа келгээн. Севилдиң ариы-даа үргүлүү кара-көк чоруур болган.

Бир ындыг чогуш соонда, ара божаан. Оозу өлүг болган. Оларга ам арага садып ижеп акша-даа чедишпестээн. Ындыг берге үеде Долгар онгу класс доозуп шыдаваан, школазын кааскаш, садикке ниялдап ажылдай берген. Ол дүнмазы Күзелги-ле өстүрүп алырын бодай бергеи. Севил эмнелге черинге ажылдаар эргезинден удаваанда дүжүттүп алган. Ол ажылдап турганы эмчи пунктузунуң спиртин Сергей иелээ ижип туруп бээрге, аңаа өрт болгаш, аргажок-ла черден боттары олбээн. Севилдиң арыының чартыы ынчан аңаа өрттенгеш, коргунчуг сорбулар артып калганы ол. Арага садып ижер, аштап өлбес, чем садар акша тывар дээш, каяа-даа ажылдаан. Арагалаар дээш база-ла үндүртүп алырлар. Ол чылларда Севил боду безин ужурун улуг угаавайн, ийи божаан. Ийиги кызының угааны багай болган, оглуунуң буттары шимчевес төрүттүүген. Ам бодап көөрге, ол үеде, божазының дузаламчы акшазынга чурттаарын бодаан, ажы-төлүн кандыг болурун-даа улуг херекке албаан хевирлиг. Ол үеде арагадан өске чүве ону бичиндаа сонуургатпас апарган турган. Оларның ада-не эргезин казаап, бичии чаштарын четпес үргулар ажаар чержедупкан болгаш боттарын Красноярскиже ажылдап-эмнедир черже чорударын суд шиитпирлээн.

Красноярскиге ийи чыл эмнеткеш, Севил сегээн. Бүдүн чартык чыл бурунгаар суурунга көстүп келген. Эмнедип турган черинге ол хлеб быжырып өөренип алган болгаш, суурга келгеш, ол-ла ажыл аайы-биле кызымак ажылдап кирипкен. Сергей ол олчаан ижери хевээр, үүгле оске ижер калай-биле коштажып алгаш чоруй барган. Ооң сураа чаштап-оът-даа тыртар апарган дээр. Оларның оруу ам-на ээлбес кылдыр чарылган. Севилдиң кадыкшылы-даа аргажок болган, хамык-ла сөөкдээш аарыыр, чүрээ база дүнелерде дүргелээр апарган. А баш аарыы, уттундуруучалы ооң бир чарылбас хилинчээ болгаш. Ынчыг-даа бол чедип келгеш-ле, дүргеп үргуларын чыып алырын бодап, шимченип эгелээнин.

Эң-не берге чүве—улуг уруу Күзел-биле тайылбыр болган. Ол ону авай дээр-даа хөнүү чок, баштай каржы хүлээп алган. Ол чаш назынында чок дээн берге хилинчек көрген дуңмаларын кээргээри, сактыры кедергей чораан. Оларның ээп кээрин ынаваш-ла, ол аваазы-биле кады чурттаарынга чөпшээрешкен. Ам-даа болза, ол күзээн үезинзе үгбазы сугже чоруй баар, аваазының сөзүн ол шоолуг тоовас, чамдыкта каржы-хажагай апаар. Севил уруугун чаның аажок-ла шыдажып эртер, оон иштин билип алыксаар. Күзел бо чылын онгу класс дооскаш, Кызылдың башкы институдунче кирер экзаменнерин дужаап дураннажып тургаш, кайда аныяктар чыылганын эскерип, догере аалдардан аңаа чыгдып кээр апарганнар. Эр улус чаңгыс дем-биле аңаа эт-сеп кылды бээрге хереежеи улус Күзелдиң эштеринге даараан тыва хевин кээп көргүзерлер. Олары ону чураан, тыртыргандаа.

Севил оларны көргеш, бодунуң чурттагазының куруг, утка чок эрткенинге хомудаары хүн тудум улгадып барган.

Ам бо тей кырында турган уруун көрүп олурарга, ашкан хүн хереминде оон ары бирле онзагай бодаа-биле иштинден чыруттынып турган дег болган. Ол бодунга улуг уткалыг чугаа кылыр дээнни нениң сеткилинден билип, оон коргар чаңчылы-биле сестип, дидим эвес көрүп орган. Күзел олче көрүнмейн-даа, хенертен чугаалаан: «Дыннадын бе, апай, арагачылар-биле кам-хайыра чок демиселдя чарлаан доктаал үнген-дир. Ам-на шуут мээң сеткилим ханды. Бистиң аныяктар болүү эрткен чылдан бээр, боттарывыс арагалаашкын-биле демисед эгелээн бис. Чүгле шоолуг деткимче чок турдувус. Бистиң суурда аныяктар улуг кезии ижер-дир. Олардың аксы-дылы безин хей сөс билбес. Чугаазы-ла «ижер», «танцылаар», өске солун ном, сеткүүл-даа билбес. Бодувустүң тыва чогаалчылар, артистер аттары хамаанчок, чурттаадыл, кайда чүү болуп турарын безин билбес».

Аваазы уруунун арага ижер улустуу шүүт көрүп албазын билир... Школа дооскан соонда, оон чаңгыс классчылары Кара-Хөлге каш хонук дыштанып чаңчыл-биле, аңаа баргаш, оолдар арагалаан, хөлдүн эвээжей берген каш кужун хоюзур боолап, шимээн үндүрген деп суурга чугаа тарай берген. Күзел бодунун каш чыл нөйыралдашкан эжи оолду кам чокка часкапкаш, часкаан тайга ажыр кылаштап чаңын келгенчи аваазы билир. Күзел оон соонда ол оолду шеригже безин үзевээн, көөр хонуу чок болган. Каш хүн улаштыр оозу ыыт чок даныы атсы бажың чанынга олура хонгаш, ол оларлэ Күзелдиң ону өршээрин маналаалаш, томаарый берген олчаан шеригже чорупкан. Ону үдээн төөлдери арага сыган чадап каан деп сураг үнген.

Шеригден оон Күзелге чыакшыды-даа, хүндүткелдээ улгаткан чагаазы келген. Күзелдиң хөлденчек карактары өөрүшкүлүг хүдүмзүрүп турганын аваазы ам сагыыган.

Чимиса АРАТ.
Анна АРАТ.

ЧАРЛААЛДАР БІОРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың уран чүүл училищезин 1990-1991 өөредилге чылында дараазында салбырларга сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур:

1. Дирижер—ниити ырнып.
2. Улустуң хөгжүм херекселдериниң (баян, аккордеон, домра, лошпуулуур, гитара, ятха, бызаанчы, балалайка).
3. Үрер хөгжүм херекселдери (кларнет, труба, тромбон, саксофон, гобой, флейта)
4. Фортепиано
5. Вокалдың (ырлаарының).
6. Музыка теориязының
7. Клуб салбырының (улустуң хөгжүм херекселдери, хореография)
8. Чурулга салбыры
9. Библиотека салбыры

Өөренириниң хуусаазы: музыка салбырынга — 4 чыл, чурулга салбырынга — 5 чыл, клуб салбырынга — 4 чыл, библиотека салбырынга — 3 чыл.

Училищеге 30 харга чедир кижилерин хүлээп алыр. Музыка база клуб салбырларынга музыкага билиин хынаар: музыканы дыңнаары, ритм, үнү; чурулга салбырынга оон мурнунда чуруп турган чуруу, ураң чурулга, композиция талазы-биле ажыллары херек. Шупту мергежилдер аайы-биле киреррер-биле беседалажыр.

Сес класс доосканнар мергежилинге, орус дылга азы тыва дылга (диктант), орус дылга база литературага (аас-биле) экзамен дужаар. Ортумак школа доосканнар мергежилиниң аайы-биле, орус дылга база литературага (чогаалдыг азы элертиг), ССРЭ төөгүзү (аас-биле) дужаар.

Киреринга экзаменнери бо чылдың июль 6-дан ниити чурум ёзугаар болур. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Стипендияны ниити чүрүм ёзугаар тыпсыр. Училищеле чаггайжылы түттунган ниити чуртталга чери бар.

Директорнуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат, сес класс доосканының хереченлели (бодун), №086 майыктың эмчи шынзылгазы (чурттап турар черинден бергеи), күш-ажыл дептеринден үштө бижидилге, 3Х4 см хемчээлдиг дөрт фото-чурук, өг-бүле байдалының дугайында шынзылга. Училищеге келгеш, төрүттүнгеи дугайында хереченлелин паспортун, шериг билединкелдиришкин хереченлелин дужаар.

Училищенин адресин: **Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2.**

• • •

1990 чылдың июнь 1-ден август 20-ге чедир № 11 профессионал-техниктиг училище ортумак школа доосканнарны дараазында мергежилдерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

1. Радиотехникаңги.
2. Электри четкилери болгаш электри дериглеринге электромонтажникчер.
3. Кино механиктери.

Айыттынган мергежилдерге документилерни дараазында адресте хүлээп ал турар: Кочетов кудумчузу, бажың 141.

4. Чиик платьелер даараныкчылары.
5. Даштыкы хептер даараныкчылары.
6. Даштыкы хептер быжыкчылары.
7. Даараныкчы мотористер (үүгле хоорайда киир бижиттеннерин) (долу эвес ортумак эртемниглерни).

Айыттынган мергежилдерге дараазында адреске документилерни хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Пальмбах кудумчузу, бажың 27.

Шупту мергежилдерге өөренириниң хуусаазы 1 чыл.

Училищеге өөренирлерни үлеттүр будүүлгелеринин, киноаппочеткилериниң, районнуң ямыдырал хандырылга комбинаттарының, ямыдырал хандырылга бажыннарының, ателеелериниң болгаш кооператив тернии чоруткан бижиктери-биле хүлээп алыр.

Училищеге киреире чугула документилери: билдириишкин, ортумак эртеминиң дугайында аттестат, чоруткан бижин, эмчи шынзылгазы, 3х4 см хемчээлдиг алды чурук, өг-бүлезиниң дугайында шынзылга, чурттап турар черинден шынзылга, паспорт болгаш шериг билединн бодуу көргүзер. Документилерни июнь 18-тен август 25-ке чедир хүлээп алыр. Хүлээп алырының беседа-лажыышкынны августың 2-ден августың 29-ка чедир болуур.

• • •

Тыва АССР-ниң Харылзаанның будүүлге-техниктиг эргелели Новосибирскиниң болгаш Улан-Удэниң харылзааның электротехникумунга дараазында мергежилдерге өөреникчилерни хүлээп алырын чарлап тур: автоматтыг электри харылзаа, хөй каналдыг электри харылзаа, почта харылзаазы, радио харылзаа болгаш радио дамчыдылга. Сес чыл школазын доосканнарны хүлээп алыр. Билдириишкиннер-ни июль 31-ге чедир хүлээп алыр. Киреринің шылгалдаларын 1990 чылдың август 1-ден эгелээр.

Документилерни болгаш киреринің шылгалдаларын дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 53, Тыва АССР-ниң Харылзаанның будүүлге-техниктиг эргелели, кадр кылдызы, телефоннары: 2-48-12.

• • •

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинады 1990 чылдың июль 1-ге чедир «Е» категориянын чолаачылар белүүнге өөреникчилер чыылдазын чарлап тур

Келир адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 1 «Б», телефоннары: 6-13-94.

Телевидение

ИЮНЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 С. Кржижановскийниң салымчолуңун дугайында. 9.15 — 10.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылаазы. 12.30 — 13.10 «Ye». 16.30 «Ye». 17.00 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга. 19.15 Уруглар шагы. 20.15 Концерт. 20.45 «Бай, ядамык...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.00 «Ye». 22.30 Коллаж. 22.35 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 22.55 Камера делегейже көрүп тур. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 Уруглар-га фильм. «Арабела». 2-ги сериязы. 10.15— 11.15 Бут бөмбүү. Делегей маргылдаазы. Италиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Школачыларның чайгы дыштанылгазы. «Тиилелге» совхозтан чалаага. 19.10 «Тыва черде».

КИНО

ИЮНЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Соль Чжук Хва» 9.30, 11.30, 13.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Опасные гастроли» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Остров лебедей» 9.00, «Кавказская пленница» 10.50, 21.10, «Лето в раковине» (2 сериялыг) 12.30, «Кодекс молчания» (2 сериялыг) 15.40, 18.30 шактарда.

«КЫА-ХЕМ»: «Баловень судьбы» 12.20, 14.40, 17.00, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Без единой улики» (США) 15.00, 17.30, «Конец сезона мороженого» 17.20 шактарда.

• • •

Суг-Аксының ортумак школазын 1970 чылда доосканнарны бо чылдың июль 7-де эртенгинин 10 шакта Суг-Аксының школазынга келирин чалап тур.

Чангыс классчылары.

Үндүрүлгеле: Медээлер. Берге кыш соонда Суклактың мал ажыылыглары. «Тывада уруглар литературазының нарын айтырыглары». «ИХМ-ниң парлалга төвү дыннадыл тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар, реклама «Ада-иелериниң кичээнгейинге».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг үдүнар, чаштар!». 20.15 П. И. Чайковский аттыг 9-ку делегей конкурузу. 21.00 Туркмен ССР-ниң улустуң артизи М. Фарджеваның фильм-концерти. 21.20 Шүлүкчү Н. Е. Палкиннің чогаадыкчы ажылының дугайында. 22.00 «Ye». 22.30— 23.50 «Фарсаң Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы (Польша).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Бичии концерт. 17.10 «Үениң судалы-90». «Бис болгаш экономика». 17.55 Коллаж. 18.00 Узбек ССР-ниң Курителерадиозу. «Наманганның төөгүзү ышкаш эвес». Ташкентиден дамчыдылга. 18.30 Сибирьния экономиктиг нарын айтырыгларын чаа арга-биле шинтпирлээрининг дугайында барымдаалыг фильм. 19.00 Теннис. Үнмбдон маргылдаазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00— 20.15 «Тамчыктыг үдүнар, чаштар!».

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет түргүзүт — 3-34-98: 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ оңулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн Зарганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 эка.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 438. ТС—01015.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
июнь
28
четверг
№ 146 (14346)
1925 чылда үнделгеттингеш Өртээ 3 коп.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

БУЯННЫГ СЕТКИЛДИҢ ДУЗАЗЫ

Буянныг сеткилиң сестразы. Аныяк эмчи Л. М. Сартылдың ажылының алы ындыг. Сеткилиниң ханызындан кижилерге дузаргак кижи буянныг сеткилдиң сестразы боор. ажылдап болуур. Кырган, аарыг-аржык кижилерниң бажыңнарынга барып, оларга эмчи дузазы чедирери, оларның амыдырал байдалын хайгаарап, дузалаары дээш, оон кылыр ажылы-ла хөй.

Людмила Монгушевна бо буянныг чоруукка өскелерни, эң ылаңгыя уругларны, хаара тудар дээш кызымак ажылдап турар. Бай-Хаакта Пионерлер бажыны-биле чоок харылзааны тургускан. Оолдар, уруглары эвилелдеп, пионерлер буянныг сеткилин херек кылырында кижилерге чанчыктырар күзелдиг. Оон удуртулгазы-биле бөлүк оолдар, уруглар, алдыгы классчы Маадыр Болат, үшкү классчылар Катя Пискунова, Вика Ооржак, бирги классчы Лена Сумбуева база оларның эштери күш-ажыллыг хоочуну 92 харлыг Федор Васильевич Коромысловтуң бажыныңга барып, оон иштин аштап, чуп берип, дүүн база дуза чедиргеннер.

Алдын-оол АЙЫЖЫ.

ЭКИИ, ФРУНЗЕ!

Фрунзениң хореография училищезин—тыва уран чүүлге, ылаңгыя оон балет жанрынга тыва национал кадрларны хөй чылдар улай белеткеп берип келген чуртта бир сураглыг өөредилге черя...

Оон дүүнгү доозукчуларындан ыры болгаш танцының «Саян» ансамблинде, В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрында биске, көрүкчүлерге, телептиг бараан боол чоруурларның кайызын ол дээр. Олардан Евгения Салчак—РСФСР-ниң, а Виктор Монгуш—Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи деп бедик аттыг эдилекчилери болган.

Бо удаада оларның салгакчылары бичии тыва уруглар, оолдар боттарының кыргыс, орус үе-чергелери-биле биске аалдап кээп, ыяскыса үе иштинде байлак уран талантызын өргүн чонга бараалгаткаш барган. Дүүн кежээ олар Кызыл районуң Кара-Хаак суурнуң Культура бажыңынга солуң концертин көргүскен. Танцы-сымның кайызын кандыг дээрил: кыргыс чонуң «Хомусчу» деп национал танцызындан эгелээш, казах, узбек танцыларга чедир бирээзин өскезин солуп кээр.

Барык ийи шак иштинде совет болгаш даштыкы чурттарның хөй янзы танцыларын биске бараалгаткаш баргаш чалыы артистериве Кызыл аэропортундан Фрунзе хоорайже дүүн ужуп үнүпкен.

БӨГҮН

ТЫВА БИЖИК БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва бижиктиң 60 чыл оюнга уурлаалаткан «Тыва дылды болгаш бижикти хөгжүдеринең айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция бодунуң ажылын Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга бөгүн эгелээр.

Тыва бижикти тургускаңы тыва чонуң хөгжүлдезинге бурунгаар базым болган. Оон ачызында тывалар национал хөгжүлдениң чаа чалазыиче көдүргүлеп, бодунуң национал культуразын байыткан, социал-экономиктиг талазы-биле бижыккан.

Тыва бижиктиң 60 чыл оюн шынар болгаш амыдыралга ужур-утказының талазы-биле чаартынар төөгүлүг үезинде демдеглеп турар. Тыва АССР-ниң дылдар дугайында Хоойлу төлевилелинде оон моон соңгааргы хөгжүлдези база тодараттынган. Конференцияга тыва дылдың туружунуг дугайында чугаа чүгула черни эвлээри чугаажок.

Тыва бижикти сайзырадырыга, нептередиринге боттарының улуг үлүг-хуузун киргеп эртемденнер, башкылар, чогаалчылар, журналистер дээш, өскелер-дээ конференцияның ажылынга киржир. Оларның аразында филология эртемненриниң кандидады А. Д. Монгуш, профессор Ш. Ч. Сат, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. Ч. Эргил-оол бар.

Москванын, Ленинградтын, Моолдуң, Алтайның, Хакасияның, Бурятияның дээш, өскедаа черлериң эртемденнери конференцияның ажылынга киржири-биле чалаттырган.

ДААРТА

СОВХОЗ БАЙЫРЛАЛЫ

Даарта, июнь 29-та Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозтуң тургустуганындан бээр 40 чыл оюн байырлаар.

Дөртен чыл мурнунда он ажыг арат мал-маганын, демкүжүн каттыштырган, колхозтуң таваан салып эгелээннер. Оон ынчангы үндезилекчилери Хүрец-оол Монгуш, Самбылдай Ховалыг, Шаратай Монгуш, Дамдын Монгуш дээш өске-даа эштер дүн-хүн дивейн, карак кызыл ажылдап турганнар.

Амгы үеде совхоз районда улуг ажыл-агыйларның бирээзи.Экономика болгаш социал хөгжүлдезинге чедишкиннер дээш шилчиир кызыл туктар база дипломнар-биле каш удаа шаңналып келген. Амгы үеде бот-орулга-чарылганы шингээдир талазы-биле районнуң база ажыл-агыйы боор турар. Оон экономиказы хүн бүрү быжыгып, сайзыраа турар. Байырлал хүнүнде 128 мөге хүрежир. Оларның аразында моол мөгелеө база бар. Аът чарыжы, национал аъш-чем делгелгези, янзы-бүрү оюннар болур.

Монгуш ДОРЖУ.

ШЫНАРЛЫГ БОЛГАШ ХӨЙ ДҮК ДЭЭШ

Бо чылын республика 1370 тонна дүктү күрүнеге садар

Дүк дээрге үлетпүрге эң чугула чиг эт боол турар. Ону күрүнеге садар талазы-биле бистиң республика Россия Федерациязында база бир кол черни эзелеп турар. Эрткен чылын республика 1898 тонна дүктү саткаш, оон 14076 мун рубль орулганы алган. Өшкү дүгүн бир-ле дугаарында Оренбургта фабрикага дужаап эгелээн, ол чорук мурнукузундан хөй орулга алырына улуг дөгүм болган.

Эрткен чылын биске 748840 хире улуг хойну кыргаан, оон бирээзи-ле дүктен 18 руб. 78 көпеек орулганы берген. Ынчаарга дүктүң шынарындан оон өртээ хамаарыжыр деп чүве билдингир. А шынар хөй чүүлдерни, сагып барымдаалаарга, экижинир. 1989 чылда республиканың дужааганы хой дүгү янзы-бүрү союндак холумактыг болгаш хой төрүп турда, ону «Овцевод» дээр тускай будук-биле эвес, а өске будук-биле демдектеп турганындан 67748 рубльди чедир албаан, торгаткан. Ону болдурбазының аргазы турган бе? Турган болбайн аан.

Дүктүң шынары дээш малчын кижи бүдүн чыл дургузунда ажылдаар ужурлуг. Кыжын ону чемгерерде саваңны, сигенин малдың кырынче хөме чашканнап уруппас, оон аңгыда доозун-довуракты, аза-оъктуг черлерге кадарбас, төрээн хойларны чүгле тускай үндүрген будук-биле демдектээр. Кыргылда чоокшулаап кээрге, ону кыжын демдектеп турган союндактардан, будук-дозудан арыгларлаар.

Шак мындыг негелделерни эки сагыбаанындан эрткен чылын Таңды биле Бии-Хем районнарның дужааганы дүгүнүң шынары куду болган.

Ол ышкаш кыргылда пунктуларын белеткеп алырындан база улуу-биле хамаарыжыр. Хойну ыяап-ла шала кырынга кыргыыр, оон башка өдекбиле холужар. База бир чылдагаан бар: хол хачызы-биле кыргынырга, оон дүгү дески эвес болгаш өртээ чингээр.

Мооң-биле холбаштыр кыргыкчыларны негелде ёзугаар белеткеп, өөредип алыр деп айтырыг ам ажыл-агый бүрүзүнге шыңгыызы-биле тургустунуп келген. Кыргыкчымастер дээрге мергежил-дир. Бистиң республикага хойну электрилиг агрегаттар-биле кыргыырының конкурстары мурнуку чылдарда доктаамал болуп эртип турган. Ынчангаш аңаа тиилекчи болганнар —эр, хереэжен-даа улус зона маргылдааларынга барып, шаңналдыг черге кирип тургулаан. Оон ынай бир эки чүүл болза, олар чүгле боттарының ажыл-агыйларының кыргыкчыларын эвес, харын өске районнарга барып, ында улусту бо аргага өөредип тургулаан.

Ам бо сөөлгү чылдарда ындыг конкурстар эрттиреринче шоолуг-ла кичээнгей салбастаан. Мурнунда ол маргылдааларга районнарга болгулаар конкурстарның тиилекчилери — Эрзинден, Мөңгүн-Тайгадан, Бай-Тайгадан безин кээп тургулаан.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыста — «Сосновское» дуржугга-бүдүрүлге ажылагыйында, «Кара-Хаак», «Саян», «Өөк», «Ээрбек», «Тиилелге» совхозтарда ёзулуг мастер кыргыкчылар бар. Эрткен чылын Ээрбектиң кыргыкчылары «Тээли» совхозтуң малчыннарынга барып дузалашкан.

Кыргылда дээрге чүгле чангыс сезоннуң ажылы эвестир. Ындыг болганда, ажылагый бүрүзү боду кыргыкчыларлыг болур ужурлуг. Кыргыкчы кайы хире ат-алдарлыг болгаш ажыктыг мергежил дээрзиниң дугайында мындыг фактыларны киирери артык эвес: чүл дээрге мурнуку чылдарда Кавказтан база Волгоград областтан кыргыкчылар республиканың Агроүлетпүр каттыжышкынынга боттары-даа кээп ажыл дилеп, телеграммаларны-даа чорудуп, телефоннап-даа тургулааннар.

Бистиң совхозтарывыста ажыл чок аныяктар хөй. Оларны чүге өөредип, белеткеп ап болбазыл? Ёзулуг мастерлер бир хойну электрилиг хачы-биле чүгле 2,3—3 минута иштинде кыргыыр. А ындыг болганда, чангыс-ла ындыг кижи хүнде чеже хойну кыргып болуруа? Мастерлер хойну дески кыргыыр, оон кежин кеспес, балыглавас деп чүве билдингир.

База бир негелде: ажылагый бүрүзү төлевилел ёзугаар туткан пунктулуг болур ужурлуг. Бисте ындыг пунктулар «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында база шоолуг хөй эвес совхозтарда бар.

Бо чылын хой кыргылдазы республикага орайтап эгелээн. Мында чылдагааннар-ла бар. Бир талазында, белеткел кошкак болган. Ийиде, хойнуң дүгү соок час болганындан эки-ле хозалбаан. Ам кыргылда түлүктээн. Ынчалзадаа мурнуку чылдарның частыргылары база катап көстүп келген. Од чүл дээрге хой кыргыыр пунктулар суурларда болгаш малчыннарның чайлаглаарлары саадаан. «Кара-Хөл» совхозтуң чамдык хойжулары малын кыргыдар дээш, 2-3 хондур сүрер ужурга таварышканын, ол ышкаш «Совет Тыва» совхозка кыргылданың баштайгы хүннеринде улуг четпестерниң дугайын «Шын» солунга шүгүмчүзээн. Кааа-Хемнин бо ажыл-агыйы айткан четпестерни дораан чайлаткан.

Бисте амгы үеде, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң медээзинге ёзугаар алырга, хой кыргыыр 94 пункт бар. Бо чугула сезон кайы хире шалыпкын болгаш шынарлыг эртери — пунктуларда ажылды организастаанындан бүрүн хамааржыр. Мергежилдиг кижилер, дериг-херекселдер — хачылар, адрес бижиир бижирлер, будуктар, шоодайлар, дезизилер, шарыыр материалдар, аптечкалар, пунктуга ажылдаар улустуң аъш-чем хандырылгазы, ажыл төдевири, чарышты организастаары дээш, өске-даа чүүлдер үүрмек, ийиги чергенин болбас ужурлуг. Кыргылда соонда малды ыяап-ла чуур, ол талазы-биле база белеткел херек.

Бисте бир четпес чүүл болза, хойжулар боттары шынарлыг дүктү алыр дээш эки-ле сагыш салбайн турар, чүгле бүгү хоюн кыргылып аптарын-на бодаар. Бо таварылгала канчаарыл? Оларга шынар дээш база төлөзөр болза эки.

Кыргылда база чуулда-даа малдың чайгы семиртилгезибиле дорт холбашкан айтырыглар-дыр. Ынчангаш бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс кыргылда пунктуларын база мал чуур ванналарны шуут-ла чайлагларда кылып алганы дыка таарымчалыг.

Тес-Хемде «Чодураа» биле Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар малчыннарының кол чайлаа—Шуурмакта кыргылда пунктуларлыг болгаш дыка эптиг. Од ышкаш «Барлык» совхоз тайгада база пунктулуг. Бо дээрге кижиленің ажылдаарынга, малды семиртип алырынга таарымчалыг чүүлдерни баш удур-ла планнап алганының бадыткалы-дыр.

Бисте чамдыкта хой кыргылдазы шуут-ла август айга чедир уламчылаар. Кыргыкчыларның чедишпези, оларның мергежилиниң кудузу база пунктуларга ажылды чедир организастаавайн турарының хереечизин ол. Бо таварылгада хойнун хураганын ангылаары, тарын боозалыгага киирери база саадаар апаардыр. Ынчангаш кыргыдааны ээң-не организастыг чорудар дээривистиң бир чылдагааны ол.

Дүктен бистиң хойлуг ажылагыйларывыс хөй орулганы ап турар. Бо сезонну шынарлыг эрттирер болзувусса, алыр орулга немежир.

Амгы үеде республика малчыннарының июль 20—22-де болур Наадымынга белеткел чоруп турар. Кыргылданы база шак ол болуушкун-биле холбаар, аңаа шылгараанарны байырлалче чорудар ужурлуг. Ажыл-агый бүрүзү Наадымга уткуштур чарыштын негелделеринге ындыг пунктуларны ыяап-ла киирип алыр, кыргылдага ажылдаар улуска ону таныштырар, тайылбырлаар херек.

Кыргылда — малчыннарга, зооветспециалистерге, кыргыкчыларга, пункт ажылдакчыларынга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга улуг шылгалда.

ХАРЫЫСАЛГАБИЛЕ

Б. Н. Ельцинниң парлалга конференциязы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң парлалга конференциязы май 26-да Москвага болган. Политиктиг чөпшээрежилгезин ёзуузу РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездизинге доктаамал бар турганын ол демдеглээн. Үениң төөгүлүг харыысалгазын медерел билиринге, болуглежиишкиннер, блоктар эрге-ажыктарындан ук харыысалганы белек кылыр көөрүнге политиктиг чөпшээрежилге дузалаан.

Республиканың улус депутаттарының Бирги съездизиниң хол түнелдерин РСФСР-ниң Дээди Соведининг Даргазы совет болгаш даштыкы журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харыылавышаан, чугаалаан. Янзы-бүрү туруштарны болгаш болаалдарны барымдаалап көөрге болза, чогумчалыг шиитпирлер хүлээп алдынмас дээрзин амыдырал болуу депутаттарга бадыткап көргүскен.

Янзы-бүрү туруштарны болгаш санал-онаалларны дугуруштуруп дүүшкүлериниң механизмин — чөпшээрештирер комиссияны тургускаңы — РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң принципиалдыг чугула тиилелгези деп, Б. Н. Ельцин санап турар. Депутаттарның үжен ажыг белүктерин тускай бүрүткээн. Ук белүктерниң санал-сталдары, үзел-боладдары болгаш туруштары янзы-бүрү болуп турар.

Россияның суверенители-биле, республиканың девискээринге экономиктиг реформаны дүгүледелириниң перспективалары-биле холбашкан айтырыглар парлалга төлээлекчилериниң улус сонуургалын болдурган. Рынок экономиказының оруунче киреринің чорудулгазын Россия Федерациязының чазаа узамдыктыпар деп болавайн турарын Б. Н. Ельцин мелеглээн. Ол сорулга-биле ажылдап кыллынган программаны «500 хүннер» деп адаан. Ону дөрт үе-чадала боттандырары көрдүнген болгаш чонуң амыдырал байдалын кудулатпазының сорулгазы салдынган.

Россияның болгаш төптүң аразында хүлээлгелериң ангылаар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алган доктаалынга хамаарыштыр Б. Н. Ельцин чугаалавышаан. Россия Федерациязының болгаш эвилелдешкен өске республикаларның аразында дорт база ден эргелиг харылзааларның системазын хоойлуудулга ёзугаар тургузар талазы-биле улуг ажылды кылыры негеттинип турарын онзалаар демдеглээн. Эвилелдешкен чамдык республикаларның, чижээ, Украинаның, Белоруссияның, Молдавияның, Прибалтика республикаларының, Казахстанның төлээлекчилери-биле чугаалажыышкыннар кыллынган.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизин канчаар көрүп турарының дугайында Б. Н. Ельцин деп журналистер сонуургал айтырган. Коммунистерниң ол шүүлгазын элээп далаш-биле эрттирген деп, ол чугаалаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң делегеттарын Россия съездизинге киржир кылдыр кымда төлээлеттээн деп, Б. Н. Ельцин санап турар.

Б. Н. Ельцин журналистерниң өске-даа айтырыгларынга база харыылаан.

(СЭТА).

НААДЫМГА УТКУШТУР

СЕТКИЛ СЕРГЕК

— Бистиң № 2 хойжу бригадада 18 кодан, оон иштинде төрүүр 11, холушкак бир, а төрүвес алды кодан бар. Малчыннар кыргылдага массалыы-биле киржип келдилер. Хойжу коданнарны эзелчештир кыргылдаже киирип тур бис. Ынчангаш малчыннар боттары чажам дивес киришпишаан, элээди уруглары база дузалажып, ажыл туруушкун чок чоруп тур.

Бо айның алдыда кирдивис. 5 мун ажыг хой кыргыттынды. Бо хүнүерде 3 мун хураганны. 2019 хойну хуусаазында доозар дээш кыргыкчылар кызып ажылдап турарлар — деп, Шарануур пунктузунга бригадир Клара Дөнчүнге ужуражырымга, ажылын ынчаар таныштыра-дыр.

Бригадирниң чугаазынга кады чорааным улус депутаттарының Кызыл-Чыраа көдээ Соведининиң даргазы Хангал Эрендей улажып, мыпча дии:

— Аренда-биле ажылдап турар хойжу бригадаларның дээрези болгай. Бо коллективте амгы үеде эки көргүзүглүг болган аныяк малчыннар чөрле арбын. Чамдыктары мында хой кыргып турлар. Оларның ажыл-ижи-биле таныжып чугаалажып болур. Бо малчыннар чаа арга-биле ажылдааш, ийиги чылче киирип, экономиктиг билиглерниң үндезиннерин ханы шингээдиринче сагыш салып келдилер — деп, ол чугаазын төндүргелек чорда, хой дүгү куспактаан, бир оол деңзи чанынга келирге,— бо Байыр-оол Соян-дыр — дигеш, оон-биле беседалажырын сүмеледи.

Малчын дүгүн деңзиледиптерге, ажыл-ижиниң дугайын элээн чугаалаштывыс. Ол төрүүр 320 хой малдап турар болду. Эрткен чылын арендабиле ажылдап киргеш, чүс хойдан чаш төл алыр планын ажырган. Ажыл-агый-биле чардынган керээзи багай эвес түнелди көргүскен. Ынчангаш чылдың ниити түнелинде ол 2200 рубльди албышаан, 15 хураган-биле шаңнаткан. Чаа арга-биле ажылдаарга, эптиин база ажыктын хойжунуң биле бергенин оон-биле чугаалажып оргаш билдим. Экономиктиг билгилерниң үндезиннерин доктаамал өөренири ажылга ажыктыг дээрзин малчынның кадайы база онзалап турду.

Хойжу өг-бүлениң ажылынга экономиктиг өөредилгени доктаамал холбаары дузалыр дээнинге каттышпас аргажок. Ынчангаш совхозтуң экономистери, зоотехниктер, мал эмчилери, бухгалтерлер малчыннарга ол талазы-биле тайылбыр ажылын доктаамалчыдар дээрзинге идегеп каайн. Ынчанмас болза, олар кымдан дуза дилээрял? Б. Соян мурнуку чылдардагы экономиктиг билгилериндея дуржулгага ажыглап, бо чылын база дээре көргүзүглүг болган. Чүс башка онаалтыр ынча хураганны камгалап алган. Ам дүк планын күүседиринче сагыш салып турар. Амдыызында кыргыттынган хойларның дүгү багай эвес шынарлыг. Малчын кыргылда соонда Нарынның Алдыы-Кежигге көжүп чеде бээр. Бо чайын оон ийиги көжү ол, аңаа барып хойларын семиртир. Аңаа чеде бергеш, Шанчыгдан 30 тонна чайгаар үнген сигенни белеткеп алыр сорулганы салып турар.

Оон мал чемин үезинде белеткеп алырын бодап орары черле чөптүг. Мал чемин чегчир кылдыр белеткеп, чайын эки семиртип алырга, төрүүр хойлар соок кыштыы шыламык эртер. Хойжу бригаданың малчыннары бо бүгүнү эки билир болгаш, кышка белеткелди баш бурунгаар чорударыиче кичээнгей салып келген. Ындыг белеткелдің ачызында хойжулар Байыр-оол Соян, Борбай Соян, Сергей Үүргетпи, Владимир Доптан олардың малы кыштыы хүр ашкан болгаш чаш төлдүү чидириг чок камгалап алганнар. Малчыннар Василий Баян, Орус-оол Дяжитмаа Ажаалга банкызының чээлиниң эвээштп берип турары, тудуг материалдарын эвээштп садып келгени. 1989 чылда хуула бажың тудуп алыр дээн кижилерниң чээлиге хереглеп 8,4 миллион рубль турда, 902 мун рубльди чээлиге берген. Чээлини канчаар ажылап турарын Ажаалга банкызы чедир хайгаравайн келген. Тыва АССР-ниң Садыг министерствозу, республиканың хереглекчилер ниитилели хуула бажыннар тудуп алыр дээн кижилерге тудуг материалдарын эвээштп садып келген. Садыг организациялары чоннуң тудуг материалдарынга хереглелиң чедир өөренип көрбейн, чоннуң хереглелининиң дугайында планнаашкын органнарынга дыңнатпайн, тудуг материалдарын бүдүрүп үндүрериң көвүдедир. оон шынарын экижилер талазы-биле айтырыгларны тургуспайн келген. Тудуг материалларын садар, ону чүлүрер, сөөртүр талазы-биле ачы-дуза чедирери четпес.

Ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар боттарының хүжү-биле чурттарга тудуун чорударынче кичээнгейни ам-даа кошкак салып турар. Оларның хөй кезии күрүненің капитал салыышкынарының күсели-биле чурттарга тудуун чорудар чанчылындан чарылбайн, боттарының күжү-биле чурттарга тудуун чорударынга акша-хөреңгини чыгбайн, боттарының материал-техниктиг баазазын тургуспайн келген. Ол хамаанчок тудуг материалдары бүдүрүп үндүрүп турар бүдүрүлгелер-биле тудуг материалдары чагыдып алыр талазы-биле дуруужулганы чарбаан ведомстволар, министерстволар болгаш ажыл-агыйлар бар. Оларга Садыг министерствозу, Улус өөредилге министерствозу, «Тыва кобальт» комбинат дээш өскелер-дээ хамааржыр.

Республиканың Күрөлаң комитединиң даргазының дыңнадының чугаалажып көрүп турда, четпестерин тыптып келген чылдагааннарын тайылбырлаарынаң ангыла, чөптүг шүгүмчүлелдер, ажыктыг саналдар бар болгаш.

«Спутник», «Дөге-Баары» хоорайжыгаштарны төлевилелдешкен өскелер-дээ төрүвес хойларын база менди хүр ажырганын бригадир чугаалап турду.

Хойларын кыргыткан малчыннардан хоочун кадарчы Орус-оол Дяжитмаа дүктү планда көрдүнгенинден орнчок ажыра берген болду. Ол бир баштан-на 2-3 килограмм дүктү кыргып ап турар. Хойжуларың кыргылдага киржилгезинин идепкейлиин көрдүвүс. Чарыштың баштайгы түнелинде, хойжулар Ланаа Кызылбай бирги, ийигазинде Роман Алдын-Херел, үшкүзүнде Сергей Үүргети, Василий Баян, Терекпен Балдан олар чоруп турар.

№ 2 хойжу бригаданың чамдык малчыннары Нарында чайлагларында ай эгезинде-ле хонгулапкан. Хойжулар Валентина, Сергей Үүргетилер базаында чайлагдап орар болду. Малчынар-биле ажыл-ижин, амыдырал хандырылгазын чугаалажырывыска, сеткилхөөнү өөрүшкүлүг орлар. Чүге дээрге бо чылын дунгужун төрээн 353 хоюндан чаш төлдүү планында көрдүгенниден ажырган. Соок кышты хүр ашкан болгаш бир баштан-на дүк кыргып алыр планы база ажып турар.

Бо аалдың алдыы талазында алаакта Раиса Мартыгыр, Эрендей Чапай олар чайлаглап орар. Хойжулар-биле чугаалажырывыска, мурнунда малдап турган хойларын назы-харын улгаткан боорга күүрүвеге дужаган. Ам дунгужун төрээн хойлар кадарын турар. Бо чылын алган чаш малы шоолуг эвес болган. Ынчалзажок эки семиртип тургаш, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алгаш, ол аныяк хойларның өзүлдезинче сагыш салырын малчыннар чугаалап турдулар. Коммунист Раиса Чигжитовна өөнүң ээзи-биле мурнуку чылдарда оске малчынарга үлегерлиг ажылдап чораанын билир бис. Баштай олар өгбүле керээзи-биле ажылдаш, планныг онаалдаларын күүседип келгеннер. Оон чоорту аренда керээзинче ажылдап киргеннер.

Нинтизи-биле малчыннарның амыдырап, чурттап орарын кижи көргеш, сеткил сергеп келир. Делгем, улуг ак өглерлиг. Иштинче кире бээрге, үениң негелдезинге дүүштүр арыг-силиг, эмге-сескелиг чурттап орар. Садыг хандырылгазы база үзүктелиишкин чок. Автомагазин график ёзугаар бо-ла келир. Чагыг-биле бар-ла бараннарны чедире бээр. Өг-бүле бүрүзү боттары хлебти быжырып чип орар. Кайы-даа малчынның быжырган хлеви чаагай амданыг, мергежилдиг хлеб быжырыкчызының бүдүргениндея дудавас.

Сириннаа ЧООДУ,
Тес-Хем район.

КИЖИЛЕРНИҢ ЧҮТКҮЛҮН ДЕТКИИР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазының («Чурттаар оран-бажың-2000») дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алганы доктаалын улус депутаттарының Советтериниң күүскомнары, министерстволар, ведомстволар болгаш ажыл-агыйлар каичаар күүседип турарын чугаалажып көрген.

Ук айтырыг талазы-биле дыннадыгны Тыва АССР-ниң Күрөлаң даргазы В. Б. Салчак кылган.

Тыва АССР-ге 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң программазын күүседир дээш кылып чоруткан ажылдарның түнелинде чуртталга тудуун ажыглалга киирер талазы-биле XII беш чылдың 4 чылының планы күүсеттингеп. 656,6 мун дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирер турган. 665,8 мун дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Ол дээрге эрткен беш чылдың ол-ла үезинге дениээрге, 80,3 хуу өзүлделиг.

XII беш чылдың 4 чылының иштинде кижилерниң хуула бажың тудуп алыры барык 3 катап көвүдээн. 748 бажыңны олар тудуп алган. А 1989 чылда 172 бажыңны чурттакчылар боттары тудуп, 9 мун дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Хуула бажыңнар тудуун суурлар болгаш хоорайларның сайзыралының төлевилелдеринге дүүштүр «Тыва хамаатты тудуг» төлевилел институдунуң чогаадын кылган бажыннар төлевилелдери азы кижилерниң боттарының кылганы төлевилелдери-биле чорудуп турар.

XII беш чылдың эрткен үезинде Кызылга хуула 183 бажыңы туткан. Чүгле 1989 чылда 1200 дөрбелчин метр шөлдүг 28 бажыңны ажыглалга киирген. 4 чыл иштинде районнарда 565 хуула чуртталга бажыннары туттунган. 1988 чылга дениээрге, хуула чуртталга бажыңарының тудуу 46,2 хуу өскенин ол.

Хуула чуртталга бажыңнарының тудуу Чөөн-Хемчик, Тожу, Барыын-Хемчик, Кызыл районнарда калбарган. Ындыгдаа болза чамдык районнарда бо чугула ажыл багай чоруп турар. Чижээлээрге, XII беш чылдың иштинде Тес-Хем районга чүгле 5 хуула чуртталга бажыңы туттунган Бии-Хем районда байдал база оон дээредевес. Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнарда хуула чуртталга бажыңнарының тудуунче чогуур кичээнгейни салбайн келген. Кижилер боттары бажың тудуп алыр байдалды тургузарынче совхозтарда кошкак кичээнгей салып турар. Тес-Хем, Каа-Хем, Эөзин, Таңды районнарның совхозтарының удуртукчулары бо ажылга барык дегбээн. Чижээ, Улуг-Хем районнуң «УТКА-25 чылы» совхозта чыл иштинде 3 хуула чуртталга бажыңы ажыглалга киргеп.

Хуула чуртталга бажыннарының тудуун организастаарында Кызыл хоорайда четпестер хөй. 1989 чылда, 1988 чылга дениээрге, хуула бажыңнарны ажыглалга киирериниң хуузу 82,2 болган. 1990 чылда планның 8,3 хуузун январь-март айларда күүсеткен. Ол дээрге хуула чуртталга бажыннарының тудуунуң оожумнаанының хереечизин-дир.

Кызыл хооркүүскомунуң шиитпири-биле хуула бажыңнар тудуп алырынга 360 участокту ангылап берген. 176 участокту «Спутник», 76 участокту — «Дөге-Баары» хоорайжыгаштарга, 108 участокту хоорай иштинге. Амгы үеде 215 участокта бажыннарны тудуп турар, а бажың тудуп алыксаар 500 хире кижи эвлегеде турар.

«Дөге-Баары» хоорайжыгашка тудугну эгелээнинің айтырыы ам-даа тодаргай эвес. Хоорайжыгаштың төлевилели Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының комитеди-биле хүлээп көрдүнмээн. «Спутник» хоорайжыгаштың төлевилелинде четпестер хөй. Ол хоорайның инженер четкилериниң тудуун ам-даа эгелеээн.

Чуртталга бажыңнарын чонуң бодунуң күжү-биле тударын дүргедилериң шаптыктар турар чүүлдер — ССРЭ-ниң

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ИЙИГИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязы 1990 чылдың июнь 29-та 10 шакта СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынарын.

* * *

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНГА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязының келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың июнь 28-те Советтер бажыңынга (бирги каът, кабинет № 107, телефону 2-55-42) 9 шактан 20 шакка чедир; 1990 чылдың июнь 29-та — СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан эрелеп бүрүткээн.

ТЫВА БИЖИКТИҢ 60 ЧЫЛЫНГА

ДӨРТ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕН ТЫВЫЛГАН БИЖИК

ТАРН-ның 1925 чылда болуп эрткен IV Улуг хуралы тыва национал бижикти чогаадыр, ону орус үжүктүң графиказынга үнелзилээр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Тыва бижиктиң баштайгы төлевилелии 1926 чылда кылып дооскан, ынчангаш ТАРН ТК-ның Политбюрозу «Тыва национал бижиктиң алфавидин чогаатказн төлевилелди бадылаар» дугайында шиитпирни ол чылдың август 30-де болган хуралынга хүлээп алган.

1927 чылда ССРЭ-ниң улустарының төп ном үндүрер чери «Тыва» деп үжүглелди (уругларның эң баштай үжүкке өөренир дептерии) парлап үндүргеи. ССРЭ-ниң Төп Күүсекчи комитединиң ном фабриказы 4000 экземпляр тиражтыг номнуң эге арнында «Тэндиpи өндүрген Брюханов (Сотпа), Бузыкаев» деп авторларын айыткан.

Х. С. Алдын-оолдуң тыва дылдың методиказының дугайында шинчилел ажылында айтып турарын ёзугаар алырга, «Тыва» деп үжүглелдиң авторларының бирээзи Сотпа дээрге алыс үгу тыва кижи бооп турар. Ону бичизинделе бай садыгжы Брюхановка азырандыга берипкеи, ол садыгжының өг-бүлезинге өскен, орус дылга болгаш бижикке шору билиглиг кижи чорааи. Оон-биле кады үжүглел тургускан Бузыкаев дээрге ол уеде чазактың албан черлериниң бирээзиниң хелемечизи, алыс шаанда Алтай крайга чурттап чорааи, революция мурнуида-ла Тывага көжүп келгилээн элээн хөй алышкыларның бирээзи, чогум омаксөөгү хакас кижи.

«Тыва» деп үжүглелдиң сөөлгү арынарының бирээзинде алфавитти болгаш 10-га чедир саннар чурагайларын «Тыва үжүктер» деп эге-биле киирген (1930 ч.). (Үиген үжүглелде ол сөс база-ла Үзүк кылдыр бижиттинген): Аа Бб Вв Гг Дд Ее Жж Зз Ии Кк Лл Мм Нң Оо Пп Рр Сс Тт Уу Хх Чч Шш Ыы Ээ Яя Нң (үстүнде кудуруктуг н), Жж Өө Уу) (бо үш үжүктүң үстүнде ийи улуг сек (..) салган—дж, өү кылдыр алаттынар) Ий, 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10.

Мында амгы тыва алфавит-биле деңнээрге Е, Ф, Ц, Щ, Ъ, Ь, Ю деп үжүктер чок бооп турар.

Бо үжүглелди 1927—1929 чылдарда школаларга болгаш бижик бөлүүмнеринге ажылгап турган. Ол дугайын чогаалчы Л. Б. Чадамба бодунуң сактыышкынга мынча дээн: «1929 чылдың күзүнүнде Тожунуң Чекпелиигге (амгы Тоора-Хемге) эң баштайгы школа ажыттынган. Оон бир дугаар өөреникчилери — 25 кижини Алексей Степанович Спирин башкы өөредип турган. Бис анаа орус үжүктүг тыва бижикти номчуур, бижиир кылдыр өөреиип... билип алган чылывыс ол...»

Ийи-үш чыл дургузунда ажыглаттынза-даа, ТАР-ның удуртукчулары орус үжүктүг тыва бижикти холуп каапкан, латинчиткен чаз түрк алфавитке үндезилээш, национал бижикти чогаадыр деп шиитпирни хүлээп алган. Оон чылдагаанарны янзы-бүрү турган болбайн аан. Ынчалза-даа 1926 чылда Баку хоорайга болуп эрткен Бирги Түркология съездизи ынчаарда үгүле азербайджан дылга ажылгап турган чаз түрк алфавиттн ССРЭ-ниң оон-даа өскө түрк дылдыг улустарының бижиктерин чогаадырынга кол өзек болдурар дугайында шиитпир хүлээп алганын овазырып көрбес аргажок.

Чаа түрк алфавит-биле бижик чогаадыр даалганы Чадаана хүрээзининиң ламалары Лопсан-Чимнит биле Севээнге берген дугайын К. Т. Аракчаа «Шын» солунга тодаргай бижээн. Оон-биле чергелештир «1928 чылда көскү совет эртемденнер Е. Д. Поливанов биле Н. Н. Поппе тыва алфавитти төлевилелии чогаатказн», ону чангыс ийи чаз түрк алфавитке үндезилээн дээрзин М. И. Исаева «ССРЭ-де дыл тургузуушкуну» деп моиографиязынга демдеглээнин айтыр херек. Бо дугайын 1929 чылдың ноябрь 16-да ТАР-ның ССРЭ-де элчин сайыт ямызының: «Поппениң чогаатказн чаз үжүүн ССРЭ улустуң эртем шылгап көөр черинге конучуг дүргени-биле болур-болбазын хынап көөрүн диледим (9 чылдың он бир айның он алды. № 448)» деп, ССРЭ-ниң Даштыкы херектер Улус комиссариадынга киирген дилээ база бадыткап турар.

Тыва бижиктиң чогаадыкчылары Москва болгаш Ленинградтың эртемденнери болган. Н. Н. Поппе — ынчаарда Ленинградта турган ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының төлээлекчизи, Е. Д. Поливанов —национал болгаш колониал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязының каттышкан экспедициязының кежигүннери 1930 чылдың июньда Кызылга чедирип келген. Тыва национал бижиктиң төлевилелиниң дугайында илеткелди ТАРН ТК-ның Политбюрозунуң болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң каттышкан хуралынга дыннап чугаалашкаш, ол-ла чылдың июнь 28-те тыва бижиктя күштүг болдуруп бадылаан.

Тыва бижикти чогаадырынга О. Е. Малов, Н. Н. Поппе, Е. Д. Поливанов, А. Н. Сухотин, Н. Ф. Яковлев, А. А. Пальмбах, К. А. Алекверлов болгаш өске-даа эртемденнер киришкен. Латинчиткен чаз түрк алфавитке үндезилээш, Тываның чаа национал бижиин чогаадырынга ССРЭ-нин Эртемнер академиязы, Национал болгаш колоннал айтырыглар шинчилээр эртем-шинчилел ассоциациязы конучуг улуг дузалаан дээрзин «Тыва үжүктүң дүрүмүнүя», (1933 ч.) Үшкү үндүрүлгезинин эге үүлүнге ТАР-ның комитединиң даргазы С. К. Тока, Күрбижик комиссиязының даргазы О. Ч. Данчай демдеглээн.

Тывының национал бижиин чогаадыр херекке 1889 чылда Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның девискээрииге шинчилел ажылы кылып чорааи халас эртемден Н. Ф. Катановтуң 1898—1903 чылдарда парлаттынган «түрк дазылдыг өске дылдарга оон кол-кол төрелдешкек хамаарылгазын айытпышаан, урнихай дылды шинчилээрининң шенеелдезин» деп кедйлиг улуг ажылының үнелеп четпес үжүр-дузалыг болганын маиаа база айтыр херек. Н. Ф. Катановтуң бо ажылында болгаш Н. Н. Поппениң үстүнде айыткан чүүлүнде кирген чижектерии ажыглаш, А. А. Пальмбах тыва дыл дугайында бодунуң кандидат диссертациязының (1940 ч.) үзадыг база өк-биле адаар сөстерии канчаар бижиирии тайылбырлааны таварылга эвес болур үжүрлүг.

«Революстуг культураны улам-на сайзыраткыр, ону ССРЭ-нин арат чоннарының социалистиг культуразынга чоокшулаткыр, Тываның бижиин болгаш литературлуг дыл-домаан чаа бедик чадага көдүрүп, ажылчы чоннарны марксизм-ленинизминиң биликбиле эки чепсегээрииниң сорулгазы-биле Тываның бижиин латин үжүктеи орус үжүкке шилчидип киирер» деп, 1941 чылда болган ТАРН XII Улуг хуралы шиитпирлээн. Ол-ла чылын А. А. Пальмбахтың удуртулгазы-биле С. С. Лопсан, А. М. Чымба, Л. Б. Чадамба, А. М. Белек-Баир, М. Д. Биче-оол, А. Ч. Кызыл-оол составтыг комиссия орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижиктиң дүрүмүнүң төлевилелии чогаатказ, парлап үндүрген.

1944 чылдың май 1-деи эгелээш, Тываның бүгү албан черлерии, школа болгаш өскедаа өөредилге черлерии ТАРН ТК-ның болгаш ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң докгаалын ёзугаар орус үжүкке үндезилээн тыва национал бижиктн бүрүнү-биле ажыглап эгелээн.

Юрий КЮНЗЕГЕШ.
Чогаалчы.

ДЫЛ ЭРТЕМИНИҢ ТЕРМИННЕРИНИҢ ТЫПТЫП КЕЛГЕНИ

Термин (ол болза латин terminus — «кызыгаарлыг» деп уткалыг сөс) дээрге эртем, техника болгаш ураи чүүлдүң кандыг-бир билиин илередир сөс азы сөс каттыжышкыны болур. Эртем, техника, ураи чүүлдүң кайы-бир адырының билиглерии илередир терминология системазы.

Дыл эртеминиң (лингвистиканың) терминнериниң системазы эге баштай эртеги Индиядан болгаш Грециядан сайзырап эгелээн болгаш оон соонда делегейниң янзы-бүрү чурттарынга, янзы-бүрү дылдарынга тывылгаш, хөгжүп эгелээн.

XX вектиң баштайгы үлдунунга чедир тыва дылга дыл эртеми сайзыраваан турган болгаш ооң терминнери ажылдап кылдынмаан турган. Ынчалза-даа тыва улустуң угаан-медерели дыл болгаш оон кезекгериниң дугайында реалистиг билиглер-биле байлак турган, ол билиглерге илередир терминнер тыва дылга тургустунуп келген. Оон ыцай, тывалар төрээн дылынган ангыда, моол, төвүт, кыдат, орус болгаш өске-даа дылдарны билир чораан. Олар моолдар, алтайлар, хакастар, буряттар, орустар, казактар-биле кожа-хелбээ чурттап чораан.

Тыва дыл дугайында эртемниг билиглер болгаш оларны илередир терминнер национал бижикти чогаатказ нептереткеии -биле холбаштыр тывылган болгаш хөгжүп келген. Эң-не баштай тыва дылга дыл эртеминиң терминнери 1931 чылда үнген «Тываның чаа үжүүнүң дүрүмү» деп номга ажыглаттынган. Ол терминнерни дыл дугайында тыва терминнерии өзүү деп чугаалап болуп. Ында, чижээлээрге, мындыг терминнер киргеи: **дыңдың ыыттары** (амгы: үннери), **кадыг ыыт, чымчак ыыт, үжүк, үлегерлеп адган сөстер, сөстүң утказы, кожумак, сөстүң дөзү, дыңзыг демдек** (амгы: кыйгырыг демдээ), **узадыр адаар ажык үжүк** (амгы: узун адаар ажык үжүк). Терминнер өөредилге номнарында база киргилээн.

1941 — 43 чылдарда тыва бижикти орус графика системазының үндезинииче шилчиткеи. 1943 чылда «Үжүк дүрүмү. Орфографтыг словарь» үнүп келген. Ында чеден ажыг дыл терминнерии ажыглаан, чижээлээрге, **үжүк дүрүмү, орфографтыг словарь, амоным, чымчак демдек, даштыкы сөстер, авар үннер.**

Оон соонда 1949—1950 чылдарда тыва дылдың фонетиказын, морфологиязын синтаксизии системажыды тайылбырлар бижээн. М. Д. Биче-оол биле Ф. Г. Исхаковтуң 5-6 класстарга, М. Д. Биче-оол. А. А. Пальмбах. Л. Б. Чадамбанын 6-7 класстарга тыва дылдың өөредилге номнарында база эге класстар номнарында дыл терминнерии делгереигей ажыллап кылган.

60 чылдардан эгелээш Кызылда күрүненнің башкы институдунуң филология болгаш эге өөредилге факультеттериие тыва дыл эртеминиң программаларын, өөредилге номнарын тургузары-биле холбаштыр дыл эртеминиң чаа-чаа терминнерии ажылдап кылыр уе эгелээн.

«Тыва орфографияда», «Тыва пунктуацияда», словарьларда, тыва дыл кырында ажылдарда дыл эртеминиң терминнерии база-ла байыдып келген. Дыл эртеминиң терминнерии, өске-даа терминнер ышкаш, Терминология комиссиязынга чугаалажып көргеш, бадылап турган.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнерии практиканың болгаш теориянын негелделарин хандырары-биле хөгжүп, сайзырап келген. Ол хөгжүлдеде янзы-бүрү дилээшкиннер, частырыглар, чедимче чок кылган терминнер-даа тургулаан: ыыт>үи, үзүк> үжүк, глагол>кылыг сөзүг, чартык, сек > бяче сек о. ө.

Тыва дылга дыл эртеминиң терминнериниң тыптырынга болгаш хөгжүп келириие каш чүс чыл иштинде хөгжүп келген орус дыл эртеминиң терминология системазы үндезии, үлегер-чижек болган.

Тыва дылда дыл эртеминиң терминнерии үш кол дөстеи уктылып тывылган:

1) Чоннуң дылының лексиказы, ооң иштинде дыл дугайында терминнер: **сөс, домак, үн, чугаа, ыыт, даалп, чугаалаар, дыннаар, ат.** Ол чижектиг сөстериң киржилгези-биле өске терминнер база тургустунган. **кол сөс, чүве ады, ат орну, дорт чугаа.**

2) Орус дылдан база орус дылзы дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеп алган терминнер: **наклонение, падеж, грамматика, фонетика, лингвистика, синоним, метатеза.**

3) Орус дыл эртеминиң терминнерии янзы-бүрү аргалар-биле хоолгалап алган терминнер: сказуемое — сеглекчи, главные члены — чугула кежигүннер, твердый знак — кадыг демдек, слова автора — авторнуң сөстери, сравнительно-исторический метод— деннелге-төөгү методу, грамматический строй — грамматиктиг тургузуг.

Үстүнде адаан үш арганы билимчелиг ажыглааны тыва дыл эртемнериниң терминнериниң челингирии эртеминг үндезинииниң база өске дылдарда терминнерии чоокшулаткырыи хандырган.

Тыва дыл эртеминиу терминологиязының мурнуида мындыг сорулгалар турүп турар: чамдык терминнерии эптиг кылдыр сайзыраткыр, үзүп, шөйүлчек болгаш аларны берге терминнерии кыскалаткыр, илередип турар билиглерни тодарадырынга утказы кандыг-даа домак болбас терминнерии солуур, орус-тыва терминнер словарын кылып үндүрер. Бо сорулгаларны күүседири тыва дылдың хөгжүлдезинге дөгүм болур үжүрлуг.

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

БАШКЫЛААШКЫННЫ САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Улус өөредилгезиниң чугула сорулгаларының бирээзи өөреникчилерге ханы болгаш бижиг билиглерии бербишаан, оларны күш-ажылга, амыдыралга баш удур белеткеп, кижизидери болур. Бистиң республикада бо сорулганы боттандырарынга тыва дыл болгаш тыва литературлуг башкылаашкыны улуг үжүрдузалыг.

Ниитизи-биле тыва дыл башкылаашкынында чедишкиннер чок деп санап болбас. Тыва дыл болгаш литературлуг дыл башкылаашкынының деннели ооң кадрлар болгаш өөредилге-методиктиг литература-биле хандырылгазындан коичуг хамаарыжыр. Бо талазы-биле амгы байдалда көргүзүлгелерии эртеки 10—20 чылларныы-биле деңиептерге, тодаргай көстү бээр. Чижээлээрге, 1980 чылда республиканга үстүкү класстарның башкыларының чүгле 79 хуузу дээди эртеминг турган болза, ам оларның 96 хуузу чогуур дээди эртеминг.

Кызылдың педагогика институду биле башкы училищезии тыва дыл башкыларын белеткээрииниң кол базазы. Моон мурнуида чылдарда институт ййи мергежилдиг (орус дыл биле тыва дыл) башкылар үндүрүп турган болза, ам 1989-90 өөредилге чылындан эгелеп чүгле тыва дыл, литература башкылаар мергежилдиг кадрларны белеткээр бөлүктерии ажаа ажытканы тыва дыл башкылаашкынының шынарын экижидериие улуг идиг болуру чугаажок.

Институт дооскан башкыларның мергежилии үзүктел чок бедидер сорулга-биле республиканың башкылар биги бедидер институду перспективтиг планны кылып, мергежил бедидериниң системазын сайзырангайжыдар талазыбиле хемчеглерии ап турар. Сөөлгү үеде курстарга дыннакчыларның бот-идепкейин, сонуургалын күштелдиреринбиле лекция шактарын эвээжеткеш, төгерик столдар, эртем-практиктиг конференциялар, дружулга солчулгазы, ажыл-херек дозевилээн оюннар, чаа хевирлиг кичээлдериниң үлегерии, башкылал айтырыынга тускай курстарны планнап эрттирип, тускай зачеттарны хүлээп алыры чаңчыл апар чыдар. Сөөлгү беш чылда эге болгаш үстүкү класстар башкылары 1391 кижи мергежил бедидериниң янзы-бүрү хевирлерии таварыштыр өөренип алган. Курстарны организастаарда башкыларның эртем-билиин, арга-дружулгазын, ажыл стажын барымдаалап чыып, лекторларны башкылаашкынының чугула айтырыглары-биле таныштырып келгеи.

Чеден чылларның эгезинде программа, өөредилге номнарындан ангыда, башкылар болгаш өөреникчилер ажыглапкы дег өске методиктиг ажылдар барык чок турган. Амгы тыва дыл болгаш литература башкыларынга дузаламчы кылдыр 30 ажыг методиктиг сүмелер үнген. Амгы үеде хөй-хөй чылдарның дургузунда школага төрээн дыл башкылаашкынын сайзыраигайжыдарынга улуг үнелиг салыышкынпарын киирип чорүүр хоочун авторлар Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат, Д. С. Куулар, И. Ч. Эргил-оол, К. Х. Оргу болгаш өске-даа эштерииң киржилгези-биле үеиии негелделарии ёзугаар тыва дыл болгаш литература өөредиринии утка-шынарын чаартыр ажыл үргүлчүлевишаан. Төрээн дыл болгаш литература башкылаашкынын өөредилге-методиктиг комплект-биле хандырар ажыл тодаргай план ёзугаар чоруттуиуп эгелээн.

Моон мурнуида төрээн дыл башкыларының доктаамал негелдези боон турган эге болгаш ортумак, үстүкү класстарга үнүүр хрестоматияларны, азар таблицаларны, чогаалчыларның чуруктарын чоокку үш чыл дургузунда башкылар холга алыр. Сөөлгү чылдарда тыва дыл болгаш литературлуг школага башкылаашкынын экижидерииге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче республиканың Улус өөредилге министерствозу, партия, совет органнар, эртем-шинчилел институду кичээнгей салып турар. Чижээлээрге, башкылар билии бедидер институтта тыва дыл болгаш литература кафедразын ажытканы чаа чүүл болур. Ол ышкаш 5, 6, 10, 11 класстарның өөредилге планында тыва дыл шактарын немээн, чамдык школаларда төрээн дылды ханылдыр өөредир класстар ажыттынган, 9 класска чедир гуманитарлыг бөлүктүг школа эртемнерии тыва дыл кырынга өөредири көрдүнген. Кедизинде барып төрээн дыл шактарын орус дыл шактары-биле деңнээр, тыва дыл өөренип турар класстарның өөреникчилерин бөлүктерге чарып өөредир дээи чергелиг айтырыглары шиитпирлээрии өөренип көрүп турар.

Республика чергелиг - болуп эрткеи чугаа культуразынга болгаш чоннуң чаагай ёзугчанчылдарынга тураскаатказн болгаш практиктиг конференциялар школачыларның чугаазын сайзырадырынга болгаш оларны эки чаңчылдарга кижизидерииге улуг салдарны моон соигаар-даа чедирер, ол ышкаш башкыларга ол айтырыглар-биле ажылдаарының уг-шиии бергеи.

Тыва дыл башкылаашкынында чамдык чедип алдынган чүүлдер бар-даа болза, ам чүү боор, амыдыралыста бир-ле дугаар чогаатказн ажылывысты ол-бо талаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эрттир улгазы бербээн бе» дижип, номоксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билгеи-ле боор, башкывыс тургаш: — Ажыгбас оолдар, хамык ужур хемчээлиивде эвес, хамык ужур утка-шынарында болдуп ийии — дээрге, оон харын оожургап турар бис.

А янчек дурттуг, эрээи-шокар хана солунувусту чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүиден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез.тиң дайынчылары» сут-суг дигилээш, боттарывыстың сомалаан алгылаакывыс шүлүктер-даа барып өөреиип бис бе? — дээрге, аудиторня чир-шөөи душкеи.

Хөөрдэи сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыыштыг шыйын, бижип турар шагда үжүкбижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «олузустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билиг. же узун орукту шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүң үчезин ол хире билир, оон дурумнерии сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийии.

ТЫВАҢЫҢ САА УЗУУ.

Aa,	Bb,	Cc,	Dd,	Ee,	Ff,	Gg, Qq,
Ii,	Jj,	—j,	Kk,	Xx,	Ll,	Mm, Nn,
Nn,	Oo,	Өө,	Pp,	Rr,	Ss,	Şş, Tt,
Uu,	Vv,	Yy,	Zz,	Žž,	Bь	

Tejelaar. Azak sellerge algaratkana polza:

kadыg	ыыттар:	a, ы, o, u
cumcak	.	e, i, ө, y
erinnin	.	o, u, e, y
erinnin ues	.	a, ы, e, i
telgem	.	a, e, o, ө
kыlza	.	ы, i, u, y

ЧУРУКТА: Тываның баштайгы чаа үжүү—алфавидп. (Музейниң архив фондузундан).

ХЕНЗИГ САКТЫЫШКЫННАР

ХҮНДҮТКЕЛ

Ынчан тыва бижиктиң 30 чыл ооиуң бүдүүзу турган. Бир катап институтка (амгы А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң бажыныига Пальмбах башкы кээр деп чар тарган. Ол дугайын бистиң башкыларывыстың таиачаар чарлап каапканы ол чүве, кандыг, чүү-даа бол, чоиаада-ла ыыт-даваштыг турар институдувус кезек када шип-шимээн-не барган, дакыыш коридорувус безин хозай берген ышкаш болган. Ооң чылдагаанын ынчан каиа орта ожаар ийик бис, ам бодап ораргa. Пальмбах дээргe бистиң башкыларывыстың башкызы болганда, олар бо чорукту аиаа-бир чүве эвес, а оиза болуушкун кылдыр хүлээп ап, ол дугайын бистерге база бир-ле онзагай тывызыксыг хүндүткел-биле дыинадырла, байлал ынчаар чайгаар тургустуна бергеи хире. Башкыга, изекчи кижиге хүндүткел ыидыг бедик турган-дыр ийии.

Удаваида башкыларывыстын башкызы чедип келди. Көрбээн улус көөрүвүске, үзүнүмаар, чазадак дурт-сыныыг, чазык-топтуг шырайлыг, шала улгадыксай бергеи кижи болган. Чугаалай бергенде, үиү ыидыг коичуг дыпзыг эвезе-даа, бистиң оиза-а тваргынган чүүлүвүс — аалчывыс барык-ла арыг чыгыы тывалаар болганында. Чогум-на ооң үжүи: «Бо кижиниң магалыын. Тыва дылдаи аиы та чеже түрк дылдар билир кижи. Ол хамаанчок каш шагиың Орхои,- Енисей бижимелдерии безин билир көрбес бе? Бистиң тыва эртемденнеривис болуиуп ол бурунгуларының дылын, бижиин билир турган болза» дижип, чугаалажып орар бис.

А ыидыг кижи бистиң аравыста бар деп чүвеии ынчан кайыын билир ийик бис. Ол кижи башкывыс Шулуу Чыргал-олович Сат болган-на болгай. Удаваида ол биске «Түрктериниң бурунгу Енисей бижиктери» деп курсту башкылап эгелээн. Башкывыстың ачызында Орхон-Енисей бижимелдери деп чүл, бистиң бурунгуларывыс чалымхаяларда, көжээ даштарда кандыг тураскаалдар арттырып каанын дээрзин шингээдип ап эгелээн бис. Ол хамаанчок «Орхон бижик-биле» эрте-бурунгу түрк дылга» чугаалажырын ораллажып, эш-өөрүвүс-биле кады чорааш, чарлып чоруптарда безин «Байыолыг, мен силерден алыылдым» суг дигилеп чорүүр апарган бис.

А,В,Ч-НИ БАЗА КАТАП

Институтка киргеи соонда «үжүк дүрүмү» деп чүвеии херекке албастай бергенивис ол ийикпе. бир катап башкывыс Куулар Хуважыкович Оргу тургаш: «Улут, бичеүжүктерии шын бижиирии үттүп турар апарган-дыр бис. Чамдык улус бичии үжүктүң хемчээлии улгаттыра каапкаш, улуг үжүк бижээним ол деп бодап турар хире. Көрүнер, че. бичии уругну чеже-даа улгаттыр чуруур болза, ол дөмей-ле бичии кижи кылдыр көстүр, а улуг кижини чеже-даа бичеледир чуруурга база-ла ыидыг — улуг кижи боон көстүр дээш, самбырага чуруп турүп тайылбырлады. Оон бирээзиие ора: — Коичүүн аа, башкы. Ам үзаваа тыва бижиктиң үжен чыл ооиу демдеглээр деп тура, А. В. Ч-ни канчаар бижиирии база ка-

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюига таварыштыр хана солун үндүрерии башкывыс Регина Рафаиловна биске, каяда-даа бо-ла кады чоруур чаныыг, кезек белүк оолдарга дааскан. Дудак. Делгер-оол. Баазан. Бойбу, Семеи сутлар дыка-ла кызыттывыс ои. Бистии-биле алыр болза, хана солун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылгак-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү ииигербиле чуруп, бижип турган болгаш, эрээи-шокар чүве-ле болгай. Оовусту киреп эжик аксынга, эи-не көскү черге барып ап ыидыг оп. Чүү дээр боор, хана солунувусту аттырывыска ама тенмес-ле чүве. ыидында-ла бичежек хананың чартыын эжелээр чыгыы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралыста бир-ле дугаар чогаатказн ажылывысты ол-бо талаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эрттир улгазы бербээн бе» дижип, номоксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билгеи-ле боор, башкывыс тургаш: — Ажыгбас оолдар, хамык ужур хемчээлиивде эвес, хамык ужур утка-шынарында болдуп ийии — дээрге, оон харын оожургап турар бис.

А янчек дурттуг, эрээи-шокар хана солунувусту чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүиден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез.тиң дайынчылары» сут-суг дигилээш, боттарывыстың сомалаан алгылаакывыс шүлүктер-даа барып өөреиип бис бе? — дээрге, аудиторня чир-шөөи душкеи.

Хөөрдэи сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыыштыг шыйын, бижип турар шагда үжүкбижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «олузустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билиг. же узун орукту шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүң үчезин ол хире билир, оон дурумнерии сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийии.

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюига таварыштыр хана солун үндүрерии башкывыс Регина Рафаиловна биске, каяда-даа бо-ла кады чоруур чаныыг, кезек белүк оолдарга дааскан. Дудак. Делгер-оол. Баазан. Бойбу, Семеи сутлар дыка-ла кызыттывыс ои. Бистии-биле алыр болза, хана солун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылгак-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү ииигербиле чуруп, бижип турган болгаш, эрээи-шокар чүве-ле болгай. Оовусту киреп эжик аксынга, эи-не көскү черге барып ап ыидыг оп. Чүү дээр боор, хана солунувусту аттырывыска ама тенмес-ле чүве. ыидында-ла бичежек хананың чартыын эжелээр чыгыы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралыста бир-ле дугаар чогаатказн ажылывысты ол-бо талаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эрттир улгазы бербээн бе» дижип, номоксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билгеи-ле боор, башкывыс тургаш: — Ажыгбас оолдар, хамык ужур хемчээлиивде эвес, хамык ужур утка-шынарында болдуп ийии — дээрге, оон харын оожургап турар бис.

А янчек дурттуг, эрээи-шокар хана солунувусту чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүиден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез.тиң дайынчылары» сут-суг дигилээш, боттарывыстың сомалаан алгылаакывыс шүлүктер-даа барып өөреиип бис бе? — дээрге, аудиторня чир-шөөи душкеи.

Хөөрдэи сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыыштыг шыйын, бижип турар шагда үжүкбижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «олузустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билиг. же узун орукту шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүң үчезин ол хире билир, оон дурумнерии сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийии.

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюига таварыштыр хана солун үндүрерии башкывыс Регина Рафаиловна биске, каяда-даа бо-ла кады чоруур чаныыг, кезек белүк оолдарга дааскан. Дудак. Делгер-оол. Баазан. Бойбу, Семеи сутлар дыка-ла кызыттывыс ои. Бистии-биле алыр болза, хана солун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылгак-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү ииигербиле чуруп, бижип турган болгаш, эрээи-шокар чүве-ле болгай. Оовусту киреп эжик аксынга, эи-не көскү черге барып ап ыидыг оп. Чүү дээр боор, хана солунувусту аттырывыска ама тенмес-ле чүве. ыидында-ла бичежек хананың чартыын эжелээр чыгыы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралыста бир-ле дугаар чогаатказн ажылывысты ол-бо талаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эрттир улгазы бербээн бе» дижип, номоксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билгеи-ле боор, башкывыс тургаш: — Ажыгбас оолдар, хамык ужур хемчээлиивде эвес, хамык ужур утка-шынарында болдуп ийии — дээрге, оон харын оожургап турар бис.

А янчек дурттуг, эрээи-шокар хана солунувусту чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүиден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез.тиң дайынчылары» сут-суг дигилээш, боттарывыстың сомалаан алгылаакывыс шүлүктер-даа барып өөреиип бис бе? — дээрге, аудиторня чир-шөөи душкеи.

Хөөрдэи сөглээр чүве болза, «А» — деп үжүкту аптара аксынга, калбак ыыштыг шыйын, бижип турар шагда үжүкбижикке өөренген башкывыска ам кээп, барып-барып институтка база катап «олузустан четтирер» ужурга таварышкан бис. Эртем-билиг. же узун орукту шак ынчаар эгелээн кижилер үжүктүң үчезин ол хире билир, оон дурумнерии сагыырынга ол хире бедик негелделиг турган-дыр ийии.

ХАНА СОЛУН

Тыва бижиктиң мугур оюига таварыштыр хана солун үндүрерии башкывыс Регина Рафаиловна биске, каяда-даа бо-ла кады чоруур чаныыг, кезек белүк оолдарга дааскан. Дудак. Делгер-оол. Баазан. Бойбу, Семеи сутлар дыка-ла кызыттывыс ои. Бистии-биле алыр болза, хана солун улуг болган тудум улам эки болгу дег. Ынчаар кылгак-даа бис. Ону топтап көөр болза, янзы-бүрү ииигербиле чуруп, бижип турган болгаш, эрээи-шокар чүве-ле болгай. Оовусту киреп эжик аксынга, эи-не көскү черге барып ап ыидыг оп. Чүү дээр боор, хана солунувусту аттырывыска ама тенмес-ле чүве. ыидында-ла бичежек хананың чартыын эжелээр чыгыы, бир-ле ала-шокар көжеге апарган.

Ам чүү боор, амыдыралыста бир-ле дугаар чогаатказн ажылывысты ол-бо талаан бакылап, катап-катап номчуп, хынап, «эмин эрттир улгазы бербээн бе» дижип, номоксунуп-даа турар бис. Бистиң оовусту билгеи-ле боор, башкывыс тургаш: — Ажыгбас оолдар, хамык ужур хемчээлиивде эвес, хамык ужур утка-шынарында болдуп ийии — дээрге, оон харын оожургап турар бис.

А янчек дурттуг, эрээи-шокар хана солунувусту чүнү чок дээр! Ында тыва бижиктиң тывылган төөгүзүиден эгелээш, улуг-улуг эге бижиктер-биле «Культура революциязы», «Баштайгы башкылар», «Ликбез.тиң дайынчылары» сут-суг дигилээш, боттарывыстың сомалаан алгылаакывыс шүлүктер-даа барып

терминнерии янзы-бүрү аргалар-биле хоолгалап алган терминнер: сказуемое — сеглекчи, главные члены — чугула кежигүннер, твердый знак — кадыг демдек, слова автора — авторнуң сөстери, сравнительно-исторический метод— деннелге-төөгү методу, грамматический строй — грамматиктиг тургузуг.

Үстүнде адаан үш арганы билимчелиг ажыглааны тыва дыл эртемнериниң терминнериниң челингирии эртеминг үндезинииниң база өске дылдарда терминнерии чоокшулаткырыи хандырган.

Тыва дыл эртеминиу терминологиязының мурнуида мындыг сорулгалар турүп турар: чамдык терминнерии эптиг кылдыр сайзыраткыр, үзүп, шөйүлчек болгаш аларны берге терминнерии кыскалаткыр, илередип турар билиглерни тодарадырынга утказы кандыг-даа домак болбас терминнерии солуур, орус-тыва терминнер словарын кылып үндүрер. Бо сорулгаларны күүседири тыва дылдың хөгжүлдезинге дөгүм болур үжүрлуг.

Шулуу САТ.
Филология эртемнериниң доктору, профессор.

Кызыл хоорай Совединиң сессиязындан

БАЖЫҢ БОГУН ЭЭЛЕРИ БОТТАРЫ АШТААР

СЭКП Тыва обкомуның Политиктиг чырыдыышкын бажыныыга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң XXI чыжының эвлчег чок II сессиязы болуп эрткен. Хоорай Совединиң депутаттары «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалы болгаш оон-биле демиселди идепкейжидер дугайында» айтырыгны чугаалашканнар. Сессияның ажылын Кызыл хоорай Совединиң даргазы **Ю. П. Слободчиков** башкарып эрттирген. Эвлчег чок сессияның бир онзагай талазы чүл дээрге, оон ажылынга хоорай Совединиң 183 депутадының 140-и чыглып кирмишкенниден ангыда, анаа Тыва АССР-ниң улус депутаттары, бүдүрүлге, албан чөрлериниң, организацияларының удуртукчулары, хоорайның чурттакчылары база олуржуп, санал-оналын солушканнар.

Чыылганнарның мурнунга Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы **В. Х. Кара-оол** илеткелди, хоорайның иштики херектер киллизиниң начальниги **Я. М. Волков** эдеринчи илеткелди кылган. Хоорайда корум-чурум байдалының айтырыы кымнаа дүвүрел чок арттырбайн турар болгаш илеткелчилерге, ылангыя ИХК начальниигире айтырыглар хөй салдынган. Я. М. Волков хоорайда кем-херек үүлгедиишкиннерин чөөкку үеде эвээжедир дээш эрге-хоойлу органнарының талазындан кандыг-кандыг хемчеглер алдынып турарын чугаалаан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң санының көвүдээнин ангы-ангы чылдагааннар-биле тайылбырлап болур. Ынчалза-даа кичээнгейден мындыг факторларны салып болбас үүрлуг бис. Ол кандыг ыңдыг факторлардыл? Биө-ле дузазырында, кончуг дүвүренчиг айтырыгларның бирээзинге кем-херек үүлгедиишкиннериниң истелгезинде улуг четпестерниң бар болуп турары болур. 1990 чылдың чүгле 5 айларының иштинде 662 кем-херек үүлгедиишкиннери ажыттынмаан. Милиция, истелге органнарының багай ажылының түнелиниде, кем-херек үүлгедикчилери кем-херек үүлгедирин уламчылап, туттурбайн турар. Ийиде, бир дүвүренчиг чүүл болза, кем-херек үүлгедикчилериниң контингентизиниң ескерилгени. Ажыл чок аныяктар, назы четпээн элээдилер, хоруглал чөрлериниден үнүп келгеннер дерзин үүлгедиглерни, оорсуктуу кылып турар. Республикада душкүүрлүг байдалдың тургустунуп келгенинге аныяктарның амыдыралга сонуургалының чавыскааны база-ла салдарлыг болганы чугаажок.

Шак мындыг аналитик илеткелчилер боттарының чугаазында кончуг шын чүүлдер дыңналып турган. Маңаа санал бергениерниң чүгле чамдыызының бодалдарын киирээли.

В. А. Муромцев, Тыва АССР-ниң улус депутады: Бо чылдың июнь 4-те хоорайның күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери чыглып хуралдааш, хоорайда, а чамдык таварылгада, республиканың районнарында байдалды кончуг дүвүреллиг болгаш сайгарылгалыг чугаалажып көрген бис. Ук хуралга эрге-хоойлу органнарының ажылы база-ла шүүмүүлел чок эртпээн. Ынчангаш найысылалга болгаш республиканың хоорай-суурларында кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел ажжок кошкак чоруп турарын база алдынып турар дээштаал-шиитпирлеп түр үенин кампаниязы хевирлеп апарып турарын өөренип көргеш, корум-чурум үрээшкиннеринге чөөкку үеде шиитпирлиг согугну берип, когун үзерин негээн хөй үүлдеп тургустунган резолюцияларны РСФСР-ниң Дээди Совединиче, РСФСР-ниң ИХМ-ниче, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиче база Тыва АССР-ниң ИХМ-ниче чоруткан бис.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринии болуп турарынга чамдыкта боттарывыс буруулуг болуп турар бис. Хөй кем-херек үүлгедиишкиннери арага магазиннеринии чанынга болуп турар. Ында оочурда турар кижилерниң хөйүн ажыглап алгаш, кем-херек үүлгедирге чиик, эскерт чок болуп турар. Бир эвес хоорайның эрге-чагыргазы, Салыг министерствозу ук айтырыгны чогуур үезинде өөренип көрүп, шиитпирлээн чүве болза, бир эвес арага-дары аймаан аъш-чем магазиннеринге садып турган чүве болза, чамдык дерзин үүлгедиглер, уптээшкиннер, дээрбедээшкиннер болбайн барып болур турган. Бир эвес мындыг хемчегларни ей-шаанда алган болза, милиция-даа, садыг-даа ажылдакчыларының ажылы кескүзү-биле чигээр турган ийик.

Резолюцияда киирген негелдерден ангыда, июнь 4-те тургустуган дүүштүрүлге чөвүлелиниң дараазында немелде негелде-саналдарын, ук чөвүлелдиң кежигүү кижи болганымда, депутаттарның кичээнгейинге таныштырып көрейн. Элээдилерниң талазындан хөй кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турарын санаарга, оларның чайгы, кышкы үелерде кудумчуга чоруурунуң үезин тодарадыр.

В. А. Муромцев оон-даа өске айтырыларга доктаал, бодунуң хөрек өйген бодалдарын илереткен.

И. И. Бадра, хоорай Совединиң улус депутады, аныяктарның «Дамырак» чогаадыкчы каттыжыышкынның директору: Күчүлелден күүлел төрүттүнер деп чугаа бар. Ындыг төлөөде бис тургустунуп келген байдалдың тыптып келген чылдагаан дөстерин, дазылдарын казып дилээр үүрлуг бис. Кем-херек үүлгедикчилери кымнар-даа эвес, олар бистиң дүмалаарывыс, оолдарывыс, уругларывыс, акыларывыс, үгбаларывыс-тыр. Олар дээш оны-ла харысалгалыг бис. Хамык-ла чүүлдер бистей хамаарыжыр. Ол бүгүден боттарывысты хооруп, хамык бурууны кыдыынан дилээр болзувусса, кончуг улуг чазыгны кылып болур бис. Чазыгны кылыпдаа тур бис ынчаш. Оон бир чөрөчээн — кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскээни. Бистер хоорай Совединиң улус депутаттары бис. Ынчангаш хоорайга корум-чурумну бис тутпас, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди бис чорутпас болзувусса, депутат деп санаттыгар бичии-даа моральдыг эргевис чок. Шыдавас болзунза, «шыдавас-тыр мен» деп ажыы-биле билингеш, мандадывысты маңаа, стол кырынга, эккеп дужаап бээр апаарбас бис. Соңгукчуларывыстың мурнунга арныыс кыспас, ат-алдарывыс бадырбас деп бодазывысса, бис, хоорай Совединиң улус депутаттары, хоорайның хөй-ниитизин, аныяктарын, бүгү чонун кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселче көдүрүп, бут кырынга тургузар ужурлуг бис.

А. А. Ширинков, улус депутады, болчукчу: Эки тура улусчу дружиналар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежил болур кончуг улуг күш. Ону аңаа-ла эрегейлээр, саныңче көрүп, шынарынче сагыш салбас апарганы кончуг шын эвес. Дружиналар шаанда ышкаш шынарын чидирген. Оон эргелери болгаш хүлээлгелери, чиигелделери бо хүннерде шуут чок деп болур. 500 шынар чок дружиниктиң орнунга, 50 бүгү-ле эргелериг дружинник дээре. Олар кезээде-ле дружинник мен деп үүлдү сактып чоруур. Дружиналар үүлгедикчизин кандыг-бир ада-иениң уруун күштеп-чазырлаар, эттеп-согарын күзевес бис. А ындыг таварылгалар турган болдур ийин. Ынчангаш шиитпирлиг болгаш шынгыы хемчеглерни алырын негеп тур бис...

Сөс ап, чүве чугаалаан кижи-ле ону дүвүредип чоруур айтырыгны чугаалап, берге байдалдан канчаар үштүнүп болурунуң оруктарын болгаш аргаларын айтып, дүвүренчиг үелерниң диргелип келгенинге кыынар бурууллугул деп үүлдү тодаргайы-биле чугаалап турганнар.

Шынап-ла, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында айтыыр бистиң дарышкывыс, качыгдалывыс, чөвүланывыс, чудувус. А бажында чылган хир-бөкту бажың ээлери боттары аштап-арыглаар апаар. А бажың ээлери дээрге бүгү чон, дөгереевис болгай. Шиитпирлиг хемчеглериң ширбиилин холга тудуп, деминг ажылдап кириптер үе келген. Шак мындыг утка сессияның эгезинден төнчүзүнге чедир чамгыланып турган.

Сессияга депутаттар организастыг болгаш оон-даа өске айтырыгларны чугаалашканнар. Бүгүлге айтырыгларга хамаарыштыр тодаргай хемчеглериң шиитпирин хүлээп алган.

Артур ХЕРТЕК,
(«Шынның» корр.).

ОНЗАГАЙ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЧОРУДАР

Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкиниң чүгле оон чурттакчыларын, валчыларын эвес, харын республиканың бүгү чонун сүртеп, дүвүредип турар. Ынчангаш найысылалда кем-херек үүлгедиишкиниң амгы байдалының база оон-биле демиселди идепкейжидер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны хоорай Совединиң сессиязынга депутаттар ийи хүн дургузунда чугаалажып келген.

Кем-херек үүлгедир чорук-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри, социал-экономиктиг өске-даа айтырыглар-биле чергелештир, эң чүгүла боон турарын хоорай Соведи айыткан. Кем-херек үүлгедирииниң берге байдалы тургустуганы-биле холбаштыр, ниитиниң корум-чурумун база хоорай чурттакчыларының хуула ашыыл чок чоруун хандырар талазы-биле амгы үеде онзагай хемчеглерни алырын үе негеп келген.

Ол соругла-биле улус депутаттарының хоорай Соведи чогуур шиитпирни хүлээп алган. Ында чүлерни айтып турарыл? Бүгү-ле будүүлгелерде, албан чөрлериниде болгаш организацияларда улусчу дружиналарның составын эде көөр, оларны чогуур документилер-биле хандырар. Бо пунктуң күүселезинин дугайында хоорайның коллективтериниң удуртукчуларын 1990 чылдың июль 10-га чедир күүсконың мурнунга отчеттарын бээр. Ол ышкаш улусчу дружинаның хоорай штабы корум-чурум камгалалыга четчир санныг дружинниктер хүнүүн-не үнген турарын, оларны чогуур дериг-херекселдер-биле хандырарын даараан.

Тус чөр бюджединиң база коллективтериниң шилчитки-лээн акша-хөрөнгизин, хамаатыларның болгаш хоорайның хөй-ниити организацияларының эки туразы-биле киргизээн дазывырының күселиибиле бо чылдың июль 1-ден эгелээш, таныыл-пост албанынга немей ротаны тургузуп эгелээр. Ротаның доктаамал постуларын хамыктың мурнунда ниити чуртталга бажыңнарынга, эмнелге албан чөрлериниге, автобус доктаар чөрлерге база школа-интернаттың чоогунга болгаш өске-даа дүшкүүрлүг чөрлерге хөй-ниитиниң корум-чурумун тудар кылдыр ажыглаар апаар.

Милицияның патруль-пост ротазы тударынга акша-хөрөнгини кем-херек үүлгедиинбиле демисел чорудар комитеттиң агар санынче кандыг-кандыг коллективтер чеже хирээ шилчидерин тодарадырын хоорай Совединиң президиумунга даараан. Ынаар киргеи акша-хөрөнгиниң чаңгыс-ла ышкаш ажыглалынга дугайлыг хоорайның иштики херектер киллизиниң начальниги Я. Волковка, хоорайның прокурору П. Суперкинге, хоорайның улус судунуң даргазының хүдээлгечин күүседип турар М. Аргунга даараан.

Хөй-ниитиниң ажыктыг үүш-ажылын кылырындан оспаксырап чоруур кижилерни илередир, ажылга кирип алырын күзээннериниң күзелин хандырар, хостагларын казыткаш, хоругдал чөрлериндеи хостадып үнген кижилерни хайгаараар соругла-биле, паспорт чурумунуң хынаалдаын квартал санында чорударын хоорайның иштики херектер киллизиниң начальниги Я. М. Волковка даргыр. Херек апарган таварылгада, чурттап турар чериниң ажыы-биле хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарының талазы-биле отрядтарны тургузарын хоорай Совединиң күүсконың чөпшээрээр.

Национал болгаш сөөк-ажыы ылгажырының аңдаа-бодунуң өөскүдүп чоруур кижилерге удур хоойлуда көрдүнген эрге-дүрүм үүлдерин корум-чурум камгалаар органнар ажыглаар.

Он сес хар четпээн элээди кижилериң хөй-ниитиниң чөрлериге болгаш хоорайның кудумчуларынга 23 шакка чедир улуг кижилер чөөкка чоруурунуң үезин 1990 чылдың октябрь 1-ге чедир кызыгаарлаар. Бо негелдерни үрээни дээш ада-иелерге болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге 50 рубль чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

Тудуг, архитектура, чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш чаагайжыдыга талазы-биле доктаамал комиссия хоорайның кудумчуларының чырыын экижидер талазы-биле санаалдарын хоорай Совединиң президиумунга 1990 чылдың июль 15-ке чедир киирип кээр.

Номерже интервью

ИЗИН АРТТЫРБАС БОДААННАР...

Сүт-Хөлге өлүрүүшкүн болган деп чугаа сөөлгү хүннерде Кызылга тарай берген. Оон канчаар болганын кижилерниң чугаалажыры аңгы-аңгы, чамдык таварылгада, бүзүрексенчиг эвес-даа апаар, ынчалзажок ол дугайын дыңнап, анаа эрттирип каары бо таварылгада болдунмас, үүлгедигниң аар болганы-биле ол дугайын дыңнаары бо кижиге коргунчуг. Ынчалзажок дамчыыр чугаа куруг черге үнүп келбээн, кем-херек үүлгедин ол районга, шынап-ла, болган. Оон болган черинче Иштики херектер министерствозунуң бөлүк ажылдакчылары истелге кылып чораан, ынчангаш оларның бирээзи, милицияның подполковниги С.-Б. С. Сотнамдан ол херек дугайын чугаалап, солуннуң номчукчуларынга үндезинниг шын тайылбыр кылып бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

— Медээ биске кирген дораан Иштики херектер министерствозундан, республика прокуратуразындан база Сүт-Хөл районнуң иштики херектер киллизиниден оперативтиг истелге бөлүү херек болган черже чоруткан бис. Үүлгедигниң канчаар болганын тайылбырлаар бетинге, бо херекке хамаарыштыр истелге ам-даа чоруп турар деп чүвеин чугаалап каайн. Июнь 21-ниң хүнүнде, Сүт-Хөл эриинге Кызылдың балык заводунуң балыкчыларының турлаанга болган арагалаашкындан чогуш үнген. Оон түнелиниде Николай Соколовский, назы четпээн Александр Никитин ол-ле черниге өлүрткен.

— Чугаадан дыңнаарга, чоп үш кижи дижирил, Сүге-Бажыдыр Сотпаевич. Чажырып канчаар, ажыы-биле маңаа чугаалаайн, кижилериң мөчүзүн ерттедипкен дээрил, шын бе ол?

— Шын, үш кижи. Ол дугайын чугаалай бээр мен, мен моңу элээн билдингир болзуп дээш херектиң болганының айы-биле чугаалаарын ораладжып олурарым бо. Кончугла дерзин үүлгелиг, үстүнде чугаалаанам ийи кижиниң мөчүзүн бажың-биле катай ерттедипкен боон турар, ол дугайын таймылбырлап чугаалаары дыка берге-дир. Назы четпээн кижиниң суг кончуун көрүнер даан, Кызылдың сес дугаар школазының өөренижиниң турган оол-дур.

Балыкчының бирээзин — Валерий Степаненко дээр. Оон мага-болуп хөлдең ужуган, оон бажынче демир-биле тарткан боон турар. Байдалдың амы-тыынга айыылдыг апаар чыдарын эскерип каап, ол оон дезилтерин ораладжып, хөлче эштип киргеи, чер алыспайн барган. Бичии оол-база дезип, шенек черже эштип үже бээрин кызыткан. Ынчалза-даа үүлгедикчилериң холуундан чайлавайн барган...

— Бо бүгү кандыг үндезининг, кандыг чылдагааның болганыл? Национал үндезинге эвес бе?

— Чок, ындыг барымдаа чок. Бо херектиң үүлгедикчилери Владимир Куулар, Кара-оол Куулар, Чечен-оол Моңгуш, Геннадий Моңгуш олар туттургаан. Оларның араазындан Кара-оол онгу класстың өөреникчизи, арткаларны кайда-даа ажылдаавайн турарлар. В. Куулардың хамаарыштыр чугаалаар болза, ол моон мурнунда шиитпирлээн чораан. Маңаа арага, бөлүк арагалаашкын — хамык чүвениң үндезини ол болган. Ону фактылар бадыткап турар. Брага арткан бидоң, арага шилдерни бо бүгүнү таймылбырлап турар-дыр, арага эки чүвеге кажаа-даа чедирбес деп чүве бо-дур.

— Бо үүлгедиглге хамаарыштыр силерниң хуула болдалыңар?

— Кончуг дерзин үүлгедигдир ол. Арага дугайын чугаалаттым, күш-ажылда хаара түтүнмээн кижилер дугайын чугаалажып-ла турар болгай бис, ындыг байдалдан үүлүүлүн болурун бо үүлгедигден безин көрүп болур-дур. Үүлгедикчилер ынаа анаа арттырбас болааннар, ынчалзажок олар туттурганнар. Амгы үеде истелге чоруп турар.

Тываның ном үндүрер чери — 60 харлаан

Тываның Араттың Революстуг намы болгаш ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1930 чылдың июнь 28-те тыва бижикти болгаш Тываның улустуң ном үндүрер черин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ынчангаш тыва бижиктиң төрүттүнген хүнүлеи бээр 60 чыл оюн болгаш Тываның ном үндүрер черииниң 60 харлаанын катай демделеп эрттирүп турар бис. Тываның ном үндүрер черииниң директору Матпа Сумбууевич Хомушку-биле ужурашкаш, бистиң корреспондентивис интервью алган.

— «...Ага ар, суг болгаш таранын соонда кижиниң ажыдырадыгна ном эң-не чугула болуп турар. Ном — делегейниң ажыдыышкыны, ном — чугаалажыр өнүүшү, ном — дагдыныкчыл, ном — дыштанылган» деп сураглыг шулукчу Л. Ошанин бижээн болгай. Тывага ном үндүрер черии канчаар тургустунуп келгенин, эрткен төөгүзүн, кандыг чогаалдар баштай үнүп эгелээнин, сактып көрүнерем?

— Тываның улустуң ном үндүрер чери 1930 чылда тургустунган. Ол чер ТАР-ның Эртем комитединиң эргезинге турган хевирлиг чүве. Оон даргазы ынчан С. Тока турган. Ол дарга үш чыл ол комитетти удуртуп, баштап келген. Оон соонда ук комитетти Александр Чымба, ону Олег Сагаан-оол солаан болуп турар. 1944 чылда ном үндүрер чер ангыланы берген. Оон баштайгы даргазы Салчак Самба-Люндюп болган. Оон соонда ном үндүрер черии Шыырап Оюн, Салим Сүрүн-оол, Николай Тавва-Самбуу, хөрөзженнерден Сарыглар Кудажы даргалап келгенер.

— Алырам, баштайгы номнарны кажан парлап эгелээн чүве ирги?

— 1927 чылдан 1935 чылга чедир тыва номнарны Москва хоорайга парлап турган. Ол дээрге «Тыва уруглариың бижикке өөренир баштайгы дептери», «Пионер», «Чараштыр бижиилинер», А. Бартонун «Халышкылар» (Данчайның очулдурганы-биле) деп номнар-дыр. 1931 чылда Тываның ном үндүрер чери «Башкы Ленин» деп номну үндүргеп. Ону орус дылдан Бузыкаев биле Шыырай-оол очулдурган. 18 арыг, 5 мүн санныг ол ном тыва аттарның ынак ному турганы билдингир. Уран-чечен чогаалдардан баштайгы парлаттыган ном болза «Самбукайның чугаазы» болур. «Тыва хөрөзженнің кижиниң чурттап турганының төөгүзү... Бо төөгүнү үзбек хөрөзжен А. Нухрат «Хову тооржузу» деп номунга чогаазткан. Ол революсчу номдан барымдаалаш, Тыванын байдалынга таарыштыр чогаадып үндүргеп. «Тыванын араттың шыны» солуннуң 39 дугаар үндүрүлгези, 1930 чылдың октябрь 20-нин хүнүү. Ук чогаалды «Шын» солуп 1930 чылда 39-43 дугаар болгаш 1931 чылда 6, 9, 11 дугаар үндүрүлгелеринге парлап үндүргеп болуп турар. Ынчангаш ук ном тыва дылга парлаттыган баштайгы чогаал-дыр. 1961 чылда ном үндүрер чер ону ажыг ном кылдыр үндүргеп, а 1987 чылда үшкү удаа парлаан.

— Орус чогаалдарны Тыва-га кажан парлап эгелээн ирги, Матпа Сумбууевич?

— Орус дылдан тыва дылче очулдурган номнар 1938 чылда чырыкче үнүп эгелээн. П. П. Ершовтуң «Мөгеннинг аътчыгаш» дем номун Ондар Сагаан-оол очулдурарга, Александр Чымба редакторлаан болуп турар. Ол-ла чылын орус улустуң улуг чогаалчызы Александр Пушкинниң «Капитан уруу» деп номун бөлүк кижилер очулдурган. Ол ышкаш Ондар Сагаан-оолдуң редакторлааны-биле «Шилер чыындызы» база тускай ном кылдыр үнген. 1940 чылда Түлүш Сарыг-оолдуң очулгазы-биле Максим Горькийниң «Макар Чудра база Январь 9-у» деп чечен чугааларының номун тыва номчукчулар алган.

— Баштайгы шын чогаадылгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва бижиктиң тургустунганы-биле кады шын чогаадылгазы черле шапкын чоруп турган деп бодалга келдим. 1931 чылда бөлүк авторларның дөрт көжегелиг «Колхозка саат кылырларны узуткаалынар» деп номун Тыванын ном үндүрер чери парлаан. Оон соонда 1935 чылда Салчак Токаның «Хөрөзжен», Виктор Көк-оолдуң «Чалым-Хаяа», «Чүтту утпаалынар», 1937 чылда С. Токаның «Узуп-Кара, Семис-Кара», В. Көк-оолдуң «Эки хүн», «Хайыраан бот» болгаш өске-даа шиилер ном болуп үнүлээн. Ол шиилер коллуунда суртаал хевирлиг болуп турган. Оон соонда 1941 чылда С. Токаның «Мээң сактыышкынарым», 1942 чылда С. Сарыг-оолдуң «Белек» деп номнары паралаттыган. 1943 чылда С. Бүрбүнүң «Кызыл көш» деп шүлүктер чыындызы шүлүк чогаалының баштайгызы болуп арткан. Оон соон дзрый тыва чогаал чылдан чылче номчукчуларга бараан болуп эгелээн. Ол үеларде Тываның арат чону Маркс, Энгельс, Ленин оларның чогаалдарын номчуп, политиктиг билиин бедидип ап турганнар. Оон эгелээ-ле номчукчулар орус классиктиг чогаалдарны, ылангыя Пушкинниң, Есенииниң, Шевченконуң, Тургеневтиң, Некрасовтуң, ССРЭ-нин улустарының, ылангыя украиннерниң, белорустарның, казактарның, кыргыстарның, узбектерниң, алтайларның, хакастарының туржук, делегей классиктериниң чогаалдарын улуг хандыкпыл-биле номчуп турар.

— Делегейде ат-сураа дыргын барган авар шүлүкчу Расул Гамзатовтуң мындыг чугаазын сактып келдим: «Номчукчу, мээң өнүүм, ном бүрүзү чүгле сеңээ бижиттинген. Мен парлалга черии бүзүредип, редакторлар, критиктербиле маргыжып-даа болур мен. Ынчалза-даа чүгле сээң шииткелиң — ёзулуг болгаш сөөлгүзү болур. Ол дээрге, судьяларның чугаалажыры дег, келдерел турбас ужурлуг дээрибиле дөмей-ле» дээн болгай. Ынчангаш бөгүнгү ном үндүрер черниң ажыл-чорудулгазы-биле номчукчуларны таныштырып көрзүнерзе кандыгыл?

— Силерге немей В. Ленинниң «Ном — кайгамчыктыг күш-тур...» деп чугаазын база сактып келдим. Ынчангаш амгы үеде чогаалчылар, авторлар кол иегелде—шынар, база катап шынар. Тываның ном үндүрер чери эде тургустунуушкунүүн негелдезин ёзугаар чонга бараан болур дээш шудургу ажылдаар дээрзинге бүзүредим улуг. Ынчалза-даа бижээн чогаалдарның ном кылдыр хуула бээрииге чедир хуусаа узун болуп артпышаан. Чонуң негелдези хөй, улуг, ону ак сеткил-биле күүседир апаар.

— Алдан харлап турар байырлалыңар-биле номчукчуларыңыр, авторларның өмүнээзинден чогаадыкчы күш-ажылчы чедиишкинии коллективиңерге күзел тур бис. Интервью дээш силерге четтирдивис.

— Мен база силерге четтирдим. Эптиг үени ажыглаш, бүгү номчукчуларга, чогаалга хандыкшылдыгларга, авторларга, чогаалчыларга база коллективтиң кежигүнеринге хүн дег аас-кежиин, каң дег кадыкшылды, чогаадыкчы чедиишкинии күзел каайн.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

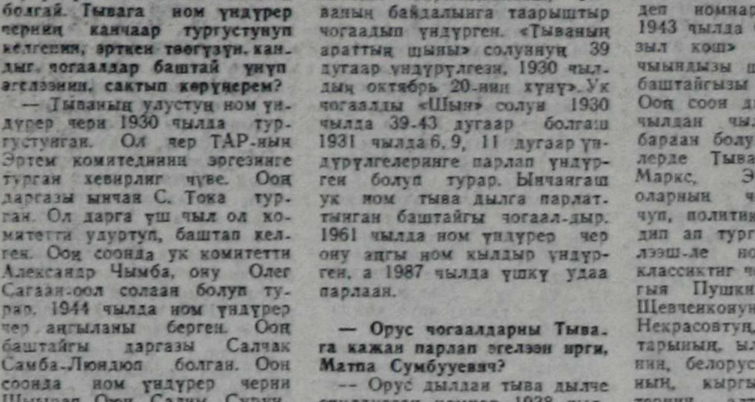

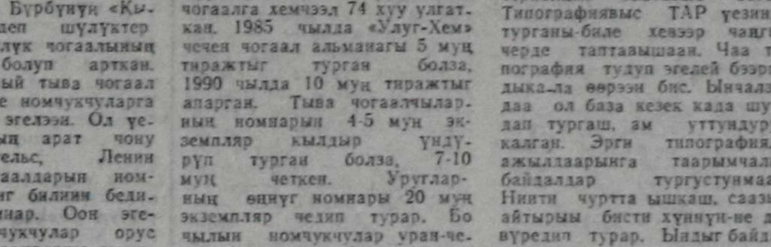

ЧУРУКТАРДА: Тываның ном үндүрер черииниң чечен чогаал редактору В. Бузыкаев, чурукчу Май-оол Чооду солун, бедик утка-шынарлыг, чараш чурук-кааспалгалыг номнарны белеткеп үндүрериие үлүүн киирип туралар; алаа белеткээн номнарны типографияга кылып бүдүрүп, садыгларже чорударынга Алаана Амбар, Галина Карпова олар база үлүглүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

НОМ — ШЫНЧЫ ЭДЕРИНЧИҢ

«ШЫННЫҢ» ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алышкын комиссиязы Кызылда күрүнеиниң педагогика институдунга июль 12-де эгелеп үндезин национальдың, а ол ышкаш Тыва АССР-ге төрүттүнген, доктаамал чурттап турар өске-даа национальдың кижилерииге чүрттүп дээди өөредилге черлериинге конкурстан дашкаар киреринин экзаменнерин эрттирерии дыңнадып тур:

Москваның аъш-чем үлетпүрүнүң технология институду (аъш-чем бүдүрүлгезиниң машиналары болгаш аппараттары, тараа шыгжаарының болгаш ажылдап кылырының технологиязы);

Москваның 2-ги медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия);

Москваның төөгү-архив институду (документ эмгелели болгаш эргелеп башкарылганың документ хандырылгазы, музей хөрөз болгаш төөгүнүң база культураның тураскаадарының камгалалы).

Москваның полиграфия институду (графика, ном үндүрүлгезиниң болгаш полиграфияның экономиказы база эргелеп башкарылгазы, полиграфияның машиналары болгаш автоматчыткан комплекстери, полиграфия бүдүрүлгезиниң технологиязы);

Москваның улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын);

Москваның В. И. Ленин аттыг педагогика институду (педагогика болгаш школа психологиязы);

Ленинград университеди (биология, история, романгерман филология);

Ленинградтың Ленсовет аттыг технология институду (химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары база аппараттары);

Алтайның медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, фармация);

Белгородтуң тудуг материалдарының технология институду (металл эвес база силикат материалларының химиктиг технологиязы, химия бүдүрүлгезиниң болгаш тудуг материалдарының бүдүрүлгелериниң машиналары болгаш аппараттары);

Ыраккы Чөөн чүктүң амыдырал хандырылганың технология институду (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи).

Ыраккы Чөөн чүк университеди (биология);

Иркутск университеди (төөгү, химия);

Иркутскиниң улус ажылагый институду (экономиктиг болгаш социал планнаашкын, сан-хөө болгаш кредит-бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртемн);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, стоматология);

Красноярскиниң инженер-тудуг институду (архитектура, чылыг, газ хандырылгазы болгаш вентиляция, суг хандырылгазы болгаш канализация);

Красноярскиниң политехниктиг институду (үлетпүр бүдүрүлгелериниң электри хандырылгазы);

Ленинградтың совет салыг институдунуң Красноярскиле филиалы (бухгалтер учёду, ажыл-агый чорудулгазының контролю болгаш анализи, ниитиниң чемненилге продукциязының технологиязы, аъшчем бараанныың товароведенниези);

Кемерово университеди (төөгү, төөгү-археология, эрге-хоойлу эртемн);

Кемеровонуң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Новосибирск университеди (физика, орус дыл болгаш литература, геохимия, минералогия болгаш петрология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзаанның электротехниктиг институду (харылзаанның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажылагый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртемн);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажылдап кылырының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртемн);

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарны диле тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, стоматология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзаанның электротехниктиг институду (харылзаанның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажылагый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртемн);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, даараныла кылыгларының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртемн);

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарны диле тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Иркутскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, гигиена, санитария болгаш эпидемиология, стоматология, фармация);

Красноярск университеди (эрге-хоойлу эртемн);

Красноярскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, стоматология);

Новосибирскиниң электротехниктиг институду (дузалал математика);

Новосибирскиниң геодезия, аэрофотосъёмка болгаш картография инженерлериниң институду (дузалал геодезия);

Новосибирскиниң харылзаанның электротехниктиг институду (харылзаанның экономиказы болгаш эргелеп башкарылгазы, автоматтыг электрохарылзаа, хөй каналдыг электрохарылзаа, радиохарылзаа, радио дамчыдылгазы болгаш телевидение);

Новосибирскиниң улус ажылагый институду (статистика);

Свердловскиниң юридиктиг институду (эрге-хоойлу эртемн);

Омскиниң амыдырал хандырылганың технологтуг институду (бухгалтер учёду болгаш ажыл-агый чорудулгазының анализи, даараныла кылыгларының технологиязы, оларны чогаадыры);

Омскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Пермь университеди (эрге-хоойлу эртемн);

Томскиниң медицина институду (эмнээшкин хөрөз, педиатрия, фармация);

Томскиниң политехниктиг институду (геологтуг чер шинчилели, казымал байлактарны диле тывары);

Томскиниң эргелеп башкарылганың автоматчыткан системаларының болгаш радиоэлектроника институду (радиотехника);

Урал университеди (дузалал социология, төөгү-архив эртемн);

Хабаровскиниң күш-культура институду (күш-культура);

Челябинскиниң күш-культура институду (күш-культура институдунуң Чайковский филиалы (күш-культура);

Киреринге күзээннер Кызылда күрүнеиниң педагогика институдунуң ректоруунга адынга доктаатка майык ёзугаар билдиришкин киирер.

Билдиришкинии болгаш дараазында документилерни институттуң кол корпузунда (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 34), 310 дугаар аудиторияга **июнь 25-тен июль 7-ге чедир** 9 шактан 17 шакка, субботада — 13 шакка чедир хүлээп алыр.

Билдиришкинге кожар документилер:

ортумак эртемнии дугайында документ (болуп):

№ 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы;

3х4 см хемчээлдиг 8 фото-чурук;

күш-ажыл дептериинден ушта бижилге (күш-ажыл стажтыг кижилерге);

паспортун болгаш чериг биледиин (книр бижидилге хереченлии) туда көргүзер.

Тайылбыр: Дээди өөредилге черлериинге «Архитектура», «Күш-культура» мергежилдеринге база Ленинградтың күрүне университединге киреринин экзаменнерин бүгү эртемнер ажыл-биле ол черлериинг боттарынга барып дужаар. Ынаар баар бижиктерии Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында хүлээп алышкын комиссиязы бээр.

* * *

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу Москвада күрүнеиниң А. В. Луначарский аттыг театр уран чүүлүнүң институдунуң хүндүскү салбырынга студентилерии немей хүлээп алырын чаплап тур. Мергежилге: шин режиссуразы, театроведение.

Айтырыглар тодаралын кээр чери: **Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, кадр килдизи, тедефону 3-23-83.**

* * *

Кызылдың медицина училищезии 1990—1991 өөредилге чылында анаа киреринии бир ай хуусаалыг белеткел курузунга дыңнакчылар хүлээп ап эгелээн.

Директорнуң адынга бижээн билдиришкинге өөредилге дээш төлээн акшазының квитанциязын кожар. Өөредилге дээш 20 рубльдя республиканга эмнелгезиниң төп-чүттүнген бухгалтериязынга төлээр. Кичээлдер июль 1-де 16 шакта эгелээр.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу 2 «а». Телефон № 2-41-19.

Театрның, музыканың болгаш кинематографияның Ленинградта күрүне институдунга үндезин национальдың аныяктарын өөредири-биле шилдилгени Тыва АССР-ниң Культура министерствозу үргүлчүлел турар. Тускай эртеми — шин болгаш кино артизи.

Шилилгениң үшкү эзлчээ 1990 чылдың июль 3-те Кызылдың уран чүүл училищезинге эртелгиниң 10 шакта эгелээр. Ийиги эзлчегии эрткен-даа, өөренирии күзээн-даа бүгү аныяктарны үшкү эзлчетге келиринче чалап турар.

МӨГЕЛЕР БОЛГАШ ТЫВА ХҮРЕШ

• Номчукчуларның бодалдары, саналдары •

Чоокта чаа Бүгү-эвилел чергелиг «Азия төвү» шаннал дээш маргылдаа доозулган соонда, «Найырал» шаннылының эдилекчизин илередирииң маргылдазы тыва хүрешке болган. Ону эки организастаан. Паркка аъш-чемдээ, суксун-даа бар болду. Ол эки-дир.

Ам удавас Наадым болур. Анаа залчылар-даа, көрүкчүлер-даа хөй болуру билдингир. Менде мындыг бодал бар. Тайылбырлакчы кижини шилиэ чүү? Наадым — улуг байырлал болганда, аласа хоочун мөгелерни чалап алгаш, оларның дугайын таныштырып, кажэн, кайда хүрежип, кай катап шүглүп чорааның чарлаар болза эки деп бодаар мен. Ынчангаш хүрештин аргаларын эки билир, чөчёя-мерген сөстүг чарлакчы тын алыры коичуг күзенчигдир. Бо таварылгала Наадым организастаар, бедик деннелге эртер деп бодаар мен.

Хорээм ийүп чоруур база бир айтырыг бар. Шаанда мөгелерге «Начын», «Чаан», «Арыылап», «Хартыга» деп аттарны берип чораан. Эрги чаянал ёзугаар мөгелерге дипломнар хүндүлүг бижиктер бээр чоруктан үштүнгаш, ол хүндүлүг аттарны тывысса кандыгыл? Бо айтырыгны республиканың хүреш федерациязы (даргазы Ш. Д. Куулар), шиитпирлээр үезии черле кедиген.

Ыяшгылыг кылдыр кускунал каап, мөгезин хей-аът азы үш ылгаден артыкка баглап алганындан оозу халаайның турар. Бо таварылгада ол мөгени бир удаа сагындырган, бир эвес катаптаптар болза, ону октаткан деп санап калга кандыгыл?

Оон ыңай мөгелерни хончулаштырары деп чүве бар. Ону эгии содаан үштүп каапкаш салза эки деп бодаар мен. Чүге дээрге, мөгелерни хончулаштырып каарга, чоорту катап-ла эгии содаанче кирип, түттүнүп алгаш туруп бээр-дир.

Сөөлгү үеле республикада тыва хүрешке сонуургалыгларның саны өзүп турар. Маргылдааларны эрттирериниң дээштии бедээн. Ынчалза-даа кол кичээнгейни курлавырже угландырза эки боор. Ортумак школаларга тыва хүрештиң программазын ажылдап кылыры чугула деп санаар мен. Ол ышкаш өөреникчилер ортузунга тыва хүреш маргылдазын дензи аайы-биле чылда бир удаа эрттирип турза кандыгыл?

Шыдыраа ДОҢГАК.
Мөңгүн-Тайга район.

* * *

Эрткен чылын Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозка тыва хүреш маргылдазын көрдүм. Бир оол маңнап келгеш, чанымга турган оолдуң сапык идиин ачылап алды. А ол аңаа болунун кбссовказын кедирип кагды. Ынчап турумда, демги оол октадыпкаш, бо чүүдүүл келди. Өскезин ол-бо улустан айтырган — чок— кроссовканы кедипкеш, арлы берген. Ол ону тыппайн барды.

Бо чүиү көргүзүп турарыл? Мөге кижиниң бодунга ээ-харыысалга чогун көргүзүп турары ол-дур. Өөүр районнуң сураглыг мөгелери Орлан Кызыл-оол биле Андрей Семис мөге кижиниң идик-хевин бүрүн ап чоруурлар ийик чоп. Оларны көөрге безин көрүштүг болгай. Ынчангаш олар республика чергелиг маргылдааларга гускай шанналды ап келгеннер. Аныяк мөгелер олардан үлегер алыр болза эки-дир.

Каяа-даа чораш, аразында ачыланган турар мөгелерни көөрге, чараш эвес чорду. Солак-шудакты, тыва идиктерии даарадып алза кандыг деп. Ынчангаш моон соцгаар долу хевя чок мөгелерни маргылдаага киириштирбес болза эки деп бодаар мен. Ындыг таварылгалар көдээ черлерге болганчок-ла болу бээр-дир. Ону болдурбазын районнарның спорт комитет даргалары, совхозтарда инструктор-методистер холга алзынар.

Бо материалды кроссовказын алыскан мөгеге кеземче, ол ышкаш өскелерге өөредиг болзун дээш бижидим.

Альберт ОНДАР,
Таңды район.

* * *

Ийи ай бурунгаар Хову-Аксы суурга тыва хүреш маргыллазы болуп эрткен. Судья кижиниң үнү микрофон дамчыштыр өткүт, тода дыңналып турду. Мөгелер багай эвес белеткелдиг келген. Анаа колдуу аныяк мөгелер киржип турарынга өөрүп ордум.

Ындыг-даа болза, чамдык таарзынмайн барган чүүлдерим база бар. Тыва идиктер, оода чадазында сапыктары чок мөгелер анаа киришти. Чамдык мөгелер кроссовка идиктерлиг боор чорду. Бир-төө, хүрежир дээш келген болганда, мөге кижи ыяк белеткелдиг келир болгу дег. Ону мен кончуг четпес чүүл кылдыр санадым.

Мөге кижиге хамаарыштыр өске бодалдарым мындыг: содак-шудакка чүгле баг турар болза эки. Быжыг-даа болгай. Элеичизи база үр болур ааи.

Оон ыңай хүреш болур черни шимеп, көрүштүг кылып алыры черле албан. Ындыг чорук көрүкчүлерге таарымчалыг, эки байдалды чайгаар-ла тургуза бээр.

Мөге кижи ырыг-сиинг — бажың таартып, дыргактарын кезип алган болуру күзенчигдир. Ийи-чангыс чүдүргай, шевергии эвес мөгелерни көөрге, чараш эвес, оларга хүндүткел дораан-на чиде бээр ышкажыгай.

Борис БАЛЗАН.
Таңды район.

телевидение

ИЮНЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 —9.05 Мультфильмнер. 12.30 — 13.10 «Үе». 16.30 «Үе». 17.00 Шимчээшкиннің айыыл чок чоруунга тарасказткан телерадионрограммаларының 1-ги Бүгү-эвилел конкурузунга шаннал алган дамчыдылгалары. «Чаа автобустун ужуралдары». 17.20 Мультфильм. 17.30 «Эрге-чагырганы — Советтерге». 18.00 И.-С. Бах. Концерт. 18.20 «Билиг» Бүгү-эвилел ниитилелиинде төгерик стол. Съезд мурнуу чарыынын дискуссиялары. 19.05 Концерт. 19.20 «Автомобиль, чолаачы, орук». 20.00 «Депшилге. Информация. Реклама. 20.30 Шүлүк чогаалынын минуталары. 20.35 «Бай, ядамык...». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.00 «Үе». 22.30 П. И. Чайковский аттыг 9-кү делегей конкурузу. 22.50 «Парлалга клуву» көргүзүп тур...». «Амыдырал-биле тамчыктаныр дугайында...» 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 — 10.05 Уругларга фильм. «Арабела». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эрге-чагырганы — Советтерге». «Телемарафоиның изи-биле». 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар. 19.40 Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Ритминг гимнастика. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.00 П. И. Чайковскиң аттыг 9-кү делегей конкурузу. 19.00 Теннис. Уимблдон чарлылдазы. Англиядан дамчыдылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг үдүнар, чаштар!».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг үдүнар, чаштар!». 20.15 Даштыкының орус культурасы. Владимир Максимов чогаалчы. 21.15 Коллаж. 21.20 Барымдаалыг фильм. Вьетнамга болган дайынның америк хоочуннары биле совет эфган шеригларның ужуражышкыны. 21.50 «Экранда—Сибирь». 22.00 «Үе». 22.30 — 00.20 «Фараон» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

КИНО

ИЮНЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Замужем за мафией» (США) 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, 17.30, 19.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Любовный недуг»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Полет навигатора» 9.00, **«Остров лебедей»** 10.50, **«Лето в раковине** (2 сериялыг) 12.30, **«Кодекс молчания»** (2 сериялыг) 15.50, 20.30, **«Соль Чжук Хва»** 18.40 шактарда. **ВИДЕОЗАЛ: «Неукротимая маркиза»** (2 сериялыг) 12.00, **«Вверх тормашками»** (2 сериялыг) 14.20, 16.40, **«Фанни и Александар»** (2 сериялыг) 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыыдыы № 26 10.00, **«Черные ступни»** 15.00, **«Без единой улики»** (США) 16.50, 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Белый велосипед» (Турция) 14.00, 15.60, 17.40, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Лошадки в океане» 17.30, 19.20 шактарда.

Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазын 1980 чылда дооскан өөреникчилериң база оларның башкыларын бо чылдың июль 7-де болуур ужуражылгаже чалап тур бис. Ужуражылганың болур черн: **Кур-Чер суур, школа, 18 шакта.**

* * *

1986 чылдың июнь 26-да Шекпээр ортумак школазын дооскан Надежда Нарын-ооловна Монгуштуң ортумак билиглиг дугайында № 3341302 аттестады читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ ориемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдастер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузут — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-72; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солуп келбейн бараида — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парладга амазы
Тиражы 28000 эка

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериинии талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко көшемчелер, бажың № 1

Чагыг № 439. ТС—01018.